ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΕΥΣΤΑΘΙΟΥ-ΤΣΑΓΚΑ

Ελληνοϊταλικός Πόλεμος
Κατοχή – Εθνική Αντίσταση (1940-1944):
Ιστορικές προφορικές μαρτυρίες

Διδακτορική διατριβή

Ιωάννινα 2015

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων Καθηγητής

Απόστολος Παπαϊωάννου, Ομότιμος Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής

Χαράλαμπος Μπαμπούνης, Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος της Σχολής Επιστημών της Αγωγής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Δημήτριος Σακκής, Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Απόστολος Παπαϊωάννου, Ομότιμος Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Χαράλαμπος Μπαμπούνης, Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος της Σχολής Επιστημών της Αγωγής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Δημήτριος Σακκής, Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Μιχάλης Μερακλής, Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Δημοσθένης Δασκαλάκης, Καθηγητής Κοινωνιολογίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Κωνσταντίνος Φωτιάδης, Καθηγητής Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

Νικόλαος Αναστασόπουλος, Λέκτορας Ιστορίας Νεωτέρων Χρόνων του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών
της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
δεν υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέως
(Ν.5343/32 άρθρο 202 παρ. 2)

Στον σύζυγό μου Θεόδωρο

Στα παιδιά μου Δαμιανό και Ελένη

Copyright © Μαρία Παπαευσταθίου-Τσάγκα, 2015

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος, All rights reserved.

Ηλεκτρονική Διεύθυνση: pmaroula@gmail.com

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος 8

1. **Εισαγωγή**.....12

2. **Η προφορική ιστορία ως πηγή ιστορίας**.....13

3. **Η έρευνα** 20

3.1 Μεθοδολογία Έρευνας 23

3.1.1 Η συνέντευξη ως μέσον συλλογής δεδομένων στην ποιοτική έρευνα.....23

3.2 Τα στάδια της έρευνας με συνεντεύξεις.....25

3.2.1 Ερευνητικό πρόβλημα ή ερευνητική περιοχή ενδιαφέροντος.....25

3.2.2 Σχεδιασμός……...…… 27

3.2.3 Πραγματοποίηση συνεντεύξεων 28

3.2.3.1 Προϋποθέσεις μιας επιτυχημένης συνέντευξης 28

3.2.4 Απομαγνητοφώνηση και προετοιμασία του υλικού για ανάλυση.....33

3.2.5 Ανάλυση 35

3.2.6 Έλεγχος-Οργάνωση του υλικού 46

3.2.7 Δημοσιοποίηση 49

4. **Ιστορικό πλαίσιο**.....50

4.1 Χρονολόγιο της περιόδου 1939-1944 50

5. **Ελληνοϊταλικός Πόλεμος** 91

5.1 Η Ιταλική επίθεση 96

5.2 Η ελληνική αντεπίθεση 99

5.3 Εαρινή Επίθεση 102

5.4 Μαρτυρία για τους άταφους στρατιώτες του Αλβανικού Έπους.....105

6. **Γερμανική Κατοχή και Αντίσταση** 108

6.1 Η τριπλή κατοχή.....109

6.2 Οικονομική κατοχή 110

6.3 Οι γερμανικές δυνάμεις Κατοχής.....114

6.4 Η γενοκτονία των Εβραίων που κατοικούσαν στην Ελλάδα 118

6.5 Αντίσταση.....121

6.6 Άμαχος πληθυσμός-αντίποινα.....125

6.7 Αντιστασιακό κίνημα και πολιτική κατάσταση 130
6.8 Αποτίμηση του φαινομένου της Αντίστασης 134
6.9 Αποχώρηση γερμανικών στρατευμάτων 137

7. **Προφορικές μαρτυρίες** 140
7.1 Αηδόνης Δημήτριος.....141
7.2 Αρχιμανδρίτης Βασίλειος.....156
7.3 Βαϊνίκος Σωκράτης 173
7.4 Γεωργιάδης Θεόδωρος 179
7.5 Γκατζογιάννης Νίκος (Nicholas Gage) 195
7.6 Γκέκας Θεόδωρος.....200
7.7 Γκέκης Δημήτριος 213
7.8 Γκούμας Παναγιώτης 232
7.9 Γρεβενίτι Ανατολικού Ζαγορίου-Μαρτυρίες κατοίκων.....235
7.9.1 Παττίκος Ιωάννης… 235
7.9.2 Θοδωρίκα Σοφία.....242
7.9.3 Φάφα Χαρίκλεια.....243
7.9.4 Κουλούρη Αναστασία 244
7.9.5 Γκαβρέας Ιωάννης.....252
7.9.6 Ψαλμός Θεμιστοκλής 253
7.10 Δαβώνης Παύλος-Σάκκου Βασιλική 257
7.11 Δάφνης Ιωάννης 269
7.12 Δημήτριος, Μητροπολίτης Αργυροκάστρου 272
7.13 Δούμα Ηλέκτρα 281
7.14 Δούνια Ευλαμπία (Πιπίτσα) 289
7.15 Δροσοπηγή (Κάντσικο) Κονίτσης-Μαρτυρίες κατοίκων.....292
7.15.1 Κοτολούλης Χρήστος.....292
7.15.2 Σδούκος Ευριπίδης.....295
7.15.3 Σπέλλας Ηλίας.....297
7.15.4 Τζίμας Ιωάννης.....300
7.15.5 Ζώτου-Σπέλλα Δήμητρα 305
7.15.6 Σπέλλας Κωνσταντίνος…… ..305
7.15.7 Σίμος Κωνσταντίνος.....306
7.15.8 Σίμου Χρυσάνθη 306

7.15.9 Καπλάνης Κώστας 307
7.15.10 Σπέλλα Βασιλική.....311
7.15.11 Σίμος Αντώνιος 313
7.15.12 Σδούκου Γιαννούλα.....316
7.15.13 Ζιώγας Κώστας 321
7.15.14 Παπαδημητρίου Κώστας.....321
7.15.15 Σίμος Λάμπρος.....326
7.15.16 Καπλάνης Σταύρος.....326
7.15.17 Σίμου Ανθία 329
7.15.18 Ζιώγας Σπύρος 329
7.15.19 Σίμου Ανδρομάχη 329
7.15.20 Κρούλης Νικόλαος… 334
7.15.21 Σιούτης Βασίλειος.....337
7.16 Εφαπλωματάς Κώστας 339
7.17 Ζαβιτσάνου-Κιοσέογλου Διαμαντούλα.....341
7.18 Ηλιοπούλου-Καλτσά Ουρανία 344
7.19 Ιωάννου Χρήστος 352
7.20 Καχριμάνης Γεώργιος - Καχριμάνη Πανωραία 360
7.21 Καψάλης Γρηγόρης 387
7.22 Κοέν Σαμουήλ του Ααρών - Κοέν Στέλλα.....400
7.23 Κόρκας Κωνσταντίνος 415
7.24 Κουκουνούρης Αλέξανδρος-Κουκουνούρη Αριστέα.....433
7.25 Κώττη-Πυρκατή Ευτυχία 453
7.26 Κώττη-Αναγνώστου Αλεξάνδρα 455
7.27 Λέττας Ιωάννης 461
7.28 Λιώλη Δήμητρα-Ανδρεάδη Ελένη-Γιωργάκη Μαριάνθη 475
7.29 Μάνης Ηλίας 487
7.30 Μπαϊρακτάρης Θωμάς.....489
7.31 Μπάρκας Δημήτριος - Μπάρκα-Χαλιμά Πιπίτσα 494
7.32 Νούσιας Λάμπρος - Νούσια Ευφροσύνη… 512
7.33 Παπαβρανούσης Στάθης - Φάφας Δημήτριος 518
7.34 Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος 534
7.35 Παπαγιαννόπουλος Σωτήρης.....538
7.36 Παπαδοπούλου Γεωργίτσα.....540

7.37 Παπαστεργίου Μαργαρίτα 542
7.38 Πούρλης Αλέξανδρος.....546
7.39 Ρογκότης Χρήστος 551
7.40 Σιμιτζής Γεώργιος 565
7.41 Τζαλμακλή-Χατζηγιάννη Αγγελική 569
7.42 Τζουριάδης Λευτέρης - Τζουριάδου Ελένη 572
7.43 Τσάγκας Γεώργιος - Τσάγκα Σοφία 588
7.44 Τσαμπούρα-Στέα Σοφία 595
7.45 Τσιάνου Χαρίκλεια (Μπέκα).....601
7.46 Τσίρκας Δημήτριος - Τσίρκα Δέσποινα… 604
7.47 Τσώτσης Δημήτριος… 618
7.48 Φράγκος Σεραφείμ - Φράγκου Ιφιγένεια 642
7.49 Χατζής π. Αθανάσιος.....659
7.50 Χατζής Βάιος.....665

8. **Συμπεράσματα** 671
8.1 Ιστορικά στοιχεία 678
8.2 Κοινωνιογλωσσικές συνιστώσες……682
8.3 Εκπαιδευτικές συνιστώσες…….683
8.4 Λαογραφικές συνιστώσες……...684

9. **Αρχεία-Πηγές-Βιβλιογραφία** 691
9.1 Αρχεία-Πηγές……. 692
9.2 Βιβλιογραφία 694
9.2.1 Προφορική ιστορία.....694
9.2.2 Ιστορία και οι μέθοδοί της 696
9.2.3 Τα κρίσιμα χρόνια 1940-1944.....698
9.2.4 Αρκτικόλεξα-Συντομογραφίες 742

10. **Ευρετήριο όρων και ονομάτων** 743
11. **Παράρτημα** ….....754

Πρόλογος

Το Έπος του ’40, η γερμανική Κατοχή και η Αντίσταση στην Ελλάδα είναι ένα μεγαλειώδες κεφάλαιο της Νεοελληνικής Ιστορίας που συντίθεται από τρεις αλληλένδετες μεταξύ τους ενότητες. Στη διατριβή αυτή καταθέτουμε μαρτυρίες προσώπων που βίωσαν τα γεγονότα αυτής της περιόδου.

Η γνώση επαληθεύεται όταν «πάντες ομογνωμούσιν και έκαστος επιμαρτυρεί», όταν όλοι έχουν την ίδια γνώμη και καθένας επιπλέον καταθέτει την προσωπική του μαρτυρία. Η νέα αντίληψη της Ιστορίας που αναζητά τις φωνές των προσώπων δεν είναι και τόσο καινούρια· ανάγεται στον Θουκυδίδη, ο οποίος παρότι έχει χαρακτηριστεί ως επιστήμων ιστορικός, ως αναζητητής της αλήθειας (διασταύρωση πηγών, έρευνα αυτοπτών, διερεύνηση της «αληθεστάτης προφάσεως») είναι αυτός ο ίδιος που ανακαλεί την ατμόσφαιρα των ενεργειών και των αποφάσεων, χαρακτηριστικά των προσωπικοτήτων που κινούν τα νήματα, στις «δημηγορίες» του. Ο Braudel της Σχολής των Annales επαναφέρει αυτή τη λογική του χρονογραφήματος της οποίας πρώτος διδάξας είναι ο Ηρόδοτος με τις περίφημες *Παρεκβάσεις* του και την *Εθνογραφία*. Από την αυστηρή απλή χρονογραφική καταγραφή μαχών, πεδίων, στρατιωτών, αριθμών, νικητών και ηττημένων, η δυτική ιστορική επιστήμη αναζητά ξανά την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, τα συναισθήματα των αγωνιστών του πολέμου, τις προσωπικές-τραγικές ή μη- ιστορίες των εμπλεκομένων, το χρόνο που κυλούσε ατέλειωτα ή πολύ γρήγορα μέχρι το οποιοδήποτε αποτέλεσμα, τις σκέψεις και τις ενέργειες κάθε προσώπου μέσα σ’ αυτόν. Έτσι αποκτούν αξία τα γράμματα, τα ημερολόγια, οι μονόλογοι, οι διάλογοι, οι ευχές, οι προκηρύξεις, οι διαταγές, οι αποφάσεις, τα μυστικά σημειώματα, τα προσωπικά αντικείμενα, ακόμη και οι ζωγραφιές.

Νέες πληροφορίες και ειδήσεις κομίζουν τόσο η συλλογή όσο και επεξεργασία των προφορικών μαρτυριών. Στην επίσημη ιστορία του Γενικού Επιτελείου Στρατού αναφέρονται συνοπτικά ή επιγραμματικά τα γεγονότα (όσα πράγματι συνέβησαν), ενώ στις προσωπικές ιστορίες και προφορικές αφηγήσεις απλώνονται στις χωροχρονικές τους διαστάσεις. Φωτίζουν τις θερμές πτυχές, την «ανθρώπινη ουσία» του απροσδόκητου αυτού ψυχολογικού και ιστορικού φαινομένου που δίκαια ονομάστηκε «Έπος του ’40», και των μετέπειτα γεγονότων της Κατοχής και της Αντίστασης.

Για την εποχή αυτή έχουν δει το φως της δημοσιότητας πλήθος σχετικών εκδόσεων, ημερολόγια πολεμιστών, φωτογραφικά λευκώματα και αρχειακό υλικό που συνεχώς αποκαλύπτεται, ακόμη και σήμερα, από τους ερευνητές. Όμως αυτό που θέλγει στην Ιστορία είναι η ανάσα των ανθρώπων που έκαναν την Ιστορία. Αυτή την ανάσα επεδίωξα να διασώσω

με τις καταγραφές μαρτυριών από πρόσωπα που βίωσαν τα ίδια τα γεγονότα, είτε ως πολεμιστές, είτε ως πολίτες εκείνα τα ηρωικά και πέτρινα χρόνια.

Δεν μπορούμε να αιχμαλωτίσουμε την ιδιαίτερη ατμόσφαιρα αυτής της εποχής· όμως απ' ό,τι αποδείχθηκε κατά την ιδιαίτερη επικοινωνία μας με τους μάρτυρες των ιστορικών γεγονότων, είναι δυνατόν να ανακληθεί το βίωμα και να αποτυπωθεί με ενάργεια η αναπαράστασή του, κυρίως κατά τη συνομιλία, αλλά και στον γραπτό λόγο. Εμείς απολαύσαμε, οσμιστήκαμε, νιώσαμε τον παλμό των αφηγουμένων, τον συντονισμό των συναισθημάτων, το «πάθος», τη χαρά, τη λύπη, τον φόβο, την απόγνωση, την κούραση, την ελπίδα ως αντέρεισμα της απελπισίας που θα τους είχε εξοντώσει αν την άφηναν να επικαθίσει στα δεινά. Εκτός από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, οι μαρτυρίες συνεισφέρουν κατά πολύ σε άγνωστη πληροφορία, σε λεπτομέρειες που θα εμπλούτιζαν τα επιτελεία αλλά και εξειδικευμένες μελέτες.

Οι αφηγήσεις που καταγράψαμε συνιστούν ένα ψηφιδωτό που ανασυνθέτει την Ιστορία της περιόδου 1940-44, κυρίως για την περιοχή της Ηπείρου, καθώς διασώζονται τα βιώματα πολλών συμπατριωτών μας από εκείνη την εποχή. Όλες οι αφηγήσεις έχουν η καθεμία τη δική της αξία ως αντιπροσωπευτικές ανθρώπων που ανήκουν σε διαφορετικά κοινωνικά και μορφωτικά επίπεδα αλλά και σε διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς. Παραθέτουμε και της άλλης πλευράς τις απόψεις: audiatur et altera pars.

Οι περισσότεροι συνομιλητές μας ομιλούσαν «ιλαρώ τω προσώπω». Πρόκειται για ανθρώπινες ιστορίες που εκτυλίσσονται ενώπιόν μας με έναν τρόπο «επαρκώς ποιητικό»· ιστορία, εξ άλλου, είναι η τέχνη της αφήγησης. Αυτό που μετρά τελικά είναι ό,τι από «τα εξ ανθρώπων γενόμενα» συσσωματώθηκε σε δημιουργικότητα μέσα στο οπλοστάσιο της καθημερινότητας. Οι πνευματικές αξίες από τα πρόσωπα - μέλη ενός έθνους ως testis temporum μεταγγίζονται σε ολόκληρη την ανθρωπότητα, η οποία με τη σειρά της καθίσταται «ίστωρ».

Θα ήθελα να εκφράσω τα αισθήματα βαθιάς ευγνωμοσύνης στα πρόσωπα που συνεργάστηκαν μαζί μου, γιατί μου εμπιστεύτηκαν τα πλούσια βιώματά τους από την περίοδο του 1940-1944. Πρόκειται για ανθρώπινα αρχεία μνήμης που ανοίχτηκαν μπροστά μου χωρίς δισταγμό συνεισφέροντας επιστημονικά και ιστορικά. Η εργασία αυτή δε θα πραγματοποιείτο χωρίς τη δική τους συμβολή. Τα πρόσωπα αυτά είναι οι:

Αηδόνης Δημήτριος, Ανδρεάδη Ελένη, Αρχιμανδρίτης Βασίλειος, Βαϊνίκος Σωκράτης, Γιωργάκη Μαριάνθη, Γεωργιάδης Θεόδωρος, Γκαβρέας Ιωάννης, Γκατζογιάννης Νίκος, Γκέκας Θεόδωρος, Γκέκης Δημήτριος, Γκούμας Παναγιώτης, Δαβώνης Παύλος, Δάφνης Ιωάννης, Δημήτριος Μητροπολίτης Αργυροκάστρου, Δούμα Ηλέκτρα, Δούνια Ευλαμπία

(Πιπίτσα), Εφαπλωματάς Κώστας, Ζαβιτσάνου-Κιοσέογλου Διαμαντούλα, Ζιώγας Κώστας, Ζιώγας Σπύρος, Ζώτου-Σπέλλα Δήμητρα, Ηλιοπούλου-Καλτσά Ουρανία, Θεοδωρίκα Σοφία, Ιωάννου Χρήστος, Καπλάνης Κώστας, Καπλάνης Σταύρος, Καχριμάνης Γεώργιος, Καχριμάνη Πανωραία, Καψάλης Γρηγόρης, Κοέν Σαμουήλ, Κοέν Στέλλα, Κόρκας Κωνσταντίνος, Κοτολούλης Χρήστος, Κρούλης Νικόλαος, Κουκουνούρης Αλέξανδρος, Κουκουνούρη Αριστέα, Κουλούρη Αναστασία, Κώττη-Αναγνώστου Αλεξάνδρα, Κώττη-Πυρκατή Ευτυχία, Λέττας Ιωάννης, Λιώλη Δήμητρα, Μάνης Ηλίας, Μπαϊρακτάρης Θωμάς, Μπάρκας Δημήτριος, Μπάρκα Πιπίτσα, Νούσιας Λάμπρος, Παπαβρανούσης Στάθης, Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος, Παπαγιαννόπουλος Σωτήρης, Παπαδημητρίου Κώστας, Παπαστεργίου Μαργαρίτα Παττίκος Ιωάννης, Ρογκότης Χρήστος, Σάκκου Βασιλική, Σδούκου Γιαννούλα, Σδούκος Ευριπίδης, Σιμιτζής Γεώργιος, Σίμου Ανδρομάχη, Σίμου Ανθία, Σίμος Αντώνιος, Σίμος Κωνσταντίνος, Σίμος Λάμπρος, Σίμου Χρυσάνθη, Σιούτης Βασίλειος, Σπέλλα Βασιλική, Σπέλλας Ηλίας, Τζαλμακλή-Χατζηγιάννη Αγγελική, Τζίμας Ιωάννης, Τζουριάδου Ελένη, Τζουριάδης Λευτέρης , Τσάγκας Γεώργιος, Τσάγκα Σοφία, Τσαμπούρα-Στέα Σοφία, Τσιάνου Χαρίκλεια (Μπέκα), Τσίρκας Δημήτριος-Τσίρκα Δέσποινα, Τσώτσης Δημήτριος, Φάφας Δημήτριος, Φάφα Χαρίκλεια, Φράγκου Ιφιγένεια, Φράγκος Σεραφείμ, Χατζής π. Αθανάσιος, Χατζής Βάϊος, Ψαλμός Θεμιστοκλής.

Αρκετοί από τους ανθρώπους αυτούς δεν είναι σήμερα κοντά μας. Από την άποψη αυτή, οι εργασίες αυτού του τύπου αποκτούν μια ιδιαίτερη σημασία, καθώς τα τεκμήρια του παρελθόντος, ως φωνές πλέον της σιωπής και βιώματα, έχουν κατατεθεί στα πολυτιμότατα αρχεία της Ιστορίας.

Τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες εκφράζω στον ομότιμο καθηγητή Ιστορίας Νεότερης Ελλάδος και Νεοελληνικού Πολιτισμού του Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Απόστολο Παπαϊωάννου. Ο κύριος Παπαϊωάννου, ως επιβλέπων καθηγητής παρακολούθησε με πολλή ευαισθησία την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής· με τις μεθοδολογικές του επισημάνσεις και τις βιβλιογραφικές του καθηδηγήσεις συνέβαλε στην ολοκλήρωσή της κατά τρόπο ουσιαστικό και εποικοδομητικό.

Ιδιαιτέρως ευχαριστώ τον κ. Χαράλαμπο Μπαμπούνη, Καθηγητή Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Διευθυντή του Εργαστηρίου Κοινωνικών Επιστημών του Παιδαγωγικού Τμήματος της Σχολής Επιστημών της Αγωγής του Πανεπιστημίου Αθηνών και τον κ. Δημήτριο Σακκή, Καθηγητή Νεότερης Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, οι οποίοι μετείχαν της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, για τις καίριες παρατηρήσεις και τα σχόλιά τους, το συνεχές ενδιαφέρον και την ενθαρρυντική προς εμένα στάση τους.

Στα μέλη της επταμελούς εξεταστικής Επιτροπής οφείλω θερμές ευχαριστίες. Εκφράζω τον σεβασμό μου και την ευγνωμοσύνη μου στον κ. Μιχάλη Μερακλή, Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, αγαπητό Δάσκαλο των φοιτητικών μας χρόνων στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Αισθήματα ευγνωμοσύνης απευθύνω στον κ. Δημοσθένη Δασκαλάκη, Καθηγητή Κοινωνιολογίας του Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, στον κ. Κωνσταντίνο Φωτιάδη, Καθηγητή Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας και στον κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο, Λέκτορα Ιστορίας Νεωτέρων Χρόνων του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναγνωρίσω την προσφορά όλων εκείνων που συνέβαλαν στον εμπλουτισμό των τεκμηρίων της Διατριβής με στοιχεία από τα προσωπικά τους αρχεία. Με ευγνωμοσύνη αναφέρομαι στον Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου κ.κ. Δημήτριο, στον κ. Αθανάσιο Γκότοβο, Καθηγητή του Τμήματος ΦΠΨ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στον κ. Παύλο Γκαλντέμη, τέως Σχολικό Σύμβουλο Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, για το αρχειακό υλικό από την προσωπική του συλλογή, στον κ. Μάριο Μαρσέλο, Καθηγητή Φαρμακολογίας του Τμήματος Ιατρικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για την παραχώρηση τμήματος του ανέκδοτου ημερολογίου του πατέρα του, στην κ. Αικατερίνη Γκατζάρου, για επιστολές και ενθυμήματα από το Μέτωπο του πατέρα της Ανθυπασπιστή Νικολάου Γκατζάρου, στον κ. Ορφέα Μπέτση, ιστορικό-ερευνητή, που μας επέδωσε γραπτή μαρτυρία για τους άταφους νεκρούς του βορειοηπειρωτικού έπους, στην κ. Μαργαρίτα Παπαστεργίου, για την προσωπική φωτογραφία και τη γραπτή μαρτυρία της και στον κ. Χαράλαμπο Παντελή, Προϊστάμενο των ΓΑΚ-Τοπικού Αρχείου Παραμυθιάς, για την εποικοδομητική συνεργασία μας.

Ευχαριστώ θερμά τον αγαπητό συνάδελφο κ. Λεωνίδα Πυργάρη που είχε την ευγενή καλοσύνη να διατρέξει και με τη δική του φιλολογική ματιά το κείμενό μου.

Ευγνωμοσύνη οφείλω στην οικογένειά μου για την αμέριστη συμπαράσταση, την κατανόηση και τη συνοδοιπορία κατά τη διάρκεια του δύσκολου αυτού ταξιδιού.

1. Εισαγωγή

Η εργασία του ερευνητή της ιστορίας, κατά την προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων, είναι ενδιαφέρουσα και μαγευτική αλλά ταυτόχρονα λεπτή και δύσκολη, καθώς ο ιστορικός καλείται να φωτίσει την πολυδιάστατη ιστορική πραγματικότητα αποκαθιστώντας όσο το δυνατόν περισσότερες πλευρές. Πολύτιμος βοηθός και σύμμαχος στο δύσκολο έργο του είναι οι ιστορικές μαρτυρίες.

Η μελέτη μας, με θέμα *«Ελληνοϊταλικός Πόλεμος. Κατοχή-Εθνική Αντίσταση (1940-1944): Ιστορικές προφορικές μαρτυρίες»,* φιλοδοξεί να συμβάλει στον προβληματισμό για την προσέγγιση και την ερμηνεία των πηγών, και μάλιστα ενός εξειδικευμένου και πολύ ενδιαφέροντος τομέα της ελληνικής Ιστορίας.

Το έναυσμα για μια συστηματικότερη αντιμετώπιση της ανάγκης για αξιοποίηση των μεθόδων της βιωματικής ιστορίας δόθηκε από τη συνεργασία μου με τους μαθητές μου και από την απόπειρα καταγραφής προσώπων της οικογένειάς τους, τα οποία είχαν βιώσει τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο, τη Γερμανική Κατοχή και την Αντίσταση. Εκτός από το διδακτικό της ρόλο η συνεργασία αυτή με τους μαθητές αποτέλεσε μια εμπειρία επικοινωνίας μεταξύ των γενεών, δημιουργώντας ένα χώρο προσέγγισης ανάμεσα στους νέους και σε μια ομάδα ηλικιωμένων.

Με αυτή την επικοινωνία ασχοληθήκαμε διεξοδικά στην παρούσα μελέτη. Καταγράψαμε και αξιοποιήσαμε τις μαρτυρίες προσώπων από την πόλη των Ιωαννίνων και την ευρύτερη περιφέρεια, με σκοπό τη διάσωση και διαφύλαξη των προσωπικών βιωμάτων τους από την περίοδο 1940-1944. Τα πολύτιμα ιστορικά στοιχεία που αναδύθηκαν, καθώς και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα των χρόνων εκείνων, συναντούν το παρόν και μετατρέπονται σε *«κτήμα ες αεί», «να μη χαθεί ανεπανόρθωτα η άχνα των ανθρώπων που έκαμαν την Ιστορία»*[1].

---

[1] Βλ. Τερζάκης Α., *Ελληνική Εποποιία 1940-1941*, Αθήναι 1964, σ. 9: *«Την ιστορία την συνθέτουν πάντοτε δύο στοιχεία, που ο χρόνος τ' αποχωρίζει. Μια σειρά γεγονότα και ένα άρωμα εποχής. Το πρώτο, τα γεγονότα, μπορείς να τα αποκαταστήσεις ακόμη και ύστερα από αιώνες. Το δεύτερο όχι. Χάνεται, πετάει μαζί με την στιγμή. Ακόμη κι εκείνοι που το ένιωσαν -όπως και όσο νιώθει κανείς το παρόν- ακόμα και αυτοί χάνουν την αίσθησή του όταν το πάρει ο άνεμος του Χρόνου».*

2. Η προφορική ιστορία ως πηγή ιστορίας

Δεν αμφιβάλλει κανείς για τη σημασία που έχει η συλλογή, η διάσωση και η αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών για την ιστορική μνήμη, για την ιστορική επιστήμη γενικότερα. Η προφορική ιστορία στρέφει το φακό της έρευνας από την κεντρική σκηνή, στην οποία διαδραματίζονται τα γεγονότα, στο χώρο δράσης των κοινωνικών ομάδων ή των προσώπων φωτίζοντας τις «αφανείς πλειοψηφίες», που αποτελούν την κινητήρια δύναμη του ιστορικού γίγνεσθαι. Επιτυγχάνει το σκοπό της αξιοποιώντας την ανάγκη των ανθρώπων να διατηρήσουν ζωντανό το παρελθόν με την κατάθεση του προσωπικού τους βιώματος. Ο ερευνητής συλλέγει τη λεκτικά δομημένη αφήγηση της ζωής τους, η οποία προϋποθέτει τη μνήμη, από την οποία αντλεί το υλικό της. *«Μια ενεργή μνήμη που ενισχύει την ανάγκη επικοινωνίας και της οποίας οι μηχανισμοί λειτουργούν ως στρατηγική επιβίωσης των ατόμων στηρίζοντας την προσπάθεια να ταξινομήσουν τις αναμνήσεις τους προκειμένου να μπορέσουν να διαχειριστούν τις εμπειρίες τους»*[2]. Ο λόγος των αφηγητών και των αφηγητριών συγκροτείται με αλλεπάλληλες ανασηματοδοτήσεις μέχρι τη στιγμή της αφήγησης, με τη συμβολή όχι μόνο της μνήμης αλλά και της λήθης. Στην περίπτωση των αφηγητών μας, σπάνια λειτουργούσε η αποσιώπηση ή η απώθηση, παρά μόνο όταν η αφήγηση προχωρούσε στα γεγονότα του Εμφυλίου. Εκεί οι περισσότεροι σαν να κοντοστέκονταν και ξανασκεφτόντουσαν απευθύνοντας μου την ερώτηση: *«θέλεις να σου πω κι αυτά; άστα, καλύτερα…»*.

Η αξία των μαρτυρικών καταθέσεων συνίσταται στο ότι τα άτομα θυμούνται και ανασυγκροτούν το παρελθόν τους και ως πρόσωπα αλλά, κυρίως, ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας (πόλης, χωριού, έθνους, στρατιωτικού σώματος, αντιστασιακής ομάδας…). Διαφοροποιούνται από άλλες προφορικότητες, καθώς δεν πρόκειται για αμιγώς προσωπικό βίωμα, αφού η προσωπική τους ιστορία είναι μέρος της συλλογικής ιστορίας και κατά συνέπεια ενεργοποιείται το «συλλογικό ασυνείδητο». Γίνεται εμφανής η λειτουργία των *«συμφωνημένων υπονοούμενων»* του Σεφέρη, καθώς η περιρρέουσα ιστορία της εποχής διεισδύει στην ατομική μνήμη.

---

[2] Ειδικοί επιστήμονες παραδέχονται ότι η ανάκληση των αναμνήσεων είναι ίσως ένας σπουδαίος τρόπος για να διατηρήσουν οι ηλικιωμένοι την ταυτότητά τους μέσα σε έναν κόσμο που διαρκώς αλλάζει. Πρβλ. και Thompson P., *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Πλέθρον, 2002, σ. 43.

Για τους λόγους αυτούς οι προφορικές αφηγήσεις αποτελούν αποτυπώσεις που διασώζουν την πολυμορφία της καταγραφής και της βίωσης της ιστορίας, ενώ παράλληλα φωτίζουν την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας στην οποία συντελέστηκαν τα γεγονότα.

Ο Paul Thompson[3] είναι μεταξύ εκείνων που συνέβαλαν, ήδη από τη δεκαετία του '70, στη μεταστροφή του βλέμματος του ιστορικού από το πλαίσιο των γεγονότων σ' αυτό της μνήμης και της βιωμένης εμπειρίας, καθιστώντας τις προφορικές μαρτυρίες αξιόπιστες ιστορικές πηγές και ανανεώνοντας, με την «επιστροφή στην αφήγηση», την ιστορική γραφή. Ενσωμάτωσε στο έργο του την κατανόηση και την ερμηνεία των πιο ανεξερεύνητων, εσωτερικών πλευρών της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας. Κατηύθυνε την ερευνητική παραγωγή και τη δραστηριοποίησή του προς την επιστημονική οργάνωση αρχείων προφορικής ιστορίας για την ανάδειξη νέων τρόπων ιστορικής, ανθρωπολογικής και πολιτισμικής ανάγνωσης και ερμηνείας της προφορικής μαρτυρίας.

Κάθε παρόμοια ερευνητική προσπάθεια συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση των μελετητών έναντι των προφορικών μαρτυριών. Έτσι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για τη συστηματικότερη μελέτη αθέατων πτυχών, όπως, στην προκειμένη περίπτωση, της ελληνικής πολιτισμικής και κοινωνικής ιστορίας.

Στη χώρα μας ο κλάδος της προφορικής ιστορίας δεν έχει πάρει τη θέση που σε άλλες χώρες ήδη έχει κατορθώσει να κατακτήσει[4]. Κάθε χώρα έχει ακολουθήσει τη δική της

---

[3] Ο Paul Thompson είναι καθηγητής Κοινωνικής Ιστορίας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Essex. *«Η πολύχρονη επιστημονική παραγωγή του καταδεικνύει με συνέπεια την πορεία ενός πρωτοπόρου ιστορικού, που αναδεικνύει τη μνήμη της καθημερινότητας των απλών ανθρώπων ως νέο ερευνητικό πεδίο της κοινωνικής ιστορίας»*. Το κλίμα στο οποίο κινείται είναι η νέα ιστορία και η αντίληψη μιας «ιστορίας από τα κάτω». Προώθησε τη διεύρυνση της οπτικής γωνίας των ερευνητών μέσω της μελέτης της ατομικής και συλλογικής μνήμης και των αφηγήσεων ζωής. Διεύρυνε το οπτικό του πεδίο προς την κοινωνιολογία της μνήμης, την ψυχανάλυση και τη θεωρία της λογοτεχνίας και ενσωμάτωσε στην ερμηνεία του την ανάλυση του αφηγηματικού λόγου. Βλ. Thompson P., *ό.π.*, σ. 18.

[4] Στην Ιταλία, μία από τις πηγές της σύγχρονης προφορικής ιστορίας ήταν το δίκτυο τοπικών κέντρων μελέτης του αντιφασιστικού αντάρτικου κινήματος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Από τον κύκλο αυτό ξεκίνησε και το ιταλικό περιοδικό προφορικής ιστορίας της δεκαετίας του 1980, το Fonti Orali, με εκδότρια τη Luisa Passerini. Στον κύκλο αυτό συμμετείχαν ο Primo Levi, στον τομέα των αυτοβιογραφιών για το Ολοκαύτωμα, και ο Nuto Revelli, ο πιο δημοφιλής των Ιταλών συγγραφέων προφορικής ιστορίας.

Από όλη την Ευρώπη, τη μεγαλύτερη ανάπτυξη της προφορικής ιστορίας γνώρισε η Σκανδιναβία και τα Βρετανικά Νησιά. Στη Σκανδιναβία οι ρίζες βρίσκονται στη συστηματική συλλογή λαογραφικού υλικού κατά τον 19ο αιώνα. Τα πρώτα αρχεία επιτόπιας έρευνας δημιουργήθηκαν στη Φινλανδία ήδη στη δεκαετία του 1830. Στη δεκαετία του 1870 φοιτητές του Πανεπιστημίου του Uppsala δημιούργησαν εταιρείες διαλέκτων για να συγκεντρώσουν επαρχιακές

διαδρομή στην ανάπτυξη και στην αντιμετώπιση της προφορικής ιστορίας. Στην Ελλάδα, η πορεία της είναι σχετικά πρόσφατη[5]. Η ελληνική ιστοριογραφία, την τελευταία εικοσαετία, αποδέχεται την προφορική ιστορία ως αξιόπιστη ιστορική πηγή αλλά και ως νέα σύλληψη της ιστορίας που εστιάζει στη βιωμένη εμπειρία των καθημερινών ανθρώπων. Οι αφηγήσεις ζωής δεν αποκαλύπτουν μόνο τους τρόπους με τους οποίους ο συνηθισμένος άνθρωπος αντιλαμβάνεται τη θέση του στην ιστορία αλλά και τα εσωτερικά, ασυνείδητα επίπεδα της κοινωνικής του εμπειρίας και ιστορικής ερμηνείας.

Αν θέλαμε να αναζητήσουμε ένα σημείο όπου η προφορική ιστορία θα μπορούσε να εντοπίσει τις απαρχές της, θα επιστρέφαμε στο χώρο της λαογραφίας, της λογοτεχνίας και της

λέξεις και εκφράσεις που κινδύνευαν να χαθούν. Στη Στοκχόλμη υπάρχει στο *Αρχείο Μουσείων Σκανδιναβικών Χωρών* ένα ειδικό τμήμα για τη «Μνήμη», το οποίο σήμερα διαθέτει μία ηλεκτρονική εθνική υπηρεσία πληροφοριών.

Στη μεταπολεμική Πολωνία οι διαγωνισμοί για τη συγγραφή απομνημονευμάτων εξελίχθηκαν σε είδος λαϊκού πολιτισμού. Σχετική είναι η μελέτη του John Dollard με τίτλο *Criteria for Life History* (1935).

Η σχολή του Σικάγο έκανε μία παρόμοια προσπάθεια, αλλά έχασε γρήγορα τον αρχικό χαρακτήρα της από τον επαγγελματισμό των κοινωνιολόγων και εκτράπηκε σε μια φορμαλιστικού τύπου έρευνα και καταγραφή.

Στην Ισπανία, η προφορική ιστορία αναπτύχθηκε μετά το τέλος του πολυετούς καθεστώτος του Φράνκο. Το δρόμο άνοιξε πρώτος ο Άγγλος ερευνητής προφορικής ιστορίας Ronald Fraser. Από τη δεκαετία του 1980 δημιουργήθηκαν ερευνητικές ομάδες, ιδίως στη Μαδρίτη και στη Βαρκελώνη. Στη Βαρκελώνη η Mercedes Vilanova άρχισε να εκδίδει το 1989 το περιοδικό *Historia y Fuente Orale*.

Στη Γερμανία, η καθυστερημένη εμφάνιση της προφορικής ιστορίας οφείλεται μάλλον στην επίδραση του Ναζισμού. Η λαογραφία ταυτίστηκε με τον Ναζισμό, ο οποίος είχε πνίξει στο φανέρωμά τους τις πιο αποδοτικές προσεγγίσεις στην εμπειρική έρευνα που είχαν εμφανιστεί ως τις αρχές της δεκαετίας του 1930, με μελέτες όπως το *Marienthal*. Εκείνο που έπαιξε τον πιο καθοριστικό ρόλο ήταν ότι ο Ναζισμός άφησε πίσω του «μια γενιά που ντρεπόταν για τις εμπειρίες της και ένα έθνος που προτιμούσε να θάψει το παρελθόν του παρά να το ερευνήσει».

Στην Αγγλία οι λαογραφικές μελέτες δεν κατόρθωσαν ποτέ να απαλλαγούν από το στίγμα του ερασιτεχνισμού. Μεταξύ 1950-1970 τα σημαντικότερα κέντρα ήταν η Επισκόπηση Διαλέκτων στο Πανεπιστήμιο του Leeds και το Κέντρο της Αγγλικής Πολιτιστικής Παράδοσης και Γλώσσας στο Sheffield.

Στην Ιρλανδία και στην Ουαλία, και σε λιγότερο βαθμό στη Σκωτία, η λαογραφία ενισχύθηκε από τη σύνδεσή της με εθνικιστικά κινήματα. Η ιρλανδική κυβέρνηση άρχισε το 1930 να επιδοτεί τη συγκέντρωση υλικού. Το 1935 ίδρυσε το Ιρλανδικό Λαογραφικό Ινστιτούτο. Η άνοδος στην εξουσία του Εργατικού Κόμματος, το 1945, έφερε στο προσκήνιο την εργατική τάξη και ένα αναπτυσσόμενο ενδιαφέρον για την ιστορία της και για τις αυτοβιογραφίες εργατών και αργότερα για τηλεοπτικές σειρές με αναμνήσεις απλών ανθρώπων του λαού, όπως η σειρά «Μαρτυρώντας το Χτες». Αρκετοί ιστορικοί συνειδητοποίησαν τον μεγάλο πλούτο των Ηχητικών Αρχείων του BBC, τα οποία είχαν ιδρυθεί στη δεκαετία του 1930. Βλ. Thompson P., *ό.π.*, σσ. 102-106.

[5] Βλ. Thompson P., *ό.π.*, σσ. 23-24.

αγροτικής κοινωνιολογίας, δηλαδή στους χώρους εκείνους που είχαν γνωρίσει από παλιά μία παράδοση εμπειρικής έρευνας. Η δυνατότητα μιας περισσότερο συστηματικής απόδοσης και καταγραφής του κόσμου της προφορικότητας και των πολλαπλών εκφράσεών της εξασφαλίστηκε στη δεκαετία του ’50 με το μαγνητόφωνο και ολοκληρώθηκε αργότερα με τη χρήση της κινούμενης και ηχητικής εικόνας.

Τα τελευταία χρόνια καταδεικνύεται ότι η προφορική ιστορία, μέσω των βιωματικών αφηγήσεων-καταγραφών, εισάγει νέους τρόπους παραγωγής, συλλογής και επεξεργασίας πληροφοριών[6]. Κατά συνέπεια οι βιωματικές μαρτυρίες συνιστούν πολύτιμο ιστορικό υλικό και παρακαταθήκες δυσεύρετες, αφού ο προφορικός λόγος υφίσταται και δύναται να θησαυριστεί όσο διάστημα εκείνος που τον προφέρει βρίσκεται εν ζωή.

Η ιδιαιτερότητα της προφορικής ιστορίας προσδιορίζεται από τη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση που απαιτεί η θεματολογία της και από τη διαδικασία παραγωγής και χρήσης των πηγών της. Η διαδικασία συνίσταται στην άμεση επικοινωνία του ερευνητή και του αντικειμένου της έρευνας. *«Η νέα αυτή διαδικασία άντλησης πληροφοριών προϋποθέτει σεβασμό απέναντι στα άτομα με τα οποία συνδιαλέγεται ο ερευνητής, ειδικές γνώσεις και επιδεξιότητες αναγκαίες σε όλα τα στάδια της έρευνας, από την επιλογή του*

---

[6] *«…Μία ενδιαφέρουσα νέα εξέλιξη στη δεκαετία του 1990 είναι η έκδοση νέων επιστημονικών περιοδικών από γλωσσολόγους και ψυχολόγους, όπως The Journal of Narrative and Life History και The Narrative Study of Lives. Η βορειοαμερικανική σκηνή είναι σήμερα ιδιαίτερα πολύμορφη και ζωντανή. Περιλαμβάνει την Ένωση Προφορικής Ιστορίας του Καναδά, που ιδρύθηκε το 1974 και διαθέτει δικό της περιοδικό. Η αντίστοιχη Ένωση της Αμερικής έχει περίπου 1200 μέλη. Ήδη το 1971 για τις δύο χώρες μαζί αναφέρεται ότι είχαν καταγραφεί 100.000 ώρες συνεντεύξεων άνω του ενός εκατομμυρίου σελίδες απομαγνητοφώνησης. Πιο πρόσφατα, μια επισκόπηση που αφορά μόνο τον Καναδά εντόπισε περίπου 1.800 συλλογές σε 350 αρχεία. Οι αριθμοί αυτοί αποκαλύπτουν και τους τεράστιους πόρους που κατέστησαν δυνατή μια επιτόπια έρευνα τέτοιας κλίμακας… Το κύριο βήμα προς το σύγχρονο κίνημα προφορικής ιστορίας προήλθε από τον τομέα της πολιτικής ιστορίας. «Η προφορική ιστορία» δήλωσε η (Αμερικανική) Ένωση Προφορικής Ιστορίας «ιδρύθηκε το 1948 ως μια σύγχρονη τεχνική ιστορικής τεκμηρίωσης, όταν ο ιστορικός του Πανεπιστημίου της Κολούμπια Allan Nevins άρχισε να ηχογραφεί τις αναμνήσεις προσώπων που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αμερικανική ζωή. Η προσέγγιση αυτή, το πρόγραμμα ηχογραφημένων συνεντεύξεων «προσωπικοτήτων» με ιδιωτική χρηματοδότηση, αποδείχθηκε ιδιαίτερα ελκυστική τόσο για εθνικά ιδρύματα όσο και για τοπικούς χρηματοδότες, και ιδίως για συνταξιούχους πολιτικούς. Καλύπτοντας ένα πολύ ευρύτερο φάσμα εμπειριών, το αρχείο του Κολούμπια, όταν γιόρτασε την 50η επέτειο της ίδρυσής του, το 1998, με την έκδοση cd με αποσπάσματα συνεντεύξεων, ήταν πλέον και παραμένει, κατά πάσα πιθανότητα, η μεγαλύτερη συλλογή προφορικής ιστορίας του κόσμου, με 7.000 μαρτυρίες που καλύπτουν μέχρι 700.000 σελίδες απομαγνητοφωνημένου κειμένου».* Βλ. Thompson P., *ό.π.*, σσ. 97-98.

θέματος έως την επιλογή του δείγματος και την επιλογή του χρόνου κατά τον οποίο μια ιστορική περίοδος γίνεται αφηγήσιμη»[7].

Τα στοιχεία αυτά καθώς και η υποκειμενικότητα των ερευνητών και μαρτυριών αίρουν την ασφάλεια και την προστασία που παρέχουν οι γραπτές πηγές. Αλλάζουν τη σχέση των ιστορικών που χρησιμοποιούν προφορικές μαρτυρίες ως πηγή της έρευνας τους, με το υλικό τους, καθώς απαιτείται η άμεση ζωντανή επαφή ερευνητή-μάρτυρα και ως εκ τούτου διακόπτεται η απομόνωση που χαρακτήριζε τη σχέση ερευνητή-αρχειακού υλικού.

Η προφορική ιστορία είναι ένας χώρος υπό διαμόρφωση· δεν έχει αναπτύξει ακόμη έναν αυτόνομο επιστημονικό λόγο. Αρκετοί ερευνητές χρησιμοποιούν τις προφορικές μαρτυρίες απλώς ως μια επικουρική πηγή, χωρίς να ενσκύπτουν στην ιδιομορφία του προφορικού λόγου, που καταγράφεται στη διάρκεια μιας συνέντευξης, καθώς και στο ρόλο της σχέσης ερευνητή-πληροφορητή. Σημαντικός είναι ο ρόλος της υποκειμενικότητας, για τη διάρθρωση της μνήμης και για την ιστορία ως βιωμένη εμπειρία. Πέρα από την εμπειρική προσέγγιση της προφορικής μαρτυρίας, που προσθέτει ένα επιπλέον στοιχείο, πολύτιμη είναι η αξιοποίησή της στη διατύπωση νέων ερμηνειών που θα επέτρεπαν τη διαμόρφωση μιας άλλης οπτικής στην ιστοριογραφία.

Παρ' όλες τις ενθαρρυντικές εξελίξεις των τελευταίων χρόνων, δεν υπάρχει στη χώρα μας σχεδόν καμιά στήριξη με τη μορφή ερευνητικών προγραμμάτων, πόρων και αρχείων προφορικών μαρτυριών. Έτσι κινδυνεύει να χαθεί για πάντα ένα σημαντικό τμήμα της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας. Η προφορική ιστορία παραμένει, σε μεγάλο βαθμό, υπόθεση ατομικών πρωτοβουλιών. Ωστόσο, σημαντικό είναι το γεγονός ότι σταδιακά αναγνωρίζεται η αξία των προφορικών πηγών ως προς την εκπαιδευτική τους διαδικασία σε άλλα περιβάλλοντα, εκτός από τα αμιγώς ιστορικά, όπως στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης[8].

---

[7] Βλ. Μπουτζουβή Αλ., «Προφορική ιστορία: Όρια και δεσμεύσεις», στο: *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κατάρτι 1998, σσ. 23-28. Βλ. και Thompson P., *ό.π.*, κεφ. «Τα επιτεύγματα της προφορικής ιστορίας», σσ. 117-156.

[8] Βλ. Vilanova M., «Η μάχη στην Ισπανία για μια Ιστορία χωρίς επιθετικούς προσδιορισμούς με προφορικές μαρτυρίες», στο: *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κατάρτι 1998, σ. 62: Eliza Salanova "Tot fent Historia: la practica de la historia oral a la secundaria obligatoria" [Όλα κάνουν ιστορία: η πρακτική της προφορικής ιστορίας στη δευτεροβάθμια υποχρεωτική εκπαίδευση], *Gausac 2* (1993).

Η πρόκληση της προφορικής ιστορίας συσχετίζεται εν μέρει και με τον κοινωνικό σκοπό της ιστορίας. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι ενώ έχει ενθουσιάσει κάποιους ιστορικούς, άλλους τους έχει προβληματίσει. Στην πραγματικότητα η προφορική ιστορία είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η ιστορία[9]. Η προφορική ιστορία δεν είναι αναγκαστικά ένα πρωτότυπο εργαλείο. Εξαρτάται από το πνεύμα με το οποίο χρησιμοποιείται. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να επανακαθορίσει τον προσανατολισμό της ίδιας της ιστορίας και να ανοίξει νέες περιοχές έρευνας. Μπορεί να διευκολύνει τις σχέσεις δασκάλων-μαθητών, τις σχέσεις μεταξύ των γονέων, τη διεύρυνση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων προς την κοινωνία. Όσον αφορά τη συγγραφή της ιστορίας, μπορεί να δώσει πάλι κεντρική θέση στους ανθρώπους που δημιούργησαν και βίωσαν την ιστορία.

Η ιστορία που χρησιμοποιεί προφορικές πηγές (Fonti Orali) μεταθέτει το κέντρο βάρους πολλών ιστορικών κλάδων. Δίνει τη δυνατότητα στον ιστορικό της εκπαίδευσης να ενδιαφερθεί και για τις εμπειρίες των παιδιών και των μαθητών, για τα ιστορικά τεκμήρια που διαφυλάσσονται στις μνήμες κάθε οικογένειας και όχι μόνο για τα προβλήματα της εκπαιδευτικής κοινότητας. Ο ιστορικός της περιόδου του 1940-1944 μπορεί να εστιάσει στις υπεράνθρωπες αντοχές των αφανών πολεμιστών, των αγωνιστών, των μικρών παιδιών, των γυναικών της Πίνδου, που *«τις αεροτραμπάλιζε ο άνεμος φορτωμένες»*[10]· ν' αφουγκραστεί τη φωνή των μανάδων που έχαναν τα παιδιά τους, την κραυγή μπροστά στο απόσπασμα, την αρπαγή του βρέφους από την αγκαλιά και τον μαρτυρικό θάνατό του με τη ξιφολόγχη· ν' ακούσει το βουβό «γιατί» από τα αθώα θύματα των φρικαλεοτήτων του Ναζισμού, τη φωνή των Εβραίων που πνίγηκε στον αέρα κι εκείνων που επέζησαν από τα μαρτυρικά στρατόπεδα· ν' ανακαλύψει αν πίσω από τους αριθμούς των Επιτελείων Στρατού κρύβονται ολόκληροι τόμοι ζωής αληθινής, τραγικές ιστορίες που αδυνατεί ο ανθρώπινος νους να τις χωρέσει, αλλά και ιστορίες καθημερινών ανθρώπων· τέλος, ν' αντιληφθεί βιωματικά πως η

---

[9] Βλ. Thompson P., *ό.π.*, σ. 56: *«Αυτό διευκρινίζεται όταν στρέψουμε την προσοχή μας στη χρήση της προφορικής παράδοσης στις κοινωνίες χωρίς γραφή, πριν τη γραφή. Στο στάδιο αυτό όλη η ιστορία ήταν προφορική. Όμως έπρεπε να διατηρούνται στη μνήμη κι όλα τα άλλα: τέχνες και δεξιότητες, ο χρόνος και οι εποχές, ο ουρανός, το έδαφος, ο νόμος, ομιλίες, συναλλαγές, εμπορικές συμφωνίες. Και η ίδια η προφορική παράδοση ήταν εξαιρετικά πολύμορφη. Ο Jon Vansina, στο κλασικό έργο του Oral Tradition: a Study in Historical Methodology (1965) διέκρινε την αφρικανική προφορική παράδοση σε πέντε κατηγορίες. Κατ' αρχάς, υπάρχουν οι λογότυποι ή φόρμουλες –μνημοτεχνικές φόρμουλες, τελετουργίες, συνθήματα, τίτλοι. Στη συνέχεια υπάρχουν κατάλογοι με τοπωνύμια και προσωπικά ονόματα. Έπειτα η επιστήμη και η ιδιωτική ποίηση –ιστορική, θρησκευτική ή προσωπική. Κατά τέταρτο λόγο υπάρχουν οι αφηγήσεις –ιστορικές, διδακτικές, καλλιτεχνικές ή προσωπικές. Τέλος, υπάρχουν τα νομικά ή άλλα σχόλια...»*.

[10] Νικηφόρος Βρεττάκος, «Μάνα και γιος», *Τα ποιήματα*, Τα Τρία Φύλλα, Αθήνα 1981.

πολλαπλότητα των εγκληματικών ενεργειών ξεπερνά το όριο του ανθρώπινου πόνου και τους φραγμούς της λογικής και της παραφροσύνης, όπως, π.χ., τα εγκλήματα των Ναζί στο Κομμένο της Άρτας και στα χωριά των Ιωαννίνων παράλληλα με εκείνα του Διστόμου, των Καλαβρύτων ή της Κανδάνου.

Άλλα κράτη μοιάζουν να προσπαθούν ν' ανακαλύψουν χώρους κοινής δράσης των πολιτών τους, ώστε να φωτίσουν τις «αφανείς πλειοψηφίες». Η Ελλάδα φαίνεται πως διαθέτει αυτό το συγκριτικό «πλεονέκτημα» μέσα στην τραγικότητα των πολέμων της και των εθνικών συμφορών της. Δε χρειάζεται να ερευνήσει κανείς επίπονα. Χρειάζεται μόνο να προλάβει, πριν φύγουν από τη ζωή και οι τελευταίοι που θυμούνται τα πρόσφατα γεγονότα της νεοελληνικής ιστορίας και μαζί τους χαθεί και η μνήμη. Γιατί η μνήμη είναι πατρίδα που αληθεύει (α-λήθη = λησμονιά), είναι ο «ξυνός λόγος» του Ηράκλειτου.

Το όφελος από την ιστορία είναι η επέκταση στο παρελθόν της πείρας που έχουμε αποκτήσει από τον συγχρωτισμό μας με τα αδέρφια μας τους ανθρώπους, και αυτό έχει ως αποτέλεσμα... *"να μας μαθαίνει αυτό που δεν ξέραμε και θα ήταν πρακτικά αδύνατο να το ανακαλύψουμε μόνοι μας, εκτός αν ήμασταν ακριβώς αυτός ο άνθρωπος που μας το μαθαίνει. Όταν τον γνωρίσουμε και τον κατανοήσουμε, έχουμε γίνει αυτός ο άνθρωπος και ξέρουμε όσα ξέρει · έστω και αν έχει ζήσει πολύ πριν από μας και πολύ μακριά από μας, από εδώ και πέρα έχουμε την πείρα του για τον άνθρωπο και τη ζωή*[11]*".*Αυτό το πλάτεμα της ανθρώπινης ιδιότητάς μας είναι ο πλούτος της ιστορίας.

Στη σύντομη πορεία του μέσα στη διάρκεια ο άνθρωπος είναι ένα ον που δημιουργεί, κατακτά και κατέχει αξίες που ξεπερνούν τον χρόνο. Στην κατεύθυνση της ιστορίας, που αφορά τη γνωριμία μας με το παρελθόν αυτό καθ' εαυτό και με τον εαυτό του, πρέπει να προσθέσουμε την επίσης σημαντική λειτουργία: να οικειοποιηθούμε τις αυθεντικές, αληθινές αξίες των περασμένων πολιτισμών. Όπως σχολιάζει και η Λιλίκα Νάκου, *«έτσι, η ζωή παίρνει άλλες αξίες και η λέξη πατρίδα την πραγματική της έννοια»*[12].

---

[11] Paulding K.J. (1778-1860), Αμερικανός πολιτικός και συγγραφέας, στο: Samaran Ch., *Ιστορία και οι μέθοδοί της*, τόμ. Α΄, Γενικά προβλήματα, (μτφρ. Ελένη Στεφανάκη), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985[2], σ.353.

[12] Βλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, σ. 99.

3. Η έρευνα

Οι νέες απόψεις γύρω από την αφηγηματικότητα της ιστοριογραφίας ανοίγουν ένα δρόμο επανασύνδεσης των προφορικών μαρτυριών με τη συγγραφή της ιστορίας. Αυτό γίνεται κυρίως ως αποτέλεσμα της αμφισβήτησης της θετικιστικής εκείνης επίδρασης που προσδίδει αντικειμενικό χαρακτήρα στο ιστορικό γεγονός και θεωρεί τη γραπτή πηγή ακριβή αναπαράσταση της πραγματικότητας[13]. Το αντικείμενο, το πρόβλημα που απασχολεί παρόμοιες έρευνες είναι η τομή ανάμεσα στο προσωπικό βίωμα, την προσωπική βιωματική εμπειρία και το ιστορικό γεγονός. Αυτός ο κοινός τόπος, στην περίπτωσή μας, δείχνει να είναι πολύ μεγάλος, να συμπίπτει, ή και να προεκτείνει τα ιστορικά γεγονότα, όπως σε πολλές περιπτώσεις διαπιστώθηκε μέσα από την επεξεργασία του υλικού μας. Αρκετά από αυτά καταχωρούνται στις Ιστορίες Στρατού, συνήθως, απλώς χρονολογικά και αυστηρά τυπικά.

Αυτή η «αναζωογόνηση» των γραπτών πηγών ιστορίας μέσα από προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων που βίωσαν την περίοδο που μελετούμε ήταν βασική επιδίωξή μας. Διαπιστώθηκε ότι τα γραπτά κείμενα και οι σχετικές πηγές εμπλουτίστηκαν και προεκτάθηκαν τόσο σε πλήθος πληροφοριών, αλλά κυρίως με την «ατμόσφαιρα» των βιωμένων γεγονότων. Η τελευταία επιτυγχάνεται με την μεταφορά στη συνέντευξη της αυθεντικής συγκινησιακής φόρτισης της γλώσσας των ομιλητών, η οποία δεν καθίσταται λιγότερο αντικειμενική εξαιτίας του γεγονότος ότι είναι εμπλουτισμένη με συναισθήματα.

Το παρόν εγχείρημα αποτελεί μία συνεισφορά-φόρο τιμής στα ηπειρωτικά μαρτυρικά χωριά[14], στην ερήμωση που ακολούθησε την καταστροφή τους[15], και στην αναγκαστική

---

[13] Πρβλ. Vidali A., *Forbidden History and/as Subjectivity* [Απαγορευμένη ιστορία και/ως υποκειμενικότητα], Senat House Library, Λονδίνο, 1995. Το κύρος του προφορικού ιστορικού ήταν αδιαμφισβήτητο πριν η διάδοση του γραπτού λόγου στις κοινωνίες με γραφή καταστήσει περιττές τις δημόσιες στιγμές ιστορικής αποκάλυψης.

[14] Τα μαρτυρικά χωριά της Ηπείρου και ιδιαίτερα του Νομού Ιωαννίνων είναι αρκετά: Μουσιωτίτσα, Λιγκιάδες, Κομμένο (Άρτας), Γρεβενίτι, Τρίστενο, Φλαμπουράρι, Ελατοχώρι, Μακρίνο, Δόλιανη, Καστανώνας, Ανθρακίτης, Καβαλάρι, Ιτέα, Πέτρα, Βωβούσα. *«…Ενώ τα ονόματα Ovadour και Lidice έχουν γίνει σύμβολα βάρβαρης και απάνθρωπης μεταχείρισης πληθυσμού στον πόλεμο, ούτε μία από τις μεγάλες γερμανικές εγκυκλοπαίδειες δεν αναφέρει τα ονόματα των μαρτυριών ελληνικών χωριών: Καλάβρυτα, Δίστομο, Κλεισούρα, Άνω Βιάνος και Κομμένο, για να μνημονεύσουμε μόνο μερικά από τα αποτρόπαια παραδείγματα της χιτλερικής τραγωδίας. Το ίδιο ισχύει και για τα σχολικά βιβλία…»*. Βλ. Rondoholz Eb., «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», συλλογικός τόμος *«Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση»*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990, σ. 242. Πρβλ. και Βασιλάκης Χρ., *ό.π.*, σ. 53. «Για τα χωριά και πόλεις που πνίγηκαν στο αίμα από τους κατακτητές», βλ. Χανδρινός Ι., «Το εφιαλτικό χρονικό της ναζιστικής θηριωδίας», *Ιστορία του «Έθνους»*, τεύχ. 14, Μάιος 2010, σσ. 5-51.

μετανάστευση που υπέστησαν. Ο στέφανος της αναγνώρισης του μαρτυρίου τους, με την επίσημη επωνυμία «μαρτυρικά», τους απονεμήθηκε με καθυστέρηση δυσανάλογη με τη σπουδαιότητα της συμμετοχής τους στην Αντίσταση, την μετέπειτα τραγωδία ή την αναίτια φρίκη.

Το υλικό που προέκυψε από την συλλογή των δεδομένων είναι πρωτότυπο και αποτελείται από κινηματογραφημένες[16] συνεντεύξεις, όλες προϊόν προσωπικών μας εγγραφών. Το ιστοριογραφικό μας θέμα είναι οριοθετημένο με σαφές αντικείμενο μελέτης και έρευνα ως προς τη δυνατότητα βιβλιογραφικής συμπλήρωσης και σχετικής τεκμηρίωσης. Ως υλικό συγκαταλέγεται στις «μαγνητοταινίες έρευνας»[17] και ανήκει στα αρχεία μνήμης που εντάσσονται στον ευρύτερο χώρο της προφορικής ιστορίας, ενώ ταυτόχρονα την εμπλουτίζουν με την επικοινωνιακή τους δύναμη και την ενισχύουν με την αποδεικτική αξία της εικόνας. Ακριβώς λόγω του χαρακτήρα των προφορικών πηγών, το αρχείο μας είναι

---

[15] Βλ. Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αριθμός 58, *Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του Ελληνοϊταλικού πολέμου (28-10-40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της (Οκτώβριος 1944)*, Αθήνα 1987. Η Έκθεση συντάχθηκε το 1945. Ειδικά για το Ανατολικό Ζαγόρι αναφέρει τα εξής: *«…Εκεί όμως ένθα επροξενήθησαν μεγάλαι καταστροφαί ήσαν τα χωρία του Ανατολικού Ζαγορίου. Ταύτα κείμενα δυτικώς της δημοσίας οδού Ιωαννίνων-Μετσόβου δεσπόζοντα ταύτης ήσαν λόγω της θέσεώς των λίαν πρόσφορα διά την παραμονήν των ανταρτών. Λόγω, δε, του ότι ουδεμία αμαξιτή οδός συνέδεε ταύτα μετά της δημοσίας οδού Ιωαννίνων-Μετσόβου ήσαν και απροσπέλαστα… Οι Γερμανοί έλαβον την απόφασιν εξουδετερώσεως των ομάδων αντιστάσεως και κατέστρωνον διάφορα σχέδια εναντίον των. Τας συνεπείας των τοιούτων επιδρομών των Γερμανών τας υπέστησαν τα χωρία ως ακολούθως…»*. Ακολουθεί κατάλογος των χωριών και περιγραφή της καταστάσεως τους προπολεμικά καθώς και και οι καταστροφές που υπέστησαν αυτά από τους Γερμανούς. Ειδικά για το Γρεβενίτι, βλ. σσ. 52-53, όπου αναφέρει ότι καταστράφηκαν και οι 293 οικίες που υπήρχαν.

[16] Από το 1985 πρώτη η Lola G. Luna αρχίζει να χρησιμοποιεί το video ως βάση για τη συλλογή των προφορικών μαρτυριών σχετικά με την κινητοποίηση των γυναικών, ειδικά στη Λατινική Αμερική. Βλ. Luna G.L., "El video aplicado a la memoria de las mujeres latinoamericanas" [Η εφαρμογή του βίντεο στην καταγραφή της μνήμης των γυναικών της Λατινικής Αμερικής], Boletin Americanista 38 (1988), στο: *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κατάρτι 1998, σ. 42.

[17] Εάν η προφορική πηγή αποτελεί αναμφίβολα ηχητικό τεκμήριο, αυτό δεν σημαίνει ότι όλα τα ηχητικά τεκμήρια είναι προφορικές πηγές. *«Οι φωνές σε μαγνητοταινία είναι οπωσδήποτε ηχητικές πραγματικότητες αλλά κυρίως είναι επικοινωνιακά συμβάντα, τα οποία επαναφέρουν την Ιστορία (History) στην αρχική της πηγή, την αφήγηση (Story)»*. Πρβλ. Castelli Fr., Η προφορική ιστορία στην Ιταλία. Τα οπτικοακουστικά αρχεία των ιστορικών Ινστιτούτων της Αντίστασης, στο: *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κατάρτι 1998, σσ. 91-92. Για όλα τα *«σημαινόμενα του λεκτικού συμβόλου "ιστορία"»*, βλ. Γλέζος Μ., *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τόμ. Α΄, Στοχαστής, Αθήνα 2006-7[3], σ. 22.

ενεργό, και παρότι είναι, αρχικά, οπτικοακουστικό, στην έρευνά μας αξιοποιείται μόνο ως ηχητικό. Μεταγράφηκε σε γραπτό λόγο για να μελετηθεί, να σχολιαστεί και να αποτελέσει ένα σώμα κειμένων πρόσφορο στο ερευνητή της ιστορικής περιόδου του 1940-1944. Το περιεχόμενο του υλικού είναι προφορικές ιστορικές μαρτυρίες της περιόδου του Ελληνοϊταλικού πολέμου, της Γερμανικής Κατοχής και της Αντίστασης. Αφορά, δηλαδή, εμπειρίες και γεγονότα από την πρώτη μέρα του πολέμου (28 Οκτωβρίου 1940) μέχρι και την Απελευθέρωση της Ελλάδος (18 Οκτωβρίου 1944).

Το προφορικό υλικό που περιλαμβάνεται στην παρούσα διατριβή μπορεί να λειτουργήσει και ως συμπληρωματικό και να χρησιμοποιηθεί και από ιστορικούς που δεν συλλέγουν προφορικές μαρτυρίες, αλλά χρησιμοποιούν συναφείς πηγές, όπως αλληλογραφία, ημερολόγια, αναμνήσεις ή αυτοβιογραφίες. Κάθε προφορική μαρτυρία έχει την ίδια αποδεικτική αξία με τέτοιου είδους πηγές, διαφέρει, όμως, ως προς τον τρόπο συλλογής της. Δεν θα πρέπει, βέβαια, να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι κάθε ιστορικός που στηρίζεται κατά βάση σε προφορικές μαρτυρίες θα πρέπει να ανατρέξει και να αξιοποιήσει όλες τις σχετικές με το θέμα του γραπτές πηγές, προκειμένου να συμπληρώσει και να διασταυρώσει το πληροφοριακό του υλικό. Έτσι και εμείς, ανατρέξαμε σε όσο το δυνατόν περισσότερες γραπτές πηγές για να τεκμηριώσουμε όσα προφορικά δεδομένα συλλέξαμε, ώστε να διαπιστωθεί η ορθότητα και η αντικειμενικότητα των αφηγήσεων. Η διαδικασία αυτή προέβαλλε ως επιτακτική ανάγκη, μιας και το παρόν εγχείρημα αφορά γεγονότα μιας ιδιαίτερα πρόσφατης και πολυτάραχης περιόδου της ελληνικής ιστορίας, η οποία εμπεριέχει ένδοξες αλλά και τραυματικές σελίδες.

3.1 Μεθοδολογία Έρευνας

3.1.1 Η συνέντευξη ως μέσον συλλογής δεδομένων στην ποιοτική έρευνα

Αφορμή για τη διεξαγωγή μιας έρευνας αποτελεί συνήθως ένας προβληματισμός, ένα ερευνητικό ερώτημα. Το πρώτο ίσως πράγμα που καλείται ένας ερευνητής να σχεδιάσει είναι η μεθοδολογία που θα υιοθετήσει, τόσο σε σχέση με τον προβληματισμό του όσο και σε σχέση με το υπό εξέταση πεδίο. Η πορεία δηλαδή πάνω στην οποία θα βασιστεί για να εκπονήσει την έρευνά του και να την παρουσιάσει έπειτα ως γραπτό κείμενο. Αυτή η διαδικασία δεν είναι καθόλου εύκολη. Είναι αρκετά δύσκολο να αποφασίσει κάποιος ποια μεθοδολογία θα επιλέξει. Η στροφή των ιστορικών προς την επιτόπια έρευνα, ιδίως για τη μελέτη της περιόδου της Κατοχής και του Εμφυλίου, είναι πολύ πρόσφατη. Η χρήση των προφορικών μαρτυριών επιτρέπει την αναπλήρωση σημαντικών κενών στις γραπτές πηγές ή τη διάνοιξη νέων ερευνητικών πεδίων. Οι συνεντεύξεις έρευνας ως προφορικές πηγές είναι αφηγηματικός λόγος (διηγήσεις), δηλαδή αναμνήσεις, εξιστορήσεις και ανθρώπινα συναισθήματα.

Η επιλογή της συνέντευξης ως τρόπου συλλογής δεδομένων για την παρούσα έρευνα ήταν η ενδεδειγμένη μέθοδος. Η συνέντευξη έρευνας αποτελεί ίσως την πιο διαδεδομένη μέθοδο άντλησης ποιοτικού υλικού και πληροφοριών στις κοινωνικές επιστήμες. Πρόκειται για την αλληλεπίδραση, *«την επικοινωνία μεταξύ των προσώπων, που καθοδηγείται από τον ερευνητή ή ερωτώντα με στόχο την απόσπαση πληροφοριών σχετιζομένων με το αντικείμενο της έρευνας»*[18]. Επιλέχθηκε διότι επικεντρώνεται στο νόημα που έχουν συγκεκριμένα φαινόμενα για τους συμμετέχοντες. Ιδιαίτερα όταν απαιτούνται προσωπικές ιστορικές αφηγήσεις για το πώς αναπτύχθηκε ένα συγκεκριμένο φαινόμενο ή πώς βιώθηκε μία συγκεκριμένη περίοδος της ζωής του προσώπου που δίνει την συνέντευξη, όπως εδώ ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος, η εισβολή των Γερμανών και τα γεγονότα που επακολούθησαν.

Η μέθοδος της συνέντευξης παρουσιάζει σημαντικά πλεονεκτήματα αλλά και μειονεκτήματα. Η γνώση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων της μεθόδου οδηγεί στη σωστή της χρήση και στην αποφυγή των περιπτώσεων στις οποίες η εφαρμογή της μεθόδου δεν ενδείκνυται. Ανάμεσα στα πλεονεκτήματα της συνέντευξης συγκαταλέγονται: το

---

[18] Βλ. Cohen L., Manion L., *Research methods in education*, Routledge London 1992[3], σσ. 307-308. Πρβλ. και Παρασκευοπούλου-Κόλλια Ευ.Αλ., «Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και συνεντεύξεις (Methodology of qualitative research in social sciences and interviews)», *Open Education-The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, Vol. 4, Number 1, 2008.

μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής του ερωτώμενου, η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, η δυνατότητα για προφορικές και άμεσες διευκρινίσεις και η δυνατότητα διερεύνησης ευαίσθητων θεμάτων. Ως μειονεκτήματα μπορούμε να σημειώσουμε το γεγονός ότι κρίνεται ιδιαίτερα απαιτητικός ο ρόλος του συνεντευκτή, λεπτομέρειες για τον οποίο αναφέρονται στη συνέχεια, ενώ η μεγάλη χρονική διάρκεια των συνεντεύξεων μπορεί να αποτελέσει τροχοπέδη για την έγκαιρη ολοκλήρωση μιας έρευνας.

Στην περίπτωση των προφορικών μαρτυριών κρίθηκε καταλληλότερη η *ημιδομημένη συνέντευξη*, η οποία χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων αλλά παρουσιάζει πολύ περισσότερη ευελιξία ως προς τη σειρά των ερωτήσεων, ως προς την τροποποίηση του περιεχομένου των ερωτήσεων ανάλογα με τον ερωτώμενο και ως προς την προσθαφαίρεση ερωτήσεων και θεμάτων για συζήτηση[19].

[19] Βλ. Παρασκευοπούλου-Κόλλια Ευ.Αλ, *ό.π.*

3.2 Τα στάδια της έρευνας με συνεντεύξεις

Ο λεπτομερής, συνεκτικός και προσεκτικός σχεδιασμός της έρευνας με συνεντεύξεις είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία κάθε ερευνητικού εγχειρήματος που βασίζεται σ' αυτήν τη μεθοδολογία ή που την περιλαμβάνει σ' έναν σημαντικό βαθμό. Σύμφωνα με τον Kvale,[20] μπορούμε να διακρίνουμε επτά γενικά στάδια τα οποία διέρχεται η έρευνα με συνεντεύξεις, από την αρχή μέχρι και την ολοκλήρωση της. Τα στάδια αυτά, τα οποία ακολουθήθηκαν και στην δική μας ερευνητική διαδικασία, είναι τα εξής:

3.2.1. Ερευνητικό πρόβλημα ή ερευνητική περιοχή ενδιαφέροντος

Στο στάδιο αυτό διατυπώνεται το ερευνητικό πρόβλημα, σχηματίζονται οι ερευνητικές ερωτήσεις και οι υποθέσεις που θα πρέπει να επιβεβαιωθούν ή να διαψευσθούν από την έρευνα πεδίου. Παρ' όλα αυτά δεν είναι πάντα απαραίτητο ή επιθυμητό να υπάρχουν από πριν συγκεκριμένες υποθέσεις ή συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα αλλά μόνο η γενική ερευνητική ή θεματική περιοχή ενδιαφέροντος. Το κρίσιμο στοιχείο του σταδίου αυτού είναι η τεκμηρίωση της καταλληλότητας της εφαρμογής της μεθοδολογίας της συνέντευξης για το εκάστοτε ερευνητικό εγχείρημα. Στο στάδιο αυτό έγινε και η επιλογή των προσώπων που θα συμμετείχαν στην έρευνα. Τα πρόσωπα που μας μίλησαν για τα βιώματά τους ήταν γνώριμα σε μας (γνώριμοι συμπολίτες μας, συγγενείς, οικογενειακοί φίλοι, συγχωριανοί). Κάποιους τους πρωτοσυναντήσαμε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας, καθώς αυτή έγινε η αιτία να τους γνωρίσουμε. Προϋπόθεση απαραίτητη ήταν να πληρούν τα κριτήρια της ηλικίας, της πνευματικής υγείας και της μνημονικής επάρκειας. Ο τελικός αριθμός των συμμετεχόντων είναι ογδονταπέντε (85) πρόσωπα, εκ των οποίων οι πενήντα τέσσερις (54) είναι άνδρες και οι τριανταμία είναι (31) γυναίκες. Υπήρξε ιδιαίτερη φροντίδα τα «υποκείμενα» της έρευνάς μας να προέρχονται από περιοχές στις οποίες χτυπούσε η καρδιά των γεγονότων κατά την περίοδο που μελετούμε. Ακολουθεί μία συνοπτική παρουσίαση των περιοχών από τις οποίες κατάγονται, καθώς και η κατανομή τους ανάλογα με το φύλο τους.

---

[20] Βλ. Kvale S., *Interviews, an introduction to qualitative research interviewing*, SAGE Publications, Thousand Oaks, 1996, σ. 88.

Περιοχή αναφοράς		Φύλο	
		Άνδρες	Γυναίκες
Ιωάννινα		10	10
Β. Ήπειρος		2	-
Τσερίτσιανα		1	-
Μέτσοβο		1	1
Νησί Ιωαννίνων		2	2
Κόνιτσα – Μαστοροχώρια		15	9
Ζαγόρι (Ανατολικό-Δυτικό)		13	5
Πωγώνι		3	2
Φιλιάτες		1	-
Ελάτεια Λωκρίδος		-	1
Τέροβο		1	-
Γρανίτσα		1	-
Ζάκυνθος		-	1
Μουσιωτίτσα		1	-
Δωδεκάνησα-Μεση Ανατολή		2	
Πεντάλοφος Κοζάνης		1	
	Σύνολο	54	31

3.2.2. Σχεδιασμός

Κρίσιμο στοιχείο κατά το στάδιο αυτό είναι η επιλογή του μέσου καταγραφής των συνεντεύξεων. Για τη μαγνητοφώνηση-βιντεογράφηση των τελευταίων στην έρευνά μας χρησιμοποιήθηκε κάμερα τύπου *Digital Video Camera Recorder, Sony DCR-HC40E PAL*. Ένα ακόμη ουσιαστικό σημείο στο στάδιο αυτό είναι ο σχεδιασμός ενός λειτουργικού οδηγού συνέντευξης (interview guide). Ως βάση για τη διενέργεια της συνέντευξής μας χρησιμοποιήθηκε μία σειρά ερωτήσεων, οι οποίες έπρεπε να καλυφθούν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης και οι οποίες λειτούργησαν περισσότερο ως κατευθυντήριες οδοί παρά ως αυστηρώς ακολουθούμενες γραμμές.

Οι ερωτήσεις που καθοδήγησαν τη συνέντευξη ήταν οι ακόλουθες:

1. Πόσων ετών ήσαστε το 1940;
2. Πού βρισκόσαστε όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος;
3. Τι θυμάστε από την πρώτη ημέρα του πολέμου; Πώς πληροφορηθήκατε την κήρυξή του; Πώς αντιμετωπίσατε τη νέα κατάσταση;
4. Πού πολεμήσατε; Έχετε να καταθέσετε κάποιο περιστατικό από το μέτωπο;
5. Θυμάστε τους Ιταλούς; Τι περιστατικά ανακαλείτε στη μνήμη σας;
6. Γνωρίσατε τους Γερμανούς; Τι θυμόσαστε απ' αυτούς;
7. Τι γνωρίζετε για την *Εαρινή επίθεση* των Ιταλών;
8. Πώς βιώσατε την περίοδο της Κατοχής;
9. Αναπτύχθηκε Αντίσταση στο χωριό σας ή στην ευρύτερη περιοχή; Εσείς λάβατε μέρος στην Αντίσταση; Κάηκε από τους Γερμανούς το χωριό σας;
10. Θυμόσαστε κάποιο ιδιαίτερο περιστατικό που συνέβη σε σάς ή στους δικούς σας;
11. Έχετε κάποιο ενθύμιο, γράμμα, φωτογραφία από την περίοδο εκείνη;

3.2.3. Πραγματοποίηση συνεντεύξεων

Είναι το στάδιο υλοποίησης των συνεντεύξεων άμεσης αλληλεπίδρασης ερευνητή και ερευνώμενου και άντλησης της πληροφορίας και των δεδομένων. Το στάδιο αυτό προϋποθέτει ανάπτυξη ενός κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ του ερευνητή και του ερωτώμενου, ώστε τα δεδομένα που θα προκύψουν να είναι αληθή, πλούσια και να ικανοποιούν το γενικότερο ερευνητικό σχεδιασμό. Ως τόπος διεξαγωγής των περισσότερων συνεντεύξεων επιλέχθηκε η οικία των αφηγητών ή κάποιος πρόσφορος άλλος χώρος, χωρίς θόρυβο, κατάλληλος για τη βιντεογράφηση. Η διενέργεια της συνέντευξης σε περιβάλλον οικείο του αφηγητή (όπως το σαλόνι του σπιτιού του) συμβάλλει τα μέγιστα στη δημιουργία άνετης ατμόσφαιρας και ευνοϊκών προϋποθέσεων για την ομαλή πορεία της συνέντευξης.

3.2.3.1 Προϋποθέσεις μιας επιτυχημένης συνέντευξης

Κάθε συνέντευξη βασίζεται στη θέση ότι η γνώση επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό μέσω καλής ακρόασης, μέσω «ευγενούς αφουγκράσματος» των κόσμων των υποκειμένων, τα οποία ο ερευνητής οφείλει να έχει ενθαρρύνει ώστε να εκφραστούν. Γι' αυτό το λόγο, ακόμα και τα πρώτα λεπτά της συνέντευξης, είναι καθοριστικά[21].

Για να θεωρηθεί μία συνέντευξη επιτυχημένη και ν' αναδειχθούν τα πλεονεκτήματα της συγκεκριμένης μεθόδου συλλογής δεδομένων, απαιτούνται κάποιες δεξιότητες, όπως η κατανόηση των ανθρώπινων σχέσεων[22]. Ο ερευνητής πεδίου οφείλει να βγαίνει έξω από το γραφείο του και να μοιράζεται εμπειρίες σε επίπεδο ανθρωπίνων σχέσεων. Η σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του ερευνητή και του ερωτώμενου κατά τη διάρκεια της συνέντευξης είναι κρίσιμος παράγοντας για την ποιότητά της και για το εύρος των αποτελεσμάτων και πληροφοριών που παράγει. Η σχέση αυτή προϋποθέτει υψηλές επιστημονικές και επικοινωνιακές δεξιότητες από τη μεριά του ερευνητή. Ο ερευνητής οφείλει να παρουσιάζεται όσο το δυνατόν περισσότερο επαγγελματίας καθώς και να έχει ικανότητες δόμησης της διαδικασίας και της πορείας της συνέντευξης. Έχει την υποχρέωση να γνωρίζει καλά τις ερωτήσεις στις οποίες θα προβεί, καθώς η διατύπωση των ερωτήσεων δεν αποτελεί

---

[21] Βλ. Kvale S., *ό.π.*, σ. 128.

[22] Για τις δεξιότητες του ερευνητή για μια επιτυχημένη συνέντευξη, βλ. Thompson P., *ό.π.*, σ. 38, ο οποίος αφιερώνει για το συγκεκριμένο θέμα ένα ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο «Η Συνέντευξη», σσ. 273-298.

εύκολη διαδικασία και ο τρόπος που θα τεθούν κατέχει σημαίνοντα ρόλο στο αν και κατά πόσο θα επηρεαστεί το άτομο που δίνει τη συνέντευξη[23].

Ένα από τα γνωρίσματα ενός ικανού συνεντευκτή είναι η δυνατότητα καλλιέργειας φιλικού κλίματος μεταξύ του ίδιου και του υποκειμένου[24]. Το να είναι ο ερευνητής δεκτικός, ευχάριστος και ευαίσθητος τούτο μόνο οφέλη μπορεί να προσδώσει στην έρευνα. Εξάλλου μέσα σ' αυτή την αλληλεπίδραση δεν μπορεί ο συνομιλητής να αφεθεί στις ερωτήσεις, αν ο ίδιος ο ερευνητής δεν δώσει ορισμένα στοιχεία για τον εαυτό του πρώτα, εάν δεν αρχίσει ο ίδιος να αποκαλύπτεται κατά μία έννοια. Ο ερευνητής σε μια συνέντευξη γίνεται αυτήκοος μάρτυρας, πολύ καλός ακροατής, προσωπικών ιστοριών, απλών και σύνθετων σκέψεων, εμπειριών[25]. Ο πληροφορητής μιλά και εκτίθεται, κατά μία έννοια, για θέματα τα οποία ίσως να μην είχε ποτέ άλλοτε μοιραστεί με κάποιον συνομιλητή. Κατ' επέκταση ο ερευνητής οφείλει να μην προσδοκά απαντήσεις που ταυτίζονται με το «προσχέδιο» που έχει στο μυαλό του αλλά να δει το πρόσωπο από το οποίο ζητά πληροφορίες σε εντελώς ουδέτερη βάση, ανεπηρέαστα, και να μην υπερεκτιμήσει ή υποτιμήσει την αλήθεια που πρεσβεύει ο κάθε ερωτώμενος[26].

Λαμβάνοντας υπόψη μας όλα τα παραπάνω, κατά την διαδικασία της υλοποίησης της συνέντευξης, φροντίσαμε να τα εφαρμόσουμε. Σε περιπτώσεις, όπως η δική μας, στις οποίες υπάρχει και παρουσία κάμερας, χρειάζονται ιδιαιτέρως λεπτοί χειρισμοί για την τήρηση της δεοντολογίας της έρευνας. Το να παίρνει κάποιος συνεντεύξεις από άλλα πρόσωπα ενέχει τον κίνδυνο «εισβολής» στη ζωή τους, στον τομέα προσωπικών τους δεδομένων, αν ο ζήλος του ερευνητή είναι υπέρμετρος. Για το λόγο αυτό, σ' όλες τις συνεντεύξεις προηγήθηκε από μέρους μας μια μικρή εισαγωγική κουβέντα, για αποφυγή του όποιου άγχους, που ίσως αναχαίτιζε τη ροή του λόγου. Όπως αποδείχθηκε, όμως, η κάμερα δεν ενόχλησε σχεδόν κανέναν. Το αντίθετο μάλιστα: παρατηρήσαμε μια άνεση μπροστά της απ' όλους σχεδόν τους συμμετέχοντες στη συνέντευξη. Ο τρόπος ανταποκρίσεως προς αυτήν ήταν όχι μόνο θετικός

---

23 *«...Οι ερωτήσεις πρέπει να προβάλουν σαφείς, δηλαδή να αποδεικνύουν ό,τι πράγματι ψάχνουν..»*. Πρβλ. Bell J., *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας*, Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 145.

24 Βλ. Βαβουρανάκη Χ., *Στοιχεία πειραματικής Παιδαγωγικής*, αυτοέκδοση, Αθήνα 1986, σ. 57.

25 Βλ. Rubin J.H., Rubin S.I., *Qualitative interviewing, the art of hearing data*, SAGE Publications, London 1995, σ. 6.

26 Πρβλ. Cannell C.F., Kahn R.L., «Interviewing». στο: G. Lindzey και A. Aronson (Eds.), *The handbook of social psychology*, vol. 2, Research Methods, σσ. 526-295, Addison Wesley, New York 1968.

αλλά και προ-κλητικός, παρακλητικός, θα λέγαμε, της βαθύτερης επιθυμίας τους να εκφράσουν τα βιώματα, να μην τα «πάρουν μαζί τους», όπως έλεγαν χαρακτηριστικά.

Είναι κοινός τόπος ότι στις περιπτώσεις που η συνέντευξη αφορά προσωπικά ζητήματα του υποκειμένου, όπως συμβαίνει και στην έρευνά μας, είναι ανάγκη οι ερωτήσεις να γίνονται με τρόπο τέτοιο που να μην θίγεται σε καμία περίπτωση ο ψυχισμός του συνομιλητή. Σαν συνέπεια των παραπάνω, οι κανόνες που εφαρμόζονται κατά τη διεξαγωγή μιας συνέντευξης, επιβάλλουν στον ερευνητή, όταν ο ερωτώμενος τού ζητήσει να κλείσει το κασετόφωνο, για να του μιλήσει για κάτι, να το πράξει. Έτσι και στην παρούσα έρευνα, υπήρξαν και κάποιες περιπτώσεις στις οποίες οι ηλικιωμένοι ήθελαν μόνο να ηχογραφηθούν, χωρίς να τους βιντεογραφεί η κάμερά μας, την επιθυμία των οποίων φυσικά και σεβαστήκαμε. Ακόμα κι όταν ο ερευνητής συμπεράνει ότι ο ερωτώμενος δυσκολεύεται να εκφραστεί ή να εκδηλωθεί, πρέπει να ακολουθήσει την ίδια τακτική και να συζητήσει για κάτι λιγότερο φορτικό.

Μία ακόμη τακτική που ακολουθήσαμε, και αποδείχθηκε πολύ βοηθητική, ήταν να προσπαθούμε να μένουμε στο περιθώριο, όσο αυτό είναι δυνατόν, κάνοντας απλώς ενθαρρυντικές χειρονομίες και χωρίς να παρεμβάλλουμε δικά μας σχόλια ή ιστορίες. Προσπαθούσαμε να νιώθει άνετα, να διατηρεί την εμπιστοσύνη στον εαυτό του και ποτέ δεν διακόπταμε μία ιστορία. Επεμβαίναμε μόνο όταν ο συνομιλητής «σκόνταφτε», όταν διέκοπτε αμήχανα μόνος του κοιτάζοντάς μας ή ρωτώντας μας[27]. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις αφηγητών με ρέοντα, και χειμαρρώδη σε πολλές περιπτώσεις, λόγο, η τήρηση της σειράς των ερωτήσεων που είχαμε ως οδηγό, θα αποδεικνυόταν λανθασμένη ενέργεια, καθώς θα διέκοπτε τον ειρμό της σκέψης και της ομιλίας του υποκειμένου. Σε όλες τις περιπτώσεις αποφεύχθηκε η όποια διακοπή του συνομιλούντος, ώστε να μη διαταραχθεί η συνοχή του λόγου του, ακριβώς γιατί έτσι λειτουργεί η μνήμη, δηλαδή με συνειρμούς. Ήταν αρκετό να δοθεί από μέρους μας το έναυσμα σαν μια ώθηση, ώστε να ξετυλιχθεί το νήμα της μνήμης

---

[27] Κατά τη διαδικασία της συνέντευξης βασική προϋπόθεση είναι ο αμοιβαίος σεβασμός. Μια υπεροπτική, ηγεμονική στάση δεν βοηθά καθόλου μια καλή συνέντευξη. Ο ιστορικός πρέπει να είναι καλός ακροατής και ο ερωτώμενος ενεργητικός βοηθός. Όπως αναφέρει και ο George Ewart Evans, *«αν και αυτοί οι παλαίμαχοι του παλιού καιρού ήταν ζωντανές εγκυκλοπαίδειες, ωστόσο δεν μπορούσα απλά να τους ξεφυλλίσω. Κι αυτό γιατί ήταν άνθρωποι»*. Αλλά και οι ιστορικοί, άνθρωποι είναι, επισημαίνει ο Πωλ Τόμσον. *«Και σε μία συνέντευξη έχουν ένα σκοπό, να αντλήσουν πληροφορίες. Και αν τελικά ντρέπονται γι' αυτό, δεν θα έπρεπε να συμμετείχαν καθόλου. Ο ιστορικός που απλώς καταγράφει ό,τι τυχαία θυμάται ο πληροφορητής του θα συγκεντρώσει ίσως ορισμένες ενδιαφέρουσες πληροφορίες, αλλά θα σπαταλήσει την ευκαιρία να αποκομίσει τα βασικά στοιχεία που απαιτούνται για να δομήσει ένα ιστορικό επιχείρημα ή μία νέα ερμηνεία…»*. Βλ. Thompson P., *ό.π.*, σ. 53.

και, στη συνέχεια, όλο το κουβάρι των αναμνήσεων… Κάποιοι αφηγητές μας αναφέρονται και σε προηγούμενα γεγονότα (του 1939 ή και του Μεσοπολέμου) ενώ άλλους χρειάζεται να τους επαναφέρεις σε ορισμένα σημεία της αφήγησής τους, καθώς προεκτείνουν τη σκέψη τους και πλατειάζουν, με κίνδυνο να χαθεί η ουσία, προκειμένου να συνδέσουν τα προηγούμενα λόγια τους. Αυτό συμβαίνει, βέβαια, από την επιθυμία τους να μας δώσουν μία όσο το δυνατόν πληρέστερη αφήγηση. Οι περισσότεροι, πάντως, δεν ξέφυγαν από το θέμα και εστίαζαν αμέσως, δίνοντας καίριες και ακριβείς απαντήσεις και πληροφορίες.

Όταν τελείωνε μια παρέκβαση, που ο αφηγητής τη θεωρούσε αναγκαία, επιστρέφαμε στο θέμα που είχαμε θίξει αρχικά με μία φράση όπως *«προηγουμένως λέγατε...», «θα ήθελα να γυρίσουμε στο…», «πριν περάσουμε στο… μπορείτε να μου πείτε για…»*. Όταν, όμως, ο αφηγητής ήθελε να περάσει σ' ένα καινούριο κομμάτι της αφήγησης, ήμαστε έτοιμοι να τον ακολουθήσουμε. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, δε χάναμε το ενδιαφέρον μας για το θέμα κι αυτό το δείχναμε στο συνομιλητή μας, όχι καταφάσκοντας λεκτικά (*«ναι, ναι, ναι»*) αλλά γνέφοντας καταφατικά, χαμογελώντας, σηκώνοντας τα φρύδια μας, κοιτάζοντάς τον ενθαρρυντικά, αλλάζοντας την έκφραση του προσώπου μας, ανάλογα με αυτά που μας αφηγείτο. Τεχνικές, όπως η ενθάρρυνση του υποκειμένου ή η συγκατάβαση και το ενδιαφέρον, ακόμα και η συμπάσχουσα συμπεριφορά, όταν το υποκείμενο αρχίσει να αναπτύσσει ένα αδιάφορο για την έρευνα, μα σοβαρό, προσωπικό του θέμα, που έχει ανάγκη να το μοιραστεί με τον ερευνητή, είναι ιδιαιτέρως βοηθητικά για τη δημιουργία ενός κλίματος εμπιστοσύνης σε κάθε συνέντευξη.

Αν και σχεδόν αυτονόητο, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν αντιλέγαμε και δεν διαφωνούσαμε ποτέ με το πρόσωπο που μας παραχωρούσε τη συνέντευξη. Στις παύσεις τού συνομιλητή μας δεν νιώθαμε αμηχανία σπεύδοντας να τις καλύψουμε. Αντίθετα, παραμέναμε σιωπηλοί ώστε να επιτρέψουμε στον πληροφορητή να σκεφτεί και να προβεί σ' ένα επιπλέον σχόλιο. Είχαμε υπόψη μας να μην υπερβάλουμε στις ερωτήσεις και να μην βιαζόμαστε. Για το λόγο αυτό οι περισσότερες συνεντεύξεις διήρκησαν από μία έως δύο ώρες. Σε γενικές γραμμές, η καταγραφή των αφηγητών δεν παρουσίαζε καμιά ουσιαστική δυσκολία. Η μόνη ίσως «δυσκολία» ήταν να καταφέρεις να τους διακόψεις κάποια στιγμή.

Σχετικά με τη διάρκεια της συνέντευξης, αποφεύγαμε να κοιτάμε το ρολόι μας. Όμως πάντα προσαρμοζόμασταν στο χρόνο που είχαν στη διάθεσή τους. Ερχόμασταν στην ώρα μας, για να μη στέκονται «σε αναμμένα κάρβουνα» και αδημονούν. Σε κάποιες περιπτώσεις, λόγω του ενδιαφέροντος που εμπεριείχε η περίσταση, είχαμε υπόψη μας τον πιθανό κίνδυνο να κουραστούν υπερβολικά χωρίς να το συνειδητοποιήσουν, και φροντίζαμε να ολοκληρώσουμε το συντομότερο ή να αφήσουμε κάποια επιπλέον στοιχεία για μια επόμενη

επίσκεψη. Όποτε μας δόθηκε η ευκαιρία να επανέλθουμε για διευκρινήσεις ή για συνέχιση της αφήγησης, παρατηρήσαμε πως οι αφηγητές δε μετέβαλαν την αρχική τους αφήγηση αλλά μάλλον την είχαν εν τω μεταξύ διευρύνει και εμβαθύνει. Αν και αρκετές φορές οι μεταγενέστερες συνεντεύξεις μεταπλάθουν, με κάποιον τρόπο, την προηγούμενη διήγηση αναδεικνύοντας την πρώτη συνέντευξη ως απαραίτητο σημείο αναφοράς, στην έρευνά μας παρουσιάστηκε το παράδοξο η δεύτερη φορά να επιβεβαιώνει τη σημασία της αρχικής συνέντευξης.

Η σχέση μεταξύ του ερευνητή και του υποκειμένου είναι αναλογική και ισότιμη. Οπότε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης διαπλέκονται συναισθήματα εμπιστοσύνης και ανασφάλειας ή ασφάλειας, που χαρακτηρίζουν τελικά την όλη διαδικασία. Η διακριτικότητα του ερευνητή και η ευγένειά του, καθορίζουν κατά πολύ τη χροιά των απαντήσεων. Τα υποκείμενα πρέπει να αντιμετωπίζονται με σεβασμό και δικαιοσύνη[28]. Όλα αυτά τα λάβαμε σοβαρά υπόψη μας κατά τη διαδικασία καθεμιάς συνέντευξης, ώστε να προκύψουν τα μέγιστα δυνατά αποτελέσματα.

[28] Βλ. Briggs C.L., *Learning How to Ask*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.

3.2.4 Απομαγνητοφώνηση και προετοιμασία του υλικού για ανάλυση

Το στάδιο αυτό περιλαμβάνει όλες τις διαδικασίες και τις ενέργειες μετατροπής του προφορικού λόγου σε γραπτό κείμενο, διαδικασία χρονοβόρα, επίπονη και ιδιαιτέρως σχολαστική. Κατά το στάδιο αυτό, φροντίσαμε επίσης και για την ταξινόμηση[29] και αρχειοθέτηση του υλικού μας στο προσωπικό μας αρχείο, με τρόπο ώστε να προστατεύονται όλα τα δεδομένα, και δημιουργήσαμε αντίγραφα[30], ώστε να εξαλειφθεί η πιθανότητα απώλειας των δεδομένων. Όπως είναι αποδεκτό απ' όλους, μια κασέτα ήχου (ή βιντεοκασέτα εν προκειμένω) περιλαμβάνει πολύ περισσότερα στοιχεία από απλές πληροφορίες για τα γεγονότα: περιέχει αποχρώσεις και ρυθμούς του λόγου που μπορούν να γίνουν κατανοητοί μόνο με την ακρόαση[31]. Αποχρώσεις, όπως απουσίες, σιωπές, τόνος της φωνής, ποικιλίες του ύφους και της έντασης, συγκινήσεις, είναι σημαντικές για την πληρέστερη κατανόηση μιας προσωπικής αφήγησης, αλλά απουσιάζουν σχεδόν εντελώς από μια μεταγραφή. Οι απομαγνητοφωνήσεις δεν μπορούν ν' αντικαταστήσουν την ίδια την ηχογράφηση που διατηρείται στην αρχική της μορφή. Ωστόσο, σε αρκετές μεταγραφές, τηρήσαμε τη χρήση της αγκύλης *[ ]* που υποδεικνύει συμβολικά τα εξωγλωσσικά «σημαίνοντα» και τις όποιες αλλοιώσεις του ύφους του άφηνε ο συνομιλητής να παρατηρήσουμε. Οι συχνότερες αλλοιώσεις είναι η συγκινησιακή φόρτιση που κόβει τη φωνή, η ένταση της φωνής κατά την

---

[29] Για την αποθήκευση και ταξινόμηση των ηχογραφήσεων βλ. Thompson P., *ό.π.*, σσ. 312-319. Η αρχειοθέτηση είναι μορφή συλλογικής μνήμης. *«Φυλάει τη μνήμη και την προφυλάσσει ταυτόχρονα από αυτήν, αφού μπορεί να επιλέγει αυτά που θυμάται και αυτά που θέλει να λησμονήσει»*. Στην αρχαιότητα η λέξη «αρχείο» σήμαινε το σπίτι που διέμενε ο άρχοντας, τη διεύθυνση, δηλαδή, στην οποία κατέθεταν τα επίσημα έγγραφα. Ώστε οι εκάστοτε άρχοντες ήταν οι φύλακες του αρχείου στους οποίους, εκτός από τη φύλαξη, τούς αναγνωριζόταν και το πολύ σημαντικό δικαίωμα της ερμηνείας του αρχείου.

[30] Βλ. Thompson P., *ό.π.*, σ. 112: *«…Πολλές αρχειακές εγκαταστάσεις είναι ακατάλληλες για τη διαφύλαξη αρχειακού υλικού, με συνέπεια ένα μεγάλο μέρος των προφορικών μαρτυριών που συλλέγονται να καταστρέφεται. Αυτό το φαινόμενο είναι πιθανόν να συνεχιστεί μέχρι τη στιγμή που ο κλάδος των ιστορικών θα δεχτεί ότι οι προφορικές πηγές έχουν την ίδια αξία όπως η γραπτή τεκμηρίωση. Έτσι, ενώ σε προηγμένες χώρες όπως η Σουηδία, ο Καναδάς, η Αυστραλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες τα ομοσπονδιακά και κρατικά αρχεία έχουν αρχίσει να συγκεντρώνουν υλικό προφορικής ιστορίας ως μέρος των τακτικών προγραμμάτων τους από τη δεκαετία του 1950, οι ευρωπαϊκές χώρες που ακολούθησαν το παράδειγμα αυτό είναι λίγες. Στη Μ. Βρετανία μόλις στη δεκαετία του 1990 η Βρετανική Βιβλιοθήκη εξελίχθηκε σε εθνικό κέντρο για τη συλλογή και αρχειοθέτηση προφορικών μαρτυριών…»*.

[31] Βλ. Perks R., «Αρχειοθετώντας την προφορική ιστορία: Ζητήματα πρόσβασης και χρηστικότητας», στο: *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κατάρτι 1998, σσ. 67-75.

εξιστόρηση δραματικού περιστατικού, οι κινήσεις των χεριών. Αυτά τα επισημαίνουμε με σημείωση δική μας μέσα στις αγκύλες.

Τέλος, με την ευχέρεια που χαρίζει ο γραπτός, πια, λόγος δημιουργήσαμε ένα είδος ευρετηρίου των συνεντεύξεων, κατατάσσοντάς τες με αλφαβητική σειρά, με βάση το ονοματεπώνυμο του προσώπου που καταθέτει τη μαρτυρία. Τα στοιχεία-συντεταγμένες που βοήθησαν στην ταξινόμηση κάθε μαρτυρίας είναι: Ονοματεπώνυμο του αφηγητή, ημερομηνία γεννήσεως, τόπος καταγωγής, ιδιότητα, καθώς και τόπος και ημερομηνία συνέντευξης.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι εξασφαλίσαμε την άδεια των προσώπων που μας έδωσαν συνέντευξη ώστε να συμπεριλάβουμε στη διατριβή μας και προσωπικά τους στοιχεία. Τα δεδομένα αυτά είναι απαραίτητα για την εγκυρότητα των πληροφοριών και την αυθεντικότητα. Με τις αναγραφόμενες συνιστώσες διαφαίνεται η ηλικία τους, που εξασφαλίζει τα βιώματα από τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο ή τη συμμετοχή στο ιστορικό γεγονός, ο τόπος δράσης τους, η ιδιότητά τους. Φροντίσαμε για τη διασπορά του δείγματος ως προς το φύλο, τον τόπο και την κοινωνικοοικονομική προέλευση και την επαγγελματική κατάσταση. Σκοπός μας ήταν η -στο μέτρο του δυνατού- αμερόληπτη λήψη.

3.2.5 Ανάλυση

Το στάδιο αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό και αφορά στην απόδοση νοήματος στα εμπειρικά ποιοτικά δεδομένα που έχουν συγκεντρωθεί μέσω των συνεντεύξεων. Απόδοση νοήματος μπορεί να σημαίνει ομαδοποίηση, κατηγοριοποίηση και θεωρητικοποίηση των δεδομένων, με στόχο την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων που είτε είχαν διατυπωθεί από πριν είτε προέκυψαν από τα δεδομένα κατά τη διάρκεια της ερευνητικής προσπάθειας. Κατά το στάδιο αυτό, έγινε σχολιασμός των μαρτυριών από ιστορικής, γλωσσικής (λεξιλόγιο, ιδιωματισμοί, τοπικές διάλεκτοι) καθώς και υφολογικής πλευράς:

α) Ιστορική ανάλυση. Στο στάδιο αυτό, έγινε διασταύρωση των στοιχείων που προέκυψαν από τις αφηγήσεις των προσώπων, που έδωσαν τη συνέντευξη, με τις γραπτές πηγές Ιστορίας: την ιστορία του ΓΕΣ (Γενικό Επιτελείο Στρατού), την σχετική ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, την αρθρογραφία στον αθηναϊκό, τοπικό, αλλά και ξένο Τύπο, τις αρχειακές πηγές, τις μονογραφίες, τα ημερολόγια (πολεμικά και μη) της εποχής, αλλά και τις μαρτυρίες άλλων αφηγητών. Διαπιστώθηκε ταύτιση των ιστορικών γεγονότων, όπως τις μαρτυρούν όσοι κατέθεσαν τη μαρτυρία τους για την περίοδο που μελετούμε, και καταγράφηκαν οι πρόσθετες λεπτομέρειες που αυτοί προσέφεραν στην ιστορική έρευνα, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις συμπλήρωσαν μεγάλα κενά των προαναφερθεισών επίσημων ιστορικών πηγών.

Αυτές, ακριβώς, τις λεπτομέρειες προσπαθούμε να συνθέσουμε και στην παρούσα εργασία συλλογής των ανέκδοτων προφορικών μαρτυριών. Η μια ή οι δυο γραμμές, που η ιστορία του ΓΕΣ αφιερώνει συνήθως σε μάχες σημαντικές για την πορεία του όλου αγώνα, όπως η μάχη της Βωβούσας, αναπτύσσονται σε πολλές σελίδες εξιστόρησης των ανθρώπων που η ζωή τους περιπλέχθηκε με τα γεγονότα.

Πιο συγκεκριμένα, από το Θεόδωρο Γκέκα πληροφορούμαστε για το σχέδιο του Χαράλαμπου Κατσιμήτρου, Διοικητή της VIII^{ης} Μεραρχίας, να επιστρατεύσει όλες τις ξύλινες βάρκες των Νησιωτών και να τις χρησιμοποιήσει ως αυτοσχέδια κινητή πλωτή γέφυρα για τη διαπεραίωση πυρομαχικών στον ποταμό Καλαμά. Οι επιστρατευμένες βάρκες του νησιού της Λίμνης Παμβώτιδος, τις οποίες έδωσαν με την καρδιά τους, αμισθί, όλοι οι νησιώτες, εικοσιδύο στον αριθμό, καθώς και ένας ιδιοκτήτης που μόλις την είχε κατασκευάσει και δεν είχε προλάβει ακόμη να την εμβαπτίσει, παρουσιάζονται ως ένα δείγμα του *«αυτοβούλως και αυτοπροαιρέτως»*. Επίσης, μαθαίνουμε για τη συμμετοχή των Νησιωτών ως πολεμιστών στον πόλεμο του ’40 και τη θαυματουργική διάσωση όλων που

αποδίδεται στην πίστη τους στη θαυματουργή προστασία της Παναγίας, της οποίας έχουν εκκλησία («Κοίμηση») με εικόνα (φυλακτήρια) του 11ου αιώνα («Φοβερά Προστασία»). Ακόμη, ο Θεόδωρος Γκέκας αναφέρεται στη συμμετοχή των παιδιών στην Αντίσταση και στην «ακούσια» επιστράτευσή τους, όπως συνέβη με τα παιδιά των Νησιωτών, που καθώς οδηγούσαν βάρκες για να πάρουν νερό από τη Ντραμπάτοβα[32], χάρη στην «αθωότητά» τους, και στο πλεονέκτημα του ανυποψίαστου και αυτού που δεν κινεί υποψίες, μετέφεραν μηνύματα πολύτιμα. Τέλος, καταθέτει την άγνωστη, για πολλούς, ιστορική πληροφορία για το ρόλο του Κουρτ Βαλντ-Χάιμ στη δίωξη των Εβραίων εκ των Ιωαννίνων, ως ενός εκ των τριών που αποβιβάστηκαν από το υδροπλάνο στη λίμνη και παρέδωσαν την εντολή δίωξης των Εβραίων, αλλά και για το ολοκαύτωμα των Λιγκιάδων, για το Στρατηγείο των Γερμανών στο Νησί και για άλλα σπάνια ιστορικά ντοκουμέντα. Οι καταθέσεις όλων των αυτοπτών και αυτηκόων μαρτύρων της δραματικής εποχής του 1940-1944 είναι ιδιαίτερα πολύτιμες «λεπτομέρειες», που συνθέτουν τον καμβά των εθνικών αναμνήσεων.

Από τις αφηγήσεις διαφαίνεται η δράση των αντάρτικων ομάδων αντίστασης στους Γερμανούς, η δράση της αγγλικής αποστολής και των Αμερικανών κομάντος[33], τα ολοκαυτώματα και η θηριωδία των Ναζί, οι καταστροφές, οι πυρπολήσεις, οι λεηλασίες.

Για τη μεραρχία *Τζούλια* και τη Μάχη της Πίνδου[34] μιλούν με πολλές λεπτομέρειες πολλοί συνομιλητές μας, ιδιαίτερα εκείνοι που κατάγονται από το Ανατολικό Ζαγόρι και μάλιστα από τη Βωβούσα, περιοχές στις οποίες ο ελληνικός στρατός και οι κάτοικοι του χωριού πρωταντίκρισαν τους Αλπινιστές και στο οποίο χωριό με θαυμαστό τρόπο[35] έγινε η πρώτη μάχη εναντίον της περιβόητης Μεραρχίας, στις 3 Νοεμβρίου 1940, με αποτέλεσμα την πρώτη οπισθοχώρηση των Ιταλών. Ο Βασίλης Αρχιμανδρίτης, που πολεμά εναντίον τους, μετά το αρχικό δέος που λέει ότι ένιωθαν, όπως ήταν φυσικό, απέναντι στην υπεροπλία του αντιπάλου[36], κάνει λόγο για τα «λείψανα της Τζούλια» τα οποία δίνουν την «εικόνα βιβλικής

---

[32] Για την ονομασία «Ντραμπάτοβα» βλ. μαρτυρία Θεοδώρου Γκέκα.

[33] Βλ. μαρτυρία Δημητρίου Αηδόνη.

[34] Οι απώλειες των ελληνικών δυνάμεων κατά τη Μάχη της Πίνδου ήταν σημαντικές τόσο σε νεκρούς όσο και σε τραυματίες, αξιωματικούς και οπλίτες. Αλλά και οι ιταλικές απώλειες υπήρξαν πάρα πολύ μεγάλες. Σύμφωνα με τους πιο μέτριους υπολογισμούς οι νεκροί και τραυματίες ξεπέρασαν τους πεντακόσιους και οι αιχμάλωτοι τους χίλιους διακόσιους. Βλ. Βερνάρδου Ιω., *Πίνδος-Δαβάκης. Λεπτομερής περιγραφή της Μάχης της Πίνδου και της κατ' αυτήν δράσεως του Συνταγματάρχου Κ. Δαβάκη*, «Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι.

[35] Βλ. μαρτυρίες Βάιου Χατζή και π. Αθανασίου Χατζή.

[36] Δέκα χιλιάδες άνδρες πολύ καλά οπλισμένοι και με την κατάλληλη σκευή των βουνών έναντι των Ελλήνων που βάδιζαν στα τυφλά, στα όρη της Πίνδου, με ένα πρόχειρο σχεδιάγραμμα σε ένα

καταστροφής». Αξιοπρόσεχτη είναι η συνάντηση με τους αιχμαλώτους της μεραρχίας των Αλπίνι στο σχολείο του χωριού *Ελεύθερο*, όπου οι Ιταλοί αντικρίζοντας τους Έλληνες ιππείς αναρωτιόνταν *«τι είδους εύζωνοι ήσαν αυτοί που φορούσαν μπότες»*. Στην απάντηση του αξιωματικού ότι ήταν ιππείς, ο Ιταλός αξιωματικός είπε: *«Ποτέ εις την ζωήν μου δεν ημπορούσα να φανταστώ καν ότι ήτο δυνατόν να συναντήσω ιππικόν να μάχεται με τόσην ορμήν εις απόκρημνα και απροσπέλαστα βουνά, όπως αυτά εδώ»*. Για να δικαιολογηθούν οι αρχηγοί των Ιταλών, τους έλεγαν ότι αυτοί που πολεμούν έτσι, δεν μπορεί να είναι Έλληνες, είναι Εγγλέζοι[37].

Γίνεται επίσης λόγος για την ανακούφιση που ένιωσαν ως άνθρωποι, οι ετοιμοπόλεμοι Ιταλοί και Έλληνες στρατιώτες και των δυο πλευρών, όταν συνάφθηκε ένα προσωρινό σύμφωνο φιλίας, πολιτικός και στρατιωτικός ελιγμός της Ιταλίας που προσπάθησε να παραπλανήσει για τις προθέσεις της. Έδωσε, παρά ταύτα, ανάσα στις προφυλακές της Ελληνοαλβανικής μεθορίου και τη μοναδική ευκαιρία να συνδειπνήσουν, να συνομιλήσουν φιλικά, να γελάσουν και να συνεχίσουν ήρεμα τη ζωή τους για ένα χρόνο ακόμη πριν το αμείλικτο κονταροχτύπημα. Εκείνο το *«non contra, non la Guerra»*[38] του Ιταλού αξιωματικού-φύλακα Αντόνιο και η πρόσκληση σε γεύμα με «λάγιες», από τον ομόλογό του Βασίλειο Αρχιμανδρίτη, είναι από τις σπάνιες στιγμές ανθρωπιάς των αντιπάλων στα χαρακώματα που δεν τις καταγράφουν, εννοείται, οι ιστορίες στρατού, παρά μόνο οι απομνημονευματογράφοι και οι λογοτέχνες[39].

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και τα πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία που καταθέτει ο συγκεκριμένος αφηγητής για τη Βιβλιοθήκη Αναγνωστοπούλου στο Πάπιγκο καθώς και για

πακέτο από τσιγάρα, αντί για χάρτη, για να μη χάσουν τον προσανατολισμό τους. Βλ. μαρτυρία Βασίλη Αρχιμανδρίτη.

[37] Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *Πορεία Γενναίων (από τη «σκοπιά» του 2ου λόχου). Το Ανεξάρτητο Τάγμα Προκαλύψεως Κονίτσης στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-1941 και ο θάνατος του Συν/ρχου Μαρ. Φριζή*, Αθήνα 2002, σ. 101.

[38] Βλ. μαρτυρία Βασιλείου Αρχιμανδρίτη.

[39] Για βιωματικά περιστατικά πολεμικής, ανθρώπινης αλλά και υπεράνθρωπης αντοχής και για ζωντανούς διαλόγους των πολεμιστών βλ. Ζαλοκώστας Χρ., *Πίνδος. Η εποποιία στην Αλβανία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, χ.χ[3]. Μνημειώδες παραμένει πάντοτε το *Άξιον Εστί* του Οδυσσέα Ελύτη, *Πορεία προς το Μέτωπο*, ενώ συναφή έργα είναι *Το Πλατύ Ποτάμι* του Μπεράτη, το Ημερολόγιο του Δημητρίου Λουκάτου με τίτλο *Οπλίτης στο Αλβανικό Μέτωπο*, ενώ έχουν επίσης εμπνευστεί από τον Πόλεμο του 1940 και οι Νικηφόρος Βρεττάκος και Γεώργιος Θεοτοκάς, που μας έχουν αφήσει ποιήματα και ημερολόγια. Πρβλ. Δημητρίου Κ.Ε., *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας, Αθήνα 2007, σσ. 439-453.

την αρχαιογνωσία και την Ελληνική Παιδεία του Ιταλού αξιωματικού-καθηγητή της Φεράρα. Γίνεται λόγος για την υπεράνθρωπη αντοχή των στρατιωτών στην Αλβανία και τη συγκίνησή τους από ένα μικρό γράμμα εμψύχωσης. Κατατίθενται, επιπλέον, λεπτομέρειες για την προσωπικότητα επιφανών αγωνιστών, αλλά και όσων έπεσαν πρώτοι ηρωικά, όπως ο Αλέξανδρος Διάκος, ο ανθυπολοχαγός του *Άξιον Εστί* του Ελύτη στο ύψωμα της Φούρκας Μαστοροχωρίων, ή ο Μαρδοχαίος Φριζής[40].

Οι μαρτυρίες των προσώπων της Δροσοπηγής Κονίτσης αποτελούν μια ειδική ομάδα, καθώς όλοι αναφέρονται στο ίδιο γεγονός, αλλά ο καθένας προσθέτει κάποια ξεχωριστή λεπτομέρεια, σε αντιφωνία ή συμφωνία μεταξύ τους, εμπλουτίζοντας με ξεχωριστές αποχρώσεις τη συλλογική μνήμη. Παρατηρούμε μία χαρακτηριστική περίπτωση όπου ο τόπος λειτουργεί ως συλλογική μνήμη.

β) Γλωσσική ανάλυση: Η αφήγηση πολλών από τους συνομιλητές μας ήταν χειμαρρώδης. Αρκετοί είχαν το χάρισμα της αφήγησης. Όλοι οι μεγάλης ηλικίας άνθρωποι που μας εμπιστεύτηκαν είχαν λόγο, είχαν «κάτι να πουν», είτε ήταν εγγράμματοι είτε «αγράμματοι»[41]. Υπάρχει μια ουσιώδης διαφορά ανάμεσα στον αναλφαβητισμό και στη λειτουργική εγγραμματοσύνη[42]. Η διαφορά αυτή μπορεί να είναι υποκειμενική παρά πραγματική. Και αυτό που φαίνεται να έχει σημασία στη ζωή των ανθρώπων είναι η πρόσβαση όλων στην κατάλληλη πληροφορία, και όχι αποκλειστικά η ανάγνωση, όπως και η κατάθεση του κοινού βιώματος για να αληθεύει η ζωή μας. Η διατύπωση του λόγου τους μπορεί ενίοτε να είναι ιδιότυπη αλλά αυτό τον καθιστά ακόμα πιο εκφραστικό: δίνει πνοή στην ιστορία, τη ζωντανεύει.

---

[40] Ο Μαρδοχαίος Φριζής ήταν Γιαννιωτοεβραίος Συνταγματάρχης του ελληνικού στρατού και διοικητής του υποτομέα Δελβινακίου της VIII^{ης} Μεραρχίας. Στις 28 Οκτωβρίου 1940 ο Φριζής, ως επικεφαλής του Αποσπάσματος Αώου, ανέκοψε την προέλαση των Ιταλών και στη συνέχεια τούς καταδίωξε. Απελευθέρωσε την Κόνιτσα, προχώρησε στο Αλβανικό έδαφος και στις 5 Δεκεμβρίου 1940 σκοτώθηκε πολεμώντας έφιππος στην πρώτη γραμμή του μετώπου, στην περιοχή Πρεμετής από βολή ιταλικού αεροπλάνου. Βλ. Παράρτημα, εικ. 29

[41] Βλ. Vilanova M., *ό.π.*, σ. 39, όπου εξετάζεται η πιθανή συμμετοχή της γλωσσολογίας στις στρατηγικές συνεντεύξεων και στην επιλογή του δείγματος των μαρτύρων.

[42] Βλ. Vilanova M., «Η μάχη στην Ισπανία για μια Ιστορία χωρίς επιθετικούς προσδιορισμούς με προφορικές μαρτυρίες», στο: *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κατάρτι 1998, σσ. 33-35. Διεθνές Συνέδριο Ιστορικών επιστημών στο Σαν Φρανσίσκο ("Oral history as a new methodology for historical research" [Η προφορική ιστορία ως νέα μεθοδολογία για την ιστορική έρευνα]), ήδη από το 1975 αναγνώρισε την σπουδαιότητα της προφορικής ιστορίας, ως νέας μεθοδολογίας για την ιστορική έρευνα.

Η απλή ή καλλιεργημένη γλώσσα που χρησιμοποιούν εξαρτάται από το πρόσωπο, την ιδιότητά του, τη μόρφωσή του. Αντίστοιχα, παρατηρούμε πλούσιο ή φτωχό λεξιλόγιο σε συνάρτηση με το μορφωτικό επίπεδο του συνομιλητή. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Ιωάννη Λέττα, αποτυπώνεται όλη η παιδεία της εποχής της δικής του εκπαίδευσης, τόσο της εγκύκλιας μόρφωσης, όσο και αυτής που είχε λάβει προπολεμικά από τη Σχολή Ευελπίδων, ώστε με φυσικό τρόπο χρησιμοποιεί αρχαιοπρεπείς φράσεις και λέξεις όπως *«την προτεραία…»* ή αρχαΐζοντες τύπους ρημάτων (π.χ. *«ηκολούθησε», «απεστάλησαν», «παρεδόθησαν», «ευρέθην εξόριστος», «υπεδέχθη», «θα αυτονομείτο και θα παρεχωρείτο…»*). Η πυκνότητα και η σαφήνεια του λόγου του συνάδει με τη λακωνικότητα, τη μεστότητα και την αποτελεσματικότητα των ενεργειών του στην ομάδα κρούσης των καταδρομέων αλεξιπτωτιστών του Ιερού Λόχου και προδίδει καλλιέργεια σεμνού Ταξίαρχου, παρόλα τα αδραγαθήματα, που πλουτίζουν το στρατιωτικό του βίο και την αδάμαστη θέληση που τον χαρακτηρίζει.

Κάποιοι Γιαννιώτες αφηγητές μάς μιλούν τα «καστρινά», ιδιαιτέρως η Αγγελική (κυρά Κούλα) Τζαλμακλή-Χατζηγιάννη, που συγγράφει κιόλας στο γιαννιώτικο ιδίωμα (*«Ουρέ, λέω, σ'ν αναδεχτή μ' θα ζουρλαθούν οι θ'κοί μας, θα πουν καπ' μας καθάρ'σαν, δεν πάω, δεν φεύγω»).* Επηρεασμένη από το ιδίωμα των κατοίκων του Κάστρου των Ιωαννίνων είναι και η εκφορά του λόγου του Σαμουήλ Κοέν[43], γεγονός που επιβεβαιώνει αβίαστα την Ρωμανιώτικη-Γιαννιώτικη καταγωγή των Εβραίων, που ανέκαθεν έμεναν στη συνοικία δίπλα στο Κάστρο, τα *Εβραίικα*.

Στη Δροσοπηγή Κονίτσης, πάλι, εντυπωσιάζουν οι παρατονισμένοι (τονισμένοι στην παραλήγουσα) τύποι του α΄ πληθυντικού των ρημάτων της ντοπιολαλιάς: *«εφαγάμαν, πηγαινάμαν…»*, αντί «φάγαμε», «πηγαίναμε» και το άκλιτο μόριο «*έκα*», που απαντάται μόνο εκεί, στη θέση του «να σου πω», «για δες», «κοίτα», καθώς και η μετατροπή του αρσενικού ονόματος «ο στρατός» σε ουδέτερο, *«το στρατό»*: *«Βάρεσε το στρατό και έφ'καμε σκυφτά σκυφτά».* Χρησιμοποιούν, επίσης, την ονομαστική πληθυντικού στη θέση της αιτιατικής πληθυντικού: *«Με τ'ς Γερμανοί, εμείς ήμασταν στου Κατσικούλη».*

Ο Νίκος Γκατζογιάννης από τους Φιλιάτες διατηρεί ζωντανούς τους γραμματικούς τύπους τού προφορικού ιδιώματος της περιοχής των χωριών της Μουργκάνας, όπως χρησιμοποιούνταν στη συνομιλία των χωρικών κατά την παιδική του ηλικία. Η εκτεταμένη κατάληξη με ευφωνικό τονισμό του έψιλον [:*είδαμαν(έ), είχαμαν(έ)*] συνηθίζεται και σήμερα στα χωριά της Β. Ηπείρου. Επίσης, οι τύποι με κατάληξη -*αν*, αντί -*ε*, όπως *λέγαμαν*, *πήγαμαν*,

---

[43] Βλ. μαρτυρία Σαμουήλ Κοέν.

κοντέψαμαν, α΄ πληθυντικού ενεργητικής φωνής των ρημάτων, είναι συνήθεις και σήμερα στα χωριά της Ηπείρου. Ο Γιώργος Σιμιτζής καταθέτει όλη τη μαρτυρία-λογοτεχνική αναδιήγηση στο ιδίωμα των χωριών της Ντουσκάρας (Γρανίτσα Ιωαννίνων).

Στο Γρεβενίτι, και γενικότερα στο Ανατολικό Ζαγόρι και στο Μέτσοβο, παρατηρείται μια καθαρότητα, θα λέγαμε, της κοινής ελληνικής διαλέκτου, ίσως γιατί ταυτόχρονα με τα βλάχικα μιλούσαν και τα «επίσημα» νεοελληνικά κατά τη μετατροπή τους.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η γλώσσα του σώματος, που χαρακτηριστικά συνοδεύει την προφορικότητα, καθώς και τα εξωγλωσσικά και παραγλωσσικά μηνύματα που προέκυπταν από τις αφηγήσεις. Επίσης, τα κενά του λόγου, οι επαναλήψεις των φωνηέντων *ε, α, ου* και τα επιφωνήματα είναι χαρακτηριστικά της εκφοράς του προφορικού λόγου[44].

γ) Υφολογική ανάλυση: Ένα χαρακτηριστικό σχεδόν όλων των αφηγητών είναι ότι αφηγούνται χωρίς υπερβολές. Δεν υπερθεματίζουν, δεν προσθέτουν ανακρίβειες χάριν εντυπωσιασμού. Δεν «εκμεταλλεύονται» την υπεροχή της εμπειρίας και το ύψος της ηλικίας για να κομπάσουν, να διακριθούν ως προς το μερίδιο της ιστορίας που κατέχουν έναντι των μεταγενέστερων, να νουθετήσουν ευκαίρως-ακαίρως, να σχολιάσουν επιτιμητικά ή κριτικά τη σημερινή «νεολαία». Αντιμετωπίζουν, χάρη σε ένα ευγενές ένστικτο, με σεβασμό, σκεπτικισμό και κάποιο δέος, θα λέγαμε, όλο αυτό το φοβερό, φρικιαστικό τμήμα του χρόνου της παιδικής ή νεανικής ζωής τους, αλλά και με απλότητα συνάμα. Το αίσθημα που σου αφήνουν είναι: το αναπολώ ως πολύ σημαντικό για μένα και για την Ελλάδα, το ανα-βιώνω σχεδόν με τον ίδιο «φόβο» και «πάθος», με το αριστοτελικό «έλεος».

Οι περισσότεροι αποδείχτηκαν εξαιρετικοί αφηγητές[45]· με ροή στο λόγο τους, με συνοχή στη σκέψη τους. Συναρπάζουν, ώστε να γίνεται αθέλητα η σύγκριση με εμάς τους νεότερους, οι οποίοι, με τα «πολλά διαβάσματα», απωλέσαμε τον τρόπο της αφήγησης που σχετίζεται με τον πλούτο της εμπειρίας ζωής, εξαιτίας της αύξουσας ταχύτητας της ηλεκτρονικής ζωής

---

[44] Βλ. Στεργίου Κ.Γλ., *Η λεκτική επικοινωνία στο δημοτικό σχολείο και ο ρόλος της στην παραγωγή και καλλιέργεια του προφορικού λόγου*, Πάτρα 2008.

[45] *«…Ο προφορικός λόγος μάς μαθαίνει κάτι παραπάνω από το περιεχόμενό του. Οι ηχογραφήσεις επιδεικνύουν την ικανότητα έκφρασης ανθρώπων κάθε κοινωνικής τάξης. Ο George Ewart Evans έδειξε σε πολλά βιβλία του πως η διάλεκτος των αγροτών της Ανατολικής Αγγλίας, την οποία η ευγενής τάξη των γαιοκτημόνων περιφρονούσε λόγω της χαρακτηριστικής ασαφούς προφοράς της, περιέχει γραμματικές και εκφραστικές δυνατότητες εφάμιλλες της γλώσσας του Chaucer που δεν υπάρχουν στην επίσημη αγγλική γλώσσα… Παρόμοιες ανακαλύψεις έκαναν και πολλοί άλλοι ερευνητές προφορικής ιστορίας, όπου και αν εργάστηκαν. Το μαγνητόφωνο επέτρεψε για πρώτη φορά να κατανοηθεί σε βάθος η γλώσσα των απλών ανθρώπων-για παράδειγμα η αφηγηματική τους ικανότητα…».* Βλ. Thompson P., *ό.π.,* σ. 50.

μας[46]. Συγκινούνται κάθε φορά που ο συνειρμός του λόγου τους αγγίζει σημεία φιλοτιμίας, γενναιότητας, πόνου, αντοχής, θυσίας, ηθικών αξιών. Σταματούν το λόγο τους για να συνέλθουν, να ξαναβρούν τη φωνή τους και να συνεχίσουν με την ίδια όρεξη ζωής. Παρόλη την ηλικία τους, ζουν με τον ενθουσιασμό ενός νέου και την καρδιά ενός παιδιού.

Διαθέτουν και «επιστημονικά» χαρίσματα, αφού κάποιοι, όπως ο κ. Δημήτριος Αηδόνης, τεκμηριώνουν καθετί που λένε, καταθέτουν ακριβή στοιχεία χωρίς υπερβολές και διορθώνουν ως προς την ακρίβεια την πιθανή διήγηση τρίτου, ο οποίος επιχειρεί να «στρογγυλέψει» τα γεγονότα υπερθεματίζοντας.

Είναι χαρακτηριστικό το ότι η χρονική απόσταση των εβδομήντα-εβδομήντα πέντε χρόνων μεταξύ της αφήγησης και των συμβάντων διόλου δεν τους οδηγεί σε «φλεγματική» αναδιήγηση. Αντιθέτως, «ξαναζούν» τα γεγονότα με την ίδια ενάργεια. Ωστόσο, κανείς δεν αρνείται να τα «ξανασκαλίσει» στη μνήμη του, παρόλο τον τρόμο, τις κακουχίες, τις διώξεις, τα κακουργήματα, τα ολοκαυτώματα. Εκτός, ίσως, από δύο περιπτώσεις, οι οποίοι πονούσαν, εξαιτίας της συνέχειας: είχαν εμπλακεί στον εμφύλιο κι είχαν βιώσει τη φρίκη στη Μακρόνησο. Δήλωσαν ότι δεν θα μπορούσαν να τα ξαναζήσουν και γι' αυτό δεν ξετύλιξαν καθόλου το κουβάρι των αναμνήσεων. Δεν είναι απλή ανάμνηση. Είναι ξαναχάραγμα σε παλιά πληγή· *μνησιπήμων πόνος*, όπως θα έλεγε και ο Σεφέρης με τα λόγια του Αισχύλου[47]. Αφηγούνται ζωηρά, μ' όλο τον πόνο, με ευγένεια ψυχής, αξιοπρέπεια, προθυμία, επιμονή, ευχαρίστηση, χωρίς καθόλου κούραση.

Το ύφος τους είναι «χαμηλό» ή «υψηλό», αντίστοιχο με τη χρήση του λεξιλογίου. Το φτωχό σε εκφράσεις ύφος χρησιμοποιεί πολλά ρήματα, παρατακτική σύνδεση των προτάσεων, επαναλήψεις του συνδετικού συνδέσμου «και», του μεταβατικού μορίου «μετά», «ύστερα», επιφωνήματα και επανάληψη του μονολόγιστου «εκεί πέρα», που καλύπτει τα κενά του χρόνου στον προφορικό λόγο, ή το «τι λες, τι λες…», ή ιδιωματικά όπως: «α, καψο …», «αμ, τι…», ιδίως στα Μαστοροχώρια Κονίτσης, που αφήνουν «αναμονές» για περισσότερη διήγηση καθώς τροχίζουν τη μνήμη. Παρατηρείς ακριβή επανάληψη των αυθεντικών χαρακτηριστικών τής μεταξύ τους συνομιλίας. Χάρη σ' αυτά τα χαρακτηριστικά,

---

[46] Αθέλητα γινόταν η σύγκριση με τα sms, τα greeklish και τη διακεκομμένη-κατακρεουργημένη σύγχρονη Ελληνική.

[47] Αισχ. *Αγαμέμνων*, στ. 179: *«στάζει δ' ἐν γ' ὕπνωι προ καρδίας μνησιπήμων πόνος»* [στάζει στον ύπνο, μπρος στην καρδιά, της συμφοράς ο καημός] (Σημ. του ποιητή). Βλ. Σεφέρη Γ., «Ημερολόγιο Καταστρώματος Β΄», Τελευταίος σταθμός, *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1982, σσ. 213-215.

άλλωστε, διασώζεται η αφήγηση ως καθημερινή επικοινωνιακή πρακτική και πραγματικότητα: διαθέτει λιτότητα, ροή, πυκνότητα, αλήθεια, και συναρπάζει.

Η εντύπωση που αφήνουν στον ακροατή είναι αυτό που λέμε «το κάνουν με την καρδιά τους», κατά παρόμοιο τρόπο με τις λαϊκές αφηγήσεις στα παραδοσιακά παραμύθια[48]. Διηγούνται χωρίς κομπασμό, λιτά, χωρίς περιστροφές και ταχύτατα, με ροή λόγου. Τίποτα το περιττό δεν παρατηρείς. Εκπλήσσει η συνεκτικότητα, η κοφτερή τους σκέψη, και η άμεση ανταπόκριση στα ερωτήματα και την επικοινωνία μαζί μας. Θα τους παρομοιάζαμε με τα παραδοσιακά ηπειρώτικα γεφύρια, που χτίζουν το χάσμα της επικοινωνίας, ενώ ταυτοχρόνως εντυπωσιάζουν με την τεχνική αρτιότητά τους, άλλη μια απόδειξη πως η εμπειρία «δημιουργεί» επιστήμη.

Πρόκειται για αφηγήσεις μίας και μιάμισης ώρας και με την εκφρασμένη επιθυμία, από ορισμένους, «να τα ξαναπούμε» και σε άλλη συνέντευξη, για ένα δεύτερο μέρος. Από πολλούς ακούστηκε η φράση: *«Να μην τα πάρω μαζί μου παιδί μου…», «ήθελα να σας τα πω…».* Λιγότερα λέγανε από όσα βίωσαν, και λόγω ηλικίας και λόγω χρόνου, αφού θα έπρεπε να οδηγηθούν σιγά σιγά, με τη συζήτηση, στις ατραπούς του μυαλού, όπου έχουν καταχωνιαστεί τόσα βιώματα, όπως στο βάθος της παλιάς ξύλινης κασέλας.

Σχεδόν όλοι αγγίζουν το δεύτερο μέρος, αυτό της αδελφοκτόνου σύρραξης, με πόνο. Άλλοι προχωρούν μόνοι τους στη συνέχεια, ώστε να μην μπορώ να τους σταματήσω, άλλοι ρωτούν αν θέλω να μάθω, άλλοι διστάζουν, γιατί δεν θέλουν να θίξουν τη δική μου τυχόν αντίθετη θέση, και άλλοι δε θέλουν να πληγωθούν περισσότερο.

Διανθίζουν τον λόγο τους με «ανεκδοτολογικά» γεγονότα. Αρκετοί (Δ. Αηδόνης, Β. Αρχιμανδρίτης, Θ. Γεωργιάδης, Ι. Λέττας, Δ. Μπάρκας, Στ. Παπαβρανούσης, Χρ. Ρογκότης, Δ. Φάφας, Σ. Φράγκος) είναι ερευνητές των ιστορικών γεγονότων μέχρι και τη στιγμή της συνέντευξης· κάποιοι και συγγραφείς ιστορικών βιβλίων της περιόδου εκείνης. Εντυπωσιάζουν, διότι παρόλη τη μεγάλη τους ηλικία και την καταπόνηση της ζωής, είναι άοκνα πνεύματα. Θα τους χαρακτηρίζαμε υπερήφανα ταπεινούς Έλληνες, συναρπαστικούς αφηγητές και υπέροχους συνομιλητές.

Διαθέτουν αντοχή με ευγένεια ψυχής, μνήμη της Ευάνδρου Ηπείρου. Επιδεικνύουν φιλοπατρία και ανωτερότητα, αναβιώνουν την καρτερία στα δεινά που τους χαρακτήριζε και τότε με πνεύμα αντίστασης, μακριά από κάθε μοιρολατρία. Αυτό που αποπνέουν ως συνισταμένη των συζητήσεων-συνεντεύξεων συναιρείται στη λέξη «λεβεντιά».

---

[48] Βλ. Παπαλιού Ν., *Άκου μια ιστορία. Η παραδοσιακή τέχνη της προφορικής αφήγησης και η αναβίωσή της στις μέρες μας*, Ακρίτας, Αθήνα 1996.

Το χάρισμα της απομνημόνευσης τούς δίνει τη χαρά της «δια βίου μαθήσεως», αφού δεν στάθηκε δυνατόν σε αρκετούς, λόγω των συνθηκών, να σπουδάσουν (ο Δημήτρης Αηδόνης δηλώνει με χιούμορ «απόφοιτος του κοινωνικού Πανεπιστημίου»!) και της αναδιηγήσεως των παρελθοντικών γεγονότων με την ίδια ενάργεια, χάρη και συνεκτικότητα.

Ορατή είναι σχεδόν σε όλους η συναίσθηση της «*Ιερότητας του Αγώνα*[49]» (βλ. μαρτυρία Θεόδωρου Γκέκα, Κώστα Σίμου και για τις σχετικές φραστικές διατυπώσεις). Κάνουν λόγο για *«εγκάρδιο συμμετοχή όλων των Ελλήνων»* τότε. Κάποιοι αναρωτιούνται για το σκοπό όλων αυτών των φρικαλεοτήτων και θίγουν ερμηνείες περί αφανισμού, φυσικής και ηθικής εξόντωσης, καταλήγοντας: *«να και ένας ακόμα λόγος για την εξ ανάγκης καταφυγή στα βουνά…»*. Ορισμένοι, όπως ο Δημήτρης Μπάρκας, διατηρούσαν ημερολόγια από την εποχή εκείνη και με ζωντάνια μάς διαβάζουν κι από εκεί κάποια αποσπάσματα.

Παραλλήλως και παρεμπιπτόντως αρκετοί από τους αφηγητές αναφέρονται σε πολιτιστικά και γεωμορφολογικά στοιχεία των περιοχών που ζούσαν ή δρούσαν ή πολέμησαν. Αρκετές από τις συνομιλίες μας εμπεριέχουν λαογραφικές πληροφορίες (σχετικά τραγούδια, τοπωνύμια, συνήθειες που διακόπηκαν, αναφορά στον πολιτισμό που καταστράφηκε, δραστηριότητες που αναχαιτίστηκαν και ποτέ δεν απέκτησαν ξανά την πρώτη μορφή τους): καλλιέργεια χωραφιών, κτηνοτροφία αξιοπρόσεκτη, εμπόριο, αστική ζωή των χωριών-κωμοπόλεων, όπως στο Γρεβενίτι[50] του Ανατολικού Ζαγορίου, το οποίο είχε Σχολαρχείο, Παρθεναγωγείο, Υφαντική Σχολή, Ιατρείο με «υπερπλήρες φαρμακείο», Νοσοκομείο, Αστυνομία, Δασική Υπηρεσία, Ταχυδρομική Υπηρεσία, Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο και Τηλεφωνικό Κέντρο. Σε τακτά χρονικά διαστήματα λειτουργούσε εκεί περιοδεύον Ειρηνοδικείο. Διέθετε ακόμη και οικοτροφείο για ύπνο και φαγητό, στο οποίο διέμεναν πολλά παιδιά των γύρω χωριών. Με τα δραματικά γεγονότα της εμπόλεμης περιόδου η ανάπτυξη διακόπηκε σε όλο το ανατολικό Ζαγόρι. Η Μονή Βουτσάς είναι ένα

---

[49] Βλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, σ. 9.

[50] *«…Το Γρεβενίτι στις παραμονές του πολέμου βρίσκεται σε πλήρη άνθηση. Το αποτελούσαν άνθρωποι με πολύ υψηλή ποιοτική στάθμη, ανεξάρτητα από το μορφωτικό ή οικονομικό επίπεδο. Η αρχοντιά ήταν κύριο χαρακτηριστικό των κατοίκων του και σε καμιά περίπτωση δεν σχετιζόταν με οικονομικούς παράγοντες. Είχε μια αγορά πολύ καλή και πλήρη για τα δεδομένα της εποχής εκείνης… Τρεις νερόμυλοι, μαντάνια και νεροτριβή συμπλήρωναν την αναγκαία υποδομή του… Γεωγραφικό, διοικητικό και πνευματικό κέντρο, κρατούσε επάξια τον τίτλο του Κεφαλοχωρίου»*. Βλ. Ρογκότη Χ.Δ, *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*, Γιάννενα, 1998, σ. 43 και *«Ποιο είναι το Γρεβενίτι, Η Λογιοσύνη του Ανατολικού Ζαγορίου»*, Α΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο (22-24 Ιουνίου 2001), Ιωάννινα 2002.

δείγμα εξαιρετικής επιβίωσης του πολιτισμού μέχρι το 1940, πριν το πυρπολήσουν οι Γερμανοί. Το αρχείο της είχε προλάβει μόνο να καταγράψει ο Λέανδρος Βρανούσης[51].

Αντικείμενο περαιτέρω έρευνας μπορεί να αποτελεί το χωριό *Κομμένο* της Άρτας[52], σαν το ποτάμι που αναχαιτίστηκε η ορμή του, όπως και εθνογραφικές όψεις τής παλαιότερης μορφής ζωής της Ηπείρου. Οι Λιγκιάδες ανήκουν επίσης στα ηπειρωτικά ολοκαυτώματα για τα οποία ελάχιστα γίνεται λόγος στη βιβλιογραφία.

Η ανθηρή γιαννιώτικη Εβραϊκή Κοινότητα, με την ολοκληρωτική πολιτισμική καταστροφή που υπέστη, είναι ένα ακόμη πολύ ενδιαφέρον κεφάλαιο. Για όλα αυτά, από το τι καταστράφηκε πληροφορούμαστε το τι υπήρχε, άκμαζε, ακτινοβολούσε.

Φωτίζονται, επίσης, και οι εκτός του 1940 παράπλευρες ιστορίες για τα Γιάννινα της Τουρκοκρατίας, τη γειτονιά της Αγίας Αικατερίνης, π.χ. και το Σιναϊκό Μετόχι, τα παλιά καταστήματα, οι ανθόκηποι και τα πηγάδια, τα χάνια, τα Προξενεία στην περιοχή γύρω από το Άλσος. Πληροφορούμαστε για τη ζωή στην πόλη των Ιωαννίνων, τις παλιές συνοικίες, τα οικοδομήματα, τα επαγγέλματα (ραφεία, βυρσοδεψεία, σιδεράδικα, χρυσοχοεία, κ.λπ.), για τα ήθη και έθιμα, για τα σχολεία: π.χ. το *Ελισσαβέτειο* στον Άγιο Νικόλαο Αγοράς, τους δασκάλους, τα ονόματα επιφανών καθηγητών που δίδασκαν τους μαθητές κατά την κήρυξη του πολέμου (όπως του Χρήστου Σούλη, του Γυμνασιάρχου της Ζωσιμαίας), τις τιμωρίες, την τάξη, τον αριθμό μαθητών, την κατάσταση της παιδείας γενικότερα στα Γιάννινα των Γραμμάτων και των Τεχνών.

Ο Θεόδωρος Γκέκας, που μας πληροφορεί για τα σχετικά γεγονότα στο Νησί των Ιωαννίνων, μιλάει με αγάπη για τη λίμνη, με πάθος. Αναπαριστά με ξεχωριστή ζωντάνια ό,τι αφηγείται και διακρίνεται για την ακρίβεια, παρ' όλο τον ενθουσιασμό του. Η αγάπη του δεν τον οδηγεί σε υπερβολές. Είναι ίσως η σημαντικότερη μαρτυρία για τη συμβολή του Νησιού και της Λίμνης των Ιωαννίνων στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο και τη Γερμανική Κατοχή. Μας δίνει και επιπλέον άγνωστες πληροφορίες για τη Λίμνη της Λαψίστας (ο τωρινός κάμπος-αποξηραμένη λίμνη), τον Ιταλό Πρέσβη Αντρέα Λιβεράν, ευεργέτη της Παμβώτιδος, και τον

---

[51] Ο Λέανδρος Βρανούσης (1921-1993) είχε καταγωγή από το Γρεβενίτι. Ήταν φιλόλογος και ιστορικός, μελετητής και συγγραφέας, που ασχολήθηκε με θέματα της Ηπείρου. Ήταν διευθυντής του «Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού» της Ακαδημίας Αθηνών. Βλ. Εργολάβου Σπ., «Λέανδρος Βρανούσης», Ηπειρωτικά Γράμματα, έτος Ζ΄, τεύχ. 13^{ο}, Ιωάννινα, Φεβρουάριος 2008, σσ. 181-187. Το αρχείο του απέκτησε προσφάτως (2015) το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων [Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας].

[52] Βλ. Βλαχοπάνος Δ.Χρ., *Κομμένο Ποτάμι*, εκδ. Πέτρα, Αθήνα 2005. Πολύτιμα στοιχεία υπάρχουν και στο βιβλίο του Χρήστου Βασιλάκη *Το αίμα των μαρτύρων. Το Κομμένο στα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2012.

τρόπο εμπλουτισμού της με κυπρίνους, την Ούντρα (UNRRA). Κάνει λόγο για την Ανώτερη Διοίκηση των Γερμανών στο Νησί, τα αμφίβια αυτοκίνητα, τις «φιλικές» σχέσεις που είχαν αποκτήσει με τους νησιώτες χάρη στα ψάρια και στα χέλια, την αντίσταση που αναπτυσσόταν κάτω από την μύτη των Γερμανών, τη μαγείρισσα των Γερμανών, το αεροδρόμιο στον Κατσικά, τους Ιταλούς στον Προφήτη Ηλία, που ήταν μεν ήπιοι, αλλά είχαν τη συνήθεια να τρώνε τις γάτες!

Καταθέτει την πολύ σημαντική πληροφορία σχετικά με την τροφοδοσία της πόλης των Ιωαννίνων με ψάρια (κυπρίνους) από την Παμβώτιδα κατά την περίοδο της Κατοχής, για την οργάνωση της οποίας είχε την ευθύνη και την πρωτοβουλία ο Μητροπολίτης Σπυρίδων Βλάχος.

Επίσης και ο Κωνσταντίνος Εφαπλωματάς εκπλήσσει με την εξαιρετική συνοχή λόγου, τη θαυμάσια χρήση της ελληνικής, τη συναρπαστική περιγραφή, τη συχνή συγκίνησή του. Παλιός Γιαννιώτης, «κινητή ιστορία» και απόγονος της γενιάς των Ταμπάκηδων, όταν αφέθηκε να μιλήσει, έδωσε το μεγαλύτερο βάρος της συνέντευξης στην αφήγηση της ιστορίας των βυρσοδεψείων και, στη συνέχεια, στα γεγονότα της περιόδου του πολέμου του ’40. Προσωποποιημένη «σκυτάλη» της μακραίωνης παράδοσης των Ιωαννίνων δε διστάζει να δηλώνει την πίστη του στο Θεό και ως πολύτεκνος πατέρας. Ακριβής στις πληροφορίες, διαθέτει πηγαίο ενδιαφέρον, ήρεμη γνώση και είναι ένας ζωντανός άνθρωπος, παρόλα τα προβλήματα υγείας που τον ακινητοποιούν.

3.2.6 Έλεγχος-Οργάνωση του υλικού

Στο στάδιο αυτό περιλαμβάνονται όλες οι μέθοδοι και οι τεχνικές που στοχεύουν στον έλεγχο της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας των αποτελεσμάτων της έρευνας. Στη δική μας έρευνα, η οποία δεν μελετά στάσεις και συμπεριφορές του παρόντος αλλά σχετίζεται με βιώματα και μαρτυρίες από το παρελθόν του προσώπου που δίνει την συνέντευξη, στο στάδιο αυτό έγινε η οργάνωση του υλικού με τον παρακάτω τρόπο:

Η ταξινόμηση με βάση την οποία παρατίθενται οι μαρτυρίες ακολουθεί την αλφαβητική σειρά των επωνύμων των αφηγητών-συνομιλητών μας αρχίζοντας από το *Α* (Αηδόνης Δημήτριος) και καταλήγοντας στο *Χ* (Χατζής Βάϊος). Στο στοιχείο *Γ*, εκτός από το αρχικό των ονοματεπωνύμων, φιλοξενούνται και μαρτυρίες των κατοίκων του *Γρεβενιτίου* ως ενοποιημένη ομάδα. Το ίδιο συμβαίνει και με τους κατοίκους της *Δροσοπηγής*, οι οποίοι τοποθετούνται, ως ομάδα, στο γράμμα *Δ*.

Η ιδιαίτερη «μεταχείριση» των χωριών αυτών οφείλεται σε λόγους ιστορικούς και πρακτικούς. Τα χωριά αυτά αποτελούν, αντίστοιχα, δύο κέντρα -«θέατρα», κατά την στρατιωτική ορολογία- επιχειρήσεων της περιόδου που ερευνούμε. Η *Δροσοπηγή* (*Κάντσικο*) *Μαστοροχωρίων* είναι ένα από τα χωριά μέσα στα οποία και γύρω από τα οποία έλαβε χώρα η Μάχη της Πίνδου (εκτενής σχολιασμός γίνεται στις παραπομπές των αφηγήσεων των κατοίκων της, στη μαρτυρία του Σεραφείμ Φράγκου, της Δήμητρας Λιώλη και στο σχετικό κεφάλαιο του Ελληνοϊταλικού πολέμου). Συγκεκριμένα ο «*Προφήτης Ηλίας*» και το «*Ταμπούρι*» ήταν τα υψώματα που καταλάμβαναν και ανακαταλάμβαναν Ιταλοί και Έλληνες. Εκεί σκοτώθηκε ο Αλέξανδρος Διάκος από τα Δωδεκάνησα, ο πρώτος Έλληνας αξιωματικός που έπεσε στο μέτωπο και στον οποίον αναφέρεται και ο Οδυσσέας Ελύτης. Η *Δροσοπηγή* αναφέρεται συχνά από τον Κατσιμήτρο στο βιβλίο του «*Ήπειρος Προμαχούσα*» ως *Κάντζικο*. Είναι το χωριό που διέσχιζαν οι Ιταλοί και οι Έλληνες στρατιώτες που τους αναχαίτιζαν υπό τον Κωνσταντίνο Δαβάκη. Για τον λόγο αυτό, η κεντρική οδός του χωριού φέρει την ονομασία «οδός Δαβάκη». Οι αφηγήσεις των απλών ανθρώπων του χωριού, ανδρών κα γυναικών, που τότε ήταν παιδιά, μαρτυρούν το πέρασμα των Ιταλών, το κρύψιμο των αμάχων, τη μάχη της *Φούρκας-Προφήτη Ηλία*, τη μάχη της *Λυκόρραχης*, τη φυγή των Ιταλών, τον τραυματισμό του Δαβάκη.

Οι συνεντεύξεις δόθηκαν στην πλατεία του χωριού, στο κεντρικό καφενείο και στις οικίες των κατοίκων, κατά τη θερινή περίοδο, που επιστρέφει ο κόσμος στα ερημωμένα και απομακρυσμένα ηπειρωτικά χωριά. Το συγκεκριμένο χωριό βρίσκεται σε απόσταση περίπου 100 χιλιομέτρων από τα Γιάννινα, στην παλιά Εθνική οδό Ιωαννίνων-Κοζάνης, σχεδόν στα

σύνορα με τον νομό Καστοριάς. Σε παρόμοια απόσταση βρίσκονται και τα άλλα *Μαστοροχώρια*, στα οποία αναφερόμαστε συχνά και τα οποία δέχτηκαν τον κύριο όγκο της επίθεσης της Μεραρχίας «Τζούλια», ιδιαίτερα τα πλησιέστερα στην μεθόριο, όπως η *Αετομηλίτσα,* η *Βούρμπιανη*, το *Ασημοχώρι*, το *Πληκάτι* και οι *Χιονιάδες*. Χωριά μαστόρων της πέτρας, ζωγράφων και αγιογράφων, φημισμένα για την τέχνη τους σε όλη την Ελλάδα και στον παροικιακό Ελληνισμό.

Ταυτόχρονα η *Δροσοπηγή* συμβαίνει να αποτελεί το χωριό καταγωγής του συζύγου μου. Ο προσωπικός-συναισθηματικός λόγος αξιολογείται πρακτικά. Διευκόλυνε την επικοινωνία με τους συνομιλητές μας και της προσέδωσε αμεσότητα, αυθορμητισμό, άνεση, εμπιστοσύνη, προθυμία, επιθυμία συμμετοχής περισσότερων. Απέδωσε, θα λέγαμε, ερευνητικά, καθώς μας έδωσε περισσότερο υλικό. Εσκεμμένα διατηρήσαμε τόσες μαρτυρίες για το ίδιο θέμα, με κοινούς τόπους,επειδή στοχεύαμε να παρατηρήσουμε την κοινότητα του βιώματος αλλά και τις προσωπικές αποχρώσεις.

Ανάλογη είναι και η εστίασή μας στο *Γρεβενίτι* Ανατολικού Ζαγορίου. Ιστορικοί και ερευνητικοί λόγοι είναι αυτοί που συνιστούν επίσης μία μελέτη περίπτωσης. Καταγράψαμε τους κατοίκους κατά την παρουσία τους στο Μεσοχώρι, πάλι κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, εκτός από τις ξεχωριστές προσωπικές αφηγήσεις του Χρήστου Ρογκότη, του Στάθη Παπαβρανούση και του Δημήτρη Φάφα, που κατάγονται από εκεί, που μας έδωσαν συνέντευξη στις οικίες τους και οι οποίοι καταχωρούνται κατά αλφαβητική σειρά του επωνύμου τους. Είναι ένα από τα χωριά που κάηκαν από τους Γερμανούς και μάλιστα τέσσερις φορές (οι τρεις είναι επίσημα καταγεγραμμένες), εξαιτίας της Αντίστασης που προέταξε, μαζί με τα άλλα χωριά του Ανατολικού Ζαγορίου και με κάποια του Δυτικού (*Ασπράγγελοι* ή *Ντοβρά*). Επρόκειτο για κεφαλοχώρι του Ανατολικού Ζαγορίου (1000 κάτοικοι, 290 σπίτια) με διαρκή άνθηση και αδιάκοπη πορεία πνευματικής, υλικής και εμπορικής ανόδου μέχρι και τον Μεσοπόλεμο. Ένα δείγμα της ισχύος του είναι και η συμμετοχή του στον αγώνα του Μεσολογγίου με ειδικό εκστρατευτικό σώμα 600 ή 800 ανδρών από το *Γρεβενίτι* και το *Τρίστενο*, υπό την αρχηγία οπλαρχηγού με την επωνυμία Έξαρχος. Στη μελέτη μας επιχειρήσαμε να καταθέσουμε αρκετά στοιχεία για τη φυσιογνωμία και την ιστορία, τόσο του Γρεβενιτίου όσο και όλων των χωριών του Ανατολικού Ζαγορίου, ώστε να καταδειχτεί ότι σε αυτά τα χωριά συνέβη ολοκαύτωμα, που δεν έγινε ευρέως γνωστό, όπως άλλα ολοκαυτώματα της Ελλάδος. Ίσως και από αυτό καταφαίνεται η απομόνωση της Ηπείρου- σεμνής κοιτίδας πολιτισμού και ηρωικού φρονήματος- και η έλλειψη απαίτησης για αναγνώριση του αφανούς αγώνα της, της ανιδιοτελούς αντίστασης και του ελεύθερου φρονήματός της. Όσον αφορά τον «πρακτικό» λόγο, το *Γρεβενίτι* συμβαίνει να

είναι ο τόπος της δικής μου καταγωγής και ισχύουν οι λόγοι που προαναφέρθηκαν για τη *Δροσοπηγή*.

Στην περίπτωση της *Δροσοπηγής* και του *Γρεβενιτίου* ισχύει ο ορισμός που ο Δημόκριτος αναφέρει για τη Δημοκρατία και για την Ιστορία· συγγράφεται όταν *«πάντες ομογνωμούσι και έκαστος επιμαρτυρεί»*. Αληθεύει ο βίος γιατί όλοι διαθέτουν το κοινό βίωμα και ο καθένας ως πρόσωπο ξεχωριστό προσθέτει τη δική του ψηφίδα, υπογράφει με την προσωπική του «κονδυλιά». Το παραθέτουμε ως απτή απόδειξη κοινής συλλογικής μνήμης, κοινού συνειδητού και κοινού συλλογικού ασυνείδητου.

3.2.7 Δημοσιοποίηση

Το στάδιο αφορά στην όσο το δυνατόν ευρύτερη γνωστοποίηση των αποτελεσμάτων της έρευνας στην επιστημονική κοινότητα και κατά περίπτωση στο ευρύ κοινό. Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και η παρούσα έρευνα.

Απ' όσα αναφέρθηκαν στις προηγούμενες σελίδες, γίνεται σαφές πως η συνέντευξη είναι ένα βασικό στοιχείο της ποιοτικής έρευνας. Δεν πρόκειται για μια απλή, τυπική διαδικασία διαλόγου μεταξύ κάποιου ερευνητή και κάποιων υποκειμένων. Εκείνα που καλείται να υπερκεράσει ο ερευνητής είναι η διστακτικότητα και οι φόβοι-προβληματισμοί των υποκειμένων σε επικοινωνιακό επίπεδο. Σε αυτό το σημείο έγκειται και η σημασία της συνέντευξης: να ξεπεραστούν κοινωνικά στεγανά, που δυσχεραίνουν την ουσιαστική συμμετοχή στο διάλογο ώστε να επέλθει η προσέγγιση της αληθινής πραγματικότητας. Μετά το πέρας των συνεντεύξεων, είδαμε ότι αυτό είναι εφικτό και τα αποτελέσματα που προκύπτουν είναι ουσιαστικά και ανταποδίδουν τον κόπο και την προσπάθεια του ερευνητή, προς όφελος της ιστορικής έρευνας.

Στις επόμενες σελίδες παρατίθεται το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται τα γεγονότα που σχετίζονται με την περίοδο του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, της Γερμανικής Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης.

4. Ιστορικό πλαίσιο

4.1 Χρονολόγιο της περιόδου 1939-1944

Η Ελλάδα στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου

Κάθε ιστορική εποχή αποτελεί πηγή έμπνευσης για την αντιμετώπιση νέων καταστάσεων. Ιδιαίτερα όταν η ιστορική περίοδος που ερευνάται εμπεριέχει χαρακτηριστικά εθνικής ανάτασης, τότε με τη δημιουργική της δύναμη παραδειγματίζει, προσφέρει δυνατότητες δράσης και οικοδομεί τα θεμέλια της εθνικής αυτογνωσίας. Η ανάγκη έρευνας της ιστορίας, συναρτάται και με την απάντηση στα ερωτήματα που προκύπτουν για τους υπαρκτούς κινδύνους.

Η στάση των χωρών που ενεπλάκησαν στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο[53] επηρεαζόταν από τα συμφέροντα και τις συμμαχίες που ίσχυαν για το κάθε κράτος. Συνοπτικά, τα γεγονότα της περιόδου που μελετούμε, αλλά και όσα προηγήθηκαν στο βαλκανικό και διεθνή χώρο καθώς και η στάση των χωρών που επηρέασαν και την τύχη της Ελλάδας διαδραματίστηκαν ως ακολούθως:

Κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα σημειώθηκαν οι παρακάτω εχθρικές ενέργειες της Ιταλίας εναντίον της Ελλάδας:

- Σε συνεργασία με την Αυστρία πέτυχε τη δημιουργία αυτόνομου Αλβανικού κράτους στις 6 Αυγούστου 1913, στο οποίο συμπεριελήφθη η Ελληνική Βόρειος Ήπειρος.
- Κατά τον ιταλοτουρκικό πόλεμο (1910-1912) κατέλαβε τα Δωδεκάνησα και επεχείρησε τον αφελληνισμό των νησιών.
- Αντέδρασε και πέτυχε την απομάκρυνση των Ελληνικών δυνάμεων από τη Βόρειο Ήπειρο το 1914.
- Πέτυχε την ακύρωση της συμφωνίας Βενιζέλου-Τιτόνι (Ιούλιος 1919) σχετικά με την παραχώρηση της Βορείου Ηπείρου και των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα (Νοέμβριος 1921).
- Κατά την εκστρατεία της Ελλάδος στη Μ. Ασία τήρησε φιλοτουρκική στάση.

---

[53] Βλ. Σβορώνος Γ.Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990[7], σσ. 137- 142.

Σημαντικές ιστορικές μαρτυρίες από τα γαλλικά αρχεία που έρχονται στο φως επιβεβαιώνουν όσα παραπάνω εκτέθηκαν. Συγκεκριμένα αναφέρουν[54] :

«*Η Ιταλία θεωρεί αντίπαλον την Ελλάδα μάλλον ή την Ρωσσίαν*» (αναφορά του Γάλλου ακολούθου Bousquier στις 27 Αυγούστου 1916).

«Οι Ιταλοί συνεχίζουν την ανθελληνικήν προπαγάνδα εις Βορ. Ήπειρον, Θράκην και ακόμη εις Μακεδονίαν και Μ. Ασίαν, δι' οργανώσεως συμμοριών και προμηθείας όπλων» (αναφορά Γάλλου στρατιωτικού ακολούθου της 1ης Ιουλίου 1919).

«*Η Ιταλία ήθελε την Ελλάδα γερμανόφιλον, μίαν Ελλάδα ανάπηρον, μίαν Ελλάδα, πολύ μικράν, δια να δυνηθή αυτή (η Ιταλία) μετά τη νίκη της Αντάντ, να πραγματοποιήση τας ιμπεριαλιστικάς βλέψεις της εις την Ήπειρον, Δωδεκάνησα και Μ. Ασίαν*» (αναφορά Γάλλου στρατιωτικού ακολούθου της 16ης Απριλίου 1919).

Σε έγγραφο, τέλος, της γαλλικής υπηρεσίας πληροφοριών, με ημερομηνία 22 Μαΐου 1919, προκύπτει ότι η Ιταλία πληροφορήθηκε τη δημιουργία βουλγαρομακεδονικών συλλόγων σε διάφορα κράτη, μεταξύ των οποίων και στην Ελβετία, και απέστειλε αντιπρόσωπό της (Guisi), ο οποίος ως εκπρόσωπος της κυβερνήσεως υποσχέθηκε ηθική και υλική υποστήριξη.

1922

28 Οκτωβρίου: Πορεία του Μουσολίνι προς τη Ρώμη.

31 Οκτωβρίου: ο Μπενίτο Μουσολίνι παίρνει την εξουσία στην Ιταλία.

1923

27 Αυγούστου 1923: Η Ιταλία καταλαμβάνει την Κέρκυρα με το πρόσχημα της δολοφονίας του Ιταλού στρατηγού Τελίνι. Από το νησί αποχώρησε μετά από επέμβαση των Άγγλων (27 Σεπτεμβρίου 1923).

8 Νοεμβρίου: Αποτυχία να καταλάβουν οι εθνικοσοσιαλιστές την εξουσία στο Μόναχο. Σύλληψη και καταδίκη του Χίτλερ. Γράφει στις φυλακές το *Mein Kampf (Ο αγών μου)*.

---

[54] Βλ. Τσιρκινίδη Χ., *Σύννεφα στη Μακεδονία*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 1998[3], σ. 226.

1924

Το εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Χίτλερ έχει μόνο το 3% της εμπιστοσύνης των εκλογέων.

1933

20 Ιανουαρίου: Ο Χίτλερ αναλαμβάνει την πρωθυπουργία.

27 Φεβρουαρίου: Εμπρησμός του γερμανικού Ράιχστανγκ από τους ναζί. Συλλαμβάνονται ως υπαίτιοι οι Γ. Δημητρώφ, Τάνερ, Ποπώφ και Τόργκλερ.

5 Μαρτίου: Ο Χίτλερ κερδίζει στις εκλογές το 44,5% των ψήφων και γίνεται πρωθυπουργός.

14 Μαρτίου: Το ΚΚ Γερμανίας τίθεται εκτός νόμου.

26 Μαΐου: Το ΚΚ Αυστρίας τίθεται εκτός νόμου.

22 Ιουλίου: Καταργούνται όλα τα κόμματα στη Γερμανία.

2 Αυγούστου: Ο Χίτλερ αυτοαναγορεύεται αρχηγός του Γ΄ Ράιχ.

21 Σεπτεμβρίου-25 Δεκεμβρίου: Δίκη και αθώωση Δημητρώφ από το Ανώτατο Δικαστήριο. Ο Χίτλερ αφαιρεί από το Ανώτατο Δικαστήριο τις δικαιοδοσίες για τα «εγκλήματα εσχάτης προδοσίας».

1934

Ναζιστικό πραξικόπημα στη Βιέννη αποτυγχάνει.

14 Ιουνίου: Ο Χίτλερ με νόμο απαγορεύει όλα τα κόμματα, εκτός από το ναζιστικό.

30 Ιουνίου: Ο Χίτλερ επικεφαλής ομάδων SS εξαπολύει την άγρια σφαγή εσωτερικών αντιπάλων του, γνωστή ως «νύχτα των μεγάλων μαχαιριών».

1935

3 Οκτωβρίου: Εισβολή της φασιστικής Ιταλίας στην Αιθιοπία.

1936

5 Μαΐου: Κατάληψη της Αντίς Αμπέμπα από την φασιστική Ιταλία.

17 Ιουλίου: Φασιστικό κίνημα του Φράνκο ξεσπάει στο Ισπανικό Μαρόκο.

1939

24 Φεβρουαρίου: Προσχώρηση της Ουγγαρίας στον «Άξονα»[55].

15 Μαρτίου: Κατάληψη της Τσεχοσλοβακίας από τα χιτλερικά στρατεύματα.

31 Μαρτίου: Η Ισπανία του Φράνκο προσχωρεί πολιτικά στον «Άξονα».

7 Απριλίου: Ιταλικά στρατεύματα καταλαμβάνουν την Αλβανία, που γίνεται ιταλικό προτεκτοράτο. Η Αλβανία διέθεσε δεκατέσσερα τάγματα υπό ιταλική διοίκηση και περί τους 20.000 επιστρατευμένους πολίτες οι οποίοι χρησιμοποιούνταν σε εργασίες διευκόλυνσης των επιχειρήσεων του ιταλικού στρατού. Πίστευαν ότι ο ««Άξονας» θα ήταν ο οριστικός νικητής και η Ελλάδα θα καταλαμβάνονταν εύκολα από την Ιταλία. Η αλβανική βασιλική οικογένεια του Αχμέτ Ζώγου εγκαταλείπει τη χώρα.

---

[55] Ο *Άξονας* (ή αλλιώς *Συμμαχία του Άξονα* ή *χώρες του Άξονα*) ήταν η συμμαχία των χωρών που αποτελούσε τη μία πλευρά στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (η άλλη ήταν *οι Σύμμαχοι*). Οι τρεις βασικότερες χώρες που την αποτελούσαν, ήταν η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία, οι οποίες υπέγραψαν την Τριμερή Συμφωνία τον Σεπτέμβριο του 1940, ιδρύοντας έτσι τον *Άξονα*. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, ο *Άξονας* κατάφερε να κατακτήσει μεγάλο μέρος της Ευρώπης, της Αφρικής, της νοτιοανατολικής Ασίας και του Ειρηνικού Ωκεανού, αλλά τελικά ηττήθηκε από τους *Συμμάχους*. Ο όρος *Άξονας* πρώτη φορά αναφέρθηκε επίσημα το 1936 από τον Ιταλό δικτάτορα Μπενίτο Μουσολίνι, που σε κάποια ομιλία του αναφέρθηκε στον άξονα Ρώμης-Βερολίνου σχετικά με τη συνθήκη φιλίας των δύο χωρών που είχε υπογραφεί τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Η Γερμανία ήταν ανεπίσημα η ηγετική χώρα στον *Άξονα* καθώς είχε τον μεγαλύτερο και πιο εξελιγμένο στρατό από τις υπόλοιπες δυνάμεις. Εκείνη την εποχή, την Γερμανία την κυβερνούσε ο Αδόλφος Χίτλερ μαζί με το *Εθνικό Σοσιαλιστικό Εργατικό* κόμμα.

10 Απριλίου: Η Ιταλική κυβέρνηση δίνει φιλικές διαβεβαιώσεις προς την Ελλάδα.

13 Απριλίου: Η Γαλλία ακολούθησε την Αγγλία σε ό,τι αφορά την παροχή εγγυήσεως προς τη Ελλάδα και τη Ρουμανία, αμέσως μετά την κατάληψη της Αλβανίας από την Ιταλία. Η Γαλλία κράτησε για τις δικές της πολεμικές ανάγκες δέκα πολεμικά αεροσκάφη τα οποία είχαν παραγγελθεί από την Ελλάδα σε γαλλικά εργοστάσια. Απέστειλε στρατιωτικούς εμπειρογνώμονες στην Ελλάδα για την ανάπτυξη Βαλκανικού Μετώπου αλλά οι ραγδαίες πολεμικές εξελίξεις και η γερμανική εισβολή στη Γαλλία ματαίωσαν την πραγματοποίηση του σχεδίου. Η στάση γενικά που απέδιδε η Γαλλική κυβέρνηση προς την Ελλάδα ήταν φαινομενικά της αυστηρής πολιτικής ουδετερότητας, αλλά μυστικά προσανατολίζονταν προς την κατεύθυνση της συνεργασίας με τους Άγγλους και τους Γάλλους. Ο Ραιημόν Καρτιέ, απηχώντας το πνεύμα των συμπατριωτών του θα σημειώσει για την Ελλάδα: *«Ένας λαός επτά εκατομμυρίων, μόνος του σε πόλεμο εναντίον μιας ολόκληρης ηπείρου»*.

14 Απριλίου: Μετά την κατάληψη της Αλβανίας από τα ιταλικά στρατεύματα, ο πρόεδρος των ΗΠΑ απέστειλε μήνυμα προς την Γερμανία και την Ιταλία στο οποίο ζητούσε να διαβεβαιώσουν ότι δεν θα επιτίθεντο εναντίον κρατών της Ευρώπης και χωρών της Ανατολικής Μεσογείου.

12 Μαΐου: Η Μεγάλη Βρετανία έρχεται σε συμφωνία συνεργασίας με την Τουρκία. Την ενίσχυσε οικονομικά και της παρέσχε υποστήριξη για την εκχώρηση «σαντζακίων»[56] Αλεξανδρέττας και Αντιοχείας για τη δημιουργία Βαλκανικού Μετώπου. Ο πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας επεδίωξε το άνοιγμα Μετώπου στα Βαλκάνια από το 1934. Η ιδέα αυτή του Τσώρτσιλ παρέμενε ενεργή ως τον Σεπτέμβριο του 1939. Συνάντησε όμως σθεναρή αντίσταση από τους ηγέτες της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ και έτσι ματαιώθηκαν τα σχέδιά του.

Η Τουρκία άσκησε επωφελή πολιτική για τα συμφέροντά της και απεκόμισε οφέλη και από τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Τήρησε φιλική στάση προς τη Γερμανία και την Ιταλία, απέφυγε την εμπλοκή στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και απεκόμισε τον τίτλο του «επιτήδειου ουδετέρου». Επέβαλε ειδικό φόρο (βαρλίκ) στους ελληνικής καταγωγής κατοίκους της και εκτόπιζε όσους δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν. Τα μέτρα αυτά τα απέσυρε όταν η

---

[56] *Σαντζάκι* ονομάζεται η διοικητική περιφέρεια. Βλ. Τζουβαλάς Γ.Μ., *Ύψωμα 731. Μάρτιος-Απρίλιος 1941. «Εκεί όπου οι Έλληνες δίδαξαν το ευ αγωνίζεσθαι»*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Επτάλοφος, Αθήναι 2007, σ. 34.

πλάστιγγα του πολέμου έγειρε υπέρ της συμμαχικής νίκης και αφού οι σκοποί της είχαν επιτευχθεί.

Η Σοβιετική Ένωση, από την μεριά της, συνομιλούσε παράλληλα με τα αντιμαχόμενα στρατόπεδα, αυτό του Άξονος και το Αγγλογαλλικό, και τελικά επέλεξε το πρώτο με την υπογραφή του Γερμανοσοβιετικού συμφώνου στις 23 Αυγούστου 1939[57]. Την 9η Μαΐου 1941 διεκόπησαν οι διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών για να αποκατασταθούν στις 9 Δεκεμβρίου 1943.

30 Μαΐου: Η Ιταλία επεδίωκε να καταστεί μεγάλη δύναμη με βλέψεις προς την Αφρικανική ήπειρο αλλά και στην περιοχή των Βαλκανίων με στήριγμα το χώρο της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου. Μετά τη Συνθήκη του Αγ. Στεφάνου (1878) και το Συνέδριο του Βερολίνου (Ιούλιος 1878), όπου αναθεωρήθηκε εκ βάθρων η Συνθήκη του Αγ. Στεφάνου, η Ιταλία άρχισε να επεξεργάζεται τη δημιουργία Αλβανικού κράτους υπό την επικυριαρχία της. Στο υπόμνημα που συνέταξε την 30η Μαΐου 1939 ο Μουσολίνι προς τον Χίτλερ φαίνεται ανάγλυφα η ανυπόμονα επεκτατική διάθεση της γείτονος χώρας.

4 Ιουνίου: Ο Χίτλερ σε ομιλία του στο Κάσελ δηλώνει: *«...Δεν πάσχω ούτε κατ' ελάχιστο από οποιοδήποτε είδος αισθήματος κατωτερότητας»*[58].

23 Αυγούστου: Υπογράφεται το γερμανο-σοβιετικό σύμφωνο.

20 Αυγούστου-6 Σεπτεμβρίου: Ο σοβιετικός στρατός, με επικεφαλής τον Ζούκωφ συντρίβει τον ιαπωνικό στρατό στον ποταμό Χάλκιν Γκολ στη Μογγολία.

1 Σεπτεμβρίου: Εισβολή του Χίτλερ στην Πολωνία.

12 Σεπτεμβρίου: Ο Μουσολίνι προσπαθεί με επιστολή του να καθησυχάσει τους Έλληνες.

20 Σεπτεμβρίου: Αναγγέλλεται η αμοιβαία απομάκρυνση των ιταλικών και των ελληνικών στρατευμάτων από την ελληνοαλβανική μεθόριο.

---

[57] Βλ. Τζουβαλάς Μ.Γ., *ό.π.*, σ. 38. Πρβλ. και Κοραντής Ι.Αντ., *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης 1919-1956*, εκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 430. Την 25η Ιουνίου 1940 στη Μόσχα είχε συναφθεί η ακόλουθη συμφωνία: *«Η Ιταλία ανεγνωρίζετο ως κυριαρχούσα δύναμις εις την Μεσόγειον και αντιστοίχως η Σοβιετική Ένωσις εις την Μαύρην Θάλασσαν»*.

[58] Βλ. Λούκατς Τζ., *Ο Χίτλερ της Ιστορίας*, εκδ. «Ενάλιος», Αθήνα 1998, σ. 1`98.

24 Σεπτεμβρίου: Η φράση *«Εδώ Λονδίνο! Ακούτε την ελληνική εκπομπή του BBC»* ακούγεται για πρώτη φορά στα βραχέα. Λίγες μέρες μετά την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αρχίζει να εκπέμπει ο βρετανικός σταθμός στην Ελλάδα.

28 Σεπτεμβρίου: Ολοκλήρωση της κατάληψης της Πολωνίας.

1940

26 Ιανουαρίου: Η Αγγλία, για να αντισταθμίσει στην Ελλάδα την οικονομική επιρροή της Γερμανίας, που η εμπορική της δραστηριότητα δεν πρέπει να υποτιμηθεί παρά την υπεροχή του αγγλικού κεφαλαίου, υπογράφει με την Ελλάδα εμπορική συμφωνία και τα Γενικά Επιτελεία της Ελλάδας, Γαλλίας και Βρετανίας ρυθμίζουν το ζήτημα αποστολής πολεμικής βοήθειας. Με αυτή, εμμέσως πλην σαφώς, προκαθορίζεται η στάση της Ελλάδας απέναντι σε μελλοντική επίθεση της Ιταλίας ή της Γερμανίας.

Φεβρουάριος: Στη Βουλγαρία ο Βόρις διορίζει πρωθυπουργό τον φιλοχιτλερικό Φίλωφ.

4 Φεβρουαρίου: Ανανεώνεται η ισχύς του Συμφώνου της Βαλκανικής Συνεννόησης στο Βελιγράδι.

7 Απριλίου: Εισβολή χιτλερικής Γερμανίας στη Δανία και Νορβηγία. Η Δανία καταλαμβάνεται αυθημερόν. Η Νορβηγία θα καταληφθεί ως τις 2 Μαΐου, εκτός της περιοχής του Νάρβικ.

10 Μαΐου: Εισβολή της χιτλερικής Γερμανίας στην Ολλανδία, το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο.

13 Μαΐου: Εισβολή χιτλερικής Γερμανίας στη Γαλλία.

14 Μαΐου: Κατάληψη της Ολλανδίας.

28 Μαΐου: Κατάληψη του Βελγίου. Στις 17 Μαΐου είχαν καταληφθεί οι Βρυξέλλες.

3 Ιουνίου: Αποχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων από τη Δουνγκέρκη.

10 Ιουνίου: Η φασιστική Ιταλία εισέρχεται στον πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας και κηρύσσει τον πόλεμο κατά της Αγγλίας. Στο άρθρο 3 της γερμανοϊταλικής συνθήκης συμμαχίας του Μαΐου 1939 προβλεπόταν και αμοιβαία συνδρομή σε περίπτωση επιθέσεως

εναντίον της Ελλάδος. Ο Χίτλερ, μετά την συνθηκολόγηση της Γαλλίας (Ιούνιος 1940) έχει πια καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης. Η Ελλάδα τάσσεται στο πλευρό της Αγγλίας, που τη στιγμή αυτή διεξάγει μόνη της τον αντιφασιστικό αγώνα. Ο ελληνικός λαός σχεδόν ομόφωνα φαίνεται να επικροτεί μια τέτοια πολιτική.

14 Ιουνίου: Κατάληψη του Παρισιού από χιτλερικά στρατεύματα.

18 Ιουνίου: Διαμαρτυρίες της ιταλικής κυβέρνησης προς την ελληνική για την παρουσία βρετανικών ναυτικών μονάδων σε λιμάνια της χώρας.

22 Ιουνίου: Συνθηκολόγηση της Γαλλίας με Πεατίν και υποταγή στη Γερμανία.

24 Ιουνίου: Συνθηκολόγηση της Γαλλίας με την Ιταλία.

26 Ιουνίου: Ο εκπρόσωπος του ιταλικού Υπουργείου Εξωτερικών Ανφούζο διαμαρτύρεται στον Έλληνα πρεσβευτή στη Ρώμη για την αντιιταλική συμπεριφορά του Έλληνα επιτετραμμένου στην Άγκυρα.

3 Ιουλίου: Νέες διαμαρτυρίες του κόμη Τσιάνο προς τον Έλληνα πρεσβευτή για την παρουσία βρετανικού στόλου στο Αιγαίο και στο Ιόνιο.

6 Ιουλίου: Ο Ιωάννης Μεταξάς με τηλεφώνημά του προς τον Τσιάνο απορρίπτει τις ιταλικές αιτιάσεις.

12 Ιουλίου: Επίθεση με βόμβες από ιταλικά αεροσκάφη στον κόλπο της Κισσάμου εναντίον του βοηθητικού πλοίου του ελληνικού στόλου *Ωρίων* (Υπηρεσία Φάρων) και στη συνέχεια εναντίον του αντιτορπιλικού *Ύδρα*. Η ελληνική κυβέρνηση διαμαρτύρεται στην ιταλική για το συγκεκριμένο γεγονός.

30 Ιουλίου: Επίθεση ιταλικού αεροσκάφους εναντίον των αντιτορπιλικών *Βασιλεύς Γεώργιος* και *Βασίλισσα Όλγα* στον κόλπο της Κορίνθου.

Αύγουστος: Εισβολή της φασιστικής Ιταλίας στη Σομαλία, την Κένυα και το Σουδάν.

7 Αυγούστου: Ο Ιωάννης Μεταξάς σε συνάντησή του με τον Ιταλό πρεσβευτή Εμμανουέλε Γκράτσι ζητά να σεβαστούν οι Ιταλοί τα ελληνικά σύνορα.

11 Αυγούστου: Το Ιταλικό Πρακτορείο *Στέφανι* αναφέρει σε ανταπόκρισή του από την Αλβανία: *«Ο μέγας Αλβανός πατριώτης Νταούτ Χότζα δολοφονήθηκε από πράκτορες των Αθηνών, οι οποίοι μάλιστα του έκοψαν το κεφάλι και το παρέδωσαν στις ελληνικές αρχές για*

να εισπράξουν την αμοιβή. Ο Νταούτ Χότζα αγωνιζόταν για την ελευθερία της Τσαμουριάς και γι' αυτό τον λόγο αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Ελλάδα, για να γλιτώσει από τους διώκτες του».

12 Αυγούστου: Το Αθηναϊκό Πρακτορείο προχωρά σε πλήρη ανασκευή της ανακοίνωσης του *Στέφανι*, δίνοντας στη δημοσιότητα, μεταξύ άλλων, και το βεβαρυμένο ποινικό μητρώο του Αλβανού λήσταρχου.

15 Αυγούστου: Βυθίζεται έξω από το λιμάνι της Τήνου το ελαφρύ καταδρομικό *Έλλη* (2.115 τόνοι) έπειτα από τορπιλική επίθεση που δέχεται από το ιταλικό υποβρύχιο *Delfino*. Το απόγευμα της ίδιας μέρας δύο ιταλικά βομβαρδιστικά βομβαρδίζουν το ατμόπλοιο *Φρίντων* πλησίον των κρητικών ακτών.

6 Σεπτεμβρίου: Ο λεγεωνάριος Αντωνέσκου στην εξουσία στη Ρουμανία.

13 Σεπτεμβρίου: Εισβολή της φασιστικής Ιταλίας στην Αίγυπτο και στη Λιβύη.

16 Σεπτεμβρίου: Ο στρατηγός Βισκόντι Πράσκα παρουσιάζει στην ιταλική ηγεσία το σχέδιο Emmergenza G για την επίθεση εναντίον της Ελλάδας.

26 Σεπτεμβρίου: Ο υπουργός εξωτερικών της Γερμανίας Ρίμπεντροπ καθιστά σαφές προς τον Έλληνα πρέσβη του Βερολίνου ότι *«η ουδετερότης αποκλείεται, και ο μη μεθ' ημών είναι καθ' ημών. Η Ελλάς αποδεχθείσα την βρετανικήν εγγύησιν, ετέθη αυτομάτως εις την αντίπαλον, προς την Γερμανία στρατόπεδον».*

27 Σεπτεμβρίου: Συνεχίζεται η αποστολή οδηγιών του ΓΕΣ προς τις μεγάλες μονάδες και τα υφιστάμενα κλιμάκια της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας.

Οκτώβριος: Η Ρουμανία, η οποία είχε αποδεχθεί αρχικά την εγγύηση της Βρετανίας και της Γαλλίας, παραιτείται. Προσχώρησε στις 23 Νοεμβρίου 1940, ως πέμπτο μέλος στον «Άξονα».

7 Οκτωβρίου: Γερμανικά στρατεύματα εισβάλλουν στη Ρουμανία και αναλαμβάνουν την προστασία των πετρελαιοπηγών της.

15 Οκτωβρίου: Σύσκεψη υπό το Μουσολίνι για τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την Ελλάδα.

20 Οκτωβρίου: Οριστικοποιείται το ιταλικό σχέδιο επίθεσης κατά της Ελλάδας.

27 Οκτωβρίου: Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χρύσανθος εγκαινιάζει τον νέο Ναό της Αγίας Φωτεινής στη Νέα Σμύρνη. Πρόκειται για ακριβές αντίγραφο του ομώνυμου ναού της Σμύρνης που καταστράφηκε το 1922.

28 Οκτωβρίου: Κηρύσσεται ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος. Έχει προηγηθεί απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου[59], με το οποίο η Ιταλία ζητά την ελεύθερη δίοδο των στρατευμάτων

---

[59] **Το ιταλικό τελεσίγραφο το οποίο επεδόθη στον πρωθυπουργό της Ελλάδος Ιωάννη Μεταξά, την 28η Οκτωβρίου 1940**

«Η ιταλική κυβέρνησις ηναγκάσθη επανειλημμένως να διαπιστώση ότι, κατά την εξέλιξιν της παρούσας συρράξεως, η ελληνική κυβέρνησις έλαβε και ετήρησε στάσιν η οποία αντίκειται όχι μόνον προς τας ομαλάς σχέσεις ειρήνης και καλής γειτονίας μεταξύ δύο χωρών, αλλά και προς τα καθωρισμένα καθήκοντα τα απορρέοντα δια την ελληνικήν κυβέρνησιν εκ της ιδιότητος αυτής ως ουδετέρου κράτους. Κατ' επανάληψιν ευρέθη η ιταλική κυβέρνησις εις ανάγκη να ανακαλέση την ελληνικήν κυβέρνησιν εις την εκπλήρωσιν των καθηκόντων της και να διαμαρτυρηθή εναντίον της συστηματικής παραβιάσεώς των, παραβιάσεως η οποία είναι εξαιρετικώς σοβαρά, δεδομένου ότι η ελληνική κυβέρνησις εδέχθη όπως ο αγγλικός στόλος χρησιμοποιήση κατά την εξέλιξιν των πολεμικών του επιχειρήσεων τα χωρικά της ύδατα, τα παράλιά της και τους λιμένας της, ηυνόησε τον ανεφοδιασμόν των εναερίων βρεταννικών δυνάμεων, επέτρεψε την οργάνωσιν εις το ελληνικόν αρχιπέλαγος μίας υπηρεσίας στρατιωτικών πληροφοριών εναντίον της Ιταλίας.

Η ελληνική κυβέρνησις είναι πλήρως εν γνώσει των γεγονότων τούτων, τα οποία υπήρξαν αντικείμενον, εκ μέρους της Ιταλίας, διπλωματικών διαβημάτων, εις τα οποία η ελληνική κυβέρνησις -ήτις εν τούτοις θα όφειλε να είχε αντίληψιν των σοβαρών συνεπειών της στάσεώς της- δεν απήντησε δια της λήψεως ουδενός μέτρου προς προστασίαν της ουδετερότητός της, αλλά, τουναντίον, δια της εντάσεως της δράσεώς της προς την ενίσχυσιν των ενόπλων βρεταννικών δυνάμεων και της συνεργασίας αυτής μετά των εχθρών της Ιταλίας.

Η ιταλική κυβέρνησις κατέχει αποδείξεις ότι η συνεργασία αυτή είχε προβλεφθεί και κανονισθή υπό της ελληνικής κυβερνήσεως ακόμη και δια συνεννοήσεων στρατιωτικής, ναυτικής και αεροπορικής φύσεως. Η ιταλική κυβέρνησις δεν αναφέρεται μόνον εις την βρεταννικήν εγγύησιν την οποία η Ελλάς είχε δεχθή ως τμήμα ενεργείας κατευθυνομένης εναντίον της ασφαλείας της Ιταλίας, αλλά και εις τα ρητάς και καθορισμένας υποχρεώσεις, τας αναλειφθήσας υπό της ελληνικής κυβερνήσεως, όπως θέση εις την διάθεσιν των δυνάμεων των ευρισκομένων εις πόλεμον προς την Ιταλίαν σπουδαίας στρατηγικάς θέσεις εντός του ελληνικού εδάφους, συμπεριλαμβανομένων αεροπορικών βάσεων εν Θεσσαλία και Μακεδονία, προοριζομένων δι' επίθεσιν εναντίον του αλβανικού εδάφους.

Η ιταλική κυβέρνησις δέον σχετικώς να υπενθυμίση εις την ελληνικήν κυβέρνησιν τας προκλητικάς ενεργείας τας διεξαχθείσας έναντι του αλβανικού έθνους, δια της τρομοκρατικής πολιτικής την οποίαν υιοθέτησεν έναντι του πληθυσμού της Τσαμουριάς και δια των εμμόνων προσπαθειών προς δημιουργίαν ανωμαλιών εκείθεν των συνόρων της. Και δι' αυτό τούτο το γεγονός ευρέθη η ιταλική κυβέρνησις, πλην ματαίως, εις ανάγκην να υπενθυμίση εις την ελληνικήν κυβέρνησιν τας αναποφεύκτους συνεπείας ας παρόμοια πολιτική θα είχεν όσον αφορά εις την Ιταλίαν.

Η Ιταλία δεν δύναται να ανεχθή εφεξής πάντα ταύτα. Η ουδετερότης της Ελλάδος απέβη ολοέν και περισσότερον απλώς και καθαρώς φαινομενική. Η ευθύνη δια την κατάστασιν ταύτην εμπίπτει

της, από τον πρωθυπουργό Ιωάννη Μεταξά. Οι εκφοβισμοί της Ιταλίας δεν έχουν το αποτέλεσμα που είχε προεξοφλήσει ο Μουσολίνι. Τα ελληνικά τμήματα προκαλύψεως στην ελληνοαλβανική μεθόριο δέχονται επίθεση από τις ιταλικές δυνάμεις που βρίσκονται στην Αλβανία. Την ίδια μέρα η ιταλική Αεροπορία βομβαρδίζει τη Σαλαμίνα, τον Σκαραμαγκά και την Πάτρα.

29 Οκτωβρίου: Βρεταννικές δυνάμεις αποβιβάζονται στην Κρήτη. Στο μέτωπο της Ηπείρου οι μονάδες προκαλύψεως συμπτύσσονται γύρω από τη γραμμή Ελαία-Καλαμάς. Οι επιχειρήσεις στον τομέα της Πίνδου («Μάχη της Πίνδου») επιβραδύνονται λόγω της σθεναρής άμυνας του Αποσπάσματος Πίνδου υπό τον Κωνσταντίνο Δαβάκη.

30 Οκτωβρίου: Ενισχύσεις συρρέουν στο μέτωπο της Πίνδου. Η 3η Μοίρα Στρατιωτικής Συνεργασίας, με αεροσκάφη Χένσελ-126, πραγματοποιεί εκτεταμένη αναγνώριση του μετώπου, δίνοντας σημαντικές πληροφορίες στο Γενικό Στρατηγείο.

πρωτίστως επί της Αγγλίας και επί της προθέσεώς της, όπως περιπλέκη πάντοτε άλλας χώρας εις τον πόλεμον. Η ιταλική κυβέρνησις θεωρεί έκδηλον ότι η πολιτική της ελληνικής κυβερνήσεως έτεινε και τείνει να μεταβάλη το ελληνικόν έδαφος ή τουλάχιστον να επιτρέψη όπως το ελληνικό έδαφος μεταβληθή εις βάσιν πολεμικής δράσεως εναντίον της Ιταλίας. Τούτο δε θα ηδύνατο να οδηγήση ή εις μίαν ένοπλον ρήξιν μεταξύ Ιταλίας και της Ελλάδος, ρήξιν την οποίαν η ιταλική κυβέρνησις έχει πάσαν πρόθεσιν να αποφύγη. Όθεν, η ιταλική κυβέρνησις κατέληξεν εις την απόφασιν να ζητήση από την ελληνικήν κυβέρνησιν -ως εγγύησιν δια την ουδετερότητα της Ελλάδος και ως εγγύησιν δια την ασφάλειαν της Ιταλίας- το δικαίωμα να καταλάβη δια των ενόπλων αυτής δυνάμεων, δια την διάρκειαν της σημερινής προς την Αγγλίαν ρήξεως, ωρισμένα στρατηγικά σημεία του ελληνικού εδάφους. Η ιταλική κυβέρνησις ζητεί από την ελληνικήν κυβέρνησιν όπως μη εναντιωθή εις την κατάληψιν ταύτην και όπως μη παρεμποδίση την ελευθέραν διέλευσιν των στρατευμάτων των προοριζομένων να την πραγματοποιήσωσι. Τα στρατεύματα ταύτα δεν παρουσιάζονται ως εχθροί του ελληνικού λαού και η Ιταλική Κυβέρνησις δεν προτίθεται ποσώς, δια της προσωρινής κατοχής στρατηγικών τινών σημείων, επιβαλλομένης υπό της ανάγκης των περιστάσεων και εχούσης καθαρώς αμυντικόν χαρακτήρα, να θίξη οπωσδήποτε την κυριαρχίαν και την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος.

Η ιταλική κυβέρνησις ζητεί από την ελληνικήν κυβέρνησιν όπως δώση αυθωρεί εις τας στρατιωτικά Αρχάς τας αναγκαίας διαταγάς ίνα η κατοχή αυτή δυνηθή να πραγματοποιηθεί κατά ειρηνικόν τρόπον. Εάν τα ιταλικά στρατεύματα ήθελον συναντήση αντίστασιν, η αντίστασις αύτη θα καμφθεί δια των όπλων και η ελληνική κυβέρνησις θα έφερε τας ευθύνας, αι οποίαι ήθελον προκύψη εκ τούτου».

Αθήναι, τη 28 Οκτωβρίου 1940/ XIX.

Βλ. Παπαφλωράτος Σ.Ι., *Η Ιστορία του Ελληνικού Στρατού (1833-1949). Η δράση των I-VIII Μεραρχιών Πεζικού. Νομική και χαρτογραφική παρουσίαση των γεγονότων*, τόμ. Ι, ΙΙ, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 770-772.

31 Οκτωβρίου: Τα αντιτορπιλλικά *Ψαρά* και *Σπέτσαι* βομβαρδίζουν τα παράλια της περιοχής Σαγιάδας Θεσπρωτίας.

1 Νοεμβρίου: Ο υπολοχαγός Αλέξανδρος Διάκος, από τα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα, πέφτει ηρωικά μαχόμενος στην περιοχή *Τσούκα* της Πίνδου. Είναι ο πρώτος νεκρός Έλληνας αξιωματικός του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Ιταλικά αεροσκάφη βομβαρδίζουν τη Θεσσαλονίκη, τη Λάρισα, την Καστοριά, τη Θήβα, τον Πειραιά, τον ναύσταθμο, τον Ισθμό της Κορίνθου, το Ηράκλειο, το Ρέθυμνο και τη Σούδα.

2 Νοεμβρίου: Αεροσκάφος τύπου PZL της Ελληνικής Βασιλικής Αεροπορίας (ΕΒΑ) με πιλότο τον ανθυποσμηναγό Μαρίνο Μητραλέξη καταρρίπτει βομβαρδιστικό αεροσκάφος της Reggia Aeronautica τύπου CANT 1007BIS κοντά στη Θεσσαλονίκη. Ιταλική επίθεση στην Ελαία (Καλπάκι) από δύο ιταλικές μεραρχίες, από τις οποίες η μία τεθωρακισμένη. Η επίθεση συνεχίζεται μέχρι τις 7 Νοεμβρίου, αλλά δεν κάμπτει την αντίσταση της 8ης Μεραρχίας. Η Ιταλική Αεροπορία βομβαρδίζει ελληνικές πόλεις και στρατιωτικούς στόχους. Η Ελληνική Βασιλική Αεροπορία βομβαρδίζει το αεροδρόμιο του Αργυρόκαστρου και της Κορυτσάς.

3 Νοεμβρίου: Μάχη στη Βωβούσα (χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου Ιωαννίνων) υπό τον λοχαγό Αναστάσιο Παπά ενάντια στη Μεραρχία Τζούλια[60]. Η πρώτη οπισθοχώρηση των

---

[60] Παραθέτουμε τα ακριβή και πολύτιμα στοιχεία από την μοναδική μελέτη του Στυλιανού Σιωμόπουλου για την Μεραρχία Τζούλια: *«…Τις ίδιες εκείνες ημέρες, δίπλα στο Καλπάκι γινόταν απίστευτο θαύμα. Μια μισο-οπλισμένη Ελληνική Μεραρχία σταματούσε οριστικά, στον κρισιμώτερο τομέα του Μετώπου, τρεις Ιταλικές, από τις οποίες η μία θωρακισμένη. Ο φόβος για το κόψιμο της Ελλάδας στα δύο, και την περικύκλωση των μαχητών στο Καλπάκι και στη Δυτική Μακεδονία, από άγνωστο όγκο του Ιταλικού στρατού, κρατούσε την ανάσα των Ελλήνων, που παρά τη σιωπή της Κυβέρνησης, είχαν από τους τραυματίες και τους πληθυσμούς που μετακινήθηκαν, κάποια αντίληψη των πραγμάτων. Κι όταν η «Τζούλια», που αποδείχθηκε μεραρχία αυτοκτονίας, σπάραζε κάτω από τα ανελέητα χτυπήματα εκείνων που πάλευαν για την Ελευθερία, οι δικοί της την ξέγραψαν, μη μπορώντας να την βοηθήσουν, και εκείνο που απόμεινε από την πραγματικά ηρωική εκείνη μονάδα διασώθηκε μόνο του, άγρια πολεμώντας, νύχτα και μέρα, προς όλες τις κατευθύνσεις. Τα τμήματα κάποιας άλλης Μεραρχίας Αλπινιστών, που στάλθηκαν στο τέλος να βοηθήσουν, κυνηγήθηκαν από τους Έλληνες και «γιουχαΐσθηκαν» άγρια από τους ματωμένους στρατιώτες της «Τζούλια». Όλα αυτά, όπως αδρά εκτέθηκαν, προσδίδουν στον πόλεμο στην Πίνδο, σπάνια ιδιαιτερότητα…*
…Για τον πόλεμο του «Σαράντα» γράφτηκαν πολύ λίγα από τους Έλληνες και πολλά από τους Ιταλούς. Πολύτιμη και αληθινή στη βάση της είναι η Ιστορία του Ελληνικού Γενικού Επιτελείου Στρατού, με άφθονα σχεδιαγράμματα και ελάχιστα έγγραφα, ακόμα και με χρήση ιταλικών πηγών. Κάποιες παραλείψεις της, που έχουν σχέση με το χρόνο που εκδόθηκε (1959), είναι εμφανείς, και δικαιολογημένες, άλλες όμως είναι σκόπιμες και εντελώς αδικαιολόγητες, θα λέγαμε ανεπίτρεπτες, και μειώνουν τη βαρύτητα της πραγματικά μνημειώδους αυτής εργασίας…

…Ανώτατος αρχηγός του Ιταλικού Στρατού στην Αλβανία, ήταν ο στρατηγός κόμης Βισκόντι Πράσκα, που ήταν και ο συντάκτης του σχεδίου εισβολής και ο οποίος από το σίγουρο αποτέλεσμα της εκστρατείας αυτής, χάρη και στην προσωπική του φιλία με το Ντούτσε, προσδοκούσε βάσιμα να πάρει τον τίτλο του Στρατάρχη της Ιταλίας…

…Συνδετικός κρίκος μεταξύ των δύο Σωμάτων του Ιταλικού στρατού, ήταν η 3η Μεραρχία Αλπινιστών «Τζούλια», που θα είχε ορμητήριο την περιοχή Ερσέκας-Λεσκοβικίου, και υπαγόταν επιχειρησιακά απ' ευθείας στον Αρχιστράτηγο Πράσκα, και διοικητικά στο 26ο Σ. Σ. Κορυτσάς. Αυτή η Μεραρχία είχε απέναντί της τη βόρεια Πίνδο. Συνδετικός κρίκος μεταξύ του βορείου και του κεντρικού τομέα του Ελληνικού στρατού, δηλαδή από το Γράμμο μέχρι περίπου το Σμόλικα, ήταν το Απόσπασμα Πίνδου, που είχε έτσι απέναντί του τη «Τζούλια», τον αντίστοιχο συνδετικό κρίκο του Ιταλικού Μετώπου. Είναι ορθή η παρατήρηση Ιταλού ιστορικού ότι οι δύο Αρχιστράτηγοι άρχιζαν «με ανοιχτά χαρτιά». Δεν απέμεινε παρά η διεξαγωγή του παιχνιδιού…

…Το Ελληνικό Σχέδιο «ΙΒ» (Ιταλία-Βουλγαρία από τα αρχικά των πιθανών αντιπάλων στους οποίους αναφερόταν), προέβλεπε άμεση εκκένωση μεγάλου μέρους του εθνικού εδάφους από την πρώτη μέρα του πολέμου. Και πάντως, ολάκερης της Ηπείρου και φυσικά και της Πίνδου. Αποφασιστικό στοιχείο για την τροποποίησή του και την μη εγκατάλειψη της Ηπείρου, ήταν η παρέμβαση στο Γεν. Επιτελείο του Υποστράτηγου Χαρ. Κατσιμήτρου, διοικητή της8ης Μεραρχίας Πεζικού Ηπείρου. Η παρέμβαση ήταν ωμή και θαρραλέα και έξω από κάθε έννοια στρατιωτικής πειθαρχίας, παρότι ο Κατσιμήτρος γνώριζε ότι αν δεν εγκαταλειπόταν η Ήπειρος, η Μεραρχία του και ο ίδιος θα δεχόταν το πρώτο και βαρύτατο πλήγμα. Τελικά έγινε και εφαρμόστηκε στον πόλεμο το σχέδιο «ΙΒα» που απετέλει μεταβλητήν του βασικού Σχεδίου «ΙΒ».

Προσωπογραφία της Τζούλια

…Οι μεγάλοι Στρατοί της Ευρώπης, είχαν πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ορεινές Μεραρχίες, εκπαιδευμένες, κατά τεκμήριο τουλάχιστον, στον ορεινό πόλεμο. Ο Ιταλικός στρατός της Μεραρχίας ορεινού πολέμου τις είχε κατατάξει σε δύο κατηγορίες, με σαφή μεταξύ τους διάκριση: στις Μεραρχίες «ορεινού πεζικού», σε αντιδιαστολή με το κοινό πεζικό, και στις Μεραρχίες «αλπινιστών» (ALPINI). Ο Ελληνικός στρατός ξηράς δεν είχε τέτοιες διακρίσεις, και μόνο μετά τον πόλεμο, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, άρχισε να οργανώνει «Λόχους Ορεινών Καταδρομών», κατά το αγγλικό πρότυπο. Πάντως από τον Ελληνικό στρατό έλειπαν τελείως και τα στοιχειώδη μέσα της οργάνωσης τμημάτων ορεινού πολέμου (στολές παραλλαγής, πέδιλα, εργαλεία, ειδικός οπλισμός)…

…Η 3η Μεραρχία Αλπίνων «Τζούλια» ήταν μια από τις 4 Μεραρχίες Αλπίνων που είχαν οι Ιταλοί στην Αλβανία, όταν άρχισε ο πόλεμος. Είχε συγκροτηθεί από ορεσίβιους των βορειοανατολικών περιοχών της Ιταλίας. Πριν από τον πόλεμο είχε υποστεί βαριά πλήγματα, από 'κείνα που επηρεάζουν το ηθικό των ανδρών. Το ένα ήταν το διώξιμο από το στράτευμα, το καλοκαίρι του '40, των αξιωματικών και στρατιωτών όλου του στρατεύματος, που θεωρούνταν κατά τα κριτήρια, βέβαια της Αστυνομίας σλαβικής καταγωγής. Ένα δεύτερο πλήγμα δέχτηκαν, όταν φορτωνόταν για την Αλβανία. Οι άνδρες κάποιων περιοχών της δεν ήθελαν να πολεμήσουν, και κραύγαζαν αντιπολεμικά συνθήματα, με αποτέλεσμα να συμπλακούν με φασιστικές μονάδες του λιμανιού και να επακολουθήσουν ανακρίσεις αξιωματικών. Τέλος, βαρύ πλήγμα δέχθηκαν οι Ιταλικές μονάδες στην Αλβανία, όταν το καλοκαίρι του '40 και ενώ η προπαγάνδα και οι προκλήσεις κατά της Ελλάδας είχαν φουντώσει, το Επιτελείο προχώρησε σε απολύσεις κάποιων κλάσεων, μόνον όμως από τις μονάδες που βρίσκονταν στην μητροπολιτική Ιταλία, δηλαδή από εκείνους που ήταν ασφαλείς. Ήταν ωμή πρόκληση για τους στρατιώτες των υπερπόντιων μονάδων, που άλλες πολεμούσαν (Αφρική), και άλλες ετοιμάζονταν για πόλεμο (Αλβανία)…

Ιταλών. Κατάληψη του υψώματος *Ταμπούρι* (ύψωμα 1877 μ. στο χωριό Κάντσικο Κονίτσης) από τους Έλληνες.

4 Νοεμβρίου: Η Ιταλική Αεροπορία συνεχίζει τον βομβαρδισμό ελληνικών πόλεων.

6-8 Νοεμβρίου: Οι ελληνικές δυνάμεις στην περιοχή της Θεσπρωτίας υποχωρούν προς τον ποταμό Αχέροντα, προκαλώντας έντονη ανησυχία στο επιτελείο της VIII^{ης} Μεραρχίας. Οι ιταλικές δυνάμεις αμύνονται στην περιοχή *Ελαίας-Καλαμά*.

10 Νοεμβρίου: Ήττα των Ιταλών πλησίον του ποταμού Σαραντάπορου[61].

...Διοικητής της «Τζούλια» ήταν ο Υποστράτηγος Μάριο Τζιρότι (Mario Girotti) από την περιοχή της Βενετίας. Η Μεραρχία είχε δύο Συντάγματα, όπως μνημονεύσαμε. Το 8ο με διοικητή τον Συνταγματάρχη Νταπίνο, και διοικητή του πυροβολικού της, τον Συνταγματάρχη Κονελιάνο, και το 9ο με διοικητή τον Συνταγματάρχη Ταβόνι, και αρχηγό του πυροβολικού τον Συνταγματάρχη Ούντινε...

...Έτσι πρέπει να δεχθούμε, ότι επρόκειτο για μια ελαφρά και ευέλικτη Μεραρχία. Η συνολική δύναμη της «Τζούλια», όπως την έδωσε ο Πράσκα και τη δέχτηκε το Ελληνικό Γ.Ε.Σ. μεταπολεμικά ανέρχονταν σε 10.800 άνδρες . Η αποστολή της «Τζούλια» ήταν ειδική. Μπαίνοντας στο ελληνικό έδαφος ύστερα από λίγα χιλιόμετρα θα άνοιγε μια μεγάλη τανάλια, με την οποία θα αγκάλιαζε τις δύο πλευρές του Σμόλικα, και θα έφτανε στο Μέτσοβο κατά τον «Άξονα» Αλβανικό έδαφος- Δίστρατο-Βωβούσα-Μέτσοβο. Τι θα έκανε στο Μέτσοβο η Μεραρχία των Αλπίνων, αν κάτι πήγαινε στραβά στο Καλπάκι και δεν την προλάβαιναν οι άλλες Μεραρχίες; Θα μεταβαλλόταν σε μονάδα αυτοκτονίας. Το Σχέδιο Πράσκα ήταν άψογο, όπως ομολογεί κατ' επανάληψη το Ελληνικό Γ.Ε.Σ. Αυτό όμως προϋπέθετε για την επιτυχία του, τη συνδρομή και άλλων παραγόντων, που εδώ δεν συνέτρεξαν...

...Όπως και αν είχε το πράγμα, με την εισβολή της «Τζούλια» ο Μουσολίνι, θα άλλαζε την αναμενόμενη από τους Έλληνες μορφή του πολέμου. Θα τον έκανε «αστραπιαίο». Θα αποσβόλωνε τους Έλληνες που θα κατέρρεαν, σχεδόν αυτόματα, και θα έδινε την απάντησή του στον σύμμαχο του Χίτλερ, που είχε καταπλήξει τον κόσμο, όπως και τον Ντούτσε, με τις περίφημες λαβίδες του πολέμου-αστραπή, λίγο πριν στη Γαλλία και στη Νορβηγία...». Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994, σσ. 5-11.

61 *«...Απέναντι από τη «Τζούλια» από την οποία το χώριζε «η βαθεία, στενή και μαιανδροειδής», κατά τη διατύπωση του Γ.Ε.Σ., λεκάνη του Σαρανταπόρου, «ορθωνόταν» -είναι καθαρό σχήμα λόγου- το Απόσπασμα Πίνδου, σκαρφαλωμένο και σκορπισμένο στο ομώνυμο πολυδιασπασμένο ορεινό συγκρότημα, το αγριότερο της Ελλάδας. Το Απόσπασμα είχε συγκροτηθεί δύο μήνες προ του πολέμου, από εφέδρους, και το αποτελούσε το 51 Σύνταγμα Πεζικού, που την παραμονή του πολέμου είχε μόνο δύο Τάγματα, ενώ το 3ο ήταν σε πορεία προς την Πίνδο, και βρισκόταν «πολύ κοντά», κατά τον ισχυρισμό του Γ.Ε.Σ., που αποδείχθηκε αληθινός. Είχε επιπλέον 1 λόχο της 8ης Μεραρχίας, 1 και ½ Πυροβολαρχία, 1 ουλαμό Ιππικού, και 1 λόχο ημιονηγών. Η περιοχή που είχε διαταχθεί να καλύψει, ήταν σε ευθεία γραμμή (νοητή) 35 χιλιόμετρα, που στο έδαφος εκείνο ξεπερνούν το διπλάσιο σε απόσταση πραγματική και σε βάθος 10-15 χιλιομέτρων. Υπαγόταν επιχειρησιακά στον Αρχιστράτηγο απευθείας, όπως και η «Τζούλια» αντίστοιχα, και διοικητικά στο τμήμα Στρατιάς Δυτικής*

11 Νοεμβρίου: Η Ιταλική Αεροπορία βομβαρδίζει το Μέτσοβο, τα Ιωάννινα, το Κιλκίς, την Κέρκυρα, το Ηράκλειο και άλλες περιοχές της χώρας. Η Ελληνική Αεροπορία βομβαρδίζει το λιμάνι του Αυλώνα.

12 Νοεμβρίου: Ο Χίτλερ μετά την αποτυχία της ιταλικής επίθεσης δίνει στο γενικό του επιτελείο την εντολή να επεξεργαστεί σχέδιο επίθεσης εναντίον της Ελλάδας (Οδηγία υπ' αριθμ. 18).

13 Νοεμβρίου: Η Ιταλική Μεραρχία Αλπινιστών «Τζούλια» υποχωρεί, εγκαταλείποντας το ελληνικό έδαφος. Αρχίζει η ελληνική επίθεση σε όλο το μήκος του μετώπου. Οι Ιταλοί υποχωρούν έχοντας χάσει το 1/5 της δύναμής τους (2.220 από 10.800 άνδρες)[62]. Η ημέρα αυτή μπορεί να θεωρηθεί το τυπικό τέλος της Μάχης της Πίνδου.

Μακεδονίας και είχε διοικητή τον έφεδρο εκ μονίμων Συνταγματάρχη Κωνσταντίνο Δαβάκη. Διοικητής του 51ου Συντάγματος ήταν ο Αντισυνταγματάρχης Δημήτριος Μισύρης. Το απόσπασμα θα έπαιζε το ρόλο συνδετικού κρίκου, όπως αναφέραμε, μεταξύ του βορείου Μετώπου (Δ. Μακεδονία) και του κεντρικού (Ηπείρου). Συγχρόνως θα εξασφάλιζε και τα πλευρά εκείνων που θα μάχονταν στο Καλπάκι, στα νότιά του και στον Γράμμο, από τη βόρεια πλευρά του… Είναι φανερό πως ο ρόλος του ήταν πολύ σοβαρός και πολύ λεπτός…

...Είναι υπεύθυνοι απέναντι της Ιστορίας του Έθνους εκείνοι που ανέθεσαν το φύλαγμα αυτής της «τοποθεσίας», που δεν αποδείχθηκε αδιαπέραστη, σε μια δύναμη εντελώς ανεπαρκή, στην κυριολεξία αραχνοΰφαντη, ανεξάρτητα του ότι ούτε οι ιστοί της αποδείχτηκαν ατσάλινοι… Δεν πείθει η δικαιολογία του Γ.Ε.Σ. μετά τον πόλεμο, ότι το ορεινό μέτωπο που ανέλαβε να υπερασπίσει το απόσπασμα «δια των μικρών σχετικώς δυνάμεών του», ήταν «φυσικώς οχυρώτατον από αμυντικής απόψεως… Εδώ πρέπει να πούμε ότι ενώ για την οχύρωση τη Πίνδου φρόντισε η Φύση, για την οχύρωση της Ηπείρου, η φροντίδα του Γ.Ε.Σ. περιορίστηκε στη δαπάνη ενάμισι μόνο εκατομμυρίου. Αυτό ήταν «ποσόν μη επαρκούν ούτε δια την ανόρυξιν τάφρου μήκους δύο χιλιομέτρων». Βλ. Ρούσσος Γ. «Το Όχι χωρίς μύθους», εφημ. *Βήμα*, 28-10-1979: «Οι οχυρώσεις που έγιναν οφείλονταν στην πρωτοβουλία του Κατσιμήτρου και του αρχηγού του Πυροβολικού της Συνταγματάρχη Μαυρογιάννη». Βλ. και Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *ό.π.*, σσ. 11-12.

62 *«…Όπως και αν έχει το πράγμα, την τελευταία νύχτα της ειρήνης στην Πίνδο βρίσκονταν αντιμέτωπα τα πέντε τάγματα με τις έξι Πυροβολαρχίες και τη μία ίλη Ιππικού της «Τζούλια», με τα δύο Τάγματα, τον έναν επιπλέον λόχο, τη μιάμιση Πυροβολαρχία και τον έναν ουλαμό Ιππικού του αποσπάσματος Πίνδου. Δηλαδή η αναλογία για το Πεζικό ήτανε 2½ προς 1 και για το Πυροβολικό 4 προς 1 υπέρ των Ιταλών. Το πρώτο, αν όχι το μόνο, σοβαρό εμπόδιο στο οποίο σκόνταψαν οι καταδρομείς ήταν απρόβλεπτο από τις διαταγές του Πράσκα: Ο φουρτουνιασμένος Σαραντάπορος. Γραμμένος στους χάρτες σαν μικρό και ασήμαντο ποταμάκι, τώρα με ανατιναγμένες τις γέφυρές του από τους Έλληνες, αγριεμένος και θορυβώδης, ήταν επιθετικά απαγορευτικός, κατεβάζοντας με ταχύτητα κορμούς, βράχους, κομμάτια μπετόν από γέφυρες και καμιά κατσίκα. Το ποτάμι, όχι μόνο καθυστέρησε το πέρασμα πολλών μονάδων κατά μία τουλάχιστον ημέρα, αλλά χάρισε στη «Τζούλια» και τους πρώτους της νεκρούς, εκτός από τις απώλειες σε φορτωμένα ζώα…».* Βλ. Σιωμόπουλος Κ. Στυλ., *ό.π.*, σ. 12.

14-15 Νοεμβρίου: Τέσσερα ελληνικά αντιτορπιλλικά εισέρχονται στην αυστηρά επιτηρούμενη εχθρική περιοχή των στενών του Οτράντο και βομβαρδίζουν θέσεις του εχθρού.

18 Νοεμβρίου: Ο Πρόεδρος των Η.Π.Α., με επιστολή του προς τον πρέσβη της χώρας του στην Αθήνα, τονίζει ότι οι Αμερικανοί έχουν εγκαρδιωθεί από την ηρωική αντίσταση των Ελλήνων κατά της Ιταλίας.

21 Νοεμβρίου: Οι ελληνικές δυνάμεις καταλαμβάνουν την Ερσέκα και την Μπόροβα.

22 Νοεμβρίου: Ο ελληνικός στρατός προελαύνει στην Αλβανία και καταλαμβάνει την Κορυτσά και το Λεσκοβίκι.

24 Νοεμβρίου: Ο ελληνικός στρατός απελευθερώνει τη Μοσχόπολη της Β. Ηπείρου. Η Σλοβακία προσχωρεί στον «Άξονα».

27 Νοεμβρίου: Ο Βούλγαρος μονάρχης Βόρις καλείται στο Βερολίνο, όπου ο Χίτλερ του ανακοινώνει ότι θα εισβάλει στα Βαλκάνια εναντίον της Ελλάδας δια μέσου της Βουλγαρίας, στην οποία εναπόκειται να αποφασίσει αν η διέλευση θα γίνει με ειρηνικό τρόπο, οπότε θα ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της Βουλγαρίας στην Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη, ή, σε ενάντια περίπτωση, με πόλεμο. Η Βουλγαρία κινουμένη μεταξύ γερμανικής και ρωσικής επιρροής παρέμεινε σύμμαχος της Γερμανίας μέχρι τις παραμονές της λήξεως του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε στράφηκε προς τη Σοβιετική Ρωσία, η οποία τη συνέδραμε με όλους τους τρόπους. Κατά το διάστημα που κατείχε την Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη, προέβη σε παντοειδείς διώξεις του ελληνικού πληθυσμού και ληστρική αφαίμαξη αυτού[63].

30 Νοεμβρίου: Ο ελληνικός στρατός (13η Μεραρχία) καταλαμβάνει το Πόγραδετς.

3-4 Δεκεμβρίου: Οι ελληνικές δυνάμεις (Μεραρχία Ιππικού) κυριεύουν την Πρεμετή.

5 Δεκεμβρίου: Καταλαμβάνεται το Φράσερι.

---

[63] Βλ. Ακαδημία Αθηνών/ΚΕΙΝΕ, *Χρονολόγιον Γεγονότων από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2002, σ. 180, έγγρ. 529 όπου: *«Η βουλγαρική αγροτική τράπεζα συλλέγει για λογαριασμό της διάφορα χρέη αγροτών προς την ελληνική αγροτική τράπεζα... δεν χρησιμοποιεί την ισοτιμία που ισχύει, ήτοι 155 δρχ. προς 1 λέβα, αλλά ένα λέβα για κάθε οφειλόμενη δραχμή..., προβαίνει, δε, εις κατάσχεσιν των καταθέσεων εκείνων, οι οποίοι εξαναγκάζονται σε εκπατρισμόν...»*. Βλ. και Κοραντής Ι.Αντ., *ό.π.*, σ. 477, όπου δίνεται σε λεπτομέρειες το μυστικό γερμανοβουλγαρικό πρωτόκολλο της 8ης Φεβρουαρίου 1941.

6 Δεκεμβρίου: Ο ελληνικός στρατός (1^{ο} Σώμα Στρατού) απελευθερώνει τους Αγίους Σαράντα.

8 Δεκεμβρίου: Ο ελληνικός στρατός (4^{η} Μεραρχία) απωθεί βορειότερα τις ιταλικές δυνάμεις και εισέρχεται στο Αργυρόκαστρο και στη Δερβιτσάνη. Στο τέλος του χρόνου οι Ιταλοί βρίσκονται να έχουν απωθηθεί 60 χιλιόμετρα πέρα από τα αλβανικά σύνορα. Σε διάστημα έξι μηνών, οι Ιταλοί υφίστανται βαριές ήττες. Δεκαέξι ελληνικές μεραρχίες ακινητοποιούν στην Αλβανία είκοσι επτά ιταλικές, με εξοπλισμό πολύ ανώτερο από τον ελληνικό.

13 Δεκεμβρίου: Ο Χίτλερ υπογράφει την υπ' αριθμ. 20 διαταγή περί καταρτισμού του Σχεδίου «Μαρίτα» (επίθεση κατά της Ελλάδος).

18 Δεκεμβρίου: Ο Χίτλερ υπογράφει περί συντάξεως του Σχεδίου «Βαρβαρόσσα» (επίθεση κατά της Ε.Σ.Σ.Δ.).

22 Δεκεμβρίου: Η 3^{η} Μεραρχία του ελληνικού στρατού απελευθερώνει τη Χιμάρα. Το υποβρύχιο *Παπανικολής* (κυβερνήτης Μίλτων Ιατρίδης) βυθίζει έξω από τον Αυλώνα το ιταλικό πετρελαιοφόρο *Αντουανέτα*.

24 Δεκεμβρίου: Το υποβρύχιο *Παπανικολής* (κυβερνήτης Πλωτάρχης Β.Ν. Μίλτων Ιατρίδης) βυθίζει με τορπίλλες στα στενά του Οτράντο το ιταλικό οπλιταγωγό *Φιρέντσε*.

29 Δεκεμβρίου: Το υποβρύχιο *Πρωτεύς* (κυβερνήτης Πλωτάρχης Β.Ν.Ν. Χατζηκωνσταντής) βυθίζει το μεγάλο ιταλικό οπλιταγωγό *Σαρδηνία*. Βυθίζεται, όμως, μετά με εμβολισμό από ιταλική τορπιλάκατο.

31 Δεκεμβρίου: Το υποβρύχιο *Κατσώνης* με κυβερνήτη τον Πλωτάρχη Α. Σπανίδη βυθίζει πλησίον των γιουγκοσλαβικών ακτών το ιταλικό πετρελαιοφόρο *Κουίντο*.

1941

4 Ιανουαρίου: Ο πρωθυπουργός της Βουλγαρίας Φίλωφ καλείται στο Βερολίνο, όπου ο Χίτλερ του ζητεί άμεση προσχώρηση στον «Άξονα», με αντάλλαγμα την παραχώρηση ελληνικών εδαφών.

4-5 Ιανουαρίου: Ελληνικά αντιτορπιλλικά επιχειρούν καταδρομή στο λιμάνι του Αυλώνα.

10 Ιανουαρίου: Ο ελληνικός στρατός (1η Μεραρχία) καταλαμβάνει την Κλεισούρα, σημαντικό συγκοινωνιακό κόμβο, φτάνοντας στο μεγαλύτερο βάθος της διείσδυσής του στο αλβανικό έδαφος στον κεντρικό τομέα του μετώπου (περιοχή Τρεμπεσίνας). Το μέτωπο σταθεροποιείται στη γραμμή Χιμάρα (δυτικά)-Κλεισούρα (κέντρο)-Πόγραδετς (ανατολικά).

13 Ιανουαρίου: Ο διοικητής των ιταλικών δυνάμεων στην Αλβανία Ούγκο Καβαλλέρο αρχίζει την επεξεργασία νέου σχεδίου.

14 Ιανουαρίου: Ομάδα από τέσσερες αξιωματικούς, υπό τον Συνταγματάρχη Γιόντλ, αδελφό του αρχηγού του ιδιαιτέρου επιτελείου του Χίτλερ Στρατηγού Γιόντλ, απεστάλη στην Αλβανία, προκειμένου να μελετήσει τους άξονες προώθησης των γερμανικών τμημάτων.

18 Ιανουαρίου: Ο Βούλγαρος πρεσβευτής στο Βερολίνο Δραγάνωφ έρχεται στη Ρώμη και αναφέρει ότι ο Ρίμπεντροπ τού αναγγέλλει ότι η Γερμανία δέχεται να παραχωρηθεί στη Βουλγαρία η ελληνική Θράκη από τον Νέστο ως τον Έβρο ως αντάλλαγμα, αν προσχωρήσει στον «Άξονα». Αυτό δεν ικανοποιεί τη Βουλγαρία, η οποία ζητεί ολόκληρη την Αν. Μακεδονία.

19 Ιανουαρίου: Σε διαμαρτυρία της εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης προς τις Η.Π.Α. για την επιβολή εξοντωτικής, σε βάρος των Ελλήνων της Κωνσταντινουπόλεως, φορολογίας από μέρους της Τουρκίας, με στόχο να εξαναγκάσουν τον ελληνικό πληθυσμό να εγκαταλείψει τις εστίες του, ο υπουργός εξωτερικών των Η.Π.Α. απάντησε ότι η κυβέρνησή του *«παρακολουθεί μεν το ζήτημα, αδυνατεί δε να προσφέρει πρακτική βοήθεια»*[64]. Το υπουργείο πολέμου των Η.Π.Α. απεδέχθη πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης περί στρατολογήσεως Ελλήνων υπηκόων που διέμειναν στις Η.Π.Α. για τη συγκρότηση μονάδος δυνάμεως

[64] Βλ. Τζουβαλάς Μ.Γ., *ό.π.*, σσ. 42-43.

Τάγματος[65]. Το Τάγμα συγκροτήθηκε και έδρασε στην Ελλάδα περί το τέλος του πολέμου. Στη δύναμή του περιελάμβανε και τον γιο του πρωθυπουργού Ιωάννου Τσουδερού.

19-20 Ιανουαρίου: Συνάντηση κορυφής των Δυνάμεων του «Άξονα» στο Σάλτσμπουργκ της Αυστρίας. Ο Χίτλερ ανακοινώνει στο Μουσολίνι την πρόθεσή του να «άρει το βαλκανικό αδιέξοδο». Οι προθέσεις του Γερμανού δικτάτορα εξωθούν το Μουσολίνι στην ανάληψη επιθετικής δράσης εναντίον των Ελλήνων.

20 Ιανουαρίου: Η Βουλγαρία προσχωρεί στον «Άξονα», αφού πήρε ως αντάλλαγμα όλη την Αν. Μακεδονία και Δυτική Θράκη.

22-23 Ιανουαρίου: Έπειτα από επικό αγώνα τα ελληνικά στρατεύματα καταλαμβάνουν τα στρατηγικής σημασίας υψώματα 717 και 731 της Τρεμπεσίνας.

29 Ιανουαρίου: Πεθαίνει ο πρωθυπουργός Ιωάννης Μεταξάς. Ο Αλέξανδρος Κορυζής ορκίζεται πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου και παραμένει στην εξουσία μέχρι τη μέρα της αυτοκτονίας του, λίγο πριν μπουν στην Αθήνα τα γερμανικά στρατεύματα (20/4/1941). Το 14ο Σύνταγμα Ιππικού της 5ης Μεραρχίας (Κρητικής) καταλαμβάνει ύστερα από σφοδρή επίθεση τις κορυφές 1733 και 1923 της Τρεμπεσίνας.

30 Ιανουαρίου: Ο πρόεδρος της κυβέρνησης Αλέξανδρος Κορυζής υπογράφει τον εισαγωγικό νόμο του νέου Αστικού Κώδικα που συντάσσει επιτροπή νομομαθών υπό τον καθηγητή Γεώργιο Μπαλλή. Ο νέος Αστικός Κώδικας δεν θα ισχύσει όμως εξαιτίας της κατάληψης από τα γερμανικά στρατεύματα.

31 Ιανουαρίου: Ο Δείκτης Κόστους Ζωής ανέρχεται στις 125 μονάδες. Είσοδος των γερμανικών στρατευμάτων στη Βουλγαρία.

Φεβρουάριος (αρχές): Μεταφέρονται με κάθε μυστικότητα, με τα αντιτορπιλλικά Βασιλεύς Γεώργιος και Βασίλισσα Όλγα, στο υποκατάστημα της Τράπεζας της Ελλάδας στο Ηράκλειο της Κρήτης, τα αποθέματα σε χρυσό της τράπεζας, τα οποία ανέρχονται σε 610.796,491 ουγγιές. Λίγο πριν από την κατάληψη του νησιού από τους Γερμανούς ο χρυσός μεταφέρεται στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και, τέλος, στην Πρετόρια της Ν. Αφρικής.

---

[65] Η παρουσία των Ελληνοαμερικανών επιβεβαιώνεται και από την σχετική πληροφορία που μας δίνει στη μαρτυρία του ο Δημήτρης Αηδόνης.

Γίνονται βολιδοσκοπήσεις από Γερμανικής πλευράς για ανακωχή μεταξύ Ελλάδος-Ιταλίας[66]. Η ελληνική κυβέρνηση με τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κορυζή απάντησε στους Γερμανούς μονολεκτικά *«Πολεμούμεν»*[67].

8 Φεβρουαρίου: Υπογράφεται Γερμανοβουλγαρικό Πρωτόκολλο Στρατιωτικής Συνεργασίας.

15 Φεβρουαρίου: Το 43ο και το 44ο Σύνταγμα Πεζικού της 5ης Μεραρχίας αποκρούουν την ιταλική αντίσταση και εγκαθίστανται στη γραμμή Μετζικόρανη-Πούντα-κορυφή 1647-κορυφή1260-κορυφή 1178-Άρτζα ντι Μέτζο στην περιοχή της Τρεμπεσίνας. Το 1ο Τάγμα του 39ου Συντάγματος της 2ης Μεραρχίας καταλαμβάνει την κορυφή 1723 της οροσειράς Γκόλικο, μαχόμενο μέσα σε ακραίες καιρικές συνθήκες.

16 Φεβουαρίου: Το 43ο και το 44ο Σύνταγμα Πεζικού της 5ης Μεραρχίας έπειτα από σκληρή μάχη καταλαμβάνουν τη βόρεια κορυφή του όρους Σεντέλι.

17 Φεβρουαρίου: Υπογράφεται τουρκοβουλγαρική συμφωνία «μη επιθέσεως».

19 Φεβρουαρίου: Το 3ο Τάγμα του 34ου Συντάγματος της 2ης Μεραρχίας κυριεύει το χωριό Πεστάνη. Περισσότεροι από 250 Ιταλοί αιχμαλωτίζονται.

22 Φεβρουαρίου: Μυστική άφιξη στην Αθήνα του Βρεταννού υπουργού Εξωτερικών Άντονι Ίντεν και του στρατηγού Ουέιβελ.

24 Φεβρουαρίου: Το Βρεταννικό Πολεμικό Συμβούλιο αποφασίζει την ανάληψη εκστρατείας στην Ελλάδα.

---

[66] Ο ίδιος ο Μουσολίνι έλεγε ότι η Ελλάδα απομονωμένη είναι υποχρεωμένη να μάχεται μόνη και παρόλα αυτά έχει μέχρι τέτοιο σημείο συντρίψει τον πανίσχυρο αντίπαλό της, ώστε οι ηγέτες του να χαρακτηρίζουν την συντριβή αυτή ως την *«τρομεροτέραν στρατιωτικήν κρίσιν της ιταλικής ιστορίας, την δυναμένην να καλύψη την Ιταλίαν με εντροπήν δι' αιώνας ολοκλήρους»* (βλ. ΓΕΣ, Επίτομη *Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Αθήνα 1985, σ. 99) και να σκέπτονται σοβαρά να υποστούν τον απερίγραπτο εξευτελισμό να ζητήσουν ανακωχή από τις ελληνικές δυνάμεις. Η ιταλική ηγεσία για να αποφύγει την παραπάνω ταπείνωση, προτιμά τελικά να στραφεί προς τη μεγάλη σύμμαχό της, τη Γερμανία, για να ζητήσει τη συμπαράστασή της προς αντιμετώπιση της κρίσιμης καταστάσεως.

[67] Ήταν ένα μονολεκτικό τηλεγράφημα, το οποίο ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κορυζής έστειλε την 19η Φεβρουαρίου 1941 στον Έλληνα πρεσβευτή στο Βερολίνο, ο οποίος τον ρωτούσε τι πρέπει να πει στους Γερμανούς, που τον ρωτούσαν επίμονα βολιδοσκοπώντας τις ελληνικές προθέσεις. Βλ. Τζουβαλάς Μ.Γ., *ό.π.*, σ. 48.

Πρώτοι μήνες του 1941: Αποσύρονται οι αγγλικές δυνάμεις από το μέτωπο της Βόρειας Αφρικής, στέλνονται στην Ελλάδα αλλά αποδεικνύονται ανεπαρκείς για τη δημιουργία μετώπου. Η Αγγλία μετέφερε δυνάμεις για την άμυνα της Κρήτης αλλά κι αυτές ήταν ανεπαρκείς για τη διατήρηση της νήσου, της οποίας την άμυνα είχε αναλάβει κατόπιν ελληνοβρεταννικής συμφωνίας. Έκανε διαπραγματεύσεις με την Τουρκία και την Βουλγαρία για θέματα που άπτονταν των ελληνικών συμφερόντων (νησιά Αιγαίου, έξοδος Βουλγαρίας στο Αιγαίο) χωρίς να ενημερώσει προηγουμένως την Ελλάδα.

Η Αγγλία κατακράτησε για τις δικές της πολεμικές ανάγκες σαράντα οκτώ (48) πολεμικά αεροσκάφη, τα οποία είχαν παραγγελθεί σε βρεταννικά εργοστάσια καθώς και εξήντα (60) [τριάντα μαχητικά και τριάντα εκπαιδευτικά] πολεμικά αεροσκάφη που είχαν γίνει αντικείμενο υπόσχεσης και είχαν τελικά παραχωρηθεί από τις Η.Π.Α. στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου[68]. Σχετικές αιτήσεις, υποσχέσεις, ανακλήσεις αναφορικά με την παραχώρηση αεροσκαφών πραγματοποιήθηκαν από το Νοέμβριο του 1940 μέχρι τον Μάρτιο του 1941 αλλά αποτελούν θλιβερή διελκυστίνδα μεταξύ των κυβερνήσεων Η.Π.Α., Μεγάλης Βρεταννίας και Ελλάδος. Επιπλέον, αρνήθηκε η Αγγλία την ικανοποίηση του αιτήματος του πρωθυπουργού Αλεξάνδρου Κορυζή για την εγκατάσταση της Ελληνικής κυβερνήσεως στην Κύπρο με την παραχώρηση Εθνικής κυριαρχίας, αντίστοιχα, στην περίπτωση καταρρεύσεως του πολεμικού Μετώπου στην Ελλάδα.

1 Μαρτίου: Ο Φίλωφ υπογράφει το πρωτόκολλο προσχώρησης στον «Άξονα» (Τριμερές Σύμφωνο) της Βουλγαρίας στη Βιέννη. Η 12η Γερμανική Στρατιά περνάει τον Δούναβη και μπαίνει στη Βουλγαρία.

2 Μαρτίου: Ο υπουργός Εξωτερικών της Βρεταννίας Ίντεν επισκέπτεται μυστικά την Αθήνα.

3 Μαρτίου: Τα γερμανικά στρατεύματα βρίσκονται στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα.

6 Μαρτίου: Το Βουλγαρικό Κομμουνιστικό Κόμμα με προκήρυξή του και με τίτλο «Ένα μοιραίο Βήμα», αντιτίθεται στην προσχώρηση της Βουλγαρίας στο Τριμερές.

8 Μαρτίου: Ο Γεώργιος Βλάχος δημοσιεύει στην εφημερίδα Καθημερινή ανοιχτή επιστολή «Προς την ΑΕ τον καγκελλάριον Αδόλφον Χίτλερ».

---

[68] Βλ. Καρταμαλάκης Ηλ., *Η Αεροπορία στον πόλεμο του '40*, Αθήνα 1990, σσ. 479-481.

9 Μαρτίου: Αρχίζει στο μέτωπο της Βορείου Ηπείρου η Εαρινή Επίθεση των Ιταλών υπό την προσωπική καθοδήγηση του Μπενίτο Μουσολίνι. Η Εαρινή Επίθεση των Ιταλών ήταν συντονισμένη στο γερμανικό σχέδιο «Μαρίτα». Η σχεδίαση και η διεξαγωγή της επιχειρήσεως είχε ανατεθεί στην 11η Ιταλική Στρατιά υπό την διοίκηση του στρατηγού Τζελότο, που είχε υπό τις διαταγές του τα IV, VIII, XXV Σώματα Στρατού. Από τις 30 Μεραρχίες που διέθετε η Ιταλία στην Αλβανία, στην Εαρινή Επίθεση ενεπλάκησαν προοδευτικώς 11 Μεραρχίες. Η κύρια προσπάθεια των Ιταλών εφαρμόστηκε κατά του υψώματος 731 και του παρακειμένου Μπρέγκου Ράπιτ.

11 Μαρτίου: Δυνάμεις της 1ης Μεραρχίας απωθούν τις ιταλικές δυνάμεις στο ύψωμα 731 έπειτα από σκληρή μάχη (9-11 Μαρτίου). Οι υποχωρούντες Ιταλοί εγκαταλείπουν στο πεδίο της μάχης 250 νεκρούς, ενώ 501 συλλαμβάνονται αιχμάλωτοι από τις ελληνικές δυνάμεις.

14 Μαρτίου: Πέντε σχεδόν μέρες μετά την εξαπόλυση της Εαρινής Επίθεσης ο ιταλικός στρατός αριθμεί τουλάχιστον 14.000 νεκρούς και τραυματίες.

16 Μαρτίου: Μετά την αποτυχία της Εαρινής Επίθεσης οι ιταλικές δυνάμεις που βρίσκονται στην Αλβανία ανασυντάσσονται στις θέσεις από τις οποίες εξόρμησαν.

17 Μαρτίου: Φτάνουν στην Ελλάδα και προωθούνται στην περιοχή του ποταμού Αλιάκμονα οι πρώτοι Βρετανοί και Νεοζηλανδοί στρατιώτες για να ενισχύσουν την άμυνα της χώρας στη σχεδόν βέβαιη επίθεση των Γερμανών.

18 Μαρτίου: Παραδίδονται στην Ελληνική Επενδυτική Αποστολή στο αεροδρόμιο Ρούσβελτ των ΗΠΑ 30 αεροσκάφη Grumman F4F-3 Wildcat, για να ενισχύσουν τον ελληνικό αγώνα εναντίον των Δυνάμεων του «Άξονα». Τα αεροσκάφη, λόγω της ελληνικής συνθηκολόγησης, παραδίδονται τελικά στη Μεγάλη Βρεταννία.

19 Μαρτίου: Ύστατη προσπάθεια των ιταλικών δυνάμεων να καταλάβουν το ύψωμα 731 της Τρεμπεσίνας καταλήγει σε νέα ήττα και βαριές απώλειες. Ονομάστηκε ο Γολγοθάς των Ελλήνων[69].

---

[69] Για ενδελεχή περιγραφή των επιθέσεων που διαδραματίστηκαν στο Ύψωμα 731, βλ. Τζουβαλάς Γ.Μ., *ό.π.*, όπου και «Κατάστασις των πεσόντων αξιωματικών κατά τους αγώνας διά την προώθησιν της διατάξεως μέχρι των υψωμάτων Τρεμπεσίνας-Κιάφε Λούζιτ-731-Μπούμπεσι-Μάλι Σπαντάριτ και διά την απόκρουσιν της Εαρινής Επιθέσεως των Ιταλών επί της ιδίας τοποθεσίας» (σσ. 163-176) και «Κατάστασις των τραυματιών οπλιτών του 5ου Συντάγματος Τρικάλων» (σσ. 177-183).

21 Μαρτίου: Ο Μουσολίνι, πεπεισμένος για την αποτυχία της Εαρινής Επίθεσης, φεύγει από την Αλβανία.

23 Μαρτίου: Το υποβρύχιο *Τρίτων* (πλωτάρχης Β.Ν.Γ. Ζέππος) τορπιλλίζει κι βυθίζει το ιταλικό πετρελαιοφόρο *Γκάρνια* κοντά στο Μπρίντεζι.

25 Μαρτίου: Ο πρωθυπουργός της Γιουγκοσλαβίας υπογράφει την προσχώρηση της χώρας του στο «Τριμερές Σύμφωνο» με αντάλλαγμα τη Θεσσαλονίκη. Βουλγαρία και Γιουγκοσλαβία προσπαθούν να επωφεληθούν από την ιταλογερμανική επίθεση κατά της Ελλάδος προς απόσπαση εδαφών.

27 Μαρτίου: Φιλοβρεταννικό πραξικόπημα του σερβικού λαού επιταχύνει τη γερμανική ανάμειξη στη βαλκανική σύγκρουση. Ανατρέπει βασιλιά και κυβέρνηση και ακυρώνει το σύμφωνο προσχώρησης της Γιουγκοσλαβίας στον «Άξονα». Στη θέση του αντιβασιλιά Παύλου, ανακηρύσσει βασιλιά τον Πέτρο και σχηματίζει κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ντουσάν Σίμοβιτς με τη συμμετοχή των κομμουνιστών.

31 Μαρτίου: Νέα επίσκεψη του Βρεταννού υπουργού Εξωτερικών Ίντεν στην Αθήνα. Η ιταλική αποτυχία το Μάρτιο του 1941 και η γιουγκοσλαβική αποχώρηση από το Τριμερές Σύμφωνο (27 Μαρτίου 1941) πρόσθεσε δυσκολίες στα σχέδια «Μαρίτα» και «Βαρβαρόσσα». Η γερμανική επίθεση εναντίον της Ε.Σ.Σ.Δ. αναβλήθηκε για το καλοκαίρι.

6 Απριλίου: Ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κορυζής απορρίπτει τις γερμανικές αιτιάσεις για την παρουσία βρεταννικών δυνάμεων στη χώρα. Η ναζιστική Γερμανία επιτίθεται εναντίον της Ελλάδας και την ίδια μέρα και κατά της Γιουγκοσλαβίας. Οι Γερμανοί επιτίθενται σε μήκος μετώπου που εκτείνεται από τα βόρεια της Κομοτηνής μέχρι το Τριεθνές, δυτικά του όρου Μπέλες. Οι επιχειρήσεις διεξάγονται από μονάδες της 12ης Στρατιάς, υπό την κάλυψη σώματος της Λουφτβάφε. Σε ομιλία του Βρετανού Πρωθυπουργού για τα γεγονότα μετά τη γερμανική εισβολή της 6ης Απριλίου 1941 και πριν τη μάχη της Κρήτης, έλεγε: *«Ο λαός της Αθήνας και οι κάτοικοι των περιοχών επιβιβάσεως των στρατευμάτων μας, ενδιαφέρθηκαν περισσότερο για την ασφάλειαν αυτών που υποτίθεται ότι είχαν έρθει στη χώρα τους ως σωτήρες, παρά για την προσωπική τους τύχη. Η ελληνική στρατιωτική τιμή παραμένει άσβεστη»*[70].

---

[70] Βλ. Ακαδημία Αθηνών, *Η συμμετοχή της Ελλάδος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1998, σ. 110.

7 Απριλίου: Το οχυρό Ιστίμπεϊ στο ανατολικό Μπέλες συνεχίζει να αμύνεται στις σφοδρές επιθέσεις των Γερμανών. Οι επιτιθέμενοι υποχωρούν με σημαντικές απώλειες. Στις 4 μ.μ. οι Γερμανοί κατορθώνουν να εγκατασταθούν στην οροφή του οχυρού και να κατακλύσουν και τα υπόλοιπα οχυρά με ασφυξιογόνα αέρια, εξαναγκάζοντας τούς αμυνόμενους σε παράδοση. Το οχυρό Κελκάγια στο ανατολικό Μπέλες και το οχυρό Νυμφαία στα βόρεια της Κομοτηνής, έπειτα από διήμερο αγώνα, στη διάρκεια του οποίου διεξάγονται συνεχείς επιθέσεις των Γερμανών, παραδίνονται λίγο πριν από τα μεσάνυχτα.

8 Απριλίου: Κατάρρευση της γιουγκοσλαβικής άμυνας στο νότιο μέτωπο. Η φρουρά του οχυρού Αρπαλούκι στο ανατολικό Μπέλες, το οποίο μένει εκτεθειμένο στις γερμανικές επιθέσεις μετά την παράδοση του οχυρού Καλκάγια, εγκαταλείπει το οχυρό στις 3 π.μ. με κατεύθυνση τον ποταμό Στρυμόνα. Εκεί συγκρούεται με γερμανικές δυνάμεις και αποδεκατίζεται. Την ίδια μέρα παραδίδεται το οχυρό Ποποτλίβιτσα στο όρος Μπέλες αλλά η εξωτερική φρουρά του συνεχίζει να βάλλει εναντίον των Γερμανών.

9 Απριλίου: Ύστερα από ραγδαία προέλαση εντός του γιουγκοσλαβικού εδάφους οι γερμανικές μηχανοκίνητες μονάδες, ακολουθώντας το ρου του ποταμού Αξιού, καταλαμβάνουν την πόλη της Θεσσαλονίκης, υπερφαλαγγίζοντας τις ελληνικές δυνάμεις που υπερασπίζονται τα οχυρά της γραμμής Μεταξά. Την ίδια μέρα, στις 2 μ.μ., συνθηκολογεί στη Θεσσαλονίκη το Τμήμα Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας (διοικητής αντιστράτηγος Κωνσταντίνος Μπακόπουλος) χωρίς να υπάρχει σχετική εντολή από το Γενικό Στρατηγείο. Αυτοκτονεί στα Ύψαλα της Α. Θράκης ο υποστράτηγος Ιωάννης Ζήσης, διοικητής της Ταξιαρχίας Έβρου, η οποία, για να αποφύγει την αιχμαλωσία από τους Γερμανούς, καταφεύγει στην Τουρκία όπου και αφοπλίζεται. Οι υπερασπιστές του οχυρού *Εχίνος* βόρεια της Ξάνθης το εγκαταλείπουν έπειτα από τετραήμερο αγώνα και κατευθύνονται με τον οπλισμό τους στο χωριό *Κένταυρος*. Οι φρουρές των οχυρών Ρούπελ και Παλιουρώνες, αν και πληροφορούνται την υπογραφή του πρωτοκόλλου παράδοσης του ΤΣΑΜ στη Θεσσαλονίκη, αρνούνται να εγκαταλείψουν Περιθώρι, Μαλιάνγκα, Πυραμιδοειδές, Λίσε, Καρατάς και *Καλέ*, ύστερα από τετραήμερο σκληρό αγώνα παραδίνονται, μετά την παράδοση του ΤΣΑΜ.

10 Απριλίου: Οι φρουρές των οχυρών Ρούπελ και Παλιουρώνες παραδίδονται στα γερμανικά στρατεύματα. Στην περίπτωση του οχυρού Παλιουρώνες, ο Γερμανός ταγματάρχης παρατάσσει δύο λόχους και αποδίδει στρατιωτικές τιμές στον Έλληνα διοικητή του οχυρού, ενώ στο Ρούπελ ο Γερμανός επικεφαλής συγχαίρει τους Έλληνες υπερασπιστές.

11 Απριλίου: Γερμανικά αεροσκάφη καταβυθίζουν στην περιοχή του Καφηρέα το πλωτό νοσοκομείο *Αττική* (πλοίαρχος Β.Ν.Δ. Μελετόπουλος), το οποίο μεταφέρει τραυματίες. Ελληνοβρεταννικές δυνάμεις αποκρούουν γερμανική επίθεση κοντά στη Φλώρινα.

12-15 Απριλίου: Αρχίζει η σύμπτυξη του ελληνικού στρατού στην Αλβανία με στόχο την ευθυγράμμιση του μετώπου.

17 Απριλίου: Οι κάτοικοι της Θάσου συγκρούονται με τις γερμανικές δυνάμεις Κατοχής που προσπαθούν να απομακρύνουν από το νησί το σύνολο των αποθηκευμένων τροφίμων. Η Γιουγκοσλαβία συνθηκολογεί.

20 Απριλίου: Στο Βοτονόσι της περιοχής Μετσόβου υπογράφεται το πρωτόκολλο συνθηκολόγησης του ελληνικού στρατού ανάμεσα στον αντιστράτηγο Τσολάκογλου, διοικητή του ΤΣΔΜ (Τομέα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας), και τον Γερμανό ταξίαρχο Ντίντριχ. Ο Εμμανουήλ Τσουδερός, πρώην διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, γίνεται πρωθυπουργός. Την προηγουμένη αυτοκτονεί ο πρωθυπουργός Κορυζής.

21 Απριλίου: Ο αρχιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος υπενθυμίζει με σήμα του στους σωματάρχες την υποχρέωσή τους να αντιτάξουν άμυνα, ενώ έχει αφαιρέσει τη διοίκηση του ΤΣΔΜ από τον Τσολάκογλου. Τα βουλγαρικά στρατεύματα καταλαμβάνουν την Α. Μακεδονία και τη Θράκη, εκτός από την περιοχή του Έβρου, έπειτα από έγκριση των Γερμανών.

24 Απριλίου: Μετά τη ραγδαία γερμανική προέλαση στο εσωτερικό της χώρας, το Βρετανικό εκστρατευτικό Σώμα εκκενώνει την ηπειρωτική Ελλάδα και κατευθύνεται στην Κρήτη. Αναχωρεί ο βασιλιάς μαζί με την κυβέρνηση από το Σκαραμαγκά με αερακάτους Σάντερλαντ (23 προς 24 Απριλίου 1941), για την Κρήτη και μετά για τη Μ. Ανατολή.

27 Απριλίου: *«Αδέλφια, ψηλά το κεφάλι. Ο σταθμός αυτός ύστερα από λίγο δεν θα είναι ελληνικός. Μην τον ακούτε πια»*: Η τελευταία ελεύθερη εκπομπή του Ραδιοφωνικού Σταθμού των Αθηνών. Γερμανικά στρατεύματα εισέρχονται στην Αθήνα και υψώνουν τη σημαία με τον αγκυλωτό σταυρό στην Ακρόπολη.

30 Απριλίου: Ο στρατηγός Γεώργιος Τσολάκογλου αυτοανακηρύσσεται με την υποστήριξη των Γερμανών πρωθυπουργός. Ορκίζεται η πρώτη κατοχική κυβέρνηση. Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών, πρώην Τραπεζούντος, Χρύσανθος αρνείται να την ορκίσει, στάση που του στοιχίζει τον αρχιεπισκοπικό του θρόνο.

3 Μαΐου: Παρέλαση των κατοχικών στρατευμάτων στην έρημη πόλη της Αθήνας. Σύμφωνα με πληροφορίες, οι Γερμανοί κρατούν ομήρους στο δημαρχείο της πόλης 12 Αθηναίους από όλες τις τάξεις για να αποτρέψουν διαδηλώσεις του λαού.

5 Μαΐου: Ο Χίτλερ ενώπιον του Ράιχσταγκ αποτίει φόρο τιμής στον Έλληνα Στρατιώτη.

14 Μαΐου: Οι Γερμανοί αρχίζουν τον βομβαρδισμό της Κρήτης προετοιμάζοντας την απόβασή τους.

20 Μαΐου: Στις 6.30 αρχίζει η γερμανική επίθεση εναντίον της Κρήτης, που θα οδηγήσει στην πλήρη κατάληψη του νησιού από τους εισβολείς στις 30 Μαΐου (Μάχη της Κρήτης).

21 Μαΐου: Οι Γερμανοί δημιουργούν προγεφύρωμα στο αεροδρόμιο του Μάλεμε. Επιτυχής αντεπίθεση των Βρεταννών και των Ελλήνων στην περιοχή του Ρεθύμνου, Το ίδιο συμβαίνει και στην πόλη του Ηρακλείου.

21-23 Μαΐου: Γερμανικές νηοπομπές από την ηπειρωτική Ελλάδα προς την Κρήτη καταστρέφονται από μονάδες του βρεταννικού στόλου. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ και η κυβέρνηση εγκαταλείπουν την Κρήτη.

24 Μαΐου: Οι Γερμανοί καταλαμβάνουν το Καστέλι Κισσάμου. Ελληνικές δυνάμεις ανακαταλαμβάνουν στη συνέχεια το Γαλατά Χανίων.

26 Μαΐου: Ο υποστράτηγος Φράιμπεργκ ζητά την άδεια να εκκενώσει την Κρήτη λόγω της δυσμενούς έκβασης των επιχειρήσεων. Ελληνικές δυνάμεις συλλαμβάνουν 100 Γερμανούς ως αιχμαλώτους στην περιοχή Εσταυρωμένος του Ρεθύμνου.

27 Μαΐου: Οι Γερμανοί κυριεύουν την πόλη των Χανίων.

28 Μαΐου: Οι Γερμανοί καταλαμβάνουν τη Σούδα.

29 Μαΐου: Οι Γερμανοί κυριεύουν το Ηράκλειο, το οποίο προλαβαίνουν να εγκαταλείψουν οι Βρεταννοί. Την ίδια μέρα καταλαμβάνεται και το Ρέθυμνο.

30 Μαΐου: Τη νύχτα (ξημερώματα 31^{ης} Μαΐου) ο Μανώλης Γλέζος μαζί με τον Απόστολο Σάντα κατεβάζουν από τον ιερό βράχο της Ακρόπολης των Αθηνών τη ναζιστική σημαία, προκαλώντας ενθουσιασμό στους κατοίκους της κατεχόμενης πλέον πόλης.

1 Ιουνίου: Πάνω από 12.000 στρατιώτες της Κοινοπολιτείας προλαβαίνουν να εγκαταλείψουν την Κρήτη. Οι υπόλοιποι είτε αιχμαλωτίζονται είτε καταφεύγουν στα βουνά. Οι συνολικές απώλειες των Γερμανών φτάνουν στους 8.000 νεκρούς και τραυματίες.

2 Ιουνίου: Νέα κυβέρνηση Εμμανουήλ Τσουδερού, έδρα της οποίας μέχρι τις 29/6 είναι το θωρηκτό *Αβέρωφ* που ναυλοχεί στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας.

3 Ιουνίου: Οι Γερμανοί ισοπεδώνουν το χωριό Κάνδανος των Χανίων εξαιτίας της ομόθυμης και ιδιαίτερα αποτελεσματικής συμμετοχής των κατοίκων του στον αγώνα εναντίον των εισβολέων, έξω από το Δημοτικό Σχολείο. Τρείς επιγραφές άφησαν οι ναζί στην Κάνδανο, μοναδικά ιστορικά μνημεία σε όλη την Ευρώπη, καθώς οπουδήποτε κι αν κατέστρεψαν, δεν άφησαν γραπτά την απόδειξη του εγκλήματός τους, αλλά και δεν τόνισαν τόσο πολύ την αντίσταση που συνάντησαν. Στις δύο πινακίδες-επιγραφές που τοποθέτησαν οι ναζί στις εισόδους της Κανδάνου από Χανιά και από Παλαιόχωρα, η πρώτη αναφέρει *«Δια την κτηνώδη δολοφονίαν Γερμανών αλεξιπτωτιστών, αλπινιστών και του μηχανικού από άνδρας, γυναίκας και παιδιά και παπάδες μαζύ και διότι ετόλμησαν να αντισταθούν κατά του μεγάλου Ράιχ κατεστράφη την 3-6-1941 η Κάνδανος εκ θεμελίων, δια να μην επαναοικοδομηθεί πλέον ποτέ»* ενώ η δεύτερη αναφέρει *«ως αντίποινον των από οπλισμένων ανδρών και γυναικών εκ των όπισθεν δολοφονηθέντων Γερμανών στρατιωτών κατεστράφη η Κάνδανος»*. Τέλος, το περιεχόμενο στην τρίτη μαρμάρινη πλάκα που έφεραν οι κατακτητές το 1943, προοριζόμενη προφανώς για το μνημείο που θα κατασκεύαζαν, αναφέρει *«Εδώ υπήρχε η Κάνδανος. Κατεστράφη προς εξιλασμόν της δολοφονίας 25 Γερμανών στρατιωτικών»*.

10 Ιουνίου: Η Ελλάδα, έπειτα από απόφαση της Ανώτερης Γερμανικής Διοίκησης, χωρίζεται σε ζώνες Κατοχής: τη γερμανική, την ιταλική και τη βουλγαρική.

23 Ιουνίου: Οι ελληνικές δυνάμεις που έχουν διαφύγει στη Μέση Ανατολή μαζί με εθελοντές από την Ελληνική Παροικία στην Αίγυπτο συγκροτούν την 1η Ελληνική Ταξιαρχία Πεζικού.

Ιούνιος-Ιούλιος: Σχηματίζονται οι πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις, όπως η *ΠΑΟ* (Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση) στην Α. Μακεδονία, *Οδυσσέας Ανδρούτσος* και *Αθανάσιος Διάκος* στην Κ. Μακεδονία, *Νέα Φιλική Εταιρεία* στην Πελοπόννησο και κάποιες ακόμα στην Κρήτη.

8 Ιουλίου: Ενθρονίζεται ο πρώην μητροπολίτης Κορινθίας Δαμασκηνός στον αρχιεπισκοπικό θρόνο των Αθηνών.

23 Σεπτεμβρίου: Ιδρύεται στην Αθήνα ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ) με αρχηγό τον απότακτο του κινήματος του 1935 Ναπολέοντα Ζέρβα. Ο ΕΔΕΣ συγκροτεί αργότερα (Ιούλιο του 1942) ένοπλες αντιστασιακές ομάδες, κυρίως στην Ήπειρο και στην Αιτωλοακαρνανία, με ονομασία Ένοπλες Ομάδες Ελλήνων.

27 Σεπτεμβρίου: Ιδρύεται ύστερα από συμφωνία των αντιπροσώπων του ΚΚΕ (Λευτέρης Αποστόλου), του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας (Χρήστος Χωμενίδης), της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας (Ηλίας Τσιριμώκος) και του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας (Απόστολος Βογιατζής) το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο).

28-29 Σεπτεμβρίου: Τα βουλγαρικά στρατεύματα Κατοχής προβαίνουν σε εκτελέσεις Ελλήνων στο Δοξάτο της Δράμας και ύστερα από λίγες μέρες στη Νιγρίτα και στο Κιλκίς. Αυτές οι διώξεις του ελληνικού στοιχείου αποκαλούνται «Βουλγαρικοί Εσπερινοί».

17 Οκτωβρίου: Οι Γερμανοί εκτελούν στην περιοχή των Κερδυλίων, στις Σέρρες, 250 κατοίκους ως αντίποινα για το φόνο Γερμανού στρατιώτη.

23 Οκτωβρίου: Τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής εκτελούν 137 άνδρες του χωριού *Μεσοβούνι* κοντά στην Πτολεμαΐδα.

28 Οκτωβρίου: Στην πρώτη επέτειο από την έναρξη του πολέμου με την Ιταλία δεκάδες δάφνινα στεφάνια κατατίθενται στο μνημείο του αγνώστου στρατιώτη στην Αθήνα, παρά τα αυστηρά μέτρα ασφαλείας των αρχών Κατοχής.

2 Δεκεμβρίου: Η πείνα, σε συνδυασμό με τις πολύ άσχημες καιρικές συνθήκες έχει ως συνέπεια χιλιάδες θύματα ανάμεσα στον αστικό, κυρίως, πληθυσμό της χώρας. Μέχρι τα μέσα του 1942 οι νεκροί θα φτάσουν τους 200.000.

1942

13 Ιανουαρίου: Έλληνες αντάρτες δίνουν σκληρή μάχη στη Μεσσαρά της Κρήτης με γερμανικές δυνάμεις και κατορθώνουν να αποφύγουν την περικύκλωση και την αιχμαλωσία.

16 Φεβρουαρίου: Ιδρύεται ο Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (ΕΛΑΣ). Λίγο μετά, τοποθετείται ως αρχηγός του ο απότακτος αξιωματικός του κινήματος του 1935, Στέφανος Σαράφης.

23 Φεβρουαρίου: Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση αποστέλλει σε 200 σημαίνοντα πρόσωπα της Εκκλησίας, του Τύπου και της Πολιτικής των συμμαχικών χωρών υπόμνημα, στο οποίο κάνει έκκληση για βοήθεια.

14 Μαρτίου: Υπογράφεται από εκπροσώπους της ελληνικής κατοχικής κυβέρνησης, της ιταλικής και της γερμανικής, η Συμφωνία της Ρώμης, που προβλέπει τη μορφή του «δανείου» για τα επιπλέον των εξόδων Κατοχής ποσά που θα λαμβάνουν οι αρχές Κατοχής από την Τράπεζα της Ελλάδας. Ο καθηγητής Άγγελος Αγγελόπουλος υπολογίζει στις αρχές της δεκαετίας του 1990 (1993) το απαιτητό από τη γερμανική κυβέρνηση κεφάλαιο, χωρίς τους τόκους, στα 3.000.000.000 δολλάρια.

30 Μαρτίου: Οι κυριότερες, με εξαίρεση τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, προσωπικότητες της συντηρητικής παράταξης συνυπογράφουν μαζί με φιλελεύθερους ηγέτες πρωτόκολλο. Σύμφωνα με αυτό, δεν θα επιστρέψει ο Γεώργιος Β΄ στην Ελλάδα χωρίς τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος.

30 Απριλίου: Η υπηρεσία επισιτισμού ανακοινώνει ότι η διανομή ψωμιού θα γίνεται τρεις φορές την εβδομάδα. Κάθε κάτοχος δελτίου δικαιούται 80 δράμια ψωμιού τη φορά.

3 Ιουνίου: Σε αντίποινα για τις εκρήξεις βομβών στο αεροδρόμιο του Ηρακλείου Κρήτης που προκαλούν Έλληνες και Βρεταννοί σαμποτέρ οι Γερμανοί εκτελούν στο χωριό Γαζί 62 προσωπικότητες της πόλης του Ηρακλείου.

12 Ιουνίου: Οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μεγάλης Βρεταννίας ανακοινώνουν ότι θα αποστέλλουν μηνιαίως 18.000 τόνους τροφίμων στην Ελλάδα, για την αντιμετώπιση του ενσκήψαντος λιμού.

11 Ιουλίου: Οι Γερμανοί συγκεντρώνουν τους άρρενες Εβραίους στην πλατεία Ελευθερίας της Θεσσαλονίκης. Μετά τους στέλνουν στα κάτεργα και τους απελευθερώνουν ύστερα από καταβολή λύτρων.

28 Ιουλίου: Ο στρατηγός Ναπολέων Ζέρβας αναγγέλλει την ίδρυση των «Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών» ως στρατιωτικού σκέλους της αντιστασιακής οργάνωσης ΕΔΕΣ.

3 Σεπτεμβρίου: Ο συνταγματάρχης Αλέξανδρος Ραυτόπουλος από τη Βιάνο του Ηρακλείου εκτελείται από τους Γερμανούς στην περιοχή των Χανίων, ύστερα από φριχτά βασανιστήρια. Ο Ραυτόπουλος ίδρυσε με τη συναίνεση του αρχηγείου των συμμαχικών δυνάμεων στη Μέση Ανατολή τη σημαντικότερη αντιστασιακή οργάνωση στο νησί, την «Κρητική Εθνική Επαναστατική Επιτροπή».

22 Σεπτεμβρίου: Η αντιστασιακή οργάνωση ΠΕΑΝ (Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων) ανατινάζει τα γραφεία της φιλοναζιστικής οργάνωσης ΕΣΠΟ (Εθνικο-Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση) και αποτρέπει τη στρατολόγηση Ελλήνων από τους Γερμανούς κατακτητές. Λίγους μήνες μετά εκτελούνται από τους Γερμανούς ο Κώστας Περρίκος, ο εμπνευστής του χτυπήματος, η Ιουλία Μπίμπα, το άτομο που μετέφερε τη βόμβα, ο Αθανάσιος Σκούρας, ο Ιωάννης Καταβάτης, ο Δημήτριος Λόης και ο Διονύσιος Παπαδόπουλος.

23 Οκτωβρίου: Τα συμμαχικά στρατεύματα, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνεται και η 1η Ελληνική Ταξιαρχία υπό τον συνταγματάρχη Παυσανία Κατσώτα, αναχαιτίζουν στην περιοχή Ελ Αλαμέιν την προέλαση προς την Αλεξάνδρεια των γερμανικών στρατευμάτων (Africa Corps).

11 Νοεμβρίου: Η τουρκική Βουλή ψηφίζει νόμο που επιβάλλει έκτακτη εισφορά στην κινητή και ακίνητη περιουσία (Varlik vergisi). Ο νόμος αυτός, όργανο φυλετικού διαχωρισμού, στρέφεται κυρίως εναντίον των Ελλήνων, των Εβραίων και των Αρμενίων.

16 Νοεμβρίου: Το υποβρύχιο *Τρίτων* (κυβερνήτης υποπλοίαρχος Επαμεινώνδας Κοντογιάννης) επιτίθεται εναντίον γερμανικής νηοπομπής στον Καφηρέα, βυθίζει ένα πετρελαιοφόρο και, ενώ προσπαθεί να διαφύγει, δέχεται την επίθεση από γερμανικό καταδιωκτικό και βυθίζεται.

19 Νοεμβρίου: Παραιτείται η κατοχική κυβέρνηση του στρατηγού Τσολάκογλου. Νέος πρωθυπουργός ορίζεται ο καθηγητής Ιατρικής Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος.

25 Νοεμβρίου: Αντάρτες του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ ανατινάζουν τη σιδηροδρομική γέφυρα του Γοργοποτάμου[71], αποκόπτοντας τη στρατηγικής σημασίας γραμμή Θεσσαλονίκης-Αθηνών-Πειραιώς.

30 Νοεμβρίου: Το υποβρύχιο *Παπανικολής* (κυβερνήτης Ν. Ρουσέν) βυθίζει εχθρικό πλοίο χωρητικότητας 8.000 τόνων στην περιοχή των Δωδεκανήσων.

15 Δεκεμβρίου: Το αντιτορπιλλικό *Βασίλισσα Όλγα*, σε συνεργασία με το βρεταννικό *Πέταρντ*, καταβυθίζει το ιταλικό υποβρύχιο *Βαρσιέκ* στα στενά της Βεγγάζης.

---

[71] Βλ. Hamson D., *Με τους Έλληνες στο Γοργοπόταμο* (τίτλος πρωτοτύπου: *We fell among Greeks*, εκδότης: Jonathan Cape), Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα. Βλ. και Λάμπης Αυ., *Γοργοπόταμος*, εκδ. «Όσκαρ Πρες», Αθήνα 1982.

1943

1 Ιανουαρίου: Οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μ. Βρεταννίας αναλαμβάνουν την καταβολή των εξόδων μεταφοράς των τροφίμων στην κατεχόμενη και λιμοκτονούσα Ελλάδα.

14 Ιανουαρίου: Σκοτώνεται στην Αθήνα, στη διάρκεια συμπλοκής με Ιταλούς καραμπινιέρους, ο ταγματάρχης Ιωάννης Τσιγάντες, αρχηγός της αντιστασιακής οργάνωσης Μίδας 614.

19 Ιανουαρίου: Το αντιτορπιλλικό *Βασίλισσα Όλγα*, με κυβερνήτη τον πλωτάρχη Γ. Μπλέσσα, βυθίζει την ιταλική κορβέτα *Στρόμπολι* στη θαλάσσια περιοχή ανοιχτά της Τύνιδας.

31 Ιανουαρίου: Ο Δείκτης Κόστους Ζωής φτάνει στις 2.085 μονάδες από τις 125 μονάδες που ήταν στις 31/1/41. Έπειτα από λίγους μήνες (Οκτώβριος 1943) θα εκτοξευθεί στις 22.825 μονάδες.

22 Φεβρουαρίου: Ιδρύεται στη Μακεδονία από τον απόστρατο αντισυνταγματάρχη Αντώνιο Φωστερίδη η οργάνωση ΕΣΕΑ, με σκοπό να αντισταθεί στη βουλγαρική Κατοχή.

23 Φεβρουαρίου: Ιδρύεται η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ).

24 Φεβρουαρίου: Δυναμική αντίδραση του λαού της Αθήνας και του Πειραιά κατά του μέτρου της πολιτικής επιστράτευσης του πληθυσμού που ετοιμάζουν οι αρχές Κατοχής.

1 Μαρτίου: Η κηδεία του Κωστή Παλαμά μετατρέπεται σε σιωπηρή αντικατοχική διαδήλωση.

5 Μαρτίου: Γενική απεργία στην κατεχόμενη Αθήνα και παλλαϊκό συλλαλητήριο εναντίον της πολιτικής επιστράτευσης. Αντάρτες της οργάνωσης ΠΑΟ (Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση) επιτίθενται στην περιοχή Φαρδύκαμπος σε μεγάλη ιταλική μονάδα.

11 Μαρτίου: Η ιταλική φρουρά της Καρδίτσας υπό την πίεση δυνάμεων του ΕΛΑΣ εγκαταλείπει την πόλη. Οι δυνάμεις των ανταρτών εισέρχονται στην πόλη και την κηρύσσουν ελεύθερη.

13 Μαρτίου: Σε σχετική επιστολή που απέστειλε ο Έλληνας Πρωθυπουργός λίγο πριν την αναχώρηση για το Κάιρο, η βρεταννική κυβέρνηση έδωσε την ακόλουθη απάντηση μεταξύ των άλλων: *«Το υπόμνημά σας ομιλεί περί απροθυμίας μας να προβώμεν εις οιανδήποτε*

εδαφικήν υπόσχεσιν διαρκούντος του πολέμου. Η βρεταννική κυβέρνησις ως και η αμερικανική εξακολουθούν να θεωρούν σοβαροτάτην την ανάγκην αυστηράς υποστηρίξεως της αρχής ταύτης. Διό και η βρεταννική κυβέρνησις αποκλείει εις εαυτήν την συμμετοχήν εις συζητήσεις - σχετικώς- προς διεκδικήσεις της Ελληνικής κυβερνήσεως επί εδαφών πέραν των Ελληνικών συνόρων του 1939».

15 Μαρτίου: Αναχωρεί από τη Θεσσαλονίκη ο πρώτος συρμός με Έλληνες Εβραίους με προορισμό το στρατόπεδο συγκέντρωσης του Άουσβιτς. Ο τελευταίος θα ξεκινήσει το ταξίδι του για τον θάνατο, στις 7 Αυγούστου της ίδιας χρονιάς.

23 Μαρτίου: Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκηνός και οι πρόεδροι πολλών επαγγελματικών οργανώσεων προβαίνουν σε διάβημα «υπέρ της προστασίας των εν Ελλάδι Ισραηλιτών».

25 Μαρτίου: Τα ξημερώματα της 25ης Μαρτίου 1943, ημέρα Σάββατο, οι έξι εβραϊκές συνοικίες των Ιωαννίνων (*Κάστρου, Λειβαδιώτη, Τζουκαλά, Σαράβα, Μικρή και Μεγάλη Ρούγα*) ξύπνησαν από δυνατά χτυπήματα στις πόρτες των σπιτιών τους. Ήταν Γερμανοί στρατιώτες της Μεραρχίας Εντελβάις, της 621 Ομάδας της Μυστικής Στρατονομίας (GFP) της Στρατοχωροφυλακής (Feldgendarmerie), μαζί με διερμηνείς και Έλληνες Χωροφύλακες που ζητούσαν από όλους τους κατοίκους να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, με δικαίωμα να μεταφέρουν ατομικά είδη μέχρι 50 οκάδες. Σύμφωνα με τη γερμανική αναφορά της 27ης Μαρτίου, η εκκένωση των συνοικιών είχε ολοκληρωθεί έως τις 7.45. Οι Εβραίοι που ζούσαν έξω από τα τείχη συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Μαβίλη, στον «Μώλο». Αυτοί που είχαν τα σπίτια τους στο Κάστρο μεταφέρθηκαν στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο. Λίγη ώρα αργότερα, μέσα σε κλίμα φόβου και κλάματα και κάτω από τα βλέμματα των κατοίκων των Ιωαννίνων, 1.725 άνδρες, γυναίκες και παιδιά (κατά τη γερμανική εκτίμηση) επιβιβάστηκαν σε περίπου 80 φορτηγά που πήραν το δρόμο για τα Τρίκαλα διαμέσου του περάσματος της Κατάρας. Ο Λόχος Προπαγάνδας της 621 Ομάδας μοναδικά Στρατονομίας απαθανάτισε την συγκέντρωση και την επιβίβαση στα φορτηγά σε μια σειρά φωτογραφιών που φυλάσσονται σήμερα στα

γερμανικά αρχεία και έχουν δημοσιευτεί επανειλημμένως ως ντοκουμέντα του Ολοκαυτώματος[72].

7 Απριλίου: Ο συνταγματάρχης Στέφανος Σαράφης αναλαμβάνει την ηγεσία του ΕΛΑΣ. Ο Ιωάννης Ράλλης αναλαμβάνει την πρωθυπουργία στην τρίτη κατά σειρά κατοχική κυβέρνηση (παραιτείται 12/10/1944).

9 Απριλίου: Ιταλικές δυνάμεις πυρπολούν τα χωριά Αγία Ευθυμία και Βουνιχώρα του Παρνασσού και εκτελούν πενήντα από τους κατοίκους τους.

20 Απριλίου: Ιδρύεται από τον συνταγματάρχη Δημήτριο Ψαρρό στην Περιοχή του Παρνασσού η ένοπλη αντιστασιακή οργάνωση 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων. Πρόκειται για το στρατιωτικό σκέλος της Εθνικής και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, πιο γνωστής ως ΕΚΚΑ.

1 Ιουνίου: Δυνάμεις του ΕΛΑΣ ανατινάζουν τη σήραγγα του σιδηροδρόμου στο Κούρνοβο τη στιγμή της διέλευσης ιταλικής στρατιωτικής αμαξοστοιχίας.

2 Ιουνίου: Το αντιτορπιλικό *Βασίλισσα Όλγα* και το βρετανικό *Τζάρβις* επιτίθενται εναντίον ιταλικής νηοπομπής.

25 Ιουνίου: Κηρύσσεται γενική απεργία στην κατεχόμενη Αθήνα, ενώ 200.000 διαδηλωτές επιτίθενται εναντίον των γερμανικών αρμάτων με επικεφαλής ομάδα τυφλών αναπήρων πολέμου.

12 Ιουλίου: Τα ελληνικά αντιτορπιλλικά *Κανάρης*, *Βασίλισσα Όλγα*, *Πίνδος* και η κορβέτα *Σαχτούρης* μετέχουν στις επιχειρήσεις κατάληψης από τους Συμμάχους της Σικελίας.

22 Ιουλίου: Ογκώδες παναθηναϊκό συλλαλητήριο, κατά την επέκταση της βουλγαρικής ζώνης Κατοχής στην Κεντρική Μακεδονία, διαλύεται με βίαιο τρόπο από τα γερμανοϊταλικά στρατεύματα Κατοχής. Συμφωνία στο Περτούλι ανάμεσα στις μεγάλες αντιστασιακές οργανώσεις για συνεργασία με τη Βρεταννική Αποστολή (British Military Mission) στην Ελλάδα εναντίον των εισβολέων.

---

[72] Βλ. Εργολάβος Σπ., «Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Ιωαννίνων πριν και μετά από το Ολοκαύτωμα», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου, Περίοδος Β΄, έτος Δ΄, τεύχ. 8, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2005, σσ. 219-234. Βλ. και Αμαρίλο Ε., «Γενοκτονία των Ελληνοεβραίων: Συλλογή μαρτυριών από μία επιζώσα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 107 Α΄, Αθήνα 2002.

29 Ιουλίου: Αρχίζει η στρατολόγηση στα Τάγματα Ασφαλείας τα οποία δημιουργεί η κυβέρνηση του Ι. Ράλλη.

16 Αυγούστου: Στις 16 Αυγούστου του 1943 μηχανοκίνητη μονάδα των Ναζί εισέβαλε στο χωριό Κομμένο της Άρτας, με το πρόσχημα των αντιποίνων για την παρουσία ανταρτών του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ στην περιοχή. Οι Γερμανοί, βίασαν γυναίκες, ξεκοίλιασαν εγκύους και σκότωσαν βρέφη με βαμβάκι, που έβαλαν αναμμένο στο στόμα τους! Ήταν ένα αποτρόπαιο έγκλημα, που το βάφτισαν εκκαθαριστική επιχείρηση. Μετά τη σφαγή καταμετρήθηκαν 317 νεκροί και μόνο δύο σπίτια έμειναν όρθια. Ανάμεσα στα θύματα ήταν και οι περίπου 30 καλεσμένοι που είχαν έρθει από γειτονικά χωριά για έναν γάμο.

22 Αυγούστου: Το ελληνικό αντιτορπιλλικό *Πίνδος* και το βρεταννικό *Ήστον* βυθίζουν το γερμανικό υποβρύχιο U-458.

8 Σεπτεμβρίου: Η Ιταλία συνθηκολογεί με τους προελαύνοντες στο έδαφός της Συμμάχους άνευ όρων.

12 Σεπτεμβρίου: Οι αντάρτες της οργάνωσης ΕΟΚ (Εθνικές Οργανώσεις Κρήτης) του καπετάν Μανόλη Μπαντουβά αντιμετωπίζουν με επιτυχία ισχυρές δυνάμεις των Γερμανών στην περιοχή της Βιάνου Ηρακλείου.

13 Σεπτεμβρίου: Το ελληνικό υποβρύχιο *Λάμπρος Κατσώνης* (κυβερνήτης αντιπλοίαρχος Β. Λάσκος) βυθίζεται πλησίον της Σκιάθου μετά τον εμβολισμό του από γερμανική τορπιλλάκατο.

14 Σεπτεμβρίου: Τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής πυρπολούν 11 χωριά της περιοχής Βιάνου και εκτελούν 352 κατοίκους.

17 Σεπτεμβρίου: Αντάρτες του 5/42 ΣΕ του συνταγματάρχη Ψαρρού επιτίθενται αιφνιδιαστικά εναντίον γερμανικής φάλαγγας στην αμαξιτή οδό Άμφισσας-Λιδορικίου.

26 Σεπτεμβρίου: Το αντιτορπιλλικό *Βασίλισσα Όλγα* βυθίζεται στο Λακκί της Λέρου έπειτα από επίθεση γερμανικών αεροπλάνων.

Το φθινόπωρο του 1943 στα Γιάννενα, στο Αρχηγείο του 22 Σώματος Στρατού, ο Αντιστράτηγος Λερ, διοικητής της ομάδας στρατιών Ε (έδρα Θεσσαλονίκη), ο Αντιστράτηγος Λαντς, διοικητής του 22 Σώματος Στρατού και ο στρατηγός Φον Στέτνερ της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας «Εντελβάις» καταστρώνουν τα σχέδια των επιχειρήσεων ενάντια

στον ορεινό όγκο της Πίνδου και Τζουμέρκων. Με τις κωδικές ονομασίας «Panther» (Πάνθηρ), «Tiger» (Τίγρης), «Puma» (Πούμα) και «Hubertus» προγραμματίστηκαν αυτές οι φοβερές επιχειρήσεις.

3 Οκτωβρίου: Το πρωί της 3ης Οκτωβρίου ξεκινά με καταιγισμό πυρών πυροβολικού και όλμων, που προετοιμάζουν την άνοδο των καμιονιών, αργά το μεσημέρι, αλλά ελάχιστα πλήττουν το χωριό. Όταν οι Γερμανοί αποχωρούν, ο απολογισμός είναι φρικτός: 92 νεκροί, μεταξύ των οποίων 34 παιδιά ηλικίας 6 μηνών ως 11 ετών, 37, κυρίως, γυναίκες, 30 έως 64 ετών, και 11 άνω των 70 ετών. Πλήρως κατεστραμμένα από τις φωτιές 43 σπίτια και 57 υποστατικά, στάβλοι και καλύβες. Στα μεταπολεμικά χρόνια κανένας από τους υπαιτίους του εγκλήματος δεν παραπέμφθηκε σε δίκη και δεν τιμωρήθηκε. Στη μηνιαία αναφορά της Μεραρχίας προς το Γενικό Επιτελείο της Βέρμαχτ η επιχείρηση περιγράφεται ως εξής: *«Από το χωριό Λιγκιάδες και τα υψόμετρα 1015 και 1277 ασθενής αντίσταση του εχθρού. 50 (!) πολίτες εξοντώθηκαν. Οι Λιγκιάδες αποτεφρώθηκαν. Λάφυρα: 20 μουλάρια»*.

18 Οκτωβρίου: Εκδηλώνεται ταυτόχρονα σε όλη την περίμετρο της ελεύθερης Πίνδου μία επίθεση με πρωτοφανή ένταση, σκληρότητα και συσσώρευση μεγάλου όγκου δυνάμεων: 1η Ορεινή Μεραρχία «Εντελβάις», δυνάμεις των «Βάφεν Ες Ες» (πολεμικά Ες Ες) και τάγματα 999, που τα απαρτίζουν κατά κανόνα βαρυποινίτες. Οι Γερμανοί επιτίθενται στο Βρυσοχώρι, Ηλιοχώρι, Λάιστα, τα λεηλατούν και τα πυρπολούν.

19 Οκτωβρίου: Οι Γερμανοί **ε**πιτίθενται στη Βωβούσα με την ίδια αγριότητα.

20-21 Οκτωβρίου: Οι Γερμανοί επιτίθενται στο Γρεβενίτι, το οποίο ήταν κέντρο της Αντίστασης της περιοχής και το αφήνουν έναν σωρό από καπνισμένα χαλάσματα.

22 Οκτωβρίου: Το αντιτορπιλλικό *Αδρίας* προσκρούει σε νάρκη στην περιοχή των Δωδεκανήσων, κατορθώνει όμως να προσαράξει σε μικρασιατική ακτή και ύστερα από εργασίες στεγανοποίησης καταπλέει στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας.

30 Οκτωβρίου: Δυνάμεις του ΕΔΕΣ εμπλέκονται σε διήμερη άνιση μάχη με υπέρτερες δυνάμεις των Γερμανών στη Νεράιδα των Τρικάλων και εξαναγκάζονται να υποχωρήσουν. Μεγάλη ομάδα (300 άνδρες) του Ιερού Λόχου υπό την ηγεσία του Χριστόδουλου Τσιγάντε και με τη συνεργασία Βρεταννών κομάντος αποβιβάζεται στη Σάμο για να προστατέψει το νησί από τη γερμανική επίθεση.

9 Νοεμβρίου: Υπογράφεται στην Ουάσιγκτον συμφωνία μεταξύ 44 συμμαχικών χωρών, με την οποία ιδρύεται η Διασυμμαχική Οργάνωση Αρωγής και Αποκατάστασης, πιο γνωστή ως UNRRA, που θα βοηθήσει στην επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος κυρίως της μεταπολεμικής Ελλάδας.

19 Νοεμβρίου: Οι Γερμανοί επιτίθενται στη Σάμο, την οποία υπερασπίζουν δυνάμεις του Ιερού Λόχου. Η εξέλιξη των επιχειρήσεων εξαναγκάζει το συμμαχικό στρατηγείο να διατάξει απαγκίστρωση από το νησί των συμμαχικών δυνάμεων.

8 Δεκεμβρίου: Γερμανικά στρατεύματα εισβάλλουν στη Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου και εκτελούν μοναχούς και προσκυνητές.

13 Δεκεμβρίου: Τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής στα Καλάβρυτα κλείδωσαν όλες τις γυναίκες και τα παιδιά κάτω των 14 στο σχολείο και διέταξαν όλους τους άνδρες από 14 και πάνω να παρουσιαστούν έξω από το χωριό. Εκεί οι Γερμανοί τούς εκτέλεσαν με συνεχείς ριπές πολυβόλων, σκοτώνοντας περίπου 500 άτομα. Οι γυναίκες και τα παιδιά κατάφεραν να αποδράσουν από το σχολείο ενώ το χωριό φλεγόταν. Την επόμενη ημέρα τα ναζιστικά στρατεύματα πυρπόλησαν το μοναστήρι της Αγίας Λαύρας, που συνδέεται στενά με την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

23 Δεκεμβρίου: Δεύτερη επίθεση των Γερμανών στο Γρεβενίτι Ανατολικού Ζαγορίου. Εκ νέου πυρπόληση του χωριού.

1944

12 Ιανουαρίου: Βομβαρδίζεται ανηλεώς το λιμάνι του Πειραιά από βρεταννικά αεροσκάφη. Δεκάδες χιλιάδες νεκροί από τον άμαχο πληθυσμό.

21 Ιανουαρίου: Συμμετοχή του Ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού με τέσσερις μονάδες στη συμμαχική απόβαση στο Άντζιο της Ιταλίας.

3 Φεβρουαρίου: Εξαπολύεται η επιχείρηση «Σπέρπερ», μέρος της οποίας αποτελούσε η παρουσία της γερμανικής διλοχίας στον Άγιο Νικόλαο Τριστένου, δίπλα στο Γρεβενίτι Ανατολικού Ζαγορίου. Μετά τη μάχη με τους αντάρτες του ΕΛΑΣ ο απολογισμός από γερμανικής πλευράς είναι 15 νεκροί στρατιώτες, 3 υπαξιωματικοί, 1 αξιωματικός, 6 τραυματίες και 39 αιχμάλωτοι.

29 Φεβρουαρίου: Υπογράφεται στην Πλάκα της Ηπείρου η ομώνυμη συμφωνία ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις ΕΛΑΣ, ΕΚΚΑ, ΕΔΕΣ. Με τη συμφωνία αυτή οι οργανώσεις αναλαμβάνουν την υποχρέωση να μην πολεμούν μεταξύ τους, να περιορίζονται στις περιοχές που κατέχει η καθεμιά και να πολεμούν τον εχθρό από κοινού και χωριστά.

26 Μαρτίου: Αναγγέλλεται η δημιουργία της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης.

1 Απριλίου: Η Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση ζητά από την εξόριστη στην Αίγυπτο κυβέρνηση του Εμμανουήλ Τσουδερού το σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας με βάση την ΠΕΕΑ. Συγχρόνως, αξιωματικοί και οπλίτες της 1ης Ελληνικής Ταξιαρχίας στασιάζουν. Το παράδειγμά τους ακολουθούν στις 5 Απριλίου και τα πληρώματα πολλών μονάδων του ελληνικού στόλου. Ο πρωθυπουργός Τσουδερός παραιτείται και αντικαθίσταται από τον Σοφοκλή Βενιζέλο, που αναθέτει στον ναύαρχο Βούλγαρη την καταστολή της στάσης. Στις 23 Απριλίου η εξέγερση λήγει έπειτα από αιματηρή επέμβαση πιστών στην κυβέρνηση αγημάτων εμβολής.

3 Απριλίου: Τμήμα 30 Ιερολοχιτών υπό τον Αντισυνταγματάρχη Ανδρέα Καλλίνσκη[73] επιχειρεί καταδρομή εναντίον του Διδασκαλείου της Μυτιλήνης και απελευθερώνει από τους Γερμανούς τους Έλληνες ομήρους που κρατούνταν εκεί. Απώλειες Γερμανών: 6 νεκροί.

---

[73] Ο Υποστράτηγος Ανδρέας Καλλίνσκης υπήρξε ένας εκ των εκλεκτών πολεμιστών αξιωματικών που σφράγισε με την παρουσία του τα πράγματα σε κρίσιμες περιστάσεις. Στις 28 Οκτωβρίου 1940 ο Επίλαρχος ΠΔ Ανδρέας Καλλίνσκης ζήτησε εθελοντικά την ανάκληση του στην ενεργό

5 Απριλίου: Εξοντώνονται από τους Γερμανούς οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού Κλεισούρα Καστοριάς. Εκτελούνται 223 άτομα.

17 Απριλίου: Το Σύνταγμα 5/42 (ΕΚΚΑ) του συνταγματάρχη Δ. Ψαρρό διαλύεται από υπέρτερες δυνάμεις του ΕΛΑΣ στη περιοχή Κλήμα Δωρίδος. Ο Ψαρρός εκτελείται κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες.

19 Απριλίου: Ο Σοφοκλής Βενιζέλος σχηματίζει κυβέρνηση.

26 Απριλίου: Έλληνες αντάρτες και Βρεταννοί κομμάντος απάγουν στην Κρήτη τον διοικητή της φρουράς του νησιού, Γερμανό στρατηγό Κράιπε, και τον μεταφέρουν στη Μέση Ανατολή. Ο Γεώργιος Παπανδρέου αναλαμβάνει την πρωθυπουργία στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση μετά την παραίτηση του Σοφοκλή Βενιζέλου.

1 Μαΐου: Οι Γερμανοί εκτελούν στο σκοπευτήριο της Καισαριανής 200 Έλληνες πατριώτες.

17 Μαΐου: Αρχίζει στο Λίβανο υπό την προεδρία του πρωθυπουργού της εξόριστης κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου η ομώνυμη διάσκεψη των αντιπροσώπων των ελληνικών πολιτικών και αντιστασιακών δυνάμεων. Στις 20/5 οι εκπρόσωποι των διαφόρων κομμάτων και οργανώσεων καταλήγουν σε συμφωνία για τη δημιουργία κυβέρνησης εθνικής ενότητας.

27 Μαΐου: Ολοκληρώνονται στο χωριό Κορυσχάδες της Ευρυτανίας οι εργασίες του Εθνικού Συμβουλίου που επικυρώνει την εξουσία της ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης) ως αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης με έδρα την Ελλάδα.

υπηρεσία και την 1η Νοεμβρίου, βρέθηκε ως έφεδρος εκ μονίμων, στην πρώτη γραμμή. Ιπποτική πράξη, αν αναλογιστεί κανείς ότι οι συμμαθητές του ήταν ήδη Μέραρχοι. Πολέμησε σε όλες τις επιχειρήσεις του Α΄ Σώματος Στρατού. Κατά την Κατοχή, κατάφερε να διαφύγει στην Μέση Ανατολή τον Ιανουάριο του 1942 και τον επόμενο μήνα ανακλήθηκε στην ενεργό υπηρεσία, έχοντας στο μεταξύ προαχθεί για την δράση του σε αντισυνταγματάρχη. Τον Σεπτέμβριο τοποθετήθηκε στην 1η Ελληνική Ταξιαρχία η οποία είχε συγκροτηθεί στην Αίγυπτο. Τον ίδιο μήνα μεταπήδησε στον Ιερό Λόχο, μονάδα καταδρομών από εθελοντές αξιωματικούς, οι οποίοι είχαν δεχτεί να υπηρετήσουν εκτελώντας καθήκοντα απλού οπλίτη. Ως Ιερολοχίτης, παρά την ηλικία του, εκπαιδεύτηκε στα Αλεξίπτωτα. Αποτέλεσε παράδειγμα για όλους τους άνδρες. Πολέμησε στην εκστρατεία της Τυνησίας και συνέχισε να πολεμά στο θέατρο του Αιγαίου ως διοικητής της Α' Μοίρας του Ιερού Λόχου. Στις 31 Οκτωβρίου 1943 συμμετείχε σε πολεμικό άλμα του Ιερού Λόχου στην Σάμο. Τον Απρίλιο του 1944 προήχθη επ' Ανδραγαθία σε Συνταγματάρχη. Πέθανε από καρκίνο το 1956, σε ηλικία 61 ετών. Βλ. Φωτόπουλος Σ.Χρ., «Υποστράτηγος Ανδρέας Καλλίνσκης 1985-1956. Ο ιδρυτής και πρώτος Αρχηγός των Δυνάμεων Καταδρομών. Η σταδιοδρομία και η δράση του», *Τολμών*, Τριμηνιαία έκδοση Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Ειδικών Δυνάμεων, τεύχ. 18, Απρίλιος-Ιούνιος 2006.

5 Ιουνίου: Οι κορβέτες *Κριεζής* και *Τομπάζης* συμμετέχουν στη συμμαχική ναυτική δύναμη που κατευθύνεται προς τις ακτές της Νορμανδίας για την απόβαση.

10 Ιουνίου: Πυρπολείται και καταστρέφεται η κωμόπολη του Διστόμου από τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής και εκτελούνται 218 κάτοικοι.

Ιούλιος: Δυνάμεις του ΕΛΑΣ εκδιώκουν ύστερα από σκληρές συγκρούσεις τους Γερμανούς στρατιώτες από την πόλη της Άμφισσας.

3 προς 4 Ιουλίου: Η 1η Μεραρχία Αλπινιστών «Εντελβάις», συνεπικουρούμενη και από άλλες μονάδες, εφαρμόζει το σχέδιο με την κωδική ονομασία «Steinadler» (Πετραετός) στις περιοχές: Από τη Σιάτιστα προς τον Πεντάλοφο της Δυτικής Μακεδονίας, από την Κοζάνη προς τα Γρεβενά, από την Ερσέκα της Β. Ηπείρου προς τον ορεινό όγκο του Γράμμου, από την Κόνιτσα προς τον Σμόλικα και την Τύμφη, από το Μέτσοβο προς τον Όρλιακα, από τη Μπαλντούμα προς το Γρεβενίτι και γενικά το Ανατολικό Ζαγόρι. Από τη Μπαλντούμα ένα τάγμα κατευθύνεται προς τη Δόλιανη και ένα προς το Γρεβενίτι, παρ' όλα τα πυρά των ανταρτών του 2/85 τάγματος. Ως αντίποινα για τους συνολικά 161 εκτελεσμένους της επιχείρησης «Στάιναντλερ» οι Γερμανοί διαπράττουν μεγάλη σφαγή αμάχων (23 στο Γρεβενίτι).

14 Ιουλίου: Δύναμη Ιερολοχιτών και Βρεταννών καταδρομέων προσβάλλει τη γερμανοϊταλική φρουρά του νησιού Σύμη.

9 Αυγούστου: Το υποβρύχιο *Πιπίνος* (ανθυποπλοίαρχος Κωνσταντίνος Λούντρας) βυθίζει το υπό γερμανική σημαία πρώην ιταλικό αντιτορπιλλικό *Καλαταφίμι* κοντά στο Καρλόβασι της Σάμου.

11 Αυγούστου: Αποβιβάζεται στον Τάραντα της Ιταλίας η 3η Ελληνική Ορεινή Ταξιαρχία για να λάβει μέρος στις επιχειρήσεις εναντίον των Δυνάμεων του ««Άξονα»» στην Ιταλία.

13 Αυγούστου: Ισχυρότατη γερμανική δύναμη καταλαμβάνει την πόλη των Ανωγείων στην Κρήτη αφήνοντας πίσω της πολλούς νεκρούς και τραυματίες.

2 Σεπτεμβρίου: Διορίζονται υπουργοί στην κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου οι εκπρόσωποι του ΚΚΕ, του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, Α. Σβώλος, Ι. Ζέβγος, Α. Αγγελόπουλος, Η., Τσιριμώκος, Ν. Ασκούτσης και Μιλτιάδης Πορφυρογένης.

8 Σεπτεμβρίου: Εκτελείται από τους Γερμανούς στο Χαϊδάρι και αφού είχε υποστεί για μεγάλο χρονικό διάστημα φρικτά βασανιστήρια η Λέλα Καραγιάννη, αρχηγός της αντιστασιακής οργάνωσης «Μπουμπουλίνα». Επιτυχής επιδρομή του Ιερού Λόχου στην Κω.

21 Σεπτεμβρίου: Η 3η Ελληνική Ορεινή Ταξιαρχία καταλαμβάνει το Ρίμινι.

26 Σεπτεμβρίου: Στην Καζέρτα της Ιταλίας (Συμφωνία της Καζέρτας) οι εκπρόσωποι των μεγαλύτερων αντιστασιακών οργανώσεων της χώρας (ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ) συμφωνούν στα εξής: Να θέσουν τις δυνάμεις τους υπό τις διαταγές του Βρεταννού υποστρατήγου Ρόναλντ Σκόμπι, να θεωρηθούν τα Τάγματα Ασφαλείας εχθρικοί σχηματισμοί και ο ΕΛΑΣ να μην μετακινήσει τις δυνάμεις του προς τις πόλεις.

7 Οκτωβρίου: Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος εγκαθίσταται στην απελευθερωμένη Πάτρα ως αντιπρόσωπος της εξόριστης ακόμα ελληνικής κυβέρνησης.

9 Οκτωβρίου: Στη διάρκεια της συνάντησης Τσόρτσιλ και Στάλιν στη Μόσχα συμφωνείται ότι η Ελλάδα θα παραμείνει στη βρεταννική σφαίρα επιρροής (Συμφωνία των Ποσοστών ή της Μόσχας).

12 Οκτωβρίου: Τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής εγκαταλείπουν την Αθήνα. Η Αθήνα και ο Πειραιάς απελευθερώνονται.

18 Οκτωβρίου: Η κυβέρνηση Παπανδρέου επιστρέφει από το εξωτερικό στην Ελλάδα μετά την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής.

3 Δεκεμβρίου: Δεκεμβριανά.

1945

27 Ιανουαρίου: Ο Κόκκινος Στρατός απελευθερώνει το στρατόπεδο του Άουσβιτς.

8-9 Μαΐου: Συνθηκολόγηση του γερμανικού Ράιχ άνευ όρων.

Τέλη Ιουνίου/Αρχές Ιουλίου: Αποχώρηση των τελευταίων Γερμανών από την Κρήτη.

5. Ελληνοϊταλικός Πόλεμος

Καμμία άλλη, ίσως, περίοδος της ιστορίας δεν έχει αναλυθεί τόσο σχολαστικά όσο ο πόλεμος του 1940. Παρά τον εντυπωσιακό και ποικίλο αριθμό πηγών και δημοσιευμάτων που αναφέρονται στην ελληνοϊταλική σύρραξη, παρατηρούμε σημαντικά κενά σε πολύ βασικά ζητήματα που έχουν να κάνουν με την ψυχολογία, τα ηθικά εφόδια, τη νοοτροπία, το ηθικό και την εκπαίδευση των δύο αντιπάλων, του Έλληνα και του Ιταλού στρατιώτη[74].

Οι Έλληνες «μπήκαν» στον πόλεμο έχοντας προηγουμένως υπομείνει με ψυχραιμία όλες τις ανυπόστατες κατηγορίες της ιταλικής κυβέρνησης για ύπαρξη αγγλικών βάσεων στην Ελλάδα, για χρησιμοποίηση της ελληνικής σημαίας από αγγλικά πολεμικά πλοία, για τον φόνο του Αλβανού εγκληματία Νταούτ Χότζα[75], τον οποίον ο ιταλικός και ο κατευθυνόμενος αλβανικός Τύπος τον «βάπτισαν» ως τον ενδοξότερο πατριώτη και εθνομάρτυρα της Αλβανίας. Αντιμετώπισε με στωικότητα τις συνεχείς παραβιάσεις του ελληνικού εναέριου χώρου από ιταλικά αεροπλάνα, τους τορπιλλισμούς και τους βομβαρδισμούς ελληνικών πλοίων.

Ο τορπιλλισμός της «Έλλης» στις 15 Αυγούστου 1940, στο Λιμάνι της Τήνου, κατά την ημέρα της εορτής της Παναγίας, προσέβαλε ανεπανόρθωτα το θρησκευτικό συναίσθημα του Ελληνικού λαού. Την ψυχραιμία και την υπομονή διαδέχτηκαν η οργή και η δημιουργία ενός συλλογικού αισθήματος πληγωμένης υπερηφάνειας που ζητούσε δικαίωση[76].

Το πιο αποκαλυπτικό ντοκουμέντο σχετικά με την πολεμική διάθεση των Ιταλών είναι τα πρακτικά της συνεδρίασης που πραγματοποιήθηκε στο Παλάτσο Βενέτσια[77] της Ρώμης. Έλαβαν μέρος ο Μουσολίνι, ο γαμπρός του και υπουργός Εξωτερικών Τσιάνο, ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Ενόπλων Δυνάμεων Μπαντόλιο, ο υπαρχηγός του Γενικού Επιτελείου Σοντού, ο τοποτηρητής στην Αλβανία Τζακομόνι, ο υπαρχηγός του στρατού Ροάτα και ο διοικητής των ενόπλων δυνάμεων Βισκόντι Πράσκα. Ο Μουσολίνι τότε αποφάσισε την κήρυξη πολέμου κατά της Ελλάδας.

---

[74] Βλ. Καζάκος Κ., «Μύθοι και αλήθειες μιας απροσδόκητης νίκης», *Ιστορία*, τεύχ. 8, Οκτώβριος 2009, σ. 6.

[75] Βλ. Τζινιέρης Π.Σπ., *Η Φασιστική πρόκληση. Δολοπλοκίες της φασιστικής Ιταλίας και η αμυντική ουδετερότης της Ελλάδος*, εκδ. «Βυζάντιον», [χ.χ], κεφ. «Ανθελληνική εκστρατεία του Ιταλικού τύπου», σσ. 198-200. Πρβλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 16 και μαρτυρία Βασίλη Αρχιμανδρίτη.

[76] Βλ. Μενδρινός Αθ., «Ύπουλη εισβολή», *Ιστορία*, τεύχ. 8, Οκτώβριος 2009, σσ. 33-39.

[77] Βλ. Κύρος Αχ., *Η αποφασιστική καμπή του πολέμου*, εκδ. «Αετός», Αθήνα 1946, σ. 37. Πρβλ. και Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 60.

Οι παρευρισκόμενοι, εκτός από τον Μπαντόλιο, έκαναν λόγο για σίγουρη νίκη. Ο Τζακομόνι διαβεβαίωσε τον Μουσολίνι ότι το ψυχικό σθένος του ελληνικού πληθυσμού βρισκόταν σε πολύ χαμηλό επίπεδο, αλλά θα έπρεπε να περιμένουν κάποια αντίσταση λόγω του τορπιλλισμού της «Έλλης».

Ο Τζιακομόνι και ο Πράσκα σχετικά με τη συμμετοχή των Αλβανών πρόσθεσαν ότι είχαν οργανώσει συμμορίες που αποτελούνταν από 3.000 περίπου Αλβανούς πλαισιωμένους από Ιταλούς αξιωματικούς και οπλισμένους με ελαφρά αυτόματα και χειροβομβίδες. Ο Μουσολίνι λαμβάνει πάλι τον λόγο και λέει: *«Μου χρειάζεται έν επεισόδιον εις τα σύνορα διά να ρίψωμεν ολίγην στάχτην εις τα μάτια»*. Ο υπουργός των εξωτερικών κόμης Τσιάνο απαντώντας τού λέει ότι θα γίνει το επεισόδιο αυτό στις 24 του μηνός Οκτωβρίου, όπως το ζήτησε ο Ντούτσε. Ήταν μια *«χονδροειδής σκηνοθεσία προς δημιουργίαν αφορμής επιθέσεως»*, σύμφωνα με την έκφραση του Κατσιμήτρου[78].

Κατά τον Πράσκα, το ηθικό των Ιταλών στρατιωτών στην Αλβανία ήταν υψηλότατο και ο ενθουσιασμός είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του, ώστε τα *«μοναδικά συμπτώματα απειθαρχίας που παρετηρήθησαν οφείλονταν στην υπερβολική αγωνία όλων να ριχτούν το γρηγορότερο στη μάχη»*. Εξάλλου, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, οι Έλληνες στρατιώτες δεν παρουσίαζαν πολεμική διάθεση, δεν διέθεταν άρματα μάχης ούτε αξιόμαχα αεροπλάνα. Επιπλέον, η αριθμητική υπεροχή δικαιολογούσε ως έναν βαθμό την ιταλική αισιοδοξία. Η αναλογία την περίοδο εκείνη ήταν 70.000 Ιταλοί στρατιώτες, εκτός από τις ειδικές φασιστικές μονάδες και τα αλβανικά τάγματα, απέναντι σε 30.000 Έλληνες[79].

Παραμονές του πολέμου ο Μαλαπάρτε[80] μετέβη στην Ελλάδα για να συλλέξει πληροφορίες σχετικά με την πολιτική κατάσταση, τη διάθεση ορισμένων επιφανών Ελλήνων να βοηθήσουν τα ιταλικά σχέδια και το ηθικό του ελληνικού λαού. Εικάζεται ότι μετά την επιστροφή του στη Ρώμη μετέφερε στον Τσιάνο αρκετά αισιόδοξα μηνύματα. Την αισιοδοξία του αυτή εξωτερίκευσε σε άρθρα του, τα οποία άρχισαν να δημοσιεύονται από τις 28 Οκτωβρίου. Σε αυτά ο Μαλαπάρτε υποστήριζε ότι ο ελληνικός λαός υπέφερε από το δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά, ήταν φοβισμένος, απογοητευμένος, λυπημένος και απέφευγε να εκφραστεί. Στην Ελλάδα, σημείωνε, είναι ανύπαρκτες η σχολική παιδεία, η

---

[78] Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 63.

[79] Για την διάταξη των αντιπάλων δυνάμεων βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σσ. 42-52, όπου αναφέρονται αναλυτικά όλοι οι τομείς και καταδεικνύεται η υπεροπλία των Ιταλών.

[80] Ο Τζόρτζιο Μαλαπάρτε ήταν Ιταλός λογοτέχνης και δημοσιογράφος και προσωπικός φίλος του Τσιάνο. Περιλαμβανόταν στον κύκλο των «διανοούμενων» πρακτόρων που ο Ιταλός υπουργός Εξωτερικών είχε στρατολογήσει για τη δική του ενημέρωση. Βλ. Καζάκος Κ., *ό.π.*, σ. 9.

νοσοκομειακή περίθαλψη, η δημόσια υγεία. Η χώρα, κατά τη γνώμη του, ήταν καθυστερημένη σε όλους τους τομείς με ένα φοβερά αυταρχικό και καταπιεστικό καθεστώς. Στο άρθρο του Μαλαπάρτε με τίτλο «Ο Οιδίπους είχε δίκιο», ο συγγραφέας τα βλέπει όλα μαύρα. Οι κάτοικοι σέρνουν τα βήματά τους, αδιάφοροι, λυπημένοι, κουρασμένοι. Συνομιλούν ψιθυριστά, σαν να φοβούνται ότι κάποιοι τούς παρακολουθούν. «*Η κρίση από την οποία υποφέρει η Ελλάδα οφείλεται, κατά μεγάλο μέρος, στο γεγονός ότι ο λαός δεν έχει ακόμη συνείδηση του δικού του κακού. Δεν αντιλαμβάνεται ακόμη ότι η δυστυχία του, η ηθική και υλική κατάπτωση, μέσα στην οποία ζει, δεν προέρχονται από τον Δία, αλλά από την πολιτική και οικονομική τυραννία, εθνική και ξένη. Σε αυτήν ακριβώς τον έριξαν η μωρία και η απίστευτη διαφθορά της ανώτερης ηγετικής του τάξης...*», σχολιάζει καυστικά ο Ιταλός «πράκτορας»[81].

Σύμφωνα με τον Ζαχαρία Τσιρπανλή[82], το ύφος του Μαλαπάρτε είναι σκληρό, ειρωνικό, απαξιωτικό, όχι μόνο για τον Μεταξά, αλλά για το σύνολο του ελληνικού λαού, αφού δεν διστάζει να φτάσει ακόμη και σε φθηνά υπονοούμενα:

«Αγαπητοί εύζωνοι της βασιλικής φρουράς, με εκείνες τις φουστίτσες σας, αν έλθουν οι στρατιώτες μας, τι τσιμπήματα έχετε να αρπάξετε!». Είναι τραγικό αν σκεφτεί κανείς ότι οι εύζωνοι προκάλεσαν τον τρόμο στον ιταλικό Στρατό[83]. Και συνεχίζει με ειρωνεία και περίεργες εθνολογικές διακηρύξεις: *«...έχουν στις φλέβες τους αλβανικό και νορμανδικό αίμα, όπως τουρκικό έχουν και οι μιγάδες κάτοικοι των πόλεων».*

Στον αντίποδα του κλίματος ψυχολογικού πολέμου του Ιταλού δημοσιογράφου βρίσκεται όλη η ελληνική αρθρογραφία που παρακολουθεί τα τεκταινόμενα ενωμένη και προσεκτική. Την περιρρέουσα ατμόσφαιρα αποτυπώνει και περιγράφει με την ακρίβεια επιστήμονα ιστορικού και την λεπτότητα λογοτέχνη, ο Άγγελος Τερζάκης:

«Οι πρώτες ημέρες, στα μετόπισθεν, είχανε περάσει μέσα σε περισυλλογή, αλλά δίχως τρομάρα. Τα ανακοινωθέντα του Γενικού Στρατηγείου ήταν λιγόλογα και επιφυλακτικά, έδιναν

---

[81] Μία από τις πολλές ανθελληνικές εκδηλώσεις του ιταλικού τύπου που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο του προπαρασκευαστικού σχεδίου εναντίον της Ελλάδας είναι η ακόλουθη: «*…Στις 13 Αυγούστου 1940 στο χαλκείο της ιταλικής προπαγάνδας κατασκευάζεται η είδηση ότι 250 αξιωματικοί απεδοκίμασαν, τάχα, την εξωτερική πολιτική του Ιωάννη Μεταξά, δηλώνοντας μεταξύ άλλων πως είναι συμφερότερο στην Ελλάδα να ταχθεί στο πλευρό του Άξονος πριν από την νίκη του, παρά έπειτα από αυτή. Προστίθεται, δε, πως η στάση αυτή των αξιωματικών υπήρξε αποτέλεσμα του λόγου που εξεφώνησε ο Ιωάννης Μεταξάς και το περιεχόμενο του οποίου εθεωρήθη αγγλόφιλο…».* Βλ. Τζινιέρης Π.Σπ., *ό.π.*, σσ. 221-223.

[82] Βλ. Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004.

[83] Βλ. και μαρτυρία Βασίλη Αρχιμανδρίτη και Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σ. 101.

δικαίωμα μόνο στη μετρημένη αισιοδοξία πως, ωστόσο εκεί απάνω γίνεται αγώνας, το έδαφος της χώρας προασπίζεται με πάθος. Η ζωή είχε αλλάξει ρυθμό, όσοι βρίσκονταν απομονωμένοι πριν μέσα στις προσωπικές τους έγνοιες, είχανε βγει τώρα από τη φυλακή του εαυτού τους, επικοινωνούσαν με τους γύρω τους χάρη στην κοινήν έγνοια, τη μοναδική εκείνη κατεύθυνση όπου γύριζαν τα μάτια ολονών: ένα όραμα από βουνά που βογκάνε και καπνίζουν χτυπημένα από το κανόνι. Στο προσκήνιο είχε έρθει η εθνική ζωή, η ιδιωτική αποτραβιόταν πίσω, με μιαν αόριστη συστολή. Ήταν η επιστράτευση των ψυχών, η αυτόματη. Η εφημερίδες, περιορισμένες σε δισέλιδα και κάπου - κάπου τετρασέλιδα, δημοσίευαν κάθε μέρα προσκλήσεις σε εράνους, για τη Φανέλλα του στρατιώτη, για την κοινωνική Πρόνοια. Τα βράδια, η συσκότιση των δημόσιων χώρων, η συγκάλυψη των φώτων, έδινε στις πολιτείες μια νέα όψη εχέμυθη. Και ο καθένας συλλογιζόταν πως εκεί απάνω γίνεται την ώρα τούτη η τραγική ιεροτελεστία, η θυσία του αίματος»[84].

Η ελληνική κυβέρνηση, από την μεριά της, αντιμετώπιζε την ιταλική αυτή αλαζονεία και την άνευ ορίων έκφρασή της με ψυχραιμία και αξιοπρέπεια τηρώντας στάση διπλωματικής και στρατιωτικής ουδετερότητας, ενώ ταυτόχρονα έκανε ορατή τη σταθερή της απόφαση για αντίσταση, ανεξάρτητα από την προοπτική της νίκης[85].

Όπως ήταν φυσικό, το αίσθημα του δέους απέναντι στην «αυτοκρατορία των οχτώ εκατομμυρίων λογχών» ήταν υπαρκτό και έχει ήδη αποτυπωθεί στα επιτελικά σχέδια του ΓΕΣ[86]. Ίσως εξαιτίας αυτού του συγκεκριμένου φόβου η πολιτική και στρατιωτική ελληνική ηγεσία να έδειξε ιδιαίτερη σπουδή στην προετοιμασία (χωρίς να λείπουν τα προβλήματα, οι αστοχίες και οι ελλείψεις βεβαίως) του ελληνικού Στρατού για τον επικείμενο πόλεμο. Είχε εκπονήσει άρτια σχέδια αντιμετώπισης του αντιπάλου και υπέβαλλε τον στρατό σε μια σκληρή εκπαίδευση ακολουθώντας πιστά το δόγμα «περισσότερος ιδρώτας στην εκπαίδευση, λιγότερο αίμα στη μάχη». Από το 1938 μέχρι το 1940 καλούνταν με ατομικές προσκλήσεις[87] οπλίτες της εφεδρείας για μετεκπαίδευση περίπου ενός μηνός (εξοικείωση με τα νέα όπλα και

---

[84] Βλ. Τερζάκης Α, *ό.π.*, σ. 87.

[85] Νίκη, στα 1940 σήμαινε νίκη κατά του θανάτου. Πρβλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, σ. 87.

[86] Το Γενικό Επιτελείο Στρατού συνιστούσε την εγκατάλειψη του κεντρικού κορμού της Ηπείρου και αναδίπλωση σε νοτιότερη, πιο ανατολική και ασφαλέστερη γραμμή άμυνας. Η οδηγία όμως αυτή δεν εφαρμόστηκε χάρη στην πρωτοβουλία του Διοικητή της VIII Μεραρχίας, υποστράτηγου Χαράλαμπου Κατσιμήτρου. Για τα σχέδια ενέργειας του Γενικού Επιτελείου Στρατού (Σχέδιον ΙΒ, ΙΒα και ΙΒβ) βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σσ. 22-30.

[87] Βλ. μαρτυρία Βασίλη Αρχιμανδρίτη.

τη νέα τακτική). Έτσι, κατά το 1939 μετεκπαιδεύτηκαν πέντε κλάσεις εφέδρων οπλιτών όλων των Όπλων[88].

Στις 30 Οκτωβρίου 1940 ο Μεταξάς δήλωνε στους δημοσιογράφους[89]: *«Δεν σας κρύβω κύριοι ότι η κατάσταση είναι εξαιρετικά δύσκολη. Μας περιμένουν μάλιστα μεγάλες δοκιμασίες».* Αλλά αμέσως μετά άφηνε μια ελπίδα αισιοδοξίας για το μέλλον: «*Ξέρω με βεβαιότητα ότι από τη φοβερή αυτή δοκιμασία η Ελλάς θα υποφέρει. Ξέρω, όμως, επίσης με βεβαιότητα ότι θα εξέλθει όχι μόνο ένδοξος, αλλά και μεγαλύτερη… Υπάρχουν στιγμές κατά τις οποίες ένας λαός οφείλει αν θέλει να μείνει μεγάλος, να είναι ικανός να πολεμήσει, έστω και χωρίς καμμιάν ελπίδαν νίκης. Μόνον διότι πρέπει. Γνωρίζω ότι ο ελληνικός λαός θα ήτο αδύνατον να δεχθεί άλλο τι αυτή τη στιγμή»*[90].

---

[88] Βλ. Παπάγος Αλ., *Ο Ελληνικός Στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του (1923-1940)*, Αθήνα 1945, σ. 325.

[89] Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον-Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-'41-Η Ιταλική εισβολή 28/10/1940 μέχρι 13/11/1940*, έκδ. ΓΕΣ/ Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1960.

[90] Βλ. Μαλούχος Γ.Π, «Ο ρόλος του Μεταξά στον Πόλεμο του '40», *Η Καθημερινή*, 28-10-2006. Βλ. και Φωκά Ι., «Από τον Μάρτιο του 1939 [ο Μεταξάς] είχε αποφασίσει να πει το ΟΧΙ», *Η Καθημερινή*, 27-10-2007.

5.1 Η Ιταλική επίθεση

Το πρωί της 28ης Οκτωβρίου ο ιταλικός στρατός επιτέθηκε στην Ελλάδα έχοντας εμπιστοσύνη στη στρατιωτική του υπεροχή και τα ιδεολογικά του οράματα. Ο ελληνικός στρατός αντιπαρέταξε στην Ήπειρο: την VIII Μεραρχία Πεζικού, η οποία διέθετε 15 τάγματα πεζικού, 1 ομάδα αναγνώρισης, 16 πυροβολαρχίες και 5 ουλαμούς συνοδείας. Έναντι του μετώπου της VIII^{ης} Μεραρχίας ο αντίπαλος παρέταξε το XII Σώμα Στρατού, το ονομαζόμενο για προπαγανδιστικούς, προφανώς, λόγους «Σώμα Στρατού Τσαμουριάς» υπό τον στρατηγό Κάρλο Ρόσι. Σ' αυτό το Σώμα Στρατού υπάγονταν οι εξής Μεραρχίες:

- 23^{η} Μεραρχία «Φεράρα», υπό τον στρατηγό Τζιανίνι, ανεπτυγμένη στην περιοχή Μέρτζανη-Πρεμετή. Συνολική δύναμη 12.780 άνδρες, 60 πυροβόλα, 3.500 Αλβανοί.
- 51^{η} Μεραρχία «Σιένα», υπό τον στρατηγό Γκαμπούτι, ανεπτυγμένη στην περιοχή Κονίσπολη-Δέλβινο-Άγιοι Σαράντα. Συνολική δύναμη: 9.200 άνδρες, 50 πυροβόλα.
- 131^{η} Τεθωρακισμένη Μεραρχία «Κένταυροι», με μειωμένη δύναμη υπό τον στρατηγό Μάλι, ανεπτυγμένη στην περιοχή Τεπελένι-Αργυρόκαστρο. Συνολική δύναμη: 4.000 άνδρες, 24 πυροβόλα, 163 ελαφρά άρματα, από αυτά 90 σε πολεμική ετοιμότητα.
- Μεραρχία Ιππικού, υπό τον στρατηγό Ριβόλτα, σταθμευμένη στην περιοχή Κονίσπολης. Συνολική δύναμη: 4.820 άνδρες, 32 πυροβόλα.

Μέσα σε τρεις μέρες οι ιταλικές φάλαγγες είχαν παραβιάσει σε όλο το μήκος τους τα ελληνοαλβανικά σύνορα απωθώντας τα ελληνικά τμήματα προκάλυψης. Την 1η Νοεμβρίου τα ιταλικά στρατεύματα έλαβαν επαφή με την κύρια ελληνική αμυντική γραμμή στον τομέα *Καλπακίου*. Παράλληλα, στον τομέα της Πίνδου, οι αλπινιστές της Μεραρχίας «Τζούλια» διείσδυσαν μέσω των ορεινών διαβάσεων, απώθησαν τα ελαφρά ελληνικά τμήματα και μέχρι τις 3 Νοεμβρίου έφτασαν στο χωριό Βωβούσα Ανατολικού Ζαγορίου -20 χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Μετσόβου- απειλώντας να αποκόψουν την οδό Ιωαννίνων-Καλαμπάκας. Εκεί, χάρη στον ηρωισμό του λοχαγού Αναστάσιου Παπά έγινε αιφνιδιαστική επίθεση με τους λίγους άνδρες του λόχου του, δόθηκε νικηφόρα μάχη με τα προελαύνοντα τμήματα της Τζούλια και επιτεύχθηκε η πρώτη οπισθοχώρηση των Ιταλών[91].

Ο λόχος του Παπά έπαιξε στην αρχή του πολέμου ρόλο σπουδαίο, διότι κράτησε τους Ιταλούς στη Βωβούσα. Ο λόχος του Παπά, αν και ταλαιπωρημένοι, είχαν λίγα φυσίγγια και

---

[91] Βλ. μαρτυρίες Βάιου και Αθανασίου Χατζή. Πρβλ. και Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994.

εκεί τους βρήκε και έκανε τον πόλεμο και τους κέρδισαν. Εκεί την κράτησαν τη «Τζούλια», στη Βωβούσα, στο ποτάμι[92].

Τις ημέρες εκείνες η πολεμική διάθεση των εισβολέων ήταν ασυγκράτητη. Από ιταλικές και ελληνικές μαρτυρίες έχει καταγραφεί πλήθος παράτολμων ενεργειών που έφταναν μέχρι την αυτοθυσία, ειδικότερα από τους επίλεκτους αλπινιστές της «Τζούλια». Σύμφωνα με τον Ζαχαρία Τσιρπανλή, το συμπέρασμα που απορρέει από την πρώτη φάση των επιχειρήσεων είναι ότι ο Ιταλός στρατιώτης διέθετε τα προσόντα ενός αληθινού μαχητή. Ήταν ορμητικός, τολμηρός και ξεπερνούσε με σχετική ευκολία τις αναμφισβήτητες δυσκολίες του δυσπρόσιτου εδάφους της Πίνδου.

Ο Βισκόντι Πράσκα γράφει στα απομνημονεύματά[93] του: *«Αναφερόμενος στο ηθικό των στρατευμάτων μας θα υποστήριζα ότι αυτό βρισκόταν σε υψηλότατο βαθμό. Αυτή η πεποίθησή μου ανταποκρινόταν στην αλήθεια ειδικώς για τα στρατεύματα που από καιρό έδρευαν στην Αλβανία… Τα στρατεύματά μας οδηγούνταν στη μάχη με τους ρυθμούς πολεμικού εμβατηρίου και όχι υπό τον ήχο μια πένθιμης μουσικής. Βεβαίως η αποστολή εξύψωσης του ηθικού των Ελλήνων στην προκειμένη περίπτωση ήταν πιο εύκολη από τη δική μας. Εμείς πολεμούσαμε για έναν πολιτικό σκοπό, όχι κατανοητό και αποδεκτό από όλους και ειδικώς επειδή παρακινούμεθα από το αίσθημα του καθήκοντος. Οι αντίπαλοί μας μάχονταν υπέρ πατρίδος, έχοντας το υπέρτατο, αλλά και το πλέον απλό καθήκον που μπορεί να ανατεθεί σε έναν στρατιώτη, καθήκον αδιαμφισβήτητο ακόμη και για τους μετριότερους μαχητές»*.

Αλλά και η εκτίμηση του Χαράλαμπου Κατσιμήτρου σχετικά με την πολεμική ικανότητα του εχθρού είναι η ακόλουθη: «*Το ιταλικό πεζικό υπό ικανή διοίκηση πολέμησε καλά, ο δε Ιταλός στρατιώτης κατά την άμυνα ιδίως υπό καλή διοίκηση υπήρξε πολύ καλός μαχητής»*.

Ο αριθμός των Ιταλών αιχμαλώτων ήταν μεγάλος. Οι αντίπαλοι μάχονταν με ιδιαίτερη σκληρότητα και κάθε σπιθαμή εδάφους που καταλάμβαναν οι Έλληνες στρατιώτες το πλήρωναν με το αίμα τους. Σε ανταπόκρισή του ο δημοσιογράφος Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου[94] από το μέτωπο γράφει: *«Θα ήταν ψέμα και ασέβεια προς τα χαλύβδινα τέκνα του ελληνικού λαού, που μάχονται εδώ επάνω, ο ισχυρισμός ότι αντιμετωπίζουν ένα άμαχο εχθρό. Επεισόδια, βέβαια, που μαρτυρούν δειλία και φυγομαχία του εχθρού δεν λείπουν. Αλλά είναι απλά επεισόδια. Κάθε νίκη μας έως τώρα υπήρξε καρπός υπεράνθρωπου μόχθου»*.

---

[92] Βλ. μαρτυρία Βασίλη Αρχιμανδρίτη.

[93] Βλ. Πράσκα Σ.Β., *Εγώ εισέβαλα στην Ελλάδα*, Γκοβόστης, Αθήνα 1999.

[94] Βλ. Παπακωνσταντίνου Θ., *Εναντίον του ρεύματος*, εκδ. «Αετός», Αθήνα 1949.

Και πράγματι, τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι η ελληνική νίκη υπήρξε αποτέλεσμα υπεράνθρωπης προσπάθειας και πραγματοποιήθηκε αφού καταβλήθηκε βαρύτατο κόστος σε αίμα.

Ο Mario Cervi[95], αποφαίνεται ότι *«ο πόλεμος αυτός ήταν μία μαύρη ιστορία για τους Ιταλούς. Δεν είχε ούτε το μεγαλείο που εμπνέει η προάσπιση του δικαίου, ούτε το συναίσθημα της υπεροχής που γεννάται από μια πανίσχυρη στρατιωτική μηχανή. Οι Ιταλοί στρατιώτες έπραξαν το καθήκον τους, παρ' ότι είχαν χίλιους λόγους να μην το πράξουν. Παρ' όλα αυτά ο πόλεμος υπήρξε απ' αρχής μέχρι τέλους ιστορικό παράδειγμα πολιτικής απρονοησίας, στρατιωτικής αβελτηρίας, ανθρώπινου αρριβισμού και στρατηγικής και τακτικής μυωπίας. «Quos vult Juppiter perdere, dementant prius», «Μωραίνει Κύριος ον βούλεται απωλέσαι»».*

[95] Βλ. Cervi M., *Storia della Guerra di Grecia*, Milano 1965.

5.2 Η ελληνική αντεπίθεση

Ο ενθουσιασμός του στρατού και τα βουνά της Ηπείρου επέτρεψαν στους Έλληνες όχι μόνο να αντιμετωπίσουν την ιταλική επίθεση της 28ης Οκτωβρίου με επιτυχία, αλλά και να περάσουν αμέσως στην αντεπίθεση. Από την ημέρα που ξεκίνησε η ελληνική αντεπίθεση, στις 14 Νοεμβρίου 1940, οι όροι του πολέμου άλλαξαν. Οι Ιταλοί υπέστησαν τρομακτικές ήττες και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν μέσα στην Αλβανία, πολλές φορές άτακτα. Οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού εξέπληξαν τον Ντούτσε και τον έστρεψαν εναντίον του Τζακομόνι και ιδίως εναντίον του Πράσκα, τον οποίο και αντικατέστησε με τον Σοντού. Ο Ντούτσε στράφηκε και εναντίον του γαμπρού του Τσιάνο, γιατί θεώρησε ότι δεν του έδωσε ακριβείς πληροφορίες για τους Έλληνες[96].

Κατά τις δέκα πρώτες μέρες του Νοεμβρίου η ορμητικότητα των Ιταλών είχε εξανεμιστεί[97]. Οι παράγοντες που συνέβαλαν στη θεαματική αυτή αλλαγή ήταν:

- τα λάθη της ιταλικής στρατιωτικής ηγεσίας
- η ελάχιστη εκμετάλλευση της αδιαφιλονίκητης αεροπορικής υπεροχής των Ιταλών
- η έμφυτη αισιοδοξία του Έλληνα στρατιώτη
- η προσεκτική πολεμική προετοιμασία στην οποία είχε επιδοθεί η ελληνική κυβέρνηση και ιδιαίτερα η VIII Μεραρχία
- η έγκαιρη επιστράτευση
- η καλή εκπαίδευση των στρατιωτών
- η δημιουργία ικανών στελεχών από τον λοχαγό ως τον διοικητή μεραρχίας, που διακρίνονταν για τη λήψη ορθών αποφάσεων, ακόμη και στην περίπτωση «κενού» εντολών, και την ταχύτατη εκτέλεσή τους.

---

[96] Ο Μουσολίνι επέρριψε την άσχημη εξέλιξη του πολέμου στην ανώτατη στρατιωτική ηγεσία: *«Καταλαβαίνω πόσο καθαρά έβλεπε ο Ναπολέων, όταν αναζητούσε τους στρατηγούς του ανάμεσα στους δεκανείς και λοχίες. Το επάγγελμα του στρατηγού δεν είναι οποιοδήποτε επάγγελμα. Είναι μια τέχνη, μια αποστολή, θα έπρεπε οι στρατιώτες, όπως στα χρόνια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας να εξέλεγαν τους στρατηγούς τους δια βοής»*. Η έκρηξη του Ιταλού δικτάτορα ήταν δικαιολογημένη, αν συνυπολογίσει κανείς και την πληροφορία ότι ο Σοντού τα βράδια στην Αλβανία συνέθετε σονέτα! Βλ. Καζάκος Κ., «Μύθοι και αλήθειες μιας απροσδόκητης νίκης», *Ιστορία*, τεύχ. 8, Οκτώβριος 2009, σ. 15.

[97] Σύμφωνα με τις αναφορές που προέρχονταν από τα Τίρανα, οι Ιταλοί στρατιώτες «είχαν προσβληθεί από μια μορφή μελαγχολικής μοιρολατρίας όσο πλησίαζαν στην πρώτη γραμμή. Σε αυτό συνέτεινε η τραχύτητα του εδάφους, η συνεχής βροχόπτωση, οι αδιάβατοι ορεινοί όγκοι, τα ξεχειλισμένα ποτάμια και η λάσπη του κάλυπτε την περιοχή και δυσκόλευε τη μεταφορά ανθρώπων, ζώων και οχημάτων». Στις καιρικές συνθήκες πρέπει να προστεθεί και η ευστοχία του ελληνικού πυροβολικού που έπληττε τις εχθρικές θέσεις. Βλ. Καζάκος Κ., *ό.π.*

- η βιολογική υπεροχή των ορεσίβιων και αγροτικών πληθυσμών (ιδιαίτερα των Ηπειρωτών, των Μακεδόνων, των Θεσσαλών και των Σερεοελλαδιτών).
- η πολύτιμη βοήθεια που πρόσφεραν οι άμαχοι της συνοριακής ζώνης στην Ήπειρο (παρά τη σιγουριά της ιταλικής ηγεσίας ότι θα έμεναν παγερά αδιάφοροι στην εισβολή).
- και οι δυσμενέστατες κλιματολογικές συνθήκες, οι οποίες σε παρόμοιες περιπτώσεις λειτουργούν αρνητικά για τον επιτιθέμενο.

Οι παράγοντες αυτοί συνέβαλαν στο να μεταμορφωθεί ο αμυνόμενος Έλληνας στρατιώτης σε αμείλικτο διώκτη των εισβολέων έναντι οποιουδήποτε τιμήματος. Έτσι, οι επιφυλάξεις της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας και η ανησυχία του Μεταξά για την «υπεραισιόδοξη κοινή γνώμη» παρασύρθηκαν μέσα στον χείμαρρο του ενθουσιασμού των απλών Ελλήνων, ενός ενθουσιασμού που αποδείχθηκε ότι δεν στερούνταν βάσης.

«…Εκεί τις είκοσι μέρες της άμυνας και ύστερα τον επιδρομέα τον τρέψαμε εις άτακτον φυγήν αφού τους επιδρομείς τους αφήσαμε αιωνίους αγροφύλακες του κάμπου του Καλπακίου και άλλους στείλαμε μέσω Καλαμά…» (επιστολή Βασιλείου Γκαλντέμη).

Για να αποκτήσουμε γνώση της σκληρότητας των μαχών θα πρέπει να ανατρέξουμε στα ημερολόγια[98] των πρωταγωνιστών των μαχών της περιόδου εκείνης. Πολύ εύστοχα ο λοχαγός Σπήλιος Ρουβάς δίνει στο ημερολόγιό του[99] τα χαρακτηριστικά του Έλληνα στρατιώτη: *«...Όσο πιο δύσκολη είναι η αποστολή που αναθέτεις στον Έλληνα στρατιώτη, τόσο πιο πειθαρχικά δέχεται να την εκτελέσει, γιατί την παίρνει ως εκδήλωση εμπιστοσύνης στην ισχύ του και στον πατριωτισμό του. Μόνο άμα αφήσει την πολεμική ιαχή του «αέρα» δεν συγκρατιέται πια, αφηνιάζει, δεν πειθαρχεί. Κάνει ό,τι ο πηγαίος του αυθορμητισμός τού υποβάλλει και τα αυτιά του φράσσουν για κάθε διαταγή. Δρα και ενεργεί όπως του καπνίσει και πάντα του εξασφαλίζει την επιτυχία, γιατί έχει κληρονομικά μέσα στο είναι του τις αρετές του παλιού πολεμιστού».*

«…Ο Έλληνας στρατιώτης είναι και στρατηγός αλλά και αρχηγός του κράτους, είναι ολόκληρη η Ελλάς. Όχι διότι παρακούει ή ορίζει, αλλά διότι έχει αδιάκοπα την εποπτείαν του όλου… έχει ιστορικήν και πολιτικήν συνείδησιν… Όταν θα γραφεί η ιστορία αυτού του πολέμου,

---

[98] Για μια συνολική μελέτη των Ημερολογίων του 1940 βλ. την διδακτορική διατριβή της Ελένης Κ. Δημητρίου, *ό.π.*

[99] Βλ. Μουρέλλος Ι.Δ., *Το ημερολόγιο ενός νεκρού λοχαγού*, εκδ. Μουρμέλ, Ηράκλειο 1947.

θα κατανοήσουν τότε όλοι πλέον ότι το συνετελούμενον υπό του ελληνικού ηρωισμού άθλον είναι μεγαλύτερο από εκείνο το οποίον αντιλαμβάνεται και η πλέον φιλόπατρις φαντασία[100]*...».*

Ο Άγγελος Τερζάκης αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Οι έφεδροι του 1940 πήγαιναν στο μέτωπο για να κλείσουν την ελληνική ιστορία με ένα κεφάλαιο αντάξιό της. Αυτός ο κλήρος τους είχε λάχει: ήταν μια τραγική και υψηλή τιμή. Ποτέ άλλοτε, ύστερα από τον ξεσηκωμό του 1821, δεν είχε φουσκώσει έτσι μέσα στην ελληνική ψυχή το κέφι της λεβεντιάς. Τίποτα το πεισιθάνατο, το πένθιμο. Αεράκι ανοιξιάτικο είχε να ταράξει τα φυλλοκάρδια»*[101].

Όπως επισημαίνει και ο διοικητής της VIII^{ης} Μεραρχίας, Χαράλαμπος Κατσιμήτρος, *«αι ηθικαί δυνάμεις εμψυχούσι την χρήσιν των υλικών μέσων επί του πεδίου της μάχης, κυριαρχούσι των αποφάσεων του ηγήτορος και εμπνέουσι τας ενδοξοτέρας και ευγενεστέρας πράξεις αυταπαρνήσεως και αυτοθυσίας»*[102].

Οι αντίπαλοι των Ιταλών είχανε το πλεονέκτημα να έχουν ταυτίσει το θρησκευτικό συναίσθημα με το εθνικό, κάτι αδιανόητο για τον ευρωπαίο στρατιώτη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Τερζάκης τοποθετεί τη Θεοτόκο να οδηγεί τους Έλληνες στρατιώτες στη νίκη. Γράφει παραστατικά: *«Μια γυναικεία μορφή να προβαδίζη, ψιλόλιγνη, αλαφροπερπάτητη, με την καλύπτρα της αναριγμένη από το κεφάλι στους ώμους. Την αναγνώριζε, την ήξερε από πάντα, του την είχαν τραγουδήσει όταν ήταν μικρός κι ονειρευότανε στην κούνια. Ήταν η μάνα η μεγαλόψυχη στον πόνο και στη δόξα, η λαβωμένη της Τήνου, η υπέρμαχος Στρατηγός»*[103]. Απέναντι στο ακαταμάχητο αυτό ιδεολογικό όπλο ο Ιταλός στρατιώτης είχε να αντιπαραθέσει ένα κενό από ιδεολογικά οράματα.

---

[100] Βλ. Τσάτσος Κ., «Ο Ελληνικός ηρωισμός», εφημ. *Ασύρματος*, 1/1/41.

[101] Βλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, σ. 87.

[102] Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 54. Αναφέροντας τον κανονισμό εκπαιδεύσεως του Πεζικού για τον αγώνα τονίζει ότι ο ίδιος κατέβαλε πάσα προσπάθεια για τη διατήρηση και εξύψωση των ηθικών δυνάμεων των μαχητών, που επρόκειτο να αγωνιστούν σε αγώνα άνισο και συναναστρεφόταν όσο το δυνατόν συχνότερα τους άνδρες των μονάδων *«για να γνωρίση απευθείας, να μελετήση, να επικοινωνήση με τας ψυχάς αυτών, να διαγνώση τας μυχίας αυτών σκέψεις και να ακούση τον πατριωτικόν παλμόν της καρδίας των... Ιδιαιτέρως, δε, εις τους εξ Ηπείρου καταγομένους οπλίτας, οι οποίοι απετέλουν τα 4/5 της δυνάμεως της Μεραρχίας, υπέμνησε ότι ο αγών, είναι αγών υπέρ βωμών και εστιών... Διότι πράγματι θα αγωνισθώσι διά τα χωρία των, διά τα κτήματά των, διά τας οικίας των, διά τους γονείς και τα τέκνα των και τας οικογενείας των εν γένει»*.

[103] Βλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, σ. 87.

5.3 Εαρινή Επίθεση

Στις 9 Μαρτίου του 1941 αρχίζει στο μέτωπο της Βορείου Ηπείρου η Εαρινή Επίθεση[104] των Ιταλών, η οποία ήταν συντονισμένη στο γερμανικό σχέδιο «Μαρίτα», υπό την προσωπική καθοδήγηση του Μπενίτο Μουσολίνι. Η σχεδίαση και η διεξαγωγή της επιχειρήσεως είχε ανατεθεί στην 11η Ιταλική Στρατιά υπό την διοίκηση του στρατηγού Τζελότο, που είχε υπό τις διαταγές του τα IV, VIII, XXV Σώματα Στρατού.

Αποκαλυπτική των σκέψεων, οι οποίες απασχολούν τον ηγέτη της Ιταλίας Μουσολίνι στην αρχή του 1941, είναι η επιστολή[105] που έστειλε την πρωτοχρονιά του 1941 προς τον στρατηγό Ούγο Καβαλλέρο, γενικό επιτελάρχη της Ιταλίας, στην οποία αποκαλύπτεται η προετοιμασία της Εαρινής Επίθεσης.

«Αγαπητέ μου Καβαλλέρο,

Την παραμονήν της εξαπολύσεως της επιθέσεώς μας να συγκαλέσετε όλους τους Διοικητάς των Σωμάτων Στρατού και των Μεραρχιών και να τους ανακοινώσετε τα εξής:

α) Η επίθεσις, που θα εξαπολύσουμε, μπορεί και πρέπει να επιφέρη την ριζική μεταβολή της καταστάσεως, ιδίως από της απόψεως του ηθικού των στρατευμάτων. Έπειτα από εξήντα ημερών αγώνα, ο στρατός μας παύει να είναι άκμων και μετατρέπεται σε σφύρα.

β) Η επιχείρησις πρέπει να αρχίση αιφνιδιαστικά και να διεξαχθή με μεγάλη ενεργητικότητα και πείσμα. Πρέπει το ιταλικό στρατιωτικό γόητρο να αποκατασταθεί πλήρως στα μάτια της υφηλίου. Γνωρίζετε όλοι ότι ήμουνα κι θα είμαι ο πλέον άκαμπτος φρουρός του γοήτρου αυτού.

γ) Η Γερμανία είναι έτοιμη να στείλη μια Μεραρχία Αλπινιστών στην Αλβανία, ενώ παράλληλα ετοιμάζει μία στρατιά που προορίζεται να επιτεθή τον Μάρτιο, εναντίον της Ελλάδος διά μέσου της Βουλγαρίας. Εγώ, όμως, επιθυμώ η γενναιότης και ικανότης των ιταλικών στρατευμάτων να καταστήσουν περιττή τη γερμανική βοήθεια στο αλβανικό Μέτωπο και είμαι βέβαιος ότι η επιθυμία μου θα εκπληρωθή.

δ) Ο ιταλικός λαός περιμένει με αγωνία να αλλάξει ο άνεμος στην Αλβανία. Υπολογίζω σε σας και σε όλους τους γενναίους στρατιώτες σας».

Μουσολίνι.

---

[104] Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Χειμεριναί Επιχειρήσεις, Ιταλική Επίθεσις Μαρτίου*, Αθήνα 1966. Βλ. και Μαυροκέφαλος Π., Μαυροκέφαλου Χ., «Η Εαρινή, Επίθεση των Ιταλών. Συντρίβεται το ύψωμα 731», *Στρατιωτική Ιστορία*, εκδ. Περισκόπιο, Μάρτιος 2009. Βλ. και Τζουβαλάς Γ.Μ., *ό.π.* Πρβλ. και Καζάκος Κ., «731. Το ύψωμα της Κολάσεως. Ανελέητος βομβαρδισμός και ομηρικές μάχες σώμα με σώμα», *Ιστορία*, τεύχ. 8, Οκτώβριος 2009, σσ. 76-91.

[105] Βλ. Παπαμιχαλόπουλος Ν.Ζ., 17 *Ημέρες του Μαρτίου*, Αθήναι 1967[3], σ. 23.

Στις 23 Φεβρουαρίου 1941 εκφωνεί ο ίδιος ο Μουσολίνι έναν λόγο στη Ρώμη και λέει: *«Το τελευταίον έρεισμα της Μεγάλης Βρετανίας εις την ευρωπαϊκήν ήπειρον ήτο και είναι η Ελλάς, το μόνον έθνος το οποίον δεν ηθέλησε να παραιτηθή της αγγλικής εγγυήσεως. Ήτο απαραίτητον να αντιμετωπίσωμεν την Ελλάδαν και εις το σημείον τούτο ευρέθησαν σύμφωνοι όλοι οι υπεύθυνοι στρατιωτικοί παράγοντες»*. Στη συνέχεια, αφού εξωράισε και παραποίησε την μέχρι εκείνη τη στιγμή εκστρατεία, κατέληξε: *«Εντός ολίγου θα έρθει η άνοιξις, και επειδή η άνοιξις είναι η ιδική μας εποχή, όλα θα μας έρθουν ρόδινα. Σας το επαναλαμβάνω, όλα θα μας έρθουν ρόδινα»*. Ο υπαινιγμός ήταν βέβαια στον φασιστικό ύμνο «Giovinezza, gioninezza, primavera de bellezza»[106].

Τον Μάρτιο του 1941 στην περιβόητη Εαρινή Επίθεση που εξαπέλυσε η αντίπαλος χώρα, ο ιταλικός στρατός παρουσιαζόταν ξανά έτοιμος να επανακτήσει τη χαμένη επιθετικότητα του φθινοπώρου του 1940. Από τις 30 Μεραρχίες που διέθετε η Ιταλία στην Αλβανία ενεπλάκησαν προοδευτικώς 11 Μεραρχίες στην Εαρινή Επίθεση. Η κύρια προσπάθεια των Ιταλών εφαρμόστηκε κατά του υψώματος 731 και του παρακειμένου Μπρέγκου Ράπιτ. Παρ' όλα αυτά, οι Ιταλοί δεν πλησίασαν ούτε στο ελάχιστο τον αντικειμενικό τους σκοπό, δηλαδή να «σπάσουν τα πλευρά των Ελλήνων». Στις 11 Μαρτίου δυνάμεις της 1ης Μεραρχίας απωθούν τις ιταλικές δυνάμεις στο ύψωμα 731 έπειτα από σκληρή διήμερη μάχη[107]. Οι υποχωρούντες Ιταλοί εγκαταλείπουν στο πεδίο της μάχης 250 νεκρούς, ενώ 501 πιάνονται αιχμάλωτοι από τις ελληνικές δυνάμεις. Πέντε σχεδόν μέρες μετά την εξαπόλυση της Εαρινής Επίθεσης ο ιταλικός στρατός αριθμεί τουλάχιστον 14.000 νεκρούς και τραυματίες, ενώ στις 19 Μαρτίου γίνεται η ύστατη προσπάθεια των ιταλικών δυνάμεων να καταλάβουν το ύψωμα 731 της Τρεμπεσίνας, η οποία όμως καταλήγει σε νέα ήττα και βαριές απώλειες, ενώ δύο μέρες μετά ο Μουσολίνι, πεπεισμένος για την αποτυχία της Εαρινής Επίθεσης φεύγει από την Αλβανία.

Η ιταλική βιβλιογραφία στην προσπάθειά της να διερευνήσει τα αίτια της αποτυχίας της Εαρινής Επίθεσης κάνει λόγο για έλλειψη επαγγελματιών αξιωματικών στη θέση των

---

[106] Βλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, σ. 172.

[107] *«Το ύψωμα 731 το ονόμαζαν οι στρατιώται «Γολγοθά»· καθ' όλην την ημέρα ήτο ο κύριος στόχος του Πυροβολικού και των όλμων των Ιταλών· ήτο αδύνατον να κυκλοφορήσει τις την ημέρα και όλοι ήσαν καθηλωμένοι εντώς των χαρακωμάτων και αι απώλειαι εις νεκρούς και τραυματίας ήσαν καθημεριναί»*. Βλ. Κασλάς Δ.Γ., «Η Πολεμική δράσις του ΙΙ Τάγματος του 5ου Συντάγματος Πεζικού (Τρικάλων) κατά τον Ελληνοϊταλικόν Πόλεμον 1940-1941. Ανέκδοτες πολεμικές σημειώσεις», *Τρικαλινά, Ετήσιο Φιλολογικό Ιστορικό Λαογραφικό Λογοτεχνικό Περιοδικό Σύγγραμμα,* τόμ. 21, (2001), Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ) Τρικάλων, Τρίκαλα, σ. 218.

επικεφαλής των ταγμάτων, αναποτελεσματικότητα των αεροπορικών βομβαρδισμών, έλλειψη πυρομαχικών αλλά και συνεννόησης ανάμεσα στις μονάδες Πυροβολικού και τα τάγματα που εξαπέλυαν τις επιθέσεις. Η Εαρινή Επίθεση ήταν ένας νέος γύρος φονικότατων συγκρούσεων, που κατέληξε σε νίκη των Ελλήνων, με πολλές απώλειες και από τα δύο μέρη, και με την απορία του Μουσολίνι να συνοψίζεται στην φράση: *«Κάτι συνέβη, που εσείς οι ειδικοί οφείλετε να το εξακριβώσετε»*.

Οι Ιταλοί προσπαθούν να επινοήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα ελαφρυντικά για την ήττα τους. Την αποδίδουν στον φασιστικό επεκτατισμό, στις λανθασμένες αποφάσεις της ανώτατης ηγεσίας, μειώνουν τις απώλειές τους, υπερτονίζουν τις ελληνικές, αποσιωπούν ήττες, στηλιτεύουν την αποτελεσματικότητα της αεροπορίας, παραπονιούνται για το έλλειμμα οργάνωσης του ιταλικού στρατού. Σύμφωνα με τον Ζαχαρία Τσιρπανλή, *«η μεγιστοποίηση, από τη μια των οργανωτικών αδυναμιών του ηττημένου, η μυθοποίηση, από την άλλη, των μικρών δυνάμεων του νικητή, οδηγούν σε συμπεράσματα ανιστόρητα»*[108].

Στην ελληνική νίκη υπήρξε αδιαμφισβήτητα μεγάλη η συμβολή όλων των κατοίκων της Ηπείρου. Ηλικιωμένοι, γυναίκες και παιδιά, έγραψαν το δικό τους έπος. Ο Δαβάκης, για να ανεφοδιάσει τα τμήματά του με όσα πυρομαχικά και εφόδια τού είχαν απομείνει, ζήτησε τη συνδρομή των χωρικών, οι οποίοι ανταποκρίθηκαν με συγκινητική αυτοθυσία. Σε ολόκληρη τη διάρκεια της μάχης της Πίνδου, βοήθησαν τα μαχόμενα τμήματα, μεταφέροντας με όσα μέσα διέθεταν, αλλά προπάντων με αυτοθυσία και αυταπάρνηση, πυρομαχικά, τρόφιμα και άλλα εφόδια μέχρι την πρώτη γραμμή του μετώπου, στους μαχητές του αποσπάσματος Πίνδου, από όπου στη συνέχεια διακόμιζαν τραυματίες προς τα μετόπισθεν. Η συνεισφορά αυτή των Ηπειρωτών υπήρξε πράγματι μεγαλειώδης και συγκινητική και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της φιλοπατρίας των Ελλήνων. Ιδιαίτερα οι σκληροτράχηλες ηπειρώτισσες απέδειξαν για άλλη μία φορά ότι αυτές ήταν οι «μάνες του Γένους», το εγκώμιο των οποίων πλέκει με τον δικό του τρόπο ο Νέστορας Μάτσας[109]: *«Την τελευταία φορά που σε συνάντησα ήταν στην μεγάλη ώρα του πολέμου. Είχες ζαλωθεί τρόφιμα και πολεμοφόδια κι ορθή, αγέρωχη, με τα μάτια να πετάν φλόγες κινούσες για τις άγριες βουνοκορφές της Πίνδου… σίγουρα κινούσες από πολύ μακριά, από εκείνο το αθώρητο πια μετερίζι της ιστορίας, εκεί που σμίγουν αξεδιάλυτα η αλήθεια με τον μύθο, η πραγματικότητα με τον θρύλο…»*.

---

[108] Βλ. Τσιρπανλής Ν.Ζ., *ό.π.*

[109] Βλ. Μάτσα Νέστορα, *Στην Κυρά του Γένους*.

5.4 Μαρτυρία για τους άταφους στρατιώτες του Αλβανικού Έπους[110]

Στο Αεροδρόμιο στα Ιωάννινα

«Ήταν ένα βράδυ αρκετά κρύο και βροχερό στα Ιωάννινα, όταν με τον πατέρα Δημήτριο, στη συνέχεια Μητροπολίτη Αργυροκάστρου, περιμέναμε στο Αεροδρόμιο στα Ιωάννινα τον Αρχιεπίσκοπο που έρχονταν από Αθήνα για Αργυρόκαστρο και στη συνέχεια Τίρανα. Η πτήση είχε αλλεπάλληλες αναβολές λόγω κυρίως της ομίχλης που ήταν πυκνή εκείνο το βράδυ. Είχαν ετοιμάσει οι αρμόδιοι του αερολιμένα την αίθουσα επισήμων, πάντοτε εξάλλου ήταν ευγενικοί και με πολύ μεγάλη χαρά περίμεναν τον Αρχιεπίσκοπο να του παράσχουν οποιαδήποτε διευκόλυνση, να πάρουν την ευχή του και ουκ ολίγες φορές να τον ρωτήσουν για προβλήματα που τους απασχολούσαν. Με λαχτάρα και οι υπάλληλοι μαζί με άλλους που έβγαιναν απ' τα Ιωάννινα, πρόσωπα του δημοσίου βίου, καθηγητές απ' το Πανεπιστήμιο, γιατροί και δημοσιογράφοι έπαιρναν και ένα σύντομο «σεμινάριο» για το τι συμβαίνει στην Ορθόδοξη Εκκλησία και η παρουσίαση του Αρχιεπισκόπου ήταν πάντοτε επικαιροποιημένη με τα όσα υλοποιούνταν και κυρίως με τις ιδέες και τα οράματα του για τη συνέχεια. Συνάρπαζε ο Αρχιεπίσκοπος και προσπαθούσε να βρει συμπορευόμενους και το πέτυχε ουκ ολίγες φορές, ειδικά στους κόλπους των νέων επιστημόνων.

Εκείνο όμως το βράδυ και ενώ οι ώρες περνούσαν η πτήση μάλλον πήγαινε προς αναβολή. Τρεις όμως ηλικιωμένες γυναίκες δεν έλεγαν να φύγουν απ' την αίθουσα αναμονής λες και περίμεναν να συναντήσουν το πιο αγαπημένο τους πρόσωπο. Πλησίασαν πολύ διακριτικά τον π. Δημήτριο και τον ρώτησαν εάν περιμένει τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο. Τις πήρε και τις έβαλε στην αίθουσα επισήμων να περιμένουν μαζί τον Αρχιεπίσκοπο.

Έφτασε τελικά το αεροπλάνο και παρά την περασμένη ώρα και την ταλαιπωρία της πολύωρης αναμονής του στην Αθήνα, ο Αρχιεπίσκοπος, όπως πάντοτε συμβαίνει, είχε την υπομονή να μιλήσει με τις γυναίκες που τον ανέμεναν. Και εκτυλίχτηκε μια απ' τις πιο συγκινητικές και όμορφες ιστορίες. Οι δύο απ' τις γυναίκες ήταν αδερφές ενός απ' τους χιλιάδες πεσόντες στο Μέτωπο με τους Ιταλούς το 1940. Αδερφές του Ζώη, απ' τα *Ζαγοροχώρια* Ιωαννίνων. Εκείνος ήρθε να πολεμήσει πάνω στη νιότη του και δεν γύρισε. Έμεινε κάπου κοντά στον *Άγιο Βασίλειο*, στην ευρύτερη περιοχή της *Χιμάρας*. Και η τρίτη γυναίκα, ήταν η αρραβωνιαστικιά του Ζώη. Έμεινε όλη της τη ζωή ανύπαντρη, αναμένοντας και περιμένοντας τον αρραβώνα της ζωής της, το Ζώη… Είχε μάλιστα αναχωρήσει για το μέτωπο την επαύριο του επίσημου αρραβώνα τους, για λίγο, και έμεινε εδώ για πάντα.

---

[110] Ανέκδοτη μαρτυρία του ιστοριοδίφη-ερευνητή Ορφέα Μπέτση.

Παντρεύτηκε εκείνος την Πατρίδα και αυτή δεν ζήλεψε, σεβάστηκε την απόφαση του και τη θεώρησε ανώτερη και αυτή και έμεινε όλη της τη ζωή αφιερωμένη στις κουνιάδες της· περιμένοντας οι τρεις μαζί.

Και δεν περίμεναν άδικα, ούτε παράλογα την επιστροφή του Ζώη. Αυτό το γνώριζαν ότι ήταν μάλλον αδύνατο. Περίμεναν την ώρα που θα έπεφταν τα σύρματα και θα μπορούσαν να μπουν και να επισκεφθούν τα μέρη που έπεσε ο αδερφός τους. Περίμεναν να πληροφορηθούν έστω ότι θα προχωρούσαν κάποιες προσπάθειες να εντοπιστούν οι ήρωες αυτοί που ήταν θαμμένοι και να αποκτήσουν αξιοπρεπείς συνθήκες ενταφιασμού και νεκροταφείου. Και την επιστροφή την έβλεπαν στο πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επέστρεφε, στο όνομα όλων, το μεγάλο χρέος.

Εκείνες είχαν έρθει προετοιμασμένες στο Αεροδρόμιο. Είχε φέρει, η μαυροφορεμένη επί εβδομήντα χρόνια αρραβωνιαστικιά του ήρωα, κλάδο από μια κυδωνιά. Ήταν ένα δέντρο που είχαν φυτέψει στη αυλή του σπιτιού, στο οποίο θα έμπαινε νύφη, ακριβώς την ημέρα που αρραβωνιάστηκαν για να τη θυμούνται. Και το δέντρο ζούσε για να θυμίζει τον Ζώη, που ζούσε στον ουρανό στο όνομα της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας της Πατρίδας των Ελλήνων… Είχαν φέρει και μια ανθοδέσμη λουλούδια απ' τον κήπο τους εκεί στο μικρό χωριό των *Ζαγοροχωρίων*. Με μια παράκληση, όταν ο Μακαριότατος θα περνούσε στα μέρη που πιθανώς να έπεσε και να αναπαύεται ο Ζώης να ρίξει και να ραντίσει με τα πέταλα τους το χώμα. Μαζί με το θυμίαμα, τρισάγιο αναπαύσεως και απόδειξη ότι τον θυμούνται οι αδερφές, η αρραβωνιαστικιά του, αλλά, κυρίως, ολόκληρη η Εκκλησία και όλος ο λαός.

Και επιπλέον οι καλές αυτές Χριστιανές γυναίκες είχαν φέρει μαζί τους και ένα μικρό φάκελο· μέσα κάποιες οικονομίες. Ήταν ό,τι είχαν μαζέψει απ' τη σύνταξη του ήρωα αδελφού τους. Αυτά που το κράτος είχε δώσει, λίγα, πολύ λίγα σε σύγκριση με τη θυσία του Ζώη, εκείνες δεν τα είχαν ξοδέψει. Τα είχαν φυλάξει τόσα χρόνια, με την ελπίδα ότι κάποτε θα χρειαστούν, να γίνει ο τάφος του παλικαριού.

Αυτό είναι το μεγαλείο της Ελληνικής ψυχής, είναι ο πλούτος της καλλιεργημένης ψυχής του Χριστιανού. Πού αλλού μπορεί κανείς να βρει τέτοιο βάθος ψυχής, τέτοια πλούσια υπομονή και καρτερία. Και επιπλέον τέτοια εμπιστοσύνη. Τα έδωσαν στον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο να τα χρησιμοποιήσει με τον καλύτερο τρόπο που εκείνος γνώριζε. Και αμέσως ήρθε η απάντηση: Θα χρησιμοποιηθούν για το χριστιανικό Οικοτροφείο κοριτσιών στους *Βουλιαράτες*[111]. Νέος ήταν ο Ζώης όταν έφυγε απ' τη ζωή και για τους νέους θα

---

[111] *Βουλιαράτες* ή *Βουλιαράτι*. Το χωριό της Β. Ηπείρου με το Κοιμητήριο των πεσόντων Ελλήνων στρατιωτών στην Αλβανία.

χρησιμοποιηθούν οι οικονομίες του. Και επιπλέον, εκεί κοντά με το Οικοτροφείο, βρίσκεται και το Στρατιωτικό Νεκροταφείο και είναι αυτές οι κοπέλες που ανάβουν ένα κερί και για την ψυχή των πεσόντων, ψάλλουν και βοηθούν τους ιερείς ώστε να μνημονεύουν ασταμάτητα όσους έπεσαν, αψηφώντας τη νιότη τους, για την ελευθερία.

Μια γενιά που τόσο αδικήθηκε εκπροσωπούσαν οι γυναίκες αυτές στο Αεροδρόμιο των Ιωαννίνων και ένας Αρχιεπίσκοπος που αποκαθιστούσε τις παραλείψεις. Έδινε παρηγοριά και ανάπαυση και σ' αυτούς τους ανθρώπους που δεν ξεχνούν.

Η βραδιά εκείνη δεν έλεγε να τελειώσει. Ήταν μακρά, πολύ μακρά. Η ιστορία δεν έγινε πολύ γνωστή, αλλά είναι μια απ' αυτές τις μικρές ανθρώπινες ιστορίες που από μόνη της είναι αρκετά κατατοπιστική για τον τρόπο πώς απλοί άνθρωποι συντελούν στη διαμόρφωση μια ολόκληρης ιστορίας».

6. Γερμανική Κατοχή και Αντίσταση

Στις 6 Απριλίου 1941 η Γερμανία, τσακίζοντας ταυτόχρονα την Γιουγκοσλαβική αντίσταση, χτυπάει την Ελλάδα. Μετά την κατάρρευση της ελληνικής άμυνας, μπροστά στην προέλαση των χιτλερικών στρατειών, ο βασιλιάς και η διορισμένη κυβέρνηση του Εμμανουήλ Τσουδερού εγκαταλείπουν την πρωτεύουσα, καταφεύγοντας αρχικά στην Κρήτη και στη συνέχεια στη Μέση Ανατολή[112], ενώ η στρατιωτική ηγεσία συνθηκολογεί στις 24 Απριλίου.

Τα πρώτα τμήματα της πανίσχυρης *Βέρμαχτ*[113], των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων, εισήλθαν στην Αθήνα στις 27 Απριλίου 1941, μετά από σκληρές μάχες με τα ελληνικά στρατεύματα που κράτησαν τρεις εβδομάδες. Η γερμανική προπαγάνδα δήλωνε ότι η εισβολή δεν στρεφόταν εναντίον της Ελλάδας αλλά εναντίον των Άγγλων που βρίσκονταν σε ελληνικό έδαφος. Ο καγκελάριος της Γερμανίας, Αδόλφος Χίτλερ σε ομιλία του στις 4 Μαΐου 1941 εξήρε τη γενναιότητα και το «παράτολμον θάρρος» των Ελλήνων που αντιστάθηκαν στην επίλεκτη γερμανική Βέρμαχτ. Ταυτόχρονα, δήλωνε ότι η Γερμανία μπορούσε πλέον να ικανοποιήσει «τις δίκαιες πολιτικές και εθνικές φιλοδοξίες» των συνεταίρων της, Βουλγάρων και Ιταλών. Αναφέρθηκε στην επανόρθωση της «αδικίας» που είχε γίνει άλλοτε στην Βουλγαρία και την «ενδυνάμωση και ικανοποίηση της Ιταλίας». Ως απώτερο στόχο οι Γερμανοί δήλωναν την πρόθεσή τους να διασφαλίσουν τα νώτα τους ενόψει της επικείμενης επιχείρησης «Μπαρμπαρόσα» κατά της Ρωσίας, αλλά και την απρόσκοπτη ροή μεταλλευμάτων για την πολεμική τους βιομηχανία.

Η πρώτη εντολή του Χίτλερ ήταν να αντικαταστήσει την πρεσβεία, στις 28 Απριλίου 1941 και να ορίσει τον διπλωμάτη καριέρας, Γκύντερ Άλτενμπουργκ (Gunther Altenburg), «πληρεξούσιο του Ράιχ στην Ελλάδα», με την σημείωση ότι με βάση το γερμανικό

---

[112] Όταν τον Απρίλιο του 1941 οι Γερμανοί κατέλαβαν την Ελλάδα, η ελληνική κυβέρνηση κατέφυγε στο Κάιρο. Ο Γ. Σεφέρης, που ήταν διπλωματικός υπάλληλος, την ακολούθησε και από την υπηρεσιακή του θέση (στο Κάιρο και την Πραιτόρια της Ν. Αφρικής) έζησε τις διπλωματικές ζυμώσεις μεταξύ των Ελλήνων πολιτικών και των συμμάχων, οι οποίες αφορούσαν το πολιτικό μέλλον της Ελλάδας. Στα ημερολόγιά του, που εκδόθηκαν μετά το θάνατό του με τον τίτλο Μέρες και Πολιτικό Ημερολόγιο, έχει καταγράψει τους πολιτικούς αυτούς αγώνες, τις δολοπλοκίες και τους καιροσκοπισμούς ανθρώπων και υπηρεσιών, σε μια εποχή που η Ελλάδα με την Αντίστασή της συνέχιζε τον αγώνα εναντίον των κατακτητών και υπέφερε τα πάνδεινα (πείνα, εκτελέσεις, βασανιστήρια, πυρπολήσεις κτλ.). Οι εμπειρίες αυτές του Σεφέρη βρίσκουν την ποιητική τους έκφραση στα ποιήματα της συλλογής «Ημερολόγιο Καταστρώματος Β΄».

[113] Η *Βέρμαχτ* (γερμ. *Deutsche Wehrmacht*: γερμανική αμυντική δύναμη) είναι το όνομα των γερμανικών ένοπλων δυνάμεων από τις 16 Μαρτίου 1935 μέχρι τις 20 Αυγούστου 1946.

πρωτόκολλο σε επίσημες τελετές ήταν υποχρεωμένος να φέρει στολή. Με νέα οδηγία του Χίτλερ στις 9 Ιουνίου 1941 όριζε τον στρατάρχη Βίλχεμ Λίστ (Wilhelm List) αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, αλλά του έδινε και την ανώτατη εκτελεστική εξουσία της εδαφικής διοίκησης σε περιοχές που βρίσκονταν υπό την γερμανική κυριαρχία[114]. Διοικητής της Νοτίου Ελλάδος ορίστηκε ο στρατηγός Χέλμουτ Φέλμυ και Διοικητής της Θεσσαλονίκης και του Αιγαίου ο Κουρτ φον Κρέντσκι. Η υπόλοιπη χώρα βρισκόταν υπό την κατοχή της 11ης ιταλικής στρατιάς, με ηγέτη τον στρατηγό Κάρλο Τζελόζο, στην οποία υπάγονταν τα τρία σώματα στρατού: το *XXXVI C.A* με έδρα τα Γιάννενα, το *III. C.A.* με έδρα το Βόλο, και το *VIII. C.A.* με έδρα το Ξυλόκαστρο.

6.1 Η τριπλή κατοχή

Η κατοχή είναι ιδιαίτερα σκληρή για την Ελλάδα. Η χώρα μοιράζεται ανάμεσα στους Γερμανούς, τους Ιταλούς και τους Βουλγάρους (τριπλή κατοχή). Το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδος βρισκόταν υπό ιταλική κατοχή μέχρι το Σεπτέμβριο του 1943[115], ενώ ορισμένα γερμανικά τμήματα είχαν την έδρα τους σε περιοχές της ιταλικής ζώνης (π.χ. Αττική). Μετά τον Σεπτέμβριο του 1943 οι Γερμανοί ανέλαβαν τον έλεγχο των Επτανήσων και από τον Ιούλιο του 1943 ο βουλγαρικός στρατός ανέλαβε καθήκοντα σε τμήματα της Κεντρικής Μακεδονίας.

Ο ουσιαστικός έλεγχος της Ελλάδος περνούσε σταδιακά στους Γερμανούς, παρ' όλο που η Ελλάδα αναγνωριζόταν ως σφαίρα ιταλικής επιρροής. Οι σύμμαχοι της Γερμανίας διεκδικούσαν για λογαριασμό τους εδαφικές προσαρτήσεις. Η Γερμανία ανέβαλε την ικανοποίηση των εδαφικών αξιώσεων των εταίρων της γιατί ήθελε να αποφύγει βίαιες αντιδράσεις της ελληνικής πλευράς.

Όλοι οι πόροι της Ελλάδας είναι στη διάθεση των κατακτητών[116]. Ενώ η πείνα εκμηδένιζε τον λαό, οι εκτελέσεις ολοκληρώνουν την καταστροφή.

---

[114] Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα*, τόμ. Α΄, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1988, σσ. 85 κ.ε.

[115] Βλ. σχετικό χάρτη στο Παράρτημα.

[116] Οι αρπαγές και οι ληστείες σε βάρος του ελληνικού λαού ήταν πάμπολλες και πολύμορφες. Ιδιαίτερο τραυματικό πλήγμα για τον πολιτισμό της Ελλάδος αποτέλεσαν οι αρπαγές των αρχαιοελληνικών θησαυρών. Οι ζημιές, οι καταστροφές οι κλοπές, οι παράνομες ανασκαφές που διενήργησαν οι κατακτητές είναι ανυπολόγιστες. Τους αρχαιολογικούς χώρους τους χρησιμοποίησαν για στρατιωτικούς σκοπούς. Οι Γερμανοί αξιωματικοί χάρισαν στον στρατάρχη φον Λιστ αρχαία κεφαλή του 4ου π.Χ. αιώνα. Βλ. Πετράκος Χ.Β., *Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940-1944*, εκδ. «Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία», Αθήνα 1994.

6.2 Οικονομική κατοχή

Η Γερμανία εκμεταλλεύτηκε και χρησιμοποίησε τους στρατηγικούς πόρους της Ελλάδας και την παραγωγική της ικανότητα στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Παρ' όλα αυτά, η κατοχή της Ελλάδας από τους Γερμανούς δεν τους απέφερε τα οφέλη που προσδοκούσαν σε σχέση με τους οικονομικούς στόχους που είχαν θέσει πριν από την επίθεση της Ιταλίας κατά της Ελλάδας τον Οκτώβριο του 1940.

Από τα μέσα του 1941 οι υπεύθυνοι του Γραφείου Πολεμικής Οικονομίας και Εξοπλισμών της Ανωτάτης Διοίκησης της Βέρμαχτ κατέσχεσαν τα διαθέσιμα ζωτικά εμπορεύματα και τα βιομηχανικά προϊόντα για να τα αποστείλουν στην Γερμανία. Ανέλαβαν τη διοίκηση και τον έλεγχο των περισσότερων ορυχείων και βιομηχανιών, όπως το *Λοκρίς Νικέλιον*, τους Βωξίτες των Δελφών, του Βωξίτες του Παρνασσού και το *Πυριτιδοποιείο* του επιχειρηματία Μποδοσάκη-Αθανασιάδη. Δεν σεβάστηκαν ούτε τους κανονισμούς της Χάγης του 1907, αφού τόσο οι Γερμανοί όσο και οι Ιταλοί αντιμετώπισαν τα περισσότερα εμπορεύματα της χώρας σαν λάφυρα πολέμου. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής 145.000 τόννοι μεταλλεύματος χρωμίου στάλθηκαν από την Ελλάδα στο Ράιχ. Όπως αναφέρεται στα γερμανικά αρχεία, εάν δεν προμηθεύονταν χρώμιο από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, τα αποθέματα της Γερμανίας θα είχαν εξαντληθεί από το 1942 με καταστροφικά αποτελέσματα για τη γερμανική πολεμική προσπάθεια, αφού το χρώμιο ήταν απαραίτητο στην πολεμική βιομηχανία.

Οι ενέργειες των ανταρτών ματαίωσαν τα γερμανικά σχέδια για εξάπλωση της εξόρυξης ορυκτών και οι επιθέσεις τους προκάλεσαν μεγάλες ζημιές. Από την άνοιξη του 1943 τα περισσότερα από τα ορυχεία έκλεισαν.

Οι εταιρείες των κατακτητών με πολλούς τρόπους που επινόησαν -άλλοτε θεμιτούς άλλοτε όχι- κατάφεραν να εισχωρήσουν σε σημαντικούς οικονομικούς τομείς στην Ελλάδα. Αυτό το κατάφεραν είτε με δημεύσεις επιχειρήσεων, με ενοικιάσεις ή αναγκαστικές πωλήσεις εμπορικών οίκων, με κατασχέσεις μεριδίων και με την αναγκαστική επέκταση των γερμανικών κεφαλαίων σε ελληνικές εταιρείες. Αν κάποιος αποδεχόταν ένα γερμανικό συμβόλαιο, τότε οι εισβολείς εγγυώντο τη διανομή των ακατέργαστων υλικών και καυσίμων με τεράστια κέρδη.

Κατά το 1942, τόσο ο πληθωρισμός που κάλπαζε με υψηλούς ρυθμούς όσο και η άθλια οικονομική κατάσταση του πεινασμένου ελληνικού πληθυσμού περιόρισε δραστικά την εγχώρια παραγωγή. Υφαντουργικές βιομηχανίες, βιοτεχνίες μάλλινων, δερμάτινων ή

μεταξωτών ειδών καθώς και τα περισσότερα ναυπηγεία, λειτουργούσαν υπό την καθοδήγηση Γερμανών.

Ο διαχωρισμός της Ελλάδας σε τρεις ζώνες κατοχής, όπως προαναφέρθηκε, τη γερμανική την ιταλική και τη βουλγαρική, είχε ως συνέπεια τη δημιουργία πολλών ανταγωνιστικών κέντρων λήψης αποφάσεων και ενός ακόμα μεγαλύτερου αριθμού «κλειστών μη επικοινωνούντων τοπικών οικονομιών», γεγονός που παρεμπόδιζε την οικονομική ανάπτυξη και καθιστούσε αναποτελεσματική την ισχύ των τοπικών διοικήσεων.

Εξαιτίας του βρεταννικού ναυτικού αποκλεισμού οι εισαγωγές από τις παραδοσιακές προμηθεύτριες χώρες-αγορές δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν. Οι χώρες αυτές εφοδίαζαν στον καιρό της ειρήνης το 40% της συνολικής κατανάλωσης σιτηρών. Επίσης, ο μεγαλύτερος σιτοβολώνας της Μακεδονίας και της Θράκης-ο οποίος παρήγαγε το 1938 το 21,15% του συνόλου των σιτηρών της χώρας- βρίσκονταν τώρα υπό βουλγαρική διοίκηση.

Επακόλουθο ήταν οι τιμές να ανεβαίνουν υπερβολικά, οι χωρικοί να συσσωρεύουν προμήθειες είτε να πωλούν τα προϊόντα τους ιδιωτικά σε μαυραγορίτες και στις στρατιωτικές Αρχές του «Άξονα»[117]. Η έλλειψη ψωμιού, λαδιού και ζωικών πρωτεϊνών έθεσαν σε κίνδυνο τη διατροφή των Ελλήνων. Η μείωση των προμηθειών τροφίμων ήταν απειλητική για τους κατοίκους των άγονων νησιών του Αιγαίου αλλά και για τις χαμηλότερες εισοδηματικά κοινωνικές τάξεις της περιοχής της Αττικής. Να σημειωθεί εδώ ότι ο πληθυσμός της Αττικής είχε διπλασιαστεί μετά την ιταλική επίθεση τον Οκτώβριο του 1940 και εξαιτίας της μετακίνησης προσφύγων από το Βορρά. Τέλος, η αφαίμαξη της ελληνικής οικονομίας από τους κατακτητές και η συνακόλουθη έλλειψη τροφίμων προκάλεσαν υποσιτισμό και επέφεραν χιλιάδες θανάτους. Αρκετές χιλιάδες άνθρωποι πέθαναν κατά τον ιδιαίτερα βαρύ χειμώνα του 1941-42.

Πρόσθετοι λόγοι μείωσης της αγροτικής παραγωγής ήταν οι ακόλουθοι:

- Η αντίρρηση των αγροτών στην παράδοση εμπορευμάτων σε χαμηλές τιμές που είχαν καθοριστεί από τις κατοχικές κυβερνήσεις συνεργασίας ή από τον «Άξονα».
- οι χαμηλοί μισθοί.
- η στρατολόγηση των αγροτών, είτε για εργασία στο Ράιχ είτε σε εργασία για τη Βέρμαχτ στην Ελλάδα.

---

[117] Βλ. Θωμαδάκης Σ., «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο: *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, σσ. 117-144.

- η έλλειψη σπόρων σιταριού, μεταλλικών αρότρων, αλόγων, λιπασμάτων και εντομοκτόνων.

Αν θελήσουμε να καταγράψουμε στατιστικά τα ποσοστά θνησιμότητας του πληθυσμού, θα δυσκολευτούμε να τα προσδιορίσουμε, διότι τα θύματα από την πείνα θάβονταν κυρίως σε ομαδικούς τάφους αλλά κι επειδή οι οικογένειες απέφευγαν να αναφέρουν τον θάνατο ενός μέλους τους γιατί κρατούσαν την κάρτα φαγητού του. Μεταξύ της 1ης Οκτωβρίου 1941 και 26ης Ιανουαρίου 1942 στην πρωτεύουσα, σύμφωνα με επίσημα στατιστικά στοιχεία του αθηναϊκού δημοτολογίου, πέθαναν περί τους 30.000 άνθρωποι από την πείνα[118].

Σύμφωνα με τη Διεθνή Εργατική Οργάνωση, ένας εργάτης χρειαζόταν ένα μέσο όρο μεταξύ 2.500 και 3.000 θερμίδων. Στην Ελλάδα, την εποχή που εξετάζουμε, λάμβανε μόνον 875 θερμίδες. Υπολογίζεται ότι από τη χρόνια ασιτία μεταξύ των ετών 1941 και 1945 τα θύματα από την πείνα και τις ασθένειες μπορεί να ξεπερνούν τους 150.000 ανθρώπους.

Η κατάσταση αυτή άρχισε να βελτιώνεται όταν ξεκίνησε για την Ελλάδα ένα διεθνές πρόγραμμα επισιτισμού που εξασφάλιζε τη λήψη 1.100 θερμίδων ανά άτομο. Αυτό περιλάμβανε τακτικές αποστολές ειδών διατροφής και κυρίως σιταριού, ξηρών λαχανικών και γάλακτος σε σκόνη από τις Ηνωμένες Πολιτείες και τον Καναδά. Έτσι, στην περιοχή της πρωτεύουσας και του Πειραιά, υπολογίζεται ότι 1.200.000 άνθρωποι σιτίζονταν καθημερινά[119].

Οι δαπάνες για τα έξοδα κατοχής καθώς και οι πολεμικές εισφορές ήταν οι υψηλότερες κατά κεφαλή στην κατεχόμενη Ευρώπη, αντιπροσωπεύοντας, για το 1941-42, το 113,7% του εθνικού εισοδήματος της χώρας. Οι λεηλασίες και οι υπέρμετρες αφαιμάξεις οδήγησαν τη χώρα στα όρια της οικονομικής κατάρρευσης.

Ας σημειωθεί ότι οι κατακτητές απαιτούσαν απευθείας χρηματικές συνεισφορές και υπερβολικές πιστώσεις από την Τράπεζα της Ελλάδος. Οι πιστώσεις αυτές, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, χρησιμοποιήθηκαν για να χρηματοδοτήσουν το αμυντικό σχέδιο του Χίτλερ στην Ανατολική Μεσόγειο. Από τη μελέτη των μεγεθών του δημοσίου προϋπολογισμού της εποχής, προκύπτει ότι τα κεφάλαια δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις δαπάνες του «Άξονα». Για το λόγο αυτό προχώρησαν στην εκτύπωση χρήματος. Αυτό προκάλεσε αύξηση του νομίσματος που κυκλοφορούσε με συνέπεια τη μεγάλη μείωση της αγοραστικής αξίας της δραχμής και αλματώδη άνοδο των τιμών. Με τον τρόπο αυτό όμως

---

[118] Βλ. Τσουδερός Ε., *Ο επισιτισμός*, Αθήνα 1946, σσ. 34 και 190-9.

[119] Βλ. Xydis St.G, *The Economy and Finances of Greece under occupation*, 1945, σ. 27.

αυξήθηκαν και οι απαιτήσεις των κατακτητών για τα έξοδα κατοχής, οι οποίες με τη σειρά τους επιτάχυναν την άνοδο του πληθωρισμού και δημιούργησαν μια χρόνια οικονομική κρίση.

Τον Σεπτέμβριο του 1943 η άνοδος του πληθωρισμού και η αύξηση των δαπανών της Βέρμαχτ ήταν τόσο ραγδαίες που η γερμανική στρατιωτική διοίκηση για να χρηματοδοτηθεί αναγκάζεται να πουλήσει ένα εκατομμύριο χρυσές λίρες μέσω της Τράπεζας της Ελλάδος και του Χρηματιστηρίου[120].

Από τα επίσημα στοιχεία των Γερμανικών Αρχών προκύπτει ότι από τη χώρα μας εισπράχθηκαν για έξοδα κατοχής και πολεμικές συνεισφορές 3,4 τετράκις εκατομμύρια δραχμές. Οι υπερβολικές δαπάνες και τα πολεμικά σχέδια των Γερμανών βύθισαν τη χώρα σε οικονομικό χάος. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά το γεγονός ότι τα ιταλικά στρατεύματα αριθμούσαν διπλάσιο αριθμό από αυτά των Γερμανών -160.000 άνδρες των Ιταλών και των 80.000 των Γερμανών- οι ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις ξόδεψαν μόνο τα μισά από ό,τι οι Γερμανοί.

---

[120] Βλ. Δερτιλής Β.Π., «Αριθμοί και κείμενα των εξόδων Κατοχής και οι αξιώσεις της Ελλάδος», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών 44 (1964)*, σσ. 489-517.

6.3 Οι γερμανικές δυνάμεις Κατοχής

Οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις στην Ελλάδα δεν ήταν ίδιες σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Οι δυνάμεις εισβολής ως την κατάληψη της Ελλάδας όλης (και της Κρήτης) είχαν ανέλθει σε τριάντα εννέα μεραρχίες με 360.000 άνδρες[121]. Οι αερομεταφερόμενες δυνάμεις και οι δυνάμεις των αλεξιπτωτιστών συνιστούσαν επιπλέον άλλες τρεις μεραρχίες με 25.000 άνδρες. Στη δεύτερη φάση, ως τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, μειώθηκαν οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής σε έξι μεραρχίες. Στην τρίτη φάση, όμως, αμέσως μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, ανέβηκαν σε δέκα μεραρχίες με 300.000 άνδρες.

Την 1η Μαΐου 1944, η Ε΄ Στρατιά, η οποία υπαγόταν -όπως προαναφέραμε- στο διοικητή της F αρχιστράτηγο Μαξιμιλιανό φον Βάιχς (Maximilian von Weichs), διέθετε για την κατοχή της Ελλάδας στρατό από 302.168 άνδρες. Η Ε΄ Στρατιά, με διοικητή τον Αλεξάντερ Λαιρ (Alexander Lohr) και έδρα τη Θεσσαλονίκη, αποτελείτο από:

- Τη **Φρουρά Κρήτης**. Έδρα: Χανιά. Διοικητής: ο στρατηγός Μύλλερ (Muller). Δύναμη: την 1η Ιουλίου 1944, καταγράφονται 41.518 οπλίτες. Με την 22η Μηχανοκίνητη Μεραρχία Γρεναδιέρων με έδρα το Ηράκλειο. Διοικητής: αντισυνταγματάρχης Friebe με την 133η Μεραρχία Φρουρίου. Έδρα: Χανιά. Διοικητής: αντισυνταγματάρχης Klepp και το 58ο Αντιαεροπορικό Σύνταγμα.
- Τη **Φρουρά Ρόδου**: Διοικητής: Κλέεμαν (Kleeman). Δύναμη: 23.000 άνδρες με την Μεραρχία Καταδρομών και την Ταξιαρχία Φρουρίου.
- Το **68ο Σώμα Στρατού**. Έδρα: Αθήνα. Διοικητής στρατηγός: Φέλμυ (Hellmuth Felmy). Με την 117η Μεραρχία Ορεινών Καταδρομών. Έδρα: Κόρινθος. Διοικητής: Λε Σουίρ (Le Suire). Έπειτα ο Βίπμαν. Με την 41η Τεθωρακισμένη Μεραρχία. Με την 11η Αεροπορική Μεραρχία Εδάφους (Λουφτφάβε). Έδρα: Αθήνα. Διοικητής: Κόλλερ (Koller) και οι δυνάμεις στην Εύβοια, στη Ζάκυνθο, στη Μήλο.
- Το **22ο Σώμα Στρατού**. Έδρα: Ιωάννινα. Διοικητής: στρατηγός Λαντς (Lanz). Με την 104η Ορεινή Μεραρχία Κυνηγών. Έδρα: Αγρίνιο. Διοικητής: συνταγματάρχης Λούντβιγκερ (με ταξιαρχία στην Κεφαλλονιά, ταξιαρχία στην Κέρκυρα, σύνταγμα στην Ήπειρο. Με την 1η Ορεινή Μεραρχία Εντελβάις.

---

[121] Βλ. Γλέζος Μ., *ό.π.*, σ. 222.

- Την **4η Τεθωρακισμένη Μεραρχία των SS**. Έδρα: Λάρισα. Με την ταξιαρχία Φρουρίου στη Θεσσαλία. Ταξιαρχία Εμπελάιν στην Έδεσσα, Ταξιαρχία Φρουρίου στη Λήμνο. Με τάγμα στη Μυτιλήνη, πυροβολαρχία στη Χίο.
- Με το **1ο Σύνταγμα SS**. Έδρα: Αθήνα. Το 1ο Σύνταγμα Αστυνομικό Τεθωρακισμένων. Το 2ο Σύνταγμα (Bradeburg). Για την ασφάλεια σιδηροδρομικής γραμμής Αθήνας-Θεσσαλονίκης.
- Το **Πολεμικό Ναυτικό**. Έδρα: Σαλαμίνα. Διοικητής: Υποναύαρχος Λάνγκε: Δύναμη: 33.000 άνδρες.
- **Αεροπορία**. Έδρα: Αθήνα. Διοικητής: Πτέραρχος Φινκ (Fink). Δύναμη 12.000 άνδρες.
- Την **19η Αντιαεροπορική Μεραρχία**. Έδρα: Αθήνα. Διοικητής: Στρατηγός Πάβελ.
- Την **91η Μεραρχία**. Έδρα: Θεσσαλονίκη. Διοικητής: Συνταγματάρχης Ερντ Μάνστορφ.

Οι κυριότερες γερμανικές δυνάμεις ήταν[122]:

1. Η μηχανοκίνητη Μεραρχία Εφόδου και η Ταξιαρχία Φρουρίου στη Ρόδο με 23.000 άνδρες.
2. Η 22η μηχανοκίνητη Μεραρχία στην Κρήτη.
3. Η 133η Μεραρχία Οχυρού στην Κρήτη. Σύνολο στην Κρήτη 41.518 άνδρες.
4. Η 41η Μεραρχία Φρουρίου στην Τρίπολη και η 1η Τεθωρακισμένη Μεραρχία.
5. Η 117η Ορεινή Μεραρχία στην Κόρινθο.
6. Η 104η Ορεινή Μεραρχία στο Αγρίνιο και η 1η Ορεινή Εντελβάις.
7. Η 4η Μηχανοκίνητη Μεραρχία των Ες-Ες στη Λάρισα.
8. Η 11η Αντιαεροπορική Μεραρχία στην Αθήνα και τρία Συντάγματα των Ες-Ες.
9. Το πολεμικό Ναυτικό Αιγαίου με 33.000 άνδρες.
10. Μια ταξιαρχία Φρουρίου στη Θεσσαλία, άλλη μια στην Έδεσσα, άλλη μία στη Λήμνο με τάγμα στη Μυτιλήνη και λόχο στη Χίο.
11. Η 91η Μεραρχία με έδρα τη Θεσσαλονίκη.

[122] Βλ. Γλέζος Μ., *ό.π.*, σ. 52.

Από το σύνολο των 210.048 ανδρών, το πολύ τα δύο τρίτα ήταν μάχιμοι- με τα κριτήρια που ίσχυαν κατά την έναρξη του πολέμου. Στις γερμανικές αρχές υπάγονταν επιπλέον 54.965 Βούλγαροι στη Μακεδονία, 31.096 Ιταλοί (από τους οποίους οι 20.000 Hiwis, δηλαδή άοπλοι συνεργάτες, ενώ οι υπόλοιποι, ως δηλωμένοι "φασίστες", θεωρούνταν μάχιμοι), καθώς και 6.059 αλλόφυλοι Λεγεωνάριοι Hiwis, οι οποίοι (εκτός από 500 Άραβες) προέρχονταν από τις καυκασιανές φυλές της Ρωσίας και είχαν καταταχθεί λιγότερο ή περισσότερο εθελοντικά. Εξαιτίας των υψηλών ποσοστών λιποταξιών χρειάστηκε να αφοπλιστούν ολόκληρα τμήματα και να υποβιβαστούν σε άοπλους συνεργάτες.

Τις απώλειες αναπλήρωναν οι νεοσύλλεκτοι, οι «ομογενείς Γερμανοί» από προσαρτημένες περιοχές (Πολωνία, Αλσατία) επίσημα χαρακτηρισμένοι ως «φυλετικά τρίτης κατηγορίας», καθώς και πρώην (ποινικοί ή πολιτικοί) κατάδικοι. Ειδικά από αυτούς συγκροτήθηκαν συνολικά 17 τάγματα («Festungsinfanterie», «999»), παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των στρατιωτικών αρχών, που έτρεμαν τον συνδυασμό πολεμικής απειρίας, χαμηλής πειθαρχίας και ιδεολογικής αναξιοπιστίας όσων είχαν μόλις αποφυλακιστεί. Επιτεύχθηκε η απομάκρυνση των περισσότερων στοιχείων «που εξακολουθούσαν να επιδεικνύουν εγκληματικές τάσεις»[123], ενώ δεν ήταν δυνατό να ελέγξουν τη δράση των «πολιτικώς βεβαρυμένων».

Από τον Αύγουστο του 1943, ενόψει της αναμενόμενης ιταλικής κατάρρευσης, είχε γίνει προσπάθεια αναδιοργάνωσης της γερμανικής διοίκησης, που θα έθετε τέρμα στα κακά της «συγκυριαρχίας». Η «Στρατιά Ε» αρμόδια ως τότε για όλο τον χώρο των Βαλκανίων, υπό τον στρατηγό Λαιρ, με έδρα το Αρσακλί (Πανόραμα) Θεσσαλονίκης, περιορίστηκε στον διοικητικό έλεγχο της Ελλάδας και υπήχθη στον νέο «Ανώτατο Διοικητή ΝΑ Ευρώπης», στρατάρχη Μαξιμιλιάν φον Βάιξ (Maximilian von Weichs), διοικητή της νεοϊδρυθείσας Στρατιάς F στο Βελιγράδι. Οι διοικητές Βάιξ και Λαιρ υπογράμμιζαν ότι, μετά την κλιμάκωση του ανταρτοπολέμου, όλη σχεδόν η Ελλάδα έπρεπε να θεωρείται ενιαία ζώνη επιχειρήσεων.

Οι ειδεχθείς μέθοδοι δράσης της ναζιστικής υπηρεσίας οδηγούσαν σε συχνές και έντονες τριβές των στρατιωτικών διοικητών μεταξύ τους αλλά και σε αντιζηλίες. Έτσι εξηγούνται και οι προστριβές της «Abwehr» (του ναυάρχου Βίλχελμ Κανάρις-Wilhelm Canaris) με τα γραφεία «Ic» στα επιτελεία των μονάδων σχετικά με την αντιμετώπιση της Αντίστασης. Ήδη τον Οκτώβριο του 1943, οι ανταγωνιζόμενες γερμανικές υπηρεσίες, μόνο στην Αττική, είχαν

---

[123] Βλ. Βασιλάκης Χρ., *Το αίμα των μαρτύρων. Το Κομμένο στα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2012, σσ. 53-67.

φτάσει τις 161. Επικρατούσε ένα χάος αρμοδιοτήτων, και παρατηρούνταν έντονοι ενδοϋπηρεσιακοί ανταγωνισμοί. Συχνά η έλλειψη συντονισμού και οι συνακόλουθες δυσλειτουργίες της περίφημης γερμανικής «μηχανής» διευκόλυναν την ανάπτυξη της Αντίστασης.

Στις 3 Νοεμβρίου 1943 ο Άλτενμπουργκ εγκαταλείπει την Ελλάδα και η πρεσβεία παύει να υφίσταται. Ο «πληρεξούσιος» αυτός χωρίς εξουσία είχε προσπαθήσει να μετριάσει τη σκληρότητα της Κατοχής. Είχε εκφράσει έγκαιρα την πεποίθησή του ότι οι δυνάμεις κατοχής όφειλαν να «σέβονται ο ελληνικό νόμισμα και την ελληνική οικονομία, όπως και την ελληνική θρησκεία και το ελληνικό φιλότιμο».

Ακολουθεί ο Χέρμανν Νόιμπαχερ (Hermann Neubacher) ως ο νέος εντεταλμένος για οικονομικά θέματα. Ως πρόσθετη αποστολή τού ανατέθηκε από τον Χίτλερ να οργανώσει πολιτικά, σε συνεργασία με τη Στρατιά F και το στρατιωτικό διοικητή ΝΑ Ευρώπης, «τις εθνικιστικές, αντικομμουνιστικές δυνάμεις κατά των κομμουνιστικών συμμοριών». Παρόλο ότι ο Χίτλερ έδινε αποκλειστική πολιτική ευθύνη στον Νόιμπαχερ, το γεγονός της συχνής απουσίας του στις άλλες βαλκανικές χώρες από μόνο του ευνοούσε διενέξεις με τους άλλους στρατιωτικούς υπεύθυνους Σπάιντελ, Σιμάνα, Μπλούμε.

Οι τρεις μεγαλύτερες απειλές που απασχολούσαν τους Γερμανούς, ιδιαίτερα στον τελευταίο χρόνο της Κατοχής, ήταν ο κίνδυνος συμμαχικής απόβασης, η αλματώδης άνοδος του αντάρτικου και ο καλπάζων πληθωρισμός. Παρόλο το γεγονός ότι μια οικονομική καταστροφή της Ελλάδας θα είχε σοβαρές επιπτώσεις και για τα κατοχικά στρατεύματα, η Βέρμαχτ δεν κατανοούσε καθόλου τις προσπάθειες του Νόιμπαχερ να επιβραδύνει την οριστική κατάρρευση της δραχμής και προέβαλλε διαρκώς υπέρογκες οικονομικές αξιώσεις για «αμυντικούς σκοπούς».

6.4 Η γενοκτονία των Εβραίων που κατοικούσαν στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα το 1941 κατοικούσαν περί τους 73.000 Εβραίους διάσπαρτοι σε διάφορες πόλεις. Το μεγαλύτερο τμήμα, 50.000 περίπου, διέμενε στη γερμανοκρατούμενη Θεσσαλονίκη. Οι Γερμανοί είχαν εξυφάνει ένα σχέδιο εξόντωσης των Ελληνοεβραίων, το οποίο ανέμεναν την κατάλληλη στιγμή για να το φέρουν εις πέρας, με τη σύμπραξη κυρίως των Βουλγάρων και τη συναίνεση των Ιταλών. Ο διωγμός τους μεθοδεύτηκε με γραφειοκρατική τελειότητα και κατέληξε σε γενοκτονία. Η έμπρακτη κοινωνική αλληλεγγύη των Χριστιανών και η ανθρωπιά δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την ολοκλήρωση του σχεδίου των κατακτητών. Η προπαγάνδα των Γερμανών έκανε προσπάθειες να δημιουργήσει αντισημιτική στάση στους ανυποψίαστους Έλληνες και για το σκοπό αυτό ιδρύθηκε η «Νέα Ευρώπη» και η προπολεμική «Εθνική Ένωση Ελλάδος» (Τρία Εψιλον).

Στις 11 Ιουλίου 1942, έγινε συγκέντρωση των Ελληνοεβραίων στην Πλατεία Ελευθερίας στη Θεσσαλονίκη. Οι γερμανικές αρχές τούς κατέγραψαν και 3.500 άτομα στάλθηκαν σε αναγκαστική εργασία (λατομεία, εργοτάξια). Στα τέλη του 1942, δόθηκε εντολή από τους κατακτητές να μεταφερθούν οι Εβραίοι σε «κλειστό χώρο εποικισμού». Στις 6 Φεβρουαρίου του 1943, ανάγκασαν τους Εβραίους να φέρουν διακριτικό σήμα -κίτρινο αστέρι- και να μετοικήσουν σε ειδική συνοικία. Τους υποχρέωσαν να χαρακτηρίσουν τις επιχειρήσεις και τα ακίνητα «κατά τρόπον ορατόν» ως εβραϊκά. Απαγορεύθηκε στους Εβραίους η συμμετοχή σε οργανώσεις και σωματεία, η χρησιμοποίηση του τηλεφώνου, των δημοσίων μέσων συγκοινωνίας και -με απειλή επί τόπου εκτέλεσης- η κυκλοφορία τη νύχτα. Την 1η Μαρτίου οι Εβραίοι διατάχθηκαν να δηλώσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία μέχρι και τα μαγειρικά τους σκεύη. Στις 4 Μαρτίου 1943 πληροφορούνταν ότι οι σύμμαχοι των Γερμανών, οι Βούλγαροι συλλάμβαναν όλους τους Εβραίους της περιοχής ανατολικά του Στρυμόνα και τους παρέδιδαν στους Γερμανούς, οι οποίοι και τους μετέφεραν σε στρατόπεδο εξόντωσης στη Βόρεια Πολωνία. Στις 15 Μαρτίου 1943 συνέλαβαν και απέστειλαν στο στρατόπεδο του Άουσβιτς 2.400 Εβραίους. Από αυτούς, οι πιο ικανοί (417 άνδρες και 192 γυναίκες) για βαριές εργασίες (αγγαρεία) έμεναν στο στρατόπεδο, ενώ οι υπόλοιποι οδηγήθηκαν σε θαλάμους αερίων. Ακολούθησαν 18 αποστολές με Ελληνοεβραίους από τη Θεσσαλονίκη σε στρατόπεδα συγκέντρωσης της Γερμανίας και από εκεί σε θαλάμους αερίων (φούρνους). Λίγες εκατοντάδες «προνομιούχοι» (αξιωματούχοι της κοινότητας, καθώς και Εβραίοι ισπανικής υπηκοότητας) στάλθηκαν στο Μπέργκεν-Μπέλζεν, στρατόπεδο με συγκριτικά «προνομιακή μεταχείριση», εφόσον εκεί τουλάχιστον δεν έγινε συστηματική θανάτωση, έτσι ώστε σχετικά μεγάλο ποσοστό επέζησε ως την απελευθέρωση από βρεταννικά στρατεύματα.

Στις 24 και 25 Μαρτίου 1943, οι Γερμανοί προχώρησαν σε εκκαθάριση των Ελληνοεβραίων και σε άλλες πόλεις. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Ζάκυνθος, όπου διασώθηκαν και οι 275 Εβραίοι, χάρη, κυρίως, στην αλληλεγγύη των Χριστιανών κατοίκων του νησιού και στην ανθρωπιά του Γερμανοαυστριακού διοικητή. Στα Γιάννινα ο εκτοπισμός των Εβραίων έγινε την 25η Μαρτίου και η συγκέντρωσή τους έγινε στην Πλατεία Μαβίλη, στο Μώλο. Στο γεγονός αυτό αναφέρονται σχεδόν όλοι οι αφηγητές μας. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τις μαρτυρίες δύο συνομιλητών μας που τεκμηριώνουν τα γεγονότα:

Απόσπασμα από τη μαρτυρία του Γεωργίου Καχριμάνη:

«…Ήταν ξημερώνοντας 25 Μαρτίου. Αλλά την παραμονή είδαμε υδροπλάνο εδώ κάτω στα Ναυτάκια, στη λίμνη. Πήγαμε να δούμε το υδροπλάνο. Τώρα δεν είχαμε δει άλλη φορά υδροπλάνο. Βγήκαν οι Γερμανοί από μέσα και ξημερώνοντας στις 25 Μαρτίου ήρθαν και χτύπησαν στο σπίτι το δικό μας. Ήταν μπροστά το σπίτι το παλιό και πίσω ήταν το ξυλουργείο, οδός Αετορράχης, στη φωτογραφία με το μπαλκόνι. Μας ρώτησαν αν υπάρχουν τίποτα Εβραίοι μέσα, γιατί νομίζανε ότι ορισμένοι θα έχουν κρυφτεί. Τους είδα στο Κουρμανιό. Τους είχαν μαζέψει πάνω σε φορτηγά αυτοκίνητα, γυναικόπαιδα με μια κουβέρτα, και μη χειρότερα δηλαδή. Να κάνει κρύο, να ρίχνει χιόνι κανονικό. Λες κι ήσουν στο Μέτσοβο. 25 Μαρτίου 1943. Ήταν να τους λυπάσαι. Ήμασταν στα Γιάννενα τότε. Τι να δεις, σ' έπιανε νίλα. Και το βράδυ πήγαν στην Κατάρα να περάσουν, μείνανε στην Κατάρα, ήταν κλεισμένη η Κατάρα. Τότε φύγανε μερικοί νέοι, το σκάσανε από τα αυτοκίνητα τη νύχτα και γλιτώσανε. Και από εκείνους που γυρίσανε, γυρίσανε οι πιο σκληραγωγημένοι. Γιατί τους έβαζαν στην Γερμανία… όσοι δεν δουλεύανε, τους καθάριζαν και τους έβαζαν στους φούρνους. Εγώ ήξερα, γιατί ήταν στην γειτονιά μας, εδώ ήταν συνοικία Εβραίων. Εδώ που είναι τώρα, θυμάμαι, του Βήρου, σ' αυτό ήταν η οικογένεια του Ελισάφ. Είχε τρία αγόρια, δεν ξέρω πόσες κοπέλες… Και ο Ναούμ ήταν πέρα, απέναντι από το Κάστρο. Αδέρφια, νοικοκυραίοι άνθρωποι. Αυτοί είχαν και τυροκομικά προϊόντα και κρασιά. Το κρασί το εμπορεύονταν και ό,τι εμπόριο κάνανε οι Εβραίοι είχε χρήμα…». (Για φωτογραφία από τον εκτοπισμό των Εβραίων βλ. Παράρτημα, εικ. 46).

Αποσπάσματα από τη μαρτυρία του Σαμουήλ Κοέν:

«…Εγώ πήγα μέχρι την τετάρτη τάξη σχολείο. Το Σχολείο ήταν εδώ. Εδώ, που μένω, ήταν Συναγωγή και δίπλα ακριβώς ήταν το σχολείο· στη Γιοσέφ Ελιγιά. Δεν υπήρχε η Άννης Κομνηνής. Εμείς την ανοίξαμε της Άννης Κομνηνής. Ήταν η Συναγωγή, Σχολείο, όλο το τετράγωνο. Η πολυκατοικία καλύπτει το μέρος της Συναγωγής. Το σχολείο το κάναμε οικόπεδα και πουλήθηκαν και χτίσαν άλλοι, όπως ο Βρακώτας, ο Νικολέτας… Το Εβραίικο αρχίζει από την Κουντουριώτου, Σούτσου, όλος ο περίγυρος, η Ζάππα, η Ζαλοκώστα, όλο έξω από το κάστρο. Τα Ταμπάκικα ήταν Χριστιανικά. Οι Εβραίοι ήμασταν από πάρα πολύ παλιά. Εγώ είμαι Γιαννιώτης από πάππου προς πάππου, πόσο πίσω δεν ξέρω…

…Ο Πρόεδρος της Κοινότητας, που μας είπε ότι δε θα σας πειράξουν, ήταν ο Καμπιλής. Ο Σαμπεθάι. Δεν ήταν κακός άνθρωπος. Έλεγε «ό,τι μας ζητάν το δίνουμε». Ακουγόταν ότι πήραν τους Εβραίους στη Θεσσαλονίκη. Απορώ ακόμα πώς το χώνεψαν οι δικοί μας. Πήραν 6.000 Εβραίους από τη Θεσσαλονίκη. Δεν θα παίρναν από τα Γιάννενα, από την Κέρκυρα, από τόσες Κοινότητες; Στη Λάρισα, στα Τρίκαλα… και πού δεν ήταν Εβραίοι! Εφησυχάζαν χωρίς…, επειδή έδιναν αυτά που ήθελαν.

…Η συνύπαρξη με τους Χριστιανούς εδώ ήταν πάρα πολύ καλή. Ήταν Χριστιανοί που ήμασταν σαν αδέλφια, καλύτερα από Εβραίους, δηλαδή. Δεν είχαμε να χωρίσουμε καμιά διαφορά. Και το νιώθω πατρίδα μου. Όπου και να 'μαι, δε θέλω να ζήσω πουθενά αλλού από την Ελλάδα. Βέβαια, υπήρχαν και κάτι αντισημίτες…».

Συνολικά, από τους 73.000 Ελληνοεβραίους διασώθηκαν περίπου οι 12.000. Οι 8.500 βρήκαν κρησφύγετο στην Ελλάδα καταφεύγοντας κυρίως στα βουνά[124]. Δύο χιλιάδες (2000) διέφυγαν στη Μέση Ανατολή, ενώ άλλοι τόσοι επέστρεψαν από τα γερμανικά στρατόπεδα το 1945.

[124] Βλ. μαρτυρία Σαμουήλ Κοέν.

6.5 Αντίσταση

Ο αγώνας του ελληνικού έθνους κατά των δυνάμεων Κατοχής, ονομάστηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου Εθνική Αντίσταση[125]. Στο πλαίσιο των προφορικών μαρτυριών της παρούσας μελέτης συμπεριλαμβάνονται όσα γεγονότα της Αντίστασης έχουν σχέση με προσωπικά βιώματα των πληροφορητών κατά την περίοδο 1940-1944. Η προβολή τους από τους απλούς ανθρώπους που τα βίωσαν έχει ιδιαίτερη σημασία. Άνθρωποι του μόχθου και της αγροτικής ζωής ή διανοούμενοι είναι χαρακτηριστικά δείγματα των απόψεων, των θέσεων και της εντυπώσεως που έμεινε στη ψυχή τους για το φαινόμενο Εθνική Αντίσταση[126].

Παραθέτουμε ένα ποίημα του Λέανδρου Βρανούση, χαρακτηριστικό του κλίματος που επικρατούσε τότε ανάμεσα στους νέους. Αποτυπώνει με το λογοτεχνικό-ποιητικό τάλαντό του τον ενθουσιασμό τους από τη συμμετοχή και των ίδιων στον αγώνα, παρ' όλους τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν.

«Σε γέλασα κι' απόψε Γερμανέ ή Το Τραγούδι του Συνδέσμου[127]:»

Ρόδινη αυγή μηνάει στον ουρανό
λαμπρός ο αυγερινός που αχνογελάει.
κι ο Σύνδεσμος ο Μήτρος στο βουνό
ανηφοράει και ψιλοτραγουδάει.

Κάτω, κρυμμένη μεσ' την καταχνιά
κοιμάται η πολιτεία η σκλαβωμένη.
Ξάγρυπνοι μόνο μεσ' τη σκοτεινιά
του εχτρού οι πανούργοι λύκοι
οι λυσσασμένοι.

---

[125] Βλ. Γλέζος Μ., *ό.π.*, σ. 59.

[126] Βλ. Ρογκότης Χ.Δ, *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*, Γιάννενα, 1998.

[127] Γράφει ο Λέανδρος Βρανούσης: *«Σύνδεσμος ήταν ο αγγελιαφόρος ή ταχυδρόμος που χρησιμοποιούσαν οι αντιστασιακές οργανώσεις. Ήταν συνήθως νεαρά παιδιά, που μετέφεραν ένα μήνυμα, ένα συνθηματικό γραμματάκι ή έναν ολόκληρο τρουβά με προκηρύξεις. Η πιο παράτολμη αποστολή ήταν να μπαινοβγαίνεις στην κατεχόμενη πόλη, όπου οι εχθροί φρουρούσαν όλες τις διαβάσεις, να ξεγλιστράς τη νύχτα μέσα από τα κρυφά μονοπάτια και, πριν ξημερώσει, να ξαναπαίρνεις τον ανήφορο για το βουνό: Σε γέλασα κι απόψε Γερμανέ!... Το είπα κι εγώ δύο-τρεις φορές μπαινοβγαίνοντας νύχτα στα Γιάννινα με παράνομο τύπο ή προκηρύξεις…»*. Ο Λέανδρος Βρανούσης ως νέος είχε λάβει και αυτός μέρος στην αυθόρμητη αντίσταση του λαού. Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, σσ. 126-128.

Φυλάκιο εδώ, πιο πέρα εκεί σκοπιά,
περίπολες και ενέδρα εκεί παρέκει…
Του Μήτρου τ' αγναντεύει η αετοματιά
και σε τραγούδι τη χαρά του πλέκει:

«Σε γέλασα κι απόψε Γερμανέ,
και τα κρυφά σου έχω διαβή καρτέρια!
Σφυρώντας τώρα κάποιον αμανέ
τραβάω ψηλά στ' αντάρτικα λημέρια…»

Στην πλάτη μ' έναν κόκκινο τρουβά
το Μήτρο όλοι τον ξέρουν στα χωριά μας.
Πόσα δεν κρύβει πράγματα ακριβά,
χαρτιά του Αγώνα για τη Λευτεριά μας.

Με το τραγούδι στο χωριό θα μπει,
θα τον καλοδεχτούν και νιοι και γέροι·
μαντάτα απ' τους αντάρτες θα μας πει
και μάτσο εφημερίδες θα μας φέρει.

Στον καπετάνιο κάποια διαταγή,
ένα σημείωμα στον Υπεύθυνό μας,
θα τα μοιράση και χωρίς ν' αργή
θα ξεκινήση πάλι απ' το χωριό μας…

Λεβέντης, με τη σκούφια του στραβά
και μια πιστόλα κρεμαστή στη ζώνα,
γυρίζει στα χωριά με τον τρουβά
και φέρνει τα μηνύματα του Αγώνα…

Κι όταν τη νύχτα θα διαβή κρυφά
μεσ' απ' του εχτρού γλιστρώντας τα καρτέρια
-γενναία καρδιά που κίντυνο αψηφά
πόσα γι' αυτόν σταυροκοπιούνται χέρια…

Και τα θεριά που ξάγρυπνα φυλάν
το κάθε διάβα που οδηγάει στην πόλη
για κάποιον ίσκιο έντρομα μιλάν
που ξεγλιστράει και δεν τον πιάνει βόλι.

Μάταια το λόγγο οργώνουν οι ριπές
και πάντα ανώφελα αγρυπνάει η ενέδρα…
Ώσπου μια νύχτα-κλάψτε, αγωνιστές-
μια ανατριχίλα εσάλεψε τα κέδρα…

Και στην πλαγιά, ψηλά απ' τη δημοσιά,
βρίσκουν το Μήτρο οι χωριανοί γυρμένον
ανάλαφρα στον κόκκινο τρουβά
με τη γλυκειά την όψη των θλιμμένων.

Γυρτός, λες για να κρύψη τα χαρτιά
με δίχως βόγγο εδέχθηκε τα βόλια.
Κι ανάβρυζε η πυρή λαβωματιά
των είκοσι χρονών τη μοσχοβόλια…

28/2/1944

Λέανδρος Βρανούσης

Η αυθόρμητη αντίσταση του ελληνικού λαού κατά των εισβολέων ξεκινά από τη δολοφονία του διοικητή της Υπηρεσίας Μετακινήσεων και μέλους του γερμανικού επιτελείου από ανώνυμο Έλληνα της ομογένειας. Σημαντική και συνειδητή αντιστασιακή ενέργεια θα πρέπει να αναγνωριστεί η άρνηση του Αρχιεπισκόπου Χρύσανθου να ορκίσει την πρώτη κατοχική κυβέρνηση του Γ. Τσολάκογλου. Η δικαιολογία που πρόβαλε, ότι είχε ήδη ορκίσει κυβέρνηση η οποία υπήρχε και συνέχιζε τον πόλεμο, ήταν μεν εύστοχη αλλά παράτολμη και δι' αυτής διακινδύνευε τη θέση του.

Η αντίσταση του ελληνικού λαού άρχισε σταδιακά. Η παράδοση της χώρας στους Ιταλούς και τους Βουλγάρους προκάλεσε δυσφορία. Όξυνση προκλήθηκε όταν η Γερμανική αεροπορία με τα επίλεκτα τμήματα των αλεξιπτωτιστών και αλπινιστών κατέλαβαν την Κρήτη, το τελευταίο ελεύθερο κομμάτι. Οι απώλειες των Γερμανών ήταν σημαντικές. Οι Κρητικοί αντιστάθηκαν γενναία. Εξαιτίας αυτής της ένοπλης αντίστασης οι κατακτητές ισοπέδωσαν την Κάνδανο, κατέστρεψαν ολοσχερώς χωριά της Κρήτης και τουφέκισαν εκατοντάδες Κρήτες.

Η ύψωση της σημαίας με τη σβάστικα στον Ιερό Βράχο της Ακροπόλεως συμβόλιζε για τους εισβολείς την υποταγή της Ελλάδος. Λίγες μέρες αργότερα, στις 30 προς 31 Μαΐου 1941, οι φοιτητές Μανώλης Γλέζος και ο Απόστολος Σάντας υπέστειλαν τη σημαία[128]. Η

[128] Βλ. Γλέζος Μ., *ό.π.*

αντιστασιακή αυτή πράξη είχε έντονα συμβολικό χαρακτήρα και διατράνωνε τη θέληση του ελληνικού λαού και τις προθέσεις του απέναντι στη βία του «Άξονα». Βεβαίως έχει προηγηθεί η ηρωική -μα όχι τόσο γνωστή- αυτοθυσία του Κουκίδη[129]. Άλλες εκδηλώσεις αντίστασης ήταν η αναγραφή στους τοίχους της Αθήνας του βρεταννικού σήματος της νίκης (V), αντιφασιστικών συνθημάτων, το σχίσιμο των ανακοινώσεων του «Άξονα», οι δολιοφθορές στα στρατιωτικά αυτοκίνητα των Γερμανών και οι κλοπές ειδών διατροφής από τους περίφημους «σαλταδόρους»[130].

---

[129] Ο Κωνσταντίνος Κουκίδης ήταν εύζωνος και φρουρός στην Ακρόπολη, στις 27 Απριλίου 1941, την πρώτη ημέρα παρουσίας δηλαδή των Γερμανών στην Αθήνα. Όταν ένα γερμανικό απόσπασμα με επικεφαλής τον λοχαγό Γιάκομπι (Peter Jacoby) και τον υπολοχαγό Έλσνιτς (Georg Elsnits), ανέβηκαν στην Ακρόπολη για να αναρτήσουν την γερμανική σημαία, ζήτησαν από τον Κουκίδη να υποστείλει την ελληνική. Ο Κουκίδης κατέβασε την ελληνική σημαία, τύλιξε το κορμί του μ' αυτή και πήδηξε από την Ακρόπολη. Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, ο Κουκίδης αρνήθηκε να την υποστείλει και το χρέος αυτό ανέλαβε ένας Γερμανός στρατιώτης, ο οποίος αφού υπέστειλε την ελληνική σημαία, την δίπλωσε και την παρέδωσε στον Κουκίδη που στην συνέχεια πήδηξε μαζί μ' αυτήν απ' την Ακρόπολη. Η εφημερίδα Daily Mail δημοσίευσε στις 9 Ιουνίου 1941, σε δημοσίευμα με τίτλο «A Greek carries his flag to the death» (Ένας Έλληνας φέρει την σημαία του έως τον θάνατο) γράφει: *«Ο Κώστας Κουκίδης, Έλληνας στρατιώτης ο οποίος φρουρούσε το εθνικό σύμβολο των Ελλήνων πάνω στην Ακρόπολη, τυλιγμένος με την Γαλανόλευκη, εφόρμησε στο κενό και αυτοκτόνησε (27/4/1941)»*. Ο Νίκολας Χάμοντ (Nicolas Hammond), καθηγητής τού Πανεπιστημίου τού Κέμπριτζ, αξιωματικός Ειδικών Επιχειρήσεων Καΐρου στην Ελλάδα κατά την Κατοχή, γράφει: *«Την 27ην Απριλίου 1941, λίγο προτού χαράξει, όλα ήσαν κλειστά. Τότε έμαθα ότι οι Γερμανοί διέταξαν τον φρουρό της Ακροπόλεως να κατεβάσει το ελληνικό σύμβολο. Πράγματι, εκείνος την υπέστειλε. Τυλίχθηκε με αυτήν και αυτοκτόνησε, πέφτοντας από τον βράχο…»*. Βλ. Hammond N.G.L., *Δυτική Μακεδονία. Αντίσταση και Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1990. Πρβλ. και Βάλας Κ., «Κωνσταντίνος Κουκίδης. Η θυσία προσφορά του στην Πατρίδα, ένα δεύτερο "ΟΧΙ" της ελληνικής ψυχής», *28η Οκτωβρίου 1940, Αφιέρωμα στα 60 χρόνια από την ιστορική μέρα. Στη μνήμη των αφανών*, (επιμ. έκδοσης: Θ. Μανωλόπουλος). Βλ. και προσωπική μαρτυρία του Δημήτρη Λαϊνά, δημοσιευμένη στο περιοδικό *Δάφνη*, έτος 14ο, τεύχ. 27ο, Οκτώβριος 2012, σ. 5.

[130] Βλ. Μαργαρίτης Γ., *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα άνοιξη 1941-Φθινόπωρο 1942*, Πολίτης, 1993.

6.6 Άμαχος πληθυσμός-αντίποινα

Οι γερμανικές επιθέσεις συχνά επισήμαιναν ότι το αντιστασιακό κίνημα δεν θα μπορούσε να αναπτυχθεί χωρίς τη συμπάθεια και την σύμπραξη του άμαχου πληθυσμού: *«άρα ο πληθυσμός αυτός είναι απολύτως συνένοχος για τις γερμανικές απώλειες»* που έπρεπε ιδίως στα *«κέντρα του συμμοριτισμού» «να θεωρηθεί εξολοκλήρου εχθρικός και να τύχει ανάλογης μεταχειρίσεως*[131]. Αυτή η υπεραπλουστευμένη θέση «νομιμοποιούσε» στα μάτια των Γερμανών αξιωματούχων και στρατιωτικών τα συλλογικά αντίποινα, ενώ ταυτόχρονα βοηθούσε να διαλυθούν τυχόν εναπομένουσες αναστολές σε διοικούντες και διοικούμενους. Στα γερμανικά έγγραφα επανειλημμένως αναφέρεται η «ισχυρή ψυχική φόρτιση»[132] των Γερμανών στρατιωτών όταν υποχρεώνονταν, ως αντίποινα για τη δράση των άφαντων ανταρτών, να πάρουν εκδίκηση, πυρπολώντας και σκορπώντας τον θάνατο σε «φαινομενικώς ειρηνικά χωριά». Η σχετική «διαφώτιση» αποσκοπούσε στο «να εκλείψουν οι ενδοιασμοί αυτοί. Στην ίδια κατεύθυνση στόχευαν οι ξαφνικές προσπάθειες των Γερμανών να διαλύσουν

---

131 Βλ. και Γκότοβος Αθ., *Η Παραμυθιά στο στόχαστρο: Νέα στοιχεία για τον μαύρο Σεπτέμβρη του '43*, Φιλοπρόοδος Όμιλος Παραμυθιάς, Παραμυθιά 2007, σ. 10. Η υπ' αριθμ. 002060/16.9.1941 διαταγή του Γενικού Αρχηγείου Ενόπλων Δυνάμεων που υπογράφεται από τον στρατηγό Keitel καθορίζει τη στάση της Βέρμαχτ στις κατακτημένες χώρες: *«Σε κάθε περίπτωση αντίστασης κατά των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων και ανεξάρτητα από το πώς είναι κάθε φορά οι πραγματικές περιστάσεις, η αντίσταση πρέπει να αποδίδεται σε κομμουνιστικά αίτια… η ανθρώπινη ζωή στις εν λόγω χώρες δεν σημαίνει απολύτως τίποτε και το αποτρεπτικό αποτέλεσμα επιτυγχάνεται μόνο μέσω ασυνήθιστης σκληρότητας. Ως αντίποινο για την απώλεια ζωής ενός Γερμανού στρατιώτη πρέπει γενικά σ' αυτές τις περιπτώσεις να θεωρείται λογική η εκτέλεση 50-100 κομμουνιστών. Ο τρόπος της εκτέλεσης πρέπει να ενισχύει το αποτρεπτικό αποτέλεσμα…».*

132 *«…Το είδος του λεξιλογίου που χρησιμοποιούσανε* [οι Γερμανοί] *στις αναφορές τους για να ρίξουνε ένα πέπλο πάνω στις σφαγές είχε αναπτυχθεί σαν μια βολική ψυχολογική οθόνη, για να προασπίσει τους επιτελικούς αξιωματικούς τακτικής –ανθρώπους σαν τον Βαλντχάιμ και τους ανωτέρους του- από την κτηνώδη και αυξανόμενα εγκληματική πραγματικότητα των διαταγών τους… Η σκληρή και τρομακτική κτηνωδία, η εν ψυχρώ εκτέλεση των πολιτών μακριά από το πεδίο των μαχών, μπορούσε να "ντυθεί" στο λεξιλόγιό τους σαν ένα μέτρο της στρατιωτικής δικαιοσύνης και της δημόσιας ασφάλειας…».* Βλ. Βασιλάκης Χρ., *ό.π.*, σ. 66. Πρβλ. και Καλογρηάς Β., «Τα αντίποινα των γερμανικών Αρχών Κατοχής στην Ελλάδα 1941-1944», σσ. 116-117, στο συλλογικό έργο της εφημ. *Ελευθεροτυπία, Γερμανικές αποζημιώσεις· μια προδομένη υπόθεση*, Ιούνιος 2010: *«…Ο εχθρός έχει ρίξει στον συμμοριτοπόλεμο φανατικούς μαχητές, οι οποίοι έχουν εκπαιδευτεί από τους κομμουνιστές και δεν σταματούν μπροστά σε καμία πράξη βίας… Γι' αυτό οι μονάδες έχουν το δικαίωμα και το καθήκον, σε αυτόν τον πόλεμο, να χρησιμοποιήσουν εναντίον των γυναικών και των παιδιών κάθε μέσο, αν αυτό οδηγήσει στην επιτυχία. (Ανθρωπιστικές) επιφυλάξεις οποιουδήποτε είδους αποτελούν έγκλημα εναντίον του γερμανικού έθνους. Κανένας Γερμανός στρατιώτης, ο οποίος συμμετέχει σε επιχειρήσεις εναντίον των συμμοριτών και των συνεργατών τους, δεν θα λογοδοτήσει για τη βίαιη συμπεριφορά του από πειθαρχικής και νομικής απόψεως…».*

τη «σύγχυση» που επικρατούσε σε αρκετούς στρατιώτες σχετικά με τη «φυλετική συνέχεια» των Νεοελλήνων, για τους οποίους τώρα τόνιζαν ότι ελάχιστα διέφεραν από τους Σλάβους- πράγμα που συνεπαγόταν, κατά τη ναζιστική αντίληψη, άκρως μειωμένη εκτίμηση της ζωής τους.

Έτσι, στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, οι κάτοικοι των περιοχών που θεωρούνταν ύποπτες, συνθλίβονταν στις συμπληγάδες της ναζιστικής λογικής. Γερμανικές διαταγές καθόριζαν ότι *«αν οι κάτοικοι ενός χωριού, με την εμφάνιση (γερμανικών) στρατευμάτων, τρέπονται σε φυγή, τότε οι άνδρες να τουφεκίζουν τους δραπέτες»*. Από τη μια, λοιπόν, η φυγή εθεωρείτο απόδειξη ενοχής που δικαιολογούσε και απαιτούσε τιμωρία. Από την άλλη, η παραμονή στο χωριό ενείχε τον κίνδυνο, τουλάχιστον για τους άνδρες, και ιδίως εκείνους με «χαρακτηριστική φυσιογνωμία κομμουνιστή», να συλληφθούν «προληπτικά» και να μεταφερθούν σε στρατόπεδο ομήρων ή να εκτελεστούν αμέσως για «εξιλασμό» κάποιας αντιστασιακής ενέργειας κάπου στην περιοχή τους[133].

Οι κατακτητές δεν δίσταζαν να δίνουν ακόμη και απατηλές εγγυήσεις, για να τις αθετήσουν στη δεδομένη στιγμή. Στα Καλάβρυτα οι περισσότεροι κάτοικοι πίστεψαν τις διαβεβαιώσεις των υπεύθυνων αξιωματικών της 117 Μεραρχίας ότι δεν διέτρεχαν κανέναν κίνδυνο, αφού δεν είχαν συμμετοχή στη θανάτωση 75 αιχμαλωτισθέντων Γερμανών από τοπική ομάδα του ΕΛΑΣ με αποτέλεσμα να φύγουν λίγοι μόνο Καλαβρυτινοί· ορισμένοι μάλιστα από αυτούς γύρισαν πάλι στα σπίτια τους. Τότε οι Γερμανοί αποκαλύφτηκαν εξοντώνοντας στις 13 Δεκεμβρίου 1943, έξι ημέρες μετά το γεγονός, όλον τον ανδρικό πληθυσμό της πόλης. Το νεότερο θύμα ήταν μόλις 12 ετών.

Η γερμανική διοίκηση ενθάρρυνε τους στρατιώτες, σε περίπτωση αμφιβολιών «πρώτα να πυροβολούν» κατά των ανταρτών, ενέργεια που στη συνέχεια μπορεί να δικαιολογηθεί ως «παρεξήγηση». Αυτή η στρατηγική «προληπτικού» πυρός και σιδήρου, δηλαδή η εξόντωση κάθε δυνάμει εχθρού, για να μην διακυβευθεί «πολύτιμο γερμανικό αίμα», έγινε σε ορισμένες μονάδες ο κανόνας.

Οι Γερμανοί κατασκεύαζαν «εκθέσεις μάχης» που μετέτρεπαν σφαγιασθέντες αμάχους - στα χωριά της Βιάνου, του Διστόμου στο Κομμένο της Άρτας, στο Ανατολικό Ζαγόρι των Ιωαννίνων, στους *Λιγκιάδες*[134]- σε «συμμορίτες», «ληστές» ή «ύποπτους συμμοριτισμού».

---

[133] Βλ. Κέδρος Α., *Η ελληνική Αντίσταση 1940-1944*, τόμ. Β΄, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, κεφ. «Γενοκτονία και Αντίποινα», σσ. 31-51.

[134] Την επιχείρηση κατά των *Λιγκιάδων* είχε αναλάβει το 79ο Εφεδρικό Τάγμα, με διοικητή, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τον λοχαγό Αλφρεντ Σρέπελ. Το γενικό πρόσταγμα ανήκε στον συνταγματάρχη Βάλτερ Στέτνερ. Το πρωί της 3ης Οκτωβρίου ξεκινά με καταιγισμό πυρών

Στις αναφορές πεπραγμένων, οι άοπλοι βαπτίζονταν «συμμορίτες» ή «ύποπτοι», ενώ η σφαγή τους συχνά αναβαθμιζόταν σε μάχη. Και όταν ακόμα η πλαστογράφηση[135] ήταν πασιφανής, σπανίως οι προϊστάμενες αρχές επενέβαιναν. Αλλά και σε αντίθετη περίπτωση, οι δράστες μπορούσαν να υπολογίζουν στην έμπρακτη κατανόηση της ανώτατης ναζιστικής ηγεσίας, όπως έγινε μετά τα ολοκαυτώματα της Κλεισούρας και του Διστόμου από λόχο των Ες-Ες, όταν οι διαμαρτυρίες του Νόιμπαχερ πνίγηκαν με την προσωπική παρέμβαση του Χίμλερ[136]. Το ίδιο συνέβη και με την περίπτωση του Κομμένου[137]. Η Βέρμαχτ συνήθως -με πιο κραυγαλέα εξαίρεση το Κομμένο Άρτας- δεν συμπεριλάμβανε τα γυναικόπαιδα στα αιματηρά μέτρα. Τα Ες-Ες είχαν κάπως λιγότερες αναστολές, επίσης εφάρμοζαν πιο εύκολα στις μαζικές εκτελέσεις τις υψηλότερες ποσοτικές αναλογίες που είχαν αναγγελθεί (50 για κάθε σκοτωμένο Γερμανό), ενώ η Βέρμαχτ, κατά μέσο όρο «αρκούνταν» σε αναλογία 10 προς 1.

πυροβολικού και όλμων. Όταν οι Γερμανοί αποχωρούν ο απολογισμός είναι φρικτός: 92 νεκροί, μεταξύ των οποίων 34 παιδιά ηλικίας 6 μηνών ως 11 ετών, 37 γυναίκες 30 έως 64 ετών, και 11 άνω των 70 ετών. Πλήρως κατεστραμμένα από τις φωτιές 43 σπίτια και 57 υποστατικά, στάβλοι και καλύβες. Στα μεταπολεμικά χρόνια κανένας από τους υπαιτίους του εγκλήματος δεν παραπέμφθηκε σε δίκη και δεν τιμωρήθηκε. Στη μηνιαία αναφορά της Μεραρχίας προς το Γενικό Επιτελείο της Βέρμαχτ η επιχείρηση περιγράφεται ως εξής: *«Από το χωριό Λιγκιάδες και τα υψόμετρα 1015 και 1277 ασθενής αντίσταση του εχθρού. Πενήντα (!) πολίτες εξοντώθηκαν. Οι Λιγκιάδες αποτεφρώθηκαν. Λάφυρα: 20 μουλάρια»*. Βλ. Schminck-Gustavus Ch.U., Νέττας Α. (μτφρ.), *Μνήμες Κατοχής ΙΙ (Τριλογία). Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2008. Πρβλ. Λώλης Αν.Χρ., *Βίος ατομικός και ιστορία του χωριού Λιγκιάδων*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα 1999, τη γραπτή αποτύπωση, σε λαϊκό προφορικό λόγο, της προσωπικής του μαρτυρίας για τα φριχτά γεγονότα των Λιγκιάδων (κεφ. «Λιγκιάδες. Το χωριό που ρήμαξαν οι Γερμανοί. 3 Οκτώβρη 1943»). Σε σχετικό κεφάλαιο («Γιατί χάλασαν τους Λιγκιάδες») αναφέρεται στα αίτια του ολοκαυτώματος, παραθέτοντας τέσσερις εκδοχές καθώς και τον πίνακα με τα θύματα της αγριότητας των Ναζί στο χωριό του. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει στο παιδί της Ελένης Μπαμπούσκα, το οποίο *«…τραυματισμένο στην σπονδυλική στήλη, ζωντανό και βύζαινε στη μάνα του σκοτωμένη 36 ώρες, μέχρι που ήρθε και το πήρε ο Νικόλαος Γεωργ. Μανδήλας και το πήγαν στο νοσοκομείο στο Γρεβενίτι, που είχαν οι Αντάρτες…»*. Είναι ο σημερινός εβδομηντάχρονος Παναγιώτης Μπαμπούσκας, ο οποίος λέει ότι «όλο το χωριό με προσέχει σαν να είμαι γυάλινος».

[135] Δείγμα αυτής της πλαστογράφησης αναφέρει ο Βασιλάκης (*ό.π.*, σσ. 53-67) για την περίπτωση της φρικτής σφαγής του *Κομμένου* της Άρτας.

[136] Βλ. Φλάισερ Χ., *Η ναζιστική εικόνα για τους (νέο)-έλληνες και η αντιμετώπιση του άμαχου πληθυσμού από τις γερμανικές αρχές Κατοχής*, Ρέθυμνο 1986.

[137] Βλ. Rondoholz Eb, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», συλλογικός τόμος *«Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση»*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990. Βλ. και Βασιλάκης Χρ., *ό.π.*, σσ. 53-67, κεφ. «Τα αντίποινα στη γερμανική και ελληνική ιστοριογραφία και η προπαγάνδα του ναζιστικού καθεστώτος στις επιχειρήσεις “Αύγουστος” και “Έκπληξη ”».

Πολλοί από τους αμάχους έτυχε να βρεθούν σε λάθος τόπο τη λάθος ώρα, όπως στα περιβόητα μπλόκα στην Κοκκινιά και άλλες εργατικές συνοικίες της Αθήνας. Μεγάλο ποσοστό από αυτούς που στάλθηκαν στα κάτεργα της Γερμανίας δεν γύρισε ποτέ. Άλλοι «καταναλώθηκαν», κατά την ορολογία της εποχής, ως όμηροι ή κατέληξαν σε μπουντρούμια και στρατόπεδα με πιο γνωστό το Χαϊδάρι, όπου την τελευταία στιγμή αποφεύχθηκε μεγαλύτερη τραγωδία.

Επίμοχθες και πολυετείς προσπάθειες καταβάλλονται για την συστηματική και διαρκώς ακριβέστερη προσέγγισή του αριθμού των συγκρούσεων κατακτητών-Αντίστασης. Οι εκτιμήσεις από το 1945/46 (αρμόδιος υφυπουργός Ανοικοδομήσεως Κωνσταντίνος Δοξιάδης) είναι ότι «ο ανταρτοπόλεμος σε επιχειρήσεις και κυρίως σε θύματα αντιποίνων κόστισε 30.000 άνδρες και γυναίκες». Επιπροσθέτως υπολόγιζε ότι Γερμανοί και Ιταλοί σκότωσαν 5.000 Έλληνες «με ομαδικές σφαγές», ενώ τα στρατοδικεία στις πόλεις είχαν καταδικάσει άλλα 6.000 άτομα για αντικατοχική συμπεριφορά[138]. Οι πεσόντες της μεγαλύτερης αντάρτικης οργάνωσης, του ΕΛΑΣ, ανήλθαν -σύμφωνα με τον στρατιωτικό διοικητή της- σε περίπου 5.000[139].

Σύμφωνα με μία άκρως απόρρητη κατάσταση της Στρατιάς Ε, φονεύθηκαν 25.435 Έλληνες στην περίοδο Ιουνίου 1943-Σεπτεμβρίου 1944. Κατά μήνα οι θάνατοι κατανέμονται ως εξής: 646-599-1064-1231-1255-723-1390-988-1287-1206-1930-1825-3203-3185-3393-1329[140]. Η γερμανική ηγεσία καταμετρούσε κατά μέσο όρο 106 νεκρούς «εχθρούς» ανά εικοσιτετράωρο κατά την περίοδο έξαρσης της αντιστασιακής δράσης το καλοκαίρι του 1944. Ένα τεκμήριο για τις γερμανικές απώλειες αποτελεί ο αριθμός αυτών που έχουν ταφεί στο γερμανικό στρατιωτικό νεκροταφείο του Διονύσου. Από τους συνολικά σχεδόν 10.000 τάφους οι 4.729 αφορούν σε ημερομηνίες θανάτου των τελευταίων 11 μηνών της Κατοχής, δηλαδή μετά τη λήξη των εχθροπραξιών με τακτικά (ιταλικά και βρεταννικά) στρατεύματα. Οι γερμανικές εκθέσεις συνηγορούν στο ότι η μεγάλη πλειονότητα των γερμανικών θυμάτων της αντιστασιακής δράσης οφειλόταν στον ΕΛΑΣ –τουλάχιστον ως τον Ιούλιο του 1944.

Τα ελληνικά θύματα ταξινομούνται στον κατάλογο σε δύο κατηγορίες: Διακρίνονται οι αντιστασιακοί -όσοι σκοτώθηκαν στη διάρκεια συγκρούσεων (20.650)- και εκείνοι που εκτελέστηκαν «για εξιλέωση» (4.785). Η αναλογία 4,3:1 όμως είναι πλασματική, αφού

---

[138] Βλ. Δοξιάδης Κ., *Οι θυσίες της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1946, σ. 37.

[139] Βλ. Σαράφης Στ., *Ο ΕΛΑΣ*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1999, σ. 387.

[140] Βλ. Φλάισερ Χ., *ό.π.*, τόμ. Β΄, σ. 294. Πρβλ. και Hondros J.L., *Occupation and Resistance: The greek agony, 1941-44*, New York, σ. 162, όπου περιέχονται ενδεικτικά στοιχεία για τις διακυμάνσεις του φόρου αίματος των Ελλήνων και για τη συνεχή άνοδο της Αντίστασης.

οφείλεται στην πρακτική πολλών γερμανικών μονάδων να διογκώνουν τον αριθμό των απωλειών και τη δύναμη του εχθρού, για να προβληθούν στους ανωτέρους τους.

6.7 Αντιστασιακό κίνημα και πολιτική κατάσταση

Από τις πρώτες στιγμές της κατοχής, οι αυθόρμητες ηρωικές πράξεις φανερώνουν τη θέληση για αντίσταση ενός ενωμένου λαού. Ακολουθεί η οργάνωση αντιστασιακού κινήματος[141]. Στις 27 Σεπτεμβρίου 1941, διάφορες μικρές συνδικαλιστικές ομάδες, πολιτικές προσωπικότητες και άλλες, μαζί με το Κομμουνιστικό Κόμμα της «Λαϊκής Δημοκρατίας» (Ε.Λ.Δ.), που είχε μόλις συσταθεί, ιδρύουν το *Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο* (Ε.Α.Μ.) και συγχρόνως δημιουργούν ένα στρατιωτικό κέντρο αντίστασης, πυρήνα της Κεντρικής Επιτροπής του Εθνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (Ε.Λ.Α.Σ)[142], που η δράση του αρχίζει από τον Φεβρουάριο του 1942. Το Ε.Α.Μ. συνενώνει τη πλειονότητα του ελληνικού λαού. Από τις αρχές της ίδρυσής του, αναλαμβάνει τον αγώνα στις πόλεις, όπου οι συλλογικές εκδηλώσεις (η πρώτη έγινε στις 25 Μαρτίου 1942) και οι απεργίες φέρνουν σύγχυση στις δυνάμεις Κατοχής. Η πρώτη απεργία των υπαλλήλων στις 14 Απριλίου 1942 και η απεργία της 5ης Μαρτίου 1943 κατά της επιστράτευσης των Ελλήνων εργατών για το Ράιχ υποχρεώνουν την κυβέρνηση της Αθήνας να διακηρύξει στο όνομα των γερμανικών αρχών πως δεν θα υπάρξει στην Ελλάδα υπηρεσία για υποχρεωτική εργασία.

Η επιχείρηση για την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου[143] (1942), με κοινή δράση όλων των αντιστασιακών ομάδων, ήταν μια αναλαμπή ενότητας χωρίς συνέχεια. Μπορεί να θεωρηθεί σαν μακρινό προοίμιο της μάχης του Ελ Αλαμέιν, γιατί κόβει το δρόμο εφοδιασμού των στρατευμάτων του Ρόμμελ μέσω της Ελλάδας. Τα σαμποτάζ εκτείνονται και οι συγκοινωνίες παρεμποδίζονται σοβαρά (επιχείρηση κατά της γέφυρας του Ασωπού, 1943).

Παράλληλα με την προώθηση των τμημάτων του προς την (ως τότε «απαγορευμένη») παράκτια ζώνη ο Ζέρβας[144] προκαλούσε συνειδητά σύγχυση στη Βέρμαχτ με την εναλλαγή επιθέσεων, νέων «διευκρινιστικών» επαφών και παρελκυστικής τακτικής. Τον Αύγουστο του 1944 ο ΕΔΕΣ σημείωσε τη μεγαλύτερη επιτυχία του (Μάχη της Μενίνας) εναντίον των Γερμανών, αλλά και ο ΕΛΑΣ πέτυχε, μεταξύ άλλων, στις Καρούτες την περικύκλωση και εξόντωση γερμανικού τάγματος.

Ο αντάρτικος πόλεμος, απλωμένος σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα και στα περισσότερα νησιά, ακινητοποιεί στην Ελλάδα τρεις γερμανικές μεραρχίες και τέσσερεις ιταλικές, που

---

[141] Βλ. Μωραίτης Α., «Η Επιμελητεία του Αντάρτη», *Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης*, τεύχ. 4ο, Ιούλιος 1958, σσ. 18,19,59.

[142] Βλ. Σαράφη Στ., *ό.π.*

[143] Βλ. Μυριδάκης Μ., *Η Επιχείρηση του Γοργοπόταμου και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, Αθήνα 1983.

[144] Βλ. Ζέρβας Ν., *Απομνημονεύματα*, Μέτρον Αθήνα 2000.

προσπαθούν να καταπνίξουν το αντάρτικο κίνημα. Στις απελευθερωμένες περιοχές εγκαθιστά αυτοδιοίκηση βασισμένη στις εκλογές και διατυπωμένη σε έναν *Κώδικα λαϊκής αυτοδιοίκησης και Δικαιοσύνης*, που εκδόθηκε την 1η Δεκεμβρίου 1943. Στις 10 Μαρτίου 1944, δημιουργείται η Προσωρινή Επιτροπή της Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α), με πρόεδρο τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Α. Σβώλο.

Η άνοδος του Ε.Α.Μ. μοιάζει να ανησυχεί την Αγγλία, της οποίας η στάση είναι αμφιλεγόμενη[145]. Τα προπολεμικά πολιτικά κόμματα και η βασιλική κυβέρνηση του Καΐρου ευνοούν τη δημιουργία άλλων αντιστασιακών οργανώσεων[146]. Οι σπουδαιότερες είναι η Ε.Κ.Κ.Α (Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωσις) και ο Ε.Δ.Ε.Σ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος)[147], που συνενώνουν αξιωματικούς και συνιστούν αντάρτικες ομάδες. Οι οργανώσεις αυτές προσπαθούν να αντισταθμίσουν την επιρροή του Ε.Α.Μ. «*Οι αντάρτες του Ζέρβα (Ε.Δ.Ε.Σ)* -γράφει ο Τσώρτσιλ- *με δημοκρατικές, στην αρχή, τάσεις, έγιναν με τον καιρό αποκλειστικά αντικομουνιστές*». Οι προσπάθειες συμφωνίας ανάμεσα στο Ε.Α.Μ., στην Ε.Κ.Κ.Α. και στον Ε.Δ.Ε.Σ (1943) μένουν χωρίς σοβαρά αποτελέσματα[148]. Η ενότητα της αντίστασης διασπάται από τις υπερβολές, τα λάθη της αλλά και τον ξένο παράγοντα. Η αντιπαράθεση εντείνεται κυρίως μετά την ανακωχή της Ιταλίας (οι ιταλικές δυνάμεις στην Ελλάδα παρέδωσαν τα όπλα στον Ε.Λ.Α.Σ) και κατά την διάρκεια της εκκαθάρισης που ανέλαβαν οι Γερμανοί και τα Τάγματα Ασφαλείας (που ιδρύθηκαν το 1943) εναντίον του Ε.Λ.Α.Σ. και του Ε.Α.Μ. στην ύπαιθρο και στην Αθήνα, όπου οι λαϊκές συνοικίες μετατρέπονται σε πεδία μάχης. Τα αποσπάσματα δύο ντοκουμέντων, που αποκτούν ιδιαίτερη σημασία λόγω της προέλευσής τους διαφωτίζουν κάπως το βάθος του δράματος της ελληνικής αντίστασης αλλά και της ελληνικής πολιτικής κατάστασης. Το πρώτο προέρχεται από τα Απομνημονεύματα του Τσώρτσιλ και αναφέρεται στην κατάσταση της Ελλάδας το 1943:

«Οι πολιτικές διαμάχες εμπόδισαν τη δράση των ανταρτών και δεν αργήσαμε να βρεθούμε κι οι ίδιοι σε μια κατάσταση πολύπλοκη και δυσάρεστη. Γινόταν προφανές ότι υπήρχαν τρία αντιτιθέμενα στοιχεία: οι δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ., ανερχόμενες τώρα σε είκοσι χιλιάδες άνδρες,

---

[145] «Η Έκθεσις της Βρεττανικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής διά την Ελλάδα», *Ελληνικά Θέματα 13, Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Έκδοση της Πανελληνίου Ομοσπονδίας Δημοκρατικών Συλλόγων, Αθήναι, Νοέμβριος 1946.

[146] Βλ. Woodhouse S.M., *Το μήλον της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

[147] Βλ. Μυριδάκης Μ., *Αγώνες της Φυλής. Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ, 1941-1944*, τόμ. Α΄-Β΄, εκδ. «Ι. Σιδέρης», Αθήνα 1976.

[148] Βλ. Πυρομάγλου Κ., *Η Εθνική Αντίστασις*, Αθήνα 1947.

κατά μεγάλο μέρος κάτω από κομμουνιστικό έλεγχο, οι ομάδες του Ζέρβα, δηλούμενες με τα αρχικά Ε.Δ.Ε.Σ και μετρώντας πέντε χιλιάδες αντάρτες και, τέλος, οι βασιλόφρονες πολιτικοί, συγκεντρωμένοι στο Λονδίνο γύρω από τον βασιλιά, προς τον οποίο είχαμε ειδικές υποχρεώσεις, εφ' όσον ήταν ο αρχηγός του κράτους που υπήρξε σύμμαχός μας το 1941. Από τότε, όλοι σκέπτονταν ότι οι Σύμμαχοι θα κέρδιζαν πιθανώς τον πόλεμο και η πάλη για την πολιτική εξουσία διεξήχθη ανάμεσά τους με πάθος προς μεγαλύτερο όφελος του κοινού εχθρού»[149].

Το ακόλουθο απόσπασμα προέρχεται από μια γερμανική έκθεση τιτλοφορούμενη «Πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα από τις 4 Ιουνίου ως τις 3 Ιουλίου 1943», με χρονολογία 6 Ιουλίου 1943[150]:

«*Το ενενήντα τοις εκατό των Ελλήνων είναι σήμερα ομόθυμα εχθρικό προς τις Δυνάμεις του «Άξονα» και είναι έτοιμο για ανοιχτή εξέγερση… Το Ε.Α.Μ. με τις αγωνιστικές οργανώσεις του είναι το κύριο στήριγμα όλου του αντιστασιακού κινήματος εναντίον των Δυνάμεων του «Άξονα». Το μεγαλύτερο μέρος των συμμοριών υποτάσσεται σ' αυτό. Από πολιτική άποψη, κρατά την ηγετική θέση και επειδή είναι πολύ δραστήριο και διαθέτει ενιαία ηγεσία αντιπροσωπεύει για τις κατοχικές δυνάμεις τον μεγαλύτερο κίνδυνο…*».

Στην Αίγυπτο συγκεντρώνονται γύρω από την ελληνική κυβέρνηση την εγκατεστημένη στο Κάιρο οι αξιωματικοί και οι στρατιώτες που κατόρθωσαν να αφήσουν την Ελλάδα και σχηματίζουν τις ελληνικές δυνάμεις του εξωτερικού για την συνέχιση του πολέμου και τη συμμετοχή τους στις συμμαχικές επιχειρήσεις στην Αφρική (Ελ Αλαμέιν) και στη συνέχεια στην Ιταλία. Ο εκεί στρατός εξωθείται επιδέξια ως την στάση[151], που καταπνίγεται με τη βοήθεια των βρεταννικών δυνάμεων και δίνει το πρόσχημα για «εκκαθάριση» (Απρίλης 1944).

Με το πλησίασμα της απελευθέρωσης, γίνονται νέες προσπάθειες για συμφωνία ανάμεσα στους αντιτιθέμενους. Από τον Αύγουστο του 1943, το Ε.Α.Μ., τα παλαιά πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, η Ε.Κ.Κ.Α. και ο Ε.Δ.Ε.Σ διακηρύττουν ότι το καθεστωτικό ζήτημα, μια από τις κυριότερες αιτίες της σύγκρουσης, πρέπει να ρυθμιστεί μετά την απελευθέρωση με

---

[149] Βλ. Σβορώνος Γ.Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990[7], σσ. 140-14.

[150] Βλ. Σβορώνος Γ.Ν., *ό.π.*, σ. 141.

[151] Για την κατάσταση που επικρατούσε στη Μέση Ανατολή βλ. και Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα*, τόμ. Α΄, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1988, κεφ. «Το πρώτο κίνημα», σσ. 280-291. Αναφορά στα πολιτικά γεγονότα που ακολούθησαν την εξέγερση του ελληνικού στρατού στη Μέση Ανατολή και την πτώση του Π. Κανελλόπουλου κάνει ο Γιώργος Σεφέρης στο ποίημά του Μέρες τ' Απρίλη '43. Ο ποιητής ήταν τότε προϊστάμενος της Κεντρικής Υπηρεσίας Τύπου της εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης.

δημοψήφισμα[152]. Η λύση αυτή υιοθετείται από τον βασιλιά και την κυβέρνησή του. Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα σ' όλες τις πολιτικές αποχρώσεις συνεχίζονται και καταλήγουν στην συμφωνία του Λιβάνου (Μάιος 1944) και στο σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας, που μεταφέρθηκε στην Νεάπολη. Η Συνδιάσκεψη του Κεμπέκ ανάμεσα στον Ρούσβελτ και τον Τσώρτσιλ επιτρέπει στην Μεγάλη Βρεταννία να στείλει μετά την απελευθέρωση στην Αθήνα ένα εκστρατευτικό σώμα «για να σώσει την χώρα από την αναρχία». Για να επιτευχθεί η καταδίωξη των γερμανικών στρατιών, το Ε.Α.Μ. προσχωρεί στη συμφωνία της Καζέρτας (Σεπτέμβριος 1944), με την οποία δέχεται να μην καταλάβει ο Ε.Λ.Α.Σ. την Αθήνα και να αποβιβαστούν βρεταννικά στρατεύματα στην Ελλάδα.

[152] Βλ. Πυρομάγλου Κ., *Η Εθνική Αντίστασις ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ*, τόμ. Α΄-Β΄, Δωδώνη, Αθήνα 1975.

6.8 Αποτίμηση του φαινομένου της Αντίστασης

Ο Μανόλης Γλέζος μιλάει για «παραπληροφόρηση» και «διαστρέβλωση» η οποία επινοήθηκε για να συκοφαντηθεί η Εθνική Αντίσταση. Κάνει λόγο για *«διάσταση και αντιστροφή, ακόμη, σημαίνοντος-σημαινομένου, των λεκτικών συμβόλων τα οποία χρησιμοποιήθηκαν»*[153]. Επισημαίνει: *«Η ιστορική έρευνα δεν μελέτησε όσο θα έπρεπε το χαρακτήρα της εθνικής αντίστασης και υπάρχουν διιστάμενες απόψεις. Πώς ξεκίνησε η εθνική αντίσταση; Είναι η παλλαϊκότητα κύριο γνώρισμά της; Δεν έχει αξιολογηθεί επίσης ο ρόλος, η συνεισφορά και η συμβολή της ελληνικής Εθνικής Αντίστασης στην πτώση του ναζισμού και το τι επίδραση είχε η ελληνική εθνική αντίσταση στους σκλαβωμένους λαούς της Ευρώπης. Δεν αναλύθηκαν επίσης οι συνέπειες που προκλήθηκαν από την Εθνική Αντίσταση. Ο ρόλος που έπαιξε στο ιστορικό γίγνεσθαι της δικής μας πατρίδας, αλλά και γενικότερα. Τα γεγονότα εκείνα, δεν μετρήθηκαν στον επιστημονικό ζυγό, δεν εκτιμήθηκε η σημασία τους και οι επιπτώσεις τους στην εθνική εξέλιξη της ιστορίας. Η ιστορική έρευνα είναι, επίσης, υποχρεωμένη να καταγράψει όλες τις απόψεις και τα άκρως αντίθετες. Καθώς και όλα τα αίτια και τους παράγοντες που προκάλεσαν τα γεγονότα εκείνα. Ήσαν αναπόφευκτα ή ήταν μοιραία; τι έπρεπε να γίνει και δεν έγινε; Ποιος ήταν ο συσχετισμός τους με άλλα σύγχρονα γεγονότα και η αλληλοεπίδρασή τους; Ποιος ακόμα ήταν ο διαχρονικός ρόλος του κάθε γεγονότος και στο σύνολό τους;»*[154].

Η συμβολή της Ελλάδας στη νίκη κατά του ναζισμού ήταν σημαντική και ανεκτίμητη αλλά και αποτελεσματική και καθοριστική για την έκβαση του πολέμου[155]. Ο ελληνικός λαός με την εθνική αντίστασή του και στις τρεις φάσεις -έπος 40-41, μάχη της Κρήτης, αντίσταση

---

[153] Βλ. Γλέζος Μ., *ό.π.*, σ. 39: *«Η συστηματική διαστρέβλωση της ισάξιας με το 1821 εθνικής ανάτασης στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου έχει γίνει κανόνας για τους εχθρούς της εθνικής αντίστασης»*.

[154] Βλ. Γλέζος Μ., *ό.π.*, σσ. 40-41.

[155] Βλ. Μιλλιέξ Ρ., *Ημερολόγιο και Μαρτυρίες του Πολέμου και της Κατοχής*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1982, σσ. 125-129. Πρβλ. και Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1967*, τόμ. 3 «Από τον Λίβανο στη Βάρκιζα», Αθήνα 1973, κεφ. «Τι προσέφερε η αντίσταση» σσ. 252-254: *«Αν σταθμίσουμε τα πλεονεκτήματα της αντίστασης και τα μειονεκτήματα της ενδεχόμενης απουσίας της βλέπουμε πόσο κλίνει η πλάστιγγα προς την πλευρά της και αποστομώνει τους επικριτές και τους αρνητές της. Βέβαια, στην πορεία της διαπράχθηκαν σφάλματα και πολιτικά εγκλήματα που ρίχνουν ζοφερές σκιές και σχηματίζουν αντίρροπα ρεύματα. Αν, όμως, δεν βλέπουμε τα δένδρα, αλλά βλέπουμε το δάσος, θα διακρίνουμε ότι το έργο της υπήρξε τεράστιο, δημιουργικό, προοδευτικό, εθνικό και ανταποκρινόταν στις ανάγκες και το αίσθημα των Ελλήνων…»*.

στην Κατοχή- διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην συντριβή του ναζισμού. Αυτό συμβαίνει διότι:

- προσφέρει την πρώτη νίκη των λαών εναντίον του φασισμού.
- καταρρίπτει το αήττητο του «Άξονα».
- εμψυχώνει τους σκλαβωμένους λαούς της Ευρώπης.
- συμβάλλει στη ματαίωση των σχεδίων του κατακτητή.
- με τη μάχη της Κρήτης[156] άλλαξε την τροπή του πολέμου, γιατί καθυστέρησε την επίθεση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης και έδωσε τη δυνατότητα στη Ε.Σ.Σ.Δ. να προετοιμαστεί.
- έφερε στο προσκήνιο και τον παράγοντα «χειμώνα».
- έθεσε εκτός μάχης τους αλεξιπτωτιστές, στους οποίους υπολόγιζε πολύ ο Χίτλερ.
- καθήλωσε 10 έως 13 επίλεκτες γερμανικές μεραρχίες στην Ελλάδα, εκτός των βουλγαρικών μεραρχιών. Έτσι στέρησε από τη Γερμανία τη δύναμη 300.000 οπλιτών στα κύρια μέτωπα του πολέμου.
- έδιωξε τους εισβολείς και κατακτητές και απελευθέρωσε την Ελλάδα.

Η Εθνική Αντίσταση σχετίζεται με τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό του Έλληνα και την υψηλή εθνική του συνειδητότητα. Συνιστά εθνική παρακαταθήκη. Η εθνική αντίσταση του ελληνικού λαού, στο σύνολό της, αποτελεί ένα από τα πιο λαμπρά κατορθώματά του, στην ιστορία του νεοελληνικού έθνους[157]. Κατά τον Μ. Γλέζο *«αποτελεί, μετά την επανάσταση του 1821, το δεύτερο μεγάλο σταθμό της ιστορίας του νεοελληνικού έθνους. Ιστορικό ορόσημο στη μακραίωνη βασανιστική πορεία του»*[158].

Αυτή η εξαιρετική ανάταση του έθνους βρίσκει τις απαρχές της στις βαθιές ιστορικές καταβολές του λαού μας· στα ήθη και στις παραδόσεις του, στον πολιτισμό του. Ως συνειδητή ενέργεια ελεύθερων στη σκέψη και στο φρόνημα ανθρώπων απέναντι στον εισβολέα και κατακτητή, είναι αντίθετη στην κατάλυση της ελευθερίας και στην καταστροφή της ανθρώπινης αξίας. Η αντίσταση του ελληνικού λαού υπήρξε πηγή ελπίδας, πηγή συνείδησης της ανθρωπότητας, η υπέρβαση της τότε κατεστημένης αντίληψης.

---

[156] Η αντίσταση στην Κρήτη προκάλεσε την καταστροφή επίλεκτων γερμανικών δυνάμεων, που θα μπορούσαν να παίξουν κεφαλαιώδη ρόλο στα μεταγενέστερα γεγονότα της Μέσης Ανατολής. «Στην Κρήτη ο Γκέριγκ δεν κέρδισε παρά μια Πύρρεια νίκη».

[157] Βλ. Ανδρέου Ν., *Εθνική Αντίσταση, το έπος του λαού*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1975.

[158] Βλ. Γλέζος Μ., *ό.π.*, σ. 55.

Σε σχέση με την αντίσταση όλων των λαών της Ευρώπης, στην Ελλάδα η αντίσταση έχει να παρουσιάσει:

- Καθολικότητα στο χρόνο: Από την ημέρα της φασιστικής εισβολής, 28 Οκτωβρίου 1940, στις πρώτες μέρες της Κατοχής ως και την τελευταία ημέρα.
- Καθολικότητα στο χώρο: Από τη μια άκρη της χώρας ως την άλλη.
- Καθολικότητα στη συμμετοχή του λαού: Καμία διάκριση δεν γινόταν ως προς στο φύλο, την ηλικία, τα επαγγέλματα, την κοινωνική τάξη.
- Καθολικότητα στις μορφές του αγώνα: Εκδηλωνόταν με αντίθεση, ανυπακοή, παθητική και ενεργητική στάση, δολιοφθορά, απεργία, διαδήλωση, άοπλη και ένοπλη αντίσταση. *«Με το τραγούδι, το σύνθημα στον τοίχο, την ποίηση και τα έργα τέχνης με τον τηλεβόα και το πινέλο»* [159].

Έχει επίσης να παρουσιάσει μοναδικότητα, ως προς τα παρακάτω σημεία:

- Ακύρωση της πολιτικής επιστράτευσης με πρωτοφανείς μαχητικές διαδηλώσεις (5 Απριλίου 1943).
- Ματαίωση της παράδοσης της Δυτικής Μακεδονίας στη φασιστική Βουλγαρία με ογκώδεις διαδηλώσεις (23 Ιουνίου 1943).
- Αποτυχία σχηματισμού στρατού από «Έλληνες» για να χρησιμοποιηθεί, είτε ως στρατός κατοχής σε άλλη χώρα, είτε ως στρατός σε οποιοδήποτε μέτωπο εναντίον των συμμάχων και ιδιαίτερα εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης.
- Η Εθνική Αντίσταση με την πολύμορφη καθολικότητά της υπήρξε η πιο πλούσια εθνική κληρονομιά στη νεότερη ιστορία μας.

---

[159] Βλ. Γλέζος Μ., *ό.π.*, σσ. 51-53.

6.9 Αποχώρηση γερμανικών στρατευμάτων

Χάρη στη σερβική και ελληνική αντίσταση, ο Χίτλερ αναγκάστηκε να αναβάλει για ζωτικό χρονικό διάστημα την επίθεση κατά της Ρωσίας. Τον Οκτώβριο του 1944 η γρήγορη προέλαση του ρωσικού στρατού προς τα Βαλκάνια υποχρεώνει τους Γερμανούς να αποσυρθούν απ' την Ελλάδα.

Μεγάλο μέρος από τους τελευταίους 2.000 Έλληνες κρατούμενους είχε αποφασίσει ο Μπλούμε να εκτελέσει κατά την επικείμενη διάλυση του στρατοπέδου του Χαϊδαρίου τον Αύγουστο του 1944. Δεν στόχευε στους αριστερούς πλέον, αλλά σύμφωνα με τις εκθέσεις του, «στην ελίτ της ευρύτερης αστικής τάξης», που θα διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στην μετακατοχική δημόσια ζωή της χώρας. Ανάμεσα στους συλληφθέντες ήταν και οι πολιτικοί Σοφούλης, Καφαντάρης και Γονατάς. Ήλπιζε ότι έτσι τη γερμανική αποχώρηση θα την διαδεχόταν το χάος και πιθανώς η σύγκρουση μεταξύ ΕΑΜ και Βρεταννών. Αυτό το σχέδιο καμένης γης, το οποίο αποσκοπούσε στο να «αποδείξει πως χωρίς τους Γερμανούς δεν υπήρχε τάξη», φαίνεται πως δεν ήταν άγνωστο στους Χίμλερ και Χίτλερ. Τελικά όμως δεν πραγματοποιήθηκε, εξαιτίας της έντονης αντίδρασης του Νόιμπαχερ και της υπόλοιπης στρατιωτικής ηγεσίας που συμφωνούσαν σε ένα «πιο ήπιο κλείσιμο της αυλαίας»[160].

Οι Γερμανοί για να κερδίσουν χρόνο για την απρόσκοπτη αποχώρησή τους, πρότειναν μείωση των καταστροφών για να εξασφαλίσουν τη «νομιμόφρονα» στάση της άλλης πλευράς. Αυτό επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό στα αστικά κέντρα, και κυρίως στην Αθήνα, επειδή ακριβώς αυτή ήταν και η επιθυμία των περισσοτέρων Ελλήνων μεσολαβητών. Οι Γερμανοί στις 12 Οκτωβρίου, πριν φύγουν, ανακήρυξαν την Αθήνα ως «ανοχύρωτη πόλη». Αντίθετα, στην ύπαιθρο οι καταστροφές[161] ήταν τεράστιες και έπλητταν κυρίως το συγκοινωνιακό δίκτυο. Μόνο κατά την περίοδο 3-28 Οκτωβρίου, η Στρατιά Ε ανατίναξε:

- 120 οδικές ή σιδηροδρομικές γέφυρες,
- 6 σήραγγες
- κατακρήμνισε 73 ατμομηχανές και 505 βαγόνια
- κατέστρεψε 42 σιδηροδρομικούς σταθμούς και σιδηροτροχιές μήκους πολλών χιλιομέτρων σε δυσπρόσιτα σημεία.

---

[160] Βλ. Fleiser H., *Deutche Ordnung in Griechenland, 1941-44*, στο Droulia L. και Fleiser H. (επιμ.) *Von Lidice bis Kalavryta*, Berlin 1999, σσ. 208 κ.ε. Πρβλ. και Mazower M., *Inside Hitler's Greece: the Experience of Occupation, 1940-44*, London 1993, σσ. 232 κ.ε.

[161] Οι αντιστασιακές οργανώσεις πολλές φορές κατόρθωσαν να ματαιώσουν τις καταστροφές. Οι τοπικές αρχές άμβλυναν αρκετές φορές τις διαταγές των ανωτέρων τους με «χρυσά» ανταλλάγματα, όπως στο Ηράκλειο.

Στις 12 Οκτωβρίου η Αθήνα και ο Πειραιάς απελευθερώνονται. Κατά την αποχώρησή τους οι Γερμανοί επιστρέφουν συμβολικά τα κλειδιά της Αθήνας και καταθέτουν στεφάνι στον Άγνωστο Στρατιώτη (12 Οκτωβρίου), «για να δηλωθεί πως οι Γερμανοί δεν είχαν πατήσει τη χώρα ως εχθροί της Ελλάδας». Η υποκριτικά κυνική αυτή στάση τους παραβλέπει τα τριάμισι χρόνια της Κατοχής, και επαναλαμβάνει τις ίδιες εκδηλώσεις «φιλίας» που ακολούθησαν όταν εισέβαλαν στην Ελλάδα. Μετά την απομάκρυνση των Γερμανών, το στεφάνι ποδοπατήθηκε.

Στις 14 Οκτωβρίου μια βρεταννική ταξιαρχία διοικούμενη από τον στρατηγό Σκόμπι, που αναλαμβάνει επίσης την διοίκηση όλων των συμμαχικών δυνάμεων, φτάνει στην Ελλάδα. Μερικές μέρες αργότερα έρχεται και η ελληνική κυβέρνηση.

Οι τελευταίες χερσαίες γερμανικές δυνάμεις πέρασαν τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας και ενίσχυσαν τη Βέρμαχτ στο γιουγκοσλαβικό μέτωπο στις 2 Νοεμβρίου του 1944. Όμως, 24.000 Γερμανοί και 10.254 Ιταλοί συνεργάτες τους είχαν μείνει στην Ελλάδα. Από αυτούς, οι μισοί παρέμειναν στην Κρήτη, όπου συμπτύχθηκαν στην περιοχή των Χανίων, δημιουργώντας εκεί το επονομαζόμενο «εσωτερικό φρούριο», με εντολή του Χίτλερ να το υπερασπιστούν «ως και την τελευταία οβίδα».

Για τον ίδιο σκοπό, 600 Γερμανοί παρέμεναν στη Μήλο, καθώς και οι 11.173 στη Δωδεκάνησο. Παρά τα σοβαρά προβλήματα επισιτισμού, οι περισσότερες φρουρές άντεξαν ως τη γενική συνθηκολόγηση της Βέρμαχτ στις 9 Μαΐου 1945. Οι πρώην κατακτητές επί οχτώ ημέρες, καθημερινά επί δέκα ώρες, κατέστρεφαν πυρομαχικά, βαρύ πυροβολικό και τεθωρακισμένα. Έπειτα, παρά τις έντονες αντιδράσεις του ντόπιου πληθυσμού, η βρεταννική διοίκηση ανέθεσε στους Γερμανούς τη φρούρηση μιας περιορισμένης περιοχής με τον υπόλοιπο οπλισμό, ώσπου να διατεθούν τα πλωτά μέσα για τη μεταφορά τους[162].

Ενώ οι Γερμανοί δεν είχαν ακόμη εκκενώσει την Ελλάδα, ενώ η Κρήτη κατεχόταν πάντα και ο πόλεμος συνεχιζόταν, ο στρατηγός Σκόμπι απαιτεί τον αφοπλισμό του αντάρτικου στρατού πριν από τις 10 Δεκεμβρίου. Οι υπουργοί του Ε.Α.Μ. παραιτούνται και ο Ε.Λ.Α.Σ., αρνούμενος να διαλυθεί, αντιστέκεται στους Άγγλους και στα στρατεύματα που έφτασαν στο μεταξύ στην Ελλάδα (3 Δεκεμβρίου). Τα *Δεκεμβριανά*[163] στην Αθήνα απασχολούσαν τους

---

[162] Βλ. PRO (Public Record Office, London), W.O. 204/9303, F.O. (Foreign Office) 371/48357. Πρβλ. και Φόρεϊν Όφφις, *Φάκελος Ελλάς*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1972.

[163] Ο όρος *Δεκεμβριανά* αναφέρεται σε μία σειρά ένοπλων συγκρούσεων που έλαβαν χώρα στην Αθήνα από τον Δεκέμβριο του 1944 ως τον Ιανουάριο 1945, ανάμεσα στις δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και τις Βρεταννικές και τις ελληνικές Κυβερνητικές δυνάμεις, που ανήκαν σε ένα πολιτικό φάσμα, από την σοσιαλδημοκρατία (όπως ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου έως τα

συμμάχους με εσωτερικές αντιπαραθέσεις, έτσι που οι Γερμανοί παρέμεναν ως «αυτοφρουρούμενοι αιχμάλωτοι», κατά την έκφραση του Τσώρτσιλ, αφού τελικά κανείς άλλος εκτός από τον Ιερό Λόχο[164] δεν τους ενόχλησε σοβαρά.

Στην Αθήνα οι μάχες διαρκούν πάνω από έναν μήνα. Ο ίδιος ο Τσώρτσιλ φτάνει στην Ελλάδα και προσπαθεί να καθησυχάσει τα πράγματα. Η Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945), που είχε την εγγύηση της βρεταννικής κυβέρνησης και προέβλεπε τον εκδημοκρατισμό του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας και τη δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών για τη διεξαγωγή, το γρηγορότερο, εκλογών και δημοψηφίσματος, βάζει τέλος σε αυτή την πρώτη σύγκρουση. Στο μεταξύ, ο μητροπολίτης Αθηνών Δαμασκηνός αναλαμβάνει την αντιβασιλεία.

Η Γερμανική Κατοχή τελείωσε όταν παραδόθηκε η γερμανική φρουρά της νήσου Μήλου στον Ιερό Λόχο (8 Μαΐου 1945) και η φρουρά Κρήτης (12 Μαΐου 1945) στους συμμάχους, τρεις ημέρες μετά τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας (9 Μαΐου 1945). Έτσι ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος τελείωσε για την Κρήτη μόλις στις αρχές Ιουλίου, όταν και οι τελευταίοι οπλοφόροι της Βέρμαχτ μεταφέρθηκαν στη Μέση Ανατολή.

τάγματα ασφαλείας). Η έναρξή τους, στις 3 Δεκεμβρίου του 1944, σηματοδοτείται από τους πυροβολισμούς των Κυβερνητικών και Αγγλικών δυνάμεων μπροστά στο μνημείο του άγνωστου στρατιώτη ενάντια στη διαδήλωση του ΕΑΜ, που είχε οργανωθεί ως απάντηση στο τελεσίγραφο της κυβέρνησης εθνικής ενότητας (1-12-1944) για τον αφοπλισμό όλων των αντάρτικων ομάδων, με αποτέλεσμα το θάνατο 33 διαδηλωτών και τον τραυματισμό άλλων 148. Παράλληλα ο στρατηγός Σκόμπυ προέβη σε διάγγελμα. Οι μάχες κράτησαν 33 μέρες και τερματίστηκαν στις 5-6 Ιανουαρίου 1945.

[164] Βλ. μαρτυρία Ιωάννη Λέττα και την μονογραφια του Κ.Ι. Μανέτα *Ιερός Λόχος (1942-1945)*, εκδ. «Λογοθέτης», Αθήνα 1996[4]. Βλ. Παράρτημα, εικ. 47.

7. Προφορικές μαρτυρίες

7.1 Αηδόνης Δημήτριος

Χρονολογία γεννήσεως: 1925
Χρόνος καταγραφής: 13/7/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Τσερίτσανα Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Ζαχαροπλάστης

Όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος ήμουν δεκαπέντε χρονών και ζούσα στην Αθήνα. Θυμάμαι τον ενθουσιασμό του κόσμου. Ήταν σαν να πήγαιναν σε πανηγύρι[165]. Ενθουσιασμός για το μέτωπο, βαγόνια, νέα με ραδιόφωνα. Καμπάνες, πανζουρλισμός[166]… Οι πάντες εργάζονται, δηλαδή σύσσωμοι οι Έλληνες, για τους στρατιώτες στα πρόσσω, ακόμη και οι θεατρικοί συγγραφείς[167], αυτοί που ασχολούνται με τη σάτιρα κ.λπ. σας απαγγέλω κάτι που είναι σε

---

[165] *«Το πρωί αυτό της 28ης Οκτωβρίου αι Αθήναι παρουσίασαν εικόνα που είχαν να παρουσιάσουν από τον Οκτώβριο του 1912. Οι δρόμοι είχαν μεταβληθή σε ποτάμια που κυλούσαν πλήθη λαού προς το κέντρο της πόλεως και χωρίς καμμιά αστυνομική διαταγή, τα σπίτια, κάθε κτίριο, κάθε επιβλητική η ταπεινή οικοδομή εκαλύφθη από τα κυανόλευκα χρώματα. Τα καταστήματα άνοιξαν ενωρίτερον του συνήθους, τα καφενεία, τα κέντρα, επλημμύρισαν από τα πλήθη. Πλήθη γελαστά με πρόσωπα ολόχαρα. Κανείς δεν διεδήλωνε την αγωνία, κανείς την περίσκεψι του ανθρώπου που δεν ξέρει αν θα ζη την άλλην ημέρα. Ένας εφιάλτης έφυγεν από τα στήθη που τα επίεζε. Στεναγμός ανακουφίσεως ανεδίδετο από τα στόματα μαζί με τη λέξι: Πόλεμος! Πόλεμος! Που αντηχούσε από παντού. Η καταπνιγμένη δυσφορία, όλη η υβρισμένη υπερηφάνεια ενός ηρωικού λαού από τις διαρκείς προσβολές και προκλήσεις, όλη η συναίσθησις του δικαίου και της τιμής, εξέσπασεν με την κραυγήν: Πόλεμος! Πόλεμος!»*. Βλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία *Ιστορίας των Πολέμων 1940-44*, Αθήνα, σσ. 89-90.

[166] *«Ένας άνεμος καινούργιος, ανυποψίαστος, άρχιζε να φυσάει πάνω στην Αθήνα. Είταν η ώρα 6 όταν οι σειρήνες της αντιαεροπορικής άμυνας ξύπνησαν την πολιτεία. Ο ουρανός είταν πεντακάθαρος, λεύκαζε ο όρθρος, μύριζε δροσιά. Στους δρόμους, τους έρημους ακόμα, κρότησαν μερικά παραθυρόφυλλα, κάποιες μπαλκονόπορτες. Οι άνθρωποι ξυπνούσαν ξαφνιασμένοι, ρωτούσαν τους πρώτους διαβάτες. Μια διάθεση ευφορίας, κέφι ανάλαφρο, αλλόκοτο, ξεσήκωνε τις ψυχές, πρωινό αγέρι που κολπώνει το πανί. Στα μάτια των ανθρώπων που αντικρύζονταν, έφεγγε ένα χαρούμενο ξάφνιασμα σάμπως όλος αυτός ο κόσμος, ίσαμε χτες βουτηγμένος στην καθημερινότητα και στη βιοπάλη, να μάθαινε ξαφνικά πως έχει μέσα του κρυμμένα νιάτα. Τον ενθουσιασμό τον χρωμάτιζε η αγανάκτηση, η περιφρόνηση. Δρόμοι, πλατείες, σταυροδρόμια, είχαν φουντώσει στο μεταξύ από ζεστές ανάσες, κόσμο μακρυές θεωρίες πορεύονταν προς την Ομόνοια, το Σύνταγμα, ενώ στο ραδιόφωνο ακουγόταν το διάγγελμα του Μεταξά: «Η στιγμή επέστη που θ' αγωνισθώμεν δια την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος, την ακεραιότητα και την τιμήν της…» σε μερικά μπαλκόνια φάνηκαν σημαίες, όπως την 25η Μαρτίου. Χαιρετούσαν χαμογελαστοί τα πλήθη, που είχαν συνεπαρθεί από ενθουσιασμό. Λησμονήθηκαν τότε διαφωνίες, αντιρρήσεις για το καθεστώς, πολιτικές αντιθέσεις, όλα. Κύματα κόσμος έζωνε το αυτοκίνητο, χυνόταν πάνω του, ζητωκραύγαζε, χειροκροτούσε. Αυτά εκεί, είτανε τα πρόσωπα που ενσάρκωναν τη θέληση του έθνους, το φρόνημά του τίποτ' άλλο. Ο ελληνικός λαός είχε αποκτήσει μπροστά στον εθνικό εχθρό την ψυχική του ενότητα»*. Βλ. Τερζάκης Α., *Ελληνική Ευποιΐα 1940-1941*, Αθήναι 1964, σσ. 40-41.

[167] Βλ. Μαχαίρας Ευ., *Η Τέχνη της Αντίστασης,* εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σσ. 105-168.

έμμετρη περιγραφή. Θα σας πω ένα ιταλικό ανακοινωθέν[168], όπως το έλεγε ο σατιριστής, από τον Δον Σάντο εκδοθέν. Πρόκειται για τον Σοντού[169], ο οποίος είχε χρηματίσει αρχηγός του Ιταλικού Επιτελείου.

Στην Πίνδο τσαρουχοβροχή
στον Καλαμά χιονίζει
στην Κορυτσά κατακλυσμός
πιο πέρα βράσε ρύζι.

Μπρος στην Οχρίδα πέσαμε
σε εχθρική παγίδα,
στην Πρέσπα Έλληνες ιππείς
μας βάλανε λεπίδα.

Πίεσιν υφιστάμενος
ευζώνων και φαντάρων
υποχωρώ κανονικά
τουτέστιν άρον άρον.

Ο Πράσκα[170] *υπεχώρησεν*
ωσάν εμένα άκων
στείλτε μας όσον τάχιστα
φορτίον εσωβράκων.
Ουμπάλτο Σοντού στρατηγός
και υποψήφιος λαγός.

Θέλετε να ακούσετε και το «τελεσίγραφο[171]» σε έμμετρη περιγραφή[172];

---

[168] Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 38-39, όπου βρίσκεται το επίσημο κείμενο του ιταλικού ανακοινωθέντος.

[169] Ο στρατηγός Σοντού είναι ο υφυπουργός των Στρατιωτκών της Ιταλίας. Αντικατέστησε τον Πράσκα στις επιχειρήσεις της Αλβανίας μετά τις αποτυχίες εκείνου, ο οποίος βεβαίωνε τον Μουσολίνι ότι η εκστρατεία στην Ήπειρο θα είναι περίπατος. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 23-26 και Κατσιμήτρου Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα*, Αθήνα 1954, σσ. 131-132. Λεπτομέρειες για τους Ιταλούς στρατιωτικούς με βάση ιταλικές πηγές και την άποψη του ιταλικού ΓΕΣ για την νίκη των Ελλήνων, παραθέτει ο Ζαχαρίας Τσιρπανλής στο βιβλίο του *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, στις σελίδες 58-80.

[170] Ο Βισκόντι Πράσκα είναι ο τοποτηρητής της ιταλικής κυβερνήσεως στα Τίρανα.

[171] Ολόκληρο το ιταλικό τελεσίγραφο παρατίθεται στο Α΄ Μέρος της διατριβής στο Χρονολόγιο των γεγονότων 1940-1945. Πρβλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 38-39.

Μετά το μεσονύχτιον περί την τρίτην ώραν
που εβασίλευεν σιγή σ' ολόκληρον την χώρα
εφύλαγεν ατρόμητος, ακοίμητος φρουρός της
ο Ιωάννης Μεταξάς, ο μέγας αρχηγός της.
Αίφνης χτυπάει η πόρτα του και γρήγορα ανεβαίνει
ο Ιταλός ο πρεσβευτής τον αρχηγό γυρεύει.

«Bon giorno, signor πρόεδρε, συγγνώμη που ως εικός
την ώραν ταύτην έρχομαι, αλλά είμαι βιαστικός.
Έχεις πολλούς χαιρετισμούς από τον σεπτό μου κύριον
που έχει υπό το κράτος του ολόκληρον υφήλιον[173]*.*
Τον μέγαν αυτοκράτορα όλης της Ιταλίας
Λιβύης, Τριπολίτιδος και της Αβησσυνίας, μέχρι της Αλβανίας.
Ακόμη χαιρετίσματα έχεις του Μουσολίνι
τον τρομερό δικτάτορα που δένει και που λύνει.
Τον τρέμουν όλα τα βουνά τον τρέμει κι ο Λεβάντες[174]
και εις τον δρόμο που περνά βαράν οι μουσικάντες.
Αυτοί λοιπόν οι ισχυροί μου παν να σε ρωτήσω
κι αν είναι και μεσάνυχτα να 'ρθω να σε ξυπνήσω.

---

[172] Μέσα σε σαράντα τέσσερις στίχους αποδίδεται σκωπτικά και με ακρίβεια όλο το κλίμα της ιταλικής πρόκλησης, των αιτίων της, της στάσης του Έλληνα πρωθυπουργού και της διάθεσης της χώρας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αφηγητής μας θυμάται από τότε τα σατιρικά ποιήματα, ενδεικτικά των ποιημάτων και χρονογραφημάτων της εποχής του '40. Αντικατοπτρίζουν την φιλοπαίγμονα διάθεση των εφημερίδων και περιοδικών της εποχής, του θεάτρου, της οπερέτας, των ασμάτων που συνέθεταν Έλληνες μουσουργοί εμπνεόμενοι από την αλαζονεία του Μουσολίνι και της υπερφίαλης πολιτικής του. Εκπλήσσει η αξιοθαύμαστη μνημονική του ικανότητα, χάρη στην οποία έχει απομνημονεύσει πάρα πολλά άλλα ποιήματα (Δ. Σολωμού, Ι. Πολέμη, Α. Βαλαωρίτη, Γ. Δροσίνη, Δημοτικά…) επιγράμματα, ιταλικά πολύστιχα ποιήματα, τα οποία απαγγέλει «μετ' ήθους», όλα από στήθους, με ζωηρές κινήσεις και μικρές διακοπές λόγω συγκίνησης.

[173] *«Οι επιθετικές βλέψεις της Ιταλίας δεν αντιμετωπίστηκαν ως κάτι καινοφανές. Στην πραγματικότητα ήταν υποτροπές ενός στείρου συμπλέγματος ηγεμονίας. Ο Μουσολίνι, μεθυσμένος από μεγαλαυχία, θ' αποπειραθεί να δώσει έκφραση σε όνειρο παλαιότερο: την ανασύσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ή τουλάχιστον της ενετικής θαλασσοκρατίας. "Πριν πεθάνω" -έλεγε στα 1922 σ' ένα σωματοφύλακά του-"βλέπω να σχεδιάζω πάνω στο γαλανό ιταλικό ουρανό μια αναγεννώμενη αυτοκρατορία των Καισάρων"».* Βλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, σ. 11.

[174] «*…Η δράσις αύτη πρέπει να έχει κατά την πρώτη της φάσιν, αντικειμενικούς σκοπούς ναυτικού και εδαφικού χαρακτήρος. Οι εδαφικού χαρακτήρος αντικειμενικοί σκοποί πρέπει να μας οδηγήσουν εις την κατάληψιν ολοκλήρου της νοτίου αλβανικής ακτής, είναι δηλονότι, εκείνοι, οι οποίοι οφείλουν να αγάγουν εις κατάληψιν των Ιονίων νήσων Ζακύνθου, Κεφαλληνίας και Κερκύρας και εις την κατάκτησιν της Θεσσαλονίκης»*. Από τα πρακτικά της συνεδριάσεως στο Pallazo Venezia. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 20-21.

Θέλουν χωρίς αναβολή κι οι δυο να πιούνε γάλα
από την αγελάδα σας, που λέγεται Ελλάδα[175].
Κι αν δε δεχτείς με το καλό να μας την παραδώσεις
εντός τριών μόνο ωρών, πολύ θα μετανιώσεις.
Ο Μουσολίνι είναι έτοιμος να κατεβεί στο Μπάρι
με όλη του τη δύναμη με βία να την πάρει.
Θέλουμε τα λιμάνια σας κι όλα τα τελωνεία
πολεμικά εργοστάσια, μακαρονοποιΐα.

Αν τύχει και σας πάρουμε ακόμη και τον στόλον
θα σας τον επληρώσουμε αλ ιταλιάνα όλον.
Αν ίσως και σας πάρουμε και τους σιδηροδρόμους
σε σας δεν πολυαναγκαιούν, έχετε τόσους δρόμους.
Σκοπός μας είναι όλους σας να κάνουμε πλουσίους
έχετε δε παράδειγμα τους Δωδεκανησίους[176].

Βλέπετε κύριε Μεταξά πόσο σας αγαπούμε
αφού μέσα στον τόπο σας θα 'ρθούμε να σας βρούμε.
Γι' αυτό και σεις οι Έλληνες άξιοι να φανείτε
τους ευγενείς τους Ιταλούς να τους υποδεχθείτε».

Ο Μεταξάς απαντάει εν οργή:

Να πεις στον βασιλέα σου τον τρομερό δυνάστη
έναν Θεό φοβούμαι εγώ, του σύμπαντος τον Πλάστη[177].

---

[175] Εισήγηση του Μουσολίνι στο Πολεμικό Συμβούλιο της 15ης Οκτωβρίου 1940: *«...Μεταγενεστέρως ή ταυτοχρόνως προς τας επιχειρήσεις ταύτας θα επιδιωχθή η ολοκληρωτική κατάληψις της Ελλάδος δια να την θέσωμεν εκτός μάχης και δια να εξασφαλισθώμεν ότι, εν πάση περιπτώσει, θα μείνη εντός του πολιτικοοικονομικού μας χώρου. Διευκρινισθέντος ούτω του ζητήματος, καθόρισα ακόμη και την ημερομηνίαν, η οποία κατά την γνώμη μου, δεν ημπορεί να επιβραδυνθή ούτε επί μίαν ημέραν, ήτοι την 26η τρ. μηνός».* Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 21.

[176] *«Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος είναι ένα σημαντικό και απροσδόκητο γεγονός... Απροσδόκητο... μόνο κατά το μέτρο της υποκρισίας του αντιπάλου που πέτυχε να συγκαλύψει τις προθέσεις του ως την τελευταία στιγμή... Από τις αρχές κιόλας του αιώνα είχαν φανεί οι εχθρικές προθέσεις που έτρεφε απέναντι στην Ελλάδα η Μεγάλη δύναμη της Αδριατικής. Η κατάληψη της Δωδεκανήσου με τρόπο παραπειστικό και πρόσχημα την προσωρινότητα, την απελευθέρωση, η βαθμιαία πολιτική διείσδυση της Ιταλίας στην Αλβανία, προγεφύρωμα για μελλοντική δράση της στη Βαλκανική, η διεκδίκηση της Σμύρνης χωρίς κανένα δικαίωμα, ο βομβαρδισμός της ανοχύρωτης Κέρκυρας γι' αντίποινα ενός εγκλήματος που είχαν διαπράξει οι ίδιοι οι Ιταλοί, δεν είναι παρά μόνον οι πιο θεαματικοί σταθμοί μιας σειράς από χαρακτηριστικές ενέργειες που εκφράζουν τις βλέψεις της ιταλικής πολιτικής μέσα στο εθνικό ελληνικό χώρο. Βλέψεις, αλλοίμονο, προγενέστερες από το φασιστικό καθεστώς».* Βλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, σ. 11.

Πες και στον Μουσολίνι σου μόνο απ' το Παλάτσο
αέρα να γρονθοκοπά, να κάνει τον παλιάτσο[178].

Δεν είναι η σημερινή Ελλάς η δόλια η Αλβανία
ούτε τ'αθώου Ραστάφαρι[179] *η χώρα Αββυσηνία.*
Δεν είναι η σημερινή Ελλάς η Ρώμη των Νερώνων[180]
είναι κοιτίς πολιτισμού του κόσμου των αιώνων.

Κι αν μου ζητείτε με απειλάς την ένδοξον Ελλάδα
εσείς που την ονομάζετε πλουσίαν αγελάδα.
Και θέλετε με κορεσμό το γάλα της να πιείτε
ελάτε να την πάρετε και τότε θα ιδείτε.

---

[177] *«Ο Μεταξάς πήρε τα διατάγματα για να υπογράψει με βαθειά συγκίνηση. Έκανε το σταυρό του, υπέγραψε το διάταγμα της γενικής επιστρατεύσεως. "Ο Θεός σώζοι την Ελλάδα", είπε. Όλοι τον μιμήθηκαν. Τα διατάγματα είταν πολλά: Της επιστρατεύσεως του Ναυτικού, της κηρύξεως της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, της κηρύξεως σ' εμπόλεμη κατάσταση της Αεροπορίας, της αναλήψεως της γενικής αρχηγίας των ενόπλων δυνάμεων από τον Βασιλέα, του διορισμού του στρατηγού Παπάγου ως Αρχιστρατήγου του κατά ξηράν στρατού. Οι υπουργοί υπέγραφαν στη σειρά και ξανάλεγαν το λόγο του πρωθυπουργού: "Ο Θεός σώζοι την Ελλάδα". Έξω ξημέρωνε η 28η Οκτωβρίου. Ένας άνεμος καινούργιος, ανυποψίαστος, άρχιζε να φυσάει πάνω στην Αθήνα. Είταν η ώρα 6 όταν οι σειρήνες της αντιαεροπορικής άμυνας ξύπνησαν την πολιτεία. Ο ουρανός είταν πεντακάθαρος, λεύκαζε ο όρθρος, μύριζε δροσιά. Στους δρόμους, τους έρημους ακόμα, κρότησαν μερικά παραθυρόφυλλα, κάποιες μπαλκονόπορτες. Οι άνθρωποι ξυπνούσαν ξαφνιασμένοι, ρωτούσαν τους πρώτους διαβάτες».* Βλ. Τερζάκης Α., *ό.π*, σ. 39.

[178] Υπαινίσσεται τις γνωστές μας και από τον κινηματογράφο της εποχής εμφανίσεις του Μουσολίνι στο Pallazo Venezia, έμπλεες κωμικών κινήσεων. *«Ο ψύχραιμος παρατηρητής, αν έβλεπε τον ποντίφηκα αυτόν του φασισμού σε μια του δημόσια εμφάνιση, αγόρευση, επίδειξη, παρέλαση, θα ξέκρινε τον κούφο ηθοποιό που μαστίζεται από ένα μόνο πάθος: να πιάσει όσο μπορεί περισσότερο τόπο, να διογκωθεί, να ξεχειλίσει, να εκτοπίσει».* Βλ. Τερζάκης Α., *ό.π*, σ. 21.

[179] Πρόκειται για τον *Ras Tafari Makonnen*, ο οποίος μετά την ενθρόνισή του ως αυτοκράτορος της Αιθιοποίας ονομάστηκε Χαϊλέ Σελασιέ Α'. Στην Αμχαρική γλώσσα (επίσημη γλώσσα της Αιθιοποίας), η λέξη *ras* σημαίνει κυριολεκτικά την *κεφαλή,* αλλά αποτελεί και τίτλο ισοδύναμο με εκείνο του *Δούκα* ή του *Βασιλιά*.

[180] Ο Τερζάκης τον αποκαλεί "ψευτοκαίσαρα". *«...Πίστευε πως είναι ο διάδοχος των Καισάρων».* (Τερζάκης Α., *ό.π.*, σ. 20). Και οι στρατηγοί του πίστευαν πως θα αποκτούσαν την αίγλη των μεγάλων Ρωμαίων Στρατηγών της Αρχαιότητας. Βλ. και Τσιρπανλής Ν.Ζ., *ό.π.,* κεφ. «Η διεθνής θέση της Ελλάδος και της Ιταλίας», σσ. 183-190, όπου αναφέρει ότι *«...ο ιταλικός ιμπεριαλισμός του μεσοπολέμου στηρίχθηκε σε τέσσερις κυρίως άξονες: στον ιστορικό ή μεσσιανικό ρόλο της Ρώμης στη Μεσόγειο· στον δημογραφικό παράγοντα, ώστε να σταματήσει η αιμορραγία της μετανάστευσης και ο Ιταλός να βρει διέξοδο στη δικιά του αποικία· στον οικονομικό παράγοντα ή στην εκμετάλλευση των πρώτων υλών της αποικίας· στο εθνικό γόητρο ή στην εθνική υπερηφάνεια, που γρήγορα έφτασε στο αίσθημα της φυλετικής υπεροχής, στο ρατσισμό...».* Βλ. και Miege J.L., *L' imperialismo coloniale italiano dal 1870 ai giorni nostril*, traduzione di Ines Monti Ottolenghi, Milano (Rizzoli) 1976, σσ. 47-131.

Πρέπει όμως να γνωρίζετε ότι αι Θερμοπύλαι
και η Σαλαμίς είναι εδώ, του Μαραθώνα αι στήλαι.
Φύγε χωρίς συζήτηση και άλλη ομιλία
μας κήρυξε τον πόλεμο η άτιμη Ιταλία.

Υπάρχουν και σκοτεινές πλευρές στον πόλεμο της Αλβανίας. Εμείς, τους Ιταλούς, θα τους ρίχναμε στη θάλασσα, αλλά δεν μας άφηναν οι Εγγλέζοι. Και ξέρετε γιατί δεν μας άφηναν; Γιατί αυτοί που θα 'χανε σωθεί, που θα βγαίναν στη θάλασσα, θα πήγαιναν στην Αίγυπτο και θα τα βρίσκαν σκούρα οι Εγγλέζοι[181]. Διότι εκεί είχαμε τη στρατιά του Γκρατσιάνι[182], θα πήγαιναν και τούτοι εδώ και μπορεί να υποχωρούσαν οι Εγγλέζοι. Γι' αυτό μας υπεχρέωναν εμάς να κρατάμε το μέτωπο και να συγκεντρώνονται ιταλικά στρατεύματα καθηλωμένα στην Αλβανία[183].

Στις μάχες που έγιναν στην *Κανέτα*[184] κατά την απο χώρηση των Γερμανών, εκεί εφονεύθη και ένας συνταγματάρχης, ανεψιός του Στρατάρχη Γκέριγκ. Οι Γερμανοί

---

[181] Για τους Εγγλέζους και την πολιτική τους κατά τη διάρκεια της Αντίστασης των Ελλήνων, βλ. Autry P., Clogg R.(edit.), *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia & Greece*, MacMillan Press, Λονδίνο 1975.

[182] Ο Γκρατσιάνι είναι ο Ιταλός αρχηγός του επεκτατικού πολέμου της Ιταλίας στην Αίγυπτο. Οι Ιταλοί για να αποτρέψουν κάθε ενδεχόμενο αγγλικής βοήθειας στον πόλεμο εναντίον της Ελλάδας είχαν αποφασίσει να συγχρονίσουν την «ενέργεια κατά της Ελλάδος με την ενέργεια κατά της Μάρσα Ματρούχ», την οποία θα επιχειρούσε ο Γκρατσιάνι στις 26 Οκτωβρίου, ημέρα κατά την οποία αρχικά προγραμμάτιζαν την επίθεση κατά της Ελλάδος. Ώστε «*…εις την περίπτωσιν ταύτην θα είναι πολύ δύσκολον εις τους Άγγλους ν' αποσπάσουν αεροπλάνα από την Αίγυπτον δια να τα στείλουν εις την Ελλάδα…*», όπως υποστηρίζει ο Μπαντόλιο στην ιστορική σύσκεψη της 15ης Οκτωβρίου 1940 του Μουσολίνι με τους στρατιωτικούς του στο Pallazzo Venezia, η οποία δημοσιεύτηκε στην ιταλική εφημερίδα *Tempo* στις 3 Ιουλίου 1944. Πρβλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 23. Προφανώς, αυτή η αιτία, ως δικαιολογία εκ μέρους των Άγγλων για τη μη αποστολή βοήθειας στην Ελλάδα, παραμένει καθ' όλη τη διάρκεια του Πολέμου στο Μέτωπο της Αλβανίας. Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982.

[183] Για μια αποτίμηση της ασαφούς στάσης της Μεγάλης Βρεταννίας στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο και της μη ουσιαστικής βοήθειας, που αυτή παρείχε τελικά, βλ. έκθεση του Στρατάρχου Παπάγου στο Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 126-130.

[184] Σύμφωνα με μεταγενέστερη επεξήγηση του κ. Αηδόνη, στην *Κανέτα* είχαν στήσει ενέδρα στους Γερμανούς οι αντάρτες του ΕΔΕΣ, της ομάδας Παπαδόπουλου, που ανήκε στον Ζέρβα (βλ. Τζούκας Β., *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και Πολιτική Ένταξη*, Αθήνα 2013, σ. 50). Οι αντάρες είχαν ως σκοπό να παρακωλύουν τους Γερμανούς στον ανεφοδιασμό τους από τα Ιωάννινα ρίχνοντας στύλους στον δρόμο και κόβοντας τα καλώδια των επικοινωνιών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση είχαν ρίξει κορμούς δένδρων στην *Κανέτα*, στην Εθνική οδό Ιωαννίνων-Πρεβέζης, και εκεί προσέκρουσε το στρατιωτικό αυτοκίνητο (τζιπ) του Γερμανού αξιωματικού, ο οποίος και σκοτώθηκε. Ήταν ο Ζάλμινγκερ, ανιψιός του Γκέριγκ, αρχηγού της αεροπορίας της Γερμανίας. Ακολούθησαν φοβερά αντίποινα με τα ολοκαυτώματα των Λιγκιάδων και της Μουσιωτίτσας. Ο Γιόσεφ Ζάλμινγκερ ήταν αυτός που είχε δώσει εντολή

φαγώθηκαν νομίζοντας ότι τον έχουμε αιχμάλωτο και θέλαν να τους τον παραδώσουμε. Τελικά ήταν νεκρός. Δεν ξέρω αν τον παραδώσαμε νεκρό.

Θυμάμαι την ανοιχτή επιστολή του Γ. Βλάχου προς Αδόλφο Χίτλερ[185]: *«Μας επετέθη μια αυτοκρατορία τόσων εκατομμυρίων... Τώρα μας επιτίθεσθε κι εσείς; Θα αμυνθούμε…* [συγκινείται-διακόπτει στιγμιαία για να επανέλθει] *θα στείλουμε στρατό, τους τραυματίες μας ακόμα…»*. Πολύ σπουδαίο, μου 'χε κάμει μεγάλη εντύπωση.

Έχουν και άλλες πλευρές βεβαίως.

Μπήκαν στην Αθήνα οι Γερμανοί. Θεόκλειστα ήταν τα πάντα απ' όπου περνούσανε. Αρχίσαμε κι εμείς… νεαρός όπως ήμουνα εγώ, από πλευράς περιέργειας, βγήκα στο Σύνταγμα και αυτοί από τις πορείες και από τις σκόνες, χωματόδρομος τότε, ξέρω 'γω, κάνανε μπάνιο στα συντριβάνια της πλατείας Συντάγματος… Βέβαια.

Η πείνα ήταν κάτι το τρομακτικό. Εκεί ο ελληνικός λαός έχασε μεγάλο μέρος του πληθυσμού[186]. Η πείνα ήταν φοβερή. Να βλέπεις κάθε μέρα, τα πρωινά τουλάχιστον, εγώ λόγω της δουλειάς μου τότε έβλεπα πεθαμένους και μισοπεθαμένους, ένα κλειστό αυτοκίνητο του δήμου τους φόρτωνε και τους πήγαινε σε ομαδικούς τάφους. Φοβερά αυτά που συνέβαιναν! Έτυχε να δουλεύω ένα διάστημα εγώ σ' ένα υπόγειο της πλατείας Ομονοίας κι εκεί ερχόταν τα αλητάκια, ας τα ονομάσουμε έτσι, παιδιά που ήταν άστεγα, και ήταν στις

σε 100 άνδρες από τον 12ο λόχο του 98ου Συντάγματος του 1ου Ορεινού Τμήματος Ιωαννίνων *«…να μην αφήσουν τίποτα όρθιο στο Κομμένο»*, με την ψεύτικη δικαιολογία ότι *«αδειάζουν μια φωλιά ληστών»* [δηλ. ανταρτών]. Σκότωσαν 317 αμάχους κατοίκους του Κομμένου. Βλ. Βασιλάκης Χρ., *Το αίμα των μαρτύρων. Το Κομμένο στα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2012, σσ. 150-152.(όπου και λεπτομέρειες για την εντολή να στήσουν ενέδρα χωρίς να έχουν γνώση περί του προσώπου, καθώς και για το τέλος του). Βλ. και Rondoholz Eb, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», συλλογικός τόμος «Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990.

[185] Βλ. Βλάχος Γ.Α., «Ανοικτή Επιστολή προς την Α.Ε. τον κ.Α.Χίτλερ, Αρχικαγκελλάριον του Γερμανικού Κράτους», *Η Καθημερινή*, φ. 8 Μαρτίου 1941. Η επιστολή καταλήγει με τη φράση *«…εις τον μικρόν, την έκτασιν, αλλά μέγιστον αυτόν τόπον ο οποίος, αφού έμαθε τον κόσμον όλον να ζή, πρέπει τώρα να τον μάθη και να αποθνήσκη»*.

[186] Οι περισσότερες πηγές υπολογίζουν τους νεκρούς από την πείνα σε 300.000 περίπου. Για μια ολοκληρωμένη μελέτη για τις αιτίες και τις οικονομικές προϋποθέσεις που οδήγησαν στην εμφάνιση του φαινομένου της πείνας βλ. Ζαβάκος Γ.Ν., «Ο λιμός της Κατοχής (1940-41). Ο "στραγγαλισμός" της Ελλάδας από τους ξένους κατακτητές», *Ιστορικά θέματα*, τεύχ. 89, Νοέμβριος 2009, σσ. 46-59. Πολλοί συγγραφείς, όπως ο Δημοσθένης Βουτυράς, ο Σπύρος Γιαννάτος, η Λιλίκα Νάκκου, η Ιουλία Περσάκη και ο Δημήτρης Ψαθάς αφιερώνουν σελίδες στην περιγραφή της πείνας και των άλλων φοβερών στερήσεων και ταλαιπωριών του ελληνικού λαού κατά τη διάρκεια της Κατοχής και προπάντων στην Αθήνα και στον Πειραιά. Βλ. Μαχαίρας Ευ., *ό.π.*, κεφ. «Η Αντίσταση των Λογοτεχνών», σσ. 17-102.

σχάρες του ηλεκτρικού πάνω για να ζεσταθούν όλα μαζί, και τι να φάνε την ημέρα! Αν εξοικονομούσαν λίγες πεντάρες να αγοράσουν τίποτα αποφάγια ερχόντουσαν εκεί στο εστιατόριό μας, του Οικονομάχου[187], στην οδόν *Δώρου* και αγοράζανε [συγκινείται, κλαίει, πνίγεται η φωνή του] αποφάγια [κλαίει]. Τα αγοράζανε τα αποφάγια, μάλιστα! Κι εγώ πείνασα. Μετά. Γιατί, πρώτα, το παλιό μου το αφεντικό είχε πεθερά κάτω, στο *Μοσχάτο,* κι είχε περιβόλια εκεί… εργαζόμουνα σκληρά μόνο για το φαγητό. Μπορώ να πω έτσι ότι δεν πείνασα. Έφυγα όμως. Εκεί κάθισα ως το τέλος του ’43. Και το ’43 εντάχθηκα… Αγωνίστηκα κι εδώ. Έκανα το μικροπωλητή. Έφτανα στον *Παρακάλαμο* και ερχόμουν με εικοσιπέντε οκάδες καλαμπόκι ή φασόλια ή οτιδήποτε. Εδώ στα Γιάννενα, ε, αγώνας μεγάλος. Και κατατάγηκα μετά στο…, ή μάλλον, μ’ έγραψε εκεί ο λοχαγός του χωριού μας, με ενέταξε στις ομάδες ανταρτών και μετά μου λέει «σ’ έγραψα εκεί, να ’ρθεις κ.τ.λ». Μου δώσανε όπλο, εν συνεχεία απεσπάσθην στην Αγγλική αποστολή και στη συνέχεις εντάχθηκα στην αποστολή Αμερικανών κομάντος[188], που δεν ξέρουν και πολλοί Έλληνες ότι ήταν εδώ. Στο *Ρωμανό*, εδώ, στη *Λάκκα Σούλι* είχαμε έδρα. Πηγαίναμε σε διάφορα σαμποτάζ στο δρόμο *Πρεβέζης-Παραμυθιάς* από το πάνω μέρος τότε, από τις στροφές, εκεί, του Μπουντούρη. Και πολλά σαμποτάζ είχαμε κάνει στην οδό Ηγουμενίτσας-Ιωαννίνων, γιατί είχαμε εγκατασταθεί στο *Διχούνι*, ένα χάνι, στήναμε μπλόκο και περνούσαν. Αυτοί είχαν τα μπαζούκας, τότε ήταν φοβερά, και χτυπούσαν τους Γερμανούς, τους εξοντώναμε και φεύγαμε [κινήσεις πυγμής με το χέρι του]. Οι αντάρτες που μας πλαισιώναν γι’ αυτή τη δουλειά, πέφταν’ απάνω σε αυτοκίνητα, όσα δεν είχαν καεί, και αρπάζαν ό,τι μπορέσανε να λεηλατήσουνε. Μερικοί φορτωνόντουσαν εκρηκτικά, που τα νομίζανε για σαπούνι, βαμβακοπυρίτης ήτανε, αν έχετε ακούσει, και την άλλη μέρα ανακαλύπταν ότι ήταν εκρηκτικά [συγκινείται, κόβεται η φωνή του]. Άλλοι πάλι πήγαιναν να πάρουν νάρκες που ήταν συσκευασμένες έτσι, που τις νομίζαν για ραδιόφωνα. Και έλεγε άλλος: «Μη πάρεις, είναι νάρκη». «Πάρε άλλο εσύ», του έλεγε ο άλλος, «πάρε άλλο», [γελάει, γελάμε] και την

---

[187] Το ιστορικό αυτό καφενείο επιβιώνει μέχρι σήμερα με την ονομασία «Καφενείον των Νέων» στην πλατεία Ομονοίας, στην οδό *Δώρου*, προς την *Γ΄ Σεπτεμβρίου*.

[188] Από συμπληρωματικά στοιχεία του ίδιου του αφηγητή, πληροφορούμαστε ότι είχε δημιουργηθεί ένας λόχος ανταρτών από συγχωριανούς του (από τα *Τσερίτσανα*) υπό τη διοίκηση του δασκάλου Κωλέτση και ανθυπίλαρχου στην Αλβανία. Είκοσι άτομα στάλθηκαν κατόπιν διαταγής από το αρχηγείο ως συνοδεία και φρουρά της Αγγλικής αποστολής στο *Ρωμανό*, χωριό της Λάκκας Σουλίου Ν. Ιωαννίνων. Την άνοιξη του ’44 προστέθηκαν και Αμερικανοί κομάντος εκεί. Και σ’ αυτό το σώμα των τριάντα περίπου Ελληνοαμερικανών (εκ των εκατό που είχαν έρθει στην Ελλάδα) ο Δημήτρης Αηδόνης απεσπάσθη ως βοηθός τους σε ό,τι χρειαζόταν και ως συμπολεμιστής τους. Εκεί έμαθε και βολές στα νέα όπλα, τα «μπαζούκας». Για περισσότερα σχετικά με την Αμερικάνικη συμμετοχή, βλ. Τζούκας Β., *ό.π.*, σσ. 46-47.

άλλη μέρα γελούσαν. Είχανε δε σχεδιάσει να εξοντώσουν με τη φρουρά του *Βουτσαρά*, ένα χωριό στον άξονα της Ηγουμενίτσας [εννοεί πάντα την παλιά εθνική οδό] και το είχαν καλοσχεδιάσει και ένας απ' αυτούς τους κομάντους γιατί ήταν και Έλληνες, του Αμερικανικού στρατού[189], ένας ονόματι Παπαστράτος, κάθε μέρα ετοιμαζότανε σκληρά πώς θα πλησιάσει έρποντας τον Γερμανό σκοπό, ώστε να τον εξουδετερώσει πριν ακουστεί το «μπαμ» για να αιφνιδιάσουμε τους Γερμανούς. Και ξεκινήσαμε, λοιπόν, πλαισιωμένοι με αντάρτες [κινεί τα χέρια του σε έντονες κινήσεις μιλώντας εκφραστικά διαρκώς] από το σύνταγμα του Ζώτου[190], εκεί πέρα, για να πάμε σ' αυτή τη μάχη. Στο δρόμο όμως, έρχεται ένας αγγελιοφόρος και λέει: «Προδόθηκε το σχέδιό σας και έχουν φέρει μια πυροβολαρχία και χίλιους πεντακόσιους Γερμανούς και σας περιμένουν». Και έτσι γυρίσαμε πίσω. Απέτυχε αυτή η προσπάθεια.

Οι Αμερικανοί βρεθήκανε εδώ, στον πόλεμο. Ήρθαν γιατί, μετά, φύγαν για την 8η Στρατιά. Μόλις έγινε η απόβαση στη Σικελία[191], αυτοί φύγαν.

Το στέκι μας ήταν στο *Διχούνι*, και διχούνι, στα αλβανικά, σημαίνει «δύο πάσσαλοι». Είναι πάνω στο *Ραντοβίζι*[192]. Εμείς ήμασταν στη χαράδρα μέσα. Την άνοιξη του '44 ήταν το τμήμα αυτό των Αμερικανών κομάντος. Και φύγανε αυτοί όταν απελευθερώθη η

---

189 Σχετικά με τη συμμετοχή των Ελληνοαμερικανών στην Αντίσταση βλ. κεφ. 4.1. «Χρονολόγιο περιόδου 1939-1944». Πρβλ. και Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Οι Ελληνοαμερικανοί Εθελοντές στην Εθνική Αντίσταση. Ιστορικό των επιχειρήσεων στην Ελλάδα του 2671 Ανεξάρτητου Ειδικού Τάγματος Αναγνωρίσεων (23 Απριλίου-20 Νοεμβρίου 1944)*, Αθήνα 2005 (ανατύπωση 2009).

190 Ήταν αξιωματικός, διοικητής του Συντάγματος της Ντουσκάρας. Βλ. Τζούκας Β., *ό.π.*, σ. 54 και Θωμάς Χ., *Ήρωες της Ντουσκάρας (Η τραγωδία του πατέρα, η Εθνική Αντίσταση και ο θρυλικός διοικητής Ευάγγελος Ζώτος)*, έκδοση α΄, Αθήνα 2007.

191 Η απόβαση Αμερικανών στη Σικελία έγινε μετά την εξέγερση του Μπαντόλιο, αρχηγού του Ιταλικού Επιτελείου εναντίον του Μουσολίνι. Η Μάχη του Ρίμινι έχει χαρακτηρισθεί ως η μεγαλύτερη μάχη από υλικής πλευράς που έγινε ποτέ σε ιταλικό έδαφος. Πάνω από 1.200.000 άνδρες έλαβαν μέρος στη μάχη, που έληξε με νίκη των Συμμάχων, παρότι δεν επιτεύχθηκε η αποφασιστική διάσπαση του μετώπου στην οποία έλπιζαν. Η μάχη άρχισε στις 25 Αυγούστου 1944 και είχε τη μορφή ενός «ελιγμού τανάλιας» από τη βρετανική 8η Στρατιά και την αμερικανική 5η Στρατιά εναντίον της 10ης και της 14ης γερμανικής Στρατιάς. Μαζί με τη βρεταννική στρατιά αγωνίζονταν δυνάμεις από τον Καναδά, τη Νέα Ζηλανδία, αλλά και η ΙΙΙ Ελληνική Ορεινή Ταξιαρχία, η οποία μετά την επιτυχημένη συμμετοχή της εκεί, έλαβε από τότε τιμητικά την ονομασία «Ταξιαρχία του Ρίμινι». Βλ. και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός στη Μέση Ανατολή (Ελ Αλαμέιν-Ρίμινι- Αιγαίο)*, Αθήνα 1996, σσ. 110-143. Βλ και Χούτα Στ.Θ., «Η απόβαση στην Σικελία και η Μάχη του Μακρυνόρους», περ. *Ιστορία*, τεύχ. 556, Οκτώβριος 2014.

192 Το *Ραδοβίζι* είναι χωριό της περιοχής της *Ντουσκάρας* Ιωαννίνων. Ήταν έδρα του 10ου Συντάγματος Εθνικής Αντίστασης και καταστράφηκε ολοκληρωτικά με φωτιά από τα Γερμανικά στρατεύματα κατοχής στης 23 Ιουλίου 1943.

Παραμυθιά… Και μάλιστα εγώ, από το *Ρωμανό*, μια μέρα χωρίς να με προειδοποιήσουν, ώστε να κοιμηθώ λιγάκι, ξέρω ’γώ, μου φέραν ένα άλογο του Άγγλου Ταγματάρχου[193] και μου ’δώσαν και ένα μαύρο χαρτοφύλακα που ήταν και βαρύς και δεν ξέρω αν είχε λίρες ή πιστόλια μέσα, και μου είπαν: «Θα ξημερώσεις στον Άγγλο Ταγματάρχη που είναι στην αποστολή στον Ζώτο και θα του παραδώσεις αυτά και θα κάνεις ό,τι σου πει εκείνος»[194]. Πήγα λοιπόν εγώ όλη τη νύχτα, τα μονοπάτια αυτά, με το άλογα, αλλά όταν κλείνονταν τα μάτια από την αϋπνία έπρεπε να έχω το νου μου, γιατί τα κλαδιά μπορούσαν να με τυφλώσουν. Τελικά, ξημέρωσα εκεί. Του δίνω το χαρτοφύλακα του Άγγλου Ταγματάρχη και μου δίνει αυτός άλλη αποστολή. Να συνεχίσω, μου λέει, με το άλογο. «Θα πας στην *Παραμυθιά*. Και στο αεροδρόμιο της *Παραμυθιάς* θα συναντήσεις το τμήμα αυτό των Αμερικανών κομάντος. Με υποβρύχιο θα παν στην Ιταλία». Και μάλιστα τους είχα παρακαλέσει να με πάρουν και μένα μαζί, αλλά μου είπαν: «Τι να σε κάνουμε; Εμείς θα ενταχθούμε στις μάχιμες μονάδες και συ δε δικαιολογείσαι. Μην κοιτάς εδώ που είναι αντάρτικο και είσαι μαζί μας». Λοιπόν… κι έτσι δεν πήγα εκεί. Πάω λοιπόν στο αεροδρόμιο της *Παραμυθιάς*. Προηγουμένως, στη *Σκάλα* της *Παραμυθιάς*, καθώς κατηφορίζαμε, ήταν κι άλλοι που κατηφορίζαν. Το γερμανικό παρατηρητήριο στον άξονα Ηγουμενίτσας-Ιωαννίνων ήταν ένα κωνοειδές, πάνω σε ύψωμα. Και είχανε παρατηρητήριο πυροβολικού. Βλέπουν κόσμο που κατεβαίνει στη *Σκάλα* της *Παραμυθιάς* κι αρχίζει να βάλει το πυροβολικό. Σε ακάλυπτο μέρος, τώρα, εγώ, κατεβαίνω κρατώντας το άλογο με το χαλινάρι, πάω σ’ ένα βραχάκι εκεί πέρα, λέω, αν μου ’ρθει η οβίδα εκεί πάνω, θα είναι το τυχερό μου [κάνει τη γνωστή κίνηση κρούσης των δύο παλαμών του τέλους]. Σταμάτησε η βολή του πυροβολικού

---

193 Το όνομα του Ταγματάρχη αυτού είναι Λε Μπρόκ (Le Brocq). Πρόκειται για τον επικεφαλής αξιωματικό των επιχειρήσεων, Ταγματάρχη του Βρετανικού στρατού. Συνεργαζόταν με το Σύνταγμα του Ζώτου, διοικητή του συντάγματος των ανταρτών και είχε το ρόλο του συμμάχου-συμβούλου τους. Λεπτομερείς ημερολογιακές αναφορές των ομάδων που έδρασαν στην περιοχή Πρέβεζας-Θεσπρωτίας-Ιωαννίνων καταχωρούνται στο βιβλίο του Γενικού Επιτελείου Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Οι Ελληνοαμερικανοί Εθελοντές στην Εθνική Αντίσταση. Ιστορικό των επιχειρήσεων στην Ελλάδα του 2671 Ανεξάρτητου Ειδικού Τάγματος Αναγνωρίσεων (23 Απριλίου-20 Νοεμβρίου 1944)*, Αθήνα 2005 (ανατύπωση 2009), στο κεφ. VI, σσ. 37-73. Στα σελίδες του βιβλίου παρατίθεται ολόκληρο το ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων που αναφέρει ο αφηγητής και κατατίθενται πληροφορίες για τον εμφύλιο πόλεμο, για τις επιχειρήσεις εναντίον των Γερμανών, τις ελλείψεις τροφίμων και την ελονοσία με την οποοία υποχρεώθηκαν να παλέψουν. Για φωτογραφία του αεροδρομίου Παραμυθιάς βλ. Παράρτημα εικ.32.

194 Για τα δίκτυα κατασκοπείας των Βρεταννών και τη σχέση τους με τον ΕΔΕΣ, βλ. Σαμπατακάκης Θ., *Οι Βρετανικές υπηρεσίες κατά την περίοδο του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου πολέμου στην Ελλάδα*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2003, σσ. 194-203.

έπειτα από εκατόν πενήντα, και παραπάνω, βλήματα που ’ρίξαν. Ευτυχώς, δεν είχαμε απώλειες και συνέχισα την πορεία προς την *Παραμυθιά*.

Στην είσοδο της *Παραμυθιάς* συνέβηκε το εξής ευτράπελο: ένας κατηφορίζει από το λόφο, χωρίς να βλέπω εγώ. Λέω: «ποιος είναι;». «Ε.., λέει, από πού έρχεσαι;». Λέω: «Έρχομαι από το Ρωμανό». «Τι γίνεται, λέει, εκεί πέρα;». Λέω: «Οι Γερμανοί βομβαρδίζουν τα *Δερβίζιανα*, με πυροβολικό και με όλμους». Λέει: «Γίνανε ζημιές;». «Όχι», λέω, «μια οβίδα μόνο έπεσε στο σπίτι του Δερδεμέζη» [σταματά, συγκινείται, κόβεται η φωνή του και επανέρχεται αμέσως κυριαρχώντας]. «Δηλαδή», λέει, «στο σπίτι το δικό μου!...». Τα ’χασα εγώ, προσπαθώ να τα μπαλώσω. «Όχι», λέω, «στο σπίτι, ακριβώς, στο μαγειρείο, στο μαγειρείο…». Πού να φανταστώ ότι ήταν ο Βασίλης ο Δερδεμέζης. Ήταν και σούρουπο… [γελάει]. Πάω, λοιπόν, στο αεροδρόμιο της *Παραμυθιάς*. Οι Αμερικανοί μόλις είχανε φύγει. Λέει: «Προχωρούν για το *Καναλάκι*». Τρέχω εγώ τώρα, συνεχίζω δυο μέρες πάνω στο άλογο. Σκεφτείτε ότι εδώ με πονούσαν τα πόδια, διότι δεν ήμουν συνηθισμένος από σέλα αλόγου. Πάω στο *Καναλάκι*. «Φύγανε», λέει, «για τη *Σπλάντζα*[195]. Περιμένουν υποβρύχιο απόψε». Στη *Σπλάντζα* τώρα στο σκοτάδι πού να τους βρω; Βγαίνω απ’ έξω πάλι στο *Καναλάκι*, κρατάω το άλογο από το χαλινάρι να βόσκει λιγάκι, βγάζω από κάτω από τη σέλα, έχει μια κουβερτούλα να τη χρησιμοποιήσω για τον εαυτό μου, ώσπου να ξημερώσει. Ξημέρωσε λοιπόν, ξαναμπαίνω στο *Καναλάκι* και προχωρώ για τη *Σπλάντζα* (κοντά στο χωριό *Τσουκνίδα*). Τους πρόλαβα, διότι δεν είχε έρθει το υποβρύχιο εκείνο το βράδυ και παρέδωσα τα λεφτά. Προφανώς ο βαρύς αυτός χαρτοφύλακας θα είχε λίρες. Τα παρέδωσα, και πήρα και το υπηρετικό προσωπικό που είχαν, μερικούς αυτόμολους Ιταλούς και άλλους αιχμαλώτους, που ήταν στο υπηρετικό προσωπικό, και μεταγωγικά και άλλα, και τους έφερα στο Ζέρβα, ξανά, στη βάση τους.

Και μια και λέμε για τους Ιταλούς, ποιος θα μπορούσε να συνεννοηθεί με τους Ιταλούς; Εγώ που ήμουνα μικρός άρχισα, κουτσά στραβά, να μαθαίνω λίγα ιταλικά. Έτυχε λοιπόν να υπάρχει και μια μέθοδος «άνευ διδασκάλου», την μάθαινα και αυτή. Με βοήθησε πάρα πολύ γιατί ορισμένα τέτοια κείμενα τα αποτύπωσα στη μνήμη μου[196].

---

[195] Μέσω του όρμου της Σπλάντζας (*Αμμουδιά* Πρεβέζης) προωθούνταν η διαρκής ενίσχυση των Βρετανών προς την οργάνωση του ΕΔΕΣ. Στην περιοχή αυτή ήταν εγκατεστημένοι πολυάριθμοι αξιωματικοί-μέλη της ΣΣΑ (Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή). Για τις διαδικασίες αυτές βλ. Ιωάννου Κ., *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς*, Δρομεύς, Αθήνα χ.χ., σ. 31 κ. ε. και Τζούκας Β., *ό.π.*, σ. 46.

[196] Ο αφηγητής μου απαγγέλλει πολύστιχα ποήματα με διδακτικό περιεχόμενο σε θαυμάσια ιταλικά.

Γράμμα από το Μέτωπο[197]

24 Μαρτίου 1941.
Πολυαγαπημένε μου εξάδερφε Θανάση καλημέρα σας.
Υγιαίνω καλώς, το αυτό ποθώ και γι' εσάς.

Όπως ξέρεις για την γλυκειά μου πατρίδα βρίσκομαι τώρα στις πρώτες γραμμές. Επιστρατεύτηκα ένα μήνα προ της ενάρξεως του πολέμου. Από της πρωίας της 28ης Οκτωβρίου αντικρίσαμε το πείσμα του επιδρομέα στο Καλπάκι. Εκεί τις είκοσι μέρες της άμυνας και ύστερα τον επιδρομέα τον τρέψαμε εις άτακτον φυγήν αφού τους επιδρομείς τους αφήσαμε αιωνίους αγροφύλακες του κάμπου του Καλπακίου και άλλους στείλαμε μέσω Καλαμά. Από τότε δεν σταματήσαμε ούτε στιγμή εξάδελφε. Δώσαμε πολλές μάχες σε μερικά υψώματα. Είμαστε αποφασισμένοι να ρίξουμε οπωσδήποτε τους ανάνδρους στην Αδριατική θάλασσα και με τη βοήθεια του Θεού θα το πετύχουμε και έτσι θα καθαρίσουμε τη μολυσμένη ατμόσφαιρα από τους ανηθίκους. Μέσα στο σκοτάδι της σκλαβιάς λάμπει ο ήλιος της ελευθερίας. Σ' όλη τη Β. Ήπειρο και στην Αλβανία κυματίζει η γαλάζια μας σημαία, η «κόρη του Πατριάρχη». Ταύτα σου γράφω ξάδελφέ μου και περιμένω απάντησιν.

Γεια σου. Καλήν αντάμωση στη γλυκειά μας την πατρίδα. Νικηταί!

Ο εξάδελφός σας

Βασιλάκης

Η σύστασίς μου Δεκανέαν Γκαλντέμη Βασίλειον
ΙΙΙ Μοίρα Σκόντα[198]*, 5Η Πυροβολαρχία, Τ.Τ. 912*

---

[197] Σε μια παύση για ξεκούραση της αφήγησης του κ. Αηδόνη παρεμβάλλεται ο ανιψιός του κ. Παύλος Γκαλντέμης, εκπαιδευτικός (πρώην Σχ. Σύμβουλος), συγγραφέας και συλλέκτης, ο οποίος μας ξεναγεί στην έκθεσή του με τεκμήρια του πολέμου του '40, όπως φωτογραφίες, ντοκουμέντα, ταχυδρομικά δελτάρια (Παράρτημα: εικόνες 3,4) μία άδεια μετακίνησης από την Ελάτη, που εξέδωσαν οι Γερμανοί στις 10/11/43, παγοπέδιλα αλπινιστών, αντικείμενα πολεμικά, όπλα, κράνη, ιταλική καραβάνα (Παράρτημα : εικόνες 34,35,37), επιστολή του πατέρα του από το μέτωπο. Στη συλλογή του Παύλου Γκελντέμη περιλαμβάνονται και μερικές κόκκινες χειροβομβίδες των Ιταλών (εικ.33). Πρβλ. «Σου γράφω από το Μέτωπο» 1940-1941, Ιστορικά-Ελευθεροτυπία σ. 38, όπου: «*Τας χειροβομβίδας τας ιταλικάς τας χρησιμοποιούμε για τσιγαροθήκες, κόκκινες σαν τα αυγά της Πασχαλιάς*».

[198] Πρόκειται για Μοίρα Πυροβολαρχίας εφοδιασμένη με πυροβόλα Skoda (Τσεχοσλοβακίας) 150 χιλιοστών. Για τις δυνάμεις της Ελλάδος και της Ιταλίας καθώς και για την αριθμητική υπεροπλία των Ιταλών, βλ. λεπτομερή αναφορά στην έκθεση του Αρχιστρατήγου του Ελληνικού Στρατού Αλεξάνδρου Παπάγου *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1995, σσ. 265-281 και 289-299. Πρβλ. και Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 122-130.

Επιστολή της συγγραφέως Ρίτας Μπούμη-Παππά[199]

Ηρωικό παιδί!

Η αγάπη σου προς την πατρίδα και την Ε.Ο.Ν. που την εκφράζεις με καλλιτεχνικότατα σκίτσα, πρωτότυπα και ωραία, μας συγκινεί όλους εδώ πέρα. Μπράβο σου! Στο κανόνι σου επάνω βρίσκεις καιρό στις ώρες της αναπαύσεώς σας να ζωγραφίζεις την Ελλάδα μας στις επάλξεις των πεπρωμένων της. Είσαι διπλά γενναίος. Με τέτοιους λεβέντες, με τέτοιες δυνατές και καλλιεργημένες ψυχές θα κερδίσουμε τη νίκη και θα χτίσουμε τον τρίτο ελληνικό πολιτισμό στη Μεσόγειο αντάξιο του παλιού μας εκείνου πολιτισμού και θα ξαναφωτίσει την ανθρωπότητα. Ο Θεός μαζί σου παλικάρι μου!

Η συναγωνίστρια της Ε.Ο.Ν.[200]

Ρίτα Μπούμη-Παππά.

Η εποποιία του ’40 και ο ενθουσιασμός και η ενότητα του λαού είναι κάτι το ασύλληπτο[201], δε γίνεται ξανά. Αν διαβάσετε ένα βιβλίο, *Το ύψωμα 731*[202], εκεί θε’ να ’χετε

---

[199] Η Ρίτα Μπούμη-Παππά, λογοτέχνις, βασικό στέλεχος της Ελληνικής Οργάνωσης Νέων (Ε.Ο.Ν), έστειλε την επιστολή ως έκφραση θαυμασμού στον Βασίλη Γκαλντέμη, πατέρα του Παύλου Γκαλντέμη. Ο Β. Γκαλντέμης, αγωνιστής και καλλιτέχνης ζωγράφιζε στο μέτωπο σκηνές από τη μάχη, σκίτσα του πρωθυπουργού Ιωάννη Μεταξά, τη «Δόξα», την «Ελλάδα», και τα έστελνε σε εφημερίδες στην Αθήνα ή στα κεντρικά γραφεία της Ε.Ο.Ν. και από εκεί δημοσιεύονταν στις εφημερίδες. Βλ. Ιστορική και εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, *Το Έπος του ’40. Λαϊκή Εικονογραφία*, Αθήνα 1987, κεφ. «Πίνακες εθνικής σκοπιμότητος», σσ. 29-30.

[200] Βλ. εφημ. *Η Καθημερινή*, φ. 8ης Μαρτίου 1941, το άρθρο με τίτλο «*Η Α.Β.Υ. ο Διάδοχος Παύλος εν μέσω της Εθνικής Νεολαίας τα συνθήματά μας: Πίστις, Αγών, Νίκη!*», όπου φιλοξενείται ο λόγος του τότε διαδόχου Παύλου ως Γενικού Αρχηγού της Οργανώσεως, όπως αναφέρεται εκεί, ο οποίος επιστρέφοντας από το μέτωπο μεταφέρει τις ευχαριστίες των στρατιωτών και ιδιαίτερα των μελών της Ε.Ο.Ν. για την τόνωση που δέχονται από τα μέλη της Αθήνας, και τους παρακινεί *«με τον ίδιον πάντα φανατισμόν και με την ίδια πάντοτε πίστι να συνεχίσετε τας προσπαθείας σας δια το μέτωπον, διότι προς τα εκεί πρέπει να συγκεντρούνται και να διοχετεύονται αι φροντίδες όλων μας».*

[201] Ο Ιταλός πεσβευτής στην Αθήνα κόμης Εμμανουέλε Γκράτσι στο βιβλίο του *Il Principio della fine-L' impresa di Grecia*, έκδοση του 1945 στην Ρώμη (και σε ελληνική νεότερη έκδοση: *Η αρχή του τέλους-Η επιχείρηση κατά της Ελλάδος*, (μτφρ. Γκίκα Χρυσώ), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1980), ομολογεί απεριφράστως το έγκλημα του τορπιλισμού της *Έλλης* και σχολιάζει μεταξύ άλλων: *«…Το έγκλημα της Τήνου είχε το αποτέλεσμα, για να μην πω το θαύμα, να δημιουργηθεί σ’ ολόκληρη την Ελλάδα απόλυτη ενότης ψυχών. Μοναρχικοί και Βενιζελικοί, φίλοι και αντίπαλοι της 4ης Αυγούστου, επείσθησαν ότι η Ελλάδα είχε έναν και μόνο εχθρό: την Ιταλία…».* Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 12-13. Πρβλ. ενδεικτικά και εφημερίδες της εποχής *Ασύρματος (16/8/1940: «Ετορπιλήσθη χθες το καταδρομικόν Έλλη υπό αγνώστου υποβρυχίου έξω του λιμένος της νήσου Τήνου»), Ακρόπολις (17/8/1940: «Ο εις Τήνον απεσταλμένος μας περιγράφει τας*

αντοχή [συγκίνηση] για συγκίνηση [καταπίνει συγκινημένος]. Αυτό το ύψωμα[203] δέσποζε της διόδου εκεί στην *Κλεισούρα* και ο Μουσολίνι εκόμπαζε ότι την Άνοιξη θα σπάσουμε τη ραχοκοκαλιά των Ελλήνων: «Primavera, Primavera[204]!». Και πράγματι, έκανε προσπάθεια, έφερε στρατεύματα στην Αλβανία, άλλα τόσα τεθωρακισμένα, άλλα τόσα αεροπλάνα,

---

λεπτομερείας του τορπιλισμού της Έλλης») και Νέα Ελλάς (30/10/1940: «Στυγερά δολοφονία αποκαλύπτεται. Ιταλικόν υποβρύχιον ετορπίλισε την Έλλην»). Πρβλ. και Τερζάκης Α., *ό.π.*, σσ. 40-41.

[202] Βλ. Τζουβαλά Γ.Μ., *Ύψωμα 731. Μάρτιος-Απρίλιος 1941. «Εκεί όπου οι Έλληνες δίδαξαν το ευ αγωνίζεσθαι»*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Επτάλοφος, Αθήναι 2007, που αποτελεί μία πλήρη και τεκμηριωμένη από πάσης απόψεως μελέτη με λεπτομερείς πληροφορίες, εκθέσεις, επιστολές, έγγραφα, χάρτες, κατατάσεις πεσόντων και τραυματιών, διαταγές, φωτογραφίες και άλλα πολύτιμα στοιχεία.

[203] Πρόκειται για το ένδοξο ύψωμα του Αλβανικού Μετώπου, από το οποίο κρίθηκε η Εαρινή Επίθεση των Ιταλών, υπέρ των Ελλήνων με την αυτοθυσία των υπερασπιστών του. Για τη συγκλονιστική βιωματική μαρτυρία του ηρωικού ταγματάρχη Δημητρίου Κασλά, που υπερασπίστηκε το ύψωμα 731 βλ. Κασλάς Δ.Γ., «Η Πολεμική δράσις του ΙΙ Τάγματος του 5ου Συντάγματος Πεζικού (Τρικάλων) κατά τον Ελληνοϊταλικόν Πόλεμον 1940-1941. Ανέκδοτες πολεμικές σημειώσεις», *Τρικαλινά, Ετήσιο Φιλολογικό Ιστορικό Λαογραφικό Λογοτεχνικό Περιοδικό Σύγγραμμα,* τόμ. 21, (2001), Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ) Τρικάλων, Τρίκαλα, σσ. 175-262: *«Το 731 είναι ένας σχετικώς χαμηλός λόφος ευρισκόμενος μεταξύ των βορείων ακρωρειών των κορυφογραμμών Γκαρονίν και Τρεμπεσίνας και προστατεύει την είσοδο της κοιλάδος του ποταμού Ντενιτσέ, η οποία δια της αμαξιτής οδού οδηγεί στην Κλεισούρα… Είναι κομβικό σημείο, διότι εάν διαρρυγνύετο το ελληνικόν μέτωπον εις την περιοχήν εκείνην, θα εχωρίζετο ο ελληνικός στρατός της Αλβανίας εις δύο τμήματα, ώστε να αποκοπούν αι Μεραρχίαι και να κατέλθουν ασυγκράτητοι οι Ιταλοί προς την Ήπειρον»* (σσ. 222-223). *«Το ύψωμα 731 το ονόμαζαν οι στρατιώται «Γολγοθά»· καθ' όλην την ημέρα ήτο ο κύριος στόχος του Πυροβολικού και των όλμων των Ιταλών· ήτο αδύνατον να κυκλοφορήσει τις την ημέρα και όλοι ήσαν καθηλωμένοι εντώς των χαρακωμάτων και αι απώλειαι εις νεκρούς και τραυματίας ήσαν καθημεριναί»* (σ. 218). Πρβλ. επίσης Μυτιληναίος Ι., *ό.π.*, σσ. 263-310 και 277-288: Ονομάστηκε «Νέαι Θερμοπύλαι». Γράφτηκε ειδικό εμβατήριο για την Τιτανομαχία του υψώματος αυτού με τίτλο *«Νέαι Θερμοπύλαι-Το θρυλικό ύψ. 731», «…Ο αγώνας του υψ. 731 θα μπορούσε να συγκριθεί με τη Μάχη του Μαραθώνα, υπερτερώντας όμως στο ότι εκεί ο αγώνας κρίθηκε σε μία ημέρα, ενώ εδώ σε δεκαπέντε περίπου μέρες, με τρεις έως πέντε αποκρούσεις εχθρικών επιθέσεων σχεδόν κάθε μέρα. Θα μπορούσε να συγκριθεί με τη θυσία του Λεωνίδα και των τριακοσίων Σπαρτιατών και επτακοσίων Θεσπιέων, υπερτερώντας όμως στο ότι ο εχθρός εκεί έστω και ανορθόδοξα, κατάφερε να περάσει, ενώ εδώ δεν μπόρεσε, παρ' ότι ο συσχετισμός των δυνάμεων και των μέσων, σε σχέση με το πλάτος του μετώπου ήταν περίπου ο ίδιος».*

[204] *Primavera* σημαίνει *Άνοιξη.* Πρόκειται για την Εαρινή ιταλική Επίθεση *«…η οποία πραγματοποιήθηκε από τις 9 ως τις 25 Μαρτίου 1941, η αποκληθείσα πομποδώς από τον Μουσολίνι «Επίθεση των Ρόδων». Ο Μουσολίνι είχε παρατάξει τριάντα από τις εκλεκτότερες Μεραρχίες του Ιταλικού Στρατού απέναντι του μικρού και εξαντλημένου από τον τετράμηνο συνεχή, νικηφόρον μεν, αλλά σκληρό αγώνα ελληνικού στρατού».* Βλ. Κασλάς Δ.Γ., *ό.π.*, σσ. 221-222. βλ. και ΓΕΣ, *ό.π.*, σ. 128.

πυροβόλα, ο ίδιος στην πρώτη γραμμή του μετώπου να ενθαρρύνει τους στρατιώτες[205], και ’κάναν επίθεση στις 8 Μαρτίου, μου φαίνεται, και δεν μπορέσαν να προχωρήσουν ούτε βήμα. Έφυγε κατησχυμένος και είπε: «Δεν έχω στρατό εγώ, έχω πρόβατα». Χάλια, χάλια, απογοητεύτηκε τελείως[206]. Ήταν κάτι το συγκλονιστικό!

Βρήκα ένα ποίημα με τα αρχικά του ποιητή Δ.Χ.Ρ το οποίο περιγράφει τις κατερχόμενες γερμανικές σιδερόφραχτες μεραρχίες και τις παριστάνει με δράκοντα και λέει σε ένα σημείο: *«…Και ανθρώπων κυνηγός ο Δράκος, φέρνει κοπάδια λυσσασμένα τα σκυλιά του, και σύννεφα από γύπες και γεράκια…* [συγκινείται]. Συγκλονιστικό ποίημα. Γράφτηκε το ’42, και κυκλοφόρησε και δεν τόλμησε να βάλει αυτός πλήρες το επώνυμό του[207], και ψάχναμε να εντοπίσουμε ποιος ήταν αυτός ο ποιητής[208].

---

[205] *«…επίθεσις συντελεσθείσα… παρουσία αυτού τούτου του Μουσολίνι, όπως δια λόγους γοήτρου των ιταλικών όπλων, επιτευχθή νίκη της επί του ελληνικού στρατού προ της επικειμένης γερμανικής επεμβάσεως…»*. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 126.

[206] Για την ακριβή έκφραση απαρέσκειας του Μουσολίνι προς τους στρατιωτικούς του, που διατύπωσε στον έμπιστο στρατηγό του Πρίκολο, υφυπουργό Αεροπορίας βλ. Μυτιλιναίου Ι., *ό.π.*, σ. 285: *«Αηδίασα από αυτό το περιβάλλον. Δεν προχωρήσαμε ούτε βήμα. Μέχρι τούδε με έχουν εξαπατήσει. Περιφρονώ βαθύτατα όλους αυτούς τους ανθρώπους»*.

[207] Είναι χαρακτηριστικό δείγμα της φίμωσης του λόγου στην περίοδο της γερμανικής Κατοχής. Παραμένουν άγνωστα τα στοιχεία του συγκεκριμένου δημιουργού. Οι Έλληνες ποιητές και λογοτέχνες της περιόδου 1940-1944 δημοσίευαν έργα τους σε περιοδικά και εφημερίδες, τα οποία είχαν υπαινικτικό περιεχόμενο ανατρέχοντας στην ηρωική ιστορία του ελληνισμού. Π.χ. ο Βάρναλης στην *Πρωία* της 22/6/1941 στο χρονογράφημά του με τίτλο *Αισχύλος-Ερωτόκριτος* παραθέτει ένα απόσπασμα από περιγραφή του Βιτσέντζου Κορνάρου για τον Καραμανίτη, που σε άλλους καιρούς είχε κάνει επιδρομή στην Κρήτη, υπαινισσόμενος την επιδρομή των Γερμανών τον Ιούνιο του 1941:

«Επρόβαλεν ωσάν θεριό ένας Καραμανίτης
οπού ’χεν όχτρητα πολλή με το νησί της Κρήτης…
Εις το σπαθίν του πίστευγε κι’εκείνο επροσκύνα
πάντα πολέμους κ’ έχτρητες, πάντα μαλιές εκίνα.
Στην κεφαλή ’χε ολόμαυρο το Χάρο με δρεπάνι
και με το αίμα γράμματα κι όχι με το μελάνι
κι έλεγαν: «Όποιος με θωρεί ας τρέμει κι ας φοβάται
και το σπαθί οπού βαστώ κανέναν δε λυπάται».

[208] Ανακαλύψαμε το ποίημα ολόκληρο με αρχικά του ποιητή Δ.Τρ. δημοσιευμένο στην *Ηπειρωτική Εταιρεία*, τεύχ. 264, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2000. Το είχε προσκομίσει στο περιοδικό ο ίδιος ο κ. Αηδόνης, όπως αναφέρεται σε σχετικό σχόλιο, γεγονός που μάλλον δεν θυμόταν ο αφηγητής κατά τη συνέντευξή μας, οχτώ χρόνια αργότερα. Είναι πολύστιχο (127 στίχοι) και εκφράζει διαχρονικά την αδούλωτη ψυχή του έθνους.

7.2 Αρχιμανδρίτης Βασίλειος

Χρονολογία γεννήσεως: 1914
Χρόνος καταγραφής: 13/3/2013
Τόπος καταγραφής: Αθήνα
Τόπος καταγωγής: Πάπιγγο Ζαγορίου
Ιδιότητα: Δάσκαλος-Αξιωματικός

Γεννήθηκα στο *Πάπιγγο* Ζαγορίου το 1914. Αρκετά πρεσβύτερος…! Διανύω το 96^{ο} έτος της ηλικίας μου. Κατετάγην στη Σχολή Αξιωματικών στην Κέρκυρα, στις 4 Μαίου 1935. Απελύθην σαν έφεδρος το 1936. Η θητεία ήτο ενάμισυς χρόνος (18 μηνες), είχα και φυλακή ως δόκιμος ένα μήνα, θα το πούμε μετά… Πήγα στο χωριό, το *Πάπιγκο*. Πέρασε ο χειμώνας το 1936. Η απασχόλησή μου ήταν το… κυνήγι και για ξεχάσω και λίγο τη θητεία, τα γυμνάσια κ.λπ. Εν τω μεταξύ όλα αυτά επί κυβερνήσεως Μεταξά… Το μήνα Νοέμβριο του 1937 διορίστηκα δάσκαλος στην Αιτωλοακαρνανία, στο χωριό *Ψηλόβραχο*.

Το 1939, όταν οι Ιταλοί κατέλαβαν την Αλβανία εκλήθην υπό τα όπλα[209] με τηλεγραφική διαταγή στο Σταθμό Χωροφυλακής *Σιδήρου Τριχωνίδος*. Παράτησα το σχολείο, μάλλον

---

[209] Πρόκειται για την επιστράτευση της μεραρχίας τον Αύγουστο του 1939, ενώ ήδη είχε συντελεστεί κατάληψη της Αλβανίας από τους Ιταλούς στις 6 Απριλίου του 1939, κατά την οποία *«…για πρώτη φορά η ελληνική κυβέρνηση απέστειλε εσπευσμένως ενισχύσεις προς την ογδόην (VIII) Μεραρχίαν που εκάλυπτε την ελληνοαλβανική μεθόριο από το όρος «Γράμμος» μέχρι του Ιονίου Πελάγους. Διοικητής της Μεραρχίας ήτο… ο Χαράλαμπος Κατσιμήτρος»*. Βλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, σ. 121). Βλ. και Κατσιμήτρος Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα, Η Δράσις της VIII^{ης} Μεραρχίας κατά τον πόλεμον 1940-41*, Αθήνα 1954, σ. 5: «*Διοικητής της VIII Μεραρχίας με έδραν τα Ιωάννινα ήτο και τότε ο γράφων τας γραμμάς ταύτας, όστις διήλθεν αγωνιώδεις ημέρας, διότι η υπό τα όπλα δύναμις αυτής ήτο ασήμαντος, η δε εν τη μεθορίω διατεθειμένη δύναμις Προκαλύψεως μηδαμινή σχεδόν, αποτελούσα μίαν αραχνοΰφαντον γραμμήν, άνευ της ελαχίστης κατά βάθος εφεδρείας. Αμυντική οργάνωσις του τομέως της Μεραρχίας δεν υπήρχεν ουδέ η στοιχειώδης τοιαύτη, διότι η γείτων επικράτεια της Αλβανίας, εκρίνετο αμελητέος αντίπαλος εις ενδεχομένην ένοπλον σύγκρουσιν μετ' αυτής*». Βλ. ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Αθήνα 1985, κεφ. «Τα Πρώτα Μέτρα Άμυνας του Ελληνικού Χώρου», σσ. 12-13, όπου αναφέρεται η οργάνωση των Μεγάλων Μονάδων (σχηματισμών) των παραμεθόριων προς την Αλβανία, ότι κλήθηκε υπό τα όπλα η κλάση 1939 και το νέο σχέδιο εκστρατείας που καταρτίστηκε από το Γενικό Επιτελείο Στρατού με την επωνυμία *ΙΒ*, γιατί αντιμετώπιζε δύο αντιπάλους, την Ιταλία και τη Βουλγαρία. Το σχέδιο αυτό ήταν κατά βάση αμυντικό προκειμένου η Ελλάδα να αντιμετωπίσει αγώνα σε δύο μέτωπα εναντίον συγχρόνως δύο δυνάμεων. Έτσι, στην δυτική πτέρυγα, δηλαδή στο θέατρο επιχειρήσεων προς την Αλβανία, αν οι πολεμικές συνθήκες το επέβαλαν, ο ελληνικός στρατός θα άφηνε ολόκληρη την Ήπειρο, μέχρι τον Άραχθο ποταμό και στη Δυτική Μακεδονία την περιοχή μέχρι το Βέρμιο όρος, με σκοπό να κερδίσει τον απαιτούμενο

Πάσχα ήταν, πήγα στα Γιάννινα μετά από δυο μέρες στον 8ο συνοριακό τομέα, που στεγαζόταν σε ένα κτίριο στρατιωτικό, στον Κουραμπά. Εκεί γνώρισα και τον Φριζή[210], τότε αντισυνταγματάρχης, που τον είχαμε Διοικητή στο Τάγμα *Κονίτσης*[211] στον πόλεμο του '40 [χαμογελάει με υπηρηφάνεια]. Ο Μαρδοχαίος Φριζής….

Τη στολή που είχα από τη σχολή, που ήταν κλειστή εδώ, [δείχνει στο λαιμό] την έδωσα σε ένα ράφτη και μου την άνοιξε, διότι όταν υπηρετούσα τη θητεία μου ήταν η γαλλική αποστολή[212] εδώ. Οι Γάλλοι δεν έχουν γραβάτα, είναι κλειστή, εδώ, η στολή τους.

Πήγα στην Κόνιτσα. Στην Κόνιτσα είχε φτάσει από την Πάτρα λόχος κληρωτών, αναφέρομαι και στο βιβλίο μου, στην *Πορεία Γενναίων*, ο οποίος έμεινε στην ιστορία ως *Λόχος Ενισχύσεως Κονίτσης*[213]. Ήταν καμιά εκατομπενηνταριά άνδρες διαλεγμένοι, ας πούμε, πλαισωμένοι, με υπαξιωματικούς. Δεν είχαν αξιωματικό και πήγαμε με το λόχο αυτό και

χρόνο για την ολοκλήρωση των προπαρασκευών και της επιστρατεύσεως και να αμυνθεί στον κύριο κορμό της χώρας πάνω στην φυσικώς ισχυρότερη τοποθεσία Άραχθος-Ζυγός Μετσόβου-Αλιάκμονας-Βέρμιο. Στην ανατολική πτέρυγα, προς τη Βουλγαρία, το Σχέδιο απέβλεπε στην εξασφάλιση της ισχυρά οχυρωμένης τοποθεσίας Μπέλες-Νέστος (η οποία κάλυπτε τους λιμένες της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας).

[210] Πρόκειται για τον Εβραίο Συνταγματάρχη Μαρδοχαίο Φριζή, Διοικητή του Αποσπάσματος Αώου. Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *Πορεία Γενναίων (από τη «σκοπιά» του 2ου λόχου). Το Ανεξάρτητο Τάγμα Προκαλύψεως Κονίτσης στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-1941 και ο θάνατος του Συν/ρχου Μαρ. Φριζή*, Αθήνα 2002 σσ. 137-144, όπου και φωτογραφία του Μαρδοχαίου Φριζή καθώς και μια στοιχομυθία μεταξύ Φριζή και ταγματάρχου Γίγα. Ο Βασίλης Αρχιμανδρίτης, που ανήκε στο τάγμα, τον χαρακτηρίζει *«Ήρωα, ηγήτορα κατά κοινήν ομολογίαν… πολύ συμπαθή εις τους υπ'αυτόν οπλίτας και συναδέλφους των… νους στρατιωτικός σπάνιος, ισάξιος, ίσως και υπέρτερος ηγητόρων που διέπρεψαν στους αγώνες της φυλής. Η φυσιογνωμία του στη φωτιά του πολέμου θύμιζε Μάρκο Μπότσαρη στο Κεφαλόβρυσο το 1823, Γιάννη Βελισσαρίου στο Μπιζάνι το 1913, Στέλιο Τζοβάρα στην Κόνιτσα και τη Μουργκάνα κ.λπ.»*. Βλ. και Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 313.

[211] Το Τάγμα προκαλύψεως με κατεύθυνση *Κακαβιά-Χάνι-Δελβινάκι* είχε διοικητή τον Αντ/ρχη Μαρδοχαίο Φριζή, Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 45 και Θεοδοσίου Ν., *Δελβινάκι: Επίτομη Ιστορία*, 2010, σσ. 102-104. Βλ. Παράρτημα, εικ.29.

[212] Η συγκεκριμένη στρατιωτική στολή αποτελεί τεκμήριο της γαλλικής εμπλοκής ως συμμαχικής δύναμης στην Αντίσταση της Ελλάδος απέναντι στις δυνάμεις του Άξονα. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 53-54.Στο Παράρτημα της Διατριβής (εικόνα 36) παρατίθεται φωτογραφία από χιτώνιο και πηλίκιο Έλληνα Αξιωματικού.

[213] Το Τάγμα Προκαλύψεως Κονίτσης με διοικητή τον Ταγματάρχη πεζικού Γίγα Νικόλαο με την ακόλουθη διάταξη: ο πρώτος λόχος με το λοχαγό πεζικού Δημ. Καντάρα, μετά διμοιρίας πολυβόλων στην περιοχή Βούρμπιανης-φυλάκια *Κουκούλη, Μπάντρα, Διακοβαγγέλη, Γκόλιο, Αμάραντος, Δασκαλογιάννη*. Ο λόχος αυτός υπήχθη διοικητικώς και τακτικώς υπό τα διαταγάς του αποσπάσματος Πίνδου με συνταγματάρχη Πεζικού Κωνσταντίνο Δαβάκη. Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 43. Για το λόχο του Καντάρα βλ. επίσης Γεωργάκης Αρ., *Απομνημονεύματα-Ιστόρηση μιας εποχής και γεγονότα σε μια μικρή κοινωνία ένας αιώνας 1900-2000, Τα πέτρινα Χρόνια,* σ. 84. Πρβλ. και μαρτυρία Δήμητρας Λιώλη.

δουλεύαμε στα *Καβάσιλα* στο χωριό της Κονίτσης, όπου κάναμε χαρακώματα και πρόχειρα και μόνιμα σκάβαμε, καλοκαίρι δε… Μια μέρα ο επιλοχίας, ο οποίος είχε την έδρα του στην Κόνιτσα, με αναζήτησε εκεί που επιβλέπαμε τους στρατιώτες στα χαρακώματα. Μου λέει: «κύριε Ανθυπολοχαγέ, φεύγεις». «Πού πηγαίνω, του λέω, στα Γιάννενα;». «Ποια Γιάννενα, ρε», μου λέει. «Στο φυλάκιο *Σκορδύλη*». *Σκορδύλη* λέγεται… Έχουν ονόματα ηγητόρων από την Κρητική Επανάσταση[214]. Όλα τα φυλάκια εκεί είχαν τέτοια ονόματα: *Σκορδύλη*, *Δασκαλογιάννη*, *Παλαμιτάκη*... Και πήγα στο φυλάκιο αυτό, πήρα τα πράγματά μου… Έμεινα στο φυλάκιο *Σκορδύλη* τρεις μήνες και έγινε τότε τοπική επιστράτευση. Μόνο η VIII Μεραρχία. Δεν θέλαν να δώσουν αφορμή οι τότε ιθύνοντες για τους Ιταλούς, που ήταν γειτόνοι[215]. Ο αξιωματικός που υπηρετούσε στο άλλο φυλάκιο, Λαζόπουλος Λάζαρος, Γιαννιώτης, φίλος μου, έφυγε από το φυλάκιο, μετετέθη επειδή ήταν ειδικευμένος στα πολυβόλα και με μετέθεσαν και μένα από το φυλάκιο *Σκορδύλη* στο φυλάκιο *Δασκαλογιάννη*. Στο φυλάκιο *Σκορδύλη*, εν περιπτώσει προσβολής, δε γλίτωνε κανένας… Υπήρχε και γέφυρα

---

[214] Πρόκειται για την Επανάσταση της Θερίσου (1905).

[215] Σε όλες τις ενέργειες των Ιταλών που δείχναν την πρόθεσή τους για επίθεση στην Ελλάδα, *«…η Ελλάς απαντούσε πάντα με ατομικές προσκλήσεις, γιατί της ήταν αδύνατο να λάβει μέτρα επιστρατεύσεως. Μια επιστράτευσίς της θα έδινε στην Ιταλία το επιχείρημα ότι η Ελλάς επιδιώκει τον πόλεμο και, συνεπώς, την αφορμή που μάταια επεδίωκε η Ιταλία να έχει με τις αδιάκοπες προκλήσεις και με την άνανδρη επίθεση κατά της Έλλης…».* (Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 19) *«Τόμο ολόκληρο απαιτεί και η απλή αναγραφή των ιταλικών προκλήσεων εναντίον της Ελλάδος πριν αρχίσει η απροκάλυπτη επίθεσις της 28ης Οκτωβρίου, και οι δικαιολογίες της Ρώμης γι' αυτές και για τις συγκεντρώσεις που ενεργούντο εντατικά και επιδεικτικά στην Αλβανία…».* (Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 15). Ένα παράδειγμα αποτελεί *«…η καταγγελία για μια ελληνική, δήθεν, κακοποιό πράξη: Έναν κοινό ληστή, τον Αλβανό Νταούτ Χότζα, τον παρουσίασαν μέγα πατριώτη που τον δολοφόνησαν τάχα οι Έλληνες, όπως επίσης δολοφόνησαν κι άλλον, τάχα, Αλβανό πατριώτη από τους Φιλιάτες, τον Σεφκιέτ Οσμαν Τακά και την κόρη του εκακοποίησαν τα μέλη ελληνικής συμμορίας»* (Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 16). *«Η Τομόρι* (εφημερίδα των Τιράνων) *και το πρακτορείο Στέφανι δεν έπαυαν να καταγγέλλουν συκοφαντικά ότι συμμορίες ελληνικές εσχηματίζοντο στο έδαφος της Ηπείρου για να δράσουν εναντίον της Αλβανίας. Στην πραγματικότητα, όπως ήταν γνωστό και όπως θα απεδεικνύετο σε λίγο, αλβανικές συμμορίες εσχηματίζοντο ολόγυρα στον Αυλώνα, για να εισβάλουν μαζί με τους Ιταλούς στην Ελλάδα»* (Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 18). Βλ. και Τζινιέρης Π.Σπ., *Η Φασιστική πρόκληση. Δολοπλοκίες της φασιστικής Ιταλίας και η αμυντική ουδετερότης της Ελλάδος*, εκδ. «Βυζάντιον», [χ.χ], «Ο μύθος για την δολοφονία του Ντ. Χότζα», σσ. 188-193. Πρβλ. Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, και ΓΕΣ, *ό.π.*, σ. 20: *«…Στις 11 Αυγούστου… η ιταλική διπλωματία προσπάθησε να εκμεταλλευτεί διεθνώς, με όλα τα μέσα, τη δολοφονία του Αλβανού Νταούτ Χότζα, από την Τσαμουριά, εγκληματία του κοινού ποινικού δικαίου, τον οποίο παρουσίαζε ως μέγα εθνικό πατριώτη της Αλβανίας. Η δολοφονία αυτή, κατά τους Ιταλούς, έγινε από Έλληνες πράκτορες και αποτελούσε πρόκληση της Ελλάδος κατά της ιταλικής κυβερνήσεως...».*

εκεί, μια πέτρινη γέφυρα, ωραία γέφυρα… Το φυλάκιο *Σκορδύλη* βρίσκεται στο εξής σημείο: Όπως πας στο χωριό *Καβάσιλα*[216], αμέσως δίπλα στο Σαραντάπορο. Διότι το χειμώνα οι κάτοικοι των χωριών *Αμαράντου, Αγ. Βαρβάρας*, ε…, ποια άλλα χωριά είναι εκεί [217] …, πέραν του *Σαρανταπόρου*, δεν μπορούσαν να περάσουν και αναγκαστικά περνούσαν από τη γέφυρα του *Σκορδυλιού*. Ο δρόμος αυτός μπαίνει μέσα στο Αλβανικό. Φαίνεται υπήρχε σύμβαση[218]. Στο φυλάκιο το καινούργιο, το *Δασκαλογιάννη*, που πήγα, μια πηγή, απέχουσα από τα σύνορα στην Αλβανία μέσα περί τα διακόσια μέτρα, λοιπόν, επειδή ποτίζανε οι δικοί μας, ερχότανε γυναίκες, συνήθως, τις συνοδεύανε οι στρατιώτες του φυλακίου και γυρίζανε μετά στο Ελληνικό. Και όταν τελειώναν, πάλι κάτω. Υπήρχε σύμβαση βέβαια, δεν υπήρχε παράβαση των συνόρων [εδώ σαν σε αποστροφή στον εαυτό του μονολογεί:] γιατί μωρέ, οι βλάκες… τέλος πάντων...

Στο φυλάκιο το καινούργιο που πήγα, το *Δασκαλογιάννη*, συναντήθηκα την άλλη μέρα με τον αρχιφύλακα των Ιταλών, στην οροθετική γραμμή. Ήταν καθηγητής, έφεδρος λοχίας επιστρατευμένος. Μου είχε πει και πριν ο Λαζόπουλος: «Είναι πολύ καλός, Βασίλη, ο αρχιφύλακας ο Ιταλός». Ίσως του είχε πεί: «θα φύγω [γελάει] και θα ρθει άλλος αξιωματικός». Μόλις με είδε ο Ιταλός χαιρετηθήκαμε, η πρώτη κουβέντα: «Mangare μαζί μου», λέει, θα φάμε μαζί, στο φυλάκιό του. «Νο», του λέω.. Του λέω: «Μεταξάς…» [κάνει κίνηση με το χέρι του στο λαιμό του σαν να του παίρνουν το κεφάλι]. Και, πράγματι, υπήρχε διαταγή αυστηρή, τη διαβιβάζανε οι προϊστάμενες αρχές, να μη δώσουμε αφορμή στους Ιταλούς[219]. Του Μεταξά ήταν η εντολή. Κάθε μέρα αυτό μου έλεγε [γελάει και επαναλαμβάνει]: «Mangare μαζί». «Δεν τον παίρνω, λέω, τον λοχία, εδώ, να φάμε μαζί να

---

[216] Χωριό της Κόνιτσας.

[217] Πρόκειται για τα χωριά που βρίσκονται πάνω από την *Κόνιτσα* στο δρόμο προς τη Δυτική Μακεδονία και ονομάζονται *Μαστοροχώρια*. Την ονομασία οφείλουν στους μαστόρους της πέτρας, που έχτισαν τα ίδια τα χωριά αλλά και οικοδομήματα σε πολλές περιοχές της Ελλάδας και του εξωτερικού. Σε παρένθεση παραθέτουμε την παλαιότερη ονομασία τους: Ασημοχώρι (Λε(ι)σκάτσι), Βούρμπιανη (Βού(έ)ρπανη), Γοργοπόταμος (Τούρνοβο), Δροσοπηγή (Κάντσικο), Θεοτόκος (Φε(ι)τόκο), Καστανέα (Καστάνιανη), Κεφαλοχώρι (Λούψικο-Λυκόραχη), Λαγκάδα (Μπλίζ(δ)γιανη), Οξυά (Σέλτση), Πλαγιά (Ζέρμα), Πληκάτι (Πληκάδες), Πυρσόγιαννη (Προ(ι)σόγιανη), Χιονιάδες (Σιονιάδες), Πύργος (Στράτσιανη). Βλ. και Πετρονώτης Α., Παπαγεωργίου Β., *Μάστοροι Χτίστες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, τ. Α΄, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ήπειρος Α.Ε., Ιωάννινα 2008.

[218] Για τη Σύμβαση αυτή, βλ. Γεωργάκης Α., *ό.π.*, σσ. 32-90.

[219] Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 8: *«…Η συμπεριφορά των Ιταλών αξιωματικών και οπλιτών των τμημάτων τούτων υπήρξεν φιλόφρων και φιλική προς τα ημέτερα φυλάκια, τα οποία είχον λάβει αυστηράς διαταγάς της Μεραρχίας, ίνα τηρήσωσι στάσιν αξιοπρεπή και σώφρονα…».*

ησυχάσω;». Την άλλη μέρα του λέω, ανταμώναμε στην οριοθετική γραμμή[220]: «Antoni», του λέω, Αντώνη τον λέγανε, «αύριο mangare εδώ». «Bono», μου λέει, «εντάξει»! Ήρθε την άλλη μέρα με δύο στρατιώτες Ιταλούς, καλοκαίρι ήτανε, είχαμε φερέτζα έξω από το φυλάκιο, δεν ξέρω… σκιάδιο, έτσι, για ίσκιο. Έπρεπε να τον περιποιηθώ κάπως καλύτερα τώρα που τον κάλεσα. Είχαμε βέβαια προμήθειες, ερχότανε κάθε βδομάδα μουλάρια από την Κόνιτσα, με τρόφιμα, με κουραμάνα… περνούσαμε καλά. Λοιπόν ήταν δύο στρατιώται μαγείροι. Τους λέω: «Βλέπετε απέναντι, υπάρχει κήπος με γίγαντες, λάιες τις λέμε στο χωριό μου, τα λάγια πρόβατα τα ξέρεις, επειδή ήταν μαύρες. «Λοιπόν;», μου λεν οι στρατιώτες, οι μαγείροι,- αυτόν τον κήπο τον πότιζε μια γυναίκα, Λεωνίδαινα -«η Λεωνίδαινα, αν μάθει;». «Πέστε της, ο… αξιωματικός» [και κάνει κίνηση διταγής με το χέρι…αυτεπάγγελτης άδειας για το στρατό]. «Αν καταλάβει, δεν πειράζει. Κόψτε λίγα…!». Δίπλα μου ακριβώς, στο τραπέζι, όπως καθόμασταν, ήταν ο αγροφύλακας της περιοχής. Τον είχα καλέσει κι αυτόν, και οι στρατιώτες του φυλακίου, καμμιά εφτά-οχτώ άτομα. Ο αγροφύλακας, όπως είδε τους γίγαντες στο πιάτο μαγειρεμένους, μου λέει: «Από πού αυτά;». «Από ’κεί του λέω». «Η Λεωνίδαινα;». «Αν καταλάβει, πες της ο αξιωματικός! Όσο κάνει να τα πληρώσω». Λοιπόν... Πότε απολυθήκαμε; Τον Οκτώβριο. Το Σεπτέμβριο, όπως το γράφει και η ιστορία, έγινε σύμφωνο μη επιθέσεως μεταξύ Μεταξά και Μουσολίνι. Το γράφουν πολλοί *Σύμφωνο Φιλίας*[221]. Λοιπόν… ποια φιλία[222];! Μας απέλυσαν όλους τους αξιωματικούς και τους

---

[220] Ανθρώπινο αντάμωμα. Για παρόμοια ιστορία ανθρώπινης επικοινωνίας στρατιωτών από εχθρικά στρατόπεδα βλ. το έργο *Ζωή εν τάφω* του Στρατή Μυριβήλη. Ο αφηγητής και συγγραφέας του βιβλίου *Πορεία Γενναίων*, μεταξύ άλλων πρωτότυπων ντοκουμέντων παραθέτει στο βιβλίο του (σ. 50) και φωτογραφία του ιδίου, ως διοικητού του φυλακίου *Σκορδύλη*, με τρεις Ιταλούς (επιλοχία και δύο στρατιώτες της «Τζούλια»), τον Αλβανό λοχία και τον Έλληνα δεκανέα διερμηνέα.

[221] «*…Η συνομολογηθείσα κατά το 1928 συνθήκη φιλίας μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας υπό του Ελευθερίου Βενιζέλου και Μουσολίνι, εφάνη ότι έθεσε τέρμα εις τας αντιθέσεις και διενέξεις μεταξύ των δύο χωρών δημιουργούσα μίαν σταθεράν βάσην αμοιβαίας εμπιστοσύνης και ειλικρινούς συνεργασίας...»* στο: Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 4. *«Η δολιότης και η υποκρισία της φασιστικής Ιταλίας... έφτασε στο αποκορύφωμά της το βράδυ της 26ης Οκτωβρίου 1940, που η ιταλική πρεσβεία παρέθετε δεξίωση προς τιμήν της Ελληνικής Κυβέρνησης. Στο κέντρο της μεγάλης αίθουσας δεξιώσεων είχε τοποθετηθεί μία μεγάλη τούρτα, η οποία έφερε με μεγάλα λευκά γράμματα την επιγραφή "Viva la Grecia!", «Ζήτω η Ελλάς!»...»*. Βλ. Τζινιέρης Π.Σπ., *ό.π.*, σσ. 345-348.

Εδώ όμως πρόκειται για τη συμφωνία της 17ης Σεπτεμβρίου 1939, *«...σύμφωνα με την οποία τα ιταλικά στρατεύματα στην Αλβανία είχαν αποχωρήσει είκοσι χιλιόμετρα πέρα από τα ελληνοαλβανικά σύνορα προς το εσωτερικό, σε ένδειξη των φιλικών διαθέσεων της Ιταλίας προς την Ελλάδα. Ύστερα από αυτό η ελληνική κυβέρνηση προέβη σε προοδευτική αποστράτευση των δυνάμεων που είχαν επιστρατευτεί και όλες οι μονάδες επανήλθαν στις έδρες τους. Έτσι έπαψε η πολεμική ετοιμότητα των Μεγάλων Μονάδων της περιοχής προς την Αλβανία, συνεχίστηκε όμως με*

στρατιώτες. Ο αρχιφύλακας ο Ιταλός, ο Αντώνης, το είχε διαβάσει στην εφημερίδα. Παίρναν εφημερίδα από το *Αργυρόκαστρο*. Ένα πρωί, κοιμόμουνα, ε,… κοιμόμουνα. Χαράματα, μου λέει ο σκοπός: «Οι Ιταλοί σφυρίζουν. Κάτι θέλουν να πουν». Τα παπούτσια δεν τα βγάζαμε, πού να βγάλεις παπούτσια. Φόρεσα το χιτώνιο: Μας είπαν: *«No Contra, non la Guerra».* Καθήσαμε…

Την άλλη μέρα επέστρεψα στη θέση μου. Κοιτάξτε διαφορά, οι τότε δημόσιοι υπάλληλοι εν συγκρίσει με τους νυν. Αντί να πάρω μια άδεια δεκαπέντε, είκοσι μέρες να κάτσω στο χωριό μου, πήγα Αιτωλοακαρνανία. Πήρα και το κυνηγητικό σκυλί μαζί μου. Μπορούσαμε να τα έχουμε μαζί μας στο λεωφορείο τότε. Μετά, το Πάσχα του 1940, με κάλεσαν πάλι. Παντρεύτηκα στο μεταξύ. Έκανα Πάσχα στο *Πάπιγκο*, κατέβηκα ως την *Αρίστη*[223] για να επιστρέψω, γιατί μέχρι εκεί έφτανε το λεωφορείο, και παίρνω φύλλο πορείας από το Σταθμάρχη -είχε Σταθμό Χωροφυλακής- και παρουσιάζομαι στην Κόνιτσα, σύμφωνα με το απολυτήριό μου, ότι θα παρουσιαστώ εν περιπτώσει πολέμου[224]. Πήγα στην Κόνιτσα, όπου είχε εγκατασταθεί μια υπηρεσία, λίγο έξω από την Κόνιτσα, και μοίραζε τον ιματισμό σε στρατεύσιμους. Μετά από μία με δύο μέρες κινηθήκαμε προς το *Μπουραζάνι*[225], όλος ο λόχος. Στο *Μπουραζάνι* απέναντι στην πλευρά του *Αηδονοχωρίου*[226] ήταν τμήματα του 15ου

γοργό ρυθμό και αμείωτη ένταση η οργάνωση του εδάφους και η λήψη σειράς συμπληρωματικών μέτρων για την καλύτερη προς πόλεμο προπαρασκευή της χώρας». Βλ. ΓΕΣ, *ό.π.*, σ. 16.

222 Σχολιασμός εκ μέρους του αφηγητή της καταστάσεως δι' αποσιωπήσεως με σκεπτικισμό και πικρία. Πράγματι η υποκριτική αυτή φιλία εκ μέρους της φασιστικής Ιταλίας με παράλληλες παρατάξεις ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων κατά μήκος της μεθορίου, μόνον εκνευρισμό δημιουργούσε στην ελληνική πλευρά, καθώς με την υποχρέωση αποστράτευσης που δημιουργούσε *«απεγυμνώθησαν κυριολεκτικώς οι μονάδες από στρατεύσιμους»*, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Στρατηγός Κατσιμήτρος. Το γεγονός αυξάνει την αγωνία του ιδίου, ο οποίος υποβάλλει «*σχετικάς αναφοράς και διαμαρτύρεται διότι, αντί να ενισχύεται, τουναντίον μειούται η δύναμις αυτής εις άνδρας και στελέχη».* Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 11.

223 Το *Πάπιγκο* και η *Αρίστη* είναι χωριά του Κεντρικού Ζαγορίου.

224 Ήταν Έφεδρος Ανθυπολοχαγός Πεζικού με απολυτήριο του 1935-36.

225 Στρατηγική θέση-στενό πέρασμα μεταξύ *Πωγωνίου-Κονίτσης-Αλβανίας* με σημαντική γέφυρα για το πέρασμα του *Αώου* ποταμού.

226 Το ύψωμα *Αηδονοχωρίου* (χωριού του Πωγωνίου) αποτελούσε μια από τις τοποθεσίες προκαλύψεως, όπως ονομάζονταν οι κατάλληλες θέσεις που είχε επιλέξει ο Κατσιμήτρος για να οργανώσει τον επιβραδυντικό αγώνα. Για τις υπόλοιπες τοποθεσίες βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 34. Στις θέσεις αυτές «*…κατεσκευάσθησαν απλά έργα εκστρατείας, ήτοι ορύγματα μάχης ορθίως* αυτής…». (Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 35). Η εργασία αμυντικής οχυρώσεως του Τομέως της Μεραρχίας συνεχιζόταν με εντατικό ρυθμό παρόλα τα πενιχρά μέσα, τα οποία διέθετε, τόσο σε υλικά, όσο και σε χρηματικές πιστώσεις. Η αποστολή στην Αθήνα του Συνταγματάρχη Μαυρογιάννη Παναγιώτη, αρχηγού Πυροβολικού της Μεραρχίας και Πρόεδρο της Επιτροπής Οχυρώσεως για να εξασφαλίσει τις αναγκαίες χρηματικές πιστώσεις και υλικά από το Γενικό

Συντάγματος. Διοικητής του υποτομέως Μπουραζανίου ήταν κάποιος αντισυνταγματάρχης τότε, Παπαδημητρίου Νικόλαος.

Είχα παντρευτεί στο Αγρίνιο τον Ιούλιο του 1940. Κάναμε ταξίδι Αγρίνιο-Γιάννενα. Ήταν παραμονές 4ης Αυγούστου. Ήταν εθνική εορτή[227]. Ανεβήκαμε στο *Πάπιγκο*, 3 Αυγούστου. Τότε όλα τα χωριά γιόρταζαν με κλαρίνα κλπ. Εθνική εορτή από το καθεστώς. Καθιερωμένη. Τζάμπα φαγητό στο Μεσοχώρι. Έμαθα από τις εφημερίδες ότι καλούνται στα όπλα οι κατηγορίες αυτές…[228] Από το *Μπουραζάνι* πήγα στο *Μάζι* και μετά στα *Καβάσιλα*[229]. Στα *Καβάσιλα* στις 28 Οκτωβρίου ο Διοικητής Συντάγματος, Γίγας Νικόλαος[230] με παίρνει τηλέφωνο από την Κόνιτσα. Την παραμονή με είχε πάρει πάλι και μιλήσαμε διότι…. «Κύριε Αρχιμανδρίτη», μου λέει, «όπως έλεγα και χθες, οι γείτονές μας θα μας κηρύξουν τον πόλεμο. Η πρώτη σου δουλειά, να διώξεις τις γυναίκες». Η γυναίκα μου, δηλαδή η δασκάλα των *Καβασίλων*, η οποία ήταν συγγενής του Διοικητού του 8ου Συνοριακού τομέα. Στέλνω έναν, ζει, από την *Αρίστη*, τον στέλνω να βρει κανένα ζώο να βάλουν οι γυναίκες τα

Επιτελείο Στρατού, δεν είχε φέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, ώστε αναγκάστηκε να ζητήσει τη συνδρομή των κατοίκων *«…των παρά την μεθόριον χωρίων, διά μέσου της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου, οι οποίοι προθύμως και ενθουσιωδώς εδέχθησαν να εργασθώσι άνευ πληρωμής τινός, επί 4-5 ημέρας κατά μήνα διά την κατασκευήν των έργων Εκστρατείας και την βελτίωσιν και ανάπτυξιν του οδικού δικτύου, εγγύς προς την μεθόριον… και όταν τους ηρώτων διά τον σκοπόν της εργασίας των, ανήντων μετ' Εθνικής υπερηφανείας και ικανοποιήσεως ψυχικής ότι "σκάβουν Προχώματα διά τα παιδιά τους, τους Στρατιώτας που θα πολεμήσουν διά την Ελευθερίαν της Πατρίδος»*. Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σσ. 12-13. Βλ. και άρθρο του στρατηγού Μαυρογιάννη στην εφημ. *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, (20/6/1962), όπου αναφέρει: *«Εγώ εχάραξα τον δρόμο… με τους απλήρωτους Ηπειρώτες και Ηπειρώτισσες…»*. Για τη δράση του Μαυρογιάννη και άλλων αξιωματικών που διακρίθηκαν στο έπος του '40 βλ. Μητσιάδη Ιω., (μεταγραφή από τον Τ. Μητσιάδη) «Μνήμες από την Ήπειρο το 1940-41», *Το Ζαγόρι μας*, τ. 388, Οκτώβριος 2010, σ. 13.

227 Η επέτειος της ανακηρύξεως της Δικτατορίας του Μεταξά την 4η Αυγούστου 1936.

228 *«Την 3ην Αυγούστου η Ιταλική Κυβέρνησις διά διακοινώσεώς της προς την Ελληνικήν τοιαύτην, αξιοί επιτακτικώς όπως αντικατασταθή αμέσως ο εν Τεργέστη Πρόξενος της Ελλάδος, διότι δήθεν ούτος ενήργει κατασκοπείαν εις βάρος της Ιταλίας… Εν όψει της τοιαύτης σοβαρότητος της καταστάσεως, η Μεραρχία, κατόπιν εγκρίσεως του Γενικού Επιτελείου Στρατού, λαμβάνει επειγόντως τα κατάλληλα προπαρασκευαστικά μέτρα επιστρατεύσεώς της, εν ταυτώ δε ενισχύει τας δυνάμεις προκαλύψεως, διότι πληροφορείται ότι αι Ιταλικαί δυνάμεις εν Αλβανία ήρξαντο πάλιν προωθούμεναι προς την μαθόριον…»*. Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 17.

229 Το Τάγμα Προκαλύψεως Κονίτσης είχε διοικητή τον Ταγματάρχη Πεζικού Γίγα Νικόλαο, ήδη Συνταγματάρχη ε.α. (Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 43). Πρβλ. και Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σ. 49: *«Ήταν μια πορεία Γενναίων… Όχι σαν τις συνηθισμένες… που ξεκίνησε την κατάμαυρη εκείνη νύχτα του Οκτωβρίου 1940 από τα Καβάσιλα και τελείωσε ύστερα από έξι ολόκληρους μήνες… στον χώρο της Αρχαίας Δωδώνης, και επεσκίασε χωρίς υπερβολή όλες τις άλλες κακουχίες του πολέμου με μόνη εξαίρεση τη μεγάλη δοκιμασία μας στο Μάλι-Σπατ στο Κουρβελέσι»*.

230 Για τον διοικητή Γίγα βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σ. 43.

πράγματά τους. Ευτυχώς αυτός που είχε το καφενείο του λέει: «Πες στον ανθυπολοχαγό, θα πω του γιού μου εγώ να τις πάει τις γυναίκες». Εν τω μεταξύ μόλις είχε βρέξει καλά.

Στον τομέα τον δικό μας στο *Μπουραζάνι*[231], άρχισε η επίθεση. Πυροβολαρχίες χτυπούσαν από μακριά. Εγώ μάλιστα, κατεβαίνοντας από τη διμοιρία, νόμιζα ότι ήταν μπουμπουνητά, αλλά όχι, ήταν εκρήξεις, εκρήξεις λέγονται όταν σκάει κάτω, εκπυρσοκροτήσεις πυροβολικού. Είχαμε προετοιμάσει την αυτή… [κατάσταση εννοεί]. Δεν περιμέναμε το τελεσίγραφο του Μουσολίνι. Στις πέντε η ώρα θα περάσουν τα στρατεύματα.

Λοιπόν, μετά, στα *Καβάσιλα* μείναμε[232]. Περιμέναμε διαταγή. Ευτυχώς αυτοί δεν μας χτυπήσανε εμάς στην Κόνιτσα τότε, διότι η Μεραρχία «Τζούλια»[233], η περιβόητη Μεραρχία, είχε εντολή να χτυπήσει επάνω. Έμεινε στην ιστορία. Φύγαμε, φύγαμε από την Κόνιτσα. Διαταγή του Γίγα, λοιπόν: «Συμπτυχθείτε και δια ολονυχτίου πορείας προς *Σουσνίτσα*»[234]. *Σουσνίτσα* είναι μια διάβαση αγροτική από την Κόνιτσα προς τα χωριά της *Λάκκας* του Αώου. Περάσαμε έναν χείμαρρο, έπιασε βροχή. Η λάσπη… Φτάσαμε στη *Σουσνίτσα*. Μείναμε δύο μέρες εκεί. Λοιπόν παίρνω εντολή από το λοχαγό, τον Αυδίκο[235]. Η πρώτη τακτική αποστολή της διμοιρίας μου, λοιπόν, ήταν να φτάσω, δι' ολονυχτίου πορείας, πολύ μακρυά, σε μια διάβαση επί του *Σμόλικα* σε υψόμετρο 2.200 τόσα μέτρα, μια διάβαση στην

---

[231] Η *Μέρτζιανη* και το *Μπουραζάνι* είναι περιοχές-σταυροδρόμια του Πωγωνίου. *«Εκεί ήταν η πρώτη μεγάλη πύλη της πατρίδας μας από την Αλβανία, με τους δρόμους, τα γεφύρια, το τελωνείο, που έπρεπε να παραβιαστούν για να φέρουν τους εισβολείς μια ώρα αρχύτερα στους αντικειμενικούς τους σκοπούς, στο Καλπάκι, στην Κόνιτσα κι ύστερα… στα Γιάννενα… γιατί βιάζονταν οι «λεβέντες» να πιουν τον καφέ τους… μεθαύριο, την Τετάρτη, στο ξακουσμένο Καφενείο των Ιωαννίνων, το «Γυαλί Καφενέ» του Τζιοβαντάρη…».* Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σ. 44. Βλ. Παράρτημα εικ. 45.

[232] *«Μέναμε καθηλωμένοι στα χαρακώματα και περιμέναμε…»* Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σ. 44 και σσ. 46-47: *«Νομίζαμε όλοι… ότι μένοντας στα Καβάσιλα, είμαστε «καταδικασμένοι»... Αγνοούσαμε τον κίνδυνο απ' τα δεξιά μας… Οι Ιταλοί είχαν περάσει στο Σαραντάπορο και χτυπούσαν τη Μόλιστα, την οποία υπερασπιζόταν ο γενναίος λοχαγός Παπάς με τον 3ο λόχο του Αποσπάσματος Πίνδου Δαβάκη».*

[233] Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994.

[234] Για τις λεπτομέρειες αυτής της μοναχικής πορείας μοναξιάς και εξάντλησης, αλλά εξαιρετικής ψυχικής αντοχής του αποκομμένου λόχου προκαλύψεως, βλ. ΓΕΣ, *ό.π.*, σ. 58: *«…Στις 10 Νοεμβρίου ελληνικά τάγματα της Ι Μεραρχίας Πεζικού και της Μεραρχίας Ιππικού, που ενεργούσαν για την κατάληψη της διαβάσεως Σουσνίτσα (δυτικά του χωριού Ελεύθερο), συναντήθηκαν με φάλαγγα του 8ου Συντάγματος Αλπινιστών, την οποία και κατόρθωσαν να διαλύσουν ύστερα από επτάωρο περίπου σκληρό αγώνα. Συνελήφθησαν δεκαπέντε αξιωματικοί και 700 οπλίτες αιχμάλωτοι και κυριεύτηκε παντοειδές πολεμικό υλικό μεταξύ του οποίου ήταν και 100 ημίονοι και 5 όλμοι…».* Πρβλ. και Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σσ. 35-58.

[235] Ο Αυδίκος ήταν υπολοχαγός Πεζικού στον 2ο Λόχο Προκαλύψεως. Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 43.

κορυφή του *Σμόλικα*. Ευτυχώς, δύο στρατιώτες της διμοιρίας ήταν από 'κεί. Ναί, όμως δεν είχε νυχτώσει. Καθώς προχωρούσα έμπαινα στην κορυφογραμμή του *Κλέφτη*. *Κλέφτης* είναι [και δείχνει με το χέρι] το δεξιό κομμάτι του *Σμόλικα*. *Κλέφτης* λέγεται, στα 1.800 τόσο μέτρα υψόμετρο και από 'κει την κορυφογραμμή. Ο Διοικητής του 3ου λόχου, Ντέτσικας Ιωάννης[236], με είδε. Ήταν και αυτός ανεπτυγμένος. «Πού σε στέλνουν Βασίλη;», μου λέει. Του είπα. «Έχεις χάρτη;», μου λέει. Πού χάρτη εγώ, τίποτα! Είχα μια πυξίδα, πώς βρέθηκε κι αυτή! «Δωσ' μου το πακέτο από τα τσιγάρα», λέει. Κάνει ένα σκαρίφημα στο πακέτο… [χαμογελάει]. Είχα και ένα φακό μαζί μου. «Μ' αυτό, το φακό και την πυξίδα δεν θα χάσεις τον προσανατολισμό σου, διότι είναι νύχτα, αλλιώς θα πέσεις πάνω στους Ιταλούς». Και φτάνω μέχρις ενός σημείου επάνω στο *Παλιοσέλι*[237], στον *Σμόλικα*. Πήρα την απόφαση μόνος μου: «Παιδιά», κοιτάω το ρολόι, «σταματάμε εδώ». Κοιτάω το ρολόι, ήταν δύο τα μεσάνυχτα. Με τους λοχίες μου, ας πούμε, κουβεντιάζαμε. Λέω: «Παιδιά, να μείνουμε εδώ, να φέξει, να δούμε τι θα κάνουμε». Έβγαλα σκοπιές, φύσαγε όμως… έβρεχε, σταματούσε… Οι υπόλοιποι, για να μη μας κόβει ο αέρας απάνω στην κορυφή, πέφτουμε προς το *Παλιοσέλι*, καμιά πενηνταριά μέτρα πιο κάτω. Κάτι πεύκα, κάτι πεύκα θεόρατα, με κλωνάρια…! Τρυπώσαμε εκεί πέρα. Καμιά φορά έφεξε. Ένας παρατηρητής στρατιώτης, μου κάνει νόημα. «Εκεί πέρα βλέπω δυο-τρεις ανθρώπους και ζώα». Είπα τότε εγώ: « Μας προσπέρασαν οι Ιταλοί τη νύχτα». Πώς θα εξακριβώσουμε τι είναι αυτοί οι άνθρωποι; Τους έβαλα τρεις-τέσσερις μαζί να φωνάξουν: «Ποιοι είστε εσείς;», δυνατά μία, δύο φορές. Την τρίτη, απαντούνε: «Εσείς ποιοι είστε;». Έλληνες! [χειρονομεί ζωηρά και χαρούμενα. Γελάει]. Άμα ακούσαμε ελληνικά, είπαμε: «Ποια μονάδα βρε παιδιά;». Από το λόχο του Παπά[238].

Ο λόχος του Παπά [239] έπαιξε στην αρχή του πολέμου ρόλο σπουδαίο, διότι κράτησε τους Ιταλούς στη *Βωβούσα*. Ο λόχος του Παπά, αν και ταλαιπωρημένοι, είχαν λίγα φυσίγγια και

---

236 Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 43.

237 Ένα από τα χωριά της *Λάκκας* Αώου. Τα άλλα είναι: *Πεκλάρι, Ελεύθερο, Πάδες, Άρματα, Δίστρατο*.

238 Ο Βασίλειος Αρχιμανδρίτης αναφέρεται στον λόχο του Παπά και στο βιβλίο του (σ. 69) ως *Λόχο της Μόλιστας*.

239 Ο λοχαγός Παπάς Αναστάσιος με ελάχιστους στρατιώτες αντέταξε σθεναρή αντίσταση εναντίον των Ιταλών στη *Βωβούσα*. Ο ηρωικός λοχαγός συνεχίζει να συμμετέχει στην προέλαση των Ελλήνων στην Αλβανία. Τον ξανασυναντούμε στο ύψωμα 731 δίπλα στον «ατρόμητο» ταγματάρχη Κασλά. Βλ Κασλάς Δ.Γ., «Η Πολεμική δράσις του ΙΙ Τάγματος του 5ου Συντάγματος Πεζικού (Τρικάλων) κατά τον Ελληνοϊταλικόν Πόλεμον 1940-1941. Ανέκδοτες πολεμικές σημειώσεις», *Τρικαλινά, Ετήσιο Φιλολογικό Ιστορικό Λαογραφικό Λογοτεχνικό Περιοδικό Σύγγραμμα,* τόμ. 21, (2001), σσ. 175-262, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ.) Τρικάλων, Τρίκαλα. Σημειώνουμε ότι από λάθος στη μεταγραφή του χειρογράφου, ο

εκεί τους βρήκε και έκανε τον πόλεμο και τους κέρδισαν. Εκεί την κράτησαν τη «Τζούλια», στη *Βωβούσα*, στο ποτάμι. Το απόσπασμα Μετσόβου… το οποίο διοικούσε ένας Ταγματάρχης, Παπαβασιλείου[240], τον οποίο γνώρισα, ήταν στην κατηγορία μου, και συστηθήκαμε. «Σε ποιο Τάγμα είσαστε;», μου είπε. «Στο Τάγμα Κονίτσης». Λοιπόν, τα γράφει στο βιβλίο του ένας υποστράτηγος, έχει εκδοθεί στη Θεσσαλονίκη, με τίτλο *Οι αλήθειες που δεν* ειπώθηκαν[241]. Είναι αποκαλυπτικότατο! Έστειλα τους στρατιώτες τους δύο στο *Παλιοσέλι*, κάτω, να βρούνε τον Γίγα. Τον βρήκαν το Γίγα, του είπαν ότι ερχόμαστε από τον Αρχιμανδρίτη και να μας πείτε τι να κάνουμε. Τους είπα να αφήσουν τους γυλιούς κάτω στο χωριό και να ρθουν, γιατί είναι μια ανηφόρα απότομη… [διακόπτει σκεπτόμενος]. Έλεγα να πάρω φωτογραφίες απ' αυτά τα μέρη για να δουν την Πορεία Γενναίων... περνάν τα χρόνια… γρήγορα. Έρχονται οι στρατιώτες. Τους είπα να μην ανεβούνε επάνω, να φωνάξουνε. Στην αρχή δεν ακούσαμε, ήταν πιο μακριά, ήρθαν πιο πάνω. Λοιπόν: «να κατεβείτε τώρα κάτω γρήγορα!». Μαζέψαμε τα πράγματά μας, κατεβήκαμε κάτω. Ο Γίγας είχε λάβει τα μέτρα του. Είχε στείλει εκεί μήπως έρθουν οι Ιταλοί. Λέω: «Παιδιά, ποιος έχει μαντίλια άσπρα;». Το λέει ο κανονισμός: «Στην κάνη του όπλου…». Ακροβολισμένοι φτάνουμε. Ακούμε: «Αλτ!... Εσύ είσαι Βασίλη;». «Τι κάνεις λεβέντη μου;». Ο Πύρρος Στάρας[242]. Και περάσαμε τη γέφυρα. Υπήρχε γέφυρα εκεί, την οποία την κάψαμε. Ένας

λοχαγός Παπάς αναφέρεται επανελειμμένως ως λοχαγός *Παπής*. Ο ηρωισμός του λοχαγού Παπά αναφέρεται εκτενώς στις μαρτυρίες του π. Αθανασίου Χατζή, και του αδερφού του Βάιου Χατζή.

240 Πρόκειται για τον Διοικητή Αποσπάσματος *Μετσόβου*, Πέτρο Παπαβασιλείου. Τραυματίστηκε θανάσιμα στο *Μάζι* Κονίτσης στις 17 Νοεμβρίου 1940. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 312. Βλ. και Γιαννακόπουλος Α., *Πίνδος 1940-Αλήθειες που δε γράφτηκαν για τον πόλεμο 1940*, εκδ. Βασιλείου Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη [χ.χ], σσ. 182-184. Πρβλ. και Γεωργούλας Ν.Στ., «Ιστορικόν της ενεργείας του 5ου Συντάγματος Πεζικού (Τρικάλων) κατά τον Πόλεμον 1940-1941», *Τρικαλινά, Ετήσιο Φιλολογικό Ιστορικό Λαογραφικό Λογοτεχνικό Περιοδικό Σύγγραμμα,* τόμ. 24, (2004), σσ. 71-94, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ) Τρικάλων, Τρίκαλα.

241 Πρόκειται για την «ιστορική-κριτική μελέτη» του Αθανασίου Γιαννακόπουλου, η οποία αναφέρθηκε πιο πάνω, στην οποία αναφέρονται λεπτομερώς τα *«Γεγονότα των επτά πρώτων ημερών του πολέμου (28 Οκτωβρίου-3 Νοεμβρίου 1940)»*.

242 Ο Πύρρος Στάρας εκ *Παπίγκου*, εθελουσίως ανέλαβε τη διοίκηση του Πυροβολικού ως έφεδρος ανθυπολοχαγός Πεζικού. Ήταν ο μόνος που μπορούσε να ανέβει τον βραχώδη ορεινό όγκο της Γκαμήλας και με αιφνιδιαστικά πυρά πολυβόλων «έβαλε εύστοχα κατά των πέριξ Κονίτσης εχθρικών τμημάτων, τα οποία αιφνιδιασθέντα υποχωρούσαν εν πανικώ». Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 151. Πρβλ. και Αρχιμανδίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σσ. 72-73, όπου ο Πύρρος Στάρας τους συγχαίρει για τη σκέψη των λευκών μαντηλιών στις κάννες των όπλων, που τους γλύτωσαν τη ζωή από κατά λάθος πυροβολισμό από τους συμπολεμιστές τους μέσα στα δύσβατα των ορεινών της *Λάκκας* Αώου. Βλ. και φωτογραφία στο οπισθόφυλλο του συγγράμματός του Βασιλείου

ανθυπολοχαγός από την Κόνιτσα, πώς τον λέγανε…; Καιγότανε δύο μέρες. Ξύλινη γέφυρα, ωραία. Αργότερα κάναν μία, την πήρε το ποτάμι και ξανάκαναν κι άλλη, τσιμεντένια. Λοιπόν, πήγαμε απέναντι από τη γέφυρα και μείναμε εκεί πολλές μέρες και βλέπαμε τη «Τζούλια», την περιβόητη «Τζούλια», απέναντί μας. Δεν τη φτάναμε, δυο μέρες περνούσανε. Ξέρετε τι δύναμη είχε η «Τζούλια»; Γράφαν τα βιβλία δώδεκα χιλιάδες άνδρες… άλλη τόση δύναμη είχε! Τριάντα, σαράντα χιλιάδες. Πέρασε *Παλιοσέλι*, πήγε στις *Πάδες*, *Δίστρατο*…

Εμείς είχαμε υπαχθεί στη Μεραρχία Ιππικού. Οι Ιππείς πολεμάνε όπως οι πεζοί. Αφήνουν τα άλογα πίσω, τα κρατούν ορισμένοι, κι αυτοί σαν οι πεζοί. Κληρωτοί … παιδιά πάνω στην αυτή τους… Δεν τα γράφουν τα βιβλία αυτά. Είναι λεπτομέρειες[243]. Μονάχα αυτοί που πολεμήσανε τις ξέρουνε [βάζει το χέρι στη καρδιά]. Λοιπόν, [με ελαφρώς προτεταμένο το δείχτη] από το *Λαγκαδά* ξεκίνησε Μεραρχία Ιππικού. Εκεί είχαμε και τον Δημάρατο[244] απ' τη *Βούρμπιανη*. Αυτός άφησε εποχή σαν αξιωματικός [ανοίγει τα χέρια σε κίνηση δήλωσης μεγαλείου]. Οι Ιταλοί, τα μεταγωγικά της Τζούλια, οχτακόσια μεταγωγικά της Τζούλια πέσανε σε ενέδρες δικές μας[245]. Ο Τσιρότι[246] ήταν πολύ έξυπνος. Αλλιώς θα πιάνονταν αιχμάλωτος. Ο Φριζής… στον Φριζή υπαγόμασταν εμείς… Δύο τάγματα πεζικού, εμείς το τάγμα Κονίτσης και των Τρικάλων με τον Παπαβασιλείου. Ο Φριζής, πείρα πολεμική[247]. Του κάνανε ανδριάντα έφιππο του Φριζή στη Χαλκίδα, από την Χαλκίδα καταγωγή, Εβραίος.

Αρχιμανδρίτη, του φημισμένου πυροβολητή με την καταπληκτική ευστοχία και στις αντιαεροπορικές βολές, η οποία παρατίθεται και στο Παράρτημα της παρούσας διατριβής εικ. 25.

243 Αυτές ακριβώς, τις λεπτομέρειες προσπαθούμε να συνθέσουμε και στην παρούσα εργασία συλλογής των ανέκδοτων προφορικών μαρτυριών. Βλ. και Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σσ. 91-102, όπου τα λείψανα της Τζούλια δίνουν την εικόνα βιβλικής καταστροφής, όπως λέει χαρακτηριστικά. Αξιοπρόσεχτη η συνάντηση με τους αιχμαλώτους της μεραρχίας των Αλπίνι στο σχολείο του χωριού *Ελεύθερο*, όπου οι Ιταλοί αντικρίζοντας τους Έλληνες ιππείς αναρωτιόταν «τι είδους εύζωνοι ήσαν αυτοί που φορούσαν μπότες». Στην απάντηση του αξιωματικού ότι ήσαν ιππείς ο Ιταλός αξιωματικός είπε: *«Ποτέ εις την ζωήν μου δεν ημπορούσα να φανταστώ καν ότι ήτο δυνατόν να συναντήσω ιππικόν να μάχεται με τόσην ορμήν εις απόκρημνα και απροσπέλαστα βουνά, όπως αυτά εδώ». Για να δικαιολογηθούν οι αρχηγοί των Ιταλών τους έλεγαν ότι αυτοί που πολεμούν έτσι, δεν μπορεί να είναι Έλληνες, είναι Εγγλέζοι».* Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σ. 101.

244 Για την Ταξιαρχία ιππικού υπό τον Σωκράτη Δημάρατο, βλ. ΓΕΣ, *ό.π.*, σ. 56 και Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 231-232 και 259-260 καθώς και μαρτυρία Θεοδώρου Γεωργιάδη. Πρβλ. επίσης Γεωργάκης Α., *ό.π.*, σσ. 77-85.

245 *«Η πρωτάκουστη Μάχη της Πίνδου, που σχεδόν είχε κριθεί με την πανωλεθρία στο Ελεύθερο και τις πλαγιές του Σμόλικα της τρομερής «Τζούλια» ήτνα επόμενο να σημάνει την αρχή του τέλους. Η Μεραρχία του Τζιρότι, το καμάρι του στρατού της Ρώμης είχε πια κατακερματιστεί».* Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σ. 102.

246 Ο στρατηγός Τζιρότι ήταν ο διοικητής της Μεραρχίας Αλπινιστών *Τζούλια*.

247 *«…Ο Ιταλοφάγος λέγανε, όχι ο Φριζής».* Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σ. 143.

Οι λεπτομέρειες που γράφω εγώ στο βιβλίο μου, δεν τις θυμούνται άλλοι. Κάποιος απόστρατος το ονόμασε *Κύρου Ανάβαση* [χαμογελάει].

Η ουσία είναι ότι όταν μπήκαμε, στην Αλβανία μετά, επάνω, έπιασε ο χειμώνας και οι Ιταλοί σταματήσανε. Στο *Μάλι Σπάτ*[248], σε 1.500 μέτρα υψόμετρο. Είναι μια κορυφή του *Κορβελεσίου*. *Μάλι* θα πει βουνό, αλβανικά. *Σπατ*: απότομο. Λοιπόν, εκεί μείναμε δύο μήνες. Ο πόλεμος γίνονταν με τους όλμους και το οπλοπολυβόλο. Δεν είχαμε χειροβομβίδες καθόλου. Όλμους. Και όλοι όσοι σκοτωθήκανε, ήταν από όλμους και από κρυοπαγήματα. Τι άλλο θέλω να σας πω; Α, ναι… Επί ενάμισι, δύο μήνες, ο διοικητής του λόχου που υπηρετούσα, ο Αυδίκος Ιωάννης, από το *Συρράκο*, είχε πάρει άδεια. Τον αντικατέστησε ένας μόνιμος ανθυπολοχαγός, πολύ εξαιρετικός, πολύ ψύχραιμος, Ναυρίδης Κίμων από την Ξάνθη η καταγωγή του, με τον οποίο είχαμε συνάψει φιλία… Ήταν εξαιρετικός. Ήταν στον ώμο που είμαι εγώ [τραυματισμένος]. Το χέρι του… έχει φύγει… Ξέρεις πόσοι ήμαστε στην κατηγορία[249]; Δυόμισι χιλιάδες! Όλων των όπλων, των σωμάτων, της αστυνομίας πόλεων, χωροφυλακής, πυροσβεστικής και λοιπά, δυόμισι χιλιάδες [κινεί το χέρι έντονα, μιλάει με σοβαρότητα]. Αυτό είναι το μητρώο μου. Με τον Μήτσο Ιωάννου[250] φέραμε γύρω όλη την Ελλάδα με τη «Ένωση Αναπήρων Αποστράτων» να διανέμουμε ό,τι είχαν ανάγκη. Ο

---

[248] Το *Μάλι Σπατ*, ένα βουνό πάνω από το *Αργυρόκαστρο* ήταν τοποθεσία από την οποία δεν γλύτωνες και γι' αυτό το είχαν ονομάσει «Γολγοθά των Γενναίων». Ο 10ος λόχος, ο λόχος του Αρχιμανδρίτη, έμεινε στην ιστορία του αλβανικού μετώπου ως «λόχος του θανάτου». Για τις κακουχίες που υπέστησαν οι στρατιώτες εκεί βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, σσ. 223-248. Και ο Κατσιμήτρος αναφέρει (*ό.π.*, σ. 211) ότι τον Υποτομέα *Μάλι-Σπατ «οι άνδρες μακαβρίως απεκάλουν αυτόν Υποτομέα «Νεκροταφείον»*. Πρβλ. και Κωστούλας Κ.Χρ., *Γεγονότα στο Πωγώνι 1940-41 και το Χρονικό του Ανεξάρτητου Τάγματος Δελβινακίου*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 21, Ιωάννινα 2009, σσ. 292-293. Πρβλ. και Αναγνωστόπουλος Ι.Κ, *Στον Πόλεμο του '40, όπως τον έζησα με τη διμοιρία μου πολυβόλων του ΙΙΙ Τάγματος Πεζικού του 15ου Συντάγματος της VIII Μεραρχίας Ηπείρου*, Αθήναι 1992, σσ. 111-112, όπου σημειώνει: *«14/1/41: στο Μάλι Σπατ επαναλαμβάνονται τα κατορθώματα της Γκραμπάλας...». «Ήταν τόσος ο ενθουσιασμός που είπα στον υπολοχαγόν Βεντήρην: "ρίξε συνέχεια, τι σταματάς; Και μου απαντά ο γενναίος πυροβολητής: "κι εγώ θα το ήθελα, αλλά η πυροβολαρχία μου έχει μέχρι στιγμής 48 βλήματα και πρέπει να κάνουμε οικονομία". Βρισκόμαστε σε υψόμετρο 1000-1500 μέτρα. Ο ανεφοδιασμός μας στην περιοχή διεξήγετο πλημμελώς. Οι αφανείς ήρωες, οι ημιονηγοί, δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στην δύσκολο και μακρινή διαδρομή Κολώνιου-Γραδικίου που ήταν αι βάσεις ανεφοδιασμού, πολλές φορές τα ζώα των κατεκρυμνήζοντο στα δύσκολα και παγωμένα μονοπάτια και είδα με τα μάτια μου στρατιώτες του πυροβολικού να μεταφέρουν στα χέρια τους ένα ή δύο βλήματα πυροβολικού από το χωριό Προγονάτι στο μέρος που βρισκόμεθα ημείς και δικαιολόγησα την απάντησιν του Βεντήρη, ότι πρέπει να κάνει οικονομίαν, εν αντιθέσει με τους μακαρονάδες που τα είχαν εν αφθονία, διότι είχαν δρόμους προσπελάσεως και επικοινωνίας...».*

[249] Εννοεί την κατηγορία των Αναπήρων.

[250] Βλ. μαρτυρία Χρήστου Ιωάννου.

πρόεδρος των αποστράτων Αστέρης Κωνσταντίνος, Συνταγματάρχης, σακατεμένος, κι άλλοι ανάπηροι… δεν πάθαμε τίποτε στην Αλβανία το ’40 και να γίνει αυτό μετά[251]…!

Για τον Δαβάκη δεν τον εγνώρισα προσωπικώς. Όμως, από όσα διάβασα και διαβάζω, γνωρίζω ότι ήταν πολύ μορφωμένος. Στον πόλεμο με τους Βουλγάρους είχε αναπνεύσει πολεμικά αέρια και είχε αποστρατευτεί και ετέθη σε πολεμική διαθεσιμότητα, όπως ήμουν και εγώ. Λόγω των ικανοτήτων του, όμως, η τότε κυβέρνηση τον εκάλεσε. Ανακαλούμεθα οι αξιωματικοί πολεμικής διαθεσιμότητος. Η πατρίς έχει ανάγκη και όπου μπορεί να προσφέρει κανείς υπηρεσία, προσφέρει. Πάντως είναι αυτός [ο Δαβάκης] ο οποίος σταμάτησε τους Ιταλούς, επάνω στην Πίνδο. Ο Βερνάρδος το γράφει λεπτομερώς[252]. Διάβασα και χτες κάτι. Είχε παρακολουθήσει μετεκπαίδευση στην Ιταλία ή αλλού. Διακρίθηκε ακόμη και από κατώτερος αξιωματικός.

Ο λόχος του Καντάρα[253], ο πρώτος λόχος του Τάγματος Κονίτσης, υπήχθη στο απόσπασμα Πίνδου, έτσι λεγόταν του Δαβάκη ο στρατός, όλος. Στο λόχο του Καντάρα υπηρετούσε ένας χωριανός μου αξιωματικός, Χαρίλαος Πρωτοσυγκέλου, με τον οποίο εγώ, πριν ακόμη αρχίσω να γράφω το βιβλίο, είχα αλληλογραφία. Ήθελα να μάθω πώς έγιναν τα γεγονότα ακριβώς της πρώτης μέρας του πολέμου. Ο Πρωτοσυγκέλου σε ένα γράμμα του μου γράφει τα εξής: «Τις παραμονές του πολέμου πέρασε ο διοικητής, μου γράφει, ο συνταγματάρχης Δαβάκης, και μου είπε: “Πρωτοσύγκελε, μην φοβάσαι. Οι Ιταλοί δεν είναι επικίνδυνοι, όσο τους νομίζουμε. Να μετακινηθείς από εδώ και να βρεις κατάλληλη θέση να τους περιμένεις πιο επάνω”». Ήτανε η διμοιρία του Πρωτοσυγγέλου, πάνω από τη *Βούρμπιανη*, στην τοποθεσία που λέγεται *Γκόλιο*, 1.700 μέτρα υψόμετρο. Την αλληλογραφία του Πρωτοσυγκέλου την γράφει σε ένα βιβλίο η κόρη του, Ανθούλα Πρωτοσυγκέλου [Κοκοβέ][254].

Ο Κατσιμήτρος κατά τα γραφόμενα… τον είχα χαιρετίσει κάποτε στα Γιάννενα. Όταν αλλάξαμε μέτωπο βρεθήκαμε από το μέτωπο της Κονίτσης και ο Κατσιμήτρος είχε διαταχθεί

---

251 Εννοεί τον εμφύλιο και δείχνει το αριστερό του χέρι που φέρει τραύμα στο ώμο. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η μοναδική φορά που βρέθηκε στρατός στο *Πάπιγκο* ήταν με αρχηγό κάποιον ονόματι Καραγιάννη, ο οποίος υποχρέωσε τον αφηγητή να προδώσει συγχωριανούς του που ανήκαν στην αντίθετη παράταξη (Κομμουνιστές) κι εκείνος αρνήθηκε έντονα.

252 Βλ. Βερνάρδος Ιω., *Πίνδος-Δαβάκης. Λεπτομερής περιγραφή της Μάχης της Πίνδου και της κατ’ αυτήν δράσεως του Συνταγματάρχου Κ. Δαβάκη*, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι. Βλ. Παράρτημα, εικ. 30.

253 Ο λόχος του Καντάρα δρούσε στην περιοχή *Βούρμπιανης* (φυλάκια *Κουκούλη-Μπάντρα-Διακοβαγγέλη-Γκόλιο-Αμάραντος-Δασκαλογιάννη*). Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 43.

254 Πρβλ. και Κοκοβέ Α., *Χαρίλαος Πρωτοσυγκέλλου. Δημοδιδάσκαλος (1907-1994)*, Ιωάννινα 2006.

να αντικαταστήσει την IV^{η} Μεραρχία Ναυπλίου με έδρα το Ναύπλιο. Η Πελοπόννησος είχε δύο Μεραρχίες, την III^{η} Πατρών και την IV^{η} Ναυπλίου. Η IV^{η} Μεραρχία με το χειμώνα, σχεδόν διαλύθηκε. Αναγκάστηκε το Γενικό Επιτελείο να την αντικαταστήσει. Η VIII^{η}, ως εφεδρεία, είχε και τους πιο πολλούς στρατιώτες από ορεινά μέρη, αντέχανε. Λέει ο Κατσιμήτρος: «Κύριοι, εγώ δεν έχω δύναμη, τα δικά μου τα τάγματα είναι σκόρπια». Εννοούσε το τάγμα το δικό μου, το τάγμα *Δελβινακίου*[255]. Είχε δώσει η VIII^{η} Μεραρχία οχτακόσια μουλάρια σε άλλες μονάδες, δανεικά, αλλά στον πόλεμο δεν έχει δανεικά… [χαμογελάει] Για μεταγωγικά …δεν είχαν οι άλλες μονάδες μεταγωγικά. Και διατάζεται το Τάγμα μας από την Κόνιτσα, που ήμαστε επάνω, να πορευτεί να συναντήσει την VIII^{η} Μεραρχία. Ήτανε στο Αργυρόκαστρο επάνω. Μας περίμενε η διαταγή, κάναμε Χριστούγεννα στην *Πωγωνιανή*, στη *Βοστίνα*[256]. Εκεί θα ερχόταν ο Κατσιμήτρος[257] να μας επιθεωρήσει, να μας υποδεχτεί ας πούμε, ύστερα από τέσσερις μήνες. Χριστούγεννα ήταν. Ήταν όλο το Τάγμα παρατεταγμένο. Ήρθε ο Στρατηγός, μας μίλησε και στο τέλος: «Παιδιά, καλή αντάμωση στην Αυλώνα»! «Ζήτω ο Στρατηγός μας!» [ανοίγει τα χέρια σε μεγάλη έκταση και χαμογελά]. Η επιδίωξη ήταν να καθυστερήσουμε τους Ιταλούς στη Αλβανία, γιατί οι Μεγάλες Δυνάμεις[258] δεν ήταν έτοιμες να αντιμετωπίσουν τον Άξονα, όπως τον λέμε κοινώς. Θα τους πετάγαμε τους Ιταλούς στη θάλασσα [διακοπή].

Οι Ιταλοί ήτανε una facca, una razza. Οι αιχμάλωτοι Ιταλοί πάνω στα χιόνια, η πρώτη δουλειά τους ήταν τσιγάρο και τα παγούρια τους με κονιάκ[259] [τα λέει με συγκατάβαση για τους Ιταλούς και αίσθημα υπεροχής για τους Έλληνες, και χαμόγελο]. Η ουσία είναι η εξής: Ότι η φροντίδα, από ’δω, των Μεγάλων, όταν ήμασταν στην Αλβανία, ήταν άνευ προηγουμένου. Τα δέματα ερχόταν… δεν ξέρω σ’ άλλον πόλεμο… δεν… Τα δέματα ερχόταν

---

[255] Βλ. και Κωστούλας Κ.Χρ., «Μαρτυρίες για τα γεγονότα στο Πωγώνι την περίοδο 1940-41. Το Χρονικό του Ανεξάρτητου Τάγματος Δελβινακίου», *Πρωινός Λόγος*, 23/10/1008, όπου παρατίθενται λεπτομέρειες για το κατασκοπευτικό δίκτυο και τους πληροφοριοδότες (Έλληνες και Βορειοηπειρώτες) και έναν συγκινητικό διάλογο μεταξύ του Αντ/ρχη Μαρδοχαίου Φριζή και του Διοικητή του Τάγματος Τζανή Αλεβιζάτου, καθώς σκέφτονται τις οικογένειές τους, τις οποίες κανείς από τους δυο δεν ξαναείδε, γιατί έπεσαν μαχόμενοι εμψυχώνοντας τους στρατιώτες τους και δίνοντας παράδειγμα ηρωισμού και αυτοθυσίας.

[256] Το παλιό όνομα της *Πωγωνιανής*.

[257] Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *ό.π.*, κεφ. «Πρωτοχρονιά στην Πωγωνιανή», σσ. 217-222.

[258] Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 47-55 .

[259] Πρβλ. Μαρτυρία Δημητρίου Αηδόνη και Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 127, για την ανυπαρξία ουσιώδους βοήθειας των συμμάχων προς την Ελλάδα και τους λόγους υποτιθέμενης δικής τους προστασίας.

από δω, δουλεύαν τα κορίτσια, οι γυναίκες[260] από δω. Πήρα τέτοια δέματα… Τα αλλάζαμε, φανέλες, και την άλλη μέρα πιο πολλή ψείρα είχαν αυτά. Αφού κάθονταν οι στρατιώτες στη λιακάδα, βάζανε το χέρι στη μασχάλη και βγάζαν τις ψείρες [κάνει την κίνηση με κλειστή τη χούφτα], και λέγανε: «ζυγά-μονά»! [μένει στη στιγμή με χιούμορ και γέλιο]. [Επανέρχεται με σοβαρό ύφος στρατιωτικού]. Η ψείρα μάς είχε θερίσει. Έπεσε πριν το καλοκαίρι, δεν ξέρω τι θα γινόταν, αλλά ήταν χειμώνας. Όπως διάβασα σε ένα βιβλίο, αντικατασταθήκαμε από το *Μάλι Σπατ*, κατεβήκαμε χαμηλά. Για να βγάλουν την πολλή την ψείρα οι στρατιώτες, μας φέραν κλιβάνους. Αλλά, φτάνουν για εκατόν πενήντα στρατιώτες; Τα πάντα, και οι κουβέρτες είχαν ψείρες[261].

Οι Γερμανοί, όταν συμπτυσσόμεθα, ακόμα ήμασταν μέσα… Φτάνουμε στην *Κακαβιά,* Πάσχα του ’41, βλέπουμε αεροπλάνα [γελάει], καθέτου εφορμήσεως, τα στούκας. Όλο το διάστημα σχεδόν, εκτός όταν ήμασταν πίσω, εν πορεία, δεν μας χτυπούσαν τα αεροπλάνα. Δεν χτυπάν τα αεροπλάνα στον πόλεμο, όταν είναι οι αντίπαλοι κοντά, γιατί δεν ξέρουν πού θα πέσει η βόμβα ή το πολυβόλο πού θα χτυπήσει. Μάλιστα, ο Πύρρος ο Στάρας, ο υπολοχαγός, στην Κακαβιά είμαστε εκεί, ούτε δένδρα ακόμα, ούτε τίποτα, δεν είχανε ανοίξει τα δένδρα, [να βγάλουν φύλλωμα για να κρύβονται]. Στήνει ένα Saint Etien πολυβόλο, δίπλα μας από τη διμοιρία και δίνει εντολή να βάλει. Φωνάζουν οι στρατιώτες, «επ, τι κάνει;». Και ένας πιλότος, ένα στούκας, αντί να μας ρίξει, που θα μας σκότωνε, έβγαλε το χέρι από πάνω [από το αεροπλάνο] και μας χαιρετούσε [και κάνει τη σχετική κίνηση]. Μία λεπτομέρεια, οι Γερμανοί, εκεί στην *Κακαβιά*, που ήταν παρατεταγμένα τα κανόνια μας, δεν ξέρω πόσα κανόνια ήταν, πήγαν οι Γερμανοί οι στρατιώτες και πιάσαν τα χέρια των δικών μας, να μην

---

[260] Βλ. Τζιάλλα-Μάντζιου Ε., *Η Γυναίκα της Πίνδου στο έπος του ’40*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Δήμος Κόνιτσας, Κοινότητα Φούρκας, Ιωάννινα 2001. Πρβλ. Κωστούλας Κ.Χρ., *Γεγονότα στο Πωγώνι 1940-41 και το Χρονικό του Ανεξάρτητου Τάγματος Δελβινακίου*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 21, Ιωάννινα 2009, σσ. 301-302: *«Τα δέματα και τα γράμματα που λάβαιναν οι φαντάροι στο μέτωπο προέρχονταν, εκτός από τους συγγενείς τους, και από Γυναικείες Φιλανθρωπικές Οργανώσεις, από την Ε.Ο.Ν, τον Ερυθρό Σταυρό, τη Φανέλα του Στρατιώτη κ.α. Η κίνηση αυτή ήταν εκτεταμένη και όπως φαίνεται ήταν και οργανωμένη καλά… Η υπηρεσία δεμάτων και το στρατιωτικό ταχυδρομείο, διεκπεραίωσε την αποστολή τους με συνέπεια, ώστε να φτάνουν δέματα και γράμματα μέχρι το τελευταίο χαράκωμα…».* Βλ. και Χατζηπατέρα Κ., Φαφαλιού Μ., *Μαρτυρίες 40-41,* Αθήνα, Κέδρος, 1982, σσ. 245-276. Βλ. και μαρτυρία Ελένης Τζουριάδου.

[261] Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για τον πόλεμο της ψείρας. Βλ. Γκούμας Αχ. *Ματωμένο Ημερολόγιο. Μια αυθεντική εξιστόρηση του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940-41,* (Επιμέλεια-εισαγωγή-βιογραφικά σχόλια Κωνστ. Αδαμίδη), Θεσσαλονίκη 1988: *«…Κι αυτόν τον μήνα τα γένια μου διεκδικούν τα γένια των καλογήρων… οι ψείρες κυκλοφορούν εις τα ρουθούνια μου ως τα μυρμήγκια στα δένδρα. Μια φορά την ημέρα τις κυνηγάμε και την άλλη μας επισκέπτονται πάλι οι ψείρες…».*

βάζουν άλλο, τα γράφω και στο βιβλίο αυτά κάπου. Κι ερχόταν οι Ιταλοί, κι οι Γερμανοί μας είπαν: «Σταματήστε». Καλά, έγινε ανακωχή, η οποία δεν τηρήθηκε.

Γερμανό από κοντά είδαμε έναν που ήρθε στη Δωδώνη, που παραδώσαμε τα όπλα, ο οποίος σε ένα «τριών τετάρτων» έφερε κάτι διαταγές, τις έδωσε στο διοικητή, ο οποίος ανέβαινε στην καροτσαρία, οι στρατιώτες ατσίγαροι, υποφέρανε, ποιος θα φρόντιζε; Πέταγε [ο διοικητής] τα τσιγάρα σαν καλαμπόκι στις κότες και πηγαίνανε, οι ανόητοι, οι στρατιώτες, ποιος θα πρωτοπάρει τσιγάρα. Τρομάξαμε ο βαθμοφόροι, οι λοχίες.

Επί κατοχής έμενα στην Αιτωλοακαρνανία, όπως είπα και προηγουμένως. Έκανα δύο ταξίδια, ας τα πω, στην Ήπειρο, στην πατρίδα, και πήγα στο χωριό μου, στη γενέτειρά μου. Το ένα ταξίδι το έκανα τον Ιούνιο του ’41, μετά τον πόλεμο, δύο μήνες. Με ιταλική φάλαγγα από το Αγρίνιο, φορτηγά αυτοκίνητα, στρατιωτικά, βοηθούσαν τον κόσμο, γιατί θα πηγαίνανε στην Αλβανία, είχαν εκεί τις αποθήκες, θα ’λεγα, πενήντα, ογδόντα, εκατό αυτοκίνητα, έφτασα στο *Καλπάκι*. Στο Αγρίνιο που μπήκαμε, στον *Άγιο Κωνσταντίνο*, η γυναίκα μου μπήκε σε ένα αυτοκίνητο, κι εγώ δεν πρόλαβα, και έφυγε. Μέσα στο αυτοκίνητο ήταν λοχαγός Ιταλός: «Siniorina, γιατί κλαίει;». Της είπαν ότι ο άντρας της είναι σε άλλο αυτοκίνητο. Και ο Ιταλός: «Άρτα, μαζί!». Ήταν καλοί μωρέ… [εννοεί τους Ιταλούς.Γελάει συμπονετικά].

Οι Ιταλοί, όπως έμαθα, όταν πήγα στο χωριό μου, λόχος Ιταλών, πήγε να περισυλλέξει όπλα, κυνηγετικά και πολεμικά, στο *Πάπιγκο*, στην πατρίδα μου. Ο διοικητής του λόχου, ήταν έφεδρος λοχαγός, καθηγητής του Πανεπιστημίου της Φερράρα, ο οποίος… πήγαν και στο σπίτι μου. Κάποιος ανόητος Παπιγκιώτης, τον έχω ανακαλύψει, είχε δώσει κατάσταση και με είχαν εμένα ότι κατέχω δύο όπλα, ένα πολεμικό και ένα κυνηγετικό και πιστόλι. Ο πατέρας μου είπε: «Δεν είναι εδώ ο γιος μου, είναι Αιτωλοακαρνανία». Δεν είπαν τίποτε. Αυτός ο λοχαγός, διοικητής του λόχου, ζήτησε να δει τη βιβλιοθήκη του Αναγνωστοπούλου, του χωριανού μου, του διεθνούς φήμης τυφλολόγου, ανθρωπιστή. Ο Αναγνωστόπουλος[262] πέθανε στο *Τούρνο Σεβερίν*[263], δεν τον τιμήσαμε οι χωριανοί όσο έπρεπε. Έκλεισε εκατό

---

[262] Για τη σπουδαία αυτή προσωπικότητα εκ Παπίγκου, τις σπουδές και τη δράση του δίπλα στον Σαμουήλ Χάου διευθυντή της Σχολής Τυφλών και Κωφαλάλων (Ινστιτούτο Perkins) της Βοστώνης και πεθερό του, και τις ευεργεσίες του (μεταξύ άλλων και η Αναγνωστοπούλειος Γεωργική Σχολή Κονίτσης). Βλ. Παπαϊωάννου Ι., *Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (Μιχαήλ Ανάγνος), Πάπιγκο 7-11-1837 Τούρνο Σεβερίν 29-6-1906* και Διαμαντής Κ.Απ., *Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος-Σάμουε Χάου*, Ιωάννινα 1997 καθώς και Σανμπόρν Φρ, *Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος ο εκ Παπίγκου Ζαγορίου Ιωαννίνων φιλάνθρωπος, ευεργέτης της Ανθρωπότητας,* (μτφρ. και επιμ. Γεωργία Χριστοδούλου), Ιωάννινα 2003.

[263] Πόλη της Ρουμανίας, όπου δραστηριοποιείτο Αδελφότης Παπιγκιωτών.

χρόνια τώρα[264]. Πήγε αυτός που είχε την ευθύνη του σχολείου στον Ιταλό λοχαγό και τον οδήγησε στη βιβλιοθήκη[265]. Στη βιβλιοθήκη πρέπει να ήτανε και τα βιβλία του πεθερού του Αναγνωστοπούλου[266], Σαμουήλ Χάου. Υπήρχαν στη βιβλιοθήκη του Αναγνωστοπούλου τρία λεξικά, σπάνια, απ' ό,τι έχω ακούσει, υπήρχαν μόνο στο Λονδίνο και στο Παρίσι. Κι όταν τα είδε ο λοχαγός, έκανε το σταυρό του και είπε: «Τα βιβλία αυτά βρίσκονται εδώ…;». Χαθήκανε επί κατοχής, πουληθήκανε… Είμαι πολύ εξοργισμένος μ' αυτό.

[Η αφήγηση δικόπτεται στο σημείο αυτό, γιατί στη συνέχεια αναφέρεται στον Εμφύλιο]

---

264 Χρονολογία: 1906-2006.

265 *«Σπουδαίο κόσμημα του χωριού μας είναι η ατομική βιβλιοθήκη του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου, του εκλεκτού αυτού γόνου του Παπίγκου, του οποίου «το όνομα Michael Anagnos ανήκει στην Ελλάδα, η φήμη του εις την Αμερικήν, αλλά το έργο του εις την ανθρωπότητα»*. Βλ. Gardner Fish A., *Michael Anagnos*, Watertown, Massachusetts 1937, σ. 29.

266 Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος στη διαθήκη του όριζε μεταξύ άλλων: *«…δίδω και κληροδοτώ όλα μου τα βιβλία εις το διοικητικόν Συμβούλιον του Καλλινείου Σχολείου του εν τω ειρημένω Παπίγκω κειμένου»*. Βλ. *Η διαθήκη του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου*, *Εν Παπίγκω*, περιοδική ενημερωτική έκδοσις, έτος 1ο,Τεύχ. 1ο , Ιανουάριος 2006.

7.3 Βαϊνίκος Σωκράτης

Χρονολογία γεννήσεως: 1934
Χρόνος καταγραφής: 10/6/2012
Τόπος καταγραφής: Βουλιαράτι Β. Ηπείρου
Τόπος καταγωγής: Χλωμό Πωγωνίου (Β. Ηπείρου)
Ιδιότητα: Ξυλουργός

Γεννήθηκα στο χωριό *Χλωμό*[267]. Στο *Πωγώνι*. Το 1940 ήμουν γύρω στα έξι χρόνια. Εγώ θυμάμαι μία περίπτωση, η οποία όταν φεύγαμε και κρυβόμαστε, την ημέρα, σε διάφορα μέρη στο βουνό, φοβούμενοι από τον βομβαρδισμό των Ιταλών, στον πόλεμο. Και όταν γυρίζαμε ένα απόγευμα, μόλις έπαιρνε και ζύγωνε, γυρνούσαμε για το χωριό και περπατούσα πρώτος εγώ σαν μικρό παιδάκι, από πίσω ήταν και άλλοι, οι γονείς μου, δύο αδέρφια μου και χωριανοί άλλοι. Σε διάφορα γκρουπ, όπως ήμασταν πάνω-κάτω. Κατέβαιναν δύο φαντάροι Έλληνες, οι οποίοι είχαν ανταμώσει έναν βοσκό και τους είχε πει πού έχει το ψωμί του κρεμασμένο στη στάνη που είχε, για να κατέβαιναν, και όταν τους είδα εγώ, έβαλα τις φωνές και γύρισα πίσω, γιατί νόμιζα ότι ήταν Ιταλοί και με σκοτώσουν και γύρισα πάλι πίσω και έβαλα τις φωνές. Το δεύτερο που θυμάμαι, στο σπίτι το δικό μας, ένα βράδυ, με εκείνο το κρύο, δύο φαντάροι κατέβηκαν από το βουνό το *Καρφί* το λεγόμενο του χωριού μας του *Χλωμού*, κάτω και γύρευαν στέγαση να μπούνε κάπου. Και τότε αμέσως ο αδερφός μου και ο πατέρας μου, ο αδερφός μου ήταν είκοσι ετών και ο πατέρας μου ήταν πιο μεγάλος, βέβαια, τους φωνάζει «ελάτε κάτω». «Υπάρχει κανένας Χριστιανός, λέει, έστω στις όρνιθες να ξημερώσω» και τότε πετάζεται ο αδερφός μου, αμέσως, και τους λέει «ελάτε κάτω». Άναψαν τη φωτιά τη μεγάλη στον πάτο του σπιτιού και δεν τον έβαλαν αμέσως[268], ήταν κρυωμένος πολύ, ήταν δύο… ο ένας που τον συνόδευε, και ζεστάθηκε από λίγο-λίγο και συνέχισε έπειτα αρκετές μέρες. Αν δεν κάνω λάθος επί δεκατρία βράδια ερχόταν αυτοί οι δύο οι φαντάροι. Ναι, αλλά κάθε βράδυ έφερναν και από έναν, και από δυο και από τρεις. Και το τελευταίο που θυμάμαι, ήμουν μικρός, όπως έχω ακούσει τώρα, δεν ξέρω τώρα, δύο διαφωνούσαν, ο ένας με τον άλλον τρωγόταν, όπως έχω ακούσει από τους μεγαλύτερους, ότι μετά ο ένας σκότωσε τον άλλον. Ο ένας ήταν του πυροβολικού, ενώ οι δύο οι πρώτοι που ήταν, ο ένας ονομάζονταν Μιχάλης Βαλεράς από τον Πειραιά, ενώ ο άλλος Κρεμπάρτι…

Δεν έχω τέτοιες εικόνες που περνούσαν τα αεροπλάνα και βομβάρδιζαν. Έχω εικόνες όταν οπισθοχωρούσαν οι Ιταλοί. Αυτοί οι μαυροφόροι με τις πελερίνες τις μαύρες που είχαν

---

[267] Χωριό του *Πωγωνίου* που ανήκει στη Β. Ήπειρο.

[268] Από τα κρυοπαγήματα απαιτείται ιδιαίτερος τρόπος για να συνέλθει κάποιος. Δεν επιτρέπεται να έρθει σε άμεση επαφή με τη φωτιά.

από μία πελερίνα έτσι. Αλπινιστές. Ήρθαν και τους έλεγαν… «όχι μωρέ, είναι Ιταλοί», τους έλεγαν, τους κορόιδευαν οι χωριανοί. Είναι Ιταλοί. «Νο, no», λέγανε αυτοί, οι Ιταλοί, στην κορυφή του χωριού, στον Άγιο Νικόλα και έφυγαν δίχως όπλα, δίχως τίποτα. Από τον πόλεμο, τώρα, αυτά θυμάμαι.

Όταν ήρθαν οι Γερμανοί έπειτα, πρωτοήρθαν τον Γενάρη, μου φαίνεται, στο χωριό πέρασαν. Ήρθαν, μαζεύτηκαν εκεί στην εκκλησία οι άνδρες που τους περίμεναν, που ήρθαν εκεί και τους έλεγαν πού είναι ο κόσμος. Ο κόσμος φοβάται, τους λέει. Και ήρθαν με απόφαση δήθεν να κάψουν και την εκκλησία, αλλά κάποιος δικός μας γνώριζε κάποιον στρατηγό Γερμανό και δεν το κάψανε το χωριό μας. Μπήκαν στην εκκλησία και βγήκανε, θαύμασαν την εκκλησία. Γιατί έχουμε καλή εκκλησία στο χωριό. Είναι και σήμερα, δεν την έχει χαλάσει κανένας.

Οι Γερμανοί τούς μάζευαν αυγά, αυγά ήθελαν, όχι κότες. Κότες και τέτοια, όχι. Οι Γερμανοί αυγά, βούτυρο. Να σου πω τώρα μία περίπτωση με τον πατέρα μου. Τον Ιούνιο που έγινε το μεγάλο ξεκαθάρισμα, που ήρθαν από την Ελλάδα για να πατήσουν, η επιχείρηση για την εξόντωση των ανταρτών στην Ήπειρο, όλες οι μέρες ήταν κεράσια, τα κεράσια τον Μάιο μήνα, τέτοιος καιρός ακριβώς και κρυβόμασταν έξω. Και την τελευταία την ημέρα, ο πατέρας μου μαζί με δύο άλλους αποφάσισαν να έρθουν να γυρίσουν στο χωριό. Στο χωριό ήταν η γιαγιά. Αυτοί είχαν περάσει από την *Πολίτσανη*, έφτασαν μέχρι την *Πολίτσανη* και μερικοί ξεκόπηκαν και γύρισαν για να περάσουν το βουνό απέναντι από το *Χλωμό*, για να βγούνε στο *Λάμποβο*. Αφού τους έβαλαν το πυροβόλο και τούτοι σήκωσαν τα χέρια ψηλά, δεν τους χτύπησαν βέβαια, πήγαν εκεί πέρα, τους λέει ο μεγάλος ο Γερμανός «πού είναι ο κόσμος;», τους λέει. «Ο κόσμος φοβήθηκε, του λέει, από τον βομβαρδισμό. Είναι στα βουνά έξω». Τώρα μία ομάδα από τους Γερμανούς ξεκόβεται. Μια ομάδα από δέκα-δεκαπέντε άτομα μαζί με κάτι *Μπαλίστες*[269], δυο-τρεις, ξεκόφτηκαν από το στρατό που θα περνούσαν τούτο το βουνό και θέλανε μία άλλη διακλάδωση να περάσουν για να βγούνε στο βουνό στο *Μπουρέτο* το λεγόμενο, για να κατέβουν στο *Λιμπόχοβο*. Αυτοί είχαν το χάρτη και τα είχαν όλα, αλλά όταν

---

[269] Οι *Μπαλίστες* ήταν μέλη της αλβανικής οργάνωσης ("*Balli Kombetar*" προφέρεται: «Μπάλλι Κομπετάρ», μετάφραση: Εθνικό Μέτωπο). Ήταν το αντίπαλο δέος του «Εθνικό-Απελευθερωτικού Μετώπου» που ελέγχονταν από τους κομμουνιστές. Υπήρξε μεταξύ τους ένα είδος εμφυλίου. Οι Αλβανοί κομμουνιστές τούς θεωρούσαν συνεργάτες των Ιταλών και Γερμανών και εθνικιστές. Στις θέσεις τους έναντι των βορειοηπειρωτών ήταν το ίδιο εχθρικοί. Και οι μεν και οι δε, δεν ήθελαν την αυτόνομη παρουσία των βορειοηπειρωτών κατά των Ιταλών και Γερμανών μέσω των οργανώσεων όπως το «Μέτωπο Απελευθέρωσης Βορείου Ηπείρου (ΜΑΒΗ)» και άλλες τοπικές ένοπλες ομάδες που είχαν δημιουργηθεί. Πρβλ. Δαλιάνης Μ., *Η εθνική αντίσταση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία (1940-1944)*, Ιωλκός, 2000.

χαιρετηθήκαμε με τούτους, που έφυγαν αυτοί, ο πατέρας μου ήρθε στο σπίτι. Αυτοί τι κάνανε; Γυρνάει ένας ξανά, κάνα δυο Γερμανοί, και πάνε χτυπάνε την πόρτα μιας γριάς στην κορφή στο χωριό. Και της λέει «πού είναι εκείνος ο άνδρας;», τους λέει «παρακάτω», και τους έδειξε το σπίτι του πατέρα μου. Τον παίρνουν τον πατέρα μου και του λένε «θα μας πας για το *Μπουρέτο*. Θα πάμε για το *Λιμπόχοβο*». «Για… ο δρόμος», τους λέει. Τους έδειξε αυτό τον δρόμο που κάνουν τακτικά. «Όχι αυτός ο δρόμος», του λέει. Έβγαλαν το χάρτη και του έλεγαν «*Μπίλια*…», ονομάζεται ένα άλλο μέρος εκεί… Τους λέει «εγώ αυτό τον δρόμο δεν τον έχω κάνει καμία φορά», «caputo», του λέει. Του έδωσαν μία ξέστρα με βούτυρο που είχαν πάρει από κάποιο σπίτι από το χωριό στο χέρι, πέντε μέτρα μπροστά αυτός και αυτοί από πίσω και προχωρούσαν, προχωρούσαν, πήγαν επάνω στο *Μπουρέτο* στο βουνό. Εκεί βρήκαν κάτι στάνες με Βλάχους που είχαν τα πρόβατα, κάτσανε το βράδυ εκεί και το πρωί παίρνουν τρεις Βλάχους και τον πατέρα μου, βέβαια, που τον είχανε και τους έφεραν ως πάνω στο βουνό που φαίνεται το *Λιμπόχοβο*. Τότε λέει, κάνα δυο Αλβανοί που είχαν μαζί τους, ότι τους λέει «απολύστε τους τώρα αυτούς. Τον ξέρουμε εμείς τον τόπο». «Τον ξέρεις εσύ τον τόπο;», του λένε, του λένε «μπροστά εσύ». Και έτσι γύρισαν τούτοι.

Άλλο τίποτε. Μικρός ήμουν. Στο *Χλωμό* μόνο σκότωσαν ένα παιδί δεκαεπτά χρονών. Αυτό ήταν άρρωστο, φυματικό, και όπως ήταν κρυμμένοι το είδαν αυτό το παιδί και το πήρανε. Του λένε «πήγαινε μπροστά». Τους λέει «είμαι άρρωστος». Τον έβγαλαν στον φράχτη εκεί πέρα του αμπελιού και τον σκότωσαν και η μάνα έμασε τα μυαλά. Οι Γερμανοί, όχι οι Ιταλοί. Οι Ιταλοί δεν έκαναν τέτοια πράγματα. Δεν πείραζαν οι Ιταλοί. Οι Γερμανοί το σκότωσαν αυτό το παιδί το καημένο.

Και ένα άλλο… Μετά που πέρασαν από την επιχείρηση του Ιουνίου, ήταν οι Αλβανοί, οι Μπαλίστα, και ήρθαν ένα απόγευμα να ληστέψουν… καθώς είχαν το κουμάντο στην *Πολίτσανη* αυτοί, γιατί οι Παρτιζάνοι το αντάρτικο, οι κομμουνιστές δεν είχαν κατέβει ακόμη γιατί είχαν διασκορπιστεί εκείνη την περίοδο που ήταν σε σώματα. Η αλήθεια είναι ότι όσο να περάσει η επιχείρηση και ήρθαν για ληστέψουν το χωριό στην πραγματικότητα. Αλβανοί, όχι οι Γερμανοί. Και σαν κατάλαβαν ότι οι αντάρτες έρχονταν από την μεριά της Ελλάδος, αντάρτες Αλβανοί, αλλά που είχαν περάσει το σύνορο και ερχόταν και φοβήθηκαν και μονάχα πήρανε τους άνδρες όλους του χωριού και τους πήγανε στην *Πολίτσανη*. Το βράδυ τους βάσταξαν εκεί για σιγουριά δική τους. Προχωρούσαν… όπως το μολογούσαν, εγώ ήμουν μικρός, οι Παρτιζάνοι ήταν πλάι, ο δρόμος, ήταν εδώ και οι *Μπαλίστες*, οι λεγόμενοι *Μπαλίστες*, οι αντίθετοι που ήταν συνεργάτες των Γερμανών… ένας συνεργάτης

ένας κάτοικος, ένας συνεργάτης ένας κάτοικος, να μην έχουν δικαίωμα οι αντάρτες να τους πυροβολήσουν[270].

Εδώ ο Ιταλικός στρατός ήρθε στα χωριά μας την άνοιξη του ’40 μαζί με τα άρματα και ετοιμαζόταν από κοινού για να κάνουν την επίθεση στην Ελλάδα. Και μάλιστα οι Αλβανοί τραγουδούσαν, λέγανε το μεσημέρι θα κάτσουμε στα Γιάννενα και το βράδυ θα πάμε στην Αθήνα. Και κοκκινόμαυρη σημαία θα υψώσουμε στην *Τσαμουριά*, λέγανε[271]. Και την 28η άρχισε ο πόλεμος, ακριβώς από εδώ. Χτύπησε το πυροβολικό απέναντι τα χωριά, ο ελληνικός στρατός οπισθοχώρησε και τούτοι πήγαιναν τραγουδώντας, είπαν θα περάσουμε. Τους περίμενε στο *Καλπάκι*. Από το *Καλπάκι,* εκεί πέρα, τους έβαλε μπροστά ο Ελληνικός Στρατός και την 1η του Δεκέμβρη ήρθε εδώ στο χωριό μας. Εδώ σήκωσαν ένα πεδινό νοσοκομείο με χειρουργεία. Και όσοι χάσανε τη ζωή τους, εδώ στο νοσοκομείο, τους έθαψε η εκκλησία του χωριού σε αυτό το χώρο εδώ. Και μάλιστα είχαν βάλει και έναν συντηρητή, η εκκλησία, χωρίς να ξέρει το αλβανικό κράτος τι γίνεται και τους κράτησε μέχρι το 1972. Όταν έχτισαν εκκλησίες εδώ πέρα, το αλβανικό κράτος, οι κομμουνιστές πέταξαν τους σταυρούς πάνω από τους νεκρούς. Γιατί κάθε νεκρός είχε στο σταυρό του επάνω το όνομά του. Το 1991 πάλι το χωριό έκανε μία προσωρινή περίφραξη, ξανάβαλε τους σταυρούς, γιατί είχαν βάλει σημάδια πού είναι ο καθένας και γι’ αυτό γνωρίζουν τα ονόματά τους. Και το 1999 με την βοήθεια του Μακαριωτάτου Αναστασίου έγινε το μνημείο[272], όπως βλέπετε σήμερα εδώ. Δεν σεβάστηκαν από τους Αλβανούς τα μνημεία των Ελλήνων. Συντηρήθηκαν, μόνο τούτο, επειδή το κράτησε η Εκκλησία, ενώ οι άλλοι οι νεκροί[273] είναι ακόμη στα βουνά, στα υψώματα. Το κάναμε αυτό το νεκροταφείο χωρίς αίτηση κανενός. Τώρα έχει δύο χρόνια που… το αλβανικό κράτος τούτο το νεκροταφείο και της *Κλεισούρας*, ενώ στην *Κορυτσά* και στη *Χειμάρρα*[274] δεν

---

[270] Για την αντίσταση στη Β. Ήπειρο βλ. Κορμαλής Α., *Αντίσταση στη Βορειοηπειρωτική γη*, εκδ. «Μάχη», Αθήνα. χ.χ.

[271] Βλ. και Τζινιέρης Π.Σπ., *Η Φασιστική πρόκληση. Δολοπλοκίες της φασιστικής Ιταλίας και η αμυντική ουδετερότης της Ελλάδος*, εκδ. «Βυζάντιον», [χ.χ], «Υποθάλπτεται πνεύμα αλυτρωτισμού των Αλβανών», σσ. 288-293.

[272] Πρόκειται για το μνημείο πεσόντων στρατιωτών στο αλβανικό μέτωπο στους *Βουλιαράτες*.

[273] Βλ. Σούρλας Γ., *Οι ήρωες του 1940 περιμένουν*, Αθήνα, χ.χ[4].

[274] Στις 19 Δεκεμβρίου το 3/40 Σύνταγμα Ευζώνων υπό τον συνταγματάρχη Θρασύβουλο Τσακαλώτο ξεκίνησε αιφνιδιαστική επίθεση, χωρίς προπαρασκευή πυροβολικού, εναντίον των ιταλικών θέσεων στο όρος *Μάλι ι Τζόρετ*, γνωστό και ως όρος *Πίλιουρι*, ένα στρατηγικό σημείο ανατολικά της *Χειμάρρας*. Οι Εύζωνοι του συντάγματος, αφού ενημερώθηκαν για την τοπογραφία της περιοχής από τους ντόπιους κατοίκους, επιτέθηκαν με αργή προώθηση και ύστερα εκτέλεσαν έφοδο εφ’ όπλου λόγχη, από διαφορετικές θέσεις ταυτόχρονα, κατά των ιταλικών αμυντικών παρατάξεων. Παρόλο που το χιόνι ήταν κοντά στο ένα μέτρο, οι καιρικές συνθήκες βοήθησαν να προωθηθούν άμεσα τα ελληνικά στρατεύματα και να υπερπηδήσουν τα συρματοπλέγματα,

δέχονται να κάνουν. Τώρα λένε πως έκαμαν κάποια επιτροπή για να μαζέψουν τους νεκρούς, αλλά ακόμη δεν ξέρω τι γίνεται. Γιατί σε όλη τη *Βόρειο Ήπειρο* είναι περίπου 8.000 νεκροί, 350 είναι στη *Χειμάρρα*, 460 είναι στην *Κορυτσά*, ενώ οι υπόλοιποι είναι γύρω από το *Τεπελένι*. Εκεί έγιναν οι μεγαλύτερες μάχες και μάλιστα σε ένα σημείο στην *Κλεισούρα* εκεί πιάστηκαν σώμα με σώμα και χάθηκαν πολλοί από τις δύο πλευρές. Ο Ελληνικός Στρατός οπισθοχώρησε, δεν ξέρουμε το γιατί, δεν μπορούμε να το πούμε και τους έθαψε η Ιταλία σε αυτό το μέρος εκεί πέρα, ένα χωράφι ήταν οι Ιταλοί και το άλλο ήταν οι Έλληνες και γράφανε: «Εν Χριστώ ζωή, αδέρφια στο θάνατο». Αλλά ο κομμουνισμός αυτά τα χάλασε… Έλληνες στρατιώτες εδώ, στο χωριό μας, μείνανε, γιατί το νοσοκομείο εδώ πέρα δεν ήταν μονάχα ένα σπίτι, ήταν περίπου τριάντα σπίτια, που κάθονταν εδώ πέρα, και γι' αυτό αυτοί που χάσανε τη ζωή τους στο νοσοκομείο, τους έθαψε η εκκλησία του χωριού, όπως είπαμε

αιχμαλωτίζοντας μια ορεινή ιταλική πυροβολαρχία, μαζί με τον διοικητή της. Έπειτα από τρεις μέρες έντονων πολεμικών συγκρούσεων, οι άνδρες της 3ης Μεραρχίας Πεζικού κατάφεραν να αποκτήσουν τον έλεγχο του υψώματος, όπως και το διάσελο του *Κούτσι*. Η κατάληψη της *Χειμάρρας* προκαλεί νέα ξεσπάσματα οργής του «Ντούτσε». Σε τηλεγράφημά του στον Καβαλέρο γράφει: *«Σύμφωνα με έκθεση του Σώματος των Καραμπινιέρων, η συντριβή, επαναλαμβάνω η συντριβή, της Σιέννα προκλήθηκε από τη διείσδυση μικρών ελληνικών προφυλακών. Το αποτέλεσμα ήταν η εκδίωξή μας από τη Χειμάρρα και την ακολούθησε η διαταγή του τριήμερου σημαιοστολισμού της Ελλάδας. Αυτό δίνει νέα ενίσχυση στο ηθικό του ελληνικού λαού και στρατού… Ολοένα και πιο επείγουσα παρουσιάζεται η ανάγκη ν' αλλάξουμε την κατάσταση που από δω και πέρα έχει χαρακτήρα σχεδόν αποκλειστικά ψυχολογικό».* Βλ. Λιναρδάτος Σπ., *Ο πόλεμος του 1940-41 και η Μάχη της Κρήτης*, Προσκήνιο, 1995, σ. 54. Βλ. Cervi M., *Storia della guerra di Grecia,* Sugar Editore, Milano 1965. Την καρτερία και την ανθεκτικότητα που υπέδειξαν οι Έλληνες στρατιώτες αποτυπώνουν τα δημοτικά τραγούδια που συνέθεσε η λαϊκή μούσα για τον πόλεμο του '40. Βλ. Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 127, όπου παραθέτει ένα τέτοιο δημοτικό τραγούδι:

«Νάμουν πουλί να πέταγα, να πήγαινα του ψήλου
Ν' αγνάντευα την Ήπειρο, τη μαύρη τη Χιμάρα
Και το καημένο Ντέλβινο, το δόλιο Μεσημέρι
Που πολεμούν τα' αδέλφια μας με Ιταλούς Χιλιάδες.
Ολημερίς στον πόλεμο, το βράδυ καραούλι,
Τη νύχτα τα χαράματα γυρίζουν να πλαγιάσουν.
Το χέρι τους προσκέφαλο και το λιθάρι στρώμα
Και το ντουφέκι [ν-] αγκαλιά, σφιχτά [ν-] αγκαλιασμένο.
Σαπίσαν τα χεράκια τους σέρνοντας το ντουφέκι,
Σαπίσαν τα κορμάκια τους κοιμώντας μεσ'το χιόν/
Χωρίς ψωμία, χωρίς νερό, χωρίς ύπνο στο μάτι
Το πώς αντέχουν, μάνα μου…!»

και πάλι, γι' αυτό και ξέρουμε τα ονόματά τους. Είχαν τραυματιστεί αυτοί στο Μέτωπο, εδώ πέρα. Δεκαπέντε άτομα σκοτώθηκαν σε αυτό το ύψωμα, εδώ. Στον *Άγιο Αθανάσιο*. Αυτού έγινε η πρώτη μάχη, που έφτανε ο Ελληνικός Στρατός εδώ πέρα. Ήμουν μικρός εγώ. Μονάχα φώναζα «βόμβα Ιταλοί». Θυμάμαι μικροπράγματα.

Από τον πατέρα μου ακούσαμε, γιατί αυτοί δεν είχαν και μεγάλο οπλισμό, οι Έλληνες. Μάλιστα δεν είχαν τον οπλισμό του είχαν οι Ιταλοί. Αυτοί με τα μουλάρια, όπως φεύγανε από τα χωριά, εδώ, και πήγαιναν στην μάχη. Ενώ, εδώ, στο ύψωμα, λένε πως δεν είχαν και πολλά πολεμοφόδια, οι γυναίκες του χωριού τούς έφεραν ζαλωμένες[275], και πήγαιναν τα πολεμοφόδια στον *Άγιο Αθανάσιο*.

Αυτή η μάχη εδώ τρεις μέρες κράτησε. Γιατί ο παπά Γιώργης ο μακαρίτης έκανε και αναπαράσταση της μάχης. Ναι. Ο παπά Γιώργης όταν ήταν δάσκαλος εδώ πέρα, και έπαιρνε τα παιδιά και τα πήγαινε, που έγιναν οι μάχες, και οι Αλβανοί τον έβγαλαν από δάσκαλο και έγινε ιερέας ύστερα. Είμαστε όλοι Έλληνες. Είμαστε ντόπιοι εδώ. Εδώ ήμασταν. Από εδώ ξεκίνησε ο Ελληνισμός.

---

[275] «Ζαλωμένες» ή «ζαλικωμένες», δηλ. φορτωμένες με φορτίο που δενόταν με τριχιά στη ράχη τους. Για την «υπέρτατη» αφοσίωση της Ηπειρώτισσας γυναίκας στην πατρίδα κατά τον πόλεμο του '40 βλ. Βασιλείου Σ.Σωκ., *Γυναίκες Ηπειρώτισσες. Ξαφνιάσματα της Φύσης*, Κέντρο Έρευνας Θεμάτων Ιστορίας, Αθήνα 2005.

7.4 Γεωργιάδης Θεόδωρος

Χρονολογία γεννήσεως: 1930
Χρόνος καταγραφής: 15/11/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάνιννα. *Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή*
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα (καταγωγή από Μικρά Ασία)
Ιδιότητα: Ιατρός, πρώην Βουλευτής, πρώην Δήμαρχος Ιωαννιτών

Το 1940 ήμουν δέκα ετών και φοιτούσα στο Πρότυπο Γυμνάσιο της Ζωσιμαίας[276]. Ήταν Πρότυπο Γυμνάσιο και είχε κάθε τάξη μέχρι σαράντα παιδιά. Εκείνη την ημέρα ξεκινήσαμε και πήγαμε στο σχολείο, όπως κάθε ημέρα. Κηρύχθηκε πόλεμος. Δεν θυμάμαι, αλλά μάλλον ήταν Λυκειάρχης ο κ. Σούλης[277]. Μας είπαν ότι κηρύχθηκε ο πόλεμος με την Ιταλία και μας είπαν να μην απομακρυνθούμε από τους δικούς μας και ότι, όταν τελειώσει ο πόλεμος, θα μας ειδοποιήσουν. Εμείς δεν ξέραμε τι σημαίνει πόλεμος και τι φρικτό πράγμα είναι και για το λαό και τι δοκιμασία για τις ένοπλες δυνάμεις και για όλους. Θυμάμαι ότι επέστρεψε ο πατέρας μου από την αγορά -διατηρούσε ραφείο- και μας είπε να μην απομακρυνθούμε. Μπήκε στο σπίτι, κάτι είπε με τη μάνα μου και στη συνέχεια έφερε ένα τενεκεδένιο κουτί με λίρες και είπε στο μικρότερο αδερφό μου να μπει σε κάποια κρύπτη και να τις τοποθετήσει εκεί. Η κρύπτη είχε μια σκάλα και μια μικρότερη σκάλα. Για μας τα παιδιά, η είδηση ήταν κεραυνός εν αιθρία, όχι όμως και για τους μεγάλους.

Θυμάμαι, το 1939 πρέπει να ήταν, Μεγάλο Σάββατο, όπως κατέβαινα την οδό *Σαμουήλ*, έξω από το παντοπωλείο που υπήρχε εκεί, ήταν τρεις-τέσσερις άγνωστοι άνδρες και κουβέντιαζαν. Άκουσα τότε ότι οι Ιταλοί κατέλαβαν την Αλβανία. Κατεβαίνοντας πιο κάτω, πήγα στο *Άλσος*, που το λέγαμε *στου Ζαρίτα*. Ήταν κάποιος Γανιάτσας, ο οποίος είχε

---

[276] Πρόκειται για την «γεραρά» *Ζωσιμαία Σχολή* Ιωαννίνων, *«που υπήρξε από το 1828 το σπουδαιότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα του αλύτρωτου ελληνισμού»*, δωρεά των Ηπειρωτών ευεργετών αδελφών Ζωσιμάδων. Βλ. Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, *Μνήμη Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2000, σ. 7. Βλ. επίσης Μπέτη Στ., *Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση*, Εκδόσεις Ζωσιμαίας Δημοτικής Κεντρικής Βιβλιοθήκης, Ιωάννινα 1990. *«Το Υπουργείο Παιδείας έχοντας υπόψη την ευρύτατη μόρφωση του Διευθυντή της Ζωσιμαίας Σχολής Χρίστου Σούλη και την τέλεια οργάνωσή της αναγνώρισε τη Ζωσιμαία Σχολή ως πρότυπο Γυμνάσιο»*. Βλ. και Εργολάβος Σπ., *Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων*, εκδ. Ήπειρος, Ιωάννινα 1993, σσ. 121-122.

[277] Αναφέρεται στον επιφανή Γυμνασιάρχη της *Ζωσιμαίας Σχολής*, Χρίστο Σούλη, ο οποίος διακρίθηκε ως δάσκαλος και συγγραφέας.Υπηρέτησε στη Ζωσιμαία από το 1932 έως το 1945. Βλ. Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, *ό.π.*, σσ. 143-145. Πρβλ. και Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολή Ιωαννίνων, *Γεώργιος Καλούδης. Χρήστος Σούλης. Γεώργιος Παπανικολάου. Τρεις διακεκριμένοι Γυμνασιάρχες της Ζωσιμαίας Σχολής*, Τιμητική εκδήλωση του Συνδέσμου, Γιάννινα 13 Δεκεμβρίου 1999.

ραδιόφωνο και ακούγαμε από τα μεγάφωνα ειδήσεις, ότι η Ιταλία κατέλαβε την *Αιθιοπία*, την *Αβησσυνία*[278], όπως λεγόταν τότε. Μάλιστα η Αιθιοπία έκανε προσφυγή στην *Κοινωνία των Εθνών* και υπήρξε ψήφισμα να μην επιτρέψει στην Ιταλία την απόβαση. Οι Αιθιοπία αντιστάθηκε και η Ιταλία έκανε χρήση πολεμικών όπλων πέρα από κάθε έννοια και διεθνή συνθήκη. Τότε καταλάβαμε ότι δεν θα σταματούσε εκεί, αλλά θα συνέχιζε να καταλάβει και τα υπόλοιπα κράτη της Ανατολικής Μεσογείου, αλλά και την Ελλάδα.

Εν των μεταξύ, η Ελλάδα προχώρησε σε επιστράτευση με ατομικές προσκλήσεις για να μη δώσει στόχο στην Ιταλία[279]. Σχηματίστηκε επίσης η λεγόμενη *Υπηρεσία Αεράμυνας*, η οποία απαρτίζονταν από άνδρες που δεν θα επιστρατεύονταν σε περίοδο πολέμου, αλλά τους έκαναν μαθήματα πώς να ενεργήσουν σε περίπτωση πολεμικής σύρραξης. Επίσης, η υπηρεσία αυτή βοηθούσε στην κατασκευή καταφυγίων. Όσοι είχαν λιθόκτιστα σπίτια ή υπόγεια στην *Τσιριγώτη*, έφτιαχναν υποστυλώματα, ενίσχυαν την οροφή και προέθεταν σακιά με άμμο για προφύλαξη, ειδικά από τις εμπρηστικές βόμβες. Στο σπίτι μας, ο πατέρας έκανε υποτυπώδες καταφύγιο, με ατσάλινες πόρτες, και μεταφέραμε εκεί τα χαλιά. Επίσης άνοιξε και ένα όρυγμα στον κήπο, το σπίτι μας βρίσκεται στην οδό *Σαμουήλ* 24 και *Πινδάρου*, μεταξύ *Άλσους* και *Πλατάνου*.

Στις 15 Αυγούστου, γιορτή της Χριστιανοσύνης, ετοιμαζόμασταν να γιορτάσουμε την Παναγία και μαθαίνουμε ότι οι Ιταλοί βύθισαν, τορπίλισαν, το καταδρομικό *Έλλη*[280]. Η

---

278 Λίγο πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το 1935, εισβάλλουν στην Αβησσυνία, από τη Σομαλία, τα φασιστικά στρατεύματα του Μπενίτο Μουσολίνι, που σκόπευε να κάνει τη χώρα ιταλική επαρχία. Η *Αιθιοπία* κατελήφθη μετά από οκτώ μήνες πολέμου, που τελικά κερδήθηκε χάρις στη χρήση αερίου μουστάρδας, που αποδεκάτισε τα αιθιοπικά στρατεύματα στη μάχη της λίμνης *Ασάγκι*. Η κατάληψη της *Αιθιοπίας* και μετατροπή της σε Ιταλική επαρχία ανακοινώθηκε στις 5 Μαΐου του 1936. Ο Μουσολίνι άφησε στην Αιθιοπία 200.000 άνδρες. Πρβλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», Αθήνα 1965-66, σ. 71.

279 Καθώς έρχονταν οι πληροφορίες από την Αλβανία για εσπευσμένες μεταφορές ιταλικού στρατού και υλικού στα σύνορα, *«η Ελλάς απαντούσε πάντα με ατομικές προσκλήσεις γιατί της ήταν αδύνατο να λάβει μέτρα επιστρατεύσεως. Μία επιστράτευσίς της θα έδινε στην Ιταλία το επιχείρημα ότι η Ελλάς επιδιώκει τον πόλεμο»*, Βλ. Εδιπίδης, *ό.π.*, σ. 19. Βλ. και Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *Πορεία Γενναίων (από τη «σκοπιά» του 2ου λόχου). Το Ανεξάρτητο Τάγμα Προκαλύψεως Κονίτσης στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-1941 και ο θάνατος του Συν/ρχου Μαρ. Φριζή*, Αθήνα 2002.

280 *«Η Έλλη ήταν ελαφρό καταδρομικό 2.600 τόνων, ναυπηγημένο στη Φιλαδέλφεια των Ηνωμένων Πολιτειών, για λογαριασμό της Κινεζικής Κυβερνήσεως και αγοράστηκε από την ελληνική κυβέρνηση το 1914, όταν ετελείωσε η ναυπήγησίς του… Ονομάσθη Έλλη σε ανάμνηση της ένδοξης ναυμαχίας κοντά στο ομώνυμο ακρωτήριο των Δαρδανελίων, με τον τουρκικό στόλο, στις 3 Δεκεμβρίου 1912… χρησιμοποιήθηκε ως αρχηγίδα του ελληνικού στόλου… Αποτελούσε παράδοση που την τηρούσε πάντα το ελληνικό ναυτικό η αποστολή στην Τήνο πολεμικού σκάφους για να*

πρωτοφανής αυτή ενέργεια των Ιταλών αντί να καταβάλει, αντίθετα, χαλύβδωσε την ενότητα των Ελλήνων[281]. Έτσι άρχισαν να ετοιμάζονται ψυχολογικά. Μια μέρα θυμάμαι έγινε συναγερμός και πήγαμε στο καταφύγιο. Πριν μπούμε μέσα βλέπαμε τον κόσμο να τρέχει, πήγαινε στο λόφο. Αυτό έγινε πολλές φορές, μόλις ακούγαμε τα αεροπλάνα. Το βράδυ κοιμόμασταν κάτω για να είμαστε πιο κοντά στην έξοδο του σπιτικού και, αν χρειαστεί, να μπούμε στο καταφύγιο. Ακούγαμε τους βομβαρδισμούς όταν υποχώρησαν τα τμήματα προκαλύψεως στο *Καλπάκι*. Την Παρασκευή πήγαμε στο καταφύγιο του Δούμα -εμπόρου των Ιωαννίνων- ο οποίος είχε ένα μεγάλο και γερό σπίτι με χαλύβδινες πόρτες και είσοδο που άνοιγε με μοχλό, δε θυμάμαι να ήταν πολλή ώρα, όταν ανοίξαμε την πόρτα για να πάρουμε αέρα και είδαμε να πέφτει ένα αεροπλάνο φλεγόμενο. Άρχισαν ζητωκραυγές νομίζοντας ότι είναι ιταλικό. Δυστυχώς ήταν ελληνικό. Σκοτώθηκε τότε ένας σμηναγός, *Ιωάννης Σακελλαρίου*[282] ήταν ίσως ο πρώτος αεροπόρος του 1940, που σκοτώθηκε ηρωικά και ο οποίος είχε πετάξει για να αναχαιτίσει τα βομβαρδιστικά. Ο Δήμος Ιωαννιτών τιμώντας τη

αποδώσει τις τιμές στη λιτάνευση της εικόνοςτης Παναγίας. Στα 1940 είχε αποσταλεί η Έλλη με κυβερνήτη τον πλοίαρχο Χατζόπουλο». Ο Ιταλός διοικητής της Δωδεκανήσου ντε Βέκκι διάλεξε *«την ιερή μέρα του Δεκαπενταύγουστου για να αποδείξει ότι η Ιταλία ήταν κυρίαρχος της ανατολικής Μεσογείου».* Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, κεφ. «Πώς παρασκευάσθη ένα έγκλημα», σσ. 5-6 κ.ε. Πρβλ. ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς),* Αθήνα 1985, σ. 21.

281 *«Την χώρα την είχε διατρέξει από το ένα στο άλλο άκρο, κύμα αγανακτήσεως και μίσους για τους δράστης μιας πράξεως που αυτή καθ' εαυτήν ήταν απεχθής, εγινόταν, όμως, ακόμη πιο απεχθής υπό τις συνθήκες που διδραματίσθη. Το έγκλημα της Τήνου είχε το αποτέλεσμα, για να μη πω το θαύμα, να δημιουργθή σ' ολόκληρον την Ελλάδα απόλυτη ενότις ψυχών. Μοναρχικοί και Βενιζελικοί, φίλοι και αντίπαλοι της 4ης Αυγούστου, επείσθησαν ότι η Ελλάς ένα και μόνον είχεν εχθρό την Ιταλία…».* Βλ. και Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 13, καθώς και μαρτυρία Δημητρίου Αηδόνη.

282 Βλ. Διαμάντης Κ.Θ., «Το Έπος του '40 και η Ελληνική Πολεμική Αεροπορία», *Πρωινός Λόγος*, 28/10/2010 και «Οι ιπτάμενοι ήρωες στον Πόλεμο του 1940», *Πρωινός Λόγος*, 30/10/2008. Βλ. Γέροντας Δ., «28η Οκτωβρίου 1940, Νέα αναλαμπή του Ελληνισμού», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Τόμος Τριακοστός, Αθήναι 1987, σσ. 216-233. Βλ. και Κολιάτσος Χρ., *Σελίδες Δόξης*, Αθήνα 1948. Ο Γιάννης Σακελλαρίου διεμβόλισε με το αεροπλάνο του ένα ιταλικό αεροπλάνο και βρήκε, μαζί με τον Ιταλό, ηρωικό θάνατο. *«Ο πατέρας του, σαν έφτασε το θλιβερό άγγελμα του θανάτου του γιου του κλείστηκε στο δωμάτιό του και έγραψε υπό το κράτος της άφατης λύπης του το παρακάτω ελεγείο:*

"Ψηλά από τα Γιάννινα φωνή αγγέλου φθάνει·
ετοίμασε πατέρα μου το δάφνινο στεφάνι.
Τις αδελφές μου φίλησε, της μάνας μου το χέρι
στάσου στη θέση μου πιστός, στο κάθε θέλημά της
και πες της υπερήφανα πρώτη αυτή να ξέρει
πως άλλη μάνα, η Ελλάς, με κράτησε κοντά της..."».

μνήμη του έδωσε το όνομα σε μια οδό που είναι από την *Πλατεία Πάργης*, που βγαίνει στη *Σπύρου Λάμπρου*, εκεί που είναι η πολυκατοικία του Φιλίππου.

Εκείνη την ημέρα μόλις άρχισε ο βομβαρδισμός κλείσαμε την πόρτα του καταφυγίου και ήταν η πρώτη εμπειρία. Ήταν τόσο εκκωφαντικός ο θόρυβος από τις βόμβες που σε κάποια στιγμή νόμισα ότι γκρεμίστηκε η οικοδομή πάνω από το καταφύγιο. Όταν σταμάτησε μάθαμε ότι έπεσε ένα ιταλικό βομβαρδιστικό, του οποίου τη φτερούγα είδαμε αργότερα. Βγήκαμε έξω. Εγώ εξεπλάγην που είδα ότι έμεινε παρέμεινε ανέπαφο το κτίριο. Είχαν πέσει, βέβαια, μία βόμβα στο *Ζαρίκα*, μία μικρή έσκασε, μία άλλη ήταν δίπλα στον τοίχο, χωρίς να σκάσει, σε μια οικία μια βόμβα, δεν θυμάμαι αν είχε χτυπήσει κανένας. Ήταν ο πρώτος βομβαρδισμός[283]. Κάθε φορά που γινόταν συναγερμός πηγαίναμε στο καταφύγιο. Το σπίτι του Δούμα[284] ήτανε κοντά, πάνω από το *Άλσος*, στη *Βηλαρά*, καμιά εκατοστή μέτρα από το σπίτι μας. Ο πατέρας μας ανησυχώντας γι' αυτή την κατάσταση είπε να μας στείλει στην Αθήνα τα παιδιά. Ο μεγάλος μου αδερφός είπε: «Δεν πάμε χωρίς εσένα». Ο πατέρας μου δεν μπορούσε να κλείσει το κατάστημα. Δεν ήθελε, δεν πήγαμε. Είπαμε να πάμε στα *Κατσανοχώρια*[285]… «Ούτε εκεί θα πάμε, αν δεν έρθεις εσύ».

Και τελικά πήγαμε στο νησί[286] κι όταν ερχότανε αεροπλάνα πηγαίναμε σε μία σπηλιά, έσταζε από πάνω από την υγρασία. Είχαμε βάλει κάτι ψάθες, και οι νησιώτες και εμείς, αλλά

---

283 Ο βομβαρδισμός των Ιωαννίνων έγινε στις 3 Νοεμβρίου *«με ελάχιστα θύματα και ελάχιστες ζημιές εις οικίας. Έν εχθρικόν αεροπλάνον έπεσε φλεγόμενον εντός της πόλεως. Έτερον αεροπλάνον κατέπεσεν εις περιφέρειαν Ιωαννίνων»*, σύμφωνα με την ανακοίνωση του Υφυπουργείου Δημόσιας Ασφαλείας. Για τους βομβαρδισμούς της Ιταλίας κατά των αμάχων βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 107-108, όπου αναφέρονται και οι βομβαρδισμοί των πόλεων και της υπολοίπου Ελλάδας: Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Κέρκυρα, Χανιά, Κόρινθος, Μέτσοβο, Μέγαρα, Καστοριά, Θήβα, Μηλιά Μετσόβου, Ρέθυμνο, Πέραμα Πειραιώς, Πάτρα, Θεσσαλονίκη (εκ νέου), Κέρκυρα (εκ νέου), Κρήτη.

284 Πρόκειται για την εξέχουσα φυσιογνωμία του εμπορικού κόσμου των Ιωαννίνων, Δημητρίου Δούμα, το σπίτι του οποίου είχε χρησιμοποιηθεί ως καταφύγιο την περίοδο του Ελληνοϊταλικού πολέμου και στη συνέχεια επιτάχθηκε για κατοικία και Στρατηγείο των Γερμανών στην περίοδο της Κατοχής. Βλ. Δούμας Δ., *Ιστορικαί Αναμνήσεις και Αυτοβιογραφία*, έκδοσις β΄, Ιωάννινα 1969 και Schminck-Gustavus Ch. U., Νέττας Α. (μτφρ.), *Μνήμες Κατοχής ΙΙ (Τριλογία). Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2008, κεφ. «Το σπίτι της οικογένειας Δούμα», σσ. 27-42.

285 Ομάδα χωριών στο νοτιοανατολικότερο άκρο του Νομού Ιωαννίνων. Ανατολικό τους όριο έχουν τον ποταμό Αραχθο και δυτικό την εθνική οδό Αρτας-Ιωαννίνων, στην περιοχή του ορεινού όγκου των Βορείων Τζουμέρκων του Ν. Άρτας. Περιλαμβάνει τα χωριά *Αετοράχη, Ελληνικό, Κορύτιανη, Φορτόσι, Πλαίσια, Καλέντζι, Πηγάδια, Μονολίθι, Πλατανούσα.*

286 Πρόκειται για το νησί της λίμνης *Παμβώτιδος* Ιωαννίνων.

όταν βομβάρδιζαν οι Ιταλοί για να γκρεμίσουν τη γέφυρα στη *Μπαλντούμα*[287] και κάτι άλλες γεφυρούλες, δεν τις πετυχαίνανε βέβαια, αλλού γι' αλλού ρίχναν τις βόμβες, εσείετο όλο το νησί. Και ξαναγυρίσαμε πλέον στο σπίτι μας. Μαθαίναμε, βέβαια, τι έγινε στην Πίνδο[288] με τον Δαβάκη και με το ιππικό που ήρθε από τη Λάρισα[289] και καταδίωξαν τους Ιταλούς, πώς αρχίσανε να ανακαταλαμβάνουνε τα εδάφη. Αυτά τα μαθαίναμε και από το *Ζαρίτα*, όπως λέγαμε, γιατί είχε τόσο δυνατά το ραδιόφωνο, αφού τους θερινούς μήνες, εν καιρώ ειρήνης, έβαζε τραγούδια είτε στο γραμμόφωνο, είτε στο ραδιόφωνο. Εμείς, επειδή το καλοκαίρι είχαμε ανοιχτά τα παράθυρα, είχαμε μάθει όλες τις τραγουδίστριες, την Κάκια-Μαίρη, τη Δανάη[290] και λοιπά… Έτσι περνούσε ο καιρός, ώσπου άρχισε ο στρατός να αντεπιτίθεται και εμείς, με ζητωκραυγές, κάθε φορά που μαθαίναμε ευχάριστα νέα, πανηγυρίζαμε, τα παιδιά, και όλος ο κόσμος. Είχανε βγει στιχάκια περιπαιχτικά[291] για τους Ιταλούς, τραγούδια.

---

[287] Γέφυρα του *Μετσοβίτικου*, παραποτάμου του *Αράχθου*, στη διαδρομή Ιωαννίνων-Μετσόβου.

[288] Εννοεί τη μάχη της Πίνδου, στην οποία έλαβε μέρος ο Δαβάκης με το Μεικτό Απόσπασμα Πίνδου εναντίον της Μεραρχίας «Τζούλια». Βλ. Βερνάρδος Ιω., *Πίνδος-Δαβάκης. Λεπτομερής περιγραφή της Μάχης της Πίνδου και της κατ' αυτήν δράσεως του Συνταγματάρχου Κ. Δαβάκη*, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι. Βλ. και Κόκκινος Δ., *Οι Δύο Πόλεμοι. 1940-1941*, Αθήνα 1946, ο οποίος σημειώνει: *«Η σημασία της μάχης της Πίνδου στον όλο αγώνα ήταν κολοσσιαία. Στερέωσε οριστικά την ελληνική άμυνα και τη μετέβαλε σε επίθεση και έδωσε την όλη νίκη... Στην Πίνδο δεν πολέμησε ένας στρατός οδηγημένος από την πολιτική της χώρας, αλλά ένας λαός, ένα έθνος... Όλοι γνώριζαν ότι ο πόλεμος ήταν υπέρ βωμών και εστιών. Υπέρ του Ελληνισμού»*. Βλ. και Τερζάκης Α, *Ελληνική Εποποιία 1940-1941*, Αθήναι 1964, σσ. 31-32.

[289] *«Η επιστράτευση της Μεραρχίας Ιππικού έγινε με τον γοργότερον δυνατόν ρυθμόν. Μόνον η επιστράτευση της εφίππου μοίρας πολυβόλων που επεστρατεύετο στη Λάρισα καθυστέρησε και επειδή δεν ημπόρεσε να είναι έτοιμη στην τεταγμένη προθεσμία, δεν έλαβε μέρος στις πρώτες κινήσεις της Μεραρχίας. Η εντολή που εδόθη στη Μεραρχία ήταν να καλύψει την οδό Ιωαννίνων-Καλαμπάκας και να εμποδίσει τον εχθρό να χωρίσει τα ελληνικά τμήματα που εμάχοντο στην Πίνδο, από τα μαχόμενα στην Ήπειρο, και να παραλύσει με άλλες ταχείες ενέργειές του την ελληνική αντίσταση… Στις 30 Οκτωβρίου η Ταξιαρχία Ιππικού υπό τον συνταγματάρχη Σωκράτη Δημάρατο είχε εκκινήσει για το πεδίο της μάχης και η Μεραρχία Ιππικού είχε συγκεντρωθεί με όσες δυνάμεις της απέμειναν στην περιοχή του Μετσόβου»*, υπό τον υποστράτηγο Γεώργιο Στανωτά. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 231-232 και 259-260.

[290] Για εικόνες από τα προπολεμικά Γιάννινα της ρομαντικής εποχής του Μεσοπολέμου βλ. Τζαλμακλή-Χατζηγιάννη Α., *Στα Γιάννενα σας γκιζερώ…του περασμένου αιώνα*, έκδ. εφημ. Πρωινός Λόγος, Ιωάννινα 2009.

[291] Στις παραμονές του πολέμου, είχε κυκλοφορήσει ένα ιταλικό τραγουδάκι, που διαδόθηκε γρήγορα, με την εύκολη και χαρούμενη μελωδία του, στον ανύποπτο τότε ελληνικό λαό. Άρχιζε με τους στίχους: *«Μικρή χωριατοπούλα, γλυκειά και νοστιμούλα, δυο μάτια βελουδένια, δυο χειλάκια κερασένια, να τι έχεις για προικιό…»*. Το τραγουδάκι αυτό, που βρέθηκε να έχει ρυθμό εμβατηρίου, παραφράστηκε γρήγορα, πήρε σατυρικό περιεχόμενο. Με τους νέους του στίχους, έγινε το τραγούδι των φαντάρων που ανέβαιναν στο μέτωπο: *«Με το χαμόγελο στα χείλη/παν οι φαντάροι μας μπροστά, και γίναν οι Ιταλοί ρεζίλι γιατί η καρδιά τους δε βαστά. Κορόιδο*

Θυμάμαι είχε αντικατασταθεί ο *Πράτσικα*[292], ο πρώτος στρατηγός των Ιταλών, ο οποίος πρέπει να ήταν πολύ καλός αξιωματικός, αυτού τα σχέδια εφήρμοσαν οι Ιταλοί, αλλά δεν υπολόγισαν την ευψυχία των Ελλήνων. Το σχέδιο, όπως διαβάσαμε εκ των υστέρων δεν πέτυχε, αφού αντιστάθηκαν οι Έλληνες ηρωικά, τόσο που ο Τσώρτσιλ είπε «*Από τώρα και στο εξής δεν θα λέμε ότι οι Έλληνες πολεμούν σαν ήρωες, αλλά ότι οι ήρωες πολεμούν σαν Έλληνες»* [293]. Θυμάμαι όταν είχε αντικατασταθεί ο Πράσκα και πήγε ο Σοντού, δήθεν, είχε στείλει ένα τηλεγράφημα στη Ρώμη. «*Εδώ Αρβανιτιά. Αρχιστράτηγος Σοντού. Αποστείλατε βρακιά*». Μετά όλα τα άλλα τα τραγούδια της Βέμπο και τα λοιπά… άρχισε να απελευθερώνεται το *Αργυρόκαστρο*[294], η *Κορυτσά* με κωδωνοκρουσίες και χαρά, σημαιοστολισμός και τα λοιπά. Μια μέρα θυμάμαι και μου έκανε εντύπωση, παίζαμε έξω από το καταφύγιο εκεί στο *Άλσος*, ήταν κάτι δέντρα μεγάλα, μελικοκιές τις λέγαμε τότε. Κάποια στιγμή περνάει ένα φορτηγό ιταλικό, του στρατού, που είχε μέσα αιχμαλώτους Ιταλούς. Ένας Έλληνας με ένα κασκέτο, μία τραγιάσκα, βγάζει από κάπου μια κουραμάνα και όπως περνούσε με μικρή ταχύτητα το αυτοκίνητο, τους το πέταξε μέσα.

Μουσολίνι, κανένας δε θα μείνει, εσύ και η Ιταλία, η πατρίδα σου η γελοία τρέμετε όλοι το χακί….». Οι στίχοι ήταν απλοϊκοί, ένα πανάρχαιο όμως ελληνικό γνώρισμα, η διακωμώδηση της ανανδρίας, ξυπνούσε έτσι στα χείλη του κόσμου και του στρατού, γινόταν λαϊκό θούριο. Βλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, σ. 68. Άλλο σκωπτικό τραγούδι είναι το γνωστό μας, πολυτραγουδισμένο από την εθνική αοιδό του 1940, Σοφία Βέμπο, το: *«Βάζει ο Ντούτσε τη στολή του…»*.

292 Εννοεί το στρατηγό των Ιταλών *Βισκόντι Πράσκα*, τοποτηρητή της κυβερνήσεως των Ιταλών στα Τίρανα. Βλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, σ. 27. Τον Πράσκα αντικατέστησε ο *Σοντού* και στις 29 Δεκεμβρίου 1940 αντικαθίσταται και αυτός από τον *Ούγκο Καβαλλέρο*. Όπως σημειώνει ο Τερζάκης (*ό.π.*, σ. 152): «*Δεν φτουράγανε οι ηγέτες της περίδοξης, αστοχημένης εισβολής»*. Πρβλ. Κατσιμήτρος Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982 (α΄ έκδ. 1954), υποκεφ. «Αντικατάσταση αντιστρατήγου Βισκόντι Πράσκα», σσ. 130-131: *«Άξιον ιδιαιτέρας προσοχής είναι το γεγονός ότι ο αποτυχών Ιταλός Αρχιστράτηγος υπετίμησεν υπερβαλλόντως την δύναμιν του αντιπάλου του, έστω και κατωτέρου εις αριθμόν στρατευμάτων και εις μέσα πολέμου. Είναι τούτο σφάλμα ολέθριον, το οποίον πολλάκις άγει εις αποτυχίαν και παρουσιάζει δυσμενείς εκπλήξεις και σκληράς απαγοητεύσεις, εκεί όπου υπολογίζει επιπολαίως ότι θα δρέψη δάφνας…»*, όπως ο ίδιος ο στρατηγός Κατσιμήτρος σχολιάζει.

293 Δημοσιεύτηκε στην εφημ. *«Ακρόπολις»* στις 27 Απριλίου 1941, όπου και οι κρίσεις του διεθνούς τύπου για τον ελληνικό αγώνα.

294 Πρβλ. πρωτοσέλιδο εφημ. *Νέα Ελλάς*, της 9ης Δεκεμβρίου 1940: *«Το Αργυρόκαστρο κατελήφθη. Ο στρατός μας εισήλθε την μεσημβρίαν. Με παραλήρημα ενθουσιασμού υψώθη η κυανόλευκος. Ολόκληρος η πόλις παρουσίαζε πανηγυρικήν όψιν. Τεραστία η σημασία της νέας μεγάλης νίκης. Ανυπολόγιστος ο αντίκτυπος δια την εσωτερικήν κατάστασιν εν Ιταλία»*.

Επίσης, στην Τσακάλωφ είναι το *Μέκειο Οικοτροφείο*[295]. Αυτό το είχαν μετατρέψει σε νοσοκομείο για τους Ιταλούς στρατιώτες, τους τραυματίες. Και μαθαίναμε εκεί από το βοηθητικό προσωπικό και τις αδελφές, κόψανε το τάδε, το πόδι λόγω κρυοπαγήματος… και θυμάμαι τη φρίκη που αισθανόμασταν, συμπόνια και όχι μίσος… Έτσι κύλησαν τα πράγματα, ώσπου το Μάρτιο που ήρθε ο Μουσολίνι και έκανε *Εαρινή* Επίθεση[296], δεν πέτυχαν τίποτα, απλώς αντικατεστάθη ο *Σοντού* με τον *Καβαλιέρο*. Γύρισε κατησχυμένος ο Μουσολίνι στην Ιταλία… Έγιναν ομηρικές μάχες. Το ότι δεν πολεμούν οι Ιταλοί είναι μεγάλο ψέμα. Πολύ σκληρά πολεμήσαν. Βέβαια, εμείς που πολεμούσαμε για τα ιερά και τα όσια της φυλής μας, είχαμε αυτό το ηθικό σθένος και δίνουμε τον υπέρ πάντων αγώνα και γι' αυτό κατισχύσαμε. Ήταν υπέρτεροι αυτοί. Υψώματα, το 731[297], η Γκραμπάλα[298], πολλές φορές ανακαταλύφθηκαν. Είναι λάθος να λέμε ότι δεν πολέμησαν οι Ιταλοί. Εμείς τα λέγαμε αυτά για να πάρουμε θάρρος. Εν τω μεταξύ, βλέπαμε πολλούς στρατιώτες να πηγαίνουν με καμιόνια στο μέτωπο, και άλλοι να πηγαινοέρχονται, τραυματίες… Το δικό μας νοσοκομείο ήταν κυρίως στην Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία. Εκεί ήταν το χειρουργείο, το νοσοκομείο με τους τραυματίες.

Ένα βράδυ ο πατέρας μας έφερε δύο φαντάρους, ημιονηγούς, είχαν αφήσει σε ένα χάνι τα μουλάρια, και δεν είχαν πού να πάνε και τους έφερε σπίτι μας. Τους περιποιηθήκαμε εμείς

---

[295] Πρόκειται για το νεοκλασικό κτήριο της οδού Τσακάλωφ 12-14, στα Ιωάννινα, έχει χαρακτηρισθεί Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο. Κτίστηκε το 1900 και αποτέλεσε αρχικά την κατοικία της οικογένειας Μέκκειου. Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα μεγαλοαστικής αρχιτεκτονικής, με δύο ορόφους, ορθογωνική κάτοψη, συμμετρική όψη, υπερυψωμένο ισόγειο και τοξωτή είσοδο. Το 1931 το δώρησε ο Δημήτριος Μέκκειος στην αδελφότητα κυριών «Η Ζωοδόχος Πηγή» για να στεγάσει το οικοτροφείο θηλέων. Σήμερα η οικία Μέκκειου διατηρείται σε καλή κατάσταση και ανήκει στο ομώνυμο, Μέκκειο Κληροδότημα. Πρβλ. Τσέτσης Χ., Παπαθεοδώρου Απ., *Οδωνυμικά: Η σημασία των ονομάτων των οδών των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2004.

[296] Η *Εαρινή* ιταλική επίθεση εκδηλώθηκε στις 9 Μαρτίου του 1941. «Το ύψωμα 731 εδέχθη από τις 9ης μέχρι 25 Μαρτίου είκοσι επιθέσεις με φονικότατες μάχες». Βλ. Τζουβαλά Γ.Μ., *Ύψωμα 731. Μάρτιος-Απρίλιος 1941. «Εκεί όπου οι Έλληνες δίδαξαν το ευ αγωνίζεσθαι»*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Επτάλοφος, Αθήναι 2007, σ. 149: *«Το ύψωμα 731 είχε καταστεί λόγω της κολάσεως του πυρός, πραγματικός θρύλος μεταξύ των αμυντικών δυνάμεων του Β΄ Σώματος στρατού»*. Βλ. και ΓΕΣ, *Ο ελληνικός στρατός εις τον Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον. Το τέλος μιας εποποιίας*, Αθήνα 1959. Βλ. και Κίτσου Γ., *Εαρινή Ιταλική Επίθεσις*, έκδ. Συλλόγου υπαλλήλων ΗΕΑΠ, Αθήναι 1949 και Παπαμιχαλοπούλου Ν.Ζ., *17 Ημέρες του Μαρτίου*, Αθήναι 1967[3].

[297] Βλ. Τζουβαλά Γ.Μ., *ό.π.*, όπου και λεπτομερείς στρατιωτικοί χάρτες και πίνακες της διατάξεως και των σχηματισμών των ελληνικών και ιταλικών στρατευμάτων, καθώς και των περιοχών που έλαβαν χώρα οι επιχειρήσεις.

[298] Πρβλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, σσ. 55-57.

και την άλλη μέρα έφυγαν. Επίσης έφερε και άλλον έναν φαντάρο, άλλη φορά, που ήταν ελαφρά τραυματισμένος και δεν είχε πού να μείνει και τον φιλοξενήσαμε πολλές μέρες.

Τον Απρίλιο έγινε η επέμβαση των Γερμανών[299]. Οι Γερμανοί δεν ήθελαν να αφήσουν τον Μουσολίνι να εισβάλει στην Ελλάδα, δεν ήθελαν να ανοίξουν μέτωπο στα Βαλκάνια, διότι είχαν σκοπό να επιτεθούν στη Σοβιετική Ένωση. Και γι' αυτό καθυστέρησε και ο Μουσολίνι. Ίσως να είχε κάνει πιο νωρίς την επέμβαση. Όλοι μας μαθαίναμε τότε από το ραδιόφωνο ότι από το 1938 ο Χίτλερ είχε ενσωματώσει την Αυστρία, είχε εισβάλει στην Τσεχοσλοβακία με το πρόσχημα ότι είχε πέντε εκατομμύρια Σουδίτες[300], μια εθνικότητα που είχε γερμανική συνείδηση. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία, επέτρεψαν τότε, ανέχτηκαν, ώσπου επετέθη εναντίον της Πολωνίας, και τότε είπαν ότι θα κηρύξει τον πόλεμο η Αγγλία και η Γαλλία, πράγμα που έκανε. Και πέσαμε από τα σύννεφα όλοι μας, διότι σε λίγες μέρες πληροφορηθήκαμε ότι υπεγράφη συνθήκη, το σύμφωνο *Ρίμπεντρωφ-Μολότωφ*[301]. Η Ρωσία επενέβη και αυτή εισέβαλε στην Πολωνία και κατέλαβε τα ανατολικά της τμήματα. Δύο φορές νομίζω ο Μουσολίνι προσπάθησε να πείσει τον Χίτλερ, διότι είχαν κάνει αυτόν το λεγόμενο *Άξονα*[302] μαζί με την Ιαπωνία, αλλά ήταν αντίθετος, δεν ήθελε να γίνει επέμβαση

---

[299] Βλ. πρωτοσέλιδο άρθρο των ημερών εκείνων, με τίτλο *«Πώς συνετελέσθη η είσοδος των Γερμανικών στρατευμάτων εις Αθήνας. Η συγκινητική τελετή της παραδόσεως της πόλεως εις τον στρατόν της Κατοχής. Μοτοσυκλετισταί, αυτοκίνητα, άρματα μάχης και τανκς»*, εφημ. *«Ακρόπολις»*, 28 Απριλίου 1941. Βλ. και Κέδρος Α., *Η Ελληνική Αντίσταση 1940-44*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976, σσ. 67-72.

[300] Με την ονομασία *Σουδητία* φέρονται τα εδάφη της βόρειας *Βοημίας* και της *Μοραβίας* στη περιοχή των Σουδητικών ορέων, που εκτείνονται υπό μορφή τεράστιου πετάλου παρά τα σύνορα Τσεχοσλοβακίας και Πολωνίας. Οι Σουδήτες εξεδιώχθησαν από την πατρίδα τους ως «προδότες» και συνεργάτες του Χίτλερ. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, η *Σουδητία* αποδόθηκε και πάλι στην Τσεχοσλοβακία και η τσεχοσλοβική κυβέρνηση εκτόπισε σχεδόν ολοκληρωτικά από το έδαφός της το γερμανικό πληθυσμό περισσότερους από 3 εκατ. Σουδήτες, απελαύνοντάς τον στη Γερμανία. Μετά τη δημιουργία των ανεξάρτητων κρατών Τσεχίας και Σλοβακίας (1993), η *Σουδητία* περιήλθε στην Τσεχία. Βλ. *Ιστορικός Άτλας του 20ου αιώνα, «Η Καθημερινή»*, Αθήνα 1999, σ. 71.

[301] *Γερμανοσοβιετικό Σύμφωνο* ή *Σύμφωνο Μολότωφ-Ρίμπεντροπ* (επίσημα: *Γερμανοσοβιετική Συνθήκη*). Χαρακτηρίζει το σύμφωνο μη επίθεσης που υπέγραψαν στις 23 Αυγούστου 1939 στη Μόσχα ο Υπουργός Εξωτερικών της ναζιστικής Γερμανίας Γιοάχιμ φον Ρίμπεντροπ και ο Υπουργός Εξωτερικών της Σοβιετικής Ενώσεως, Βιατσεσλάβ Μιχαήλοβιτς Μόλοτοφ. Με τη συμφωνία αυτή οι δύο χώρες υποχρεώνονται να μην επιτεθεί η μία στην άλλη. Επίσης καθεμία πρέπει να μείνει ουδέτερη, αν η άλλη αναμιχθεί σε πόλεμο. Βλ. Καρτιέ Ρ., *Ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, τ. Α΄, Πάπυρος, Αθήνα, 1964.

[302] Ο *Άξονας* (ή αλλιώς *Συμμαχία του Άξονα* ή *χώρες του Άξονα*) ήταν η συμμαχία των χωρών που αποτελούσε τη μία πλευρά στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (η άλλη ήταν *οι Σύμμαχοι*). Οι τρεις βασικότερες χώρες που την αποτελούσαν, ήταν η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία, οι οποίες υπέγραψαν την Τριμερή Συμφωνία τον Σεπτέμβριο του 1940, ιδρύοντας έτσι τον *Άξονα*. Κατά τη

του Χίτλερ στα Βαλκάνια. Προτού όμως εισβάλει στη Σοβιετική Ένωση, κατέλαβε τη Ρουμανία[303] για τις πετρελαιοπηγές. Και αυτό εξόργισε το Μουσολίνι, ο οποίος απεφάσισε να εισβάλει στην Ελλάδα, χωρίς να το πει στον Χίτλερ, παρά τον ειδοποίησε στις 27 Οκτωβρίου. Βεβαίως, είχε πρόθεση να εισβάλει στις 26 Οκτωβρίου, αλλά έδωσε δύο μέρες προθεσμία. Λέει ένας που διάβασα, ένας πρέσβης, ο Βλάχος[304], ότι αυτό το έκανε για να συμπέσει η 28η Οκτωβρίου με την ημέρα, την ημερομηνία που έκανε ο Μουσολίνι στην Ιταλία την μεγάλη πορεία, και κατέλαβε την εξουσία, στις 28 Οκτώβρη του 1922[305].

Ο Χίτλερ το έμαθε την προηγούμενη μέρα ότι έγινε επέμβαση. Σαν είδε ότι δεν πηγαίνανε καλά, αποφάσισε να επέμβει ο ίδιος και έστειλε στρατό.

διάρκεια του πολέμου, ο *Άξονας* κατάφερε να κατακτήσει μεγάλο μέρος της Ευρώπης, της Αφρικής, της νοτιοανατολικής Ασίας και του Ειρηνικού Ωκεανού, αλλά τελικά ηττήθηκε από τους *Συμμάχους*. Ο όρος *Άξονας* πρώτη φορά αναφέρθηκε επίσημα το 1936 από τον Ιταλό δικτάτορα Μπενίτο Μουσολίνι, που σε κάποια ομιλία του αναφέρθηκε στον άξονα Ρώμης-Βερολίνου σχετικά με τη συνθήκη φιλίας των δύο χωρών που είχε υπογραφεί τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Η Γερμανία ήταν ανεπίσημα η ηγετική χώρα στον *Άξονα* καθώς είχε τον μεγαλύτερο και πιο εξελιγμένο στρατό από τις υπόλοιπες δυνάμεις. Εκείνη την εποχή, την Γερμανία την κυβερνούσε ο Αδόλφος Χίτλερ μαζί με το *Εθνικό Σοσιαλιστικό Εργατικό* κόμμα.

303 Στην αρχή της παγκόσμιας σύρραξης η Ρουμανία διατήρησε την ουδετερότητά της, αν και τάχθηκε στο στρατόπεδο του *Άξονα*. Ο Αντονέσκου, στη διάρκεια του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, οδήγησε τη χώρα στο γερμανικό στρατόπεδο. Η χώρα αποτέλεσε τη μοναδική πηγή καυσίμων για τη Ναζιστική Γερμανία. Η Ρουμανία συμμετείχε, επίσης, στη ρωσική εκστρατεία, αλλά το τέλος της εκστρατείας υπήρξε καταστροφικό για την χώρα, αφού, εκτός από τις βαριές απώλειες στις μάχες του Στάλινγκραντ, η Ρουμανία είδε να κατακλύζεται το έδαφός της από δύο ρωσικές στρατιές, που εισήλθαν από διαφορετικές διευθύνσεις. Έτσι, μετά την κατάληψη του Βουκουρεστίου από τους Σοβιετικούς, ο Μιχαήλ προχώρησε στην ανατροπή του Αντονέσκου και, τον Αύγουστο του 1944, η Ρουμανία άλλαξε στρατόπεδο και συμμάχησε με τη Σοβιετική Ένωση. Βλ. Κοππά Μ., *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19ος αιώνας) Τρεις και μία περιπέτειες*, εκδ.Α.Α.Λιβάνης, Αθήνα 2002, σσ. 327-370. Για τις συμμαχίες, συμφωνίες και εγγυήσεις και με τα κράτη της Βαλκανικής, βλ. Παπάγος Αλ., *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1995. Βλ. και Χρονολόγιο της παρούσας διατριβής.

304 Πρόκειται για τον Άγγελο Βλάχο (4 Φεβρουαρίου 1915-8 Φεβρουαρίου 2003), διπλωμάτη, συγγραφέα, πολιτικό και ακαδημαϊκό. Το σύγγραμμα που αφορά τις εμπειρίες του ως διπλωμάτη είναι το: *Μια φορά και έναν καιρό ένας διπλωμάτης… 50 Κυβερνήσεις* (έξι τόμοι), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985.

305 Στις 28 Οκτωβρίου 1922 ο Μπενίτο Μουσολίνι οργανώνει την Πορεία προς τη Ρώμη (Marcia su Roma) και στις 31 Οκτωβρίου 100.000 Μελανοχίτωνες (κάτι που σήμερα αμφισβητείται), μέλη των Φασιστικών Φαλάγγων, εισέρχονται στη Ρώμη και παρατάσσονται απέναντι από την αστυνομία και τους Κυανοχίτωνες του βασιλικού στρατού. Ο Βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ Γ΄, αδυνατώντας να ελέγξει την κατάσταση και με την απειλή του εμφυλίου να επικρέμαται πάνω από τη χώρα, παραδίδει την εξουσία στον Μουσολίνι, ορίζοντάς τον πρωθυπουργό. Πρβλ. Γκίκας Ιω., *Ο Μουσολίνι και η Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1982. Για την ημερομηνία της ιταλικής εισβολής βλ. Αποστολόπουλος Δ., «Η Ιταλική εισβολή και το έπος του ’40», *Ιστορία*, «Η επίθεση του Άξονα κατά της Ελλάδος», τεύχ. 520, Οκτώβριος 2011, Πάπυρος, Αθήνα, σσ. 20-29.

Θα πρέπει να πούμε ότι η σθεναρά αντίσταση των Ελλήνων και η πρώτη νίκη του *Άξονος* έκαναν τον Φράνκο[306], ο οποίος αμφιταλαντευότανε αν θα μπει στον πόλεμο, να κρατήσει ουδέτερη στάση. Και η Βουλγαρία και η Γιουγκοσλαβία[307], που κατά κάποιον τρόπο είχαν και αυτές επαμφοτερίζουσα στάση, δηλαδή να πάνε ή να μην πάνε με τη Γερμανία, βλέποντας ότι η Ελλάδα αντιστέκεται και ότι ηττάται ο Άξονας στα Βαλκάνια, ήταν προσεκτικοί. Εισέβαλαν οι Γερμανοί και στην Βουλγαρία και στην Γιουγκοσλαβία. Η Ελλάς αντέστη εις το Ρούπελ[308], στα οχυρά Μεταξά, αλλά μπήκε από τη Γιουγκοσλαβία ο στρατός και υπερφαλάγγισε τα οχυρά της γραμμής Μεταξά. Για μας τότε ήταν δύο δραματικές βδομάδες. Έρχονταν τα γερμανικά τα *στούκας*[309] και τα ακούγαμε μέσα από το καταφύγιο μ' αυτόν τον ανατριχιαστικό θόρυβο, το σφύριγμα αυτό που έκαναν όταν κατέβαιναν, μετά οι βόμβες. Η αεροπορική άμυνά μας είχε εξασθενίσει, δεν ξέρω γιατί.

---

306 Πρβλ. Καρτιέ Ρ., *ό.π.*, και Howson G., *Arms for Spain: The untold story of the Spanish Civil War*, Saint Martin's Press, New York. Για την προνοητικότητα του Μεταξά να εξασφαλίσει όπλα από τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, βλ. Φιλιππής Δ., *«Ναι», αντί «όχι», Φράνκο αντί Μεταξάς. Γιατί η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα της Δυτικής Ευρώπης που εορτάζει την είσοδό της στον πόλεμο και όχι το τέλος του*», *Ιστορία*, «Η επίθεση του Άξονα κατά της Ελλάδος», τεύχ. 520, Οκτώβριος 2011, Πάπυρος, Αθήνα, σσ. 60-66.

307 Βλ. Ristovic M. (μτφρ Σταθάκος Χρ.), «Η στάση του Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας», Η Ελλάδα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. «ΌΧΙ». Διπλωματία. Προπαγάνδα. Πόλεμος, *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα 2007, σσ. 79-84.

308 Το οχυρό *Ρούπελ* είναι το μεγαλύτερο συγκρότημα της οχυρωμένης τοποθεσίας κατά μήκος των ελληνοβουλγαρικών συνόρων που έφερε το όνομα *Γραμμή Μεταξά*, με συνολικό ανάπτυγμα καταφυγίων 1.849 μέτρα και μήκος στοών 4.251 μέτρα. Το *Ρούπελ*, κατασκευασμένο στις δυτικές αντηρίδες του όρους *Τσιγγέλι* στον ποταμό *Στρυμόνα*, μαζί με το οχυρό *Παλιουριώνες* εξασφάλιζαν τη στενωπό *Ρούπελ*. Βλ. *Έκθεση πεπραγμένων του Τμήματος Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας του Αντιστράτηγου Κων. Μπακοπούλου από 8/2/1941 μέχρι 10/4/1941*. Αρχείο Γενικού Επιτελείου Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού. Περίοδος 2ου Παγκοσμίου Πολέμου, Φ.629/Α/1. Για την εποποιία του *Ρούπελ* και τον αγώνα στο όρος *Μπέλες*, βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 608-647. *«...Στο Ρουπέλιον των Βυζαντινών πολλές φορές σταμάτησαν άλλοτε οι Μακεδόνες τους Σκύθες, νίκησαν οι Ακρίτες του Ούνους και τους Βουλγάρους...»*, βλ. Ζαλοκώστας Χρ., *Ρούπελ*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1991.

309 Το *Junkers Ju 87*, ή *Stuka* είναι συντόμευση της λέξης *Sturzkampfflugzeug*. Ήταν πολεμικό αεροσκάφος κάθετης εφόρμησης. Αναγνωρίζεται εύκολα από τις αντεστραμμένες πτέρυγες γλάρου, από τις σταθερές ρόδες και τη σειρήνα του, που λόγω της επιπρόσθετης οπισθέλκουσας μείωνε την ταχύτητα στο ήδη αργό αεροσκάφος. Το *Stuka* εισήγαγε κάποιες πρωτοποριακές καινοτομίες, όπως τα αυτόματα φρένα, που εξασφάλιζαν την έξοδο του αεροσκάφους από τη βύθιση, ακόμα και στην περίπτωση λιποθυμίας του πιλότου από την έντονη επιτάχυνση και μια σειρήνα κάτω από το ρύγχος, που λειτουργούσε με τον εισερχόμενο αέρα και ούρλιαζε κατά τη διάρκεια των βυθίσεων για να τρομοκρατεί τους αντιπάλους. Τα *Stukas* αποτελούσαν ένα είδος ψυχολογικού πολέμου. Οι σταθερές ρόδες του επέτρεπαν να προσ-απογειώνεται σε αυτοσχέδιους αεροδιαδρόμους κοντά στην πρώτη γραμμή, παρέχοντας στενή υποστήριξη στις προελαύνουσες Γερμανικές δυνάμεις.

Λέγαν ότι είχαν πάρει στο μέτωπο πολλά πολυβόλα, άλλοι λέγαν ότι πιθανόν να τα είχαν εξουδετερώσει. Κατέβαιναν πάρα πολύ χαμηλά τα γερμανικά τα αεροπλάνα. Ήταν οι πιο επώδυνες μέρες του πολέμου για μένα. Θυμάμαι κάθε φορά που φοβόμαστε πολύ περισσότερο από ό, τι φοβόμαστε από τα ιταλικά αεροπλάνα, τα οποία λέγαμε ότι από μεγάλο ύψος ρίχναν τις βόμβες και όπου πήγαιναν. Την τελευταία μέρα, μεγάλη Παρασκευή πρέπει να ήτανε, ήρθαν πάλι αεροπλάνα, τριάντα, σαράντα μέτρα πάνω από τα κεφάλια μας, πολυβολούσαν, έριχναν, και μάθαμε με φρίκη ότι ενώ στην *Ακαδημία* είχαν έναν μεγάλο σταυρό επάνω στην οροφή, στη στέγη, το νοσοκομείο, οι Γερμανοί βομβάρδισαν το νοσοκομείο[310] και μία βόμβα έπεσε επάνω στο χειρουργείο και σκότωσε πολλούς γιατρούς και αδελφές νοσοκόμες και φυσικά αρρώστους. Εμείς το μάθαμε με αποτροπιασμό αυτό.

Οι Γερμανοί φημίζοντο για το θαυμασμό στο αρχαίο ελληνικό πνεύμα. Ήταν λάτρεις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και θυμάμαι όταν μας κατέλαβαν και δωμάτια στο σπίτι μας για να μείνουν μέσα, τα επιτάξανε, ένας αξιωματικός έλεγε «*άνδρα μοι έννεπε, μούσα πολύτροπον, ως μάλα πολλά*…»[311]. Μας έλεγαν Όμηρο απ' έξω, όπως μαθαίναμε εμείς τα λατινικά *arma virumque cannorum*…. Λοιπόν, αυτοί οι άνθρωποι που ήταν θαυμασταί του αρχαίου ελληνικού πνεύματος βομβάρδισαν το νοσοκομείο. Αυτοί, οι οποίοι στο Ρούπελ παρουσίασαν όπλα στους Έλληνες φαντάρους για να δείξουν πόσο τιμούν τον αγώνα που έκαναν [συγκίνηση]. Μάλλον, πρέπει να πω κάτι άλλο πριν. Πολύ πολύ δυσάρεστη κατάσταση, που ήμασταν εμείς αυτές τις μέρες του πολέμου, μαζί μας, στην παρέα μας με τα παιδιά, ήταν και μία πολύ όμορφη, ξανθιά κοπελίτσα, δύο χρόνια μεγαλύτερη από μας, Στέλλα τη λέγανε, η οποία την τελευταία μέρα από το πρωί άρχισε να λέει: «Έχω ένα προαίσθημα ότι θα γίνει ειρήνη», πενήντα φορές μας το είχε πει. Και πράγματι, την επόμενη μέρα πήγε στο *Βοτονόσι* ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυρίδων, μαζί με τον Τσολάκογλου ήταν, δεν ξέρω, τον στρατηγό, και συζήτησαν με τους Γερμανούς να κάνουμε ανακωχή, συνθηκολόγηση[312]. Μάλιστα ο Τσολάκογλου… και γιατί το κάναν αυτό. Είδαν το μάταιο

---

310 Βλ. Παπαευσταθίου Μ., «Λίγα ανθισμένα ρόδα στα κορίτσια του Ερυθρού Σταυρού», *Πρωινός Λόγος*, Μάρτιος 2008, όπου και τα ονόματα των ερυθροσταυριτισσών που σκοτώθηκαν.

311 Ο πρώτος στίχος του Προοιμίου της Οδύσσειας.

312 Η ελληνική επικράτεια παραδόθηκε στους Γερμανούς με τέσσερα πρωτόκολλα συνθηκολόγησης συνολικά. Το πρώτο, που από ελληνικής πλευράς υπογράφηκε στις 9 Απριλίου 1941 από τον στρατηγό Κωνσταντίνο Μπακόπουλο, αφορούσε την παράδοση της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης μέχρι τα τουρκικά σύνορα, και τα άλλα τρία, με την υπογραφή του στρατηγού Γεωργίου Τσολάκογλου (20, 21 και 23 Απριλίου 1941) αφορούσαν τις λοιπές περιοχές της δυτικής Μακεδονίας και Ηπείρου. βλ. Κούκουνας Δ., *Ιστορία της Κατοχής. Τεύχος 3: Άγνωστα στοιχεία και ντοκουμέντα. Τα πρόσωπα-Η αλήθεια-Τα παρασκήνια. Οι Γερμανόφιλοι και η*

πλέον του αγώνος, αλλά και τον κίνδυνο. Οι Γερμανοί είχαν περάσει από τη Θεσσαλονίκη, κατέβηκαν δυτική Μακεδονία και πήγαιναν προς το Μέτσοβο, για να ’ρθουν στα Γιάννενα, να κόψουν κάθε επαφή του τμήματος Στρατιάς Ηπείρου με την υπόλοιπη Ελλάδα και να αιχμαλωτιστεί ο στρατός μας. Και ο Τσολάκογλου τότε είχε πετύχει καλή συνθηκολόγηση να μην θεωρηθούν αιχμάλωτοι πολέμου, οι αξιωματικοί να φύγουν με την εξάρτησή τους. Δυστυχώς, οι Γερμανοί, πάλι, δεν φέρθηκαν καλά. Ενώ δέχτηκαν στην αρχή και υπέγραψαν τη συμφωνία αυτή, πήγαν στον στρατηγό, ποιος ήταν τότε, ο Λιντς[313], και άλλαξαν δύο φορές τη συνθήκη[314]. Και ενώ σκοπός ήταν να μπει ο γερμανικός στρατός μεταξύ του ιταλικού στρατού και του ελληνικού και να μην επιτρέψουν στους Ιταλούς να ’ρθουν στην Ήπειρο, άλλαξαν γνώμη και φτάσανε σε σημείο να ζητήσουν και από τους Ιταλούς, κατόπιν υποδείξεως των Γερμανών. Αυτά έγιναν, όχι με τη σύμφωνο γνώμη του Γενικού Επιτελείου Στρατού[315]. Θυμάμαι, βέβαια, την ανακούφιση τη δική μας, των παιδιών. Οι μεγάλοι ήξεραν

συνθηκολόγηση, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2013, σσ. 23-34. Το πρωτόκολλο της 20ης Απριλίου είναι πραγματικά για τα αντικειμενικά δεδομένα των ημερών εκείνων μία ελληνική επιτυχία (ως κείμενο, δυστυχώς, μόνο). Οριζόταν η παρεμβολή του γερμανικού στρατού ανάμεσα στον ελληνικό και στον ιταλικό, δεκαήμερη προθεσμία για να αποσυρθούν οι ελληνικές δυνάμεις που βρίσκονταν πέρα από τα ελληνοαλβανικά σύνορα και γίνονταν διάφορες άλλες ρυθμίσεις, η κυριότερη των οποίων ήταν η μη σύλληψη και η μη θεώρηση των Ελλήνων ως αιχμαλώτων. Από γερμανικής πλευράς είναι ο υποστράτηγος Ντήτριχ, διοικητής της Τεθωρακισμένης Μεραρχίας των Ες Ες «Αδόλφος Χίτλερ», και από ελληνικής, ο στρατηγός Τσολάκογλου και ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυρίδων Βλάχος. Βλ. Τσολάκογλου Γ., *Απομνημονεύματα*, εκδ. Ακροπόλεως, Αθήναι 1959.

313 Μάλλον εννοεί τον στρατάρχη Λιστ, που εισέβαλε στη Θεσσαλονίκη στις 9 Απριλίου 1941. Βλ. Στεργίου Α., «Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στα Βαλκάνια και η εμπλοκή της Ελλάδας», *Ιστορία*, τεύχ. 520, Οκτώβριος 2011, «Η επίθεση του Άξονα κατά της Ελλάδος», Πάπυρος, Αθήνα, σσ. 30-41.

314 Με το δεύτερο πρωτόκολλο (της 21ης Απριλίου 1941) χειροτερεύει η ελληνική θέση. Οι Έλληνες αξιωματικοί και οπλίτες θεωρούνται αιχμάλωτοι πολέμου, όλο το στρατιωτικό υλικό είναι λεία πολέμου των Γερμανών και αντί των παλαιών ελληνοαλβανικών συνόρων, που επρόκειτο να είναι το όριο της ελληνικής σύμπτυξης, προβλέπεται να υπάρξει άλλη γραμμή διαχωρισμού, ύστερα από συμφωνία με τους Ιταλούς. Τέλος, με τη σύμβαση συνθηκολόγησης (που υπογράφηκε από τον Ιταλό Ανώτατο Διοικητή στην Αλβανία Ferrero, τον Γερμανό Ανώτατο Στρατιωτικό Διοικητή Jodl, και τον αρχιστράτηγο της Ελληνικής Στρατιάς Ηπείρου-Μακεδονίας Τσολάκογλου) απαγορεύεται ο απόπλους πλοίων πάσης φύσεως πλοίων εκ των λιμένων και πάσα αεροπορική επικοινωνία εν τη περιφερεία της Στρατιάς Μακεδονίας-Ηπείρου και καθίσταται η ανωτάτη ελληνική διοίκησις υπεύθυνη για να κατάσχει τα πλοία και τα φορτία τους. Βλ. Κούκουνας Δ., *Η Γερμανική εισβολή και η συνθηκολόγηση*, εκδ. Μέτρον, Πάτρα 1983 και Γενικόν Επιτελείον Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού. *Το τέλος μιας εποποιΐας, Απρίλιος 1941*, έκδ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήναι 1959, σσ. 222-238.

315 Ο Μητροπολίτης Σπυρίδων αποδίδει ευθύνη στον Τσολάκογλου για την ενέργειά του να ζητήσει συνθηκολόγηση ως στρατιωτικός και όχι ως εκπρόσωπος πολιτικής Κυβέρνησης, οπότε δεν θα

τι σημαίνει συνθηκολόγηση, μπορούσαν να καταλάβουν τι σημαίνει Κατοχή, εμείς δεν καταλαβαίναμε. Και μπορώ να πω ότι είχαμε ανακουφιστεί λίγο που πλέον δεν θα είχαμε αυτούς τους βομβαρδισμούς και τους συναγερμούς. Να σκεφτείτε, ότι μια φορά, όπως σας είπα, σηκωθήκαμε σε μια νύχτα πέντε φορές, έγινε συναγερμός. [συγκίνηση] Σε μερικές μέρες θυμάμαι, ήρθε ο μεγάλος μου αδερφός, και μου λέει, περιχαρής: «Άκη, έχει συννεφιά έξω». Και χάρηκα κι εγώ, γιατί αφού έχει συννεφιά δεν θα γινόταν βομβαρδισμός.

Είδα, όταν επέστρεφαν οι φαντάροι, οι νικηταί αυτού του πολέμου, που γύριζαν σκυμμένο το κεφάλι, με την απροσδόκητη αυτή εξέλιξη, άλλοι άφηναν τα όπλα εδώ κι εκεί, άλλοι τα περέδιδαν σε τόπους προκαθορισμένους[316]. Βοηθούσαμε κι εμείς, όσο μπορούσαμε, αυτούς που πηγαίναν με τα πόδια προς τα κάτω. Και εκείνο που μου έκανε αλγεινή εντύπωση και το θυμάμαι με πόνο ψυχής [συγκίνηση] είναι η λεηλασία των στρατιωτικών αποθηκών, που πήγαν και πήραν όλα τα είδη που ήταν στις αποθήκες. Θα έλεγε κανείς, για να μην τα πάρουν οι εχθροί. Αλλά δεν νομίζω ότι είναι αυτό, ή όχι μόνον αυτό. Μας είχαν φέρει κι εμάς θυμάμαι στην αυλή, δεν θυμάμαι ποιος το έφερε, ένα τσουβάλι με μάλλινες κάλτσες, κουκούλες και μόλις το βλέπει ο πατέρας μου, αρπάζει το τσουβάλι [κίνηση έντασης], λέει: «δεν ντρέπεστε, τι κάνετε εκεί;» και πήγε και το άφησε έξω από την πόρτα μας, και πέρασε ένας χωρικός με ένα γαϊδουράκι, το έβαλε πάνω και έφυγε. Δεν έμεινε τίποτα. Οι φαντάροι μας, νομίζω ότι είχαν απ' όλα. Αλλά ήταν οι συνθήκες ήταν τέτοιες που ό,τι και να φορούσαν ήταν παγωνιά. Οι αποθήκες όφειλαν να έχουνε αποθέματα, γιατί δεν ήξερες πόσο θα κρατούσε ο πόλεμος.

Εμείς είχαμε κάνει ίνδαλμα τον *Κατσιμήτρο* και τον *Κωστάκη*, τον διοικητή του πυροβολικού. Και μάλιστα λέγαμε ότι ήτανε τόσο εύστοχες οι βολές του, που μια φορά έριξε στο καζάνι των μαγειρείων εκεί που πήγαιναν οι Ιταλοί για να πάρουν το συσσίτειο. Είχαν γίνει ινδάλματα. Ο Κατσιμήτρος είχε εντολή ευθύς εξαρχής να οπισθοχωρήσει προς την

μπορούσε να υπαναχωρήσει η γερμανική πλευρά, όπως συνέβη την επομένη της υπογραφής του πρώτου πρωτοκόλλου και ο στρατηγός εξαναγκάστηκε να υπογράψει δεύτερο, αργότερα, δε, και τρίτο. Βλ. Κούκουνας Δ., *Ιστορία της Κατοχής. Τεύχος 3: Άγνωστα στοιχεία και ντοκουμέντα. Τα πρόσωπα-Η αλήθεια-Τα παρασκήνια. Οι Γερμανόφιλοι και η συνθηκολόγηση*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2013, σ. 40. Βλ. και άρθρο με τίτλο: *«Πώς εξελίχθησαν τα γεγονότα τα οποία ωδήγησαν εις συνθηκολόγησιν των στρατών μας. Η διάσπασις του μετώπου και η διάλυσις των Σέρβων»*, εφημ. *«Ακρόπολις»*, 29 Απριλίου 1941. Για την απόγνωση στην οποία είχαν περιέλθει οι στρατιώτες, ώστε ήταν επιβεβλημένη η συνθηκολόγηση, βλ. ΤερζάκηςΑ., *ό.π.*, σσ. 218-219.

316 Πρβλ. Τερζάκης Α., *ό.π.*, κεφ. ΙΒ΄ «Διπλώνονται οι σημαίες», σσ. 205-223.

Άρτα[317], για να μπορέσουν να έχουν μια άμυνα συγκροτημένη. Αλλά ο Κατσιμήτρος εγνώριζε ότι η VIII^{η} Μεραρχία ήταν από Ηπειρώτες, δεν είναι όπως τώρα, που έχει από όλους. Τότε είχε μόνο Ηπειρώτες, οι οποίοι δεν μπορούν, λέει, να μην υπερασπιστούν αυτοί τα πάτρια εδάφη. Ήρθε ο ίδιος και έγινε σύμπτυξη των μονάδων προκαλύψεως, αμύνθηκε στην *Ελαία*, όπως λεγόταν το *Καλπάκι*, με τον Δαβάκη και τους άλλους.

Μερικοί Ιταλοί ήταν αστείοι, οι Αλπίνοι[318], με τα φτερά εδώ πέρα [δείχνει το κεφάλι], κοκορόφτεροι. Οι Ιταλοί στην αρχή μας φέρθηκαν καλά, δεν έδειξαν το μίσος και την αγριότητα των Γερμανών. Οι Γερμανοί ήτανε άλλος λαός. Εγώ ως μικρός τότε επί Κατοχής, είχαμε πάει σε ένα χωριό, είχε κανονίσει ο πατέρας μου να πληρώσουμε εμείς όλα τα έξοδα για το προσωπικό που θα έσπερνε τα χωράφια και τους σπόρους, και όταν θα έβγαιναν τα γεννήματα θα τα μοιράζαμε. Πήγα κι εγώ εκεί να βοηθήσω, στην *Περίβλεπτο*, έξω από το *Λυκόστομο*, και θυμάμαι περνούσαν οι ιταλικές φάλαγγες για να πάρουν ξύλα, τρόφιμα, δεν ξέρω τι, μπροστά στρατιωτικά αγήματα και τα λοιπά, από πίσω τα φορτηγά και πάλι στρατιωτικά, αυτά, τεθωρακισμένα. Για να κατεβούν σε ένα χωριό οι Ιταλοί έπρεπε να είναι κι εγώ δεν ξέρω πόσοι. Ένα βράδυ, δύο Γερμανοί με φακό έψαχναν στα καλαμπόκια μέσα να βρουν αντάρτες, δεν ξέρω τι. Ανέβηκαν δυο Γερμανοί στο χωριό, χωρίς να φοβηθούν τίποτα. Οι Ιταλοί ερχότανε ομάδες-ομάδες. Όταν η Ιταλία συνθηκολόγησε, οι Γερμανοί εδώ δεν ήταν πολλοί. Οι Ιταλοί ήταν πολλοί. Πήγαν δύο πυροβόλα απέναντι από τη Μεραρχία και είχαν κάνει κάτι τοίχους, πολεμίστρες τις λέγαμε εμείς, πήγαν έπιασαν τρεις, τέσσερις πολεμίστρες οι Γερμανοί και οι Ιταλοί συνθηκολόγησαν. Τους είχαν πάρει όλους μαζί για να τους πάνε, τάχα, στην πατρίδα τους, κι αυτοί σέρναν τα κάρα μόνοι τους, και από κούραση μετά, τα αφήσανε, τους βάλανε σε ένα καράβι, το 'πνιξαν, ούτε ξέρω…

---

317 *«Η δια των Διαταγών του Γενικού Επιτελείου Στρατού καθοριζομένη εκάστοτε αποστολή της Μεραρχίας είχεν ως ακολούθως: 1^{ον} Σχέδιον ΙΒ δια του οποίου θα επιτυγχάνονταν κάλυψις του αριστερού θεάτρου Δυτικής Μακεδονίας επί της κατευθύνσεως Ιωάννινα-Ζυγός Μετσόβου και προσπάθεια απόφραξης των προς Αιτωλοακαρνανίαν εξ' Ηπείρου αγουσών οδεύσεων… 2^{ον} Σχέδιον ΙΒα: εξασφάλισις της γενικής γραμμής Βορ. Τσεπέλοβο Σουρεμάδια (Ελαφότοπος)* Ελαία (Καλπάκι)-Καλαμάς Ποταμός*... και απόφραξις των ορεινών διαβάσεων εις το ύψος Βρυσοχώρι-Ελεύθερον-Γαναδιό-Σαραντάπορος ποταμός… 3^{ον} Σχέδιον ΙΒβ: …η Μεραρχία να εξασφαλίσει αρχικώς την είσοδον του Αμβρακικού κόλπου προς κάλυψιν της Επιστρατεύσεως των εν Πρεβέζη Μονάδων αυτής και διατηρήσει την εξασφάλισην, εν αδυναμία δε να εγκαταλείπει το στενό της Πρεβέζης και να καταλάβει τας βορείας και ανατολικάς ακτάς του Αμβρακικού μέχρις Αμφιλοχίας»*, Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σσ. 22-23.

318 Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994.

Έπεσε μία βόμβα στη Ζωσιμαία και δεν έσκασε. Ήταν από τα μεγαλύτερα σχολεία της Ελλάδας, με χημείο, αμφιθέατρο, στεγασμένο χώρο για γυμναστική, μηχάνημα κινηματογραφικής προβολής… Μετά τον πόλεμο συνεχίσαμε στο παράρτημα της Ζωσιμαίας, και μετά στο Ρουμανικό, που είναι στην οδό *Χριστοβασίλη* και *Μιχαήλ Αγγέλου*, που το ’χαν χτίσει για τη ρουμάνικη προπαγάνδα[319], δεν ξέρω...

Ήταν η Στρατονομία των Γερμανών, η *Ζανταρμερί*, στη γειτονιά μας. Και θυμάμαι ένα απόγευμα, Κυριακή, παίζαν ποδόσφαιρο οι Γερμανοί. Είχαμε πάει εμείς στο γήπεδο και σε κάποια στιγμή βλέπουμε κάτι τροχιοδεικτικά βλήματα από τα Γιάννενα, δεν ξέρω από ποιο σημείο, προς στους *Λιγκιάδες*[320]. Αφού είδαμε δυο-τρία φωτεινά τέτοια, αρχίζει ένας βομβαρδισμός και κανονιοβολισμός τρομερός. Όπως μάθαμε εκ των υστέρων, γινόταν ένας γάμος εκεί. Και είχαν βάλει ένα φλάμπουρο, μια ελληνική σημαία, να ’παν τη νύφη στην εκκλησία. Και το είδαν οι Γερμανοί [κάνει κίνηση ότι το είδαν με τα κιάλια] και νόμισαν ότι είναι αντάρτες. Άρχισαν αυτόν τον βομβαρδισμό. Η στρατιωτική αστυνομία με τους χαλκάδες εδώ ανέβηκαν απάνω, σκότωσαν τι σκότωσαν, και τους έφεραν εδώ τσουβαλιασμένους μερικούς στη γειτονιά μας. Αυτό το θυμάμαι. Τουλάχιστον αυτό μάθαμε εμείς, με το γάμο…

Ο πατέρας μου είχε ραφείο. Επιτάξανε και πήρανε τη μηχανή τη Singer. Θυμάμαι, δε, με τους Ιταλούς, μας είπανε: «Θα κρατήσουμε εμείς τη μηχανή, και κάθε βδομάδα να ’ρχεστε, θα σας δίνουμε ένα μπουκάλι λάδι. Θα πάτε στην καραμπινερία και θα ζητήσετε να σας δώσουν λάδι». Και έπεσε ο κλήρος σε μένα να πάω στην καραμπινερία. Ήταν στην πλατεία, απέναντι από το *Αλέκο Βήτα*, πώς το λένε τώρα, εκεί, το *Daily News*. Πάω στον σκοπό: «una machine…olio», κάτι ψέλισα εκεί. «Μίλα ελληνικά, παιδί μου», μου έλεγε ο σκοπός. Ήξερε ελληνικά. Επίσης, θυμάμαι, μια φορά, μας είχαν επιτάξει το σπίτι και φέρανε δύο αιχμαλώτους, ένα Ρώσο και έναν Αρμένιο, δεν θυμάμαι. Διέγνωσαν ότι είναι τόσο πολύ

---

[319] Βλ. Νικολαΐδου Ε.Ι., *Η ρουμάνικη προπαγάνδα στο βιλαέτι Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1995. Για σχετική εμπεριστατωμένη μελέτη με ανέκδοτα έγγραφα από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, βλ. Παπαδοπούλου Μ., «Εμβόλιμες Εκπαιδευτικές διεργασίες της ρουμάνικης προπαγάνδας στην περιοχή της Ηπείρου (1939-1940)», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Ζ΄, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 561-592 και Λαζάρου Γ.Αχ., «Καταγωγή και επίτομη ιστορία των Βλάχων της Αλβανίας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1993-94, σσ. 1-53.

[320] Πρβλ. Λώλης Χρ.Αν., *Βίος ατομικός και ιστορία του χωριού Λιγκιάδων*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα 1999, όπου βιωματική μαρτυρία του συγγραφέως για το έγκλημα των Γερμανών στους *Λιγκιάδες* Ιωαννίνων. Πρβλ. και Χανδρινός Ι., «Το εφιαλτικό χρονικό της ναζιστικής θηριωδίας», *Ιστορία του «Έθνους»*, τεύχ. 14, Μάιος 2010, σσ. 5-51. Η καταστροφή των *Λιγκιάδων* συντελέστηκε από τους Γερμανούς στις 3 Οκτωβρίου 1943. Κάηκε ολόκληρο το χωριό (102 σπίτια) και σκοτώθηκαν 82 άμαχοι.

συμπαθούντες προς τους Γερμανούς, που τους καλέσανε, δύο αυτούς και έναν άλλον που έμενε σε ένα σπίτι πιο κάτω, δίπλα από την Ευαγγελική εκκλησία, και τους όρκισαν Γερμανούς φαντάρους, στρατιώτες. Και τους δώσαν όπλα, αυτοί από τη χαρά τους το βράδυ ήπιαν, και παίρνουν το όπλο και πυροβολούν κανά δυο φορές. Εμείς τα χάσαμε. Ήρθαν οι Γερμανοί αμέσως, δεν ξέρω τι έγινε. Επίσης, θυμάμαι, σε έναν κήπο, λίγο πιο πάνω από το σπίτι μας, είχανε βάλει οι Γερμανοί, είχαν περάσει από την πόρτα, ήταν φαρδιά, είχανε βάλει κάτι τεθωρακισμένα, τα οποία ήταν με ερπύστριες, σαν μοτοσυκλέτα μπροστά, ένα περίεργο όχημα, και είχαν δυο τρία τέτοια οχήματα, επάνω στο χορτάρι ήταν πολλά. Κι εγώ είχα πάει με έναν άλλον, μικρότερο πολύ από εμένα, και έβλεπα τους Γερμανούς που έκαναν συντήρηση. Και σε κάποια στιγμή, παίρνει ένας ένα μπιτόνι βενζίνη και άρχισε να ρίχνει σε ένα εξάρτημα, και το σκούπιζε και το καθάριζε. Και χύθηκε λίγη βενζίνη κάτω. Και όταν σηκώθηκε αυτός, βγάζω ένα κουτί σπίρτα που είχα και βάζω φωτιά. Δεν ήξερα ότι είχε ποτιστεί όλο το γκαζόν. Και κάνει μία φλόγα και φτάνει ως τα οχήματα. Τρέχουν οι Γερμανοί αμέσως, φέραν κάτι κουβέρτες, σκεπάσαν, σβήσαν τη φωτιά. Κι εγώ δίνω στον μικρό, τον Κωστάκη, ένα κουτί σπίρτα, αυτό που είχα, στο χέρι. Και όταν ήρθαν οι Γερμανοί να μας σπάσει στο ξύλο, ποιος ξέρει τι θα μας έκανε, εγώ έκανα έτσι [κίνηση με το χέρι σαν να δέρνει] στον μικρό. Μόλις είδε τα σπίρτα στον μικρό ο Γερμανός, μας έβγαλε έξω κλωτσηδόν και γλιτώσαμε. Αυτό ήταν στην περίοδο της Κατοχής. Στο σπίτι που έμενε ένας Μέκαλης και ένας Καζαντζής. Θυμάμαι πηγαίναμε στον κινηματογράφο. Και προτού αρχίσει το έργο, έδιναν παράγγελμα να σηκωθούμε όρθιοι, να διαβάσουν ιταλικό ανακοινωθέν και μετά να δούμε το έργο.

7.5 Γκατζογιάννης Νίκος[321] (Nicholas Gage)

Χρονολογία γεννήσεως: 1939
Χρόνος καταγραφής: 8/8/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Λια Φιλιατών
Ιδιότητα: Δημοσιογράφος, Συγγραφέας

Οι Γερμανοί ήρθαν στο χωριό[322] τον Απρίλη του 1944, ήρθανε α…, πρώτα εμάθαμε ότι έρχονται από κάτω, από το *Φιλιάτι*[323] και πήγαμαν στα βουνά να κρυφτούμε και θυμάμαι, ήμασταν μια νύχτα εκεί. Μετά, μας είπαν ότι έρχονται από την Αλβανία και πήγαμαν κάτω, στο τέλος του χωριού, α, που αρχίζουν τα μικρά τα βουνά, οι λόφοι, στην αρχή, στους πρόποδες του χωριού. Αλλά, αυτοί, τελικά όμως, έρχονταν από κάτω και έτσι κοντέψαμαν να πέσουμε πάνω τους. Εγώ, ήμουν, θυμάμαι, σε ένα ποταμάκι ξηρό τότε, δεν είχε νερό, ρέμα, και έπαιζα, και ήρθε ο θείος μου και με άρπαξε, με πήρε απάνω και με πήγε μέσα στα βουνά να πάμε να κρυφτούμε. Και ακόμα, άμα κλείσω τα μάτια μου, μπορώ να ξαναθυμηθώ αυτό που με σήκωσε πάνω, το φόβο που μου ήρθε. Ήρθε η μάνα μου και λέει «τους είδαμανε[324]…», τους είδα τις μπότες, δεν έπεσαν σε μας, πήγαν λίγο πιο πέρα. Ήβραν τέσσερα άτομα από τα χωριά μας και τους λένε: «Υπάρχουν αντάρτες εδώ;» Λένε αυτοί: «Όχι, εδώ δεν υπάρχουν αντάρτες». Εντάξει. Τους άφησαν να φύγουν. Αλλά μετά ήρθαν κάτι από το ΕΑΜ επάνω, μακριά… και έριξαν σφαίρες στους Γερμανούς και οι Γερμανοί έστειλαν κάτι δικούς τους, έπιασαν τους τέσσερις άνδρες, τους είπαν: «μας είπατε ψέματα», τους έβαλαν στον τοίχο πίσω από μια εκκλησία και τους εκτέλεσαν επί τόπου. Και μετά, ήρθαν στο χωριό μας και έκαψανε το μισό χωριό μας, το σχολείο, την εκκλησία. Είχανε Τσάμηδες μαζί και οι Τσάμηδες[325] έβαλαν να κάψουν το χωριό. Και έκαψαν το σπίτι του πάππου μου.

---

[321] Πρόκειται για τον Νίκο Γκατζογάννη, συγγραφέα του βιβλίου *Ελένη,* που αναφέρεται στην μητέρα του.

[322] Πρόκειται για το *Λια* Θεσπρωτίας. Ανήκει στα χωριά της *Μουργκάνας*, οροσειρά στην Ελληνοαλβανική μεθόριο.

[323] Αναφέρεται στους *Φιλιάτες*, κωμόπολη της Θεσπρωτίας.

[324] Ο αφηγητής διατηρεί ζωντανούς τους γραμματικούς τύπους του προφορικού ιδιώματος της περιοχής των χωριών της Μουργκάνας, όπως χρησιμοποιούνταν στη συνομιλία των χωρικών κατά την παιδική του ηλικία. Η εκτεταμένη κατάληξη με ευφωνικό τονισμό του έψιλον [:*είδαμαν(έ), είχαμαν(έ)*] συνηθίζεται και σήμερα στα χωριά της Β. Ηπείρου. Επίσης, οι τύποι με κατάληξη *-αν*, αντί *-ε*, όπως *λέγαμαν, πήγαμαν, κοντέψαμαν*, α΄ πληθυντικού ενεργητικής φωνής των ρημάτων, είναι συνήθεις και σήμερα στα χωριά της Ηπείρου.

[325] Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες υπό την ηγεσία των «μπέηδων», ισχυρών τοπικών μεγαλογαιοκτημόνων και πολιτικών πατρώνων είχαν προσανατολιστεί στην επίλυση των διαφορών τους με τους υπόλοιπους κατοίκους της Θεσπρωτίας μέσω της συνεργασίας με τα

Και όπως έχτιζαν τότε το σπίτι, και είχανε ένα κοινό κεντρικό τοίχο και ένας από τη μια μεριά και άλλος από την άλλη, έκαψαν αυτά τα δύο σπίτια. Ήτανε η γυναίκα του αδελφού του πάππου μου και αυτή τους φώναζε: «Ε, τι κάνετε εδώ;» και την πήραν οι Τσάμηδες[326] και την έριξαν μέσα στη φωτιά. Οπότε είχαμανε πέντε θύματα από του Γερμανούς. Αλλά μετά έφυγαν, δεν έμειναν εκεί. Αυτό θυμάμαι από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Κοιτάξτε, στο Λια, στην Κατοχή ήταν πολύ δύσκολη για μας. Ζούσαμε από ό,τι μπορούσαμε να βγάλουμε από τη γη και από τα γίδια και από τα πρόβατα που είχαμανε. Αυτά δεν ήτανε αρκετά για να ζήσουμε. Ήμασταν πέντε παιδιά, εγώ, η μάνα μου και τέσσερες αδερφές μου. Και μας βόηθησε ο πάππος μου. Ο πάππος μου πήρε ένα μύλο σε ένα μέρος που ήταν πολύ επικίνδυνο. Είχε ληστές[327], περνούσανε και Ιταλοί και Γερμανοί, αλλά αυτός τόλμησε και τον νοίκιασε και από το κέρδος που έπαιρνε από το μύλο ζήσαμε και ’μεις. Είχαμε αρκετό αλεύρι, αλλά από το δίαιτα που είχαμε που τρώγαμε όλο καλαμπόκι, εγώ είχα *ρέσετς*, δεν ξέρω πως το λένε ελληνικά, που μεγαλώνουν τα κόκκαλα εδώ στα γόνατα, έχω μια φωτογραφία που τα γόνατά μου είναι έτσι πρησμένα. Είναι όταν δεν έχεις σίδερο στα φαγητά που τρως, α…, Αλλά τη βγάλαμε όμως πέρα. Θυμάμαι μια φορά που πήγα, μεγάλος τώρα, συγγραφέας, ήμουν στο Λονδίνο, πήγα με κάτι Έλληνες φίλους μου σε ένα πολύ

κατοχικά στρατεύματα. Βλ. Τζούκας Β., *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και Πολιτική Ένταξη*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα 2013, σ. 27. Βλ. και Μπαλτσιώτης Λ., *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1913-1940*), διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2009.

326 Βλ. Παπαθεοδώρου Απ.Π., *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2007[3]. Όπου και υπόμνημα του Γυμνασιάρχου Χρίστου Σούλη «υποβληθέν εις τας Γερμανικάς Αρχάς κατοχής Ιωαννίνων (1941, 1944 και Ο.Η.Ε., 1946) με τίτλο *«Η Εθνολογική σύστασις της Ηπείρου»*, Ιούνιος 1944. Γίνεται ειδική αναφορά για τους Τσάμηδες που τους χρησιμοποιεί η *«…Αλβανική και η Ιταλική προπαγάνδα… προσπαθούντες να ενσπείρουν την διχόνοιαν μεταξύ αυτών και των Ελλήνων…»*. Βλ. Παπαθεοδώρου Απ.Π., *ό.π.*, σ. 111.

327 *«Σ’ αυτήν την άνοιξη του 1942, αν βασιστούμε στις αναμνήσεις και στις μαρτυρίες των χωρικών, κάθε ορεινός όγκος, κάθε πέρασμα και κάθε διαδρομή είχαν την ή τις δικές τους ληστρικές εξουσιαστικές ομάδες»*. Βλ. Μαργαρίτης Γ., *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα άνοιξη 1941-Φθινόπωρο 1942*, Πολίτης, 1993, σ. 132. Γενικά για την ενσωμάτωση των ενόπλων αυτών ληστών στις αντιστασιακές ομάδες βλ. Αντωνίου Α., «Ένοπλη ανταρσία και παραδοσιακή ληστεία», στο: Κουτσούκης Κλ., Σακκάς Ι., (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-49*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 197-204· Δαλκαβούκης Β., «Παράδοση ανταρσίας και νεοτερικότητα στον αγροτικό χώρο. Το παράδειγμα της Εαμικής αντίστασης στο Ζαγόρι», στο: Δερμεντζόπουλος Χ.-Νιτσιάκος Β. (επιμ.), *Όψεις του λαϊκού πολιτισμού*, Πλέθρον, Αθήνα 2007, σσ. 131-142· Τζούκας Β., «Η κοινωνική ληστεία και η παράδοση ανταρσίας: ληστές και αντάρτες στη δεκαετία του 1940-50», στο Δερμεντζόπουλος Χ.-Νιτσιάκος Β. (επιμ.), *Όψεις του λαϊκού πολιτισμού, ό.π.*, σσ. 143-156.

ακριβό εστιατόριο, και μια παρέα δίπλα μας ήτανε, ήταν ο Γιώργος ο Λιβανός, ο Μεταξάς και κάποιοι άλλοι πλούσιοι Έλληνες και λέει η γυναίκα του φίλου μου «τι είναι καλό απόψε εδώ για να φάμε» και λένε «ριζότο με lana beans» και λέμε να το παραγγείλουμε. Το φέρουν εκεί, το δοκίμασα εγώ, μου λέει «σ' άρεσε», λέω «ναι». Ρωτάει το γκαρσόν: «πόσο κάνει αυτό». Κοιτάει τον τιμοκατάλογο: «Πενήντα δύο λίρες». «Α, λέω, εμείς, στην Κατοχή, το τρώγαμε αυτό και νομίζαμε ότι ήμασταν φτωχοί!»[γέλια]. Κοφτό το λέγαμαν, δεν ήταν ρύζι, αλλά παίρνεις το σιτάρι, το κόβεις χοντρό, γύριζε χοντροκομμένο[328], το έβαζε σε νερό να φουσκώσει και μετά το βάζαμε στο φούρνο, με λίγο λάδι και φασόλια μέσα και ήτανε νόστιμο. Νομίζαμε ότι ήμασταν στην Τουρκία, αλλά στην Αγγλία το είχαν πενήντα δύο λίρες!

Ένα χωριό γλίτωσε από κάψιμο γιατί ήταν μια γυναίκα εκεί που μιλούσε γερμανικά και ο κόσμος από αυτό το χωριό δεν έφυγε. Τους περίμενε εκεί. Το *Μπαμπούρι*[329]. Αυτό το χωριό δεν το πείραξαν, αλλά το δικό μας το χωριό έκαψαν το μισό και μετά έφυγαν. Δεν ξαναήρθαν [οι Γερμανοί]. Ήρθανε για να δούνε, γιατί ήξεραν ότι θα φύγουν από την Ελλάδα και δοκίμαζαν διάφορους δρόμους, που μπορούσανε να υποχωρήσουνε και θα ήτανε καθαρό, αναγνώριση, reconnaissance λέγεται στα Αγγλικά.

Έκαψαν το μισό το χωριό, σκότωσαν αυτούς τους ανθρώπους άδικα. Όσο ζημιά κάνανε οι Γερμανοί κάνανε και οι Τσάμηδες. Γι' αυτό εδώ οι Τσάμηδες ήταν μαζί με τους Γερμανούς. Οι Τσάμηδες τους έφεραν στα χωριά μας[330]. Πήγα στην Αλβανία μια φορά και με ρώτησαν «τι λες για τους Τσάμηδες;». Λέω ότι αυτό είναι ευρωπαϊκό πρόβλημα. «Γιατί

---

328 Πρόκειται για το *πληγούρι,* όπως ονομάζεται το χονδροκομμένο σιτάρι σε άλλες περιοχές της Ηπείρου.

329 *Βαβούρι* είναι η ονομασία του χωριού (και αυτό στην οροσειρά της *Μουργκάνας*), που το παραλλάσσει η ελληνοαμερικάνικη προφορά του αφηγητή.

330 Βλ. Κούκουνας Δ., *Ιστορία της Κατοχής*, τόμ. Β΄, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2013, κεφ. «Τσάμηδες και αλβανικές φιλοδοξίες», σσ. 261-278: *«…Η εκδίωξη των Ελλήνων από την περιοχή της Θεσπρωτίας-αυτό που ήταν το πρώτο βήμα για τις υπόλοιπες κινήσεις, και κυρίως για την εγκατάσταση αλβανικής διοίκησης στον νομό Θεσπρωτίας, η οποία θα οδηγούσε στην προσάρτηση της περιοχής στη Μεγάλη Αλβανία- υπήρξε ομολογουμένως ο κοινός στόχος της Βέρμαχτ και των μουσουλμάνων Τσάμηδων που συσπειρώνονται γύρω από την ηγεσία τους. Η καταστροφή της Παραμυθιάς είναι σε μικρότερη κλίμακα κάτι παρόμοιο με αυτό που συντελέστηκε στην Πολωνία τους πρώτους μήνες της εισβολής των γερμανικών δυνάμεων, δηλαδή η εκκαθάριση της πολωνικής πνευματικής ηγεσίας… το χτύπημα που δόθηκε στην Παραμυθιά με την εκτέλεση των 49 [προκρίτων] είχε ευρύτερη πολιτική σκοπιμότητα και αυτό φαίνται καθαρά μέσα από ένα κείμενο με ημερομηνία 4/10/43 του αξιωματικού ειδικών αποστολών Pussich, του 2ου Γραφείου της Ι Μεραρχίας…».* Βλ. Γκότοβος Αθ., *Η Παραμυθιά στο στόχαστρο: Νέα στοιχεία για τον μαύρο Σεπτέμβρη του '43*, Φιλοπρόοδος Όμιλος Παραμυθιάς, Παραμυθιά 2007, σσ. 29-30, όπου και έγγραφα-τεκμήρια από τα αρχεία της Βέρμαχτ. Βλ. Παράρτημα, εικ. 19.

ευρωπαϊκό»; Γιατί, λέω, γιατί στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ήτανε 14.000.000 που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς, και αυτοί τους έδιωξαν. Οι Γερμανοί στο Σουντάν λαντ, ή οι Γερμανοί στην Πολωνία. Όλοι αυτοί τους πήραν από ένα μέρος και τους πήγαν αλλού.

[διακοπή για συνομιλία του με τον Mickael Doukakis]

Εγώ τους είπα ότι υπάρχουν δεκατέσσερα εκατομμύρια ανθρώποι που τους πήραν από ένα μέρος και τους πήγαν αλλού γιατί συνεργάστηκαν με τους ναζιστές. Μέσα σε αυτούς ήταν και οι Τσάμηδες[331]. Όταν συζητηθεί το πρόβλημα για όλους τους άλλους ας συζητηθεί και για τους Τσάμηδες. Δεν είναι θέμα των δύο κρατών Ελλάδας- Αλβανίας, είναι θέμα ευρωπαϊκό. Είχα ένα άρθρο από τους *NewYork Times* που έλεγε για όλους αυτούς. Και όλοι παραπονιούνται, αλλά συνεργάστηκαν με τους ναζιστές. Οι Τσάμηδες ήτανε τριάντα χιλιάδες, βέβαια, δε συνεργάστηκαν όλοι, αλλά τους πήρε η μπόρα όλους και τους έδιωξε τότες ο Ζέρβας[332] στην Αλβανία.

Είναι πρόβλημα γιατί δεν παίρνει καθαρή θέση, καθαρή στάση, η Ελλάδα. Αυτή τη θέση που είπα εγώ στην τηλεόραση, στην Αλβανία, το άκουσαν όλοι οι Τσάμηδες, πρέπει να είναι η θέση της Ελλάδας. Αυτό είναι ευρωπαϊκό πρόβλημα. Είναι άλλα δεκατέσσερα εκατομμύρια. Και αν συζητηθεί κάποτε για όλους τους άλλους θα συζητηθεί και για αυτούς. Αυτοί τιμωρήθηκαν γιατί συμμετείχαν με τους ναζιστές. Γιατί να σκεφτούμε κάτι άλλο, μήπως να δούμε… γιατί, οι Γερμανοί που έφυγαν από τη Πολωνία γύρισαν; Οι Γερμανοί, που έφυγαν από την Τσεχοσλοβακία, γύρισαν; Και αυτοί όλοι δεν ήταν ένοχοι αλλά, επειδή συνεργάστηκανε, την πλέρωσανε.

---

[331] Βλ. Μαντάς Ε., *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 133-233 και Παυλίδης Β., *Οι Αλβανοτσάμηδες της περιοχής Παραμυθιάς και η Κατοχή*, Αθήνα 2009, όπου γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην εκτέλεση των σαρανταεννιά προκρίτων με «λίστα θανάτου», που επέδωσαν οι Αλβανοτσάμηδες στους Γερμανούς. Για το πώς οι Κατοχικές δυνάμεις αξιοποιούσανε τις «εθνοτικές διαφορές» στα Βαλκάνια, βλ. Mazower M., *The Balkans-From the end of Byzantium to the present day*, Phenix Press, Λονδίνο 2000, σσ. 123-125. Βλ. και Τσαμάτος Χρ.Π., *Εν Παραμυθία τη 29-9-1943*, Έκδοση του Δήμου Παραμυθιάς, Παραμυθιά 2007. Βλ. και Γκότοβος Αθ., *ό.π.*

[332] Στις 18 Ιουνίου 1944, ο ΕΔΕΣ εξαπέλυσε επίθεση κατά της *Παραμυθιάς* στη Θεσπρωτία. Ύστερα από σύντομη συμπλοκή με τα συνασπισμένα τμήματα Γερμανών και Τσάμηδων, η πόλη απελευθερώθηκε. Σύντομα ξεκίνησαν πράξεις αντεκδικήσεων κατά των Τσάμηδων. Βλ. Μάγερ Χ.Φρ, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η Εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα,1943-1944*, τόμ. Α΄, Εστία, Αθήνα 2009. Πρβλ. Fisher B., *Albania at war 1939-1945*, Hurst&Company, Λονδίνο 1999, σσ. 134, 232 και Σάρρας Γ., *Μνήμες της τραγικής πειρόδου 1936-1945 (Δικτατορία Μεταξά, Ελληνοϊταλικός πόλεμος, Αλβανοτσάμηδες, Εθνική Αντίσταση, Απελευθέρωση, Βάρκιζα)*, Ιστορικές Εκδόσεις Σ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 2001, σσ. 66-70. Βλ. και Παπαθεοδώρου Απ., *ό.π.*, σ. 231.

Υπάρχουν βιβλία, οι Τσάμηδες συμμετέχανε σε πολλές εκτελέσεις, σε πολλά πολλά…

[Διακοπή από τον Mickael Doukakis, συνομιλία με τον Γκατζογιάννη με αφορμή ένα έκτακτο γεγονός και την εσπευσμένη επιστροφή του Δουκάκη στην Αμερική]

7.6 Γκέκας Θεόδωρος

Χρονολογία γεννήσεως:1935
Χρόνος καταγραφής: 20/7/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα (Ντραμπάτοβα)
Τόπος καταγωγής: Νησί Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Ψαράς. Τέως Πρόεδρος Κοινότητας Νήσου Ιωαννίνων

Θυμάμαι τους Ιταλούς. Αυτό που λέμε «Δώδεκα» στη λίμνη[333], ποτέ δεν ήταν δώδεκα μέτρα. Ήταν το 12^{ο} Ιταλικό Φυλάκιο. Οι Ιταλοί είχαν φυλάκια γύρω-γύρω. Φοβούνταν απόβαση και είχαν φυλάκια. Μάλιστα, αν θα πάτε στο… σώζεται ένα. Αν θα πάτε, όπως μπαίνουμε στο Κάστρο από εδώ κάτω που είναι το σχολείο… προτού την πόρτα[334], θα κοιτάξετε επάνω θα δείτε υπάρχουν τα ανοίγματα. Υπάρχει ακόμη το Πολυβολείο. Εγώ θυμάμαι και τα πολυβόλα. Αν θα ρίξετε μια ματιά, εδώ μόλις μπείτε στην πύλη, θα δείτε, αν κοιτάξετε στο αριστερό σας χέρι, όπως θα πάτε θα το δείτε επάνω, θα δείτε και τα ανοίγματα που ήταν τα πολυβόλα. Μάλιστα, πηγαίναμε στους Ιταλούς, ο πατέρας μου, τέλος πάντων και άλλοι εκεί πέρα, γιατί τους πήγαιναν τα ψάρια και ειδικότερα τις τσίμες… Απαγορεύονταν όμως να πας εκεί πέρα. Λοιπόν, άμα, όμως, έδινες στους Ιταλούς, ας πούμε, κανένα ψάρι ή οτιδήποτε… Μία φορά με την τράτα, άντε γρήγορα, άντε γρήγορα, ρίξε μια τράτα να πιάκουμε είκοσι, τριάντα κιλά τσίμες[335] και να φύγουμε. Γιατί απαγορεύονταν εκεί να ψαρέψεις. Να πάμε σε άλλη περιοχή. Τους άφηναν λίγο οι Ιταλοί, για να ψαρέψουν λίγο και να φύγουν. Εκεί μπροστά, και από την Κυρά Φροσύνη[336] και σε όλα τα Πολυβολεία. Όλο γύρω-γύρω στη λίμνη ήταν σειρά πολυβολείων και στο «12» ήταν το 12^{ο} και παραπέρα

---

333 Ως καταγόμενος από το Νησί των Ιωαννίνων, η αφήγησή του στρέφεται συνεχώς γύρω από τη σημασία της Λίμνης αυτής καθεαυτής, την άρρηκτη σύνδεσή της με το νησί ως τροφού του καθώς και την «ερωτική» (συμπληρωματική) σχέση της με τα Γιάννενα. *«Νησί-Λίμνη-Γιάννινα τα παλιά χρόνια ήταν σαν μία "Τριάς εν μονάδι", θα λέγαμε»*, συμπληρώνει ο ίδιος. Τα ηθογραφήματα και οι συγγραφείς των αρχών του αιώνα και του Μεσοπολέμου το επιβεβαιώνουν. Πρβλ. και τους Γιαννιώτες συγγραφείς: Δημήτριος Σαλαμάγκας, Ιωάννης Νικολαΐδης, Αγγελική Τζαλμακλή-Χατζηγιάννη, Γεώργιος Οικονόμου, Δημήτρης Χατζής.

334 Εννοεί την βορεινή είσοδο του κάστρου, από την *Κυρά Φροσύνη* ως καθώς εισερχόμαστε προς το Σουφαρί Σεράι (Οθωμανικοί Στρατώνες), κτήριο που στεγάζει σήμερα τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ). πρβλ. και Νικολαΐδη Ν.Κ., *Τα Γιάννινα. Το Κάστρο-Η Λίμνη-Το Νησί. 15 αιώνες ιστορίας και θρύλου*, Δωδώνη, Γιάννινα 1995^{4}.

335 Βλ. Μπόγκας Ευ., «Τα ζώα και τα πουλιά στους Ηπειρωτικούς Θρύλους. Η Παμβώτις με τα χέλια, τις τσίμες, τις καραβίδες, τις βύδρες και τα παπιά της», *Ηπειρωτική Εστία*, τεύχ. 45, Ιανουάριος 1956, σσ. 43-55.

336 *Κυρά Φροσύνη* ονομάζεται η παραλίμνια περιοχή του μώλου των Ιωαννίνων στη μνήμη της φημισμένης γιαννιώτισσας Φροσύνης Βασιλείου, που θανάτωσε ο Αλή Πασάς μαζί με άλλες δεκαεπτά γυναίκες πνίγοντάς τες στη λίμνη Παμβώτιδα το 1801.

πολυβολεία, συνέχεια. Βέβαια, μέχρι τα Σφαγεία[337]. Εκεί στα Σφαγεία όλο εκεί είναι επιχωματωμένο. Στα Σφαγεία εγώ ανέβαινα πάνω στον τοίχο, γιατί είχε νερό ο τοίχος μέχρι εκεί, ανέβαινα πάνω στον τοίχο για να τραβάω… Μάλιστα όταν σφάζανε Τετάρτη και Παρασκευή, το αίμα το έβαζαν μέσα στη λίμνη. Είχαν κανάλια και κατέβαινε το αίμα ποτάμι. Μαζεύονταν τα ψάρια να φάνε το αίμα. Πάγωνε το αίμα και το έτρωγαν αυτά. Κατασκοτωνόμασταν ποιος θα πρωτοπάει στα Σφαγεία να ψαρέψει για να πιάσει ψάρια. Μαζεύονταν αυτά για να φάνε.

Κάτω από τη μύτη τους υπήρχε η οργάνωση. Μάλιστα θυμάμαι μια φορά, μού είπε ο πατέρας μου να πάω να πάρω νερό στην *Ντραμπάτοβα*. «Σύρε να μας φέρεις λίγο νερό από τη *Ντραμπάτοβα*». Να πάρω τη βάρκα όπως ήταν τότε με τα κουπιά, να ’ρθω στην *Ντραμπάτοβα,* να γεμίσω τα μπρίκια με νερό και να πάω στο σπίτι να πιούμε νερό κρύο. Λοιπόν, πήγα εγώ στην *Ντραμπάτοβα*, ήμουν και βέβαια μικρός, δεν μπορούσα να πιάσω τα κουπιά, έβαλα το πόδι πίσω, και έτσι δώσ’ του και δώσ’ του, πήγα, πήρα αυτά που είχα να πάω να τα γεμίσω στην πηγή. Εκείνη τη στιγμή μπήκε ένας άλλος άνθρωπος μέσα, κάτι σήκωσε, τη σανίδα από τη βάρκα, και κάτι πήρε. Εγώ έβαλα φωνές. «Ρε, τι κάνεις αυτού πέρα, είναι δικό μου το καΐκι». Έφυγε αυτός, δεν μου έδωσε σημασία. Ήρθα σπίτι εγώ με τα κλάματα, «πατέρα, αυτό και αυτό συνέβη». «Ε, εντάξει», μου λέει αυτός. Βέβαια, επειδή ήταν μυημένος στην Αντίσταση, είχαν κάποια χαρτιά, κάποια πράγματα εκεί, και για να μην μας πάρουν χαμπάρι οι Ιταλοί ή η Γερμανοί που ήταν εκεί πέρα, έλεγαν: «Βάλε από κάτω αυτό το πράγμα». Με έστειλε εμένα να γεμίσω με νερό… Εγώ ήρθα, αυτός ήξερε, μπήκε το πήρε και έφυγε. Το κάνανε πολλές φορές τα παιδιά[338] αυτό.

Όταν κάηκαν οι *Λιγκιάδες* το θυμάμαι και μάλιστα το έχω στα μάτια μου. Οι *Λιγκιάδες* κάηκαν… Πριν από μερικές μέρες είχαν σκοτώσει έναν Συνταγματάρχη[339] νομίζω κάπου εκεί

---

[337] Πρόκειται για έναν χώρο απέναντι από τα *Ταμπάκικα* (τα παλιά βυρσοδεψεία της πόλεως των Ιωαννίνων). Στη θέση αυτή έχει αναγερθεί Πολυχώρος Θεάτρου και Τέχνης (Αίθουσα *Δημήτρη Χατζή*).

[338] Μαρτυρείται η συμμετοχή των των παιδιών στην Αντίσταση και η ανεπίγνωστη,συχνά, επιστράτευσή τους. Πρβλ. και την Διδακτορική Διατριβή της Μαρίας Φιλοσόφου *Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα: Κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις*, τόμ. Α΄, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Πάτρα 2009, σσ. 734 κ.ε.

[339] Πρόκειται για τον αντισυνταγματάρχη Γιόζεφ Ζαλμιγκερ ο οποίος σκοτώθηκε την 1η Οκτωβρίου 1943, από δολιοφθορά, κοντά στην Κλεισούρα, του τμήματος Ξηροβουνίου του ΕΔΕΣ υπό τον Αλέκο Παπαδόπουλο. Αποφασίστηκε αμέσως η διεξαγωγή εκκαθαριστικών επιχειρήσεων εναντίον των δύο χωριών Στρούνι (Αμφιθέα) και Λιγκιάδες. Βλ. Μάγερ Χ.Φρ, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η Εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα,1943-1944*, τόμ. Α΄, Εστία, Αθήνα 2009, σσ. 32-43: *«Τα ξημερώματα της 1ης*

κάτω στα χωριά προς το Λούρο και φαίνεται ότι οι Γερμανοί προσπαθούσαν να βρουν εξιλαστήριο θύμα. Στους *Λιγκιάδες* τότε γινόταν ένας γάμος. Και ως συνήθως, βάζανε τη σημαία μπροστά και οι Γερμανοί το είδαν και έδωσαν εντολή να πάνε να κάψουν τους *Λιγκιάδες*. Λοιπόν… πράγματι ανέβηκαν επάνω και κάψανε τα σπίτια. Μάλιστα θεωρείται πληθυσμιακά ότι έχουν και τα περισσότερα θύματα. Οι *Λιγκιάδες* από τους εκατόν είκοσι κατοίκους, είχαν κάψει τους ογδόντα τέσσερις[340]. Και βλέπαμε με αγωνία τις φωτιές κ.λπ.

Οκτωβρίου 1943 το αντάρτικο σώμα του ΕΔΕΣ, με διοικητή τον Κώτσο Τόλη, στήνει οδοφράγματα στον δρόμο Ιωαννίνων-Πρέβεζας στην Κλεισούρα, όταν το στρατιωτικό όχημα που επιβαίνει ο αντισυνταγματάρχης της 1ης Ορεινής Μεραρχίας Γιόζεφ Ζάλμινγκερ πέφτει πάνω στους στύλους και ανατρέπεται. Οι αντάρτες εκτελούν τον Ζάλμινγκερ και τον υπασπιστή του, αγνοώντας την ταυτότητα του θύματος, πέραν του βαθμού του. Ο Ζάλμινγκερ είναι ένας πολλάκις παρασημοφορημένος αξιωματικός του Ανατολικού Μετώπου αλλά και ένας φανατικός του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος, ένας «παλιός αγωνιστής», στη γλώσσα των ναζιστών, και συνοδοιπόρος του Αδόλφου Χίτλερ, ήδη από την εποχή του «πραξικοπήματος της μπιραρίας» στο Μόναχο. Οταν η είδηση φτάνει στα Ιωάννινα, ο ανώτατος στρατιωτικός διοικητής της πόλης και της Μεραρχίας Χούμπερτ Λανς εκδίδει μια λιτή διαταγή: «Εκδικηθείτε την ειδεχθή δολοφονία με μια αμείλικτη επιχείρηση αντεκδίκησης σε ακτίνα 20 χιλιομέτρων από το σημείο τέλεσής της». Στην πραγματικότητα έχει ανασύρει από τα συρτάρια το σχέδιο αντιανταρτικών επιχειρήσεων «Πάνθηρ», που έχει εκπονηθεί αρκετές εβδομάδες νωρίτερα. Την επιχείρηση κατά των Λιγκιάδων αναλαμβάνει το 79ο Εφεδρικό Τάγμα, με διοικητή, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τον λοχαγό Αλφρεντ Σρέπελ. Το γενικό πρόσταγμα ανήκει στον συνταγματάρχη Βάλτερ Στέτνερ. Το πρωί της 3ης Οκτωβρίου ξεκινά με καταιγισμό πυρών πυροβολικού και όλμων, που προετοιμάζουν την άνοδο των καμιονιών, αργά το μεσημέρι, αλλά ελάχιστα πλήττουν το χωριό. Όταν οι Γερμανοί αποχωρούν, ο απολογισμός είναι φρικτός: 92 νεκροί, μεταξύ των οποίων 34 παιδιά ηλικίας 6 μηνών ως 11 ετών, 37, κυρίως, γυναίκες, 30 έως 64 ετών, και 11 άνω των 70 ετών. Πλήρως κατεστραμμένα από τις φωτιές 43 σπίτια και 57 υποστατικά, στάβλοι και καλύβες. Στα μεταπολεμικά χρόνια κανένας από τους υπαιτίους του εγκλήματος δεν παραπέμφθηκε σε δίκη και δεν τιμωρήθηκε. Στη μηνιαία αναφορά της Μεραρχίας προς το Γενικό Επιτελείο της Βέρμαχτ η επιχείρηση περιγράφεται ως εξής: «Από το χωριό Λιγκιάδες και τα υψόμετρα 1015 και 1277 ασθενής αντίσταση του εχθρού. 50 (!) πολίτες εξοντώθηκαν. Οι Λιγκιάδες αποτεφρώθηκαν. Λάφυρα: 20 μουλάρια». Βλ. και Βασιλάκης Χρ., *Το αίμα των μαρτύρων. Το Κομμένο στα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2012, σσ. 148-152.

340 Οι Γερμανοί κατέκαψαν τα λιγοστά σπίτια, τα υποστατικά και τις αποθήκες, άλλους έστησαν στο πλάτωμα, με την εκπληκτική θέα στον κάμπο και στη λίμνη των Ιωαννίνων, άλλους τους εκτέλεσαν μπροστά στα ανώφλια των σπιτιών ή μέσα στις κάμαρες και στα κατώγια. Από τους 96 που μέτρησαν με σπουδή οι κατακτητές, γλίτωσαν τον θάνατο μόνο τέσσερις. Ο Παναγιώτης Μπαμπούσκας είναι ένας από αυτούς, βρέφος τότε που θήλαζε στην αγκαλιά της νεκρής μητέρας του, μια νεαρή γυναίκα, που τα κορμιά των συγχωριανών της την κάλυψαν πέφτοντας την ώρα του πολυβολισμού, και δύο εικοσιτετράχρονοι άνδρες, που οι σφαίρες τούς τραυμάτισαν επιπόλαια. Εξήντα επτά χρόνια μετά ο κ. Μπαμπούσκας είναι ο μόνος εν ζωή. Το μακελειό το γνωρίζει μόνο από τις διηγήσεις των μεγαλυτέρων, που *«ευτυχώς για εκείνους και εμένα, που με έβγαλαν από τα αίματα και το φονικό, είχαν φύγει μερικές μέρες νωρίτερα για τη συγκομιδή των καρυδιών στις Καρυές»*. Αλλά και αυτοί δεν ήταν πολλοί. Μερικές ντουζίνες άνθρωποι,

Μάλιστα κατέβηκαν κάτω να κάψουν και το *Στρούνι*, την *Αμφιθέα*. Μάλιστα στο πρώτο σπίτι είχαν βάλει και φωτιά. Το ένα το είχαν κάψει. Τελευταία στιγμή, ας πούμε, πρόλαβε κάποιος αγγελιοφόρος και τους είπε «όχι». Μετά ήρθαν στο Νησί αυτοί. Ήρθαν στο Νησί. Μάλιστα, μία γυναίκα γλίτωσε από του Χάρου τα δόντια, γιατί είχε απλωμένα τα δίχτυα απέναντι, είχαμε απλωταριές, είχαμε παλούκια και σύρμα και απλώναμε τα δίχτυα για να λιαστούν και μάζευε τα δίχτυα. Και την πυροβόλησαν και αυτή, αλλά δεν την χτύπησαν ευτυχώς. Το θυμάμαι τώρα… Η φωτιά είναι αποτυπωμένη στα μάτια μου. Παρακολουθούσαν από τα Γιάννενα, γιατί οι *Λιγκιάδες* δεν φαίνονται καλά από το Νησί.

κυρίως μεσήλικοι και νεαροί άνδρες που βρήκαν επιστρέφοντας τις γυναίκες, τα παιδιά, τους γεροντότερους σε λίμνες αίματος. *«Ολο το χωριό με προσέχει σαν να είμαι γυάλινος. Λες και φοβούνται ότι θα σπάσω σε κομμάτια. Με φροντίζουν, με προσέχουν, με χαιρετούν πρόσχαρα μικροί και μεγάλοι»* λέει με καμάρι, αλλά και κάποια θλίψη. Ο Παναγιώτης Μπαμπούσκας δεν έχει καθαρές μνήμες από το ολοκαύτωμα των Λιγκιάδων. Ήταν μερικών μηνών βρέφος, όταν η φάλαγγα των μηχανοκίνητων γερμανικών διμοιριών χτύπησε το χωριό σε αντίποινα για τη δράση των αντάρτικων σωμάτων. Ήταν 3 Οκτωβρίου 1943, ημέρα Κυριακή, η μαύρη επέτειος Ο πατέρας του κ. Μπαμπούσκα δεν συνήλθε ποτέ από το σοκ. *«Πέθανε από τη στενοχώρια του δύο χρόνια μετά»*. Το ορφανό παιδί ακολούθησε τη μοίρα των άλλων, ξεκληρισμένων οικογενειών. Πρώτα, εσωτερική μετανάστευση, στα Ιωάννινα, στο Νησί, στις Καρυές, δουλεύοντας τσοπανάκος στα κοπάδια των αιγοπροβάτων και των αγελάδων. Αργότερα, μετά το στρατιωτικό, στην Αθήνα, εργάτης κοντά τριάντα χρόνια στη Χαλυβουργική. Παντρεύτηκε, έκανε οικογένεια, γύρισε στο χωριό που ακόμη επούλωνε τις πληγές του. *«Μέχρι πρόσφατα υπήρχαν καλύβες και πέτρινα εγκαταλειμμένα, με τα σημάδια από τη φωτιά και τη λεηλασία ακόμη ορατά. Γύρισαν πολλοί σιγά σιγά στον τόπο μας, το χωριό ξαναζωντάνεψε,άνοιξαν νέα νοικοκυριά, φτιάχτηκαν και τα κατεστραμμένα»*.

Το 2007 ο Παναγιώτης Μπαμπούσκας ταξίδεψε μαζί με άλλους επιζήσαντες στη Γερμανία, προσκεκλημένος του Πανεπιστημίου του Μονάχου σε ένα συνέδριο για τα εγκλήματα της Βέρμαχτ στην Ελλάδα. *«Ερχονταν νέοι άνθρωποι, φοιτητές, μας αγκάλιαζαν, κάποιοι έκλαιγαν. Οταν πήραμε τον λόγο και μιλήσαμε για τους Λιγκιάδες, εγώ και ένας ακόμη συντοπίτης,μας χειροκροτούσαν για ώρα πολλή»*. Δεν συμπάθησε τους βετεράνους του πολέμου ή τους συγγενείς τους. *«Ηταν ψυχροί, απόμακροι. Στον κύκλο ομιλητών που ανήκαν βετεράνοι των κατοχικών στρατευμάτων όλοι καμώνονταν ότι δεν γνώριζαν, δεν είχαν ακούσει,βρίσκονταν μακριά από όλες τις σφαγές ή τις λεηλασίες»*. Ο δήμαρχος της πόλης Μίτενβαλντ Χέρμαν Ζάλμινγκερ, γιος του αντισυνταγματάρχη Καταδρομών *Γιόζεφ Ζάλμινγκερ*, η εκτέλεση του οποίου από αντάρτες του ΕΔΕΣ θεωρείται η αφορμή για τα αντίποινα στους Λιγκιάδες, αρνήθηκε να δεχτεί την ελληνική αντιπροσωπεία. *«Απάντησε ξερά και απότομα στους καθηγητές και στους φοιτητές που είχαν την ιδέα αυτής της συνάντησης ότι δεν δέχεται Ελληνες»* εξηγεί ο κ. Μπαμπούσκας. Το χωριό τιμά την επέτειο, μεταξύ άλλων, με λαμπαδηφορία από την εκκλησία στο πλάτωμα όπου έχει ανεγερθεί το μνημείο του ολοκαυτώματος. Τα μάτια των χωριανών, των παιδιών, των επισκεπτών θα είναι στραμμένα στον πρώτο λαμπαδηφόρο, τον επιζώντα κ. Μπαμπούσκα. Και όχι επειδή *«με αντιμετωπίζουν σαν γυάλινο»*. Αλλά είναι η ζωντανή μνήμη ενός ολόκληρου τόπου και μιας αιματοβαμμένης εποχής». «Η σφαγή των Ναζί στους Λιγκιάδες, 1943. Ένα έγκλημα 70 ετών που ζητάει τιμωρία», *Το Ζαγόρι μας*, τ. 419, Μάιος 2013, σ. 9. Αναδημοσίευση από τα *Νέα* της 16^{ης} Απριλίου 2013.

Στο νησί ήταν ένα Στρατηγείο, το οποίο έδινε εντολές, όχι σε χαμηλό επίπεδο, αλλά σε πολύ υψηλό επίπεδο. Χωρίς να φαίνεται. Κανένας δεν αποκάλυψε τα ονόματα, εκτός από έναν, ο οποίος λεγόταν Ερνέστος, και λέγεται ότι ήταν Άγγλος κατάσκοπος. Οι άλλοι φωνάζονταν με το όνομα «Σεφ». Κανένα άλλο όνομα δεν αποκαλύπτονταν, εκτός αυτό. Ο οποίος, μετά, φαίνεται, ότι ήταν και Άγγλος κατάσκοπος[341]. Και ήταν μέσα στους Γερμανούς, ναι, μεταγενέστερα, φάνηκε ότι ήταν… Που υποτίθεται ότι πολεμούσαν οι Άγγλοι τους Γερμανούς. Ναι, βέβαια, βέβαια! Είχε εισχωρήσει μέσα στο μεγαλύτερο Στρατηγείο. Σας λέω, την εποχή εκείνη είχαν αμφίβια αυτοκίνητα. Έμπαιναν και έβγαιναν όλη νύχτα. Το ίδιο αυτοκίνητο ανέβαινε μέχρι και τη στεριά. Και είχε και ρόδες μετά και γινόταν και προπέλες. Είχαν ειδικές τορπιλάκατες… και τι δεν είχαν… Ωχριούν τα κρις κραφτ που έχουν τώρα.

Τον βομβαρδισμό στα Γιάννενα… τον θυμάμαι. Θυμάμαι τον βομβαρδισμό στα Γιάννενα. Μάλιστα, μία βόμβα είχε πέσει και σε εμάς. Είχε πέσει στο Νησί. Είχε πέσει εκατό μέτρα προτού τον Προφήτη Ηλία. Κάποιος Ιταλός, μάλιστα λέγεται, ότι αυτός είχε ρίζες γιαννιώτικες. Βοϊδίτης, Βοϊδάτης …δεν θυμάμαι ακριβώς το όνομά του. Και ήρθε να βομβαρδίσει τα Γιάννενα! Ο οποίος βέβαια δεν πέτυχε τα Γιάννενα, έπεσε μία στη μέση στη λίμνη, μεταξύ έξω από το τζαμί, η άλλη έπεσε στο Νησί επάνω δίπλα από τον Προφήτη Ηλία και η άλλη έπεσε απέναντι στην *Ντραμπάτοβα*. Αυτά βέβαια τα θυμάμαι. Αερομαχίες θυμάμαι. Ήρθαν οι Ιταλοί να βομβαρδίσουν τα Γιάννενα. Το δικό μας το αεροδρόμιο ήταν στην *Κατσικά*[342], δίπλα. Και εδώ ακριβώς από πάνω, εκατό μέτρα έξω από τα καλάμια, έγινε μία αερομαχία. Και τον κράτησαν τον Ιταλό. Μάλιστα λίγο πιο έξω εδώ, ήταν το αεροπλάνο. Όσα κομμάτια μπορούσαν να βγουν, γιατί είχαμε τέτοια σημάδια, δηλαδή βάζαμε σημάδια, δηλαδή… όταν είμαι εδώ ακριβώς εγώ, φαίνεται ακριβώς εκείνο το καλάμι. Άμα ήμουν πιο εδώ, δεν φαίνεται. Δηλαδή, αυτά τα σημάδια που βάζουμε για να βρίσκουμε τα δίχτυα, ακριβώς… κοίταξε… πρέπει να έρθουν εδώ για να φανεί το καλάμι εκείνο. Τώρα φαίνεται το

---

[341] Αποκαλυπτική μαρτυρία για την κρυφή συμμαχία Άγγλων-Γερμανών κατά της Ελλάδος. Βλ. και Σαμπατακάκης Θ., *Οι Βρετανικές υπηρεσίες κατά την περίοδο του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου πολέμου στην Ελλάδα*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2003, καθώς και Autry P., Clogg R. (edit.), *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia & Greece*, MacMillan Press, Λονδίνο 1975. Και Clogg R., «Η Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE) στην Ελλάδα», στο συλλογικό *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 177-203, και Κέδρος Α., *Η ελληνική Αντίσταση 1940-1944*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σσ. 168-174, όπου και στοιχεία για την δράση της μυστικής οργάνωσης SOE (Special Operations Executive). «Η SOE ζητούσε να ενισχύσει την αντίσταση στην Ελλάδα χωρίς να ενδιαφέρεται για την πολιτική χροιά των ομάδων με τις οποίες ερχόταν σε επαφή».

[342] Προάστειο των Ιωαννίνων.

καλάμι, εκεί πρέπει να ήταν και το δίχτυ. Λοιπόν, είχαμε τέτοια σημάδια δηλαδή, που λέγαμε «κοίταξε, θα πέσει το αεροπλάνο, θα πιάσει τα δίχτυα και θα σκιστούν τα δίχτυα». Όμως τώρα και αυτό, έχουν επιχωθεί, όλο, και δεν φαίνονται πουθενά. Γι' αυτό σας λέω ότι έχει επιχωθεί πάρα πολύ ο πυθμένας. Από τα μπαζώματα και ειδικότερα τα μπαζώματα τα μεγάλα που έγιναν γύρω από την πόλη. Η άναρχη δόμηση της πόλης και οι μηχανικοί όλα τα μπάζα τα πέταγαν δίπλα, από το *Du Lac*[343] και προς τα πέρα… Πλέναμε τα μάτια μας στην λίμνη, γιατί θεωρείτο καθαριστικό το νερό της. Βέβαια! Οι Εβραίοι το είχαν ιαματικό[344].

Εγκαταστάθηκαν και οι Ιταλοί στο Νησί και οι Γερμανοί. Βεβαίως. Εγώ ήμουν τότε επτά χρονών. Είχαμε μάθει μάλιστα τα Ιταλικά φαρσί. «Parlare italiano?», «Molto buono, siniore». Αυτοί είχαν εγκατασταθεί πάνω στον *Προφήτη Ηλία*. Εκεί. Και μάλιστα εκεί είχαν κτίσει και ένα κτήριο, το οποίο βέβαια είχαν γκρεμίσει παλιά, είχαν όμως ένα πρόβλημα. Είχαν αδυναμία στις γάτες. Τις έτρωγαν. Στο Νησί υπήρχαν πολλές γάτες, γιατί τα ποντίκια τρώγανε τα δίχτυα και πάντοτε όλα τα σπίτια είχαν γάτες και οι Ιταλοί είχαν αδυναμία στις γάτες. Και κάποια στιγμή μας πίεζαν και εμάς. «Molto buono»! Εμείς δεν θέλαμε να φάμε [Γέλια]. Και επειδή τότε γινόταν και η συγκοινωνία και από την *Ντραμπάτοβα*, ήξεραν βέβαια, ότι είχαν και ένα φυλάκιο εκεί στην *Ντραμπάτοβα* αυτοί, ήξεραν ότι εμείς δεν τρώμε τις γάτες. Ένας, δε, οικογενειάρχης, ο Περικλής Παπαδόπουλος, δεν ξέρω αν ξέρετε τα παιδιά του… τον Χρυσόστομο, ναι. Λοιπόν… «Περικλή…», τον πίεζαν τον Περικλή, «molto buono, molto buono»! «No seniore, giusto, giusto», του έλεγε αυτός. Ενώ ήταν νηστικός, θεονήστικος, έλεγε έτσι στον Ιταλό, για να μην ξανάρθει, και του έλεγε ότι είναι χορτάτος!

Οι Ιταλοί είχαν στήσει ορισμένα πολυβόλα κ.λπ., ήταν όμως άνθρωποι, οι οποίοι δεν ήταν φιλοπόλεμοι, ας πούμε. Ήπιοι, πάρα πολύ ήπιοι, ενώ οι Γερμανοί ήταν αντίθετοι, παρ' όλο ότι σας λέω, σε εμάς δεν έδειξαν καθόλου τη σκληράδα. Όχι. Πολλές φορές τους έδιναν και μία μπανιότα, ψωμί.

Ο Στρατηγός Κατσιμήτρος, ο οποίος βέβαια ήταν και ο Διοικητής της VIII^{ης} Μεραρχίας, όταν έγινε ο πόλεμος του '40, ο Κατσιμήτρος είχε καλές σχέσεις με τους ψαράδες, γιατί ήταν και αυτός μανιώδης κυνηγός και κυνηγούσε. Μάλιστα πολλές φορές, γινόταν «κλείσματα»[345].

---

343 Παραλίμνιο ξενοδοχείο της πόλης των Ιωαννίνων.

344 Σχετική είναι και η μαρτυρία του παλιού Γιαννιώτη Δημήτρη Κοράκη με τίτλο: «Όταν η λίμνη των Γιαννίνων ήταν καθαρή» (σσ. 69-76), στο πόνημά του *Ιστορίες από τα παλιά Γιάννινα,* Γιάννινα 1999.

345 Όμορφες περιγραφές της λίμνης και αφηγήσεις για το κυνήγι των υδρόβιων πουλιών της (φαλαρίδες, ξεροπούλια…) μπορεί να απολαύσει κανείς στο βιβλίο του Δημήτρη Σαλαμάγκα, *Περίπατοι στα Γιάννινα, Ιστορικο-λαογραφικά Σημειώματα*, εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1993. Ιδιαίτερη αναφορά για το «κλείσμα» γίνεται στις σελίδες 117-120.

«Κλείσμα» θα πει, μαζεύονται τριάντα-σαράντα βάρκες, κλείνουμε τα παπιά, απαγορεύεται να χτυπήσουμε το παπί όταν κάθεται, μόνο όταν πετάει στον αέρα. Και μάλιστα το έπαθλο… -τρία, τέσσερα, πέντε παπιά- και μάλιστα το έπαθλο θα το πάρει εκείνος, ο οποίος θα χτυπήσει το παπί και το παπί θα πέσει μέσα στη βάρκα. Ποιος θα χτυπήσει το παπί; Δηλαδή πρέπει να είσαι πολύ όρθιος, να το χτυπήσεις και να πέσει στη βάρκα. Αυτός θα έπαιρνε και το έπαθλο. Λοιπόν, γινόταν τέτοια κλείσματα, καλούσαν πολλούς επίσημους για να κάνουν τα κλείσματα και έπαιρνε το έπαθλο αυτός που… Ο δε Κατσιμήτρος ήταν μανιώδης. Όμως ήρθε ο πόλεμος και η VIII^{η} Μεραρχία έπαιξε ένα σπουδαίο ρόλο, όπως τον έπαιξε, είπανε στον Στρατηγό ότι πρέπει να αμυνθούμε. Κλεισούρα ή Καλπάκι. Και ο Κατσιμήτρος είπε: «Ασυζητητί Καλπάκι. Ασυζητητί!». Μάλιστα έλεγε μετά ότι του είπαν: «Πρόσεξε, παίζεις το κεφάλι σου κορώνα-γράμματα. Την άλλη μέρα είσαι τελειωμένος». Είχε όμως ένα πρόβλημα. Πώς θα περνούσε τον Καλαμά; Τον χώριζε ο Καλαμάς για να πιάσει ορισμένους θύλακες που ήθελε αυτός. Σκέφτηκε όμως ότι είχε τις βάρκες των ψαράδων. Ήταν περίπου είκοσι, είκοσι δύο βάρκες. Έπρεπε να μεταφέρει. Παρότι πόλεμος, παρ' όλο επιστράτευση, τα πάντα, δεν επιστράτευσε. Έστειλε αγγελιαφόρο, παρακάλεσε να πάρουν τις βάρκες και να τις πάνε στο *Ροδοτόπι*, γιατί τότε υπήρχε η *Παμβώτιδα* και η *Λαψίστα*[346] και έτσι πήγαν οι ψαράδες με τα κουπιά και με τα πανιά, τις περάσανε μέσα στη Λαψίστα και τις πήγαν στο Ροδοτόπι και από εκεί φορτώθηκαν και πήγαν στον Καλαμά. Οι βάρκες ως αυτοσχέδια κινητή, πλωτή γέφυρα ποταμού για πυρομαχικά. Τις έβαζε δίπλα- δίπλα, ανάλογα με το πλάτος που είχε το ποτάμι, και έβαζε επάνω ξύλα και περνούσε τα πυρομαχικά ή ό,τι ήθελε στα σημεία που ήθελε. Ανάλογα με το πλάτωμα που είχε το ποτάμι τις έβαζε δίπλα-δίπλα. Έβαζε ένα σχοινί, έπιανε τη μία βάρκα εδώ, την άλλη δίπλα, δίπλα, δίπλα, τις έδενε από εδώ και από εκεί με δύο σχοινιά, έβαζε και τα μαδέρια επάνω και περνούσε αυτά που ήθελε να περάσει. Τα πήγαινε παρακάτω, εκεί που ήθελε, σαν πλωτές γέφυρες. Μάλιστα, στο τέλος ήρθε να ευχαριστήσει τους ψαράδες και να τους πει ότι τον βοήθησαν σημαντικά, γιατί έκανε περάσματα εκεί που ήθελε και απεδείχθησαν σωτήρια, γιατί πέτυχε και σταμάτησε τους Ιταλούς εκεί που ήθελε εκείνος[347].

---

[346] *«…Τα νερά της Παμβώτιδας, πρέπει παλαιότερα να σκέπαζαν, όχι μονάχα τη σημερινή λεκάνη της, αλλά κι ολόκληρο το σημερινό εκτεταμένο έλος της Λαψίστας. Έτσι που, όχι μονάχα ο Βράχος και το Νησί, αλλά και οι βουνοί του Περάματος και της Καστρίτσας, θα ήταν, σχεδόν ολόκληροι περιτριγυρισμένοι από νερά, που θα έφταναν ίσαμε του Πετσάλη και του Πρωτόπαππα...».* Βλ. Σαλαμάγκας Δ., *ό.π.*, σ. 95.

[347] Ο Σαλαμάγκας (*ό.π.*, σσ. 96-97) αναφέρει το γεγονός επιγραμματικά ως εξής: *«Στον τελευταίο πόλεμο, το μεγάλο καΐκι χρησιμοποιήθηκε για γεφυρώσεις και βοήθησε έτσι την αντίσταση κατά του κατακτητή της γειτονικής χερσονήσου. Όμως δεν ξαναγύρισε από κει. Και σχεδόν αμέσως κατόπι,*

Είναι μεγάλη η συμβολή του Νησιού στην ιστορία του ’40. Να σκεφτείτε ότι μία βάρκα που ήταν καινούρια, δεν είχε πέσει ακόμη στο νερό, κόστιζε τότε 9.000, οι βάρκες αυτές, που ήταν ένα μεγάλο ποσό για τότε. Καινούρια, δεν την είχε ρίξει ακόμη. Την πήραν και αυτή επάνω. «Πάρτε τη και αυτή». Και αυτή. Γιατί ο αγώνας ήταν ιερός. Και δεν πήρε κανένας ούτε μία δραχμή αποζημίωση!

Αυτή είναι από την καρδιά, συμβολή από καρδιάς. Οι βάρκες καταστράφηκαν, εννοείται, από χτυπήματα. Εκεί, στο δέσιμο, τις ενώνανε με τα σχοινιά. Έχουμε μία τριχιά εδώ πέρα, δένουμε τη μία εδώ, την άλλη εκεί από το πίσω μέρος, και δύο τριχιές, μία από εδώ, μία από εκεί, τις έχουμε σαν γέφυρα. Βάζουμε και τα μαδέρια πάνω και περνάνε. Γιατί ήθελε να τις μετακινεί γρήγορα. Ε, καλά, κουνιόταν… δέκα μέτρων η κάθε βάρκα. Να σκεφτείς ότι δεν έχουμε μαρτυρίες ότι ήταν Νησιώτες οι πολεμιστές εκεί, δεν ξέρουμε… Να σκεφτείτε ότι ήταν βάρκες, οι οποίες φόρτωναν τέσσερις και πέντε τόνους ξύλα και κάρβουνο[348].

Πολλοί είχαν πάει στο μέτωπο. Όμως κανένα παιδί δικό μας, παρόλο ότι έλαβαν μέρος σε όλους τους πολέμους, δεν είχαμε θύμα. Αν θα έρθετε καμία φορά στο Νησί, θα πάμε να σας δείξουμε την εκκλησία εκεί, την Κοίμηση της Θεοτόκου που καθαρίζουμε τώρα. Η εικόνα της Παναγίας είναι 11^{ος} αιώνας. Είναι ζωγραφισμένη και από τις δύο μεριές. Από το πίσω μέρος η μισή εικόνα είναι κομμένη. Γιατί κόβανε, την θεωρούσανε θαυματουργή και κόβανε κομματάκια και κάνανε φυλαχτά. Και ειδικότερα κάνανε τα φυλαχτά αυτά ή στα μικρά παιδιά ή στα παιδιά που πήγαιναν φαντάροι. Από το πίσω μέρος είναι η Άκρα Ταπείνωση. Αν τη δείτε, θα σας πιάσει δέος. Είναι 11^{ος} αιώνας. Και θεωρείται, ότι παρ’ όλο που τόσα παιδιά πήγαν στον πόλεμο, πήραν μέρος σε όλες τις μάχες, και πού δεν πήραν… δεν είχαμε κανένα θύμα. Βέβαια, από κρυοπαγήματα είχαμε, αλλά θύμα δεν είχαμε Υπήρχε φοβερή προστασία.

Η μεν *Λαψίστα* έδινε στην *Παμβώτιδα* χέλια, και η δε *Παμβώτιδα* έδινε στην *Λαψίστα* κυπρίνο. Ήταν αγαπημένες αδερφές[349]. Και τα παπιά πηγαινοερχόταν στην μία και στην άλλη λίμνη. Ένας δε, ο Ιταλός Πρέσβης, ο οποίος λεγόταν Ανδρέας Λιβεράν, τον παίρνανε οι ψαράδες και κυνηγούσε και είπε στους ψαράδες ότι «ξέρετε…», έβλεπε τις δυσκολίες που είχαν για να ζήσουν… μάλιστα πολλές φορές τα παπιά τα πούλαγαν για να βγάλουν το

ήρθε η μπενζίνα». Ο Γιαννιώτης λογοτέχνης και ιστοριοδίφης θεωρεί τον πόλεμο ως μια από τις τέσσερις αιτίες που «αφάνισαν οριστικά το παλιό καΐκι».

348 Για τη συμβολή του καϊκιού στην τροφοδοσία των Ιωαννίνων με κάθε είδους εμπόρευμα που έφτανε ως το Δίσκο και μεταφερόταν στα Γιάννινα με τις βάρκες με κουπιά κάνει λόγο ο Δημήτρης Σαλαμάγκας, *ό.π.*, σσ. 96-98.

349 Πληροφορία τοπικής ιστορίας με συναισθηματική-στοργική χροιά από τον αφηγητή, ως κατοίκου του Νησιού και μεγαλωμένο στα νερά της λίμνης, για την επικοινωνία των δύο λιμνών, πριν την αποξήρανση της Λαψίστας, η οποία σήμερα είναι πεδιάδα.

μεροκάματο. Τους είπε ότι στην Ιταλία υπάρχουν δύο είδη ψαριού, το οποίο το ένα λέγεται *κυπρίνος* και το άλλο λέγεται *γλύνι*. «Από ό,τι με πληροφορούν μπορούν να ζήσουν στο γλυκό νερό και στη λίμνη». Είχαν τόσο τυφλή εμπιστοσύνη σε αυτόν τον άνθρωπο και τον αγαπούσαν τόσο πολύ, που πίστεψαν αυτά που τους είπε. Τότε στο Νησί υπήρχε ο Συνεταιρισμός. Το Νησί υπήρξε ο πρωτοϊδρυτής Αλιευτικός Συνεταιρισμός στην Ελλάδα. Μάζεψαν τα χρήματα… Οι ψαράδες πίστεψαν, μάζεψαν τα χρήματα και με μεγάλες δυσκολίες, μάλιστα πολλοί βάλανε και τα λίγα χρήματα που είχαν για τις προίκες των παιδιών, και πήγαν στην Ιταλία. Τα ψάρια που κατέληξαν στα Γιάννενα ήταν μια χούφτα. Γιατί δυστυχώς, δεν υπήρχαν τα μέσα τότε, δεν υπήρχαν τα οξυγόνα, δεν υπήρχε το ένα, το άλλο, να έρθουν όλα ζωντανά. Χάθηκαν στο δρόμο, ψόφησαν. Αυτά όμως βρήκαν ένα θαυμάσιο περιβάλλον, γέμισε η λίμνη από ψάρια. Μάλιστα ερχόταν κατά περιόδους, ειδικά τον Μάιο, ερχόταν οι Ιταλοί και τα παρακολουθούσαν, γιατί τον Μάιο γεννάνε αυτά. Να δουν πως γεννάνε, αν γεννάνε κ.λπ. Γέμισε η λίμνη ψάρια. Ο πληθυσμός όμως δεν τα έτρωγε, επειδή δεν τα ήξερε τι ψάρια είναι αυτά. Δεν τα προτιμούσε κανένας. Όμως ήρθε το ’40, ο πόλεμος, η πόλη υπέφερε και τα ψάρια ήταν εκείνα που έσωσαν τον αστικό πληθυσμό από την πείνα. Μάλιστα τότε, διοικούνταν η λίμνη από ένα ειδικό Ταμείο. Το Ειδικό Ταμείο Παμβώτιδος. Προήδρευε ο εκάστοτε Μητροπολίτης. Τότε στα Γιάννενα Μητροπολίτης ήταν ο Σπυρίδων, ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος, Σπυρίδων Βλάχος[350]. Πήγαιναν κατά εκατοντάδες ο κόσμος στην Μητρόπολη και ζήταγαν να φάνε[351]. Και παρακάλαγε τους ψαράδες ούτως ώστε να πιάνουν ψάρια, να τα μοιράσουν στον κόσμο να φάνε. Και πράγματι αυτό κάνανε οι ψαράδες. Ο χειμώνας ήταν πολύ δύσκολος και το επάγγελμα του ψαρά σκληρό, με τα μέσα εκείνα. Ούτε καν αδιάβροχα δεν είχαν. Παγωμένοι. Λοιπόν, βγάζανε τα ψάρια, τα πηγαίνανε στα Γιάννενα και τα μοιράζανε. Μάλιστα υπήρχαν κάποιες εποχές που στη λίμνη δεν πιάνονταν τα ψάρια, διότι, εδώ κάνω μία παρένθεση, είπαν σε έναν Αγά να νοικιάσει τη λίμνη. Και είπε ο Αγάς «εντάξει, θα τη νοικιάσω. Αλλά άμα πεισμώσουν τα ψάρια;». Άρα, λοιπόν, κάποια εποχή πείσμωναν και αυτά (!) Κάποιοι ψαράδες από εμάς -ήταν πιο εύκολο το ψάρεμα στη *Λαψίστα* επειδή ήταν πιο ρηχή- πήγαιναν στην *Λαψίστα* να ψαρέψουν. Παρακάλεσαν τους ψαράδες και εκείνους, ούτως ώστε τα ψάρια αυτά να τα φέρνουν να τα

---

[350] Για τον Επίσκοπο Ιωαννίνων και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Σπυρίδωνα Βλάχο βλ. Βλάχος Κων. (επιμ.), *Σπυρίδωνος του από Ιωαννίνων Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, 1949-1956, Κείμενα*. Επιστασία και φροντίδι Μητροπολίτου Σερβίων και Κοζάνης Κυρού Διονυσίου (Ψαριανού), Έκδοσις Ιεράς Μητροπόλεως Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2006.

[351] Γίνεται λόγος για την επισιτιστική βοήθεια κατά την Κατοχή, που είχε στη μέριμνά της η Εκκλησία, η οποία δραστηριοποιήθηκε πολύ χάρη στον Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα Βλάχο.

μοιράζουν και εκείνα. Πώς θα ερχόταν; Δεν ήταν εύκολη η μεταφορά από την Λαψίστα εδώ. Αυτοκίνητα δεν υπήρχαν, τίποτε δεν υπήρχε… Υπήρχαν όμως οι σούστες. Δηλαδή, το άλογο με το κάρο[352]. Άρα, λοιπόν, και οι κάτοικοι στη *Λαψίστα* και στα άλλα χωριά με τα κάρα, τα ψάρια, οι ψαράδες, και στα Γιάννενα τα κάρα με τα ψάρια. Άρα, λοιπόν, αυτή η δουλειά έγινε αρκετό καιρό ούτως ώστε να μπορέσει να αντιμετωπίσει ο κόσμος την πείνα που υπήρχε, γιατί δεν είχε τίποτε. Ούτε χρήματα, ούτε τίποτα. Βέβαια, εμείς στο Νησί, οι ψαράδες δεν πείνασαν. Για τον εξής λόγο: διότι πήγαιναν στα χωριά. Έπαιρναν ψάρια, πήγαιναν στα χωριά. Έδινες ένα κιλό ψάρια, σου έδινε ένα κιλό καλαμπόκι. Γινόταν έτσι οι ανταλλαγές. Είτε φασόλια, είτε το ένα είτε το άλλο, και έτσι κανένας στο Νησί δεν πείνασε. Μάλιστα τα ψάρια αυτά και τα χέλια, παίξανε σπουδαίο ρόλο ακόμη και στην Κατοχή.

Στο Νησί υπήρχε μια πολύ μεγάλη, η ανώτερη διοίκηση, που υπήρχε στην Ήπειρο, ήταν στο Νησί και στεγάζονταν στο σπίτι του Λάππα[353]. Αυτοί επικοινωνούσαν με τον Φύρερ, με τον Χίτλερ κατευθείαν. Είχαν δε ειδικά αμφίβια αυτοκίνητα, που πηγαινοέρχονταν όλη την ημέρα. Εκείνη την εποχή! Είχαν όμως αδυναμία στα ψάρια και στα χέλια και οι Νησιώτες προσπάθησαν να τους κάνουν φίλους. Μάλιστα τούς καλούσαν σε γάμους, σε πανηγύρια. Παίρνανε μέρος οι Γερμανοί, παρόλο του ότι το Νησί ήταν το μεγαλύτερο οπλοστάσιο που προμήθευε τις αντιστασιακές οργανώσεις. Πίσω προς τα μοναστήρια, εκεί στο βάλτο, ήταν σκαριά. Τα σκαριά τα είχαν γεμάτα με όπλα και τα μετέφεραν το βράδυ ή τα έφερναν προς τα εδώ ή τα πήγαιναν προς τα κάτω. Μέσα στη μύτη των Γερμανών, χωρίς να τους πάρουν χαμπάρι οι Γερμανοί. Λοιπόν, τα ψάρια και τα χέλια που είχαν αδυναμία οι Ιταλοί και οι Γερμανοί, ειδικότερα οι Γερμανοί… Μάλιστα μία θεία του Χρήστου, την είχαν, ας πούμε και τους βοηθούσε και τους μαγείρευε κιόλας, η γιαγιά του Μητροπολίτη του Ελασσόνος, την είχαν εκεί και βοηθούσε και μάλιστα έλεγαν τα καλύτερα λόγια χωρίς να ξέρουν βέβαια… Βέβαια κάποια στιγμή ήρθαν σε δύσκολη θέση. Γιατί πήραν εντολή από τα κόμματα να βγουν στα αντάρτικα και φύγανε κάπου σαράντα παιδιά και φώναξαν εκεί τον Πρόεδρο. Εκεί ο «Σεφ». Και του λέει «τι να κάνω τώρα;». «Α, τα παλιόπαιδα πήγαν μέχρι εκεί πέρα. Θα πάω να τα φέρω όλα εδώ», λέει ο Πρόεδρος. Λοιπόν… προσπαθούσαν, ας πούμε, κατά κάποιο τρόπο να μην τα πάρουν… Θέλω να πω ότι, παρ' όλη την Κατοχή, παρά τις δυσκολίες, όμως τα ψάρια και τα χέλια παίξανε σπουδαίο ρόλο. Παρ' όλο ότι σας λέω στη μύτη των Γερμανών γινόταν ό,τι γινόταν. Μάλιστα οι Γερμανοί είχαν εγκαταστάσεις στο

---

[352] Για τα παλιά Γιάννενα και ιστορικά περιστατικά που συνδέονται με τη ζωή της πόλης βλ. Παπαγεωργίου Δ.Κ., *Για την πόλη μας*, Ιωάννινα 2009.

[353] Οικογένεια που σχετίζεται και με τον Απελευθερωτικό Αγώνα του 1912-13 και την Απελευθέρωση των Ιωαννίνων.

αεροδρόμιο, που, παλιά, το αεροδρόμιο ήταν δίπλα από την *Καστρίτσα*, δίπλα από την Κατσικά και εκεί είχαν εγκαταστάσεις αυτοί, και είχαν μία μεγάλη βάρκα σιδερένια που πηγαινοερχόταν. Και τους έπιασε μία φουρτούνα και τους έπνιξε. Είχαν πνιγεί τέσσερις και είχαν πάει όλοι οι Νησιώτες και τους βρήκαν τότε και το θεώρησαν ας πούμε…. σπουδαίο ότι τους βοηθήσαμε να βρουν. Υπήρχε άμεση σχέση… Σας λέω ότι παρ' όλη τη σκληράδα που είχανε, έδειχναν επιείκεια. Δεν καταλάβαιναν; Καταλάβαιναν, δεν ήταν χαζοί… Ήξεραν τι τους γίνεται.

Η λίμνη ειδικότερα εδώ στην περιοχή της *Σκάλας*, αυτού, μέχρι το *Κάστρο*, ήταν πρανές, με άμμο. Πήγαιναν εκεί, είχαν άλλοι να ψαρέψουν με το καλάμι και άλλοι να πλύνουν τα ρούχα.

Θυμάμαι, βέβαια, όταν πήραν τους Εβραίους, μάλιστα είχαμε άμεση σχέση με τους Εβραίους. Ο πατέρας μου είχε σχέσεις με τους Εβραίους. Λοιπόν, ήταν 25η Μαρτίου. Έριχνε χιόνι. Οι εποχές αυτές είναι οι καλύτερες εποχές για τα χέλια. Μεταναστεύουν. Εγώ περίμενα να έρθει ο πατέρας, γιατί πήγε να τραβήξει τα δίχτυα που πιάνουν χέλια για να δω αν έπιασε κανένα χέλι. Καθόμουν κάτω στο Μώλο. Έκανε κρύο και χιόνιζε κιόλας. Έβλεπα κάτι πράγματα… αυτοκίνητα, κόσμο που περνούσαν από πάνω… Περίμενα. Καμιά φορά, ήρθε ο πατέρας μου, τον ρώτησα: «Έπιασες κανένα χέλι;». Τα δίχτυα τα είχε στον Άγιο Νικόλαο, εκεί κάτω, γιατί αυτά από εκεί ήταν η δίοδος να φύγουν και ως επί το πλείστον τα δίχτυα έπεφταν εκεί. Λοιπόν, και μάλιστα, εδώ είναι το μυστήριο του χελιού. Όταν ρίχναμε τα δίχτυα κάναμε και ορισμένα ζιγκ-ζαγκ, για να μπορέσουμε να τα ξεγελάσουμε. Να μπουν και να μην ξαναβγούν. Όταν όμως φεύγουν αυτά προς τα κάτω για να βρουν τη δίοδο να φύγουν, που τρέχει το νερό, γιατί την οσμίζονται, ξέρουν που είναι η τρέξη, την καταλαβαίνουν. Από εδώ μπορεί να φύγει και να πάει να βρει τη δίοδο αυτό, πάνε τόσο προσεκτικά, που το βλέπει το δίχτυ και δεν πιάνει. Όταν όμως πάει προς τα κάτω και το πάρει η μέρα, αρχίζει να χαράζει αισθάνεται ότι χάραξε και γυρίζει πίσω. Τότε φεύγει κάπως άτακτα. Δεν προσέχει. Και μπλέκεται στα δίχτυα. Λοιπόν, ήρθε ο πατέρας. «Έπιασες κανένα;». «Τέσσερα», μου λέει, «έπιασα χέλια». Του λέω: «Τι είναι τούτα ρε πατέρα;». «Πού ξέρω βρε παιδί μου… Ξέρεις τι γίνεται στον Άγιο Νικόλαο; Χαμός. Αυτοκίνητα, φωνές, το ένα το άλλο…», και μάθαμε μετά ότι πήραν τους Εβραίους[354]. Περνούσαν από τον Άγιο Νικόλαο Κοπάνων[355]. Ως επί το

---

[354] Για την εξόντωση των Γιαννιωτών Εβραίων βλ. μαρτυρία του Εβραιο-γιαννιώτη Σαμουήλ Κοέν και της συζύγου του Εσθήρ Κοέν.

[355] Ο Άγιος Νικόλαος *εις Κοπάνους* είναι από τις παλαιότερες και ιστορικές εκκλησίες της πόλης δίπλα στη λίμνη. Προσέλαβε την επωνυμία «Κοπάνων» από τους κόπανους που

πλείστον τους είχαν μαζέψει εδώ κάτω στο *Μώλο*. Στο *Κουρμανιό* και στο *Μώλο* κάτω. Στον *Μαβίλη*. Εκεί. Και περνούσαν από εκεί. Εν τω μεταξύ, αυτοί το περίμεναν. Γιατί είχαμε μία οικογένεια εμείς που είχε έρθει… Εσδρά λεγόταν η οικογένεια αυτή. Η γυναίκα του… λεγόταν Μπατίρ. Αυτοί ήρθαν και μείνανε στο *Νησί* γιατί φοβόταν μην τους πάρουν. Εν τω μεταξύ ήξερε πολύ καλά γαλλικά και την είχαν πάρει οι Γερμανοί να μεταφράζει κείμενα. Είχαν όμως αυτήν την ανησυχία. «Θα μας πάρουν, θα μας πάρουν». Τους πήρε στο λαιμό του ο πρόεδρος, ο Καμπιλής[356]. Ο πρόεδρος της Κοινότητος είχε άμεση σχέση με τον Στρατηγό. Ό,τι τους έλεγε ο Στρατηγός, του τα έδιναν όλα, με τη συμφωνία ότι θα τους ειδοποιήσει, μόλις έρθει η διαταγή, να φύγουν. Το είχε υποσχεθεί. Αυτό φαίνεται όμως οι Γερμανοί το ψυλλιάστηκαν. Και ήρθε η διαταγή, ήρθε με το υδροπλάνο. Ήρθε ένα υδροπλάνο. «Ω! Αεροπλάνο κάθεται στη λίμνη!». Ήρθε ένα αεροπλάνο, έκατσε στη Σκάλα, βγήκε, πήρε τη διαταγή και έμασαν τους Εβραίους. Πέρασαν τα χρόνια. Έρχονται μία μέρα κάτι γνωστοί εδώ, «σε θέλουμε» μου λένε. «Τι με θέλετε;». Εκλογή Κουρτ Βαλντ-Χάιμ στην προεδρία της Αυστρίας. Βάσιμες οι πληροφορίες ότι ένας από τους τρεις που βγήκαν από το αεροπλάνο ήταν ο Κουρτ Βαλντ-Χάιμ[357]. «Τι με θέλετε»; «Αυτό και αυτό…», ήρθαν λέει από κάτω, από τη Μοσάντ, και ψάχνουν τους Εβραίους. Μάλιστα ένας από τους Εβραίους είχε βγει στα αντάρτικα και επειδή ο πατέρας μου τον είχε βοηθήσει, όταν είχε γυρίσει, το θεώρησε ευγνωμοσύνη και του βάφτισε και την κοπέλα. Έδωσε τα χρήματα δηλαδή αυτός να βαφτίσει την κοπέλα του πατέρα μου. Την έχει βαφτίσει, τη δική μου την αδελφή. Ο Εβραίος έδωσε τα χρήματα. Χριστιανή βέβαια την βάφτισε, αλλά έδωσε τα χρήματα και όλα τα έξοδα τα έκανε αυτός και μάλιστα πήρε και δώρα στη θυγατέρα. Και ο πατέρας μου όταν ήρθε του είπε: «Έλα εδώ Μορίς. Τι θέλεις; Εγώ θα σε βοηθήσω». Έμποροι ήταν. Εσδράς λεγόταν αυτός. Είχαν τα μαγαζιά, αυτά που έχουν οι Μπαράτσες τώρα, ήταν δικά του. Φύγανε μετά στην Αθήνα. Τώρα βέβαια πέθαναν και οι δύο. Ο κουμπάρος ο δικός μου είχε ένα μεγάλο μαγαζί στην *Καπνικαρέα*, ακριβώς στη γωνία, με κουρτίνες. Και το θεώρησε, τέλος πάντων…

χρησιμοποιούσαν οι Γιαννιώτισσες νοικοκυρές στην πλύση των στρωσιδίων, κιλιμιών κλπ. στην ακρολιμνιά.

356 Εννοεί τον Σαμπεθάι Καμπιλή. Σ' αυτόν αναφέρεται και ο Δημήτρης Χατζής, στο βιβλίο του «Το τέλος της μικρής μας πόλης».

357 Για την άγνωστη και μυστική δράση του υπολοχαγού Κουρτ Βαλντ- Χάιμ (μετέπειτα προέδρου της Αυστρίας και γενικού γραμματέα του Ο.Η.Ε.) και τη συμμετοχή του σε αρκετές εντολές εκτελέσεων και ολοκαυτωμάτων, όπως στη σφαγή του Κομμένου, πολλά στοιχεία έχει συγκεντρώσει ο φιλόλογος-ερευνητής Χρήστος Βασιλάκης στην μελέτη του: *Το αίμα των μαρτύρων, Το Κομμένο στα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής,* Γρηγόρης, Αθήνα 2012. Βλ. και Mazower M., *Waldheim goes to war*, London Review of Books, 23 June 1988. Πρβλ. και Μάγερ Φ.Χ., *ό.π.*, σ. 322.

Έψαχναν να βρουν κάποια φωτογραφία του Κουρτ Βαλντ-Χάιμ. «Βρες μου κάποιον να έχει αυτή τη φωτογραφία». Πού να βρω τέτοια; Είχαν βάσιμη πληροφόρηση ότι ο Βαλντ-Χάιμ ήταν αυτός που ήρθε στα Γιάννενα. Και έφερε την εντολή για να συλληφθούν οι Εβραίοι. Αυστριακός ήταν, υπηρετούσε στον Γερμανικό Στρατό με το βαθμό του υπολοχαγού.

7.7 Γκέκης Δημήτριος

Χρονολογία γεννήσεως: 1922
Χρόνος καταγραφής: 5/2/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα, Γραφείο Εφημερίδας *Το Ζαγόρι*
Τόπος καταγωγής: Πάπιγκο Ζαγορίου
Ιδιότητα: Στρατιωτικός

Γεννήθηκα το 1922 στις 24 Μαΐου στο *Πάπιγκο* Ζαγορίου[358]. Το ’40 ήμουν 18 χρονών, μαθητής της τελευταίας τάξης του γυμνασίου. Στην *Πωγωνιανή*. Για πρώτη φορά πήγα στο γυμνάσιο της *Πωγωνιανής*[359], τη χρονιά εκείνη, για οικογενειακούς και οικονομικούς λόγους. Ενώ, τα προηγούμενα έτη, ήμουν μαθητής της Ζωσιμαίας Σχολής[360] μέχρι την έκτη, 17 χρόνια έζησα στη Ζωσιμαία. Και τη τελευταία χρονιά πήγα σχολείο στην *Πωγωνιανή*. Δεν έμεινα στο οικοτροφείο. Από τις προηγούμενες μέρες πριν την κήρυξη του πολέμου υπήρχε μία ενημέρωση της κρίσιμης κατάστασης που υπήρχε. Είχαμε επαφές με στρατιώτες οι οποίοι προέρχονταν από τα φυλάκια της παραμεθόριας περιοχής και μας δίνανε ορισμένα στοιχεία. Τί γινόταν από την πλευρά των Ιταλών. Ότι συγκεντρώνονται, ότι προωθούνται. Υπήρχε κάποια κινητικότητα, προετοιμασία, κάποια ενημέρωση για την κατάσταση αυτή. Ξυπνήσαμε τη 28η Οκτωβρίου από τις βροντές του πυροβολικού. Μόλις ακούσαμε τις πρώτες, ήταν ξημερώματα. Όλοι οι μαθητές σηκωθήκαμε και συγκεντρωθήκαμε στο προαύλιο του γυμνασίου για να πάρουμε εντολές από τον γυμνασιάρχη μας. Τι θα κάνουμε; Τί θα γίνουμε; Είχαμε γυμνασιάρχη ένα σπουδαίο άνθρωπο τότε, τον Παπαγεωργίου, έτσι λεγόταν ο γυμνασιάρχης στην *Πωγωνιανή*. Ο οποίος ήταν πολύ υπηρεσιακός, δεν ήταν άνθρωπος να λαμβάνει πρωτοβουλίες. Ρωτούσαμε τι θα κάνουμε; Μας έλεγε «περιμένω εντολές από την προϊσταμένη αρχή». Κάναμε διάφορες συζητήσεις. Αρχίσαμε λοιπόν να συζητάμε και να σκεφτόμαστε να φύγουμε. Γίναμε ορισμένα γκρουπ, ανάλογα με την περιοχή που κατάγονταν οι μαθητές. Υπήρχε μια μεγάλη ομάδα που αποτελούνταν από μαθητές από τα *Δολιανά*[361] και

---

358 Βλ. Παπαϊωάνου Ι., *Το Πάπιγκο, Ένα από τα ωραιότερα χωριά του Ζαγορίου*, τόμ. Α΄, Πάπιγκο 1994[3].

359 Πρόκειται για κεφαλοχώρι του Πωγωνίου, που πρωτοστατούσε στον διοικητικό, εκκλησιαστικό και εκπαιδευτικό τομέα. Βλ. και Λαμπρίδης Ι., *Ηπειρωτικά Μελετήματα Β΄*, Τεύχος Έβδομον, *Πωγωνιακά*, σσ. 16-44, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1993[2].

360 Η Ζωσιμαία Σχολή είναι το φημισμένο έργο ευποιίας της μεγάλης και φιλογενούς αδελφότητας των Ζωσιμάδων, οι οποίοι ευεργέτησαν πολλαπλώς τα Γιάννενα, την Ήπειρο και το Έθνος ολόκληρο. Η γεραρά Ζωσιμαία υπήρξε, από το 1828, το σπουδαιότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα του αλύτρωτου Ελληνισμού. Λειτουργεί σήμερα ως Γυμνάσιο (Πειραματικό) και Λύκειο. (Βλ. Εργολάβος Σπ. (επιμ), *Μνήμη Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2000).

361 Χωριό του Πωγωνίου, από όπου καταγόταν και ο Ιωάννης Γεννάδιος (1844-1932).

από το Δυτικό Ζαγόρι[362], την οποία αρχικά είχα αποφασίσει κι εγώ να ακολουθήσω, διότι από το *Καλπάκι* επάνω ήξερα καλά το δρομολόγιο, διότι το είχα κάνει πολλές φορές. Τελικά δεν ακολούθησα αυτή την ομάδα κι ευτυχώς δεν την ακολούθησα, διότι η ομάδα αυτή είχε ένα σοβαρό ατύχημα. Όταν έφτασαν στην περιοχή της γέφυρας των Αγίων, κοντά στα *Δολιανά*, τότε δεχθήκαν επίθεση, να πούμε, από την πολεμική αεροπορία των Ιταλών με αποτέλεσμα να σκοτωθεί ένας μαθητής, ονόματι Βλαστός[363] από τον *Ελαφότοπο*[364]. Ενώ ήμουν έτοιμος να τους ακολουθήσω κι εγώ, δύο άλλοι συμμαθητές μου, ένας από τον *Γεροπλάτανο*[365] κι ένας από το *Βασιλικό*[366], ήρθαν και μου λεν «πού θα πας μ' αυτούς; αυτή είναι μακρινή διαδρομή. Έλα από δω, μαζί θα ακολουθήσουμε τα ριζά και θα φτάσουμε γρήγορα, να πούμε, στη περιοχή του *Γεροπλατάνου*. Τους ακολούθησα κι εγώ, λοιπόν, αυτούς πραγματικά. Η πορεία μας ήτανε υπό συνεχή βροχή και τελικά φτάσαμε στον *Γεροπλάτανο* (από 'κει καταγόταν ο συμμαθητής μου ο Μούκας Δημήτριος, ενώ ο άλλος ήταν από το *Βασιλικό*, ο Πρίντζης). Τελικά φιλοξενήθηκα στο σπίτι του Μούκα. Ο πατέρας του ήταν δάσκαλος. Μου βγάλαν τα ρούχα, μου τα στέγνωσαν, με περιποιηθήκανε, με ταΐσανε κι ύστερα από λίγο με εντολή του πατέρα του Μούκα με έβγαλε σε ένα σημείο του δρόμου, του αμαξιτού δρόμου, και με κατατόπισε ποιο δρομολόγιο θα ακολουθήσω. Με κατεύθυνση προς την *Αρίστη*[367] και μετά, να μη τα πολυλογούμε, κατόρθωσα την ίδια μέρα να φτάσω στο *Πάπιγκο*. Δεν πήγα κατευθείαν στο σπίτι μου, προτίμησα να πάω στο μεσοχώρι, όπου εκεί βρήκα μαζεμένους τους κατοίκους στο κοινοτικό γραφείο. Είχαμε ένα ραδιόφωνο εκεί πέρα και παρακολουθούσαμε τα νέα. Έτσι, να πούμε, τελείωσε η πρώτη μέρα του πολέμου.

---

[362] Το Ζαγόρι σήμερα διακρίνεται σε Ανατολικό, Κεντρικό και Δυτικό. Βλ. Εργολάβος Σπ., *Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστοιρκά ντοκουμέντα*, Ιωάννινα 2007[2].

[363] Η βόμβα έπεσε κοντά στο *Χάνι Δολιανών*, στη θέση «Κορακότρυπα», απέναντι ακριβώς από τη γραμμή άμυνας *Καλπακίου*. Ο Απόστολος Βλαστός, μαθητής της ΣΤ΄ Τάξεως του Γυμνασίου Πωγωνιανής, βλήθηκε βαριά στην κοιλιά και ξεψύχησε στην αγκαλιά του μικρότερου αδελφού του Ηλία Βλαστού (νυν συνταξιούχου δασκάλου), ο οποίος ήταν στην ίδια ομάδα και ο οποίος από τότε έχασε την ακοή του. Ο Απόστολος Βλαστός ίσως είναι ο πρώτος μαθητής θύμα του πολέμου που μόλις είχε αρχίσει (28-10-1940). Βλ. Κωστούλας Χρ.Κων., *Γεγονότα στο Πωγώνι 1940-41 και το Χρονικό του Ανεξάρτητου Τάγματος Δελβινακίου*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 21, Ιωάννινα 2009.

[364] Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου, με παλαιότερη ονομασία «Τσερβάρι». Βλ. Λαμπρίδης Ι., *ό.π.*, σσ. 22-55.

[365] Χωριό του Πωγωνίου.

[366] Κεφαλοχώρι του Πωγωνίου, με παλαιότερη ονομασία *Τσαραπλανά*. Βλ. και Λαμπρίδης Ι., *ό.π.*

[367] Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου, με παλαιότερο όνομα *Αρτσίστα*. Βλ. Λαμπρίδης Ι., *ό.π.*, σσ. 68-69.

Στο *Πάπιγκο* αντιμετωπίσαμε μια κατάσταση από την εισροή προσφύγων. Πρόσφυγες των παραμεθορίων χωριών, οι οποίοι με την εισβολή των Ιταλών, εγκατέλειψαν τα σπίτια τους. Αυτούς τους ανθρώπους κατορθώσαμε και τους τακτοποιήσαμε από πλευράς στέγασης. Υπόψιν ότι, τότε, όλοι οι νέοι ήμασταν οργανωμένοι, να πούμε, στην Νεολαία του Μεταξά[368]. Εγώ, μάλιστα, ήμουν και βαθμοφόρος, να πούμε, και το έργο αυτό της τακτοποιήσεως των προσφύγων σε κάποια οικήματα, έστω και καλύβες, το είχα αναλάβει εγώ. Ήταν μία μικρή προσφορά, να πούμε, από πλευράς μου στο θέμα αυτό.

Είχαν έρθει από τα πιο κοντινά χωρία, από τα *Δολιανά*, τα *Ραβένια*[369], Άνω, Κάτω *Ραβένια*, ήταν από τα πιο προωθημένα, *Μολυβδοσκέπαστο*, *Αργυροχώρι*… Πολλά χωριά… Πρέπει να ήρθανε πάνω από τριακόσιοι κάτοικοι. Και τους βολέψαμε και σε σπίτια κενά. Και ορισμένοι είχανε γνωριμίες. Πήγαν σε σπίτια δικών τους. Στο δικό μου ήρθαν γνώριμοι από τη *Κλειδωνιά*. Και από την *Κόνιτσα* είχαμε. Ορισμένοι, όχι πολλοί.

Πλησίαζαν οι Ιταλοί μέχρι εκείνα τα μέρη, φοβόντουσαν, αν όχι από την πρώτη μέρα, από την δεύτερη, η προέλευση των Ιταλών έφτανε σε αυτά τα χωριά… Είχε αρχίσει η προέλαση των Ιταλών. Η μάχη. Είχε στηθεί πραγματικός αγώνας… Μέχρι που όλα τα τμήματα συνεπτύχθησαν στην κυρία γραμμή αμύνης, που ήταν η γραμμή άμυνας της Ελαίας στο *Καλπάκι*… Τις πρώτες μέρες παρακολουθούσαμε την εξέλιξη και από το τηλέφωνο. Είχαμε μια τηλεφωνική επαφή, με τα παρατηρητήρια της *Τεραπάβας*. Και ξέραμε όλη την εξέλιξη της μάχης. Μέχρι τότε έγινε η αντεπίθεση των Ελληνικών δυνάμεων. Μάλιστα σε κάποια περίπτωση ενημερώσαμε τα τμήματα τα ελληνικά για την δράση του Ιταλικού πυροβολικού, το οποίο ήταν εγκατεστημένο στην περιοχή του χωριού *Μαυροβούνι*, κοντά στον *Γεροπλάτανο*. Ήταν τοποθετημένο σε κάποιο δασύλλιο και δεν ξέρουμε το λόγο που δεν το είχαν ανακαλύψει τα παρατηρητήρια τα δικά μας. Και έμενε ανενόχλητο εκεί πέρα, οπότε τους δώσαμε τα στοιχεία. Μέσα σε λίγη ώρα επισημάναμε την τοποθεσία στο δικό μας πυροβολικό και με αποτέλεσμα να το βομβαρδίσουν και να σταματήσουν οι Ιταλοί σε εκείνη την τοποθεσία. Τους εντοπίσαμε από τις εκρήξεις, τα σήματα του «πυρ» και φαίνονταν οι λάμψεις.

---

368 Για το ρόλο της νεολαίας στην Αντίσταση και την διατήρηση του ενθουσιασμού για τη νίκη και την ανάκτηση των χαμένων εδαφών από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική καταστροφή, βλ. Πλουμίδης Σπ., «Η Ελλάδα, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η νέα Μεγάλη Ιδέα (1943-46)», *Ιστορία*, «Η επίθεση του Άξονα κατά της Ελλάδος», τεύχ. 520, Οκτώβριος 2011, Πάπυρος, Αθήνα, σσ. 49-59 και Βαρών-Βασάρ Οντ., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Αθήνα 2009.

369 Χωριό του Πωγωνίου.

Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος ήταν μία περίπτωση πολιτικής επιστράτευσης. Καλέσανε αυτούς που λόγω ηλικίας δεν καταταγόταν στο στρατό, είτε πολύ μεγάλης ηλικίας, είτε πολύ μικρής. Μιλάμε για πολιτική επιστράτευση μέσα στην Αλβανία. Μας προσκολλήσανε σε τμήματα μηχανικού. Και εργαστήκαμε για ένα χρονικό διάστημα δύο μηνών περίπου. Μετρώντας το οδικό δίκτυο. Δουλεύαμε ως εργάτες. Σκάβαμε… Ισιώναμε… Είχαμε συσσίτιο, τρώγαμε και εργαζόμασταν. Και μάλιστα κάποια φορά είχαμε και αεροπορική επιδρομή. Είχε κρύο και ανάβαμε φωτιές. Και μας επισημάνανε την θέση οι Ιταλοί και ήρθαν και μας βομβαρδίσανε. Σαν πανηγύρι... Τουλάχιστον, εμείς οι Παπιγκιώτες, δεν είχαμε καμιά απώλεια. Υπήρχαν κάτι τραυματισμένοι από άλλες περιοχές. Ήταν αρχές Φεβρουαρίου. Τότε που προέλαυνε ο ιταλικός στρατός μέσα από την Αλβανία στην περιοχή Τσέσοβα. Προσκολληθήκαμε στο τμήμα του μηχανικού. Δεν ξέρω λεπτομέρειες για τον ταγματάρχη. Μείναμε δύο μήνες. Στα τμήματα εργασίας. Μέσα στο κρύο με κρυοπαγήματα για να φτιαχτούν οι δρόμοι. Το βράδυ κοιμόμασταν στο ύπαιθρο. Χωρίς σκηνές γι αυτό ανάβαμε τις φωτιές, και είχαμε την επίθεση των Ιταλών. Βελτιώναμε τους δρόμους για να περνούν τα άρματα, το ζώα. Ήταν σε κακή κατάσταση, φτιάχναμε χαντάκια για τα νερά, κάναμε διαπλάτυνση για να περνάνε τα οχήματα. Φορτηγά με εφόδια και στρατιώτες. Έφταναν φορτηγά στην Αλβανία. Δεν βλέπαμε να φτάνουν εφόδια, και να έρχονταν, δεν βλέπαμε. Μόνο αυτοκίνητα. Εγώ δεν είχα τύχει σε μάχη, δεν παρακολούθησα. Ήμουν σε βοηθητικό τμήμα, αρκετά πιο πίσω από την πρώτη γραμμή.

Υπήρχε μια τοποθεσία στο *Πάπιγκο*, το οποίο αποτελούσε ωραίο παρατηρητήριο προς την περιοχή της *Αρίστης* και ειδικά της *Γκραμπάλας*. Βλέπαμε τις επιδρομές του πυροβολικού και της αεροπορίας. Ακούγαμε τους μεγαλύτερους, οι οποίοι είχαν λάβει μέρος στη Μικρασιατική εκστρατεία. Έκαναν ορισμένα σχόλια, επί παραδείγματι: να βομβαρδίζεται το *Καλπάκι*, επί σειρά ημερών, χωρίς να εκδηλώνεται επίθεση, αυτό το χαρακτήριζαν ως αδυναμία. Θα πρέπει να σας τονίσω λιγάκι το πνεύμα που υπήρχε την περίοδο εκείνη. Σε όλο τον κόσμο, σε όλο τον λαό, υπήρχε ένα πνεύμα πατριωτικό, ήταν δημιούργημα της ηγεσίας της εποχής εκείνης. Μπορεί να ήτανε δικτατορικό το καθεστώς, αλλά υπήρχε ένα πνεύμα ομόνοιας και αγάπης για την πατρίδα. Άλλωστε είναι γνωστά τα μέτρα**,** ότι αυτοί οι οποίοι φεύγανε από την Αθήνα και ερχόταν προς την περιοχή που διεξήγοντο εδώ στις μάχες, τραγουδούσανε. Όλοι με προθυμία, συμμετείχαν στον αγώνα. Από εκεί παρακολουθούσαμε και την έναρξη της αντεπίθεσης των ελληνικών τμημάτων. Η πρώτη αντεπίθεση εκδηλώθηκε

από την περιοχή της *Γκραμπάλας*[370]. Με νυχτερινή επίθεση. Ήμασταν, μάλιστα, και σε θέση να γνωρίζουμε και το σχέδιο. Ένα τάγμα θα έκανε την επίθεση, ένας λόχος κατά μέτωπον, και άλλοι δύο λόχοι με κυκλωτική κίνηση, να πούμε, προς τα δεξιά, ούτως ώστε να τους αποκόψουμε τους άλλους, οι οποίοι εργαζόταν στην τοποθεσία πριν από την *Γκραμπάλα, Τζιούφα Ράχη* λεγότανε**.** Κατά την νυχτερινή επίθεση είχαν το ατύχημα, τα τμήματα, ιδίως ο λόχος που έκανε την κατά μέτωπον επίθεση, να σκοτωθεί ο λοχαγός ονόματι Χορμόβας. Ήταν σε σημείο να μη προωθήσουν και αναγκάστηκε η ηγεσία να συμπτύξει το τάγμα. Απέτυχε η πρώτη προσπάθεια. Και επαναλήφθηκε την επόμενη μέρα, με πολύ μεγαλύτερη δύναμη, με δύναμη συντάγματος, ένα τάγμα κατά μέτωπο και δύο τάγματα κυκλωτικά… Δεν πέρασαν δυο μέρες μετά την απόβαση των Ιταλών. Οπότε όλοι οι νεαροί Παπιγκιώτες[371], αλλά και άλλοι, φύγαμε από το *Πάπιγκο* και πήγαμε στην τοποθεσία της μάχης, εκεί που έγινε ο αγώνας. Με αρχηγούς, με σκοπό να πάμε να πάρουμε όπλα. Εκεί στην τοποθεσία συναντήσαμε μια κατάσταση φρίκης. Μεγάλος αριθμός φονευθέντων Ιταλών, όλοι τους σκοτωμένοι από το πυροβολικό. Ήταν χαρακτηριστική η ευστοχία του ελληνικού πυροβολικού. Οι Ιταλοί κατείχαν τις θέσεις. Μάλιστα κουβαλούσαν μαζί τόσα από τα χωριά, που περνούσαν, να πούμε, στις θέσεις μάχης, παπλώματα, κουβέρτες, από τα σπίτια που είχαν μείνει… Από εκεί κάναμε μια προμήθεια από όπλα, φυσίγγια, χειροβομβίδες, τα οποία χρησιμοποιήσαμε αργότερα κατά την Κατοχή.

Ο Κωστάκης[372] ήτανε διοικητής ενός τμήματος. Μιας μοίρας πυροβολικού. Δεν ήταν μόνο ο Κωστάκης. Ήταν κι άλλα τμήματα, πολλές μονάδες πυροβολικού. Ο Στάρας ο Σπύρος

---

370 Ηρωική τοποθεσία-σύμβολο. Ήταν η γραμμή αντιστάσεως της VIII^{ης} Μεραρχίας. Καταλαμβανόταν από τους Ιταλούς και ανακαταλαμβανόταν από τους Έλληνες από την 2^{α} Νοεμβρίου 1940 έως την 9^{η} Νοεμβρίου 1940. Χάρη στην τελική κατάληψη του υψώματός της από τους Έλληνες σταμάτησε η προέλαση των Ιταλών και άρχισε η υποχώρησή τους βορείως του Καλπακίου, προς την Βόρειο Ήπειρο. Πρβλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, σσ. 186-194: *«Το ύψωμα Γκραμπάλα, το οποίον ήδη είχε αποτελέσει θέατρον αιματηροτάτης μάχης, με τη δύσι του ηλίου επρόκειτο να γίνει σκηνή φονικωτάτων μαχών». Οι αποφασισμένοι Ιταλοί πολεμιστές της Μεραρχίας Φερράρα, που έλαβαν μέρος στις εκ του συστάδην μάχες ονομάζονταν "Fanti de la Morte", δηλαδή, «στρατιώται του θανάτου»*).

371 Για την εθελοντική συμμετοχή των νέων Παπιγκιτών στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, καθώς και στο αντιστασιακό κίνημα που ακολούθησε βλ. Διαμαντής Κ.Απ., *Μνήμες. Πόλεμος και Κατοχή. Πάπιγκο 1940-1944*, Έκδοση Διαχειριστικής Επιτροπής Κληροδοτήματος Μιχαήλ Αναγνωστοπούλου, Ιωάννινα 2006.

372 Βλ. Μακαρώνας Γ., «Ταγματάρχης Δημήτρης Κωστάκης. Ο κανονιέρης που έγινε θρύλος κατά τον Ελληνο-ιταλικό Πόλεμο», *Ιστορία*, τεύχος 448, Οκτώβριος 2005, σσ. 46-53 (όπου και απόσπασμα από ανέκδοτο χειρόγραφο) καθώς και απόσπασμα του ημερολογίου πολέμου που

ήταν στο τάγμα Κονίτσης. Το τάγμα Κονίτσης συνεπτύχθη και βρέθηκε στην περιοχή του *Βρυσοχωρίου*. Στην *Γκραμπάλα* αργούσαμε να αντεπιτεθούμε γιατί υπήρχε μια διστακτικότητα στις αποφάσεις. Δεν ήταν αποφασιστικοί. Όταν γινόταν βομβαρδισμός έπρεπε, εν συνεχεία, να γίνεται αντεπίθεση. Και αυτό αργούσε να συμβεί. Και επίθεση που έκαναν, τελικά, δεν την έκαναν κατά μέτωπον. Την έκαναν από την πλευρά του *Ελαφοτόπου*. Ήταν καλά εξοπλισμένοι, το οποίο δημιουργούσε τον κίνδυνο να διασπαστεί η γραμμή, οπότε τα αποτελέσματα θα ήταν ολέθρια. Αν καταλαμβανόταν η *Γκραμπάλα* και προωθούνταν τα ιταλικά τμήματα, θα αφήναν τη γραμμή του Καλπακίου στο πίσω μέρος… γι' αυτό κι έγινε κατευθείαν αντεπίθεση, στην οποία συμμετείχε κι ο αδερφός μου, ο οποίος ήταν τότε επιστρατευμένος. Σύμφωνα με τα σχέδια του Γενικού Επιτελείου προβλεπόταν η κύρια γραμμή ύστερα από επιμονή του Διοικητή της VIII^{ης} μεραρχίας Κατσιμήτρου, να είναι η γραμμή του *Καλπακίου*. Σε περίπτωση διάσπασης, πάντα προβλέπονται αυτά στα σχέδια των στρατιωτικών, προβλεπόταν μια δεύτερη γραμμή αμύνης. Αυτή η δεύτερη γραμμή ήταν στα όρια Άρτας-Αμφιλοχίας. Οπότε, ξέραμε ποια θα ήταν τα αποτελέσματα εν συνεχεία...! Ας μη ξεχνάμε πως η VIII^{η} μεραρχία, που είχε αναλάβει το βάρος της αμύνης της γραμμής *Καλπακίου*, αποτελούνταν εξολοκλήρου από Ηπειρώτες. Αυτό είχε σχέση με το ηθικό του στρατού και με τα αποτελέσματα. Κατόρθωσαν οι ελληνικές δυνάμεις και κρατήσανε την γραμμή μέχρι που έγινε η επιστράτευση. Μόλις ολοκληρώθηκε η επιστράτευση και προωθήθηκαν τα τμήματα, έγινε η επίθεση των ελληνικών τμημάτων με τα γνωστά αποτελέσματα: Τον εξευτελισμό των Ιταλών. Την προώθηση μέσα στην Αλβανία. Από εκεί και πέρα θα ήταν αναμενόμενη η προέλαση των Ιταλών. Ενώ τώρα δεν προέλαυναν, τους γυρίσαμε πίσω. Καθίσανε ως τον Απρίλιο. Μετά, ήταν άλλοι λόγοι… Ήταν η επίθεση των Γερμανών.

Το δεύτερο μέρος του πολέμου… Το αγριότερο… [συγκίνηση]. Ο αδερφός μου ήτανε στη κλάση του. Ήτανε προστάτης οικογενείας. Στην VIII^{η} μεραρχία υπήρχε ένας λόχος, ο 17^{ος} λόχος προστατευομένων. Ήταν αυτοί οι οποίοι υπηρετούσανε μειωμένη θητεία. Μεταξύ αυτών, επειδή ήμασταν ορφανά από πατέρα, ήταν προστάτης ο αδερφός μου. Τον βρήκε ο πόλεμος να υπηρετεί την θητεία του στον 17^{ο} λόχο του 15^{ου} συντάγματος. Υπό έναν Ανθυπολοχαγό, ονόματι Σαρρή Νικόλαο. Ο οποίος στην περιοχή *Ξηροβάλτου*, του ορεινού, στο ποτάμι, σκοτώθηκε. Ένας λεβέντης… τον ήξερα, τον είχα δει όταν υπηρετούσε τότε, ωραίος άνθρωπος! Από την Πελοπόννησο ήτανε. Ήταν από τα τμήματα τα οποία έλαβαν

δημοσιεύτηκε στο: Χατζηπατέρα Κ., Φαφαλιού Μ., *Μαρτυρίες 40-41*, 1982. Βλ. και Τερζάκης Α., *Απρίλης*, εκδ. Εστίας, 1945.

μέρος στην αντεπίθεση, όταν οι Ιταλοί κατέλαβαν την *Καλαμπάκα*. Εκεί δεν τραυματίστηκε. Μέσα στην Αλβανία τραυματίστηκε ελαφρώς, χωρίς να χρειαστεί να διακομιστεί σε νοσοκομείο.

Πολλά γράμματα, δεν έχουν διασωθεί. Ούτε την φωτογραφία του αδερφού μου από στρατιώτη, έχω. Μόνο από πριν, που ήταν μαθητής στο λύκειο. Και από μετά. Δεν έχω φωτογραφίες δικές μου από μαθητής στην *Πωγωνιανή*. Έχω νεανικές φωτογραφίες από το Γυμνάσιο της Ζωσιμαίας. Δεν έχω από την οργάνωση της Νεολαίας. Κάποτε είχα. Δεν τις κράτησα.

Είχαμε την πολιτική επιστράτευση επί Ιταλών. Οπότε, όταν έληξε, η μακαρίτισσα η μάνα μου, αποφάσισε και με έστειλε στην Αθήνα. Είχε μια αδερφή παντρεμένη εκεί. Για να μην αντιμετωπίσουμε πάλι τέτοιες καταστάσεις. Οπότε η κατάρρευση του πολέμου, όταν μπήκαν οι Γερμανοί, με βρήκε στην Αθήνα. Την ακούσαμε από τα ραδιόφωνα. Υπήρχαν σειρήνες, συναγερμός. Εργαζόμουν σε ένα ξενοδοχείο. Εκεί με βρήκε η είσοδος των Γερμανών στην Αθήνα. Είχαν δώσει εντολή να είναι κλεισμένα τα παράθυρα και να παύσει η κυκλοφορία. Η είσοδος έγινε από την οδό Πατησίων. Κατευθυνθήκανε στην οδό Πατησίων, όπου είναι το Μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Ελληνικού Στρατού. Από τα παράθυρα λιγάκι βλέπαμε τα τμήματα τα οποία περνούσανε. Υπήρχε κάποια κατήφεια, στενοχώρια. Είπαμε «τελείωσε ο πόλεμος, η ελληνική αντίσταση τελείωσε».

Άρχισε η οργάνωση το ’42 όπου εγώ βρισκόμουν στο *Πάπιγκο* και είχα έρθει σε επαφή με τις πρώτες ομάδες, οι οποίες ήταν του ΕΑΜ. Όλοι, στην αρχή, δοθήκαμε πατριωτικά. Αργότερα έγιναν ορισμένες διαπιστώσεις, ότι ήταν κομματική η οργάνωση. Άρχισαν ορισμένες αντιδράσεις. Τελικά, οι Παπιγκιώτες είχαν αντίθετη θέση με το ΕΑΜ. Και ετάχθησαν με την άλλη οργάνωση, του Ζέρβα, οι περισσότεροι. Αυτό το καταλάβαμε επειδή συνέβησαν κάποια γεγονότα. Πληροφορίες για εκτελέσεις, ξυλοδαρμούς… Διαπιστώσαμε πως ήταν εύκολη η ρετσινιά του προδότη. Όλα αυτά μάς επηρέασαν και βρήκαμε την διέξοδο στο Ζέρβα. Στην αρχή όλοι μας ήμασταν στα ίδια. Πέρασε αρκετός καιρός που ήμασταν με κοινό αίσθημα πατριωτισμού. Το ’42 με ’43. Εμείς από το Πάπιγκο κάναμε ορισμένες απόπειρες για να φύγουμε από το ΕΑΜ και να πάμε στου Ζέρβα[373]. Διότι η περιοχή μας ήταν ΕΑΜοκρατούμενη. Έπρεπε οι αναχωρήσεις να γίνουν κρυφά, συνωμοτικά. Έγινε μία προσπάθεια, έγιναν ορισμένα σφάλματα, κάποιες ασυνεννοησίες. Και τελικά μας ανακάλυψαν, μας πιάσανε εμάς, τα τμήματα του Ζέρβα, μας στήσανε ενέδρα, μας στείλανε,

---

[373] Πρβλ. και Φόρεϊν Όφφις, *Φάκελλος Ελλάς*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1972, κεφ. 21 «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ», σσ. 252-273.

μας οδήγησαν στο *Μονοδένδρι*. Εκεί έγιναν ορισμένες διαπραγματεύσεις, υπήρχαν σκέψεις να μας προωθήσουν προς τη Μακεδονία, αλλά ευτυχώς στην κεντρική οργάνωση του ΕΑΜ ήτανε γραμματέας ο Κλέαρχος ο Στάρας[374]. Μέσα στο τμήμα ήταν κι ο αδερφός του, φίλος μου, ο Μεμάς. Οπότε, όπως είθισται, στο *Μονοδένδρι*[375] άσκησε την κομματική του επιρροή. Καταλόγησε ευθύνες στην οργάνωση, διότι δεν μπόρεσε να μας προσηλυτίσει προς το μέρος τους και μας αφήσανε. Ύστερα από κάμποσο καιρό, ξαναφύγαμε εμείς και φτάσαμε στου Ζέρβα. Κι όταν έγινε μια συμφωνία μεταξύ των δύο με την επέμβαση των Άγγλων, να επιτραπεί στις οργανώσεις να εισέλθουν η μία στην περιοχή της άλλης, εμείς με τον Ταγματάρχη, τον Λυγεράκη, ένα τμήμα πήγε στην περιοχή Ζαγορίου, ένα στην *Κόνιτσα*, κι ένα άλλο στο *Τσεπέλοβο*[376]. Κι εμείς εγκατασταθήκαμε στο *Τσεπέλοβο*. Εκεί υπήρχε και η πρώτη ρήξις μεταξύ των οργανώσεων, εκεί έπεσαν οι πρώτες τουφεκιές, εκεί υπήρξε ο πρώτος νεκρός, από το μέρος το δικό μας, και τραυματίας ένας ταγματάρχης. Από κει αρχίζει η θλιβερή ιστορία... Εκεί βρέθηκα αντιμέτωπος με πρώην φίλους [συγκίνηση] … δεν ξέρω αν σας ενδιαφέρει να σας πω τα χαρακτηριστικά… δεν έχει καμιά σχέση αυτό με τον πόλεμο του ’40[377].

Ενώ βρισκόμαστε στο *Τσεπέλοβο*, ήταν η έδρα του Αρχηγείου και Διοικητής ήταν ο Λυγεράκης [378]. Προβλέπονταν από την συμφωνία που είχε γίνει μεταξύ των δύο οργανώσεων, να δημιουργηθούν κοινά αρχηγεία, για να υπάρχει πλέον, ενιαίος, να πούμε, ο σκοπός και τα

---

[374] Ο Κλέαρχος Στάρας, καθηγητής της Φυσικής και Γεωγραφίας μαζί με τον Ευάγγελο Αβέρωφ ήταν ειδικοί στα εκρηκτικά. Εκλήθησαν από τον ελληνικό στρατό και με συνοδεία στρατιωτικών εγκατέστησαν εκρηκτικά υπονομεύοντας πολλές γέφυρες στην παραμεθόριο περιοχή, από όπου ήταν αναμενόμενο να περάσουν εχθρικά στρατεύματα σε πιθανή εισβολή. Υπονόμευσαν τη γέφυρα *Μπουραζανίου* και τη *Μεσογέφυρα* στον Αώο και τη γέφυρα στους *Αγίου*ς Πωγωνίου. Η ανατίναξη της γέφυρας *Μπουραζανίου* είχε ως αποτέλεσμα την επιβράδυνση της προέλασης της ιταλικής Μεραρχίας «Τζούλια» κατά ένα εικοσιτετράωρο. Βλ. Διαμαντής Κ.Απ., *ό.π.*, σσ. 28-29 και Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994, σσ. 71-72.

[375] Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου, πατρίδα των ευεργετών Γεωργίου και Μάνθου Ριζάρη.

[376] Κεφαλοχώρι του Δυτικού Ζαγορίου. Βλ. Λαμπρίδης, *ό.π.*, *Ζαγοριακά*, Τεύχος Ένατον, 68-69 και Εργολάβος Σπ., *Τα Ζαγοροχώρια*, σσ. 69-73.

[377] Η παρέκβαση για τον Εμφύλιο, θλίβει, στενοχωρεί όλους τους αφηγητές μας.Κάποιοι δεν αγγίζουν αυτή την περίοδο, άλλοι σταματούν την αφήγηση. Όση χαρά έχουν να μιλήσουν για το ’40, τόσο πιο εμφανής είναι η δυσκολία τους να μιλησουν για τον εμφύλιο.

[378] Για το λοχαγό Γεώργιο Λυγεράκη και τη δράση του βλ. Παππάς Δ., *Το προγεφύρωμα του Λάκμωνα (Περιστερίου) Μύθοι και αλήθειες για την εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 2001, σσ. 50-51. Βλ. και Διαμαντής Κ.Απ., *ό.π.*, σσ. 71-72.

λοιπά. Υπήρχε ένα τμήμα στο *Βρυσοχώρι*[379], εκτός από αυτό, που ήταν στο *Τσεπέλοβο*. Στο τμήμα αυτό του *Τσεπελόβου*, βρισκότανε, δεν υπηρετούσε, κάνω μία παρένθεση εδώ πέρα… Ένας Αλβανός λοχαγός, ο οποίος υπηρετούσε στον Ιταλικό στρατό, είχε λιποτακτήσει από τους Ιταλούς, καταγόταν από την περιοχή *Κονίσπολις* και βρέθηκε στο *Πάπιγκο*, στους Σαρακατσάνους, με τους οποίους γνωριζότανε, διότι πήγαιναν τα πρόβατά τους οι Σαρακατσάνοι στην περιοχή της *Κονίσπολης*. Ονόματι Σέλφο Τάκασης. Ήτανε λοχαγός του ιταλικού στρατού, κατά την διάρκεια της διαμονής του στους Σαρακατσάνους. Τον πλησίασαν οι παράγοντες του ΕΑΜ για να τον πάρουνε στα τάξεις τους. Αυτός ήταν ενήμερος πως ήταν κουμουνιστική οργάνωση και δεν δέχτηκε. Οπότε, όταν φτάσαμε εμείς στην περιοχή του Ζαγορίου, ήρθε και επανασυνδέθηκε στο *Τσεπέλοβο* και ζήτησε να κατέβει. Οπότε η ηγεσία μας, ο Λυγεράκης, μη γνωρίζοντας τι ακριβώς είναι, υποψιαστήκανε ότι μπορεί να είναι κατάσκοπος. Οπότε τον έστειλε στον λόχο που ήτανε στο *Βρυσοχώρι*[380], με την εντολή να είναι υπό κάποια παρακολούθηση. Ήταν ευφυής, πανέξυπνος άνθρωπος, και τα λοιπά. Υπόψιν, πως επικεφαλής στο *Βρυσοχώρι* ήτανε ο δάσκαλος, ο Εξαρχόπουλος ο Γεώργιος και ο Ιωάννης ο Ρωμανέλης[381], από το *Πάπιγκο*. Ηρωική μορφή από τον πόλεμο του ’40, τραυματίας και καλός πολεμιστής. Κοντά στο *Βρυσοχώρι* είναι και το *Ηλιοχώρι*[382]. Οπότε, ο κύριος, απέκτησε κάποια συμπάθεια, και πολλές φορές ζητούσε την άδεια να περπατάει και έφευγε από το *Βρυσοχώρι* και πήγαινε μέχρι το *Ηλιοχώρι* και ξαναγύριζε...

Εκεί συνέβη το εξής περιστατικό, όλα ήταν προσχεδιασμένα. Ενώ είχε πάει στο *Ηλιοχώρι* και επέστρεφε, του ’χε στήσει ενέδρα, γνωστός, μη τον χαρακτηρίσω, οπότε τον συλλάβανε. Κάποιος είδε το περιστατικό, έτρεξε στον οικισμό και ενημέρωσε τα τμήματα, τον Εξαρχόπουλο και τον Ρωμανέλη, ότι τον πιάσανε, οπότε οι δικοί μας έκαναν το αντίθετο στήσανε ενέδρα και απελευθέρωσαν τον Αλβανό. Αυτά τα γεγονότα συνέβησαν την στιγμή

---

379 Χωριό του Δήμου Τύμφης Ζαγορίου, με παλαιότερη ονομασία *Λεσ(ι)νίτσα*. Το *Βρυσοχώρι* χαρκτηρίζεται ως «μικρό Καλπάκι του ’40». Βλ. Οικονόμου Σ.Γ., *Μνήμες και Μνημόσυνα του ’40. Μετά από 57 χρόνια*, Ιωάννινα 1997, σσ. 23-43.

380 Βλ. Οικονόμου Σ.Γ., *ό.π.*, σσ. 30-32: *«Στο Βρυσοχώρι έχουμε έδρα δύο Ταγμάτων, Διοίκηση Αποσπάσματος Αώου, έδρα Ορεινού Χειρουργείου, σταθμός μετακομιδής τραυματιών, άφιξη και προώθηση πάνω από 1200 αιχμαλώτους. Χώρια οι χωρικοί των χωριών του Κεντρικού Ζαγορίου, που έφερναν με τα μουλάρια τους και ό,τι φορτηγό ζώο, τρόφιμα και πολεμοφόδια. Όλοι αυτοί τακτοποιούνταν το βράδυ σε “καταλύματα”, στα σπίτια για διανυκτέρευση… Είχε και άριστη οργάνωση υγειονομικής υπηρεσίας στρατού υπό έναν αρχίατρο…».*

381 Ο Ιωάννης Ρωμανέλης κατά τη διάρκεια του πολέμου 1940-41 υπηρέτησε στο 12^{ο} Σύνταγμα Πατρών. Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *Πορεία Γενναίων (από τη «σκοπιά» του 2^{ου} λόχου). Το Ανεξάρτητο Τάγμα Προκαλύψεως Κονίτσης στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-1941 και ο θάνατος του Συν/ρχου Μαρ. Φριζή*, Αθήνα 2002, σ. 384.

382 Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου (πρώην Δήμου Τύμφης).

που ο Λυγεράκης, διοικητής του τμήματος, με μια ομάδα επίστρατων… υπόψιν, ο Λυγεράκης ήταν Κρητικός και είχε μία ομάδα από Κρητικούς, κυρίως χωροφύλακες, οι οποίοι αποτελούσαν και τη δική του ασφάλεια, μεταξύ αυτών κι εγώ. Βρέθηκε ο Λυγεράκης μαζί με το τμήμα του στον *Καστανώνα*[383] Ζαγορίου, κατ' εντολήν της ομάδας των Άγγλων, για να συζητήσουν μαζί με τα τμήματα του ΕΑΜ για την δημιουργία κοινού Υπαρχηγείου. Ενώ, εμείς, μαζί με τον Λυγεράκη πήγαμε και παρουσιαστήκαμε, οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ δεν παρουσιάστηκαν. Τότε ο Λυγεράκης[384] κατάλαβε ότι κάτι συμβαίνει και αποφάσισε να επιστρέψουμε. Φύγαμε από τον *Καστανώνα* και πήγαμε για διανυκτέρευση σε ένα μοναστήρι. Όχι στη *Βουτσά*, πρέπει να ήταν του *Μακρίνου*[385] μάλλον. Πήγαμε στα κελιά και μείναμε. Εν τω μεταξύ, ενώ βρισκόμασταν εκεί, στον *Καστανώνα*, είχαν έρθει κάποιοι αξιωματικοί, ένας αντισυνταγματάρχης, ένας λοχαγός και ένας ανθυπολοχαγός από το γενικό Αρχηγείο για να επανδρώσουν τα τμήματα της *Κονίτσης*. Αυτοί μείνανε στα κελιά, εμείς μείναμε έξω. Οπότε, την νύχτα, μάς ήρθε ένας αγγελιοφόρος από το ΕΑΜ. Τον σταματήσαμε έξω εμείς, που ήμασταν στη σκοπιά, και μας είπε πως έχει να δώσει ένα μήνυμα στους δικούς μας τους αρχηγούς. Το ζητήσαμε να το δώσει σε μας, δεν μας το 'δωσε, επειδή είχε εντολή. Εν πάσει περιπτώσει, το σημείωμα αυτό, εκ μέρους του ΕΑΜ, έλεγε το εξής, (ήμουν παρών και το άκουσα αυτό το πράμα): «Τμήματά σας δημιουργήσανε επεισόδιο στην περιοχή *Βρυσοχωρίου* εις βάρος τμημάτων μας. Παρακαλούμε λάβατε μέτρα προς αποφυγήν περαιτέρω επεισοδίων». Το κατάλαβαν οι δικοί μας το μήνυμα και από κει και πέρα φύγαμε και ξημερωθήκαμε στο *Σκαμνέλι*[386], όπου ήταν το υπαρχηγείο του ΕΑΜ. Επικεφαλής ήταν ένας Ντενίσης, με ψευδώνυμο Μεσσήνης, υπόψιν πως ο δικός μας ο επικεφαλής ο Λυγεράκης, ήταν απότακτος του κινήματος '35. Ο Ντενίσης ήτανε κι αυτός του '35, αλλά ο ένας πήγε στο ΕΑΜ και ο άλλος στο Ζέρβα. Έγινε μια συζήτηση σε κάποιο σπίτι για το εξής γεγονός: ενώ μας στείλανε το σήμα, είχαν κινητοποιήσει τα δικά τους τμήματα και ένα κλείσει και πολιορκήσει το *Τσεπέλοβο*, ενώ εμείς βρισκόμασταν στον *Καστανώνα*. Αυτοί, από πίσω,

---

[383] Χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου.

[384] Για την περιεκτική έκθεση του Λοχαγού Πεζικού Γ. Λυγεράκη, *Διοικητού Υπαρχηγείου Ζαγορίου-Κονίτσης περί των γεγονότων Ζαγορίου των προηγηθέντων της γενικής κατά του ΕΔΕΣ επιθέσεως του ΕΛΑΣ*, στην οποία αναφέρεται η αγγλική αποστολή Ζαγορίου στον *Καστανώνα*, τα περιστατικά με τον Σέλφο Τάκα και οι αντιπαραθέσεις μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ, βλ. Διαμαντής Κ.Απ., *ό.π.*, σσ. 85-106 και Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα, τόμ. Α΄*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1988, σσ. 126-155.

[385] Χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου.

[386] Χωριό του Δυτικού Ζαγορίου. Βλ. Εργολάβος Σπ., *Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα*, Ιωάννινα 2007[2], σσ. 69-73.

κάνανε ύπουλη κίνηση. Μετά από συζήτηση, ελήφθη η απόφαση. Οι δικοί μας, για λόγους ηθικούς, ζήτησαν να φύγουν και να συνεχιστεί η συζήτηση στο *Τσεπέλοβο*. Έγινε, και εκεί ελήφθησαν οι εξής αποφάσεις. Επέμεναν οι άλλοι ότι θέλουν την τιμωρία αυτών που πρωτοστάτησαν από την πλευρά την δική μας. Ο Εξαρχόπουλος, ο Ρωμανέλης και Σέλφο Τάκασης να υποστούν ποινικές συνέπειες και τους πάνε σε στρατοδικείο για την ενέδρα που στήσανε, που ήταν μετά από δική τους εντολή. Βρέθηκαν τότε οι δικοί μας σε δύσκολη θέση και αποφάσισαν, κατά κάποιο τρόπο, να ικανοποιήσουν το αίτημα και τις απαιτήσεις του ΕΑΜ. Τότε με κάλεσε εμένα, ο Λυγεράκης, και μου είπε να σχηματίσουμε ομάδα δέκα ανδρών που να διαλέξω εγώ κι να φύγουμε για το *Βρυσοχώρι*. Έξω απ' την περιοχή του *Γυφτοκάμπου*[387], από το *Σκαμνέλι*, θα συναντούσα μια ομάδα του ΕΑΜ. Οπότε μαζί θα πηγαίναμε. Αλλά, μου λέει εμένα: «θα πας εσύ, θα 'ρθεις σε επαφή με τον Ρωμανέλη και Εξαρχόπουλο, και να τους πεις ότι πήραμε αυτά τα μέτρα». Γιατί ήδη, έλαβα άλλα μέτρα εγώ, να ενημερώσω το Γενικό Αρχηγείο του Ζέρβα για τα γεγονότα, ούτως ώστε να μην υπάρχουν δυσμενείς επιπτώσεις. Πραγματικά, έξω από τις γραμμές συναντήσαμε την ομάδα του ΕΑΜ. Κι εκεί συνάντησα επικεφαλής του τμήματος ένα φίλο μου, τον Κόνιαρη από το *Μονοδένδρι*, ο οποίος δυστυχώς είχε κακό τέλος, ο οποίος ήταν και φανατικός. Μόλις με είδε εμένα, άρχισε να μου λέει «τι δουλειά έχεις εσύ και πήγες στου Ζέρβα;». Και του λέω «τι σημασία έχει, είτε στον ένα είμαστε, είτε στον άλλο, αφού μπήκαμε για κάποιο σκοπό». Εν πάση περιπτώσει φτάσαμε στο *Βρυσοχώρι*. Αυτοί συναντήσαν ένα τμήμα δικό τους, και βρήκα εγώ ευκαιρία και προχωρήσαμε και πιάσαμε τον ξαδερφό μου τον Βαγγέλη και άλλον έναν και τους λέω: «ερχόμαστε για αυτό τον σκοπό». Εκμεταλλεύτηκα την απασχόληση των Εαμιτών, επειδή βρήκαν τμήμα δικό τους και πιάσανε την κουβέντα και εγώ, αφού πήγα στο *Βρυσοχώρι*, βρήκα τους δικούς μας και τους είπα ότι ερχόμαστε γι' αυτό τον σκοπό. Τι θα κάνουμε, θα φύγουμε, ξέρω 'γω, μέχρι στιγμής δεν έκανα τίποτε. Αυτοί μας προκαλέσανε, έχουμε τον δικό μας άνθρωπο. Ντύθηκαν οι άνθρωποι και μας ακολουθήσανε χωρίς να γίνει κανένα επεισόδιο μέχρι το *Τσεπέλοβο*. Από 'κεί, με άλλη συνοδεία φύγανε για το Γενικό Αρχηγείο ο *Εξαρχόπουλος*, ο Ρωμανέλης και Σέλφο ο Τάκασις, στην περιοχή των *Τζουμέρκων*. Εκεί υποτίθεται πως θα γινόταν κοινό αρχηγείο. Πάλι με ΕΑΜίτες και ΕΔΕΣίτες και να τους δικάσουνε. Τον Ρωμανέλη και τον Εξαρχόπουλο του συνόδευαν και ΕΑΜίτες και ΕΔΕΣίτες, με κοινή συνοδεία. Με την απόφαση αυτή διαλύθηκε και η πολιορκία του *Τσεπελόβου*. Πέρασαν λίγες ημέρες πάλι οι ΕΑΜ ζήτησαν τον Λυγεράκη. Τηλεφωνικώς ήτανε τα μηνύματα των Άγγλων. Από τον Καστανώνα στο *Τσεπέλοβο* υπήρχε

---

[387] Σαρακατσάνικο χωριό του Δυτικού Ζαγορίου.

τηλεφωνική επικοινωνία. Οι Άγγλοι ήταν στον *Καστανώνα* και είχανε δικά τους τμήματα με Αρχηγείο για να επιβλέψουν την συγκρότηση του κοινού υπαρχηγείου. Τηλεφωνούν και λένε: «ελάτε να κάνουμε ξανά κοινή…», αφού πρώτα διώξαμε αυτούς τους τρεις, ξανά κοινή τώρα… Οπότε πήγε ο Λυγεράκης, που είχε έδρα στο *Τσεπέλοβο*. Αλλά πάλι οι ΕΑΜίτες τίποτε. Αυτά γινόταν κατόπιν εντολής. Άνωθεν. Θέματα τα οποία δεν ήταν στους αγώνες.

Οι Άγγλοι; Ηταν ειλικρινείς. Τους συνέφερε να εκμεταλλευτούν την εθνική αντίσταση κατά το δυνατόν καλύτερα. Οι προστριβές ήταν εις βάρος της αποστολής τους. Ήταν ειλικρινής η διάθεση των Άγγλων… Εγώ σας λέω τα γεγονότα μόνο, να πούμε… Λοιπόν, εδώ, φαίνεται πώς ο Λυγεράκης πήγε στον *Καστανώνα* υπακούοντας τις εντολές των Άγγλων, έγινε η δεύτερη πολιορκία, η οποία αυτή την φορά δεν ήταν απλώς πολιορκία ήταν ένοπλος ρήξη στο *Τσεπέλοβο*. Μας κυκλώσανε πάλι. Οπότε κι εμείς αντισταθήκαμε, χτυπήσαμε. Αυτοί αρχίσανε πρώτοι τον πόλεμο με αποτέλεσμα ήτανε να σκοτωθεί ένας ανθυπασπιστής, το επίθετό του μου διαφεύγει. Ένας κρητικός ταγματάρχης, χτύπησε το πόδι του και ήταν τραυματίας. Ήταν η έναρξη του εμφυλίου, κατά κάποιον τρόπο… Τον Οκτώβριο του ’43[388]. Εν τω μεταξύ τον Λυγεράκη με το τμήμα του τον συνέλαβαν οι ΕΑΜίτες. Το τμήμα του το οδήγησαν στον *Πεντάλοφο*[389] ως αιχμαλώτους και έμειναν εκεί μέχρι αρχές Μαρτίου του ’44 που πάλι έγινε μια συμφωνία, η συμφωνία της Βάρκιζας κ.λπ. και αφεθήκανε ελεύθεροι. Γι’ αυτό σας είπα και το περιστατικό με τον φίλο μου τον Κόνιαρη, που από φίλοι, γινήκαμε εχθροί. Ήταν από αυτούς που επιτέθηκαν στο *Τσεπέλοβο*, όπου βρεθήκαμε αντιμέτωποι και ήμουν μέσα σ’ αυτούς που τον αντέκρουαν.

Την δεύτερη φορά δεν μας πιάσανε μέσα στο χωριό. Καταλάβαμε κι εμείς ορισμένα υψώματα τριγύρω. Δεν την πάθαμε δεύτερη φορά. Αλλά εκεί πάθαμε άλλο πράμα, ωω… Επικεφαλής, πλέον, έμεινε ένας Σαρακατσάνος αξιωματικός. Ο οποίος πήρε την απόφαση να εγκαταλείψουμε το *Τσεπέλοβο* και κυρίως διότι αντιμετωπίζαμε θέμα διατροφής. Εγκαταλείψαμε το *Τσεπέλοβο*, ανεβήκαμε στην περιοχή του *Ρομπόσι*. Και εκεί είχαμε ορισμένα θλιβερά, εις βάρος μας, επεισόδια. Αυτός ήτανε ο Σαρακατσάνος. Οι ΕΛΑΣίτες συνέλαβαν την οικογένειά του. Κατέστρεψαν την περιουσία του τα πρόβατα και, τελικά, τον εκβίασαν να διαλύσει το τμήμα, να παραδώσει τον βαρύ οπλισμό, να παραδώσει τις λίρες τις

---

[388] Βλ. Τζούκας Β., *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και Πολιτική Ένταξη*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα 2013, σσ. 40-41: *«…Ο λεγόμενος πρώτος γύρος του ελληνικού εμφυλίου πολέμου διεξήχθη κυρίως στην Ήπειρο από τον Οκτώβριο του 1943 μέχρι του Φεβρουάριο του 1944…»*. Πρβλ. και Φλάισερ Χ., *ό.π.*, τόμ. Β΄, κεφ. «Ο πρώτος γύρος του Εμφυλίου», σσ. 224-259. Πρβλ. Κλόουζ Ντ., *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2003.

[389] Κεφαλοχώρι της Δυτικής Μακεδονίας.

οποίες είχε, της υπηρεσίας λίρες, να πούμε, και να διαλύσει το τμήμα, πράγμα που, πραγματικά, έγινε, για να του ελευθερώσουν την οικογένεια. Ήταν η περίοδος κατά την οποία κινδύνευσε ο Ζέρβας να διαλυθεί, διότι υπήρξε επίθεση του ΕΛΑΣ. Το αρχηγείο έδινε τις λίρες στον Σαρακατσάνο και σε όλους, που ήταν από τους Άγγλους. Όχι από τον Καστανώνα, αλλά από το κινητό αρχηγείο τους, που ήταν στα *Τζουμέρκα*, αυτή την στιγμή, απέναντι… στα χωριά… Λίρες έπαιρνε, να πούμε, και το ΕΑΜ και ο Ζέρβας. Η συμφωνία με τους Άγγλους ήτανε, ο κάθε αντάρτης δικαιούνταν μισή λίρα[390], η άλλη μισή λίρα ήταν για την διατροφή, μία λίρα για τον κάθε αντάρτη, αυτή ήταν η συμφωνία. Ίσχυε και για την μία οργάνωση και για την άλλη. Με την διαφορά όμως ότι σε μας υλοποιείτο αυτή η συμφωνία, απ' την άλλη πλευρά, όχι. Ούτε στους αντάρτες δίνανε, ούτε για διατροφή ξοδεύανε λεφτά. Αυτή είναι η διαφορά, να πούμε έτσι.Τις έπαιρνε ο αρχηγός της ομάδας ας πούμε, όλοι οι αρχηγοί. Τις κρατούσε η οργάνωση. Μισή λίρα δικαιούνταν ο καθένας. Είτε την παίρνανε δύο, πότε ο ένας, πότε ο άλλος. Εγώ ας πούμε ήμουν με τον αδερφό μου. Παίρναμε μία λίρα κάθε μήνα. Αυτή την λίρα που παίρναμε, την προωθούσαμαν στην οικογένεια. Το φαγητό το φτιάχναμε, να πούμε, στην μονάδα, δούλευε καζάνι. Είχαμε κανονική οργάνωση, βεβαίως, υπήρχε μάγειρας, υπήρχε εφοδιασμός, υπήρχε… Η δική μας η οργάνωση ό,τι αγόραζε το πλήρωνε με λίρες. Όλα τα αγόραζε από τα χωριά. Από χωριό θα 'παιρνε κρέας, βασικά, γίδια. Και πλήρωνε, να πούμε, η μονάδα. Εκείνοι [εννοεί τους ΕΑΜίτες]… δίναν αποδείξεις(!). Κλέβανε, τα αρπάζανε…. Οι λίρες κατεβαίνανε με αλεξίπτωτα. Το αλεξίπτωτο, που είχε τα χρήματα, είχε φως ένα καντηλάκι και έπεφτε στα πεδία ρήψεως. Σε οργανωμένα πεδία ρήψεως…. Στο *Περιστέρι*, το βουνό, προς το *Μέτσοβο*. Εγώ δεν έτυχε να δω μπροστά μου αλεξίπτωτο, άλλοι Παπιγκιώτες, να πούμε, έτυχε να είναι στο πεδίο ρίψεως, σαν ασφάλεια. Κάθε αλεξίπτωτο, ένα κασόνι. Ρίχνανε και ιματισμό, οπλισμό, πυρομαχικά, να πούμε. Και τα όπλα τα ρίχνανε και στο ΕΔΕΣ και στο ΕΛΑΣ, οι Άγγλοι, με αναλογία, περισσότερα σ' αυτούς, λιγότερα σε μας. Οι αριστεροί ήταν περισσότεροι, στο ΕΛΑΣ. Το ΕΛΑΣ γεννήθηκε σε όλη την επικράτεια. Στα *Τζουμέρκα* ήταν ο Παπαδόπουλος Αλέκος[391]. Και στο *Ξηροβούνι* ήταν ο Περίδης[392]. Μετά δικάστηκαν ο Εξαρχόπουλος και ο Ρωμανέλης, συνελήφθησαν και

---

[390] Η τακτική ενίσχυση του αντάρτικου σε χρήμα και υλικό από τους συμμάχους άρχισε τον Ιούνιο του 1943. Για λεπτομέρειες σχετικά με το είδος και τον αριθμό των ρίψεων από τα αεροπλάνα, βλ. *Η Επιμελητεία του Αντάρτη,* του Ανδρέα Μωραΐτη, αντισμηνάρχου, διευθυντού της Επιμελητείας του Αντάρτη εις το Γενικόν Στρατηγείον του ΕΛΑΣ, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, τεύχος 4ο, Ιούλιος 1958, σσ. 18, 19, 59 και τεύχος 5ο και 6ο, σ. 61.

[391] Βλ. Τζούκας Β., *ό.π.*, σσ. 81-83 και Παπαδόπουλος Αλ., *Απομνημονεύματα* (Μεγαλεία και Θρήνοι, δόξες και αθλιότητες ενός αγώνος), Ιωάννινα 1976.

[392] Για την προσωπικότητα του Γ. Περίδη, αντιστρατήγου βλ. Παππάς Δ., *ό.π.*, σσ. 125-126.

πήγαν στον *Πεντάλοφο*, εκτός από τον Σέλφα, ο οποίος κατόρθωσε και έφυγε. Για την τύχη του από κει και πέρα, δεν ξέρω.

Αρχές του ’44, οι Έλληνες έχουν φαγωθεί μεταξύ τους. Εξαφανίστηκε η Αντίσταση. Έγιναν ορισμένες μάχες εναντίον των Ιταλών και των Γερμανών. Ο εμφύλιος πόλεμος άρχισε από την κατοχή. Βρέθηκα σε μάχη κατά των Γερμανών μόνο στην περίπτωση της *Μενίνας*[393], βοηθητικά. Αλλά και ορισμένες ενέδρες στήναν. Βασικά, κατά των αδερφών, δυστυχώς. Γιατί μας χτυπήσανε στο *Τσεπέλοβο* και τελευταία στο *Πέραμα*; Έγινε η απελευθέρωση. Στο Πέραμα έγινε η τελική επίθεση όπου διαλυθήκαμε και πήγαμε στην Κέρκυρα μετά. Διαλύθηκε ο ΕΔΕΣ τον Δεκέμβριο του ’44, όταν φύγαν οι Γερμανοί. Στο Πέραμα κατεβήκαν οι Μακεδόνες. Οργανωμένα έγινε η επίθεση στην Αθήνα, τα Δεκεμβριανά. Όλα ήταν συνδυασμένα και μπερδεμένα τα περιστατικά. Εδώ την πατήσαμε. Τα επίλεκτα ποιήματα του ΕΛΑΣ με επικεφαλή τον Άρη ήρθαν να διαλύσουν τον ΕΔΕΣ, και τα εφεδρικά τμήματα για να καταλάβουν την Αθήνα. Τα επίλεκτα τμήματα ήταν εδώ, στον Λυγεράκη, και η κατάρρευση ξεκίνησε από την Άρτα. Κατόρθωσαν εκεί και κατέλαβαν την Άρτα. Οπότε αναπαυθήκαμε και εμείς που ήμασταν στο *Πέραμα*. … Εμείς το κατείχαμε.. η απελευθέρωση ήρθε, αφού οι πρώτοι που μπήκαν στα Γιάννενα ήταν, ήμασταν εμείς με τον Ζέρβα, που ερχόταν από την περιοχή *Λάμποβο-Σούλι*… Όταν φύγαν οι Γερμανοί ο πρώτος που μπήκε στα Γιάννενα ήταν ο Ζέρβας. Τον Οκτώβριο.

Στην συνέχεια… Τα τμήματα του ΕΛΑΣ ήταν εκτός Ιωαννίνων. Το τάγμα το δικό μας, με τον Λυγεράκη, μπαίνοντας στα Ιωάννινα, εγκατασταθήκαμε στην Αγροτική Σχολή, το αγροτικό γυμνάσιο, κοντά στην *Λιμνοπούλα*. Μάλιστα εκεί που τώρα είναι το πρατήριο της SHELL, υπήρχε μπλόκο. Χωρισμένοι, εμείς από κει και οι άλλοι από δω. Εμείς ελέγχαμε. Ερχόταν αντάρτες του ΕΛΑΣ, Γιαννιώτες, και τους ελέγχαμε και έπειτα τους αφήναμε να περάσουν μέσα, κατά άτομο. Με κατεύθυνση από το *Λυκόστομο*, την *Ελεούσα* προς Γιάννενα… εν πάση περιπτώσει φανήκανε κάποιοι, υπήρχαν πληροφορίες. Οπότε, δόθηκε

---

[393] Η μάχη στη *Μενίνα* (σημερινή *Νεράιδα*) -οχυρωματική θέση μεταξύ Ηγουμενίτσας και Ιωαννίνων- εναντίον των Γερμανών στις 18 Αυγούστου 1944 θεωρείται «μεγάλο επίτευγμα» του ΕΔΕΣ με πολλές απώλειες από την πλευρά των Γερμανών και των Τσάμηδων. *«Μαζί με τους 92 νεκρούς και 109 αιχμαλώτους Γερμανούς, είχαν και οι συμπολεμιστές τους Τσάμηδες 86 νεκρούς και 7 αιχμαλώτους, έναντι 6 ανδρών του ΕΔΕΣ και του Άγγλου Ταγματάρχη Δαβίδ Ουάλας»*. Βλ. Παπαθεοδώρου Απ.Π., *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2007[3], σ. 231 και Παπαθεοδώρου Απ.Π., «ΒορειοΗπειρωτικά: Διπλή Υπηκοότητα-Τσάμικο-Πληθυσμιακό», *Εστία*, 24.7.04. Βλ. επίσης Ιωάννου Κ., *Πώς πλαστογραφείται η ιστορία της Αντίστασης, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας,* Αθήνα, σσ. 144-146. Πβρλ. και Τζούκας Β., *ό.π.*, σ. 42: *«Στις 31 Οκτωβρίου 1943, στη μάχη της Νεράιδας* [Μενίνας] *τα αλληλοσυγκρουόμενα πυρά Εδεσιτών, Ελασιτών και Γερμανών υπέγραφαν μια από τις πιο θλιβερές στιγμές της ελληνικής αντίστασης»*.

εντολή να καταλειφθεί το ύψωμα του *Περάματος*. Το οποίο ελέγχθηκε, και εκεί εγκατασταθήκαμε κι εμείς. Και από εκεί άρχισε η τελευταία φάση του εμφυλίου. Μέχρι τότε διαλύθηκαν τα τμήματα του Ζέρβα. Αναγκαστήκαμε κι εμείς και υποχωρήσαμε, εγκαταλείψαμε τα Γιάννενα. Φτάσαμε στην Πρέβεζα, μπήκαμε στα πλοία και πήγαμε στην Κέρκυρα να καταφύγουμε. Μας βοήθησαν οι Άγγλοι με πλοία αγγλικά, συγκεντρωθήκαμε στην Πρέβεζα και πήγαμε στη Κέρκυρα. Εκεί καταφύγαμε για να μη μας κυνηγήσουν. Κατέλαβαν το *Πέραμα* και όλη την Ήπειρο. Η τελευταία συμπλοκή έγινε στο *Πέραμα*. Εκεί εκτελέσανε δέκα άτομα του ΕΔΕΣ. Εμείς κατείχαμε το ύψωμα, είχαμε την αφέλεια να μην λάβουμε μέτρα ασφαλείας, όπως έπρεπε. Επιτρέπαμε στους ντόπιους και βοσκούσαν τα πρόβατά τους στο βουνό. Μας κατασκόπευαν, ξέραν την διάταξή μας και μας κάνανε νυχτερινή επίθεση. Κατόρθωσαν και ήρθαν σε ένα φυλάκιο με αντάρτες, από την περιοχή του Παρακαλάμου, να τους συλλάβουν. Οπισθοχωρήσαμε. Κατορθώσαμε και κρατήσαμε το τελευταίο φρύδι, εκεί που είναι τώρα η είσοδος, τώρα, του σπηλαίου. Κάναμε αντεπίθεση, τους απωθήσαμε, αλλά το φυλάκιο, το οποίο μας συλλάβανε, τους εκτελέσανε. Τους βρήκαμε όλους σκοτωμένους με χαριστική βολή, και εκεί υπάρχει κάποιο μνημείο του ΕΔΕΣ, που τους σκότωσαν οι ΕΛΑΣ. Τους εκτελέσανε, αφού τους είχαν συλλάβει κατά την επίθεση την οποία είχαν κάνει και μετά, για να μην τους έχουν βάρος, τους εκτελέσανε. Απλούς στρατιώτες, φτωχούς ανθρώπους. Ύστερα από αυτό δεν φοβηθήκαμε. Δώσαν εντολή να συμπτυχθούμε. Εγκαταλείψαμε τα Γιάννενα. Τώρα, τι να σας πω, είναι πολλές οι λεπτομέρειες… Περάσαμε μέσα από τα Γιάννενα. *Βηλαρά, Πλατεία*, οργανωμένοι σε παράταξη. Εγώ ήμουν οπισθοφυλακή. Μας είχαν μάθει από ανθυπολοχαγούς. Όταν φτάσαμε στην Πλατεία όπου είναι το Ίλλιον Παλλάς, το ρολόι περάσαμε και περνάμε την κατηφόρα προς την *Καλούτσιανη*[394] εκεί ένα μουλάρι που ήταν φορτωμένο με τα μαγειρικά σκεύη, δεν το χαν δέσει καλά, και αναποδογύρισε. Έφτασα εγώ εκεί και λέγαμε να τ' αφήσουμε τα καζάνια, δεν τα χρειαζόμαστε. Λέω: «τι λέτε βρε κερατάδες; θα τα βρούνε αύριο οι ΕΛΑΣίτες το πρωί θα λένε ότι αφήσαμε τα καζάνια και συνεχίσαμε;». Μεταξύ των αξιωματικών ήταν κι ένας Δεσής Νικόλαος. Του οποίου η μάνα έμενε κοντά στη Μητρόπολη, και θέλησε ο άνθρωπος να πάει να δει τη μάνα του. Απρίλης ήταν ακόμα. Δεν προλάβαμε… φτιάχναμε τις λαμαρίνες, στο δρόμο, στην *Αγία Μαρίνα*, ο τον συνέλαβαν. Αλλά τη γλίτωσε.

---

[394] Ιστορική συνοικία των Ιωαννίνων με επιβίωση από την Τουρκοκρατία. Βλ. Σαλαμάγκας Δ., *Περίπατοι στα Γιάννινα*, Ιστορικο-λαογραφικά Σημειώματα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1993.

Είχαν κλείσει τα εφεδρικά. Τέλος πάντων από δω από κει φτάσαμε στη *Λίππα*[395]. Εκεί ήρθαν και άλλα τμήματα από το 15ο σύνταγμα του ΕΔΕΣ, οι περισσότεροι είχαν διαλυθεί. Και μας προέκυψε ένα ζήτημα. Είχαμε μια πληροφορία ότι στα *Δερβίζανα*[396], που ήταν πριν το γενικό αρχηγείο, μέσα, υπήρχαν κάποιοι ασύρματοι εγκαταλελειμμένοι. Και με κάλεσε εμένα ο Λυγεράκης, με ένα άλλο ξάδερφό μου, τον Αναγνωστόπουλο, να φύγουμε να πάμε στο *Δερβίζανα* να πάρουμε τους ασύρματους και να πάμε να τους συναντήσουμε την άλλη μέρα σε ένα χωριό προς το *Ρωμανό*[397], εκεί πέρα… Πραγματικά, φύγαμε και φτάσαμε στα *Δερβίζανα*. Βρήκαμε κάτι γερόντους, εκεί πέρα, μαζεμένους στην πλατεία και τους ρωτήσαμε και μας λένε «δεν υπάρχει τίποτε». Ήτανε Παραμονή Χριστουγέννων. Αποφασίσαμε να φύγουμε, αλλά μας έπιασε νύχτα. Μετά από μια κατηφόρα βρεθήκαμε σε έναν μύλο. Την ώρα εκείνη ετοιμαζόταν ο μυλωνάς να φύγει. Λέγαμε να μη προχωρήσουμε άλλο και να μείνουμε στον μυλωνά. Του λέμε «θέλουμε να μείνουμε εδώ απόψε». Μας λέει «εδώ παιδιά, εάν μείνετε εσείς, θα μείνω κι εγώ». Ενώ ετοιμαζόταν ο άνθρωπος να φύγει, έμενε σε άλλο χωριό, την *Αχλαδέα*[398]. Πραγματικά, περάσαμε την νύχτα σκεπασμένοι καλά και ήμασταν θεονήστικοι. Μας λέει «παιδιά, δεν υπάρχει καθόλου αλεύρι», και η γυναίκα του είχε σκουπίσει τον μύλο και το τελευταίο το πήρε στο σπίτι φεύγοντας. Εκεί που πέσαμε ο ένας από τη μια μεριά κι ο άλλος από την άλλη για να κοιμηθούμε, πέρασε κάμποση ώρα. Κοιμόμασταν. Χτύπησε η πόρτα. Πετάχτηκε ο μυλωνάς και ρώτησε «ποιος είναι;». Απάντησαν: «εφεδρικό ΕΛΑΣ». Τέλος πάντων, επεδείχθη ότι ήταν φάρσα. Ήταν μεταγωγικοί, οι οποίοι κουβαλούσαν πυρομαχικά από ’κει που τα ξεφορτώνανε οι Άγγλοι και τα πηγαίνανε για το Ζέρβα. Αυτοί δεν ξέρανε πως διαλυθήκαμε, ήταν αγωγιάτες και συνέχιζαν το κουβάλημα που τους φόρτωναν οι Άγγλοι για να τους φέρουν στα Γιάννενα. Και χτύπησαν στο μύλο επειδή δεν είχαν σπίρτα να ανάψουν τσιγάρο και σου λέει «ο μυλωνάς θα έχει φωτιά». Άνοιξε και τους λέει «τι συμβαίνει», και του λένε «δεν έχουμε φωτιά για το τσιγάρο». «Πού πάτε;» «Στα Γιάννενα». «Δεν μάθατε τι έγινε;».

Δεν ξέρανε ότι διαλύθηκαν. Τους λέει: «έχω εδώ αντάρτες του Ζέρβα», τους είπε την πραγματικότητα. Σαν να μας έδωσε στο ΕΛΑΣ, αλλά ήταν ΕΔΕΣίτες, που δεν γνωρίζω για την τύχη τους. Γνώριζαν το μυλωνά και του έκαναν πλάκα. Δεν πήραμε, ούτε ασύρματο. Από

---

395 Χωριό της Λάκκας Σουλίου.

396 Χωριό της περιοχής *Δωδώνης* Ιωαννίνων. Κέντρο της Αντίστασης των ομάδων του ΕΔΕΣ. Βλ. και Τζούκας Β., *ό.π.*, σσ. 26-68.

397 Χωριό της Λάκκας Σουλίου. Κέντρο της αγγλικής και αμερικανικής παρουσίας στην Ήπειρο. Βλ. Τζούκας Β., *ό.π.*, σσ. 124 και 148.

398 Χωριό της Λάκκας Σουλίου. Παλαιότερη ονομασία *Τόσκεσι* με 857 κατοίκους το 1940. Βλ. Τζούκας Β., *ό.π.*, σ. 124.

κει σηκωθήκαμε το πρωί να φύγουμε και φτάσαμε κάτω στον κάμπο. Βρίσκουμε ένα γεροντάκο σε ένα χωραφάκι. Θέλαμε να μας δείξει τον δρόμο για αυτό πού θα πηγαίναμε αρχικώς. Από δω πέρασε μας λέει κόσμος προς τα *Μελιανά*[399]. Ήταν από τον Ζέρβα. Εμάς δεν μας ειδοποίησαν καθόλου από τα δικά μας τμήματα. Αποφασίσαμε να ακολουθήσουμε τα βήματα αυτών που προπορεύτηκαν ακόμη φαίνονταν πάνω στο νωπό έδαφος. Από κει κατεβήκαμε και πήγαμε στα *Μελιανά* και βρήκαμε το τμήμα και κάναμε τα παράπονα που μας παράτησαν και είπαμε γι' αυτούς που εκτελέσθηκαν. Από κει ξεκινήσαμε και φτάσαμε στην Πρέβεζα και ανεβήκαμε απευθείας στα πλοία μέσα κατευθείαν και από κει στην Κέρκυρα. Ήταν όλα τα τμήματα του Ζέρβα στην Κέρκυρα. Απέτυχε το κίνημα για την κατάληψη των Αθηνών κι εκεί συγκροτήθηκαν τα τμήματα κανονικά πλέον του στρατού και καταταγήκαμε πλέον στο στρατό ως στρατιώτες πια κανονικά. Στην Κέρκυρα έμεινα μέχρι τις 20 Φεβρουαρίου. Δεν γυρίσαμε στα Γιάννενα καταταγήκαμε στο στρατό. Δεν έμειναν στην Κέρκυρα. Εγώ ακολούθησα άλλη κατεύθυνση πήγα σε τάγμα εθνοφυλακής στο Αγρίνιο. Θέλανε εθελοντές και ήμουν στρατιώτης εθνοφυλακής, έγινα μόνιμος υπαξιωματικός της εθνοφυλακής μέχρι το '49 από το '44 που μπήκα στο στρατό, στον κανονικό στρατό.

Δεν πολεμούσαμε μαζί τελικά εναντίον των Γερμανών, εκτός από την περίπτωση του *Γοργοποτάμου*[400], που είχαμε κοινή αντίσταση[401], κι αυτό με πρωτοβουλία του Ζέρβα. Και μάλιστα με επίκριση από το Κόμμα για την πρωτοβουλία του αυτή. Επεκρίθη ο Άρης[402]. Από κει και πέρα δεν υπήρξε τίποτε άλλο. Ο εμφύλιος άρχισε από την κατοχή, όχι μετά, δηλαδή το '46. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση κοινής αντίστασης κατά των Γερμανών είναι αυτή της *Μενίνας*. Όπου εμείς ήμασταν βοηθητικοί [ενν. το ΕΔΕΣ] δεν μπορούμε να πούμε πως είχαμε συμμετοχή. Εκεί υπήρχε τμήμα οργανωμένο μονάδα Γερμανών. Ενισχυμένοι και με τις άμυνες. Οι Τσάμηδες[403] με τους Γερμανούς… και οι ΕΑΜίτες και Τσάμηδες μαζί. Και από δω μεριά μόνο το ΕΔΕΣ. Έγινε επίθεση και τους χτυπήσαμε εμείς. Και αυτοί χτυπήσανε τμήματα δικά μας, αυτή ήταν πραγματική μάχη. Με πολλούς νεκρούς και αιχμαλώτους, πολεμικό υλικό... Δεν εκδικηθήκανε μετά οι Γερμανοί. Δεν μας έκαψαν το χωριό… Το

---

399 Χωριό της περιοχής Ραδοβιζίου Άρτης (Τζουμέρκα). Βλ. Τζούκας Β., *ό.π.*, σ.173.

400 Hamson D., *Με τους Έλληνες στο Γοργοπόταμο* (τίτλος πρωτοτύπου: *We fell among Greeks*, εκδότης: Jonathan Cape), Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, σ. 79.

401 Βλ. Γλέζου Μ., *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τόμ. Α΄, Στοχαστής, Αθήνα 2006-7[3].

402 Πρόκειται για τον Άρη Βελουχιώτη. Βλ. Τάγαρης Αχ., *Ο Άρης διηγείται. Πολεμικές Σελίδες απ' την Ελληνική Εποποιΐα του 1940-41*, Αθήνα 1945.

403 Βλ. Παπαθεοδώρου Απ.Π., *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2007[3], σσ. 173-210.

Πάπιγκο και τα άλλα δεν καήκανε, γιατί δεν είχαμε τέτοια περιστατικά. Δεν είχαμε συμπλοκές. Κάποτε θελήσανε γιατί ήταν οργανωμένοι οι Γερμανοί, αλλά δεν τους αφήσαμε εμείς. Να τους χτυπήσουν οι δικοί μας, (ΕΑΜίτες). Μεσ' το Πάπιγκο ένα σπίτι κάηκε και αυτό από τους ΕΛΑΣίτες. Ενώ ήμασταν στα βουνά για τους Γερμανούς δεν τους χτυπήσαμε ποτέ.

Πεινάσαμε στην κατοχή. Δεν είχαμε νεκρούς εξαιτίας της πείνας. Χάρη στην πατάτα. Καλλιεργούσαμε και καλλιεργήσαμε και τότε. Είχαμε νερά στο *Πάπιγκο* και τότε όπως και τώρα. Και επιδόθηκαν οι Παπιγκιώτες στην καλλιέργεια της πατάτας. Και μας έσωσε και η κτηνοτροφία. Αλεύρι δεν υπήρχε, ούτε καλομποκίσιο (μπομπότα). Προσπαθούσαμε με είδος να ανταλλάσουμε με την *Κλειδωνιά*[404], που έχει κάμπο. Αλλά όπως και να 'χει, πείνα τραβήξαμε πολύ.

Τον Βασίλη Αρχιμανδρίτη[405] τον γνωρίζω από παιδί. Το '14 γεννημένος είναι. [συγκίνηση]. Με τον Βασίλη είχαμε ιστορία. Τότε που σας είπα ότι από τη Κέρκυρα πήγα στο Αγρίνιο, ο Βασίλης ήταν παντρεμένος. Ο Βασίλης ήτανε υπαξιωματικός στον πόλεμο του '40 και αντιμετώπιζε πολλά από την ΕΑΜοκρατούμενη περιοχή λόγω των στρατεύσιμων, να τον πάρουν προς το μέρος τους οι ΕΛΑΣ να τον επιστρατεύσουν κατά την διάρκεια της κατοχής, όταν γύρισε. Και προσπαθούσαν… έφυγε κάτω από το Αγρίνιο με τα πόδια και έρχονταν στο *Πάπιγκο* τους ξεγελούσε λιγάκι και ξαναγύριζε πάλι. Τελικά κατάφερε να είναι οργανωμένος στο εφεδρικό ΕΛΑΣ, αλλά στον πόλεμο [τον εμφύλιο] δεν πήγε ποτέ.

Όταν υπηρέτησε στο Αγρίνιο, ήταν ακόμα στην αρχή, γινότανε αφοπλισμός και ήταν εκεί πέρα διμοιρίτης. Ήταν να συγκροτηθεί ένα τμήμα και να πάμε στην περιοχή του που ήταν και το χωριό (που δεν θυμάμαι). Στον αφοπλισμό επικεφαλής ήταν ο άλλος ο έφεδρος αξιωματικός Ηπειρώτης. Φτάσαμε εκεί, είχαν δώσει ένα φάκελο σ' αυτόν τον επικεφαλή με πληροφορίες, ποιοι είναι αριστεροί, ποιοι έχουν όπλα. Οπότε, όταν φτάσαμε στον *Άγιο Βλάσιο* με τα αυτοκίνητα, «θα ανοίξετε τον φάκελο και θα δείτε τις πληροφορίες». Ανοίξαμε. Εκεί ήταν ένας Ζήκος Απόστολος. Και μου λέει εμένα, «ένας Αρχιμανδρίτης...». Εγώ ήξερα πως στην περιοχή εκεί πέρα ήταν παντρεμένος ο Βασίλης και βλέπω πως οι δικοί τον έχουν γραμμένο στο χαρτί ότι ήταν οργανωμένος στον ΕΛΑΣ κι ότι έχει πιστόλι. Και λέω: «ο Αρχιμανδρίτης είναι συγχωριανός μου και δεν ήταν ποτέ στον ΕΛΑΣ». Είχε το πιστόλι από

---

[404] Πεδινό χωριό της Κόνιτσας.

[405] Απαντά στην ερώτησή μου αναφερόμενος στον αξιωματικό και συγγραφέα Βασίλη Αρχιμανδρίτη. Πρβλ. και την καταγραφή του Βασίλη Αρχιμανδρίτη.

την Αλβανία, να πούμε. Δεν του πήραν τελικά το πιστόλι, δεν το κατέθεσε. Κι έτσι απέφυγε ταλαιπωρία. Αν δεν ήμουν εγώ, θα είχε κυνηγητό…

7.8 Γκούμας Παναγιώτης

Χρονολογία γεννήσεως: 1921
Χρόνος καταγραφής: 7/1/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Βασιλικό Πωγωνίου
Ιδιότητα: Δάσκαλος

Κατάγομαι από το *Βασιλικό* Πωγωνίου. Την πρώτη μέρα που κηρύχθηκε ο πόλεμος ήμουν στην Εκκλησιαστική Σχολή Βελλάς[406].Φοιτούσα στην Τετάρτη τάξη Ιεροδιδασκαλείου Βελλάς. Ήμουν 19 χρονών και ήμουνα προστάτης, γι' αυτό δεν είχα πάει φαντάρος. Τελείωσα το Δημοτικό Σχολείο στο *Βασιλικό* και δύο τάξεις του Γυμνασίου. Είχαμε ένα καθηγητή, Γιαννέτας λεγόταν, χωριανός μας, που μας έκανε ιδιωτικό μάθημα και πηγαίναμε στα Γιάννενα δίναμε εξετάσεις. Μετά την Κατοχή πήγα στην Ακαδημία και τελείωσα.

Ο Διευθυντής της Σχολής, Κονιτσάρας, μας είπε: «φύγετε τώρα, κηρύχτηκε ο πόλεμος». Μας έδιωξαν, και πήγα με τα πόδια από τη *Βελλά* στο *Βασιλικό*. Ήμασταν τέσσερα, πέντε παιδιά από το *Βασιλικό* και πήγαμε με τα πόδια στο χωριό μας. Εμείς πηγαίναμε προς το μέρος που γίνονταν ο πόλεμος και ακούγαμε τα πολυβόλα. Φτάνοντας στο χωριό ήταν οι γιαγιάδες, οι αδελφές μου και η μάνα μου. Πήγα στον άλλο μαχαλά να πάρω τη μάνα της μάνας μου και πήγαμε οι αδερφές με τα πόδια από το Βασιλικό και φτάσαμε ανεβήκαμε *Μεσοβούνι*[407], *Αρίστη*-νύχτα τώρα αυτό- *Γεροπλάτανος*, *Τσερβάρι*[408] και φτάσαμε *Βίτσα*[409]. Καθίσαμε δεκαπέντε ημέρες και φιλοξενούμασταν από τον κόσμο. Από 'κει, είκοσι-εικοσιπέντε χωριανοί, φύγαμε με τα πόδια για τα Γιάννενα. Από 'κει φύγαμε και πήγαμε στην Αθήνα. Ο Δεσπότης, ο Σπυρίδωνας[410], μεσολάβησε και πήγαμε δια μέσου Μετσόβου, Λάρισα και μετά Αθήνα. Μας πήγανε στην οδό *Σίνα* 70. Κάτω υπήρχε το Γερμανικό σχολείο. Μας

---

[406] Πρόκειται για την Εκκλησιαστική Σχολή με ιεροδιδασκαλείο που ιδρύθηκε το 1911 επί Επισκόπου Ιωαννίνων Σπυρίδωνος Βλάχου. Βλ. Βλάχος Π.Κ., «Ο σκοπός της ιδρύσεως της "Σχολής Βελλάς". Μια ανέκδοτη επιστολή του ιδρυτή της Σχολής Βελλάς και Κονίτσης Σπυρίδωνος», *Βελλά. Επιστημονική Επετηρίδα*, τόμ. Γ΄, Ιωάννινα 2005, σσ. 193-200.

[407] Χωριά του Κεντρικού Ζαγορίου.

[408] Σλαβική λέξη σημαίνουσα βασιλικόν χωρίον σύμφωνα με την έκθεση του επιθεωρητή Α. Καθάρειου το 1913. Σήμερα ονομάζεται *Ελαφότοπος*. Βλ. Εργολάβος Σπ., *Τα Ζαγοροχώρια μας στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα*, Ιωάννινα 2007^2, σσ. 107-109.

[409] Βλ. Εργολάβος Σπ., *ό.π.*, σσ. 83-86.

[410] Ο Επίσκοπος Σπυρίδων Βλάχος διετέλεσε Επίσκοπος Βελλάς και Κονίτσης (1906-1916), Ιωαννίνων (1916-1949) και στη συνέχεια Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος (1949-1956). Είχε γεννηθεί το 1873 στη Χιλή του Πόντου από γονείς ηπειρωτικής καταγωγής και ήταν απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Βλ. Βλάχος Π.Κ., *Βελλάς και Κονίτσης σύντομοι λόγοι*, Βελλά. Επιστημονική Επετηρίδα, τόμ. Ε΄, Ιωάννινα 2009, σσ. 149-184.

οργάνωσαν σε ομάδες. Όποτε γινόταν κάποια κατάληψη, εμείς κάναμε παρέλαση. Πρεμετή[411]. Είχαμε φύλλο πορείας, σήμα. Ήμασταν στην ΕΟΝ[412]. Κάναμε παρέλαση. Έπεσε το Αργυρόκαστρο; παρέλαση. Μετά από έξι-εφτά μήνες επέστρεψα στο χωριό. Στους Ιταλούς πούλησα τσίπουρο. Uno bikirini, uno mille drachme: Ένα ποτηράκι χίλιες δραχμές. Μας πληρώναν με mediteranean[413] λεφτά.

Πηγαίναμε στο *Μπουραζάνι*[414], στη *Μεσογέφυρα*[415], και πουλούσαμε το τσίπουρο. Ήμασταν καμιά δεκαριά άτομα… Κινδυνεύαμε από χειροβομβίδες, από τέτοια πράγματα. Μια μέρα βρήκα μια χειροβομβίδα. Ήταν μια κόκκινη και πήγα να τη λύσω. Ευτυχώς που δεν σκοτώθηκα. Με τους Γερμανούς περάσαμε καλύτερα. Στο σπίτι μας έμεινε ένας Γερμανός δεκανέας. Ήταν από Αλσατία, ο Piere. Κάθε βόδι που σφάζανε, μας έδιναν το κεφάλι και τρώγαμε, συνέχεια. Είχαμε πιάσει φιλία και έμενε στην αυλή. Είχαμε μεγάλο περιβόλι. Είχε ένα άλογο ωραίο, ψηλό, με σέλα, μεγάλο. Είχαμε πιάσει φιλία και μια μέρα με έβαλε καβάλα και έτρεμα από το φόβο μου. Δεν εννοούσε να σταματήσει, αλλά ευτυχώς δεν έπεσα.

Όταν πρωτοήρθαν οι Γερμανοί ο Μπέτζιος ο Γιάννης έρχονταν από τη *Φτελιά*, από *Μπουραζάνι*, επάνω στη *Φτελιά*. Μας λέει: «γρήγορα ετοιμαστείτε, βγάλτε τα τραπέζια έξω από τα καφενεία και παίξτε τάβλι, χαρτιά» και αυτό, ίσως, να μας γλύτωσε. Μας πήραν και μας μάζεψαν σε δυο μεριές στην πλατεία του χωριού, στα καφενεία και στο Λάκκο τους άνδρες. Μετά μας πήραν από εκεί και μας ανέβασαν στο βουνό. Μας έβγαλε λόγο ένας Γερμανός αξιωματικός και μας είπαν: «ένα βόδι θέλουμε». Και τους έδωσε ένας χωριανός. Είχανε τα πυρομαχικά αφημένα και φορτωθήκαμε τα πυρομαχικά και μας κατέβασαν στο 52 [ενν. χιλιόμετρο], μεταξύ *Μπουραζανίου* και *Βασιλικού*. Φοβόμασταν μη μας σκοτώσουν.

---

411 Πρβλ. και το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Ασύρματος* (18/1/1941), Τριανταφυλλίδη Κ. «Ο δεκαήμερος επικός αγών διά την Πρεμετήν»

412 Η Εθνική Οργάνωση Νέων (Ε.Ο.Ν.) ήταν η οργάνωση της νεολαίας Μεταξά.

413 Για τη διευκόλυνση των αγορών τους, οι δυνάμεις του Άξονα εξέδωσαν κατά τους πρώτους μήνες της Κατοχής δικό τους νόμισμα. Οι Γερμανοί τα μάρκα κατοχής, οι Ιταλοί τη μεσογειακή δραχμή (τα νησιά του Ιονίου την ιονική δραχμή) και οι Βούλγαροι το επίσημο βουλγαρικό νόμισμα, το λέβα. Δεν είχαν καμία αξία εκτός Ελλάδος και, ενώ το Ράιχ τα απέσυρε τον Αύγουστο του ’41, η Τράπεζα της Ελλάδος συνέχιζε να τυπώνει ελληνικές δραχμές χωρίς αντίκρισμα, αφού τα αποθέματα χρυσού είχαν φυγαδευτεί ή είχαν παραχωρηθεί στους κατακτητές με τη μορφή αποζημίωσης ή δανεισμού. Βλ. Ζαβάκος Γ.Ν., «Ο λιμός της Κατοχής (1940-41). Ο “στραγγαλισμός της Ελλάδας από τους ξένους κατακτητές”, *Ιστορικά θέματα*, τεύχ. 89, Νοέμβριος 2009, σσ. 46-59. Βλ.Παράρτημα εικ. 17.

414 Για το *Μπουραζάνι* και τη στρατηγική του θέση ως κόμβου διελεύσεως και πύλης εισόδου από την Αλβανία βλ. μαρτυρία Βασιλείου Αρχιμανδρίτη.

415 Γέφυρα του *Αώου* κοντά στη *Μολυβδοσκέπαστη*, μεταξύ της γέφυρας του *Μπουραζανίου* και της γέφυρας της *Μέτρζιανης*.

Ήρθαν δύο αυτοκίνητα και μας είπαν: «τώρα είστε ελεύθεροι». Εμείς τρέξαμε με πολλή χαρά. Οι Γερμανοί συνάντησαν ένα χωριανό μας, πηγαίνοντας για το *Κεφαλόβρυσο*, και τον σκότωσαν. Εκεί, τους βάλαν σε ένα μαγαζί.

Πείνα πολύ μεγάλη. Θυμάμαι τούτο. Είχαμε τέσσερα στρέμματα καλαμπόκι και λίγα στάρια. Τα ζυγίζαμε πεντακόσιες οκάδες. Πόσο πρέπει να τρώμε το μήνα; Πενήντα οκάδες. Τη βδομάδα τόσο, τη μέρα εκατόν πενήντα δράμια. Θυμάμαι εγώ το ζύγιζα.

Είχανε κάνει ένα χορό, ο πρόεδρος και γιατρός και δέκα αξιωματικοί Γερμανοί. Τρώγαμε και πίναμε. Ο Πιερ πηγαίνει στη θεία του γιατρού. Της λέει: «θέλω ένα κολοκύθι». Το έκοψε, το άδειασε, πήρε μια λάμπα του χεριού την έβαλε μέσα στο κολοκύθι αυτό, έκανε δυο τρύπες για μάτια, μύτη, και μας λέει: «ο γιατρός Σιούκας είναι ολς κόπς», δηλαδή κολοκυθοκέφαλος. Γελάσαμε και κάναμε αστεία.

7.9 Γρεβενίτι Ανατολικού Ζαγορίου-Μαρτυρίες κατοίκων

Τόπος καταγραφής: Μεσοχώρι Γρεβενιτίου[416]
Χρόνος καταγραφής: 13/8/2012

7.9.1 Παττίκος Ιωάννης

Χρονολογία γεννήσεως: 1931
Ιδιότητα: Ανώτερο Στέλεχος του Υπουργείου Οικονομικών

Όταν κηρύχθηκε ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος, η Έλλη η Δερμάνη βγήκε ακριβώς στο σημείο που έχει μία κερασιά, και η οποία υπάρχει και σήμερα. Άκουσε τις ομοβροντίες των κανονιών, των ιταλικών, που χτυπάγαν και των ελληνικών όπλων κ.λπ. Τα κανόνια ακουγόταν κ.λπ., και βγαίνει και λέει στη μητέρα μου «Γλυκερία! Γλυκερία! Οι Ιταλοί μάς κήρυξαν τον πόλεμο!». Με το που «μας κήρυξαν τον πόλεμο», ακούμε βόμβους αεροπλάνων ιταλικών, αλλά και δύο μόνο ελληνικών. Κατά σύμπτωση, ο ένας αεροπόρος[417] ήταν ο Παύλος ο Γουρούνας από τη *Δόλιανη*[418]. Ο πρώτος αεροπόρος της Πολεμικής Αεροπορίας από τη *Δόλιανη*. Και κάνανε μία αναχαίτιση. Μετά άρχισε η Αστυνομία, ο Σταθμός ο Αστυνομικός που υπήρχε εδώ πέρα με τους χωροφύλακες που είχε, να δίνει προσκλήσεις για επιστράτευση. Και κατέβηκε ο κόσμος. Εμένα ο μακαρίτης ο πατέρας μου ήρθε από την Αθήνα στα Γιάννενα και…, πεζοπορία, φυσικά, από Γιάννενα-*Γρεβενίτι*, και έφυγε αμέσως για το Μέτωπο. Πήγε στο νοσοκομείο της *Κορυτσάς*, μετά από δύο μήνες επέστρεψε στο Ιωαννίνων.

Το νοσοκομείο στο Γρεβενίτι ήταν στης Λίτσας και στης Μαρίας Παπαβράνου, που βρίσκεται ακριβώς κάτω από το οπωροπωλείο εδώ, το παντοπωλείο του Τζώρτζη, σε αυτό το

---

416 Βλ. Δαμιανάκος Στ., «Γρεβενίτι 1961: Σκιαγράφηση μιας τοπικής ορεινής κοινωνίας», *Ήπειρος, Κοινωνία-Οικονομία*: 15ος-20ος αι., Γιάννενα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Γιάννενα 1987 και Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών*, τ. Β΄, Αθήνα 1957, σ. 304.

417 Για την συμβολή των αεροπόρων στο έπος του ’40 βλ. Διαμάντης Κ.Θ. «Το Έπος του ’40 και η Ελληνική Πολεμική Αεροπορία», *Πρωινός Λόγος*, 28/10/2010, σ. 15.

418 Χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου σλαβικής ρίζας που σημαίνει τη *κατωφέρεια, κατά* τον Επιθεωρητή Αλέξανδρο Καθάρειο, στην έκθεση επιθεωρήσεως 27 Ζαγοροχωρίων. Βλ. και Εργολάβος Σπ., *Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα,* Ιωάννινα 2007², σ. 97.

σημείο περίπου. Στο μεσοχώρι[419], που λέμε, και είναι ένα οικόπεδο αυτή τη στιγμή, γύρω στα δύο στρέμματα. Δεν έχει χτιστεί βέβαια αυτό. Εγώ τα θυμάμαι γιατί η Ιταλική Αστυνομία, οι καραμπιναρία που λέγαμε, παράλληλα, εδώ, υπήρχε και Χωροφυλακή και Καραμπιναρία για κάποια στιγμή. Μετά η Χωροφυλακή καταργήθηκε και ήταν μόνο Καραμπινιέροι. Μιλάμε για το ’41, ’42… Ήταν τουλάχιστον δεκαπέντε οικογένειες με το επώνυμο Πατίκος. Ο παππούς μου ο Γιάννης ο Πατίκος και ο Κώστας ο Πατίκος ο άνδρας της Λεμονιάς, ήταν δεύτερα ξαδέρφια. Του Χρήστου Τσαλίκη ο παππούς, Πατίκος και αυτός. Και στο άγαλμα[420], λένε «του Νικολάου». Δεν είναι του Νικολάου. Είναι Χρήστος Ιωάννου. Ακριβώς στο σπίτι που είναι σήμερα του Γιώργου του Δερμάνη, στο χώρο αυτό, λειτουργούσε συνεργείο ραφής στολών, πουκαμίσων, παντελονιών, στρατιωτικών στολών του ΕΛΑΣ για τους αντάρτες. Και ήταν οργανωμένοι η Μαρία η Φάφα, η Σία η Φάφα, η Έλλη η Δερμάνη, η Ασπασία η Μαθιοπούλου και ράβανε πουκάμισα, μάλιστα από υφάσματα αλεξιπτώτων[421], που κάνανε ρίψεις πολεμοφοδίων και εφοδίων οι Άγγλοι στον *Γυφτόκαμπο*[422] και στα *Πέντε Αλώνια*[423]. Στα *Πέντε Αλώνια* και στον *Γυφτόκαμπο*, κάνανε τακτικά ρίψεις. Το υλικό αυτό ήταν ένα προς τρία. Δηλαδή, ένα τρίτο στον Ζέρβα, δύο τρίτα στον ΕΛΑΣ. Και χρήμα, χρυσές λίρες ο Ζέρβας πλήρωνε τους αντάρτες μία λίρα το μήνα. Ο ΕΛΑΣ δεν είχε να πληρώσει γιατί ήταν πάρα πολλοί και ό,τι ήταν από ρούχα και αυτά…

Ενθυμήματα της παιδικής μου ζωής στο *Γρεβενίτι*. Με ευχαρίστηση δίνω αυτά που θυμάμαι. Και δεν έχουν δόση υπερβολής. Είναι αληθινά γεγονότα[424].

Στις 28 Οκτωβρίου 1940 ακούγονταν, τα ξημερώματα, παράξενοι θόρυβοι για τα δεδομένα της εποχής. Ο καιρός βροχερός και με πυκνή ομίχλη. Το πυροβολικό των Ιταλών

---

[419] Τα Ζαγοροχώρια είναι έτσι δομημένα, ώστε στο κέντρο τους να βρίσκεται το *μεσοχώρι*, η κεντρική πλατεία του χωριού. Η διάταξη αυτή δεν είναι σύγχρονη επινόηση, αλλά πρόκειται για επιβίωση της αρχαίας Ελληνικής *αγοράς*. (αγείρω: συναθροίζω, συγκεντρώνω). Πρόκειται για το κέντρο της κοινωνικής, οικονομικής, πνευματικής ζωής των κατοίκων των χωριών του Ζαγορίου. Είναι ο τόπος συνάντησης και σε αυτό πραγματοποιούνται όλες οι κοινωνικές εκδηλώσεις, με κορυφαία το παραδοσιακό ζαγορίσιο πανηγύρι.

[420] Εννοεί το Μνημείο εκτελεσθέντων από τους Γερμανούς, κατά την εισβολή τους στο Γρεβενίτι και την πυρπόλησή του χωριού επί τέσσερις φορές. Αναγράφονται τα ονόματα των πεσόντων. Μεταξύ αυτών κι ένα μικρό παιδί που γνώρισε το μαρτυρικό τέλος του τρυπήματος με την ξιφολόγχη του Γερμανού που το περίμενε μετά από το πέταγμά του από τον ίδιο στον αέρα.

[421] Μαρτυρία που μας παραδίδεται και από άλλους κατοίκους σχετικά με την ευρηματική χρησιμοποίηση των μεταξωτών υφασμάτων των αλεξιπτώτων για τη δημιουργία ενδυμάτων.

[422] Σαρακατσάνικο χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου.

[423] Τοποθεσία μεταξύ Γρεβενιτίου και υψώματος του Προφήτη Ηλία.

[424] Ο Ιωάννης Παττίκος μας ζήτησε, λόγω έλλειψης χρόνου, να δεχτούμε γραπτή την υπόλοιπη αφήγησή του, για να συμπεριλάβει όλα όσα ήθελε να μας πει.

κυρίως συγκλόνιζε την περιοχή. Είχε φέξει και η Έλλη Δερμάνη βγαίνει στον κήπο (πάνω από το σπίτι μας) και από το σημείο της κερασιάς (υπάρχει και σήμερα) φωνάζει, επί λέξει, στη μητέρα μου: «*Γλυκερία, οι Ιταλοί μάς κήρυξαν τον πόλεμο*».

Οι χωροφύλακες τού αστυνομικού σταθμού μοίραζαν τις ατομικές προσκλήσεις στράτευσης. Πανζουρλισμός, αγωνία, αλλά και υψηλό φρόνημα. Τις επόμενες ημέρες, αεροπορικές επιδρομές στα Γιάννενα και αερομαχίες με τα ολίγα αεροπλάνα που διέθετε η πατρίδα μας. Εδώ, θα σημειώσω, ο πρώτος πιλότος της πολεμικής μας αεροπορίας (Βασιλικής Αεροπορίας), ήτο ο Παύλος Γρούνας από τη *Δόλιανη* που κατέρριψε, κατά πληροφορίες, αρκετά αεροπλάνα, εννιά. Έφυγε από τη ζωή, προ ολίγων ετών στην Αθήνα.

Από Αθήνα, Θεσσαλονίκη και άλλες πόλεις, συγχωριανοί, εργαζόμενοι επιστρατευθέντες, προωθούντο στο μέτωπο. Ο πατέρας μου, νοσοκόμος στον Ευαγγελισμό (Αθήνα), πήγε στην *Κορυτσά* και στη συνέχεια, στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο, στο *Κάστρο* στα Γιάννενα.

Δύο είναι τα θύματα του πολέμου. Ιωάννης Χρήστου Μαλάμης (θείος μου), και ο Φώτος Κωστούλας, (θείος του Τάκη Φώτου). Οι γυναίκες και οι άνδρες (μη στρατεύσιμοι), βοηθούσαν με κάθε τρόπο τον ελληνικό στρατό μεταφέροντας πολεμοφόδια και εφόδια. Η μητέρα μου, τότε 39 ετών, με το γαϊδουράκι, επί δεκαπέντε μέρες μετέφερε εφόδια και πολεμοφόδια μαζί με πολλούς άλλους συγχωριανούς και συγχωριανές. Το πρώτο δεκαήμερο του Νοεμβρίου 1940 βομβαρδίζεται το χωριό μας από τέσσερα αεροπλάνα. Αρκετές οι βόμβες, όμως χωρίς επιτυχία. Ένα σπίτι, του Τσαμίδη, κατέρρευσε, ο δε Τόλης -μάστορας, κτίστης- αλλάζοντας τη σκεπή της Αναστασίας Χατζή, έπεσε νεκρός από τα βλήματα των βομβών (προ-πάππος του Μιχάλη Βρακώτα). Μια βόμβα έπεσε στη γωνία στο Τσέγκι, δίπλα προς Γκούρα, όπου το Μαλάμειο Νοσοκομείο. Δεν εξερράγη, και μετά από χρόνια (1950-1951), την αχρήστευσε το μηχανικό της VIII^{ης} Μεραρχίας. Κατά τη στιγμή του βομβαρδισμού του χωριού, ήμουν με τα ξαδέρφια μου, Τάκη Μαλάμη, οχτώ ετών και Μιχάλη, τεσσάρων ετών), κάτω από ένα πουρνάρι και την επομένη, βρήκαμε μπροστά στο σημείο αυτό, δύο μεγάλα βλήματα ικανά να μας στείλουν στον άλλο κόσμο. Όμως, η Παναγιά και οι Άγιοι, μας προστάτευσαν και δεν πάθαμε τίποτα. Ούτε αμυχή.

Ένα άλλο γεγονός, μάλλον κατά το Δεκέμβριο του 1940, κατάρριψης ιταλικού αεροπλάνου, στο *Μέγα Δένδρο* (θέση μεταξύ *Γρεβενιτίου-Φλαμπουραρίου*, μετά τη *Ζουρίκα*). Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία έφθασαν στο επίπεδο της πτώσης και περισυνέλεξαν σοκολάτες, ιταλικά νομίσματα και λοιπά εφόδια. Καθώς και οι αστυνομικές και κοινοτικές αρχές, για συλλογή άλλων αντικειμένων. Οι πιλότοι και όλο το πλήρωμα ήταν νεκροί.

Ο κόσμος ήταν, στην περίοδο αυτή, ενωμένος και με κάθε τρόπο βοήθησε τις ένοπλες δυνάμεις για τη νίκη. Υψηλότατο φρόνημα. Όπως πανελλήνια είναι γνωστό, οι γυναίκες έπλεκαν πουλόβερ και μάλλινες κάλτσες για τους φαντάρους μας, που πολεμούσαν κάτω από αντίξοες καιρικές συνθήκες (βροχές, χιόνια, κ.λπ.). Ο χειμώνας εκείνος ήταν από τους ψυχρότερους, και με πολλά χιόνια, που ξεπερνούσαν το ενάμισι μέτρο. Εδώ, θα σημειώσω και τούτο: Οι πλακοσκέπαστες στέγες των σπιτιών, μόλις το χιόνι ξεπερνούσε το ενάμισι μέτρο, έπρεπε απαραιτήτως να καθαριστούν από το χιόνι, πράγμα που γινότανε, γιατί υπήρχε ο κίνδυνος της κατάρρευσης της στέγης.

Πηγαίναμε καλά στο μέτωπο. Παρακλήσεις καθημερινές γίνονταν στις εκκλησίες (Κοιμήσεως της Θεοτόκου και Αγίου Δημητρίου) και τάματα στην Παναγιά για να βοηθήσει στο δίκαιό μας αγώνα. Όμως, με τη γερμανική εισβολή στη Μακεδονία, ως γνωστόν, το Μέτωπο κατέρρευσε. Ήρθε η ιταλική κατοχή. Δεν θα ξεχάσω το χάλι του Έλληνα στρατιώτη, κατά την υποχώρηση από το Μέτωπο (σκισμένα ρούχα, άρβυλα, γκέτες και ό,τι άλλο, σε άθλια κατάσταση). Ο μπάρμπα-Τάσος (ο δάσκαλος Αναστάσιος Φάφας), μας είπε πολλά και διάφορα για να μας παροτρύνει, τους μαθητές, για κάθε βοήθεια.

Ήταν Πάσχα του 1941, πρώτο δεκαήμερο Απριλίου και όλα τα παιδιά του χωριού μας πρόσφεραν κόκκινα αυγά, ψωμί και ό, τι άλλο στους φαντάρους. Ήρθε η κατοχική περίοδος με τους πλέον δυσοίωνους οιωνούς. Περίπου είκοσι άνδρες χωριανοί, του Μετώπου, έπρεπε να επιστρέψουν, κυρίως, στην Αθήνα, όπου εργαζότανε. Μεταξύ αυτών, και ο μακαρίτης πατέρας μου. Με οδηγό και τα δύο μουλάρια, του Γιάννη Τσουμάνη (πατέρα του Στάθη Τσουμάνη), για τις λίγες αποσκευές, ξεκίνησαν στις 2 Μαΐου 1941, για να φτάσουν, μετά από πορεία εικοσιεπτά ημερών (28-5-1941), στην Αθήνα, σε άθλια κατάσταση. Παρέλειψα να πω ότι, στον κάμπο του Δεσπότη (Κατάρα), τους λήστεψαν Τουρκαλβανοί οπλισμένοι. Τους πήραν τα ρούχα, τα χρήματα και λοιπά. Όμως, η αλληλεγγύη στο αποκορύφωμά της! Οι συγχωριανοί της πόλεως των Τρικάλων τούς περιέθαλψαν με κάθε τρόπο.

Στο χωριό παρέμεινε η χωροφυλακή. Αρχάς 1942 υπήρχε χωροφυλακή και ιταλική αστυνομία (καραμπιναρία). Για λίγο καιρό, στα μέσα 1942, μόνο ιταλική Αστυνομία. Αυτή στεγάστηκε σε ακίνητο ιδιοκτησίας Ευσταθίου Καπετάνου, στο *Τσέγκι,* στη γειτονιά μου, όπου και η οικεία Ε. Βρακώτα. Σήμερα ο χώρος είναι οικόπεδο. Μετά τη συνθηκολόγηση Ιταλών και Συμμάχων, (απόβαση στη Σικελία) καταργήθηκε η καραμπιναρία, αφού προηγουμένως είχε φύγει από Γρεβενίτι και είχε εγκατασταθεί στη *Βωβούσα.* Πριν λίγο όμως, από το *Τσέγκι* είχε εγκατασταθεί σε κτήριο της Νίτσας και Μαρίας Παπαβράνου, στο *Μεσοχώρι* περίπου, κάτω από το κατάστημα και το σπίτι του Ιωάννου Τζώρτζη, όπου και το αναρρωτήριο επί εποχής ανταρτών-Αντίστασης (ΕΑΜ, ΕΛΑΣ). Οι Ιταλοί καραμπινιέροι

κατόπιν επιθέσεως ανταρτών της περιοχής στη Βωβούσα, εξολοθρεύθηκαν (κανένας ζωντανός στον… Σταθμό). Αυτό πρέπει να συνέβη το Μάρτιο του 1943. Στην περιοχή είχε ήδη φουσκώσει το ανταρτικό, κυρίως ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και σε μικρότερη κλίμακα ΕΔΕΣ (Ναπολέων Ζέρβας). Το Αρχηγείο του ΕΛΑΣ βρισκόταν στο *Σκαμνέλι*, στο *Γρεβενίτι* η επιμελητεία, λαϊκό δικαστήριο, στο σπίτι του Γιώργου Δερμάνη τώρα, στης Λεμονιάς, που λέγαμε (γιαγιάς του Γιώργου) ήταν το γραφείο του ΕΛΑΣ (οι κοπέλες του χωριού μας έραβαν πουκάμισα κ.λπ., από ύφασμα αγγλικών αλεξιπτώτων, που κάναν ρίψεις εφοδίων και πολεμοφοδίων στις μονάδες αντίστασης (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ) στο *Γυφτόκαμπο,* αλλά και στα *Πενταλώνια.*

Μπορώ να πω ότι η συμπεριφορά των Ιταλών στο χωριό ήτο καλή (σκοτώνανε κότα, μας δίνανε μακαρόνια· περίσσευμα φαγητού, μας το μοιράζανε και το τρώγαμε). Οι Γερμανοί είχαν τους ανθρώπους τους, σίγουρα, στην περιοχή που τους έδιναν πληροφορίες για αντάρτικο και λοιπά. Και το Νοέμβριο του 1943 (23-10-’43), κάνανε την πρώτη επιδρομή.

Σχετικά με συμπεριφορά Ιταλών αστυνομικών (καραμπινιέρων):

α) Γενικώς καλή.

β) μεμονωμένα γεγονότα δεν αλλάζουν την εικόνα.

γ) έγινε συγκέντρωση κυνηγετικών όπλων. Χωρίς να είμαι βέβαιος, αν τελικά επεστράφησαν, μάλλον ναι, (φυσικά κανείς δεν παρέδωσε τα πολεμικά).

δ) ο καραμπινιέρος Ντοντορίτσιος είχε επτά παιδιά γι’ αυτό έπαιζε μαζί μας και μας έδινε τρόφιμα και σοκολάτες.

ε) απέναντι ακριβώς από το σπίτι μου έγινε ο γάμος της Μαρίας Μαλάμη με ένα Μετσοβίτη, Νοέμβριος 1942 (Θανάση Κοντόβαινο). Καλεσμένοι, η οικογένειά μου και πολλοί συγχωριανοί, και οι Ιταλοί. Φύγαμε εμείς, από το γάμο, γύρω στη μία. Το γλέντι μέχρι πρωίας. Ένας καραμπινιέρος, ονόματι Ρόσσι, μεθυσμένος, κατά τις οχτώ, χτυπάει επίμονα τον οβορό. Εγώ και η γιαγιά μου σπίτι. Μού λέει ιταλικά: «Πού είναι η Μαρία; Dovo sone Maria;». Έψαχνε να βρει την καφετζού από το διπλανό χωριό, που γλεντούσε στο γάμο μαζί της, χορεύοντας. Του απήντησα: «Non sapire» (Δεν ξέρω)και έκλεισα τον οβορό. Προφανώς προσεβλήθη και άρχισε να με χτυπά. Μπήκε η γιαγιά στη μέση, γλίτωσα. Αλλά, μεθυσμένος, πυροβόλησε δυο φορές. Έτρεξα και κρύφτηκα στη μεσάντρα (ντουλάπα) της Ασπασίας Μανθοπούλου. Ο κόσμος έφυγε στο βουνό. Μείνανε οι γεροντότεροι. Κάψανε το ενενήντα τοις εκατό των σπιτιών[425] με τη συγκομιδή στα υπόγειά τους (καλαμπόκι, πατάτα κ.λπ).

---

[425] Απολογισμός καταστροφών στο Ανατολικό Ζαγόρι: *Γρεβενίτι*: όλα τα σπίτια του χωριού (297) και 22 νεκροί. *Τρίστενο*: 138 καμένα σπίτια και 6 νεκροί. *Φλαμπουράρι*: 99 καμένα σπίτια και 4

Μείνανε οι σκεπαστές βρύσες, ελάχιστα σπίτια και οι εκκλησίες. Στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο *Μεσοχώρι* βάλαν φωτιά, αλλά με κίνδυνο της ζωής τους οι άνδρες κατέβηκαν και δεν έγινε επέκταση φωτιάς. Λίγη η ζημιά. Κάηκαν στο σπίτι η Στυλιανή και ο άνδρας της (θέση Λιάσου). Η γιαγιά μου, η Αγγγέλω, δεν έβγαινε από το σπίτι και την έβγαλε ένας Γερμανός που μιλούσε ελληνικά, μάλλον ήταν Αυστριακός, και έτσι δεν βρήκε τραγικό θάνατο. Όλες τις επιδρομές τις έζησα έντονα (*μάχη Τριστένου* και λοιπά), πλην εκείνης του Ιουλίου (4-7-1944) που έλαβε χώρα η σφαγή και η εκτέλεση των εικοσιδύο ατόμων[426]. Διότι, όπως προανέφερα, στις 6-3-1944, αναχωρήσαμε οικογενειακώς για Αθήνα (γιαγιά, μητέρα, αδελφή και εγώ) διανυκτέρευση *Τσίπιανη*, όπου φτάσαμε στις 10-3-1944. Τόσο χρόνο κάνανε τότε τα ταξίδια με λεωφορείο με καύσιμο κάρβουνο, και όχι με βενζίνη. Ο θείος μου, ο Χρήστος Πατίκος, μας πρόλαβε στην *Πέτρα* και μας αποχαιρέτισε θυμάμαι, με φίλησε πολλές φορές με δάκρυα και μου είπε: «Σου δίνω την ευχή μου, εκεί που θα πας, να πετύχεις, να παντρευτείς και να κάνεις εγγόνια για να μη χαθεί το επώνυμο Πατίκος». Η ευχή του πέτυχε, δύο αγόρια αποκτήσαμε και αυτά μας κάνανε πέντε εγγόνια, αγόρια.

Και λίγα για τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού. Το έτος 1941 οι επαρχιώτες δεν πεινάσανε, σε αντίθεση με Αθηναίους και λοιπά. Όμως το 1942 πεινάσανε οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών, ευτυχώς, όμως, υπήρχαν τα γαλακτοκομικά (γάλα, τυρί) και χόρτα και μέχρι τη νέα σοδιά σταθήκανε στα πόδια. Θυμάμαι, δεκαπέντε μέρες χωρίς ψωμί και πέντε μέρες χωρίς αλεύρι, βέβαια, ευτυχώς, από πείνα δεν πέθανε κανείς.

Ήρθε ο εμφύλιος μετά την απελευθέρωση. Ο κόσμος είναι γνωστό, κατέβηκε στις πόλεις, Γιάνεννα κ.λπ., και ησύχασε κάπως ο κόσμος μέχρι το 1949-50. Έτσι έκλεισε η φοβερή και επώδυνη περίοδος με την επάνοδο των κατοίκων στα χωριά.

Στην τρίτη γερμανική επιδρομή, από ριπή πολυβόλου, σκοτώθηκε η Ηλέκτρα Δερμάνη. Στην πρώτη επιδρομή συνελήφθη στο *Πανταμάρι* (σάδι μεγάλο), ο πατέρας της Βασιλείας Κίτσου, ο Γιάννης Ήττος, παππούς του παππα-Γιάννη, και εκτελέστηκε αμέσως, του βρήκαν

νεκροί. *Ελατοχώρι:* 65 (κατ' άλλους 100) καμένα σπίτια και 3 νεκροί. *Μακρίνο:* 41 (κατ' άλλους 72) καμένα σπίτια και 1 ανθρώπινο θύμα. *Δόλιανη*: 127 καμένα σπίτια και 6 νεκροί. *Βωβούσα*: 38 σπίτια και ένα ανθρώπινο θύμα. *Ανθρακίτης*: 33 καμμένα σπίτια. *Καβαλλάρι*: 43 (κατ' άλλους 61) σπίτια, 6 νεκροί και 7 τραυματίες. *Λεπτοκαρυά*: 72 σπίτια και 2 νεκροί. *Δεμάτι*: 46 σπίτια και 2 θύματα. *Πέτρα*: 33 καμένα σπίτια (και 21 σπίτια στη *Σίτσαινα*) και 3 νεκροί. Περισσότερα στοιχεία και άλλες λεπτομέρειες στο κείμενο του Β. Σπύρου, πρώην Δημάρχου Ανατολικού Ζαγορίου που δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Το Γρεβενίτι*, αρ. φύλ. 46, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 2005, σσ. 4-5. Πρβλ. και Ρογκότης Χ.Δ., *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*, Γιάννενα, 1998.

[426] Βλ. Δούβλη Ε., «Καιρός να αναδείξουμε τα Μαρτυρικά χωριά Ζαγορίου!», *Πρωινός Λόγος*, Ιωάννινα 29.7.2011, σ. 13.

στην τσέπη πιστόλι. Ήτο ο ταχυδρόμος του χωριού και ψάλτης με φωνή αηδονιού. Επίσης, στην τρίτη επιδρομή συνέλαβαν στο βουνό την Ανδρομάχη Φίνου και το μονάκριβο γιο της, αδελφό του μακαριστού επισκόπου Περιστεράς *Ευστάθιου Σκάρπα*[427]. Στην προτελευταία επιδρομή συνέλαβαν, αιφνιδιαστικά, πολλούς άνδρες και επί πέντε-έξι μέρες που μείνανε στο χωριό, τους κράτησαν φυλακισμένους στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου, και πολλούς από αυτούς τους οδήγησαν στις φυλακές Φιξ[428] στα Γιάννενα.

Στην εκκλησία Αγίου Αθανασίου, όταν φύγαν οι Γερμανοί, (1η επιδρομή) μείνανε για πολλές μέρες, δέκα οικογένειες. Στο *Βαντούλι*, κάτω από το χωράφι εκτάσεως δύο στρεμμάτων περίπου, ιδιοκτησίας κληρονόμων Γ. Σκαρπίδη, υπήρχε και, κατά πληροφορίες, και υπάρχει η τρύπα-οπή-σπηλιά της Σούλας (στα βλάχικα «*Γκουβα αλισιούλε*»). Εκεί κρυβότανε ο κόσμος, και εγώ με όλη την οικογένειά μου, για να προφυλαχθεί από πιθανό βομβαρδισμό.Θυμάμαι πως τα πετρώματα μοιάζουν με σταλακτίτες-σταλαγμίτες του σπηλαίου Περάματος Ιωαννίνων. Μήπως θα έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο ερεύνης; Η οπή του Γκάμου στο *Σκαφιάνι*, μεταξύ *Ρέτσιας* και *Γρεβενέσιας,* μάλλον έχει εξαφανιστεί λόγω έργων οδοποιίας. Μετά τη λήξη της μάχης του *Τριστένου*[429], έξι Γερμανοί επέζησαν και από *Τσίπιανη* φτάσαν στην *Μπαλντούμα*. Όμως, στην *Τσίπιανη* ο μακαρίτης θείος μου Κωνσταντίνος Σκέντζος, πατέρας Σταυρούλας Θεοδωρίκα, και άλλοι συγχωριανοί, με τα όπλα τους, δεν πυροβόλησαν και γι' αυτό δεν κάηκε η *Τσίπιανη*. Μετά το πρώτο κάψιμο του χωριού μείναμε στο *Γκόζγκο*, που αποθηκεύαμε παλιά ζωοτροφές με πάτωμα και ταβάνι εκεί που δεν είχε καεί ακόμη. Κάηκε στην τελευταία επιδρομή, 4-7-1944[430].

---

[427] Βλ. Σκάρπας Ε.Δ., «Σκοριών ανακαμίνευσις. Η του αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Πωγωνάτου εν Ζαγορίω Ιερά Μονή Βουτσάς», εφημ. *Ηπειρωτική Ηχώ* φφ. 107/14-1-1925 και 108/15-1-1925.

[428] Οι φυλακές του «Φιξ» βρίσκονταν στη θέση που σήμερα είναι το ξενοδοχείο «Παλλάδιο».

[429] Για τη μάχη των ανταρτών με τους Γερμανούς στο Τρίστενο, χωριό παρακείμενο του Γρεβενιτίου βλ. Ρογκότης Χ.Δ, Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση, Γιάννενα, 1998.

[430] Βλ. Λαζάρου Αχ.Γ., *«Γερμανοί ξανάρχονται» για τους βλάχους,* εκδ. Επιτροπής Ενημερώσεως για τα Εθνικά θέματα, Αθήνα 2002. Στις εργασίες του Λαζάρου δημοσιεύεται πλήρης ελληνική και ξένη βιβλιογραφία για κάθε πτυχή του *Κουτσοβλαχικού ζητήματος*. Τα επιχειρήματά του αναφέρονται τόσο στην καταγωγή των Κουτσοβλάχων όσο και στην πληθυσμιακή κατανομή τους, ιδιαίτερα στο χώρο της Αλβανίας. Την αλήθεια έχει διακηρύξει προ πολλού ο πρώτος νεοέλληνας ιστορικός Κ.Μ. Κούμας (*Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, ΙΒ΄, Βιέννη 1832, σ. 531), όπου συμπεραίνει ότι επί ρωμαιοκρατίας Έλληνες γίνονται χρήστες της λατινικής, αποκαλούμενοι μετέπειτα *Βλάχοι, «Έλληνες το γένος»*. Προσθέτει, δε, και τα εξής: *«Συμπεριφέρονται αδελφικώς με τους Γραικούς ως Γραικοί και δεν δείχνουν ούτ' εκείνοι ούτε ούτοι καμίαν εθνικήν διαφοράν προς αλλήλους, καθώς τω όντι είναι αμφότεροι οι λαοί μιας πατρίδος τέκνα, και των αυτών προγόνων απόγονοι»*. Βλ. Λαζάρου Αχ. Γ., «Καταγωγή και επίτομη ιστορία των Βλάχων της Αλβανίας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1993-94, σσ. 1-53 και ανάτ. Επιτροπής Ενημερώσεως για τα Εθνικά Θέματα.

7.9.2 Θοδωρίκα Σοφία

Χρονολογία γεννήσεως: 1922
Ιδιότητα: Αγρότισσα

Φύγαμε από το σπίτι μας και είχαμε πάει σε ένα βουνό επάνω, στην *Μπρούκια* το λένε. Εκεί κοιμηθήκαμε και οι Κραψίτες[431] περίμεναν τους Γερμανούς στην πλατεία ο πρόεδρος και όλοι με λουλούδια και αυτοί δεν τους πειράξανε. Και μας ειδοποίησαν και εμάς και γυρίσαμε πάλι και καθόμασταν σε μία ράχη, σε ένα δάσος. Πηγαίναμε το πρωί και παίρναμε ψωμί και μαγειρεύαμε εκεί και καθόμασταν έξω. Δεν μας κάψανε. Κάψανε εικοσιπέντε σπίτια στη *Γότιστα* που βρίσκανε πυρομαχικά και τέτοια και κάψανε και στη *Μικρή Γότιστα* ένα ζευγάρι γερόντων, τους κάψανε μέσα. Οι Γερμανοί. Τους Ιταλούς δεν τους θυμόμαστε. Δεν κάνανε ζημιές εκεί. Ήμουν ούτε καν 18 χρονών. Είμαι γεννημένη το 1922, 15 Γενάρη. Από τη *Γότιστα*, τη *Μεγάλη Γότιστα*. Θυμάμαι και τα βομβαρδιστικά από τα Γιάννενα και τα αεροπλάνα που κάνανε αερομαχία στο *Δρίσκο* πάνω από τη λίμνη. Αυτά τα βλέπαμε.

---

[431] Η *Κράψη* και η *Γότιστα* είναι χωριά της περιοχής όρους *Περιστερίου* (Λάκμωνα), ανατολικά του ποταμού *Μετοβίτικου*, παραπόταμου του *Αράχθο*.

7.9.3 Φάφα Χαρίκλεια

Χρονολογία γεννήσεως: 1922
Ιδιότητα: Εργάτρια

Γεννήθηκα το 1922. Το 1940 ήμουν 18 χρονών. Όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος χτύπησαν καμπάνες. Εμείς είχαμε τον πατέρα άρρωστο, είχε καρκίνο, αλλά δεν μας πείραξαν εμάς. Όταν ήρθαν οι Γερμανοί, ήρθαν, οι Γερμανοί, μέσα στο χωριό και καθόταν δίπλα… Δίπλα μας είχαμε ένα σπίτι άδειο και κάθονταν οι Γερμανοί μέσα. Αλλά δεν μας πείραξαν τότε και μετά είχαμε και τον πατέρα άρρωστο, θέλεις τον λυπόνταν, και κουραμάνα του έφερναν να σου πω την αλήθεια… Κουραμάνα του έφερναν για να φάει, γιατί τον λυπόνταν αρχή, αρχή, και μετά φύγανε τότε… Δεν θυμάμαι και άλλα τότε. Φοβηθήκαμε γιατί πήγαμε στους *Μηλιωτάδες*[432] και καθόμασταν σε ένα σπίτι για να μην μας πάρουν τα ζώα. Πήγαμε κάτω εκεί στους *Μηλιωτάδες* και πήγαμε εμείς και κοιμόμασταν έξω γιατί φοβόμασταν. Είχαμε πάει έξω από το χωριό τότε εμείς με το κάψιμο και έκαψαν πρώτα το σπίτι. Ήταν η μακαρίτισσα η μάνα μου, έμενε στο σπίτι για να μη… και είχαμε μέσα στο φούρνο ψωμί. Μας πήραν το ψωμί από μέσα από το φούρνο, όλα και κάνα δυο μέρες ήρθαν πάλι, το έκαψαν και αυτό το κουζινάκι που είχαμε το ψωμί. Το μαγειριό που είχαμε… Εμείς είχαμε κατεβεί κάτω σε ένα καλύβι. Και εκεί έρχονταν… είχαμε ένα καλύβι και έρχονταν ο κόσμος για να σωθούν. Δεν θυμάμαι τώρα όταν έφυγαν. Τότε χαίρονταν. Χτύπησαν καμπάνες… έφυγαν… Όταν φύγανε, ήρθαν ο κόσμος ξανά στο χωριό. Ερχόμασταν λίγοι-λίγοι. Σπίτια δεν είχαμε. Τι κάναμε; Μας έκανε η «στέγαση»[433], σπίτια, τότε, και καθόμασταν… είχαν βάλει και κάτι σανίδια πρόχειρα, όχι…, όσο να βάλουμε το κεφάλι μέσα. Τα ζώα τα είχαμε έξω σε κάτι καλύβια… Μη ρωτάς…

---

[432] Συνοικισμός του Ανατολικού Ζαγορίου.

[433] Πρόκειται για την Υπηρεσία Στέγασης που χορήγησε πρόχειρα υλικά για να στεγαστούν οι κάτοικοι των χωριών που κάηκαν από τους Γερμανούς.

7.9.4 Κουλούρη Αναστασία

Χρονολογία γεννήσεως: 1927
Ιδιότητα: Υπάλληλος

Γεννήθηκα το 1927. Ήμουν 14 χρονών το ’40, ότι είχα τελειώσει το Δημοτικό. Μόλις είχα τελειώσει το Δημοτικό αυτή τη χρονιά. Όταν ακούσαμε… ακούσαμε να λέγεται «πόλεμος». Έφευγαν όλοι, επιστράτευση. Επιστράτευση, πόλεμος, φύγανε όλοι. Ο πατέρας μου, όλοι πήγαν στο *Τεπελένι*. *Τεπελένι* πήγαν όλοι. Είπαν «πόλεμος. Επιστράτευση, γενική επιστράτευση». Με τα μουλάρια φύγαν’ οι στρατιώτες. Δεν υπήρχε δρόμος… Δεν καταλαβαίναμε που είναι, τίποτα, τίποτα. Τον είδαμε ξανά όταν γύρισε. Όταν έφυγαν οι Ιταλοί, το θυμάμαι αυτό, ήρθαν στρατιώτες στον Άγιο Δημήτριο και είχαν τέσσερα μουλάρια. Και εδώ οι Μοτσαίοι, του Μότση, είχε δέκα παιδιά αυτή, και είχαν ένα μουλάρι. Το είχαν φέρει και αυτοί από τον πόλεμο και δεν είχε σαμάρι το μουλάρι. Τι κάνουν και αυτοί το βράδυ; Ο ένας έπιασε κουβέντα, κοιμόταν στον *Άγιο Δημήτριο*, και άλλοι έβγαλαν το σαμάρι από το μουλάρι. Το έβγαλαν το σαμάρι, σηκώθηκαν το πρωί, που… αυτοί οι καημένοι να πάρουμε τις χλαίνες και τα παγούρια, αυτά που τους άφησαν από το Στρατό. Έρχονται στη μάνα μου. Ο αδερφός μου ήταν μικρός, επτά χρονών, πόσο ήταν… «Ελάτε παιδιά, μας πήραν το σαμάρι». «Όχι, γιε μου, δεν έχω εγώ παιδιά», λέει η μάνα μου. Αυτό το κοριτσάκι (για μένα) και το παιδί, κρατούσε στην αγκαλιά τον Γιάννη. Ήταν πιο μικρός. «Εδώ έχει παιδιά», λέει για τους Μοτσαίους. Πηγαίνει η μάνα των Μοτσαίων, των παιδιών. Της λένε: «Γιαγιά πες μας, δεν μπορούμε να πάμε, είμαστε άλλοι από κρυοπαγήματα, άλλοι… Να μας δώσουν το σαμάρι που μας πήραν τα παιδιά». «Ε, γιε μου… να τα βάλετε το ένα επάνω στο άλλο», του έλεγε, «και να τα δέσετε χωρίς σαμάρι». Ήταν Κυριακή πρωί, το θυμάμαι αυτό. Αυτή κάποτε, είχαν τότε… σκούπιζε τη μύτη και την έκανε και έτσι… «Γιαγιά, λεν οι στρατιώτες, να μη σε βρει άλλη Κυριακή». Την Παρασκευή πέθανε (η Μαγδαληνή). Θες πίστεψέ το, θες μην το πιστεύεις. Γιατί τους πήραν τα παιδιά της το σαμάρι, «γιατί ξεκουραζόμαστε λίγο, λέγαν οι στρατιώτες. Βάζουμε και τη χλαίνη, δεν μπορούμε…, κουρασμένοι άνθρωποι από τον πόλεμο». Ναι. Δεν το ξεχνάω… ήμουν μικρούλα, καθόμουν έτσι… 14 χρονών. «Να μη σε βρει άλλη Κυριακή». Την Παρασκευή τι την έπιασε; Ούτε άρρωστη, ούτε τίποτε. Πιάστηκε η αναπνοή και Κυριακή δεν…

Στα Γιάννενα, είχα τον πατέρα μου στη φυλακή. Και έπαιρνα κάτι λίγα λεφτά από τη μάνα. Και τα φύλαγα για να γίνει το Δικαστήριο. Τον είχαν βάλει μέσα. Ο αδερφός μου ήταν μικρός, επτά χρονών και εγώ μεγαλύτερη και τα φυλούσα ένα μήνα και δεν έτρωγα τίποτα για να έχω να πληρώσω το δικηγόρο. Καθόμουν με μια… καθόμασταν τρεις οικογένειες

ανταρτόπληκτοι. Εγώ τότε είχα μία ζακέτα και δεν είχα… τα έβαζα εδώ… Και έβαζα τη ζακέτα… Τα πήρα τα λεφτά από δυο μήνες, ήταν 227 δραχμές. Πάω στο σπίτι, μου λέει αυτή που καθόμασταν μαζί «πήγαινε να πάρεις νερό». Νερό στο Κάστρο πηγαίναμε σε μία πλατειούλα από πάνω προς τον Άγιο Παντελεήμονα. Πήρα τον τενεκέ εγώ να πάρω νερό, έβγαλα τη ζακέτα και την άφησα εκεί. Γυρίζω να πάρω τα λεφτά που είχα στην τσέπη, βρήκα τα μισά. «Ποιος μου πήρε τα λεφτά; Εγώ αυτά τα λεφτά τα είχα για τον πατέρα μου που τον έχω στη φυλακή». Θα ήρθε αυτή από πάνω. «Όποιος τα πήρε στους γιατρούς να τα φάει». Το είπα αυτό. Βγήκε ο πατέρας μου από τη φυλακή, τον αθώωσε ένας αξιωματικός. Πώς βγήκε; «Εγώ τον ξέρω αυτόν», λέει. Εγώ όταν είδα τον αξιωματικό με αστέρια, λέει, είπα θα με κατηγορήσει.

Ο πατέρας μου ήταν εθνικιστής. Τότε δεν ήξερε ο κόσμος τι είναι ΕΑΜ και τι είναι ΕΔΕΣ. Γράφτηκαν μισοί από εδώ, μισοί από εκεί. Έτσι βρέθηκε. Τον έβαλαν μέσα και του λένε «θα μας δώσεις από μία λίρα να σε βγάλουμε». Ήταν στην ταυτότητα εθνικιστής. Είχε πάρει και μουλάρια, είχε πάει στο Στρατό και σαν εθελοντής, αλλά τον πλήρωναν μετά. Και βγήκε ο αξιωματικός και λέει «εγώ τον ξέρω αυτόν. Αυτός είναι εθνικιστής». Αθωώθηκε ο πατέρας μου, βγήκε. Δεν πέρασαν τρεις-τέσσερις μέρες, βλέπω τον άνδρα της ήρθε στο σπίτι. «Πατέρα να φύγουμε από εδώ». «Γιατί;». Τα έκλεβε ότι αυτό… Καταλάβαινα εγώ τι ψώνιζα, αλλά δεν μπορούσα… ο πατέρας μου ήταν στη φυλακή. Την μάνα μου την είχαν σκοτώσει οι Γερμανοί. Ο αδερφός μου επτά χρονών. Εγώ τι να έκανα; Μου λέει «θα μου δώσουν λεφτά», ήταν έγκυος αυτή. Απόβαλε το παιδί. Πήγα και εξομολογήθηκα. Και μου λέει μισή αμαρτία δική σου και μισή αμαρτία δική της. Ήταν λέει ανοιχτοί οι ουρανοί αυτή την ώρα. Γιατί τού είπα την ιστορία, έτσι και έτσι… Το μετάνιωσα από τότε. Τώρα ό,τι και να μου κάνουν δεν το ξανακάνω. Ό,τι να μου πουν… Υπάρχει Θεός.

Η μάνα… πώς χάθηκε; Ήμασταν μέσα στο καλύβι. Είχε έρθει ο Βράστος ο Βασίλης το βράδυ, φύλαγαν… τότε ήταν ο ανταρτοπόλεμος. Όχι με τους Γερμανούς. Μετά με τον Εμφύλιο. Και καθόμασταν στο καλύβι. Ένα καλύβι και είχε άλλους τρεις αυτός. Εδώ μόλις μπαίνουμε στο χωριό ήταν το φυλάκιο και ο ένας ήταν κρυωμένος και ήρθε και του ρίξαμε βεντούζες. Ήταν της Μαρίας του Βράστου ο άνδρας. Του ρίξαμε βεντούζες. Εγώ είχα ένα μουλάρι και μόλις καταλάβαινε, στο μισό κοιμόταν το μουλάρι και στο μισό εμείς στο καλύβι. Χτυπούσε τρεις φορές το πόδι… Τους λέω απόψε θα έρθουν, θα γίνει πόλεμος. Όχι, μου λένε. Ακούμε τον πόλεμο, αρχινάνε… «Αέρα και τους εφαγάμεν τους μαρμελαδάδες. Αέρα και τους φάγαμαν τους κουρκουτάδες».

Μαρμελαδάδες ήταν του ΕΔΕΣ. Κουρκουτάδες ήταν του ΕΑΜ. Φεύγουμε όλοι. Καμιά φορά κατά τις 10-11 έρχεται ο Καμπρές ο Γιάννης. Εδώ τον είχαν τραυματίσει, είχε βλήμα

στο μπούτι. Έρχεται στο σπίτι, λέει… εγώ δεν είχα, λίγο τσίπουρο έβγαλα, δεν είχα οινόπνευμα. Να ντρέπονταν ο καημένος. «Να σου κάνω την πληγή;», «όχι» μου λέει. Να μπω μέσα στην καλύβα να καθίσω». «Μωρέ Γιάννη, τι να σε κάνω μέσα στην καλύβα;», του λέω εγώ. «Εσύ έχεις βλήμα. Πρέπει να πας στα Γιάννενα». «Και πώς να πάω στα Γιάννενα;». Από κάτω ερχόταν αντάρτες. Από εκεί, γιατί έφυγαν οι ΕΔΕσίδες και έμειναν αντάρτες από παντού. «Ξέρεις τι θα κάνουμε Γιάννη;». «Τι θα κάνουμε;». «Ξέρω εγώ που είναι οι άλλοι, που έχουν πάει». Είχαν πάει κάτω στα μαντριά… «Και τι θα κάνουμε; Αν με πιάσουν, λέει, θα με σκοτώσουν που είμαι τραυματίας». Τι θα κάνω εγώ… Του λέω, θα περπατάω πολύ μακριά από σένα και αν δω αντάρτες θα φυσήξω τρεις φορές τη μύτη. Άμα θα ακούσεις τρεις φορές να φυσήξω τη μύτη, θα κρυφτείς εσύ. Εμένα τι θα μου κάνουν;», του λέω. Δεν μου κάνουν τίποτα. Τόσο αυτό δεν βρήκαμε κανέναν και τον πήγα κάτω. Ήταν ζεστός, περπατούσε ακόμη. Τον πήγα εκεί, τον έβαλαν στα άλογα από εκεί και τον πήγαν στο νοσοκομείο. Μου άφησε το όπλο του, όλα. Τι έχει ένας στρατιώτης. Τώρα τι να τα κάνω; Να τα πάω στην καλύβα; Αν έρθουν οι αντάρτες ύστερα, ήταν όλοι Έλληνες, δεν ήξερες ποιος ήταν. Πιάνω και εγώ ένα τσουβάλι, τα έβαλα όλα μέσα, παγούρια, όπλο και μπαίνω (…) και την κρέμασα εκεί ψηλά. Να μην τη βρουν. Καμιά φορά έρχεται ο Τάκης ο Θεοδωρίκας. Μου λέει «να μου δώσεις τα όπλα». Ξέρεις που είναι, του λέω. Εκεί ψηλά. Εκεί να πας να τα πάρεις. Εγώ, δεν ξανά… Την τελευταία φορά, κοιμόταν στον *Άγιο Δημήτριο* οι Παπαβρανουσαίοι όλοι. Μια χαρά. Έβγαζαν τον Γιώργο τον Σιούλα τον Νικολέτα, γιατί τον είχαν στον Άγιο Χαράλαμπο να κοιτάει αν έρχονται οι Γερμανοί. Αλλά οι Γερμανοί ερχόταν από το 38, από την Πέτρα[434] προς τα εδώ, από εκεί. Εκείνη τη φορά ήρθαν από τα τζίπια. Εκεί ο Γερμανός μόλις έφτασε τότε τους είδε ο Γιώργος από πάνω και άρχισε και χτυπούσε την καμπάνα. Χτύπησε την καμπάνα ο Γιώργος, τότε ξύπνησαν οι Παπαβρανουσαίοι. Παίρνουν τα όπλα, βγήκαν ακριβώς εδώ… που είναι το σπίτι του… που έχει ο Μιχαλάκης… από εκεί στη ράχη. Οι Γερμανοί ήταν στον πέρα το λόφο. Παίρνει ο Γερμανός κοιτάζει το χάρτη προς τα πού να πάει. Εκεί πως έβαλε το χάρτη, σκοτώνουν τον αξιωματικό. Αυτοί είχαν εντολή έναν Γερμανό, δέκα Έλληνες. Εγώ ήμουν πάνω στο ήμισυ. Γερμανοί από εκεί, αντάρτες από πάνω… Η μάνα μου «δε θα φύγεις το βράδυ». Έκλαιγε με τόσο δάκρυ... «Θα πεθάνω», μου είπε. «Τι λες μωρέ μάνα; Πώς θα πεθάνεις;», της λέω εγώ. Εγώ τεντωνόμουν στα γέλια. Μήπως μου έκοβε κιόλας… ήταν το ’44. «Θα πεθάνω και ο πατέρας σου θα παντρευτεί και εσύ θα μείνεις στους δρόμους». «Για μένα κλαις μωρέ μάνα! Να κλαις τον Γιάννη που είναι μικρός, εγώ δεν…». Μόλις τα έκαψαν οι Γερμανοί, «πού να βρω ανθρώπους να σου γράψω

---

[434] Χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου.

την περιουσία μου», μου είπε. «Τι λες μωρέ μάνα; Δεν θέλω εγώ ούτε περιουσία, ούτε τίποτα». Το πρωί ήρθαν οι Γερμανοί. Πάω, με στέλνει να πάρω νερό. Ήταν η Λένη η Μοτσάρα ήταν κάτω από τα σπίτια μας. Πήρα νερό. Βλέπω έναν, όπως είχε σηκωθεί από τον Άγιο Δημήτριο και τον έστειλαν και είχε το όπλο έτσι τα χέρια… Τι έγινε; «Σκάσε!», μου λέει και έφυγε. Πάω στο σπίτι. Ώσπου να πάω εγώ στο σπίτι, άρχισε ο πόλεμος. Πήγαιναν οι σφαίρες… Πόση έκταση ήταν; «Εγώ θα φύγω μάνα». «Όχι, να μη φύγεις, θα σε σκοτώσουν όπως σκότωσαν την Ηλέκτρα». Έμεινε τρεις μέρες αυτή εδώ… με τα έντερα έξω ήταν, την είχε πάρει βλήμα και πέθανε σε τρεις μέρες. «Όχι, εγώ θα φύγω». Πώς γύρισε η μάνα μου έτσι, αρπάζει τον αδερφό μου που κοιμόταν… τον αρπάζει παραμάσχαλα, εγώ ξυπόλητη, δεν περνούσαν άνθρωποι ούτε από εδώ μέχρι εκεί… Φεύγω, τι μου ήρθε και βγάζω και τα γίδια. Πήγα εγώ, πού ήξερα εγώ που… Στο εικόνισμα του Αγίου Δημητρίου εδώ που πάμε στα χωράφια, εκεί βλέπω το Γερμανό με το πολυβόλο στη γωνία. Να ρίχνει μία ριπή… ήρθαν όλα τα χώματα ψηλά. Κόβω εγώ κάτω στα χωράφια. Κόβω τα χωράφια, φεύγω κάτω-κάτω, έφτασα στα μαντριά. Εκεί καθίσαμε όλοι. Ακούμε καμιά φορά, φώναζαν «έφυγαν οι Γερμανοί». Ε, πήρα και εγώ τον αδερφό μου από το χέρι, τα γίδια ερχόταν από κοντά μου. Μόλις έφτασα, βρίσκω τον Τζοβάρα τον Χρήστο. Ο άνδρας της Λένης. «Χρήστο», λέω, «που είναι η μάνα μου;». «Εκεί που είναι και ο πατέρας μου, η γυναίκα μου και το κοριτσάκι μου. Εκεί είναι και η μάνα σου». «Πού;». Στο δρόμο. Παρατάω τον αδερφό μου εγώ όπως τον είχα από το χέρι και πάω κλαίγοντας και δεν είδα που ήταν επτά πτώματα σε ένα τόσο δα μέρος. Και πέφτω ψηλά στη μάνα μου. Ανοίγω τα μάτια και βλέπω τη μάνα μου. Τότε έβαλα τα ουρλιαχτά, ήρθαν οι άνδρες μετά… Επτά σκοτωμένοι εκεί.

Εκεί έπεσε η μάνα, με τους επτά. Την πήραν από το σπίτι. Τους πήραν όλους σε ένα μέρος και τους επτά. Ήταν η Κουλούρη η Ελένη, ο Τζοβάρας ο… όχι ο Χρήστος, πώς τον έλεγαν τον πατέρα του; Τα είναι γραμμένα εκεί[435]… Η γυναίκα του η Χρυσάνθη. Το παιδάκι εννιά μηνών. Εννιά μαχαιριές… Το χτύπαγαν και το ξανακατέβαζαν στη λόγχη… Και παίρνει ο παππούς ο Νικολέτας… πώς τον έλεγαν τώρα… τον ξεχνάω… Πήρε πέτρα και τράβηξε στους Γερμανούς. Και πάει και ο παππούς, και οι τρεις. Αφού όσους βρήκαν… και εμάς αν μας έβρισκαν, είχαν εντολή τέτοια. Επτά βρήκαν, επτά σκότωσαν. Τη μάνα της Ρέβενως τη βρήκαν στο χωράφι κάτω, πιο κάτω. Τη σκότωσαν πιο κάτω. Ήταν ο

---

[435] Εννοεί το Μνημείο θυμάτων του *Γρεβενιτίου* κατά τη Γερμανική Κατοχή. Κάθε Ιούλιο τιμάται η μνήμη του Ολοκαυτώματος του Ανατολικού Ζαγορίου παρουσία επισήμων, με επιμνημόσυνη δέηση, κατάθεση στεφάνων, ομιλία, προσκλητήριο νεκρών. Βλ. Παπαευσταθίου Μ., «*Ένα ιστορικό σημείωμα απ' το μαρτυρικό Γρεβενίτι» (Πρωινός Λόγος*, 31/8/2012), με αφορμή τις εκδηλώσεις μνήμης για το Ολοκαύτωμα του Γρεβενιτίου.

Νικολέτας… όχι ο Γιώργος, αυτοί που τον είχαν υιοθετήσει. Και η γυναίκα του, ο πατέρας του Γιώργου, ο θετός πατέρας και η μάνα του εκεί. Ήταν τρεις από τον Τζοβάρα και δύο εκεί πέντε. Και η μάνα μου έξι. Και η μάνα της Νίτσας της Κοτούλως… Επτά. Θα ήμουν και εγώ εκεί… Βλέπεις ήταν το τυχερό. Αφού ρίχνανε ριπές… Ό,τι γράφει δεν ξεγράφει. Αυτό είναι. Η μάνα μου, πού το ήξερε ότι θα σκοτωθεί; Πώς να το ξέρεις; «Είδα τον πατέρα μου στον ύπνο», αλλά δεν μου έκοψε να της πω «πώς τον είδες;». Ήμουν μικρή εγώ, το πέρναγα… γελούσα. «Θα με θυμηθείς», μου έλεγε. Και μου έλεγε «θα μου βάλεις αυτό το φόρεμα», γιατί ήταν πολύ περήφανη η μάνα μου. Τίποτε δεν βρήκα, τα είχαν κάψει όλα. Το έκαψαν και το καλύβι και μείναμε και έβγαλα τα ρούχα της Χρυσάνθης. Αυτή είχε προλάβει και είχε πετάξει μία βαλίτσα. Τη μάνα μου την έβαλα όπως την ήταν. Είχε δυο μαντήλια πάνω μαύρα στο κεφάλι, ήταν γεμάτο μυαλό και πήγα στη βρύση και έπλενα, έπλενα για να βγει το μυαλό. Το μαντήλι… Για να το βάλω στο κεφάλι, γιατί δεν είχε και λίγα μαλλιά, είχε κόσσιες μέχρι εδώ κάτω… Ούτε χτένι, ούτε ρούχα να βάλω. Όπως έβρεχε, και παίρνω τα ρούχα αυτά που της έβγαλαν και της τα είχαν κόψει ύστερα για την αλλάξουν και τα πλένω. Γεμάτο αίμα… Αυτά έβαλα ψηλά. Εκείνη την ώρα, το σπίτι είχε καεί. Στο καλύβι ήμασταν. Ρούχα δεν είχα. Όπως ήμουν ντυμένη... έφυγα με ένα παλιοφόρεμα είχα, δεν είχα στο κεφάλι. Πήγα να πάρω νερό, έφυγα έτσι. Ούτε παπούτσια, ούτε τίποτε. Βρίσκαμε καμιά μπλάνα από οξιά να κάνουμε και κάνα μπαλτούνι από τα άλογα να βάλουμε ένα λουρί και να περπατάμε.

Το ’40 που θυμάμαι με τον πόλεμο, κάθε βράδυ ήταν ο παπά Γεράσιμος παπάς. Κάναμε αγρυπνία στον Άγιο Δημήτριο[436]. Και η εικόνα του Αγίου Δημητρίου ήταν μία ξύλινη. Τώρα δεν υπάρχει. Και μου είχαν δώσει ένα πάκο έτσι μαντηλάκια, σκούπιζα εγώ, η εικόνα δάκρυζε. Εγώ σκούπιζα, η εικόνα… έβγαινε νερό. Βρύση! Κάθε φορά αυτό. Ρωτάω τον Χρήστο τον Μπάτσια, «πού είναι αυτή η εικόνα η παλιά». Δεν είχε ούτε κορνίζα, τίποτε. Ξύλινη ήταν. «Έφυγε», λέει, «αμαρτήσαμε και έφυγε». Η πόρτα κλειστή είναι, δεν βρήκαμε… Άρα έφυγε. Γιατί αυτή η εικόνα παλιά, λένε, ήταν ένα μεγάλο πουρνάρι κάτω και εκεί είχε καθίσει. Την έφερναν εδώ, έφευγε πάλι πήγαινε εκεί. Και έτσι έχτισαν την εκκλησία εκεί**.** Ήταν επί Λουκά, αυτή του Αγίου Δημητρίου. Αυτή που είναι στη *Βουτσά*[437]. Οι τρεις.

---

[436] Ο Άγιος Δημήτριος είναι προστάτης Άγιος του *Γρεβενιτίου*. Ο ναός του στις ΝΔ παρυφές του χωριού είναι μια *κατάγραφη μονόκλιτη Βασιλική*, σύμφωνα με την επιγραφή του υπέρθυρου της οποίας ο ναός ιστορήθη το 1668 από τον ανακαινιστή της Μονής Βουτσάς (1661) κατά τον Ι. Λαμπρίδη, συμπέρασμα που συνάγεται από την ομοιότητα της τεχνοτροπίας των δύο ναών. Βλ. Λαμπρίδης Ι., *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχη 1-10, Εταιρεία Ηπειρωτικών μελετών, Ιωάννινα 1993[2], *«Ζαγοριακά»*, σ. 67.

[437] Εννοεί την Μονή Βουτσάς κοντά στο Γρεβενίτι. Σύμφωνα με την παράδοση της Μονής Βουτσάς (την οποία διασώζει και ο Λαμπρίδης στα *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα* σ. 70), η ίδρυση της Μονής

Μία εκεί που είναι η χάρη της, πώς το λένε… το ξεχνάω… Στο νησί, ναι, στην Τήνο, μία στη *Χρυσοβίτσα* και η τρίτη είναι στη *Βουτσά*. Εγώ τρεις ήξερα. Εμείς δεν είχαμε από Λουκά. Και είχαμε θαύματα από τη *Βουτσά*, έτσι λένε. Ότι από εκεί ήρθε η εικόνα. Οι τρεις εικόνες του Λουκά ήταν. Έχει επτά Μοναστήρια, που τα έχει αυτή, στη *Βουτσά*.

Τότε με τους Τούρκους ήταν το ’12, μετά που έφυγαν οι Τούρκοι. Και ήρθαν οι Τούρκοι και βγήκε ο Άγιος Δημήτριος εκεί και φύγανε οι Τούρκοι. Νόμιζαν ότι είναι χιλιάδες στρατός. Και γύρισαν πίσω οι Τούρκοι. Και πάτησε το πόδι πάνω στο βράχο με το άλογο… Η γιαγιά του πατέρα μου ήταν καλογριά στον Άγιο Δημήτριο. Εδώ που είναι τα κόκκαλα, είναι πώς είναι στη Βουτσά, επάνω ήταν σπίτια, κάτω ήταν η βρύση, ακριβώς πως ήταν τα παλιά και τώρα τα έχουν κάνει στη Βουτσά. Και ήταν η γιαγιά του πατέρα μου εκεί. «Τον άκουγα», λέει. «Έρχονταν με το άλογο, άνοιγε την πόρτα» λέει, «έψελνε μέσα και έφευγε πάλι με το άλογο». Και μια φορά, λέει ο πατέρας μου, την είχε γιαγιά, και κάθονταν εκεί και του λέει ήταν μια φωλιά, λέει, που είχε πουλιά. Πάω εγώ και τη χάλασα, μικρό παιδί. Έρχεται ο Άγιος Δημήτριος τη νύχτα και μου δίνει ένα σκαμπίλι. «Άλλη φορά δεν θα πειράξεις τα πουλιά», μου λέει. Πήγα το είπα στη γιαγιά, «δεν έπρεπε να το κάνεις». Τον βάζει η γιαγιά να κόψει ένα δένδρο. Αυτή ήταν αφηρημένη, όμως. Κόβει το δέντρο, το βράδυ πάλι ο Άγιος Δημήτρης. Άλλο σκαμπίλι. «Την κούρτια δεν θα την ξαναπεράσεις», του είπε. Ο πατέρας μου το είπε στη γιαγιά πάλι το πρωί. «Ούι παιδί μου, εγώ ήμουν αφηρημένη εδώ. Δεν θα σε ξαναβάλω, εγώ φταίω». «Δεν ξαναπήγα», λέει ο πατέρας μου, να κάνει δουλειές της γιαγιάς. Και άλλη μια φορά, λέει, ο πατέρας μου ήταν ο παππούς μου, το χωράφι από κάτω είναι βακούφικο, από κάτω, και το έκανε η γιαγιά και τότε την καλαμιά την έδεναν έτσι και την πούλαγαν με την καλαμιά, όχι με το βάρος. Τόσο το δεμάτι. Του είπε «κάνε δεμάτια».Αυτός τα έκανε μεγαλύτερα τα δεμάτια για να πάρει περισσότερο. Ψόφησε το βόδι, γιατί ήταν από τον Άγιο Δημήτριο. Τα πήρε από τον Άγιο Δημήτριο, δεν τα πήρε από την καλογριά. Ο παππούς μου, ο Αναστάσης ο Καραμάνης. Και ένας, λέει, περνούσε κάποτε… γι’ αυτό εκείνα τα χρόνια πίστευαν. Πας στο βακούφικο να ετοιμάσεις και τα παπούτσια σου, μην πάρουν

ανάγεται στα χρόνια του βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Πωγωνάτου και συγκεκριμένα στο έτος 672 μ.Χ. Βλ. Σκάρπας Ε.Δ, «Σκοριών ανακαμίνευσις. Η του αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Πωγωνάτου εν Ζαγορίω Ιερά Μονή Βουτσάς», εφημ. *Ηπειρωτική Ηχώ* φφ. 107/14-1-1925 και 108/15-1-1925., Βρανούση Λ.Ι., «Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου», σσ. 190 κ.εξ. «Το Χρονικόν της Βοτσάς» και Ράιος Δ.Κ., «Το Ολοκαύτωμα του Γρεβενιτίου. Αφιέρωμα στους νεκρούς και τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης στα χρόνια της γερμανικής εισβολής», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περίοδος Β΄, Έτος Δ΄-Τεύχος 8, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2005, σσ. 171-178.

χώμα. Αυτός τα έκανε μεγάλα τα δεμάτια. Με το δεμάτι ήταν. Όσο μεγαλύτερο… Ο Άγιος Δημήτριος τον τσεκούρωσε. Ψόφησε το βόδι.

Οι αιχμάλωτοι… Η Σοφία το θυμάται που τους είχαν εδώ. Εγώ θυμάμαι τους Γερμανούς που τους είχαν στον Άγιο Αθανάσιο. Κάπου ογδόντα άτομα. Είχαν και τη μάνα μου και έφυγε η μάνα μου τη νύχτα. Αιχμάλωτους… τους δικούς μας. Παιδιά μικρά, γυναίκες, και τους έμασαν εκεί και είπαν θα τους εκτελέσουν. Εγώ τη νύχτα δεν μπορούσα να κοιμηθώ, αλλά δεν πείραζαν. «Buono, buono», έλεγαν οι Ιταλοί. Ήταν Γερμανοί τότε, αλλά τους άφησαν μετά δεν τους σκότωσαν. Εγώ είχα έναν κόκορα και ήμασταν κάτω και τον είχα στο σπίτι και λαλούσε αυτός. Χιόνια να!… Κοιμάσταν στο χιόνι ψηλά στο σπίτι. Είχα εγώ ένα πριονάκι, τόσο δα μαχαίρι, που καθαρίζαμε τα αμπέλια για να βγάλουμε τη φλούδα, να γίνει κόκκινο ωραίο το αυτό… Τον πιάνω και εγώ τον κόκορα. Αυτός δεν έκοβε, ήταν σαν πριόνι. Ο κόκορας λαλούσε και εγώ έκοβα. [Γέλια]. Και άλλη μια φορά παίρνω με τον αδερφό μου… τόσο δεν μου έκοβε, γι΄ αυτό δεν κόβει στα μικρά… θα ήμουν τότε παραπάνω… δεκαεφτά-δεκαοχτώ. Παίρνω την αγελάδα και τον αδερφό μου, είπαν «έρχονται οι Γερμανοί». Και πού πάω και κάθομαι; Κάτω από το γεφύρι, εκεί στην Τσίπιανη που είναι το γεφύρι το μεγάλο που είναι τα τρία τα κομμάτια, όχι σε αυτό που έχει το νερό, ούτε στο δεύτερο, στο τρίτο. Κρατούσα τη γελάδα με το ένα χέρι, τον αδερφό μου από την άλλη. Από πού θα περνούσαν οι Γερμανοί; Περνάω και του λέω «πάμε». Από πού θα περνούσαν οι Γερμανοί; Τόσο μου έκοβε. Αλλά δεν πέρασαν οι Γερμανοί.

Μέναμε στην *Τσίπιανη*. Γινόμασταν απόκριες, προσωπίδες… Όλο το Γρεβενίτι εκεί. Πόσο καιρό καθίσαμε στην *Τσίπιανη*, χρόνια, ώσπου να μας κάνουν τα σπίτια… Εκεί είχαμε σπίτι και εκεί καθόμασταν. Χειμώνα, άνοιξη, καλοκαίρι. Επτά φορές έκαψαν το *Γρεβενίτι*. Όχι μία, επτά… Δεν έμεινε τίποτα. Θυμάμαι τελευταία,το 1944, σκοτώθηκαν αυτοί. Όλοι, όλοι εκεί στην *Τσίπιανη*. Και όποιος δεν είχε, με τους άλλους. Όλοι εδώ. Σπίτια και φούρνος ήταν στην *Τσίπιανη*. Είχαμε τα αμπέλια εκεί πηγαίναμε. Τα αμπέλια όλα, εκεί κάναμε το κρασί. Τα αμπέλια στην *Τσίπιανη*[438]…, εμείς είχαμε 2.000 οκάδες, έφτανε μέχρι το πάτωμα. Είχαμε την γκλαβανή και ρίχναμε τα σταφύλια από πάνω και από εκεί με τη σκάλα τα βγάζαμε για να βγάλουμε το τσίπουρο. Και ερχόταν οι Μετσοβίτες, οκά κρασί στα ασκιά, από αυτά τα ασκιά από τα ζώα. Οκά σιτάρι, οκά κρασί έπαιρναν, γιατί ήταν πολύ ωραίο το

---

[438] Ο Κ. Κρυστάλλης αναφέρει πως περί το τέλος του 19ου αι. το Γρεβενίτι παρήγαγε, χάρη κυρίως στους αμπελώνες της Τσίπιανης, πάνω από 500.000 οκάδες σταφύλια κατ' έτος *«όσας ουδεμία άλλη κώμη όλου του Ζαγορίου»*. Βλ. Κρυστάλλης Κ., *Άπαντα*, τ. Α΄, εκδ. Γ.Βαλέτα, Αθήνα 1959: «Οι Βλάχοι της Πίνδου», σ. 512. Πρβλ. και Ρογκότης Χ.Δ., *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*, Γιάννενα, 1998.

αμπελίσιο το κρασί. Εμείς βγάζαμε 800-900 οκάδες φουντούκια μόνο… Κρασί χιλιάδες οκάδες. Δύο χιλάδες ήταν μαζί με τα τσίπουρα. Αλλά αυτά τα χωρίζαμε. Δεν πίναμε εμείς καθόλου, γιατί παίρναμε το σιτάρι, να φάμε λίγο σιτάρι. Το δίναμε στο Μέτσοβο όλο. Έρχονταν οι Μετσοβίτες, οκά κρασί- οκά στάρι. Και η γιαγιά σου και ο παππούς σου είχαν, όλοι, όλοι εκεί. Ήταν ο Κατσαλιάς, είχε χάνι εκεί πέρα. Αυτός ήξερε και τα ρουμάνικα καλά και συνεννοούνταν με τους Ιταλούς, με όλους. Γιατί εμείς, τα βλάχικα[439], και μετά, ιταλικά. Ταιριάζουν. Εγώ στο ξενοδοχείο που ήμουν μπορούσα και μιλούσα. Στο Παλλάδιο δούλευα. Παντρεύτηκε ο αδερφός μου… Εγώ δεν παντρεύτηκα.

[439] Στο Γρεβενίτι μιλούσαν βλάχικα. Οι κάτοικοι των Βλάχων της Πίνδου ονομάζονται Κουτσοβλάχοι. Ο Λαζάρου στις μελέτες για τους Αρωμούνους (Βλάχους), κάνει τη σαφή διάκριση από τους Ρουμάνους. Βλ. Λαζάρου Αχ.Γ., *Η Αρωμουνική*, 1976, σ. 200 και Ράιος Δ.Κ., «Το Ολοκαύτωμα του Γρεβενιτίου. Αφιέρωμα στους νεκρούς και τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης στα χρόνια της γερμανικής εισβολής», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περίοδος Β΄, Έτος Δ΄-Τεύχος 8, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2005, σσ. 171-178.

7.9.5 Γκαβρέας Ιωάννης

Χρονολογία γεννήσεως: 1925
Ιδιότητα: Κτηνοτρόφος-δημοτικός υπάλληλος

Γεννήθηκα στις 14 Δεκεμβρίου 1925, το 1940 ήμουν 15 χρονών. Χτύπησαν οι καμπάνες τότε για να πάνε να επιστρατευτούν. Έγινε γενική επιστράτευση και ξεκίνησε ο πόλεμος τον Οκτώβριο μήνα του 1940. Από εδώ πήγαν πολλοί από το χωριό. Πέρασαν αιχμάλωτοι οι Ιταλοί πέρασαν πολλοί. Περίπου 100 ήταν τότε… τους έδωσαν και συσσίτιο εδώ στου Πετρίδη… Τώρα ακριβώς δεν θυμάμαι… Πατάτες, φασόλια ήταν, θα σας γελάσω.. Αλλά τους έδιναν συσσίτιο…. Ο αιχμάλωτος είναι ιερό πράγμα. Τότε με την Πίνδο εκεί πιαστήκαν αυτοί και τους πέρασαν από εδώ. Προς *Μπαλντούμα* πήγαν. Τώρα από εκεί και πέρα…

Τους Ιταλούς είχαμε εδώ πέρα… Είχαμε σταθμό από Ιταλούς. Εν τω μεταξύ ήταν και οι δικοί μας Έλληνες χωροφύλακες και τότε μάζευαν τα όπλα των πολιτών, εδώ πέρα, οι Ιταλοί, τα πολεμικά, όλα αυτά. Μέχρι που μπήκαν οι Γερμανοί είχαμε Ιταλούς στο χωριό. Πρώτη φορά τώρα δεν θυμάμαι ακριβώς… Ιούλιος μήνας ήταν… Τους Γερμανούς τότε τους πολέμησαν, ήταν αντίσταση εδώ πέρα και πιάσανε έναν απάνω από τον *Λιάσου*[440], λέγονταν Γεώργιος Ντίνος, τον έπιασαν επάνω στο βουνό και τον έπιασαν και τον εκτέλεσαν εκεί. Και άλλη μια φορά, ήταν καμιά δεκαπενταριά αντάρτες, εδώ που είναι του Λάμπρου. Και οι Γερμανοί ερχόταν κάτω του Αγίου Δημητρίου και εκεί σκότωσαν τον Ταγματάρχη των Γερμανών οι αντάρτες με ριπή που έριξαν από πάνω. Τότε γύρισαν αυτοί και τους βρήκαν, και τους εκτέλεσαν ομαδικά.

Το σπίτι το δικό μου είναι στην άκρη επάνω και δεν ερχόταν οι Γερμανοί εκεί. Τρία σπίτια στο *Γρεβενίτι* έμειναν χωρίς να καούν τότε με τους Γερμανούς. Και ένα το δικό μου. Του Μπλέτσου, δυο, και του Νούτση δεν κάηκε, του Τάκη του Νούτση.

---

[440] Το υψηλότερο σημείο του χωριού, στη ρίζα του πυκνότατου δάσους, που λέγεται *Χάου*.

7.9.6 Ψαλμός Θεμιστοκλής

Χρονολογία γεννήσεως: 1923
Ιδιότητα: Αγροφύλακας

Είχε το Γρεβενίτι τότε τριακόσια σπίτια, 270 ήταν μετρημένα και ακόμα σήμερα που τα σκέφτομαι και τα μετράω είναι 275. Ήμουν τότε δεκαεπτά χρονών και τα ξέρω όλα. Γεννήθηκα το 1923. Ναι. Εγώ είχα φύγει από εδώ, είχα πάει στη *Βουτσά* κάτω στο μοναστήρι. Το ’40 κηρύχθηκε ο πόλεμος στις 28 Οκτωβρίου. Άρχισαν αλλού βομβαρδισμοί, αλλού… Και μάλιστα τότε βομβαρδίστηκε μέσα στο χωριό και χτυπήθηκε ένας από τη σκεπή επάνω… Του μυλωνά κάτω… χτυπήθηκε στο βομβαρδισμό. Και άλλος ένας, τέλος πάντων.Από τότε ο πόλεμος συνεχιζόταν μέχρι τον Γενάρη, το Πάσχα, τον Απρίλη πότε τελείωσε… Μετά μπήκαν οι Γερμανοί εδώ μέσα. Εγώ, επειδή ήμουν κάτω και δεν ήξερα λεπτομέρειες, γιατί εδώ υπήρχαν… στο χωριό υπήρχαν πολλά, μετά από τους Γερμανούς… Στεγαζόταν η καραμπιναρία στο *Τσέγκι*. Εδώ που ήταν το νοσοκομείο δεν τη θυμάμαι. Εγώ τη θυμάμαι στο δικό μας το μαχαλά, εκεί,στου Καραγιάννη. Τέλος πάντων. Αλλά εγώ έφυγα και πήγα στο μοναστήρι μετά, μέχρι το ’45. Όταν ήρθαν οι Γερμανοί ήμουν κάτω στη *Βουτσά*. Ήρθαν εκεί… Τον Οκτώβριο που κάψανε το χωριό εδώ, το ’43, δεν άφησαν σπίτι, που λέει ο Γιάννης. Έμειναν μόνο τρία σπίτια. Του Γιάννη, του Μπλέτσου, του Σοφοκλή… Τότε κάψανε και την εκκλησία[441], τον γυναικωνίτη που λέμε, όπως κατέβηκε κάτω… Τέλος πάντων, οι Γερμανοί εξακολουθούσαν να έρχονται. Συνέχεια. Από εκεί δεν ξέρω τα λεπτομερή εδώ μέσα, γιατί είχα φύγει εγώ.

Εκεί κάτω ήρθαν οι Γερμανοί το ’43 πάλι, το φθινόπωρο, με ’44, και το κάψανε[442]. Ήρθαν εκεί. Εμείς, το προσωπικό, ήμασταν καμιά δεκαπενταριά, βοηθούσαμε στη *Βουτσά*.

---

[441] Η εκκλησία της Παναγίας στο *Μεσοχώρι* από την οποία κάηκε μόνο ο γυναικωνίτης, αφού οι κάτοικοι πρόλαβαν και έσβησαν τη φωτιά.

[442] Στις 20 με 21 Οκτωβρίου 1943 οι Γερμανοί επιτίθενται στο Γρεβενίτι, το οποίο ήταν κέντρο της Αντίστασης της περιοχής και το αφήνουν έναν σωρό από καπνισμένα χαλάσματα. Στις 23 Δεκεμβρίου 1943 πραγματοποιείται δεύτερη επίθεση των Γερμανών στο Γρεβενίτι και εκ νέου πυρπόληση του χωριού. Στις 3 προς 4 Ιουλίου 1944 η 1η Μεραρχία Αλπινιστών «Εντελβάις», συνεπικουρούμενη και από άλλες μονάδες, εφαρμόζει το σχέδιο με την κωδική ονομασία «Steinadler» (Πετραετός) στις περιοχές: Από τη Σιάτιστα προς τον Πεντάλοφο της Δυτικής Μακεδονίας, από την Κοζάνη προς τα Γρεβενά, από την Ερσέκα της Β. Ηπείρου προς τον ορεινό όγκο του Γράμμου, από την Κόνιτσα προς τον Σμόλικα και την Τύμφη, από το Μέτσοβο προς τον Όρλιακα, από τη Μπαλντούμα προς το Γρεβενίτι και γενικά το Ανατολικό Ζαγόρι. Από τη Μπαλντούμα ένα τάγμα κατευθύνεται προς τη Δόλιανη και ένα προς το Γρεβενίτι, παρ’ όλα τα πυρά των ανταρτών του 2/85 τάγματος. Ως αντίποινα για τους συνολικά 161 εκτελεσμένους της επιχείρησης «Στάιναντλερ», οι Γερμανοί διαπράττουν στο Γρεβενίτι μεγάλη σφαγή αμάχων (που

Άλλος ήταν με τα χωράφια, άλλος ήταν με τα ζώα, άλλος ήταν… Εγώ και με τα ζώα ήμουν, και με τα χωράφια, που οργώναμε εκεί πέρα. Δεν είχε, ειδική, ας πούμε, αποκλειστικά για το τάδε μέρος. Και ο ηγούμενος ήταν ο Παντελεήμων. Και φύγαμε τότε. Μόλις ήρθαν οι Γερμανοί εκεί, με την προοπτική να το κάψουν, δεν μας βρήκαν… Εκεί είχε έρθει και η μάνα μου τότε, καθόταν εκεί και φύγαμε εμείς όλοι, φύγαμε όλοι εμείς στο βουνό απέναντι και κάθισε η μάνα μου εκεί. Βρήκαν τη μάνα μου… Τι να σου πει τώρα… Μια γυναικούλα, καλά ήταν πενήντα πέντε-πενήντα εφτά χρονών τότε, ήταν νέα και τη βγάλανε έξω στην αυλή, στα σκαμνιά, εκεί και τους έλεγε ο διερμηνέας. «Πού είναι;», «δεν ξέρω που είναι», λέει αυτή. Εμείς είχαμε φύγει στο δάσος. Και βάλανε και φωτιά αυτοί στο μοναστήρι. Κάηκαν όλα τα κελιά, πλην ένα μόνο, και η εκκλησία άλλαξε. Μόλις φύγανε αυτοί, κατεβήκαμε κάτω όλοι και τη σβήσαμε, γιατί θα είχε καεί και η εκκλησία. Και από εκεί μετά δεν ξέρω άλλο, από εκεί, από το γενικό των Γερμανών. Τι κάνανε εδώ και τι δεν κάνανε…. Καλά για εδώ, εδώ ερχόταν, ό,τι βρίσκανε… Και τότε που λέει ο Γιάννης ότι ήρθανε και όταν σκοτώσανε τους επτά, επειδή απέναντι ήταν κάποιος Παπαβρανούσης από εδώ, ο Στάθης και τους έβαλε κάτι ριπές από εδώ, απέναντι από εδώ για τον Άγιο Δημήτρη πέρα και πέτυχε έναν Γερμανό, τον σκότωσε, δεν μάθαμε ακριβώς, αλλά…τον αξιωματικό που σκότωσαν αυτόν.

Επειδή είχαν μαζευτεί τα πέντε-έξι άτομα αυτά, του Τζοβάρα, του Κουλούρη, του Νικολέτα… και τους καθαρίσανε. Άλλη επιδρομή για εμάς εκεί πέρα στο μοναστήρι δεν ήρθε που ήμουν εγώ, γιατί εγώ κάθισα μέχρι το ’44-45. Είχαν φύγει οι Γερμανοί. Αλλά όταν ήρθα εγώ το ’44 τον Μάρτη, ακριβώς την ημέρα 25 Μάρτη, ερχόμουν από τη *Βουτσά* να δω τι γίνεται εδώ, να μάθω. Μου λέει ο ηγούμενος «δεν ανεβαίνεις μέχρι το χωριό για να δεις, να μάθεις που βρίσκονται περίπου». Και με πιάσανε ακριβώς απέναντι. Ερχόμενος εγώ είχα και μία γκλίτσα τσομπανίστικη και ρούχα μαύρα και με πιάσανε η εμπροσθοφυλακή, με κρατήσανε με τον διερμηνέα εκεί ώσπου να έρθει ο αξιωματικός. Και μου λέει μετά «έλα μια στιγμούλα», το θυμάμαι σαν τώρα, «έλα μια στιγμούλα κοντά μου». Να πάω κοντά τους. Από εκείνη την ώρα από εκεί πηγαίνανε για το *Φλαμπουράρι* αυτή, ήταν 25 Μαρτίου, το χιόνι τόσο… ήταν εξήντα πόντους το χιόνι… Φεύγουμε από εκεί που με πιάσανε, πηγαίναμε στην Αγία Παρασκευή να περάσουν από εκεί να μην πάνε στον βατό το δρόμο από κάτω, γιατί άραγε έλεγαν «γιατί να πάνε από εδώ και πήγαν από την Αγία Παρασκευή;». Να πλευρώσουν το απέναντι μέρος μην είναι τίποτε αντάρτες. Εμένα, μόλις πήγα στην εκκλησία, μου έκαναν ανάκριση στην Αγία Παρασκευή. «Είδες αντάρτες; Πού πας; Πού ήσουν; Τι κάνεις;» και αν

έφτασαν τους 23). Για λεπτομερή στοιχεία σχετικά με την Αντίσταση και την καταστροφή του Γρεβενιτίου, βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*

είδα αντάρτες. Τους λέω , τους είπα ψέματα εγώ, αλλά βγήκε η αλήθεια γι' αυτούς. Τους λέω «χτες πέρασαν καμιά δεκαπενταριά- είκοσι, ίσως και παραπάνω, από το Μοναστήρι και βγήκανε προς τα πάνω», μέσω διερμηνέα. Κράτησαν αυτοί. Επειδή ήταν πολύ χιόνι απέναντι στην Αγία Παρασκευή και γυρίσαμε πίσω και πήγαμε στον κανονικό βατό δρόμο για το *Φλαμπουράρι*. Μόλις κατεβήκαμε κάτω, απέναντι από το ρέμα, μας βάζουν από απέναντι αντάρτες. Ήταν καμιά δεκαπενταριά-είκοσι αντάρτες και καθηλωθήκαμε εδώ στο *Παλαιοχώρι* που λέμε πιο εδώ, μέσα στο χιόνι και χτυπήσανε δυο μουλάρια και τραυματίσανε και δυο Γερμανούς τους οποίους, τους λέω εγώ… εγώ δεν ξεκουνούσα από τον διερμηνέα κοντά για να ξέρω να συνεννοούμαι, να ξέρω τι να κάνω. Και βλέπω κάτω στο χιόνι σε ένα χωράφι δίπλα από εμένα ξεγυμνωμένους δυο Γερμανούς και τους ντύνανε τους τραυματισμούς. Τέλος πάντων, φύγαμε από εκεί για το *Φλαμπουράρι*. Την άλλη την ημέρα ξαναγυρίσαμε πίσω. Σφάξανε τα γίδια εκεί. Μισή γίδα με τον διερμηνέα μαζί τη βάλαμε και τη βράσαμε σε έναν τενεκέ να φάμε κρέας. Θυμάμαι σαν τώρα… Από εκεί την άλλη μισή την πήραμε στο *Τρίστενο*. Φύγαμε από εκεί το πρωί, πήγαμε στο *Τρίστενο*. Στο *Τρίστενο* καθίσαμε το βράδυ και δεν έφευγα από τα πόδια του διερμηνέα εγώ, γιατί πού να συνεννοηθώ και πού να με πάνε… Καθίσαμε το βράδυ εκεί, βράζω και την άλλη τη γίδα, φάγαμε με τους Γερμανούς εκεί πέρα με ορισμένους και με τον διερμηνέα και το πρωί κατά τις δέκα η ώρα ξεκίνησαν να φύγουν. Με τη φεύγα που κάνανε, παρακαλάω εγώ τον διερμηνέα να με πάει στον αξιωματικό να με αφήσει, γιατί μέχρι εκεί ήξερα, ήταν ο τόπος μου. Από εκεί πού θα με πηγαίνανε, άγνωστο… Με πάει στον αξιωματικό. Με κοιτάζει λίγο έτσι και ψευτογέλασε. Είχα και ένα κομμάτι κρέας εγώ τόσο στα χέρια να πει ότι ήμουν με αυτούς… Μου λέει «φύγε». Φεύγοντας εγώ αθώος χωρίς να πονηρευτώ, τον ίδιο δρόμο τον βατό προς τα εδώ, η οπισθοφυλακή με πιάνει με το κρέας στα χέρια. Με ξαναγυρίζει πίσω. Με πάει ξανά στον αξιωματικό. Ευτυχώς δεν είχαμε… Και ξανά γέλασε «άντε, φύγε, φύγε», μου είπε. Και φεύγω από άλλη μεριά μετά, κρύβοντας από εδώ, από εκεί στα πουρνάρι και στρίβω και πάω σε τρεις μέρες στη *Βουτσά*. Θαύμα ήταν. Άμα σε έπιανε Γερμανός δεν γλίτωνες. Τόση αδυναμία σε αυτό το μοναστήρι που με έσωσε από τους Γερμανούς. Η Παναγία δηλαδή. Η Παναγία σου λέει ήρθες, θα φας θα πιεις, αλλά θα τινάξεις τα πόδια σου όταν θα φύγεις από εδώ. Όπως λέει η παροιμία. Ούτε το χώμα, να μην πάρεις τίποτα. Γιατί είναι βακούφικα.

Ιωάννης Γκαβρέας: Η Παναγία είναι ζωντανή και ήταν ένας ηγούμενος από το *Δεμάτι* σε αυτό το μοναστήρι και πήγαινε κόσμος και δούλευαν εκεί, να σπείρουν, να σκαλίσουν, να μάσουν τα καλαμπόκια όλα και έλεγε «φάτε, πιείτε εδώ μέσα, και βγαίνοντας από τη γέφυρα τινάχτε τα παπούτσια σας να μην πάρετε χώμα γιατί είναι ζωντανή», έλεγε ο ηγούμενος. Μολογούσε η μακαρίτισσα η μάνα μου… γιατί δούλευε και η μάνα μου εκεί.

Θεμιστοκλής Ψαλμός: Ναι, μα εγώ κάθισα ’39, ’40, ’41, ’42, ’43, ’44 κάθισα πέντε χρόνια εκεί. Ούτε δεκάρα δεν πήρα. Ό,τι τρώγαμε, ό,τι πίναμε και ό,τι δουλεύαμε… Το μοναστήρι τότε είχε εικοσιπέντε γελάδια, είχαν και εκατόν ογδόντα γίδια. Είχε το μοναστήρι. Και τα χωράφια, αυτά που είναι τώρα αμπέλια. Τα κάναμε όλα χωράφια, όλα καλαμπόκια. Ερχόταν και ο κόσμος από εδώ. Ο ηγούμενος τους έδινε, αλλουνού πέντε οκάδες, αλλουνού τρεις οκάδες, αλλουνού δέκα οκάδες… Σαν δώρο, σαν δώρο. Άλλωστε ήταν γνωστός. Ο ηγούμενος εδώ ήξερε όλους τους κατοίκους και ήξερε, δεν ήρθε ούτε ο Μαλιάφας, ούτε ο Καρακίτσιος ήρθε τότε. Αυτοί ήταν, ας πούμε… Ερχόταν αυτοί οι φτωχοί, αυτοί που δεν είχαν. Θα πεις και αυτοί που θα το βρίσκανε, αλλά αυτοί τουλάχιστον αγοράζανε.

Στο χωριό ήταν διώροφα τα περισσότερα σπίτια. Εάν καθόσασταν απέναντι, που βλέπουμε τώρα τον τόπο, για να κοιτάξετε το χωριό, φαινόταν ένας δήμος, γιατί τα σπίτια ήταν μεγάλα τότε[443]. Ήταν με πλάκα όλα και νόμιζες ότι είναι δήμος. Αν το χειμώνα που δεν υπήρχαν… γιατί το χωριό ήταν δασωμένο από τις καρυδιές, όπως είναι και τώρα, αλλά τότε εάν το κοίταζες το χειμώνα από απέναντι που φαίνονταν όλα τα σπίτια, φαίνονταν δήμος, όχι… Είχε Ειρηνοδικείο καλοκαιρινό[444]. Και ερχόταν κάθε καλοκαίρι και δίκαζε ο Ειρηνοδίκης. Μαζεύονταν οι υποθέσεις και τις τελείωνε το καλοκαίρι. Οι υποθέσεις ήταν από τα γύρω χωριά, για να μην ταλαιπωρηθούν να πάνε στο Μέτσοβο[445]. Ερχόταν από το Δικαστήριο δικαστικοί… Όνομα δικαστικού κάποιος Ντίλιος.

Είχε ταχυδρομείο, Δασαρχείο, ιατρείο ήταν, και μάλιστα στο ιατρείο ήταν ο Ρογκότης ο γιατρός, ο πατέρας του Χρήστου. Και το ιατρείο στεγαζόταν στο χάνι κάτω, λίγο πιο πάνω… Προτού κάνεις τη στροφή από τον πλάτανο, από του Παπαβρανούση το σπίτι, και κάνεις λίγο επάνω και περάσεις τη στροφή, εκεί ακριβώς. Δεν είχε όνομα. Ιατρείο, *στου Τσέγκη*, λέγαμε. Ενώ το ιατρείο το ’40 ήταν το νοσοκομείο[446]. Στη Διαμαντούλα, εδώ στην Παπαβράνου.

---

[443] Βλ. Ράιος Δ., *ό.π.*, σσ. 171-188.

[444] Στο *Γρεβενίτι* λειτουργούσε περιοδεύον Ειρηνοδικείο. Ήτανε κεφαλοχώρι του Ζαγορίου με εξαιρετική κτηριακή υποδομή (Νηπιαγωγείο, Δημοτικό σχολείο και ημι-Γυμνάσιο, Παρθεναγωγείο, Δασική υπηρεσία, Ταχυδρομείο, Χωροφυλακή, Τηλεφωνικό Κέντρο, λειτουργούσε μόνιμα Ιατρείο με πλήρες φαρμακείο και δυνατότητα παροχής ευρύτατων υγειονομικών υπηρεσιών: παθολογικών, μαιευτικών, μικροβιολογικών και οδοντιατρικών). Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *Ποιο είναι το Γρεβενίτι,* Η Λογιοσύνη του Ανατολικού Ζαγορίου, Α΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο (22-24 Ιουνίου 2001), Ιωάννινα 2002, σσ. 186-187.

[445] Κολτσίδας Α., «Η πολιτισμική δραστηριότητα των Ελληνοβλάχων. Η κοινωνική και πνευματική ζωή (1850-1913)», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Ζ΄, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 349-400.

[446] Στην ημέρα μνήμης του Ανατολικού Ζαγορίου τον Ιούλιο του 2008 παρευρέθηκε και ο κ. Παναγιώτης Μπαμπούσκας, το βρέφος που σώθηκε από την εκτέλεση των κατοίκων του χωριού *Λιγκιάδες* Ιωαννίνων, πάνω στο πτώμα της μητέρας του. Είχε δοθεί από τους αντάρτες που το

7.10 Δαβώνης Παύλος-Σάκκου Βασιλική

Δαβώνης Παύλος

Χρονολογία γεννήσεως: 1921
Χρόνος καταγραφής: 20/6/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Κοσμηρά Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Δάσκαλος

Σάκκου-Δαβώνη Βασιλική

Χρονολογία γεννήσεως: 1934
Χρόνος καταγραφής: 20/6/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα (Συρράκο)
Ιδιότητα: Δασκάλα

Παύλος Δαβώνης: Με τον εμφύλιο είχαμε ταλαιπωρίες… Μου είχαν φτιάξει φάκελο που εγώ δεν ήξερα το Μέτσοβο. Δεν είχα πατήσει ποτέ στο Μέτσοβο, δεν πηγαίναμε εμείς τότε και δεν είχα και κανέναν γνωστό. Τι είχαν κάνει; Είχαν κάνει να απομακρυνθώ μόνος μου χωρίς την άδεια από την προϊσταμένη αρχή, να με συλλάβουν στο Μέτσοβο ως δεν ξέρω τι, να με βάλουν στη φυλακή ή και να πάθω ό,τι είχε πάθει ο Παύλος ο άλλος… Αυτοί ξέρουν. Γιατί φαντάζεστε πώς γίνονταν; Συνοπτικά γινόταν αυτά και οι εκτελέσεις και η αφαίρεση της ζωής. Καταλάβατε τι γίνεται; Να σε φυλάει ο Θεός δηλαδή… Ενώ ήμασταν ενωμένοι και είχαμε ομοψυχία το 1940-41, που δεν μπορείτε να φανταστείτε εσείς, που εμείς δεν είχαμε πάει, και κλαίγαμε γιατί δεν πήγαμε στρατιώτες, ο Εμφύλιος Πόλεμος ήταν φοβερός. Να μην φτάσει ποτέ…

Η ομοψυχία του 1940-41, που εγώ έκλαιγα στο σπίτι μου που ήρθε τη δεύτερη μέρα ο παππούς μου και μας πήρε εμένα και την αδερφή μου –που είναι και αυτή εδώ– να μας φυλάξει και ήθελα να πάω εθελοντής, αυτοί μας έλεγαν ότι είμαστε απάτριδες και προδότες. Ποιοι; Οι προδότες. Το καταλαβαίνετε αυτό; Αντεστράφησαν οι όροι εντελώς στον εμφύλιο.

Το ’40 ήμουν 19 χρονών. Δεν μας πήραν, τους 20άρηδες πήραν, βέβαια, και τους πιο μεγάλους. Και μάλιστα όταν με μια υποχώρηση που έκαμε τις πρώτες μέρες του στρατού μας και έφτασαν, περικυκλώσανε το *Καλπάκι* και φτάσανε προς *Λάκκα Σούλι*, εμείς καμιά

μετέφεραν για θηλασμό σε μία γυναίκα από το Γρεβενίτι, η οποία τον υιοθέτησε και τον μεγάλωσε μέχρι τριών χρόνων. Μας ζητούσε να του υποδείξουμε τη θέση του νοσοκομείου του Γρεβενιτίου και να τον πληροφορήσουμε για την γυναίκα εκείνη που τον έσωσε.

δεκαπενταριά παιδιά από το χωριό μου, που μας πήρε και εμάς ο παππούς μου να μας προφυλάξει από τον πόλεμο, ετοιμαστήκαμε, εγώ είχα μία βαλιτσούλα που την έχω ακόμη, στο *Μύτικα* κάτω, να φύγουμε, να πάμε από βουνό σε βουνό, να βρούμε ελληνικό μέρος. Που είχε πει και ο πατήρ Κοσμάς: «*και εσείς καημένα Τζουμέρκα και Άγραφα θα σώσετε πολύ κόσμο».* Και πραγματικά, θυμάμαι, είχα καταλάβει ότι η μάνα μου το βράδυ έκλαιγε και ετοιμαζόμαστε, αλλά, τέλος πάντων… προωθήθηκε ο ελληνικός στρατός προς την Αλβανία, τη *Βόρειο Ήπειρο* και δεν πήγαμε…

Η πρώτη μέρα του πολέμου…να σας πω την παραμονή του πολέμου… Την παραμονή του πολέμου ήταν Κυριακή, 27 του μηνός Οκτωβρίου. Εγώ, σαν παιδί της ηλικίας αυτής, δεν θυμάμαι με ποιους άλλους ήμουν, στον κινηματογράφο του Ευστρατιάδη, που τότε ελέγετο «Ορφέας», εδώ στην κεντρική πλατεία. Και έπαιζε μία ταινία, «Η Χιονάτη και οι επτά νάνοι», θυμάμαι το έργο. [Γέλια]. Δεν είχαμε θέση και ήμουν κάτω στην πλατεία και ήμουν επάνω στη γαλαρία, πίσω, και από πάνω τα βλέπαμε όλα και, θυμάμαι, ήταν και μια κοπέλα, ήταν και πολλοί στρατιώτες μέσα, ήταν και μια κοπέλα, που ήταν υπηρεσία. Ζει αυτή, την βλέπω την καημένη… και οι φαντάροι την πειράζανε… δηλαδή, όλο αντρικός πληθυσμός στο σινεμά. Μια κοπέλα ήταν, και ήταν σε ένα γνωστό σπίτι, εδώ, γιαννιώτικο, υπηρεσία, και φαίνεται είχε άδεια… Και την επομένη ημέρα, Δευτέρα ξημερώνοντας, 28 Οκτωβρίου του ’40, ετοιμαζόμουν να πάω στην Παιδαγωγική Ακαδημία, που ήμασταν τότε στις πρώτες μέρες του δευτέρου έτους, γιατί, διετής ήταν η φοίτηση. Καθώς κατέβηκα από τη *Μελετίου Γεωγράφου*, που σας είπα προηγουμένως, κατέβηκα κάτω δια της *Τσακάλωφ* και έφτασα εκεί στο *Άλσος*, έβλεπα μεγάλη κίνηση μοτοσικλετιστών, στρατιωτών κ.λπ. Τι συμβαίνει; Πόλεμος, πόλεμος, πόλεμος! Όσο να φτάσω στην Παιδαγωγική Ακαδημία, απάνω, όλοι οι σπουδαστές, καθώς μπήκαμε μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας, ήταν έξω ενθουσιώδεις. «Ζήτω ο πόλεμος!» γιατί, πραγματικά, μας έκαναν πόλεμο νεύρων οι Ιταλοί, εκείνη την εποχή, ότι υποφέρουν οι Τσάμηδες[447] από εμάς, ότι, ότι…, και λέγαμε, σαν παιδάκια εμείς, να κηρυχθεί ο πόλεμος να ησυχάσουμε. Γιατί, έλεγαν, το λεγόμενο πρακτορείο Tomori[448]της Αλβανίας διεκτραγουδούσε τα βασανιστήρια, τα οποία υφίστατο η μειονότητα των Τσάμηδων από το ελληνικό στοιχείο (!) Και λέγαμε να κηρυχθεί ο πόλεμος να πάμε και εμείς. Μάλιστα, εγώ ήμουν φύλακας στην *Αγία Αικατερίνη*[449]. Εκεί ήταν τα σπίτια που μένανε

---

[447] Για τους Τσάμηδες βλ. μαρτυρία Νίκου Γκατζογιάννη.

[448] Βλ. μαρτυρία Δημητρίου Αηδόνη.

[449] Πρόκειται για το Σιναϊκό Μετόχι της Αγίας Αικατερίνης στην οδό *Βαλαωρίτου*, απέναντι από το Λύκειο της Ζωσιμαίας Σχολής. Είναι ένα από τα παλαιότερα μετόχια της Ελλάδος με θρησκευτική και εθνική δράση. Πρβλ. Οικονόμου Γ.Αθ., *Το Μετόχιον της Αγίας Αικατερίνης Ιωαννίνων (1630-*

οι καλόγεροι, Επίσκοπος Αργυροκάστρου κ.λπ. Εκεί ήμασταν στην ΕΟΝ[450] του Μεταξά, την οργάνωση αυτή, και είχαμε μάθει από το τηλέφωνο την άμυνα, την παθητική άμυνα, για να ειδοποιήσουμε τους βομβαρδισμούς… είχαμε κρυφτεί στα καταφύγια, τα ανύπαρκτα καταφύγια. Ήταν ένα καταφύγιο στου Δούμα[451] το σπίτι, όπως είναι σήμερα, έτσι ήταν και τότε. Εκεί ήταν το καταφύγιο. Και φτάσαμε στη Ζωσιμαία[452], μπήκαμε μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας που είναι δίπλα από την αίθουσα του *Αρχιεπισκόπου Σπυρίδωνα*, μπήκε ο καθηγητής Πουρναρίδης Δημήτριος λεγόταν από την Μυτιλήνη, αλλά δεν τον αφήσαμε να κάνει μάθημα, διότι εμείς φωνάζαμε «Ζήτω ο πόλεμος! Ζήτω η Ελλάδα!» και πραγματικά φύγαμε όλοι ενθουσιασμένοι για να πάμε να πολεμήσουμε. Και θυμάμαι, ήταν σπουδαστές κάτω από το Αγρίνιο, από την Πάτρα, ιδίως από τη Δωρίδα και σκορπιστήκαμε όλοι. Έγινε ο πόλεμος. Δεν επιστρατευτήκαμε εμείς, εγώ δηλαδή γιατί ήμουν μικρότερος κατά μία ηλικία. Λέγανε ότι θα συνεχίσουμε τις σπουδές στην Τρίπολη στην Πελοπόννησο, αλλά και εκεί δεν άνοιξε η Σχολή και χάσαμε εκείνη τη χρονιά και με την Κατοχή φοιτήσαμε στο δεύτερο έτος και, όπως σας είπα, τον Ιούλιο τελειώσαμε, πήραμε το πτυχίο και στις 13 του μηνός, του ’43, διορίστηκα στην Περιφέρεια *Ζαγορίου-Μετσόβου*, όπου τοποθετήθηκα προσωρινά για πρώτη φορά στο ιστορικό *Συρράκο*, που πήγα.

Οι Ιταλοί τα Γιάννενα, τα βομβαρδίσανε την τρίτη μέρα. Λάθος… τη δεύτερη μέρα έκαναν αναγνώριση τα αεροπλάνα τα ιταλικά. Εμείς κρυφτήκαμε. Εμείς εκεί στη γειτονιά που σας είπα, ξέρετε το σπίτι του Δούβλη; Εκεί πίσω που είναι της Πιπίτσας[453] το σπίτι, εκεί

1954), Ιωάννινα 1954 και Παπαευσταθίου-Τσάγκα Μ., «Πρόσωπα και Βιώματα από το Σιναϊτικό Μετόχι Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Δ΄, τεύχ. 8, Ιωάννινα 2005, σσ. 235-248.

450 Η *Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας* (*ΕΟΝ* ή *Ε.Ο.Ν.*) ήταν κυβερνητική οργάνωση νέων που ιδρύθηκε από το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά το 1936 και διαλύθηκε τον Απρίλιο του 1941, τρεις μήνες μετά το θάνατό του, με την κατάρρευση του μετώπου από τη Γερμανική εισβολή. Σκοπός της οργάνωσης αναφέρεται: για την *«επωφελή διάθεσιν του ελευθέρου από της εργασίας χρόνου των νέων, προς προαγωγήν της σωματικής και ψυχικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του εθνικού φρονήματος και της πίστεως προς την θρησκείαν, δημιουργίαν πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης...»*. Βλ. Αγγελής Ευ., *Μεταξική προπαγάνδα και νεολαία 1936-1940*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2004. Πρβλ. και Μαχαίρα Ε., *Η νεολαία της 4ης Αυγούστου. Φωτογραφίες*, εκδ. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1987 και Αγγελής Ευ., *Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...: Μαθήματα εθνικής αγωγής και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

451 Βλ. μαρτυρία Θεόδωρου Γεωργιάδη και Ηλέκτρας Δούμα.

452 Εννοεί τη Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία, στην οδό *Δωδώνης*.

453 Εννοεί το σπίτι της Πιπίτσας Δούνια (βλ. σχετική μαρτυρία), το οποίο χρησιμοποιήθηκε και αυτό ως καταφύγιο.

είχαν φτιάξει ορύγματα και πέρασαν δύο τριάδες ιταλικά αεροπλάνα, έκαναν αναγνώριση και επέστρεψαν και φύγανε, αλλά δεν είχαμε ιδέα τι θα πει πόλεμος κ.λπ. Έκαναν όμως μία επίθεση στην Πάτρα[454]. Εκεί πρωτοβομβαρδίσανε. Ήταν και μια μεγάλη ομάδα Ελλήνων, οι οποίοι είχαν την ιταλική υπηκοότητα και, φαίνεται ότι εκεί, στην Πάτρα, επέλεξαν οι Ιταλοί και κάνανε τον πρώτο βομβαρδισμό στην Ελλάδα εκείνη την ημέρα. Και στις 2 Νοεμβρίου της χρονιάς εκείνης, έγινε ένας μεγάλος βομβαρδισμός στα Γιάννενα. Η οδός *Ανεξαρτησίας* βομβαρδίστηκε και είχε μαγαζί εκεί ο πατέρας μου, απέναντι από του Γκαρτζονίκα το σπίτι, που είναι η διασταύρωση *Ρήγα Φερραίου*… Εκεί είναι το μαγαζί ερείπιο… Και υπήρξαν πολλά θύματα. Πολλά μαγαζιά γκρεμιστήκανε, βομβαρδιστήκαν ως πέρα το *Γυαλί Καφενέ*[455] και στο μαγαζί του Λύτη. Ήρθε και ο πατέρας μου το Σάββατο και πήγε, ανέβηκε στη *Μελετίου Γεωγράφου* στη μάνα μου, να την πάρει. Καθόταν έξω από την πόρτα, την εξώπορτα, στο πεζούλι και μου είπε: «μπρος να πάμε στο χωριό». «Στο χωριό; Δεν εγκαταλείπω εγώ το σπίτι, γιατί έχω την προίκα, εδώ, της κόρης μας» κ.λπ. Τέλος πάντων, με την επιμονή του φτάσανε και αυτοί στο χωριό επάνω. Ήρθαν και οι γείτονες μάλιστα.

Βασιλική Σακκά-Δαβώνη: Εγώ ήμουν έξι χρονών όταν έγινε η εισβολή. Και μάλιστα ήμαστε άρρωστες, και εγώ και η αδερφή μου, από ιλαρά. Και στις 26 Οκτωβρίου γιόρταζε ο πατέρας μου, Δημήτρης. Και θυμάμαι, αλλά τώρα δεν μπορώ να θυμηθώ ποια μέρα ήταν ακριβώς… Σάββατο ήταν ή Κυριακή ήταν; Δεν θυμάμαι, που ήρθαν κάποιοι συγγενείς εκεί να ευχηθούν χρόνια πολλά. Πρέπει να ήταν Κυριακή, πάντως. Δεν θυμάμαι, ήμουν παιδάκι. Και όταν ακούμε, ξαφνικά, τις σειρήνες να χτυπάνε, φοβερό… Πού να πάμε τώρα; Δεν είχαμε πουθενά να πάμε. Εμείς ήμασταν άρρωστες και οι δυο. Μας τυλίγουν με κάποια κουβέρτα να μην κρυώσουμε, γιατί ήμασταν και από ιλαρά και ήταν επικίνδυνη η ιλαρά, και κατεβαίνουνε στον κήπο που είχαμε στο σπίτι. Εγώ έμενα στην *Αγίου Κοσμά,* επάνω στα Λακκώματα. Δηλαδή από το Τζαμί της *Καλούτσιανης*[456], ανεβαίνοντας προς τα πάνω, δεξιά η *Αγίου Κοσμά*. Κατεβαίναμε στον κήπο και ήταν και άλλοι από δίπλα, γιατί οι κήποι ήταν ενωμένοι με μια πόρτα. Και ήταν και αυτοί εκεί. Πού να πάμε; Τι να κάνουμε; Καθόμασταν στους κήπους, εκεί μας κράταγαν εμάς. Εμείς άρρωστες κ.λπ., με την αδερφή μου. Και τότε, που λέει ο Παύλος μετά, ώσπου έληξε η σειρήνα μετά. Τότε δεν πρέπει να βομβάρδισαν

---

[454] Για τον βομβαρδισμό των Πατρών βλ. μαρτυρία Ιωάννη Δάφνη.

[455] Κεντρική συνοικία-καφενείο στην παλιά πόλη των Ιωαννίνων, σημείο συνάντησης των Γιαννιωτών και των κατοίκων των περιχώρων. Η ονομασία παρέμεινε ως σήμερα από την τουρκοκρατούμενη περίοδο των Ιωαννίνων.

[456] Πρόκειται για το ένα από τα τρία τζαμιά στα Γιάννενα, επιβίωση της οθωμανικής περιόδου ως τις μέρες μας.

όμως, τότε. Τότε στις 2 Νοεμβρίου θυμάμαι… Από την άλλη μέρα μετά, τι έκανε ο πατέρας μου; Είχε μία αδερφή που έμενε εδώ, στο Κάστρο, και είπε στη μάνα μου… ο πατέρας μου είχε καφενείο και δεν μπορούσε να το αφήσει και είπε στη μάνα μου: «θα πάρεις τα κορίτσια και θα κατεβείτε κάτω να πάτε να καθίσετε στη Μαρία και όταν θα χτυπάει ο συναγερμός θα κρύβεστε μέσα στο Κάστρο. Στα μπουντρούμια του Κάστρου[457]». Αυτό το κάναμε δυο-τρεις μέρες, τέσσερις. Και μπαίναμε μέσα στα μπουντρούμια. Αλλά μετά, σαν είδαμε ότι πήρε ο πατέρας μου, τέλος πάντων, οι συναγερμοί γινόταν πιο τακτικοί και οι βομβαρδισμοί κ.λπ., «θα φύγετε, μας είπε, θα σας πάρω ένα αμάξι… Γιατί η θεία μου, που έμενε εδώ ο άνδρας της ήταν από το Νησί. Τότε έπρεπε να φύγουμε και εμείς. Και λέει ο πατέρας μου «θα σας πάρω ένα αμάξι και θα φύγετε, θα πάτε στο *Γουλά*». Έτσι λεγόταν τότε, είναι η *Πλατανιά*[458] η σημερινή. Εκεί κάποιοι συγγενείς της μάνας μου, κάποια πρώτα ξαδέρφια της μάνας μου είχαν ένα σπίτι. Και διάφορα αχούρια που ήταν… τα είχαν τα χρησιμοποιούσαν πιο παλιά για να αποθηκεύουν το χόρτο για τα ζώα. Οπότε μας παίρνει ένα αμάξι ο πατέρας μου, μπαίνουμε εμείς, η μάνα μου, εμείς, οι δυο άρρωστες, τυλιγμένες με τις κουβέρτες και με τις βελέντζες… Αλλά, εν τω μεταξύ, είχε και μια πρώτη ξαδέρφη ο πατέρας μου, η οποία ήταν χήρα και είχε δυο παιδιά και το παιδί το είχαν πάρει φαντάρο και πήραμε και την ξαδέρφη του μαζί με τα δυο κορίτσια και ξεκινήσαμε. Ήταν μια βροχερή μέρα, το θυμάμαι τώρα. Πω… πω… πω… Τι βροχερή μέρα…! Ενώ η 28η Οκτωβρίου ήταν ολόλαμπρος ο ήλιος.

Δεν ξέρω αν έχετε πάει προς την *Πλατανιά*… Έχει έναν κάμπο η *Πλατανιά* ώσπου να ανέβεις επάνω. Εκεί, ο κάμπος αυτός, ήταν πλημμυρισμένος, το θυμάμαι σαν τώρα, και εμείς… Εν τω μεταξύ δεν ξέραμε πού να πάμε, πού να οδηγήσουν με τον αμαξά και έβρεχε πάρα πολύ και το αμάξι δεν μπορούσε να φύγει πέρα, να προχωρήσει, καθόλου. Τι να κάνουμε τώρα; Άρχισε η μάνα μου και φώναζε μία άλλη μακρινή συγγένεια που εχε στο χωριό: «Γιανούλα, Γιαννούλα», φώναζε. Ευτυχώς, μας άκουσε αυτή και εμείς να κλαίμε, εν τω μεταξύ, εγώ με την αδερφή μου. Και μας πήρε εκείνη, πήγαμε στο σπίτι της, μας φιλοξένησε μια μέρα-δυο και μετά μας δώσανε, οι άλλοι συγγενείς, το αχούρι που είχαν το χόρτο, στο τέλος είχαν χόρτο, ήταν ένα μεγάλο αχούρι, και μπροστά δεν υπήρχε χόρτο και είχε και ένα τζάκι. Καλά δεν ήταν βέβαια… Φθινόπωρο βέβαια… Είχε αρχίσει πλέον το κρύο. Και καθόμαστε εκεί και θυμάμαι, όπως ήταν το τζάκι έτσι από τη μια πλευρά

---

[457] Εικαστικό τεκμήριο αποτελεί η ξυλογραφία (15,4x11,8) του χαράκτη Σπύρου Βασιλείου με τίτλο *«Καταφύγιο στο Κάστρο»*. Πρόκειται για ένα από τα πρώτα χαρακτικά έργα του Βασιλείου και αποτυπώνει το όρυγμα του Κάστρου που είχαν ανοίξει οι Γιαννιώτες για να προστατεύονται από τους βομβαρδισμούς. Βλ. εφημ. *Το Ζαγόρι μας*, αρ. φ. 364, Οκτώβριος 2008, σ. 3.

[458] Χωριό του κάμπου των Ιωαννίνων.

κοιμόμασταν εγώ, η μάνα μου και εμείς τα δύο κορίτσια από αριστερά. Εδώ κάτω κοιμόταν η ξαδέρφη του πατέρα μου με τις δυο κοπέλες. Εν τω μεταξύ, έρχονται και η γυναίκα του αδερφού της μάνας μου με δυο παιδάκια μικρά και με τη γιαγιά μου, τη μάνα της μάνας μου και πιάνουν την άλλη πλευρά από το τζάκι. Και όλοι εκεί καθόμασταν και κοιμόμαστε. Εκεί κακοπεράσαμε πάρα πολύ. Αφού περάσανε πολλές μέρες, καμιά τριανταπέντε-σαράντα μέρες, βομβάρδισαν, έκαναν πολλές καταστροφές, η μάνα μου… ερχόταν ο πατέρας μου κάθε Κυριακή, εν τω μεταξύ, και μας έβλεπε εκεί, μας έφερνε τρόφιμα. Αυτός δεν έφευγε από το καφενείο. Και του λέει «εγώ θα φύγω, με τα κορίτσια. Δεν μπορώ να κάτσω άλλο εδώ πέρα». Απλυσιά, ψείρα και κακό. Και μας παίρνει, είχαν κάπως ηρεμήσει τα πράγματα. Ήταν οι Ιταλοί τότε, είχαν μπει οι Ιταλοί μέσα και είχαν κάπως ηρεμήσει. Μας φέρνει στο σπίτι. Καθίσαμε βέβαια, εδώ, στο σπίτι, αλλά γινόταν βομβαρδισμοί όμως. Γινόταν… νομίζω, είχε αρχίσει και με τους Γερμανούς… Οπότε, θυμάμαι και τους Γερμανούς, γιατί αυτά μου έχουν μείνει. Θα σας πω τώρα. Μου έχουν μείνει πολύ χαρακτηριστικά αυτά. Ήμουν και μικρούλα και έχουν μείνει πολύ χαρακτηριστικά. Γινόταν βομβαρδισμοί, αλλά τι γινόταν; Εμάς τα μικρά μας έπαιρνε η μάνα μου στην πλάτη και είχαμε και ένα θείο, αδερφό της μάνας μου, έπαιρνε και μένα, ο πατέρας μου δε καθόταν, όμως καθόταν στο σπίτι έξω και έφερνε βόλτες για να μην κλέψει κανείς το σπίτι. Και πού πηγαίναμε; Πίσω από το σπίτι μας υπήρχε ένας υπόνομος που κατέβαιναν, ήταν μερικά σπίτια συνδεδεμένα και κατέβαιναν τα λύματα από εκεί και πήγαιναν στη λίμνη. Δεν ήταν όμως, ευτυχώς, πάρα πολλά αυτά τα λύματα. Και σε κάποια σημεία ήταν λίγο ξηρότερος. Εκεί χωνόμασταν εμείς για καταφύγιο. Επίσης υπήρχαν και κάποια άλλα καταφύγια, σπίτι δηλαδή, όχι καταφύγιο. Πηγαίναμε στο υπόγειο και εκεί , όπως σας είπα, ομαδικός τάφος. Και τρέχαμε μόλις ακουγόταν… Τέλος πάντων, καθόμασταν εκεί μέχρι σχεδόν το Πάσχα, οπότε συνεχιζόταν πάλι… Όχι το Πάσχα. Γρηγορότερα από το Πάσχα φύγαμε…

Παύλος Δαβώνης: Έως τις 6 Απριλίου αν δεν απατώμαι…

Βασιλική Σακκά-Δαβώνη: Όχι, φύγαμε γρηγορότερα, γιατί αφού γινόταν συνέχεια βομβαρδισμοί, ξαναεπέμενε ο πατέρας μου και έλεγε «πάρε τα κορίτσια και φύγετε να πάτε στο *Γουλά* πάλι». Πάμε στο *Γουλά* πάλι. Είχε αρχίσει η άνοιξη. Η ψείρα μάς έτρωγε. Μόλις έβγαινε ο ήλιος, μας έλουζε η μαμά, θυμάμαι, και μας έβγαζε στον ήλιο να φαίνονται οι ψείρες εδώ πέρα για να τις πιάνουνε και να τις βγάζουνε με τη χτένα, με το ένα…

Πριν σας πω, τη δεύτερη φορά που πήγαμε, πριν πάμε, γινόταν βομβαρδισμοί. Και πώς φύγαμε, αναγκαστήκαμε και φύγαμε για δεύτερη φορά; Δεν πήγαινε η μάνα μου, δεν ήθελε, δεν μπορούσε να το ανεχτεί εκείνο το πράγμα εκεί πέρα. Αλλά τι κάναμε; Μια μέρα, γινόταν βομβαρδισμοί και, μια μέρα, λέει ο πατέρας μου «πού θα πάμε τώρα;». Πηγαίναμε πότε

στους υπονόμους εκεί… «Σήμερα, λέει στη μάνα μου ο πατέρας μου, θα πάρεις τα κορίτσια και θα ’ρθείτε κάτω». Το καφενείο ήταν εδώ κάτω στον Πλάτανο στο *Κουρμανιό*[459]. Σάκκος λεγόταν ο πατέρας μου, Δημήτρης. Και λέει: «θα φέρεις τα κορίτσια κάτω και θα δούμε που θα πάμε. Να πάμε σε κανένα καταφύγιο καλύτερο». «Εντάξει», είπε αυτή. Μάλιστα, ήταν κοντά στις 25 Μάρτη, κάπου εκεί ήταν. Και, θυμάμαι, ήταν μια ωραία μέρα και πίσω εκεί, από το πίσω μέρος του σπιτιού, που ήταν ο υπόνομος, ήταν ένας δρόμος, δεν είχε κίνηση, αλλά υπήρχε ένα απολυμαντήριο, εκεί που απολυμαίνανε τα ρούχα των στρατιωτών. Λοιπόν, και τι έκανε ο κόσμος, όταν ήταν οι βομβαρδισμοί; Έπαιρναν το εργόχειρό τους, έπαιρναν ό,τι είχαν και ερχόταν και καθόταν στον ήλιο εκεί και μόλις χτύπαγε η σειρήνα μέσα στον υπόνομο. Η μαμά έβλεπε εκεί ότι είναι καλός ο καιρός. «Τι να κάνουμε να πάμε;», έλεγε, «να μην πάμε». Και καθυστερήσαμε λίγο. Αλλά, ύστερα, όμως, το μετάνιωσε πάλι. Μας παίρνει από το χέρι, και τις δυο θυμάμαι, και ξεκινάμε. Και φτάνουμε στο Τζαμί της *Καλούτσιας*[460]. Εκεί ένας συναγερμός φοβερός. Πού να πάμε, πού να πάμε… Ένα σπίτι εκεί είχε ένα καταφύγιο, είχε ένα υπόγειο από κάτω και πηγαίναμε. Πάμε εκεί. Ήρθαν τα αεροπλάνα. Ήταν τα γερμανικά, τώρα, αεροπλάνα. Ρίξανε βόμβες.. Μάλιστα, δεν ξέρω, βέβαια, αν την πρώτη φορά σκοτωθήκανε. Μερικά σπίτια εκεί πιο πέρα είχαν ρίξει και σκοτώθηκε και μια κοπέλα, θυμάμαι. Τέλος πάντων, λήγει ο συναγερμός και βγαίνουμε εμείς. «Πάμε γρήγορα», λέει η μάνα μου, «για να πάμε γρήγορα να είμαστε με τον πατέρα σας για να δούμε που θα πάμε». Φτάνουμε στην *Αγία Μαρίνα*[461]. Δεύτερος συναγερμός. Μεγάλος συναγερμός. Πού να πάμε τώρα; Εκεί δεν ξέραμε κανέναν. Απέναντι από την Αγία Μαρίνα ήταν ένα σπίτι κάπως λίγο καλό σπίτι. Τέλος πάντων, μπήκαμε και εμείς. Μπαίνανε κάποιοι εκεί, μπήκαμε και εμείς εκεί μέσα να κάτσουμε. Σπίτι ήταν, δεν ήταν τίποτε, απλώς να μην είμαστε στο δρόμο. Και τότε ρίξανε, ρίξανε, ρίξανε… Σταματάει ο συναγερμός. «Φύγετε, άντε κορίτσια», μας έλεγε εμάς, ήμασταν και μικρές, δεν μπορούσαμε να περπατήσουμε και γρήγορα και φτάνουμε στη *Μητρόπολη*. Τρίτος συναγερμός. Και εκεί ήταν ένα καταφύγιο. Βλέπουμε κάποιους που μπαίνανε μέσα… τότε είχε γίνει μεγάλο μακελειό εδώ στα Γιάννενα εκείνη την ημέρα. Και μπαίνουμε σε ένα καταφύγιο απέναντι από τη Μητρόπολη στο στενάκι κάτω, εκεί

---

[459] Συνοικία των Ιωαννίνων, κοντά στο Κάστρο, τοποθεσία μαρτυρίου του νεομάρτυρα Αγίου Γεωργίου των Ιωαννίνων. Για την ονομασία *Κουρμανιό* και τη συσχέτισή της με την κουραμάνα, βλ. Κωστή Μ., *Η Αγία Μαρίνα της Καλούτσιανης, Ιστορική Μονογραφία*, Ιωάννινα 1998, σ. 99.

[460] *Καλούτσια* ή *Καλούτσιανη* προέρχεται είτε από τις τουρκικές λέξεις *Κανλί Τσιεσμέ* (βρύση αίματος-το αίμα του Διονυσίου Φιλοσόφου) είτε από το *Καλού τσεσμέ* (καλή βρύση-του Μεχμέτ Πασα «Πασά Καλού» επωνυμωμένου). Βλ. Κωστή Μ., *ό.π.*, σσ. 94-95.

[461] Από τις παλαιότερες εκκλησίες των Ιωαννίνων στην περιοχή της Καλούτσιανης. Για την Ιστορία του ναού και της περιοχής βλ. Κωστή Μ., *ό.π.*

κάπου ήταν ένα καταφύγιο. Μπαίνουμε εκεί. Ήταν τόσος ο κόσμος εκεί μέσα σε αυτό το καταφύγιο που δεν έβλεπες τη μύτη σου. Ο ένας πατούσε τον άλλον. Τέλος πάντων. Λήγει ο συναγερμός αυτός και πάμε στο καφενείο, στο *Κουρμανιό*. Πάμε στο καφενείο του πατέρα μου. «Πού είστε;», λέει ο πατέρας μου. «Τι αργήσατε έτσι;». «Άστα λέει η μάνα μου, μας βρήκαν συναγερμοί πολλοί». «Τώρα που ήσασταν με τον τελευταίο;», «στο τάδε». «Εκεί ήμουν και εγώ. Δεν με είδατε;». Πού να βρεθούμε, τόσος κόσμος; «Γρήγορα, λέει, να ετοιμαστείτε, να φύγετε πάλι για το χωριό». Και φεύγουμε για δεύτερη φορά, όπως σας λέω, στο χωριό και πάμε πάλι στο ίδιο σπίτι. Τώρα, ήμασταν πάλι με την ξαδέρφη του πατέρα μου, αλλά τη γιαγιά μου και τη θεία μου, αυτές είχαν πάει στο *Συρράκο*. Αλλά, εν τω μεταξύ, σκοτώθηκε και ο άνδρας της, τον σκότωσαν οι Γερμανοί, αργότερα βέβαια, και πάμε εκεί. Εκεί όπως σας είπα, μαγειρεύαμε λίγο και μετά καθαριζόμαστε…

Τα είχε ο πατέρας μου και τα έπαιρνε κάτω προς την Ηγουμενίτσα, εκεί στο *Τσάμικο*, και έπαιρνε λάδι. Έδινε τις βελέντζες και έπαιρνε λάδι[462] και ερχόταν καμιά Κυριακή επάνω. «Φεύγουμε», του λέει η μάνα μου, «εγώ δεν μπορώ να κάτσω άλλο εδώ με τα κορίτσια. Βρομίσαμε…». Και μας παίρνει πάλι και φεύγουμε. Βέβαια, ύστερα, ζήσαμε τη γερμανική κατοχή στο σπίτι μας. Ο πατέρας μου συνέχιζε το καφενείο. Ήταν ένας φιλήσυχος άνθρωπος, αλλά, παρ' όλα αυτά τον πήραν και αυτόν κάποιες κατηγορίες, κάποιος άλλος καφετζής, κοντινός, τον κατηγόρησε ότι πηγαίνανε τάχα κομουνιστές εκεί μέσα, και τότε, το Ελληνικό, οι Έλληνες ήταν τότε που λέω εγώ… Του είχαν κολλήσει ένα χαρτί εκεί, να μην μπαίνει φαντάρος μέσα στο καφενείο γιατί ήταν επικίνδυνο το καφενείο. Τέλος πάντων.

Παύλος Δαβώνης: Ο πεθερός μου, όταν τον γνώρισα εγώ, ο άνθρωπος ξέρετε ποια εφημερίδα έπαιρνε; Την *Ακρόπολη*. Ακροδεξιά δηλαδή…

Βασιλική Σακκά-Δαβώνη: Αλλά η γερμανική κατοχή, τώρα. Εγώ, θυμάμαι, ήμασταν παιδάκια και βγαίναμε στο δρόμο και παίζαμε. Εκεί που παίζαμε, ακούγαμε για μια στιγμή κάτι μπότες. Περνούσε περιπολία των Γερμανών από πάνω, ήταν λίγο ανηφορικός ο δρόμος. Φεύγαμε εμείς, μπαίναμε μέσα αμέσως από φόβο. Πολύ φόβο είχαμε. Τότε κυνηγούσαν τον κόσμο πολύ. Τους κυνηγούσαν τους ανθρώπους. Είχε κάτι ξαδέρφια ο πατέρας μου. Τον έναν τον είχαν πάρει φαντάρο και αυτός είχε εξαφανιστεί. Μάλλον τον είχα πάει για την Γερμανία, εκεί πρέπει να πέθανε και ούτε γύρισε ποτέ. Ο άλλος ο αδερφός μου, όμως, ήταν εδώ στο

---

[462] Η εγχρηματισμένη οικονομία, στην περίοχο της Κατοχής είχε δώσει τη θέση της, αναγκαστικά, στην ανταλλακτική οικονομία. Βλ. Κούκουνας Δ., *Η Γερμανική εισβολή και η συνθηκολόγηση*, εκδ. «Μέτρον», Πάτρα 1983 και Κούκουνας Δ., *Ιστορία της Κατοχής. Τεύχος 3: Άγνωστα στοιχεία και ντοκουμέντα. Τα πρόσωπα-Η αλήθεια-Τα παρασκήνια. Οι Γερμανόφιλοι και η συνθηκολόγηση*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2013.

σπίτι του. Πού είναι του Παπαγεωργίου το Σούπερ Μάρκετ στη *Ναπολέοντος Ζέρβα*, εκεί στο στενάκι, εκεί καθόταν. Αυτόν τον κατηγορούσαν ότι είναι κομουνιστής και πάνε οι Γερμανοί να τον πιάσουν ένα βράδυ. Και αυτός τώρα τι να κάνει; Πηδάει από το παράθυρο και φεύγει. Και πού θα πάει τώρα; Στον πατέρα μου, ήρθε στο σπίτι το δικό μας. Και καταλαβαίνετε τώρα τέτοιες εποχές να σε έβλεπε ένας Γερμανός ή να σε κατέδιδε κάποιος, και τον πατέρα μου μαζί θα τους είχαν σκοτώσει και τους δυο. Οπότε, έρχεται αυτός θυμάμαι, χτύπησε την πόρτα και τώρα ποιος να ανοίξει; Ο πατέρας μου έτρεμε και αυτός ο καημένος. Τέλος πάντων, κατέβηκε στην αυλή και λέει «ποιος είναι;». «Εγώ είμαι, λέει, ο Γιάννης ο Φασούλας». Άνοιξε ο πατέρας μου, τον έβαλε. «Πού πας βρε παιδί μου;», του λέει. «Με κυνηγάνε οι Γερμανοί», και ευτυχώς δεν τον είδαν. Και μπαίνει μέσα, τον βάζουμε, τον φιλοξενούμε το βράδυ εκείνο και το πρωί φεύγει κατευθείαν για το *Συρράκο*. Ήρθαν και μας έβαλαν σε ένα δωμάτιο και μας βάλανε με Γερμανούς μέσα. Οι Γερμανοί ήρθαν εκεί, ερχόταν εκεί ήταν ένας βαρύς... Βέβαια εμείς κλεινόμασταν στο άλλο δωμάτιο και τι κλείσιμο… Ούτε κλειδιά δεν είχαν τα σπίτια τότε.

Θα σας γνωρίσω την είσοδο των ιταλικών στρατευμάτων μέσα στα Γιάννενα, που έγινε μετά την υπογραφή της συνθήκης στο *Βοτονόσι*[463] από τον Τσολάκογλου και τον Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα και τον Κατσιμήτρο, τον Διοικητή της VIII^{ης} Μεραρχίας. Είναι γεγονός, ότι η προπαγάνδα ήταν τέτοια, που είχαμε, θυμάμαι, κακή εντύπωση, προδιάθεση για τους Ιταλούς. Ότι είναι αγριάνθρωποι, ότι είναι έκφυλοι και, και, και… Και καθόμουν εκείνη την ημέρα μετά την υπογραφή της συνθήκης και μετά το Πάσχα του 1941. Στις 6 Απριλίου κηρύχθηκε ο πόλεμος μεταξύ Γερμανίας και Ελλάδος, αλλά, ύστερα από λίγες ημέρες υπογράφηκε αυτή η συνθήκη και μάλιστα Μεγάλη Παρασκευή, με τους Ιταλούς και τον μακαρίτη τον Σπυρίδωνα, και γιατί ήταν τέτοιος ο βομβαρδισμός της πόλεως των Ιωαννίνων με τα *στούκας*… Τα *στούκας* με κάθετο εφόρμηση που πραγματικά είχαμε πανικοβληθεί. Να βογκάνε τα αεροπλάνα και εμείς να είμαστε στην *Κοσμηρά*[464] και να βλέπουμε τον βομβαρδισμό, τον κάθετο βομβαρδισμό των αεροπλάνων *στούκας*, που μας έπιασε πραγματικά φόβος και τρόμος και είπαμε, δεχθήκαμε την ανακωχή με ανακούφιση. Το πατρικό μας σπίτι, εκεί στου παππού μου, είχαν έρθει το βράδυ της υπογραφής της συνθήκης και δύο αστυνομικοί. Πέρασαν και έμεναν και αυτοί οι άνθρωποι εκεί, στο ένα εκ των δύο δωματίων, στρωματσάδα κάτω και κοιμηθήκανε. Ο ένας εξ αυτών, Κούλα, ελέγετο

---

[463] Για τη συνθηκολόγηση με τους Γερμανούς, τα πρωτόκολλα παράδοσης και σχετική βιβλιογραφία, βλ. μαρτυρία Θεόδωρου Γεωργιάδη.

[464] Καπνοχώρι των Ιωαννίνων, όπως και η *Πεδινή*.

Καραχάλιος. Ήταν μοίραρχος. Και, θυμάμαι, εκείνος, εκεί, το βράδυ, από την άλλη μεριά κοιμόμουν εγώ, ένας είπε: «θα παντρευτούμε τώρα, θα φτιάσουμε οικογένεια», είπε ο ένας αστυνομικός, όταν έγινε η ανακωχή… Ήλπιζαν ότι θα έχουμε καλύτερες μέρες. Όταν έγινε η παρέλαση από την οδό *Ανεξαρτησίας*, εγώ στεκόμουν στην πόρτα του καταστήματος του πατέρα μου, ο οποίος ήταν εμπορορράφτης. Όπως σας είπα στη διασταύρωση τη σημερινή, δεν ήταν ο δρόμος ο σημερινός, και έκανε παρέλαση. Εγώ στεκόμουν στην πόρτα. Έτρεφα τέτοιο μίσος εναντίον των Ιταλών, που καθώς παρακολουθούσα αυτούς, έλεγα «τώρα τι θα κάνουμε;». Μα τω Θεώ, κάνω το σταυρό μου. Έλεγα θα κάνω μία επίθεση, να επιτεθώ και να σκοτώσω έναν με οτιδήποτε βρω μπροστά μου. Και τι; θα με σκοτώνανε επί τόπου. Πώς συγκρατήθηκα δηλαδή… Είχα τέτοιο βρασμό ψυχής, και θα ήμουν το πρώτο θύμα… Αλλά οι Ιταλοί ήταν ήρεμοι άνθρωποι. Πέρασαν μπροστά μου. Ήταν ήρεμοι. Και ευκολόπιστοι.

Ερχόμασταν τη χρονιά εκείνη την πρώτη με σταφύλια από την *Αμπελιά*[465], φέρναμε εδώ στα Γιάννενα εκεί στη *Μελετίου Γεωγράφου* να φέρουμε τα σταφύλια για να τα πατήσουμε και εδώ στην… που είναι τώρα εκεί στην *Κιάφα*[466], ήταν ένα μπλόκο οι Ιταλοί και έναν καταυλισμό από άλογα και ριχτήκανε οι Ιταλοί να μας πάρουν τα σταφύλια. Εγώ δεν είχα… αλλά στο τελευταίο φόρτωμα καμιά δεκαπενταριά υποζύγια με σταφύλια με καλάθες, στο τελευταίο από τα μουλάρια είχα τα ξινάρια. Τα είχαμε ξεχωρίσει από το αμπέλι και τους είπα το εξής, τους ξεγέλασα τους Ιταλούς. Ήταν ευκολόπιστοι. «Signore, signore questo e buono…», (μεταφρ. «Αυτά είναι πολύ καλά τα σταφύλια»). Αφήνουν όλα τα φορτώματα, λοιπόν, μπροστά ήταν η μάνα μου, αυτή προπορευόταν για να φτάσει στη *Μελετίου Γεωγράφου*… θα περνούσαν από το συνεταιρισμό τον προσφυγικό, λοιπόν, και τους κράτησα εκεί τους Ιταλούς με τα ξινάρια και τους έδωσα τα ξινάρια όλα. Και μάλιστα τους γέλασα ύστερα και τους είπα στα ιταλικά «δεν είναι κρίμα που μου τα πήρατε εσείς τα σταφύλια και έχουν τόσο κόπο…» και είπαν αυτοί «ναι, έχει δίκιο το παιδί», στα ιταλικά, και έκαναν έρανο μεταξύ τους, μου δώσανε *Mediterranean*[467], νομίσματα, δηλαδή, ελληνικά, και με τα χρήματα αυτά, αυτά τα χρήματα, πήρα ένα εγγλέζικο κοστούμι από τον Καππά τον έμπορο, που εκεί [δείχνει στον τοίχο] είναι το προφίλ, το πορτρέτο μου της ηλικίας εκείνης, ζωγραφισμένο από τον γαμπρό μου τον Καζάκο, τον ζωγράφο. Λοιπόν, ήταν ωραίο εγγλέζικο και καφέ κοστούμι. Εκείνη την εποχή ήταν… Και κάτι άλλο, τους ξεγέλασα τους Ιταλούς. Είχα ένα ορολόγι οκταήμερο, το κορτίζανε κάθε οκτώ μέρες και λέω: «Σινιόρε, έχω ένα ρολόι εδώ»,

---

465 Χωριό των Ιωαννίνων κοντά στην *Κοσμηρά* και την *Πεδινή*.

466 Συνοικία των Ιωαννίνων κοντά στο στρατόπεδο *Βελισσαρίου*.

467 Για τα Μεσογειακά νομίσματα βλ. μαρτυρία Παναγιώτη Γκούμα.

ήταν και άχρηστο για μένα, τσέπης… Λέω: «benissinmo, πολύ καλό. Κάθε οκτώ μέρες το κορτίζω». Το είδαν εκεί οι Ιταλοί και λένε: «quanto pagare», μου είπαν, τους πήρα τα λεφτά και… Ενώ τους Γερμανούς δεν τους γελούσαν… Ιταλικά δεν ήξερα. Οι Ιταλοί ήταν κοινωνικοί άνθρωποι, αλλά, όπως είπες και εσύ, Κούλα, ότι πολλοί πήγαιναν στον πατέρα μου, στο εργατικό, μέσα, του μαγαζιού και ζητούσαν τη βοήθεια να μεταποιήσουν τα ρούχα τους, να μπαλωθούν… Ήταν ευκολόπιστοι άνθρωποι.

Βασιλική Δαβώνη: Με τους Ιταλούς θα σας πω εγώ τώρα ένα περιστατικό, αλλά δεν ξέρω τώρα πού πήγαιναν αυτοί. Έφευγαν; Δεν ξέρω. Και θυμάμαι, ότι καθόμασταν στην πόρτα στη γειτονιά μας. Έτσι καθόμασταν τότε, και είχαμε και τη γιαγιά μου. Μία γριούλα γυναίκα, τη μάνα της μάνας μου εκεί απ' έξω και καθόμασταν. Οπότε βλέπουμε μια ολόκληρη διμοιρία ήταν… τώρα τι ήταν αυτή των Ιταλών, άρχισε να ανεβαίνει από την *Αγίου Κοσμά* και ανέβαινε προς τα πάνω. Τώρα, που πήγαιναν δεν ξέρω. Και τραγουδώντας, μάλιστα, αυτοί, και δώστου… Οπότε, έρχεται κάποιος, ένας-δυο, τώρα δεν θυμάμαι ακριβώς, βλέπουν τη γιαγιά. Πώς την έλεγαν την γιαγιά στα Ιταλικά; Κάπως έτσι άρχισαν να φωνάζουν «mama, mama, mama…» και άρχισαν να δείχνουν ότι τη λυπούνται. Οπότε βγάζουν δυο κουραμάνες και πάνε και της δίνουν της γιαγιάς δυο κουραμάνες, τη χάιδεψαν κιόλας και έφυγαν…

Παύλος Δαβώνης: Τώρα που είπες κουραμάνες… θα σου πω και κάτι άλλο τώρα με τις κουραμάνες. Άλλο ήθελα να πάω, στον Θόδωρα, που μου έθεσε το ερώτημα εκείνο… Ξεκίνησε, επί Κατοχής ο παππούς μου, ο πατέρας της μάνας μου, δια μέσω της *Κοσμηράς* και της *Πεδινής* να έρθει στο σπίτι. Στο μουλάρι είχε βάλει εκατέρωθεν και δύο καρβέλια μεγάλα ψωμί. Και καθώς πέρασε την σημερινή οδό *Δωδώνης*, έφτασε στην Κλινική του Μπαλτογιάννη κάπου εκεί πέρα, και μπροστά ο παππούς μου, έπαιρνε το καπίστρι πεζή, που ήταν και έπιασε και το ψωμί, αλλά καθ' οδόν δεν πρόσεξε και του πήραν το ψωμί και ήταν τα σακούλια άδεια…

Βασιλική Σακκά-Δαβώνη: Ήταν και λίγο κλέφτες οι Ιταλοί….

Παύλος Δαβώνης: Κοιτάξτε, προσωπικά εμείς σαν οικογένεια του πατέρα μου, δεν πεινάσαμε για τον εξής λόγο. Είχαμε κτήματα στην *Κοσμηρά*. Μεταξύ αυτών είχαμε και στην *Πεδινή*, εκεί που γίνεται η διασταύρωση της *Εγνατίας Οδού* που πήγαινε στο *Κουτσελιό*[468], ακριβώς το ίδιο, είχαμε πέντε στρέμματα με φάτσα στο δημόσιο δρόμο πενήντα μέτρα και βάθος εκατό προς την *Πεδινή,* ένα χωράφι. Και εκεί το καλλιεργούσε η μάνα μου, αλλά και εγώ πήγα και βοήθησα εκείνη την εποχή και βγάζαμε 1.200 οκάδες καλαμπόκι κ.λπ.

---

[468] Χωριό του κάμπου των Ιωαννίνων.

Αλλά και ο πατέρας μου… δεν πεινάσαμε. Υπήρχε λαιμαργία, και αβεβαιότητα και τρώγαμε πολύ-πολύ ψωμί. Βεβαίως μπομπότα. Δεν πεινάσαμε. Είχαμε και τα κρασιά… Ο δε παππούς μου, της μάνας μου ο πατέρας, είχε κτηματική περιουσία μεγάλη και πρόβατα πολλά και δυο τσοπαναραίους και πολλά σκυλιά και δεκαπέντε άλογα και είχε και κτηματική περιουσία… που έχω τα χαρτιά… το μόνο δώρο που έχω από τον παππού μου.

7.11 Δάφνης Ιωάννης

Χρονολογία γεννήσεως: 1928
Χρόνος καταγραφής: 21/11/2013
Τόπος καταγραφής: Μολυβδοσκέπαστος
Τόπος καταγωγής: Μολυβδοσκέπαστος
Ιδιότητα: Αξιωματικός (Υποστράτηγος ε.α)

Το 1940 ήμουν μαθητής στο Β΄ Γυμνάσιο Πατρών. Την ημέρα που κηρύχθηκε ο πόλεμος, 28 Οκτωβρίου 1940 ο Γυμνασιάρχης μάς ανακοίνωσε ότι η Ελλάδα βρίσκεται σε πόλεμο με την Ιταλία και τα σχολεία θα κλείσουν. Θα ανοίξουν όταν τελειώσει ο πόλεμος και θα μας ειδοποιήσουν. Η μητέρα μου έμενε στο χωριό *Μολυβδοσκέπαστη*. Στην *Πάτρα* θυμάμαι τους πρώτους βομβαρδισμούς στην πλατεία *Τριών Ναυάρχων*[469]. Ο πατέρας μου με έψαχνε φοβούμενος μήπως ήμουν στα θύματα των βομβαρδισμών. Με πήρε και πήγαμε στα *Μποζαΐτικα* όπου και μέναμε. Εκεί μείναμε το μεγαλύτερο διάστημα και μετά ήρθαμε στη *Μολυβδοσκέπαστη*. Στην *Πάτρα* υπήρχε αξιόλογη ιταλική παροικία. Θυμάμαι όταν κάνανε με όλους τους ιταλόπαιδες μια επιβλητική παρέλαση. Ήταν η *Πάτρα* προσφιλής στόχος για τα αεροπλάνα.

Το καλοκαίρι του 1939 ο δάσκαλος του χωριού Σταύρος Γκατσόπουλος[470], ο οποίος, σημειώνετε, ότι μάζευε και το καλοκαίρι τα παιδιά και τους έκανε εν είδει φροντιστηρίου,

---

[469] Ο βομβαρδισμός των Πατρών έγινε την πρώτη μέρα του πολέμου, με θύματα αμάχους, 55 νεκρούς, και 150 τραυματίες. Οι νεκροί, όπως δημοσίευσε η εφημ. *«Σημερινή»* στο φύλλο της στις 28/10/1945, ήταν 193, εκ των οποίων 125 άνδρες, 43 γυναίκες και 25 παιδιά. Τα σημεία στα οποία έπεσαν οι βόμβες ήταν η οδός *Καρόλου*, τα στενά της συνοικίας *Αγίου Διονυσίου* κα η *Τριών Ναυάρχων,* οι πιο πυκνοκατοικημένες συνοικίες της πελοποννησιακής πρωτεύουσας. Βλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», Αθήνα, σ. 94 και εφημ. *«Η Καθημερινή»*, φ. 28/10/1940. Ο Μεταξάς σε διάγγελμα προς τον λαό και τις αρχές των Πατρών στις 31 Οκτωβρίου 1940 τονίζει μεταξύ άλλων: *«Το αίμα των αδικοσκοτωμένων τέκνων των Πατρών θα εκδικηθεί ολόκληρος η φυλή και η συγκίνησις ολοκλήρου του Έθνους στρέφεται την στιγμήν αυτή προς την τόσον αδίκως και σκληρώς δοκιμασθείσαν πόλιν»*. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 96. Πρβλ. Λάγαρη Δ., *Πέντε χρόνια αίματος, δόξας και σκλαβιάς. Η Πάτρα στον πόλεμο και στην Κατοχή*, Πάτρα 1946.

[470] Ο γιος του Σταύρου Γκατσόπουλου, Κωνσταντίνος Γκατσόπουλος, Επιθεωρητής Φιλολόγων Μέσης Εκπαιδεύσεως, πρώην Σύμβουλος του Κ.Ε.Μ.Ε, μας παρέδωσε απόσπασμα από το χειρόγραφο ημερολόγιο του πατέρα του από τις ημέρες του Ελληνοϊταλικού πολέμου:

«Απόσπασμα από την αυτοβιογραφία του Σταύρου Γκατσοπούλου

Ο Μέραρχος Διοικητής της ενδόξου VIII Μεραρχίας Υποστράτηγος αείμνηστος Χαράλαμπος Κατσημήτρος, δι' επανειλημμένων του ευφήμων μνειών εκφράζει την ευγνωμοσύνην της πατρίδος προς εμέ, τον έσχατον αστράτευτον στρατιώτην, ως με ονομάζει. Εργάζομαι απορρήτως μετά των

παραμεθορίων στρατιωτικών αρχών Διοικητών των τομέων Προκαλύψεως. Ενθυμούμαι ευλαβώς και με εθνικήν υπερηφάνειαν την άμεσον προς την γλυκείαν πατρίδα μας Ε Λ Λ Α Δ Α ταπεινήν μου προσφοράν.

Φέρω απόρρητον αριθμό Κ 19. Προς πρόληψιν παντός ενδεχομένου εις την οικίαν μου φέρω όπλον πολεμικόν Μάοουζερ. Το σχολείον μου την νύκτα μεταβάλεται εις ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ. Πράκτορες, οικούντες εις τα ελληνικώτατα, εντός, δυστυχώς, της αλβανικής επικρατείας χωρία, Βλάχοι, Βαλοβίστα, Υψηλοτέρα με προφανή κίνδυνον της ζωής των όλως ανιδιοτελέστατα ερχόμενοι την νύκτα συνεργάζονται μετ' εμού λαμβάνοντες οδηγίας κατασκοπεύσεως του εχθρού.

Νυξ 27-28 Οκτωβρίου

Άνανδρος επίθεσις.

Άκρα νηνεμία επικρατεί εις το απέναντι εχθρικό φυλάκιον Μεσαριάς. Ο εχθρός δε φαίνεται. τι συμβαίνει δεν ξέρω. Δύο πράκτορές μου, ο αείμνηστος Καμπέρης και ο λαμπρός μαθητής μου Βασίλειος Νίνης -ζων σήμερον- δια καταλλήλων ελιγμών εισέρχονται εις το Αλβανικόν έδαφος. Ο δεύτερος ανακαλύπτει ότι δύναμις εχθρικού λόχου είναι κεκαλυμένη εις χαράδραν παρά την Αβαρίτσανην. Ο πρώτος με προφανή κίνδυνον της ζωής του αποκόπτει το τηλέφωνο του εχθρού το συνδέον τούτον με την μεγαλυτέραν στρατιωτικήν δύναμιν περί ης αναμένει να λάβει διαταγάς.

Πλήρης θρίαμβος

Ο εις την οικίαν μου προσελθών Διοικητής Τάγματος Προκαλύψεως αείμνηστος Κωνσταντίνος Αποστολίδης λαμβάνει γνώσιν αυτών, με ευχαριστεί και φεύγει δρομέως ίνα προετοιμασθή και αναμείνη τον εχθρόν.

28 Οκτωβρίου 1940, ώρα 5η πρωινήν

Άνανδρος εχθρική επίθεσις

Τα γεγονότα της προηγουμένης ημέρας απέδειξαν ότι ο εχθρός θα επιτεθεί. Εις το παραμεθόριον τούτον χωρίον Μ ο λ υ β δ ο σ κ έ π α σ τ ο ς υπάρχει στρατιωτικόν φυλάκιον εκ δέκα ανδρών και αστυνομικός σταθμός εκ πέντε ανδρών. Οι κάτοικοι του χωρίου είχον ειδοποιηθεί καταλλήλως παρ' εμού να ώσιν έτοιμοι.

Έφθασαν η κρίσιμος ώρα

Ενώ ακόμη κοιμόμεθα, τρόπος του λέγειν διότι ουδείς κοιμάται, κρότοι όπλων, πολυβόλων, πυροβόλων ταράσσουν την γύρω περιοχήν. Ο εχθρός επετέθη. Η περιοχή καίεται. Τα δύο φυλάκια - στρατιωτικόν και Αστυνομίας- αποχωρούν κατόπιν, ασφαλώς, βεβαίας διαταγής. Μένει οπίσω το Τάγμα θανάτου οι ηρωικοί κάτοικοι. Ημείς! Εν ριπή οφθαλμού εγείρομαι, λαμβάνω το όπλον μου και ευρίσκομαι εις τον εκ προτέρων καθορισθέντα τόπον εις τον περίβολον του Αγίου Ευσταθίου. Εντός ολίγων λεπτών συγκεντρώνονται εκεί απαξάπαντες οι κάτοικοι. Άνδρες, γυναίκες, γέροντες, γραίαι, παιδία. Είναι πάντες παρόντες. Λείπουν μόνον δύο ανάπηροι γέροντες ασθενείς. Είναι ο αείμνηστος ιερεύς του χωρίου πρωτόπαπας Ιωάννης και ο ενενηκοντούτης γέρων Χριστόδουλος Οικονόμου. Αδύνατον να μας ακολουθήσουν. Λυπούμεθα… Τιθέμενοι εν άκρα σιγή εν πορεία. Η ασθενής σύζυγός μου, ως εκ θαύματος λαμβάνει δύναμιν και περιπατεί. Η γραία μήτηρ μου, αείμνηστος… γλυκειά μου μητέρα- αδυνατεί να βαδίση. Στιγμή κρίσιμος! Τι να κάμω; δεν χάνω το θάρρος μου, ο Θεός με δυναμώνει. Μου δίδη πτερά σπεύδω εις την πρωτοπορείαν και δίδω θάρρος εις τους θαρραλέους! Ακαριαίως επιστρέφω και λαμβάνω επ' ώμου τη μητέρα μου. Απίστευτον αλλά αληθινόν…

Όρθου βαθέως η υπερήφανος συνοδεία μας ευρίσκεται εις Βασιλικόν. Οι κάτοικοι αφυπνισθέντες εκ του κρότου της καθ' άπαν το μέτωπον αρξαμένης μάχης ανήσυχοι μας ερωτούν να μάθουν πληροφορίας. Τους διηγούμεθα τα διατρέξαντα. Εσώθημεν Θεία Χάριτι!

μιλώντας τους για εθνικά και πατριωτικά θέματα. Μια μέρα μας ειδοποίησαν ότι θα επισκεπτόταν το φυλάκιο *Μολυβδοσκεπάστου* ο στρατηγός της Μεραρχίας Κατσιμήτρος[471]. Ο δάσκαλος μάζεψε τα παιδιά και τα παρέταξε στο αλώνι για την υποδοχή. Ο Κατσιμήτρος ήταν έφιππος μαζί με τον υπασπιστή του. Δρόμος δεν υπήρχε παρά μόνο ημιονικός. Ο δάσκαλος τον προσφώνησε και θυμάμαι ακόμη τα λόγια του: «Στρατηγέ, είναι τιμή για μας που μας επισκεφτήκατε…». Στρατηγός: «Δάσκαλε, η παρουσία η δική σας είναι τέτοια, που η δική μου παρουσία είναι τυπική». Ξέρω ότι ο δάσκαλος είχε οργανώσει δίκτυο πληροφοριών με την Αλβανία[472].

Νοέμβριος 1940
(μετά την εκδίωξιν των Ιταλών εκείθεν των συνόρων μας)

Και πάλιν επί των επάλξεων του καθήκοντος. Ο αοίδημος Μητροπολίτης Σπυρίδων μετά του Ανωτέρου Διοικητού Χωροφυλακής αειμνήστου Η. Λάζου και του Επιτελούς της ραγδαίως προελαυνούσης νικητρίας VIII Μεραρχίας Λοχαγού κ. Γιωργ. Κολιάτσου- αειμνήστου και τούτου-μοι αναθέτουν εμπιστευτικωτάτην νέαν αποστολήν. Δύσκολον το έργον και ριψοκίνδυνον. Δεν αρνούμαι. Αναλαμβάνω την εκτέλεσιν. Υπεράνω όλων η Πατρίς. Μεταβαίνω αυθωρεί εις τα μόλις λυτρωθέν χωρίον Βλάχου-Βαλοβίστα. Συναννώ τρεις ήρωας μεθ' ών είχον και πρότερον συνεργασθή. Είναι ο Β. Παπανώτης, ο Βάγιος Τσούκας και ο Παύλος Νάστας. Και οι τρεις πρόθυμοι ίνα ριψοκινδυνεύσουν χάριν της Πατρίδος. Τους παραλαμβάνω. Βαδίζοντες νύκτωρ και υπό καταρρακτώδη βροχήν φθάνουμε εις Ιωάννινα. Εκεί γυμνάζονται δι' ειδικήν παράτολμον αποστολήν. Ενθαρρύνω τούτους και φεύγουν και πάλιν νύκτωρ. Εφοδιασμένοι με εκρηκτικάς ύλας και ειδικά μηχανήματα. Ειδική αποστολή τους είναι να εισέλθουν εις την υπό των Ιταλών εισέτι κατεχόμενον έδαφος, τμήματος Βορείου Ηπείρου να καταρίψουσι γέφυραν επί του Αώου…να δυσχεράνωσι τας κινήσεις του εχθρού. Ο χειμών γίνεται δριμύς. Χιόνες καλύπτουν την γύρω φύσιν αι κινήσεις του ηρωικού στρατού μας δυσχεραίνονται.

Φθάνομεν εις τα Χριστούγεννα του 1940. Μεταβαίνω εις Λιμήνι και παραλαμβάνω το εκεί κλιμάκιον της οικογενείας μου το οποίον μεταφέρω εις Πωγωνίσκον. Μας λείπουν άπαντα τα χρειώδη. Τα οικιακά μας έπιπλα που εγκαταλείφθησαν εις Μολυβδοσκέπαστον κατά τη νύκτα της 28ης Οκτωβρίου υπεξαιρέθησαν όλα από τους φίλους. Τίποτα δεν μας άφησαν…».

[471] Μαρτυρία από την επίσκεψη του στρατηγού Κατσιμήτρου στη *Μολυβδοσκέπαστη*.

[472] *«Εξαίρετον δράσιν εσημείωσε τότε και προσέφερε πολυτίμους Εθνικάς υπηρεσίας, ομάς πρακτόρων υπό τον δραστήριον Διδάσκαλον του παραμεθορίου χωρίου Μολυβδοσκέπαστος (Δυτ. της συμβολής Αώου και Σαρανταπόρου) κ. Γκατσόπουλον Σταύρον, ήδη Διευθυντήν του Δημοτικού Σχολείου Κηφισσίας. Ο φιλόπατρις και ενθουσιώδης ούτος ανήρ, είχεν οργανώσει εξ ιδίας αυτού πρωτοβουλίας και όλως ανιδιοτελώς, επίλεκτον ομάδα πρακτόρων ήτις εισερχομένη λάθρα εις το Αλβανικόν έδαφος, συνέλεγεν ακριβείς και θετικάς πληροφορίας περί των κινήσεων και προθέσεων των Ιταλικών στρατευμάτων, ας εγκαίρως μετεβίβαζεν εις την Μεραρχίαν, παρέχων ούτω μεγίστην συνδρομήν εις το έργον της. Κατά τας πρωινάς ώρας της 28ης Οκτωβρίου 1940 με προφανή κίνδυνον της ζωής του, επέτυχε να αποκόψη τας τηλεφωνικάς γραμμάς των ιταλικών μονάδων, συντελέσας ούτω εις την επιβράδυνσιν της ιταλικής εισβολής. Για το πατριωτικόν του ανδρός έργου και δια τας προς την πατρίδα εξαιρέτους υπηρεσίας η Μεραρχία επρότεινεν όπως του απονεμηθεί το «Μετάλλιον εξαιρέτων Πράξεων».* Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982, σ. 6 και Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 121.

7.12 Δημήτριος, Μητροπολίτης Αργυροκάστρου

Χρονολογία γεννήσεως: 1940
Χρόνος καταγραφής: 11/6/2012
Τόπος καταγραφής: Σιναϊκό Μετόχι Αγίας Αικατερίνης, Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ηράκλεια Σερρών

Μητροπολίτης Δημήτριος: Στον ελληνοϊταλικό πόλεμο είναι τόσοι πολλοί οι νεκροί[473] που δεν ξέρουμε πού είναι. Τα ονόματά τους είναι δημοσιευμένα όλα. Τα είχε δημοσιεύσει η «Καθημερινή» από τα αρχεία του ΓΕΣ του Στρατού. Αλλά τα οστά τους είναι διάσπαρτα. Δυστυχώς δεν μπορέσαμε… Εμείς συγκεντρώσαμε ό,τι ήταν γύρω εκεί στην επαρχία μας, στην *Δερόπολη*. Τα περισσότερα τα έχουμε εγκαταστήσει στο Κοιμητήριο στο *Βουλιαράτι*[474] και έχουμε περίπου πάνω από τριακόσια, ίσως και τετρακόσια, κιβώτια στην *Κλεισούρα*. Τα περισσότερα είναι ανώνυμα, γιατί δεν ξέρουμε να τοποθετήσουμε τα ονόματα. Πρέπει να γίνει διασταύρωση. Αυτά που βρίσκονται στο *Βουλιαράτι* είναι γνωστά. Ήταν γνωστά από την ημέρα που είχαν ενταφιαστεί, γιατί οι κάτοικοι εκεί, η ενορία, κράτησε την κατάσταση των στρατιωτικών. Κάθε φορά που πέθαινε ένας, πήγαινε ο ιερέας και τον ενταφίαζε και γραφόταν στο βιβλίο. Υπάρχει αυτή η συνήθεια, να γράφεται στο βιβλίο τους. Από εκεί βρήκαν, κάνανε αντικατάσταση, κάπου εξήντα άνθρωποι, πόσοι ήταν… Αλλά δεν είναι μόνο αυτοί οι εξήντα, είναι και άλλοι εκατόν τόσοι… άγνωστοι στρατιώτες. Αλλά εκείνοι που είναι το μεγάλο πρόβλημα είναι στην *Κλεισούρα* και, κυρίως, στα στενά μεταξύ *Τρεμπεσίνας* και του *Προφήτη Ηλία, Sant Elia* το λένε εκείνοι. Εκεί μέσα υπάρχουν χιλιάδες νεκροί. Πάνω από 2.000. Επίσης, κάπου είχα διαβάσει για μία μάχη που περιγράφει ένας επιζών στρατιώτης, η

---

[473] Βλ. «Οι 7.946 πεσόντες στην Βόρειο Ήπειρο» στο: Σούρλας Γ., *Οι ήρωες του 1940 περιμένουν*, Αθήνα, χ.χ[4], σσ. 51-53. Πρβλ. και Κωστούλας Κ.Χρ., *Γεγονότα στο Πωγώνι 1940-41 και το Χρονικό του Ανεξάρτητου Τάγματος Δελβινακίου*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 21, Ιωάννινα 2009, σσ. 263-267. Βλ. και Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 190, κεφ. «Οι ανθρώπινες απώλειες», όπου *«…επίσημες ελληνικές και ιταλικές πηγές συγκλίνουν προς τα ακόλουθα στοιχεία…»*: Ιταλοί: Νεκροί: 13.755. Τραυματίες: 50.874. Κρυοπαγημένοι ή παγόπληκτοι: 12.368. Αγνοούμενοι: 25.067 (οι πιο πολλοί φονευθέντες στη μάχη). Ασθενείς (νοσηλευθέντες): 52.108. Αιχμάλωτοι: 23.000. Λιποτάκτες: 3.395. Έλληνες: Νεκροί: 13.408 ή 14.420. Τραυματίες: 42.485 ή 61.600. Κρυοπαγημένοι ή παγόπληκτοι: 10.000 ή 25.000. Αγνοούμενοι: 4.253 ή 1.237 οπλίτες. Ασθενείς (νοσηλευθέντες): [δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία]. Αιχμάλωτοι: 2.392. Λιποτάκτες: [δεν διατίθενται ακριβή στοιχεία]

[474] Στο *Βουλιαράτι* τιμάται η μνήμη των πεσόντων άταφων στρατιωτών κάθε χρόνο στις 28 Οκτωβρίου, και με εκπροσώπηση της Ελληνικής Κυβέρνησης. Άποψη του ελληνικού στρατιωτικού νεκροταφείου στο *Βουλιαράτι* και φωτογραφία με τους τάφους Ιταλών στρατιωτών (τους οποίους οι Έλληνες είχαν φροντίσει να ταφούν) κοντά στη γέφυρα της Κλεισούρας, βλ. Τσιρπανλής Ν.Ζ., *ό.π.*, σ. 191.

οποία έγινε κοντά στο χωριό *Πρέζανη*, εκεί που βγαίνει ο *Ζαγορίτης* ποταμός και ενώνεται με τον *Αώο*. Εκεί ήταν μία διμοιρία, παγιδεύτηκε από τους Ιταλούς και εξουδετερώθηκε όλη η μονάδα τους. Και την άλλη μέρα πήγανε, θάψανε τους ανθρώπους εκεί, όλους μαζί στον ίδιο τάφο. Μεταξύ *Τρεμπεσίνας*[475] και Sant Elia. Εκεί δεν είναι προσβάσιμο, γιατί θα πρέπει να ανέβεις στην κορυφή. Οι κορυφές είναι δύσκολες. Δεν ξέρει κανείς αν τα οστά αυτά είναι παραχωμένα ή είναι διάσπαρτα, γιατί ήταν μέρες Μαρτίου, με την *Εαρινή Επίθεση,* και αυτά σκεπαστήκαν με το χιόνι. Όταν λιώσανε τα χιόνια, τι έγινε… δεν ήταν κανείς εκεί.

Το Ύψωμα 731[476]…το οποίο, από τους βομβαρδισμούς, έγινε 726 μέτρα, κατέβηκε πέντε μέτρα. Αυτό είναι κοντά στην *Κλεισούρα*, στο χωριό *Μπαλαμπάνι,* πιο πάνω. Είναι απέναντι από την *Τρεμπεσίνα*. Αυτό ήταν ένα βουναλάκι, ένας λόφος. Εκεί ήταν το μυστήριο, ότι έπρεπε να πέσει αυτός ο λόφος για να μπορέσουν οι Ιταλοί να διώξουν τους Έλληνες. Ήταν στρατηγικό σημείο. Και οι Έλληνες έπρεπε να το κρατήσουν αυτό για να μπορέσουν να διώξουν τους Ιταλούς από την *Τρεμπεσίνα*. Και μία το παίρνανε οι Έλληνες, μία οι Ιταλοί. Στην *Εαρινή*, όμως, *Επίθεση*[477], όπως περιγράφει ένας στρατηγός[478], επέζησε αυτός, και

---

[475] Βλ. Βερνάρδος Ιω., *Τρεμπεσίνα*, Εκδ. Οίκος Ν. Αλικιώτης&Υιοί, Αθήναι, όπου περιέχεται «Λεπτομερής περιγραφή της δράσεως της V Μεραρχίας-Κρήτης κατά τον πόλεμον 1940-41, επί τη βάσει: Επισήμων Εκθέσεων πεπραγμένων, Πολεμικών Ημερολογίων πορειών και επιχειρήσεων, αυθεντικών στοιχείων εξ επιστολών Αξιωματικών της Μεραρχίας και των προσωπικών απομνημονευμάτων του συγγραφέως, ως Διοικητού του Ι/43 Τάγματος της Μεραρχίας».

[476] Βλ. Ζαλοκώστας Χρ., *Πίνδος. Η εποποιία στην Αλβανία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, χ.χ.[3], σ. 177: *«Τέτοιος είναι ο συντονισμός των ιταλικών αεροπλάνων, ώστε την ώρα που ένα σμήνος βομβαρδίζει, άλλα τριγυρίζουν ψηλότερα και περιμένουν να κάνει τόπο το πρώτο για να επιτεθούν αυτά. Το 731 και 717 καπνίζουν με τόσες πυκνές τούφες καπνού, ώστε νόμιζες ότι καιόταν εκεί δάσος ολόκληρο… Τέτοια μπόρα "δεν δοκίμασαν ούτε τα οχυρά του Βερντέν. Μου 'χουν σίγουρα ξεκάνει όλο το τάγμα", λέει ο Μέραρχος… οι λίγοι νεκροζώντανοι του 731 βάζουν εφ' όπλου λόχγη και πετάν τους φασίστες πέρα από το 717… Η αρχαία δωρική αρετή της αντίστασης μέχρι θανάτου τους κάνει να μην σαλεύουν από τη θέση που τους έταξε η γεμάτη αίματα πατρίδα τους».*

[477] *«…Την προετοιμασία της Εαρινής Επίθεσης την είχε υπαινιχθεί ο ίδιος ο Μουσολίνι στις 23 Φεβρουαρίου 1941 σε έναν λόγο του στη Ρώμη, ύστερα από έναν εξωραϊσμένο και παραποιημένο απολογισμό της έως εκείνης της στιγμής εκστρατείας του και κατάληγε: «Εντός ολίγου θα έλθει η άνοιξις. Και επειδή η άνοιξις είναι ιδική μας εποχή, όλα θα μας έλθουν ρόδινα. Σας το επαναλαμβάνω: όλα θα μας έλθουν ρόδινα».* Όπως σημειώνει ο Άγγελος Τερζάκης, *«ο υπαινιγμός ήταν στον φασιστικό ύμνο "Giovinezza, giovinezza, primavera di belezza"».* Η λέξη *primavera* (άνοιξη) εδώ σημαίνει την επικείμενη *Εαρινή Επίθεση*. Βλ. Τερζάκης Α., *Ελληνική Εποποιία 1940-1941,* Αθήνα 1964, σ. 172. Βλ. επίσης μαρτυρία Δημητρίου Αηδόνη.

[478] Πρόκειται για τον Δημήτριο Κασλά, τον ήρωα του υψώματος 731, ο οποίος διέσωσε σε προσωπικό του ημερολόγιο όλη την ηρωική αντίσταση των Ελλήνων στο μαρτυρικό αυτό ύψωμα. Βλ. Κασλάς Δ.Γ., «Η Πολεμική δράσις του ΙΙ Τάγματος του 5ου Συντάγματος Πεζικού (Τρικάλων) κατά τον Ελληνοϊταλικόν Πόλεμον 1940-1941. Ανέκδοτες πολεμικές σημειώσεις», *Τρικαλινά,*

έγραψε τα απομνημονεύματά του και το ημερολόγιο του, στην *Εαρινή Επίθεση* βομβαρδίζανε επί τρεις ημέρες για να κάνουν την επίθεση οι Ιταλοί και όταν κάνανε την επίθεση και φτάσανε στο βουνό, πεταχτήκανε μέσα από τα λαγούμια τους αυτοί οι στρατιώτες και τους πετάξανε όλους στη χαράδρα. Τα λαγούμια τους, αυτά τα οχυρώματα, είχαν γίνει κατά τον τύπο της τρύπας της αλεπούς. Πώς κάνει η αλεπού την τρύπα της, που δεν την κάνει να έχει πρόσβαση κατευθείαν στο χώρο της, αλλά την κάνει έτσι, γυρίζει μετά αριστερά, γυρίζει πάλι πιο μέσα και πάλι πιο μέσα. Και αν ακόμη βομβαρδιζόταν, βομβαρδίστηκαν τα οχυρά αυτά, δεν έπιανε καμία βόμβα τους στρατιώτες. Το πιο ηρωικό σημείο είναι το 731[479], στην *Εαρινή Επίθεση* τον Μάρτιο του 1941, γιατί όταν είδε ο Μουσολίνι ότι δεν μπορούν οι Ιταλοί να σπάσουν αυτό το λόφο, αυτό το μικρό βουναλάκι, έφυγε απογοητευμένος, πήρε το αεροπλάνο και έφυγε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μας έλεγε κάποιος άλλος Βορειοηπειρώτης, ο οποίος τύχαινε να ήταν στο Μηχανικό του Αλβανικού Στρατού, ότι κάπου ανέβηκε, πάνω σε ένα βουνό[480], όπου είχε τότε το Στρατηγείο του ο Μουσολίνι, και καθώς πήγαν να τοποθετήσουν τις κεραίες της κεντρικής τηλεόρασης δεν μπορούσαν να βάλουν πασσάλους, ούτε ξύλινους ούτε σιδερένιους και καθαρίζοντας τα βάτα ανακάλυψαν μια τρύπα από την οποία μπήκαν μέσα και βρήκαν κατασκευασμένο χώρο με άφθονο μπετόν και πλακάκια ιταλικά και απ' έξω σάπια όπλα και φυσίγγια («σκατολέττες»).

Μητροπολίτης Δημήτριος: Το παρατηρητήριο του Μουσολίνι δεν υπάρχει τώρα, γιατί ο Χότζα όλα αυτά τα αντικατέστησε και έκανε τα δικά του. Αντικατέστησε όλα αυτά που έχει κάνει ο Μουσολίνι και έκανε τα δικά του.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σχετικά με το θαυμαστό γεγονός με τον ανθυπασπιστή Γκάτζαρο;

Ετήσιο Φιλολογικό Ιστορικό Λαογραφικό Λογοτεχνικό Περιοδικό Σύγγραμμα, τόμ. 21, (2001), Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ) Τρικάλων, σσ. 175-262.

[479] Και το αντέρεισμά του ύψωμα 717. Σ' αυτό σκοτώθηκε μεταξύ άλλων ηρωικών σρτατιωτών ο διμοιρίτης ανθ/γός πεζικού Λέττας Θωμάς «από υπερβολικόν ζήλον δια την εκτέλεσιν του καθήκοντος και από άφθαστον ηρωισμόν», όπως σημειώνεται στο βιβλίο του ο αδελφός του Ιωάννης Λέττας ταξίαρχος, με τίτλο: *Πήγα στο Μπούμπεσι, δε βρήκα το Θωμά*, (Γιάννινα Απρίλιος 2002), όπου και η τραγική ιστορία των οστών των άταφων στρατιωτών του βορειοηπειρωτικού μετώπου. Πρβλ. και μαρτυρία Λέττα Ιωάννη.

[480] Πρόκειται έναν αυγοειδή λόφο ονόματι *Κλάβα*, μεταξύ *Τεπελενίου-Πρεμετής* και *Μπερατίου*, από μαρτυρία του Βορειοηπειρώτη ερευνητή ιστοριοδίφη-συγγραφέα Νικολάου Λύτη. Για περισσότερα στοιχεία για τον πόλεμο στα χωριά της Β. Ηπείρου και σπάνιο φωτογραφικό υλικό από το αρχείο τους, βλ. Λύτη Ν.Β., *Πικρή Αλήθεια μιας άλλης Πηνελόπης*, μέρος Α΄, Ιωάννινα 2012.

Μητροπολίτης Δημήτριος: Ναι, πήγε τελευταία στο *Γκολέμι* ένας αξιωματικός από τη Θεσσαλονίκη[481], έφερε ένα τόσο δα περίπου εκκλησάκι, δηλαδή μία μικρογραφία μίας εκκλησίας, πέρασε από εμάς και του δώσαμε και ένα βοηθό, πήγε επάνω στο βουνό, είχε μαζί του τσιμέντο και νερό και όλα αυτά, και εκεί ακριβώς στα θεμέλια που ήταν το μεγάλο εκκλησάκι, τοποθέτησε αυτός αυτή τη μικρογραφία εις ανάμνηση. Τα γράφει και ο Τσαμέτος στο βιβλίο του, αλλά είναι πραγματικότητα[482]. Κανείς δεν αμφισβητεί αυτό το γεγονός[483].

---

[481] Το εκκλησάκι-μινιατούρα τοποθετήθηκε στις 21 Νοεμβρίου 2011 από τον αντιστράτηγο Ευάγγελο Γριβάκο.

[482] Βλ. και Χρηστίδη Σπ., *Πολεμικό Ημερολόγιο του 1940-41*, Γιάννινα 1984, σσ. 80-81 και Φακίδη Ν., *Αλβανικό Έπος 1940-1041. Αθήνα-Τεπελένι*, Μάρη&Κοροντζή, Αθήνα 1945.

[483] Το γεγονός καταγράφεται στην κοινή έκδοση των Γιαννιώτικων εφημερίδων «Ήπειρος»-«Κήρυξ»-«Ηπειρωτικός Αγών» της 27ης Μαρτίου 1941 (αριθμ. φύλλου 141) Βλ.Παράρτημα εικ. 9, η οποία αφιερώνει πρωτοσέλιδο με τίτλο «Η Υπέρμαχος Στρατηγός». Το αφιέρωμα περιέχει την αναφορά του αξιωματικού Νικολάου Γκατζάρου με τα αρχικά *Ν.Γ.*, προς τον Διοικητή του Συντάγματος, η οποία, σύμφωνα με την εφημερίδα, «έχει ούτως»:

«Λαμβάνω την τιμήν να αναφέρω υμίν, ότι χθες Κυριακήν, 2 Μαρτίου έ.έ. και περί ώραν 8ην μ.μ. μετέβην εις τι παρακείμενον του καταυλισμού 2ου Λόχου Τάγματος Υμών μικρόν ύψωμα απέχον περί τα 300 μέτρα, χάριν περιπάτου, αισθανθείς την ανάγκην κινήσεως. Μία μυστηριώδης δύναμις ωσάν να με ώθη προς τα εκεί. Ο αήρ έχει ήδη παύσει να φυσά και ο ουρανός ήτο αστερόεις. Κατά την επιστροφήν μου εις την σκηνήν, δεν έχω αριθμήσεi 10 βήματα, ότε αιφνιδίως ενεφανίσθη εμπρός μου και μου ανέκοψε τον δρόμον μία γυνή μαυροφόρα έχουσα σεμνήν την εμφάνισίν της. Το πρόσωπόν της διεκρίνετο χαρακτηριστικώς εις το βραδυνό ημίφως. Εις το θέαμα τούτο καταληφθείς εξ απροόπτου, κατ' αρχάς εξεπλάγην, κατόπιν όμως αυτοστιγμεί συνήλθον εκ του τρόμου, επειδή εγνώριζον, ότι πολλάκις η Παναγία ενεφανίσθη είτε ως όραμα, είτε καθ' ύπνον κατά τας πολεμικάς επιχειρήσεις του Στράτου μας. Εγώ όλως μηχανικώς έλαβον θέσιν ημιγονυπετή, ίνα ασπασθώ την δεξιάν Της. Εκ της συγκινήσεως οι οφθαλμοί μου εδάκρυζον, οι πόδες και τα χείλη μου έτρεμον επί πολλήν ώραν. Ήκουσα να ομιλή: «Είμαι η Παναγία. Μη φοβείσαι παιδί μου, είπε! Εγώ ενεφανίσθην να σου είπω τρεις λόγους, τους οποίους να μη λησμονήσης: 1) Ο παρών πόλεμος εκηρύχθη απροκαλύπτως και αναιτίως υπό της Ιταλίας εναντίον της Ελλάδος. Θελήματί μου η Ελλάς θα εξέλθη τούτου νικηφόρος. 2) Ο πόλεμος ούτος εκηρύχθη εναντίον της Ελλάδος, ίνα γνωρίση ο κόσμος, ότι αφορμή τούτου είναι η απομάκρυνσίς του εκ της Χριστιανικής θρησκείας, καθ' ην ύβριζεν, εβλασφήμει τα θεία της και έρρεπε προς τον εκφυλισμόν και την ακολασίαν και ούτω συμμορφωθή, ίνα μάθη ότι υπάρχει και προΐσταται ο Θεός. Τρανώτατα δε τεκμήρια της υπάρξεως ταύτης είναι τα συχνά θαύματα των Αγίων της Εκκλησίας του Χριστού. 3) Έδει να μάθη ο κόσμος ότι το δίκαιον πάντοτε υπερισχύει της βίας. Ανάφερε λοιπόν ταύτα και εγγράφως εις τον Διοικητήν σου, ίνα μη πτοηθή προ ουδενός κωλύματος, καθότι υπό την προστασίαν Μου ο Ελληνικός Στρατός θα νικήση ». Μεθ' ο εν τη εξαφανίσει Της οι οφθαλμοί μου εθαμβώθησαν. Εν τέλει συνήλθον εν μέρει και κατηυθύνθην αμέσως εις την σκηνήν, όπου έξωθεν ταύτης ανέφερον υμίν το συμβάν προφορικώς. Νικόλαος Γκάτζαρος».

Στο προσωπικό μας αρχείο βρίσκεται και το χειρόγραφο, αντίγραφο της ιστορικής αναφοράς, «Περί εμφανίσεως της Παναγίας και των δοθεισών μοι υπ' Αυτής εντολών», από το χέρι του ίδιου του ανθυπασπιστή Νικόλαου Γκάτζαρου, με ημερομηνία 3 Μαρτίου 1941, το οποίο είχε την

Διέταξε ο Διοικητής του Συντάγματος του Μηχανικού να το κάνουνε και επειδή εκεί δεν έχει νερό, ούτε λάσπη για να χτίσουν τα φέρανε…, μάλλον με ξερολιθιά τα είχαν κάνει, μία πέτρα πάνω στην άλλη και σκέπασαν με πλάκες, πάλι το εκκλησάκι αυτό. Αυτό στα χρόνια του Χότζα το γκρεμίσανε, γιατί όλοι οι κάτοικοι εκεί είναι Μουσουλμάνοι. Και πριν από το 1967 ήταν άθεοι και μετά το 1967 ήταν άθεοι. Δεν τους χρειαζόταν οι σταυροί και οι εκκλησίες. Αυτό το εκκλησάκι είναι στο *Γκολέμι*. Το *Γκολέμι* απέχει από το *Αργυρόκαστρο* περί τα εικοσιπέντε χιλιόμετρα. Έχει δρόμο καλό, μπορεί να πάει κανείς με το Ι.Χ., όχι ακριβώς στο σημείο που είναι η εκκλησία, κάτω, που είναι ένα γήπεδο… Όχι μόνο τα ερείπια, αλλά όλη η τοποθεσία λέγεται *Εκκλησία του Στρατού*[484]. Το λένε και στα αλβανικά. Είναι η Εκκλησία του Στρατού.

Στα χωριά τώρα βρίσκονται μερικοί ακόμη που θυμούνται…Το πιο σίγουρο είναι κανείς να έχει μελετήσει τα ημερολόγια των στρατιωτών και των αξιωματικών, που τα έγραψαν πάνω στη μάχη[485]. Είναι κλειδωμένα τα περισσότερα. Εγώ έχω πάνω από πέντε ημερολόγια

ευγενή καλωσύνη να μας εγχειρίσει η κόρη του κυρία Καίτη Γκατζάρου-Μιχάλη. Βλ. Παράρτημα της παρούσας διατριβής εικόνες 5,6,7,9.

484 Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982, «Η Υπέρμαχος Στρατηγός», σσ. 226-227, όπου ο Κατσιμήτρος αναφερόμενος στο γεγονός της «*εμφανίσεως της εικόνος της Θεομήτηρος υπό μορφήν γυναικός μελανειμονούσης εν θείω οράματι, στον τότε ανθυπασπιστή πεζικού Κάντζαρο Κ..,* [Γκάτζαρος, το ορθό] *ανήκοντα εις το 1/40 Τάγμα Ευζώνων, όπερ διέμενε εις το χωρίον Γκόλεμι ως εφεδρία της Μεραρχίας»*, λέει ότι: *«κατά τα μέσα του μηνός Μαρτίου έν συνταρακτικόν και συγκλονιστικόν γεγονός ήλθε εις ενίσχυσιν του ηθικού των ανδρών και εκρατέωσε ψυχικάς αυτών δυνάμεις, προς συνέχισιν του ιερού αγώνος υπέρ της ελευθερίας της Πατρίδος… Απεφασίσθη αμέσως όπως ανεγερθή εικονοστάσιον εις τον χώρον ένθα η Θεία Οπτασία και προς τούτο εγένετο προαιρετικός έρανος, όστις απέδωκεν αμέσως σημαντικόν ποσόν… ιδία δε οι πτωχοί άνδρες του στρατού εξεκένωσαν το πενιχρόν βαλάντιον και ο έρανος εις όλας τας μονάδας της Μεραρχίας απέφερεν εις ελαχίστας ημέρας το σημνατικόν ποσόν διά την εποχήν εκείνην των οχτακοσίων χιλιάδων (800.000) δραχμών εις χείρας του Συνταγματάρχου Γαϊτζή, όστις ανέλαβε την όλην οργάνωσιν… Απεφασίσθη τότε να ανεγερθή ναΐσκος επ' ονόματι της Υπερμάχου Στρατηγού. Την 25η Μαρτίου ο Διοικητής της Μεραρχίας* [Χαράλαμπος Κατσιμήτρος] *μεταβάς εκεί, κατόπιν θρησκευτικής τελετής έθεσε τον θεμέλιον λίθον του ανεγερθησομένου ναΐσκου και ομίλησεν σχετικώς προς τους άνδρας, τονίζων ότι πάντοτε η πίστις προς την θείαν δύναμιν εκρατέωσε τους αγώνες μας. Προσέθεσε δε, ότι εδώ θέτω και τα θεμέλια των συνόρων της Πατρίδος ημών».* Βλ. και Χατζηπατέρα Κ., Φαφαλιού Μ., *Μαρτυρίες 40-41,* Κέδρος, Αθήνα, 1982, σσ. 29-32, όπου παρατίθεται η προσωπική μαρτυρία του ζωγράφου Γιάννη Τσαρούχη, στρατιώτη τότε, του οποίου το ταλέντο επιστρατεύτηκε για να ζωγραφίσει την Παναγία της Νίκης, καθώς και φωτογραφία του με την εικόνα που ζωγράφισε.

485 Βλ. Παπαβασιλείου Ν., *Υπέρ βωμών και εστιών. Πολεμικό ημερολόγιο 235 ημερών στη γραμμή του πυρός*, Έκδοση Θεατρικής Λογοτεχνικής Πολιτιστικής Λαογραφικής Εστίας Ηπειρωτών, Αθήνα 2003, ο οποίος (σσ. 127-130) αναφέρεται εκτενώς στο *Γκολέμι* και τα βιώματα των στρατιωτών από εκεί, καθώς και στο όραμα της Παναγίας του Ανθυπασπιστή διμοιρίτου του 2ου λόχου Νίκου Γκάτζαρου. Πρβλ. και το ημερολόγιο αγνώστου στρατιώτου, που εξέδωσε ο Γιώργος Λεκάκης (*Το*

στρατιωτών και αξιωματικών. Τυπωμένα όμως, δεν είναι… Και η καλύτερη περιγραφή είναι ενός λογοτέχνη… πώς λέγεται αυτός; Τώρα τελευταία έπεσε στα χέρια μου, την έφερε ένας Κρητικός. Και αυτός λογοτέχνης, Κρητικός είναι, και περιγράφει με λογοτεχνικό τρόπο την ζωή του μέσα στα… Την εκκίνησή του από την Αθήνα, μάλλον από την Κρήτη για να πάει στο Μέτωπο. Ένα πολύ σπουδαίο ημερολόγιο είναι των Τρικαλινών, του Στρατηγού, γιατί το Σύνταγμα των Θεσσαλών αυτό ήταν που αντιμετώπισε τις μάχες στο 731.

Δεν ξέρω αν τις είχες γράψει αυτές τις διηγήσεις, ενός κ. Σπύρου, δεν θυμάμαι το επίθετό του. Αυτός ήταν στην εμπροσθοφυλακή το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940. Ήταν εκεί που είναι το *Χάνι Δελβινακίου*. Εμπροσθοφυλακή μπροστά. Δεν περιμένανε τίποτε. Τους πιάσανε σχεδόν στον ύπνο. Δηλαδή, οι Ιταλοί είχαν ξεκινήσει πολύ πριν από την ώρα που είχαν ορίσει, πέντε η ώρα τη νύχτα. Αυτούς τους πιάσανε γύρω στις τέσσερις. Τους περισσότερους πιάσανε αιχμαλώτους και τους προωθήσανε στην Αλβανία και από εκεί στην Ιταλία. Δεν περιμένανε να λήξει το τελεσίγραφο. Πέντε η ώρα είχαν φτάσει στο *Καλπάκι*. Συλλάβανε αυτούς και όλους τους άλλους και προχωρήσανε. Μέχρι να ειδοποιήσουν την μονάδα στο *Καλπάκι,* οι Ιταλοί είχαν φτάσει μπροστά του. Και εδώ είναι η ικανότητα του Στρατηγού, ο οποίος, παρ' όλο που πονάει για τον τόπο του, γιατί αυτά τα μέρη τα κατέχουν οι Ηπειρώτες, παρ' όλο που πονάει για τον τόπο του, διατάζει την οπισθοχώρηση. Τους βγάζει από τα χαρακώματά τους και τους μεταφέρει πίσω στη γραμμή, εδώ στα *Ραβένια* και στην *Πρωτόπαππα*[486], εκεί σε αυτά τα βουνά και εν συνεχεία, βέβαια, αρχίζουν, αρχάς Νοεμβρίου, αρχίζουν τις επιθέσεις, καταλαμβάνουν πάλι αυτά τα μέρη και προχωρούν, φτάνουν και περνούν τη γραμμή *Κακαβιά*…

Υπάρχουν πολλοί Αλβανοί που μιλάνε ελληνικά, που μπορούν να μιλήσουν. Ένας δάσκαλος που ήταν, πέθανε, από τα χωριά της *Ζαγοριάς*, προς την *Πρεμετή*. Εκεί γινόταν πολύ σκληρές μάχες. Αυτός, δεν θυμάμαι… πρέπει να μας τα είχε γράψει κιόλας στα αλβανικά. Μιλούσε παραστατικά για τα γεγονότα. Και ο παπά Γιώργης, επίσης, από το *Βουλιαράτι*… Αυτοί είχαν μέσα τους σπίθα ελληνική και παρ' όλο ότι ο ένας δεν μιλούσε ελληνικά, αλλά ήταν στην καρδιά του Έλληνας. Εμείς, επίσης, ζήσαμε ένα άλλο γεγονός

Ημερολόγιο ενός Λοχία από τη Μερόπη Πωγωνίου στον Πόλεμο του '40, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 19, Ιωάννινα 2006). Βλ. και Λουκάτος Σ.Δ., *Οπλίτης στο Αλβανικό Μέτωπο. Ημερολογιακές Σημειώσεις 1940-41*, Ποταμός, Αθήνα 2001. Βλ. και αποσπάσματα από το ημερολόγιο του Δημ. Παπακωνσταντίνου, «Ένας λοχαγός αφηγείται γεγονότα του Πολέμου του '40», *Πρωινός Λόγος*, 13-14/12/2014, σ. 11. Βλ. και Σιομπότη Γ. (δημοσίευμα), «Δεκανέας Αναστάσιος Ν. Γεωργιάδης, Η Εποποιία του 1940-41 μέσα από το στρατιωτικό του ημερολόγιο», *Πρωινός Λόγος*, 28/10/2014, σ. 9.

[486] Χωριά στη διαδρομή Ιωαννίνων-Κονίτσης κοντά στο *Καλπάκι*.

συγκλονιστικό. Κάποια φορά που περνούσε ο Αρχιεπίσκοπος τότε, σταματούσε εδώ στα Γιάννινα το αεροπλάνο, παρουσιάστηκαν δυο αδερφές μεγάλες στην ηλικία. Και τον παρακαλέσανε να βρει τον αδερφό τους που είχε πολεμήσει στο Μέτωπο και του προσφέρανε ένα ποσό για να κάνει μνημόσυνο. Και διηγήθηκαν πώς ο αδερφός τους χάθηκε. Οι γυναίκες αυτές πρέπει να ήταν από κάποιο χωριό εδώ από τα *Ζαγόρια*. Ίσως ήταν από *Κουκούλι*, δεν θυμάμαι… Ο δε αδερφός τους σκοτώθηκε έξω από τη *Χειμάρρα*, πριν φτάσει στη *Χειμάρρα* στα χωριά της παραλίας εκεί. Ήταν μία ομάδα στρατιωτών και τους χτυπήσανε με τα αεροπλάνα, τότε. Ο αδερφός τους δούλευε. Ή μάλλον, όταν σκοτώθηκε, το ελληνικό κράτος τους έδωσε σύνταξη. Τη σύνταξη αυτή, τη μικρή σύνταξη, τη μαζεύανε, δεν την ξοδεύανε. Εδώ είναι το συγκινητικό. Πόσα χρόνια τώρα… Από το 1941 που σκοτώθηκε, μέχρι το 2001. Εξήντα δύο χρόνια μαζεύανε τη σύνταξη αυτή του αδερφού τους και την παραδώσανε όλη τη σύνταξη στον Αρχιεπίσκοπο. Εδώ είναι το συγκινητικό. Και λέει ο Αρχιεπίσκοπος: «καλά, δεν κάνατε ένα μνημείο να το δώσετε στην εκκλησία;», «όχι, θέλαμε να γίνει εκεί μέσα». «Και δεν ξοδέψατε καθόλου από αυτά τα χρήματα;», «όχι αυτά είναι ιερά χρήματα. Ανήκουν στον αδερφό μας[487]». Πρέπει να ζούνε αυτές οι γυναίκες. Μεγάλες είναι. Δεν έμαθα τα στοιχεία τους, δεν τα κράτησα όλα.

Κάθε φορά που περνάω από εκείνο το σημείο για να πάμε στην *Κλεισούρα*, παίρνω τον κεντρικό δρόμο που πάει για Τίρανα. Σε κάποιο σημείο περνάμε για να μπούμε να συναντήσουμε τον *Αώο,* που έρχεται από την Κόνιτσα. Πριν φτάσουμε όμως στην γέφυρα, γράφει ένας στρατιώτης ένα περιστατικό. Αυτός ήταν απέναντι στο βουνό, κοντά στο χωριό *Λεκ* και δυο άλλα τρία χωριά είναι στην πλαγιά, απέναντι από το *Τεπελένι*. Εκεί, μέσα σε λακκούβες είχαν μπει Έλληνες στρατιώτες, περιμένοντας την ευκαιρία για να περάσουν το ποτάμι να επιτεθούν στο *Τεπελένι*. Όμως, κάθε βράδυ στέλνανε σκοπούς κάτω στο ποτάμι για να συλλάβουν Ιταλούς, γιατί το ίδιο κάνανε και οι Ιταλοί. Σε κάποια τέτοια επίθεση σκοτώθηκε ένας στρατιώτης. Οι άλλοι προλάβανε γλιτώσανε και γυρίσανε πίσω. Όμως αυτός δεν σκοτώθηκε, τραυματίστηκε. Τραυματίστηκε και ζητούσε βοήθεια και τον πήρε η κατρακύλα και κατρακυλούσε και έπεσε στο ποτάμι. Και ακούγανε όλη τη νύχτα το κλάμα του, ζητώντας βοήθεια μέχρι που ξεψύχησε. Και ήταν από τα χωριά, από τα *Μεσόγεια*. Δεν ξέρω αν έχετε και το άλλο του Κωστούλα ένα βιβλίο που γράφει για την Πρέβεζα που ήταν

---

[487] Το περιστατικό περιγράφεται λεπτομερώς από τον βορειοηπειρώτη Ορφέα Μπέτση. Βλ. κεφ. «Ελληνοϊταλικός πόλεμος» της παρούσας διατριβής.

μαθητής αυτός τότε. *Ένας μαθητής του '40*[488]. Αυτός περιγράφει πως αντιμετώπισε, ως μαθητής, τον βομβαρδισμό της Πρέβεζας που την κατέστρεψαν την Πρέβεζα, δεν αφήσανε τίποτε. Σκοτώσανε πολύ κόσμο στην Πρέβεζα. Και είναι και πολύ μεγάλης σημασίας ότι βομβαρδίσανε ένα νοσοκομείο οι Ιταλοί. Όχι στο τωρινό νοσοκομείο, στο κάτω. Την ώρα που κάνανε τα χειρουργεία, ναι…

Εκείνο που προσπαθούμε εμείς είναι να τελειώσουμε την συγκέντρωση των οστών, αν δεν είχε γίνει αυτή η επέμβαση των εθνικιστών Αλβανών. Υποκινούμενοι προφανώς από τους Ιταλούς, γιατί δεν μπορούσαν να ξεχάσουν την ήττα τους και δεν θέλανε να θυμίζει τίποτε από την περιπέτειά τους σε εκείνα τα μέρη, γι' αυτό και πήραν όλους τους στρατιώτες, οι Ιταλοί, δεν αφήσανε ούτε έναν. Οι Ιταλοί τους πήραν όλους τους δικούς τους. Οπότε δεν έχουν κοιμητήρια ιταλικά, τίποτε. Και κυρίως σε αυτή τη γραμμή δεν έχουν. Και δεν θέλουν να θυμίζει τίποτε, γιατί εκεί είναι η ντροπή τους σε τούτη εδώ τη γραμμή, κυρίως στην *Εαρινή επίθεση* σπάσανε τα μούτρα τους. Και γι' αυτό αντιδρούν που οι Έλληνες θέλουν να κάνουν τα κοιμητήρια εκεί που σκοτώθηκαν οι άνθρωποι. Εμείς προσπαθούμε να συγκεντρώσουμε τα οστά από τις γύρω περιοχές που είναι γνωστά. Ο Στρατός έχει σχεδιαγράμματα και ξέρει πού ακριβώς είναι. Οι εθνικιστές Αλβανοί κάνανε το εξής παιχνίδι: πληρώσανε κάποιον δικό τους εργάτη, από αυτούς που είχε το Προξενείο, γιατί εμείς δεν κάναμε τίποτε, είχαμε τον ιερέα μόνο να διαβάζει το τρισάγιο, και έριξε μέσα στα οστά και πήρε από τους τάφους του χωριού και έριξε οστά, στα άλλα και επειδή ήταν οργανωμένο αυτό, μόλις έγινε, έπεσε το κανάλι, φωτογράφισε τα οστά και έγινε, παρουσιάστηκε στην τηλεόραση της Αλβανίας και ξεσηκώθηκαν οι εθνικιστές και σταμάτησε το θέμα αυτό. Για τρία νεκροταφεία είχανε συμφωνήσει, αλλά κάποιοι άλλοι συμφωνήσανε για τα δυο. Το *Βουλιαράτι* είναι ενοριακό κοιμητήριο, σε χώρους εκκλησιαστικούς δεν υπήρχε… Αλλά τι έκανε το κράτος; Το κράτος δεν έχει επιστρέψει την εκκλησιαστική περιουσία. Και όλα αυτά τα θεωρεί δικά του, κρατικά. Και το *Βουλιαράτι*, όλες τις εκκλησίες τις θεωρεί κρατικές.

Κάτι άλλο που θέλω να σου πω, είναι ότι μας ήρθε μια φορά μία κυρία από τη Φλώρινα, αν θυμάμαι καλά, συνταξιούχος τώρα, και έψαχνε να βρει τον πατέρα της. Από τα στοιχεία που πήρε από τον Στρατό ήξερε ότι ο πατέρας της σκοτώθηκε στην *Πρεμετή* και όλους μαζί αυτούς τους θάψανε έξω από την *Πρεμετή,* όπου υπήρχαν κυπαρίσσια πολλά. Από τις πληροφορίες, από εδώ και από εκεί, ο τόπος αυτός ήταν ένας ομαδικός τάφος και δεν είναι βέβαιο τώρα αν τον έχει ξηλώσει ο Χότζα και έκανε το στρατιωτικό μνημείο πεσόντων. Ποιοι

---

[488] Πρόκειται για το βιβλίο του Κωνσταντίνου Κωστούλα *Ένα παιδί του '40 θυμάται*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 9, Ιωάννινα 1998.

πεσόντες… δεν έχουν πέσει τίποτα δικοί του εκεί, αλλά αυτή επιμένει ότι οι κάτοικοι της είπανε ότι υπάρχει ακόμη αυτός ο τόπος εκεί. Αλλά δεν μπορούμε να πλησιάσουμε, ούτε να σκάψουμε, ούτε δοκιμαστικώς να ψάξουμε. Δεν ήταν τίποτε εκεί, ήταν γήπεδο. Ήταν γήπεδο γιατί τους μαζέψανε, φαίνεται πέσανε βόμβες πολλές εκεί και τους σκοτώσανε όλους μαζί, πολλούς, μία διμοιρία.

7.13 Δούμα Ηλέκτρα

Χρονολογία γεννήσεως: 1927
Χρόνος καταγραφής: 8/6/2014
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Πυρσόγιαννη Κονίτσης
Ιδιότητα: Πρόεδρος Μεκείου Ιδρύματος και Λυκείου Ελληνίδων Ιωαννίνων.

Ο πατέρας μου αγόρασε το οικόπεδο και με τη βοήθεια του Θεού έκανε το σπίτι αυτό που ήταν από το 1937. Έκανε το σχέδιο ο Λέγερης. Τότε γινόταν η Ακαδημία. Ήταν ο αρχιτέκτων της Ακαδημίας. Με την ευκαιρία αυτή ο πατέρας μου τον γνώρισε και του είπε «έχω αυτό το οικόπεδο. Θέλω κύριε Λέγερη να μου κάνετε μια μονοκατοικία». Την έκανε ο κ. Λέγερης, ο οποίος ήταν εξαιρετικός, και ήρθαμε εμείς εδώ το 1938, παραμονές πολέμου, στο σπίτι. Καινούριο. Εμείς τα παιδιά, επειδή εκεί ήταν πάρα πολλά τα παιδιά και τότε δεν ήταν η Ζωσιμαία, ήταν κήποι με λουλούδια και παίζαμε, δεν ήταν ευχάριστο, ας ήταν καινούριο το σπίτι. Λέει ο μπαμπάς «εγώ σας έκανα σπίτι αρχοντικό και εσείς γκρινιάζετε; Φταίω εγώ». Εν τω μεταξύ επειδή ήταν τα πρόθυρα του πολέμου, αυτός ήταν φοβερός, έβλεπε μακριά πολύ ο Δούμας. Διότι, για να πάρουμε άδεια για τούτο το σπίτι, έπρεπε υποχρεωτικά να κάνει καταφύγιο[489] και με αέρια, σιδερένιες πόρτες με λάστιχα γύρω-γύρω. Οπότε, σου λέει, για να ετοιμάζονται έτσι, θα πει ότι θα έχουμε σύντομα… και θυμάμαι τότε προπολεμικά, είχε στοιχίσει, όπως έλεγε ο μπαμπάς, 40.000 προπολεμικά, το καταφύγιο μόνο. Το μαγαζί μας ήταν το *Καφωδείον,* στην Ανεξαρτησίας, χρόνια… Εκεί στεγάζονταν, τόσο που νόμιζαν ότι είναι δικό μας.

Αρχίζει ο πόλεμος ξαφνικά. Αρχίζει ο πόλεμος, οπότε ανοίξαμε, η μαμά μου τις πόρτες από το καταφύγιο και όλο το σπίτι, διότι όλο το σπίτι ήταν με τσιμέντο. Ήταν, ας πούμε, το μικρό καταφύγιο. Και ήρθε η γειτονιά όλη, σαν να ήταν τα μισά Γιάννενα. Και εδώ ερχόταν ο Φρόντζος, ο οποίος ήταν ξάδερφος του πατέρα μου και ο οποίος μας έλεγε «να μπαίνετε στο καταφύγιο όρθιοι, να μην μιλάτε για να μην καταναλώνουμε οξυγόνο». Πραγματικά το κάναμε αυτό. Ανοιχτό το σπίτι, στρωματσάδα εδώ στα σαλόνια μέσα, στρωματσάδα να κοιμούνται, κάπως να βολευόμαστε για φαγητό. Πράγματι, ήταν πολύ σπουδαία αυτή η απόφαση. Και έπεφταν βόμβες στο *Άλσος* γύρω-γύρω, εδώ όμως, με τη βοήθεια του Θεού, δεν έπεσε βόμβα. Αλλά, μόλις ήμασταν έξω και μόλις ακούγαμε τις σειρήνες τρέχαμε αμέσως

---

[489] Στην οικία Δούμα αναφέρεται εκτενώς και ο Schminck-Gustavus Ch.U. στο βιβλίο του *Μνήμες Κατοχής ΙΙ (Τριλογία). Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2008 και συγκεκριμένα στο κεφ. «Το σπίτι της οικογένειας Δούμα», σσ. 27-42.

όλοι, όλοι και τα παιδιά και οι μεγάλοι, όλοι… Αλλά, αυτό, θα πέρασε τώρα πόσος καιρός δεν ξέρω… αρκετός καιρός και ο μπαμπάς μάς ειδοποίησε να αφήσουμε το σπίτι όπως έχει, ανοιχτό, για την εξυπηρέτηση των Γιαννιωτών, των συμπατριωτών μας, «και εσείς να έρθετε στην Αθήνα». Η μαμά με τα τρία παιδιά. Οπότε τους είπαμε εμείς και στους συγγενείς εδώ, αλλά και στους ξένους όλους, ότι εμείς θα φύγουμε, γιατί ο μπαμπάς είναι εκεί και πρέπει να πάμε όλοι μαζί σαν οικογένεια. Έστειλε κάποιο αυτοκίνητο και μας πήρε και πήγαμε και καθίσαμε περίπου οκτώ-εννιά μήνες στο Πάντειο Νοσοκομείο στην Ομόνοια για να είναι το καταφύγιο ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος, που ήταν κοντά. Καθίσαμε εκεί. Μάλιστα είχαμε και μία ξαδέρφη μου, πρώτη κόρη της αδερφής της μαμάς μου εδώ και την πήραμε και αυτή και πήγαμε Αθήνα. Εκεί μείναμε οκτώ-εννιά μήνες και στη συνέχεια… γιατί βλέπαμε κρατούσε αυτό πολύ, έπιασαν έναν μεσίτη, ένα διαμέρισμα πολυκατοικίας κοντά στον Άγιο Νικόλαο στα Πευκάκια, στο Κολωνάκι πάνω, εκεί που είναι το Γερμανικό Σχολείο και οι οικογένειες εκεί που έμεναν στην πολυκατοικία ήταν όλο γερμανικές. Αρρωσταίνει ο μικρός μου ο αδερφός ο Γιάννης με πλευρίτιδα, την ξεπέρασε. Βρήκαμε έναν Ηπειρώτη γιατρό, πήγε καλά και μετά μαθαίναμε εδώ για τα Γιάννενα τι γίνεται. Μας είπαν ότι μάλλον ο μπαμπάς είπε: «Λαμπρίδη, εσύ που τα καταφέρνεις αυτά να πας στα Γιάννενα τώρα, γιατί μου λένε ότι είναι ήσυχα πλέον εκεί», διότι είχαν μπει εν τω μεταξύ οι Έλληνες, είχαν οπισθοχωρήσει, «να παραλάβεις το σπίτι από τους Έλληνες», διότι το είχαν κάνει στρατιωτικό νοσοκομείο τούτο εδώ.

Η μαμά ήταν θαρραλέα πολύ, γυναίκα με λίγα γράμματα, αλλά πολύ πρακτική και θαρραλέα γυναίκα. Μπορώ να πω βοήθησε ουσιαστικά τον μπαμπά και την οικογένεια πάρα πολύ. Ήταν σπουδαία γυναίκα η μάνα μου. Αυτό οφείλω να το πω και να το υποστηρίξω πολύ. Ήρθε εδώ, παρέλαβε το σπίτι, είπε ότι έχω την οικογένεια στο σπίτι και πρέπει να το ετοιμάσετε. Το ετοιμάσανε και μας ειδοποίησε και ήρθαμε και εμείς εδώ. Στη συνέχεια μπαίνουν οι Ιταλοί. Μπαίνουν οι Ιταλοί, έκαναν επιθεώρηση το βρήκαν κατάλληλο και ήρθε ένας Συνταγματάρχης να κοιμάται εδώ στην καλή τραπεζαρία, σε αυτό το δωμάτιο, και ένας Κολονέλο, να κοιμάται επάνω. Εμείς συμπτυχτήκαμε σαν οικογένεια και δεν μπορούσαμε να πούμε και όχι. Μετά φύγανε αυτοί γιατί είχαν πάρει μετάθεση, ήρθαν δύο *μαρσιάνο*, που έλεγε, δεν ξέρω τί ήταν, τι βαθμός, ήρθαν και αυτοί, φύγανε και αυτοί. Μετά στο δωμάτιο το δικό μου ήρθε ένας γιατρός, ο Άντζελο Μπαρόφιο, ο οποίος ήταν από το Λάγκο Ματζόρε, που είναι η λίμνη αυτή δίπλα στο Μιλάνο. Αρρωσταίνει η μαμά μου από πλευρίτιδα γιατί είχαμε ανέχεια, πολλή δουλειά, πολλή κούραση. Γίνονται εδώ συμβούλια επί συμβουλίων παθολόγων, όλων των παθολόγων. Δεν κατάλαβαν τίποτε, τι είχε, και λέει ο πατέρας μου «δεν λέμε και στον Ιταλό; μπορεί να μας πει», γιατί πήγαινε για θάνατο. Και τότε, μάλιστα,

ζήτησε από το Αρχιμανδρειό το χέρι της Παναγίας και το έφεραν τυλιγμένο με ένα ωραίο κέντημα εδώ και η μαμά εκεί που δε μιλούσε, δεν έλεγε τίποτε, το πήρε αγκαλιά και το φίλησε. Και έλεγε «εμένα με έκανε καλά η Παναγία. Με προστατεύει η Παναγία». Εκεί ήθελα να καταλήξω, ενώ δεν πήγαιναν εκκλησία πολύ, γι' αυτό και εμείς τα παιδιά δεν είχαμε μάθει αυτό… Όταν έλεγα εγώ, έλεγε η μαμά «πάνε οι πρωτόγριες. Εμείς έχουμε τρεις άνδρες και μεγάλο σπίτι και έχουμε δουλειές και δεν ευκαιρούμε». Το καντήλι πάντα αναμμένο, δεν μας έλειπε ποτέ. Πάει ο Άντζελο Μπαρόφιο, ένας με μούσι, με φαλάκρα εδώ και με τα γυαλιά του, τού λέει ο αδερφός μου ο Λέανδρος, ο οποίος τα κατάφερνε πολύ στις ξένες γλώσσες διότι είχε τελειώσει την Εμπορική Σχολή και ήταν ο πρώτος της Εμπορικής όλων των τάξεων και έχουμε τα βραβεία, τα βιβλία -τα κατάφερε στα ιταλικά. Λέει: «πώς… ευχαρίστως. Δεν μου είπατε και νωρίτερα». Εμείς για να μην θίξουμε τους ντόπιους, δεν το είπαμε. Πάει αυτός, εγώ εκεί κοριτσάκι… «Che acua», έχει νερό, «πλευρίτη» λέει. «Έχει νερό», λέει. Πώς δεν το είδαν οι συνάδελφοι; Τώρα εντάξει, πού θα βρούμε τις ενέσεις τις κατάλληλες, διότι δεν υπήρχαν, ήταν Κατοχή. Λέει αυτός… και τού είπε ο Λέανδρος ότι δεν έχουμε τώρα. «Τί θα κάνουμε;». «Θα σας φέρνω εγώ κάθε μέρα μία ένεση και θα την κάνετε της κυρίας». Την έφερνε αυτός. Ερχόταν ο ντόπιος, ο Τζόικας ονόματι που ήταν από την *Βούρμπιανη* και τον είχαμε… ενώ ήταν μικροβιολόγος, τον είχαμε παθολόγο, τον είχαμε για όλα γιατί ήταν Κονιτσιώτης.

Λοιπόν, στις παραμονές του πολέμου ήμουν δεκατριών χρονών περίπου.Τα σχολεία είχαν κλείσει, γιατί πηγαίνοντας στο σχολείο μας είπε ο Διευθυντής ότι: «παιδιά θα γυρίσετε στο σπίτι, έχουμε πόλεμο. Οι Ιταλοί έκαναν έναρξη πολέμου και εμείς εδώ είμαστε δίπλα στα σύνορα και κινδυνεύουμε». Και έκλεισαν τα σχολεία. Δημοτικό στο Ελισσαβέτειο Β΄ που είναι τώρα η πολυκατοικία Κατσαράκη. Δεν έπρεπε, διότι χαλάσανε… Έγινε μία ανταλλαγή ενός μικρού σπιτιού με ένα δωμάτιο, με ένα δωμάτιο, και με ένα δύο δωμάτια επάνω και έδωσαν αυτό που ήταν δίπλα στη *Βαλάνειο Σχολή*, έδωσαν αυτό και έγινε η ανταλλαγή οικοπέδου που ήταν τεράστιο με κήπο, το *Ελισσαβέτειο*. Ήταν η πρώτη τάξη που πήγε, οκτατάξιο. 1η Οκταταξίου, γι' αυτό και μας μίλησε ο Γυμνασιάρχης, ο Παπανικολάου. Βγήκε από την κορυφή και είπε «παιδιά άρχισε ο πόλεμος. Θα πάτε στα σπίτια σας. Θα πολεμήσουμε», είπε για να μας εμψυχώσει και ήταν η 1η Οκταταξίου, η τάξη μου. Από Τετάρτη πήγαμε Πρώτη Οκταταξίου. Είχαμε πολύ καλούς καθηγητάς.

Πρέπει να ήταν η 28η Οκτωβρίου, ημέρα Δευτέρα. Ήταν μέρα που έβρεχε. Οι βομβαρδισμοί καθ' ον χρόνον ήταν η οικογένεια εδώ, έπεσαν στο *Άλσος*. Εν τω μεταξύ είχαν αρχίσει να κάνουν ορύγματα για να μπαίνουν οι άνθρωποι να σώζονται. Όρυγμα. Κάτω στο *Άλσος* τα κάνανε αυτά και πήγαιναν και πολλοί εκεί, αλλά εδώ ήταν φίσκα το σπίτι αυτό

μέσα. Τα σαλόνια, μέσα υπάρχουν οι χώροι υποδοχής, χολ, τραπεζαρία… γεμάτα στρωματσάδες όλοι άνδρες, γυναίκες, κοιμόμαστε όλοι μαζί. Το καταφύγιο δεν χωρούσε, ήταν μικρό σαν καταφύγιο, αλλά εξαπλώθηκαν σε όλο το σπίτι. Και καθόμασταν έτσι για να μην πιάνουμε χώρο, διότι ήμασταν ο ένας κολλητά… και να λέει ο Φρόντζος[490] «μην ομιλείτε». Μέναμε μέσα στο καταφύγιο ώσπου να λήξει η σειρήνα, γιατί όταν έφευγαν τα αεροπλάνα είχαμε άλλο σήμα της σειρήνας, και τότε ανοίγαμε τις πόρτες και αναπνέαμε. Στο *Κάστρο* είχαν άλλο καταφύγιο και πήγαινε και εκεί κόσμος, γιατί άλλο σπίτι δεν είχε.

Χάθηκαν αυτά τα χρήματα που είχε ο πατέρας μου. Και πώς ξεκίνησε μετά πάλι το εμπόριο; Είχε κάνει εν τω μεταξύ γνωριμίες. Οι τράπεζες του έλεγαν «κύριε Δούμα, ανοιχτές για εσάς» κ.λπ. Αλλά είχε κάνει αγορά στην Πάργα, των ελαιώνων, και πήγαν με τον Λέανδρο, που ήταν ο μεγάλος μου ο αδερφός και μαζέψανε… εγώ κράτησα εδώ τον μπαμπά και τον Γιάννη και ο Λέανδρος με τη μαμά πήγαν στη Πάργα και βάλανε εργάτες και μαζέψανε ελιές και βγάλανε το λάδι και το φέρανε εδώ. Τότε είχε κάνει δυο αγορές στην Πάργα με χίλια δένδρα ελιές, το ένα, και το άλλο με διακόσια. Και ένα άλλο στην Πρέβεζα γιατί είχε αγόρασε και στην Πρέβεζα άλλα διακόσια δένδρα ελιές. Και ήρθαν εδώ και αρρωσταίνει ο Λέανδρος γιατί τον εκούρασαν… αμάθητος ήταν. Και μετά μας είπαν και κάναμε, είχαμε την αποθήκη πίσω από το σπίτι, η οποία υπάρχει τώρα ένα δωμάτιο τώρα. Τότε ήταν η αποθήκη πέρα-πέρα από το παλιό που είχε αγοράσει ο μπαμπάς και αυτό και κάναμε ένα σαπουναριό. Βρήκαν, δεν ξέρω πώς, έναν κυρ Γιώργο και άναψαν εκεί φούρνο και κάνανε σαπουναριό και παρήγγειλαν σε ξυλουργείο τάβλες και ρίχνανε το σαπούνι εκεί, το χάραζαν με σπάγκο κόκκινο και μετά εμείς τα παιδιά τα χωρίζαμε και ο μάστορας ο μπάρμπα Γιώργης το έκοβε με ένα μαχαίρι. Από το λάδι, αγνό σαπούνι. Το κανονικό σαπούνι γίνεται με λάδι. Και το πράσινο και το άσπρο. Με τον πυρήνα και με αυτό, ξανάρχισε ο μπαμπάς και γι' αυτό μας έλεγε «όλα θα τα πουλήσετε, την Πάργα ποτέ γιατί αυτή μας ανέστησε». Πού να έβρισκες λάδι τότε; Και δίναμε λάδι και παίρναμε αλεύρι. Και δίναμε σαπούνι και παίρναμε ό,τι… και τα βγάλαμε πέρα με μπομπότα. Δύσκολα. Δεν καταλάβαμε αυτή την ανέχεια στην Κατοχή όσο ήμαστε στην Αθήνα, γιατί είχε ο μπαμπάς λεφτά, εκεί, και πηγαίναμε στα εστιατόρια τρώγαμε κ.λπ. Εδώ, όταν ήρθαμε, την καταλάβαμε.

Όταν ήταν οι Γερμανοί όμως… Μετά οι Γερμανοί, οι οποίοι μόλις ήρθαν εδώ, ήρθε ένας εκ μέρους του Στέτνερ που ήταν τότε ο Λανς, σωματάρχης, ο οποίος έμενε στου Κραψίτη και ο Στέτνερ, ο οποίος έμενε εδώ. Και μας ζήτησε να αδειάσουμε το σπίτι μέσα σε πόσες ώρες

---

[490] Ο μετέπειτα δήμαρχος Ιωαννιτών Κωνσταντίνος Φρόντζος.

να πάρουμε τα βασικά πράγματα, γιατί σε αυτές τις ώρες «πρέπει να παραδώσετε το σπίτι». Εμείς τότε… και πού να πάμε… Μας λένε «στο διπλανό».

Πήγαν αυτοί, είπανε, και τί να έκανε ο Πρωτοσύγκελος[491], «εντάξει, λέει, να έρθετε εδώ». Και η μαμά μου τον μεθάει τον Γερμανό, τον μεθάει με τσίπουρο και τηγανίτες και εμείς τα παιδιά δίναμε τα πολύτιμα πράγματα από τα κάγκελα. Και μπορέσαμε και κάποια πράγματα τα σώσαμε. Κάποια πράγματα. Έγινε μία παράταση των ωρών μέχρι να το παραδώσουμε το σπίτι. Οπότε πάμε εμείς η οικογένεια εκεί, βολευτήκαμε, πώς βολευτήκαμε. Εδώ, το είχαν κάνει λέσχη ανωτέρων αξιωματικών, οι Γερμανοί, και πάνω ο Στέτνερ.

Θυμάμαι δε, όταν έβαλαν να κάψουν τους Λιγκιάδες, που βγήκαν όλοι οι αξιωματικοί με τα κιάλια, αλλά και εμείς, στην αυλή του Πρωτοσύγκελου, και βγήκαμε τα παιδιά και βλέπαμε τις φωτιές στους Λιγκιάδες. Το κάψιμο των Λιγκιάδων… τώρα δεν θυμάμαι και εγώ πότε έγινε. Είπαν ότι βρήκαν εκεί αντάρτες που κρύβανε. Και μόλις εξαγριώθηκαν αυτοί και έδωσαν εντολή να καεί το χωριό. Το παρακολουθούσαν από εδώ πέρα, με τα κιάλια. Και τώρα φαίνεται από εδώ το χωριό που έχει φώτα… Φαίνεται. Είναι ακριβώς έτσι, απέναντι.

Αυτό το δωμάτιο δε, το είχαν κάνει βαυαρέζικο, δηλαδή το κατέστρεψαν τελείως και κάνανε μία χαμηλή οροφή, το κατέβασαν με ξύλα πυροκαμένα και γύρω-γύρω σε αυτό το ύψος γύρω-γύρω με πυροκαμένο ξύλο. Βαυαρέζικο με τραπέζι εδώ μακρόστενο, καναπέ εκεί, κεφάλι από τράγο με τα κέρατα κρεμασμένα… Βαυαρέζικο. Και το τζάκι το είχαν χαλάσει και κάνανε σαν φούρνο τη γωνία. Κατέλαβαν αυτό το σπίτι ώσπου φύγανε. Ώσπου φύγανε το είχαν υπό κατοχή. Δεν μας επέτρεπαν να ερχόμαστε εδώ, πα, πα… Μα είχαν σκοπό, είχαν σκοπό γιατί ήταν οι ανώτεροι αξιωματικοί και ο Στρατηγός ο Στέτνερ[492]. Δεν μας επέτρεπαν τίποτε, τίποτε. Εμείς καθόμαστε εκεί. Το ξαναφτιάξαμε από την αρχή το δωμάτιο τούτο. Έλεγε ο πατέρας μου, «ώρε, τι μοίρα το είχα»[493].

Ήταν άγριοι άνθρωποι. Άγριοι, φοβεροί. Άγριοι, πω, πω, πω… Ενώ οι Ιταλοί ήταν σαν εμάς, ανθρώπινοι, ζεστοί. Ήταν άλλοι οι Ιταλοί, άλλοι. Με τις κολόνιες τους, με τις φωτογραφίες με τις γυναίκες τους. Οι Γερμανοί ήταν θηρία! Θηρία!

Πολύ δύσκολα χρόνια περάσαμε εμείς, αλλά λέω ψηθήκαμε εμείς σαν παιδιά της εποχής εκείνης, γιατί και ανέχεια είχαμε, δεν λέγαμε «δεν θέλω». Ό,τι ήταν τα τρώγαμε εκεί και

---

[491] Πρόκειται για τον Χαρίλαο Πρωτοσύγκελο που αναφέρει και ο Βασίλειος Αρχιμανδρίτης στη σχετική μαρτυρία. Είναι γείτονας της οικογένειας Δούμα.

[492] Πρόκειται για τον στρατηγό διοικητή της 1ης Μεραρχίας Εντελβάις Βάλτερ Στέτνερ, ο οποίος εγκαθίσταται στα Γιάννενα, έχοντας κοντά στο αρχηγείο του το στρατηγείο του 25ου Ιταλικού Σώματος Στρατού. Βλ. Μάγερ Χ.Φ., *Αιματοβαμμένο Εντελβάις*, Εστία, Αθήνα 2009, τόμος 1ος, σ. 248, και Γκότοβος Αθ., *Ενθύμηση για ένα κοινό μέλλον*, Παραμυθιά 2009, σ. 35.

[493] Πρβλ. Δούμα Δ., *Ιστορικαί Αναμνήσεις και Αυτοβιογραφία*, Ιωάννινα 1969[2].

μακάρι να ήταν για να το φάμε. Πήγαιναν τα παιδιά που πεινούσαν να πάρουν και τους δίνανε να φάνε, ναι. Δηλαδή, όταν περίσσευε κάτι και έπαιζαν τα παιδιά έξω, το έβγαζε ο μάγειρας το φαγητό και τους το έδινε. Ο μάγειρας, ένας, δεν θυμάμαι πώς τον έλεγαν και είχαν έναν Ρώσο που έκοβε ξύλα συνέχεια να ζεσταίνονται. Δύσκολα χρόνια, πολύ δύσκολα χρόνια, αλλά με εμπειρίες.

Οι Ιταλοί με όλη την ευγένεια, είχαν έρθει και είχαν κλέψει αρκετά πράγματα εδώ. Πήραν τη μηχανή και κουβέρτες, χαλιά, καλοκαιρινές και χειμωνιάτικες κουβέρτες, διάφορα πράγματα, αρκετά. Και όταν ήρθαμε εμείς λέει η μαμά «λείπουν πράγματα». Της λέει ένας Ιταλός «πρέπει να πάτε να το καταδώσετε στον Φινάντσε» και πήγε και τους είπε ότι «μου λείπουν πράγματα». «Τι πράγματα;». Λέει «η μηχανή του ραψίματος, κουβέρτες χειμωνιάτικες…». Γιατί τότε είχε πάει ο μπαμπάς και αγόρασε και ήταν όλα καινούρια αυτά για να επιπλώσουμε το σπίτι. Καινούρια με τις ετικέτες και τα πήρανε. Και παίρνει η μαμά τον Τάσο τον Τσέλιο, ο οποίος ήταν κτηνίατρος σπουδασμένος στην Ιταλία και του λέει «κύριε Τσέλιο θέλω να πάμε μαζί να δω τι πράγματα μου λείπουν, γιατί με κλέψανε οι Ιταλοί». Λέει «ναι, κυρία Δούμα». Και πήγανε μαζί, αυτός μετέφερε ό,τι μετέφραζε και πραγματικά μετά πήγαμε και βρήκαμε τη μηχανή, η μαμά πήγε και τη βρήκε εδώ στου Αδαμίδη το σπίτι που αργότερα είχε γίνει Εφετείο, που είναι τώρα πολυκατοικία. Ήταν ένα ωραίο σπίτι, το Ρουμάνικο Προξενείο[494]. Δίπλα στο σπίτι του Τσακαλογιάννη. Ένα πολύ ωραίο σπίτι με δύο αγάλματα, με σκάλες έτσι… Προξενείο, το Ρουμανικό Προξενείο. Άλλα Προξενεία υπήρχαν στα Γιάννενα ήταν το Αλβανικό, το Ρουμάνικο και ποιο άλλο ήταν τότε…

Ανδρονίκη Δούμα[495]: Εκεί που ήταν ο Γκωλέτσης τι ήταν; Δεν ήταν πρόξενος;

Ηλέκτρα Δούμα: Όχι πρόξενος, διερμηνέας. Επειδή είχε σπουδάσει στη Ζυρίχη ο Γκωλέτσης και τον είχαν εδώ… ήξερε βέβαια τα γερμανικά θαυμάσια και τον είχαν όχι πρόξενο, έτσι… δεν ξέρω πως… αλλά έκανε τις δουλειές αυτές που έπρεπε να κάνει.

Ανδρονίκη Δούμα: Ήταν και ο Λάππας ή κάνω λάθος;

Ηλέκτρα Δούμα: Ο Λάππας… δεν ήταν προξενεία… Το Ρουμάνικο ήταν και το Αλβανικό. Αυτά θυμάμαι.Και είχαμε Ρουμάνικο Προξενείο τότε γιατί πάντα έκαναν μία τέτοια προπαγάνδα. Γι' αυτό είχαν και σχολείο οι Ρουμάνοι εδώ, επάνω που ήταν… του

---

[494] Το Ρουμάνικο Προξενείο ήταν ένα ιδιαίτερο αρχιτεκτόνημα με περίτεχνη διακόσμηση και μπαλκόνια κλιμακωτά στη συμβολή των οδών *Βαλαωρίτου* και *Τσακάλωφ*, όπου ακριβώς σήμερα η πολυκατοικία Μανέκα.

[495] Είναι η κουνιάδα της Ηλέκτρας Δούμα, γεννηθείσα το 1941.

θείου σου, του Κωστή [απευθύνεται στη νύφη της] ο φούρνος απέναντι. Εκεί ήταν το Ρουμανικό. *Μελετίου Γεωγράφου* είναι αυτός ο δρόμος… Όχι η *Μιχαήλ Αγγέλου*[496]. Εκεί ήταν και είχαν κάνει προπαγάνδα να μάθουν τη γλώσσα και τους έδιναν και βιβλία.

Στην Αθήνα χτυπούσαν οι σειρήνες, μπαίναμε στο καταφύγιο, αλλά υπήρχαν τα τρόφιμα. Δηλαδή εκεί δεν καταλάβαμε τον πόλεμο, μόνο που ακούγαμε τις σειρήνες και τρέχαμε. Αλλιώς τα πάντα υπήρχαν. Μετά ήρθαμε στα Γιάννενα με τους Γερμανούς. Θυμάμαι και το άλλο. Όταν ήταν οι Γερμανοί εδώ, τους υπερχρέωσαν τους εμπόρους… Τον πατέρα μου τον πήραν φυλακή, διότι είπαν ότι είναι ταμίας του ΕΑΜ. Αλλά πήραν τον Σταματιάδη τον δικηγόρο, πολλούς και τους είχανε εκεί που είναι τώρα ο ΟΤΕ, ήταν οι φυλακές *Αβέρωφ*. Και του πηγαίναμε μάλιστα, πήγαν και τον είδαν με το κλεφτοφάναρο και λέει «Ντούμας, Ντούμας» και τον πήραν και τον βάλανε και του πήγαινε ο Λέανδρος το φαγητό και του φώναζε η μαμά μου και του λέει «μη μιλάς, μη μιλάς μη σε πάρουν και εσένα μέσα», της έλεγε. Και είχαν πολύ κόσμο. Αλλά αφού μετά βεβαιώθηκαν ότι δεν υπήρχε αυτό, κάποιος από αυτούς τους Ρουμάνους φαίνεται είχε πει κάτι τέτοιο και είπαν ότι οι έμποροι θα πληρώνουν… δεν θυμάμαι πόσο ο καθένας, αφού δεν μπορούσε να σκάψει. Πού να μπορούν τώρα οι έμποροι να σκάψουν και τι να κάνουν; Και ο πατέρας μου είπε να κάνουμε ένα γραφείο εργασίας, είπε στους Γερμανούς και όσοι δεν μπορούν να πάνε να σκάψουν, να κάνουν αυτά που τους υποχρεώνουν, να μας δίνουν ένα αντίτιμο. Και πραγματικά αυτό έσωσε την κατάσταση, διότι είχε μέσα και αριστερούς και δεξιούς στο γραφείο και είχαν μία πολύ ωραία συνεργασία. Μια ωραία συνεργασία. Το γραφείο εργασίας.

Τους Εβραίους θυμάμαι πολύ καλά γιατί παίζαμε. Ήταν 25η Μαρτίου και είχε χιονοθύελλα, δηλαδή ήταν ομίχλη και έριχνε ψιλό χιόνι. Αλλά εμείς τα παιδιά, εδώ στον κήπο του Πρωτοσύγκελου βγήκαμε να χαρούμε το χιόνι και βλέπαμε τα φορτηγά αυτοκίνητα, ξεσκέπαστα να ορύονται οι Εβραίοι και οι Εβραίες οι γυναίκες… «τι κακό που μας κάνατε!»… Φορτωμένοι και τους πήρανε και σώθηκε τότε μία οικογένεια Μορδεχάι, η οποία δεν ήταν σε αυτή την περιοχή, εκεί γύρω από το *Κάστρο*, ήταν πάνω προς την πλατεία. Αυτή σώθηκε. Οι άλλοι όλοι τους μαζέψανε. Και γράφει ο πατέρας μου κάτι εκεί στο βιβλίο, ότι είχε φανεί ότι θα τους παίρνανε, αλλά επειδή είχαν δώσει χρήματα σε έναν μεγάλο[497] και τους είπε «όχι, είναι ψέματα και διαδόσεις αυτά». Δεν πίστεψαν και την έπαθαν, ενώ είχαν πει, δεν πίστεψαν και την έπαθαν. Το θυμάμαι αυτό πάντως. Οι καημένοι, στο φορτηγό, που ορύονταν και φώναζαν δικαιολογημένα. Τότε είπαν ότι πήραν και πολλά… είπανε δεν

---

[496] Για τη ακρίβεια πρόκειται για την οδό *Χρηστοβασίλη*.

[497] Υποννοεί τον Σαμπεθάι Καμπιλή. Βλ. σχετική μαρτυρία του Σαμουήλ Κοέν.

ξέρω… πολλά από τα εβραίικα μαγαζιά, γιατί αυτοί είχανε. Είπανε για πολλούς. Τώρα δεν ξέρω…

Ανδρονίκη Δούμα: Οι Εβραίοι είχαν πάρα πολύ χρυσό. Είχαν μανία στο χρυσό. Και όταν έφυγαν, τα έκρυψαν μέσα στα μαγαζιά, τα έθαψαν. Και έγινε η *Ανεξαρτησίας* καινούρια από τους κατόχους των εβραϊκών… Εκείνος που ήταν κύριος ήταν ο Μάτσας ο Εβραίος. Μάτσας. Μορφωμένος, εξαιρετικός. Ζούσαμε πολύ καλά, Έλληνες και Εβραίοι δεν είχαν έριδες μεταξύ τους. Μα και αυτοί που έμειναν μετά και ο Κοέν και ο Λαγαρής και ο Μπατίνος… οι Εβραίοι έμποροι που ήταν ακόμη, είχαν άψογη συνεργασία με τους Χριστιανούς. Δηλαδή άλλο το θρησκευτικό και άλλο το εμπορικό και άλλο η ζωή στην κοινωνία. Ήταν κύριοι. Δεν μπορούμε να πούμε.

Ηλέκτρα Δούμα: Οι Ιταλοί ναι. Πιο κορτάκηδες ήταν. Αλλά δεν είχαν γίνει τέτοια κρούσματα. Πρόσεχαν, ήταν ο πόλεμος και πρόσεχαν. Με τα φτερά εκείνα και με τις μπέρτες. Και μπέρτες. Κάπως τους λέγανε… Αλπινιστές. Οι Αυστριακοί είχαν καλύτερη συμπεριφορά. Πάλι ο Λέανδρος συνεννοούνταν, ο οποίος μιλούσε τα αγγλικά, αλλά είχε μάθει και τα γερμανικά… Τα είχε μάθει στην Εμπορική Σχολή. Και τα παιδιά της Εμπορικής ξέρανε καλύτερα γράμματα από εμάς του Γυμνασίου.

7.14 Δούνια Ευλαμπία (Πιπίτσα)

Χρονολογία γεννήσεως: 1931
Χρόνος καταγραφής: 19/1/2014
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Δίλοφο Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Πολιτική υπάλληλος Υπουργείου Εθνικής Αμύνης

Από τις πρώτες μέρες του πολέμου, ο πατέρας μου τότε ήταν εν ενεργεία στρατιωτικός. Έφερε το βαθμό του ταγματάρχη (ταγματάρχης πεζικού και υπηρετούσε στην VIII^{η} Μεραρχία του πεζικού). Θυμάμαι ότι το βράδυ της παραμονής της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 δεν κοιμήθηκε στο σπίτι διότι αποβραδίς ήρθε ένας στρατιώτης, χτυπάει την πόρτα και του λέει «σας ζητάει ο Στρατηγός», και φεύγει. Εγώ ρωτάω: «πού πάει ο μπαμπάς»; Και η μάνα μου λέει: «Κοίταξε να δεις, θα φύγει ο μπαμπάς απόψε, έχει δουλειά, θα πάει στο στρατό». Είδα όμως μια ανησυχία στο σπίτι μας, αλλά δεν μπορούσα να καταλάβω τι γινόταν. Ξύπνησα και λέει η μάνα: «έχουμε πόλεμο Πιπίτσα, γι' αυτό έφυγε ο μπαμπάς. Ο πατέρας τώρα θα φύγει και θα πάει στο Μέτωπο». Ε, καταλαβαίνετε, τώρα, δεν ήξερα, δεν μπήκα καλά στο νόημα. Έντονα θυμάμαι τον πατέρα μου, δεν τον είδαμε καθόλου από το βράδυ, ο πατέρας μου λεγόταν Δούνιας Γεώργιος και έφερε το βαθμό του Ταγματάρχη. Τραυματίας το '40, θανάσιμα. Η στολή του, τώρα, είναι στο Πολεμικό Μουσείο [ενν. Καλπακίου]. Μας ειδοποίησε ο Μητροπολίτης Σπυρίδων[498] «θα πάρεις τα κορίτσια σου και θα φύγετε από τα Γιάννενα». Οι οικογένειες των αξιωματικών, των στρατιωτικών φεύγανε. Εμείς δεν φύγαμε γιατί ζούσε και η παραμάνα μου, και η μάνα μου δεν ήθελε να φύγουμε γιατί κοντά ήτανε στο Στρατηγείο με τον Κατσιμήτρο και ήθελε να έχει συνεχώς ειδήσεις του. Ερχότανε καθημερινά, έφερνε ρούχα για να πλένονται. Μείνανε εδώ και φύγαμε στις 25 Νοεμβρίου από τα Γιάννενα έπειτα από έναν τρομερό βομβαρδισμό, που έγινε εδώ κοντά, στη *Δεσποτάτου Ηπείρου*.

Τότε, στο σπίτι μου, είχαμε ένα καταφύγιο, ένα όρυγμα γιατί ήταν μεγάλο το σπίτι μας και είχε ένα κήπο 800 τ.μ. αυλή. Εκεί κάναμε ένα καταφύγιο σε σχήμα *Π*. Είχε πει ο πατέρας μου: «θα στείλω δύο στρατιώτες», και βοήθησε και ένας γείτονας και ανοίξαμε ένα όρυγμα στον κήπο και μόλις ακούγαμε τη σειρήνα πηγαίναμε μέσα όλη η γειτονιά. Ήταν η κυρία Καρυωτάκη, ο κ. Βόγας ο αξιωματικός. Μετά όμως από αυτόν τον δυνατό βομβαρδισμό, μας πήρε με την αδελφή μου και πήγαμε κάτω στο *Κάστρο*. Ο Δεσπότης έδωσε το πρόσταγμα. Του είπε «Δεσπότη, κάνε με ό,τι θέλεις, εδώ θα μείνω». Κάνει έτσι τα γένια του, το θυμάμαι πολύ χαρακτηριστικά αυτό, και κάνει χειρονομία, «τι να σε κάνω, πού να σε στείλω», και

[498] Εννοεί τον Μητροπολίτη Ιωαννίνων, τότε, Σπυρίδωνα Βλάχο.

κλαίει. Και μετά έστειλε ένα αυτοκίνητο ο Σπυρίδωνας και μας πήρε το βράδυ και μας πήγε στην Καλαμπάκα. Στην Καλαμπάκα πήγαμε στα Μετέωρα σε μια σπηλιά. Βέβαια, εγκαταλείψαμε εδώ το σπίτι, τα πάντα ε…, ε… Στην Καλαμπάκα ήταν ο Κατσέλης, ο πατέρας της Λούκας Κατσέλη, ήτανε στρατιώτης και ήτανε πρώτος ξάδελφος της μητέρας μου. Και έψαξε, μας βρήκε και μας έβαλε σε μια σπηλιά και η μητέρα μου τότε αρρώστησε, θυμάμαι, έπαθε μια οξεία νεφρίτιδα. Μείναμε τέσσερες μέρες μέσα στη σπηλιά. Μάλιστα ήρθε ένας στρατιωτικός γιατρός, όπως μου τα είπε η μητέρα μου μετά, γιατί δεν τα θυμόμουν πολύ καλά, και την εξήτασε και τη βρήκε πάρα πολύ βαριά, αλλά δεν υπήρχε τρόπος, αλλά η δουλειά ήτανε να διοχετευτούμε στην Αθήνα, να φύγουμε για την Αθήνα. Και όντως με αυτοκίνητο, πάλι, από κει, στρατιωτικό, φτάσαμε στην Αθήνα.

Και μόλις φτάνουμε στην Αθήνα, ήτανε η μητέρα του πατέρα μου στην Αθήνα, ζούσανε εκεί, καθότανε στην πλατεία Βικτωρίας. Εκεί μας άφησε το αυτοκίνητο, γύρω στις πέντε το πρωί φτάσαμε και είχαμε και στρατιώτη κοντά μας, τότε οι αξιωματικοί είχαν και ιπποκόμους, ο οποίος μας ακολούθησε. Ήταν και Οθωμανός, ο οποίος μας ακολούθησε. Όταν φτάσαμε εκεί, δεν είδαμε τη γιαγιά μου, τη μητέρα του πατέρα μου. Βέβαια, η μάνα μου έκλαιγε με τη γυναίκα του Παπάγου, όπως μου τα ’πε η μητέρα μου, γιατί είχε φτάσει ο πατέρας μου τραυματίας βαρύτατα, με παρά φύση έδρα και τα τοιαύτα. Του είπε, (του πατέρα μου) ο Κατσιμήτρος, να πάει δεν ξέρω πού και εκεί πέρασε το ιταλικό αεροπλάνο, βομβάρδισαν και τον πήγαν στο *Δελβινάκι*, και επειδή ήτανε βαρύτατα τραυματισμένος και τελικά ήρθε στην Αθήνα με ένα βαρύτατο τραύμα από εδώ μέχρι εκεί [δείχνει από την αριστερή μέχρι τη δεξιά πλευρά του προσώπου], πολλά. Αλλά ευτυχώς όμως δεν πέθανε. Μείναμε στην Αθήνα αρκετό καιρό. Νοσηλεύτηκε στο 401 Νοσοκομείο και ήρθε πολύ πολύ αργότερα. Έπρεπε να περάσει από την Ανώτατη Στρατιωτική Υγειονομική Επιτροπή, από την ΑΣΥΕ που λέγανε τότε, εδώ μετά δεν ξέρω πότε ήρθε.

Ήτανε πολύ φίλος με το Σικελιανό, ο πατέρας μου. Η αδερφή του πατέρα μου ασχολούνταν με τη *Δελφική Ιδέα* και είχε πολλά σχετικά με τον Άγγελο τον Σικελιανό και με τον Κωστή τον Παλαμά. Θυμάμαι δε, που ερχόντουσαν αυτοί και τον βλέπανε στο 401 το Νοσοκομείο. Επειδή η αδελφή του πατέρα μου ασχολείτο με τη *Δελφική Ιδέα* και εκεί είχαν γνωριστεί με τον Άγγελο Σικελιανό και η γυναίκα του Σικελιανού ήξερε αργαλειό κάναν’ σχέδια, όχι εμπόριο, αλλά για τους Δελφούς.

Αυτά θυμάμαι από τον πόλεμο του ’40. Όσο καιρό μέναμε εδώ στα Γιάννενα ερχόντουσαν τα ρούχα, εδώ τα πλέναμε. Πολλή ψείρα, πάρα πολλή ψείρα. Σκέψου εμείς… Όταν ακούσαμε την πρώτη σειρήνα ανοίξαμε την ομπρέλες. «Τι κάθεστε εδώ κυρία Δούνια, πάμε για το βουνό». Άγνοια από πολέμους… Μετά από αυτόν τον βομβαρδισμό πέσανε

πολλά βλήματα στον κήπο, αλλά ήμασταν όλοι μέσα, όσο κρατούσε, σκεπασμένο με τσίγκους, ένα παράπηγμα για να μπαίναμε μέσα.

Οι Ιταλοί ήτανε εγκατεστημένοι στο Μέκκειο. Με είχαν μάθει, μικρή εγώ, με χαϊδεύανε, μου δίνανε φαγητό, ψωμί, μπανιότες. Εγώ δε, είχα μάθει ένα τραγούδι ιταλικό για να μας δίνουνε ψωμί.

Ο πατέρας μου τραυματίστηκε τις πρώτες μέρες του πολέμου, 26 Νοεμβρίου τραυματίστηκε, 28 Οκτωβρίου έγινε ο πόλεμος, 26, την ημέρα του αγίου Στυλιανού θυμάμαι γιατί πάντοτε εκείνη την ημέρα η μαμά μου κάναμε… έτσι, κάπως.

Και όταν υπηρετούσα στην VIII^{η} Μεραρχία ήταν στρατηγός ο Πύρος, τότε είχε το 1^{ο} Επιτελικό Γραφείο, που έφτιαξε έξω στο Καλπάκι το Μουσείο το Πολεμικό. «Έχεις μου λέει τίποτε από τον πατέρα σου;» «Έχω», του λέω, «τα ρούχα του που τραυματίστηκε και το σπαθί του». «Ε, τα ρούχα του τραυματισμού θα μου δώσεις;». Και όμως, τα δώσαμε στο *Καλπάκι*. Τα βάλαμε σε κούκλα. Υπάρχει και φωτογραφία. Ο πατέρας ήταν στο επιτελείο του 15^{ου} Συντάγματος. Ήταν στο στρατηγείο του Κατσιμήτρου στο *Καλπάκι*. Πήγαμε και μείς να τον δούμε στη διάρκεια του πολέμου. Μας πήρε και πήγαμε να τον δούμε.

Βομβαρδίσαν οι Ιταλοί το νοσοκομείο στην Ακαδημία. Ο Μιχάλης, ξάδελφο τον είχα, την ώρα που χειρουργούσε, σκοτώθηκε. Σκοτώθηκε ο Μιχάλης.

Το σπίτι μας το είχαμε επιταγμένο από τους Γερμανούς. Μας το είχαν επιτάξει. Τα μεγάλα σπίτια τα επέτασσαν. Και είχαμε τον σεφ της γειτονιάς. Έναν μεγάλο, το θυμάμαι πω, πω, πω, καθόταν σε μας. Ήταν πολύ βάρβαρος άνθρωπος. Μας συσκότιζαν τα σπίτια, δεν είχαμε φως. Α, πα, πα, να μη ξανάρθουν τέτοιες μέρες. Αυτά τα θυμάμαι τόσο έντονα!

Άλλοι συνομήλικοι στρατιωτικοί του πατέρα μου ήταν ο Σόμπολας, ο Τσίτος, ο Κόκορης.

7.15 Δροσοπηγή (Κάντσικο) Κονίτσης

Μαρτυρίες κατοίκων

Χρόνος καταγραφής: 20/8/ 2012

Τόπος καταγραφής: Δροσοπηγή[499] Κονίτσης

7.15.1 Κοτολούλης Χρήστος

Χρονολογία γεννήσεως: 1927
Ιδιότητα: Παντοπώλης

Είμαι γεννηθείς το 1927, 19 Δεκεμβρίου. Το ’40 ήμουν 13 χρόνων. Θυμάμαι τους Ιταλούς, που μπήκαν οι Ιταλοί εδώ πέρα, ήρθαν στο σχολείο… Ήμουν εδώ στο σπίτι μέσα. Στο σχολείο μπήκαν με το πολυβόλο. Περνούσαν οι στρατιώτες από εκεί και τους βάζαν’ με το πολυβόλο. Και ύστερα πήγε ο Γιάννης ο… δεν θυμάμαι… ήταν διερμηνέας, και πήγε εκεί αυτός και μιλούσε με τους Ιταλούς στο σχολείο και τότε πάψανε οι Ιταλοί να ρίχνουν. Γιατί φύγανε και οι στρατιώτες.

Ήρθαν από τη *Λυκόρραχη*[500], το ποτάμι επάνω. Από το ποτάμι οι πρώτοι, μετά την άλλη μέρα ήρθαν τα μεταγωγικά… της «Τζούλια»[501] τα μεταγωγικά… Πέρασε από εδώ και

---

[499] Η παλαιότερη ονομασία του χωριού είναι *Κάντσικο* ή *Κάντζικον*.

[500] Η *Λυκόρραχη* είναι χωριό των Μαστοροχωρίων, όπου έλαβαν χώρα επιχειρήσεις εναντίον των Ιταλών. *«Συμφώνως προς την υπ. αριθμ. 23/31-10-40 διαταγήν επιχειρήσεων της Ι^{ης} Μεραρχίας, το υπό τον αντ/χην Μισύρην βόρειον συγκρότημα εξορμά προς την κατεύθυνσιν της Λυκόρραχης την κεκανονισμένην ώραν… Αιφνιδίασαν τον εχθρό με το σύνθημα «Ελλάς προχωρείτε… Αέρα…! Ήτο η πρώτη νίκη της αντεπιθέσεως της Ι^{ης} Μεραρχίας, ήτο η πρώτη χαρά, ήσαν οι πρώτοι αιχμάλωτοι με το άφθονον πολεμικόν υλικόν… 136 αιχμάλωτοι, 7 αξιωματικοί, 120 ημίονοι, 4 βαρέα πολυβόλα Φίατ, περί τα 15 πολυβόλα, χιλιάδες χειροβομβίδων και διάφορα υλικά διαβιβάσεων, εξαρτύσεως και ιματισμού…».* Βλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», Αθήνα, σσ. 226-227. Η *Ζέρμα*, το *Κάντσικο* και η *Λυκόρραχη* ήταν τα τρία χωριά στην οδό των Ιταλών προς τη Σαμαρίνα. Μεταξύ Κάντσικου και Φούρκας βρίσκεται το ύψωμα *Ταμπούρι*, όπου διεξήχθη η μάχη με τον Δαβάκη εναντίον των Ιταλών. Το κεντρικό καφενείο στο υψηλότερο σημείο του χωριού *Κάντσικο* ονομάζεται «Ταμπούρι» και η οδός που οδηγεί από την πλατεία του χωριού σ’ αυτό, «οδός Δαβάκη». Βλ. Αδελφότητα Δροσοπηγιωτών Κόνιτσας «Ο Άγιος Αθανάσιος», *Κάντσικο-Δροσοπηγή (Συγγραφή για ένα μαστοροχώρι της Ηπείρου)*, Αθήνα 1993.

[501] Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 220 και Σιωμόπουλος Κ.Στυλ. Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41), Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994.

πήγαινε για τη *Φούρκα*[502]. Ήταν πολύ καλοί, οι στρατιώτες διαλεγμένοι και τα μουλάρια διαλεγμένα… Ένα και ένα τα μουλάρια, μεγάλα, ψηλά! Η στρατιωτική στολή των Ιταλών ήταν περιποιημένη, πολύ περιποιημένη. Πράσινες στολές. Στο κεφάλι είχαν έναν μπερέ με το φτερό. Με ένα φτερό. Βάρεσαν τα φυλάκια εκεί πάνω στον *Γράμμο*[503], στην *Αετομηλίτσα*[504] είναι τα φυλάκια τα δικά μας, και από εκεί ήρθαν στην *Λυκόρραχη* και από την *Λυκόρραχη* ήρθαν εδώ και πήγαιναν για *Φούρκα*. Γιατί είχαν οπισθοχωρήσει το στρατό[505]. Η μάχη έγινε, μετά, στον *Αη Λια*[506] επάνω. Στον *Προφήτη Ηλία*. Τον Οκτώβριο ήταν. Αλλά ημερομηνία δεν

---

[502] Από τις 31 Οκτωβρίου μέχρι την 1η Νοεμβρίου *«…Η Διλοχία του Ιου τάγματος του 4ου συντάγματος έπρεπε να καταλάβει το χωρίον Φούρκα…»*. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 222. Το ύψωμα της Φούρκας συνδέεται με το ύψωμα της *Τσούκας*, δυτικά της *Ζούζουλης* (Καστοριά), την οποία κατείχαν οι Ιταλοί. Στην 1η Νοεμβρίου, σε επίθεση ανακατάληψης της *Τσούκας*, πέφτει νεκρός ο Δωδεκανήσιος υπολοχαγός Αλέξανδρος Διάκος, ενώ φώναζε *«Επάνω τους… τους φάγαμε…»*. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 223. Είναι ο πρώτος αξιωματικός νεκρός του πολέμου. Πρόκειται για τον έφεδρο ανθυπολοχαγό που ύμνησε ο Οδ. Ελύτης στο έργο του *Άξιον Εστί*. Στα Ιωάννινα, προς τιμήν του, μία οδός φέρει την επωνυμία: «Αλεξάνδρου Διάκου». «Χάρη στην ηρωική αντίσταση του Διάκου η Μεραρχία Τζούλια καθυστέρησε μία μέρα με την πάλη αυτή και δεν κατέλαβε το Μέτσοβο». Βλ. και Καραβία Ι., *Αναμνήσεις από τον πόλεμο*, 1947. Ο Ιωάννης Καραβίας ανέλαβε τη διοίκηση των τμημάτων στον Προφήτη Ηλία-Φούρκα, μετά τον τραυματισμό του Δαβάκη. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 230. Το όνομα του ανθυπολοχαγού το παραλείπει η Ιστορία του ΓΕΣ. Ήταν φοιτητής νομικής και πρωταθλητής στο πένταθλο σε διεθνείς στρατιωτικούς αγώνες. Ο ελληνικός στρατός τον τίμησε αργότερα με προτομή στο *Επταχώρι* (εφημ. *Πανηπειρωτική*, φ. Δεκεμβρίου 1980).

[503] Ο Γράμμος είναι το ένα από τα τρία χαρακτηριστικά όρη της Πίνδου (τα άλλα είναι η Μόροβα, εντός της Αλβανίας, και ο Σμόλικας, όλος ελληνικός) *«του οποίου η υψηλοτέρα κορυφογραμμή διέρχεται εκ των ελληνοαλβανικών συνόρων, βορειοανατολικώς της Μόροβας»*. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 207. Αποτέλεσε κέντρο επιχειρήσεων της μάχης της Πίνδου, *«για την οποία η Ιταλία εξετόξευσε την 3η Αλπινική Μεραρχία «Τζούλια»… Δια την άμυνα του όλου ορεινού συγκροτήματος, διετέθη το μεικτόν απόσπασμα Πίνδου υπό τον συντ/χην Δαβάκη Κ., αποτελούμενον εκ του 51 εφεδρικού συντάγματος πεζικού, υπό τον αντ/χην Μισύρην και μιας ορειβατικής πυροβολαρχίας των 7,5 χιλ… Το μεικτό απόσπασμα θα έκανε μόνο αμυντικό αγώνα επί ευρέος μετώπου…»*. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 204 και 212.

[504] Βλάχικο χωριό των Μαστοροχωρίων, (παλαιότερη ονομασία *Ντέντσικο),* πλησίον του οποίου, στα υψώματα *Κιάφα* (2398 μ. ύψος),υπό την αρχηγία του ανθυπασπιστή Καφαντάρη, και *Επάνω Αρένα* (2192 μ. ύψος) διεξήχθησαν μάχες εναντίον γενικής επίθεσης της ιταλικής Μεραρχίας *Τζούλια, η οποία κατίσχυ*σε των Ελλήνων υπερασπιστών, που υποχώρησαν με κρυοπαγήματα, και έτσι οι Ιταλοί έφτασαν στην Λυκόρραχη στις 28-29 Οκτωβρίου. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 212-229.

[505] Ιδιωματική χρήση από τους κατοίκους της Δροσοπηγής του αρσενικού «ο στρατός», ως ουδέτερο («το στρατό»), από την αιτιατική του ονόματος που χρησιμοποιείται στη γλώσσα χωρίς *ν*, π.χ. *«θα πάει στο στρατό»*.

[506] Πρβλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, «Προφήτης Ηλίας Επταχωρίου», σσ. 216-221, όπου γίνεται λόγος για τη μάχη του *Αη Λια Φούρκας*, στο ύψωμα *Ταμπούρι*, στην οποία προΐστατο ο Δαβάκης, για την επίθεση των Ιταλών και την αντεπίθεση των Ελλήνων. Βλ. Παράρτημα, εικ. 30.

θυμάμαι, Νοέμβριο πρέπει να ήταν. Εικοσιοχτώ έγινε η κήρυξη του πολέμου, πρέπει αμέσως μετά σε μια εβδομάδα, σε τρεις-τέσσερις μέρες.. Πότε να έφτασε; Δυο μέρες που έκαναν από εκεί μετά. Ούτε δυο μέρες, μια μέρα νομίζω. Μια μέρα νομίζω, ακριβώς[507]. Όχι, δεν ήταν ο Δαβάκης… Δεν ήταν κανένας στον *Αη Λια*. Μετά ήρθε ο Δαβάκης, από το *Επταχώρι*, με τους στρατιώτες, αυτοί οπισθοχωρούσαν, τους έμασε όλους και έκανε επίθεση από το *Επταχώρι* και τους έκοψε στη μέση τους Ιταλούς. Οι Ιταλοί είχαν περάσει, είχαν πάει στη *Σαμαρίνα*[508]. Δεν την ξέρετε αυτή την ιστορία; Έμασε[509] αυτούς τους στρατιώτες που οπισθοχωρούσαν, και είχε βέβαια και τη δύναμη τη δικιά του, και έκανε επίθεση στον *Προφήτη Ηλία* και τους έκοψε στη μέση τους Ιταλούς. Τραυματίστηκε ο Δαβάκης εκεί, δεν σκοτώθηκε. Σκοτώθηκε όταν τους παίρνανε για την Ιταλία με το πλοίο. Δεν το ξέρετε; Η οδός εδώ ονομάζεται *Δαβάκη* γι' αυτό το λόγο, επειδή ο Δαβάκης και πολέμησε και τραυματίστηκε στον *Αη Λια*[510]. Πήγαινε ο δρόμος αυτός για τον *Αη Λια*, από εδώ περνούσαν όσοι ήθελαν να πάνουν για τον *Αη Λια*. Νύχτα ήταν, βέβαια, όταν έκανε την επίθεση. Είχαν περάσει οι Ιταλοί, αφού είχαν πάρει και τα μεταγωγικά, είχαν καταυλισμό στον *Αη Λια*… Είχαν οπισθοχωρήσει, το τάγμα αυτό που ήταν εδώ, είχαν οπισθοχωρήσει οι δικοί μας τελείως. Δεν οπισθοχώρησαν ομαδικά. Άτακτα και εκεί που φεύγανε οι στρατιώτες… τους μάζευε ο *Δαβάκης*. Είχαν προχωρήσει είχαν πάει μέχρι τη *Σαμαρίνα*, πέρα. Αυτού είχαν καταυλισμό, στον *Αη Λια*. Καταυλισμό με τρόφιμα.. Πήγαινε το χωριό… ήταν γεμάτο με πλιάτσικο. Τα άφησαν όλα κάτω. Τρόφιμα, ρούχα…

---

[507] Η επίθεση έγινε την 1 Νοεμβρίου. Στις 2 Νοεμβρίου τραυματίστηκε ο Δαβάκης και μεταφέρθηκε σε νοσοκομείο της Αθήνας.

[508] «*Το σχέδιο ενεργείας του στρατηγού Τζιρότι, διοικητού της αλπινιστικής Μεραρχίας «Τζούλια» συνίστατο εις την κίνησην του όγκου της Μεραρχίας δια της κοιλάδος του Άνω Αώου προς Μέτσοβο και ευρείαν κάλυψιν του αριστερού πλευρού της Μεραρχίας εκ των κατευθύνσεων Σταυρός-Μούκα-Λυκόρραχη και Καστάνιανη-Ταμπούρι-Βούζιον-Σαμαρίνα»*. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, 209. Πρβλ. και ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1985, σσ. 52-53.

[509] Ενν. *«μάζεψε»*.

[510] Η *Ζέρμα*, το *Κάντσικο* και η *Λυκόρραχη* ήταν τα τρία χωριά στην οδό των Ιταλών προς τη Σαμαρίνα. Μεταξύ *Κάντσικου* και *Φούρκας* βρίσκεται το ύψωμα *Ταμπούρι*, όπου διεξήχθη η μάχη με τον Δαβάκη εναντίον των Ιταλών. Το ύψωμα ονομάζεται και «Ταμπούρη Καραγιώργη» και ενδεχομένως να πήρε το όνομά του από τον καπετάνιο της Επανάστασης του 1821 Καραγιώργη [Σερβίας], ο οποίος καταγόταν από τη *Φούρκα*. Βλ. Έξαρχος Γ.Χρ., *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2007[2] , σ. 234.

7.15.2 Σδούκος Ευριπίδης

Χρονολογία γεννήσεως: 1935
Ιδιότητα: Οικοδόμος

Εγώ πέντε χρονών ήμουν και πήγαινα και έβγαζα… είχαν αυτοί ζώνες φαρδιές, πέτσινες και τις είχαν σταυρωτά λωρίδες και τις βγάζαμε για να έχουμε ζωνάρια στα παντελόνια. Από τους σκοτωμένους… βέβαια… Ήμασταν πολλοί πιτσιρικάδες εκεί… Αυτά βγάζαμε μόνο, τίποτα άλλο. Μέσα στο χωριό, στη *Λυκόρραχη* επάνω. Και βγαίναμε μετά… αλλά όταν ήρθαν αυτοί στη *Λυκόρραχη* εμάς, μόλις μπήκαν στο χωριό βγήκαν οι αρχές του χωριού, πολλά τρόφιμα δεν είχαμε και εμείς γιατί ήταν έλλειψη, λοιπόν, και τους καλοδέχθηκαν με καρύδια. Στο χωριό βγήκε ο πρόεδρος, κάτι παππούδες, και τους μοίραζαν καρύδια. Είχαν βγάλει το σκούφο αυτοί, κράνος, τι είχε ο καθένας, και τους έβαζαν καρύδια. Ήρθαν το βράδυ στο χωριό, λέει ο αξιωματικός ο Ιταλός, «πρέπει, λέει, όλα τα γυναικόπαιδα απόψε να φύγουν από εδώ, γιατί απόψε μέχρι τα ξημερώματα θα γίνει πόλεμος, θα γίνει μάχη. Να μην σκοτωθούν τα γυναικόπαιδα». Και μας παίρνουν άρον-άρον και μας πάνε πάνω στον *Γράμμο*, οι μάνες μας. Εμένα ο πατέρας μου ήταν κληρωτός, τότε, στρατιώτης. Μας παίρνουν και μας πάνε πάνω στον *Γράμμο* σε καταυλισμό μέσα σε οξιές, σε αυτά… Αλλά για ποιο λόγο και γιατί, εκείνη τη βραδιά δεν έγινε. Την άλλη τη βραδιά ύστερα, έπεσε πολύ πράγμα, μιλάμε για πολύ κόσμο χαμένο… Και εμείς, αφού ξεκαθάρισε και μπήκε ο στρατός, λένε, ύστερα «κατεβείτε τώρα στο χωριό». Πού να κατεβείς στο χωριό; Οι δρόμοι ήταν γιομάτοι χειροβομβίδες, όλμοι, σκοτωμένοι ανθρώποι, στρατιώτες… Τότες είχαν οργανώσει έναν Οργανισμό από κορίτσια και αγόρια, η «*Νεολαία*» τη λέγανε τότε. Είχαν δίκοχο μπλέ, στολή μπλε, και τους είχαν να μαζέψουν όλους τους σκοτωμένους και τους θάβανε οχτώ-οχτώ σε ένα τέτοιο μέσα… ήταν τραγικά πράγματα αυτά. Αλλά ο κόσμος δεν έπαυε, όπως είπε και ο Χρήστος, το πλιάτσικο. Άλλος έκλεβε κουβέρτες, τέτοια, άλλα πράγματα…ιιι! [χειρονομίες] Ολοένα βγάζανε… Πολλοί είχαν σταυρούς χρυσούς κρεμασμένους. Οι Ιταλοί. Οι Ιταλοί. Και βρήκα έναν στην Γερμανία, έναν φίλο μου, που δουλεύαμε και μου λέει… ο γιος του φοιτούσε στην Ιταλία, και όταν ανταμώθηκαν στρατιώτες, πιάσανε έναν Ιταλό οι στρατιώτες, και ήταν και ένας δικός μας στρατιώτης, εκεί, και του λέει: «Το μόνο που θέλω από σένα», του λέει, «να μην με σκοτώσετε». «Μη σε νοιάζει, εμείς θα σε υποστηρίξουμε». Τον πήραν, τον πήγαν σε ένα σπίτι, τον βάλανε εκεί. Το σπίτι το γνώριζαν, και τον ιδιοκτήτη του σπιτιού, και του λένε: «θα τον φυλάξεις κάτω στα υπόγεια. Δεν θα τον βγάλεις, ώσπου να τελειώσει η υπόθεση». Και πραγματικά τον φύλαξαν. Και αυτοί ύστερα αλλάξανε ένα αντάλλαγμα,

έκαναν ένα αντάλλαγμα μεταξύ τους. Έβγαλε αυτός ο Ιταλός τον σταυρό, του τον έδωσε αυτουνού, «γιατί μου έσωσες τη ζωή», του λέει. «Και εγώ τι να σου δώσω;» του λέει ο Έλληνας. Κάτι του έδωσε και αυτός.Ο Έλληνας, αυτός, το παιδί του πήγε φοιτητής στην Ιταλία. Και του έδωσε ο πατέρας του τον σταυρό αυτόν και τον είχε κρεμασμένο. Το παιδί αυτό γνώρισε την κοπέλα του Ιταλού και αρραβωνιάζονται! Και το παιδί, όπως πήγε, είχε ανοιχτό το πουκάμισο και φάνηκε ο σταυρός και ο Ιταλός τον κατάλαβε αμέσως και του λέει, δεν θυμάμαι το όνομά του τώρα, «μήπως είσαι του τάδε από το τάδε μέρος;». «Ναι, είμαι γιος του». «Τι λες! Ο πατέρας σου, του λέει ο Ιταλός, μου έσωσε τη ζωή εμένα. Αυτός ο σταυρός που κρεμάς εδώ είναι του πατέρα σου. Του τον έδωσα εγώ, λέει, αυτόν τον σταυρό, που έσωσε τη ζωή μου».

Εκεί, ήμουν και μικρός εγώ τότε, το ’40, αλλά… πέντε χρονών, αλλά δεν μας πείραξαν. Ήταν καλοί. Ο στρατός ο δικός μας ήταν εδώ στην *Πλαγιά*, τα σύνορα με τη *Λυκόρραχη*, εδώ στην «*Γκουστερίτσα*», που το λένε. Ήταν ο στρατός. Εμείς ήμασταν επάνω. Δώσανε τα μάχη ανάμεσα *Λυκόρραχη* και *Πλαγιά*[511], εκεί ανάμεσα στον *Άγιο Αθανάσιο* έγινε η μεγάλη μάχη. Αλλά τους πήραν τους Ιταλούς σβάρνα και τους φέρανε μέχρι το χωριό. Αν πας καμιά φορά στη *Λυκόρραχη* και πας εκεί στο νεκροταφείο το παλιό, θα δεις πράγματα, έχει ακόμη τάφους, οι οποίοι τους θάβανε εκεί… Ομαδικούς, έτσι τους ρίχνανε μέσα και τους σκεπάζανε μετά από πάνω.

[511] Χωριό των Μαστοροχωρίων-παλαιότερη ονομασία *Ζέρμα*.

7.15.3 Σπέλλας Ηλίας

Χρονολογία γεννήσεως: 1932
Ιδιότητα: Κτηνοτρόφος

Εγώ τότε, το ’40, ήμουν οκτώ χρονών. Στο πατρικό μου σπίτι κάτω… έρχεται ένας Ιταλός, έρχεται επάνω, βλέπει τα κυδώνια κρεμασμένα στα ξύλα. Κατεβάζει το ξύλο, κόβει ένα κυδώνι, εκεί πέρα, και το κόβει με το μαχαίρι και έκοψε το χέρι και κίνησε το αίμα. Εγώ αυτό ξέρω. Αυτά είναι πολύ σωστότατα. Το θυμάμαι πολύ καλά. Το έκοψε με το ξίφος, επάνω ήταν, στο ταβάνι, το κατέβασε κάτω και πήρε το μαχαίρι μετά να το κόψει και έκοψε το χέρι και κίνησε το αίμα, σαν να το βλέπω τώρα, κίνησε το αίμα τον κατήφορο. Και οι Γερμανοί πέρασαν από δω. Τότε ήμασταν κρυμμένοι στο *Βαθύλακο* πίσω, και τα πρόβατα τα είχαν μέσα στο ρέμα, χαμηλά κάτω, για να μην μας δουν. Λοιπόν, καμιά φορά ήταν ένας επάνω και πρόσεχε πότε θα περάσουν αυτοί. Πέρασαν, τέλος πάντων, και μετά τα βγάλαμε από το ρέμα τα πρόβατα και πήγαμε εκεί πάνω και μέσα είχαμε κάτι σαΐσματα[512], που κοιμόμασταν, και τα είχαμε επάνω σε ένα πεύκο και αυτά τα βρήκαμε καταγής. Ποιος ξέρει τώρα… Τα είχαν ανακατέψει αυτοί. Έλεγαν «τι να είναι αυτά;». Δεν είχαν δει σαΐσματα, αυτά που σκεπαίναμε τα… Αυτά γνωρίζω εγώ.

Δεν πιστεύεις εμένα; Εγώ τους είδα… περνούσαν, τα είχαμε κρυμμένα μέσα στο *Βαθύλακο* στο ρέμα, και βγήκαμε πιο πάνω και τους βλέπαμε που περνούσαν το δρόμο με τα τουφέκια, με τα κράνη. Και πως πέρασαν από εκεί, που ήμασταν εμείς το βράδυ, πήραμε το σιάδι και το είχαμε στο πεύκο πάνω και τα βρήκαμε καταγής. Τώρα γιατί τα ψάξανε αυτά; Δεν ξέρω. Πείνα, ναι. Εδώ το χωριό, επειδή ήταν Μαστοροχώρια, πείνασαν όλοι. Εμείς ήμασταν έξι-επτά σπίτια κτηνοτρόφοι και είχαμε τα ζωντανά, τα πρόβατα, και τρώγαμε το γάλα, φτιάχναμε τυρί, το γιαούρτι και συγκεκριμένα βράζαμε το γάλα και είχαμε λίγο καλαμποκίσιο αλεύρι, ρίχναμε μέσα και το ανακατεύαμε και ξέρεις τι ήτανε; γλύκισμα. Σαν κουρκούτι ας το πούμε. Ενώ, εδώ, οι άλλοι οι χωριανοί που δεν είχαν ζωντανά, πεινάσανε. Μαζεύανε τσουκνίδια, λάπατα και τα βράζανε και τρώγανε. Αυτά είναι σωστά. Και μένει ένα ακόμη. Είχαν βρει ένα κόλπο, οι σιούμκες[513] από το καλαμπόκι τις κάνανε λιανά έτσι και πηγαίνανε και τις αλέθανε να φάνε και δεν μπορούσαν, με συγχωρείς, να βγουν.

Τσάγκας Γεώργιος: Εμείς δεν πεινάσαμε καθόλου. Είχαμε 200-300 γιδοπρόβατα, κρέατα, βούτυρο. Είχαμε απ’ όλα εμείς.

---

[512] Έτσι λέγονται στη Δροσοπηγή τα σκεπάσματα από μαλλί κατσίκας.
[513] Εννοεί το στέλεχος του καλαμποκιού γύρω από το οποίο φύεται ο καρπός.

Ευριπίδης Σδούκος: Εγώ θυμάμαι τότε, ο παππούς μου, ο πατέρας της μάνας μου, το είχαν με το δελτίο το ψωμί. Ο παππούς μου είχε μεγάλη οικογένεια, πολλά παιδιά. Δεν φτάνει αυτό, και τα κορίτσια που τα είχε παντρεμένα, είχε και εγγόνια και έλεγε «ο Σωτήρης», ο συγχωρεμένος ο πατέρας μου, «πόσα άτομα οικογένεια; Πέντε. Έχουμε πέντε φέτες ψωμί», και μου το έβαζε στον ντορβά και το φορτώνομουν έτσι. Και εδώ κάτω στο χωριό, κάτω ήταν οι Καρα(νι)κάδες και έπρεπε να πάω στους Σδουκάδες, επάνω που ήταν κάμποσος ο δρόμος. Εγώ, ώσπου να πάω, την μία τη φέτα την έτρωγα, αλλά η συγχωρεμένη μάνα μου έλεγε: «πρόσεξε, να το φέρεις σωστό το ψωμί. Κοίτα μην το φας στο δρόμο», μου 'λεγε. Και άμα το έτρωγα, τότε άπλωνε χέρι… Ναι, αλλά τότε που έκοβε το δελτίο ο παππούς μου, εγώ έλεγα πότε να σώσει να κόψει κανένα κομμάτι να μου δώσει. Η γιαγιά μου λέει: «Ε, Κώστα», του έλεγε του παππού μου, δεν το βλέπεις; Αλληθώρισαν τα μάτια του από την πείνα. Κόψε λίγο και δώσε του παιδιού. Σε βλέπει…». Κάθε φέτα που έκοβε και μοίραζε, εγώ τα μάτια έτσι… «Σκάσε!», της έλεγε ο παππούς, «θα 'ρθει η σειρά του και αυτουνού». Και μόλις τελείωνε όλους τους άλλους, πολλές φορές μου έβαζε ένα καρβέλι ψωμί. «Πάρτο και γρήγορα, στη μάνα σου». Ένα καρβέλι τώρα… πέντε χρονών. Ένα καρβέλι, ζαλικώνομαν έτσι με τον ντορβά και τον ανήφορο τροχάδην… Πάντοτε άφηναν μέσα στις αποθήκες στάρια για να έχουν εφόδιο. Σου λέει, από πείνα, από ένα, από το άλλο… Και είχαν πολλοί. Ύστερα που τελείωσαν και του παππού, ήρθε, την άνοιξη ήταν, πότε ξεστάλιαζαν τα κριθάρια… πήγαινε η συγχωρεμένη η μάνα μου και ερχόταν εδώ στον *Αη Θανάση* που γίνονταν λίγο γρήγορα. Πήγαινε θέριζε κριθάρι, χλωρό, πράσινο, και το τσόμπιζε[514] με τον κόπανο και ό,τι σπυριά έπεφταν το έπιανε με το άγανο[515], όπως ήταν, και το ζύμωνε με νερό και λίγο αλάτι μέσα και μας το έδινε και το τρώγαμε. Τι να κάνει; Δεν υπήρχαν…

Σπέλλας Ηλίας: Οι καμπάνες βαρούσαν. «Θα έρθουν οι Γερμανοί! Θα έρθουν οι Γερμανοί!», φωνάζανε ο κόσμος.

Ευριπίδης Σδούκος: Εγώ νομίζω ότι οι Ιταλοί ήρθαν τόσο ομαλά, τόσο ήσυχα, όχι για να κάνουν κακό, στα μέρη μας, εδώ επάνω. Και αυτοί πεινούσαν. Τότε σφάζανε τα γαϊδούρια του χωριού και τα μαγειρεύανε στη *Λυκόραχη*. Δεν βρίσκανε. Αφού ερχόταν στις αυλές μέσα, είχαν μέσα στα κράνη αλεύρι από καλαμπόκι και χτυπούσαν τις κότες. Μόλις σκότωναν την κότα, την έπιανε, της έστριβε το λαρύγγι και το έριχνε μέσα στο κράνος που είχε το αλεύρι

---

[514] Χτύπησε με τον κόπανο.

[515] «Ο αθέρας του σταχυού, οι γλώχες, τα μουστάκια του σταχυού, <άκανος=αγκαθωτή κεφαλή καρπού. Όπως εξηγείται στο γλωσσάρι παράξενων λέξεων από τη Δροσοπηγή στο: Αδελφότητα Δροσοπηγιωτών Κόνιτσας «Ο Άγιος Αθανάσιος», *Κάντσικο-Δροσοπηγή (Συγγραφή για ένα μαστοροχώρι της Ηπείρου)*, Αθήνα 1993.

και το έφτιαχνε και το έτρωγε [έντονες παραστατικές σχετικές κινήσεις, εκφραστικοί μορφασμοί-όλο το σώμα συμμετέχει στην αφήγηση]. Πεινούσαν πολύ και αυτοί… Πεινούσαν πάρα πολύ.

Σπέλλας Ηλίας: Οι Ιταλοί το κάνανε αυτό. Αλλά είχαν όμως, Θόδωρε[516], και κάτι κονσέρβες… Μοσχοβολούσαν… Μοσχοβολούσαν. Εκεί που ήταν τα μαγειρεία στο χωριό, επάνω εκεί, στο νεκροταφείο, στην *Αγία Παρασκευή*, εκεί είχαν τα μαγειρεία. Γομάρια, ό,τι έβρισκαν, έσφαζαν και μαγείρευαν συνέχεια. Πηγαίναμε παίρναμε και εμείς από το φαγητό αυτό που μαγείρευαν. Μας έβαζαν στα πιάτα και το παίρναμε και το φέρναμε στο σπίτι για να φάμε.

Τσάγκας Γεώργιος: Είχαν κυνηγετικά όπλα και τα πρόδωναν οι άλλοι. Και ο πατέρας μου είχε δύο δίκαννα. Ένα δεκαεξάρι και ένα δωδεκάρι. Και φέρνει το δωδεκάρι εδώ. Και του έδωσε καμπόσες, και έφερε και το άλλο, και τα πήραν και τα δύο. Είχε δυο δίκαννα.

Σπέλλας Ηλίας: Εδώ, στο σχολείο το δικό μας, τους κρεμούσαν τ' ανάποδα οι Ιταλοί. Με το κεφάλι κάτω. Τη γυναίκα, την πεθερά του Ευριπίδη. Ανάποδα και τους χτυπούσαν. Ρήμαξαν τον κόσμο. Μέσα στο σχολείο, στην πόρτα. Έτρωγε ξύλο ο κόσμος πολύ. Τώρα δεν είναι κανένας πιο μεγάλος να πει… Έφαγε ξύλο πολύ. Έπαθαν νίλα ο κόσμος εδώ, πάρα πολύ.

Ευριπίδης Σδούκος: …και λέει ο αξιωματικός, τότε, ο Ιταλός, «αυτή, τόσο ξύλο που έφαγε, αν είχε όπλο το είχε παραδώσει. Άδικα τη χτυπήσαμε». «Υπήρχαν όπλα, λέει, αλλά δεν πήρα ένα να το βάλω σε μία άκρα… Να ήξερα που θα φάω τόσο ξύλο, θα είχα ένα στην άκρα, θα το βάζα και θα το παρέδινα». Ενώ ο παππούς σου ήταν φευγάτος, για να μην τον πιάσουν. Έμεινε σακάτικη και από τότε… Είχε και τη γυναίκα μου τη Γιαννούλα, ήταν μωρό, τη βύζαινε. Σαραντάρα ήταν. Το '40 είχε γεννήσει, τον Μάιο μήνα, τη γυναίκα τη δική μου. Και ύστερα από τόσα παιδιά που έκανε, και το '40 έκανε το τελευταίο,τη γυναίκα μου.

Βομβάρδιζαν εδώ πέρα. Οι βόμβες έπεσαν στο χωριό το δικό μας. Τον πλάτανο τον χτύπησε βλήμα. Δεν είχαμε εδώ ούτε τραυματισμούς.

---

[516] Απευθύνεται στοn σύζυγό μου Θεόδωρο Τσάγκα, που κατάγεται από τη *Δροσοπηγή*.

7.15.4 Τζίμας Ιωάννης

Χρονολογία γεννήσεως: 1917
Ιδιότητα: Γραμματέας της κοινότητας Δροσοπηγής

Τα γεγονότα τα δικά μου είναι πραγματικά. Γραμματέας ήμουν τριάντα τρία χρόνια. Γεννήθηκα το 1917. Το ’40 είχα υπηρετήσει στην Αλβανία φαντάρος. Το ’39 με ’40 κάπου εκεί πέρα. Το ’42 μπήκαν εδώ, πιάστηκε δέκα μήνες… Αυτό… Τέσσερις φορές φαντάρος. Πήγα πρώτα στην Αλβανία, αλλά προτού να πάμε στην Αλβανία φαινόταν ότι θα γίνει πόλεμος, μας πήγαν στο *Καλπάκι*. Εγώ ήμουν του Μηχανικού εκεί πέρα, να φτιάξουμε εκεί να μην περάσουν τα τανκς των Ιταλών. Καθίσαμε εκεί κάνα μήνα. Κάναμε αναχώματα, όπου ήταν βουνό και από εδώ φράξαμε με σιδηροτροχιές, αυτές που βάζουν τα τρένα. Μία εδώ, μία εκεί… Να μην περάσουν τα τανκς των Ιταλών.

Είχε τελειώσει ο αγώνας αυτός… Ήρθε ένας αστυνόμος εδώ στην *Πυρσόγιαννη*[517], λοιπόν, εκεί πέρα, ήταν αξιωματικός, εκεί πέρα, αλλά τότε τα πράγματα ήταν κάπως… Σύστημα σκληρό, εκεί πέρα, και έπαιρνε και πέρναγαν τέσσερις, πέντε, δέκα φαντάροι στρατιωτικούς, γύριζαν τα χωριά, λοιπόν ποιος ήταν αριστερός, ποιος ήταν δεξιός… και τους πήγαινε στην *Πυρσόγιαννη*. Μεταξύ αυτών ήταν και ορισμένοι Βλάχοι από πάνω στο *Ντέτσικο*… Από την *Αετομηλίτσα*. Αυτοί τον σκότωσαν, αλλά κοντά σε αυτόν ήταν και ορισμένα παιδιά που ήταν φαντάροι, χωροφύλακες, φτωχόπαιδα… Και με αυτό μας ξαναπαίρνουν πάλι εμάς εκεί πέρα. Εμένα, τον Βαγγέλη τον Μοκούλη και τον Ζούρα. Ήμασταν μία κλάση. Αλλά εγώ ήμουν του Μηχανικού. Όταν παρουσιάστηκα στα Γιάννενα, λέει «τι ζητάς; Εσύ είσαι του μηχανικού. Εμείς δεν θέλουμε του Μηχανικού, εμείς θέλουμε του Πεζικού». Παιδιά, να βγουν έξω, να πούμε, να πολεμήσουμε… Εγώ άμα είναι να φύγω, να πάω σπίτι μου», λέω. «Εγώ δεν μπορώ να σε διώξω και να σου πω, φύγε, πήγαινε στο σπίτι» και με σταματάνε και μένα εκεί πέρα στα Γιάννενα, και πέρασα όλο το χειμώνα στα Γιάννενα, εκεί πέρα... Ήμουν του Μηχανικού. Αλλιώς θα με στέλνανε στο μέτωπο. Προτού να κηρυχθεί ο πόλεμος είχα φύγει εγώ. Ξέρανε ότι θα γίνει. Στα Γιάννενα με κράτησαν πέντε μήνες. Στην Αλβανία πήγα τον Οκτώβριο, στις 28 Οκτωβρίου. Μέχρι τον Απρίλιο.

Μέχρι τον Απρίλιο σε ένα αντίσκηνο, τόσο από κάτω και από πάνω το χιόνι, τόσο… και να μπαίνεις μέσα και να κάνεις να σηκωθείς και να κάνει κρακ, κρακ από πίσω. Πώς γλιτώσαμε επάνω στα βουνά της Αλβανίας και πώς αυτό… λοιπόν, πώς γυρίσαμε πάλι εδώ

---

[517] Φημισμένο και πολυπληθές χωριό μαστόρων, στα Μαστοροχώρια Κονίτσης.

στο χωριό μας είναι μεγάλο πράγμα! Ήταν άλλοι που πάθανε κρυοπαγήματα στα πόδια … Εγώ δεν έπαθα, Δόξα τω Θεώ! Στις 28 Οκτωβρίου του ’40. Έβαζαν το πόδι έξω από το αντίσκηνο για να φύγουν από εκεί πάνω και όπως φαίνεται… Ήρθαν στα Γιάννενα στο νοσοκομείο ύστερα εδώ πέρα… Για να πάθουν κρυοπαγήματα και να τους πάρουν…

Αλλά οι Ιταλοί δεν ήθελαν να πολεμήσουν οι κακομοίρηδες… Αφού ήρθαν με τα μαντολίνα. Είχε γιομίσει εκεί πέρα… Στο *Καλπάκι*, στο δρόμο ήταν μαντολίνα. Λες και πηγαίνανε σε χορό! Και ποδήλατα, βέβαια. Και τα όπλα τα είχαν εδώ [δείχνει τον ώμο]. Εδώ το όπλο, εδώ το μαντολίνο, εδώ το ποδήλατο [Γέλια]. Τούς βλέπαμε, αφού παραδίδονταν, εκεί πέρα. Στο Καλπάκι, όχι, δεν πολέμησα. Εγώ πήγα μέσα. Με βάλανε, εκεί πέρα, σιτάρχη στο καζάνι. Ήταν οι μάγειροι. Εγώ έπαιρνα τα πράγματα, αυτά που χρειαζόμασταν, τα τρόφιμα. Έρχονταν τα μεταγωγικά και τα έφερναν στην Αλβανία. Εκεί έφταναν τα ζώα. Ύστερα ήταν και τα αυτά… Σήκω να δεις εκεί… [Δείχνει φωτογραφία. Αναγνωρίζεται από τα μάτια και από τη δυναμική έκφραση που διατηρεί στα 90 χρόνια του] . Οι άλλοι είναι ο Πέτρος ο Λέκκας, δίπλα, και ο άλλος είναι ο Ηλίας, δεν ξέρω, αν τον ήξερες. Και αυτή η φωτογραφία είναι το ’39 με ’40.

Το Μηχανικό ήταν να φτιάχνουμε γέφυρες… τέτοια πράγματα. Όπως είναι και σήμερα. Έτσι μας έβαλαν χωρίς ιδιαίτερες γνώσεις. [Ρωτώ για τον τόπο της φωτογραφίας, καθώς βλέπω χιόνι γύρω από τη σκηνή]. Στο *Αργυρόκαστρο*, αλλά μέσα στο δρόμο, στο δημόσιο δρόμο, αλλά εμείς ήμασταν πάνω στα βουνά. Στα χωριά… οι κάτοικοι είχαν φύγει, είχαν πάει αλλού. Σε σπηλιές, εκεί πέρα. Βομβάρδισαν τα αεροπλάνα τα ιταλικά… Δέκα-δέκα ερχόταν… Εγώ ήμουν στο *Αργυρόκαστρο*, αλλά στα βουνά από πάνω. Ξημέρωνε, νύχτωνε χιόνι, χιόνι, χιόνι εκεί πέρα, έβγαινε καμιά φορά λίγο ήλιος. Βγάζαμε λίγο τα άρβυλα να στεγνώσουν εκεί πέρα, γιατί πάλι ύστερα, αν τα άφηνες έτσι και παγώνανε, δεν μπορούσες να τα φορέσεις. Με τα άρβυλα κοιμόμασταν. Η χλαίνη από το φθινόπωρο δεν είχε στεγνώσει… Ήταν βρεμένη, πάνω μας την είχαμε. Από το χιόνι και από τη βροχή. Είδα ξανά την Ελλάδα τον Απρίλιο. Από τον Οκτώβριο ήρθαμε τον Απρίλιο. Μας πήρε να πάμε στην Αλβανία μέσα ο στρατός από τα *Γιάννενα*. Είχε πόλεμο, όχι και κάθε μέρα… Με τη σειρά πήγαιναν αυτά… Εμείς, παράδειγμα, ήμασταν σε εκείνο το βουνό εκεί πέρα, εμείς οι Έλληνες. Από εδώ ήταν οι Ιταλοί, αλλά ήταν όχι τόσο μακριά. Ήμασταν κοντά-κοντά, εκεί πέρα. Αλλά … Είχαν και συρματοπλέγματα και πήγαμε εμείς ένα βράδυ να κόψουμε τα συρματοπλέγματα, του Μηχανικού, για να γίνει επίθεση, εκεί πέρα. Ξεκινήσαμε, τώρα, από κάτω από το *Αργυρόκαστρο*. Ήμασταν δέκα φαντάροι, δύο αξιωματικοί, υπολοχαγοί, εκεί πέρα, και με ένα αυτοκίνητο. Αλλά το αυτοκίνητο φαινόταν την ημέρα που πέρναγε, και πήγαινε, τα φώτα σβηστά ,να πάμε στην άκρα στο βουνό, εκεί πέρα, και να ανεβούμε με τα πόδια επάνω να

κόψουμε τα συρματοπλέγματα. Και ήταν ένας επάνω στο καπό και του έλεγε του οδηγού «δεξιά, αριστερά, δεξιά, αριστερά», ώσπου να πάμε, εκεί πέρα, που δεν θα μας βλέπανε οι Ιταλοί, στην άκρη του βουνού. Μόλις πήγαμε, νύχτα, νύχτα, μας λένε οι αξιωματικοί τώρα, «από εδώ και πέρα, όταν θα σας πούμε, να κόψετε» -είχαμε κοπίδες από αυτές που κόβουν, ψαλίδια- αλλά οι Ιταλοί είχαν κάτι τενεκέδες, που πίνανε το γάλα και τους είχαν δέσει… Ε, νύχτα, εμείς δεν τα είδαμε. Και όπως μας είπε ο αξιωματικός, λέει «μόλις θα σας πούμε να βάλετε τις κοπίδες, να κόψετε το σύρμα, τώρα περιμένετε…». Και μας είπαν «μόλις σας πούμε…» και άρχισαν τα κουδουνάκια, να πούμε, τα τενεκεδάκια από το γάλα… Καταλάβαμε. Ήταν ο σκοπός, άλλος ήταν πιο πέρα. Ακούσαμε «saluto, saluto»… Δεν ξέρω τι ήταν… Και δεν μπορέσαμε να κάνουμε τίποτα. Κάναμε πάλι τη νύχτα κάτω, μπαίναμε πάλι στο αυτοκίνητο και γυρίσαμε πίσω.

Οι στρατιώτες λέγανε: *«Όλα τα σπίτια όταν βρέχει, τρέχει από πάνω από τα κεραμίδια… Ετούτα τα δικά μας τα σπίτια τρέχουν από κάτω»*[518]. [πικρό χιούμορ, για το χιόνι μέσα στο οποίο ζούσαν διαρκώς]. Είχαμε μόνο ράντζο…

Εμείς ήμασταν στο *Καλπάκι*. Οι Ιταλοί ήρθαν μέσα από την *Αλβανία* προς τα εδώ, βρήκαν τον ποταμό τον… τον *Καλαμά*… Εγώ φρουρούσα κάτι γέφυρες που ήταν όλο το διάστημα του *Καλαμά*. Εγώ ήμουν σε ένα φυλάκιο, εγώ ήμουν λοχίας και είχα τέσσερις-πέντε φαντάρους. Λοιπόν, φυλάγαμε τη γέφυρα αυτή και περιμένανε πότε θα μας πούνε «ανατινάξτε την», γιατί ήταν από εδώ και από εκεί του Μηχανικού… Δυναμίτες μέσα… σωρό… Καθόμαστε τώρα εκεί πέρα, ήταν και ένα γεφυράκι που περνούσαν μεγάλο, ήταν ένα χωριό απέναντι, εμείς ήμασταν από εδώ. Ήταν ένας μύλος που αλέθανε, αλλά ο μυλωνάς είχε φύγει και εμείς κοιμόμασταν μέσα στον μύλο αυτόν , αλλά περνούσαν κόσμος πήγαιναν στα χωράφια τους εκεί πέρα… Περνάνε δύο παιδιά, μικρά παιδιά του Δημοτικού Σχολείου, κάτι προβατάκια, τα περνούσαν από το ποτάμι… Είχα ένα σακουλάκι με ψωμί. Ένας Ιταλός περνάει από εκεί, τον είχε κόψει η πείνα. Τα παιδιά παίζανε, ήταν και κάτι προβατάκια που βοσκούσαν εκεί πέρα, ήταν και το σακουλάκι με το ψωμάκι και εκεί λίγο τυράκι. Πάει ο Ιταλός εκεί πέρα, παίρνει το ψωμάκι, αυτά παίζανε εκεί πέρα, τρώει το ψωμάκι, τρώει το

---

[518] Για την παραστατική περιγραφή των δύσκολων συνθηκών των στρατιωτών μας μέσα στην Αλβανία, βλ. Τερζάκης Α., *Ελληνική Εποποιία 1940-1941*, Αθήναι 1964, σ. 144: *«Είναι οι ώρες όπου ο άνθρωπος χάνει την αίσθηση του γύρω κόσμου, θαρρεί πως μετατοπίστηκε στην κόλαση και βασανίζεται εκεί δίχως ελπίδα γλιτωμού, κατάδικος στους αιώνες… Τα κρυοπαγήματα νέκρωναν τα άκρα, κάθε μέρα και σε περισσότερους. Ήταν ένας θάνατος ύπουλος, τμηματικός που δάγκωνε και έκοβε κομμάτια από τα κορμιά, να τ' αφήσει σακατεμένα… Οι κρυοπαγημένοι της IV Μεραρχίας έφταναν κιόλας στο διπλάσιο από τους χτυπημένους στις μάχες: 2.600 στρατιώτες, εξήντα αξιωματικοί. Περισσότερα από τα μισά ζώα είχαν χαθεί…»*.

τυράκι. Φεύγει. Όταν γύριζαν να πάνε στα σπίτια τους λένε «εδώ ήταν ένας σαν αγροφύλακας», γιατί η στολή τους ήταν σαν των αγροφυλάκων. Δεν ήξεραν τα πιτσιρίκια. «… Και μας έχει φάει και το ψωμί». «Πού είναι μωρέ;». «Να, εδώ πέρα είναι». Πηγαίνουμε εγώ με δυο φαντάρους εκεί πέρα, τον βρίσκουμε… ελεεινός και τρισάθλιος… Λερωμένος…. Από ελληνικά δεν ήξερε τίποτα. Τον φέραμε εκεί που μέναμε, παίρνω τηλέφωνο στη *Ζίτσα,* εκεί ήταν το Τάγμα μας. Και είπα «αυτό και αυτό πιάσαμε εδώ πέρα…». Αυτό ήταν 4 Νοεμβρίου. Στις 28 κηρύχθηκε ο πόλεμος, στις 4 Νοεμβρίου πιάσαμε τον πρώτο Ιταλό. Τον έπιασα εγώ. Και παίρνω στη Ζίτσα και λέω «αυτό και αυτό». Λένε «κρατήστε τον. Θα έρθουμε εκεί πέρα να τον πάρουμε». Και ήρθαν με ένα ζώο, γιατί δεν μπορούσαν να περάσουν, με ένα ζώο, άλογο, τον είδαν. «Πού τον βρήκατε;». «Αυτό και αυτό». Ήταν κάτι παιδάκια… Ελληνικά δεν μιλάει. «Μπράβο σας, καλά του κάνατε» μας είπαν. Σε τέσσερις μέρες να πιάσουμε Ιταλό! Λοιπόν, του δένουν τα μάτια με ένα μαντήλι μεγάλο και τον βάζουν καβάλα και τον πάνε στην Ζίτσα, για να μην βλέπει. Και τον πήρανε. Πάει αυτό. Μας έδωσαν καλή… αυτή, εκεί πέρα… το Τάγμα μας. Τον πήραν και φύγανε. Αλλά, ύστερα, που ήταν να ανατινάξουμε τη γέφυρα… ήταν πολλές γέφυρες. Αυτός ο ποταμός έχει πολλές γέφυρες. Μια νύχτα μας παίρνουν τηλέφωνο: «να ανατινάξετε γέφυρα και να μαζευτείτε στο τάδε μέρος», μας είπαν. Ανατινάζουμε τη γέφυρα, αλλά το χωριό ήταν από εκείνη την μεριά. Μόλις άκουσαν ότι ανατινάχθηκε η γέφυρα, λένε «τι κάνουμε τώρα;», αλλά ήταν νύχτα. Εμείς, μόλις την ανατινάξαμε, όσοι ήμασταν από το Τάγμα μας εκεί πέρα, πήγαμε, με άλλα… συμπτυχθήκαμε με άλλα. Οι Ιταλοί… Οι Ιταλοί μόλις πήγανε στον ποταμό τον *Καλαμά,* έπεσε ένα τανκς να το πηδήσει, να περάσει το ποτάμι και μόλις μπήκε μέσα τινάχθηκαν στον αέρα. Δεν μπόρεσε να πάει επάνω για να βγει έξω. Σταμάτησε. Αφού σταμάτησε, είχαμε συμπτυχτεί κάπου. Λέει ο λοχαγός μας: «οι Ιταλοί αυτό και αυτό. Είχαν σκοπό να περάσουν τον *Καλαμά*, αλλά δεν μπορέσανε, και το τανκς είναι κρεμαστό,εκεί πέρα, και πρέπει να πάμε να το ανατινάξουμε. Λοιπόν, λέει, τώρα δεν ξέρουμε… είμαστε… εγώ δεν λέω έλα εσύ, έλα εσύ. Όποιος έχει πυγμή και του το λέει, ένα βήμα εμπρός», λέει ο λοχαγός. «Μπορεί να πάμε, λέει, αλλά μπορεί να μην γυρίσουμε». Είχαμε και έναν Κερκυραίο και λέει ο λοχαγός: «Αν πάθει κάτι, ένας από τους πολλούς, το όνομά του θα γραφεί με χρυσά γράμματα». Λέει ο Κερκυραίος: «Κύριε Λοχαγέ, δεν αφήνετε εμένα να καθίσω και να με γράψετε με κάρβουνο! Δεν θέλω με χρυσά γράμματα» [Γέλια]. Το ανατινάξαμε. Δεν πήγα εγώ, αλλά πήγαν άλλα παιδιά εκεί πέρα. Αλλά με δυναμίτη. Το ανατινάξανε. Σώθηκαν όλοι. Αφού δεν μπόρεσε το τανκς, τα παράτησαν και φύγανε. Αλλά δεν ήξερες αν είναι… Βέβαια. Η Παναγία φύλαξε και ήμασταν καλά.

Ο Κωστάκης[519]… Την κοπέλα του την είχαμε εδώ στο νηπιαγωγείο, νηπιαγωγός στο χωριό, μετά τον πόλεμο. Μας είπε, αυτή πρώτα, ότι είναι κόρη του *Κωστάκη*. Καλή κοπέλα. Αλλά πέρυσι την είχαν να έρθει, αλλά δεν μπόρεσε να έρθει. Είχε περάσει…Τον *Κωστάκη* δεν τον συνάντησα, αλλά ήταν δραστήριος όμως. Είχαμε ακούσει, τότε, μια οβίδα που έριξε, πάει μέσα στο καζάνι των Ιταλών. Το έχουμε ακουστά αυτό. Λοχαγός μας ήταν ένας από την Κρήτη, Κρητικός. Δεν θυμάμαι όνομα. Λόχος με εξακόσια άτομα. Στρατηγός… πού να θυμάμαι…. Πέρασαν και χρόνια… Η VIII^{η} Μεραρχία ήταν που είχε πάει εκεί πάνω. Και κρητικοί Αξιωματικοί στην VIII^{η} Μεραρχία. Όταν με πήραν κληρωτό το ’39 παρουσιάστηκα στη Θεσσαλονίκη. Πρώτα πηγαίνανε στα Γιάννενα και από τα Γιάννενα τους έστελναν στην Αθήνα. Αλλά εμείς, τότε που πήγαμε εμείς εκεί πέρα, πήγαμε κατευθείαν Θεσσαλονίκη.

[519] Εννοεί τον θρυλικό Διοικητή του Πυροβολικού Ταγματάρχη Κωστάκη.

7.15.5 Ζώτου-Σπέλλα Δήμητρα

Χρονολογία γεννήσεως: 1932
Ιδιότητα: Αγρότισσα

Δήμητρα Ζώτου-Σπέλλα: Είχαμε την πίτα στο μαγειρειό εκεί που καθόμασταν και ακούμε τις καμπάνες νταγκα ντούγκα έρχονται οι Ιταλοί. Μια και δυο φεύγουμε και πηγαίνουμε στ' Σιμαίοι[520] να κρυφτούμε απάνω στο ταβάνι είχαμε ανεβεί. Περάσανε οι Ιταλοί δεν πειράξανε, σφάζαν κότες, γεμίζαν τα παγούρια με αίμα, το πίναν και τις κότες τις πετάγανε πάλι κάτω. Γυρίζουμε μετά, η πίτα όλη φαγωμένη. Λέω στη νύφη μου, «βρε νύφη, δε φοβηθήκανε μην είχαμε δηλητήριο στην πίτα»; Και αυτή λέει «μα ξέρουν αυτοί, πώς θα 'χαμε δηλητήριο». Η Γιαννούλα ήταν μικρή και είχε ανεβεί στον οντά, στο παράθυρο και έπεσε βόμβα πιο μακρυά και πετάχτηκαν τα τζάμια και τις έκοψαν εδώ [δείχνει το δεξί μάτι] και από τότε έχει ένα μάτι η Γιαννούλα. Αίματα, κακό, αλλά πού να την πηγαίναμε τότε. Αφού όλα κλειστά ήταν τότε.

7.15.6 Σπέλλας Κωνσταντίνος

Χρονολογία γεννήσεως:1926
Ιδιότητα: Οικοδόμος

Κωνσταντίνος Σπέλλας: Οι Ιταλοί ανέβαιναν φάλαγγες ολόκληρες προς τη Φούρκα, κουρασμένοι, πιάνονταν από τις ουρές των αλόγων. Σαν είπαν ότι θα 'ρθουν οι Γερμανοί όλο το χωριό φύγαμε και πήγαμε στο *Καντσκούλι*, στη *Λιάσκα*, και κρυβόμασταν σε σκηνές. Παίρναμε σαΐσματα για να σκεπαστούμε. Εγώ φορτώθηκα δύο. Και βλέπαμε στο ποτάμι περνούσαν φάλαγγες Γερμανοί αλλά δεν πειράξαν γιατί δεν είχαμε αντάρτες. Εγώ έχω την εξής εμπειρία: Τα βόδια είχαν μια συνήθεια. Κάθε ένα ερχόταν μόνα τους στο σπίτι. Οι Ιταλοί πήγαιναν να ανεβούν στον *Προφήτη Ηλία*. Ήταν η ώρα έξι. Εγώ περίμενα να έρθουν τα βόδια να τα βάλω μέσα. Πού να τα βρω; Τα είχαν πάρει οι Ιταλοί. Άλλα τα γυρίζανε πίσω στην Αλβανία και όσα ήταν πιο μεγάλα τα σφάζανε. Στην αχυρώνα του Μηλτιάδη, από κάτω, είδα μια διμοιρία Ιταλών. Με φώναξαν, στη γλώσσα τους, ήμουνα δεκαέξι χρονών, πήγα εγώ, παιδί ήμουν, και μου έδειχνε το ρολόι του. Έλεγα εγώ, «έξι είναι η ώρα»! Νόμιζα ότι με

---

[520] «Στους Σιμαίους». Ιδιωματική χρήση της ονομαστικής πληθυντικού στη θέση της αιτιατικής πληθυντικού.

ρώταγε τι ώρα είναι. Αυτός ρωτούσε άλλα. Ρωτούσε πόση ώρα είναι η *Σαμαρίνα*! Ήρθε ένας αξιωματικός απ' αυτουνούς, κάτι τους είπε και με διώξανε [κάνει κίνηση με το χέρι]. Φορούσαν κάτι μπερέδες με φτερό. Ήταν Αλπινιστές, της Μεραρχίας *Τζούλια*.

7.15.7 Σίμος Κωνσταντίνος

Χρονολογία γεννήσεως: 1912
Ιδιότητα: Οικοδόμος-Μάστορας της πέτρας

Περάσανε οι Ιταλοί από εδώ, πήγανε ως τη *Σαμαρίνα*, τους σταμάτησαν και γύρισαν πίσω. Μετά έφ'καν οι Ιταλοί. Ένα πράγμα θα σας πω: Η ήττα της Ιταλίας από αλάνθαστον πίστη των Χριστιανών! Τους διώξαμε τους Ιταλούς εμείς, τους ρίξαμε στη θάλασσα. Μου πήρανε εμένα ένα βόδι πολύ μεγάλο. Ήταν αυτός ο Γιάννης ο Ντάφης, που ήξερε τα Ιταλικά και γλιτώσαμε μερικά πράγματα. Έπαιρναν γουρούνια, γίδια, ό,τι έβρισκαν… Ήμασταν δεκαπέντε μέρες με τους Ιταλούς εδώ. Δεν μας φερθήκανε και τόσο άσχημα. Πήγαν να φτιάσουν την Ελλάδα μεγάλη Ιταλία. Τους έλεγε ένας μπακάλης στην Αλβανία, μόλις μπήκαν μέσα. Λέει «Άντε, στην Αθήνα τώρα», και λέει ένας Ιταλός «piccolo κράτος, grande ιστορία».

7.15.8 Σίμου Χρυσάνθη
(σύζυγος Κωνσταντίνου Σίμου)

Χρονολογία γεννήσεως: 1915
Ιδιότητα: Αγρότισσα

Χρυσάνθη Σίμου: Κρυβόμασταν στην γκλαβανή, ανεβαινάμαν πάνω…

Κωνσταντίνος Σίμος: Την Τζάλαινα την κρεμάσανε οι Ιταλοί. Εγώ θυμάμαι και τη Μικρασιατική καταστροφή. Εγώ μπήκα στην Αλβανία αργότερα με τον εμφύλιο. Έμεινα δέκα χρόνια στο *Φίερι*[521]. Ταλαιπωρία… Ασ' τα, ασ' τα, μην τα ρωτάς τι ήτανε…

[521] Πόλη της Αλβανίας.

7.15.9 Καπλάνης Κώστας

Χρονολογία γεννήσεως: 1928

Ιδιότητα: Εργάτης στη Γερμανία

Γεννήθηκα το 1928. Στον πόλεμο του 1940 ήμουν περίπου 12 χρονών. Είχαμε βγάλει το Δημοτικό. Καταρχήν είχε γίνει η επιστράτευση το 1939, που χτυπήσαν την Αλβανία οι Ιταλοί. Είχε επιστρατευθεί η Ελλάδα τότε. Μετά το ’40 έγινε γενική επιστράτευση. Βέβαια δεν θυμάμαι την ηλικία, αλλά ήταν αυτοί γεννηθέντες το ’20 οι πιο μικρότεροι. Ήταν ο Βασίλης ο Κουτρουμπίνας, ο Στέργιος ο Λέκκας, ο Βασίλης ο Καπλάνης. Αυτούς θυμάμαι εγώ, που ήταν οι πιο μικροί που επιστρατεύτηκαν τότε το 1940. Όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος και εισέβαλαν οι Ιταλοί στα σύνορα τα ελληνικά, είχε γίνει γνωστό πλέον, γιατί άρχισαν να ακούγονται πυροβολισμοί κ.λπ. Ο κόσμος εδώ ήταν φοβισμένος και εμείς, συγκεκριμένα, είχαμε μαζευτεί στο σπίτι μας δυο-τρεις οικογένειες, γιατί δεν ξέραμε τι θα συναντήσουμε με την εισβολή.

Ήταν φθινόπωρο, όπως είπαμε, στις 28-29 Οκτωβρίου ήταν, και ήταν βροχερός ο καιρός. Εμείς συγκεντρωθήκαμε στο δικό μας το σπίτι τρεις οικογένειες. Την ώρα κατά… προ μεσημβρίας ήταν, ακριβώς ώρα 11-12, δίπλα μας, εκεί που έχει τώρα η Πανάγιω η Κοτολούλη το σπίτι, ήταν αχυρώνας και ήταν το αλώνι, ερχόταν στο ύψος των παραθύρων, των κάτω παραθύρων του σπιτιού. Για μια στιγμή βλέπουμε έρχεται ένας Ιταλός και βάζει το πυροβόλο στο αλώνι εκεί πέρα, συνάμα άλλη ομάδα Ιταλών είχαν πάει πιο ψηλά μέχρι το *Καρτερίκι* επάνω. Εκεί ήταν οχυρωμένος ο στρατός και όταν πήγαν οι Ιταλοί το έβαλαν στα πόδια οι δικοί μας οι στρατιώτες και την ώρα που ήρθε αυτός, εκεί στο αλώνι, ο Ιταλός με το πολυβόλο, έβαζε με το πολυβόλο προς το *Μάρμαρο,* πέρα, στη *Τζάμο,* που το λέμε, στα χωράφια αυτά. Συνάμα εμείς κοιτάμε από το παράθυρο, οι δικοί μας οι στρατιώτες πηγαίνανε, χτυπούσαν τα πόδια στο κεφάλι, τρεχάλα. Αυτοί, είναι αλήθεια, δεν βάζανε για να σκοτώσουν ανθρώπους, αλλά αφού τους βλέπανε τους στρατιώτες τρέχανε σαν άλογα, βάραγαν στον αέρα. Τότε φεύγανε για το *Επταχώρι*[522]. Τέλος πάντων, σε λίγο ήρθε η

---

[522] Το *Επταχώρι* ήτανε το χωριό-θέση αντίστασης του μεικτού αποσπάσματος Πίνδου υπό τον Δαβάκη. Εκεί έφτασε στις 30 Οκτωβρίου 1940 και ο Διοικητής της Ι^{ης} Μεραρχίας υποστράτηγος Βραχνός Βασίλειος μαζί με ένα τμήμα του Επιτελείου του και ανέλαβε τη διοίκηση των δυνάμεων του τομέα Πίνδου. Βλ. ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1985, σ. 55.

φάλαγγα. Αυτοί μπήκαν μέσα στο χωριό. Ήρθε η φάλαγγα από εδώ, από τη *Λυκόραχη*, από κάτω από τη γέφυρα και βγήκαν κάτω στον *Πατσιωτό* να τους υποδεχθούν ο παπά Γιώργης, ο πρόεδρος εκείνης της εποχής του χωριού με ένα άσπρο πανί, μία άσπρη σημαία, να τους υποδεχθούν για να μην γίνει καμία ζημιά μέσα. Στρατός κατοχής ήταν. Τέλος πάντων, ήταν ο Ντάφης που ήξερε τα ιταλικά, γιατί ήταν στη Νότιο Αμερική στο Μπουένος Άιρες. Αυτός και ήξερε τα ιταλικά και συνεννοηθήκανε εδώ με τους πρώτους Ιταλούς. Έφτασε το μεταγωγικό μετά, φάλαγγα ολόκληρη. Αυτοί ήρθαν, είπαν «μη φοβάστε, δεν σας πειράζουμε καθόλου. Μόνο να μην έχουμε αντιθέσεις».

Ο μπάρμπα Θανάσης εδώ είχε το μαγαζί και είχε την αυλή του μαγαζιού, εκεί που είναι το σήμα ακριβώς, μέχρι εκεί ήταν το πεζούλι. Δεν ήταν τόσο ψηλό. Έβγαλε ένα βαρέλι κρασί, ο μπαρμπα Θανάσης, ακριβώς εκεί που είναι το βέλος, και περνούσε η φάλαγγα τώρα και στρίβανε εδώ αριστερά στο σχολείο και από εκεί βγαίνανε έξω από το χωριό και παίρνανε το δρόμο το βατό που πηγαίνει για τη *Φούρκα*, για τον *Προφήτη Ηλία*. Εμείς, πιτσιρίκια, πήραμε θάρρος, αφού είπαμε δεν πειράζουν οι Ιταλοί, βγήκαμε έξω, εμείς. Εγώ ήμουν δώδεκα χρονών. Βγήκαμε εδώ και ήρθα εδώ που παίρνανε το κρασί. Είχε βγάλει το βαρέλι και ανοίγανε και παίρνανε κρασί. Κρασί, πού; Ορισμένοι βγάζανε το κράνος, ας πούμε… πού να το πιούνε; Τέλος πάντων, πέρασε αυτή η σειρά. Το μεταγωγικό ακολούθησε την πορεία τους. Αυτή ήταν η Μεραρχία «Τζούλια». Ο Τζούλια ήταν ένας Ιταλός Μέραρχος, ο οποίος έχει δράσει εδώ στην περιοχή[523]. Οι μεν άλλοι… οι πεζοπόροι οι Ιταλοί τους σκορπίσανε εδώ στα σπίτια και κυνηγούσαν κότες. Πιάνανε τις κότες, έστριβαν το κεφάλι και πίνανε το αίμα. Αυτό υπέδειχνε ότι είχαν πείνα οι άνθρωποι. Εμείς για πρώτη φορά βλέπαμε να στρίβουν το κεφάλι από την κότα και να πίνουν το αίμα της κότας!

Αφού φτάσανε στον προορισμό τους στον *Αη Λια*, είχαν πάει το Πεζικό οι Ιταλοί, εκεί ξεφόρτωσαν σε έναν εφοδιασμό στα *Κριθάρια*, σε ένα χωράφι εκεί, των Σιμαίων που λέγεται, ήταν μία γούρνα, όπως τη λέμε εδώ εμείς, ένα ίσιο μέρος, γιατί εδώ στα βουνά εκεί μόνο που σπέρνουν ήταν τα ίσια. Τα άλλα ήταν δάση και… Λοιπόν, το βράδυ, όλοι αυτοί που φεύγανε οι στρατιώτες, που είπαμε νωρίτερα και πηγαίνανε για το *Επταχώρι*… Στο *Επταχώρι* ήταν και ο Δαβάκης, είχε οπισθοχωρήσει από εδώ που ήταν η έδρα του. Στο *Επταχώρι* όμως βρήκε ένα μέρος-κλειδί εκεί πέρα, που όπου και αν πήγαινες θα περάσεις από το *Επταχώρι* για να πας στη Μακεδονία. Εκεί συγκέντρωσε όλους τους φυγόδικους στρατιώτες και τους λέει «Δεν θα

---

[523] Ο αφηγητής συμφύρει το όνομα της Μεραρχίας «Τζούλια» με τον Ιταλό τρομοκράτη και βασανιστή Τζούλιο, ο οποίος με το απόσπασμά του και τους καραμπινιέρηδες (χωροφύλακες), με κέντρο τη Μόλιστα βασάνισε τους κατοίκους των Μαστοροχωρίων. Βλ. Έξαρχος Γ.Χρ., *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2007[2] , σσ. 98-100.

’ρθείτε. Θα καθίσετε, θα κάνουμε αντεπίθεση και θα τους νικήσουμε τους Ιταλούς». Από το χωριό μας ήταν και ο Χρήστος ο Λέκκας. Τους συγκέντρωσε, πράγματι, και, ξημερώματα, ήρθαν στον *Προφήτη Ηλία*. Οι Ιταλοί είχαν ξεφορτώσει τον εφοδιασμό πιο κάτω, από τον *Αη Λια*, δηλαδή δεν ήταν διακόσια μέτρα. Εκεί στο σημείο στο *Βορρά*, πώς λεγόταν. Ας είναι τριακόσια μέτρα. Βρήκε την ευκαιρία αυτή και πάει στα μετόπισθεν ο Δαβάκης. Διαλυθήκαν οι Ιταλοί. Δεν είναι ότι διαλυθήκαν, για να πάνε να συμπτυχτούν με τους προπορευόμενους Ιταλούς, γύρισαν εδώ στα χωριά. Στο χωριό εδώ κάτω.

Χαράματα, που λες, εμείς τα παιδιά πήγαμε στο σχολείο. Εγώ είχα βγάλει το Δημοτικό, όπως είπα, και ήρθαν κάνα-δυο Ιταλοί φοβισμένοι εκεί, ήταν με γένια… Αλλά τη γλώσσα βέβαια δεν την ξέραμε, αλλά με τα νοήματα και με τον καλό τρόπο που μας μιλούσαν, είναι σαν να μας αγαπούσαν εμάς τα παιδιά. Μας πήραν στην αγκαλιά. Λοιπόν… είχαν φωτογραφίες, ήταν φορτωμένοι από φωτογραφίες, όλοι οι στρατιώτες, γιατί, δεν ξέρω πόσα χρόνια είχαν αυτοί επιστρατευμένοι, γιατί την προηγούμενη χρονιά ήταν στην Αλβανία. Και μας λένε ότι είναι και άλλοι Ιταλοί αιχμάλωτοι, με τα νοήματα. Εμείς προσπαθούσαμε να αρπάξουμε καμιά λέξη, αλλά τι να αρπάξεις… Ξένη γλώσσα. Και μας πήρε ένας Ιταλός και πήγαμε στην *Αλατσιά*. Εκεί ήταν κρυμμένοι μέσα στα ρέματα, οι στρατιώτες αυτοί, που είχαν έρθει από πάνω από τον *Αη Λια* και φοβόταν να βγουν στο χωριό, μήπως τους κακοποιήσουν, τους ταλαιπωρήσουν. Συγκεντρώσαμε εξήντα άτομα στο σχολείο εμείς οι μικροί. Αιχμάλωτους Ιταλούς. Βέβαια, μόλις μας βλέπανε σήκωναν τα χέρια και φωνάζανε *«buono Greco»*. Δεν ξέραμε εμείς, τίποτα, αλλά μας ακολουθούσαν και τους μαζέψαμε στο σχολείο. Εκεί όλοι μάς παίρνανε στην αγκαλιά, μας χαϊδεύανε, μικρά παιδιά ήμασταν και εμείς και ήταν, όπως είπαμε, φορτωμένοι οικογενειακές φωτογραφίες. Είχαν τις οικογένειες, τα παιδιά τους, τις γυναίκες τους και αυτά… Ύστερα ειδοποιήσαμε εμείς ότι στο σχολείο είναι πολλοί Ιταλοί, οι οποίοι ζητούσαν ένα άτομο εδώ από το χωριό, γιατί όλοι ήταν ταμπουρωμένοι στα σπίτια τους, φοβόταν να βγουν έξω. Και ειδοποιήσαμε τον πρόεδρο εμείς, ήταν ο Καρανικούλης, ο Κώστας, πρόεδρος, τότε, στο χωριό μας. Αυτός ήξερε τα ιταλικά. Τα ισπανικά μεν, αλλά ταιριάζουν πολύ τα ισπανικά με τα ιταλικά. Και ήρθε εκεί πέρα και τους πήρε για να τους διασώσουν. Αυτοί ήθελαν να διασωθούν. Δεν ήξεραν τη μοίρα τους… Αυτό, που λες, έγινε. Δεν έπαψε, βέβαια, γιατί η «μπροστινέλα» που τη λέγανε, οι πρώτοι που είχαν περάσει, είχαν περάσει οι αλπινιστές από πάνω από το βουνό, είχαν πάει στη *Φούρκα* και τραβούσαν για *Σαμαρίνα*[524] με σκοπό να πάρουν το δρόμο των *Τρικάλων*, να διακόψουν,

[524] Τις απογευματινές ώρες της 3ης Νοεμβρίου η ταξιαρχία ιππικού (υπό τον συντ/χην Σωκράτη Δημάρατο) κατέλαβε τη *Σαμαρίνα*, ενώ την επομένη η Μεραρχία Ιππικού κατέλαβε τη *Βωβούσα*.

ας πούμε, το σκοπό τους που είχαν. Ο εφοδιασμός τους εγκαταλείφθηκε. Μία Μεραρχία ολόκληρη[525]. Άρχισε ο κόσμος να πηγαίνει, το πήραν είδηση ότι εκεί πέρα υπάρχει εφοδιασμός και δεν είναι κανένας στρατιώτης, εκεί πέρα… Πήγαν εκεί πέρα… Τι ήθελες; Παπούτσια, ρούχα εσωτερικά. Είχαν κάτι στα μουλάρια τους από κάτω, είχαν κάτι κουβέρτες καμηλό, υποσάγματα τα λέγαν, και από πάνω είχαν τη σέλα. Αυτά μπορώ να σου πω, το μισό χωριό εφοδιάστηκε με πράγματα. Έτσι πήγαν και τα πήραν και τα φέρανε στα σπίτια τους. Και εμείς, πήγε ο πατέρας μου, πήγε πράγματι, ήρθε φορτωμένος ο πατέρας μου, κάτι μεταχειρισμένα παπούτσια και καινούρια πράγματα, ήταν αυτά τα υποσάγματα και οι κουβέρτες.

ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1985, σ. 57.

[525] Κατά την αντεπίθεση που εκτοξεύτηκε με περιορισμένες και πολύ καταπονημένες δυνάμεις κυρίως από τμήματα του αποσπάσματος Πίνδου, ύστερα από σκληρό αγώνα κατορθώθηκε μέχρι τις βραδινές ώρες της 1ης Νοεμβρίου να καταληφθούν τα χωριά *Κάντζικο* και *Λυκόρραχη*, να συλληφθούν 222 αιχμάλωτοι, μεταξύ των οποίων και τρεις αξιωματικοί και να περιέλθουν στα χέρια των ελληνικών τμημάτων 140 κτήνη και πολλά εφόδια. Βλ. ΓΕΣ, *ό.π.*, σ. 56.

7.15.10 Σπέλλα Βασιλική

Χρονολογία γεννήσεως: 1924
Ιδιότητα: Αγρότισσα

Γεννήθηκα το 1924. Το 1940 ήμουν 16 χρονών περίπου. Οι Ιταλοί ήρθαν από αυτού στον *Πατσιωτό*, που έρχονταν από κάτω με τα μουλάρια φορτωμένοι. Βγήκε ο Πατσιωτός ο Γιάννης, ετούτος ο Καρανικούλης, ήξεραν γλώσσα και συνεννοούνταν. Βγήκαμε εκεί ύστερα, τους χαιρέτισαν, γύρισαν αυτοί ύστερα μπήκαν μέσα στα σπίτια, ό,τι έβρισκαν, κότες, τέτοια, τα μάζωναν όλα οι Ιταλοί. Έφυγαν οι Ιταλοί ύστερα πάνω, πέρασαν πάνω *Επταχώρι*… Πηγαίναμε εμείς μαζεύαμε κουβέρτες, ό,τι βρίσκαμε, κονσέρβες… Και πάνε πάνω στον *Αη Λια* και κοιμήθηκαν εκεί το βράδυ. Έδεσαν τα ζώα τους όλα εκεί πέρα-πέρα και το πρωί ύστερα ήρθε ο στρατός πίσω από τον *Αη Γιάννη* και τους πήρε όλους. Άλλοι σκοτωμένοι, τα μουλάρια δεμένα… Τέτοια… καταστροφή μεγάλη τους έκαμαν εκεί, τότε το ’40 που ήταν ο πόλεμος. Καταστροφή μεγάλη. Έφυγαν ύστερα, άλλοι εδώ, άλλοι εκεί, τους διέλυσαν. Έμειναν τα μουλάρια ύστερα, πήρε ο κόσμος, πήρε το στρατό, πάνε από εδώ ύστερα, έμασαν κουβέρτες, βελέντζες. Όποιο χωριό περνούσαν από το *Ντέτσικο* που είχε βελέντζες, τις μάζευαν, τις πήραν. Πήρε εδώ ο κόσμος ό,τι έβρισκαν. Φτώχεια μεγάλη. Ό,τι έβρισκαν… Κουβέρτες και έπαιρναν παντελόνια τα παιδιά. Ήταν τα χρόνια τέτοια. Ύστερα εδώ το χωριό μας, είναι έτσι ο Ντάφης, ήταν με τους Ιταλούς, τον πήραν, τον χτύπησαν… Ύστερα τον πήραν τον Ντάφη, τον σκότωσαν ύστερα τούτοι οι δικοί μας. Ήταν Ιταλός. Οι Ιταλοί είχαν πράσινα ρούχα. Πράσινα ρούχα και, έτσι, γκέτες, εδώ είχαν. Και αυτά τα μπουφάν τα είχαν έτσι σαν κάπες, τα έριχναν έτσι από εδώ και ήταν σαν κάπες. Είχαν κράνη και δίκοχο κράνος. Και είχαν ένα τέτοιο… σαν φτερό[526] ήταν… δεν ξέρω τι ήταν. Έτσι ήταν.

Οι Αλπινιστές ήταν αυτοί. Κάτι μουλάρια! Θηρία ήταν, θηρία μουλάρια. Και ύστερα πάνε, τους πήραν αιχμάλωτους. Άλλοι ήταν στο *Επταχώρι*, άλλοι ήταν στο… Πήγαμε μετά κάτω και τους είχαν αιχμάλωτους εκεί στο *Επταχώρι* και μας έπαιρναν το σιτάρι και το έβγαζαν στον *Αη Λια,* τον ανήφορο. Έβγαιναν για να τους δώσουμε ένα κομμάτι ψωμί να

---

[526] *«…Οι χωρικοί, όσοι πρόλαβαν, εγκατέλειπαν τα σπίτια τους και έτρεχαν να σωθούν από τους δαίμονες με τις πράσινες στολές και τα περίεργα καπέλλα με τα κοκορόφτερα, σπέρνοντας από το φόβο τους, και με απόλυτη, καλή πίστη, πληροφορίες από εξογκωμένες μέχρι τερατώδεις, που αποτελείωναν το ηθικό του στρατού…».* Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994, σ. 16.

φάνε. Το έπαιρναν από εμάς. Τους το δίναμε εμείς. Ήταν ανήφορος να βγούμε στον *Αη Λια*. Τότε ήταν από πάνω και τους δίναμε ένα κομμάτι ψωμί …

Εμείς πηγαίναμε στο *Τσοτίλι*[527], μέσα στα χωριά αυτά όλα τότε το ’40. Ήμασταν φορτωμένοι το σιτάρι και έρχονταν αυτοί και μας παρακαλούσαν, να το πάρουν να μας το βγάλουν εδώ να τους δώσουμε ένα κομμάτι ψωμί να φάνε. Δεν χόρταιναν. Νέα παιδιά, παλικάρια. Εμείς στο *Τσοτίλι* αλλάζαμε σιτάρι με λάδι, με αλάτι… Πηγαινάμαν στην *Ηγουμενίτσα*, φορτώναμε το λάδι, αλάτι και πηγαίναμε μετά και το αλλαζάμε[528] με στάρι, με καλαμπόκι, με βρίζα, με ό,τι ήταν… Έτσι ήταν τότε[529].

Οι Γερμανοί θυμάμαι πέρασαν από το ποτάμι. Κράπα, κράπα, κράπα… στα λιβάδια θυμάμαι εκεί και αυτοί περνούσαν από εκεί από κάτω… Ε… Εκεί και ο δικός μας ο Ηλίας ήταν μικρός και κατέβηκε εκεί κάτω και του είχαν δώσει… Πώς τις λένε αυτές που τρώνε αυτοί; Γαλέτες. Σταφίδες, του είχαν δώσει του Ηλία, ήταν έτσι μικρός, είχε έρθει εκεί μας είχε δώσει και εμάς. Και έφυγαν αυτοί, πέρασαν κράκα- κρούκα, κράκα- κρούκα… Ύστερα ήρθαν κι από εδώ. Εμείς ύστερα ήρθαμε και ξαναπέρασε και άλλο τέτοιο και έφυγε το χωριό όλο από εδώ. Φύγαμε και είχαμε πάει στη *Λιάσκα*[530] πέρα να κρυφτούμε και αυτοί περνούσαν από κάτω. Περνούσαν και ήμασταν κρυμμένοι. Και αυτοί, μια ομάδα πέρασαν από εδώ δίπλα, ήρθαν στου Βασιλούδη… ήταν ο Νάσιος ο Βασιλούδης και μπήκαν μέσα, ήθελε να τους κεράσει και δεν ήθελαν και του έλεγαν «πιες εσύ πρώτα και ύστερα εμείς». Μην ήταν δηλητήριο. Πήγαν επάνω, βρήκαν τον Καραγκούνη, τον πήραν… Δεν τον έκαμαν τίποτα. Έτσι μιλούσανε, αλλά δεν καταλάβαινε. Και από εκεί ύστερα πέρα στου Κουρή, ήταν μία ομάδα, αυτοί που ανίχνευαν… Πώς τους λένε; Που κάτω περνούσαν και αυτοί ήταν έτσι… Πέρασαν από του *Λιάσκα* από εκεί, ήμασταν από την κάτω μεριά, πάνε πέρα ύστερα και έφυγαν. Αυτό θυμάμαι από τους Γερμανούς. Ύστερα που έβαζαν αυτού, έριχναν… Ήταν με τους αντάρτες που έριχναν ύστερα εδώ και έκαιγαν το χωριό. Τι περάσαμε βρε παιδί μου! Δύσκολες μέρες. Δύσκολα, δεν θα πεις τίποτα! Αχ!

---

[527] Χωριό του Ν. Κοζάνης.

[528] Ο παρατονισμός στην παραλήγουσα, αντί της προπαραλήγουσας στο α΄ πληθυντικό πρόσωπο οφείλεται στη ιδιωματική χρήση της γλώσσας στην *Δροσοπηγή*.

[529] Βλ. Χατζηιωσήφ Χ., «Όψεις της ελληνικής οικονομίας κατά τη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», σσ. 107-173 στα *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου στη μνήμη Νίκου Σβορώνου, 30 και 31 Μαρτίου 1990*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδεία (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1993. Πρβλ. και Κούκουνα Δ., *Η Γερμανική εισβολή και η συνθηκολόγηση*, εκδ. «Μέτρον», Πάτρα 1983 και Κούκουνα Δ., *Ιστορία της Κατοχής,* τόμ Β΄, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2013.

[530] Τοποθεσία του Κάντσικου (Δροσοπηγής).

7.15.11 Σίμος Αντώνιος

Χρονολογία γεννήσεως: 1925

Ιδιότητα: Κτηνοτρόφος

Γεννήθηκα το 1925. Ήμουν 14 ετών το 1940. Συνάμα εκεί ακούσαμε ότι το 1940 θα γίνει πόλεμος. Έρχονται οι Ιταλοί. 28 του μηνός χτύπησαν επάνω στα σύνορα, στο Γράμμο οι Ιταλοί. Στα φυλάκια[531] τα ελληνικά, εκεί συγκροτήθηκε ο στρατός, τα οποία πάνε τα φυλάκια. Συγκροτήθηκε ο στρατός στο *Επταχώρι* και στην οροσειρά του *Προφήτη Ηλία*. Εκεί συγκροτήθηκε ο στρατός για να περιμένει τους Ιταλούς που θα έρχονταν από πέρα.

Βασίλης Σιούτης: Ο Δαβάκης ξεκίνησε από το *Επταχώρι* και τους έκοψε στη μέση. Αλλά είχαν προχωρήσει οι Ιταλοί αλπινιστές. Είχαν πάει μέσα. Αλλά τους έκοψε εκεί. Εγώ πήγα επάνω.

Αντώνης Σίμος: Αυτά που θυμάμαι, επάνω στον *Προφήτη Ηλία* έγινε μάχη γερή. Να σου πω ότι οι Ιταλοί μπορεί να ήταν και πεντακόσιοι και οχτακόσιοι, αλλά οι Έλληνες ήταν μία διμοιρία μόνο που κρατούσε το μέτωπο αυτό. Η διμοιρία περίπου τα τριάντα άτομα ήταν. Οι Ιταλοί δυσκολεύτηκαν πολύ εκεί να ανεβούν, ας ήταν και οκτακόσιοι. Εκεί έγινε θρίαμβος. Μουλάρια σκοτωμένα, Ιταλοί σκοτωμένοι, γιατί οι Ιταλοί πήγαιναν στο μέτωπο ανά δέκα και δεκαπέντε, δεν πήγαιναν μεμονωμένοι και έλαβαν θρήνο μεγάλο από τους Έλληνες με τριάντα. Εκεί τραυματίστηκε ο Δαβάκης. Σκοτωθήκαν μόνο τέσσερις στρατιώτες Έλληνες και τραυματίστηκε ο Δαβάκης. Αφού εγκατέλειψαν, πήραν τραυματισμένο και τον Δαβάκη και ο υπόλοιπος στρατός, άφησαν τους τέσσερις νεκροί[532] εκεί επάνω, δεν μπορούσαν…

---

[531] *«Τις πρώτες πρωινές ώρες της 28ης Οκτωβρίου Ιταλοί σαμποτέρ βοηθούμενοι από εντοπίους Αλβανούς, γνωρίζοντας το έδαφος της Πίνδου, διελθόντες την μεθόριον έκοψαν τα τηλεφωνικά σύρματα τα συνδέοντα τας διαφόρους διοικήσεις, δολοφονούντες τους σκοπούς των ελληνικών φυλακίων και προπαρασκευάζοντες την εισβολήν των ομάδων κρούσεως, αίτινες ηκολούθον αυτούς. Ούτω ήρχισεν η αιφνιδιαστική επίθεσις των ημετέρων φυλακίων… Και ενώ το σκοτάδι εκάλυπτε ακόμη τα βουνά και τας χαράδρας της Πίνδου. Η κρατούσα ησυχία διεκόπη από τον αντίλαλον των ρυπών των οπλοπολυβόλων και των εκρήξεων των χειροβομβίδων».* Βλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, σ. 210. Παρά την πανθομολογούμενη άποψη περί συνεργασίας Αλβανών και Ιταλών, ο Αλβανός ερευνητής Lyan Zyka στο δημοσίευμά του «Η στάση των Αλβανών στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο, Σύμφωνα με τα δημοτικά αλβανικά τραγούδια» (*Ηπειρωτικά Γράμματα*, Τεύχος 10, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2006, σσ. 169-176), παραθέτει την άποψη την στάση συμπάθειας των Αλβανών και την εξύμνηση της γενναιότητας των Ελλήνων.

[532] Χρήση της ονομαστικής πληθυντικού στη θέση της αιτιατικής πληθυντικού.

Έμειναν εκεί. Και φεύγουν προς τη Ζούζουλη, να πιάσουν στη *Σαμαρίνα*, τη *Γομάρα* της *Σαμαρίνας*, τα βουνά. Μετά ήρθε δύναμη από κάτω από τη Θεσσαλία άλλος στρατός[533]. Δεν ξέρω τι Μεραρχία ήταν τότε. Δεν μπόρεσαν να προχωρήσουν οι Ιταλοί. Τους γυρίσανε πίσω. Και γίνονταν μάχες γερές μέχρι *Κόνιτσα, Μπουραζάνι*, μήνες ολόκληρους. Τρεις- τέσσερις μήνες. Πέρασε ο χειμώνας. Τους Ιταλούς τους πήγαν Αλβανία μέσα, στο *Αργυρόκαστρο*, γιατί πολεμούσαν οι Έλληνες και μέσα στο αλβανικό, όχι εδώ μόνο. Και τους φτάσανε εκεί. Εκεί, αφού ο Γερμανός… γιατί ο Γερμανός ήταν μαζί με τον Ιταλό και περιμένανε. Ο Γερμανός περίμενε τους Ιταλούς να σμίξουν *Θεσσαλονίκη*. Βλέπει ο Γερμανός ότι έχασε τον πόλεμο ο Ιταλός…

Με τους Γερμανούς όταν πήγαινε ο στρατός πέρα, μαθαίνει ο Γερμανός ότι έχασε τον πόλεμο ο Ιταλός εδώ στην Ελλάδα και χτυπούν εκεί. Εγύρισε ο Γερμανός μέσα εδώ στην Ελλάδα. Μόλις γύρισε ο Γερμανός εδώ, πάνε τα στρατεύματα της Ελλάδας. Χάθηκαν όλοι. Οπισθοχωρήσανε από πέρα από την Αλβανία. Οι αξιωματικοί οι μεγάλοι, πού πάνε…; Και εγώ δεν ξέρω. Ο στρατός ο υπόλοιπος πήγε στα σπίτια τους. Άλλοι με μουλάρια, άλλοι έφυγαν έτσι. Οι Γερμανοί έμειναν τέσσερα χρόνια εδώ. Ύστερα έγινε το αντάρτικο. Μετά βγήκε ο ΕΛΑΣ και χτυπούσαν ενάντια τον Γερμανό. Κόβανε γέφυρες, κόβανε τα πάντα. Και από εδώ πήγαν στον ΕΛΑΣ πολλοί.

Μία διμοιρία Γερμανοί περάσανε από εδώ στο χωριό μας, δεν βρήκαν κανέναν. Βρήκαν ένα άτομο, δυο, κ.λπ. Τα γυναικόπαιδα ήταν φευγάτοι. Εμείς δεν τους πειράξαμε. Μόλις πάμε στο *Επταχώρι*, εκεί τους χτυπήσαμε από πάνω, το ΕΛΑΣ, Ελασίτες. Και εκεί κάψανε το *Επταχώρι*. Ο Κώστας ο αδερφός ο δικός σου με τον Γιώργο τον Ζιώγα ήρθαν επάνω εκεί. Ήρθαν εκεί. Μας χαιρέτισαν και φεύγουμε για τον *Σμόλικα*. Ήταν το ΕΛΑΣ. Κρυφοί αντάρτες. Κάνανε σαμποτάζ. Δεν είχανε δυνάμεις για να χτυπήσουν τον Γερμανό. Κάνανε σαμποτάζ για να κόψουν τον Γερμανό από γέφυρες, από διάφορα μέρη να μην κυκλοφορήσουν για να κοπούν. Οι Γερμανοί αν έχασαν τον πόλεμο, τους έχασαν επάνω στη Ρωσία. Τους άφησαν προχώρησαν, προχωρούν στη Ρωσία, εκεί έπεσε χειμώνας βαρύς. Κρύωσαν τα μηχανήματα, γιατί ο Γερμανός με μηχανήματα πήγαινε, δεν πήγαινε πεζοδρομικώς. Όλο με μηχανήματα. Σε πετούσε εδώ και έκανες μάχη γύρω εκεί. Και έτσι έγιναν εκείνα τα πράγματα.

Να μην έρθουν τέτοιες μέρες που περάσαμε εμείς, τα δικά μας τα χρόνια…

Έφτιαξα και ένα ποιηματάκι:

---

[533] Είναι η Ταξιαρχία Ιππικού του Σωκράτη Δημάρατου και η στρατιά Δυτικής Μακεδονίας υπό τον συν/χη Βραχνό. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 244-280.

Ξένοι διαβάτες από παντού
να βγείτε ως την Κόνιτσα,
να πάτε στα χωριά πάνω,
να πάτε στη Δροσοπηγή
στο όμορφο χωριαδάκι,
με τα στρωτά του τα βουνά
και τα νερά τα κρύα.
Να βγείτε ως την Τριανταφυλλιά
κρύο νερό να πιείτε.
Και αν βγείτε πιο πάνω
στην Κονιά και προς το Καρτερίκι,
εκεί θα ακούσετε ουρλιάσματα
από αρκούδες και από λύκοι.
Συνάμα
θα δείτε απέναντι τα βουνά,
το Ταμπούρι, το Γκόλιο, και τον Αηλιά.
Εκεί στον Προφήτη Ηλιά, στον Αηλιά,
εκεί να πάτε ξένοι, διαβάτες, χωριανοί,
εκεί να πάτε,
να κάνετε το Σταυρό, να προσκυνήσετε
στο μνήμα του Διάκου και Δαβάκη,
που πέσανε ηρωικοί το ΄40 με τους Ιταλούς.
Εκεί ακόμα μαλώνουν οι αετοί και κράζουν τα κοράκια
από αίμα ελληνικό και ιταλικό.

Γειά και χαρά σας.

7.15.12 Σδούκου Γιαννούλα

Χρονολογία γεννήσεως: 1940
Ιδιότητα: Αγρότισσα

Γιαννούλα Σδούκου: Η μάνα μου έλεγε ότι όταν πέρασαν οι Ιταλοί, είχαν πετάξει οι Άγγλοι όπλα. Είχαν γεμίσει τον τόπο οι Άγγλοι εδώ πέρα όπλα μέσα στα κηπώματα. Και η μάνα πήγε, γύρισε τον κήπο και βρήκε όπλα, αλλά δεν πήρε όπλα να κρύψει ένα όπλο. Πολλοί τα έκλεβαν μέσα, τα έπαιρναν και μετά, όταν τα ζητούσαν, τους τα έδιναν. Τα είχαν ρίξει οι Άγγλοι αυτά. Πέρασαν πριν οι Άγγλοι. Και μετά η μάνα μου, τώρα προδοσία, τι ήταν, είχαν και λίγο τον πατέρα μου στην μπούκα… Γιατί ήταν φασίστας… εθνικόφρων… Πώς λέγονταν; Δεν ξέρω πολλά πράγματα από τότε πώς λέγονταν αυτά τα κόμματα.

Γιώργος Τσάγκας: Ήταν δεξιοί, σαν βασιλικοί.

Γιαννούλα Σδούκου: Και τον πατέρα μου κάπου τον είχαν λίγο και ήθελαν να πιάσουν τον πατέρα και επειδή ο πατέρας κρύφτηκε, κατάλαβε τι έγινε και έφυγε, και μετά ήρθαν και έπιασαν τη μάνα. Και η αδερφή μου με τον αδερφό μου ήταν στη *Λιάσκα*, κάτω ήταν και ήρθαν και πήραν και αυτή εδώ πέρα την αδερφή μου και αυτά… Και μετά δεν θέλησε η μάνα. «Εγώ, λέει, θα πάω να κρεμαστώ. Όχι τα παιδιά μου. Τα παιδιά μου αφήστε τα». Την κρέμασαν αυτή και τον Χρήστο τον Τσαμαλιά. Και εκεί πέρα που τους κρέμασαν και τους χτυπούσαν, κόπηκε η τριχιά στον Χρήστο. Τον άφησαν αυτό και μετά άρχισαν τη μάνα μου. Τη χτύπησαν, την χτύπησαν και ώσπου ήρθε γύρω-γύρω και κόπηκε η τριχιά και κανένας δεν πήγε να τη δικαιολογήσει. Μόνο ο Γιάννης ο Ντάφης, είπε. Ήρθε και τώρα και αυτή πόσο καταλάβαινε από το ξύλο και πόσο ήξερε, δεν ξέρω. Και λέει, μόλις ήρθε ο Γιάννης ο Ντάφης και τους λέει «Προς Θεού βρε παιδιά! Τι φτιάχνετε; Αν είχε η γυναίκα όπλο δεν θα το παρέδινε;». Και μετά, λέει, ώσπου λιγοθύμησε η μάνα, δεν μπορούσε άλλο και επί τέλους την άφησαν. Αυτό ήξερε η μάνα μου. Την άφησαν, την έφεραν εδώ μαύρη, κατάμαυρη. Εμένα με βύζαινε η μάνα μου τότε. Πέντε έξι μήνες και αυτά… Είχαν δεν είχα… δεν ξέρω πόσο ακριβώς είχα και με βύζαινε η μάνα μου και μετά ούτε γάλα, ούτε τίποτα και με τάιζαν κουρκούτι και με πήγαιναν και σε ξένες μανάδες. Τη Γιάνναινα του Ρέβα, ποιες ήταν τότε άλλες… Με τον Κώστα τον Ρέβα δηλαδή είμαστε ίσια. Πήγαινα και εγώ εκεί πέρα. Τώρα, τι χόρταινε ο Κώστας ο Ρέβας να φάω και εγώ από αυτές εκεί πέρα. Και μετά, λέει η μάνα μου από οκτώ μήνες συνήλθε. Έπεσε στο κρεβάτι οκτώ μήνες και μετά συνήλθε και ήρθε και το γάλα της. Την τάισαν καλά, έφαγε καλά, λέει και της έφεραν και το μικρό μετά, εμένα, και

λέει «για φέρτε να το βάλω λίγο στον κόρφο να δω τι γίνεται». «Α, μωρέ, λέει ο πατέρας μου, τώρα τι άλλο θέλεις;». «Φέρτο εδώ, λέει, να το βάλω στον κόρφο». Και μόλις με έβαλε, άρχισα εγώ να τρώω γάλα και πέταξε ο πατέρας το μπρίκι που μου έφτιαχναν το κουρκούτι. Το πέταξε στο σπίτι. [Γέλια]. «Εγώ έξι τράνεψα με το μπρίκι, λέει, και τούτη τώρα, το τελευταίο…». Γιατί εμένα με έπιασε 45 χρονών η μάνα μου. «Και αυτό λέει θα τρανέψω με ο μπρίκι;». Και από τότε ύστερα βρήκα και εγώ το γάλα μου. [Γέλια].

Σοφία Τσάγκα: Το 1940 ήμουν 14 χρονών. Είμαι το 1926 γεννηθείς. Και έως το ’40 είχα 14 χρόνια. Τι καταλάβαμε από τον πόλεμο; Ήρθαν οι Ιταλοί, πέρασαν από εδώ, βγήκαν στον *Αη Λια* και οπισθοχώρησαν. Αυτό. Τι να ξέρω άλλο; Από τη *Λαγκάδα* έφευγε ο κόσμος και πήγαιναν πίσω. Αλλά ξέρεις εγώ τώρα τι δεν θυμιούμαι καλά… Είδες, οπισθοχώρησαν από τον *Αη Λια*. Ύστερα… Αλλά θέλω να σου πω, ύστερα αφού οπισθοχώρησαν, τότε που πηγαίναμε και αλλάζαμε, γιατί ήταν οι Ιταλοί αιχμάλωτοι στο *Επταχώρι*;

Γιώργος Τσάγκας: Τους έφεραν από τα Γρεβενά, τους Ιταλούς, οι αντάρτες του ΕΛΑΣ. Οι Ιταλοί παραδόθηκαν, δεν πολεμούσαν με τους Γερμανούς. Στα *Γρεβενά* έξω, εκεί… Λαμία, ένα τάγμα και δεν θέλησε να πολεμήσουν με τους Γερμανούς. Πάνε οι αντάρτες, συνεννοήθηκαν ότι στην Ιταλία είχαν κάνει απόβαση οι Αμερικάνοι και να συνθηκολογήσουν. Και οι Γερμανοί δεν ήθελαν πουθενά και ένα τάγμα… Ύστερα συνεννοήθηκαν οι αντάρτες και παραδόθηκαν, οι Ιταλοί, στους αντάρτες. Και αυτοί ήρθαν στα Γρεβενά, οι Ιταλοί, και τους πήραν και τους έφεραν εδώ, γιατί ήταν αιχμάλωτοι. Και τους πήραν οι αντάρτες με τους Εγγλέζους. Ήταν και Εγγλέζοι μαζί με τους αντάρτες και τους έφεραν στο *Επταχώρι*. Είχαν φτιάξει σπίτια στο *Επταχώρι* οι Ιταλοί. Πολλοί, 800 άτομα. Τους έδιναν οι αντάρτες τροφή, αλλά τους βοηθούσαν οι Εγγλέζοι. Τους έδιναν… Πήγαιναν από εδώ να αλλάξουν, κάτω, εκεί πέρα και από κάτω, από το Επταχώρι, όσο έβγαιναν επάνω στη ράχη, τους έδιναν ένα κομμάτι ψωμί.

Σοφία Τσάγκα: Εγώ έδωσα σε Ιταλό. Φορτώθηκε από κάτω από το Επταχώρι και μου το έβγαλε επάνω εκεί στον *Αη Λια* και του έδωκα τόσο κομμάτι ψωμί. Αυτό είχα. Εμείς είχαμε καλαμπόκι, στάρι. Το αλάτι το είχαμε εμείς από εδώ, πήγαιναν και το έφερναν από το πηγάδι. Γιατί αγόραζαν στη Μακεδονία αλάτι. Και τότε τι ήμουν εγώ; Δεκαέξι χρονών, στα δεκαεπτά. Δεν είναι από το ’40 μοναχά. Ως το ’43 Γερμανοί, Ιταλοί ήταν… δέκα χρόνια είχαμε εμείς τότε με τον πόλεμο έως το ’50. Το ’50 ησύχασε ο πόλεμος εδώ[534].

[534] Εννοεί και την περίοδο του Εμφυλίου.

Τους Γερμανούς… Πώς δεν τους θυμάμαι! Πέρασαν από εδώ. Οι Γερμανοί δεν τους πείραξαν εδώ. Πέρασαν από εδώ ντουγρού, και βγήκαν στου Κατσινικούλη, δίπλα, και πάνε πέρα και πέρασαν οι Γερμανοί. Δεν τους πείραξαν. Πάνε στο *Επταχώρι* τους πείραξαν, τους έκαψαν όλους.

Γιαννούλα Σδούκου: Οι Ιταλοί λέει η μάνα μου ήταν στην *Αλατσιά,* γυμνοί από πάνω από το κορμί.

Γιώργος Τσάγκας: Είχαν άλλη στολή. Όταν ήρθαν οι Γερμανοί πέρα στις *Καρυές*, εκεί στην καλύβα του Αντώνη κάτω, είχε γιομίσει πράγματα, είχε καλαμπόκια εκεί, μεταγωγικά. Κατέβηκαν από πάνω που ήταν ο πατέρας μου με τη στρούγκα, πάνε εκεί και έβαλαν τον πατέρα μου. Πήγαν γάλα, ήπιε ο πατέρας μου και ύστερα ήπιαν και αυτοί. Μέσα από το καδί. Στο καδί θα έβγαζαν βούτυρο. Και από εκεί ύστερα κατέβηκαν κάτω. Κάτω στις *Καρυές* ήταν τα μεταγωγικά, του πεζικού. Εκεί στα καλαμπόκια μέσα τα είχαν κάνει όλα σιάδι. Εγώ ήμουν κρυμμένος με τον Γρηγόρη, της ξαδέρφης τον άνδρα, σε ένα ρέμα μέσα με νερό. Τραβήξαμε ένα κλωνάρι πεύκο και σκεπαστήκαμε και πέρασαν οι Γερμανοί από εδώ έως τα δέκα μέτρα κάτω και δεν μας είδαν. Τον Βασίλη τον είδαν επάνω σε ένα πεύκο, τον κατέβασαν και ύστερα πάμε κάτω στο ποτάμι, νύχτωσε, προχωρούσαν επάνω… Μόλις πάνε στην άκρα στο *Επταχώρι* τους έριξαν από πάνω οι αντάρτες έναν όλμο. Τους βλέπαμε εμείς από εδώ. Εγώ πήγα στου Μπουσέκη με τα πρόβατα, ξημέρωσα επάνω. Μόλις έριξαν τον όλμο σκότωσαν έναν Γερμανό εκεί. Τον έκαψαν από κάτω και τον πήραν αυτοί στάχτη. Μόλις πάνε στο Επταχώρι ύστερα βράδυ, νύχτωσε, όλα πάστρα. Έλαμπε το *Επταχώρι* όλο. Φωτιά. Οι αντάρτες έφυγαν ύστερα. Ένας Εγγλέζος ήταν με τον Γιαννούλη και έφυγαν από εκεί και πάνε κατά την Αλβανία. Ύστερα προχώρησαν επάνω στον *Πεντάλοφο*[535]. Στον *Πεντάλοφο* εκεί θέλησαν να κάψουν το σχολείο. Δεν ξέρω… «Τι σας φταίει βρε παιδιά;», τους είπαν εκεί, αλλά δεν το έκαψαν, δεν τους χτύπησαν. Αλλά το *Επταχώρι* το είχαν φτιάξει σιάδι όλο. Εγώ ήμουν στου Μπουσέκη με τα πρόβατα και έβλεπα έλαμπε μέσα. Αλλά εδώ δεν πείραξαν κανέναν.

Γιαννούλα Σδούκου: Εγώ ήμουν μικρή. Έβαλα ιταλική κουβέρτα για φόρεμα, φουστάνι. Φεύγοντας τα άφησαν. Αυτά τώρα σκορπισμένα στο δάσος, μέσα αυτού που ήταν και αυτά άφησαν τα πράγματά τους. Μετά πάει το χωριό, οι χωριανοί. Έβρισκαν κουβέρτες τα μάζευαν και πραγματικά ότι είχε φέρει κουβέρτα μαύρη ή και τις έβαφαν ακόμα-ακόμα. Η μάνα μου, παράδειγμα, την έβαψε και μου έφτιαξε φουστάνι από κουβέρτα ιταλική. [Γέλια]. Πάντως, έλεγε, στα αλεύρια, ήταν κάτι κουβέρτες, πώς το λένε, σαν ρούχο, ρε παιδί μου. Και

[535] Χωριό της Δυτικής Μακεδονίας (Ν. Κοζάνης).

εγώ καμάρωνα το φουστάνι. Και κάτι τσέπες που είχε φτιάξει η μάνα μου εδώ κάτω… [Γέλια].

Σοφία Τσάγκα: Δυστυχισμένα χρόνια ήταν.

Γιώργος Τσάγκας: Ο στρατός που ήταν στο *Κούτσουρο*, όταν έφυγε, ύστερα, για να έρθουν εδώ για τους Ιταλούς άφηκαν κάτι φανέλες στρατιωτικές, καραβάνες είχαν πετάξει. Είχα πάρει και εγώ, είχα βρει κουβέρτες. Παγούρια, τι δεν άφηναν; Πέταγαν τις χειροβομβίδες οι Ιταλοί… Δεν βρήκαν τα παιδιά εδώ πάνω; Σκοτώθηκαν τα παιδιά, ύστερα.

Γιαννούλα Σδούκου: Και μία είχε και όνομα, ένα που είχε ο πατέρας… γυρνούσε, έτσι έφτιανε μέσα και είχε και όνομα. Με το μαχαίρι χαραγμένο το όνομά του. Ναι. Ήταν… και δεν πάθαιναν τίποτα.

Γιώργος Τσάγκας: Μία την έχω επάνω.

Γιαννούλα Σδούκου: Και εγώ τώρα… Ο Ευριπίδης, αν τα πέταξε κάπου. Ήταν, αφού ο πατέρας έβγαζε κρασί συνέχεια. Με αυτό έπινε κρασί. Έβγαζε το κρασί από το βαρέλι. Την έχω κρεμάσει… κρεμασμένη επάνω στην παράγκα μία μεταλλική.

Σοφία Τσάγκα: Είχε και ένα κράνος. Του το έδωσε του Νικολάκη της Αρετής…

Γιώργος Τσάγκας: Από γερμανικό κράνος, το είχα εγώ.

Γιαννούλα Σδούκου: Ναι, τα συμμάζευαν.

Σοφία Τσάγκα: Του έλεγε του παιδιού «άμα μου φέρεις ένα κράνος, θα σου δώσω και άλλα άδεια». Και το πήρε και το πάει… Και το έδωσε. Μα αυτά τα μαζεύουν και για κειμήλια, τα μαζεύουν για πιο παλιά…

Σοφία Τσάγκα: Τι λες μωρέ; …Τι ξέρετε εσείς;… Τι ξέρετε;

Γιαννούλα Σδούκου: Να μη τα βρει τέτοιο βάσανο.

Γιώργος Τσάγκας: Να φυλάξει ο Θεός και η Παναγία.

Σοφία Τσάγκα: Και η Γιαννούλα που λέει τώρα, δεν ξέρει. Και η Γιαννούλα μικρή ήταν.

Γιαννούλα Σδούκου: Για το ’47 για τον ανταρτοπόλεμο ξέρω πολλά πράγματα. Πώς δεν ξέρω; Γιατί στην Ριγκοτίνη πέρα δεν πήγαμε; Έτρεχα να μάσω προκηρύξεις, στο Κεράσοβο, δεν πήγαμε; Πώς; Τι ήταν τα παιδιά τότε; Μα αφού το ’40, σου λέω, γεννήθηκα. Αλλά το ’47, που ξεκίνησε ο Εμφύλιος ο πόλεμος, η αλήθεια είναι… Εδώ λέγαμε «τον αντάρτη, τον αντάρτη του ΕΛΑΣ με λίρες δεν τον ξεγελάς», τραγουδούσα στην *Κρανιά* στο αλώνι [Γέλια]. Ναι τέτοια τραγούδια. Αφού με έβαζαν ύστερα, εδώ του Στρατού που το είχαμε στο σπίτι. Νοσοκομείο εμείς, οι γιατροί στου Γιώργη, επάνω, στου Τζιάλλα. Ήμουν τώρα μικρό παιδί. Γέμιζαν τα χέρια γαλέτες, σταφιδόψωμα. Στον Αη Θανάση-σπίτι, Αη Θανάση-σπίτι, με γέμιζαν σταφίδα μαύρη, από αυτή, και μου έλεγαν να τραγουδήσω. Και τραγουδούσα και

αντάρτικα. Μου έλεγαν, τι τραγούδια έλεγαν οι αντάρτες, τους έλεγα και εγώ. «Μα τον Αντάρτη του ΕΛΑΣ με λίρες δεν το ξεγελάς». [Γέλια]. «Ο Σοφούλης πήρε μία…»… Πώς το έλεγαν αυτό το τραγούδι; «Βρήκαμε ένα κούφιο δένδρο και είχε μέσα κουκουβάγιες..»

Σοφία Τσάγκα: «Ήμασταν πέντε-έξι νταήδες, βρε, βρε βρε, πέντε-έξι νταήδες…».

7.15.13 Ζιώγας Κώστας

7.15.14 Παπαδημητρίου Κώστας

Κώστας Ζιώγας

Χρονολογία γεννήσεως: 1927
Ιδιότητα: Οικοδόμος

Κώστας Παπαδημητρίου

Χρονολογία γεννήσεως: 1915
Ιδιότητα: Υπάλληλος ΟΤΕ

Γεννήθηκαν το 1927. 1η Ιουνίου. Εγώ ήμουν σχεδόν 12-13 χρονών. Όταν έγινε η επιστράτευση, χτύπησαν οι καμπάνες εδώ πέρα, όπως συνήθως στα χωριά δεν έχει άλλο μέσο να ειδοποιηθούν, χτύπησαν οι καμπάνες, «επιστράτευση, επιστράτευση!». Μαζεύτηκε όλος ο κόσμος. Φύγανε. Τους πήγανε μέχρι τη *μεγάλη Ράχη* πέρα στο δικό μας το χωριό. Εκεί κλαίγανε μάνες και παιδιά και οι γυναίκες χαιρετούσαν και φύγανε. Την άλλη μέρα εμείς βγήκαμε πάλι στον Κατσικούλη από πάνω που άρχισε ο πόλεμος και ακούγαμε πυροβολισμούς. Σιγά-σιγά φύγαμε. Έφτασε και η μέρα, την άλλη την ημέρα ξημέρωσε, είχαν έρθει οι Ιταλοί στους αχυρώνες εδώ. Και μάλιστα ο στρατός οπισθοχώρησε από πάνω και περνούσε απέναντι στο *Μάρμαρο*, το λέμε. Εκεί έπιαναν αυτοί ανά πέντε-πέντε του Καλιακούρα, που λέμε, τον αχυρώνα και αυτοί περνούσαν τον στρατό αραιωμένα. Εγώ τότε ήμουν επάνω στο σπίτι, ήμουν στο παραθύρι από πάνω. Ξεκινάνε από εκεί, φεύγουν. Πέρασαν οι αλπινιστές[536] οι πρώτοι. Τότε ήταν αλπινιστές με τα μπαστούνια. Βλέπαμε τώρα εμείς παιδιά μικρά, οι Ιταλοί κάτι ωραία ομορφόπαιδα ήταν, ήταν αντρούκλες και κρατιόνταν όλοι από την ουρά από το ζώο, ο ένας τραβούσε, ο άλλος… είχαν επάνω τους όλμους, είχαν φορτωμένα. Και τότε λέγανε ότι είχαν δει την Παναγία, έτσι ακούσαμε, και τους βοηθούσε και πιάνονταν και πηγαίνανε…

Οι Ιταλοί είχαν δει την Παναγία. Τέλος πάντων, πέρασε η φάλαγγα, το βράδυ το μεταγωγικό, οι υπόλοιποι μείνανε στου Πατσιωτού το μαγαζί μέσα. Εδώ που είμαστε τώρα. Εκεί φωνάζανε, ψήσανε, κάνανε όλα… Είχαμε βγει έξω εμείς και τους παρακολουθούσαμε επάνω από τη γέφυρα και ό,τι έβρισκαν μπροστά, κοτόπουλο έπιαναν. Ό,τι έπιαναν τα έστριβαν στο παγούρι και μάζευαν το αίμα. Μάζευαν το αίμα. Τέλος, γυρίσαμε πίσω, νύχτωσε. Το βράδυ στον Πατσιωτό, όλη τη νύχτα ήμασταν… φοβόμασταν. Γιατί ήμασταν

---

[536] Η μεραρχία *Τζούλια*. Βλ. σχετικά Μαρτυρίες Χρήστου Ρογκότη, Βάιου Χατζή, π. Αθανασίου Χατζή.

και γειτονιά εκεί και φοβόμασταν… φωτιές, κακό, μέσα στο μαγαζί εκεί. Σηκωθήκαμε το πρωί, τότε τα ζώα, τα γελάδια, που λέμε εμείς, τα βόδια, τα είχε ο γελαδάρης. Είχαν σκορπίσει και από το φόβο είχαν πάει επάνω. Και μάλιστα ήμασταν τρεις-τέσσερις, φύγαμε από εδώ, πήγαμε στα *Καψάλια*, από τα *Καψάλια* φεύγουμε και πήγαμε στον Σταύρο επάνω, εκεί ήταν οι Ιταλοί, είχαν τον καταυλισμό το βράδυ. Το πρωί είχαν φύγει. Οι αλπινιστές είχαν φτάσει στη *Σαμαρίνα* και αυτοί ήταν… τότε… Πήγαμε εκεί πέρα και ψάχναμε τα βόδια και πέσαμε επάνω στον καταυλισμό. Στον καταυλισμό είχαν φορτωμένα όλα, βελέντζες, από την *Αετομηλίτσα* που είχαν φέρει από πάνω και τα είχαν ξεφορτώσει και τα είχαν εκεί καταγής. Και βρήκαμε έναν Ιταλό τραυματία, και ήταν τραυματίας και διψούσε, ζητούσε νερό. Και είχε ένα ποδάρι από χοιρινό, ωμό, και το είχε εκεί. Τώρα, το έτρωγε, τι το έκανε… αυτός το ξέρει. Του δώσαμε και νερό. Πήγαμε εμείς πήραμε τα πλιάτσικα. Άλλος βρήκε τα βόδια, άλλος δεν τα βρήκε. Μπήκαν στον καταυλισμό και άρπαζε ο ένας… Είχανε τα γυαλιά τους, φυσαρμόνικες, ξυριστικές μηχανές. Φύγαμε, έφτασε το αεροπλάνο. Ένα ιταλικό. Και μόλις ήρθε το αεροπλάνο φέρνει μία βόλτα πάνω στα κεφάλια μας, τα παράτησα εγώ, ήμουν μικρός, τα παράτησα. Ήρθαμε εδώ. Μετά από λίγες μέρες ακούμε χτύπησε ο *Δαβάκης*[537] και οπισθοχώρησαν. Είχε έρθει μία διμοιρία στρατού, είχαν γυρίσει ορισμένοι Ιταλοί, είχαν έρθει εδώ. Καμιά εικοσαριά άτομα. Είχε έρθει μία διμοιρία στρατού για να τους πιάσουν. Μόλις είχαν έρθει από κάτω η διμοιρία, ο πατέρας μου τότε είχε κάνει στην Αργεντινή που είχε πάει, και ήξερε, δούλευε με κάτι Ιταλούς και ήξερε λίγα ιταλικά. Και μπήκε μέσα εδώ και τους πήρε έξω με τα όπλα τους, με αυτά… και τους έλεγε… Τότε φώναξε, βγήκαν έξω στο δρόμο, πέταξαν ό,τι είχαν επάνω τους…

Τους ειδοποίησε δηλαδή ότι έρχεται διμοιρία και επειδή φοβόταν η διμοιρία να μπει μέσα, ποιος να τους ειδοποιήσει, ο πατέρας μου δούλευε με Ιταλούς και ήξερε πέντε κουβέντες. Και τα είχαν βγάλει όλα στο δρόμο και τα είχαν ρίξει καταγής, τα πήραν… Τους πήραν τότε, τους έδεσαν με καλώδια από εδώ και πάνε για το *Επταχώρι* επάνω.

Αιχμάλωτος; Τώρα από εκεί και πέρα, ύστερα για μένα έληξε… Δεν ξέραμε τι… Οι Ιταλοί φορούσαν πράσινο, ρεμπούπλικο… οι αλπινιστές και το φτερό από πάνω. Ναι, ναι. Δεν είχαν κράνος τότε. Και θυμάμαι έναν ακριβώς εδώ, στο γεφύρι προς τα εδώ, είχαν πάρει κοτόπουλα, τα έπαιρναν τα έστριβαν και έβαζαν το λάρυγγα μέσα στο παγούρι και μάζευαν το αίμα.

Κώστας Παπαδημητρίου: Εγώ είμαι γεννημένος το 1937. Θυμάμαι λίγο-λίγο, όταν είχαν συγκεντρωθεί εκεί στη Ράχη του Πατσιωτού και ήμουν στο παράθυρο στο πάνω το

---

[537] Βλ. Ηλιόπουλος Ν.Μ, *Συνταγματάρχης Κ. Δαβάκης*, εκδ. «Πατσιλινάκος», Αθήνα 1979.

πάτωμα και θυμάμαι ότι ήταν συγκεντρωμένοι Ιταλοί. Μάλλον κάπου θα πήγαιναν. Εκεί ήταν συγκεντρωμένοι πάρα πολλοί. Και το δεύτερο που θυμάμαι όταν εκκένωσαν το χωριό και πήγαμε και ήμασταν κρυμμένοι επάνω στον *Μπλό*[538], στο *Κόνισμα*, στη *Λιάσκα*. Είχε εκκενωθεί το χωριό, αλλά φαίνεται, τότε, πρέπει να ήταν επί Γερμανών. Αλλά ίδια περίοδος δεν είναι; Τότε πρέπει να ήταν, το ’41. Χτύπησαν οι καμπάνες και πήγαμε και κρυφτήκαμε μέσα στα πεύκα. Και θυμάμαι, όταν είχαν κάψει το *Επταχώρι*. Αγναντεύαμε τις φλόγες από το *Επταχώρι*. Και αυτοί πέρασαν Ζιώγα… Ποιος δρόμος είναι;

Κωνσταντίνος Ζιώγας: Στη *Λιάσκα*…

Κώστας Παπαδημητρίου: Εμείς ήμασταν εδώ στον *Μπλο*, στο πηγάδι. Αυτοί πέρασαν πιο δεξιά. Και το μόνο που θυμάμαι, επειδή είχε ο Ζώτος ο Μιλτιάδης ένα γάιδαρο και για να μην γκαρίζει ο γάιδαρος, είχαν βάλει τον Γιώργο τον Μοκούλη, είχαν δέσει τα σαγόνια του γαϊδάρου για να μην γκαρίσει και μας ακούσουν οι Γερμανοί. Αυτό ήταν βέβαια… γιατί οι Γερμανοί[539] ξέρανε τι ακριβώς… επειδή ήμασταν ο κόσμος σε οικόπεδα ολόκληρα. Αλλά πέρασαν από εκεί και δεν μας πειράξανε.

Κωνσταντίνος Ζιώγας: Από εδώ Ιταλοί πέρασαν. Από το χωριό εξακόσιοι Ιταλοί. Λέει και ένα τραγούδι. «*Περάσαν χίλιοι εξακόσιοι, τράβα στη Σαμαρίνα να τους δεις»*. Τους είχαν πιάσει αιχμάλωτους τότε. Όταν τους έκοψε ο *Δαβάκης* από τα *Κριθάρια*…, η φάλαγγα είχε κοπεί από εκεί, οι αλπινιστές και τα μεταγωγικά είχαν σταματήσει στα *Κριθάρια*. Ήταν από εδώ. Τότε κάψανε στο σπίτι του Πατσιωτού που ήταν μέσα στο μαγαζί… Εκεί τους έκοψε ο Δαβάκης. «Και εξακόσιοι τρεις, τράβα στη *Σαμαρίνα* να τους δεις». Τους είχαν πιάσει οι αντάρτες, το κάνανε τραγούδι.

Γερμανοί πέρασαν μετά… Θυμάμαι που λέει ο Κώστας που ήμασταν κρυμμένοι εκεί πέρα, ήταν ο αδερφός μου ο Γιώργος τότε, ήταν πολλοί που ήταν Ελασίτες και είχαν έρθει το βράδυ εκεί πέρα και μας… Τότε είχα τα γιδοπρόβατα, τότε με τους Γερμανούς. Τα γιδοπρόβατα εγώ τα είχα εκεί πέρα στη *Μηλιά*. Πέρασαν από εκεί, δεν μας πειράξανε. Τότε που λέει για το γάιδαρο, ήταν και ο Πέτρος ο Αναστάσης στα πεύκια στη Λιάσκα στον πάτο… Απέναντι εκεί στα πεύκια ήταν κρυμμένοι. Άλλοι ήταν εκεί, άλλοι ήταν στη Λιάσκα

---

[538] Τοποθεσία της *Δροσοπηγής* (*Καντσίκου*) προς τη *Φούρκα*.

[539] Τον Οκτώβρη του 1943 έγινε μία μάχη μεταξύ Γερμανών και ΕΛΑΣ στο Σαραντάπορο, η οποία κράτησε έξι ώρες, με δεκαπέντε Γερμανούς νεκρούς, δεκαοχτώ τραυματίες και περίπου ογδόντα αιχμαλώτους, τους οποίους κλείδωσαν στο μοναστήρι του Τιμίου Σταυρού στην Καστανιά. Βλ. Μάγιερ Χ.Φ., *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η Εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα,1943-1944*, τόμ. Α΄, Εστία, Αθήνα 2009, σ. 204.

επάνω, άλλοι ήταν από εδώ δεξιά και είχαν κρυφτεί εκεί πέρα. Τότε που λέει ο Κώστας ότι πέρασαν και γκάριζαν τα γομάρια άλλα από εδώ, άλλα από κει, αλλά δεν γύριζαν…

Δεν τους πειράξαμε. Άμα δεν τους πειράξαμε, δεν πειράξανε. Δεν βρήκαν αντίσταση. Το *Επταχώρι* το κάψανε επειδή κάποιοι αντισταθήκανε. Οι Ιταλοί το κάψανε το *Επταχώρι*. Ο *Δαβάκης* τότε ήρθε από το *Επταχώρι* από εδώ. Τότε οι βλάχοι Σαμαρινιώτες έλεγαν: «*βορβαδισιάστω Αθήνα, πρωτευουσιάστω Σαμαρίνα»*, στα βλάχικα. Δηλαδή αυτοί συνδεθήκανε με τους Ιταλούς, αυτοί το είχαν ένα. Τους έλεγαν, εδώ τους είχαν πάρει όλους τους χωριανούς μας, καμιά εικοοσαριά άτομα, πήγαιναν στη *Σαμαρίνα,* δούλευαν. Οι Σαμαριώτες μαζί με τους Ιταλούς τους είχαν πάρει και τους είχαν και δούλευαν. Δούλευαν εκεί, έφτιαχναν γλισταριές**.** Και όλοι αυτοί που σου λέω, που βγαίνουν τώρα και κάνουν τη γιορτή αυτή, που ήταν όταν μεταφέρανε μεταγωγικά; Αυτά τα έχει η *Μόρφη*, το *Επταχώρι*, από εκεί παρακάτω τα χωριά, είχαν έρθει μαζί με το μεταγωγικό στρατιώτες. Αυτοί κουβαλούσαν μεταγωγικά σώματα. Ενώ εμείς δεν κάναμε κάτι να προσφέρουμε κάτι, να πούμε ότι πήγαμε. Ήμασταν κατοχή.

Κώστας Παπαδημητρίου: Από εκεί ήρθε ο Δαβάκης και υποχρεωτικά αυτά τα χωριά βοηθήσανε, γιατί περάσανε από εκεί

Κώστας Ζιώγας: Μετά, στον Εμφύλιο άστο. Είναι άλλο κεφάλαιο[540]. Κουβαλούσε η μάνα σου[541] φορεία και όλος ο κόσμος.

Κώστας Παπαδημητρίου: Αλλά μετά την κατάρρευση θυμάμαι, Ζιώγα, τους Ιταλούς, αυτοί όσοι μείνανε εδώ αιχμάλωτοι, δούλευαν υπάλληλοι. Θυμάμαι είχε ο Τζίμας ο Γιάννης, είχε κάνα δυο τρεις και δουλεύανε, κάτι φτιάχνανε θυμάμαι σαν πηγάδι. Βόθρο φτιάχνανε… Νερό ψάχνανε να βρούνε, αλλά… Δουλεύανε για κομμάτι ψωμί ξέρεις…

Κώστας Ζιώγας: Στο *Επταχώρι* ήταν πολλοί που φτιάχνανε κανίστρες. Βέβαια, πάθανε πανωλεθρία. Μείνανε, μείνανε. Μας είχαν έρθει οι καραμπινιέρηδες. Είχε καραμπινιέρηδες. Όχι εδώ σε εμάς.

Όταν κρεμάσανε… Ήταν τότε μεταξύ Ιταλών και Γερμανών, τον Κύρκα, τον Μοκούλη… τον Ντάφη… Είχαν έρθει τότε προτού να έρθει το ΕΛΑΣ, είχαν έρθει οι Ιταλοί, ήταν καραμπινιέρηδες με την Αστυνομία τη δικιά μας ήταν ένα και πιάνανε τον κόσμο και ζητούσαν όπλα. Κατάλαβες… Είχαν βγει ορισμένοι από εδώ και λέγανε «έχει ο τάδε»… υπόνοιες, ας πούμε… Για να ενοχοποιήσουν κάποιον το μόνο που μπορούσαν να πουν είναι

---

[540] Όταν είναι να μιλήσουν για τον Εμφύλιο αλλάζει η ροή του λόγου τους, κομπιάζουν και δυσκολεύονται αναθυμούμενοι την περίοδο εκείνη.

[541] Απευθύνεται στον Θεόδωρο Τσάγκα (σύζυγό μου) και εννοεί την μητέρα του, Αγαθή Τσάγκα.

ότι «ο τάδε έχει όπλο». Τη Λίνα τη Τζιάλλα που λέμε, τον Κύρκα τον Μοκούλη, τους κρέμασαν από την πόρτα του σχολείου. Και τους χτυπούσαν. Τον Καρανικούλη θυμάμαι, όχι τον Ντάφη… Τον Ντάφη εδώ τον είχαν στην κουβέρτα, ήμουν μικρός και πηγαίναμε από εκεί… τον φέρανε στην κουβέρτα μέσα από το ξύλο που είχε φάει και τον πήγαν στο σπίτι. Επειδή ήμασταν μικροί μένουν οι εικόνες. Τον Ντάφη τον πήγανε στην κουβέρτα στο σπίτι θυμάμαι. Για τον Καρανικούλη εγώ δεν θυμάμαι, δεν είχα ακούσει ότι τον είχαν χτυπήσει.

7.15.15 Σίμος Λάμπρος

7.15.16 Καπλάνης Σταύρος

Λάμπρος Σίμος

Χρονολογία γεννήσεως: 1928
Ιδιότητα: Κτηνοτρόφος

Καπλάνης Σταύρος

Χρονολογία γεννήσεως: 1933
Ιδιότητα: Κτηνοτρόφος

Σταύρος Καπλάνης: Γεννήθηκα το 1933.

Λάμπρος Σίμος: Θυμάμαι, εγώ, τον Κύρκα, τον είχαν κρεμάσει στο σχολείο. Αυτοί πέρασαν από εδώ. Δεν μπήκαν από το χωριό, πήγαν από εδώ από τους αχυρώνες και έκαναν τον ανήφορο και πήγαν στα *Κριθάρια*. Στη *Λιάσκα*. Οι πρώτοι Αλπινιστές πάνε από εδώ… Τέλος πάντων, εγώ θυμάμαι αυτό που ήταν με τα ζώα. Πέρασαν με τα ζώα από τους αχυρώνες και πήγαν επάνω στα *Κριθάρια*. Εκεί σαν νύχτωσε μείνανε εκεί το βράδυ τα ζώα. Και τους πήραν χαμπάρι… μία διμοιρία ήταν, ένα «γιούργια» τους έκαναν και διαλύθηκαν αυτοί. Διαλύθηκαν αυτοί. Αυτοί δεν είχαν όρεξη για πόλεμο. Δεν είχαν όρεξη. Πάνε οι Αλπινιστές εξακόσιοι τόσοι μπροστά. Αυτοί ήταν μεταγωγικό. Αυτό που λέει ο Σταύρος, τους έκοψαν, είχαν κοπεί και είχαν μείνει στα *Κριθάρια* στον καταυλισμό. Μετά ήρθε ο Δαβάκης και τους έκοψε στη μέση και έμειναν από εδώ. Ενώ οι άλλοι είχαν πάει στη Σαμαρίνα.

Σταύρος Καπλάνης: Εκεί τους κόψανε στα μισά και διαλύθηκαν. Αυτό ήταν μετά. Ήταν καραμπινιέρηδες εδώ οι Ιταλοί και … Εγώ θυμάμαι, παιδί ήμουν τότε και τον είχαν κρεμάσει εδώ στο σχολείο έξω από την πόρτα με μία τριχιά. Αφού τον χτύπησαν, να φωνάζει ο καημένος… Εγώ ξέρεις που ήμουν τότε με κάτι άλλα παιδιά; Θρήνος, θρήνος. «Μανούλα μου, μάνα, μάνα». Αφού τον χτύπησαν, τον χτυπήσαν, τον παράτησαν μετά, έλυσαν την τριχιά…, ξέρω γω, και διπλαρώθηκε καταγής. Και τη Λίνα την Τζιάλλα, το θυμάμαι. Λοιπόν, την έμασαν σε μια κουβέρτα και την πήγαν μέσα. Αυτό θυμάμαι και τίποτε άλλο. Αυτό θυμάμαι. Χρόνια δύσκολα τότε. Πω, πω, πω!!! Αυτά που κρεμάστηκαν έγιναν μετά το ’40…

Όταν ήταν να φύγουν για επιστράτευση, χτυπούσαν οι καμπάνες,ναι και τους πήγαμε στην *μεγάλη Ράχη* πέρα και έκλαιγαν μάνες και… Μάλιστα η Γιάνναινα, εδώ, η Λαντζάραινα, ήταν λεχώνα η γυναίκα. Είχε γεννήσει… ήταν πεθαμένη και τον άνδρα της τον πήραν, έφυγε, πάει. Ο Γιάννης ο Λαντζάρης μετά παντρεύτηκε και πήρε την…, η πρώτη η γυναίκα ήταν πεθαμένη, την είχε πεθαμένη μέσα στο σπίτι. Έφυγε, τον πήραν… Το θυμάμαι

καλά αυτό. Καθόμασταν τότε στη μεγάλη Ράχη εκεί πέρα και φώναζαν «άντε, γεια σας» και έτρεχαν να πάνε για τον πόλεμο.

Σταύρος Καπλάνης: Με λίγα λόγια οι Ιταλοί δεν είχαν όρεξη για πόλεμο. Αυτοί είχαν τις κιθάρες που περνούσαν από εδώ… Παρ' όλο που ήταν νηστικοί και γυρνούσαν στα σπίτια να τους δώσουμε κανένα κομμάτι ψωμί…

Κωνσταντίνος Ζιώγας.: Θυμάμαι καθόμασταν στην αυλή και περνούσαν πάνω από το δρόμο. Και είχε έρθει ένας-ένας ήθελε να βρει να φάει. Και είδε και τα μικρά εκεί τα (…) και έλεγε «bambino, bambino, bambino». Την ώρα εκείνη που ήρθε η διμοιρία, πέρασαν σκόρπισαν από πάνω από εμάς και μόλις είδαν στρατιώτες τα παράτησαν καταγής και είχαν έρθει εδώ μέσα στον…

Σταύρος Καπλάνης: Οι Γερμανοί ήταν μπεσαλήδες. Ναι. Τότε εμείς ήμασταν έξω, Θόδωρε. Αφού είχαμε μάθει ότι θα περάσουν οι Γερμανοί, πήραμε ό,τι είχαμε, τα είχαμε βγάλει έξω από το χωριό. Και εγώ τότε ήμουν με τη μάνα μου εκεί στη Μούζα, πως το λένε… Εδώ που κάνουμε τον ανήφορο για να πάμε στο… Εδώ χαμηλά ήμασταν εμείς. Εκεί θυμάμαι εγώ τότε δύο Γερμανούς που βγήκαν έξω, έξω από το χωριό. Ξέρεις γιατί βγήκαν; Είχαν δει έναν γάιδαρο εδώ στο στενό. Ήταν το δικό μας. Και επειδή αυτοί δεν μπορούσαν να περπατήσουν, είχαν κουραστεί, θεώρησαν σωστό να πάρουν το γάιδαρο. Και εμείς νομίζαμε… Και μόλις τους είδαμε, ε.. ρε και κάνουμε τον ανήφορο να ανεβούμε ο πατέρας μου και η μάνα. Είχαμε και την Βαγγελή, την είχε η μάνα μου τότε… Με τα αρνιά τότε, «μπε...» το ένα, «μπε…» το άλλο. Τέλος πάντων. Αυτοί ξέρεις τι έκαναν; Ήρθαν και πήραν το γάιδαρο, περνάνε από το χωριό και ο γάιδαρος, μόλις ήρθε στο χωριό, γύρισε μέσα στο σπίτι. Και αυτοί, οι κερατάδες, ξέρεις τι έκαναν; Άφησαν το τσιόλι από το σαμάρι… αυτό είχε νόημα. Το άφησαν για να ξέρουμε ότι ο γάιδαρος ήρθε στο χωριό, αλλά τον πήραν και φύγανε. Και τον βρήκαμε μετά από είκοσι μέρες, δεκαπέντε-είκοσι μέρες. Τον είχαν αφήσει εδώ πέρα στα χωριά αυτά. Και τότε που λες, κινάει ο πατέρας να πάει να βρει τον γάιδαρο. Κάποιος του είχε πει και στο δρόμο που ερχόταν βλέπει τους Γερμανούς πάλι. Οι Γερμανοί τον πέρασαν για πράκτορα. Και κάνει τον κατήφορο εδώ στο Επταχώρι, πήρε ένα ρέμα-ρέμα-ρέμα, τα αυλάκια εκεί που έπιναν το νερό και πότιζαν τα αλώνια και ευτυχώς χώθηκε μέσα σε ένα… και γλίτωσε. Αλλιώς θα τον σκότωναν. Θα τον σκότωναν. Εδώ σκότωναν άλλους και άλλους… Τον πέρασαν για πράκτορα.

Κωνσταντίνος Ζιώγας: Εδώ δεν είχαν πάρει και τον Αργύρη και τον πήγαν μέχρι το Κρυονέρι… Έτσι. Όπως τον βρήκαν τον πήραν.

Σταύρος Καπλάνης: Ήταν μπεσαλήδες οι Γερμανοί, πολύ μπεσαλήδες. Δεν φοβούνταν να βγουν από το χωριό δύο άνθρωποι… και κοντομάνικα, κοντά παντελονάκια… Που οι Ιταλοί; Οι Ιταλοί σαν τα πρόβατα πήγαιναν… Φοβούνταν. Μπεσαλήδες, πολύ μπεσαλήδες.

Κωνσταντίνος Ζιώγας: Ήταν ένας λόχος στρατιωτικά δικά μας. Τα είχαν ντυμένα αυτού, γιατί είχαν έρθει και είχαν περάσει μπροστά. Και αυτά που ήταν ντυμένοι τα είχαν αφήσει αυτού μέσα και ήρθαν οι Ιταλοί, περνούσαν οι Ιταλοί πάνω και την άνοιξαν και την μοίραζαν. Κουβέρτες.. είχα πάρει κάνα δυο-τρεις κουβέρτες.

Σταύρος Καπλάνης: Δύσκολα χρόνια, δύσκολα χρόνια. Αφού τότε τους είχαν μαζέψει τους Ιταλούς εδώ κάτω… Πώς το λένε αυτό το μέρος που πηγαίνουν για τη *Χρυσή* πέρα; Εδώ, στην *Ζούζουλη* την παλιά… δεν ήταν κάτω στο ποτάμι… Εκεί είχαν μαζευτεί όλοι εκεί πέρα, και αν περνούσε κανένας από εκεί φορτωμένος, ζητούσε το φορτίο του να το φορτωθεί αυτός και να τον βοηθήσει για να του δώσει ένα κομμάτι ψωμί. Δεν είχαν να φάνε τότε οι Ιταλοί.

Κωνσταντίνος Ζιώγας: Δούλευαν εδώ και φτιάχνανε κανέστρα, καλάθια, τέτοια…

Σταύρος Καπλάνης: Έφτιαχναν εδώ κάτω στο *Κούτσουρ*ο από πίσω. Ήταν κάμποσο καιρό εκεί πέρα.

Κωνσταντίνος Ζιώγας: Κάθισαν ενάμιση-δυο χρόνια εδώ πέρα.

Σταύρος Καπλάνης: Μετά τους μαζέψανε. Υπέφεραν και αυτοί δεν είχαν να φάνε. Όλος ο κόσμος υπέφερε τότε. Δεν πείραζαν, όχι, οι Ιταλοί. Αλλά, θυμάμαι, την κότα, κρακ το κεφάλι, μάζευε το αίμα στο παγούρι… Ναι, ναι το κάνανε σαν κουρκούτι. Ναι, για βιταμίνες, αίμα.

Κωνσταντίνος Ζιώγας: Όχι, το αίμα, το αίμα. Είχαν ξεκινήσει να πάνε να βρούνε να βόδια και περνούσαν από εκεί.

Σταύρος Καπλάνης: Μπράβο ναι. Τα είχαμε χάσει τότε. Πώς το λέγανε το ψωμί;

Κωνσταντίνος Ζιώγας: Pena, pena.

7.15.17 Σίμου Ανθία (Λάμπραινα τ' Σιμαίοι)

7.15.18 Ζιώγας Σπύρος

7.15.19 Σίμου Ανδρομάχη (Αντωνάκαινα)

Ανθία Σίμου

Χρονολογία γεννήσεως: 1917
Ιδιότητα: Αγρότισσα

Σπύρος Ζιώγας

Χρονολογία γεννήσεως: 1920
Ιδιότητα: Αγρότης

Ανδρομάχη Σίμου

Χρονολογία γεννήσεως: 1919
Ιδιότητα: Αγρότισσα

Ανθία Σίμου: Είμαι γεννημένη το 1917. Το 1940 είχα και τη Φωτίτσα μου, στον πόλεμο… Τον Κώστα τον είχα το '38, το '40 έκανα τη Φωτίτσα… Ήμουν λεχώνα στον πόλεμο και έπιακε το φθινόπωρο… Τρεις μήνες… 23 χρονών. Χτυπούσαν και οι καμπάνες… Ήταν την Κυριακή το βράδυ, βάρεσε… γύρισαν και είπαν «πόλεμος, κηρύχτηκε πόλεμος». Άντε γύρισαν εδώ στον Σπύρο Τσουμάνη, ήταν ο μπάρμπα-Αναγνώστης πρόεδρος και είπε, «τώρα να πάω να φωνάξω να βγουν», δεν είχαν πάει εκείνη την ημέρα…

Σπύρος Ζιώγας: Τι λες μωρέ; Εγώ θυμάμαι γυρνούσαν στην καλύβα και ήρθε η Όλγα και μας φώναξε. Ήταν τον Οκτώβριο στις 28 Οκτωβρίου. Τη Δευτέρα το βράδυ. Την Τρίτη το βράδυ έπιασε μία βροχή τρανή. Όσο να κάνουμε έτσι, «διέφυγαν οι Ιταλοί, τους διέλυσαν τους Έλληνες». Ο Λάμπρος ο δικός μου, ήταν στο *Μπουραζάνι*. Ήταν εκεί στο *Μπουραζάνι*, αυτός ήταν του μηχανικού και τον διατάζει ο μπάρμπας ο Νικόλας, ο μπάρμπας ο δικός σου, τον είχαν σαν δικό τους και λέει ύστερα «να πάτε». «Θα πάμε», λέει ο Λάμπρος. «Θα πάτε να τη χαλάσετε», λέει. Πάνε και τη χάλασαν και πλακώνουν οι Ιταλοί λέει, που δεν ξέραμε τι να κάνουμε, λέει. Τους Ιταλούς, όταν ήταν το τάγμα ήταν εδώ, αυτοί από τα Τρίκαλα πού ήταν, αυτοί σκόρπισαν και διαλύθηκαν. Μόνο το Τάγμα Κονίτσης, αυτοί που ήταν εδώ από τα χωριά, αυτοί κράτησαν, αυτοί χτύπησαν τον *Αη Λια,* τον Δαβάκη. Αυτοί πήγαν στο *Επταχώρι* και από αυτούς… όχι ο άλλος ο στρατός. Είμαι γεννημένος το '25, ε, πώς δεν θυμάμαι! Εδώ στο χωριό ήμουν. Βγήκε ο Γιάννης ο Ντάφης και ο Κώστας ο Καρανικούλης, αυτός ο πρόεδρος ήταν… Αυτοί ήταν στην Αργεντινή και ήξεραν τα ιταλικά και μιλούσαν με τους Ιταλούς.

Ανθία Σίμου: Γύρισαν στους αχυρώνες του *Καλιακούρα*… Ήταν εκεί οι αλπινιστές. Αυτοί με το φτερό! Πέρασαν από εδώ. Στο φτερό είχαν τέτοια… Εμείς ήμασταν εδώ μέσα, είχα τον πεθερό μου και βγαίνει ο Ντάφης, βγήκαν στους αχυρώνες έβαλαν πυρ στους αχυρώνες εκεί… και βγαίνει ο Ντάφης και σήκωσε μία πετσέτα σημαία. Τη σήκωσε ο Ντάφης με τον Καρανικούλη τον Κώστα… Ήταν πρόεδρος τότε ο άνθρωπος. Και ξεκίνησαν ύστερα πέρασαν, οι πεζοί περνούσαν εδώ. Οι άλλοι κρατιόνταν από τις ουρές από τα άλογα και περνούσαν ήρθαν ίσα από κάτω από την εκκλησιά στους αχυρώνες επάνω, προχώρησαν από εκεί. Κάτω από το σχολειό… εκείνο τον δρόμο.

Είχαν χάρτη αυτοί που πήγαιναν, αλλά είπαν «να ζυμώσετε, θα περάσει στρατός και θα θέλει ψωμί». Ο πεθερός μου ήταν μέσα, η πεθερά μου ήταν από έξω… Πέρασαν, πάνε επάνω οι Ιταλοί. Ύστερα βγήκαν πάνω εκεί πάνω στα *Κριθάρια* που ήταν ο καταυλισμός εκεί και ύστερα είπαν ότι ήταν εκεί καταυλισμένοι από κάτω εκεί και τη νύχτα βγήκε ο Δαβάκης είπαν. Το παραμύθι αυτό… είπαν ο Δαβάκης ήταν στο μοναστήρι και είπε… είχε πάει μία Παναγία στον ύπνο του και λέει «μην κάθεσαι, βγες στον Προφήτη Ηλία να τα σπάσετε». Τώρα, έτσι έλεγαν εκείνοι. Και βγήκαν εκείνοι, αλλά ετούτοι ήταν από κάτω καταυλισμένοι. Εκείνοι βγήκαν στο ύψωμα στον *Αη Λια.*

Σπύρος Ζιώγας: Ο στρατός βγήκε από μέσα από το Μοναστήρι, μπήκε μέσα στις Οξιές και βγήκε ακριβώς στο *Κρυφό* και εκεί τους έκοψε. Δεν το περίμεναν αυτό. Οι Ιταλοί ήρθαν από εδώ να πάνε από την *Καλαμπάκα* και να πάρουν τα τρένα να πάνε για Αθήνα. Από αυτό τον δρόμο. Οπισθοχώρησαν προς τα κάτω δηλαδή, φύγανε.

Ανθία Σίμου: Οπισθοχώρησαν. Ο πατέρας μου.. εδώ στου Καλιακούρα μπροστά, τι έπαιρναν… κότες, γουρούνια… Έπιναν το αίμα. Σκέτο το αίμα. Το έστριβαν το κεφάλι, το έκοβαν… «Γκαλίνα, γκαλίνα»[542]…

Σπύρος Ζιώγας: Ο πατέρας ο δικός μας ήταν Αμερική και δούλευε με τους Ιταλούς. Όπως εγώ τώρα μπορώ να συνεννοηθώ με τους Ιταλούς. Όχι καλά, αλλά[543]... Και τότε παρουσιάστηκαν εδώ στο χωριό καμιά δεκαπενταριά Ιταλοί και πήρε αυτός και πάει και τους παρέδωσε στους στρατιώτες. Και οι στρατιώτες ήρθαν να τους πιάσουν τους Ιταλούς. Λέει ο πατέρας «στοπ», λέει. «Τα παιδιά παραδίδονται». Και τους σταμάτησαν οι στρατιώτες. Σκόρπισαν οι Ιταλοί ύστερα. Ήταν και φιλότιμοι οι Ιταλοί… Πώς λέει, «una fatsa, una ratsa».

---

[542] Η κότα στα ιταλικά.

[543] Η ελλειπτική φράση συμπληρώνεται με τα εξωγλωσσικά και παραγλωσσικά μηνύματα που συμπληρώνουν τον προφορικό λόγο.

Ανθία Σίμου: Αφού η μάνα μου πήρε το Σταύρο, ήμασταν κρυμμένοι και πήρε το παιδί και πάει να δει εδώ το σπίτι πέρα και εκεί που πάει, πάει ένας Ιταλός. «Piccolo, piccolo», έλεγε, και είχε μία σπούνα[544] άσπρη, βλάχικη και το κουκούλωσε το παιδί. Το πήρε η μάνα αυτή, ήρθε πάλι πέρα, του δίνει και μία βελέντζα κόκκινη της μάνας.

Σπύρος Ζιώγας: Πέρασαν από το *Ντέντσικο* και πήραν βελέντζες από εκεί, από την *Αετομηλίτσα*, είχαν οι Βλάχοι αυτοί. Πήραν από εκεί… και τους παράτησαν εδώ στα *Κριθάρια* απάνω. Αυτού που τους έκοψαν ύστερα, οι μισοί είχαν προχωρήσει μέσα για το *Ρωμιό* και τους έκοψε ο Δαβάκης ύστερα εκεί, αλλά τους έκοψαν το Τάγμα Κονίτσης, όχι ο άλλος ο στρατός. Ήταν το Τάγμα εδώ Τρικάλων, χάθηκαν ντιπ…

Ανθία Σίμου: Έχασαν οι Ιταλοί ύστερα. Ήρθαν πιο κάτω όλοι, κοιτούσαν πού να πάνε. Δεν ήξεραν πού να πάνε ο κόσμος. Τ'ν άλλ' τ' μέρα, με τρεις μέρες, ήταν οι χωριάτες εμείς εδώ πλατσικολόι. Πήγαν εκεί στα *Κριθάρια* που ήταν τα ζώα καταυλισμός. Πήγαν ο κόσμος πήραν, αλλά και τι έπαθαν. Ο Παύλος ο Κωστάρας, ο μπάρμπας μας, ο Ανδρέας επάνω, τ'ς χόρεψαν στο ταψί.

Σπύρος Ζιώγας: Ο μπάρμπας ο Γιάννης ήταν έξυπνος και τα έκρυψε.

Ανθία Σίμου: Δεν ξέρω… μια φορά τους βάρεσαν, τους τιμώρησαν. Και κινάει το χωριό όλο. Πήγα και εγώ. Ρουχισμό έπαιρναν. Φτυάρια, κασμάδες... Εγώ βρήκα και γάλα ευρωπαϊκό και πήρα τρία και αυτό ήταν σαν κολοκύθα μέσα βρασμένα. Τα πήρα.

Ανδρομάχη Σίμου: Εγώ είχα βρει φωτογραφική μηχανή που είχα πάρει, και μου την πήρε ο Κατσικάς εμένα. Μα δεν ήξερα. Είμαι γεννημένη το 1927, ήμουν 13 χρονών. Πήγαινα με τη Μαρία του Γαλανού, με έπαιρνε και εμένα από το κοντό, όπου πήγαινε αυτή και πήγαμε και βρήκα μία φωτογραφική μηχανή. Δεν την ήξερα και ήταν και αυτός εκεί και λέω εγώ «τι είναι τούτο μπάρμπα;» και μου την πήρε την μηχανή και δεν μου την έδωσε. Ύστερα που την είδαν οι άλλοι… «Να…» με μάλωναν εμένα γιατί την έδωσα. Σάμα ήξερα τι ήταν. Δεκατριών χρονών κορίτσι ήμουν.

Ανθία Σίμου: Αντίσκηνα παρδαλά, τώρα βγήκαν πράσινα σε όλο τον κόσμο. Και τα είχαν αυτοί… Και φτυάρια και κασμάδες και… Εγώ πήρα δυο φτυάρια. Πήρα και μία καραβάνα. Όσο να πάμε ως απάνω… βάρεσε ο στρατός ύστερα. Βάρεσε το στρατό και έφ'καμε σκυφτά σκυφτά. Με τ'ς Γερμανοί, εμείς ήμασταν στου Κατσικούλη. Εγώ ήμουν πέρα…

Σπύρος Ζιώγας: Οι Γερμανοί πέρασαν από εδώ. Ξεκίνησαν από την Κόνιτσα, αλλά οι αντάρτες του ΕΛΑΣ που ήταν δεν τους πείραξαν, οι Γερμανοί δεν τους πείραζαν, δεν

---

[544] Το σιγκούνι της παραδοσιακής ηπειρώτικης στολής.

πείραζαν. Λοιπόν, πέρασαν από εδώ, από το χωριό μέσα. Μόνο έκατσε ο πάππους ο Νάσος ο Βασίλως. Μόνο αυτός έκατσε στο χωριό, κανένας άλλος. Πέρασαν τον Κατσικούλη, μέσα από τον κόσμο γομάρια τότε, ούτε γύρισε μάτια ένας να κοιτάξει. Και όταν βγήκε από πάνω ήταν ο Ευριπίδης, αυτός ο συγχωρεμένος ο Ευριπίδης με τα κατσίκια. Γυρνάει ένας στρατιώτης και πάει και πήρε ένα κατσίκι και γύρισε ο Ευριπίδης να κλαίγεται που του πήρε το κατσίκι. Ήξερε ο Ευριπίδης; Μικρό παιδί ήταν. Και γυρίζει ο αξιωματικός, τον χαστούκισε, τον δικό του τον στρατιώτη, και το γύρισε και το κατσίκι εκεί που ήταν τα άλλα. Και από εκεί πήγαν και έκαναν τον κατήφορο και έπεσαν στο ποτάμι. Τον Γερμανό τον ίδιο, και πάει και άφησε πάλι το κατσίκι μέσα με τα άλλα. Και μετά ύστερα, μόλις προχώρησαν, μπήκαν στο *Επταχώρι* επάνω, εκεί με το στρατό, με τους αντάρτες του ΕΛΑΣ, ήταν και τρεις αξιωματικοί Εγγλέζοι. Και μόλις βγήκαν επάνω από το *Επταχώρι*, εκεί τους έβαλαν οι Εγγλέζοι οι αξιωματικοί, το έκαψαν και μόλις προχώρησαν από πίσω δεν άφηναν ούτε γελάδια, ούτε πρόβατα, ούτε γίδια. Αλλά από εδώ από εμάς δεν πείραξαν. Δεν τους πείραξαν, δεν πείραζαν.

Ανθία Σίμου: Εδώ στο σπίτι το δικό μας, εμείς ήμασταν έξω και ήρθαμε το βράδυ να πάρουμε τίποτε από το σπίτι. Και ήρθαμε και βρήκαμε το τραπέζι αυτό στην αυλή έξω. Καρέκλες, είχαμε οκτώ καρέκλες και έφερναν γύρα-γύρα και κάθονταν. Αλλά δεν πείραξαν τίποτε. Ήταν ο πεθερός μου και ο πεθερός μου του έκανε με το χέρι… «Τι κάνεις έτσι;», του λέω. «Τι κάνω μωρέ κορίτσι, τι κάνω; Έφαγα τη ζωή μου όλη να το φτιάξω αυτό το σπίτι. Τώρα τι θα γίνει;». Αλλά δεν μας πείραξαν. Με τρεις τέσσερις μέρες είπαμε θα πάμε στο χωριό εγώ με τον πεθερό μου πάλι. Ήρθαμε εδώ, ερημιά εδώ… Βγαίνουμε στον *Αι Θανάση*, είχα εγώ τον Θωμά…

Σπύρος Ζιώγας: Αλλά ήταν τρεις, από τρεις μεριές. Μία από πέρα από τη Ζέρμα, μία από εδώ τα μεταγωγικά μέσα στο ποτάμι. Και οι άλλοι πάλι από το Κεράσοβο πέρασαν στο Μοναστήρι της Φούρκας και έφτασαν κάτω.

Ανδρομάχη Σίμου: Δεν έκαναν οι Γερμανοί τίποτα. Τίποτα. Εδώ δεν πείραξαν, αλλά αλλού…

Σπύρος Ζιώγας: Οι Γερμανοί, **ε**ίπα, είχαν τέτοια… έναν σκοτώνεις, πενήντα θα σκοτώσουν.

Ανδρομάχη Σίμου: Ήμασταν έξω εκεί και έβγαιναν οι καπνοί μωρέ στον Θεό! Ήμασταν εμείς από κάτω εκεί στο χωράφι και λαλούσαν οι πέτεινοι. Είχε πάρει και αυτά ο πατέρας… πώς τα λένε… Τα κουνέλια. Είχε και τα κουνέλια ο πατέρας μου. Δεν τα πείραξαν. Πήραν το δρόμο… σκιάζονταν και αυτοί. Ο Καραγκούνης φώναζε που είδε τ'ς Γερμανοί έρχονταν. «Κατερίνα!» φώναζε. Ο Ανδρέας ο δικός μας επάνω, του Ευριπίδη ο πατέρας, βγήκε στο

εικόνισμα, στο Πυρί, και φωνάζει «Ε! χωριό» και ο Παύλος ο Γκιζάς, ο Βασίλης… «Να ’ρθείτε επάνω. Όλο το γυναικόπεδο να τραβηχτεί επάνω. Περνούν οι Γερμανοί», λέει.

Σπύρος Ζιώγας: Εκεί ήμουν εγώ με τα γίδια. Στο χωριό έμεινε μόνο ο πατέρας ο μπάρμπα Θανάσης… Αυτός άμα έσκουζε… Μόνο αυτός έκατσε και τους έβγαλε και τσίπουρο να πιουν και τον έβαλαν πρώτα να πιει αυτός και μετά ήπιαν. Δεν πείραξαν τίποτε. Και εγώ τσακώνομαι τώρα με πολλούς εδώ. Ήταν κατακτητές, λέει, τι γύρευαν εδώ; Αυτοί πήγαιναν, λέω… Με τους Εγγλέζους είχαν, δεν είχαν... Εάν κέρδιζαν, λέω, τον πόλεμο ετούτοι, ήταν πιο φιλικοί και με τους Εγγλέζους καλά και με τους Γερμανούς. Και δεν έπαθαν τα χάλια… Και πού είναι η υποστήριξη στους Εγγλέζους, λέω. Μας έφεραν τον Εμφύλιο Πόλεμο και σκοτωνόμασταν. Έδωσαν στους Τούρκους την Κύπρο, λέω, ποια ήταν η ωφέλεια από τους Εγγλέζους; Ήταν κατακτητής, λέει, ε, ήταν κατακτητής, λέω. Όπως διοικούσε ο Πρωθυπουργός… Τι μπορούσε να κάνει αλλιώς;

Ανθία Σίμου: Να, οι Ιταλοί πέρασαν ύστερα και γύρισαν ο κόσμος, και γύρισαν αυτά τα μουλάρια που… και γιόμισε εδώ επάνω πήγαιναν τα ζερβά, τα ζερβά για να πάνε Ιταλία. Πράγματα μάνα μου… Χάθηκαν ο κόσμος… Πράγματα καταγής… Τα πήρε ο στρατός αυτά. Αυτά έφυγαν για να μην αιχμαλωτιστεί ο κόσμος. Πήγαινε στο βουνό. Εκεί πάνω ύστερα που πήγαμε εμείς στα χωράφια πάνω, εκεί ήταν γεμάτο πράγματα ψόφια καταγής… Κόκκαλα! Γεμάτα… Γεμάτα… Οι καραμπίνηδες[545] ύστερα έδιναν και απόδιναν, τους κρεμούσαν… Χάλευαν[546] όπλα… Κρέμασαν… Τον Κύρκα.. Τι ξύλο έφαγε ο Κύρκας! Τη Λίνα τη Τζιάλλα…

Σπύρος Ζιώγας: Αυτά έγιναν από το ίδιο το χωριό. Και όσοι ήταν σταμπαρισμένοι τους έλεγαν «όπλα». Και εγώ είχα έναν… Πήραν και τον Βασίλη τον αδερφό μου και εδώ στο παλιό… είχα ένα παλιό όπλο και εγώ το έκρυβα. Και ήμουν με τα γίδια και ήρθε η Βασίλαινα και της λέει ο Δηλαδής «ωρέ, ένα κομμάτι ας είναι», λέει, και ήρθε η Βασίλαινα με βρήκε στο Σιακωτό με τα γίδια και μου είπε και της λέω «εδώ το είχα κρυμμένο εγώ». Και το πήραν και έτσι γλίτωσε. Ένα παλιοντούφεκο ήταν…

Ανθία Σίμου: Χτυπούσαν… Και αν πεις από τους αντάρτες ύστερα… Να πεις από τους αντάρτες… Τι τραβήξαμε εμείς παιδάκι μου! Έμειναν οι αντάρτες… Άιντε… Έφευγαν οι αντάρτες, έμενε το στρατό…

---

[545] Εννοεί τους καραμπινιέρηδες, δηλαδή τους Ιταλούς χωροφύλακες.
[546] Σημαίνει «ζητούσαν».

7.15.20 Κρούλης Νικόλαος

Χρονολογία γεννήσεως: 1926
Ιδιότητα: Οικοδόμος

Λέγομαι Κρούλης Νικόλαος του Βασιλείου. Και είμαι γεννημένος το 1926. Ήμουν 14 χρονών το 1940. Την ιστορία, είχα πάει με το μουλάρι στο μύλο το καλοκαίρι στο ποτάμι, συνάντησα έναν στρατιωτικό. Δεν ήξερα ποιος ήταν. Και ήταν ο Δαβάκης. Όταν ανεβήκαμε επάνω με ρωτούσε που είναι τα καζανάδικα, «Παναγία μου» και ανέβηκα επάνω. Μόλις ήρθαν πιο πάνω ήταν ο παπά Γιώργης, λίχνιζε το αλώνι, τον φώναξε «κύριε Συνταγματάρχα». Ήρθα εδώ, μου έδωσε ένα τάλιρο και έφερνα το μουλάρι γύρω από τον πλάτανο. Πήγε επάνω, αξιολόγησε κα**ι** εγκατέστησε το τάγμα του Πανταζή Τρικάλων. Θεσσαλοί ήταν αυτοί. Ο Ταγματάρχης λεγόταν Πανταζής. Εγώ ήμουν στη γειτονιά. Πηγαίναμε και περνάμε φαγητό εκεί πέρα, ήταν κάτι στρατιώτες. Όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος 28 Οκτωβρίου, ο στρατός, το τάγμα εκεί πήγανε στο ύψωμα στην *Κουνιά*. Περιμένανε τους Ιταλούς. Εγώ με τον Λία τον Τζίμα πήγαμε και εμείς. Το βράδυ πήρε ο λοχαγός ένα ξύλο και μας κυνήγησε. Από τα πολυβόλα τραυματίστηκε ένας στρατιώτης τον οποίο τον πήγανε ο Κατσιώτας ο Βασίλειος στην εκκλησία στον Άγιο Αθανάσιο. Τον κρύψανε εκεί και πηγαίνανε και του αλλάζανε τα τραύματα για να μην τον πιάσουν οι Ιταλοί. Τέλος πάντων, έπειτα ήρθαν οι Ιταλοί εδώ. Την ημέρα που κηρύχθηκε ο πόλεμος, τότε χτύπησαν καμπάνες, χτύπησαν. Έγινε επιστράτευση πιο μπροστά. Πήγαμε με τα μουλάρια στην Κόνιτσα, επίταξη. Βάζανε σφραγίδα «Ε», Ελληνικός Στρατός. Κηρύχτηκε ο πόλεμος. Την πρώτη ημέρα που κηρύχτηκε ο πόλεμος οι Ιταλοί ήρθαν το απόγευμα. Βάζανε τα πολυβόλα από πέρα. Βάζανε τους στρατιώτες, οπισθοχωρούσαν. Λοιπόν, ο λόχος ο ένας που πήγε στην *Κουνιά*, φύγανε, οπισθοχώρησαν. Ήταν του «Τζούλια», αλπινιστές.

Οι Ιταλοί ήταν οι φασίστες με τους μπερέδες με φούντες και άλλοι ήταν με δίκοχα, είχαν και φτερό. Έτσι ήταν. Ήρθαν εδώ. Όταν πήγαμε εκεί μπροστά… ο Δαβάκης είχε έδρα το *Επταχώρι*. Ήταν Διοικητής της παραμεθόριου. Τον πήραν οι πολίτες και τον βγάλανε από το Κούτσουρο στον *Αη Λια*. Τον πήγαν επάνω στο ύψωμα έτοιμο. Οι πολίτες τον πήγαν, αυτοί που είχαν εμπειρία στην Μικρά Ασία. Λοιπόν, εκεί τα μεταγωγικά, 300 μουλάρια της Μεραρχίας. Αιχμαλωτίστηκαν. Στο χωριό κάναμε πλιάτσικο. Πήραμε ό,τι είχαν. Κουβέρτες, ό,τι είχαν… στρατιωτικά. Είχαν κιθάρες, μαντολίνα… Ήταν κοντομάνικοι οι πιο πολλοί. Δεν πιστεύανε ότι θα βρουν αντίσταση. Μετά μόλις πιάστηκαν, αιχμαλωτίστηκαν τα μεταγωγικά έπιασε καιρός. Βροχή, κρύο και άρχισαν να έρχονται κατά ομάδες οι Ιταλοί χωρίς να είναι στρατός. Ήρθαν κάτι στρατιώτες από το *Επταχώρι*, τους πήραν δεκαπέντε άτομα. Αυτά ήταν.

Δεν ξέρω τι άλλο να πω. Οι Ιταλοί στην Κατοχή επιστράτευαν τους πολίτες και τους πηγαίνανε στη *Σαμαρίνα* κάποιος… πώς τον λένε[547]… Αυτός ήταν ο Ιταλός… Δεν μπορώ να τον θυμηθώ… και λέγανε «πρωτευουσιάστω Σαμαρίνα, ουντέτσος Πειραιά…». Να κάνουν πρωτεύουσα τη *Σαμαρίνα*… Βλάχικα, δεν ξέρω. Από το *Κεράσοβο* και από το *Κάντσικο* κάναν ασβεσταριές στη *Σαμαρίνα*. Τότε επικρατούσε η κλεψιά, αλλά, μόλις ιδρύθηκε το ΕΑΜ, όσοι κλέβαν, τ'ς καθαρίζαν.

Εδώ στο χωριό περάσανε πάρα πολλοί Ιταλοί. Πηγαίνανε να κυκλώσουν τα Γιάννενα. Τα Γιάννενα, το Μέτσοβο. Πήγαν μέχρι τη *Σαμαρίνα,* τη *Γομάρα*, ένα βουνό λέγεται *Γομάρα*. Οι καραμπινιέρηδες κρέμασαν ανθρώπους στην Κατοχή, για όπλα για τέτοια πράγματα. Γυναίκες… Στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις τότε πέρασαν και οι Γερμανοί… αλλά ο κόσμος είχε φύγει, είχε πάει να κρυφτεί. Οι Γερμανοί δεν κάνανε τίποτα ζημιά εδώ. Δεν κάψανε τίποτα. Δεν τους χτύπησαν οι αντάρτες.

Ο Δαβάκης είχε έναν βοηθό, δεν ξέρω τι ήταν, τον έστελνε και αυτός ήρθε μαζί μου. Εγώ είχα το μουλάρι. Είχα πάει ένα φόρτωμα ένα σιτάρι και γύρισα μετά. … και ανεβήκαμε κάτω και του δώσαμε τον χάρτη… Έκανε εκτίμηση και εγκατέλειψε το Τάγμα του Πανταζή των Τρικάλων, αλλά το Τάγμα των Τρικάλων το βάλανε στα πόδια. Αυτό ξέρω εγώ. Ήρθαν οι Ιταλοί και… κάποιοι από το χωριό μας που ήταν νοσοκόμοι στη Μικρά Ασία, ξέρανε. Αυτά ήταν. Λοιπόν, οι Ιταλοί δεν ήταν κατακτητές. Τους ακολουθούσα με το φίλο μου, μέχρι δυο χιλιόμετρα, πήραν ένα ξύλο και μας διώχνανε. Ήμασταν δεκατεσσάρων χρονών παιδιά, αλλά ξέραμε όμως.

Όταν πήγαμε να κάνουμε πλιάτσικο από τους Ιταλούς, ο Δαβάκης ήταν στον *Προφήτη Ηλία*. Δεν είχε καταλάβει τι γινόταν κάτω δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα. Οι πολίτες εδώ, αυτοί που ήταν στη Μικρά Ασία ήταν έμπειροι. Πήραν τα μουλάρια φορτώσανε υγειονομικό υλικό και όταν κατέβηκαν οι στρατιώτες του Δαβάκη τους τα πήραν όλα. Και παίρνανε. Όλο το χωριό ήταν πλιάτσικο. Οι Ιταλοί φωνάζανε κάτω εκεί, δεν ξέρω τι κάνανε εκεί… τους χτυπούσαν οι πολίτες… Πού ξέρω….

---

[547] Βλ. Κούκουνας Δ., *Ιστορία της Κατοχής*, τόμ. Β΄, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2013, κεφ. Ι: «Το Κουτσοβλαχικό και η παραχώρηση επιρροής στη Ρουμανία», σσ. 227-250, όπου λεπτομερή στοιχεία για την προπαγανδιστική δράση του επονομαζόμενου «πρίγκιπα της Πίνδου», Αλκιβιάδη Διαμάντη, υποκινητή της ρουμάνικης προπαγάνδας στα χωριά των βλάχων της Πίνδου για τη δημιουργία βλάχικης μειονότητας στην Ελλάδα με ανεξάρτητο κρατίδιο με πρωτεύουσα τη Σαμαρίνα.

Όπως περνούσαν από εδώ σφάζανε κότες. Κότες παίρνανε. Εδώ, στο μαγαζί του Βασιλούλη ήρθαν μέσα, πίνανε κρασί. Αυτά είναι ψιλοπράγματα. Πίνανε και το αίμα από τις κότες. Έτσι σκέτο. Πίνανε το αίμα.

Χωρίς κουβέρτες πήγαν επάνω στον πόλεμο. Και όταν ήρθαν οι Ιταλοί εδώ, η πρώτη φάλαγγα, άνοιξαν εδώ και λένε να τα πάρουν οι πολίτες. Τα είχε ο στρατός εδώ πέρα μέσα. Τα πήραν οι Ιταλοί και τα μοίρασαν στους χωριανούς εδώ. Όποιος πρόλαβε. Εδώ ο στρατός οπισθοχώρησε. Αλλά πάλι οι Θεσσαλοί, το Ιππικό[548] της Θεσσαλίας ήρθε και αναχαίτισε τους Ιταλούς, το ιππικό. Ήρθαν μουλάρια εδώ πέρα από τη Θεσσαλία. Το Ιππικό πρόλαβε. Οι Θεσσαλοί πρόλαβαν τους Ιταλούς, τους αναχαίτισαν. Ήρθαν εδώ και τα άλογα που είχαν δεν τα χωρούσαν οι πόρτες στο κατώι. Αυτά τα άλογα τα πήρε ο στρατός. Είχαν φορτώσει οι Ιταλοί στα μουλάρια υγειονομικό υλικό. Αλλά πήραμε και εδώ εμείς. Η μάνα μου είχε πάρει δεκαπέντε κουβέρτες. Έβρεχε.. από τέσσερις οκάδες, εξήντα οκάδες επάνω φορτωμένη. Με αυτές φτιάχνανε παντελόνια, φουστάνια… οι αδερφές μου μικρές… Ήταν μάλλινες σε καλή ποιότητα. Ήταν χονδρά ρούχα. Ύστερα αντίσκηνα που ήταν τα φτιάχναμε παντελόνια στην Κατοχή. Αυτά ήταν. Αλλά εγώ θυμάμαι, όταν ήμουν δεκατεσσάρων χρονών, είχα έρθει εδώ... Η μάνα μου με τα αδέρφια μου είχαν πάει πέρα κρύφτηκαν στο *Βαθύλακο*. Εγώ είχα μείνει. Είχαμε ένα γουρούνι και το τάιζα. Και αυτός ήταν. Ήταν πιο μεγάλος…

Το Τάγμα του Πανταζή είχε πάρει τα μουλάρια βιαίως. Τα έπαιρνε και φόρτωσαν πολεμοφόδια, τι φόρτωσαν από εδώ… Τα δικά μας τα μουλάρια, ναι. Βιαίως. Μόλις κηρύχτηκε ο πόλεμος τα πήραν τα μουλάρια. Και μετά δεν τα ξαναφέρανε, πάνε, χάθηκαν. Και μας έδωσαν τη δεκαετία του ’50 ιταλικές πολεμικές αποζημιώσεις τότε…

Τον άνθρωπο από την Σαμαρίνα τον ιταλόφιλο τον λέγανε Διαμαντή. Τον σκότωσαν επάνω στο πρώτο ΕΛΑΣ, όχι με το όπλο. Με τα παλούκια. Από το Κεράσοβο ερχόταν στο χωριό μας δεκαπέντε μέρες το κάθε άτομο να δουλέψει τσάμπα να φτιάχνουμε ασβέστη, όχι για τους Ιταλούς. Για τους Βλάχους στη *Σαμαρίνα*, τους χωριανούς. Στον ασβέστη που βγάζανε πέτρα με ξύλα… Ήταν πολλοί από εδώ..

---

[548] Πρόκειται για την Ταξιαρχία Ιππικού, υπό τον Συνταγματάρχη Δημάρατο. Βλ. Γιαννακόπουλου Α., *Πίνδος 1940-Αλήθειες που δε γράφτηκαν για τον πόλεμο 1940*, εκδ. Βασιλείου Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1972. Βλ. μαρτυρία Σεραφείμ και Ιφιγένειας Φράγκου.

7.15.21 Σιούτης Βασίλειος

Χρονολογία γεννήσεως: 1923
Ιδιότητα: Οικοδόμος

Γεννήθηκα το 1923. Το 1940 ήμουν δεκαεπτά χρονών. Όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος, αμέσως εμείς από εδώ… εγώ είχα και ένα παιδί, τον Γιώργο, πήρα τα ζώα και πήγα στο *Βαθύλακο* και τα κρύβαμε εκεί. Είχαμε πάρει και πράγματα. Μόλις πήγαμε εκεί πέρα, γίνονταν μάχη. Ήρθαμε εδώ, ήρθα εγώ να πάρω κάτι πράγματα εδώ και μιλούσε ο Γιάννης ο Πατσιωτός, έμπαιναν οι Ιταλοί μέσα. Ήξερε τη γλώσσα. Μπήκαν από εδώ… Μόλις πήγαν πέρα στη *Λιάσκα* που περνούσαν, τρέξαμε να δούμε να αγναντέψουμε πως έρχονταν οι Ιταλοί. Εκεί βλέπουμε, που λες, τους Ιταλούς από εδώ από το νεκροταφείο, προχωρούσε φάλαγγα. Ήρθαμε πάνω στον *Αη Λια*. Στον *Αη Λια* μέσα εκεί που καθόμασταν, εδώ ήταν ο στρατός οπισθοχώρησε και περνάει στον *Βαθύλακο*. Εμείς τα είχαμε στον πάτο τα ζώα κρυμμένα και βγήκε ένα έξω. Άρχισε το παιδί να κλαίει ο Γιώργος. Του λέω «πώς θα γίνει;». Λοχίας ήταν. «Θα σου δώσω ένα σημείωμα να το πας στο Επταχώρι» και πάει ο Γιάννης ο Μοκούλης μετά και το πήρε. Αλλά μόλις φύγαμε και πήγαμε ξανά εκεί, βλέπουμε εδώ στη Λιάσκα οπισθοχωρούσαν. Ήταν βασίλεμα ηλίου. «Greco, greco», λέει. Ακουγόταν το πολυβόλο από πάνω. «Greco, greco». Ο Καλιακούρας είχε κάτι μανάρια και του πήραν ένα, του έδιναν ένα χαρτί, πόσο ήταν ποιος θα ξέρει; Το έσφαξαν εκεί στο πηγάδι και το έφαγαν. Αλλά το πρωί, τα παράτησαν όλα. Πηγαίνουμε εμείς, ερχόμαστε εδώ, πήραμε εμείς κάτι σακιά, τι δεν είχε μέσα… Ξυριστικά ήταν… Ήταν οργανωμένος ο στρατός, από όλα είχε. Αυτοί τα παράτησαν και φύγανε. Πήραμε εμείς ορισμένα πράγματα, έρχομαι εδώ, ακούω εδώ πέρα εκεί απέναντι ο Βασίλης ο Ζώης είχε πάρει δύο-τρεις στρατιώτες και αυτοί ήταν στην καλύβα μέσα και έβαλαν, σήκωσαν ένα άσπρο πανί και μπήκαν και τους πήραν. Παραδόθηκαν. Και μετά από εκεί τους έφεραν εδώ. Εμείς ήμασταν στο *Βαθύλακο*, παίρνουμε τα ζώα, ήρθαμε εδώ. Αφού οπισθοχωρούσαν. Γίνονταν εδώ μέσα χαμός. Στην *Αλατσιά* που το λέμε, έρχονταν, ήταν κρυμμένοι και τους πιάσανε εκεί, τους έριχναν… Αλλά τόσο ήταν. Ο πατέρας της… έναν ανεφοδιασμό στα κριθάρια… τι δεν είχαν; Τα παράτησαν όλα.

Ήταν και λίγοι Εγγλέζοι. Που πας και βάζεις… να γυρίσει η φάλαγγα δηλαδή πίσω εδώ… Φάλαγγα ολόκληρη. Αλλά το ευτύχημα ήταν, αν μια τουφεκιά να έριχναν…

Οι παππούδες έλεγαν ότι πέρασε ο *Άγιος Κοσμάς*. Περνούσε από εδώ και έλεγε, «να έχετε την σακούλα με το αλάτι κρεμασμένη στην πόρτα», δηλαδή να σας χτυπήσουν να καταλάβετε, να το πάρετε. Το αλάτι ήταν το κυριότερο. Και έγινε αυτό. Έγινε. Δεν είχαν αλάτι. Κρέατα είχαν, αλλά δεν τρώγονταν. Ντιπ ανάλατο, δεν τρώγονταν. Ο Βασίλης ο

Ζούρας, εδώ είχε μία σακούλα κρεμασμένη, ήταν τσομπάνος, πίσω είχε κάτι πρόβατα. Περνούσαν εδώ, αλλά είχε ένα, το έψηνε στο φούρνο το δικό μας … τάκα - τάκα, είχε αλάτι, έριχνε. Έλεγε η μάνα «Βασίλη, άσε αυτό μου χρειάζεται εμένα δεν έχω άλλο».

Οι Ιταλοί μπορούσαν να βάλουν να μας σκοτώσουν κιόλας. Παίρνουμε με τον πατέρα κουβέρτες άσπρες, κάναμε τον κατήφορο εκεί… Ήμασταν πολλοί εκεί που κάναμε πλιάτσικο. Ο Δασκαλάκης ο Γιάννης… Αλλά τους έκοψαν μέσα… Αυτού είχαν εφοδιασμό. Οι άλλοι οι αλπινιστές που ήταν είχαν πάει μέχρι τη *Σαμαρίνα* επάνω. Αλλά τους έκοψαν στη μέση. Από εκεί κλείστηκαν αυτού… στρατός… από εδώ από κάτω προχωρούσε… Από εδώ όλα τα φυλάκια, αυτός που ήταν στο *Επταχώρι* τα έμασε και αυτό ήταν καλό. Βγήκε από εδώ *Βαθύλακο, Μηλιά*, επάνω, *Εικόνισμα.* Τους έκοψαν στη μέση. Αυτό ήταν στρατήγημα το πρώτο. Αυτά που λες. Ταλαιπωρίες εδώ, στρατός… Την κλάση τη δική μας δεν μας την είχε πάρει. Πηγαίναμε και φορτώναμε, κουραμάνες να τα πάμε στην Αλβανία μέσα. Γεμίζαμε τα μουλάρια να ανεβούμε στο *Ασημοχώρι* επάνω και πίσω ήταν ο δρόμος από τότε έτσι, αλλά πάγος, χιόνι… Τα ζώα τα πιάναμε πίσω από την ουρά. Τα αεροπλάνα έρχονταν. Αμέσως εμείς, παίρνουμε εμείς… Τριάντα ζώα… Τι να κάνουμε και εμείς; Μέσα στην κάπα έβαλα ένα ζευγάρι άρβυλα. Τέλος πάντων. Εμείς εδώ περάσαμε άσχημα χρόνια. Και με τα αντάρτικα. Εγώ έκατσα μέχρι τελευταία… Είχα το χαρτί. Μόλις παίρνω το χαρτί, να με πελεκήσουν. Με πήγαν αυτού… «Άκου, λέει, και το χαρτί που έχει είναι παλιότερου γιατρού από εμένα, λέει. Έχει δίκιο», λέει. Αλλά με συμβούλεψε σαν πατέρας…

7.16 Εφαπλωματάς Κώστας

Χρονολογία γεννήσεως: 1931
Χρόνος καταγραφής: 14/3/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Βυρσοδέψης και νοσηλευτής

Στο κάστρο μέσα, στους φιλοσόφους[549], κάτω από το *Ασλάν Τζαμί* είχε δημιουργηθεί το Στρατηγείο[550], το ’41, εκεί ήταν σε γραφεία χωρισμένα με σιδερένιες πόρτες. Ήταν οι στρατηγοί οι μεγαλύτεροι. Ο τότε Μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυρίδων Βλάχος[551] πάντοτε πήγαινε στο Στρατηγείο. Όταν ελευθερώθηκε η *Κορυτσά* τον είδα κι εγώ, δόξα τω Θεώ, που βγήκε κατά έναν τρόπο, τρέχοντας, όσο μπορούσε, γέροντας, και, τελικά, ανέβηκε σ’ ένα πεζουλάκι και λέει: «*Ούτοι εν άρμασι και ούτοι εν ίπποις, εμείς δε επί τω Θεώ τω Κυρίω*». Από τον ψαλμό της Μ. Εβδομάδας, της Μ. Τεσσαρακοστής. Και χαρήκαμε πολύ, όλοι τον χειροκροτήσαμε και τέλος πάντων, δεν τη κράτησ’ τη χαρά για τον εαυτό του, βγήκε να τ’ μεταδώσ’… βγήκε στη σπηλιά του Φιλοσόφου, κάτω, που ήταν ένα άγαλμα του Αχιλλέως Πάλλη, του συγγραφέως, το ’ριξε ένα αυτοκίνητο τελευταίως. Και αφήνανε και ορισμένους να μπουν, γιατί δε χωρούσαν όλα τα άτομα, αλλά εμάς μας άφηναν επειδή μας γνώριζαν, μέναμε κι εκεί[552]. Τα γραφεία ήταν μέσα στη σπηλιά του Φιλοσόφου. Αφού είχαν έρθει ο

---

[549] Εννοεί τη σπηλιά του Διονυσίου Φιλοσόφου, του επωνομαζομένου *Σκυλοσόφου*, από τους Τούρκους, στον παραλίμνιο δρόμο των Ιωαννίνων, μετά την *Κυρά Φροσύνη*. Είναι η θέση τού μαρτυρίου του Διονυσίου Επισκόπου *Τρίκκης*, από την *Παραμυθιά* Θεσπρωτίας, ο οποίος οργάνωσε την εξέγερση εναντίον των Τούρκων το 1611, η οποία κατέληξε σε αποτυχία και οι Τούρκοι τον έγδαραν ζωντανό.

[550] Βλ. ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1985, σ. 51: *«Στις 10 Νοεμβρίου το Στρατηγείο της VIII^{ης} Μεραρχίας που βρισκόταν μέχρι τότε στο Φρούριο Ιωαννίνων, μετακινήθηκε στο χωριό Βελτσίστα (Κληματιά)»*.

[551] Για τον μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα Βλάχο και την δράση του κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο και την Γερμανική Κατοχή, βλ. Γκότοβου Αθ., «Ο Ιωαννίνων Σπυρίδων και η Γερμανική Κατοχή: η αγωνία του κληρικού για το ποίμνιο και η ιδεολογικές ανάγκες του πρώιμου εμφυλίου», *Εκατονταετηρίς Σχολής Βελλάς (1911-2011). Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου 6-9 Οκτωβρίου 2011*, Βελλά Ιωαννίνων 2013. Βλ. και μαρτυρία Παναγιώτη Γκούμα.

[552] Ο Κωνσταντίνος Εφαπλωματάς είναι γόνος οικογένειας Ταμπάκηδων, βυρσοδεψών, οι οποίοι είχαν τα βυρσοδεψεία τους στην οδό *Γαριβάλδη*, από τη *Γιοσέφ Ελιγιά* μέχρι τα *Σφαγεία*, κοντά στη *Σκάλα*. Η συνοικία ονομάζεται *Ταμπάκηκα*. Για τους *Ταμπάκηδες* και την πολύ ενδιαφέρουσα πορεία τους, συνυφασμένη με την ιστορία των Ιωαννίνων, μας μίλησε αρκετά ο αείμνηστος, πια, (από το Μάιο του 2014), Κώστας Εφαπλωματάς, καταθέτοντας μας πολύτιμα στοιχεία. Το μεγαλύτερο μέρος της συνέντευξης αφιερώθηκε στην ιστορία των Ιωαννίνων και της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της πόλης. Για την διασφάλιση της φυσικής ροής του λόγου, δεν παρενέβην,

Παπάγος, ο Βασιλεύς Γεώργιος, τότε, και ο Κατσιμήτρος ενδεχομένως, σε συσκέψεις. Προκεχωρημένο γραφείο ήταν στο *Καλπάκι*. Αλλά επίσημο γραφείο μελέτης και αποφάσεων ήταν ο Φιλόσοφος, κάτου. Δεν είχε δημιουργήσει κανείς φασαρία από μας και μας επιτρέπαν να πηγαίνουμε εκεί.

μέχρι να φτάσει μόνος του ο αφηγητής στα γεγονότα του Πολέμου του ’40. Ήταν από τους πιο καλούς αφηγητές, ακριβής στις πληροφορίες με ευχέρεια και συνοχή λόγου, συναρπαστικές περιγραφές, θαυμάσια χρήση της ελληνικής. Ο λόγος του διακοπτόταν συχνά από ένα αίσθημα συγκίνησης που τον κατείχε. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «κινητή ιστορία». Σαν να έπιανε το νήμα της παράδοσης.

7.17 Ζαβιτσάνου-Κιοσέογλου Διαμαντούλα

Χρονολογία γεννήσεως: 1936
Χρόνος καταγραφής: 17/10/2014
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Νηπιαγωγός-αρθρογράφος

[Είπε πως ήθελε να εκφραστεί γραπτώς]

Κάθε φορά που μπαίνουμε στον μήνα Οκτώβριο, στη σκέψη μας ζωντανεύουν παλιές μνήμες από την εποχή εκείνη του 1940 όπου η χώρα μας είχε υποφέρει πολλά δεινά από την Γερμανική κατοχή.

Ήταν ένα αλησμόνητο πρωινό μιας Δευτέρας της χρονολογίας 28^{ης} Οκτωβρίου του 1940, όπου στα ξαφνικά είχαμε ακούσει την τρομακτική είδηση για την απόφαση των Ιταλών που ήθελαν να κυριαρχήσουν στην Ελλάδα. Αφού είχαν λάβει την αποστομωτική ηρωική απάντηση από τον αείμνηστο κυβερνήτη τότε της Ελλάδος Ιωάννη Μεταξά «το ιστορικό ΟΧΙ», επιχείρησαν την απόφασή τους. Σαν αστραπή είχε πέσει η θλιβερή είδηση σε όλη την ελληνική επικράτεια. Εκείνη την ημέρα της επίθεσης των Ιταλών εναντίον της Ελλάδας, μας είχε ξυπνήσει το μούγκρισμα μιας σειρήνας, που ήταν τοποθετημένη στο κάστρο της πόλης μας και μας είχε κατατρομάξει όλους, μικρούς και μεγάλους. Οι γονείς μας βιαστικά μάς είχαν αρπάξει από το χέρι, τα πιο μικρά παιδιά στην αγκαλιά, και τρέχαμε να κρυφτούμε σε κάποιο σπίτι στη γειτονιά, τσιμεντένιο υπόγειο και πλάκα τσιμέντου στην σκεπή. Δεν εύρισκες εύκολα τέτοιο σπίτι, διότι σχεδόν όλα ήταν σκεπασμένα με κεραμίδι. Καταφύγια δεν υπήρχαν. Όσοι προλάβαιναν, κρύβονταν στο *Κάστρο* της πόλης μας.Τα εχθρικά Ιταλικά αεροπλάνα βογκούσαν επάνω από τα Γιάννενα ρίχνοντας τις θανατηφόρες βόμβες και σκορπούσαν τον όλεθρο και την καταστροφή. Αυτός ο πόλεμος είχε επηρεάσει κι εμάς που ήμασταν παιδιά ηλικίας του νηπιαγωγείου. Ακούγαμε τις συζητήσεις των μεγάλων και στενοχωριόμαστε κι εμείς. Όταν έφευγαν τα αεροπλάνα, οι δρόμοι είχαν μεγάλη κίνηση από ανθρώπους και τροχοφόρα εκείνης της εποχής. Όλοι βάδιζαν ανήσυχα για τη δουλειά, για τα ψώνια, όπου βοηθούσαμε κι εμείς τα μικρά παιδιά σε ό,τι μπορούσαμε. Ο φόβος και η αγωνία των μεγάλων είχε μεταδοθεί και σε εμάς. Είχαμε αντιληφθεί πόσο μεγάλη συμφορά είχε πέσει στον τόπο μας. Ακολουθούσαμε τις συμβουλές των γονέων μας κατά γράμμα. Τα βράδια γίνονταν συσκοτισμός στην πόλη μας και στα παράθυρα των σπιτιών. Κάποιες καλές ειδήσεις για τις νίκες του ελληνικού στρατού μας χαροποιούσαν πολύ και χαιρόμαστε να ακούμε τα πατριωτικά τραγούδια της αείμνηστης Σοφίας Βέμπο, που ακούγαμε από τους μεγάλους.

Όμως δεν άργησαν να έρθουν δυσάρεστες ειδήσεις, ότι ο πόλεμος συνεχίζεται, γιατί έρχονται οι Γερμανοί πάνοπλοι και πολυαριθμότεροι από τους Ιταλούς και ο κίνδυνος για την Ελλάδα ήταν μεγαλύτερος. Σαν παιδιά που ήμασταν, δεν δίναμε σημασία στις λεπτομέρειες, αλλά είχαμε αντιληφθεί την ουσία των γεγονότων, ότι δεν είμαστε ελεύθεροι.

Είχαμε την ατυχία να δούμε τους Γερμανούς από κοντά, που ήρθαν με εκείνα τα μεγάλα τζέιμς, αυτοκίνητα βαμμένα μαυροladί, και τις διθέσιες μεγάλες μοτοσικλέτες τους και κατατρομάζαμε όταν τις βλέπαμε, νομίζοντας ότι θα έρθουν καταπάνω μας. Εκείνα τα χρόνια όλα τα πεζοδρόμια των δρόμων της πόλης μας ήταν πολύ στενά!

Δεν άργησε να έρθει και η πείνα, διότι τα τρόφιμα τα έπαιρναν οι Γερμανοί. Τα πέριξ των Ιωαννίνων χωριά μάς συντηρούσαν με τα λιγοστά προϊόντα τους που τα έφερναν και αυτά κρυφά από τους Γερμανούς, για να μη τους τα πάρουν, διαβαίνοντας από απόμερα μονοπάτια. Το ψωμί στους φούρνους ήταν λιγοστό και το αγοράζαμε με το δελτίο. Τα τρόφιμα έλειπαν, αλλά έλλειπαν και τα χρήματα. Η λίμνη *Παμβώτιδα* μάς είχε θρέψει με τα ψάρια της, που τελικά είχαν γίνει κι εκείνα λιγοστά και ακριβά. Σε όλα τα είδη είχε πέσει μεγάλη έλλειψη. Η χώρα μας δυστυχούσε. Στις μεγαλουπόλεις η ζωή παρουσίαζε μεγαλύτερη δυσκολία. Όσοι είχανε χωριά είχαν και τα απαραίτητα, προπαντός εκεί όπου δεν πλησίαζαν οι Γερμανοί.

Τα σχολεία μας είχαν κλείσει για λίγον καιρό. Τα είχαν επιτάξει οι Γερμανοί για τις υπηρεσίες τους. Σύντομα μάς μάζεψαν οι δάσκαλοί μας και κάναμε μάθημα στους γυναικωνίτες των εκκλησιών, όπως π.χ., στον Άγιο Νικόλαο Αγοράς Ιωαννίνων είχε στεγαστεί το 1^{ο} Ελισαβέτιο. Αργότερα είχαμε μεταφερθεί σε μια μεγάλη αποθήκη, που είχε παραχωρήσει ο έμπορος των Ιωαννίνων κύριος Δούμας[553], στην οδό *Ανεξαρτησίας*, και εν συνεχεία είχαμε μεταφερθεί στο Ίδρυμα *Μέκκειο*, στην οδό *Τσακάλωφ*, μέχρι την απελευθέρωση.

Μέσα στην πόλη μας, μας είχαν υποχρεώσει να παραχωρήσουμε από ένα ή δύο δωμάτια, ανάλογα με το χώρο που έχουμε, για να εγκατασταθούν Γερμανοί. Για αυτήν την επίταξη ήταν υπεύθυνες οι ελληνικές υπηρεσίες. Αυτή η επίταξη των δωματίων είχε δυσαρεστήσει όλους τους Γιαννιώτες, διότι φοβόμαστε να έχουμε μέσα στα σπίτια μας τους εχθρούς μας. Ευτυχώς, οι περισσότεροι είχαν δείξει ότι δεν τον ήθελαν αυτόν τον πόλεμο. Μας έδειχναν τις φωτογραφίες της οικογένειάς τους και δάκρυζαν. Σε διπλανό σπίτι ήταν φανατικοί

---

[553] Πρόκειται για τον γνωστό έμπορο και Πρόεδρο του Εμπορικού Συλλόγου Ιωαννίνων, του οποίου η οικία είχε καταφύγιο. Βλ. μαρτυρία της κόρης του Ηλέκτρας Δούμα, καθώς και του Θεόδωρου Γεωργιάδη.

Χιτλερικοί. Όταν είχαν κάψει το χωριό *Λιγκιάδες*, εκείνοι χαίρονταν και έλεγαν «*πίκολο καπούτ*».

Στο γήπεδο που έπαιζαν μπάλα τα παιδιά, πήγαιναν οι Γερμανοί και έπαιρναν τα πιο εύσωμα και τα υποχρέωναν να σκάβουν χαρακώματα για την ασφάλειά τους. Κάποια παιδιά από αυτά είχαν πάει στο αντάρτικο, κι ας ήταν μόνο δέκα τέσσερα χρονών, για να μην δουλεύουν στην υπηρεσία των Γερμανών, δυσαρεστώντας ακόμη και τους γονείς τους, που έβγαιναν στο βουνό αντάρτες σε μικρή ηλικία. Πολλοί Γιαννιώτες είχαν πάει στην Αντίσταση κατά των Γερμανών, αφήνοντας μεγάλο πόνο και αγωνία στην οικογένειά τους. Υπάρχουν πάρα πολλές αναμνήσεις από τον καθένα για τον πόλεμο του 1940, όπου η ελληνική φυλή είχε δείξει όλον τον ηρωισμό της. Η μεγάλη αντίσταση που έκαναν οι Έλληνες, καθώς και άλλες χώρες που είχαν υποδουλωθεί από τη γερμανική κατοχή, έφεραν την κατάρρευση των Γερμανών που είχαν κρατήσει μια τετραετία και πλέον, ακόμη, κυρίαρχοι στην Ελλάδα.

Όταν ήρθε η ποθητή απελευθέρωση από τους Γερμανούς, αυτήν την μεγάλη χαρά την είχαμε αισθανθεί με πολλή συγκίνηση κι εμείς τα παιδιά. Όμως, δεν είχαμε προλάβει να χαρούμε για πολύ καιρό, διότι είχε έρθει ο αδυσώπητος εμφύλιος πόλεμος, για να αμαυρώσει όλον τον ηρωισμό των Ελλήνων. Κι εμείς τα παιδιά, που μέσα σ’ αυτά τα χρόνια είχαμε μεγαλώσει, ο εμφύλιος πόλεμος μας είχε συνταράξει και ένα μεγάλο Γιατί; Γιατί να σκοτωνόμαστε Έλληνες με Έλληνες; Γιατί;

7.18 Ηλιοπούλου-Καλτσά Ουρανία

Χρονολογία γεννήσεως: 1929
Χρόνος καταγραφής: 31/1/2014
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ελάτεια Λωκρίδος (Ν. Φθιώτιδος)
Ιδιότητα: Δασκάλα

Τότε περίπου ήμουν 10-11 χρόνων. Είμαι γεννηθείσα το 1930. Ήμουν περίπου 11 χρόνων. Όταν είχαμε πληροφορηθεί πώς ήρθαν οι Ιταλοί, οι Γερμανοί, είχαμε ανέβει με τους γονείς μου επάνω σε ένα μικρό εκκλησάκι, τους Αγίους Αποστόλους, γιατί φοβηθήκαμε μην έρθουν και μας πάρουν, δεν ξέρω για ποιο λόγο οι γονείς μου με ανέβασαν επάνω. Τελικά όταν είχαν έρθει οι Γερμανοί στην Ελλάδα, στο χωριό που εγώ έμενα τότε, δεν είχαμε… με τα άλογα ξεφορτώσαμε και κατεβήκαμε στο σπίτι. Κατεβαίνοντας στο σπίτι απ' έξω από το σπίτι μου είδαμε πάρα πολλούς Γερμανούς. Τι είχε συμβεί; Ο αδερφός μου ήταν άνθρωπος δημοκρατικός και βέβαια είχε μία γραφομηχανή στο σπίτι και έγραφε κάτι ίσως τότε για τον πόλεμο, τον ανταρτοπόλεμο και τα λοιπά. Και άνθρωποι, δεν ξέρω ποιοι, είπαν ότι ο Ηλίας Ηλιόπουλος είχε μια γραφομηχανή και είχε επικοινωνία με τους αντάρτες. Τους έλεγαν Παρτιζάνους τότε. Και ούτε προλάβαμε καν να ξεφορτώσουμε τα πράγματα μας και να τα αφήσουμε στο πεζοδρόμιο έξω, γιατί το σπίτι ήταν μεγάλο όντως. Και ήρθαν οι Γερμανοί για να βρούνε τον αδερφό μου, τον Ηλία. Υπάλληλος ήταν τότε στην εταιρεία λιπασμάτων, προσωπάρχης, πρέπει να πω. Πήραν τον πατέρα μου και είπαν «πού είναι ο γιος σας, ο οποίος είναι Παρτιζάνος και παρακαλώ να μας τον παραδώσετε». Ο πατέρας μου είπε ότι «δεν ξέρω πού βρίσκεται». Γιατί εμείς, επειδή φοβόμασταν είχαμε ανέβει πάνω στους Αγίους Αποστόλους και εκεί μέναμε. Μετά δεν μπορούσαμε άλλο, είχαν τελειώσει τα τρόφιμα και κατεβήκαμε. Τότε, δυο-τρεις Γερμανοί φύγανε, δεν ξέρω που είχαν πάει, μάλλον προς την πλατεία που ήταν πάρα πολλά αυτοκίνητα και ξαναεπέστρεψαν δεν ξέρω μετά από πόση ώρα και είπαν ότι θα κάψουν το σπίτι μας. Τότε, επενέβη ο θείος μου, γιατί το δικό μας το σπίτι το πατρικό ήταν πολύ μεγάλο και είχανε χωριστεί. Είχαμε έξι δωμάτια πάνω και έξι δωμάτια κάτω. Και περνούσαμε πάντοτε από την ίδια είσοδο. Και επενέβη ο θείος μου ο Γιάννης Ηλιόπουλος και πολύ πιο πλούσιος από εμάς που ήταν έμπορος. Είπε ότι «αυτό δεν γίνεται, γιατί πρέπει μετά ο αδερφός μου, ο οποίος είναι και φτωχός, έχει πάρα πολλά παιδιά». Ήμασταν τότε, δύο παιδιά είχαν παντρευτεί… «δεν θα μπορέσει να με αποζημιώσει». Εγένετο μεγάλη συζήτηση, να το κάψουν, να μην το κάψουν. Εμείς πάθαμε μία πάρα πολύ μεγάλη τρεμούλα. Η μαμά μου έπαθε μια λιποθυμία θα έλεγα. Εμείς ήμαστε φοβισμένες και ταραγμένες. Τελικά ύστερα από πολλή ώρα, εφόσον ο θείος μου επέμενε ότι δεν μπορεί να

καεί το σπίτι γιατί είναι μεγάλο, είπαν «Εντάξει. Τότε δεν έχουμε παρά να πάρουμε τον πατέρα, ωσότου μας παραδώσετε το παιδί του τον Ηλία τον Ηλιόπουλο, που όντως είναι Παρτιζάνος». Υπήρξε κάποιος εκεί πέρα που ήξερε κάπως γερμανικά και έκανε την μετάφραση. Πέρασε πολλή ώρα. Περάσαμε πολύ μεγάλη αγωνία. Θυμάμαι την μητέρα μου ότι είχε λιποθυμήσει. Η μεγαλύτερή μου αδερφή της έφερνε νερό και εγώ είχα μαζευτεί, ήμουν 11 χρόνων, φοβισμένη να μην καεί το σπίτι. Άκουγα το θείο που είπε ότι είμαστε κάπως φτωχοί και δεν θα μπορούσαμε να αποζημιώσουμε το σπίτι. Τελικά βγήκε η απόφαση να πάρουν τον πατέρα μου και όντως αυτό έγινε. Τον πήρανε τον πατέρα μου και έμεινε σε ένα χωριό στο *Κηφισοχώρι*, επί δώδεκα ημέρες. Ο πατέρας μου έλεγε ότι «εγώ δεν ξέρω πού είναι το παιδί μου». Ρωτούσαν την μητέρα μου. Η μητέρα μου ήταν τότε πολύ στενοχωρημένη, γιατί ήμαστε έξι αδερφές και ήταν ο μοναχογιός ο αδερφός μου και είχε υπερβολική αγάπη και ενδιαφέρον περισσότερο από εμάς. Και δεν μπορούσε να πει τίποτε, καθότι δεν ήξερε και τίποτε.

Πράγματι ο αδερφός μου είχε φύγει και είχε πάει προς τα πάνω στο βουνό. Αλλά όμως είχαν βρει την γραφομηχανή μέσα στο σπίτι μας, στο δικό μας, γι' αυτό και επέμεναν και πολύ και φώναζαν. Εγώ ενθυμούμαι και θυμάμαι ακόμη «Παρτιζάνος, Παρτιζάνος ο Ηλίας». Αφού, λοιπόν, πήρανε τον πατέρα μου και ο μπαμπάς μου ήταν και λίγο μεγαλύτερος αρκετά από την μαμά μου, κρύωσε, παρότι ήταν και καλοκαίρι, αφού ήμαστε στους Αγίους Αποστόλους και έπρεπε να πάρει κάτι χάπια. Όντως τα πήρε τα χάπια, επειδή όμως είχε πυρετό τον φέρανε και αντί αντάλλαγμα του πατέρα μου, ζήτησαν 12 λίρες τότε, το 1941. Εμείς δεν είχαμε λίρες. Είχαμε όμως τότε στις αποθήκες μας σιτάρι, βαμβάκι, καλαμπόκι, λάδια πολλά, γιατί είχαμε πολλά ελαιόδεντρα. Πήγε η μαμά μου σε έναν πολύ πλούσιο του χωριού μας και του ζήτησε λίρες. Και λέει «θα σου δώσω». Λέει «να σου υπογράψω; Δεν ξέρω και υπογραφή». «Δεν χρειάζεται τίποτε. Όταν γυρίσει ο Τάσος ξέρουμε ότι θα μας τα δώσει». Γιατί όντως ο μπαμπάς μου είχε πολύ καλή εκτίμηση και υπόληψη στο χωριό. Αυτά τα διαστήματα ήταν και Επίτροπος, ήταν και Πρόεδρος του χωριού. Αφού, λοιπόν, ύστερα από τρεις ημέρες η μαμά μου κατόρθωσε και βρήκε τις λίρες, ήρθαν οι Γερμανοί, τις πήρανε και μετά από τρεις ημέρες έφεραν τον πατέρα μου στο σπίτι. Εμείς πια όταν τον είδαμε πέσαμε όλοι επάνω, ήρθε κόσμος πολύς ενθυμούμαι και ο μπαμπάς μου ήταν πολύ φιλότιμος. Τους κέρασε, γιατί είχαμε τότε κρασιά, είχαμε τυριά, είχαμε στο υπόγειο πολλά κρασιά, γιατί ακόμη είχε χωρισμένο με τον θείο μου, ήταν έμπορος, αλλά υπήρχαν πολλά τυριά στο υπόγειο. Είχε και υπόγειο το σπίτι και όντως ακόμη υπάρχει το υπόγειο. Και έτσι τελείωσε η περίπτωσις αυτή το να μην κάψουν πλέον το σπίτι του πατέρα μου, το να επιστρέψει ο πατέρας μου και εμείς να δώσουμε 12 λίρες που πραγματικά πρέπει να σας πω μετά και εγώ

ενθυμούμαι ότι τα καλοκαίρια πηγαίναμε στα χωράφια μας, το καλοκαίρι βέβαια, γιατί εγώ πήγαινα τότε… μάλλον ήμουν στην ΣΤ΄ Δημοτικού και μαζεύαμε τις ελιές, προκειμένου να βγάλουμε το χρέος, το οποίον το βγάλαμε ύστερα από πολλά χρόνια, γιατί εν τω μεταξύ παντρεύτηκε και η άλλη η αδερφή μου, είχαμε και άλλα έξοδα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Μία λίρα θα ισοδυναμούσε με μεγάλο ποσό;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Βέβαια, με πολύ μεγάλο ποσό. Τώρα δεν μπορώ να κάνω την σύγκριση. Είχαμε ελιές και μάλιστα πρέπει να πω ότι κάποτε έρχεται ο πατέρας μου, το ενθυμούμαι αυτό, «Τριανταφύλλω θα πουλήσουμε το λάδι γιατί δεν πρέπει να ξεφύγουμε από τον λόγο μας και από την υπόσχεσή μας. Να το δώσουμε φθηνότερα». «Να το δώσουμε, λέει, Τάσο. Να το δώσουμε». «Συμφωνείς Τριανταφύλλω; Μήπως δεν μας φτάσει;». «Θα μας φτάσει. Θα κάνουμε οικονομία και θα μας φτάσει και το λάδι».

Μαρία Παπαευσταθίου: Σε ποιο χωριό μιλάμε ότι …

Ουρανία Ηλιοπούλου: Στην *Ελάτεια* Λωκρίδος, στο Νομό Φθιώτιδος. Είναι το χωριό μου στο Νομό Φθιώτιδος, στην επαρχία Λοκρίδος με πρωτεύουσα την *Αταλάντη*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος – βέβαια πιο πολύ είναι στην Ήπειρο αυτές τις αναμνήσεις των ανθρώπων – 28 Οκτωβρίου 1940, εσείς θυμάστε να σας το είπαν στο σχολείο; Μήπως το ανήγγειλε ο Διευθυντής, ο δάσκαλος;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Βεβαίως, βεβαίως. Θυμάμαι που ήρθε ο δάσκαλός μου ο κ. Καραπετσάνος, και μας είπε –δεν ζει τώρα– μας είπε ότι «καταστραφήκαμε». Ότι ήρθαν οι Ιταλοί, τώρα ήρθαν και οι Γερμανοί οι οποίοι είναι πιο ισχυροί, πιο δυνατοί και το σχολείο θα κλείσει. «Εσείς θα κάνετε –γιατί ήταν και πολύ θρησκευόμενος ο κ. Καραπετσάνος– θα κάνετε την προσευχή και ο Θεός είναι μεγάλος. Οπωσδήποτε μια μέρα δεν μπορεί οι κατακτητές να μείνουνε, δεν έχουμε τώρα Τουρκοκρατία, κάποια στιγμή θα φύγουνε». Θυμάμαι και τούτο μάλιστα και συγκινούμαι. Πού είπε ότι ο αδερφός της Νίτσας, της Ουρανίας, είναι και αυτός αντάρτης[554] –όπως τον λένε οι Γερμανοί Παρτιζάνο– «και οπωσδήποτε κάποια στιγμή θα απελευθερωθούμε». Και θυμάμαι μάλιστα τότε που όλα τα παιδιά, επειδή ήμαστε πολλά παιδιά, ήμουν πολύ πειθαρχημένη και μια καλή σχετικά μαθήτρια στο σχολείο και όλα τα παιδιά… Είχα πολύ συγκινηθεί γιατί όντως ο αδερφός μου

---

[554] Για τη δράση των Ανταρτών στη Στερεά Ελλάδα βλ. Χαριτόπουλου Δ., «Άρης ο αρχηγός των ατάκτων», εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1997, τ. Α΄& Β΄ και «Λεύκωμα από τα αρχεία της ΧΙΙΙ^{ης} Μεραρχίας Ρούμελης», Αθήνα 1995 (επανέκδοση του 1944). Γρηγοριάδης Φ., *Το Αντάρτικο. ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ, Α-Β,* Αθήνα 1964, και *Γερμανοί. Κατοχή. Αντίστασις*, Νεόκοσμος, Αθήναι 1973, κεφ. «Ο Εαμικός Στρατός στη Ρούμενη», σσ. 317-345.

ήταν για εμάς το κάτι υπέροχο και θαυμάσιο μέσα στο σπίτι μας ύστερα από τα κορίτσια, τα οποία βέβαια τα δύο είχαν παντρευτεί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ήταν πιο μικρός ο αδερφός σας;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Όχι. Ο αδερφός μου ήταν πολύ πιο μεγάλος. Ο αδερφός μου ήταν τρίτος κατά σειρά, αλλά είχαν παντρευτεί οι πρώτες δύο αδερφές μου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και θυμόσαστε πότε σταμάτησε το σχολείο; Τι εποχή ήταν αυτό; Σας είπε ο δάσκαλος; Το κλείσανε το σχολείο;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Βεβαίως το κλείσαμε το σχολείο, αλλά για κάποιον καιρό όμως δεν πέρασε ένα μικρό χρονικό διάστημα, εχτύπησε πάλι η καμπάνα του χωριού και νομίζω, αν ενθυμούμαι τώρα, γιατί πρέπει να σας πω ότι είμαι 79 χρονών και έχω περάσει, έχω κάνει και μερικές επεμβάσεις χειρουργικές και η μνήμη μου δεν είναι όπως ήταν…

Μαρία Παπαευσταθίου: Εδώ η δική μας η μνήμη έχει αρχίσει και ατονεί κυρία Ουρανία.

Ουρανία Ηλιοπούλου: Ενθυμούμαι πως… βέβαια πόσο χρονικό διάστημα πέρασε δεν ενθυμούμαι. Ενθυμούμαι όμως πώς ξανά η καμπάνα του χωριού, γιατί τότε χτυπούσε η καμπάνα του χωριού και πηγαίναμε στο σχολείο, ξαναχτύπησε και πήραμε τα βιβλία και πήγαμε. Αλλά εν τω μεταξύ πρέπει να πω ότι δεν είχε έρθει ο αδερφός μου ακόμη. Κρυβόταν. Ο αδερφός μου ακόμη κρυβότανε. Και είχαν φύγει οι Γερμανοί από το χωριό μας για λίγο. Θέλανε να μείνουνε και μάλιστα μένανε – τώρα το ενθυμούμαι – θέλανε να επιτάξουν το σπίτι μας.

Μαρία Παπαευσταθίου: Γιατί ήταν μεγάλο;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Ναι, ναι. Γιατί ήταν μεγάλο. Ήταν έξι δωμάτια επάνω…

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι Γερμανοί τα μεγάλα σπίτια τα επιτάσσανε και μένανε οι ίδιοι, βάζανε τον οπλισμό τους…;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Βέβαια. Και πρέπει να σας πω ότι το σπίτι μας, τα επάνω δωμάτια και η είσοδος που ήταν κοινή και η επάνω είσοδος και η κάτω, η κάτω δεν ήταν… είχε ωραίες ζωγραφιές, τοιχογραφίες. Όλα και τα τρία δωμάτια τα δικά μας και η είσοδος ως και τα τρία δωμάτια του θείου του Γιάννη απέναντι. Και τους είχε αρέσει και θέλανε να το επιτάξουν. Ενθυμούμαι ότι ήρθαν και κατεβήκαμε όλοι, και οι θείοι μου τα δύο-τρία τους παιδιά, και εμείς στα κάτω δωμάτια και μείνανε αρκετές… Τώρα το πόσο μείνανε δεν ενθυμούμαι. Πάντως μείνανε για λίγες ημέρες γιατί μετά έφυγαν όλοι οι Γερμανοί από το χωριό και μείνανε στα επάνω δωμάτια του σπιτιού μας. Και η μαμά μου μάλιστα μου έλεγε «μην βγείτε έξω» γιατί είχαμε σκάλα που κατέβαινε από το επάνω και η είσοδος… οι σκάλες βέβαια χωριστά του θείου από το επάνω, αλλά η είσοδος που βγαίναμε έξω από το σπίτι ήταν κοινή εντελώς. Οι σκάλες ήταν χωριστά. Και μας έλεγε η μαμά μου «προσέξτε, όταν είναι οι

Γερμανοί δεν θα βγαίνετε έξω καθόλου. Θα κλείνεστε μέσα στο σπίτι. Να φεύγουν. Είδες πώς βροντάγανε τα παπούτσια τους», έλεγε η μητέρα μου. Είχα πολύ στενοχωρηθεί. Και η μνήμη μου έχει μειωθεί κατά πολύ θα έλεγα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μια χαρά είναι…

Ουρανία Ηλιοπούλου: Τα θυμόμουνα, γιατί ήταν τόσο ζωντανά, τόσο ανεξίτηλα και οι καταστάσεις, που περάσαμε τότε που ζητούσανε τον αδερφό μου, μετά που πήρανε τον μπαμπά μου, και μετά που θέλανε τις λίρες για να επιστρέψει… Είναι όλα αυτά γεγονότα, πολύ ζωντανά και δεν φεύγουν εύκολα από τη μνήμη μου. Μας είχαν δηλαδή πολύ, πάρα πολύ κουράσει, πονέσει.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τους Γερμανούς πώς τους θυμόσαστε; Τι φορούσαν;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Στολές με κάτι εδώ πέρα.. με παράσημα, με μπότες, γιατί περπατούσαν και το σπίτι μας πρέπει να πούμε πώς είναι σε κεντρικό μέρος, λίγο πιο πάνω από την εκκλησία και ήταν ο μόνος δρόμος που ήταν άσφαλτος, γιατί πρέπει να πω πως στο χωριό μας ήταν από τα καλύτερα της επαρχίας Λοκρίδος. Η *Ελάτεια*, τα *Καμένα Βούρλα* και η *Αταλάντη*, η οποία ήταν πρωτεύουσα της επαρχίας *Λοκρίδος*. Και ακουγόντουσαν και τη νύχτα που περνούσαν, γιατί καθίσανε πέντε, έξι, δέκα ημέρες και περνούσαν την νύχτα, περιπολίες κάνανε, δεν ξέρω και ακουγόντουσαν πολύ τα βήματά τους. Γκαπ, γκουπ, γκαπ-γκουπ… και οι φωνές τους που ήταν ξενικές και αυτές μας φόβισαν πάρα πολύ. Εμένα προπαντός που ήμουν και πιο μικρή από όλα τα άλλα αδέρφια. Και μάλιστα όταν έφευγαν, αν ήμουν στην είσοδο του σπιτιού και άκουγα πώς κατέβαιναν από πάνω, αμέσως έμπαινα στο σπίτι και μάλιστα έκλεινα και την πόρτα με ένα σύρτη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πειράξανε καθόλου άλλους του χωριού;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Ναι, κάψανε δύο σπίτια. Ασφαλώς κάψανε δύο σπίτια και εμάς σας είπα δεν το έκαψαν. Παραλίγο γιατί ήταν ανταμικό το σπίτι. Τα δύο αδέρφια ήταν μαζί και έτσι είχαν χωρίσει. Βεβαίως τις περιουσίες τις είχαν χωρίσει, τα χωράφια και τα λοιπά, και απέναντι που είχαμε αποθήκες, αλλά στο σπίτι δεν μπορούσαν να το χωρίσουν. Ήταν μεγάλο και δεν χωρίζονταν. Και έπειτα πρέπει να το πω, πώς ήταν πολύ αγαπημένα τα αδέρφια, ο πατέρας με τον θείο τον Γιάννη. Πάρα πολύ αγαπημένα. Είχαν άλλες τέσσερις αδερφές, τις οποίες είχαν παντρέψει και τότε το σπίτι μας ήταν θα έλεγα πολύ ευκατάστατο, από το πιο πλούσιο θα έλεγα από το χωριό και γι' αυτό είπαν μάλιστα ενθυμούμαι γιατί δεν κάψανε του Ηλιόπουλου το σπίτι; Και ήταν βεβαίως η αιτιολογία ότι ήταν ανταμικό και ότι εμείς δεν θα είχαμε μετά τα χρήματα για να αποζημιώσουμε τον αδερφό μας. Θα έπρεπε να πουλήσουμε πάλι χωράφια και αυτό θα ήταν λίγο δύσκολο για εμάς που ήμαστε περισσότερα παιδιά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τα άλλα σπίτια για ποιο λόγο τα κάψανε οι Γερμανοί;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Ακριβώς γιατί και αυτά είχαν πει ότι ήταν όντως συνεργάζονταν με τον αδερφό μου. Γιατί ο αδερφός μου και αυτά τα δύο παιδιά πάλι, τα οποία είναι πεθαμένα. Ελέγετο Μήτσας, ο ένας, στο επίθετο. Δεν θυμάμαι το όνομά του. Ήταν μάλιστα συνομήλικοι και είχαν τελειώσει μαζί το Σχολαρχείο τότε που υπήρχε στο χωριό μας. Τότε σας είπα πώς το χωριό μας είναι ένα από τα μεγαλύτερα χωριά της…

Μαρία Παπαευσταθίου: Κεφαλοχώρι;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Όντως κεφαλοχώρι και ήταν συμμαθητές με τον αδερφό μου. Ήταν μαζί, πηγαίνανε μαζί στο Σχολαρχείο. Μετά ο Ηλίας είχε πάει και στην Αθήνα και είχε τελειώσει μία Εμπορική. Τώρα αν ήταν Ανωτάτη Εμπορική δεν το ενθυμούμαι. Πάντως είχε πάει στην Αθήνα και είχε πάει για μετέπειτα σπουδές από το Σχολαρχείο και το Γυμνάσιο. Είχε πάρει κάποιες άλλες γνώσεις στην Αθήνα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι Ιταλοί φτάσανε μέχρι την Ελάτεια;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Δεν τους ενθυμούμαι τους Ιταλούς.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δεν φτάσανε μέχρι εκεί;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Μπορεί να μην φτάσανε. Εγώ θυμάμαι ότι από τους Γερμανούς ανεβήκαμε σε ένα εκκλησάκι, τους Αγίους Αποστόλους. Και πρέπει να πω δε πώς τότε η αδερφή μου είχε γεννήσει, ενός έτους, και ήταν λίγο γκρινιάρης ο Γιάννης, ο οποίος τώρα είναι… Ζει εκείνος. Άπλωνε η αδερφή μου τα ρούχα και όταν ακούγαμε τα αεροπλάνα να περνούν αμέσως τρέχανε και μαζεύανε τα ρούχα να μην μας δούνε και μας βομβαρδίσουν. Πρέπει δε να πω πώς οι *Άγιοι Απόστολοι* ήταν γεμάτο δένδρα και πλατάνια πολύ περισσότερο και ήταν κάπως καλυμμένο το εκκλησάκι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Άλλους βομβαρδισμούς κάνανε τα αεροπλάνα τα γερμανικά; Βομβαρδίσανε άλλους χώρους;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Ναι. Βομβαρδίσανε και κάψανε πολλά χωριά στα γύρω. Τώρα δεν ενθυμούμαι τα χωριά ποια ήταν. Προσπάθησα να το θυμηθώ, αλλά… Πολλές φορές τα έχω στο μυαλό μου, αλλά δεν τα θυμάμαι. Γιατί ξέρετε εγώ τώρα στο χωριό πηγαίνω για να ψηφίσω, γιατί έχω φτιάξει ένα σπίτι στα *Καμένα Βούρλα*. Εκεί μένει και ο γιος μου με τη νύφη μου και τα πέντε παιδιά τους και πηγαίνω σχεδόν μόνο όταν είναι να ψηφίσω.

[μεσολαβεί παρέκβαση του λόγου]

Μαρία Παπαευσταθίου: Να γυρίσουμε στα χρόνια τα μαθητικά σας. Γεννηθήκατε στο χωριό, οπότε μεγαλώσατε εκεί;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Βεβαίως. Γεννήθηκα στο χωριό μου, τελείωσα το Δημοτικό Σχολείο στο χωριό μου και μετά επειδή…

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτό το διάλειμμα που είπατε με τους Γερμανούς…

Ουρανία Ηλιοπούλου: Βεβαίως. Πρέπει να σας πω ότι έχω χάσει και ένα χρόνο. Γιατί δεν πήρα απολυτήριο. Αυτό το θυμούμαστε, γιατί δεν είχα πάρει απολυτήριο και έφυγα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Λόγω των Γερμανών;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Ακριβώς, ακριβώς.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και ξαναπήγατε μετά άλλη χρονιά;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Ακριβώς. Μετά η αδερφή μου ήταν η πρώτη αδερφή μου παντρεμένη και είχε πάρει Καθηγητή και τότε υπηρετούσε στη Θήβα και θυμάμαι που ο πατέρας μου με πήγε στο *Κηφισοχώρι* για να φύγω με το τρένο για να πάω στη Θήβα. Είχαμε τότε ζώα και βάλαμε τα πράγματά μου και πήγα στη Θήβα κοντά στον γαμπρό μου, κοντά στην αδερφή μου την Καλλιόπη για να πάω στο Γυμνάσιο. Ίσως πήγα ένα-δύο χρόνια μεγαλύτερη στο Γυμνάσιο. Αυτό δεν το θυμάμαι καλά. Θυμάμαι όμως ότι τελείωσε το Γυμνάσιο κατά τι μεγαλύτερη από ό, τι ήταν το κανονικό. Πρέπει να σας πω και να το σημειώσω αυτό, σας είπα ότι ήμουν καλή μαθήτρια. Είχα δώσει στην Παιδαγωγική Ακαδημία. Και είχα γράψει καλά γιατί διάβαζα πάρα πολύ, παρότι δεν έκανα και φροντιστήριο, αλλά διάβαζα πάρα πολύ. Και όταν έδωσα εξετάσεις στην Παιδαγωγική Ακαδημία, δεν πέρασα. Και όταν πήγα στην Ράλλειο Παιδαγωγική Ακαδημία, όταν πήγα και ρώτησα μου λένε «γιατί;», γιατί δεν ήρθε – στενοχωριόμουν πρέπει να σας πω – όταν έδωσα την πρώτη χρονιά στην Παιδαγωγική Ακαδημία δεν εστάλη το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων και γι' αυτό δεν βγήκαν τα αποτελέσματα τα δικά μου από την Ράλλειο Παιδαγωγική Ακαδημία. Αυτό το έμαθε βέβαια ο Ηλίας και μου λέει «να σε πάει ο πατέρας μας στη Λαμία και να πας να πεις ότι αυτό δεν συμβαίνει». Όντως εγώ πήγα με τον μπαμπά μου στη Λαμία πρώτη φορά και παρουσιάστηκα στην Αστυνομία εκεί πέρα και του λέω ότι είμαι η Ουρανία Ηλιοπούλου, έδωσα στην Παιδαγωγική Ακαδημία αλλά δεν εστάλη το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων. «Πώς λέγεσαι;». Λέω «Ηλιοπούλου Ουρανία». «Και τι τον έχεις τον Ηλία τον Ηλιόπουλο;». «Αδερφό». «Ο αδερφός σου ήταν κομμουνιστής». Ομολογώ όμως, σας μιλάω ειλικρινέστατα, πώς δεν ήξερα τότε, παρότι ήμουν 19-20 χρονών γιατί είχα χάσει δύο χρόνια, δεν ήξερα τι θα πει κομμουνισμός. Δεν το ήξερα αυτό το πράγμα. Λέει «πού τελειώσατε το Γυμνάσιο;». Λέω «στην Θήβα, που εκεί υπηρετεί ο γαμπρός μου Χρήστος Μάγος». Ο γαμπρός μου ήταν καθηγητής εκεί, της πρώτης μου αδερφής. «Ποιον έχετε γυμνασιάρχη;», είπα «τον κ. Κουτουμάνη». Και πράγματι αυτοί πήρανε και έτυχε τότε να είναι ο Χρήστος στο τηλέφωνο, ο γαμπρός μου. Και ρωτήσανε για την Ουρανία Ηλιοπούλου. Και είπαν ότι η Ουρανία Ηλιοπούλου είναι μία πολύ θρησκευόμενη - γιατί και η αδερφή μου η Καλλιόπη ήταν τα μέγιστα θρησκευόμενη - είναι ένα πολύ καλό παιδί, πολύ

καλή μαθήτρια και δεν έχει καμία σχέση με αυτά. Και πραγματικά τη δεύτερη χρονιά ξαναέδωσα, εστάλη το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, έγινα δασκάλα και ευτυχώς κάλυψα όλα τα προηγούμενα χρόνια που δεν είχα τελειώσει αμέσως το Δημοτικό, το Γυμνάσιο, διότι ήμουν καλή μαθήτρια στην Παιδαγωγική Ακαδημία. Είχα πολύ καλό βαθμό και διορίστηκα πολύ γρήγορα και έτσι κάλυψα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Να γυρίσουμε λίγο στον αδερφό σας. Τελικά ο πατέρας σας, ή οι άλλοι οι άνδρες είχαν φύγει μετά φαντάροι; Πότε επέστρεψαν μετά με τους Γερμανούς;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Ο αδερφός μου δεν θυμάμαι πότε. Εκείνο που ξέρω είναι ότι έλαβε μέρος στον Αλβανικό πόλεμο και τραυματίστηκε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Είχε έρθει δηλαδή στον πόλεμο εδώ πέρα;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Βέβαια, βέβαια.

Μαρία Παπαευσταθίου:Άρα, τότε, το 1940…

Ουρανία Ηλιοπούλου: Ασφαλώς. Ο Ηλίας ήρθε και είχε τραυματιστεί στον πόλεμο. Είχε λάβει μέρος στον πόλεμο της Αλβανίας και είχε τραυματιστεί. Αυτό το ενθυμούμαι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οπότε επέστρεψε στο χωριό;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Επέστρεψε στο χωριό και επέστρεψε μετά… δεν ξέρω μετά εργάστηκε. Όταν εγώ έδωσα στην Παιδαγωγική Ακαδημία…

Μαρία Παπαευσταθίου: Εκεί που είπατε ότι είχατε τη γραφομηχανή και οι Γερμανοί τον κυνηγούσαν, μετά πότε ήρθε; Είχαν φύγει οι Γερμανοί και μετά ήρθε στο χωριό;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Βέβαια, βέβαια. Δεν θυμάμαι ακριβώς να σας πω τις ημερομηνίες, γιατί είμαι τώρα σας λέω 79 χρονών και δεν μπορεί να ενθυμούμαι. Η μνήμη μου δεν με βοηθάει.

Μαρία Παπαευσταθίου: Άλλοι χωριανοί που να πολεμήσανε το 1940 ή να θυμάστε κανένα γεγονός άλλο;

Ουρανία Ηλιοπούλου: Εκείνο που ενθυμούμαι είναι ότι κάψανε δύο σπίτια, αυτό που είχα πει προηγουμένως του Μήτσα και μετά του Μαγκανά του Γεώργιου. Ο Γεώργιος Μαγκανάς, αυτοί ήταν όλοι συμμαθηταί με τον Ηλία. Κάνανε πολλές καταστροφές στα χωριά. Πήρανε και ζώα, επιτάξανε και ζώα, δεν τα επιστρέψανε πάλι. Αλλά πρέπει να πω, ήμαστε κλεισμένοι εμείς στο σπίτι με τη μαμά μου. Δεν είχαμε και μεγάλες σχέσεις. Εγώ ήμουν μικρή, ήμουν πολύ φοβισμένη από όλα αυτά τα γεγονότα αφενός, αλλά και επειδή η μαμά μου… εν τω μεταξύ πέθανε και ο πατέρας μου, όλα αυτά…

Μαρία Παπαευσταθίου: Σας ευχαριστούμε πολύ.

7.19 Ιωάννου Χρήστος

Χρονολογία γεννήσεως: 1932
Χρόνος συνέντευξης: 2/6/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Τέροβο Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Βουλευτής Ιωαννίνων

Το 1940 ήμουν στο *Τέροβο*[555] Ιωαννίνων, στο χωριό μου, και ήμουν δώδεκα ετών. Ακούγαμε τα αεροπλάνα και οι νέοι άνθρωποι πήγαν στον πόλεμο. Μεταξύ των άλλων και ο αδερφός μου Δημήτριος Ιωάννου. Ήταν τότε δάσκαλος. Πολέμησε και τραυματίστηκε τρεις φορές[556]. Μια στο μάτι, το έχασε στη μάχη της *Γκραμπάλας*[557]. Τραυματίστηκε και άλλη φορά που γλίτωσε εκ θαύματος. Είχε ένα τραύμα στο κεφάλι κι όταν πήγαν οι νοσοκόμοι και μάζευαν τους τραυματίες τον κλώτσησαν και είπαν «αυτός πέθανε», καλά που δεν τον πάτησαν. Κατά καλή του σύμπτωση ανάμεσά τους ήταν και κάποιος Χρήστος Σχίζας από το χωριό, που τον αναγνώρισε: «ρε, αυτός είναι ο Μήτσος Ιωάνννου», και τον πήραν και έτσι σώθηκε… Τότε ήλθε τραυματίας στο Νοσοκομείο, που ήταν στην Ακαδημία[558], κάθισε όσο χρειαζόταν και σώθηκε. Ήταν η εποχή που είχε γράψει ο Γ. Βλάχος στην *Καθημερινή*[559] «και με τους τραυματίες μας θα σας πολεμήσουμε». Και έφυγε με το κεφάλι δεμένο και πήγε πάλι

---

[555] Χωριό του Ν. Ιωαννίνων, στη διαδρομή Ιωαννίνων-Άρτης.

[556] Ο ίδιος ο Στρατηγός Κατσιμήτρος προβαίνει σε ειδική εύφημο μνεία του Ιωάννου σημειώνοντας τα εξής στο βιβλίο του *Ήπειρος Προμαχούσα*, (εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982) στην σελίδα 228: *«…Θεωρώ καθήκον επιβεβλημένον να τονίσω και πάλιν το λαμπρόν παράδειγμα του Εφ. Ανθ/γού Πεζ. Ιωάννου Δημ., όστις λαβών μακράν αναρρωτικήν άδειαν κατόπιν σοβαρού τραύματος, διέκοψε ταύτην αυτοβούλως, ευθύς ως επληροφορήθη ότι το 15^{ον} Σ/μα Πεζικού εις ο ανήκεν εισήλθεν εκ νέου εις τον αγώνα και έσπευσεν εις τον Λόχον του ως διμοιρίτης, μετέσχεν αμέσως τοπικής επιθέσεως, τραυματισθείς εκ νέου βαρύτατα (απολέσας τον οφθαλμόν του), εις αγώνα εκ του συστάδην…»*.

[557] Βλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», Αθήνα, σσ. 186-194: *«Το ύψωμα Γκραμπάλα, το οποίον ήδη είχε αποτελέσει θέατρον αιματηροτάτης μάχης, με τη δύσι του ηλίου επρόκειτο να γίνει σκηνή φονικωτάτων μαχών»*. Οι αποφασισμένοι Ιταλοί πολεμιστές της Μεραρχίας Φερράρα, που έλαβαν μέρος στις εκ του συστάδην μάχες ονομάζονταν "Fanti de la Morte", δηλαδή, «στρατιώται του θανάτου». *«Η θύελλα στο ύψωμα της Γκραμπάλας εμαίνετο μέχρι της 5^{ης} πρωινής της 3^{ης} Νοεμβρίου»*. Την επίθεση ανακατάλυψης είχαν αναλάβει οι υπολοχαγοί Ν. Βασιλάς, Δ. Μάλλιος, ο ανθυπολοχαγός Κ. Σαρρής και ο ταγματάρχης Κ. Πανταζής. Η ελληνική πλευρά είχε 8 νεκρούς. Μεταξύ των 27 Ελλήνων τραυματιών, συμπεριλαμβανόταν και ο λοχαγός Γ. Τσίτος, διοικητής του 10^{ου} λόχου. Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ.172-174.

[558] Η Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία Ιωαννίνων είχε μετατραπεί σε νοσοκομείο κατά τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου.

[559] Βλ. Βλάχος Γ.Α., «Ανοικτή Επιστολή προς την Α. Ε. τον κ.Α. Χίτλερ, Αρχικαγκελλάριον του Γερμανικού Κράτους», *Η Καθημερινή*, φ. 8 Μαρτίου 1941.

στο Μέτωπο γιατί οι Ιταλοί είχαν καταλάβει την *Γκραμπάλα* και αυτός με το λόχο του πήγε και έκανε ανακατάληψη. Ταγματάρχης ήταν ένας Κώστας Αποστολίδης από τα *Κούρεντα*, κι ο Κατσιμήτρος βέβαια, και ο Γιώργος ο Τσίτος ήταν στο Μέτωπο. Μπήκε και στην Αλβανία.

Οι Ιταλοί αργότερα αναζητούσαν τους «Γενναίους του ’40», βάλθηκαν να τους ανακαλύψουν σε όλη την Ελλάδα γιατί είχαν τον σκοπό τους… Τους έβαζαν σ’ ένα πλοίο και τους πνίξανε. Μεταξύ αυτών που αναζητούσαν ήταν και ο αδερφός μου. Αλλά κρύφτηκε.

Αν πάμε στα *Απομνημονεύματα* του Κατσιμήτρου γράφει πολλά επαινετικά για τον Ιωάννου, τον αδερφό μου. Ήταν σε τιμητική αποστρατεία Ταξίαρχος. Το ’40 από ανθυπολοχαγός, έφτασε λοχαγός. Τότε οι Ιταλοί ζητούσαν τους Έλληνες αξιωματικούς να τους πνίξουν. Εκεί ήταν και ο Δαβάκης. Ο αδερφός μου ήταν στην Αθήνα. Ζούσε στην Καλλιθέα. Τον εντόπισαν. Κατά καλή του σύμπτωση τον συνάντησαν στον σταθμό. Λέγαν «Δημήτριος Ιωάννου του Νικολάου, πού είναι εδώ;» Αυτός σκέφτηκε «για καλό δεν θα με ζητούν» και τους παραπλάνησε λέγοντας: «να, απέναντι!». Έφυγε τότε και πήγε στη Θήβα, στην Αντίσταση. Δεν ήξερε ποιοι ήταν. Αυτοί ήταν στο Ε.Α.Μ. Μόλις έμαθαν ότι αυτός είναι ο Ιωάννου, ο μέγας και τρανός, του ανέθεσαν καθήκοντα. Τον έκαναν αμέσως λοχαγό. Μεταξύ των καθηκόντων του τού λεν’ μια μέρα: «Θα πάρεις το αυτοκίνητο, αυτούς τους άνδρες που έχεις πίσω και θα φτάσεις στο τάδε σημείο. Θα ανοίξεις τον α΄ φάκελο και θα παίρνεις οδηγίες». Άνοιξε εκείνος τον α΄φάκελο και διαβάζει: «Θα ανοίξεις τον β΄φάκελο στο τάδε μέρος». Άνοιξε το β΄, τον γ΄, δεν ξέρω, τον δ΄, σ’ ένα βουνό. Διαβάζει: «Εν ονόματι της Λαϊκής Δημοκρατίας να τους εκτελέσεις». Οπότε τους λέει «φύγετε, να φύγουμε». Και σηκώθηκε κι έφυγε και ήρθε ποδαρόδρομο από τη Θήβα στα Γιάννινα. Κατετάγη τότε στον Ζέρβα. Ήταν ο Λυγεράκης[560] τότε ταγματάρχης. Ύστερα είχε κακουχίες. Έπαθε ψειρίαση και ήρθε στο Τέροβο για να θεραπευτεί, να αλλάξει. Εκεί ήρθε, και τον συνέλαβε το ΕΑΜ. Και ζητούσαν χρήματα. Είπαν στον πατέρα μου: «Ή μας δίνεις λεφτά, ή θα σου φέρουμε το κεφάλι τ’ παιδιού σου». Πού να έβρισκε τα λεφτά ο πατέρας; Εμάς μας είχαν κάψει το σπίτι, τότε δεν είχε τίποτε ο πατέρας μου. Μαζεύτηκε όλο το χωριό και ό,τι χρήματα υπήρχαν τα προσέφεραν… Δεν τους έφτασαν όμως. Ήθελαν κι άλλα και τον καταζητούσαν πάλι. Αλλά

[560] Ο Γεώργιος Λυγεράκης ήταν διοικητής του 8ου Ανεξαρτήτου Τάγματος του ΕΔΕΣ, με άντρες Ζαγορίσιους, Κονιτσιώτες και Πωγωνίσιους. Βλ. σχετικά Διαμαντής Κ.Απ., *Μνήμες. Πόλεμος και Κατοχή. Πάπιγκο 1940-1944*, Έκδοση Διαχειριστικής Επιτροπής Κληροδοτήματος Μιχαήλ Αναγνωστοπούλου, Ιωάννινα 2006, σ. 72 και σσ. 85-106 (Έκθεση Λυγεράκη). Βλ. και μαρτυρία Δημητρίου Γκέκη.

δραπέτευσε. Πήγε πάλι και κατατάχθηκε στο σύνταγμα *Ξηροβουνίου*[561]. «Θα σας ρουφήξουμε το αίμα». Μαζέψαν όλο το χωριό και το απειλούσαν. Οπότε, τότε, ένας ιερέας, ο παπα-Κώστας Παπαϊωάννου είπε: «Ρε παιδιά, τι θέλετε; Γιατί ενοχλείτε τους χωριανούς; Ο Ιωάννου ευθύνεται, που λείπει, και εγώ…». Οπότε παίρνουν τον παπά, τρία μερόνυχτα τον έδερναν, ρίχνουν νερό κι αλάτι στις πληγές και πέθανε ο άνθρωπος.

Δεν υπήρχε κοινή αντίσταση... Δυστυχώς λέγονται πολλά για τους «Εαμίτες»[562]. Αυτά που έζησα εγώ ήταν σαν αυτό το παράδειγμα που σας είπα. Το Δεκέμβριο του ’44 έγινε αυτό… Μόλις έφυγαν οι Γερμανοί, τον Οκτώβριο. Δεν υπήρχε ποτέ, το ΕΛ.ΛΑ.Σ ήταν ξεχωριστό. Δεν έχετε ακούσει για το τάγμα του Ψαρού; Το είχαν σφάξει όλο. Δυστυχώς οι «Εαμίτες» ήταν ξενοκίνητοι. Αυτοί φεύγαν, μπαίναν μέσα στην Αλβανία. Τα σύνορα Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας, Αλβανίας ήταν ανοιχτά. Επικοινωνούσαν, έπαιρναν εντολές. Δεν έχεις ακούσει για το παιδομάζωμα[563]; Ναι, έγινε στον εμφύλιο[564], αλλά, δυστυχώς, προϋπήρχε η διαίρεση. Οι Άγγλοι έριχναν πολεμοφόδια μία στο Ζέρβα[565], δυο-τρεις στους

---

561 Το *Ξηροβούνι* αποτελεί δυτική διακλάδωση της Πίνδου (ύψος 1601 μ.), κατά μήκος του Αράχθου ποταμού. Είναι στα όρια Ιωαννίνων και Άρτας. Μαζί με τις περιοχές της *Λάκκας Σουλίου*, των *Τζουμέρκων* και του *Ραδοβιζίου*, αποτελούσαν την Ελεύθερη Ορεινή Ελλάδα του ΕΔΕΣ, με έδρα το χωριό *Δερβίζιανα*. Το Αρχηγείο *Ξηροβουνίου* συγκροτήθηκε υπό την ηγεσία του Αλέκου Παπαδόπουλου, που καταγόταν από τη *Σκλίβανη*. Βλ. Τζούκας Β., *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και Πολιτική Ένταξη*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα 2013, σσ. 14, 46, 71 και Φλιτούρης Αθ., *Το Αντάρτικο του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998, σ. 109. Πρβλ. και Παπαδόπουλος Αλ., *Απομνημονεύματα (Μεγαλεία και Θρήνοι, δόξες και αθλιότητες ενός αγώνος)*, Ιωάννινα 1976, σ. 14.

562 *«Η εμφύλια διάσταση της Αντίστασης και του αντάρτικου δεν ήταν ελληνική ιδιοτυπία»*. Βλ. Τζούκας Β., *ό.π.*, σ. 62 και Conway M., “The Greek Civil War-Greek exceptionalism or Mirror of a European Cold War?”, εισήγηση στο συνέδριο *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*, Λονδίνο 18-20 Απριλίου 1999. Πρβλ. και Ελεφάντης Αγγ., «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ», *Μας πήραν την Αθήνα... ξαναδιαβάζοντας την Ιστορία 1941-50, Βιβλιόραμα*, Αθήνα 2002.

563 Βλ. Μανούκας Γ.Χ., *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής,* έκδ. Συλλόγου Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, Αθήναι 1961. Βλ. επίσης Βερβενιώτη Τ., «Παιδωμάζωμα ή/και Παιδοφύλαγμα», *Ιστορία*, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, τεύχ. 503, Μάιος 2010, σσ. 6-14. Πρβλ. και Στεργίου Α., «Το “Παιδομάζωμα” του εμφυλίου πολέμου», *Ιστορία*, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, τεύχ. 503, Μάιος 2010, σσ. 15-24, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

564 Πρβλ. Βαν Μπούσχοτεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., Βουτυρά Ε., Δαλκαβούκης Β., Μπάδα Κ. (επιμ.). *Μνήμη και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου* (συλλογικό έργο), Επίκεντρο, 2008.

565 Για τις ρίψεις εφοδίων στον ΕΔΕΣ από τον Ιανουάριο ως τον Μάιο του 1943 βλ. FO 371/37202/R4209, JSAP/GR/3416/3 στο Σπηλιωτοπούλου Μ.-Παπαστράτης Π. (σύντ.) *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944 από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών FOREIGN OFFICE 371*, τόμ. Α΄, 1940-1943, Ακαδημία Αθηνών-ΚΕΙΝΕ, Αθήνα 2002, σ. 320.

άλλους, μια από δω, μια από κει και για να δικαιολογηθούν έλεγαν: «καταλάθος στους μεν, καταλάθος στους δε»! Ήταν διπλοπρόσωποι και είχαν, εκατό τοις εκατό, σκοπό να μας διαιρέσουν[566]. Και το είχαν καταφέρει. Το άσχημο είναι ότι στον Ε.Λ.Α.Σ ενεπλάκησαν οι κομμουνιστές και έκαναν ζημιά[567]. Δεν έκαναν το κακό οι πατριώτες. Αυτοί απείχαν. Στη γέφυρα του *Γοργοποτάμου*[568], π.χ., ο Σαράφης[569] και οι άλλοι δεν ήθελαν να λάβουν μέρος. Όταν ο Ζέρβας του είπε «εγώ θα την ανατινάξω, θα κάνω το σαμποτάζ», σύρθηκε, αναγκάστηκε ο Σαράφης.

Ο αδελφός μου στάλθηκε να σκοτώσει Έλληνες, ναι, αυτό ήταν το 1942. Τα παιδάκια που πήγαιναν στην Αντίσταση δεν είχαν καμιά σχέση με τα σχέδια των ξενοκίνητων. Εκείνοι ήθελαν να πολεμήσουν τον εχθρό. Εάν ο αδελφός μου εκτελούσε αυτή τη διαταγή θα είχε βάψει τα χέρια με αίμα αδελφικό.

Το 1944, ενώ είμαστε εμείς στην Κέρκυρα, τον κυνηγούσαν μόνο και μόνο γιατί ήταν δεξιός. Δεν είχε σκοτώσει κανέναν. Δεν έκανε μάχες εναντίον «Συμμοριτών». Μόνο το 1948, όταν ήταν βουλευτής πια (γιατί ήταν βουλευτής από το 1946 ως το 1967) και είχε έρθει στα Γιάννινα και του παραπονεθήκαν ότι οι αντάρτες κλέβουν τα πρόβατα, μάζεψε εθελοντές και πήγε και τους εξεδίωξε. Και ύστερα έκανε το 24^{ο} Τάγμα Χωροφυλακής, και επολέμησε, ως βουλευτής, εναντίον των Συμμοριτών». Πήγε και εθελοντής στην Κορέα, σαν αντιπρόσωπος της βουλής, το 1952. Ο αδελφός μου ήταν τρομερός πολεμιστής και προφύλαγε πάντα τους άντρες που είχε στα βουνά. Οι Ιταλοί είχαν πιάσει έναν στο χωριό, τον κρέμασαν και τον χτυπούσαν αλύπητα… Φαγητό δεν άρπαζαν, αλλά μαζεύαν τα ζώα, γίδια, πρόβατα. Κι οι

---

566 Πρβλ. Ζιάγκος Ν., *Εθνική Αντίσταση και Αγγλικός ιμπεριαλισμός*, τ. 1. Αθήνα 1978, σσ. 346-347.

567 Βλ. Μυριδάκης Μ., *Οι 4 γύροι του ΚΚΕ, ο ΕΔΕΣ και οι Άγγλοι*, Αθήνα 1988, σ. 32. Για την ίδρυση του ΕΑΜ η βιβλιογραφία είναι μεγάλη. Εντελώς ενδεικτικά βλ. Close D., *The origins of the greek civil war, Longman*, Νέα Υόρκη 1995, σσ. 68-78· Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Εκδόσεις Παπαζήση, τ. 1, Αθήνα, σσ. 126-149· Γασπαρινάτος Σπ., *Η Κατοχή. Η κατοχική περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943.*, τ. Α΄, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1998, σσ. 93-119· Χατζής Θ., *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τόμ. 4, Δωρικός, Αθήνα 1983.

568 Η ανατίναξη της γέφυρας του *Γοργοποτάμου* Φθιώτιδας έγινε στις 25 προς 26 Νοεμβρίου 1942 και ήταν η πρώτη και ουσιαστικά η τελευταία σημαντική κοινή επιχείρηση των οργανώσεων του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ. Ο διοικητής της ειδικής αγγλικής αποστολής C.M Woodhouse έλαβε από τον ηγέτη του ΕΔΕΣ το ψευδώνυμο «Ευάγγελος», επειδή «είχε φέρει το χαρμόσυνο μήνυμα ότι οι Άγγλοι ξαναγύρισαν στην Ελλάδα». Ήταν δηλαδή «ο αναμενόμενος ξένος», όπως τον χαρακτηρίζει μεταπολεμικά ο Ζέρβας. Βλ. Ζέρβας Ν., «Τα απόρρητα έγγραφά μου», *Ακρόπολις*, φ. 17 Δεκεμβρίου 1949. Βλ. και Hamson D., *Με τους Έλληνες στο Γοργοπόταμο* (τίτλος πρωτοτύπου: *We fell among Greeks*, εκδότης: Jonathan Cape), Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα.

569 Ο Στέφανος Σαράφης μαζί με τον Άρη Βελουχιώτη συνιστούσαν το ΓΣ του ΕΛΑΣ. Βλ. Χαριτόπουλος Δ., *Άρης- ο αρχηγός των ατάκτων*, τόμ. 2, Εξάντας, Αθήνα 1997-2001.

τζοπαναραίοι παίρναν τα κοπάδια κι αναβαίναν στο βουνό. Κι όταν ακούγαμε κουδούνια απάνω από το βουνό, λέγαμε «έρχονται οι Ιταλοί ή Γερμανοί», και φεύγαμε απάνω στα βουνά για να σωθούμε.

Το 1941 κάψαν πολλά σπίτια. Από τα πρώτα ήταν το δικό μας. Θέλαν κότες. Όλο κότες ζητούσαν οι Ιταλοί. Μπαίνουν σε ένα σπίτι μέσα, χτυπάν με το όπλο στη γκαλαβανή, κατάλαβαν ότι είχε πατάτες και τις ζήτησαν. Παίρνει ο παπάς ένα τσουβάλι τρίριγο, δηλαδή πολύ μεγάλο, που είχε τρείς ρίγες στο μέσον, και για να τους ικανοποιήσει το γέμισε και τους το έδινε. Αυτοί λέγαν να τους το σηκώσει αυτός. Αυτός έλεγε «εγώ… παπάς» και τους έδειχνε τα ράσα. «ε… ωπ», του λέγαν αυτοί. «Εγώ παπάς…», τους ξαναέλεγε για να γλυτώσει το βάρος. «Ε… ωπ», και μόλις κάνουν το όπλο μπροστά του, το πήρε και το φορτώθηκε… Ούτε ξέρω πόσα κιλά είχε. Το θυμάμαι σαν τώρα.

Η δε συγχωρεμένη μητέρα μου, εμένα με είχε πάρει και μου έφερνε ένα ποτήρι νερό, δήθεν ότι ήμουν άρρωστος και μούδινε χάπια [κάνει και την κίνηση του χεριού του προς το στόμα] για να μη με πειράξουν. Τότε είχαν πάρει κάποιον Χρήστο Ιωάννου, πρώτο μου ξάδελφο, εγώ ήταν 17-18 χρονών, τον πήραν μαζί με τα μουλάρια. Τον έψαχνε ο συγχωρεμένος ο πατέρας μου και τον βρήκε σκοτωμένο κάτω στο *Τέροβο* προς το *Κουκλέσι*. Εκτός αυτού τότε, μια δύο φορές, ύστερα… δεν καθόμασταν στο χωριό. Δεν καθόταν κανένας στο χωριό. Φεύγαμε και πηγαίναμε απάνω στο βουνό. Επάνω εκεί ήταν μια πηγή και παίρναμε νερό. Την είχαν εντοπίσει οι Ιταλοί και είχαν βάλει όλμους. Εγώ ήμουν πολύ ψύχραιμος, όταν λέμε ψύχραιμος, δεν φοβόμουν καθόλου. Εγώ πήγαινα και έπαιρνα νερό για όλους, όχι για την οικογένειά μου μόνο, αλλά για όλη εκείνη την κατασκήνωση που είμαστε. Μόλις χτυπούσε ο πρώτος όλμος, ακουγόταν ο πρώτος κρότος, όταν έφευγε το βλήμα. Μόλις άκουγα το πρώτο μπαμ, έπεφτα κάτω και ύστερα έσκαγε το βλήμα… Τότε σ' κωνόμουν έπαιρνα νερό και έφευγα. Δε φοβόμουν καθόλου.

Εμπειρίες από τον πόλεμο, μη ρωτάς. Τα κουβαλάγαμε με παγούρια. Εμπειρίες από τον πόλεμο μη ρωτάς. Το πηγαίναμε σε σπηλιές σε σπηλιές. Κάθε ένας έπαιρνε μια κουβέρτα, ό,τι είχε και έφευγε. Δε θυμάμαι να είχα αλλάξει εσώρουχα… Μια κουβέρτα και τίποτε άλλο. Μη ρωτάς… Ο συγχωρεμένος ο πατέρας μου δε φοβόταν καθόλου. Κατέβαινε στο χωριό, οι Ιταλοί εκεί, ζύμωνε, έψηνε το ψωμί και ερχότανε. Εμείς δε, είμαστε απέναντι από την εκκλησία μόνο ο δρόμος… Μου 'δωσε ένα πιστόλι, είχα πιστόλι… Μου έλεγε: «Να κοιτάς από την εκκλησιά. Αν δεις Ιταλό, ρίξ' του στο σταυρό. Να δώσουμε συνάντηση. Η πρώτη θα είναι στο *Μπάρκα*, η δεύτερη στο *Τζανό*». Ευτυχώς δεν είδα Ιταλό, αλλά για μια στιγμή έβλεπα πεταλουδίτσες, σαν να 'ρθε ο Ιταλός και παραλίγο να ρίξω. Μια άλλη φορά το ίδιο επί Γερμανών. Ήταν χειμώνας '42- '43. Πήγαμε πήραμε το ψωμί κι ανεβαίναμε πάνω για τη

Σκλίβανη, το *Ανώι*[570]. Ακούμε κρακ, κρουκ, μπότες γερμανικές. Οπότε μπαίνουμε σε ένα χαντάκι με τον πατέρα μου. Οι Γερμανοί έπρεπε να πηδήσουν το χαντάκ'. Για μια στιγμή όμως, ένας Γερμανός έπεσε στο χαντάκι και πατάει τον πατέρα μου, ο πατέρας μου όμως τίποτα! Έφυγαν οι Γερμανοί, φύγαμε κι εμείς. Λίγο το πόδι του πατέρα μου ήταν σαν να κούτσαινε μετά.

Και το ψωμί… φρόντιζε πάντα τους φτωχούς και τα παιδιά προπάντων. Και τώρα θυμήθηκα πως τότε που είχαμε φύγει για την *Κέρκυρα*[571], το '44, με μια κουβέρτα μόνο κατεβήκαμε στην *Πρέβεζα* από 'δω. Υπήρχαν αποθήκες με τρόφιμα εκεί. Μπαίνει μέσα και παίρνει ένα τσουβάλι κουραμάνες κι ένα τσουβάλ' μικρό κονσέρβες. Κι έκατσε στο πλοίο. Τότε ήταν φορτηγά τα πλοία, δεν ήταν επιβατικά. Κι όταν μπήκαν μέσα άρχιζαν τα παιδάκια να φωνάζουν: «Πεινάω, πεινάω»! «Ελάτε εδώ», τους λέει. Τα μάζεψε όλα, τα μέτρησε πόσα ήτανε, έκοψε ανάλογες φέτες ψωμί και κονσέρβες κι έδωσε στα παιδιά. Αυτός κι η μάνα ούτε ένα κομματάκι ψωμί! [μιλάει συγκινημένος]. Πήγαμε στην *Κέρκυρα*, απ' όπου έχω τις χειρότερες αναμνήσεις. Οι Κερκυραίοι μας εκμεταλλεύτηκαν… Δεν είχαμε να φάμε, εγώ έβλεπα ψωμί, σαν τα παιδάκια που βλέπαμε στην τηλεόραση, τα μαύρα… Ζητούσαν μια πάστα, μια λίρα για μας, σα να 'μαστε… Στην *Κέρκυρα* δεν είχαν κατοχή, δεν καταλάβαιναν τίποτα, μη ρωτάς… Υπήρχε αφθονία δηλαδή… ήταν Ιταλοκρατία. Και Άγγλοι. Οι σοκολάτες ήταν τσάμπα. Και εμάς, «βλάχους» μας φώναζαν.

Αγοράζαμε το ψωμί; Εγώ πουλούσα εφημερίδες, και τ' απόγευμα, μαντολάτα. Μέναμε σ' ένα σχολείο. Χειμώνας. Όταν φύγαμε από το Τέροβο με μία κουβέρτα ήταν 24 Δεκεμβρίου. Μια βροχή…! Ποδαρόδρομο ως την Πρέβεζα. Και πήγαμε σε μία θέση Κατζά και μας πήρε αυτοκίνητο. Και το καράβι το πήραμε από *Πρέβεζα* και γυρίσαμε στην *Ηγουμενίτσα*.

---

[570] Το *Ανώγειο* (800 κάτοικοι κατά την απογραφή του 1940) είναι ένα από τα εικοσιένα χωριά της περιοχής *Ξηροβουνίου*, τα οποία το 1940 αριθμούσανε, κατά προσέγγιση, 12.000 κατοίκους. Είχαν ιδιαίτερα αναπτυγμένη την οικόσιτη κτηνοτροφία, (26.000 αιγοπρόβατα συγκεντρώνονταν μόνο στο Ανώγειο προπολεμικά) ιδότυπη οργάνωση κα αναπτυγμένο το φαινόμενο της ληστείας. Βλ. Τζούκας Β., *ό.π.*, σσ. 71-75. Βλ. και Χουλιαράκης Μ., *Εξελίξεις του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδος (1920-1981)*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988, σσ. 309-350.

[571] Με την αποχώρηση των Γερμανικών στρατευμάτων ξέσπασαν εμφύλιες συγκρούσεις. όπως *η Μάχη της Πρέβεζας,* ενώ, λίγο μετά, υπογράφτηκε και από τον ΕΔΕΣ *η συμφωνία της Καζέρτας*. Την περίοδο των *Δεκεμβριανών*, τμήματα του ΕΔΕΣ δέχονται επίθεση από το Γενικό στρατηγείο του ΕΛΑΣ υπό τους Σαράφη και Βελουχιώτη και υπό τον φόβο της διάλυσης από τον ΕΛΑΣ υποχωρούν με Βρετανικά πλοία στην *Κέρκυρα*. Ο Ζέρβας απέδωσε τις αιτίες της ήττας στο ότι «ο στρατός του ήταν κατώτερος από τον ΕΛΑΣ να πολεμάει έναντιον άλλων Ελλήνων». Πρβλ. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, τόμος Γ', Μέρος Β' Κατοχή - Αντίσταση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 42.

Κατέφυγαν πολλοί από δω στην *Κέρκυρα*. Τεροβίτες μόνο εμείς. Μείναμε τρεις μήνες στο σχολείο. Ζούσαν όμως κάποιοι πλουσιοπάροχα. Βλέπαμε ότι κάθε μέρα φέρναν φαγητό στην οικογένεια του Παπαδόπουλου και του Δάλλα. Οπότε πηγαίνει ο πατέρας μου στον αδελφό μου, ήταν αντάρτης, κι ο πατέρας μου του λέει: «Εδώ δεν έχουμε να φάμε», ο Γιάννης, ο αδελφός μου κι εγώ. Λέει ο αδελφός μου ο Μήτσος στον πατέρα μου: «Εγώ δικαιούμαι να πάρω το ¼ της κουραμάνας. Κάθε μέρα σας προσφέρω το ¼. Εγώ μένω νηστικός. Τα παιδιά εδώ [τους αντάρτες] δεν τα στερώ για να δώσω στην οικογένειά μου. Δουλέψτε να φάτε». Οπότε δουλεύαμε και τρώγαμε.

Ο πατέρας μου ήταν τρομερός. Όποιος αρρώσταινε, στον μπάρμπα-Νίκο. Ήμασταν ευκατάστατοι. Είχε παντοπωλείο σ' όλη την περιφέρεια. Να σας αναφέρω ένα περιστατικό με χειρουργό, που είπε στους συγγενείς του ασθενούς: «Τον έχω έτοιμο να τον ανοίξω. Φωνάξτε τον μπαρμπα-Νίκο». Επειδή μας κυνηγούσαν οι Γερμανοί, είχαμε πάει στη *Γραμμενίτσα* Άρτης. Κάπου ψηλά στα *Αρμάνια*, κατά το *Βουργαρέλι*. Ο πρόεδρος της κοινότητας, κάποιος Παπάς, μου λέει: «Θα σου δώσω ένα τενεκέ λάδι, να πάρεις τα γίδια να τα πας στ' *Αρμάνια*. Ευθεία θα πας». Πήγαινα εγώ ευθεία. Έπεσα πάνω σε Γερμανούς, σε μία μάχη, ούτε ήξερα πού. Δεν ήξερα πού πήγαινα, έπινα γάλα από τις κατσίκες τέσσερις μέρες. Ο πατέρας μου κόντεψε να τον σκοτώσει τον πρόεδρο. «Πήγες να μου χάσεις το παιδί», του είπε. Εγώ δεν φοβόμουν καθόλου. Εν τω μεταξύ, ο πατέρας μου και άλλοι κάποιοι σπέρναμε στο χωριό σιτάρι και άλλα. Και πέρναγαν οι Γερμανοί και τα έκαιγαν. Έγινε μια δυο φορές. Πάντως, δεν είχαμε, όχι εμείς, οι άλλοι. Οπότε ο πατέρας μου παίρνει δυο τρεις παλλικαράδες απ' το χωριό και κατεβαίν' κάτω στον καταυλισμό των Γερμανών. Και μπαίνει μέσα και παίρνουν αλεύρι. Πέρασαν το ποτάμι, φόρτωσαν στα ζώα κι ήρθαν στο χωριό. Το θυμάμαι δε αυτό γιατί τα άλευρα είχαν βραχεί κι η μάνα μου, η συγχωρεμένη, τα κοσκίνιζε για να μείνει το στεγνό.

Δεν τον πήραν χαμπάρι οι Γερμανοί, ήταν και οπλισμένοι, αλλά οι δικοί μας ήταν τσακάλια. Το ποτάμι τους ερχόταν ως το λαιμό. Τα άλευρα είχαν πιάσει κρούστα έξω, απ' το νερό, αλλά σώθηκαν. Ηρωισμός. Επίσης θυμάμαι ένα περιστατικό με τους Ιταλούς. Ήμασταν στις σπηλιές όλοι οι κάτοικοι. Και συνέβη το εξής: έχει γεννηθεί ένα μικρό κείνη τη μέρα. Η μάνα του είχε βάλει τα χέρια στο λαιμό του, αν το παιδί βγάλει κραυγή να το πνίξει. Για να μην προδωθούν οι άλλοι. Ο πατέρας του παιδιού, ένα Αριστείδης Ντάλλας, Θεός σχωρέσ' τον, για να σώσει όλους τους άλλους, σηκώνεται και φεύγει απ' τη σπηλιά και προς το αντίθετο μέρος για να τον κυνηγήσουν οι Ιταλοί. Ακούμε «μπαμ, μπαμ» και ένα «ωχ, μάνα μου». Τον σκότωσαν. Από το απέναντι μέρος από τις σπηλιές ήταν οι δικοί μας αντάρτες που φυλάγαν, αν πλησιάσουν στις σπηλιές θα έριχναν. Τρομερό. Ένας Γεώργιος Παπαδόπουλος,

αυτός μόνος του πολέμησε με μια διμοιρία Γερμανών. Δεν ξέρω πόσους σκότωσε. Προστάτευε τα ζώα αυτός, μπαρμπα-Γιώργο, τον λέγαμε. Πολεμιστής τρομερός. Ήταν επάνω, στο *Τέροβο*, στο βουνό προς το *Εμίν Αγά*[572]. Εμείς φεύγαμε μόλις έρχονταν οι Γερμανοί. Αυτό παιδί της σπηλιάς, υπάρχει, είναι στα καράβια ακόμα.

Τα είχαν κάψει όλα. Τα πάντα. Όταν ήρθαμε μας τα κάψαν πάλι. Όταν ήρθαμε από την Κέρκυρα, όλα τα πράγματα που ξανα είχαμε, τα κρύψαμε σε μια σπηλιά και μας τα πήραν οι «Συμμορίτες». Για την Κέρκυρα είχαμε τρεις λίρες και πήραμε τρεις πάστες. Και οι τρεις εργαζόμαστε σε εφημερίδες, μαντολάτες και ψιλικά. Ο πατέρας μου ήταν τρομερός έμπορος. Μας είπε να αγοράσουμε πολλές σοκολάτες. Ήταν τόσο φθηνές, για πέταμα. Όταν ήρθαμε στα Γιάννενα, η μία σοκολάτα ήταν πενήντα φορές πιο ακριβή από την Κέρκυρα, απ' όσο την είχαμε αγοράσει. Είχε πάρει και λάδι και το άφηνε σε κάποιον συγγενή του για να το πουλήσει σιγά σιγά, αλλά του το έκλεψαν. Οπότε, όταν ξαναήρθαμε στο Γιάννινα, πουλούσα εφημερίδες το πρωί και το απόγευμα κασελάκι. Και έτσι τελείωσα το Γυμνάσιο. Σηκωνόμουν η ώρα τρεις, το πρωί, πήγαινα στον *«Εθνικό Κήρυκα».* Χειροκίνητο το τυπογραφείο. Τις κόβαμε, τις πουλούσαμε και πηγαίναμε σχολείο. Πρωί πρωί, αργότερα, είχα και συνδρομητές, απέκτησα πελατεία. Το '41 είχαν κάψει τα σχολεία, τα είχαν κάψει όλα και θυμάμαι κάναμε λίγο σχολείο έξω, σ' έναν πλάτανο. Κι ύστερα δε θυμάμαι να πήγα σχολείο. Το 1946 έδωσα να πάω στο Γυμνάσιο.

Αιχμάλωτοι Ιταλοί κατατάχθηκαν στο Ζέρβα και πολεμούσαν εναντίον των Γερμανών.

Εγώ είμαι θρήσκος, όχι θρησκόληπτος. Πιστεύω εκατά τα εκατό. Κοίταξε να δεις, ο αδελφός μου φορούσε το κράνος. Κι οι σφαίρες χτύπαγαν επάνω και έφευγαν προς τα πίσω. Και το κράνος είχε ενωθεί με το κεφάλι του, μόνο η μεμβράνη του κρανίου είχε μείνει. Μόνο η μεμβράνη του μυαλού. Το κρανίο είχε ανοίξει. Έθρεψε αργότερα.

---

[572] Περιοχή του Ν. Ιωαννίνων, κοντά στο *Τέροβο*, όπου είχε εγκαταστήσει το Στρατηγείο του ο διάδοχος Κωνσταντίνος κατά τον απελευθερωτικό αγώνα των Ιωαννίνων το 1912-13.

7.20 Καχριμάνης Γεώργιος-Καχριμάνη Πανωραία

Γιώργος Καχριμάνης

Χρονολογία γεννήσεως: 1926
Χρόνος καταγραφής: 4/11/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Μέτσοβο
Ιδιότητα: Υλοτόμος, Βαρελοποιός

Πανωραία Καχριμάνη

Χρονολογία γεννήσεως: 1933
Χρόνος καταγραφής: 4/11/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Μέτσοβο
Ιδιότητα:Οικιακά

Κατάγομαι από το *Μέτσοβο*. Το 1940 ήμουν δεκατεσσάρων χρονών. Όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος ήμασταν στο *Μέτσοβο*. Είχαμε πάει το καλοκαίρι, εγώ ήμουν σε μια υλοτομία στα σύνορα *Ανήλιου* με *Μαλακάσι*. Η πρώτη μου υλοτομία ήταν. Βλέπαμε περνούσαν από την *Κατάρα* όλη τη νύχτα αυτοκίνητα με φώτα αναμμένα. Λέγαμε «τί θα γίνει με αυτά τα αυτοκίνητα, πόλεμο θα έχουμε». Ήταν ο δρόμος ανεφοδιασμού της Ηπείρου. Μεταφέραν πυρομαχικά και πολεμοφόδια, ετοιμαζόταν για πόλεμο. Είχαμε καταλάβει ότι μετά τον τορπιλισμό της *Έλλης*[573]… τότε είχε γίνει μια μικρή (σιωπηλή) επιστράτευση. Οι Ιταλοί επιβιβάστηκαν και πήγανε στην Αλβανία. Δεν κρατήσανε καθόλου αντίσταση οι Αλβανοί. Τότε ήταν βασιλιάς ο Αχμέτ Ζώγου[574], ο οποίος τη νύχτα πρόλαβε και έφυγε στην Αίγυπτο. Οι Ιταλοί δε, προωθήθηκαν με αρκετό στρατό οπότε είχαν καταλάβει ότι κάτι συμβαίνει, είχε σχεδόν αρχίσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Εκεί ήταν η τελευταία περίπτωση στο δάσος του μακαρίτη του θείου μου του Αλέκου του Ζαρκάδη, που σκοτώθηκε στη *Μέρτζιανη*[575]. Όταν ήρθαμε στο Μέτσοβο,θυμάμαι, έγινε η πρώτη επιστράτευση. «Γιώργο», μου λέει, ο θείος μου, «πάμε στρατιώτες». Είχε απολυθεί, εκείνος υπηρετούσε στο Γ΄ Σύνταγμα Ιππικού, στις

---

[573] Βλ. Μωραΐτη Επ. Κ., *Έλλη, η τορπίλλη της ντροπής*, Αθήνα 1998, σσ. 61-105.

[574] Βλ. Τερζάκης Α., *Ελληνική Εποποιία 1940-1941*, Αθήναι 1964, σ. 13.

[575] Η *Μέρτζιανη* και το *Μπουραζάνι* είναι γέφυρες-σταυροδρόμια του Πωγωνίου. *«Εκεί ήταν η πρώτη μεγάλη πύλη της πατρίδας μας από την Αλβανία, με τους δρόμους, τα γεφύρια, το τελωνείο, που έπρεπε να παραβιαστούν για να φέρουν τους εισβολείς μια ώρα αρχύτερα στους αντικειμενικούς τους σκοπούς, στο Καλπάκι, στην Κόνιτσα κι ύστερα… στα Γιάννενα…»*. Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *Πορεία Γενναίων (από τη «σκοπιά» του 2ου λόχου). Το Ανεξάρτητο Τάγμα Προκαλύψεως Κονίτσης στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-1941 και ο θάνατος του Συν/ρχου Μαρ. Φριζή*, Αθήνα 2002, σ. 44. Βλ. Παράρτημα εικ. 45.

Σέρρες. Και επιστρατεύτηκαν. Παρακολουθούσαμε την κατάσταση, αλλά δεν ξέραμε ότι σήμερα θα είχαμε τον πόλεμο. Ξημερώνοντας την 28 Οκτωβρίου, είχε έρθει στρατός στο *Μέτσοβο*, και ακούσαμε τη σάλπιγγα να σημαίνει συναγερμό τη νύχτα. Και ρωτάει η μάνα μου το θείο τον άλλο αδελφό της, τον μεγάλο «έτσι κι έτσι χτύπησε η σάλπιγγα», «αυτό είναι συναγερμός, άραγε έχουμε πόλεμο». Βγαίνω έξω το πρωί και είδα στρατιώτες με τα κράνη, με τα μεταφορικά μέσα, τα μουλάρια φορτωμένα και είπαν «έχουμε πόλεμο» Κηρύχτηκε ο πόλεμος από την Ιταλία. Τη δεύτερη μέρα, 29 Οκτωβρίου είχαμε πάει να κάνουμε κάτι χαρακώματα, σε περίπτωση βομβαρδισμού, να μπούμε στα χαρακώματα. Κι εκεί που μιλούσαμε πώς θα γίνει, γιατί εγώ ήμουν δεκατεσσάρων ετών, με το θείο μου, κάτω από μια καρυδιά, πέρασαν τέσσερα αεροπλάνα, ψηλά. Τέσσερα, ακριβώς, αεροπλάνα. Και βλέπω, πήγαν στον *Ζυγό*[576] και ύστερα από ώρα γυρίσανε και βομβαρδίσαν, τον πρώτο βομβαρδισμό[577], γιατί στις τρεις εκκλησίες του *Μετσόβου*, του Αγίου Γεωργίου του Προφήτη Ηλία και τους Αγίους Αναργύρους, ήταν πυρομαχικά μέσα [«και στην Αγία Τριάδα», συμπληρώνει η κυρία Πανωραία Καχριμάνη]. Αυτά όλα τα ήξεραν οι Ιταλοί, λόγω του ότι ερευνούσαν για να ξέρουν που έχουν τα πυρομαχικά, αλλά δεν βρήκανε στόχο. Οι βόμβες πέσανε κάτω, στον Μετσοβίτικο [ποταμό]. Αμέσως αναστατώθηκε το σύμπαν. Τα σχολεία λειτουργούσαν και, θυμάμαι, ο Πλατάρης, ο δάσκαλός μου, ερχόταν οι γυναίκες να πάρουν τα παιδιά. Αυτή η δουλειά, δηλαδή, έγινε την επομένη της επιθέσεως των Ιταλών, στις 29 Οκτωβρίου του 1940. Μετά από εκεί πέρα, βέβαια, δίνει εντολή η Αστυνομία «να εκκενωθεί το *Μέτσοβο*, διότι θα βομβαρδίσουν πάλι». Και άρχισε ο κόσμος να φεύγει. Όταν πήγαν απέναντι από την πλευρά προς την *Κατάρα*, γιατί ήταν Οκτώβριος και πήραν και σκεπάσματα, πού να μείνουν; Και έρχεται άλλη επιδρομή από τους Ιταλούς, και βομβαρδίσανε, εκτός από τα γυναικόπαιδα, και είχαμε αρκετούς νεκρούς και τραυματίες, και το πριονιστήριο των θείων μου και του παππού μου που ήταν υδροκίνητο, ήταν όλη η ξυλεία έξω, που είχε έρθει από το δάσος, και ασπρίζαν και βομβαρδίσαν και εκεί πέρα, αλλά δεν το πετύχαν. Και την άλλη την ημέρα μάθαμε ότι έγραφαν οι ιταλικές εφημερίδες ότι «στο *Μέτσοβο* βομβαρδίσαμε αποθήκες πυρομαχικών και τις καταστρέψαμε, μεταξύ αυτών και ένα εργοστάσιο παραγωγής ρεύματος», για το πριονιστήριο του θείου μου, του παππού, του

---

576 Όρος της Πίνδου, πάνω από το Μέτσοβο, με μικρότερη κορυφή-διάβαση του βουνού την *Κατάρα*.

577 Σχετικά με τις οδηγίες της Μεραρχίας Τζούλια για τη δράση της ιταλικής αεροπορίας και τον βομβαρδισμό του Μετσόβου, βλ. Κατσιμήτρος Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982, σσ. 64-66.

Ζαρκάδη. Όλα αυτά βέβαια ήταν αναληθή[578]. Λοιπόν, ένα μόνο βλήμα βρήκαμε στον τσίγκο απάνω που είχε έρθει από μια βόμβα πιο κοντά. Και από εκεί και πέρα πλέον ο κόσμος μπήκε στο πνεύμα του πολέμου. Ο κόσμος έφυγε στα βουνά, ευτυχώς ήταν καλοκαιρία, όπως είναι τώρα, σήμερα, το Νοέμβριο, και φοβόμασταν τα αεροπλάνα.

Εδώ στα Γιάννενα δεν είχαν βομβαρδίσει. Τα Γιάννενα δεν ξέραν τι θα πει βομβαρδισμός. Θυμάμαι ήρθε ο πατέρας μου από τα Γιάννενα τη νύχτα και του ’πα ότι στο *Μέτσοβο* έχουμε και νεκρούς και τραυματίες. Κι όταν ήρθε εκεί πέρα, λέει η μάνα μου «ξέρεις εδώ, φοβηθήκαμε, κάναμε…». «Ε, τι περιμένατε», λέει, «καραμέλες να ρίξουν τα αεροπλάνα;», γιατί ήταν και στον πόλεμο στη Μικρά Ασία. Αλλά, μετά, πήγαμε εμείς κάτω στη Μονή του Αγίου Νικολάου και οι άλλοι φύγανε στα δάση. Αλλά, ευτυχώς, ο καιρός ήτανε καλός και βοηθούσε τον κόσμο. Και λέγαμε «να συννεφιάσει μήπως και δεν έρθουν αεροπλάνα», διότι συνεχώς αυτό…

Αυτή η δουλειά έγινε την Τρίτη, στις 29 Οκτωβρίου. Το Σάββατο ήταν η πρώτη επιδρομή στα Γιάννενα[579]. Ήρθαν εδώ… [στα Γιάννενα] καταρρίφθηκαν τότε τέσσερα αεροπλάνα. Τα δύο πέσανε στη λίμνη και τα άλλα τα δύο πέσανε εδώ, στην *Καλούτσιανη*[580].

Τώρα, από εκεί και πέρα, περιμέναμε να ακούσουμε ειδήσεις από το Μέτωπο. Δεν μαθαίναμε τίποτα στο *Μέτσοβο*, δεν διαδίδονταν τίποτα. Δεν ξέραμε τι γίνονται οι επιχειρήσεις. Ακούγαμε τα πυρόβολα, αλλά από μακριά, τα «έφερνε», ας πούμε, ο *Αώος* ποταμός από την Κόνιτσα, που πηγάζει από το *Μέτσοβο*. Ακούγαμε το πυροβολικό, αλλά από

---

[578] Βλ. την ομιλία στην Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών στα Ιωάννινα στις 20/10/2014 του Παναγιώτη Χρ. Τσαμάτου με τίτλο «Προπαγάνδα, Προβοκάτσια και Ίντριγκα: Τα πήλινα πόδια του Φασισμού στον Πολεμο του 40», όπου παρίθενται τα ενδιαφέροντα στοιχεία που έχει συλλέξει και καταδεικνύουν την προπαγάνδα ως συστατικό γνώρισμα της ιταλικής πολιτικής. Παραθέτουμε ένα απόσπασμα από τα πρακτικά της σύσκεψης στο Παλάτσο Βενέτσια στις 15-10-1940 παρουσία του Μουσολίνι και των Τσιάνο, Μπαντόλιο, Σοντού, Γιακομόνι, Ροάτα και Πράσκα, που φανερώνει την διαστρέβλωση της πραγματικότητας καθώς και της ηθελημένης εμμονής τους σε μια πλασματική εικόνα που οι ίδιοι είχαν φτιάξει και συναγωνίζονταν μεταξύ τους ποιος θα υπερθεματίσει ώστε να αποκομίσει μεγαλύτερο κομμάτι της εύνοιας του Ντούτσε: Ο Γιακομόνι γράφει μεταξύ άλλων στον Υφυπουργό των Αλβανικών Υποθέσεων Μπενίνι, από τα Τίρανα στις 19-10-1940: *«…Κατάρτισα με τον εξοχότατο Βισκόντι Πράσκα τις λεπτομέρειες των επεισοδίων που θα πρέπει να διαδραματιστούνε πριν από την ημέρα Χ για να δικαιολογήσουν την κεραυνοβόλα στρατιωτική μας επέμβαση και την δραστηριότητα που θα πρέπει να λάβει χώρα πέρα από τα σύνορα και την οποία θ’ αναλάβουνε να φέρουνε εις πέρας πυρήνες από θερμόαιμους Αλβανούς και Βλάχους τη στιγμή ακριβώς της έναρξης της επίθεσής μας…»*. Πρβλ. και Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004.

[579] Για το βομβαρδισμό των Ιωαννίνων βλ. μαρτυρία Θεόδωρου Γεωργιάδη.

[580] Συνοικία των Ιωαννίνων. Βλ. και μαρτυρία Παύλου Δαβώνη.

μακριά. Και δεν ήξερε κανείς να μας πει τι γίνεται στο Μέτωπο. Προσπαθούσαμε, ούτε ράδια είχαμε τότε, ούτε εφημερίδες, να πούμε, ακόμα κυκλοφορούσαν, είχαμε το φόβο των αεροπορικών επιδρομών, αλλά δεν ξέραμε και τι γίνεται και στο Μέτωπο. Μετά από λίγες μέρες μάθαμε, ότι χάθηκαν, εφονεύθησαν από το *Μέτσοβο* και από το *Ανθοχώρι*[581] τέσσερα παιδιά, από εκείνους που επιστρατεύτηκαν, οι οποίοι είναι επάνω στο ύψωμα[582], εδώ στο *Καλπάκι*, που γίνεται κάθε χρόνο, ας πούμε, επιμνημόσυνος δέησις: Μπούμπας, ο Χαλβατζής ο Βασίλης, από το *Ανήλιο*[583] είναι ένας Παΐλας και από το *Ανθοχώρι* είναι ο Παύλος ο Πανταζής.

Και από εκεί και πέρα, ας πούμε, ο πόλεμος συνεχίζονταν, και άρχισαν οι Ιταλοί να οπισθοχωρούν. Όταν φτάσανε στη *Μέρτζιανη,* ανατινάξανε τη γέφυρα. Και αφού ανατίναξαν τη γέφυρα, έπρεπε να φτιάξουν, έστω, πρόχειρη, γέφυρα για να προωθηθούν εφόδια στο στρατό και πυρόβολα και λοιπά. Τότε δε, ήμασταν στον εκχιονισμό, στην *Κατάρα*. Η αλήθεια είναι, ας ήμουν δεκατεσσάρων ετών, πήγαινα γιατί η κυβέρνηση η ελληνική μάς πλήρωνε μεροκάματο. Με κυνηγούσαν εμένα, γιατί ήμουνα μικρός. Λόγω, όμως, ότι είχα μπόι, τους έλεγα «είμαι πιο μεγάλος», έλεγα ψέματα, για να πάρω το μεροκάματο. Και θυμάμαι φέραμε κάτι *παβέζ*, τα τρακτέρ λέγονταν *παβέζ*, με λάστιχα τα οποία ήτανε μονοκόματα, δεν είχαν αέρα μέσα. Το κάθε *παβέζ* τραβούσε μια βάρκα, μεγάλη. Αυτές τις βάρκες τις χρησιμοποίησαν στον *Αώο* ποταμό, εκεί στη *Μέρτζιανη*, για να περάσουν απέναντι, δηλαδή βάρκα σε βάρκα[584], και πήρανε από το *Μέτσοβο* διάφορους τεχνίτες «πελεκάνους», που πελεκούσαν τα ξύλα, για να βάλουν από βάρκα σε βάρκα, ξύλα. Εκεί ήταν και ο μεγαλύτερος αδελφός της μάνας μου, ο Χρήστος ο Ζαρκάδης. Και μετά που έγινε αυτή η γέφυρα, ήρθαν στο *Μέτσοβο*, τους είχαν επιστρατεύσει, ας πούμε, που ήταν ηλικιωμένοι άνθρωποι, αλλά ειδικοί στο πελέκημα.

Και μάθαμε, ακούσαμε μετά, ότι έπεσε το *Αργυρόκαστρο*. Άρχισαν πυροβολισμούς στο *Μέτσοβο*, το βράδυ, χαρά, λοιπόν, έπεσε το *Αργυρόκαστρο*. Μετά το *Αργυρόκαστρο* προωθούνταν ο στρατός, βεβαίως πολεμώντας, και πέσανε οι *Άγιοι Σαράντες*[585], και μαθαίναμε ότι, παράδειγμα, οι Ιταλοί οπισθοχωρούν. Δεν το πίστευε κανένας. Και είχε έρθει,

---

[581] Χωριό κοντά στο Μέτσοβο.

[582] Εννοεί το ύψωμα της Γκραμπάλας.

[583] Χωριό απέναντι από το Μέτσοβο.

[584] Για τις βάρκες της νήσου Ιωαννίνων και την επιστράτευσή τους από τον Κατσιμήτρο βλ. μαρτυρία Θεόδωρου Γκέκα.

[585] ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1985, «Κατάληψη Αγίων Σαράντα και Αργυροκάστρου (1-12 Δεκεμβρίου 1940)», σσ. 89-94.

θυμάμαι, ο θείος μου, που σκοτώθηκε μετά, είχε έρθει γιατί φορτώναν πυρομαχικά από τις εκκλησίες από το *Μέτσοβο*, και λέει ότι υπάρχει μεγάλη φθορά, αλλά έχουν σκοτωθεί και δικά μας παιδιά. Μετά, ο θείος μου, επειδή ήταν του ιππικού και δεν είχαν άλογα, τον πήρανε μετά, και ήτανε στην Β΄ Ομάδα Αναγνωρίσεως, στην *Κλεισούρα*[586]. Και πώς καταλάβαμε ότι ήταν στην *Κλεισούρα*; Είχε πει «όπου θα ’μαι, θα σας δείχνω συνθηματικά πού βρίσκομαι». Γιατί τότε ήταν, παράδειγμα, λογοκρισία στις επιστολές και αν κάποιος ήταν στην *Κατσικά,* θα έγραφε: «Τι κάνει, γέννησε η κατσίκα;». Όταν πήγε στην *Κλεισούρα*, η τελευταία επιστολή έγραφε στο τέλος: «χαιρετισμούς στην οικογένεια Ρασουκλή, δηλαδή *Κλεισούρα* τ’ ανάποδα. Δεν μπορούσε κανένας να καταλάβει τώρα ότι το «Ρασουκλή» είναι «Κλεισούρα». Αλλά πριν γίνουν όλα αυτά, οι βομβαρδισμοί συνεχίζονταν στο *Μέτσοβο*, γιατί ήταν τα πυρομαχικά. Και πήγαμε μια φορά με ένα ιταλικό αυτοκίνητο, το οποίο είχαν πιάσει ως λάφυρο, ας πούμε, και δεν είχε καλούς τροχούς, τα λάστιχα ήταν φαγωμένα, και γλιστρούσε στο χιόνι, το ’χαμε καθαρίσει και το σπρώχναμε. Πήγαμε στον *Προφήτη Ηλία* του *Μετσόβου* και φόρτωσαν πυρομαχικά. Κι ήταν και ο θείος μου. Μετά από αυτό όμως πήγε στο Ιππικό πάλι, εκεί που ήταν, και ήταν τώρα όλο το χειμώνα με τα χιόνια. Τις βάρκες, δε, αυτές που σας είπα, που μεταφέραμε τότε για τη γέφυρα, γιατί ξέχασα να σας πω γρηγορότερα, μόλις προχωρούσαμε, παράδειγμα, και ανοίγαμε το δρόμο, αυτά προχωρούσαν δυο-τρία χιλιόμετρα και μετά σταματούσαν. Το πρωί γέμιζε ο δρόμος. Πάλι την άλλη μέρα. Και είχαμε μάθει τότε, ο Διοικητής που ήταν εκεί πέρα, ένας Ταγματάρχης, ήτανε μάλλον άνθρωπος των Ιταλών, ο οποίος εσαμποτάριζε τον αγώνα. Γιατί, άμα θα γίνονταν η γέφυρα, θα προωθούνταν τα πυρομαχικά και γενικά, ας πούμε, όλη η τροφοδοσία του ελληνικού στρατού. Μάθαμε τότε ότι πέρασε στρατοδικείο και εκτελέστηκε. Δεν θυμάμαι πώς λεγόταν. Ταγματάρχης Τζένος ήταν. Το βράδυ ερχόταν στο *Μέτσοβο* και από κει και πέρα πηγαίναμε εμείς, καθαρίζαμε το δρόμο, πατούσαν λίγο αυτά δηλαδή, τρία χιλιόμετρα, σταματούσαν.

Έγινε επίθεση, ας πούμε, και από τους Γερμανούς. Αφού έγινε και η επίθεση από τους Γερμανούς, ο στρατός, πλέον, είχε έξι μήνες στο αλβανικό μέτωπο. Είχε κουραστεί. Πολλά παιδιά παγώσανε τα πόδια τους. Έρχονταν εδώ, στα νοσοκομεία[587] στα Γιάννενα και τους

---

[586] Στρατηγικό σημείο της Αλβανίας, στενό πέρασμα, βορειοδυτικά της οποίας εξαπολύθηκε η αιφνιδιαστική Εαρινή Επίθεση των Ιταλών.

[587] Βλ. Γενικόν Επιτελείον Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον πόλεμο 1940-1941*, Έκδοση Διευθύνσεως Στρατού, Αθήνα 1983, σσ. 104-105: *«Το Νοσηλευτικό Κέντρο Ιωαννίνων περιελάμβανε τους παρακάτω υγειονομικούς σχηματισμούς: Το στρατιωτικό Νοσοκομείο Ιωαννίνων, δυναμικότητας 120 κλινών, το Σ3 Νοσοκομείο Διακομιδής, δυναμικότητας 500 κλινών, το Αναρρωτήριο του Εμπέδου Ιωαννίνων, δυναμικότητας 800 κλινών. Ο αριθμός των νοσηλευομένων στα Ιωάννινα ξεπερνούσε τους 2.500 χιλιάδες άνδρες.*

κόβανε τα πόδια. Λοιπόν, είχε έρθει το πράγμα που δεν κρατιόνταν άλλο. Περιμένανε, τώρα, μέσα στα χαρακώματα, μέσα στα χιόνια, γιατί ο Μουσολίνι τότε, αφού απέτυχε, έλεγε θα αρχίσει η *Εαρινή Επίθεση*[588]. Αλλά τότε, αφού ενωθήκανε ο Χίτλερ με το Μουσολίνι, και δεν μπόρεσε η Ιταλία να κάνει τίποτα, τότε επιτέθηκαν οι Γερμανοί. Και πέρασαν, όχι από τη γραμμή του Μεταξά, γιατί ήταν οχυρό γερό, αλλά τότε οι Σέρβοι δεν κρατήσαν αντίσταση. Πέρασαν από το μέρος της Σερβίας, οπότε έφτασαν στον Όλυμπο. Και, θυμάμαι, ακούστηκε για τον θείο μου τότε ότι είναι τραυματίας. Ποιον να βρω, έβρισκα στρατιώτες που γύριζαν και ρωτούσα: «Τον είδατε τον Αλέκο πουθενά;», «Όχι». Ακούστηκε ότι είναι στα Γιάννενα, ακούστηκε ότι έχει δουλειά στα Γιάννενα. Βλέπω σε ένα σπίτι στο *Μέτσοβο* άλογα του Ιππικού, με σέλες. Τους λέω: «Ρε παιδιά, του ιππικού είστε;». «Ναι». «Από πού έρχεστε;». «Από το μέτωπο». «Σε ποια μονάδα είστε;». «Γιατί ρωτάς παιδί μου;». «Ρωτάω». «Είμαστε Β΄ Ομάδα Αναγνωρίσεως». «Τον Αλέκο το Ζαρκάδη τον ξέρετε;». «Πώς δεν τον ξέρουμε;». Δεν μου μαρτύρησαν ότι σκοτώθηκε. Και λέω: «Ο Αλέκος;». «Έμεινε στα Γιάννενα, είχε λίγο δουλειά». Το πιστέψαμε. Τους πάω στη γιαγιά μου και στον παππού μου. «Αυτά τα παιδιά ήταν με τον Αλέκο μαζί». Βγάζει η γιαγιά μου, τους δίνει, δεν ξέρω πόσα καρβέλια ψωμί, τους έδωσε χορτάρι για τα άλογα. Και λένε «το πρωί θα φύγουνε μέσω *Μηλιάς*», για να

Πολλοί τραυματίες, ασθενείς και παγόπληκτοι νοσηλεύονταν στους προθαλάμου, στους διαδρόμους των νοσοκομείων και τους λόχους του Εμπέδου Ιωαννίνων με συνθήκες πολύ δυσμενείς. Ο αριθμός των χειρουργών ήταν πολύ μικρός. Για να αντιμετωπίσουν τον μεγάλο αριθμό των χειρουργικών περιπτώσεων αναγκάζονταν να εργάζονται συνέχεια, με αποτέλεσμα την εξοντωτική κόπωσή τους. Η πλύση του ακάθαρτου ιματισμού γινόταν σε πρόχειρα και ανεπαρκή πλυντήρια στα νοσοκομεία και η στέγνωση γινόταν στους διαδρόμους και στους θαλάμους των ασθενών, κατά τις βροχερές και υγρές ημέρες. Το νερό από το υδραγωγείο της πόλεως δεν ήταν επαρκές… για την αντιμετώπιση της καταστάσεως… [μεταξύ των άλλων μέτρων] ορίστηκε όπως τα χειρουργικά κέντρα λειτουργούν μόνο στο κεντρικό κτίριο του 2ου Στρατιωτικού Νοσοκομείου (Παιδαγωγική Ακαδημία) και επικουρικά χειρουργικά κέντρα στο Νοσοκομείο Χατζηκώστα για τους αξιωματικούς, και στο Αγροτικό για τους οπλίτες. Στην Παιδαγωγικά Ακαδημία τρεις αίθουσες οργανώθηκαν σε χειρουργεία και συγκεντρώθηκαν εκεί όλοι οι διαθέσιμοι χειρουργοί από τα άλλα νοσοκομεία. Αυτοί αποτέλεσαν ειδικά συνεργεία, που χειρουργούσαν με τη σειρά επί εικοσιτετράωρης βάσης». Επιπλέον τρία μεγάλα οικήματα της πόλεως επιτάχθηκαν και συμπληρώθηκαν με υλικά με τη μέριμνα της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας (ΕΟΝ) Ιωαννίνων, το Εθνικό Ορφανοτροφείο «Βελισσαρίου», το «Μέκειο» με το παραπλεύρως κτίριο του (για τους αιχμαλώτους) και η «Καπλάνειος Σχολή», που με τα πέριξ καταστήματα χρησιμοποιήθηκε ως «…συγκρότημα αποφθειριάσεως για τους διακομιζόμενους από το μέτωπο…».

588 Βλ. ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1985, «Η Μεγάλη "Εαρινή" Επίθεση των Ιταλών (9-15 Μαρτίου 1941)», σσ. 132-140. Βλ. και Τζουβαλά Γ.Μ., *Ύψωμα 731. Μάρτιος-Απρίλιος 1941. «Εκεί όπου οι Έλληνες δίδαξαν το ευ αγωνίζεσθαι»*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Επτάλοφος, Αθήναι 2007. Πρβλ. επίσης μαρτυρία Δημητρίου Αηδόνη.

πάνε στα Γρεβενά. «Από πού θα φύγουμε;». Και τους λέω, «θα σας πάω εγώ, θα σας δείξω το δρόμο που πάει για τη *Μηλιά*[589]», βατός δρόμος για ζώα. Εν τω μεταξύ, δεν είχε γίνει ακόμα η αυτή, η ανακωχή, εδώ στο *Βοτονόσι*[590]. Και όπως βγήκα από πάνω να ρωτάω ερχόταν στρατός, πέρα προς το *Μέτσοβο* απ' έξω, εκεί ήταν η παλιά διακλάδωση, στρατός ας πούμε, του πεζικού, με ζώα φορτωμένα και λοιπά. Και βλέπω εκεί έναν Ταγματάρχη και λέει: «Παιδιά, δεν θα προχωρήσει κανένας». Είχαν ετοιμαστεί να κρατήσουν αντίσταση κατά των Γερμανών, απ' την *Κατάρα*. Και λένε αυτοί «εμείς θα περάσουμε». «Δεν θα περάσετε». Και βγάζει το πιστόλι ο Ταγματάρχης και λέει: «Εν ονόματι του νόμου δεν θα κουνηθεί κανένας». Και σταμάτησαν οι στρατιώτες. Έρχεται ένα αεροπλάνο, γερμανικό, από πάνω. Μόλις το είδαμε «Πέστε κάτω, πέστε κάτω». Τελοσπάντων, εκείνη την ώρα άλλοι πέσαν, άλλοι δεν κατάλαβαν, και άρχισε να πολυβολεί. Δεν ήταν βομβαρδιστικό. Και σιγά σιγά έφυγε το αεροπλάνο και εγώ ρώτησα τότε πάλι να μάθω για τον θείο μου, δεν μπόρεσα να μάθω τίποτα. Μετά απ' αυτό μαθαίναμε ότι βρέθηκε τραυματίας στην Αθήνα, και μας ήρθε, ήρθε εδώ, στα Γιάννενα, στον πατέρα μου, ήμασταν οι δυο μας με τον πατέρα μου και τότε έμαθα το δυσάρεστο, εγώ, για το θάνατο του θείου μου. Διότι μαζί του ήταν ένας από δω, από ένα χωριό απ' τα Γιάννενα, ήτανε μαζί, γυρίσανε από την *Κλεισούρα* για ξεκούραση στα *Τσαραπλανά*, τον νυν *Βασιλικό*, τότε.

Το Σάββατο των Βαΐων, λοιπόν, το Σάββατο του Λαζάρου, κι έδωσε τα ρούχα εκεί να τα πλύνουν σε μια γυναίκα, ήταν αρραβωνιασμένος τρία χρόνια. Παίρνουν εντολή να πάνε να φτιάξουν τη *Μέρτζιανη*, γιατί ο στρατός οπισθοχωρούσε, δεν κρατιόταν ο στρατός στην Αλβανία. Είχαν κουραστεί, άκουσαν ότι χτύπησαν οι Γερμανοί σου λέει «τι θα γίνει τώρα» και πήγαν να φτιάξουν τη γέφυρα. Πήγαν τα αεροπλάνα, τα «στουκας», και χτυπούσαν να χαλάσουν τη γέφυρα και πήγανε τη Μεγάλη Τρίτη, βομβαρδίσανε, σκοτώσανε ένα άλογο. Φάγαν το μεσημέρι, αυτός που ήρθε να μου πει το γεγονός αυτό, δηλαδή, το δυσάρεστο, φάγανε με τον Αλέκο και το απόγευμα ήρθαν ξανά, πήγαν στα βράχια εκεί πέρα από τη *Μέρτζιανη* και όπως βομβαρδίσανε τα στούκας εφονεύθησαν, πήγαν, ένδεκα άτομα, μεταξύ αυτών και ο θείος μου. Επειδή ήταν και ένας ανθυπολοχαγός, γιος συνταγματάρχου εν ενεργεία, τους βάλαν στο κάρο και τους πήγαν στα *Τσαραπλανά*. Έγινε η κηδεία τη Μεγάλη Τετάρτη. Ημερομηνία που σκοτωθήκανε είναι 14 Απριλίου του 1941. Εμείς δεν ξέραμε τίποτε. Εδώ στα Γιάννενα που ήμαστε με τον πατέρα μου έρχεται μια γυναίκα απ' το

---

589 Χωριό κοντά στο Μέτσοβο.

590 Χωριό κοντά στο Μέτσοβο. Για την ανακωχή και τη συνθήκη συνθηκολόγησης του Τσολάκογλου με τους Γερμανούς βλ. μαρτυρία Θεόδωρου Γεωργιάδη.

Μέτσοβο, που ήταν συγγενής με την αρραβωνιαστικιά του θείου μου. Λέει: «τι μάθατε από τον Αλέκο;». Μου λέει αυτός που ήταν μαζί της «τι τον είχες;». «Θείο, αδελφό της μάνας μου». «Ο Αλέκος είναι σκοτωμένος», είπε. «Πώς είναι σκοτωμένος»; «Να στα πω εγώ όλα αυτά». Και μου τα' πε όλα αυτά και γράφω εγώ στον σταυρό [εννοεί τον τάφο του] που γράφει «Αλέξανδρος Ζαρκάδης», *εκ Μετσόβου* με μολύβι. Οπότε φωνάζω και τον πατέρα μου. Ο πατέρας μου αντιδρούσε, «όχι, είναι στην Αθήνα κ.λπ». «Πώς είναι στην Αθήνα, εγώ σου λέω γεγονότα» και θυμάμαι, μου είπε, ο τελευταίος λεγόταν Κουφίκης και τον βρήκαν χωρίς κεφάλι. Το βλήμα του 'κοψε το κεφάλι.

Τώρα πώς να πάμε στα *Τσαραπλανά*; Ερχόταν ένας με αυτοκίνητο επιταγμένο, αλλά το κράτησε, με διάφορες παραγγελίες, να αγοράσει πράγματα από 'δω. Ήρθε σε μας και πήρε προϊόντα από τη δική μας παραγωγή. Τον ρωτάει ο πατέρας μου «από πού είσαι;». «Εγώ, είμαι, από τα *Τσαραπλανά*». «Θέλω να μάθω, έτσι και έτσι μάθαμε». «Κάτι έγινε, θα ρωτήσω και θα σου πω», του λέει αυτός. Και του λέει ο πατέρας μου, «να σου πω, θα με πάρεις και μένα». «Δεν σε παίρνω, γιατί κινδυνεύουμε. Εγώ κινδυνεύω αλλά είναι η δουλειά μου τέτοια. Οι Γερμανοί σε βρίσκουν στο δρόμο και κάνω στην άκρη και κοιτάν να με σπρώξουν κάτω στο γκρεμό. Τουλάχιστον εγώ, αναγκαστικά». «Όχι, θα με πάρεις». Αφού επέμενε, στο άλλο ταξίδι τον πήρε και πήγε. Οπότε διαπίστωσε την πραγματικότητα. Τότε πλέον μάθαμε ότι ο θείος μου είναι σκοτωμένος. Και προχθές που έγιναν[591] στο *Καλπάκι*, ανεφέρθησαν τα ονόματα των φονευθέντων περίπου τριακόσιοι πενήντα, μεταξύ αυτών ήταν και του θείου μου, του αδελφού της μητέρας μου, ο μικρός, ένας λεβέντης άνδρας. Και όταν ήρθε η ώρα να βαπτιστεί ο Αλέκος[592], με ρώτησε ο κουμπάρος, «τι όνομα θα δώσουμε;». Λέω «γιατί ρωτάς». Ο πατέρας μου είχε το όνομα Μιχάλης. Η μάνα μου λέει: «Θέλω το όνομα του αδελφού μου». Του λέω του κουμπάρου «μη χαλάς το χατίρι της μάνας». Και έτσι ο Αλέκος έχει το όνομα του θείου. Το είπε, δε, και στην τηλεόραση: «Έχω την τιμή να φέρω και το όνομα…» Τα γεγονότα τα είχε μάθει και από τη γιαγιά και από μένα.

Πανωραία Καχριμάνη: Οι άνδρες ήταν στα χαρακώματα. Μας είχαν πει για τις βόμβες. Αυτή την ημέρα έφυγε ο στρατός και πήγε προς τη *Βωβούσα*[593]. Την άλλη μέρα ήρθαν τα

---

[591] Εννοεί την αναπαράσταση της μάχης της Γκραμπάλας, που πραγματοποιείται με επισημότητα κάθε χρόνο στο *Καλπάκι*, στο πλαίσιο του εορτασμού της 28ης Οκτωβρίου.

[592] Εννοεί τον γιο του Αλέξανδρο Καχριμάνη, νυν Περιφερειάρχη Ηπείρου.

[593] Η εντολή του Γενικού Στρατηγείου προς τον Διοικητή της VIIIης Μεραρχίας Χαράλαμπο Κατσιμήτρο ήταν να επικεντρώσει τις προσπάθειές του στην προάσπιση του άξονα *Ιωάννινα-Μέτσοβο*, ώστε να αποτραπεί η αθρόα εισβολή δυνάμεων του εχθρού στη Θεσσαλία. Εκείνος, όμως, εκτιμώντας ότι μια τέτοια ενέργεια θα έθετε σε κίνδυνο το σύνολο του Μετώπου, αποφάσισε να υπερασπιστεί τη γραμμή *Ελαία-Καλαμάς*. Στο μεταξύ, στη *Βωβούσα* είχε φτάσει ένα τμήμα της

αεροπλάνα, τα θυμάμαι σαν σήμερα, γιατί φοβήθηκα εγώ, πάρα πολύ, και έριξαν βόμβες. Ρίξανε βόμβες. Εγώ, μου πιάστηκε η ανάσα από τον φόβο μου και ο πατέρας μου έλεγε «το παιδί!», γιατί ο Αποστόλης ήταν που κάνανε τα χαρακώματα στο κιόσκι. «Το παιδί, το παιδί!». Πήγε εκεί ο πατέρας μου και βρήκε τον Αποστόλη και ήρθανε. Μέχρι να έρθουν τα δεύτερα αεροπλάνα μας είπανε «φύγετε προς την *Αγία Τριάδα*». Φεύγουμε εμείς εκεί προς τον ανήφορο και νύχτωσε το βράδυ. Γυρίσαμε πάλι στο σπίτι, πήραμε τα πράγματα και φύγαμε κάτω προς το ποτάμι, μακριά από το *Μέτσοβο*, γιατί έρχονταν τα αεροπλάνα πάλι να βομβαρδίσουν. Και από εκεί καθίσαμε καμιά πέντε-έξι μέρες εκεί. Μετά πήγαμε προς τα πάνω εδώ στη *Ρόνα*, προς το *Ζυγό*. Τώρα τι να κάνουμε, είπαμε… να φύγουμε στα Τρίκαλα, στα χειμαδιά. Φεύγουμε από εκεί. Η αδερφή μου ήταν μικρή και ήμασταν εκεί κάπου είκοσι-τριάντα νοματαίοι, γυναίκες από κτηνοτρόφους, όλοι. Πηγαίναμε προς το *Νεοχώρι* στα Τρίκαλα. Και έκλαιγε πολύ η αδερφή μου, γιατί ήταν το 1939 γεννηθείσα, και μόλις άκουγε τα αεροπλάνα έσκουζε. Έλεγε, μία γιαγιά: «ου… πάει θα μας βομβαρδίσουν τα αεροπλάνα, ακούνε τη φωνή». Και εμείς όταν έρχονταν τα αεροπλάνα καθόμασταν κάτω από τα πεύκα, από τις οξιές, γιατί ήταν οξιές εκεί και φύγαμε, πήγαμε στην Καλαμπάκα. Μπήκαμε στο τρένο και βγήκαμε στα Τρίκαλα. Θυμάμαι πήγαμε σε ένα εστιατόριο όλες και φάγαμε φασολάδα. Τη θυμάμαι αυτή τη φασολάδα σαν... δεν είχα φάει άλλη φορά τέτοια φασολάδα. Και από εκεί μας πήρανε στο κάρο και πήγαμε στο χωριό στο *Νεοχώρι* Τρικάλων. Και εκεί που πήγαμε, κάτσαμε κάπου δέκα μέρες μέχρι να έρθουν τα πρόβατα και οι άνδρες. Και πήγαμε μετά κάνα δέκα μέρες, δεκαπέντε στα πρόβατα επάνω. Η μάνα μου είχε δυο παιδιά μικρότερα. Ο αδερφός μου και η αδερφή μου. Και οι άλλοι κάθισαν εκεί με τα πρόβατα. Φύγαμε εμείς με τα άλογα και στο δρόμο φόβο είχαμε. Πήγαμε κάτω στα *Σπαθιά* λέγονταν εκείνο το χωριό, ζητήσαμε λίγο ψωμί ζεστό γιατί είχαμε από το μαντρί, αλλά θέλαμε να πάμε προς το *Μέτσοβο*. Πάμε κάτω στην ποταμιά εκεί πέρα στην *Παναγία*, λέγεται τώρα, λέγονταν τότε *Κουτσούφλιανη*, και εκεί που ανεβαίναμε στον ανήφορο κάνει ο αδερφός μου έτσι και πέφτει από το σαμάρι, μας άρχισε και ο μπαμπάς μου, μετά μάλωσε τον αδερφό μου. Ανεβήκαμε πάνω στην *Κατάρα*. Στην *Κατάρα* ήταν φάλαγγες από αυτοκίνητα και ήταν το βράδυ του Αγίου Σπυρίδωνα. Πάμε εκεί επάνω, χιόνια, αυτά… ο πατέρας μου είχε τα δύο άλογα. Έκατσε ένας στρατιώτης και μας έβαλε μέσα στο φορτηγό. Ήμασταν μία πρώτη ξαδέρφη, ένας θείος και η μάνα μου και εμείς και πήγαμε στο *Μέτσοβο*. Μας είχαν κλέψει όλα τα πράγματα, γιατί τα αφήσαμε εκεί, οι ίδιοι από το *Μέτσοβο*. Ποιος τα έκλεψε… Είχαμε

Μεραρχίας Τζούλια, και προς τα εκεί έσπευσε ελληνικός στρατός. Για τη μάχη της Βωβούσας βλ. μαρτυρίες Βάιου Χατζή και π. Αθανασίου Χατζή.

να κάνουμε και την αρραβώνα της αδερφής μου, είχαμε τενεκέδες από καραμέλες, από γλυκά… Μας πήραν στάρια, αυτά που είχαμε, αλεύρια, τα έκλεψαν. Τυριά… Γυρνάμε εμείς, εκεί, το βράδυ, οι στρατιώτες και εμείς ήμασταν από τα χιόνια κρυωμένοι. Βάζουμε φωτιά πολύ, μας πήρε και ο μπουχαρής φωτιά. Και μετά ο πατέρας μου ήρθε με τα άλογα με τα χιόνια, που είπαν που θα χαθούν με άλλον έναν κύριο. Θα χαθούν να ’ρθουν ίσα κάτω τον κατήφορο από την *Κατάρα*. Και την άλλη μέρα μετά ήταν του Αγίου Σπυρίδωνα. Καθίσαμε στο *Μέτσοβο* και φοβόμασταν από τα αεροπλάνα. Μετά όταν ήρθαν οι αντάρτες ύστερα…

Αλέκος Καχριμάνης: …Αυτή την ιστορία δεν την ήξερα. Άλλες μου είχες πει. Ότι φτάσατε μέχρι το *Παπαδοπούλι*. Και όταν είπε ότι δέκα μέρες οι άνδρες δεν είχαν φτάσει, ερχόταν με τα πόδια από το *Μέτσοβο* από το κοπάδι για να πάει στο *Παπαδοπούλι* κάτω. Δηλαδή δεν τα φόρτωναν σε αυτοκίνητα τότε. Οπότε φτάσανε οι γυναίκες γρηγορότερα από τους άνδρες.

Πανωραία Καχριμάνη: Και γι’ αυτό καθίσαμε στο *Νεοχώρι* εμείς και μετά που ήρθαν οι άνδρες σε δέκα μέρες πήγαμε επάνω. Βομβάρδισαν, μας σκότωσαν ποιος ξέρει πόσες αγελάδες εκεί πέρα. Είχαμε εκατό αγελάδες επάνω στο *Μπούτσικο* εκεί.

Γιώργος Καχριμάνης: Τα Γιάννενα τα βομβαρδίσανε το Σάββατο, ενώ 29 Οκτωβρίου το *Μέτσοβο*. Ήταν ο στόχος το *Μέτσοβο*, γιατί ήταν τα πυρομαχικά. Οι εκκλησίες είχαν πυρομαχικά.

Πανωραία Καχριμάνη: Όταν πήγαμε στα Τρίκαλα εκεί κάνανε πάρτι, κάνανε προπαγάνδες σε ένα σπίτι που πήγαμε. Την πρώτη φορά με τις βόμβες που ρίχνανε και έρχονταν οι Ιταλοί από τη *Βωβούσα*. Μετά ήρθαν οι Ιταλοί και τους είδαμε εμείς, με τους Γερμανούς.

Γιώργος Καχριμάνης: Οι Ιταλοί ήρθαν μετά. Πρώτα ήρθαν οι Γερμανοί στο *Μέτσοβο*, μετά ήρθαν οι Ιταλοί… Δεν ξέρω πόσο διάστημα κάθισαν οι Γερμανοί, και μετά φέρανε τους Ιταλούς. Οι Ιταλοί δεν είχαν νικήσει… Το υδροπλάνο έφερε το έγγραφο το απόρρητο, εδώ κάτω στην παραλία στα *Ναυτάκια*. Πήγαμε να δούμε το υδροπλάνο, χωρίς να ξέρουμε… αυτό έφερε το απόρρητο έγγραφο για να συλληφθούν οι Εβραίοι όλη τη νύχτα. 25 Μαρτίου ξημέρωνε και χιόνιζε στα Γιάννενα. Η *Κατάρα* είχε κλείσει και όπως έμπαιναν εκεί γυναικόπαιδα επάνω στα αυτοκίνητα, οι πιο νέοι μπόρεσαν και το έσκασαν. Άλλοι πήγαν στο αντάρτικο, άλλοι πήγαν στα χωριά της Θεσσαλίας, μεταξύ και ο Τσάμης. Εγώ θα σας πω τώρα για τους Ιταλούς. Όταν έγινε η επίθεση των Ιταλών, αφού έγινε η πρώτη επίθεση εδώ και απέτυχαν στο *Καλπάκι*, οι Αλπινισταί οι οποίοι ήταν επίλεκτοι όπως είναι οι λοκατζήδες, αλλά ήταν όλοι οι άνδρες σαν το μπόι του Αλέκου. Είχαν εδώ το φτερό στο κεφάλι και όταν έφτασαν από *Αετομηλίτσα* φτάσανε στη *Βωβούσα*, εδώ πέρα *Σαμαρίνα* και από εκεί

προωθήθηκαν προς την *Βωβούσα*. Και όταν έφτασαν στη *Βωβούσα*, εκεί υπήρχε ένας Λόχος του Ελληνικού Στρατού μόνο[594]. Μόλις μπήκαν μέσα στη *Βωβούσα* άρχισαν τώρα να τους χτυπάνε αυτός ο Λόχος μόνο. Αυτοί πανικοβλήθηκαν. Δεν περίμεναν γιατί τους είχαν πει ότι η Ελλάδα δεν έχει οργανωμένο στρατό. Θα περάσουν σε 24 ώρες θα φτάσουνε στην Αθήνα. Οπότε συνελήφθησαν, αν θυμάμαι καλά, γιατί και όπως μπήκαν μέσα στο δάσος τα χάσανε και παρεδόθησαν όλοι αυτοί οι Αλπινισταί. Και τους είχαν φέρει στο *Μέτσοβο* συνοδεία. Ήμασταν εκεί για να τους δούμε. Ταλαίπωροι, σχισμένοι από εδώ… είχαν κάτι παπούτσια ειδικά για τα βουνά[595]. Σας λέω ότι ήταν επίλεκτοι άνδρες. Νηστικοί, τους πέταγαν σοκολάτες, τους πέταγαν μπισκότα, τσιγάρα. «Viva la Grecia!» φώναζαν οι Ιταλοί και τους πήγαν στο Δημοτικό Σχολείο, το κεντρικό, του *Μετσόβου*. Όπως τους πήγαν εκεί πέρα, τους έφεραν φαγητό, τους έφεραν κουβέρτες κ.λπ. Εν τω μεταξύ είχε περάσει μία πυροβολαρχία του πυροβολικού που πήγαινε για το Μέτσοβο και επειδή τότε τα άρβυλα των στρατιωτών είχαν και πρόκες από κάτω, άμα περνούσες άκουγες θόρυβο, κραπ, κρουπ… Ένας αξιωματικός εκεί ήταν ο Διοικητής τι έκανε; Τους βάζει, ας πούμε, να είναι όλοι καλά με τις παλάσκες, με τα κράνη, με τα όπλα και τους παίρνει τώρα σε βήμα. Περνούσε από έξω από το σχολείο. Ερχόταν από το σπίτι του Μπίσα από κάτω. Ο Αλέκος ξέρει που είναι αυτό. Περνούσαν κατά διμοιρίες. Πήγαιναν από κάτω που είναι του κουνιάδου μου το σπίτι, από κάτω ξαναβγαίνανε στου Πήδα οι ίδιοι στρατιώτες. Τους έφερε τρεις-τέσσερις φορές αυτός ο αξιωματικός. Κοιτάγανε οι Ιταλοί από τα παράθυρα. «Ρε τι μας λέγανε ότι δεν έχουν στρατό οι Έλληνες; Δεν βλέπεις εδώ τι γίνεται;». Αυτή ήταν μία πυροβολαρχία. Μετά τους λένε, «αν θέλετε γράψτε και γράμματα. Εμείς θα τα στείλουμε στα σπίτια σας μέσω του Ερυθρού Σταυρού». Βέβαια τα γράμματα περνούσαν από λογοκρισία. Και γράφανε μέσα «μας είπαν ότι δεν έχει στρατό η Ελλάδα. Πού να δείτε στρατό! Στρατό… Άλλο πράμα!». Δηλαδή τα γράφανε στα σπίτια τους και αυτά όλα τα μάθανε. Και όταν ήρθαν οι Ιταλοί στο Μέτσοβο - μετά συγχωρήσεως που θα την πω τη λέξη- και στο κατούρημα είχαν το όπλο μαζί τους. Δηλαδή, δεν το άφηναν το όπλο. Τόσο φοβόνταν.

Όταν ήρθαν οι Ιταλοί, είχαν έρθει τρεις πρώτες αδερφές. Η μάνα τους ήταν αδερφή του πατέρα μου και είχαν σπίτι στο *Μέτσοβο*. Μένανε εδώ στα Γιάννενα. Περνώντας εγώ εκεί, τι

---

[594] Πρόκειται για τον λόχο του Αναστάσιου Παπά, για τον οποίο εκτενής αναφορά γίνεται στη μαρτυρία του π. Αθανασίου και Βάιου Χατζή. Βλ. και Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994.

[595] Ζευγάρια από τα ειδικά αυτά πέδιλα των Αλπινιστών συμπεριλαμβάνονται στη συλλογή του Παύλου Γκαλντέμη (βλ.Παράρτημα της Διατριβής).

ήμουν εγώ τότε; Θα ήμουν δεκαπέντε χρονών τότε, και πήγαινα και πήγα να χτυπήσω την πόρτα να μπω στο σπίτι. Πάω και εγώ εκεί πέρα, μου φωνάζουνε οι ξαδέρφες «Γιώργο, τι θα κάνουμε; Οι Ιταλοί θα μας σπάσουν την πόρτα». Πάω και τους έβρισα. Τους είπα «παλιάνθρωποι…», και το βάζω στα πόδια. Τα παπούτσια που είχα ήταν από τον πατέρα μου, μου ερχόταν λίγο μεγάλα. Κάνω τον κατήφορο φεύγω, από κοντά οι Ιταλοί να με πιάσουν. Όπως πάω να πηδήσω εκεί μου φεύγει το ένα το παπούτσι. Να το αφήσω τώρα, λέω, πού θα βρω άλλο; Και ξαναγυρίζω, αυτοί δεν με είχαν πάρει μυρωδιά πού έχω πάει. Το παίρνω το παπούτσι, βγάζω και το άλλο, με τις κάλτσες και φτάνω ακριβώς που ήταν του Κωστά Νάκη το σπίτι, ένας πάει προς το Γουδέβενο και ο άλλος πάει προς τον Τσάντη και ήταν οι δύο αυτές εκεί πέρα, η μάνα του Γιάννη του Κώστα Νάκη που λέγαμε, και λέω «ανοίξτε την πόρτα να μπω στο σπίτι και άμα έρθουν οι Ιταλοί να πείτε ότι έφυγα από εδώ». Έχει πουθενά… από πού να βγω; Και μπήκα μέσα στο σπίτι και βγήκα από εκείνη την μεριά και πήγα από εκεί κάτω… Τέλος πάντων, τη γλίτωσα τότε δηλαδή. Μετά ήρθαν οι Γερμανοί. Ήταν πάλι οι Γερμανοί που έγινε αυτή η μεγάλη εκστρατεία που κάψανε τα Ζαγοροχώρια[596]. Και το *Γρεβενίτι* και το *Τρίστενο*... Είχαμε έρθει, ήταν τότε οι πρώτοι αντάρτες του ΕΛΑΣ και όταν έκαναν την επιδρομή οι Ιταλοί, ειδοποιηθήκαμε να φύγουμε έξω από το *Μέτσοβο* γιατί θα έρθουν οι Γερμανοί. Πήγαμε πάλι στα δάση του *Μετσόβου* εκεί πέρα και πηγαίναμε στο δάσος εκεί πέρα, ανάβαμε φωτιές για να ζεσταθούμε. Ήταν φθινόπωρο. Καίγαμε καμιά οξιά ξερή για να μη βγάλει καπνό, να έχει φλόγα και ακούμε ένα αναγνωριστικό αεροπλάνο. Ρίξανε και κάνα δυο με το πυροβολικό, κάνα δυο βλήματα, αλλά ήμασταν μέσα στο δάσος. Και ήρθε η ώρα μετά, μας ειδοποίησαν να γυρίσουμε στο *Μέτσοβο*, διότι όσους θα βρούνε εκτός *Μετσόβου* θα θεωρούνται ότι είναι επικίνδυνοι.

Τότε βέβαια ήταν ο συχωρεμένος ο Αρχιμανδρίτης του *Μετσόβου*, ο *Μόδεστος* που έσωσε το *Μέτσοβο*. Βγήκε μπροστά και λέει «το *Μέτσοβο*…». Βέβαια ήταν και κέντρο εκεί πέρα. Από όπου και να πήγαιναν περνούσαν από το Μέτσοβο, από τα παλιά χρόνια. Το κέντρο ήταν που διέρχονταν προς τη Θεσσαλία, Ήπειρος-Θεσσαλία και δεν το πείραξαν το *Μέτσοβο* οι Γερμανοί. Κάψανε κάτι σπίτια στο *Ανήλιο*, αλλά κοίταγαν, όπου έβρισκαν πυρομαχικά βάζανε φωτιά στο σπίτι. Σκοτώσανε και τρία παιδιά τότε στο *Μέτσοβο*, γιατί αυτοί φοβήθηκαν. Μόλις το έβαλαν στα πόδια τους πιάνανε και τους εκτελέσανε. Όταν ήρθαμε στο *Μέτσοβο* στείλανε πρώτα τις οικογένειες να πάνε στα σπίτια και εμείς πάμε στο πριονιστήριο του θείου μου, του παππού μου, κάτω στο ποτάμι. Και βλέπαμε τους Γερμανούς

---

[596] Για το κάψιμο όλου του Ανατολικού Ζαγορίου, βλ. μαρτυρίες κατοίκων Γρεβενιτίου, Χρήστου Ρογκότη, Δημητρίου Φάφα και Στάθη Παπαβρανούση και Ιωάννη Παττίκου.

και ερχόταν στην ποταμιά στον *Μετσοβίτικο*[597]. Λέει ο πατέρας μου, πού το σκέφτηκε «πιάστε κάτι να κάνουμε εδώ μέσα. Να δούνε ότι δουλεύουμε». Βάλαμε την κορδέλα αυτή που κόβει τα ξύλα, άλλος το τρυπάνι, άλλος την πλάνη, άλλος πελεκούσε κάνα ξύλο. Μπαίνουν οι Γερμανοί, μας κοιτάνε εμάς «για, για, για…». Μας είδαν ότι δουλεύαμε. Αν δεν μας έβρισκαν έτσι, θα μας εκτελούσαν. Θα υπολόγιζαν ότι έχουμε κρυφτεί.

Πανωραία Καχριμάνη: Τότες εμείς ερχόμασταν από τη *Ρόνα* και είπαν «έρχονται οι Γερμανοί». Και ήταν κοντά η *Παναγία* το Μοναστήρι και ανεβήκαμε εμείς, η ξαδέρφη μου, ήμασταν πόσος κόσμος στο *Νταρντάνι* επάνω για να μην μας σκοτώσουν οι Γερμανοί. Ήρθαν στην Παναγία, είδαν εκεί, δεν ανέβηκαν επάνω. Και βγήκαμε μετά την άλλη μέρα από πάνω, γιατί φοβηθήκαμε, γιατί… να συνεχίσει ο Γιώργος τώρα.

Γιώργος Καχριμάνης: Τώρα από εκεί και πέρα αφού ήρθαν οι Γερμανοί ανέβηκαν επάνω στο νταβάνι από το πριονιστήριο, ήταν κτήριο αρκετό δηλαδή, μέσα στις σκόνες και αυτά και ερεύνησαν με τον φακό μην υπάρχουν κρυμμένοι. Πήγαν και κάτω στο υπόγειο. Εκεί ήταν η τουρμπίνα αυτή που δουλεύει, η φτερωτή, και δίνει κίνηση με το νερό. Λοιπόν, είδαν αυτά, μας χαιρέτισαν και φύγανε. Το βράδυ πήγα στο σπίτι. Ήταν και ο παππούς μου, ο πατέρας της μάνας μου και είχε μια βραδιά με φεγγάρι και ακούω εγώ άλογα στο δρόμο. Είχαν ορειβατικό πυροβολικό οι Γερμανοί και πήγαιναν προς το *Χαλίκι*. Εκεί είχε πάει η μεγάλη η δύναμις στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ. Και λέγανε «πού θα πάνε αυτοί; Πάνε όπου υπάρχει δρόμος να περνάνε αυτοκίνητα». Τέλος πάντων, ούτε μας ενδιέφερε και τόσο, γιατί είπαμε εμείς τι κάνουμε εδώ... Την άλλη βραδιά ήρθε όλη η οικογένεια στο σπίτι. Ο πατέρας μου όταν φεύγαμε τού είχε πέσει μία πέτρα στο μεγάλο νύχι από το πόδι και του βγήκε το νύχι και το είχε δεμένο το πόδι. Όπως κοιμόμασταν εκείνα τα χρόνια ο ένας κοντά στον άλλον, γιατί τα σπίτια δεν είχαν αυτές τις ευκολίες να υπάρχει κρεβατοκάμαρα κ.λπ., στις δώδεκα η ώρα έρχεται ένας δάσκαλος, που τον είχαμε γείτονα. Ο πατέρας του Κώστα του Σταύρου, αν θυμάσαι, που ήταν Ευρωβουλευτής, εκεί ήταν το σπίτι το δικό μας και ήμασταν συμμαθητές με τον Κώστα. Ο πατέρας του ήταν δάσκαλος. Τον είχαν πάρει από το σπίτι και είχε ένα δέμα με κεριά για φως, οι πόρτες ήταν ανοιχτές αναγκαστικά και βλέπω εγώ, μας φωνάζουν εκεί. Πάει ο πατέρας μου και βγάζει το πόδι του, «εγώ έχω χτυπήσει». Το όπλο, ο Γερμανός. Σηκώνομαι εγώ, είχα μπόι τότε και λέω «θα ’ρθω εγώ». Ήξερα, να σου πω, ότι θα πάμε. Την νύχτα, μαζέψανε όσους βρήκαμε ας πούμε, κάπου ογδόντα τρία άτομα. Και μας φέρανε στην πλατεία. Δεν μας είπαν ότι «πάρτε λίγο ψωμί, πάρτε καμιά κουβέρτα», ήταν περί το τέλος Οκτωβρίου, του Αγίου Δημητρίου. Τις πρωινές ώρες, εκεί, μας μαζέψανε

[597] Εννοεί τον ποταμό Άραχθο, που στην περιοχή αυτή λέγεται *Μετσοβίτικος*.

και μας έβαλαν στη σειρά. Αλλουνού τού δίνανε ένα άλογο, αλλουνού ένα μουλάρι να το τραβάει, γελάδια, είχαν και γαϊδούρια. Μας βάλανε στη γραμμή. Πού πάμε; Δεν ξέρω. Ογδόντα τρία άτομα. Φτάσαμε επάνω, με τα πόδια φτάσαμε επάνω στον αυχένα της *Κατάρας*. Εκεί στην *Κατάρα* μάς βάζουνε κάτω. «Καθίστε κάτω». Βάλανε τα μυδράλια. Είπαμε «εδώ θα μας εκτελέσουν». Αυτοί τώρα ήθελα να βγάλουν κάτι από εμάς, να τους δώσουν τα όπλα και να σηκώσουν τα όπλα επάνω και να πουν ότι είναι αντάρτες και παραδίδονται. Από όλους θυμάμαι τον Παύλο τον Σταυράκη, που ήταν και αντάρτης παλιά. Τον Μαυρογιώργο. Λοιπόν, έκαναν αυτό το πράγμα και μετά προχωρήσαμε. Φτιάνουμε κάτω στον *Κάμπο του Δεσπότη*[598]. Πριν από τον κάμπο είχε μία γαλαρία εκεί πέρα που αυτή λέγονταν «*Πέτρα του Τσάπου*» του αρχηγού του Τσάπου που ήταν τότε οπλαρχηγός, αλλά όταν περάσανε, πώς λέγεται εδώ πέρα που φτιάχνουν το δρόμο; Εδώ λέγεται *Πέτρα του Τσάπου*. Βλάχικα. Τι θα πει πέτρα; Τι θα πει Τσάπου; Τραΐ… [τράγος] και το μετονομάσανε *Τραγόπετρα*. Κακώς όμως. Εκεί έπρεπε να πουν η πέτρα που ήταν το λημέρι του οπλαρχηγού του Τσάπου, διότι ο Τσάπος ήταν οπλαρχηγός και λέει το τραγούδι από το *Μέτσοβο* «πλατάνια από το *Μέτσοβο* και οξιές από τα *Χάσια*» και εγώ τους είπα «οξιές από τη *Ρόνα*», αφού έχει καλές οξιές. «Για να διαβεί η κλεφτουριά, δυο τουφεκούλες ρίξτε για να διαβεί η κλεφτουριά, τα δυο παιδιά του Τσάπου». Και αυτοί το μετέτρεψαν σε *Τραγόπετρα*. Αυτή την είχαν ανατινάξει οι αντάρτες. Αυτό που είχε το κάλυμμα όπως είναι τώρα η Εγνατία, το τσιμεντένιο αυτό το είχαν ρίξει κάτω και είχε κλείσει ο δρόμος. Τον σιάξανε λίγο, περνούσαν κάτι μικρά αυτοκίνητα. Και πηγαίναμε τώρα, μας είχαν αυτοί μπροστά, την κατηφόρα. Περάσαμε από εκεί που ήταν η γαλαρία από πάνω, πάμε κάτω που λέγεται *Παναγία*, τότε λεγόταν *Κουτσούφλιανη*, με προοπτική γιατί είχαν ανατινάξει οι αντάρτες μία γέφυρα, αλλά ευτυχώς που την γέφυρα την φτιάξανε οι Γερμανοί και μας παραδώσανε σε έναν αριθμό στρατιωτών Γερμανών, οι οποίοι ήταν του Μηχανικού. Αυτοί ήταν άνθρωποι μορφωμένοι. Δεν μας φέρθηκαν άγρια σαν τους άλλους και γυρίσαμε πάλι, λέμε «μέχρι εδώ ήταν». Όταν γυρίσαμε κατεβάζανε εκεί πέρα εργαλεία, λοστούς, βαριές, φτυάρια, και μας σταματάνε εκεί πέρα. Ούτε μας είπαν «έχετε ψωμί να φάτε;». Πού να ξημερώσουμε; Ήμασταν ογδόντα τρία άτομα. Μας βάλανε σε φάλαγγα κατά τριάδες, μας μετρήσανε και, ευτυχώς, μας βγάλανε ογδόντα έναν το βράδυ. Δεν μας βγάλανε ογδόντα τρεις και το πρωί να είμαστε ογδόντα έναν... Πήραν λάθος στο μέτρημα. Το βράδυ που πήγαμε εκεί πέρα μας βγάλανε ογδόντα έναν, το πρωί μάς μέτρησαν πάλι, όπως ήμασταν σαν στρατιώτες κατά τριάδες, μας έβγαλαν ογδόντα τρεις και γέλασαν. Αν είχε γίνει το λάθος να μας βγάλουν το βράδυ ογδόντα τρεις και το πρωί ογδόντα

[598] Πέρασμα ευρισκόμενο στον παλιά εθνική οδό Ιωανννίνων-Τρικάλων.

έναν θα λέγανε πού πήγαν οι δύο; Και λέγαμε μη φύγει κανένας, γιατί θα την πληρώσουν οι άλλοι. Και αυτό έγινε δηλαδή. Είχαμε πειθαρχήσει ο ένας με τον άλλον. Δηλαδή, λέγαμε, «θα περάσει». Και σιγά - σιγά ας πούμε… Αλλά λέγαμε και τι θα γίνει τώρα; Μην μας πάνε αλλού. Ευτυχώς, μας πήγαν στο *Μέτσοβο*. Και μας βάλανε να κοιμηθούμε εκεί σε μία καμένη παράγκα, μέσα στα κάρβουνα. Ανάψαμε πέντε φωτιές και ξημερώσαμε και μας φύλαγαν με τα μυδράλια. Την άλλη μέρα το πρωί, στη γραμμή να πάμε να καθαρίσουμε τη γαλαρία. Όπως σκάβανε εκεί πέρα, άλλοι κουβαλούσαν τις πέτρες, βρήκαμε νάρκες από κάτω. Βρήκαμε μία νάρκη, αυτή τη μεγάλη, αλλά αυτή θέλει βάρος να πατήσεις επάνω. Την παίρνει και την πετάει ένας κάτω στον γκρεμό. Δεν έσκασε. Μετά από αυτό βρίσκαμε και πυρομαχικά. Ειδοποιούσαμε τους Γερμανούς και ερχόταν και τα ανατινάζανε. Φεύγαμε εμείς. Αλλά μείναμε επί οκτώ μέρες νηστικοί, και δεν ξέρανε στο *Μέτσοβο* πού είμαστε. Μας φέρανε από λίγο πλιγούρι που είναι από τα χωριά, μας δίνανε σε έναν τενεκέ από κονσέρβα. Αυτό ήταν το φαγητό μας. Κάθε πρωί, μας μέτραγαν και κάθε βράδυ. Το ένα το βράδυ μάς έβγαλαν ογδόντα έναν, το πρωί ογδόντα τρεις και γελούσαν και αυτοί. Μετά από αυτό είπανε, αφού τελειώσαμε, να πάνε στο Μέτσοβο με ένα αυτοκίνητο από κάθε γειτονιά.

Τότε μάθανε οι δικοί μας ότι υπάρχουμε. Και μου στείλανε εμένα δυο ψωμιά. Το ένα μέχρι που φέρανε δέκα προβατίνες και τις σφάξανε αυτοί που ξέρανε να σφάξουν εδώ από τους δικούς μας και τις έβαλαν να τις ψήσουνε. Τότε πέρασαν τα μεγάλα τα αυτοκίνητα τα γερμανικά, με ασυρμάτους και τέτοια, στρατηγοί κ.λπ., ανέφεραν αυτοί ότι εργαστήκαμε τόσες μέρες, βέβαια υποχρεωτικά, και καθίσαμε, μας βάλανε και μουσική την ώρα που τρώγαμε. Τώρα είπαμε «πού θα μας πάνε;». Τότε μάς είπαν αυτοί που είχαν πάει στο *Μέτσοβο* να φέρουν το ψωμί, «εχθές το βράδυ από ένα μύλο πήραν καμιά δεκαριά, δώδεκα παιδιά». Αυτοί είχαν πάει εκεί πέρα φοβόταν από αγγαρεία. Ένας ο οποίος ήταν άνθρωπος των Γερμανών, άνθρωπος που εν πάση περιπτώσει είχε προδώσει αυτούς ότι αυτοί είναι αντάρτες, χωρίς να είναι αντάρτες. Πήγαν οι Γερμανοί και τους πήραν. Νόμιζαν πήγαν αγγαρεία και αυτούς τους εκτελέσανε. Εμείς δεν ξέραμε τίποτε. Ερχόμαστε μετά, μας πήραν για το *Μέτσοβο*, πήραμε κουράγιο, ερχόμαστε στο *Μέτσοβο*. Και όταν ήρθαμε στο *Μέτσοβο* μάθαμε το κακό ότι αυτοί εκτελέστηκαν. Μετά από εκεί μας έδωσαν από ένα χαρτί, επίσημο χαρτί ότι εργαστήκαμε κ.λπ. και ευτυχώς με αυτό με πιάσανε μια φορά στα Τρίκαλα με τις κλωτσιές που είχα πάει να αλλάξω λάδι με καλαμπόκι για το σπίτι, δεν μπορούσα να το μεταφέρω, πήγαινα μήπως βρω κανέναν και φέρω ένα τσουβάλι καλαμπόκι στο σπίτι και μόλις έβγαλα αυτό το χαρτί με αφήσανε ελεύθερο. Γιατί γράφανε ότι εργαστήκαμε με κάθε προθυμία κ.λπ., αναγκαστικά, βέβαια.

Έπειτα εγώ ήμουν από το 1940 μέχρι το 1945 ήμουν στον εκχιονισμό της *Κατάρας*. Το μεν ’40 πληρωνόμασταν από την Ελληνική Κυβέρνηση, από εκεί και πέρα μάς παίρνανε με το ζόρι. Και μας παίρνανε δηλαδή, σε έβρισκαν… είχες τις συνέπειες. Και θέλω να πω ότι μέχρι που τελείωσαν, που φύγανε οι Γερμανοί και μέχρι που έγινε η *Συμφωνία* της *Βάρκιζας*[599] ήμασταν στον εκχιονισμό το χειμώνα. Γιατί εγώ δούλευα τη δουλειά του πατέρα μου, τη βιοτεχνία και με βρίσκανε. Δεν μπορούσα να κρυφτώ. Παράδειγμα, οι κτηνοτρόφοι, εδώ, πήγαιναν στα κτήματα. Και θέλω να πω ότι έχω υποφέρει πάρα πολύ στην Κατοχή. Και μετά από αυτό, εγκατασταθήκαμε εδώ μόνιμα στα Γιάννενα, γιατί εγώ έχω γεννηθεί σε αυτή εδώ τη γειτονιά είμαι γεννημένος[600]. Έχω ζήσει από τα ογδόντα δύο που είμαι, ας έχω ζήσει στο *Μέτσοβο* αναδρομικά δέκα χρόνια. Τα άλλα είμαι εδώ στα Γιάννενα, αλλά αγαπούσα και αγαπάω το *Μέτσοβο* και στο μυαλό μου ήταν να πάρω γυναίκα από το *Μέτσοβο*. Το πέτυχα. Και δεύτερον, και τα παιδιά μου η εκλογή ήταν δική τους και πήραν Μετσοβίτισσες και είμαι ευτυχισμένος που πήραν Μετσοβίτισσες. Τώρα θέλω τα εγγόνια μου να δω τι θα κάνουν… Τώρα σκέπτομαι για τα εγγόνια μου. Θέλω αν μπορέσουν να πάρουν από το *Μέτσοβο*. Γιατί λέω το εξής, «παπούτσι από τον τόπο σου και ας είναι μπαλωμένο». Και εγώ δεν βγήκα χαμένος.

Αυτοί που πήραν με τη στολή αυτή, μου λέει ένας θείος της, αδερφός του πεθερού μου, είχε αυτός παντρέψει άλλη Πανωραία εδώ στα Γιάννενα, είχε πάρει δάσκαλο και όταν ήρθε εδώ ήταν μία ωραία γυναίκα, Πανωραία και αυτή, και επειδή άλλαξε τη στολή και «βρήκα λέει την Πανωραία με κομμένα τα μαλλιά, μέθυσα, έκανα το μεγαλύτερο μεθύσι της ζωής μου. Κοίταξε σου αφήνω κατάρα μην της βγάλεις τα μετσοβίτικα της ανιψιάς μου», και αυτό το ετήρησα. Και είναι η μόνη εδώ στα Γιάννενα που φοράει ακόμη την τοπική στολή. Ήθελαν και τα παιδιά μου να τη φοράει τη στολή.

Πανωραία Καχριμάνη: Δεν μου είπαν μια φορά τα παιδιά «να βγάλεις τη στολή».

Γιώργος Καχριμάνης: Και θέλω να πω ότι μέχρι σήμερα φοράει τη στολή. Αλλά ξέρετε και κάτι άλλο; Δεν είχα και έξοδα. Γιατί δεν ακολουθούσαμε καμία μόδα. Είχαμε στολές. Βέβαια είναι ακριβές οι στολές αυτές, αλλά δεν φτιάχναμε και συνέχεια στολή. Τώρα από αυτούς που ήμασταν τους ογδόντα τρεις εκεί που σας είπα γρηγορότερα, που μας είχαν οι

---

[599] Η *Συμφωνία της Βάρκιζας* (12 Φεβρουαρίου 1945) είχε την εγγύηση της βρεταννικής κυβέρνησης και προέβλεπε τον εκδημοκρατισμό του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας και τη δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών για τη διεξαγωγή, το γρηγορότερο, εκλογών και δημοψηφίσματος. Πρβλ. και Κέδρος Α., *Η ελληνική Αντίσταση 1940-1944*, τόμ. Γ΄, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σσ. 168-273.

[600] Εννοεί την περιοχή *Ταμπάκικα* στα Ιωάννινα.

Γερμανοί επί δέκα ημέρες, ζούμε δύο μόνο. Από τους μικρότερους είμαι μόνο εγώ που ζω, οι άλλοι έχουν πεθάνει.

Πανωραία Καχριμάνη: Τα σπίτια τα πειράξανε στο *Μέτσοβο*, γιατί ήταν ανοιχτά. Δεν παίρνανε πράγματα. Πήραν τα προικιά… Πήραν πολλά πράγματα. Όλα, όλα. Του παππού μου του έπαιρναν τα γελάδια και τα έσφαζαν. Μην ρωτάς…

Γιώργος Καχριμάνης: Από εκεί και πέρα οι κτηνοτρόφοι πληρώσανε πολύ περισσότερα.

Πανωραία Καχριμάνη: Και με τους αντάρτες εμείς και με τους Γερμανούς.

Γιώργος Καχριμάνης: Και με τους Γερμανούς, αλλά και περισσότερο μετά με τους αντάρτες.

Μαρία Παπαευσταθίου: Φοβόσασταν που τους βλέπατε;

Πανωραία Καχριμάνη: Ουυυ… Φοβόμασταν. Και μετά μας είχαν πετάξει και στο ένα δωμάτιο ήμασταν εμείς με τη μάνα μου και τα παιδιά, εγώ ήμουν η μεγαλύτερη, τα άλλα πιο μικρά, και οι άλλοι ήταν στο άλλο δωμάτιο του μηχανικού. Ευτυχώς δεν μας πείραξαν, αλλά η μάνα μου τους έπλενε τα ρούχα και είχαν μία μπόχα που σε έπαιρνε αυτό… Τα ζεμάτιζε και… Είχαμε… Ωρέ… ανατριχιάζω τώρα που τα φέρνω στο νου. Μετά με τους αντάρτες περάσαμε πολλά. Μας πήραν τα πρόβατα, αυτά… όλα, δεν μας άφησαν τίποτε… Ήρθαν από έξω οι Γερμανοί και ήταν κάτι που έπρεπε να μην το μάθουν. Ήταν με τον αδερφό του.

Γιώργος Καχριμάνης: Ήξερα πολλά πράγματα από την ηλεκτρολογία, δηλαδή έχω μάθει πολλά πράγματα. Έκανα και τον μυλωνά τότε εκεί κάτω. Ο κόσμος υπέφερε. Εγώ έκανα τον μυλωνά τότε εκεί πέρα. Μαζί με τον ξάδελφό μου είχαμε κάνει μύλο, εκεί που ήταν το πριονιστήριο, για να βγάλουμε, παράδειγμα, το ψωμί της οικογενείας. Μεταλλευτικά δηλαδή, με το άλεσμα. Ο κόσμος ερχόταν φορτωμένοι και το φέρνανε εκεί πέρα. Και παίρναμε στο κάθε ταγάρι είκοσι οκάδες, παίρναμε μισή οκά. Αυτή ήταν η πληρωμή[601]. Και μάλιστα το δίναμε και καθαρό. Αν έκανε φύρα ήταν εις βάρος μας. Οπότε και ο παππούς μου ήταν δώδεκα άτομα μέλη, έντεκα άτομα. Και παίρνουμε και εμείς, εγώ δούλευα μυλωνάς με τον ξάδερφό μου και ερχόταν εκεί ο αδερφός, ο συμπέθερος, του Κασσάρου το παιδί που ήταν μικρός τότε. Και αυτός είχε, ας πούμε, αναλάβει να τους τροφοδοτεί από αλεύρι κ.λπ. Και ερχόταν και του δίναμε και αυτός μας έφερνε λάμπες, γιατί είχαμε και φως εκεί στο πριόνι, μία μικρή γεννήτρια. Και τότε είχαμε τροχίσει το μύλο. Αυτός ήταν στην αντίσταση,

---

[601] Βλ. Χατζηιωσήφ Χ., «Όψεις της ελληνικής οικονομίας κατά τη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», σσ. 107-173 στα *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου στη μνήμη Νίκου Σβορώνου, 30 και 31 Μαρτίου 1990*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδεία (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1993.

ήταν προωθημένος στην αντίσταση κατά των κατακτητών. Μετά και αυτός είχε τη δική του την ιδεολογία και στρατεύτηκα.

Οι Βωβουσιώτες για να σου πω την αλήθεια, ήταν μερικοί οι οποίοι τάχθησαν υπέρ των Ιταλών[602]. Αφού ετάχθησαν υπέρ των Ιταλών τότε, όταν ήρθε η δουλειά μετά, πέρασαν από δικαστήριο. Ένας δε κρύβονταν. Και αφού κρύβονταν ήταν στα *Πριόνια*. Ήρθε στο χωριό και κρύβονταν και είχε και πιστόλι μαζί του. Ή αυτοκτόνησε ή τον σκότωσαν. Ένας που λέγονταν Τσαρουχάς, ενώ λέγονταν Χατζής, πέρασε Δικαστήριο δοσίλογων και όταν τον φώναξαν αυτοί τότε «Τσαρουχάς, Τσαρουχάς» ήταν το παρατσούκλι. «Εγώ λέγομαι Χατζής» είπε και τη γλίτωσε. Θέλω να πω, πέρασαν, πήγαν εξορία κ.λπ. Είχαν μία ιστορία που ανακατεύτηκαν με τους εδώ και στο *Δίστρατο*. Ήταν η προπαγάνδα, αλλά εν τω μεταξύ τάχθηκαν υπέρ των Ιταλών.

Μόλις μπήκαν μέσα στη *Βωβούσα* οι Ιταλοί, αυτοί ήταν οι Αλπινιστές οι εκλεκτοί με το φτερό εδώ. Η Μεραρχία Τζούλια. Και αυτός τότε, αφού τους έκαναν… φοβήθηκαν και ανακατεύτηκαν μέσα στο δάσος εκεί πέρα, γιατί τα ξέρω αυτά τα μέρη και είχαν μουλάρια μαζί τους, μεταγωγικά κ.λπ., μουλάρια εκεί πέρα φορτωμένα μέσα στο δάσος και τα έχασαν και παραδόθηκαν. Επειδή εγώ έχω διαβάσει όλες αυτές τις μάχες που γίνανε από τη *Φούρκα* επάνω με τον Δαβάκη κ.λ.π, επειδή ήταν ο γιος μου στη Σχολή Ευελπίδων, έχω όλα τα βιβλία εγώ, γιατί διάβαζα πολύ εγώ. Τα έχω διαβάσει και επειδή αυτά τα μέρη τα έχω γνωρίσει μετέπειτα με τη δουλειά μου και ονομασίες κ.λπ., όλες τις μάχες αυτές που είχαν γίνει[603]. Και όταν τους κλείσανε εδώ στο *Παλιοσέλι*[604] από κάτω, εκεί πάθανε τη μεγαλύτερη ζημιά. Τους κυκλώσανε, ήταν εκεί πέρα ιππικό κ.λπ. και τους κλείσανε εκεί πέρα και παραδόθηκαν. Άλλοι που δεν παραδόθηκαν, σκοτώθηκαν όλοι. Από τότε άρχισαν να υποχωρούν μετά.

---

[602] *«…Τονίζουμε την καλή πίστη των κατοίκων των χωριών της Πίνδου, για την οποία ούτε οι ίδιοι, ούτε οι άλλοι Έλληνες αμφέβαλαν ποτέ. Οι δυστυχείς, επειδή σε μερικά χωριά χρησιμοποιούσαν σαν δεύτερη γλώσσα τους τη γνωστή διάλεκτο, τα «βλάχικα» είχαν γίνει αντικείμενο πολύχρονης και ακριβοπληρωμένης προπαγάνδας παλιότερα των Ρουμάνων, και τελευταία των Ιταλικών μηχανισμών του Υπουργού των Εξωτερικών Τσιάνο, γαμπρού του Μουσολίνι, και του…Αντιβασιλέα του Ιταλικού Στέμματος στην Αλβανία Π. Τζιακομόνι… Η προπαγάνδα είχε δημιουργήσει ψευδαισθήσεις στους Ιταλούς, οι οποίες κατέρρευσαν, πριν ακόμα καταρρεύσει η «Τζούλια», και αυτόπτης μάρτυρας αυτής της διάψευσης του μύθου έγινε ο Τζιρότι, όταν απελπισμένος, σε λίγες μέρες διεπίστωνε και ανέφερε στον Πράσκα, ότι ο ελληνικός στρατός είχε τη συμπαράσταση του ντόπιου πληθυσμού...».* Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *ό.π.*, σ. 14.

[603] *«…Τον ρόλο της εξασφάλισης της πορείας του Συντάγματος της «Τζούλια», τον ανέλαβε το τάγμα Τολμέτζο, που απλώθηκε στα τρια βουνά από βορρά σε νότο: Λυκόρραχη-Κάντζικο-Ταμπούρι και στα παρακλάδια τους...».* Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *ό.π.*, σ. 15.

[604] Χωριό της *Λάκκας Αώου*, κοντά στο *Δίστρατο*.

Για τη *Βωβούσα* το ήξερα. Να πω κάτι. Την ώρα που προωθήθηκαν, γιατί τότε δεν υπήρχαν, όπως τα μέσα τώρα, οι ασύρματοι να δουλεύουν εύκολα, όταν προωθήθηκαν οι Αλπινισταί στη *Βωβούσα* θα βγαίνανε εδώ στον *Προφήτη Ηλία* του *Μετσόβου*, στις *Πολιτσιές*[605] που λένε. Εκεί θα πιάνανε όλο το δρόμο, το δημόσιο δρόμο, οπότε πιάνανε την καλύτερη συγκοινωνία ας πούμε. Από εκεί τροφοδοτούνταν ο στρατός. Και νόμιζαν ότι προχωράει ο στρατός και έρχονται μεταγωγικά αεροπλάνα. Πίσω στην ουρά του αεροπλάνου, ήταν σε σχέδιο πώς είναι από τα χελιδόνια έτσι… πώς να σου πω… σαν μισοφέγγαρο. Αυτά ήταν αεροπλάνα μεταγωγικά και είχαν τροφές για τα ζώα, είχαν «παλιότες». «Παλιότες» ήταν η κουραμάνα των Ιταλών. Είχαν μπισκότα, σοκολάτα και περνούσαν τόσο χαμηλά εδώ που ήταν οι κτηνοτρόφοι, οι κτηνοτρόφοι τα έχασαν, και τους χαιρετούσαν δηλαδή. Οπότε τα ρίχνανε αυτά για να τα βρούνε οι στρατιώτες. Και μετά αυτά δεν τα πείραζαν ο κόσμος γιατί έλεγαν μην έχουν τίποτε δηλητήριο. Οπότε οι Ιταλοί από εκεί και πέρα πάθανε τη ζημιά εκεί, τους στείλανε στο *Μέτσοβο* και άρχισαν πήραν το κυνηγητό, υποχωρούσαν. Ναι μεν πολεμούσαν, αλλά με απώλειες μεγάλες. Και ο στρατός τότε παράδειγμα, δεν ήταν… ήταν δηλαδή το είχαν πάρει αυτό που λένε ότι το «ΟΧΙ» το είπε ο Ελληνικός λαός. Το «ΟΧΙ» κατ' ουσίαν το είπε ο Μεταξάς στον Πρέσβη τον Ιταλό, τον Γκράτσιε. Και του είπε «να μας αφήσετε ελεύθερους να περάσουμε». Και του είπε «όχι, δεν θα περάσετε». «Άραγε, του λέει, έχουμε πόλεμο;». «Ναι». Τότε πήραν, γιατί θα σας πω, ναι μεν αντιστάθηκε η VIII^{η} Μεραρχία, αλλά ήρθαν και εφεδρείες, γιατί τότε έγινε γενική επιστράτευση και βλέπαμε ο στρατός που ερχόταν από όλα τα μέρη της Ελλάδος, πήγαιναν με έναν φανατισμό δηλαδή, με το χαμόγελο στα χείλη πήγαιναν στον πόλεμο. Βέβαια διακρίθηκαν οι Ηπειρώτες, γιατί αυτοί πρώτοι κράτησαν την αντίσταση εδώ. Μετά φτάσανε από άλλα μέρη της Ελλάδος στρατεύματα από εφέδρους. Αφού φτάσανε να πάρουνε και την ηλικία του πατέρα μου που ήταν το '21 κληρωτός, ήταν στη Μικρά Ασία, αλλά δεν τον πήραν γιατί ήταν πατήρ τεσσάρων τέκνων. Βέβαια αυτοί ήταν σε μετόπισθεν, σε υπηρεσίες, γιατί ο στρατός είχε και υπηρεσίες μετόπισθεν, προώθηση πυρομαχικών, τροφίμων κ.λπ. Θέλω να πω ότι έγινε γενική επιστράτευση μετά. Πήρανε και μεγαλύτερες ηλικίες, αλλά εφόσον λέγανε τότε «θα τους πετάξουμε στη θάλασσα τους Ιταλούς». Αν δεν είχαν μπει οι Γερμανοί στη μέση, οι Ιταλοί δεν πολεμούσαν.

…Γιατί έκανα περιοδείες. Αλλά το '44 πέρασε περιοδεύον συμβούλιο, το 1949 πήγα στρατιώτης. Ήμασταν εγκατεστημένοι στα Γιάννενα πλέον. Ήμουν βαρελοποιός, αλλά ήμουν ας πούμε, μετά ασχολήθηκα με την εκμετάλλευση δασικών προϊόντων.

---

[605] Οροπέδιο κοντά στις πηγές του *Αώου*, με την μονοκαλλιέργεια της πατάτας.

Πανωραία Καχριμάνη: Όταν ήσουν στον *Ζυγό* και έβαλαν οι Γερμανοί και σας έριχναν…

Γιώργος Καχριμάνης: Πήγα να πάρω άδεια από τους Γερμανούς, γιατί είχα εκεί στο *Ζυγό* και μου λένε «και αν είναι αντάρτης; Πώς θα ξέρουμε εμείς;. Άμα δούμε κίνηση, θα ρίξουμε». Και είχαν εκτελέσει στο *Μέτσοβο*, πηγαίναμε και κόβαμε ξύλα μικροεπαγγελματικά. Αυτοί ήμασταν εμείς όλο Μετσοβίτες του Κάτω *Μετσόβου*, οι οποίοι ήταν όλοι επαγγελματίες, ξυλεία για σαμάρια και ήταν και βαρελοποιοί, μαραγκοί, χτίστες κ.λπ. Οι επάνω ήταν οι κτηνοτρόφοι. Οπότε εκεί ήρθε ένας αντάρτης από το *Μέτσοβο*, τον οποίο είχα γείτονα. Και από κάτω ήταν οι Γερμανοί και κόβανε καυσόξυλα. Και του λέω εγώ «τι ήρθες μωρέ Κώστα;». Μου λέει «και τι σε νοιάζει;». «Πώς δεν με νοιάζει;» του λέω. Εγώ φοβήθηκα. Λέω ότι για να έρθει τέτοια ώρα… Με ρώταγε μετά πόση δύναμη είναι στον *Προφήτη Ηλία* οι Γερμανοί. «Πού να ξέρω ακριβώς;», του λέω, «θα ρωτήσω με τρόπο να μάθω». Στο *Μέτσοβο* πόσοι Γερμανοί είναι; Από τη γειτονιά μου μπορώ να ρωτήσω, αλλά σήμερα έρχονται οι Γερμανοί, αύριο φεύγουν από τα σπίτια. Μετά με ρώτησε ποιοι είναι συνεργάτες των Γερμανών. «Ποιους θεωρείς συνεργάτες;». Λέω «αν πας στα Τρίκαλα και δεν υπάρχει συγκοινωνία και γνωρίσεις έναν Γερμανό και του δίνεις μισή οκά τσίπουρο και σε βάλει μέσα στην κλούβα και σε αφήνει στα Τρίκαλα, να πάς να το αλλάξει με λάδι και φέρεις 20 οκάδες καλαμπόκι για την οικογένεια, είσαι συνεργάτης;». «Όχι». Αυτός που είναι συνεργάτης τον ξέρουμε. Του είχαν σκοτώσει το παιδί οι αντάρτες γιατί ήταν λίγο ανακατεμένος με τους Ιταλούς, και αυτός εκδικούνταν μετά όλο τον κόσμο, ήθελε να τον εκτελέσει. Δικάστηκαν ισόβια κ.λπ., αλλά δεν εκτελέστηκαν αυτοί. Και θέλω να πω εκείνη την ώρα που ήρθε αυτός ο αντάρτης, ο γείτονάς μου, είχε φουστανέλα, είχε ένα αρνί ψημένο, χιαστί, εδώ, το όπλο και έκατσε κάτω. Μαζευτήκαμε εκεί, είχα και τους αγωγιάτες που κουβαλούσαν τα ξύλα και έκοβε με το μαχαίρι εκεί από λίγο κρέας και μας το πέταγε έτσι… όπως είμαστε εδώ καλή ώρα. Πού να το φας αυτό το κρέας; «Βρε Κώστα, από κάτω είναι οι Γερμανοί, κόβουν ξύλα». «Ε, και; Άμα θα με πάρουν χαμπάρι, θα ρίξω εγώ. Εσείς θα φύγετε».

Εγώ ανησύχησα. Να μην πολυλογώ, λέω στα παιδιά «πάμε να φύγουμε». «Γιατί;»… «Πάμε να φύγουμε». Φεύγω και πάω στο σπίτι. Δεν είπα τίποτε στη μάνα μου. Την ώρα που φτάνω στον *Προφήτη Ηλία* βρίσκω έναν Χρήστο Μπούμπα, κτηνοτρόφο, με τη γυναίκα του καβάλα στο μουλάρι και αυτός είχε το καπίστρι. Αυτός ήταν δυο φορές παντρεμένος. Έχασε την πρώτη γυναίκα και είχε τη δεύτερη γυναίκα. Από την πρώτη γυναίκα είχε τρία αγόρια και μία κοπέλα. Από τους πρώτους που σκοτώθηκαν εδώ στο ύψωμα εδώ στο *Καλπάκι* επάνω, στην *Γκραμπάλα* ήταν το παιδί αυτό από την πρώτη γυναίκα. Και από την δεύτερη είχε

τέσσερα αγόρια και δυο κοπέλες. Αυτή που είχε καβάλα επάνω, γιατί τότε κουρεύανε τα πρόβατα. «Καλησπέρα», «καλησπέρα». «Ποιος είναι αυτός; Ο Χρήστος Μπούμπας». Τον θυμάμαι σαν τώρα πρώτη και τελευταία φορά. Πάμε στο *Μέτσοβο*, εγώ πήγα κάτω στο πριονιστήριο του θείου μου να πάρω κάτι… στη Χρυσαλλίδα να στείλω στον πατέρα μου να δει πως τις βγάζουμε. Και όταν βλέπω πήγαινα με τον παππού μου, που σας είπα ήταν ιεροψάλτης επί τριάντα πέντε χρόνια στην *Αγία Παρασκευή*, και επειδή είχε σκοτωθεί το παιδί του, ο Αλέκος, στον πόλεμο, οι Γερμανοί είχαν κυκλώσει το Μέτσοβο. Κάθε τριάντα-σαράντα μέτρα και Γερμανός με το κράνος. «Τι θέλουν τα σκυλιά;», μου είπε βλάχικα[606]. Δεν μας αφήνανε να φύγουμε από το *Μέτσοβο* έξω. Άμα έμπαινες στο *Μέτσοβο* δεν σε πείραζαν. Πιο πάνω πήγα σε μία βρύση εγώ που έχει κρύο νερό, βλέπω απέναντι την εκκλησία των Αγίων Πάντων. Φωνάζουν οι Γερμανοί. «Τι θέλουν τώρα;». Μέρα ήταν ακόμη. Μόλις πήγα εκεί με φέρανε εκεί στο προαύλιο της εκκλησίας. Βλέπω τη μάνα μου με τα δύο μικρότερα, την αδερφή μου και τον άλλον τον αδερφό μου τον μικρότερο που χάθηκε. «Τι κάνουν εδώ;», λέω εγώ. «Μαζεύουν τον κόσμο». Είναι δυο-τρεις ύποπτοι. «Ωχ! Για εμάς λέει», λέω. Σε ένα υπόγειο είχα όπλα εγώ κρυμμένα από το ’40. Μέχρι ασύρματο είχα. Και λέω σε έναν που τον είχα μαζί μου -δεν ζει τώρα- στην ηλικία τη δική μου, «Τάκη, πάμε να φύγουμε. Για εμάς χτυπάνε…». «Πού να πάμε;». «Θα ριχτούμε από τον τοίχο εδώ, θα πάμε στο υπόγειο. Άμα μας πιάσουν, θα μας σκοτώσουν». «Και εκεί τουλάχιστον θα ρίξω και εγώ, έχω και όπλα». Σκοτάδι… Πάμε. Πήγαμε εκεί πέρα, καθίσαμε, νύχτωσε. Τι γίνεται; Ησυχία. Πάω σιγά-σιγά βγήκα, βλέπω τη λάμπα με το πετρέλαιο εκεί στη θεία μου και λέω «θεία Άννα τι έγινε;». Είχε τον Μόδεστο πρώτο ξάδερφο, τον Αρχιμανδρίτη. Λέει «φώναξαν τον Μόδεστο, να φύγει ο κόσμος». «Πήραν κανέναν;». «Όχι» μου λέει. «Γρήγορα, του λέω του φίλου μου, πάμε να φύγουμε γιατί θα μας πιάσουν». Δεν επιτρέπονταν η κυκλοφορία. Πάω στο σπίτι, δεν είπα τίποτε στη μάνα μου εγώ, γιατί μου είπε αυτός «χαιρετισμούς στο θείο σου», αυτός που με είχε βαπτίσει εμένα. Λέω «ούτε στη μάνα μου θα πεις ότι με είδες», γιατί ήμασταν γειτονιά. Εν πάση περιπτώσει εγώ δεν είπα τίποτε στη μητέρα μου, ούτε σε κανέναν.

Το πρωί σαν να μου μπήκε μία ιδέα. Για να βγει αυτός, δεν είναι καλά τα πράγματα. Πέρασαν όλοι οι άλλοι. Εγώ πήγαινα πρώτος επάνω στο δάσος. Πέρασαν όλοι, έρχεται αυτός που τον είχα στη δουλειά, μου λέει «Γιώργο πάμε;», ήθελε να πάρει μεροκάματο ο άνθρωπος. «Βρε Τάκη, του λέω, φοβάμαι μη γίνει τίποτε». «Άντε ρε… πέρασαν και οι άλλοι».

---

[606] Βλ. Λαζάρου Αχ. Γ., *Ιστορικά και Γλωσσολογικά δεδομένα του Διηπειρωτικού-Μακεδονικού χώρου σε συνάρτηση με την καταγωγή των Βλάχων-Αρμάνων,* εκδ. Επιτροπής Ενημερώσεως για τα Εθνικά θέματα, Αθήνα 2006.

Προχωρήσαμε, αλλά καθυστερημένα. Μόλις βγαίνουμε εδώ, προτού φτάσουμε στον *Προφήτη Ηλία*, τελειώνει η ανηφόρα, εκεί ακριβώς ακούω πυροβολισμούς. Τρεις πυροβολισμούς από τη μία μεριά, τρεις από την άλλη μεριά. Ήταν το σύνθημα. Είχαν περίπου τα πενήντα άλογα οι Γερμανοί και τα πήγαιναν που είναι η τεχνητή λίμνη, να τα βοσκήσουν. Τους στρατιώτες που είχαν αυτοί είχαν παραδοθεί και τους είχαν οπλισμένους και Ιταλούς με το περιβραχιόνιο το κίτρινο. Στην Ιταλία τότε είχε πέσει ο Μουσολίνι. Και πήγαιναν να βοσκήσουν τα ζώα αυτά. Οι αντάρτες τα βάλανε στο μάτι να τα πάρουν και μόλις πέρασαν στο βάθος, κλείσανε εκεί πέρα και βάλανε τώρα στον *Προφήτη Ηλία* που ήταν οι στρατιώτες οι Γερμανοί για να μην κουνηθούν οι Γερμανοί. Λέω «πάμε να φύγουμε. Θα έρθουν οι Γερμανοί και θα μας πιάσουν». Σαν να ήξερα. Και πήγαμε όχι τον δημόσιο δρόμο, από κάτω που ήταν βατός δρόμος με τα ζώα. Πάω στο σπίτι, τα πάντα τα διέλυσα, φαγητά και πάω από το *Πριόνι* κάτω. Τότε, λοιπόν, όσους βρήκαν μέσα στον κλοιό αυτό, υλοτόμοι, αγωγιάτες, κτηνοτρόφους, εκείνοι που κούρευαν.. Άλλοι μπόρεσαν και κρύφτηκαν, τους φέρανε στο *Μέτσοβο* το βράδυ. Εγώ στενοχώρια, γιατί είχαν πιάσει τους αγωγιάτες που είχα εγώ, τρία παιδιά. Ρώταγα τι γίνεται, «τους έχουν, λέει, στο περίπτερο», εκεί που είναι το κιόσκι, το τουριστικό περίπτερο. Τους κράτησαν το βράδυ. Το πρωί τούς είπαν «ποιος κοιμήθηκε εδώ στο *Μέτσοβο,* και ποιος κοιμήθηκε έξω». Είπαν, «οι φουκαράδες οι κτηνοτρόφοι που είχαν τα πρόβατα εκεί». Και τους χώρισαν. Τους πήραν τους κτηνοτρόφους και τους εκτέλεσαν. Τρεις το έσκασαν και έφυγαν. Αυτός ο Μπούμπας ο Χρήστος, ένα παιδί του είχε σκοτωθεί στην *Γκραμπάλα*. Τα δυο ήταν παντρεμένα από την πρώτη γυναίκα και είχε άλλα τέσσερα παιδιά, τα πιο μικρά και δύο ήταν παλικάρια τα πιο μεγάλα από τη δεύτερη γυναίκα. Κατάλαβε πού τους πήγαινε και τους λέει εκεί πέρα «μην μου σκοτώνετε… δεν μου αφήνετε τα παντρεμένα τα παιδιά». «Μη φοβάσαι». Τους έβαλαν μπροστά και άρχισαν να τους χτυπάνε με τα μυδράλια από πίσω. Τότε το έσκασαν και τα δύο τα παντρεμένα, στα διακόσια μέτρα τα πέτυχαν, τα σκότωσαν. Ένας Μπούμπας που γλίτωσε τραυματίας, πέθανε μετά. Τον Μπούμπα που έχει εδώ τα τυροκομικά προϊόντα, ο πατέρας αυτουνού, ο Δημήτρης Μπούμπας. Και ήταν αυτός ο Χρήστος Μπούμπας, ένας στην *Γκραμπάλα* και δυο και δυο, τέσσερα, πέντε και αυτός έξι. Άλλος πάλι, ήταν πατέρας και γιος. Δεν ξέρω ακριβώς πόσα άτομα ήταν που εκτελέστηκαν. Τρεις μόνο γλίτωσαν γιατί το έσκασαν. Και θυμάμαι όλη αυτή την περιπέτεια. Τότε εγώ είχα μία υλοτομία, εδώ, στον *Ζυγό Μετσόβου*. Πήγα στους Γερμανούς να δώσω λάδι. Λέει «πού θα πας;», λέω «εκεί». «Αν σε δουν από την Κατάρα και έχεις κίνηση εκεί πέρα, που θα ξέρουν ότι είσαι εσύ ή δεν είναι αντάρτες», μου λέει. «Δεν σας το εγγυώμαι», μου λέει αυτός ο στρατιώτης εκεί. Είχανε διερμηνέα. «Εμείς δεν μπορούμε να σου εγγυηθούμε ότι δεν θα ρίξουν». Και φοβήθηκα τότε και ήρθα εδώ στα Γιάννενα.

Την υλοτομία την έκανα μόλις φύγανε οι Γερμανοί. Φεύγοντας οι Γερμανοί από εδώ από τα Γιάννενα, πήγα στο *Μέτσοβο* και την έκανα την υλοτομία αυτή. Όσο μπόρεσα, γιατί με πήρε ο καιρός. Ήταν τέλος Οκτωβρίου, του Αγίου Δημητρίου. Έπιασαν τα χιόνια. Τότε τα χιόνια πέφτανε πρώιμα. Από ταλαιπωρία… άλλο κακό. Έχω οργώσει όλο το *Γράμμο* μετέπειτα. Μέχρι όπλα βρήκαμε. Τα βρήκαν τα κούτσουρα τα όπλα κρυμμένα. Δηλαδή μετέπειτα, τα είχαν τότε οι αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού. Φοβόνταν από τις νάρκες κ.λπ. Θέλω να πω, έχω περάσει περιπέτεια. Τότε ήρθαν από το *Κάντσικο*[607] ο Σταθμάρχης, κάποιος Νικολάου θυμάμαι, τα όπλα πέρασαν από τα κούτσουρα μέσα. Και ειδοποιήσαμε, ήρθαν από τη *Λυκόρραχη*[608] και από το *Κάντσικο*. Είχαν σκάψει σε ένα μέρος, το δε χώμα το είχαν σκορπίσει σε είκοσι μεριές. Τόσο ύψος… Βρίσκαν και λίρες… Μετά όταν πήγα στο πρώτο πιεστήριο που έκανα, ήρθα στα Γιάννενα να πάρω την πετρομηχανή τη δεύτερη, την είχα παραγγείλει. Και όταν πήγα είχα υλοτόμους από τη *Μηλιά*. Βρήκα ηρεμία. Είχε μία κατηφόρα προς το Πριόνι, κοιτάω, τα πράγματα κάτω. «Τι συμβαίνει εδώ», φωνάζω. Τίποτα. Κοιτάω κάτω, βλέπω τον Σταθμάρχη από το *Κάντσικο*, έναν Κερκυραίο ήταν υπονοματάρχης, ήταν ένας χωροφύλακας, ο αγροφύλακας από το *Κάντσικο* και δυο ζώα. Και ήταν όλα τα παιδιά εκεί. Εκεί στο πλάι αυτό, όπως ρίχνανε τα κούτσουρα, σκάφτηκε το χώμα και στην επιφάνεια βγήκε αποθήκη από σφαίρες. Ήταν σφαίρες από πιστόλι Browning. Είδα εκεί πέρα, είπαν, «ήρθε το αφεντικό», για μένα. Ωχ! Λέω εγώ, κάποιος χτύπησε εδώ πέρα. Θα έρθει η Αστυνομία τώρα κ.λπ. Πήγα φοβισμένος κάτω. Μου λέει ο Σταθμάρχης «συγχαρητήρια». «Τι πράγμα;» λέω εγώ. «Πού ήρθαν, λέει, και ειδοποίησαν αυτοί από τη *Μηλιά*». «Τι να σας πω;» τους λέω, «αφού τα βρήκαν αυτά». Τα βρήκαν τα κούτσουρα, εντάξει. Και μετά με ειδοποίησε ο Στρατός από την *Κόνιτσα* ότι κακώς έκαναν και τα πήραν οι της Αστυνομίας. Λέω «ακούστε εδώ, εμείς πηγαίναμε με άδειες εκεί πέρα κυκλοφορίας και από τη Μεραρχία και από την Ασφάλεια». Ήμασταν πάντοτε ό,τι συμβεί να αναφέρουμε στο πλησιέστερο ή αστυνομικό σταθμό ή σε στρατιωτική υπηρεσία. Και λέω, αφού ήταν ο πλησιέστερος σταθμός του *Κάντσικου*, εκεί θεωρούσαμε τις άδειες. Όταν πηγαίναμε τις θεωρούσαμε και όταν φεύγαμε πάλι άλλη θεώρηση. Δηλαδή είχαμε περιορισμούς. Και θυμάμαι, λέει «πόσες σφαίρες ήταν;». «Ξέρω εγώ πόσες ήταν;». Μου φαίνεται ότι τις κράτησαν αυτοί και τις πουλούσαν ένα τάληρο τη σφαίρα. Θυμάμαι έβγαλε το πιστόλι αυτός ο Υπονοματάρχης, είχε πιστόλι και ήταν όλα καλά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Για τους Εβραίους που είπε ο Αλέκος πριν…

---

[607] Χωριό των Μαστοροχωρίων Κόνιτσας, με σημερινή ονομασία *Δροσοπηγή*.
[608] Χωριό των Μαστοροχωρίων Κόνιτσας.

Γιώργος Καχριμάνης: Ήταν ξημερώνοντας 25 Μαρτίου. Αλλά την παραμονή είδαμε υδροπλάνο εδώ κάτω στα *Ναυτάκια*[609] στη λίμνη. Πήγαμε να δούμε το υδροπλάνο. Τώρα δεν είχαμε δει άλλη φορά υδροπλάνο. Βγήκαν οι Γερμανοί από μέσα και ξημερώνοντας στις 25 Μαρτίου ήρθαν και χτύπησαν στο σπίτι το δικό μας. Ήταν μπροστά το σπίτι το παλιό και πίσω ήταν το ξυλουργείο, οδός *Αετορράχης*[610] στη φωτογραφία με το μπαλκόνι [δείχνει την φωτογραφία]. Μας ρώτησαν αν υπάρχουν τίποτα Εβραίοι μέσα, γιατί νομίζανε ότι ορισμένοι θα έχουν κρυφτεί. Τους είδα στο *Κουρμανιό*. Τους είχαν μαζέψει πάνω σε φορτηγά αυτοκίνητα, γυναικόπαιδα με μια κουβέρτα, και μη χειρότερα δηλαδή. Να κάνει κρύο, να ρίχνει χιόνι κανονικό. Λες κι ήσουν στο *Μέτσοβο*. 25 Μαρτίου 1943. Ήταν να τους λυπάσαι. Ήμασταν στα Γιάννενα τότε. Τι να δεις, σ' έπιανε νίλα. Και το βράδυ πήγαν στην *Κατάρα* να περάσουν, μείνανε στην *Κατάρα*, ήταν κλεισμένη η *Κατάρα*. Τότε φύγανε μερικοί νέοι, το σκάσανε από τα αυτοκίνητα τη νύχτα και γλιτώσανε. Και από εκείνους που γυρίσανε, γυρίσανε οι πιο σκληραγωγημένοι. Γιατί τους έβαζαν στην Γερμανία, όσοι δεν δουλεύανε, τους καθάριζαν και τους έβαζαν στους φούρνους. Εγώ ήξερα, γιατί ήταν στην γειτονιά μας, εδώ ήταν συνοικία Εβραίων. Εδώ που είναι τώρα, θυμάμαι, του Βήρου, αυτό ήταν η οικογένεια του Ελισάφ. Είχε τρία αγόρια, δεν ξέρω πόσες κοπέλες… Και ο Ναούμ ήταν πέρα απέναντι από το Κάστρο. Αδέρφια. Νοικοκυραίοι άνθρωποι. Αυτοί είχαν και τυροκομικά προϊόντα και κρασιά. Το κρασί το εμπορεύονταν, και ό,τι εμπόριο κάνανε οι Εβραίοι είχε χρήμα. Κότα δεν ήθελαν να έχουν στο σπίτι. Δεν παράγει η κότα. Προτιμούσαν να είχαν μία τάβλα και πουλούσαν πασατέμπο και έβγαζαν μεροκάματο. Τέτοιες δουλειές κάνανε δηλαδή, του ποδαριού, αλλά και εμπόριο. Και θα σας πω και κάτι, όπως μου λέγανε. Πήγαιναν, ας πούμε, σ' ένα εργοστάσιο που έβγαζε υφάσματα. Και έλεγαν: «Απ' αυτό το ύφασμα θέλω τριακόσια μέτρα». Πάρτε τα λεφτά μπροστά αλλά με παζάρι κατέβαζαν την τιμή και τι έλεγαν, «θα το κάνεις δύο εκατοστά στενότερο». Ήταν με τον πήχη τότε. Σκέψου πόσα μέτρα στα πεντακόσια. Το ίδιο έβαζαν και στους άλλους. Ο Εβραίος πουλούσε φτηνότερα. Τόσο πονηριά είχαν. Ποτέ δεν έλεγαν την αλήθεια. Πάντα ρωτούσαν να μάθουν, μυστικό δεν τους έβγαζες. Τώρα το άκουσα εγώ το λέγαν. Μου λέει ένας που είχε εβραϊκό μαγαζί με ξηρούς καρπούς και τον ρώτησα μήπως έχουν ημερομηνία λήξεως. Οι Εβραίοι ξέρεις τι λέγαν: «η λίρα και το σαλέπι δεν έχουν ημερομηνία λήξεως. Είναι το καλύτερο εμπόρευμα». Την οδό *Ανεξαρτησίας* την είχαν οι Εβραίοι. Όλο το εμπόριο. Γυαλικά, υφάσματα τα πάντα. Έλεγαν

---

[609] Αναφέρεται στην παραδοσιακή παλιά συνοικία των βυρσοδεψών (Ταμπάκων) των Ιωαννίνων, τα *Ταμπάκικα*.

[610] Η οδός *Αετορράχης* βρίσκεται στην εβραίικη συνοικία των Ιωαννίνων.

θα χάσουν τα Γιάννενα αν έφευγαν. Είναι αναντικατάστατοι. Και όμως βρέθηκαν Χριστιανοί και συνεχίσαν. Θυμάμαι από μικρό παιδί τους Εβραίους που έκαναν το χαμάλη. Πάρε από εδώ να το φέρω εκεί. Φώναζε ένας «ένα κουμάντο». «Κουμάντο» ήταν να πάρει το φορτίο.

Ξέρεις τι μου είπαν; Είχαν έρθει κάτι υλοτόμοι που βγάζανε κάτι δρούγιες πελεκητές. Τους βρήκα πάνω στο *Ρωμιό*[611] εγώ, μεταξύ *Φούρκας-Σαμαρίνας*. Και τους ρώτησα από πού είστε, και μου είπαν από εκεί, από τη Δυτική Μακεδονία. Οπότε πέσαμε σε κουβέντα, και λέει ένας πατέρας με τρία παιδιά… Είχε πάρει μία υλοτομία από δρυς. Και απάνω σε μια δρυ, είχε σκαλώσει ένα αλεξίπτωτο με ένα κιβώτιο που είχε λίρες. Αλλά όταν ρίξαν' το δένδρο κάτω, το κόψανε, που λέει «δρυός πεσούσης… οι πάντες ξηλεύονται», εκείνη την ώρα το είδανε ότι είχε νεκροκεφαλή απ' έξω, ζωγραφισμένη, πω, πω, πω, λέει, αυτό μην το πειράξετε, ειδοποιήσανε, λέει την αστυνομία να το πάρει. Και αυτό είχε λίρες μέσα! Πού πήγαν αυτά, στο κράτος πήγανε, δεν ξέρω… Αυτά τα κάναν ρίψεις οι Εγγλέζοι, με το πρώτο αντάρτικο, κατά των κατακτητών. Και στον Ζέρβα ρίχναν, και στους Εαμίτες ρίχναν. Οι μεν του Ζέρβα δίναν από μία λίρα στους αντάρτες… οι άλλοι δεν… αλλά είχαν χρυσό, είχαν… Και αυτοί οι οποίοι ήταν και από τη μια μεριά και απ' την άλλη τα 'κονομήσανε. Να σου πω γιατί…

Φύγαν οι Ιταλοί από το *Μέτσοβο* μόνοι τους. Το παρέδωσαν το *Μέτσοβο*. Μετά έγινε αυτή η εκστρατεία, το φθινόπωρο, με τους Γερμανούς, που κάψαν τα χωριά. Είχαν φύγει πριν το Πάσχα οι Ιταλοί, όμως το *Μέτσοβο* τότε, με ειδοποίησαν «να φύγεις, γιατί θα έρθουν οι Ιταλοί». Θα φύγουν οι Ιταλοί, θα ρθουν οι αντάρτες. Ήμουνα μόνος μου στο *Μέτσοβο* και δούλευα τη δουλειά του πατέρα μου γιατί είχα την ξυλεία. Στο *Μέτσοβο* που μπήκαν οι πρώτοι αντάρτες, μετά το φθινόπωρο και φύγαν πάλι. Το καλοκαίρι, όλο γλέντια και λοιπά. Και αυτοί είχαν λίρες. Άλλοι πήγαιναν στα Γιάννενα, αυτοί οι μαυραγορίτες οι λεγόμενοι… να μας φέρετε δέρματα για τα παπούτσια, για σόλες. Και αλάτι, γιατί δεν είχαν. Αυτοί είχαν ζώα μεταφορικά, γιατί ήταν αγωγιάτες. Και ερχόταν εδώ στα Γιάννενα με τρόπο, από τη λίμνη και τα φορτώνανε. Και από εκεί και κάτω ήταν πλέον ανταρτοκρατούμενη η περιοχή. Μήπως φέρναν' κανένα τιμολόγιο; Τους δίναν λίρες. Πόσο τα πήρατε; Τόσο. Είτε αυτοί που διαχειρίζονταν τις λίρες και τις έδιναν. Τίποτα, οι αντάρτες είχαν λίρες. Έβαλαν στον πεθερό της αδερφής μου το πιστόλι στο λαιμό, εδώ, δώσε μας τα λεφτά. Αυτός είχε 3.000 πρόβατα. Ευτυχώς που όσα πήραν, και δεν τα είχε όλα στο ίδιο μέρος… Ο Τσανάκας δεν είχε… και τα βρήκαν…; Πώς, οι αντάρτες είχαν πολλές λίρες… Παίρναν' εξαγορά από μας και τα δίνανε… Μας πήραν τα πρόβατα, μας τα πήραν όλα. Έχει διαπιστωθεί, που εκ των υστέρων

[611] Βουνό στα όρια του Ν. Ιωαννίνων και του Ν. Γρεβενών.

πήραν διαμερίσματα στην Αθήνα και λοιπά. Όχι δοσίλογοι[612], ήταν στο αντάρτικο. Και συγκεκριμένα στο *Μέτσοβο* ο πρόεδρος της κοινότητος ήταν διορισμένος από τον Μεταξά. Ο αντιπρόεδρος επίσης. Κι άλλος ένας αυτός, ήταν στην ΕΟΝ, τη Νεολαία του Μεταξά, φαλαγγάρχης. Παρουσιάστηκαν αριστεροί κουμμουνισταί, το παίξαν' διπλό… Πήραν τις λίρες όλες, και τις λίρες αυτές τις είχαν λίγοι, αγοράσαν ακίνητα, αγοράσαν αυτά….

Ο Μόδεστος ήταν Αρχιμανδρίτης. Υποδέχθηκε τους Γερμανούς. Ήταν και καθηγητής Γαλλικών στο Μέτσοβο. Ήταν διάκος τότε, μετά έγινε Αρχιμανδρίτης. Ήταν της Σχολής της Χάλκης. Και το 'λεγε ο Σπυρίδων: «Έλα Μόδεστε να σε κάνω Δεσπότη». «Δε φεύγω από το *Μέτσοβο*», έλεγε. Είχε, δε, όταν μιλούσε ο Μόδεστος,… εχάζευες. Όποιος ερχόταν στο *Μέτσοβο*, θα 'βγαινε μπροστά ο Μόδεστος. Ήρθαν οι Γερμανοί τότε και βγήκε αυτός και λέει: «Σας παρακαλώ, μην κάνετε ζημιά στο *Μέτσοβο*. Το *Μέτσοβο*, λέει, είναι ήσυχος κόσμος», και λοιπά. Με την κουβέντα και το σεβάστηκαν οι Γερμανοί. Τώρα, αν σκότωσαν τρεις, αν πάει ο άλλος και τους προδίδει…

Θυμάμαι εγώ ένα πρωί, από το Δημαρχείο, ήταν κοινότητα τότε το *Μέτσοβο*. Ήταν ένας εκεί, κλητήρας, άνθρωπος του πιοτού, έπινε και κάνα τσίπουρο. Αυτός φώναζε στην πλατεία σαν τελάλης τις διαταγές των Γερμανών. «Όλοι οι άνδρες του χωριού από δεκάξι χρόνια και πάνω να βγουν όλοι στην πλατεία». Τον φωνάζει ο πατέρας μου «Έλα δω, τι μας θέλουν οι Γερμανοί; «Δεν ξέρω αδερφέ». «Φέρε ένα τσίπουρο εδώ στον Κώστα», Θεός σχωρέστον. Μόλις ήπιε το τσίπουρο, «πω πω πω», του έλεγε του πατέρα μου: «Τι να σας πω, να κρυφτείτε, μήπως σαν κάνουν κακό! Να βγείτε; Τι να σας πω. Εμένα μού δώσαν εντολή να φωνάξω, να πάει ο κόσμος στην πλατεία». Πήγα κι εγώ. Αυτός που ήτανε, παράδειγμα, συνεργάτης των Γερμανών, του είχαν σκοτώσει το παιδί οι αντάρτες. Ήταν με τους Ιταλούς λίγο ανακατεμένος. Δεν είχε κάνει ζημιά το παιδί. Καλό παιδί, αλλά ανακατεύτηκε με τους Ιταλούς και γι' αυτό τον σκότωσαν οι αντάρτες. Ο πατέρας του είχε πάρει μετά, φόρα, και ήταν συνεργάτης των Γερμανών. Ήταν και παλιοχαρακτήρας, ο πατέρας του παιδιού αυτού.

---

[612] Βλ. Κακογιάννης Α., *Η Θηριωδία των Ναζί στην Ελλάδα: Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων*, Καστανιώτη, Αθήνα 2000, κεφ. «Οι συνεργάτες του κατακτητή», σσ. 68-69: *«Ένας φίλος του Χίτλερ τον ρώτησε κάποτε πώς θα μπορούσε να ελέγξει στο εσωτερικό την αντίσταση των υπό κατοχή χωρών του. Ο Χίτλερ απάντησε: "Σε κάθε τόπο θα βρεθούν κάμποσα φιλόδοξα και ιδιοτελή καθάρματα που θα εξυπηρετήσουν πρόθυμα τους σκοπούς μου, γιατί αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να αναδειχθούν και να πλουτίσουν στη χώρα τους"... Αυτοί οι Έλληνες δοσίλογοι συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς σε μια προσπάθεια να στείλουν την ελληνική νεολαία στη Γερμανία να δουλέψει στην πολεμική βιομηχανία του Χίτλερ ή να σταλεί στο ρωσικό μέτωπο»*. Πρβλ. και Γκόντζος Χρ., Αναστασάκος Κ., *Εκπαιδευτικοί στην Αντίσταση*, Δίπτυχο, Αθήνα 1985, κεφ. «Η αντίσταση του λαού και ο δοσιλογισμός», σσ. 31-55.

Αυτός τότε έδωσε μία κατάσταση στους Γερμανούς, είχε σαμαράδικο, είχε και μπακάλικο. Όσοι αγωγιάτες δεν φτιάναν τα σαμάρια σ' αυτόν, τους είχε δώσει να συλληφθούν από τους Γερμανούς, ότι είναι κομμουνισταί, ότι είναι άνθρωποι των ανταρτών. Όλους τους μπακάληδες, τσ' είχε στην κατάσταση. Και εγώ ήμουν μπροστά, όπως ήμουν και ψηλός, τότε είχα ρίξει μπόι, μου είπε ο θείος μου μετά «καθόσουν και μπροστά», «αφού φώναζαν κατάσταση». Τους πήραν. Όσοι είχαν χρήματα, πέρναγε κι η λίρα και στους Γερμανούς τότε. Πήραν εδώ, στην παλιά Ζωσιμαία[613], απέναντι από το Κτελ [το παλιό], ήταν φυλακές τότε. Οι άλλοι πήγαν εξορία, ας πούμε, τους πήγαν όμηρους στη Γερμανία. Πέντε, έξι. Οι άλλοι όλοι, με τη λίρα, τους αμολύσανε.

[613] Εννοεί την Ζωσιμαία Σχολή, όπου στεγάζεται σήμερα το 1ο Γυμνάσιο Ιωαννίνων.

7.21 Καψάλης Γρηγόρης

Χρονολογία γεννήσεως: 1929
Χρόνος συνέντευξης: 2/9/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ελαφότοπος Ζαγορίου
Ιδιότητα: Μουσικός-Δεξιοτέχνης του κλαρίνου-Ερμηνευτής δημοτικών τραγουδιών

Γρηγόρης Καψάλης: Εγώ γεννήθηκα το 1929 και το 1940 ήμουν 11 χρονών. Εν τω μεταξύ το 1936 που ήμουν τότε επτά χρονών, στην εποχή του Μεταξά, ήμασταν σε μια οργάνωση που έλεγαν σκαπανείς και σκαπανάκια και είχαμε και στολές με δίκοχα ωραία…

Μαρία Παπαευσταθίου: Και τι προσφέρατε;

Γρηγόρης Καψάλης: Κάναμε διάφορες εκδηλώσεις, διάφορα θέατρα. Είχαμε και σκαπανείς και φαλαγγίτες. Οι μεγαλύτεροι δηλαδή, αυτοί που ήταν 17άρηδες-18άρηδες ήταν φαλαγγίτες. Είχαν άλλη στολή. Εμείς είχαμε άλλη στολή. Μάλλον εμείς δεν είχαμε δίκοχα, αυτοί είχαν δίκοχα. Εμείς είχαμε στρόγγυλα καπέλα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πού ζούσατε;

Γρηγόρης Καψάλης: Στον *Ελαφότοπο*[614], στο χωριό. Εκείνη την εποχή ήταν πολύ μεγάλο χωριό. Πολύς κόσμος τότε. Είχε άρα πολλούς κατοίκους. Να φανταστείς ότι στο Δημοτικό Σχολείο εμείς ήμασταν 85 παιδιά εκείνη την εποχή. Ήταν διτάξιο, Α΄, Β΄, Γ΄, ένας δάσκαλος και Δ΄, Ε΄ και ΣΤ΄ άλλος. Και οι δάσκαλοι αυτοί ήταν τοπικοί από το χωριό μας. Ήταν στην Δ΄, Ε΄ και ΣΤ΄ ήταν δάσκαλος, κάποιος Μίσσιος Ιωάννης. Και στην Α΄, Β΄, Γ΄ ήταν κάποιος Κίμωνας.

Λέγαμε εκεί διάφορα. Θυμάμαι το τραγούδι που λέγαμε τότε του Μεταξά: [Τραγουδάει ο Καψάλης]

Γιατί σαν αυτή, παιδί μου, την ημέρα τη χρυσή
που τη χαίρεσαι και συ,
στέρεψε το μαύρο δάκρυ
κλείσανε πολλές πληγές,
αψηλώσανε τα στάχυα
κι ένα γύρω όλα τα βράχια
εγινήκαν ανθοβούνια και χρυσοπηγές.

Το θυμάμαι…

[614] Χωριό του Δυτικού Ζαγορίου.

Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα,
γιατί λάμπει ο ήλιος έτσι γιατί λάμπει έτσι η μέρα;
Γιατί σαν αυτή παιδί μου, την ημέρα τη χρυσή,
που τη χαίρεσαι και συ,
στέρεψε το μαύρο δάκρυ…

Και το λέγαμε αυτό. Ήταν ο εθνικός ύμνος του Μεταξά. Μετά πηγαίναμε, εμείς είχαμε και δουλειές στο Καλπάκι. Εκεί είχαμε και αμπέλι, είχαμε και χωράφια ποτιστικά με καλαμπόκια. Και σπέρναμε, θερίζαμε, είχαμε καλαμπόκια κ.λπ. Εμείς δεν ξέραμε τι γινόταν γύρω με το ανατίναγμα της «Έλλης», δεν ξέραμε στο σχολείο, ούτε εμάς τα έλεγε ο δάσκαλος αυτά, αλλά κάπου και εμείς σαν μικροί μαθαίναμε. Όμως τι ήταν αυτό; Ήταν ότι γύρω από την περιφέρεια του Καλπακίου γινόταν πολυβολεία. Φράζανε με πασσάλους και κάνανε, ανοίγανε χαντάκια να μην περνάνε τα τανκς κ.λπ. Θυμάμαι, δε, ότι εκεί επάνω στην *Ασώνισσα*[615] -όχι στην *Γκραμπάλα*- από την άλλη μεριά από την *Ασώνισσα* που γίνονταν τα πολυβολεία, εκεί ακουγόταν και ένα κλαρίνο και εγώ ξέρεις τότε ασχολούμουν λίγο με το κλαρίνο. Και μου άρεγε… Δηλαδή γινόταν η προετοιμασία του πολέμου. Οπότε στις 26 Οκτωβρίου, πότε ήταν…

Μαρία Παπαευσταθίου: Εσείς συμμετείχατε ως σκαπανείς; Γιατί λεγόσασταν σκαπανείς;

Γρηγόρης Καψάλης: Όχι. Εμάς μας είχαν μόνο για θέατρα, για αυτές…

Μαρία Παπαευσταθίου: Και τι θέατρα μπορεί να κάνατε;

Γρηγόρης Καψάλης: Κάναμε θέατρο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δηλαδή;

Γρηγόρης Καψάλης: Οι μεγαλύτεροι παίξανε τον «Τάσο και την Γκόλφω».

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι φαλαγγίτες;

Γρηγόρης Καψάλης: Ναι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Κάνανε τους ηθοποιούς;

Γρηγόρης Καψάλης: Ναι, παίζανε. Το διαβάζανε το έργο, την «Γκόλφω».

---

[615] Από το 1939 και εξ αιτίας των αφορμών που έδιναν οι Ιταλοί γίνεται η πρώτη επιστράτευση και αρχίζουν τα οχυρωματικά έργα στο Καλπάκι και κατά μήκος των συνόρων. Η επιστράτευση γίνεται τον Αύγουστο, ενώ τα οχυρωματικά έργα συνεχίζονται μέχρι και την κήρυξη του πολέμου. Οι πρώτες μάχες γίνονται στα Ελληνοαλβανικά σύνορα (Μουργκάνα-Κακαβιά-Μπουραζάνι-Κόνιτσα). Ο στρατός μας οπισθοχωρεί και καταλαμβάνει τις θέσεις *Κούματα,* περιοχής Κάτω Πεδινών, *Ασώνισσα,* ανατολικά του Καλπακίου, *Γκραμπάλα,* βόρεια του Καλπακίου, υπό την αρχηγία του Υποστράτηγου Κατσιμήτρου, με κύρια αμυντική γραμμή το ύψωμα Γορίτσα. Οι φάλαγγες των Μελανοχιτών και των Αλπινιστών βομβαρδίζουν ανελέητα την *Γκραμπάλα* και την *Γορίτσα*. Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ένα κορίτσι;

Γρηγόρης Καψάλης: Όχι οι άνδρες.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σαν την αρχαία τραγωδία…

Γρηγόρης Καψάλης: Τα παιδιά[616] ντύνονταν κορίτσια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και σε ποιον χώρο γινόταν αυτό το θέατρο;

Γρηγόρης Καψάλης: Στην εκκλησία έχει έναν χώρο, στο προαύλιο της εκκλησίας κάναμε μία σκηνή και γινόταν το έργο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και ποιος την έστηνε την σκηνή;

Γρηγόρης Καψάλης: Τη φτιάχνανε διάφοροι. Μετά είχαμε και μαραγκούς στο χωριό.

Μαρία Παπαευσταθίου: Κάθε πότε γινόταν ένα θέατρο εκείνο τον καιρό;

Γρηγόρης Καψάλης: Εγώ θυμάμαι μόνον αυτό. Αλλά δεν ήταν μόνο αυτό. Ήταν και στις απόκριες. Γινόταν και στις απόκριες γλέντι και τέτοια… Ντυνόταν τα παιδιά νύφες, παρουσιάζαμε τον γάμο κ.λπ. Βέβαια ήταν λίγο πιο αργότερα που άρχισα και εγώ και κουτσόπαιζα λίγο το κλαρίνο, λίγο… Εν πάση περιπτώσει και γινόταν ένα νταραβέρι…

Μαρία Παπαευσταθίου: Εσείς από πού μάθατε;

Γρηγόρης Καψάλης: Εγώ στην αρχή έπαιζα πρακτικά μόνο. Είχα ένα παλιοκλαρίνο που είχε φτιάξει ο πατέρας μου εκεί πέρα, αλλά ύστερα στην Κατοχή ήρθε ο θείος μου και άρχισα και έκανα τις πρώτες νότες. Πραγματικές νότες στο κλαρίνο. Ο θείος μου από το *Ξηρόμερο* ήταν. Στην Αμφιλοχία είχε έδρα και ήταν και στο Αγρίνιο εκείνη την εποχή που κατέβηκα εγώ, γιατί κατέβηκα εγώ. Φύγανε οι Γερμανοί και κατέβηκα στο Αγρίνιο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τον βρήκατε αυτόν ποιος ήταν στο *Καλπάκι;*

Γρηγόρης Καψάλης: Όχι, δεν τον ξέρω. Αλλά ξέρω ότι, έμαθα ότι αυτός ήταν ο Μήτσος Μπατζής[617], ο οποίος αυτός με την επίθεση που έγινε στον *Αη Λια* τραυματίστηκε, στον

---

[616] Στο λόγο του επιβιώνει η ιδιαίτερη -ηπειρώτικη- χρήση του ουδετέρου ουσιαστικού «το παιδί-τα παιδία» μόνο για τα αγόρια.

[617] Ο Μήτσος Μπατζής, από το *Βασιλικό* Πωγωνίου, γεννήθηκε το 1911 και ήταν ο πιο διακεκριμένος από τη μεγάλη οικογένεια των Μπατζαίων. Πριν από τον πόλεμο του 1940 έπαιζε κλαρίνο και ξεχώρισε για την επίδοση και τη δεξιοτεχνία του στο παίξιμο. Στους Ολυμπιακούς Αγώνες που έγιναν στο Βερολίνο, έπαιξε κλαρίνο μέσα στο στάδιο, αντιπροσωπεύοντας την Ελλάδα, ο Χίτλερ τον θαύμασε και του έδωσε συγχαρητήρια. Έβγαλε και τη φωτογραφία που σώζει μέχρι σήμερα η αδερφή του Μαρία, η οποία ζει ακόμα στο Βασιλικό. Τον συναντάμε ακόμη σε μια φωτογραφία σε μικρότερη ηλικία να παίζει κλαρίνο σε κομπανία του Πωγωνίου. Επιστρατεύεται με την κήρυξη του πολέμου του 1940 με το Ανεξάρτητο Τάγμα Δελβινακίου. Αχώριστος σύντροφος στον πόλεμο ήταν και το κλαρίνο, το οποίο πήρε κοντά του. Με αυτό συντρόφευε τις ώρες που είχε ησυχία τους συναδέλφους του, αλλά και όποιος σκοτωνόταν, ο Μήτσος τον «συνόδευε» και έπαιζε το στερνό μοιρολόϊ για τα ηρωικά παληκάρια. Σε βομβαρδισμό που έκαναν οι Ιταλοί, μια βόμβα έπεσε και

Προφήτη Ηλία, εκεί που είναι το «ΟΧΙ» και έπεσε όλμος και του άνοιξε την κοιλιά, εδώ, [δείχνει το σημείο] και του έβγαλε τα έντερα έξω. Μάλιστα το ομολόγησε από εκεί ένας πατριώτης. Του είπε «Λοχαγέ μου τι θα με κάνεις τώρα;», του λέει ο καημένος. Λέει «Μήτσο τι να σε κάνω τώρα;». Και σκοτώθηκε αυτός. Αλλά ήταν το εξής! Ότι ήταν απόβροχο κάποτες και γινόταν επίθεση στην *Γκραμπάλα*. Μια ανεβαίνανε οι δικοί μας, μια κατεβαίνανε[618], μια το ένα, μια το άλλο… Έγινε όμως μία επιστράτευση τότε. Μαζέψανε εφεδρεία στρατού. Οπότε ο πατέρας μου τα είχε καλά με τον πρόεδρο. Δεν ήταν μορφωμένος ο πατέρας μου, ήταν πολύ δραστήριος… Και κάποτε που έγινε η επιστράτευση του λέει ο πρόεδρος, «Αλέξανδρε, κοίταξε τι γίδια έχεις στείρα. Αυτά θα σφαχθούν όλα για το στρατό. Κοίταξε σφάξε κανένα και εσύ για να φάνε τα παιδιά σου», του λέει. Και εγώ τότε τα βοσκούσα και είχαμε πέντε. Και θυμάμαι σαν τώρα, μια Φλώρα τη σφάξαμε. Αφού τα πήραν τα άλλα. Τα έβαλαν σε ένα μαντρί για να τα πιάσουν όλα και τα σφάξανε. Και η μάνα μου εκεί, νύχτα-μέρα, με το φούρνο, να ψήνει συνέχεια και να είναι πέντε-έξι στρατιώτες εκεί πέρα, να παίρνουν και ο πατέρας μου με την αραβίδα[619] στην πλάτη ο πατέρας, να κουβαλάει στην *Γκραμπάλα* νερό και φαγητό για το στρατό, για τους στρατιώτες τότε. Γιατί βοήθησαν τότε…

Τραγουδούσα εκεί. Και μου είχε φτιάσει και ένα ντέφι ο πατέρας. Και η μάνα μου τώρα άρχισε και έψηνε τα ψητά στο φούρνο, είχε ταψιά πολλά γιατί εμείς είμαστε οικογένεια μεγάλη, τέσσερα παιδιά και τρεις οι μεγάλοι, η γιαγιά, ο πατέρας και η μάνα μου… Είμαστε επτά άτομα. Και ζύμωνε η μάνα σε ένα σκαφίδι και είχε έξι-επτά ταψιά. Τα είχε κανονισμένα μέσα στο φούρνο που θα πάει το μικρό, το μεγαλύτερο και τα έβαζε μέσα. Ψήνανε εκεί τα κρέατα.

Κάποια δόση, δεν ήταν ο πατέρας και η μάνα, και ήταν απόβροχο και έξω από το σπίτι εκεί πέρα, στη στέγη από κάτω, ήταν μια πόρτα μπροστά και μία είσοδος στην πόρτα και στην αυλή μας. Η στέγη από πάνω, όπως έσταζε, είχε η μάνα ένα καρδάρι ξύλινο, στο οποίο έβαζε βούτυρο, η μάνα, γιατί είχαμε και γελάδια και βγάζαμε και βούτυρο και το είχε έξω για να μουσκέψει. Εγώ όπως έκατσα, εκεί από κάτω ήταν που βάζαμε τα γαϊδούρια, το κατώι. Και άκουγα πυροβολισμούς από το πυροβολικό. Όπως βάραγαν στην *Γκραμπάλα* και

έκοψε το νήμα της ζωής του. Βουβοί και κλαίγοντας οι στρατιώτες τον έθαψαν μαζί με το κλαρίνο του.

[618] Εννοεί τις συνεχείς καταλήψεις και ανακαταλήψεις του στρατηγικά σημαντικού αυτού υψώματος στο *Καλπάκι*.

[619] Η αραβίδα είναι στα ελληνικά αυτό που στα αγγλικά αποκαλείται *carbine*, δηλαδή μια πιο κοντή εκδοχή του τυφεκίου.

ακούσαμε από εκεί ερχόταν… Και όπως άραξα έτσι, έπεσα κάτω από το καρδάρι, έπεσα από κάτω στο κατώι, στο διάδρομο με τα ζώα μέσα και έσπασα το χέρι. Περισσότερο ήταν που δεν μπορούσα να πιάσω το κλαρίνο μετά. Ήρθε ο πατέρας και η μάνα από κάτω. Φωνές, κακό… Και μου το έδεσε το χέρι… Από εκεί έγινε η επίθεση στην *Γκραμπάλα*, φύγανε οι Ιταλοί. Ο κόσμος τότε στη *Γκραμπάλα* που φύγανε οι Ιταλοί, άρχισαν να κάνουν πλιάτσικο. Σκοτωμένοι Ιταλοί εκεί πέρα… άλλος έβγαζε ρούχα από τους Ιταλούς, άλλος… Ο πατέρας μου δεν έκανε τέτοια εμάς. Ο πατέρας μου είχε βρει ένα ρολόι ιταλικό, επάνω, και ένα παγούρι κονιάκ ιταλικό, ωραίο. Παρακάτω είχε βρει, σε έναν άλλον, είχε βρει την καραβάνα του. Το παγούρι αυτό δεν το έχω. Μας τα είχε πάρει τότε ο Σιμιτζής, ένας νοματάρχης που ήταν εκείνη την εποχή. Κάποιος τον μαρτύρησε. Και πήρε το παγούρι. Παρακάτω βρήκε μία καραβάνα ο πατέρας μου από έναν άλλον. Την καραβάνα αυτή την έχω. Και η καραβάνα αυτή γράφει το όνομα *Σαντίκ Ντεγκτάς Εσέκα*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτό είναι αλβανικό;

Γρηγόρης Καψάλης: Ναι. Ξέρεις γιατί; Αυτοί, οι περισσότεροι, που ήταν στους αλπινιστές, που κάνανε την επίθεση, οι περισσότεροι ήταν Αλβανοί, γιατί είχαν επιτάξει οι Ιταλοί τότε και Αλβανούς. Δεν ξέρω… Τους υποσχέθηκαν τότε θα πάρετε την Ήπειρο και τα λοιπά, δεν μπορώ να τα ξέρω εγώ αυτά. Αυτά είναι πολιτικά. Αλλά θυμάμαι ήταν Σαντίκ…

Δύο τσομπαναραίοι βόσκαγαν τα ζωντανά όλου του χωριού. Είχαμε τον πάνω μαχαλά, και σε άλλο μέρος τον κάτω μαχαλά. Εγώ λέω για τον κάτω μαχαλά τώρα και τα δικά μας, που ήταν ένας τσομπάνης, κάποιος… Αυτοί πρέπει να ήταν, εκεί ήταν γύρω στα 300 και να ήταν γύρω στα 70-80. Τα πήραν. Αλλά ήταν πολύς στρατός τότε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δεν είχε τροφοδοσία δηλαδή ο στρατός;

Γρηγόρης Καψάλης: Δεν είχε ούτε νερό. Μην κοιτάς πηγαίναμε τα φαγητά, είχαμε δύο γομάρια εμείς, πήγαινε ο πατέρας μου, αλλά είχαν και άλλοι και τα πηγαίναμε στην *Γκραμπάλα*. Δύσκολα χρόνια. Διότι ήταν κάπου Νοέμβριος τότε, κάπου εκεί, 15-17… πότε είχε γίνει η τελευταία επίθεση στην *Γκραμπάλα* και σκοτωθήκανε τότε 17 και μαζί ο λοχαγός… Ιταλικά, ας πούμε τώρα, φύγανε… Προχωρήσανε από το *Καλπάκι*, κάνουν επίθεση στο *Καλπάκι* δεν μπόρεσαν να περάσουν στο *Καλπάκι*. Αυτοί ερχόταν από πέρα τότε. Έρχονταν με τα ποδήλατα. Νόμιζαν ότι θα πάνε στο *Γυαλί Καφενέ* να πιουν καφέ. Με τα ποδήλατα και από πίσω ήταν τα τανκς. Και βάλανε οι δικοί μας επάνω, από τα υψώματα τα πολυβολεία που είχαν φτιάξει. Αλλά περισσότερο ρόλο έπαιξε τότε το πυροβολικό. Ο

Κωστάκης[620]. Κάθε βλήμα έπεφτε και στο τανκς επάνω. Και από εκεί δεν μπόρεσαν να τη σπάσουν, από το Καλπάκι κατεβήκαν κάτω οι τσολιάδες, τους κυνηγήσανε. Ένα τανκς θυμάμαι, όπως πάει να προχωρήσει να μην πάει από το δρόμο, πέρασε από τη *Μάνα* λέμε εμείς, και όπως πάει στο νερό, εκεί έμεινε. Δεν μπόρεσε να βγει. Τώρα, τον χτύπησε το πυροβολικό; Δεν μπόρεσε να βγει. Κατεβήκαμε εμείς τότε, τα παιδιά, όλοι κατεβήκαμε. Θυμάμαι δε ότι παίρναμε ποδήλατα. Όλα εκεί που είναι η εκκλησία στο Καλπάκι, όλο εκείνο το χέρσο, αν πήγες, εκεί ήταν όλο ποδήλατα και όλο τέτοια. Τα είχαν παρατημένα οι Ιταλοί. Και πηγαίναμε και παίζαμε με τα ποδήλατα, τότε, με τα παιδιά. Είχαμε ποδήλατα με καουτσούκ, όχι με σαμπρέλα. Και στο τανκς μέσα ήταν χιλιάδες σφαίρες μέσα, όπως ρίχνανε αυτοί από εκεί. Τελικά, ας πούμε…

Μαρία Παπαευσταθίου: Που είχαν πάει οι Ιταλοί;.

Γρηγόρης Καψάλης: Αυτοί φύγανε και προχωρήσανε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Προς τα πού;

Γρηγόρης Καψάλης: Ο στρατός προχώρησε κάτω. Πάει *Δελβινάκι, Κακαβιά*…

Μαρία Παπαευσταθίου: Προς τα πίσω δηλαδή; Προς την Αλβανία;

Γρηγόρης Καψάλης: Ναι, προς την Αλβανία. Και αφήσανε πίσω… ναι. Εν τω μεταξύ τότε είχαμε και… μέχρι κουβέρτες. Αυτές τις κουβέρτες τις είχε βρει η μάνα μου και τις έβαφε. Μία την έβαψε με μπογιά, με μαύρη μπογιά και μου έραψε δύο παντελόνια από κουβέρτα και με αυτά τα δύο τα παντελόνια από κουβέρτα θυμάμαι πήγα στο Αγρίνιο να συνεχίσω το κλαρίνο. Γιατί ο Κιτσάκης[621] λέει «εγώ πήγα στην Αθήνα με δύο αριστερά παπούτσια» και του είπα «και εγώ πήγα με δύο παντελόνια από κουβέρτα». Αυτή ήταν η εποχή τότε. Και σου λέω, φύγανε παρακάτω, αρχίσαμε πλέον εμείς…να κατεβαίνουμε για να πάμε στις δουλειές μας. Να πάμε στο μύλο, σε αυτά…

Μαρία Παπαευσταθίου: Δεν είχε βομβαρδιστεί ο *Ελαφότοπος*;

---

[620] Αναφέρεται στον γνωστό Ταγματάρχη Κωστάκη. Βλ. Κρυστάλλης Β., «Ο θρυλικός πυροβολητής Δημ. Κωστάκης. Το σύμβολο ηρωισμού, λεβεντιάς και ανθρωπιάς», *Ηπειρωτικό Μέλλον,* Οκτώβριος 2009, σ. 5 (αναδημ. από το *Ηπειρωτικό Μέλλον*, φ. 97/129, 18 Οκτωβρίου 1948). Βλ. και Φακίδης Ν., *Αλβανικό Έπος 1940-1041. Αθήνα-Τεπελένι*, εκδ. Μάρη&Κοροντζή, Αθήνα 1945, σσ. 36-39. Βλ. επίσης και Ράπτης Αλ., «Το πολεμικό ημερολόγιο μάχης του Ταγματάρχη Κωστάκη», *Ηπειρωτικός Αγών,* Ιωάννινα 28/10/2014, σ. 8. Βλ. και Μακαρώνας Γ., «Ταγματάρχης Δημήτρης Κωστάκης, Ο κανονιέρης που έγινε θρύλος κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο», *Ιστορία,* τεύχος 448, Οκτώβριος 2005, σσ. 46-53.Για φωτογραφία του Κωστάκη βλ.Παράρτημα εικ.31.

[621] Αναφέρεται στον, επίσης, φημισμένο ερμηνευτή των δημοτικών παραδοσιακών τραγουδιών Αλέκο Κιτσάκη, ο οποίος απεβίωσε πρόσφατα. Ο Αλέκος Κιτσάκης (Ριζοβούνι Πρέβεζας, 1934-Ιωάννινα, 2 Φεβρουαρίου 2015) είναι γνωστός με το παρωνύμιο «Το αηδόνι της Ηπείρου».

Γρηγόρης Καψάλης: Όχι, δεν βομβαρδίστηκε. Η *Γκραμπάλα* και τα άλλα τα χωριά, και το *Καλπάκι* έχουν βομβαρδιστεί. Αλλά, μετά, φύγανε οι δυνάμεις προς τα κάτω. Κατεβήκαμε και εμείς να πάμε. Λέει ο πατέρας στη μάνα «δεν κατεβαίνεις να φορτώσουμε τα γομάρια, να πάρουμε λίγο στάρι να αλέσουμε κάτω στο μύλο;», γιατί ήταν μύλοι στο *Καλπάκι* κάτω. Δεν ξέρω αν ξέρεις τους μύλους στο *Καλπάκι* κάτω που αλέθουν; Αριστερά από κάτω από τη γέφυρα. Λοιπόν, και φόρτωσε τα γομάρια η μάνα μου και με πήρε και εμένα τότε. «Θα πάρω και το παιδί», είπε, και κατεβήκαμε στο *Καλπάκι*. Προτού πάμε στο *Καλπάκι*, προτού μπούμε στο *Καλπάκι*, όλος ο τόπος ήταν σκαμμένος από οβίδες. Οβίδες μεγάλες, σάμα να ήταν πηγάδια. Τόσο βαρύ πυροβολικό. Πολύ, μέχρι μας είχε χαλάσει και τους δρόμους… Σε μία δόση, όπως ήταν χειμώνας, είχε βρέξει κιόλας, όπως πέρασαν τα γομάρια, πέρασαν σε ένα σκαμμένο χώμα, το οποίο ήταν ρηχό χώμα. Τι ήταν αυτό; Πάτησαν τα γομάρια μέσα και βούλιαξαν τα γομάρια μέσα. Και με το βούλιαγμα τα γομάρια μέσα, ένα χέρι ιταλικό έξω… Φωνές η μάνα, κακό, εκείνο, τ' άλλο… Εκεί πέρασαν οι στρατιώτες, ξεφόρτωσαν τα γομάρια, εγώ δεν μπορούσα, τι να έκανα; Ξεφόρτωσαν τα γομάρια, τράβηξαν τα γομάρια από μέσα, της λέει «κυρά μου, μην ξανάρθεις από εδώ», γιατί αυτοί μάζευαν τα πτώματα τότε και τα πέταγαν μέσα σε γούρνες και έριχναν μέσα τους σκοτωμένους. Συγκεκριμένα, πολλοί Ιταλοί τότε εκείνη την εποχή, όπως και εμείς έχουμε στην Αλβανία, εμείς, τώρα τέτοια προβλήματα. Γιατί πήγαινα εγώ τότε με τον πατέρα μου, την άλλη χρονιά, τον Σεπτέμβριο, Οκτώβριο να μαζεύουμε γκόρτζια[622] στις γκορτζιές… μαζεύαμε γκόρτζια που ήταν κάτω από την *Γκραμπάλα*, τέτοια μεγάλα και βλέπαμε τότε…

Μαρία Παπαευσταθίου: Και τι ήταν αυτό το χέρι το ιταλικό;

Γρηγόρης Καψάλης: Ήταν πτώματα θαμμένα μέσα και με τη λάσπη, δεν είχαν πολύ χώμα επάνω, και όπως πάτησαν τα γομάρια, πάτησαν και τα πτώματα επάνω και βγήκαν. Δεν είχε πολύ χώμα. Μια στάλα χώμα ήταν…

Μαρία Παπαευσταθίου: Μέσα στο δρόμο αυτό;

Γρηγόρης Καψάλης: Παρακάτω, στο δρόμο εκεί… Δεν ήταν δρόμος. Τα είχαν σκάψει όλα οι βομβαρδισμοί. Και περνούσαν ανάμεσα και γινόταν χαμός. Και τελικά ξεκινήσαμε τις δουλειές μας. Κάποτε όμως εκεί, μερικές μέρες πήγαμε να σκάψουμε τα αμπέλια. Βρήκαμε καπέλα από αυτούς τους αλπινιστές, με το φτερό εδώ[623]. Δεν ξέρω τι έχει γίνει από τότε. Λοιπόν… μια μέρα όπως περνούσαμε από εκεί, είχαμε μείνει με ένα ζώο, το άλλο είχε ψοφήσει και μείναμε ένα γομάρι, που το λέμε εμείς γάιδαρο. Δεν μπορούσαμε να

---

[622] Άγρια αχλάδια.

[623] Οι Αλπίνι της Μεραρχίας Τζούλια.

εξυπηρετηθούμε. Σακιά… ξέρω γω… στα εργαλεία σε αυτά… Εκεί που ήταν τα ποδήλατα ήταν και ένα γαϊδούρι, έβοσκε εκεί στο λιβάδι. Μια μέρα, δυο μέρες, τρεις… Ούτε σαμάρι, ούτε τίποτα. Αυτό μάλλον θα το είχαν φέρει οι Ιταλοί από εκεί φορτωμένο κ.λπ. Δεν ξέρω τι ήταν. Βρέθηκε εκεί αυτό το γαϊδούρι. «Ώρε…» λέει ο πατέρας μια μέρα της μάνας μου. «Δεν το μαζέψανε, κρίμα». Θα το πάρουμε, γιατί να μην το πάρουμε; «Να το πάρουμε», λέει. Πάνε εκεί, βάζουν μια τριχιά εκεί στο κεφάλι, το πάνε στο χωριό , φτιάξανε ένα σαμάρι εκεί, του έδωσαν έφαγε καλά, ταΐστηκε ωραία, αλλά ήταν τεμπέλικο δεν περπατούσε καθόλου. Για να πας από το χωριό στο *Καλπάκι* ήθελες τρεις ώρες και γκαπ με το ξύλο η μάνα μου και πουθενά να προχωρήσει αυτό. Άμα έβλεπε γομάρες όμως καβάλα κατευθείαν. Τελικά μετά το χινόπωρο που κάναμε τα χωράφια, σπέρναμε την άλλη χρονιά, βάζαμε κάτι να φάμε, γιατί έκανε και κρύο, έριχνε ο πατέρας μια ματιά στην εφημερίδα… «Βλέπεις εδώ;», μου έλεγε εμένα, «πήραν και το Αργυρόκαστρο. Βλέπεις; Προχωρά ο στρατός. Έγινε μία μάχη εκεί, μία μάχη εκεί», έγραφε η εφημερίδα και τα διάβαζε ο πατέρας.

Μαρία Παπαευσταθίου: Από πού την έπαιρνε την εφημερίδα;

Γρηγόρης Καψάλης: Πού την έβρισκε… στο χωριό, ερχόταν στο χωριό.

Μαρία Παπαευσταθίου: Γύρισαν αυτοί στην οπισθοχώρηση. Την είδατε την οπισθοχώρηση;

Γρηγόρης Καψάλης: Δεν την είδα, αλλά είδα… άνθρωποι μουσικοί, οι οποίοι οπισθοχώρησαν αυτοί από τα «Τακούτσια» που ήμουν εγώ, ήταν στην οπισθοχώρηση. Και εκεί που είναι τώρα στην *Κακαβιά*, προς τα εδώ…

Μαρία Παπαευσταθίου: Στο Τελωνείο στη *Μέρτζιανη*;

Γρηγόρης Καψάλης: Προς τα εδώ προς την *Κακαβιά* είχε ο στρατός αποθήκη και είχε τρόφιμα και τέτοια που τροφοδοτούσαν μέσα τον στρατό[624]. Και μου έλεγε αυτός ότι

---

[624] Πολύ καίρια είναι η συμβολή του Παναγιώτη Καλφακάκου, ο οποίος είχε τοποθετηθεί στο φυλάκιο της *Κακαβιάς* με την αποστολή να παρακολουθεί επί εικοσιτετραώρου βάσεως τα τηλεφωνήματα των Ιταλών μεταξύ τους, επειδή γνώριζε ιταλικά από τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Περούτζια (Κτηνιατρική Σχολή). Είναι αυτός που την Παρασκευή 18 Οκτωβρίου 1940 άκουσε μια συζήτηση μεταξύ ενός νεοαφιχθέντος από την Ιταλία στρατηγού στο Αργυρόκαστρο και του συναδέλφου του στρατηγού Jiannini της Μεραρχίας Φεράρα, που είχε στρατηγείο στους Γεωργουτσάτες. Εκεί ειπώθηκε η φράση *"Se dice allo stato magore delle force armate che il ventotto tiriamo la corda"* [*«Να πείτε στο ανώτατο στρατιωτικό επιτελείο ότι στις 28 τραβάμε το σκοινί»*]. Όπως ο ίδιος σημειώνει, το ανέφερε αμέσως στον Διοικητή Μαρδοχαίο Φριζή στο Δελβινάκι, τονίζοντάς του ότι έχει ιδιαίτερη σημασία η 28η Οκτωβρίου για τον Μουσολίνι επειδή ήταν η επέτειος της μεγάλης του πορείας προς τη Ρώμη (Marcia su Roma) και της κατάκτησης της εξουσίας. *«Διοικητά μου, του είπα, πιστεύω ότι ο Μουσολίνι θα κηρύξει τον πόλεμο στην Ελλάδα*

βομβαρδίσανε εκεί την αποθήκη και ότι κάηκε η αποθήκη. Μη συζητάς… Ένας άλλος μου είπε το εξής, ο Μάνθος ο Σταυρόπουλος. Υπηρετούσε με έναν από την *Βελτσίστα*[625]. Αυτός ήταν επάνω στο *Γκουλέμι* στο ύψωμα επάνω. Ήταν χειμώνας τότε, πολύ χιόνι. Ένα-ενάμιση μέτρο χιόνι και αυτός ο Βασίλης κρύωνε. Είχαμε και κρυοπαγήματα. Λίγα παιδιά είχαν από τα πόδια; Και πήγε σε μία καλύβα. Ήταν μία καλύβα εκεί στο ύψωμα και υπήρχαν κάτι σιούφαρα, κάτι τσάκνα τα έμασε από εδώ και έβαλε φωτιά μέσα στην καλύβα. Και του λέω «Βασίλη μην κάθεσαι αυτού. Απέναντι είναι οι Ιταλοί. Άμα βγάλει καπνό θα μας κατασκοπεύσουν και θα μας ρίξουν με τον όλμο. «Εγώ θα κάτσω εδώ, κρύωσα», μου λέει. Εγώ έφυγα. Δεν πρόλαβα να πάω πεντακόσια μέτρα παραπέρα… ντουπ… ο όλμος, μέσα ακριβώς.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στη καλύβα;

Γρηγόρης Καψάλης: Στην καλύβα. Πάει ο Βασίλης. Και η γυναίκα του ήταν έγκυος και το έβγαλε το παιδί Βασίλη.Βασίλης Ευθυμίου.

Στην Κατοχή δεν είχαμε τίποτα. Είχε ρίξει μερικά χωράφια ο πατέρας, αλλά πότε να γίνουν τα σιτάρια; Το καλοκαίρι… πείνα και δυστυχία. Είχαμε όπως σου είπα γρηγορότερα, είχαμε και ένα τραγί… Τράγο μεγάλο. Αυτόν τον βόσκαγα μαζί με τα κατσίκια. Αυτό ήταν ένα τραγί, το θυμάμαι τότε, με κάτι κέρατα τέτοια… μεγάλα. 50 οκάδες θα ήταν… Θηρίο. Και λέει ο πατέρας μου «γυναίκα, δεν πήγαμε καλά. Να το δώσουμε για κρέας να πάρουμε λίγο καλαμπόκι». Το παίρνουμε το τραγί με τον πατέρα, παίρνουμε και ένα παγούρι με νερό και πάμε στα *Δολιανά*. Πάμε στα *Δολιανά*… Θα το σφάξω στα παιδιά μου λέει, έχει 50 κιλά κρέας. Γυρίσαμε πίσω, το χωριό ήταν πάνω από 2,5 ώρες. Μας έπιασε μεσημέρι. Και αφού μας έπιασε μεσημέρι, άρχισε το τραγί να ροχμανάει. Χτυπούσαν εδώ τα… κόντεψε να σκάσει. «Δεν είναι καθόλου να προχωρήσουμε», λέει ο πατέρας μου. «Άσε να κρυώσει λίγο για να πάμε στο χωριό». Και κατεβήκαμε από κάτω, εκεί στα καλύβια τα Τσερβαριώτικα[626] που είναι πιο κάτω…

Μαρία Παπαευσταθίου: Από τα *Κάτω Πεδινά*;

Γρηγόρης Καψάλης: Όχι. Που είναι εδώ τα καλύβια τα Τσερβαριώτικα όπως ανεβαίνουμε από *Καλπάκι* επάνω για να βγούμε *Κάτω Πεδινά* και *Ελαφότοπο*, αριστερά είναι τα καλύβια τα δικά μας. Είχα και εγώ καλύβια. Και κάτσαμε εκεί όλο το απόγευμα. Και πάθαμε δυστυχία και πείνα. Κάπου κονομούσαμε λίγο αλεύρι, μαζεύαμε λάχανα πολλά.

αυτή την ημέρα». Βλ. Καλφακάκος Π., *Κακαβιά*, (Ελληνοαγγλική έκδοση σε 600 αντίτυπα), Maclean Dubois, Edinburgh 2006, σ. 9.

625 Παλαιότερη ονομασία του χωριού *Κληματιά*, περιοχής *Ζίτσας*.

626 Ο *Ελαφότοπος* ονομαζόταν παλαιότερα *Τσερβάρι*.

Έβαζε η μάνα στα ταψιά λάχανα, είχε και λίγο αλεύρι, άνοιγε και δύο φύλλα, ένα φύλλο επάνω, ένα φύλλο κάτω και στη μέση έριχνε λάχανα και τα έριχνε στο φούρνο. Έβγαιναν τα ταψιά, τρώγαμε εμείς τα φύλλα από πάνω…

Μαρία Παπαευσταθίου: Μπομπότα;

Γρηγόρης Καψάλης: Μπομπότα δεν είχαμε. Μετά αργότερα γίνανε λίγο τα κριθάρια, είχαμε ένα χωράφι και πήγαμε και τσουλίσαμε κριθάρι, και βγάλαμε καμιά δεκαριά, δεκαπέντε κιλά και πήγαμε στο μύλο και αλέσαμε και φτιάχναμε κουλούρα με σόδα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Για να φουσκώσει;

Γρηγόρης Καψάλης: Για να φουσκώσει. Λέγαμε καμιά φορά «μωρέ πατέρα…», περνούσαμε από κάτω με τα ποδάρια, κοιτούσαμε το χωράφι, «να ωρέ γίνηκε το κριθάρι τώρα. Μην στενοχωριέστε». Μας έκαναν κουράγιο. «Να έγινε το κριθάρι. Σε δέκα μέρες, μια βδομάδα θα το μάσουμε και θα φτιάξουμε κουλούρες». Ιστορίες μας έλεγε ο πατέρας να μας καθησυχάσει. Είχαμε και τα παιδιά, ήταν και τα παιδιά μικρά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μικρότερα τα άλλα αδέρφια;

Γρηγόρης Καψάλης: Μικρότερα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Όλα αγόρια;

Γρηγόρης Καψάλης: Όχι. Και ένα κορίτσι. Κλαίγανε. «Πεινάμε» λέγανε. Κλαίγανε. Αλλά τους έλεγε ο πατέρας «καθίστε εδώ, θα πάρω εγώ τον Γρηγόρη και θα πάμε επάνω»… ήταν ένα οροπέδιο εκεί και σταλίζαμε το καλοκαίρι. «Θα πάμε εκεί και θα πάρουμε τα σακούλια και τα μαχαίρια και θα κάτσουμε στο σιάδι και θα γεμίζουμε τα σακούλια μας λάχανα». Έλεγε ιστορίες. Πήγαμε εκεί, τι να πάμε; Ήταν Αύγουστος, δεν υπήρχε τίποτε. Βρήκαμε κάτι περικοκλάδια που ήταν γύρα-γύρα στα νερά εκεί. Τα μαζέψαμε κάτι φύλλα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς αντέξατε;

Γρηγόρης Καψάλης: Πώς αντέξαμε και πώς έπαιζα και κλαρίνο;

Μαρία Παπαευσταθίου: Παίζατε μέσα σε αυτό το χαμό;

Γρηγόρης Καψάλης: Τι να κάνω; Το κλαρίνο ήταν απαραίτητο. Πείνα, δυστυχία ήταν, το κλαρίνο ήταν απαραίτητο, δεν έλειπε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σας έδινε κουράγιο;

Γρηγόρης Καψάλης: Σίγουρα. Είχε φτιάξει αυτό το παλιό το κλαρίνο, όταν ήρθε ο θείος μου ύστερα στην Κατοχή, το 1942 ήρθε και αυτός γιατί είχαν και αυτοί πρόβλημα, πείναγαν, τότε εμείς εκείνη την εποχή κάπου κρατιόμασταν. Δεν είχαμε μείνει και τελείως από σιτάρια. Και μου είχε φτιάξει ένα άλλο κλαρίνο. Δικό του, ένα παλιό. Αλλά μετά ήρθε ένας από τους

Φραγκάδες[627], ένας μουσικός και αυτός, πείναγε και είχε ένα μικρό κλαρίνο, σινατουράλι[628] το λέγαμε εμείς. Του λέει του πατέρα μου «το πουλάω». Τέλος πάντων, από εκείνο που είχα εγώ ήταν καλύτερο. «Πόσο θέλεις;». «Δέκα κιλά καλαμπόκι». «Ε… οκτώ κιλά θα σου δώσω», του λέει ο πατέρας μου. Είχαμε τότε. Και το πήραμε, τότε, οκτώ κιλά καλαμπόκι. Και έπαιζα αυτό. Όλες οι σκάλες και όλοι οι δρόμοι και όλες οι κρεβάτες και όλα τα αυτά ακούγονταν από το κλαρίνο το δικό μου. Είχα και έναν άλλον, πέθανε ο καημένος. Ήταν μετά χωροφύλακας, ένας Μπατσιούλης Βαγγέλης. Και πηγαίναμε τότε και κάναμε σουαρέ, τα σουαρέδια που λέγαμε εμείς. Παρ' όλο που ήταν η Κατοχή, παρ' όλο που ήταν πείνα, το γλέντι ήταν… Ερχόταν ο θείος μου και μου είχε μάθει κάτι τραγούδια, κάτι βαλς και τα έκανα σαν δημοτικά.

Ο Ηλίας ο Βλαστός. Αυτός σκοτώθηκε ο αδερφός του στον πόλεμο, στην Πωγωνιανή. Και ο ίδιος ήταν δίπλα. Δεν ακούει από τη βόμβα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ήρθαν οι Γερμανοί μέσα στο χωριό κύριε Καψάλη;

Γρηγόρης Καψάλης: Πάρα πολλές φορές οι Γερμανοί. Εν τω μεταξύ θυμάμαι ότι είχαμε και εμείς τότε νεολαία του ΕΛΑΣ. Όλα αυτά που ήταν οι φαλαγγίτες τότε, όλα τα παιδιά. Τα περισσότερα ήταν τότε με τον ΕΛΑΣ. Το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Έχω μάθει και πολλά τραγούδια τέτοια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Για πείτε κανένα.

Γρηγόρης Καψάλης: Εδώθε πολίτες, αδέρφια και… Πάμε και γοργά στον αγώνα με της νιότης τον παλμό… κάτι τέτοιο πράγμα. Πολλά χρόνια…

Μαρία Παπαευσταθίου: Το τραγουδούσαν δηλαδή με ενθουσιασμό. Δεν είχαν χωριστεί. Μία ήταν τότε Αντίσταση;

Γρηγόρης Καψάλης: Τότε ήταν και ομάδες. Είχαμε και το ΕΑΜ και το ΕΔΕΣ τότε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Είχαν χωρίσει από το 1942;

Γρηγόρης Καψάλης: Εν τω μεταξύ και εμείς εμπολιαστήκαμε οι νεώτεροι. Εγώ τότε ήμουν 14-15 χρονών. Ήμουν και εγώ σε μία παράταξη. Στην παράταξη τότε της δεξιάς. Αλλά όμως, προτού να πάω ήμουν Αετόπουλο στο ΕΛΑΣ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πόσο χρονών;

Γρηγόρης Καψάλης: 11-12. Κάπου εκεί. Και είχαμε παίξει ένα θέατρο. Ήμασταν πιτσιρικάδες εμείς και θυμάμαι εγώ ότι ήμουν ένας αλήτης, ένας επαναστάτης, έκανα τον

---

[627] Οι *Φραγκάδες* ένα από τα παλαιότερα Ζαγοροχώρια είναι χωριό του νομού Ιωαννίνων, του Δήμου *Τύμφης*. Βρίσκονται στις νότιες πλαγιές της *Τύμφης*, 50 χιλιόμετρα βορειοανατολικά των Ιωαννίνων.

[628] Έτσι ονομαζεται το κλαρίνο που είναι κουρδισμένο σε τονικότητα *Σι φυσικό* (Si natural).

επαναστάτη, τον μάγκα ας πούμε και έλεγα, το θυμάμαι αυτό, «κυρ αστυνόμε να χαρείς τα τόσα σου σιρίτια, δεν τα βάζεις κάτω στην αυλή να σκιάζονται τα σπουργίτια…». Έκτοτε μετά, φαίνεται, βέβαια, οπωσδήποτε είχαμε και καθοδηγήσεις και από τη μια παράταξη και από την άλλη. Δεν μου άρεσαν καλά τα τραγούδια… Όπως παράδειγμα, που έλεγαν… πως τον έλεγαν αυτόν Τάνεφ και Ποπόφ… αντιφασίστες… Κάτι τραγούδια τέτοια που εγώ… μπαντιέρα του κομμουνισμού κ.λπ., είχαν φέρει και το ιταλικό επάνω, κ.λπ., κατάλαβα και έλεγα «ρε γαμώτο, γιατί; Η σημαία μας είναι η γαλανόλευκη ρε γαμώτο. Γιατί;» και από τότε, εγώ, δεν ξανά… Γιατί ήμουν με έναν άλλον, ζει και αυτός… σκονώμασταν τη νύχτα και τους ξεσκίζαμε. Και φορά που ήταν ένας επίτροπος του ΕΑΜ εκεί στο χωριό μας έπιασε και μας έδειρε. Εντάξει. Σου λέω όλα αυτά ήταν μέσα… Ήταν τότε, ήταν… Μα και τότε γινόταν. Βγαίνανε και χτυπούσαν τους Γερμανούς τότε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποιοι;

Γρηγόρης Καψάλης: Η παράταξη του ΕΛΑΣ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μόνο οι αριστεροί; Δεν βγαίνανε ενιαία;

Γρηγόρης Καψάλης: Εγώ δεν ξέρω. Αυτούς ήξερα. Ύστερα έγινε το ΕΔΕΣ του Ζέρβα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Ύστερα, εντάξει, αλλά όταν ήταν για τους Γερμανούς, αυτοί που εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ στην αρχή ήταν οι περισσότεροι αριστεροί;

Γρηγόρης Καψάλης: Αριστεροί. Και θυμάμαι μια… χτύπησαν τις *Νεγράδες*[629] τότε, το φυλάκιο στις *Νεγράδες* από κάτω. Και δεν ξέρω τότε αν σκοτωθήκαν άνθρωποι, Γερμανοί, εκεί πέρα. Και βγήκαν οι Γερμανοί μετά στα *Κάτω Πεδινά*. Και επειδή ήταν σκοπιές εκεί… «μαζέψτε και τα ζώα σας. Γιατί βγαίνουν επάνω οι Γερμανοί. Θα μας κάψουν, θα μας κάνουν καταστροφή». Και εγώ θυμάμαι, μου λέει ο πατέρας «πάρε τη γελάδα». Η γελάδα ήταν γεννημένη με το μοσχάρι μαζί και την πήρα και πήγα επάνω στο βουνό. Και έβλεπα, βγήκαν επάνω στη ράχη, αυτοί, με τα πολυβόλα και κατεβήκανε τότε και κάψανε μερικά σπίτια εκεί στα *Κάτω Πεδινά*. Έβλεπα από επάνω τις φωτιές εγώ. Αυτό ήταν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στα *Πάνω Πεδινά* δεν κάψανε;

Γρηγόρης Καψάλης: Όχι στα *Κάτω Πεδινά*. Αλλά και τη *Ντοβρά*[630]. Κάψανε και στη *Ντοβρά*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αντάρτες δεν είχε από τον *Ελαφότοπο* και από τα *Πάνω Πεδινά*;

Γρηγόρης Καψάλης: Ήταν. Και οπλισμένοι και…

---

[629] Οι Νεγράδες είναι ένα ημιορεινό χωριό του νομού Ιωαννίνων, τοπικό διαμέρισμα και πύλη του Δήμου Πωγωνίου. Βρίσκεται 2 χλμ δυτικά της εθνικής οδού Ιωαννίνων-Κοζάνης.

[630] *Ντοβρά* είναι το παλαιό (Σλάβικο) όνομα του χωριού *Ασπράγγελοι* Ζαγορίου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αλλά πώς και γλίτωσαν το κάψιμο;

Γρηγόρης Καψάλης: Εμάς γλίτωσαν ως εξής: Είχαμε έναν ο οποίος ήξερε γαλλικά και ο Διοικητής, ο λοχαγός που ήταν στον *Ελαφότοπο*, ήξερε και γαλλικά. Πάπας τον έλεγαν, ένα όνομα τέτοιο. Έκατσε και συζητήσαμε με τον λοχαγό, ου, δεν, καν πειράξαμε εμείς, του λέει, φαντάρο Γερμανό και τέτοια. Ποτέ, ουδέποτε στο χωριό μας. Παρ' όλο που εμείς είχαμε… αλλά το επεισόδιο ήταν κοντά στα *Κάτω Πεδινά* και τους έπιασε περισσότερο αυτούς. Αλλά δεν ήξεραν αυτοί ότι αυτός ήταν και Έλληνας. Του λέει στα γαλλικά, «μπορώ να πάω λίγο στην εκκλησία»; Λένε οι άλλοι, στους Ασπραγγέλους την έκαψαν. «Ωχ, λένε και οι άνδρες οι άλλοι, θα μας βάλουν φωτιά θα μας κάψουν την εκκλησία». Πήγαν άνοιξαν την εκκλησία, μπήκε και αυτός μέσα στο Ιερό, κοιτάει το Ευαγγέλιο, παίρνει το Ευαγγέλιο και διαβάζει το πρώτο Ευαγγέλιο το Κατά Ιωάννη, *«Εν αρχή ήν ο Λόγος…»*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Για πες μου για τους Γερμανούς ακόμη κάτι. Τους είδατε φάτσα-φάτσα;

Γρηγόρης Καψάλης: Πάρα πολλές φορές.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σαν παιδιά δεν τρέματε;

Γρηγόρης Καψάλης: Όχι. Δεν μας πειράζανε εμάς. Καμιά φορά έρχονταν κανένα απόσπασμα από καμιά πέντε-έξι, αλλά έπαιρναν κανέναν αβγό, κανένα κοτόπουλο… Τους καλοτάιζαν κιόλας οι δικοί μας εκεί, τους έπαιρναν με το καλό.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι εκκλησίες λειτουργούσαν με τους Γερμανούς; Πηγαίνατε στην εκκλησιά;

Γρηγόρης Καψάλης: Πηγαίναμε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ιερέα είχατε;

Γρηγόρης Καψάλης: Ιερέα είχαμε. Απόστολος Βλαστός. Πολύ καλός. Εγώ από μικρός πήγαινα στην εκκλησία και ο δάσκαλος με έβαζε και έλεγα τους Χαιρετισμούς. Πρώτα εγώ έλεγα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σας ευχαριστώ πολύ.

7.22 Κοέν Σαμουήλ του Ααρών-Κοέν Στέλλα

Σαμουήλ Κοέν

Χρονολογία Γεννήσεως: 1924 ή 1921[631]
Χρόνος καταγραφής: 15/3/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Έμπορος ειδών θέρμανσης-Ραββίνος της Εβραϊκής Συναγωγής

Στέλλα Κοέν

Χρονολογία Γεννήσεως: 1923
Χρόνος καταγραφής: 15/3/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Οικιακά

Όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος ήμουν δεκαέξι χρόνων. Δεν ξέραμε τι θα πει πόλεμος. Ευτυχώς, οι Ιταλοί ήταν καλοί άνθρωποι. Οι βόμβες τους έπεφταν μες στη λίμνη. Έγιναν και μερικές ζημιές μέσα στα Γιάννινα. Έριχναν και καμιά βόμβα, αλλά όμως ήταν…, εγώ δούλευα με τους Ιταλούς[632]. Τους πήγαινα προμήθειες, που ήθελαν, τρόφιμα: φρούτα, λαχανικά… σε μια λέσχη αξιωματικών, που ήταν απάνω… Εκεί γνώρισα πολλούς Ιταλούς και με αγκάλιαζαν, πώς να σας πω… Πήγαινα εκεί, ενώ ήταν πείνα έξω, μόλις πήγαινα, αμέσως μου έδιναν φαγητό… «Σαμουέλε και Σαμουέλε και Σαμουέλε…». Είχαν κι αυτοί διάφορες ανάγκες. Να πάρω τα ρούχα να τα πλύνω, μου τα έδιναν εμένα… ναι, τους εξυπηρετούσα σε διάφορες ανάγκες που μου έλεγαν. Τα έδινα έξω και τα έπλεναν. Μου έδιναν φαγητά: κουραμάνες, μακαρόνια, φασόλια… Τα φαγητά, από πού τα προμηθεύονταν…; Εγώ ήμουν υπάλληλος σε κάποιον… Ιωσήφ… Γεμίζαμε μια κανάτα, εγώ έκανα τον αχθοφόρο κι έτσι γνωρίστηκα μαζί τους. Δεν ήμουν μπασμένος ακόμα στα πράγματα, εγώ ήμουν παιδάκι… τώρα ασφαλώς ανάμεσα στους Ιταλούς υπήρχαν και φασίστες, οι καραμπινιέροι. Θα ήταν και καλοί και κακοί. Περισσότεροι, όμως, ήταν ευγενικοί άνθρωποι. Πολύ μεγάλη διαφορά με τους Γερμανούς. Τεράστια διαφορά.

---

[631] Όπως μας εξήγησε, το Δημαρχείο των Ιωαννίνων της εποχής εκείνης τον καταχώρησε στη θέση του συνωνόματου θανόντος αδελφού του, τον οποίον δεν διέγραψε ο πατέρας τους, γι' αυτό και μας δηλώνει διπλή ημερομηνία γεννήσεως.

[632] Για τη στάση των Ιταλών απέναντι στον εβραϊκό πληθυσμό της Ελλάδας και για την τύχη των Εβραίων στην Ιταλική ζώνη κατοχής, βλ. Mazower M. (μτφρ. Κώστας Κουρεμένος), *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σσ. 278-290.

Συνδέθηκα πάρα πολύ με κάποιον Ντίνο Φρόζιο. Ήταν από τη Genova. Γινήκαμε σαν αδέλφια. Κι ακόμα, όταν ήταν για να παραδώσουν μια πάρα πολύ μεγάλη αποθήκη στην Ακαδημία «Σαμουέλε, μου λέει, εγώ αύριο θα παραδώσω. Έχουμε τσουβάλια χρήματα, τσουβάλια ρύζι, μακαρόνια, καφέ. Τι θέλεις να σου δώσω;». «Δεν θέλω τίποτε», του λέω. Είχε στην κατοχή του την αποθήκη με τόσα πράγματα μέσα. Απέναντί μας μέναν Γερμανοί. Είχαν ήδη εγκατασταθεί. Του λέω: «Θέλω να μου δώσεις δυο πιστόλια». «Θα βγεις έξω;», μου λέει. «Θα βγω», του λέω. Όταν ξανασυναντηθήκαμε, πράγματι, μου τα έφερε. Έβγαλα να του δώσω το ρολόι που φορούσα για να τον ευχαριστήσω. «Αδύνατον», μου λέει. Επέμενα, «πάρτο για να με θυμάσαι». Με τα πολλά, τον έπεισα. Το δέχτηκε σαν ενθύμιο. Είχαμε γίνει ένα [δείχνει με ενωμένους τους δείχτες], σαν αδέλφια. Από τότε χάσαμε τα ίχνη ο ένας του άλλου, είχε οικογένεια κι αυτός. Όμως τον είχαμε αγαπήσει πολύ. Μας σεβόταν και οι δικοί μου. Ήταν παιδί από σπίτι, που λέμε [γελάει ενθυμούμενος].

[Τον ρωτώ αν του χρησίμευσαν τα πιστόλια] Ναι… να σας πω… [και σαν να θέλει να το αφηγηθεί καλά]. Δεν ήμουν και…, μικρό παιδάκ' ήμουνα. Μόλις πήραμε τα πιστόλια, ήμασταν τρεις εκεί πέρα. Εγώ, ο μπατζανάκης μου, Έμπυς Σβόνυ (Αβραάμ ήταν το όνομά του, αλλά από έναν Αμερικάνο που όταν ήταν εδώ, και μας έλεγε ότι Έμπυ λέγεται ο Αβραάμ στα Αμερικάνικα, τον φωνάζαμε Έμπυ, πάει αυτό…). Ανεβαίναμε στο σπίτι μου, στην οδό *Ζάππα* 34. Θέλαμε να τα δοκιμάσουμε [τα πιστόλια]. Ήμασταν τρεις φίλοι. Ο δεύτερος φίλος μου, ο Μωϋσής, λέει: «εμείς είμαστε αντάρτες τώρα», και πες πως είσαι Γερμανός, λέει στον Έμπυ, και έβαλε μια γεμιστήρα στο πιστόλι. Την ξανάβγαλε, βέβαια, νομίζοντας ότι δεν έχει σφαίρες κι ότι τον σημαδεύει με άδειο πιστόλι. Όμως, αυτά τα πιστόλια, όταν βγάλεις το γεμιστήρα μένει μια σφαίρα μέσα. Εμείς δεν το γνωρίζαμε αυτό. Σημαδεύει τον Έμπυ στο "δόξα πατρί" και ενώ ετοιμαζόταν να του ρίξει, εγώ ταράχτηκα, δεν ξέρω πως, ο Θεός μου έβαλε αυτή την… έμπνευση, και του είπα: « ο διάολος έχει πολλά ποδάρια» και τον έσπρωξα τον Έμπυ στο πλάι και, μπαμ, η σφαίρα…! Αυτό είναι… είναι για μολόημα!... Απέναντί μας είχαμε δύο Γερμανούς στο σπίτι το επιταγμένο και γι' αυτό φοβόμουνα να πάρω και πράγματα από τον Ιταλό, αν με έβλεπαν… Μου έκοβε! Ακούει ο πατέρας μου το "μπαμ" και βγήκε να βολιδοσκοπήσει, να πάρει αραχνάδα… ακούστηκε τίποτε έξω… μη μας καταλάβουν. Μύριζε όλο το σπίτι μπαρούτι, μικρό σπιτάκι ήταν, δύο δωμάτια, παν' και κάτω. Δηλαδή, από εξυπνάδα το έκανε ο πατέρας μου αυτό… να δει αν άκ'σαν ξένα αυτιά την πιστολιά. Ευτυχώς…

[Στην ερώτησή μου «όταν εγκαταστάθηκαν οι Γερμανοί εδώ πέρα, ποια κατάσταση επικράτησε στα Γιάννινα, αλλά και ιδιαίτερα στη συνοικία των Εβραίων», τεντώθηκε, σήκωσε το κεφάλι προς τα πίσω, έφερε το χέρι του στα λευκά του μαλλιά ισιώνοντάς τα προς

τα πίσω στο κεφάλι σαν να θέλει να συγκεφαλαιώσει ό,τι θα έλεγε ή να ανασύρει στη μνήμη του τη δυσαρέσκεια].

Οι Γερμανοί, καθημερινώς, ζητούσαν απ' τους δικούς μας πράγματα, όχι από χρήματα: «Θέλουμε πενήντα κουβέρτες», ας υποθέσουμε. Είχε τη δυνατότητα η Κοινότητα[633] [η Εβραϊκή]… ό,τι ζητούσαν, η Κοινότητα ήταν πρόθυμη να τσ' τα δώσει. Είχε γίνει ένα λάθος τότε. Μας μάζεψε ο Πρόεδρος της Κοινότητας και μας είπε: Εμείς δίνουμε ό,τι μας ζητάν αυτοί και ελπίζουμε να μη μας πειράξουν. Εγώ είχα, όχι εγώ… ήξεραν όλοι ότι, έξι μήνες γρηγορότερα, πιάσαν 60.000 Εβραίους στη Θεσσαλονίκη[634]. Δε μού 'κοβε το κεφάλι γιατί τους μάζεψαν, και μετά και από την Κέρκυρα. Εδώ είχαμε 2.000 Εβραίους στα Γιάννενα. Μεγάλη Κοινότητα και πολλά ιστορικά πράγματα χάθηκαν, βιβλία πολλά που είχε μέσα το Σχολείο μας…

Εγώ πήγα μέχρι την τετάρτη τάξη σχολείο. Το Σχολείο ήταν εδώ. Εδώ, που μένω, ήταν Συναγωγή και δίπλα ακριβώς ήταν το σχολείο. Στη *Γιοσέφ Ελιγιά*, δεν υπήρχε η *Άννης Κομνηνής*. Εμείς την ανοίξαμε της *Άννης Κομνηνής*. Ήταν η Συναγωγή, Σχολείο, όλο το τετράγωνο. Η πολυκατοικία καλύπτει το μέρος της Συναγωγής. Το σχολείο το κάναμε οικόπεδα και πουλήθηκαν και χτίσαν άλλοι, όπως ο Βρακώτας, ο Νικολέτας…Το Εβραίικο αρχίζει από την *Κουντουριώτου*, *Σούτσου*, όλος ο περίγυρος, η *Ζάππα*, η *Ζαλοκώστα*, όλο έξω από το κάστρο. Τα *Ταμπάκικα* ήταν ήταν Χριστιανικά. Οι Εβραίοι ήμασταν από πάρα πολύ παλιά[635]. Εγώ είμαι Γιαννιώτης από πάππου προς πάππον, πόσο πίσω δεν ξέρω.

Ο Πρόεδρος της Κοινότητας, που μας είπε ότι δε θα σας πειράξουν, ήταν ο Καμπιλής. Ο Σαμπεθάι[636]. Δεν ήταν κακός άνθρωπος. Έλεγε «ό,τι μας ζητάν το δίνουμε»[637]. Ακουγόταν ότι

---

[633] Βλ. Αβδελά, Έ., Βαρών-Βασάρ Ον., (επιμ.), *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά του Α' Συμπόσιου Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Εβραϊκού Ελληνισμού: Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991*, εκδ. Γαβριηλίδης Αθήνα 1995.

[634] Μεγάλες κοινότητες *Ρωμανιωτών* υπήρχαν στα Ιωάννινα, στη Θήβα, τη Χαλκίδα, την Κέρκυρα, την Άρτα, την Κόρινθο, καθώς και στα νησιά Κρήτη, Λέσβο, Χίο, Σάμο, Ρόδο και Κύπρο. Οι Ρωμανιώτες διακρίνονται ιστορικά από τους *Σεφαρδίτες,* οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα (κυρίως στη Θεσσαλονίκη, λαντίνο Selanik) κατόπιν αδείας και προσδιορισμού του χώρου εγκατάστασης υπό του Σουλτάνου, μετά την εκδίωξη των Εβραίων από την Ισπανία το 1492 (διάταγμα του Φερδινάνδου Β΄ και της Ισαβέλλας κατά όλων των αλλοθρήσκων που αρνήθηκαν να ασπαστούν τον χριστιανισμό).

[635] Βλ. Εργολάβος Σπ., «Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Ιωαννίνων πριν και μετά από το Ολοκαύτωμα», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Δ΄, τεύχ. 8, Ιωάννινα 2005, σσ. 219-234 · Βλ. Dalven R., *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia 1989.

[636] Πρόκειται για τον Σαμπεθάι Καμπιλή, τον ήρωα του βιβλίου του Δημήτρη Χατζή *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Πρβλ. και Μάγερ Χ.Φρ, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το*

πήραν τους Εβραίους στη Θεσσαλονίκη[638]. Απορώ ακόμα πώς το χώνεψαν οι δικοί μας. Πήραν 60.000 Εβραίους από τη Θεσσαλονίκη. Δεν θα παίρναν από τα Γιάννενα, από την Κέρκυρα, από τόσες Κοινότητες; Στη Λάρισα, στα Τρίκαλα… και πού δεν ήταν Εβραίοι! Εφησυχάζαν χωρίς…, επειδή έδιναν αυτά που ήθελαν[639]. Πότε καταλάβανε; [Ξανά προβληματίζεται, το χέρι αμήχανα στο κεφάλι του]. Δεν καταλάβανε τίποτα. Δεν μπορούσε να το χωρέσει ο νους του ανθρώπου τι μέλλει γενέσθαι, τι θα μας κάνουν οι Γερμανοί! Ποιος μπορεί να σκάψ' το λάκκο του, όταν ζούσε… γρηγορότερα από το να… Πώς μπορούσε να ξέρει η Κοινότητα ότι θα πάρουν τους Εβραίους από τα Γιάννενα. Έπρεπε να το καταλάβ' από επαφή με τη Θεσσαλονίκη. Δεν είχαν επαφή…

Μαρία Παπαευσταθίου: Δεν υπήρχαν κάποιοι μυστικοί να τους προειδοποιήσουν;

Σαμουήλ Κοέν: Θα υπήρχαν. Εγώ, πώς μπορούσα να το μάθω; Δεν μπορούσα να μπω μέσα στην Κοινότητα. Εγώ έφυγα τρεις μήνες νωρίτερα στα βουνά, τον Οκτώβρη. Τους Εβραίους τους πήραν 25 Μαρτίου του 1944.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς πήγατε στα βουνά;

Σαμουήλ Κοέν: Ήταν ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ, δεν ξέραμε τι πάει να πει. Ήταν στα σπάργανα να γίνει ένα αντάρτικο. Και δυστυχώς… Γιατί έφυγα μια φορά από το ΕΔΕΣ προς την *Κοσμηρά,* που ήταν, και φτάσαμε στο Αρχηγείο, στο Ζέρβα. Δε βρήκαμε στρατιώτες. Έφυγα εγώ κι ο Έμπυ και ο τρίτος, που ήμασταν φίλοι. Ήταν στα πρόθυρα να γίνει αντάρτικο. Εμείς το νομίζαμε ενιαίο κατά των Γερμανών. Εγώ είχα μια ανησυχία μέσα μου. Πήγαμαν για πρώτ' νύχτα σ' ένα σπίτι προς την Κοσμηρά, μια ώρα με τα πόδια από δω. Φτάνουμε στην Κοσμηρά με τα εφόδιά μας. Τα πιστόλια που είχαμε. Σ' ένα δωμάτιο σκοτεινό με καντήλι ήταν δύο, μάλλον αντάρτες. «Πού' ναι ο επιτετραμμένος, λέω;» «Είναι έξω, κάνουν γυμνάσια». Νύχτωσε και πουθενά να φανούν άλλοι. «Ελάτε να φάμε», λέει. Τι να φάμε;

22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η Εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα,1943-1944, τόμ. Α΄, Εστία, Αθήνα 2009.

[637] Όπως σημειώνει ο Δημήτριος Δούμας (βλ. Δούμας Δ., *Ιστορικαί Αναμνήσεις και Αυτοβιογραφία,* έκδοσις β΄, Ιωάννινα 1969, σ. 102), ο οποίος είχε χρηματίσει μέλος του τοπικού Εμπορικού Επιμελητηρίου μαζί με τον Εβραίο βιοτέχνη μαντιλιών Σαμπεθάι Καμπιλή, *«παρά τις μοιραίες εξελίξεις ο Καμπιλής υπήρξε "αδιάφορος" απέναντι σε όλες τις προειδοποιητικές ενδείξεις... ολόκληρη η κοινότητα ακολουθούσε τις απόψεις του και βάδιζε μοιρολατρικά προς το πεπρωμένο της...»*. Για τις σχέσεις του Καμπιλή ως προέδρου της Εβραϊκής κοινότητας με τον αξιωματικό του γραφείου *Ic* της 1ης Ορεινής Μεραρχίας Καρλ Χάιντς Ρότφουξ βλ. Μάγιερ Χ.Φρ., *ό.π.*, σσ. 185-195.

[638] Το 96% των μελών της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, δηλαδή 46.091 άνθρωποι, εστάλησαν στο Άουσβιτς.

[639] Βλ. Κωνσταντίνη Μ., «Στο φως τα μυστικά των ναζί», *Αγγελιοφόρος*, 28 Οκτωβρίου 2007.

Σούπα. Με λίγο ξύδι και λίγο λάδι. Έβγαλα εγώ κονσέρβες, κορν μπιφ. Έκανα σαν να ήμουν εγώ μεγάλος. Κι έτσι φάγαμε. Κοιμηθήκαμε το βράδ'. Τα ξημερώματα βλέπουμε τη μάνα του Έμπυ: «Τι κάνατε; Θα το μάθουν οι Γερμανοί και θα μας σκοτώσουν». Γυρνάμε στα Γιάννενα κατά εφτά-οχτώ η ώρα, χειμώνας καιρός, Οκτώβρης. Στο Βελισσάριο βλέπουμε μια μοτοσυκλέτα Γερμανών. «Ωχ», λέω. Πέταξα τα φυσίγγια και ό,τι είχα στις τσέπες. Τα πιστόλια, ευτυχώς, τα θάψαμε εκεί που φύγαμε, να τα ξαναβρούμε αν επιστρέψουμε. Μας σταματάν οι Γερμανοί. Τρομοκρατηθήκαμε. Δεν τάχασα. «Κόμ'» μου λέει. «Σταυράκι, Σταυράκι…», μου λέει. Ήθελαν να παν στο Σταυράκι. Ανέβηκα πάνω, τους έδειξα και πήγαν αυτοί από τη μια μεριά και εμείς από την άλλη. Εγώ είχα την ιδέα στο νου μου ότι πρέπει να φύγω. Βρίσκω δυο-τρία άλλα παιδιά κι αυτή τη φορά βγήκαμε από το δρόμο της *Ζίτσας*. Βρήκαμε έναν υπερσύνδεσμο και με κάποιον άλλον σύνδεσμο φτάσαμε σε κάποιο χωριό *Κορυμάδι*. Εκεί ήταν πραγματικά αντάρτικα. Ήταν ανταρτικό, λοχαγός και λοιποί και λοιποί και λοιποί. «Καλώς τα παιδιά». «Είμαι Ισραηλίτης»[640]. «Δε μας πειράζει ό,τι κι αν είσαι». Εντάξει… Είχαμε έναν λοχαγό, κάποιον Φωκά, Ευάγγελος Φωκάς λεγόταν. Αυτός ήταν λοχαγός του αστικού στρατού [κρατάει σφιγμένη τη γροθιά σε κίνηση του χεριού, ακούσια, καθώς μιλάει]. Παλλικάρι με όλη τη σημασία της λέξης! Αυτός ήταν ο λοχαγός στο λόχο που θα πηγαίναμε. Δεν τον χρειαστήκαμε ποτέ, σε τίποτα. Αλλά εγώ είχα μαζί μου το όργανο, που έπαιζα. Έπαιζα μπουζούκι. Και πέρασα πάρα πολύ ωραία. Διασκέδασα εκατόν πενήντα άντρες του λόχου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Είχατε υπηρεσία σπουδαία, υπηρεσία χαράς;!

Σαμουήλ Κοέν: Ναι [λέει καταφάσκοντας και χαίρεται καμαρώνοντας εσωτερικά].

Κοιμόμαστε όλοι μαζί σ' ένα σχολείο, στην *Καστάνιανη*. Στο *Κορυμάδι,* το λόχο τον διοικούσε κάποιος Ζώτος[641], δεν ξέρουν το μικρό του ή αν είναι επίθετο. Αυτός συνέχεια επιτίθετο στον ΕΛΑΣ. Εμείς υποχωρούσαμε, υποχωρούσαμε. Όταν φτάσαμε στο σημείο που δεν μπορούσαν να μας κάνουν κακό, σταθμεύσαμε. Σ' ένα χωριό άλλο, μακριά. Έβλεπαν ότι έρχονται με κακό σκοπό να μας κάνουν πόλεμο. Ήμουν συνέχεια στο Φωκά. Ο Ζώτος ήταν στην αντίπαλη παράταξη.

---

640 Μεταξύ των πολυαρίθμων Ελλήνων Εβραίων που συμμετείχαν στην Εθνική Αντίσταση αναφέρεται και το όνομα του Καστοριανού Αλμπέρτου Κοέν, ο οποίος συμμετείχε ως γιατρός στις ανταρτικές ομάδες του ΕΛΑΣ. Βλ. Matsas M., *The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War*, Pella Publications, New York 1997, σ. 322.

641 Βλ. Τζούκας Β., *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και Πολιτική Ένταξη*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα 2013.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πότε αρχίσατε να διαφοροποιείστε και να μην είναι ενιαίο το μέτωπο κατά των Γερμανών;

Σαμουήλ Κοέν: Αυτό είναι το ’43.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ενώ έχουν τους Γερμανούς απέναντι, χτυπιούνται μεταξύ τους;

Σαμουήλ Κοέν: Ναι. Εμείς κάναμε πόλεμο και με τους Εδεσίτες, κάναμε πόλεμο και με τους Γερμανούς.

Μαρία Παπαευσταθίου: Κοινό πόλεμο, το ΕΛΑΣ και το ΕΔΕΣ, κατά των Γερμανών, κάνατε;

Σαμουήλ Κοέν: Βέβαια. Κοινό πόλεμο και είχαμε φτάσει σε απόσταση, πώς να σας πω, από δω ως το *Κουρμανιό* [περίπου 300 μ.]. «Κουρκουτάδες μάς έλεγαν, θα σας σκοτώσουμε…» Κουρκούτι ήταν αυτό που τρώγαμε πιο πολύ… Όμως αυτοί έπαιρναν δύο λίρες το μήνα, τον Ζέρβα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Και το ΕΛΑΣ μία λίρα;

Σαμουήλ Κοέν: Τίποτε, τίποτε. Σαπούνια έριχναν οι Εγγλέζοι. Τα βρίσκανε,ήταν άνθρωποι που ξέρανε. Ναι, κάθε αντάρτης δύο λίρες.

Μαρία Παπαευσταθίου: Εσείς δεν πήρατε; Λένε ότι έπαιρναν δύο οι του Ζέρβα και μία οι του ΕΛΑΣ.

Σαμουήλ Κοέν: Ποτέ, ποτέ… Δύο χρόνια έμεινα στο Φωκά. Ούτε μία λίρα. Σας παρακαλώ… Παλιοεδεσίτες τσ’ λέγαμε εμείς, ΕΔΕΣ. Κοινή μάχη… μετά από… τέσσερις-πέντε μήνες, ναι… Ένα διάστημα έμαθαν οι δικοί μας, το τάγμα μας, ότι ήρθαν 3.000 Γερμανοί κι έχουν σταθμεύσει στα *Δολιανά*. Τότε έγινε μια επιχείρηση πάρα πολύ μεγάλ’. Εγώ είχα ταγματάρχ’ κάποιον Αννίβα και κάποιον Μωριά, ήταν ο λογαχός αυτός, παλλικάρια και οι δύο, παλλικάρια! Θα έκαναν επίθεση κατά των Γερμανών. Εμείς ήμασταν απάν στον *Κασιδιάρ’* [642], να σας πω και θα κάναμαν επίθεση κατ’ στα *Δολιανά*. Είχαν μουλάρια εκεί πέρα, άλογα, πολλά πράγματα. Μας λέει ο λοχαγός αποβραδής: «κοιτάχτε θα γίν’ μια μάχη. Εσείς θα πάρετε το οπλοπολυβόλο και τα δυο σας τα όπλα και θα πάτε». Είχαμε ένα παιδί απ’ την *Καρίτσα*, που ήξερε όλα τα μονοπάτια. «Θα πάτε σ’ αυτό το χτέν’ και θα βάλετε την τάδε ώρα, μια ριπή». Εγώ κατάλαβα ότι θα πρέπει να συγκεντρώσουμε τα πυρά για τσ’ χάσουν τα ίχνη. Είχα έμπνευση ότι κάτ’ θα συμβεί. Δε θέλω να σου παραστήσω ούτε τον έξυπνο, αλλά το είχα αυτό , είναι αλήθεια. Το χτέν’ είναι σαν ένα σκαλοπάτι πολύ μεγάλο κατ’ απ’ το

---

[642] Ο *Κασιδιάρης* ή *Κασσιδιάρης* είναι βουνό του Δήμου Πωγωνίου στο νομό Ιωαννίνων με υψόμετρο 1.329 μέτρα. Αποτελεί τμήμα μιας οροσειράς που ξεκινά από τα ελληνο-αλβανικά σύνορα και κινείται με κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ.

βουνό. «Και μετά θα οπισθοχωρήσετε». Αυτό έγινε στο *Κεράσοβο, Καστάνιανη* μέσα στο *Πωγώνι*, στα χωριά του Πωγωνίου. Επιτέθηκαν οι Γερμανοί και θα είχαμε σύμπτυξη στον *Κασσιδιάρη*, είχε πει ο λοχαγός, εκεί που φύγαμε στο τάδε χωριό. Περνώντας από κάτω από το δρόμο φωνάζει ο λοχαγός «ελάτε γρήγορα». Είχαν κάν' την επίθεση στα χωριά και άρχισαν και έκαιγαν τα χωριά, δηλαδή είχαν κάνει ένα τέτοιο κλοιό… δεν μπορούσες να ξεφύγεις. Εμείς κατεβήκαμε σε μια χαράδρα που είχαμε καν' μισή ώρα για να τ'ν ανεβούμε και σ' ένα λεπτό ήμασταν κάτω. Τέτοια ανηφόρα και κατηφόρα…! Δηλαδή για να ανέβουμε εκεί πέρα, ήμασταν εγώ, αυτός ο δάσκαλος που ήξερε τα μέρη και ένας Ιταλός. Αυτός ο Ιταλός κρατούσε το οπλοπολυβόλο που τόβαζε και για στήριγμα, εγώ έβαζα το όπλο.

Μόλις φτάκαμε απάν' στο ύψωμα, ο Ιταλός βλέπει μια φωτοβολίδα σήμα ότι κατελήφθη από τους Γερμανούς το ύψωμα. Το οπλοπολυβόλο έπρεπε να το καθαρίσουμε, ήταν κομμάτια. «Τεντέσκε, τεντέσκε…», λέει ο Ιταλός και εμείς οι δύο ανεβαίναμε ακόμα. Εμείς, τότε, κατρακυλήσαμε από το φόβο μας στη χαράδρα, άλλος με το κεφάλι, άλλος με τα χέρια, ούτε ξέρουμε πώς. Ευτυχώς, δε χτυπήσαμε. Ασφαλείς, φτάνουμε σ' ένα σημείο και βλέπουμε κατ' γυναίκες που περνούσαν προς τη *Λάβδανη*. Αυτά τα χωριά, τα κάψαν όλα οι Γερμανοί. Βλέπαμε φωτιές, ναι. Υπήρχε κόσμος σ' αυτά τα χωριά και μαζί με τον κόσμο τα έκαιγαν. Οπότε φτάνουμε σ' ένα σημείο. Μας φωνάζει ο λοχαγός «από δω ελάτε, γιατί έρχονταν οι Γερμανοί. Μας κάναν επίθεση». Δε μας ειδοποιεί ότι έχουμε επίθεση και εμείς είχαμε λύσει το οπλοπολυβόλο… Ψάχνοντας να βρούμε το λόχο μας, ρωτάγαμε, γιατί όλοι αυτοί ήταν… φιλοελασίτες σ' αυτά τα χωριά. Εκεί ήταν το τάγμα του Αννίβα. Ψάχναμε να βρούμε τον Ιταλό. Αυτός είχε κρυφτεί σε κάτι βατσινιές. Εμένα έψαχνε να με βρει επιμόνως ο Αννίβας. Φανερώθηκα την άλλη μέρα. Ήταν νύχτα όταν κάναμε την επίθεση. «Γιατί»; λέω, «ζω, εντάξει». «Χάρηκα πάρα πολύ, σ' είχαμε για αγνοούμενο», μ' λέει. Ο Ιταλός φανερώθηκε μετά από δύο-τρεις μέρες. Οι Γερμανοί, για αντεπίθεση στην επίθεσή μας, μάζευαν όλα τα γυναικόπαιδα και τάβαναν μπροστά. Οι δικοί μας έκαναν επίθεση, κι αυτό για αντίποινα. Αυτός ο Βοριάς που σας λέω, ήταν παλικάρι και ο Αννίβας ακόμη πιο πολύ.

Πολέμησαν στο '40 όλοι αυτοί. Αυτοί ήταν αξιωματικοί του Ελληνικού Στρατού, γερά στελέχη, πολύ γερά στελέχη. Έκλεισαν τους Γερμανούς από τα δίπλα, γιατί επίθεση από το μέτωπο δεν μπορούσε να γίνει, γιατί θα σκοτώναμε γυναικόπαιδα. Έγινε μεγάλο μακελειό. Πόσοι πεθάναν δεν ξέρουμε. Δεν τα είδα με τα μάτια μου. Εγώ έφυγα από το αντάρτικο… ήρθα στα Γιάννενα. Είχαμε κατάλυμμα στο *χάνι του Γκάβα*[643], αν το ξέρετε, *Ανεξαρτησίας* και

[643] Στα Γιάννενα υπήρχαν πολλά χάνια (=πανδοχεία) με ειδικό χώρο για τα άλογα και τα άλλα μεταφορικά ζώα των ταξιδιωτών.

Τσιριγώτη. Ένα πανδοχείο «*Χαν' Γκάβα*» λέγονταν. Εκεί μείναμε και το βράδ'. Ήταν να παραδώσουμε και τα όπλα. Αφού έφυγαν οι Γερμανοί, όχι δε συνέχισα να πολεμώ. Ήρθαν ομαλά τα πράγματα. Εγώ ήμουν σ' ένα χωριό, *Βλαχάτο*. Παίρνω μια άδεια. Είχαν πάρει, εν τω μεταξύ, τους δικούς μου. Παίρνω δεκαπέντε μέρες άδεια από το *Βλαχάτο*. Έρχομαι στην *Ελεούσα.* Απευθύνομαι στον Πρόεδρο: «Θέλω κατάλυμα». Με βάζει σ' ένα σπιτάκι, φως μέσα, ένα κανδηλάκι. «Ευχαριστώ πάρα πολύ». Μόλις μπαίνω μέσα, ακούω: «Συναγωνιστή, συναγωνιστή… από πού είσαι;» «Δεκαπέντε». Ήταν ένας φίλος μας, κάποιος από τη Λευκάδα, Κατσαΐτης, λέγονταν. Τον ακούω «Βρε Ιάκωβε, του λέω, τι κάνεις εδώ;» «Σαμουήλ, εσύ είσαι;» «Εγώ», τ' λέω. Τέλος πάντων, κι ανταμώσαμε εκεί πέρα. Τόσο σκοτάδι ήταν που δε βλέπαμε ο ένας τον άλλον.

Έμενα εκεί, και ήθελα να μπω μέσα στα Γιάννενα. Οι Γερμανοί με τη Χωροφυλακή…, στα *Κολυμβητήρια*, σχεδόν στη *Λιμνοπούλα*, υπήρχε ένας φόρος. Για να μπαίνουν στα Γιάννενα έπρεπε να πληρώνουν οι χωριάτες κ.λπ. Ήταν Εδεσίτες και Ελασίτες εκεί. Είχε γίνει μια ανακωχή τότε, κι είχαν ενωθεί. «Πού πάτε μου λέει;». «Πάνω να δω τους δικούς μου και το σπίτι μου». Είχα μάθει ότι πήραν τους δικούς μου. Και να τους έλεγα τα ονόματα δεν… δεν τους είπα τίποτε. «Ξέρετε, δεν μπορείς να μπεις μέσα στα Γιάννινα γιατί συμπληρώθηκε ο αριθμός». Έπρεπε να είναι πεντακόσιοι Εδεσίτες και πεντακόσιοι Ελασίτες συνολικά. Έπρεπε κάποιος να βγει για να μπει άλλος. «Τι θέλ'ς να σου κάνω. Απαγορεύεται να μπουν Ελασίτες άλλοι μέσα, ούτε και Εδεσίτες άλλοι μέσα». Λέω, «σας παρακαλώ, μπορείτε να με πάτε στο Φρουραρχείο»; Τα είπαν εκεί μεταξύ τους «πάν' τε τον[644] στο Φρουραρχείο, αν του δώσουν ώρες διαμονής». Έφυγα άπραγος από τα Γιάννινα.

Μάθαμε ότι πήραν τους Εβραίους[645] την ίδια μέρα. Τον Οκτώβρη του '44. Τότε. Το μάθαμε από τους συναγωνιστές. Την οικογένειά μας δεν την ήξεραν. Και εγώ ένας ξένος ήμουν απέναντι σ' αυτούς[646]. Δεν ξέραν ότι ήμουν Ισραηλίτης οι άλλοι συμπολεμιστές. Δεν είχαμε οικειότητα. Μια ιστορία είχαμε με κάποιον που ήταν υπάλληλος σε έναν Θεσσαλονικιό Εβραίο, πολλά χρόνια. Λόγο στο λόγο, με ρώτησε από πού είμαι, είπα απ' τα Γιάννενα και Εβραίος. Αυτός δεν το πίστευε γιατί δε μιλούσα Ισπανικά. Οι Εβραίοι της

---

[644] Γιαννιώτικη συνεκφορά της προστακτικής: «πηγαίνετε (αυτόν)»

[645] Βλ. Schminck-Gustavus Ch. U., Νέττας Α. (μτφρ.), *Μνήμες Κατοχής ΙΙ (Τριλογία). Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2008, κεφ. «Η εξόντωση της Εβραϊκής κοιτότητας των Ιωαννίνων», σσ. 179-261.

[646] Βλ. Ντόστης Ι., «Ο πόλεμος φθάνει στα σπίτια μας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, τόμ. ΚΣΤ, Ιωάννινα 2007, σσ. 271-288.

Θεσσαλονίκης[647] είχαν φύγει από την Ισπανία κι ήξεραν όλοι Ισπανικά. Ήταν διωγμένοι, 500.000 χιλιάδες από την Ισπανία κι ήξεραν όλοι Ισπανικά[648]: «Non save espagnol;», μου λέει. «Δεν είσαι Εβραίος». «Βρε, τί λες. Εδώ δε μιλάμε Ισπανικά». «Δεν είσαι Εβραίος» μου λέει…

Μαρία Παπαευσταθίου: Πόσους πήρανε από τους δικούς σας;

Σαμουήλ Κοέν: Όλους. Ευτυχώς, η μάνα μου πέθανε το ’41, από μια εγχείριση που είχε κάνει στο Δημοτικό Νοσοκομείο. Κάτι είχε ξεχάσει ο γιατρός μέσα και ξανάκανε εγχείριση και πέθανε. Θάφτηκε στα Νεκροταφεία, τα δικά μας απάνου[649], και εγώ έψαχνα μετά να βρω τον τάφο. Ο πατέρας μου δεν είχε προλάβει να βάλει πλάκα. Δεν ξέρω γιατί. Δεν μπορούσαμε να ρωτήσουμε, πατέρας και γιος. Πήγα εκ των υστέρων, αλλά ισοπεδώθηκαν έγιναν μονοπάτι που πάει απάν’. Πιάσαν τον πατέρα μου, έγινε σεφ εκεί, στο στρατόπεδο Λαρίσσης, και διευκόλυνε τον κόσμο. Είχα πολύ έξυπνο πατέρα, πολύ ικανό. Διάλεξαν έναν οι Γερμανοί, έτσι, και τον έκαναν προϊστάμενο. Είχα τρεις αδελφές. Η μία είχε τέσσερα παιδιά. Την πήραν με τα παιδιά, και τον άντρα… Μια άλλη Νίνα Σαμουήλ Κοφίνας λέγονταν, είχε τρία τζουβαΐρια παιδιά. Κάποια Ζαΐρα, Τζίνα, ανεψίδια και άλλη μια. Ήταν παντρεμένες όλες κι άλλη μία αδελφή 14 χρόνων. Πάν’ όλοι. Έρχονταν αυτοί που γλύτωσαν, έρχονταν τακτικά όμηροι.

Η Στέλλα, η γυναίκα μου γλύτωσε… από τύχη! Πήγαν δέκα φορές να την πάρουν και κάτι γινόταν και γλύτωνε. Έδινε συμβουλές στις άλλες κοπέλες. Πώς να τρώνε, για να κρατάν το ψωμί και για πιο μετά. Φάτε το έτσι. Έτσ’ … Τις είχαν σε στρατόπεδο[650]. *Μπεζενάου,*

---

[647] Βλ. Μόλχο Ρ., *The Jerusalem of the Balkans: Salonica 1856-1919*, Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

[648] Βλ. Ηλιοπούλου Δ., «Εβραϊκές κοινότητες στον βενετοκρατούμενο χώρο (1204-1797). Όροι διαβίωσης και σχέσεις με τον χριστιανικό περίγυρο», *Ιστορικά Θέματα*, τεύχ. 132, Νοέμβριος 2013, σσ. 96-111. Η πλειονότητα των Ελλήνων Εβραίων είναι Σεφαραδίτες, των οποίων οι πρόγονοι είχαν εκδιωχθεί από την Ισπανία το 1492. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, όπου ευημερούσαν επί αιώνες. Η παραδοσιακή γλώσσα των Ελλήνων Σεφαραδιτών ήταν η Ισπανοεβραϊκή *ή Λαντίνο* και η κοινότητά τους αποτελούσε, μέχρι το Ολοκαύτωμα, «μοναδικό μείγμα οθωμανικής, βαλκανικής και ισπανικής επιρροής», ήταν δε γνωστή για το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης που τη χαρακτήριζε.

[649] Εννοεί τα Εβραίικα μνήματα, που και σήμερα υπάρχουν. Η τοποθεσία είναι χαρακτηριστική ως Γιαννιώτικη Συνοικία.

[650] Βλ. Αποστολίδης Γ., «Έλληνες στην κόλαση των ναζιστικών στρατοπέδων. Άγνωστες ιστορίες εκτοπισμού, βασανισμού και εξόντωσης», *Ιστορία (του Έθνους)*, τεύχ. 14, Μάιος 2010, σσ. 72-89, όπου και τεκμήρια και αναφορές για τους Εβραίους στο Άουσβιτς. Πρβλ. και Bowman St., *The Agony of Greek Jews 1940-1945*, Stanford University Press, California 2009.

Μπέλγκεν, Μπέζεν μπέλιγκεν… Κρεματόριο… Φούρνοι κ.λπ.[651] Και βλέπαν τους άλλους, βλέπαν, λέει, φωτιές, και τους παίρναν με μπουλντόζες. Η Στέλλα ήταν 16-17 που την πήραν, στην ηλικία μου. Γλύτωσαν καμιά τριανταριά, σαράντα άτομα. Ήρθαν και κορίτσια, που φρόντισε, μετά που έγινε η Κοινότητα, εδώ, στα Γιάννενα και τά 'στειλε στο Ισραήλ. Είπε: «ποιος θέλει να πάει, έτσι κι έτσι, κι εδώ πατρίδα κι εκεί πατρίδα». Έφυγαν πολλά κορίτσια, τότε, για κάτω. Ρωτούσαν μέσα στο αεροπλάνο που τους έφερναν: «πού θέλετε να πάτε, Αμερική; Ελλάδα; αλλού; Ισραήλ;» και όπου ήθελε ο καθένας, πήγαινε. Αυτοί που επιστρέψαν εδώ, έκαναν κοινότητα, καμιά εκατοστή άνθρωποι.

Τα επαγγέλματα που είχαν οι Εβραίοι στα Γιάννινα, ήταν υαλοπωλεία, τενεκτζήδες, οπωροπώληδες, καπελάτικο, έμποροι. Όσοι βρήκαν από τους προγόνους, βρήκαν και χρήματα, λίρες, και άνοιξαν μαγαζί. Ο αδελφός του Μάτσα, ο Σολομών, βρήκε έτοιμο υαλοπωλείο και συνέχισε. Δε θυμάμαι πώς έστησε το μαγαζί. Έκαναν αγώνα να πάρουν πάλι τα σπίτια τους, γιατί ήταν οι ανταρτόπληκτοι[652] μέσα. Κι εγώ έκανα αγώνα να πάω το σπίτι μου, όταν ήμουν πια ελεύθερος. Πήγα στο σπίτι και είπα «αυτό είναι το σπίτι είναι δικό μου». «Μμμ… μου λέει, εντάξ' να στο δώσουμε». Της αδελφής μου, επίσης. Το πήρα το σπίτι. Κι αυτά τα «σκοτώσαμε», δέκα λίρες, δεκαπέντε λίρες και τα δώσαμε, το σπίτι στη *Ζάππα* [Και ήρθαν και κατοίκησαν στο διαμέρισμα της πολυκατοικίας, που χτίστηκε στη θέση της Συναγωγής].Υπηρετώ τη Συναγωγή εικοσιεννιά χρόνια αμισθί.

[Συνεχίζει μιλώντας μου για τις δύο συναγωγές των Ιωανίνων, τη δική του συμμετοχή ως ιερουργού, που γνωρίζει καλά τα ρωμανιώτικα και ψέλνει, για τα Σάββατα που δεν έχει πια κόσμο για να πάει στη συναγωγή, για την μέρα εξιλέωσης *Νόμ Κιπούρ*[653], για την πολύ επιτυχημένη εργασία του στις σόμπες και τα χρήματα, που έκανε αμέσως λίρες, για την *Alliance Francaise,* των Ιωαννίνων και τις δύο Τουρκάλες που φοιτούσαν μαζί τους, Αμπζέ, λέγανε τη μία].

Στην *Alliance Francaise*[654] μαθαίναμε εβραϊκά, ελληνικά και γαλλικά.

---

[651] Βλ. Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα, τόμ. Β΄*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1988, κεφ. «Soah, (Το Ολοκαύτωμα). Η εφαρμογή της "Τελικής Λύσης" στην Ελλάδα», σσ. 296-348.

[652] Στις άδειες οικίες των Εβραίων το ελληνικό Κράτος εγκατέστησε τους κατοίκους των χωριών που είχαν πληγεί κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Εμπειρία αυτής της συγκατοίκησης πολλών οικογενειών σε ένα σπίτι έχουν και οι γονείς μου, οι οποίοι διέμεναν για ένα διάστημα σε εβραίικο σπίτι της οδού *Αρσάκη*.

[653] Το *Κιπούρ* είναι η σημαντικότερη εβραϊκή γιορτή.

[654] Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το σχολείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας στα Ιωάννινα από το αρχειακό υλικό της *Alliance* στο Παρίσι περιέχονται στην Μεταπτυχιακή εργασία της Φεβρωνίας Γιαννώρου, *Εκπαίδευση και ετερότητα στα Ιωάννινα: Τα δημοτικά σχολεία της Alliance Israelite*

[Επανερχόμαστε στην αφήγηση για τους Γερμανούς. Μιλάει για τη γυναίκα του Στέλλα Κοέν.]

…Τους είπαν οι Γερμανοί: «Βγάλτε ό,τι έχετε, γιατί, άμα βρούμε χρυσαφικό επάνω σας, θα σας σκοτώσουμε». Έβγαζαν ό,τι είχαν και τα έριχναν σ' ένα καλάθι που τους έδειχναν. Κάθε μέρα το ίδιο. Στη Λάρισα αυτό.

Η Στέλλα έμεινε στο Στρατόπεδο συγκεντρώσεως δύο χρόνια. Ελεύθερο ήταν. Εργάτες στα βαγόνια έξω, με βροχή με χιόνια με αέρα. Τα βαγόνια είχαν πέτρες. Σπάγαν πέτρες. Δουλειές αγγαρία. Και είχαν μια λίστα. Από το τάδε στρατόπεδο πενήντα άτομα, εκατό άτομα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Γιατί, λέτε, κ. Κοέν, έγινε όλο αυτό; Γιατί αυτό το μίσος;

[Κοιτάζει… σκεφτικός με τα χέρια στο σαγόνι, ακουμπά στην καρέκλα. Τα μάτια ερευνητικά]. Τι πάθαν' οι Γερμανοί; επαναλαμβάνει… Να 'ταν οι Γερμανοί μονάχα, λέει με πικρία, και γριφώδες βλέμμα… κι άλλοι… [σιωπά- τον παροτρύνω] οι Άγγλοι… κι άλλοι… [διστάζει, αλλά θέλει να πει], οι Αμερικανοί… [αφήνει υπονοούμενα]. Επειδή ξεχώριζαν οι Εβραίοι, τους θεωρούσαν έξυπνα κεφάλια [με σφιγμένη ελαφρά γροθιά]. Ο Αϊνστάιν ήταν Γερμανός. Έφυγε και πήγε στην Αμερική. Απελύθη από τους Γερμανούς. Ναι, λεν ότι ο Χίτλερ ήταν από Εβραία μάνα, αλλά, με τη βούλα δεν το λέμε. Οι Εβραίοι είχαν την οικονομία στα χέρια τους, στη Γερμανία, αλλά και σ' όλον τον κόσμο. Οι Εβραίοι κυβερνούν. Όλα τα μεγάλα έργα κινηματογράφοι κτλ, οι τράπεζες οι μεγάλες, οι Εβραίοι τα κυβερνούν. Ό,τι γίνεται, οι Εβραίοι είναι μέσα. Έξυπνοι άνθρωποι, εργατικοί.

Η συνύπαρξη με τους Χριστιανούς εδώ ήταν πάρα πολύ καλή. Ήταν Χριστιανοί που ήμασταν σαν αδέλφια[655], καλύτερα από Εβραίους[656], δηλαδή. Δεν είχαμε να χωρίσουμε καμιά

Universelle 1904-1940, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Τομέας Παιδαγωγικής, Ιωάννινα 2012. Για έρευνα σχετικά με την παιδεία των Γιαννιωτών Εβραίων βλ. Ντούτση Δ., *Τα εβραϊκά δημοτικά σχολεία των Ιωαννίνων κατά τον Μεσοπόλεμο: οι Εκθέσεις Επιθεωρήσεις Σχολείων*, Πρακτικά συνεδρίου *Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και τα Γιάννενα*, 29-31 Μαρτίου 2013, Ιωάννινα 2014.

[655] Βλ. και Pierron B., *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, (μτφρ. Γιώργος Σαρατσιώτης), Πόλις, 2004. σ. 290. Ο καθηγητής Ενεπεκίδης (*Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944 επί τη βάσει των μυστικών αρχείων των Ες-Ες*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1969) ισχυρίζεται ότι *«ο συντάκτης ενός γερμανικού εγγράφου που συγχαίρει τον χριστιανικό πληθυσμό για τη συνεργασία του…* [κατά τον εκτοπισμό των Εβραίων] *συνειδητά διαστρέβλωσε την αλήθεια σε ό,τι αφορούσε τη στάση του χριστιανικού πληθυσμού. Χωρίς να αποκλείεται να υπήρξαν μαύρα πρόβατα στον τοπικό πληθυσμό, σε γενικές γραμμές οι ορθόδοξοι Χριστιανοί υποστήριξαν τους Ισραηλίτες συμπολίτες τους. Αυτό τουλάχιστον βεβαιώνουν οι μαρτυρίες των επιζώντων…».*

διαφορά. Και το νιώθω πατρίδα μου. Όπου και να ’μαι, δε θέλω να ζήσω πουθενά αλλού από την Ελλάδα. Βέβαια, υπήρχαν και κάτι αντισημίτες. Βέβαια υπήρχαν και τα *τρία έψιλον* εδώ: «*Έλληνες εξοντώσατε Εβραίους*» (!) Η θρησκεία κάνει πολύ φανατισμό… Έχω μια κόρη στο Ισραήλ. Χτύπησε στο κεφάλι.

[Παρεμβάλλεται ερώτησή μου για τη σχέση του με τον Θεό.] Είπατε πολύ μεγάλη κουβέντα, λέτε πολύ μεγάλη κουβέντα [Νοσταλγικά και εσωτερικά και χαμογελαστά με κοιτά]. Αντέξαμε σ’ όλες αυτές τις αντιξοότητες που μας βρήκαν. Αφού, όταν πέθανε το παιδί μ’ ήθελα να μπω κι εγώ μέσα… Δεν το είπα καθόλου στη γυναίκα μου. Απ’ αυτό το μαγαζί, 400 τ.μ ,ήθελα να φύγω. Γιατί με φώναζε το παιδί μου...Τον ένιωθα σαν δύναμη το Θεό, ναι. Δεν ήθελα να μου κάνουν κακό κι εγώ δεν έκανα ποτέ κακό σε κανέναν. Μου έδωσε την εξυπνάδα να κατασκευάσω κι όχι…]

Ο Μαρδοχαίος Φριζής[657] ήταν γείτονάς μου. Έμενε στη *Ζάππα*. Εδώ εγώ, και πιο κάτω απέναντι αυτοί. Δεν τον γνώρισα και πολύ νέο. Παλλικάρι ήταν. Περνούσε και με τ’ άλογο πολλές φορές καβάλα. Τον είχα γείτονα. Τον γνώριζα για πολύ καλό άνθρωπο.

Τα παλιά Γιάννενα ήταν φτωχά, αλλά όμορφα. Θυμάμαι… φτώχια είχαμε κι εμείς, αλλά στις γιορτές οι νοικοκυρές μαγείρευαν, το Πάσχα, εγώ ήμουν και φτωχό παιδί, έβλεπες ασπρισμένα τα πάντα.

Έβλεπα τη φωτιά στους *Λιγκιάδες* από το σπίτι του. Γιατί γίνονταν γάμος και σήκωσε το μπαϊράκι. Οι Γερμανοί νόμιζαν ανταρσία και τους σκότωσαν, σαραντα εννιά άτομα[658] όλους. Απέναντί μας ήταν Αυστριακός και πιάσαμε φιλία και λίγο ιταλικά, τσάτρα πάτρα, συνεννοούμαστε. Δεν είχαν αρχίσει ακόμα οι διώξεις. Ούτε ήξερε να μου πει κάτι, παιδάκι κι αυτό.

---

[656] Βλ. Σαρδελής Κ., «Η συμβολή της Εκκλησίας στη διάσωση των Εβραίων κατά την κατοχή από τους Ναζί», στο: *Η Ευρώπη των Φράγκων*, εκδ. Τήνος, Αθήνα, χ.χ., σσ. 94-117.

[657] Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάδα κυριεύθηκε από τη Ναζιστική Γερμανία και βρέθηκε υπό κατοχή από τις δυνάμεις τού Άξονα. Υπολογίζεται ότι 12.898 Έλληνες Εβραίοι πολέμησαν στον ελληνικό στρατό. Ένας από τους πλέον γνωστούς ήταν ο συνταγματάρχης Μορδεχάι (Μαρδοχαίος) Φριζής, ο οποίος πρώτος απώθησε επιτυχώς τους Ιταλούς, αλλά αργότερα σκοτώθηκε από πυρά της ιταλικής αεροπορίας, στις 5 Δεκεμβρίου 1940 στην περιοχή της *Πρεμετής*. Βλ. και μαρτυρία Βασίλη Αρχιμανδρίτη, και Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου,* Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66.σ. 313. Βλ. Παράρτημα, εικ. 29.

[658] Και ο Σαμουήλ Κοέν μεταφέρει την εντύπωση που διέδωσαν οι Γερμανοί ότι τα θύματα των *Λιγκιάδων* ήτανε μόνο 49. Στην πραγματικότητα ήτανε 92, σύμφωνα με τα στοιχεία της κοινότητας *Λιγκιάδων*, αλλά και όπως επιβεβαιώνει και ο Γερμανός ιστορικός Κρίστοφ Σμινκ Γκουστάβους, στο βιβλίο του, *Μνήμες Κατοχής ΙΙ (Τριλογία). Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, Νέττας Α. (μτφρ.,) εκδ. «Ισνάφι», Ιωάννινα 2008.

[Στη συνέχεια αναφέρεται στις συνοικίες της παιδικής του ηλικίας στα Γιάννενα, στη *Μεγάλη Ρούγα*, από την αρχή της *Γιοσέφ Ελιγιά*, από τη οδό *Αβέρωφ* ως τη *Γαριβάλδη*[659]. Κάνει λόγο για τα μνημεία που στήθηκαν στην πόλη και στο κάστρο, «Μέσα στο κάστρο έφτιαξε κάποιος ένα δένδρο από μαύρη πέτρα και γυαλί. Στη *Τζούνοβα* το έστησαν, στην πλατεία, στη μνήμη ενός Εβραίου». Από την οικογένεια του Μάτσα με την γνωστή δισκογραφική εταιρεία, πού ηχογράφησε ο Μάτσας τον ίδιο να τραγουδάει και έβγαλε κασέτα. Τραγουδάει από μικρό παιδί. Μου τραγουδάει εβραϊκά. Λέει «δεν ξέρω να τα εξηγήσω, πήγαινα τακτικά στη Λάρισα και ρωτούσα τον κάθε ραβίνο για την πρωτοχρονιά τι λέμε, τι, στην *Επτάφωτη λυχνία*, για το σιτάρι, τα κόλυβα με μέλι».]

[Διακόπτει η σύζυγος **Στέλλα Κοέν** που ήταν απασχολημένη ως εκείνη τη στιγμή με το σπίτι]

«Δεν τελειώσατε ακόμα;» [Και μπαίνει στην κουβέντα για να εκφράσει παράπονο. Μιλάει με πάθος, πίκρα, έντονη φόρτιση]. Όταν έπαιρναν τη γυναίκα του αδελφού μου, όταν μας έπαιρναν, δεν είδα έναν άνθρωπο ν' ανοίξει ένα παράθυρο και να πει «αυτοί οι άνθρωποι είναι προ Χριστού εδώ πέρα, τριακόσια χρόνια προ Χριστού[660]… «πού τους πάτε»;

Και είπε η μαμά μου, γιατί ήταν του Ευαγγελισμού και τρώτε ψάρι, και ο αδελφός μου είχε έναν σχεδόν αδελφό, στο *Νησί*, τόσο αγαπημένα ήταν, και ενώ ήταν *μπλόγκσπερερ*, δηλαδή απαγορευόταν η κυκλοφορία, αυτός ήρθε και έφερε έναν κυπρίνο[661] τέτοιον. Σας έφερα τον κυπρίνο. «Παιδί μου, λέει η μάνα μου, δεν ήθελα εγώ τέτοιο, έχουμε δόξα σοι ο θεός». «Όχι, λέει εκείνος, αυτό είναι για τον αδελφό μου, τον Ηλία». Έρχεται με τα χέρια στη μέση η μάνα μου. «Τι έχεις; της λέει, έχουν τίποτε τα παιδιά, η γυναίκα μου;». «Ξέρεις τι

---

[659] Βλ. Κουλίδας Κ., «Οι συνοικίες και τα τοπωνύμια της πόλεως των Ιωαννίνων», *Πρωινός Λόγος*, 20/6/2006, σ. 9. Οι Εβραίοι στην πλατεία Μαβίλη (εκτοπισμός), βλ.Παράρτημα, εικ. 46.

[660] Οι οργανωμένες εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα έχουν ιστορία δύο και πλέον χιλιετιών. Η πρώτη μαρτυρία εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα είναι μια επιγραφή του 300-250 π.Χ. από την Αττική. Η παλαιότερη και πλέον χαρακτηριστική ομάδα που κατοίκησε στη χώρα είναι οι Ρωμανιώτες. Οι *Ρωμανιώτες* αποτελούν το παλαιότερο τμήμα του εβραϊκού στοιχείου στην Ελλάδα, όπου έχουν ιστορία άνω των δύο χιλιάδων ετών. Η γλώσσα τους ήταν η ρωμανιώτικη διάλεκτος (γνωστή επίσης υπό το σπάνιο όνομα *Γεβανική, Yevanic,* όρος που ανάγεται στην εβραϊκή λέξη יון *yāvān* «Ελλάδα, Ιωνία»), που αποτελεί διάλεκτο της Ελληνικής, αλλά φαίνεται ότι δεν έχει πλέον επιζώντες ομιλητές. Οι σημερινοί Έλληνες *Ρωμανιώτες* μιλούν τη Νέα Ελληνική. Σύμφωνα με ρωμανιώτικη παράδοση, οι πρώτοι Εβραίοι που μετοίκησαν στα Ιωάννινα, συνέστησαν την τοπική κοινότητα έφθασαν εκεί μετά την καταστροφή του δεύτερου Ναού το 70 μ.Χ. Ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο μεταξιού, την υφαντουργία και τη βαφή υφασμάτων.

[661] Ψάρι της λίμνης των Ιωαννίνων. Βλ.σχετικά μαρτυρία Θεόδωρου Γκέκα.

μέρα ξημερώνει αύριο;» «Ξέρω, είναι Σάββατο». «Ναι, αλλά είναι του Ευαγγελισμού και οι Χριστιανοί τρώνε ψάρι. Εκεί που επιβάλλει ο Νόμος τους γιατί να μη φάνε, εμείς έχουνε να φάμε». Δίπλα μας είχαμε κάποια Ουρανία, νοσοκόμα, μητέρα τής κυρίας Καραϊσκάκη, που έχει Οδοντιατρείο ο άντρας της στη Μητρόπολη. Λέει του παιδιού « Κόψτο στη μέση το ψάρι και πήγαινέ το απέναντι». «Μαμά», της λέει», «η γυναίκα το χρειάζεται». «Πήγαινέ το, σου είπα, και από μια μπουκιά όλοι θα φάμε». Την άλλη μέρα της λέει: «Σε παρακαλώ, κυρία μου, να σ' αφήσω την αγκαστρωμένη κι όλα δικά σου». Κι εκείνη [Η Στέλλα κάνει ένα μορφασμό απαξίωσης, μιμούμενη την περιφρόνηση της γειτόνισσας και, σχεδόν, χωρίς φωνή λέει την απάντηση της γειτόνισσας]: «Όλα δικά μου είναι». Το κατάλαβες; Το καταλαβαίνεις αυτό; [απευθύνεται σε μένα]. Ήρθα από την ομηρία σε κακή κατάσταση, αδύνατη με πληγιασμένα πόδια από τα παπούτσια, παρότι μας είχε κρατήσει η Κοινότητα στις Βρυξέλλες. ένα μήνα, με ψυχολόγους, με εστιατόρια με… να μας κάνουν ανθρώπους, εν τούτοις ήρθα ακόμα άρρωστη. Και είχα πάει στον κύριο Μελανίδη: «Κοίταξε την κατάσταση». «Χριστέ μου, είπε, πώς έγινες έτσι!…» Ήταν και δήμαρχος της πόλης αυτός, ήταν άνθρωπος [τονίζει τη λέξη]. Και με πήρε από το χέρι και με πάει στον Γιούνη, το γιατρό, και μ' έκανε καλά, χωρίς ένα φράγκο.

Τώρα θα σ' πω για το σπίτι μου. Πρώτη δουλειά ήταν να πάμε στο πατρικό μας. Βγήκε αυτός που είχε επιτάξει το σπίτι, λέει: «Τι θέλετε εδώ;». «Λέω, είναι το σπίτι μου και ήρθα». «Ξέρεις, μου λέει, στην κουζίνα η μάνα σου έχει ένα φούρνο». «Το ξέρω κύριε, λέω, γιατί η μάνα μου έψηνε το φαγητό, το ψωμί, έτσι είχαν τα παλιά τα σπίτια». «Ε, έτσι και μπεις, θα σε χώσω μέσα». Δηλαδή, ό,τι να σου πω, δεν είναι δυνατόν να πιστέψεις. Αυτοί ήταν στο τρίο έψιλον. Το 'χεις ακούσει; «Έλληνες εξοντώσατε Εβραίους» [και σχηματίζει στον αέρα την κίνηση διαταγής με το δείχτη του δεξιού χεριού της] και το είπα στον κύριο που κάνω τα δόντια μου. Και του είπα αυτό και απόρεσε πώς υπήρχε στα Γιάννινα, τέτοιο πράγμα. Και όμως ήταν[662]! Ένα παιδί 18 χρονών, ξάδελφος πρώτος της, του έπιασε ένα χιτάκι[663] μετά τον πόλεμο, που γύρισ' απ' τ' ανταρτικά και τούριξε τέτοιο ξύλο… [Διακόπτει ο Σαμουήλ] Έκαναν έρευνα και βρήκαν ένα όπλο.

---

[662] Περί της επισκέψεως του Γερμανού προέδρου στα Γιάννενα για να περευρεθεί στη Μνήμη του Ολοκαυτώματος των Λιγκιάδων, και το «Συγγνώμη, Εσθήρ», που απηύθυνε δακρυσμένος στη Στέλλα Κοέν, βλ. περιοδικό « Κ » της *Καθημερινής*, τευχ. 563, 16 Μαρτίου 2014.

[663] Για την αμφιλεγόμενη οργάνωση «*Χ*» του Συνταγματάρχη Γρίβα, βλ. Φλάισερ Χ., *ό.π.*, σσ. 36-37, όπου παρατίθεται και σχετική προκήρυξη της οργάνωσης με ημερομηνία 7-10-1943. Πρβλ. και Χανδρινός Ι., «Η Οργάνωση Χ στην Κατοχή και στα Δεκεμβριανά», *Ιστορικά Θέματα*, τεύχ. 112, Μάρτιος 2012, σσ. 39-53.

Στέλλα Κοέν: Ψέμματα, [διακόπτει η Στέλλα]. Αυτό ήταν στα βουνά. Και εβραιόπουλο… [Μιλάνε έντονα και με πάθος] Ψέμματα… Του σπάσαν τα νεφρά και πέθανε. Και όμως ένας [τονίζει] Γιαννιώτης δεν έκλαψε. Και λέν ότι σταύρωσαν οι Εβραίοι το Χριστό. Όχι οι Ρωμαίοι τον σταύρωσαν… Εβραίοι τον Χριστό. Το Χριστό δεν τον σταύρωσαν οι Εβραίοι γιατί ήταν Εβραιόπουλο. Οι Ρωμαίοι τον σταύρωσαν! Οι Εβραίοι είχαν το λιθοβολισμό, οι Μουσουλμάνοι, είχαν να κόβουν χέρια. Και γιατί να σκοτώσουμε ένα Εβραιόπουλο; Υπήρχαν ιστορικοί κορίτσι μου; Αυτή η ρετσινιά πώς θα φύγει; Γιατί μαθαίνεις το παιδί να μισεί το συνανθρωπό σου. Γιατί; Εμάς, οι γονείς μας, δεν μας έμαθαν να κατηγορούμε το συνάνθρωπο. Εγώ δεν είπα την ιστορία στο παιδί μου, μέχρι που πήγε στην Ιταλία το παιδί μου να σπουδάσει γεωπόνος αυτός… [και, συγκινημένη δείχνει τη φωτογραφία του νεκρού παιδιού της] και εκεί έμαθε, και όταν ήρθε, είπε: «Μαμά γιατί σιωπήσατε;». «Για να μη σας φοβίσουμε, πρώτα, και για να μη μισήσετε τον άνθρωπο μετά». Όχι δεν τους τα είχαμε πει. Πολύ αργά. Ναι, δεν τους είπα αυτά, για να μη μισήσουν τον άνθρωπο. Και όμως μας μισούν! Μου είπε μία από το *Νησί*. «Εμείς ερχόμασταν στις γιορτές στο σπίτι σας, δε σιχαινόμαστε να πάρουμε γλυκό». Το φαντάζεστε;

Αν δεν ήταν ο Σαμουήλ και δε με περιέθαλπε απ' την πρώτη στιγμή που με είδε χωρίς να μου εξηγήσει ότι πραγματικά μ' αγαπούσε από πάντα, αυτό μου είπε, δε θα ήμασταν αντρόγυνο. Εγώ είχα μια εντολή από τη μαμά μου, να γίνω μάνα στα μικρά. Γύρισα με μια αδελφούλα μικρότερη. Κι αφού αυτή παντρεύτηκε, αμέσως εγώ δεν είχα καμιά δουλειά να καθίσω εδώ, θα έφευγα για το Ισραήλ [όλη αυτή την ώρα ο σύζυγός της την κρατάει προστατευτικά από την πλάτη με μια τρυφερή έκφραση στο πρόσωπό του]. Αλλά έπρεπε να είχα λεπτά, τούτο…, δεν είχα τίποτα. Εκείνος, χωρίς να το δείχνει, έκανε τα πάντα για μένα. Δεν ζήτηξε τίποτα από μένα. Μπορεί να σκεφτεί κανείς, κορίτσια του στρατοπέδου, χωρίς γονείς, γυρίσαμε κι όμως μας πήραν όλες παρθένες; Μάλιστα κυρία μου. Καμία… Αν ήθελε καμιά, θα το πάθαινε. Δεν ήθελες, δεν σε πίεσε κανένας, κανένας Γερμανός δεν σε πλησίασε. Ήταν εκεί οι Γερμανοί, δύο μέτρα μακρύτερα, και φώναζαν τα νούμερα, όχι το όνομα.

[Δείχνει στο χέρι της το νούμερο 77102 από το Άουσβιτς κι από κάτω χαραγμένο το μισό αστέρι του Δαυίδ, για να ξεχωρίζει, όπως μας εξήγησε, από τους Έλληνες και Ρώσους ομήρους, τους Χριστιανούς έγκλειστους. Αφού μου είπε και ένα περιστατικό με το παιδί της, όταν ήταν μωρό, που κόντεψε να της πνιγεί, από τη σύγχυσή της, μέσα στη λεκάνη που το έπλενε, τους αποχαιρετώ. Δε μένω περισσότερο, γιατί έχει φορτιστεί πολύ και στενοχωρείται κάθε φορά που τα ανακαλεί στη μνήμη της. Τους ευχαριστώ. «Να έρχεσαι όποτε θέλεις», μου λεν].

7.23 Κόρκας Κωνσταντίνος

Χρονολογία γεννήσεως: 1920
Χρόνος καταγραφής: 12/2/2015
Τόπος καταγραφής: Αθήνα
Τόπος καταγωγής: Πουλίτσα Κορινθίας
Ιδιότητα: Υποστράτηγος ε.α.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πριν απ' όλα, θα θέλαμε να σας ρωτήσουμε κάτι· εσείς οι παλιοί πώς βρίσκατε ελπίδα στις δυσκολίες; Περάσατε πολλές δυσκολίες. Πολέμους, πείνα… Πώς δεν σας έπιανε θλίψη;

Κωνσταντίνος Κόρκας: Η ελπίδα πρέπει να είναι έμφυτη στον άνθρωπο. Χωρίς ελπίδα τελειώνεις. Άμα δεν έχεις ελπίδα δεν έχεις βηματισμό, δεν έχεις τίποτα. Η ελπίδα είναι αυτή που σε κρατάει. Αλλά για να έχεις ελπίδα, πρέπει να έχεις υποδομή. Σήμερα οι Έλληνες και ιδία οι νέοι δεν έχουν υποδομή. Εμείς στα χρόνια τα δικά μας από το πρωί μέχρι το βράδυ οι γονείς μας, που ήσαν αμόρφωτοι, μας μιλάγανε για τον Τούρκο. Όλα τα ποιήματα τα μαθαίναμε από έξω από το σπίτι, πριν πάμε στο Δημοτικό. Ο Τούρκος έκανε αυτό, ο Κολοκοτρώνης, ο Διάκος… Μέρα και νύχτα αυτά μαθαίναμε. Τώρα τι λένε; Ποιος μιλάει για πατρίδα; Κανείς δεν μιλάει για πατρίδα. Ούτε ξέρουν πού πέφτει η πατρίδα. Να η ελπίδα. Πώς μεγαλώσαμε εμείς. Έτσι ξεκινήσαμε, και έτσι κρατηθήκαμε μέχρι το τέλος. Μέχρι το τέλος κρατηθήκαμε επάνω στο πλαίσιο της πατρίδας.

Σύζυγος Κωνσταντίνου Κόρκα: Προσβλέπαμε και σε κάτι. Ας πούμε στον πόλεμο, γιατί και εγώ εδώ ήμουν στο πόλεμο. Λέγαμε θα τελειώσει ο πόλεμος, θα γίνει αυτό, θα κάνουμε εκείνο. Θα τελειώσει ο πόλεμος. Τελείωσε ο πόλεμος, ριχτήκαμε σε αυτά που ονειρευόντουσαν. Βέβαια έφυγαν και αρκετός κόσμος, γιατί υπήρχαν και μεγάλες οικογένειες τότε. Έξι, επτά, δέκα παιδιά. Τώρα είναι ένα-δύο και τρία.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πριν από αυτό, πείτε μου, εσείς πότε γεννηθήκατε;

Κωνσταντίνος Κόρκας: Εγώ είμαι 94, τώρα πάω στα 95. Πολύ μικρός!

Μαρία Παπαευσταθίου: Πολλά να ζήσετε ακόμη. Πολλά!

Κωνσταντίνος Κόρκας: Θα ζήσω γιατί έχω φίλο τον Θεό. Ο Θεός με έσωσε μέχρι τώρα και ο Θεός μου δίνει δύναμη. Εδώ θα ρίξετε μία ματιά, να δείτε πώς κρατήθηκε η πατρίδα. Ρίξε μια ματιά γύρω-γύρω. Και εδώ είναι επ' ανδραγαθία. Αρχίζει από το χρυσό αριστείο ανδρείας. Κοίταξε πόσα είναι. Και άλλοι που γίνανε αρχηγοί, δεν είχε ούτε κίτρινο. Εγώ είχα προαγωγή, επ' ανδραγαθία. Έξι χρυσά αριστεία ανδρείας εδώ. Οκτώ πολεμικούς σταυρούς. Πολεμικό αγγλικό, πολεμικό γαλλικό, από τον πόλεμο. Ρίξτε γύρω-γύρω… Σχολεία, τρία στην Αγγλία, τρία τέσσερα στην Αμερική. Σοβαρά σχολεία. Εδώ να καταλάβετε. Ξέρετε τι

σημαίνει αυτό; Αυτό σημαίνει, ο αρχηγός του Επιτελείου, του Στρατού Ξηράς. Ο Αεροδιοικητής της Στρατιάς και ο Γενικός Επιθεωρητής είναι τεσσάρων αστέρων. Στο αυτοκίνητο έχουν τέσσερα αστέρια και στο γραφείο τέσσερα αστέρια. Έχουν τον ίδιο βαθμό, τον ίδιο μισθό και την ίδια σύνταξη. Όταν εγώ αποστρατεύτηκα, μπήκα το ’40 βγήκα το ’80. Σαράντα χρόνια. Λέει, «Αποστρατεύεται με τον βαθμό του Αρχηγού του Στρατού».

Μαρία Παπαευσταθίου: Να κάνουμε ένα μικρό αφιέρωμα στον Ιερό Λόχο, στον οποίο υπηρετήσατε. Πώς δημιουργήθηκε ο Ιερός Λόχος;

Κωνσταντίνος Κόρκας: Αυτή είναι μία ερώτησις που έχει βάθος και πλάτος για μένα, διότι έτυχε να είμαι Ιερολοχίτης, πριν γίνει ο Ιερός Λόχος[664]. Γιατί; Να μάθετε την πραγματική αλήθεια. Καθώς ξέρετε βρέθηκα στην Κρήτη, στην Μάχη της Κρήτης. Μετά την Μάχη της Κρήτης ο Βασιλιάς και η κυβέρνησις του Τσουδερού πήγαν στην Αίγυπτο, αλλά ο Τσουδερός στην Κρήτη έβγαλε ένα διάταγμα και ανεκάλεσε όλους τους κινηματίας όλων των ετών. ’22,’23,’24,’26,’28,’33,’35. Εμείς εμείναμε αιχμάλωτοι δύο-τρεις μήνες. Μετά ήρθα στην Αθήνα, δεν ήξερα τι να κάνω. Πήγα στο Πολυτεχνείο για τρεις μήνες Σεπτέμβριο, Οκτώβρη, Δεκέμβρη και κλείσανε εν τω μεταξύ. Απεργίες, παρ’ ότι ήταν Κατοχή. Τι να κάνω τώρα; Έφυγα για την Μέση Ανατολή. Πάω στην Μέση Ανατολή, διμοιρίτης σε ένα Τάγμα. Ελληνικό Τάγμα. Γιατί; Διότι ένας που τον λέγανε φασίστα τότε, Μεταξάς Ιωάννης, που ήταν πρωθυπουργός της Ελλάδος και ο οποίος ήταν άνθρωπος με μυαλό τετράγωνο και πατριώτης 1000%, είχε φροντίσει πριν γίνει ο πόλεμος, ή μάλλον να πάει μία αντιπροσωπεία στην Αίγυπτο που είχαμε 1.500.000 ελληνισμό, να τους επιστρατεύσει. Και αυτοί είχαν αρχίσει, είχαν κάνει το πρώτο Τάγμα Δωδεκανήσου το λέγανε, αλλά ήταν από όλα τα μέρη της Ελλάδος. Όταν επήγε ο Τσουδερός κάτω… Το Τάγμα αυτό συνεκροτήθη στην Αίγυπτο. Ισμαηλία, Κάιρο, Αλεξάνδρεια… γενικά από όλο αυτό συνεκροτήθη ένα Τάγμα. Το 1ο Τάγμα.

Η έδρα ήταν στο Κάιρο στην αρχή, αλλά εν συνεχεία αρχίσανε να καταφτάνουν από τον Έβρο. Η Ταξιαρχία που ήταν στον Έβρο πέρασε απέναντι στην Τουρκία και από εδώ περνάγαμε μέσω Τουρκίας ή και κατευθείαν στην Αίγυπτο ή στη Μέση Ανατολή. Μόνοι μας χωρίς να δοθεί μία γραμμή. Και έρχομαι στην περίπτωση τη δική μου τώρα. Αφού κλείσανε τα Πολυτεχνεία, δεν ήξερα τι να κάνω. Και είχα ένα άλλο αδερφό μεγαλύτερο, όπου είχε πολεμήσει στην Αλβανία και ήταν εδώ τραυματίας στην Αθήνα. Τι να κάνουμε; Κάτι έπρεπε να κάνουμε. Μόνοι μας είπαμε θα φύγει πρώτα ο αδερφός, για να μην είμαστε μαζί και μας

---

[664] Βλ. Μανέττας Κ.Ι., *Ιερός Λόχος (1942-1945)*, εκδ. «Λογοθέτης», Αθήνα 1996[4]. Πρβλ. και μαρτυρία Ιωάννη Λέττα. Βλ. Παράρτημα, εικ. 47.

πιάσουν οι Γερμανοί, γιατί τότε σκοτώνανε. Και μετά θα φύγω εγώ. Πράγματι έφυγε ο αδερφός μου, αλλά στην Τουρκία τους κρατήσανε αυτούς τρεις μήνες. Έφυγε από την Αθήνα με καΐκι και πήγε στην σΤουρκία κατευθείαν. Δεν ξέρω που βγήκε αυτός. Θα σου πω που βγήκα εγώ τώρα. Μετά από λίγο καιρό, λοιπόν, αποφάσισα να φύγω και εγώ, αλλά τότε για να φύγεις έπρεπε να προκαταβάλεις τα λεφτά και ήταν 50.000 χρυσά στον πλοίαρχο για να σε πάει εκεί. Μου φάγανε τα πρώτα, μου φάγανε τα δεύτερα, τα τρίτα… από εδώ περάσαμε απέναντι στην Εύβοια, στην Κάρυστο και εκεί περιμέναμε τη νύχτα και ήρθε ο καπετάν Γιάννης, ένας από την Κούλουρη. Και μπήκαμε εκεί και μας βγάζει νότια από το Τσεσμέ, σε ένα έρημο μέρος στην Τουρκία. Αλλά δεν ξέραμε αν είναι Τουρκία, διότι πολλές φορές οι καπεταναίοι σε βγάζανε σε ένα ερημονήσι, σου λέγανε Τουρκία και φεύγανε. Οπότε μετά τι να κάνεις; Τους είχαν πιάσει οι Γερμανοί, είχαν σκοτώσει αρκετούς. Κατεβήκαμε οι νεώτεροι τότε έξω να δούμε. Βουνά στο βάθος και λέμε «Τουρκία θα είναι». Κατεβήκανε και οι άλλοι. Αρχίσαμε να περπατάμε. Στο βάθος το πρώτο χωριό ήταν τα Αλάτσατα. Ένα μεγάλο χωριό που είναι μεταξύ Τσεσμέ και Σμύρνης. Έχω κάνει τρία χρόνια και στη Σμύρνη, στο ΝΑΤΟ, γι' αυτό τα ξέρω καλά. Λοιπόν, εκεί που βγήκαμε έτυχε ο Μουχτάρης ο πρόεδρος να είναι Τουρκοκρητικός και ήξερε ελληνικά άριστα. Ο άνθρωπος μας υποδέχθη καλά. Μας έδωσε χαλβά, ψωμί κ.λπ. και μας έβαλε σε ένα αυτό και μας έστειλε στο Τσεσμέ. Στο Τσεσμέ βρήκαμε ένα Προξενείο ελληνικό εκεί και μας δώσανε κάτι μπαγκανότες, λίρες τουρκικές. Εμείναμε πέντε-έξι μέρες και μας βάλανε σε ένα καΐκι, να πάμε στην Κύπρο. Αλλά εκεί έπρεπε να πας ακτή-ακτή, διότι σε πιάνανε οι Γερμανοί, ή οι Ιταλοί που είχαν τα Δωδεκάνησα. Τελικά φτάσαμε στην Κύπρο και θυμάμαι από τους τριάντα που ήμαστε μέσα εκεί, οι μόνοι που μπορούσαμε να πατήσουμε ήμουν εγώ ο πιο νέος και ένας άλλος. Δύο. Και τρέξανε οι Κύπριοι οι καημένοι, μας βοηθήσανε να βγούμε όλοι έξω. Μείναμε καραντίνα είκοσι μέρες…

Στην Κύπρο βγήκαμε στο βόρειο μέρος. Σε έρημη ακτή. Αλλά αμέσως οι κάτοικοι εκεί μας μαζέψανε. Τότε ήταν υπό κατοχή αγγλική η Κύπρος και μας βάλανε καραντίνα δέκα μέρες, δεκαπέντε… δεν θυμάμαι πόσο και από εκεί μας φορτώσανε και μας πήγαν στην Χάιφα. Νοτίως από την Χάιφα υπήρχε ένα κλιμάκιο του ελληνικού Στρατού. Και αμέσως με βάλανε σε ένα… μας ντύσανε και μας βάζανε σε μονάδες, σε τάγματα. Στο 5^{ο} Τάγμα της 2^{ας} Ελληνικής Ταξιαρχίας. Ο αδερφός μου είχε πάει στην 1^{η}, εγώ στην 1^{η}. Ήταν ανθυπασπιστής. Δεν είχα γίνει ανθυπολοχαγός. Ήμουν από τους πρωτοετείς Ευέλπιδες. Εφύγαμε από εδώ με επανάσταση…

Είχε υπεισέλθει και ο συνδικαλισμός των νέων. Οι νέες ιδέες, οι μεγάλοι δημοκράτες δηλαδή στον Στρατό μέσα. Με αποτέλεσμα ο Στρατός είχε διαβρωθεί. Μιλάμε τώρα αρχές

του ’42. Γιατί εγώ έφυγα από εδώ το ’41, αλλά η διαδρομή μου πήρε δύο-τρεις μήνες για να φτάσω στην Χάιφα.

Έφτασα κάτω. Εκεί που σου λέω έγινα διμοιρίτης το πρόγραμμα ήταν να κάνουμε εκπαίδευση, ασκήσεις. Χτύπαγε ο σαλπιγκτής να σηκωθούνε. Δεν σηκωνόταν κανένας. Σε αντίσκηνα μέναμε σε έρημο. Καμιά φορά όμως μαθαίνουμε ότι θα έρθει ένας πολύ σοφός κάτω. Έρχεται μας λένε ένας με πέντε διπλώματα με 20 γλώσσες. Ποιος είναι αυτός; Ο Κανελλόπουλος. Λέμε «θα σωθούμε τώρα». Λεγόταν Σταυρουλάκης. Ταγματάρχης, Διοικητής του 6^{ου} Τάγματος Πεζικού. Οπότε έρχεται αυτός ο σοφός κάτω και τον βάζουν στην κυβέρνηση του Τσουδερού αντιπρόεδρο της κυβερνήσεως και Υπουργό Εθνικής Αμύνης. Εμείς ακόμη δεν τον ξέρουμε ποιος είναι αυτός. Οπότε σε λίγες ημέρες θα ερχόταν στην Παλαιστίνη που ήταν ο Στρατός. Στην Παλαιστίνη ήμαστε δύο Ταξιαρχίες, δύο Συντάγματα Πυροβολικού, το Κέντρο Σχολών, 2000 αξιωματικοί, 2.500. Θα έρθει να μας μιλήσει, λέει. Οπότε μία μέρα εκεί ήμαστε όλοι οι αξιωματικοί καθισμένοι κάτω στην έρημο και του είχαν ετοιμάσει μία εξέδρα να ανέβει επάνω να μας μιλήσει. Ακούτε πώς άρχισε το λόγο του. Αυτός που λέγεται Κανελλόπουλος Παναγιώτης. Άκου «θα χτυπήσω, θα εκτελέσω όλους τους φασίστες». Φασίστες, έτσι μας λέγανε εμάς. Όλοι της 4^{ης} Αυγούστου είμαστε φασίστες. Κοιταζόμασταν μεταξύ μας, «τι λέει ετούτος εδώ; Πού βρέθηκε αυτός;. Αυτός ήταν ένας που τον είχε εξορίσει ο Μανιαδάκης, τον είχε εξορία όταν έγινε ο πόλεμος 28 Οκτωβρίου. Και στην Αλβανία επήγε μουλαράς να τραβάει ένα μουλάρι. Αυτός με τα δέκα διπλώματα. Σαν και αυτόνε… Λοιπόν, αφού τελείωσε το λόγο του καταλαβαίνουμε ότι είναι από την άλλη πλευρά του λόφου και αυτός. Αλλάζει όλες τις Διοικήσεις. Αρχίζουν Στρατοδικεία. 11 εις θάνατον. Κούλης Παπαγεωργόπουλος, Πουλόπουλος των Καταδρομών ο ψηλός, Διοικητής της Σχολής Ευελπίδων, Δημόπουλος, Καζακόπουλος, Σακαράς, ισόβια. Όλοι οι καλοί αξιωματικοί στην φυλακή. Εμάς τους πιο μικρούς μας είχαν εκεί στην έρημο. Οπότε σκεφτήκανε να μας μαζέψουνε όλους τους αντιφρονούντες, να κάνουμε μία μονάδα και να μας στείλουν στη ζούγκλα να γλιτώσουν από εμάς. Λέμε πώς ξεκίνησε ο Ιερός Λόχος. Και λένε, βγάλανε μία διαταγή, ότι θα συγκροτηθεί ένας Λόχος και τον ονομάσανε τον Λόχο «Λόχο των Επιλέκτων», «Λόχο των Αθανάτων», Λόχο Πολυβόλων δήθεν. Και ήμαστε όλοι οι κυνηγημένοι. Ήμουν από τους πρώτους που επήγα εκεί. Μαζευτήκαμε καμιά 80αριά και η διαταγή έλεγε θα υπαχθούμε υπό την 2^{α} Ελληνική Ταξιαρχία. Διοικητής Μπουρδάρας Αλκιβιάδης, ο πατέρας της Κέλλυς της Μπουρδάρα. Της τάξεως του ’16. Μια μέρα απ’ έξω από το Στρατηγείο μας μάζεψε ο Μπουρδάρας μας έβγαλε ένα δεκάρικο λόγο. Δηλαδή όλοι ήταν…

Αυτά γίνονται τώρα 6 Σεπτεμβρίου του 1942. Στις 12 Σεπτεμβρίου παρουσιάζεται ένας Συνταγματάρχης εκεί που ήμαστε εμείς, τον οποίον δεν τον ξέραμε. Αλλά εμείς ήμαστε αγωνισταί, δεν αστειευόμαστε. Μπορεί να ήμαστε μικροί στο βαθμό, δεν λογαριάζαμε Θεό, διότι θέλαμε να πολεμήσουμε για την πατρίδα. Οπότε ούτε φυλακή μας τρόμαζε, ούτε περιορισμός. Τίποτα δεν μας σταματούσε. Λοιπόν, ένας τον γνώρισε. «Τσιγάντες», λέει. Τον γιουχάραμε. «Φύγε κομμούνι, φύγε κινηματία». Πάει να μπει στο αυτοκίνητο, αλλά έξυπνος και τυχοδιώκτης ο Τσιγάντες σηκώνει τα χέρια ψηλά, κάνει μία μεταβολή και λέει «έχετε δίκιο που με βρίζετε. Καλά κάνετε και με βρίζετε. Αλλά εγώ ξέρω ποιοι είστε εσείς. Είστε οι καλύτεροι αξιωματικοί και θέλετε να πολεμήσετε να ελευθερώσετε την πατρίδα και αυτοί σας βάζουν στην φυλακή. Αυτοί σαν τιμωρούν». Είχε μάθει μερικά πράγματα. «Αφήστε με», λέει, «να σας πω δυο λόγια και θα φύγω. Εγώ αναλαμβάνω να σας πάω στον πόλεμο». Ακούσαμε πόλεμο, πετάγαμε την σκούφια μας στον αέρα εμείς. Κοιταχτήκαμε μεταξύ μας. Εκείνη την ημέρα ήμαστε καμιά 40αριά, γιατί οι άλλοι την κοπανάγανε και πηγαίνανε στο Τελ Αβίβ, στα Ιεροσόλυμα κ.λπ. Μπήκε σε μία σκηνή σκουότ μεγάλη. Εγώ είμαι στην πρώτη σειρά και τον ακούω. Λέει «είμαι ο Χριστόδουλος Τσιχάντες της τάξεως του ’16. Έχω λάβει μέρος σε επτά κινήματα». Ομολογία δική του. «Το τελευταίο του ’35. Μου ξηλώσανε τα γαλόνια, με φτύσανε, γι’ αυτό με λέτε ροχάλα εσείς. Γι’ αυτό με βρίζετε. Καλά κάνετε. Το ’40 ο Μεταξάς δεν ανεκάλεσε εμένα, ούτε τον αδερφό μου τον Γιάννη της τάξεως του ’20 και αρχηγός ο Γιάννης ο Τσιγάντες. Αλλά εγώ είχα τελειώσει την Γαλλική Σχολή Πολέμου, μας λέει, πήγα στην Γαλλία. Από εκεί στην Βόρειο Αφρική, στην Λεγεώνα των Ξένων και πολεμούσα εναντίον των Γερμανών. Όταν ο Ρόμελ εσάρωσε την Βόρειο Αφρική, μας σάρωσε και εμάς. Ήμουν στο Μπιχακίνι σε μία όαση εκεί και ήρθα στην Αίγυπτο. Στην Αίγυπτο, στο Κάιρο, έμαθα για εσάς και αμέσως ήρθα να σας πω ότι εγώ αναλαμβάνω να σας πάω στον πόλεμο. Αρκεί να με ανεχθείτε ως Διοικητής σας. Και εγώ δεν θα σας μιλήσω ποτέ για πολιτική. Να πιστεύετε ό,τι θέλετε». Του λέμε «ένα θέλουμε. Να ελευθερώσουμε την πατρίδα θέλουμε εμείς. Τίποτε άλλο δεν θέλουμε». «Εγώ αναλαμβάνω να σας πάω στον πόλεμο. Πράγματι, αρκεί να με ανεχθείτε». Τι να κάνουμε; Δεν είχαμε και άλλη εκλογή από τους άλλους. Του λέμε «ναι». Κατεβαίνει κάτω στο Κάιρο και Υφυπουργός Εθνικής Αμύνης τότε ήταν ο Βύρων ο Καραπαναγιώτης, της τάξεως του ’16. Αρχηγός της τάξεως του ’16. Συμμαθητής του Τσιγάντε. Τον ορίζει με διαταγή Διοικητή μας. Έρχεται αμέσως στην Παλαιστίνη επάνω. Μας κατεβάζει στο Κάιρο. Απ’ έξω είναι το Μεάκι. Ένα μέρος λέγεται Μεάκι. Εκεί ήταν η 2^{α} Μεραρχία των Νεοζηλανδών. Ο Φράιμπεργκ ο Στρατηγός. Που ήταν στην Κρήτη και από τη Φλώρινα. Από εκεί άρχισε. Ο Φράιμπεργκ ένας σπουδαίος Στρατηγός, ο οποίος στην Καλλίπολη με τον Α’ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε προαχθεί επ’

ανδραγαθία. Ήταν με το Victoria Cross. Το Victoria Cross είναι το ανώτατο παράσημο της Αυτοκρατορίας της Αγγλίας. Ένας πολύ φιλέλλην και άξιος Αξιωματικός. Εκεί αρχίσαμε να εκπαιδευόμαστε ως Λόχος Πολυβόλων. Ο Τσιγάντες εμάζεψε τότε. Επήρε πολλούς. Εκεί ήρθε ο Καλλίσκος. Ο Καλλίσκος[665] μετέπειτα Στρατηγός εκεί ήρθε. Επήρε αεροπόρους, επήρε ναυτικούς, τον πλοίαρχο τον Ματθαίο, τον Αλεξανδρή τον Σμήναρχο, άλλους μικρότερους. Εκεί ήρθε και ο Καραβίτης, τότε Λοχαγός Υποδιοικητής του Λόχου και ο Δουζίνας, ο πατέρας του Δουζίνα, που πέθανε, του Γιώργου, Επιλοχίας του Λόχου. Ήταν Λοχαγός τότε και αυτός. Αλλά ο Τζιγάντες, έξυπνος και τυχοδιώκτης όπως σου είπα, με γλώσσες πολλές, με μόρφωση, ήταν από τη Ρουμανία αυτός, η οικογένειά του. Τούτσα**,** στο Δ του Δούναβη από εκεί ήρθε εθελοντής για τον πόλεμο του ’12-’13 μαζί με τον αδερφό του. Είχε τελειώσει τη Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη και αυτός μαθαίνει ότι υπάρχει το 1ο Σύνταγμα Καταδρομών το Αγγλικό. First Special Air Forces Regiment στο Σουέζ. Αμέσως μας παίρνει από εκεί από το Κάιρο και μας πάει εκεί. Υποδιοίκηση του 1ου Συντάγματος. Αυτό το Σύνταγμα ήταν το καλύτερο Σύνταγμα του κόσμου. Κομάντος πραγματικοί και εκεί υπηρετούν λόρδοι.

Ο Λόρδος Τζέλικο, ο Λόρδος Μπίτινγκ, εκεί μαζί μας ήσαν όλοι οι Λόρδοι. Έτσι κρατιέται η αυτοκρατορία. Δεν κοιτάζουν να την κοπανήσουν. Κατάλαβες τι γίνεται; Αμέσως 42 πήδηξα εγώ. Πρώτη σειρά. Από τους δικούς μας… Το Τ10. Σκληρό. Κτύπαγες κάτω και σε τίναζε στον αέρα. Και μάλιστα από τρύπα. Δεν υπήρχε πόρτα ακόμη. Δεν είχε έρθει η

---

[665] Ο Υποστράτηγος Ανδρέας Καλλίνσκης υπήρξε ένας εκ των εκλεκτών πολεμιστών αξιωματικών που σφράγισε με την παρουσία του τα πράγματα σε κρίσιμες περιστάσεις. Στις 28 Οκτωβρίου 1940 ο Επίλαρχος ΠΔ Ανδρέας Καλλίνσκης ζήτησε εθελοντικά την ανάκληση του στην ενεργό υπηρεσία και την 1η Νοεμβρίου, βρέθηκε ως έφεδρος εκ μονίμων, στην πρώτη γραμμή. Ιπποτική πράξη, αν αναλογιστεί κανείς ότι οι συμμαθητές του ήταν ήδη Μέραρχοι. Πολέμησε σε όλες τις επιχειρήσεις του Α' Σώματος Στρατού. Κατά την Κατοχή, κατάφερε να διαφύγει στην Μέση Ανατολή τον Ιανουάριο του 1942 και τον επόμενο μήνα ανακλήθηκε στην ενεργό υπηρεσία, έχοντας στο μεταξύ προαχθεί για την δράση του σε αντισυνταγματάρχη. Τον Σεπτέμβριο τοποθετήθηκε στην 1η Ελληνική Ταξιαρχία η οποία είχε συγκροτηθεί στην Αίγυπτο. Τον ίδιο μήνα μεταπήδησε στον Ιερό Λόχο, μονάδα καταδρομών από εθελοντές αξιωματικούς, οι οποίοι είχαν δεχτεί να υπηρετήσουν εκτελώντας καθήκοντα απλού οπλίτη. Ως Ιερολοχίτης, παρά την ηλικία του, εκπαιδεύτηκε στα Αλεξίπτωτα. Αποτέλεσε παράδειγμα για όλους τους άνδρες. Πολέμησε στην εκστρατεία της Τυνησίας και συνέχισε να πολεμά στο θέατρο του Αιγαίου ως διοικητής της Α' Μοίρας του Ιερού Λόχου. Στις 31 Οκτωβρίου 1943 συμμετείχε σε πολεμικό άλμα του Ιερού Λόχου στην Σάμο. Τον Απρίλιο του 1944 προήχθη επ’ Ανδραγαθία σε Συνταγματάρχη. Πέθανε από καρκίνο το 1956, σε ηλικία 61 ετών. Βλ. Φωτόπουλος Σ.Χρ., «Υποστράτηγος Ανδρέας Καλλίνσκης 1985-1956. Ο ιδρυτής και πρώτος Αρχηγός των Δυνάμεων Καταδρομών. Η σταδιοδρομία και η δράση του», *Τολμών,* Τριμηνιαία έκδοση Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Ειδικών Δυνάμεων, τεύχ. 18, Απρίλιος-Ιούνιος 2006.

Ντακότα και τα αυτά… ήρθαν μετέπειτα. Από τρύπα στο κέντρο πηδήξαμε επτά άλματα. Εγώ και στα επτά κάθισα όρθιος εκεί στην έρημο. Εν πάση περιπτώσει, εκπαίδευση Κομάντος. Οι Άγγλοι ήταν βετεράνοι σε αυτά τα πράγματα και αμέσως ξεκινάμε στην έρημο. Μια αποστολή 12, την άλλη 24. Εγώ ήμουν με την δεύτερη αποστολή. Λοιπόν, έγινε η Μάχη του Ελ Αλαμέιν εν τω μεταξύ. 22 Οκτωβρίου με 2 Νοεμβρίου. 10 μέρες κράτησε. Μεγάλη μάχη του ’42. 22 Οκτωβρίου με 2 Νοεμβρίου. Και εν συνεχεία ετοιμάζεται όλος ο Λόχος. Ήρθαν τα τζιπ. Τότε ήρθαν τα τζιπ τα αμερικάνικα. Τότε ήρθαν εκεί. Με τρία πολυβόλα. Ένα αριστερά ο οδηγός, ένα ο συνοδηγός και ένα δίδυμο πίσω. Είχαμε πέντε πολυβόλα. Τρομερά όπλα. Αλλά αυτό που είχε ο συνοδηγός ήταν βαρύ πολυβόλο με σφαίρες χοντρές. 13,5 ήταν σε ίντσες. Και ξεκινάει ο Λόχος από εκεί. Μπαίνουμε στον Γενάρη τώρα του ’43, για το μέτωπο. Τότε το μέτωπο ήταν δυτικά από τη Λιβύη. Διότι είναι Αίγυπτος, Λιβύη, Τυνησία. Στα σύνορα Λιβύης και Τυνησίας είναι η γραμμή Μαρές. Μία οχυρά γραμμή και βουνά μεγάλα. Όταν φτάσαμε εκεί ο Μοντγκόμερι λέει ότι τώρα στενεύει. Είχε γίνει η απόβαση των Αμερικανών Καζαμπλάνκα και Μαρόκο Αλγέρι από εκεί. Εστένευε το μέτωπο. Λέει «δεν σας χρειάζομαι». Αλλά ο Τζιγάντες έξυπνος είχε μαζί τους δύο Λόρδους. Τον Τζέλικο και έναν άλλον, τον Μπίτι. Και με αυτούς τον πίεσαν τον Μοντγκόμερι να μας κρατήσει και μας έστειλε στο Νότο που ερχόντουσαν οι Γάλλοι μία στρατιά. Του Λε Κλερκ. Ο Γάλλος Στρατηγός Λεκλερκ. Κατεβήκαμε κάπου 200-300 χιλιόμετρα στο βάθος της ερήμου και από εκεί ανεβήκαμε στην εμπροσθοφυλακή των Γάλλων και σε μία περιοχή εκεί στο Ksar-Rillan έγινε μία μάχη μεγάλη, η οποία κράτησε δυο-τρεις μέρες και από εκεί… Εν τω μεταξύ, η γραμμή Μαρές την υπερκέρασε ο Μοντγκόμερι με το Φράιμπεργκ από Νότο. Και ήρθε από Νότο εκεί που ήμαστε εμείς. Οπότε τον ξέραμε εμείς τον Φράιμπεργκ από την Κρήτη. Απάνω στο ένα άρμα ήταν ο Φράιμπεργκ και αμέσως μας πήρε μαζί. Πήρε τηλέφωνο τον Μοντγκόμερι και μας διέθεσε στη στρατιά του Φράιμπεργκ και από τότε εμπροσθοφυλακή εμείς, ανεβαίνουμε από Νότο στο Βορρά στον Καμπέση. Παραλιακή πόλη τώρα, στη Μεσόγειο ανεβήκαμε επάνω. Μετά τον Καμπέση πήραμε δρόμο εμπροσθοφυλακή της 8^{ης} Στρατιάς σε μία πόλη Σους και προχωρούμε πιο πέρα ελευθερώνοντας τις πόλεις. Εκεί η συγκίνηση ήταν μεγάλη. Όταν ελευθερώναμε μία-μία πόλη και δεν ξέρανε τι είμαστε και μας ρωτούσανε. Γαλλικά μιλάνε όλοι εκεί πέρα στην Τυνησία, τους λέγαμε «Έλληνες». «Ωω! Vive la Grece!». Ουίσκι, σαμπάνιες μας δίνανε, ανεβαίνανε οι κοπέλες επάνω στα τζιπ και προχωρούσαμε. Φτάνουμε, λοιπόν, προς την τελευταία μεγάλη πόλις, που μάλιστα ο Δήμαρχο εκεί έδωσε τα κλειδιά στον Τσιγάντε γιατί ήμαστε τα πρώτα δύο τζιπ ήμαστε εμείς που μπήκαμε μέσα εκεί. Και μετά συνεχίσαμε σε μία άλλη τοποθεσία ισχυρά, αλλά για να πάμε εκεί ήταν μια ρεματιά και την είχανε παγιδεύσει, ναρκοθετήσει οι Γερμανοί. Ευτυχώς

βρέθηκε ένας με κελεμπία αράπης και μας σταμάτησε και μας είπε από πού να περάσουμε να μην πατήσουμε νάρκες. Αυτός είναι ο κύριος δρόμος ο παραλιακός. Άσφαλτος. Δεξιά και αριστερά ήταν ελαιώνες και υψώματα. Μας είχαν ενέδρα εκεί. Και εμείς με τις σαμπάνιες όπως πίναμε και τραγουδάγαμε δεχτήκαμε πυρά, πυκνά πυρά. Οπότε βγήκαμε έξω από το δρόμο, αρχίσαμε να πυροβολούμε, ερχόντουσαν από πίσω τα άρματα τα νεοζηλανδικά και εκεί σκοτωθήκανε δύο. Ένα βλήμα γερμανικό μέσα στην θυρίδα του οδηγού. Σκοτώθηκαν δύο, τους θάψανε εκεί θυμάμαι, Νεοζηλανδοί, αλλά η ενέδρα έφυγε. Συνεχίσανε πιο πέρα, η τοποθεσία Αμφί Ντοβίλ. Αμφί Ντοβίλ είναι μία ορεινή και οχυρά τοποθεσία που αρχίζει από τη θάλασσα προς Νότο. Εκεί δεν μπορούσαμε να αυτώσουμε… και άρχισαν να καταφτάνουν οι δυνάμεις. Η 8η Στρατιά να μαζεύεται και εκεί οι Έλληνες… Εμείς περιμέναμε τρόφιμα, καύσιμα, νερό γιατί άμα δεν μας τα φέρνανε πού να τα βρούμε. Η έρημος δεν έχει νερό. Και το φορτηγό το δικό μας, που ήσαν επάνω πέντε-έξι δεν υπήρχε γραμμή του μετώπου. Κάνανε λάθος. Και τους βλέπουμε από μακριά εμείς. Τους ρίχναμε ριπές από πάνω από τα κεφάλια δεν κατάλαβαν αυτοί τίποτα. Αιχμάλωτοι. Πάνε τα τρόφιμα, πάνε τα νερά όλα.

Σε 20 ημέρες ξαναγύρισαν διότι έπεσε η Τυνησία. Έπεσε το μέτωπο τότε. Ξαναγυρίσαμε στον Ιερό Λόχο αυτοί. Ήταν 17 του Απρίλη του ’43. Οπότε βγήκε διαταγή του Μοντγκόμερι να γυρίσουμε πίσω. Γυρίσαμε πίσω σιγά-σιγά στο Κάιρο. Στις πυραμίδες είχαμε έδρα και αμέσως αρχίσαμε… Μετά πήγαμε στην Παλαιστίνη, στα σύνορα Λιβάνου και Παλαιστίνης, είναι ένα στρατόπεδο, Ελ Μπάσα λέγεται, αλλά οι δημοκράτες, είχαν διαλύσει τον Στρατό. Γίνανε τα πρώτα κινήματα. Πάει ο Στρατός. Διελύθη ολόκληρος ο Ελληνικός Στρατός. 1η Ταξιαρχία, 2η Ταξιαρχία, όλοι. Το Ναυτικό, η Αεροπορία. Μόνο ο Ιερός Λόχος δεν διελύθη. Και το παράξενο τι έγινε; Ενώ οι κομμουνισταί τα διέλυσαν, εβάλαν στην φυλακή τους δεξιούς. Στο Μερτζ Αγιούμ, είναι ένα στρατόπεδο εκεί στη Συρία και βάλανε 500 αξιωματικούς. Τους δεξιούς τους είχαν προφυλακισμένους εκεί. Και μερικοί ήρθαν στον Ιερό Λόχο. Κατόρθωσε ο Τζιγάντες να πάρει καμιά 50αριά, αλλά και από τα Τάγματα που διαλυθήκανε εθελονταί πήραμε πρώτοι φορά στρατιώτες, εκεί που ήμαστε. Μέχρι ώρα ήμασταν αξιωματικοί μόνο. Μόνο υπηρετικό προσωπικό είχε ακόμα, μάγειροι και αυτά.

Όταν πολεμήσαμε στην Ασή Γωνία στην Κρήτη, κοντά στο Κολυμπάρι των Χανίων, να σας πω τι ακριβώς έγινε με τους Ευέλπιδες, εκεί και πώς πολεμούσαν. Και με τη σημαία της Σχολής Ευελπίδων, τι ακριβώς έγινε. Βρεθήκαμε στην κυρία προσπάθεια των Γερμανών στο Μάλεμε. Το Μάλεμε ήταν η κυρία προσπάθεια των Γερμανών. Το ύψωμα 107 δεσπόζει από το αεροδρόμιο και αυτό το κρατάγανε. Ήταν μία Ταξιαρχία Νεοζηλανδών. Μάλιστα, έτυχε όταν ήμαστε εκεί στο Κολυμπάρι εμείς επάνω, στο ύψωμα που ήμουν εγώ τα έβλεπα όλα, παρακολουθούσα. Το 107 εκράτησε συνέχεια. Εχάθηκε από λάθος των Νεοζηλανδών. Δεν

ξέρω γιατί, ένας διμοιρίτης που το είχε το 107, το άφησε. Μετά προσπάθησα να το ξαναπάρουμε, δεν το ξαναπήραμε. Ο Φράιμπεργκ έδωσε διαταγή να ανακαταληφθεί, δεν ανακατελήφθη. Έπεσε το 107, έπεσε το Μάλεμε. Έπεσε το Μάλεμε, έπεσε η Κρήτη. Εμείς εκεί πιάσαμε αμέσως τα υψώματα, ενώ ήμαστε έτοιμοι να φύγουμε να πάμε διμοιρίτες εις τα στρατόπεδα, την ημέρα αυτή, 20 Μαΐου του ’41 πέσανε οι Γερμανοί. Την ημέρα που θα ορκιζόμαστε και θα βγαίναμε ως ανθυπαπισταί να πάμε διμοιρίτες, οι Γερμανοί πέσανε στην Κρήτη και αναγκαστήκαμε να πάρουμε το δρόμο αυτό να πολεμήσουμε. Σκοτωθήκανε μερικοί εκεί και έχουμε ένα μνημείο επάνω, εκεί στο Κολυμπάρι και εγώ έχω καταθέσει στεφάνια αρκετές φορές. Και τη σημαία της Σχολής την δώσανε στην εκκλησία στο Κολυμπάρι. Και την κρύψαμε κάτω από την Αγία Τράπεζα. Και έμεινε άθικτη και δεν έπεσε στα χέρια των Γερμανών. Γιατί ο αρχιμανδρίτης και ο ηγούμενος ήταν καλοί πατριώτες όλοι αυτοί. Την πήραμε μετά που φύγανε οι Γερμανοί. Και εμείς στο τέλος τι έγινε; Αφού περπατήσαμε για να πάμε προς τα Σφακιά για να φύγουμε, τελικά δεν μπορέσαμε να φύγουμε. Και έγινε ένα λάθος μεγάλο εκεί από τον Διοικητή. Είπε «τους ζυγούς λύσατε, μαρς». Σε ποιον το είπε; Σε 300 ανθρώπους, που δεν είχαν μία πεντάρα στην τσέπη τους; Δεν είχαν… πού να πάνε; Λάθος τραγικό, το οποίο επλήρωσε η Ελλάδα στη Μέση Ανατολή. Διελύθη όλος ο Στρατός. Εάν οι 300 αυτοί, πρόσεξε τι σου λέω, είχαμε πάει κάτω, θα ήμαστε οι 300 διμοιρίτες. Όλος ο στρατός στα χέρια τα δικά μας. Το κατάλαβες τώρα τι έγινε; Με το «τους ζυγούς λύσατε, μαρς» που είπε, δεν ξέραμε πού να πάμε. Άλλος από δω, άλλος από κει… στο τέλος καταλήξαμε σε στρατόπεδο αιχμαλώτων. Μείναμε δυόμιση μήνες αιχμάλωτοι στις παιδικές εξοχές και στη Σούδα. Και μετά οι Γερμανοί, οι οποίοι μας φερθήκανε πολύ καλά, διότι μας βλέπανε με τη στολή του Ευέλπιδος και είχαν σεβασμό μεγάλο. Μας βάλανε χωριστά στο στρατόπεδο αιχμαλώτων, μας δίνανε χωριστή μερίδα φαγητού. Φροντίδα, σου λέω, οι Γερμανοί.

Επιστρέφουμε στο ’43 και πώς έφυγε ο Ιερός Λόχος και ήρθε και ανεκατέλαβε ορισμένα από τα κομμάτια. Εκεί στην Ελ Μπάσα ήρθαν 500 στρατιώτες, ήρθαν καμιά 50αριά άλλοι αξιωματικοί και ο Ιερός Λόχος. Στην αρχή περίπου 80-100 ήμαστε. Αλλά σιγά ερχόντουσαν και άλλοι, ερχόντουσαν… Ο Τσιγάντες ο έξυπνος έβγαζε όλους τους φυλακισμένους. Δηλαδή αυτούς που έβαλε ο Κανελλόπουλος στη φυλακή, αυτούς που πήγαν να τους εκτελέσουν, τους πήρε στον Ιερό Λόχο ο Τσιγάντες, διότι ήξερε ότι είναι οι καλύτεροι αξιωματικοί. Τότε ήρθε ο Παπαγεωργόπουλος, ο Δημόπουλος, ο Καζακόπουλος, ο Σακαράς, ο Ζαγαράκης. Όλοι οι άριστοι αξιωματικοί τότε ήρθαν. Γέμισε ο Έσελμαν αετούς. Οι αετοί των αετών ήσαν δεξιοί. Τους πήρε όλους και στο τέλος έφτασε από 80-100 γίναμε 1200. Κατάλαβες; Εν τω μεταξύ, έγινε η μεταστροφή της Ιταλίας. 1943 6 Σεπτεμβρίου υπεγράφη

στις 3, αλλά ανακοινώθη στις 6, οπότε οι Γερμανοί αμέσως άρχισαν να στήνουν στον τοίχο Μεραρχίες ολόκληρες στην Κεφαλονιά. Αν πάτε επάνω θα δείτε 10.000 νεκρούς εκεί. Στον Ισθμό της Κορίνθου εγέμισαν με τρένα ολόκληρα φορτωμένα, έκλεισε ο Ισθμός, ρίξανε δέκα τρένα μέσα στην Κακιά Σκάλα με Ιταλούς φορτωμένα. Από την Κρήτη ο Διοικητής της 22 Air Board Division της γερμανικής, με ένα σκυλί αντιστράτηγο Διοικητή, πήρε διαταγή να φύγει από την Κρήτη και να έρθει να ανακαταλάβει τα Δωδεκάνησα, διότι με την υπογραφή της Ιταλίας οι Εγγλέζοι στείλανε γρήγορα δυνάμεις να πιάσουν τη Λέρο, τη Σάμο, την Κω, την Κάλυμνο, τα Δωδεκάνησα, μέχρι και τη Νάξο, την Πάρο, τις Κυκλάδες. Που ήταν ιταλικά μέχρι τότε.

Πρόσεξε τώρα. Οι Άγγλοι, εν τω μεταξύ είχε γίνει απόβαση στη Σικελία, στην Καλαβρία, και είχαν ανάγκη από δυνάμεις. Ενώ ο Τσώρτσιλ ήθελε να κάνει απόβαση από Ελλάδα, ο Στάλιν δεν το δέχθηκε και έκανε μία δήλωση τότε. Λέει, οιαδήποτε αποβατική ενέργεια των Συμμάχων εις την Βαλκανική, θα θεωρηθεί εχθρική ενέργεια κατά της Ρωσίας. Ο Ρούσβελτ σήκωσε τα χέρια ψηλά. Δεν ήθελε να κοντραριστεί με τον Στάλιν. Ο Τσώρτσιλ, ο οποίος ήθελε σώνει και καλά να ανοίξει μέτωπο από εδώ, είχε δώσει διαταγή στο Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής να ετοιμαστεί μια δύναμις αποβατική για να έρθει να πιάσουν τα Δωδεκάνησα και να ανοίξει μέτωπο από εδώ. Χρειάστηκε όμως να πάρει και μερικούς Έλληνες, παρότι είχαν θέσει βέτο οι φίλοι μας οι Τούρκοι και οι Ιταλοί. Ούτε ένας Έλλην στρατιωτικός να μην πατήσει στα Δωδεκάνησα. Εζήτησαν μία διμοιρία από τον Ιερό Λόχο, από τα σύνορα Λιβάνου. Και με διμοιρίτη τον Αντισυνταγματάρχη Βασιλόπουλο, αλλά ουσιαστικό διμοιρίτη τον Υπολοχαγό Ρήγα τον Αντώνη που σκοτώθηκε μετά στο Τσάρνο. Ομαδάρχης στην πρώτη ομάδα εγώ, μια διμοιρία 45 κατεβήκαμε κάτω από εκεί εις την Ισμαηλία που είχαν συγκεντρωθεί δυο-τρεις Μεραρχίες και μπαίναμε και βγαίναμε. Όλοι ασκήσεις, κάθε μέρα. Μία ειδική Μεραρχία, Ταξιαρχία Αρμάτων, Κομάντος Άγγλοι κ.λπ. μπήκαμε και… δεν ξαναβγήκαμε. Πλησιάσαμε προς τη Ρόδο. Πριν φτάσουμε, εκεί μάθαμε ότι πάμε για τη Ρόδο και η αποστολή μας… Με πλοία σου λέω. Τρεις Μεραρχίες. Εκεί μας είπανε πού πάμε. Μέχρι εκείνη την ώρα δεν ξέραμε πού πάμε. Αλλά ενώ ετοιμαζόμαστε πως θα γίνει η δουλειά, ήταν εμείς να πάμε να προκαταλάβουμε μία μοίρα επάκτια, από επάκτια πυροβόλα, που στήριζαν τη Ρόδο. Γι' αυτό μας ζητήσανε μία διμοιρία Έλληνες. Ήρθε διαταγή του Ρούσβελτ και του Αϊζενχάουερ που ήταν Αρχιστράτηγος των συμμάχων, ότι παίρνουν τα αεροπλάνα όλα και τα πλοία όλα για την Άπω Ανατολή. Οπότε δεν μπορούσε να γίνει απόβασις. Μας γυρίσανε πίσω στην Αίγυπτο και από εκεί πήγαμε επάνω στην Παλαιστίνη εμείς και εν τω μεταξύ είχαν αρχίσει οι επιχειρήσεις εδώ στα Δωδεκάνησα. Δεν είχαν αρχίσει ακόμη. Ο λόρδος Τζέλικο επήδηξε στη Ρόδο τη νύχτα με έναν άλλον και με

έναν Λοχία διερμηνέα, να συναντήσει τον Ιταλό τον Καμπιόνι τον Ναύαρχο, να έρθει με το μέρος των Συμμάχων. Εκείνο το βράδυ όμως ο Καμπιόνι είχε δεξίωση και στους Γερμανούς αξιωματικούς που ήσαν στη Ρόδο. Είχαν προλάβει να πάνε 4.000-5.000 Γερμανοί. Παρά ταύτα, ο Τζέλικο συνάντησε τον Καμπιόνι, του είπε κ.λπ., αλλά ο Γερμανός ο Στρατηγός από τη Ρόδο, από την Κρήτη είπαμε, με 2.000 μόνο, πρόσεξε, ξεκινάει Κάσο, Κάρπαθο 6.000, Ρόδο 22.000 αιχμαλώτους. Μετά πάει πιάνει Σύμη, πιάνει Κω, 6.000 Βρετανούς και Ιταλούς αιχμαλώτους. Μάλιστα στο βόρειο μέρος, εκεί ήταν τότε το αεροδρόμιο, έστησε στον τοίχο κάπου 400 Ιταλούς. Εν ψυχρώ τους σκοτώσανε. Μετά την Κω, μάλιστα στην Κω πάει ένας διμοιρίτης ανθυπολοχαγός Γερμανός στον Αντιστράτηγο. Του λέει «Στρατηγέ, να πάω να πιάσω εγώ την Κάλυμνο». «Ποιος είσαι εσύ ρε;», του λέει. «Είμαι ένας διμοιρίτης στην τάδε διμοιρία, στον τάδε Λόχο». «Και τι θέλεις;». «Δεν θέλω τίποτα. Ένα καΐκι να με πάει και μία ντουντούκα να μιλάω». «Πάρ'τα και αν δεν… θα σου πάρω το κεφάλι ρε», του λέει, «πάρ'τα». Πάει αυτός, παίρνει τα αυτά, πάει στην Κάλυμνο, τους λέει «σε μισή ώρα θα παραδοθεί το νησί». Ήταν ένα Σύνταγμα μείον εις την Κάλυμνο. Εάν δεν παραδοθείτε, το νησί θα καταστραφεί, όλοι θα σκοτωθείτε. Παραδόθηκε το νησί. Φεύγει το Στρατηγείο από την Κω, πάει στην Κάλυμνο, πίσω στις μανταρινιές εκεί και κάνει το Στρατηγείο του. Διότι κυρία προσπάθεια ήταν η Λέρος, αυτό το μικρό νησί, που εμείς μετέπειτα είχαμε μία ομάδα, μία διμοιρία, ένα Τάγμα μείον… Πρόσεξε, εγώ έχω πάει 1000 φορές στη Λέρο επάνω… Είχε μια Μεραρχία μείον Ιταλική. Ήταν βάσεις υποβρυχίων. Από εκεί έφυγε το Delfino που βούλιαξε την Έλλη στην Τήνο. Από τη Λέρο έφυγε. Είχε την 34 Βρετανική Ταξιαρχία. Τέσσερα Τάγματα Βρετανικά. Προσέξτε δυνάμεις τώρα που σας λέω. Είχε πλοία πολεμικά, αντιτορπιλικά, υποβρύχια κ.λπ. Είχε κομάντος από το SIS και Έλληνες μία ομάδα μόνο με τον Ζαχαράκη. Μία ομάδα μόνο ζητήσανε. Λοιπόν… Οι Γερμανοί με 2.000 που σου είπα, κάνανε την επιχείρηση στη Λέρο.

Αεραπόβαση κάναμε. Με τέσσερα… Δύο από δεξιά, δύο από αριστερά και ένα Τάγμα αλεξιπτωτιστών το φέρανε και το ρίξανε, ενώ το είχαν προγραμματίσει το πρωί να πέσει και ξεκίνησε, το γύρισε πίσω ο Διοικητής. Πρέπει να σας πω το όνομα του Διοικητή. Αυτός ο Διοικητής ο Γερμανός… Στάσου, ένα λεπτό. Με τον Μίλερ… Αντιστράτηγος Μίλερ. Ξέρεις τι θα πει Μίλερ; Ο χασάπης της Σεβαστουπόλεως. Η Μεραρχία που βγήκε στη μάχη. Η πρώτη Μεραρχία των Γερμανών που έπιασε στη Γαλλία. Αυτός είναι ο Μίλερ. Ο Μίλερ ήταν αυτός που έφτασε έξω από την Μόσχα. Και τον πήρε ο Χίτλερ, όταν ο Κάιπερ πιάστηκε

αιχμάλωτος, έστειλε την 22 Μεραρχία από την Μόσχα, την πήρε, την έστειλε στην Κρήτη. Έχεις ακούσει εκεί χωριά που λέει κάποτε εδώ ήταν η Κάνδανος[666];

Ο Μίλερ ξεκλήρισε την Κρήτη. Δεν αστειευόταν αυτός. Σκυλί. Τουφέκαγε εν ψυχρώ, δεν αστειευόταν. Φρεντερίκ Μίλερ. Έγινε μετέπειτα Στρατάρχης και διοικούσε όλη την Βαλκανική. Και μια για τον Μίλερ, εχαρακτηρίσθη από την Ελλάδα εγκληματίας πολέμου. Και εξεδόθη στην Ελλάδα. Αυτός και άλλος ένας μαζί και 21 Μαΐου του ’48 εξετελέσθη στην Αθήνα και έχει ταφεί στο νεκροταφείο του Διονύσου. Εκεί είναι θαμμένος. Στο Γερμανικό Νεκροταφείο. Φρεντερίκος Μίλερ! Έρχονται, λοιπόν, για την Λέρο. Η Λέρος είχε δυνάμεις επάνω. Έχω πάει εγώ επί τόπου… Αυτά που σας λέω, τα έχω δει, τα έχω ζήσει, διότι εμείς εν τω μεταξύ, ο Ιερός Λόχος πήγε στη Σάμο. Μας ρίξανε με αλεξίπτωτα, κάναμε πολεμικό άλμα στη Σάμο. Ναι παιδί μου. Αφού ήμουν εκεί. Μα σε όλα ήμουν μέσα.

Άκου τώρα. Ο Τσιγάντες, για να ξέρεις, έπεσε χωρίς να έχει… Θα σας πω και αυτό το πράγμα. Κοίταξε να δεις. Οι Γερμανοί είχαν τέσσερα αποσπάσματα εκεί. Ένα από δεξιά που ήταν… Αυτός ήταν ένας Ταγματάρχης τρομερός. Εάν δείτε πού έγινε η απόβασις, δεν διαλέγανε αμμουδιά που διαλέγουν οι Έλληνες τώρα, να πατάνε καλά. 50 μέτρα βράχος, 20 μέτρα βράχος. Και βγήκε εκεί το σκυλί. Και ανεβαίνει επάνω, πιάνει μια Μοίρα

---

[666] Η *Κάνδανος*, ένα μικρό χωριό της Κρήτης, στο Νομό Χανίων, έμελλε να γίνει ένα από τα μνημεία της ναζιστικής θηριωδίας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Οι κάτοικοί της, των γύρω χωριών, αλλά και πολλοί από την επαρχία *Σελίνου*, αν και ήξεραν ποιο θα ήταν το τίμημα που θα πλήρωναν, αποφάσισαν ν΄ αντισταθούν και να θυσιαστούν στην επέλαση των ναζί. Με λίγα και ακατάλληλα όπλα, αμύνονται μαχόμενοι στις 23 Μαΐου 1941 στα *Φλώρια* και στις 24 και 25 Μαΐου 1941 πιο οργανωμένα και με περισσότερες δυνάμεις στο φαράγγι της *Κανδάνου,* όπου μετά από σφοδρή μάχη, σκοτώνονται πολλοί Γερμανοί. Τη Δευτέρα 2 Ιουνίου αρχίζει ο ανελέητος βομβαρδισμός του χωριού, ενώ στη συνέχεια τα τμήματα που μπήκαν στο χωριό, έκαψαν και ισοπέδωσαν όλα τα σπίτια. Ολοκαύτωμα. Οι ναζί συγκεντρώνουν τους κατοίκους και αρχίζουν τις εκτελέσεις. Στις 3 Ιουνίου 1941, οι ναζί είχαν κάψει και ισοπεδώσει την *Κάνδανο*, εκδικούμενοι για την αντίσταση που συνάντησαν από τους κατοίκους της έξω από το Δημοτικό Σχολείο. Τρείς επιγραφές άφησαν οι ναζί στην *Κάνδανο*, μοναδικά ιστορικά μνημεία σε όλη την Ευρώπη, καθώς οπουδήποτε κι αν κατέστρεψαν, δεν άφησαν γραπτά την απόδειξη του εγκλήματός τους, αλλά και δεν τόνισαν τόσο πολύ την αντίσταση που συνάντησαν. Στις δύο πινακίδες-επιγραφές που τοποθέτησαν οι ναζί στις εισόδους της *Κανδάνου* από Χανιά και από *Παλαιόχωρα*, η πρώτη αναφέρει *«Δια την κτηνώδη δολοφονίαν Γερμανών αλεξιπτωτιστών, αλπινιστών και του μηχανικού από άνδρας, γυναίκας και παιδιά και παπάδες μαζί και διότι ετόλμησαν να αντισταθούν κατά του μεγάλου Ράιχ κατεστράφη την 3-6-1941 η Κάνδανος εκ θεμελίων, δια να μην επανοικοδομηθεί πλέον ποτέ»* ενώ η δεύτερη αναφέρει *«ως αντίποινων των από οπλισμένων ανδρών και γυναικών εκ των όπισθεν δολοφονηθέντων Γερμανών στρατιωτών κατεστράφη η Κάνδανος»*. Τέλος, το περιεχόμενο στην τρίτη μαρμάρινη πλάκα που έφεραν οι κατακτητές το 1943 προοριζόμενη προφανώς για το μνημείο που θα κατασκεύαζαν αναφέρει *«Εδώ υπήρχε η Κάνδανος κατεστράφη προς εξιλασμόν της δολοφονίας 25 Γερμανών στρατιωτικών»*.

Πυροβολικού Ιταλική, την αιχμαλωτίζει. Από εκεί περνάει απέναντι στα βουνά, στο κάστρο της Λέρου, το αιχμαλωτίζει και αυτό και εκεί που ήταν η κυρία προσπάθεια των Συμμάχων, έπεσε το μεσημέρι και το Τάγμα Αλεξιπτωτιστών επάνω σε έδαφος ορεινό, που δεν επιτρέπεται. Σε έδαφος οχυρωμένο, που δεν επιτρέπεται. Ναρκοθετημένο, ισχυρός κατεχόμενο που δεν επιτρέπεται. Έπεσε με Τάγμα Αλεξιπτωτιστών Γερμανών και το έπιασε.

Πρόσεξε τι έγινε. Εν τω μεταξύ, και ήταν και το Στρατηγείο εκεί του Νελ Πόντα από τους Ιταλούς στα βράχια μέσα και πιάσανε αιχμάλωτο τον Διοικητή τον Ντίλνερ τον Βρετανό. Τον Διοικητή τον πιάσανε αιχμάλωτο. Την ώρα μάλιστα που τον πιάσανε, είχε δώσει διαταγή ο Διοικητής να έρθουν όλοι για να γίνει μία αντεπίθεση, να πετάξουν τους Γερμανούς στη θάλασσα. Και μεταξύ των άλλων πήγε και ο Τζέλικο ο Λόρδος που ήταν Διοικητής του SBS (Special Boat Service). Πάει λοιπόν εκεί να συναντήσει τον Διοικητή του, και τον βλέπει με Γερμανούς αξιωματικούς. Τα χάνει ο Τζέλικο. Αλλά έξυπνος και γλωσσομαθής, ήξερε Γερμανικά και αυτά, του λένε οι Γερμανοί «ψηλά τα χέρια». «Να ρωτήσω πού θα βάλω τους στρατιώτες μου». Ενώ πήγαινε για άλλο… Του λένε οι Γερμανοί ήσαν πέντε-έξι εκεί, «να εκεί…», «γιαβόλ», λέει, χαιρετάει, παίρνει αυτούς περνάει στην Τουρκία. Δεν πιάστηκε ούτε ένας αιχμάλωτος. Και ο Ζαγαράκης, πέρασαν όλοι οι κομάντος, γλιτώσανε. Και εμείς από την Σάμο, εν τω μεταξύ πιάσανε και τον Κώδικα. Και δίνει εντολή από τη Σάμο να πάει βοήθεια στην Λέρο. Μας φορτώνουν σε δύο αντιτορπιλικά. Ένα πολωνέζικο και ένα αγγλικό ήταν. Εγώ ήμουν στο πρώτο αντιτορπιλικό. Λοιπόν, και φορτώνεται ο Ιερός Λόχος να πάει στη Λέρο. Την ώρα που φτάναμε από ανατολικά να μπούμε στο λιμάνι και μπαίναμε μέσα και ήμαστε έτοιμοι να βγούμε, παίρνει επαφή ο πλοίαρχος με το Ναυαρχείο της Αλεξανδρείας. «Πού είσαστε;». «Εισέρχομαι λιμένα Λέρου». «Ρε τι Λέρος; Έχει πέσει η Λέρος. Φύγε αμέσως». Τα έχασε αυτός. Κάνει στροφή 360 μοίρες. Εμείς ήμαστε στο κατάστρωμα, πέσαμε κάτω. Λέμε «τι έπαθε αυτός;». Μετά μας είπανε ότι η Λέρος έχει χαθεί. Μας ξεφορτώνουν στη Σάμο και φύγανε τα αντιτορπιλικά.

Η Λέρος έπεσε 16. 12-16 Νοεμβρίου του ’43. Δεκαεννιά του μηνός αρχίζουν τα αεροπλάνα τα γερμανικά να πολυβολούν και να μιλάνε με τηλεβόες από τις ακτές να ελευθερωθεί η Σάμος, αλλιώς θα καεί ολόκληρη. Οπότε εζήτησε ο Άγγλος ο Αρχιστράτηγος στη Μέση Ανατολή ήταν ο Γούιλσον, έδωσε διαταγή να εκκενωθεί η Σάμος. Κατάλαβε ότι ο Μίλερ δεν αστειεύεται. Αλλά ο Τσιγάντες δεν μπορούσε να μπορούσε να φύγει, εθνικό έδαφος, δεν εγκαταλείπεται. Λέει «εγώ δεν μπορώ να φύγω». Έπρεπε να πάρει διαταγή από την ελληνική κυβέρνηση. Και πήρε διαταγή από την κυβέρνηση, από τον Τσουδερό και είπε και περάσαμε με βάρκες, περάσαμε απέναντι στο Κουσάντασι, στην Τουρκία πάλι. Και από το Κουσάντασι μείναμε καμιά δεκαριά μέρες εκεί, με αυτοκίνητα μας πήγαν στην Έφεσο και

από εκεί με τρένο πάλι στη Μέση Ανατολή κάτω και εκεί… Όλοι οι αιχμάλωτοι, δε, δεξιοί αξιωματικοί που τους είχαν πάει στο Σουδάν να τους φάνε τα θηρία, τότε αναγκάστηκαν οι κυβερνήσεις να τους ελευθερώσουν και ήρθαν πίσω 500 αξιωματικοί. Ενώ μέχρι τότε ήμαστε εμείς 500-600, γίναμε 1300. Ήρθαν αξιωματικοί πολλοί. Λοιπόν, και έγινε Σύνταγμα. Ο Λόχος έγινε Σύνταγμα τότε. Αλλά τότε έγινε και ένα γεγονός μεγάλο, από πλευράς Γερμανίας. Ο Χίτλερ, τρομερός, προέβλεπε όλα τα πράγματα και κάνει όταν η Ιταλία μετεστράφη, είπαμε 6 του μηνός υπεγράφη Σεπτεμβρίου του ’43[667]. Στις 24 Σεπτεμβρίου στην Καγκελαρία κάνει μία σύσκεψη. Όλοι οι στρατάρχαι, και ο Ρόμελ εκεί, οι αρχηγοί Επιτελείου κ.λ.π., αεροπόροι, ναυτικοί και του Στρατού. Τι θα γίνει η Βαλκανική; Είχε γίνει απόβαση στη Σικελία, είχε χαθεί η Σικελία, απόβαση στην Καλαβρία τότε. Και από εκεί προχωρούσαν προς Βορράν οι σύμμαχοι.

Ζητήσανε όλοι οι Γερμανοί στρατηγοί να πάρουν τις Μεραρχίες που είχαν στην Βαλκανική. Τότε είχαν κάπου 50-60 Μεραρχίες, πολλές Μεραρχίες στην Βαλκανική. Έσπευσε η βοήθεια, είπαμε, 13 απελευθερώθηκε το Καστελόριζο. 13 Σεπτεμβρίου. Έγινε σύσκεψη της ανωτάτης ηγεσίας του Χίτλερ, με κύριο θέμα οι 38 Μεραρχίες, είχε στη Βαλκανική. 38 Μεραρχίες. Του λένε Φύρερ οι Ρώσοι προχωρούν. Το Στάλινγκραντ έχει πέσει. Πρέπει να μαζευτούμε, έχουμε ανάγκη από δυνάμεις. Τους λέει «ναι» το βράδυ. Τον πείσανε. Το πρωί όμως τους λέει «καθίστε κάτω. Τι σας είπα το βράδυ; Σας είπα ναι. Τώρα αλλάζω την απόφασή μου. Σας λέω ναι, να πάρετε όλες τις Μεραρχίες από τη Βαλκανική - κυρίως την Γιουγκοσλαβία είχε πολλές, στην Ελλάδα είχε εννέα τότε Μεραρχίες- θα πάρετε όλες τις Μεραρχίες πλην από δύο. Της Ρόδου και της Κρήτης». Οι στρατηλάτες παγώσανε. Λένε «πώς θα γίνει;». Και λέει «οι Μεραρχίες αυτές θέλω να μείνουν εκεί, έστω κι αν το Βερολίνο καταστραφεί». Παγώνουν οι στρατηλάτες. «Μα Φύρερ, ο πόλεμος θα γίνεται στο Βερολίνο και η Κρήτη θα μένει έτσι;». Κουνάει το κεφάλι ο Χίτλερ… Τους λέει «καταλαβαίνω. Δεν σας αδικώ. Εσείς έχετε εκπαιδευτεί να σκέφτεστε στρατιωτικά, στενά. Εγώ, όμως, ως δεκανέας, σκέπτομαι πολιτικά και ακούτε: Η σοφή διαταγή του Χίτλερ. «Ακούστε, τους λέει, γιατί θέλω εγώ να μείνουν αυτές οι Μεραρχίες εκεί; Πρώτον, εάν πάρω εγώ αυτές τις δύο Μεραρχίες από Ρόδο και από Κρήτη, αμέσως θα γίνει απόβαση από τη Βαλκανική, όπως έγινε στον Α’ Παγκόσμιο Πόλεμο και βαρέσαν την Γερμανία στην κοιλιά.

---

[667] Λεπτομερή στοιχεία για τις φρουρές και τις στρατιωτικές δυνάμεις των Ιταλών, Γερμανών, και Άγγλων στα Δωδεκάνησα περιέχονται στο βιβλίο του Μανώλη Γλέζου *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τόμ. Α΄, Στοχαστής, Αθήνα 2006-7[3], σσ. 749-783. Ιδιαίτερα για τη Λέρο βλ. Σαμάρκος Μ., *Λέρος. Η Μάλτα του Αιγαίου*, έκδ. του ίδιου, Αθήνα 1974.

Κυρία προσπάθεια από την Βαλκανική. Δεύτερον, οι αεροπορικές βάσεις των Συμμάχων που είναι στην Αφρική θα φύγουν και θα έρθουν στην Ρουμανία. Οπότε η βιομηχανία μας θα χτυπιέται αλύπητα. Τρίτον, χάνω τα πετρέλαια της Ρουμανίας, που τα έχω ανάγκη. Τέταρτον, η Τουρκία με 46 Μεραρχίες θα βγει με το μέρος των Συμμάχων. Και πέμπτον και το σπουδαιότερο, που εσείς δεν ξέρετε, το 80% των μεταλλευμάτων μου και η βιομηχανία αλουμίνιο, κασσίτερο, τα παίρνω από Ελλάδα και από Τουρκία». Σηκώσαμε τα χέρια ψηλά. Να γιατί η Μεραρχία Ρόδου και Κρήτης θα μείνουν εκεί. Έστω κι όταν πέσει το Βερολίνο. Έτσι και έγινε. Γιατί έγινε έτσι; Τώρα πάμε στην αλλαγή του σκηνικού. Έγινε εν τω μεταξύ απόβαση στη Νορμανδία, 6 Ιουνίου. Στις 25 Νοεμβρίου του ’44 αποφασίζει ο Μουσολίνι να δραπετεύσει προς την Ελβετία. Τον πιάνουν στον δρόμο μαζί με την Κλάρα Πετάτσι. Τον αναγνωρίζουν, τον πιάνουν οι αντάρτες οι Ιταλοί και την άλλη μέρα τον σκοτώνει ο Βαλέριο, ένας αντάρτης αξιωματικός και τους κρέμασε ανάποδα στο Μιλάνο. Υπάρχουν φωτογραφίες. Στις 25 εν τω μεταξύ Νοεμβρίου του ’44, η γερμανική στρατιά της Ιταλίας αποφάσισε να παραδοθεί 25. Συνελήφθη ο Μουσολίνι. Εφονεύθησαν στις 29. Το Στρατηγείο του Στρατάρχου Αλεξάντερ στο Στρατηγείο έλαβε μέρος η παράδοση, η πρώτη παράδοσις, ένα εκατομμύριο Γερμανοί παρεδόθησαν. Η στρατιά του Κέσερλινγκ και του Ρόμελ της Βορείου Αφρικής παρεδόθη ολόκληρη. Η πρώτη παράδοσις. Την ίδια μέρα, όμως, 29 του Νοεμβρίου του ’44 ο Χίτλερ υπέγραψε τη διαθήκη του. Προσέχετε. Χωρίς να πει σε κανέναν τίποτα. Ή μάλλον ένα λεπτό… 29 Απριλίου του ’45, όχι Νοεμβρίου, Απριλίου. Έκανα λάθος εγώ. Ζητώ συγνώμη. Οπότε, στις 29 Απριλίου παρεδόθη η στρατιά αυτή. Την ίδια μέρα ο Χίτλερ έκανε τη διαθήκη του. Όρισε διάδοχο του τον Ναύαρχο Νταίνιτς, όχι τους στρατάρχας. Στις 30 Απριλίου του ’45 ενώ γίνονται μάχες μέσα στο Βερολίνο τώρα, οι Ρώσοι έχουν μπει μέσα στο Βερολίνο, ο Χίτλερ το μεσημέρι χαιρέτισε τους συνεργάτες του, παντρεύτηκε την Εύα Μπράουν και το μεσημέρι, στις 2 η ώρα αυτοκτόνησε με περίστροφο, ενώ η Εύα Μπράουν εδηλητηριάστηκε. Την ίδια μέρα, ο Γκαίμπελς αυτοκτόνησε αυτός και η γυναίκα του, αφού πρώτα δηλητηρίασαν επτά ανήλικα παιδιά τους. Την ίδια μέρα, 24 συνεργάτες του Χίτλερ αυτοκτόνησαν. Άκου να δεις! Πρωτοφανές αυτό το πράγμα. Την ίδια μέρα αυτοκτόνησε ο Γκαίμπελς αφού δηλητηρίασε τα έξι ανήλικα παιδιά του. Ομοίως άλλοι 24 συνεργάτες του Χίτλερ. Στις 5 Μαΐου του ’45 στο Στρατηγείο του Μοντγκόμερι στη Βόρειο Ευρώπη παρεδόθη η στρατιά, οι γερμανικές στρατιές του Βορρά στο Ναύαρχο Φρίντεμπουργκ με διαταγή του Νταίνιτς έστειλε ένα Ναύαρχο και έγινε η παράδοση. Στις 7 Μαΐου του ’45 στο Στρατηγείο του Αϊζενχάουερ στην πόλη Ρέιμς της Γερμανίας, παρεδόθησαν οι στρατιές του Νότου. Αυτά γίνανε στο Στρατηγό Γιόντλ. Γιόντλ Στρατηγός είναι αυτός που υπέγραψε τη

δεύτερη με τον Τσολάκογλου στην Θεσσαλονίκη. Η πρώτη έγινε στο γεφύρι, η δεύτερη έγινε στην Θεσσαλονίκη με τον Γιοντλ, τον αρχηγό του Επιτελείου. Ήσαν δύο αδέρφια Στρατηγοί.

8 Μαΐου του ’45 εις τη νήσον Σύμη των Δωδεκανήσων, παρών εγώ εκεί, ανθυπολοχαγός τότε, έγινε η τετάρτη παράδοσις των Γερμανών της Ρόδου, Κω, Καλύμνου, Λέρου και Λήμνου. Πέντε φρουρές γερμανικές κρατούσαν. Αυτό έγινε στην Σύμη, όμως, διότι εκεί ήταν η διοίκησις των καταδρομών και η διοίκηση του Ιερού Λόχου και εγώ βρέθηκα εκεί ανθυπολοχαγός τότε. Αυτά έχουν σημασία, θα σας πω γιατί. 9 Μαΐου του ’45, πρόσεξε… Γιατί ο Ρώσος ο Πούτιν εκάλεσε τον Έλληνα πρωθυπουργό της Ελλάδος; Τον εκάλεσε 9. Γιατί 9; Είναι το πέρας του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου. Το πιάσατε τώρα; 9 Μαΐου του ’45 υπεγράφη πρωί – πρωί εις το Στρατηγείο του Ρώσου Στρατάρχου που μπήκε στο Βερολίνο…

Στις 9 Μαΐου λοιπόν. Ο Φρίντεμπουργκ. Τώρα θα πούμε όμως εδώ πέρα… Τον Ζούκοφ, ο οποίος ήταν Έλληνας. Ο Ζούκοφ ο Στρατάρχης ήταν Έλλην, ελληνικής καταγωγής. Αλλά, εδώ τώρα, τι έγινε στη Σύμη; Έχει ενδιαφέρον αυτό. Στο τραπέζι κάθεται ο Ταξίαρχος Μόμφατ ο Άγγλος, εξουσιοδοτημένος από τον Αρχιστράτηγο Μέσης Ανατολής να υπογράψει, κάθεται ο Συνταγματάρχης ο Τσιγάντες, κάθεται ένας Γάλλος και ένας άλλο Συνταγματάρχης Βρετανός. Ήρθε ο Βάγκνερ, ο Στρατηγός από τη Ρόδο. Κατέβηκε εκεί, ανέβηκε, διάβασε το πρωτόκολλο, αυτός χαιρέτισε, διαβάζει, το υπογράφει, βγάζει το πιστόλι, το αφήνει στο τραπέζι, χαιρετάει και φεύγει. Δεν του δίνει το χέρι κανένας. Ο Βρετανός Ταξίαρχος Μόμφατ παίρνει το πιστόλι του Γερμανού, το δίδει στον Συνταγματάρχη Τσιγάντε και του λέει «το τρόπαιο αυτό ανήκει στον Ιερό Λόχο τον απελευθερωτή των νήσων». Έχει σημασία αυτό. 9 Μαΐου του ’45, υπεγράφη στο Βερολίνο η παράδοσις των Γερμανών στον Ζούκοφ. Αυτό έγινε νωρίς το πρωί, μέχρι 8 η ώρα. 10:30 τη νύχτα εις την βίλλαν «Αριάδνη» στην Κνωσό της Κρήτης, υπεγράφη η 6^{η} και τελευταία παράδοσις των Γερμανών της Κρήτης. Ήταν 20.000 οι Γερμανοί. Αυτή υπεγράφη, αλλά δεν παραδόθηκε ούτε ένας Γερμανός. Γιατί δεν παραδόθηκε; Ακούτε. Διότι οι Γερμανοί ήταν στρατός, δεν έχει σημασία αν ήταν ηττημένοι. Ο καλύτερος στρατός του κόσμου βρε… Ήταν στρατός οι Γερμανοί. Ζήτησαν δύο οπλιταγωγά θα έρθουν στη Σούδα. Τα παρκάρουν και ένας-ένας Γερμανός θα κατεβαίνει, θα αφήνει το όπλο του στην παραλία και θα μπαίνει μέσα. Δεν θα πέφτει στα χέρια Κρητικού. Τελευταίος ο Στρατηγός κατεβαίνει, διαβάζει την ημερησία διαταγή «χάιλ Χίτλερ» χαιρετάει, βγάζει το πιστόλι του, το αφήνει εκεί, μπήκε και αυτός μέσα. Ούτε ένας αιχμάλωτος. Και πήραν το δρόμο της αιχμαλωσίας στην Βόρειο Αφρική. Καταλάβατε;

Τώρα, τι νόημα έχουν αυτά που σας τα λέω; Έχουν νόημα διότι τότε εάν τα πράγματα δεν γινόντουσαν έτσι, τα Δωδεκάνησα είχαν χαθεί. Ενώ τελικά τα Δωδεκάνησα ήρθαν στην

Ελλάδα. Γιατί ήρθαν στην Ελλάδα; 9 Μαΐου τελείωσε ο πόλεμος. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. 10 Μαΐου στο Παρίσι μαζευτήκανε οι τέσσερις υπουργοί Εξωτερικών των τεσσάρων μεγάλων δυνάμεων. Αμερικής, Ρωσίας, Αγγλίας, Γαλλίας. Εκεί πηγαίνανε οι υπουργοί Εξωτερικών όλων των χωρών με τα αιτήματά τους. Από την Ελλάδα επήγε ο Ντίνος ο Τσαλδάρης. Τότε είχαν γίνει εκλογές και το Λαϊκό Κόμμα επήρε 280 βουλευτάς από τους 300. Ο Ντίνος ο Τσαλδάρης επήγε στο Παρίσι. Τι ζητάει; Πρώτον: Βόρειο Ήπειρο. Δεύτερον: Νήσος Σάσωνα. Νήσος Σάσων ήταν νησί του Ιονίου Πελάγους, ελληνικό και δόθηκε το ’13 στην Αλβανία για να γίνει κράτος. Απέναντι από το Δυρράχιο. Η νήσος Σάσων. Ζητάει διευθέτηση των συνόρων προς Βορράν, προς Γιουγκοσλαβία και προς Βουλγαρία. Τέταρτον: Ζητάει Δωδεκάνησα. Πέμπτον: Ζητάει Κύπρο. Οι Άγγλοι του είπανε ότι η Κύπρος είναι διμερές θέμα. Ο Ρώσος Υπουργός Εξωτερικών βάζει βέτο σε όλα τα αιτήματα τα ελληνικά. Με διαταγή του Στάλιν. Πλην από τα Δωδεκάνησα. Βάζει βέτο όμως σε όλα. Γιατί; Διότι τότε τα Δωδεκάνησα τα θέλανε οι Άγγλοι, τα θέλανε οι Ρώσοι, τα θέλανε οι Τούρκοι, τα θέλανε οι Ιταλοί, τα θέλανε και οι Έλληνες που ήταν ελληνικά. Προχωρούν οι μέρες και φτάνομε τώρα τον άλλον χρόνο, το ’46. Ένα χρόνο κράτησε αυτή. Στις 27 Ιουνίου του ’46 τώρα. Το ’46, λοιπόν, παραμονή που θα φεύγανε οι Υπουργοί, ο Υπουργός Εξωτερικών της Αμερικής Τζέιμς Μπερνς λεγόταν αυτός, λέει στον Μολότοφ «σύντροφε Μολότοφ, αύριο φεύγουμε. Έχουμε αφήσει ένα θέμα ανοιχτό». «Ποιο;», λέει. «Τα Δωδεκάνησα. Να πάρουμε μία απόφαση και γι’ αυτό να πάμε στα σπίτια μας ήσυχοι». Λέει «ντα», Το πρώτο «ντα». «Πού πάει το «ντα»; ρωτάει ο Άγγλος. Είχαν γίνει εκλογές, είχε φύγει ο Τσώρτσιλ και μπήκε ο Εργατικός πάνω. Λέει «ποιος θα τα πάρει τα Δωδεκάνησα; Όλοι τα ζητάνε. Να τα πάρουν οι Έλληνες;». Λέει το δεύτερο «ντα». «Συμφωνούμε λοιπόν;». Λέει και το τρίτο «ντα» να τα πάρουν οι Έλληνες. Έτσι, λοιπόν, διετέθησαν τα Δωδεκάνησα στην Ελλάδα. Αλλά και χάρη στον Ιερό Λόχο που τα είχε ελευθερώσει όλα. Από Καστελόριζο μέχρι Σαμοθράκη.

Ακούστε τι σας λέει ο γερο-Στρατηγός που ασχολείται μέρα και μέρα, μέρα και νύχτα με την Ελλάδα. Και οι Έλληνες δεν καταλαβαίνουν από αυτά τα πράγματα… Ο Ιερός Λόχος εν τω μεταξύ, όπως είπαμε, διαλυθήκαμε, κάναμε τις δυνάμεις καταδρομών, κάναμε τους αλεξιπτωτιστές, τους βατραχανθρώπους κ.λπ. και τι προσέφερε ο Ιερός Λόχος; Ήταν κύριος συντελεστής στην απελευθέρωση των νήσων Δωδεκανήσου. Χάρη σε εμάς πήραμε τα Δωδεκάνησα. Συμμετάσχε στην απελευθέρωση της Ελλάδος. Εξασφάλιση της εθνικής κυριαρχίας στο Αιγαίο. Όσο ήμαστε εμείς στα νησιά, τότε όχι αεροπλάνο, όχι υποβρύχιο, όχι αντιτορπιλικό, όχι πλοίο, όχι βάρκα, ούτε γλάρος δεν πετούσε από Τουρκία στην Ελλάδα. Σήμερα να το Αιγαίο. Τότε ο Ιερός Λόχος τράβαγε σκανδάλη, φίλε. Πολέμαγε. Δεν καθόταν

και κορόιδευε την κοινωνία. Ακούστε τι σας λέω. Γιατί ήμαστε 1000 τόσοι, εμπήκαμε στο Στρατό μέσα. Δημιουργία του πνεύματος των καταδρομών. Εδημιουργήθησαν οι δυνάμεις καταδρομών, οι αλεξιπτωτισταί. Εμείς τους δημιουργήσαμε όλους. Αλλά ο Ιερός Λόχος τότε έκανε μνημεία στα νησιά. Σε όλα τα νησιά που θα πάτε θα δείτε ένα μνημείο που είναι οι νεκροί. Στην Ρόδο, στο Καστελόριζο, σε όλα τα νησιά θα δείτε μνημεία. Αυτά τα μνημεία είναι συμβόλαια και τεκμήρια ελληνικής ιδιοκτησίας. Να λέμε σε κάθε κακόβουλο ότι όλα τα νησιά αυτά ήσαν και είναι ιδιοκτησία της Ελλάδος. Αλλά, τι συνέβη τώρα; Έχουμε νέες απειλές, κυρίως από την Τουρκία. Προαιώνιος και αδίστακτος εχθρός του ελληνισμού. Επιτήδειος, ουδέτερος και ανέντιμος σύμμαχος καραδοκεί και διεκδικεί να αρπάξει. Τη Θράκη μας, το Αιγαίο μας, και άλλα πολλά. Πρέπει οι Έλληνες να βάλουν μυαλό, να ομονοήσουνε, και να κοιτάξουνε αυτές τις απειλές. Διότι κινδυνεύει η Ελλάς να χαθεί, να πάθει μεγάλη καταστροφή…

7.24 Κουκουνούρης Αλέξανδρος-Κουκουνούρη Αριστέα

Κουκουνούρης Αλέξανδρος

Χρονολογία γεννήσεως: 1928
Χρόνος καταγραφής: 8/7/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Κρεοπώλης

Αριστέα Κουκουνούρη

Χρονολογία γεννήσεως: 1931
Χρόνος καταγραφής: 8/7/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Νησί Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Οικιακά

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Θα σου πω για την Κατοχή στη γειτονιά μου στα Γιάννενα. Εγώ γνώριζα και άλλα παιδιά, της Κατοχής ας πούμε και από το Κάστρο, γιατί το πατρικό μου το σπίτι είναι εκεί που είναι το Μουσείο του Βρέλλη των Κέρινων Ομοιωμάτων. Αυτού γεννήθηκα, αυτού παντρεύτηκα, αυτού έκανα οικογένεια. Αυτό είναι το πατρικό μας. Ο μικρότερος ήμουν εγώ. Μεγάλωσα σε συνοικία Εβραϊκή. Μια στιγμή να σου δείξω το σπίτι το πατρικό πριν γίνει η *Σούτσου*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποια ήταν η οδός σας;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Οδός *Σούτσου* λεγόταν. Από το Κάστρο, από εκεί που είναι το μνημείο του Αη Γιώργη δεν είναι ένα εικόνισμα; Από εκεί και κάτω λεγόταν *Σούτσου*. Μετά, όταν ήρθε ο Καραμανλής, ήταν Δήμαρχος ο Σακκάς ο Γρηγόρης και… Αυτό είναι το πατρικό το σπίτι [δείχνει στη φωτογραφία]. Η δική μου οικογένεια είχε συγγένεια με τους Χρηστιδαίους τους γιατρούς. Η μητέρα μου με την κυρία Αμαλία ήταν δυο αδερφιών παιδιά. Με τους Τσιαραίους. Ήταν Τσιαροπούλα η μάνα μου. Τσιάρα λέγεται. Εγώ είμαι το γένος Τσιάρα και Συρμακέση. Η Μίνα η Κοντού, η Παπανικολάου, η Μπέγκα η Νατάσσα… την έχω φωτογραφία όταν ήμασταν πιτσιρίκια. Σε αυτό το σημείο εδώ αυτά τα σπίτια όλα τα έχουν κατεδαφίσει και έχει γίνει μία πλατειούλα εδώ. Από εδώ περνάει η *Σούτσου* τώρα. Αυτή λέγεται *Σούτσου*. Και αυτή εδώ που βγαίνει κάτω στην *Κουντουριώτη*. Εδώ τώρα αυτή, την είπαν *Κώστα Καραμανλή*. Αυτό είναι το πατρικό μου σπίτι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Η τάφρος έχει νερό αυτή τη στιγμή; [κοιτάζουμε τη φωτογραφία]

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Τώρα όχι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποιας χρονολογίας είναι αυτή η φωτογραφία;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Αυτή η φωτογραφία πρέπει να είναι… μπορεί να είναι 150 χρόνια. Παραπάνω. Ναι… Εκεί φαινόταν το ρείθρο που ξεχώριζε, ας πούμε, και εμείς παίζαμε μπάλα εκεί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οπότε βλέπατε τους Εβραίους;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Μεγάλωσα με τους Εβραίους.

Μαρία Παπαευσταθίου: Για πείτε μας. Πώς ήτανε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Θέλεις να ακούσεις για τους Εβραίους; Είχα φίλους Εβραίους. Καλά παιδιά, πολύ καλά παιδιά.

Αριστέα Κουκουνούρη: Παίζανε, στο σχολείο μαζί συμμαθηταί…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Το σχολείο μου έκανε μεγάλη ζημιά. Μεγάλη ζημιά. Στη γειτονιά μας ήταν εκεί που ήταν η *Alliance* ήταν Δημοτικό, ήταν και Νήπια και με πήραν εμένα να με πάνε στα Νήπια τα εβραϊκά που ήταν γειτονιά. Ήμουν συμμαθητής με τη Λέλα την Τζώρα.

Αριστέα Κουκουνούρη: Τώρα αυτή έχει τον Μπαμπασίκα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ναι, ναι.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Η πρώτη μαθήτρια. Εξαιρετικό κορίτσι. Όταν μπήκα μέσα είχαν συνήθεια οι Εβραίοι να φιλάνε το χέρι του παπά. Εγώ όμως αυτό το πράγμα δεν μπορούσα να το ανεχθώ, να φιλάω το χέρι του Εβραίου παππά. Με ξεπροβόδιζε η μάνα μου, γιατί ο πατέρας μου ταξίδευε πολύ στην Αλβανία, στην *Κορυτσά* ιδίως, και έφερνε από εκεί μήλα, πολύ ωραία, που δεν είχαμε τέτοια εμείς. Τώρα εξελίχθηκε η Ελλάδα με τα μήλα και φουντούκια, φασόλια, κεφαλοτύρια κ.λπ. Η μάνα μου το πρωί μου γέμιζε την τσέπη με φουντούκια και με τέτοια και ένα μηλαράκι. Το έπαιρνα εγώ μέχρι το *Γυαλί Καφενέ* περπατώντας με την τσάντα… Μου έκανε μεγάλη ζημιά αυτό το πράγμα.

Αριστέα Κουκουνούρη: Έφυγε από τα Νήπια. Έκανε σκασιαρχείο. [Γέλια].

Μαρία Παπαευσταθίου: Και πού ήταν το σχολείο;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ήταν… *Κουντουριώτου*.

Αριστέα Κουκουνούρη: Ένα γωνία, ένα μεγάλο…

Μαρία Παπαευσταθίου: Ένα που γίνεται τώρα αναπαλαίωση;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Όχι πιο δω. Αυτό ήταν του γιατρού του Νισίμ. Άρχοντας.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πριν φτάσουμε, όπως ερχόμαστε από τον Μαβίλη; Πριν φτάσουμε σε αυτό το ωραίο σπίτι, πιο πριν;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Από το *Κουρμανιό*. Η άλλη γωνία.

Αριστέα Κουκουνούρη: Που είναι ένα στενό που βγαίνει σε ένα φούρνο εκεί…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Και βγαίνει και στο Κάστρο.

Αριστέα Κουκουνούρη: Απέναντι ναι, αυτό το σπίτι. Λεγόταν *Alliance* αυτό το σχολείο.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Εκεί γινότανε τα απογευματινά που έκαναν γαλλικά. Πάντως δυναμικοί άνθρωποι. Όλα τα παιδιά τα εβραιόπουλα μάθαιναν γαλλικά. Και καλοί μαθηταί. Είχα συμμαθητάς και στο σχολείο. Τον Χαχάμ, τον Εσδρά… Αυτά τα δυο παιδιά τα είχα ένα από το δεξί μου -στο θρανίο μέναμε τρεις-, έναν δεξιά και έναν αριστερά. Στο Γυμνάσιο. Πριν τους πάρουν. Εγώ έβγαλα το Δημοτικό στο *Καπλάνειο*, με Έλληνες. Αυτά είχαν νηπιαγωγείο και δημοτικό δικό τους.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πότε ξεκινήσατε σχολείο; Πότε ήταν χρονιά σας να πάτε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Εφτά χρονών. Γεννήθηκα το ’28, σχολείο πήγα το το ’35… Όχι.. Στη Δ΄ Δημοτικού ήμουν το 1938. Το ’38 έδωσα εξετάσεις από την Δ΄ για την Α΄ οκταταξίου. Τότε ήταν οκτατάξιο. Εγώ την 8η την έβγαλα το 1946.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δηλαδή σας έκοψε το ’40 σε ποια χρονιά;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Β΄ προς Γ΄. Και επειδή φτάσαμε τώρα σε αυτό το γεγονός, να σας πω τι έγινε με τις 28 Οκτωβρίου με την κήρυξη του πολέμου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πού σας βρήκε η κήρυξη του πολέμου;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Με βρήκε απέναντι από το *Παλλάδιο*. Υπήρχε ένα σχολείο η *Αστική*. *Αστική* ήταν τα κορίτσια.

Αριστέα Κουκουνούρη: Γυμνάσιο ήταν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Γυμνάσιο για κορίτσια. Αυτό το σχολείο εκεί που είναι το Hondos Center τώρα;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι, ακριβώς. Εκεί ήταν και είχε και μία αυλή μεγάλη και το πρωί πηγαίναμε λίγο γρηγορότερα. Κάθε Δευτέρα είχαμε το μάθημα της Εκθέσεως και γράφαμε στο σχολείο την έκθεση με καλαμάρια και με κονδυλοφόρο και με πενίτσες. Είχαμε πενίτσες καλλιγραφικές, είχαμε και άλλες απλές. Τις παίρναμε μαζί μας. Έφερνα από το σπίτι Δευτέρα, είχα το καλαμάρι μου, το μελανοδοχείο και το κονδυλοφόρο με την πενίτσα. Το πρωί μαζευτήκαμε εκεί τα παιδιά. Δεν ξέραμε τίποτε. Έρχεται ένα παιδί ενός αξιωματικού. Δεν θυμάμαι πώς λεγόταν. Το θυμάμαι το παιδί σαν να το βλέπω τώρα. Και μας λέει «παιδιά, κηρύχθηκε ο πόλεμος». Κηρύχθηκε ο πόλεμος! Για μια στιγμή είπαμε δεν θα έχουμε σχολείο, εντάξει. Περιμέναμε, ήρθαν οι καθηγηταί. Εκεί είχαμε και καθηγητή τον θείο της Κουκούλας, τον Καμπαλώνη, τον θρησκευτικό. Και ήρθαν ο Γυμνασιάρχης και οι καθηγηταί και μας είπαν «παιδιά, κηρύχθηκε ο πόλεμος. Πάτε ήσυχα, να πάτε στο σπίτι σας». Όλα τα

καλαμάρια, εκεί που είναι τώρα το Παλλάδιο, ήταν το «ΦΙΞ», τα ψυγεία του «ΦΙΞ». Και ήταν ένας μαντρότοιχος.

Αριστέα Κουκουνούρη: Και αργότερα φυλακές.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Το κολαστήριο. Μην ρωτάς. Εκεί ήταν ένας πανύψηλος τοίχος. Αυτός ο τοίχος έγινε μπλε. Δεν έμεινε ένα καλαμάρι. Όλο το σχολείο, σκέψου τώρα πόσα παιδιά… Έγινε μπλε ο τοίχος.

Μαρία Παπαευσταθίου: Έγινε μπλε! Πετάξατε από τα παράθυρα;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Σπάσανε. Βγαίνοντας έξω με τα καλαμάρια στα χέρια, σπάσαμε στον τοίχο τα καλαμάρια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και από την ένταση και από το ότι δεν θα πάτε…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Και το μεσημέρι θυμάμαι πέρασαν τα βουλγαρικά τα αεροπλάνα. Η μάνα μου, εν τω μεταξύ, ήταν… Την Τετάρτη μας πήρε και πήγαμε στο χωριό της μητέρας μου. Από εκεί που κατάγεται, από το *Μεγάλο Περιστέρι*. Απέναντι από την *Χρυσοβίτσα*. Και περάσαμε κάμποσο καιρό εκεί, μέχρις ότου έπεσαν και τα πολλά τα κρύα και ήρθαμε στα Γιάννενα μετά. Και ζήσαμε στιγμές άσχημες. Εκεί που είναι τα πλατάνια τώρα, απέναντι από τα καραβάκια, εκεί ερχόταν για να πάρουν βενζίνες και τέτοια… Δίπλα είναι μία είσοδος που ανεβαίνει μέσα στο Κάστρο. Εκεί ήταν καταφύγια. Το μεσημέρι ήταν δυο παλικάρια στρατιώτες μέσα στο αυτοκίνητο και τρώγανε το μεσημεριανό τους. Και πέφτει η βόμβα ακριβώς επάνω. Παιδιά εμείς τώρα, δεν πηγαίναμε στα καταφύγια. Πηγαίναμε στα μποστάνια και παίζαμε. Εκεί που είναι τώρα του Μαβίλη το άγαλμα, λίγο πιο πάνω ήταν ύψωμα και εκεί ήταν τα αντιαεροπορικά. Και μας φώναζαν οι στρατιώτες «φύγετε γιατί έπεσαν βόμβες». Και όταν πήγαμε να μπούμε στο Κάστρο… τι να σας πω! Τι να αντικρίσεις; Έντερα, πόδια, χέρια κομμένα… Και να είσαι τώρα 12 χρονών. 12 χρονών ήμουν καλά, ήμουν γερό παιδί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αλλά τι εμπειρία φρικτή;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Η πρώτη φρικιαστική εμπειρία από τον πόλεμο ήταν αυτή. Αριβώς αυτή.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στα Γιάννενα έπεσε άλλη βόμβα;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Πολλές. Πολλές βόμβες. Έπεσε μία στον Αη Γιώργη. Στον τοίχο του Αη Γιώργη. Ο τοίχος δεν έπαθε τίποτε και το σπίτι του Χατζή διαλύθηκε απέναντι. Και είπαν τότε «θαύμα!».

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποιο σπίτι;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Του Χατζή. Στον Αη Γιώργη[668], στην εκκλησία, στην Μητρόπολη είναι ο Αη Γιώργης. Ο τάφος του.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και που είναι το σπίτι αυτό που λέτε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Απέναντι. Το σπίτι απέναντι διαλύθηκε και ο τοίχος δεν έπαθε τίποτε.

Αριστέα Κουκουνούρη: Του Χατζή που έχει τα ασημουργικά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και θυμάστε και μια βόμβα που έπεσε πάνω στο Νοσοκομείο;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Στο Νοσοκομείο. Το Νοσοκομείο έπεσε… Ενώ επάνω στο Νοσοκομείο υπήρχε ο σταυρός, που φαινόταν ότι ήταν Νοσοκομείο, και είπαν τότε ότι ήταν το παιδί του Βοϊδίτση, ήταν αεροπόρος στον Ιταλικό Στρατό. Ήταν υπήκοοι Ιταλοί αυτοί. Με τα άλλα τα αδέρφια ήμασταν γνωστοί.

Αριστέα Κουκουνούρη: Που είχαν αδερφή την Πιπίτσα την Φρίγκα που είχε τον Ζαχαρία τον μηχανικό. Η Πιπίτσα είναι αδερφή των Βοϊδιτσέων.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Είχαν και άλλη μια ξανθιά μικρότερη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και αυτός ήταν αεροπόρος;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ήταν στην ιταλική αεροπορία.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δικός μας αεροπόρος;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Όχι δικός μας. Ήταν υπήκοος Ιταλός και στρατεύτηκε στον στρατό τον ιταλικό.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ιταλός στην καταγωγή;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Καταγωγή από την *Ζίτσα* ήταν αυτοί, αλλά ήταν υπήκοοι Ιταλοί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ζούσε στην Ιταλία πιο πριν και τον στράτευσαν οι Ιταλοί; Έλληνας όμως;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Έλληνας.

Αριστέα Κουκουνούρη: Έπεσαν πολλές βόμβες στη λίμνη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτό το έχω ακούσει και από άλλους.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Το μαγαζί του πατέρα μου ήταν στην *Αβέρωφ* και έπρεπε να πάμε τα ζωντανά να τα πάρουμε στο σφαγείο. Εγώ με τον ξάδελφο μου. Εγώ ήμουν 12 και αυτός ήταν 11. Τα πήραμε καμιά σαρανταριά-πενήντα πρόβατα, κατσίκια, αρνιά ανακατεμένα και πηγαίναμε τώρα για το σφαγείο. Μετά από τη Μητρόπολη ήταν εκεί ένα

---

[668] Εννοεί τον πολιούχο των Ιωαννίνων, Νεομάρτυρα Γεώργιο.

δασύλλιο. Απάνω ακριβώς από το δασύλλιο ήταν οι στρατώνες. Τα *Λιθαρίτσια*. Εκεί που είναι το κέντρο, δίπλα από τα *Λιθαρίτσια* ήταν οι στρατώνες. Εκεί που είναι τα *Λιθαρίτσια* δεν ήταν οι στρατώνες, ήταν δίπλα. Εκεί που είναι η πλατεία. Μόλις φτάσαμε εκεί, δεν ξέρω για ποιο λόγο τώρα, ο συναγερμός ήταν… πετάχτηκαν τα ζώα στο δασύλλιο ενώ ήταν συρματόπλεγμα. Απέναντι ήταν Ιταλοί αξιωματικοί, οι οποίοι ήταν από τους στρατώνες και εκεί έχει μία πύλη, μία καμάρα και βγαίνει θυμάμαι ένας λοχαγός και μας έβαλε τις φωνές. «Κατεβάτε κάτω, λέει, ξαπλώστε κάτω. Μη δίνετε στόχο και μην κινείστε». Εμείς καθίσαμε με τον ξάδελφο μου ανάποδα και βλέπαμε τα αεροπλάνα πώς έπεφταν οι βόμβες. Φαίνεται η βόμβα, γυαλίζει. Και όπως ήταν και ημέρα καθαρή η αντηλιά… τις βλέπαμε τις βόμβες που έπεφταν στην λίμνη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τις ρίχνανε οι Ιταλοί στη λίμνη;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Όχι. Φοβόταν…

Αριστέα Κουκουνούρη: Όχι. Ο Άγιος Γεώργιος τις πήγαινε. Έτσι λέγανε τότε.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Οι Ιταλοί φοβόντουσαν.

Αριστέα Κουκουνούρη: Και εμάς στο σπίτι στο Νησί έπεσε. Κάτω στο μώλο εκεί, προς της Σεβαστής το λιμανάκι, εκεί που έβαζε το καϊκάκι. Εκεί έπεσε μία βόμβα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι Ιταλοί δεν ξέρανε; Τι φοβόνταν; Τα δικά μας τα αντιαεροπορικά;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι ακριβώς. Ακριβώς, γιατί ήταν πολύ εύστοχοι οι δικοί μας. Σε μία αερομαχία που έγινε εδώ, ήταν επτά ιταλικά αεροπλάνα και σηκώθηκε ένας Παπαδόπουλος με ένα εγγλέζικο ήταν το αεροπλάνο… καναδέζικο ήταν… Μόνος του έριξε δύο αεροπλάνα και τελικά τον σκότωσαν. Παπαδόπουλος. Τον θυμάμαι. Επτά αεροπλάνα και δεν φοβήθηκε τίποτε. Λοχίας ήταν, δεν είχε ονομαστεί, πήρε το αεροπλάνο και πήγε και έκανε αερομαχία.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και τελικά έπεσε σε αερομαχία κάτω;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Έριξε δύο αεροπλάνα από αυτά και τελικά τον σκότωσαν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Για τις *Λιγκιάδες* τι θυμάστε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Για τις *Λιγκιάδες* θυμάμαι πολύ έντονα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μάλλον αυτό είναι με τους Γερμανούς. Άλλο κάτι με τους Ιταλούς πριν πάμε στους Γερμανούς;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Θυμάμαι τους αιχμαλώτους τους Ιταλούς. Έχω ένα βιβλίο, δεν ξέρω… Αυτό το είχε γράψει ο… Αρχιμανδρίτης, ο Βασίλης, ο Βασίλης, ο φίλος μου. Εξαίρετος κύριος.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πού είδατε αιχμαλώτους;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Όταν ήρθαν στα Γιάννενα φέρανε εδώ πολλούς…

Αριστέα Κουκουνούρη: …Μα είχαν έρθει και στο Νησί οι Ιταλοί. Όχι αιχμάλωτοι. Γιατί ένας Ιταλός έπαιρνε αγκαλιά την… που ήταν μικρή και της έδιναν κάτι έτσι… παιχνιδάκια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Εσείς είδατε από κοντά; Τους ζήσατε τους Ιταλούς και εσείς και εσείς;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Είχαμε τη βρύση στο λιμανάκι και έρχονταν και έπαιρναν νερό. Δεν το θυμάμαι τώρα καλά. Στο Νησί είναι το πατρικό μου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς είναι το δικό σας πατρικό;

Αριστέα Κουκουνούρη: Λάππα.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Αυτό το σπίτι το μεγάλο που μόλις μπαίνουμε στο χωριό, πριν αράξουν τα καράβια, δεν είναι ένα με έναν πλάτανο μεγάλο; Αυτό είναι το πατρικό της Τούλας. Πριν φτάσουμε στα κέντρα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μπορείτε να μας διηγηθείτε τα γεγονότα των *Λιγκιάδων*;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Στις *Λιγκιάδες* λέγανε -αλλά δεν είναι αυτό- ότι κατέβαινε από πάνω από το βουνό ένας γάμος και είχε τη σημαία την ελληνική με το μπαϊράκι. Μπροστά από τον γάμο μια σημαία και εκεί πάνω καρφωμένο μήλο. Και είπαν ότι τους είδαν και έβαλαν… Αλλά δεν ήταν αυτός ο σκοπός. Ο σκοπός ήταν άλλος. Επειδή είχε έρθει εδώ η Εντελβάις[669], η Μεραρχία που έκανε τα τέρατα και τα σημεία, και επειδή φοβόντουσαν, δηλαδή ήθελαν στο διάστημα που θα περάσουν αυτοί δεξιά και αριστερά να κάψουν ορισμένα χωριά, να σκοτώσουν και να διώξουν… Γιατί είχε αρχίσει να φουντώνει το αντάρτικο. Και ήθελαν να διώξουν από αυτό το σημείο τα αντάρτικα για να μην τους ενοχλήσουν. Εκείνη ήταν η αιτία που έκαψαν τις *Λιγκιάδες*, όπως πήγαν και στην *Βούλιστα Παναγιά* απέναντι. Δεν έκαψαν τη *Μουσιωτίτσα*[670]; Δεν σκότωσαν τον κόσμο εκεί στην

---

[669] Στα τέλη του Ιουνίου του 1943 η 1η Μεραρχία *Εντελβάις* της Βέρμαχτ, αφού ισοπέδωσε χιλιάδες χωριά στο Μαυροβούνιο, βρίσκεται σε ελληνικό έδαφος. Στις 6 Ιουλίου αρχίζει η αποχώρηση των πρώτων μονάδων της από τη Φλώρινα για την Ήπειρο. Η πορεία αυτή προς τα Γιάννενα αφήνει πίσω της ερειπωμένα χωριά και χιλιάδες νεκρούς στην περιοχή Κοζάνης-Σερβίων και Ιωαννίνων. Στις 14 Ιουλίου ο στρατηγός διοικητής της 1ης Μεραρχίας Βάλτερ Στέτνερ εγκαθίσταται στα Γιάννενα, έχοντας κοντά στο αρχηγείο του το στρατηγείο του 25ου Ιταλικού Σώματος Στρατού, για τους αξιωματικούς και τους στρατιώτες του οποίου δεν έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση, λέγοντας ότι δεν διέθεταν μαχητική ικανότητα και πολεμική εμπειρία, γιατί έμεναν για δύο χρόνια χωρίς εκπαίδευση και πολεμική δράση. Βλ. Μάγερ Χ.Φ., *Αιματοβαμμένο Εντελβάις*, Εστία, Αθήνα 2009, τόμος 1ος, σ. 248, και Γκότοβος Αθ., *Ενθύμηση για ένα κοινό μέλλον*, Παραμυθιά 2009, σ. 35.

[670] Το χωριό καταστράφηκε στις 25 Ιουλίου 1943. 152 άτομα (από τους 734 κατοίκους) εκτελέσθηκαν, 56 οικίες κάηκαν και τα πάντα λεηλατήθηκαν από τους Γερμανούς. Βλ. Σταύρου-

Μουσιωτίτσα; Αυτός ήταν ο απώτερος σκοπός. Η πρόφαση ήταν ο γάμος. Ναι. Και άρχισαν τα κανόνια να βάζουν συνέχεια.

Εγώ τότε έβλεπα το έργο «20.000 λεύκες υπό την θάλασσαν» του Ιουλίου Βερν. Ήμουν 12 χρονών. 12-13 γιατί είχαν έρθει οι Γερμανοί μέσα. Και μέναμε, επειδή δεν υπήρχε στην πλατεία θέσεις, ανεβήκαμε στην γαλαρία. Η γαλαρία, δε, είχε μία βεράντα εξωτερική, διπλή από αυτό εδώ και βγήκε όλη η γαλαρία έξω και βλέπαμε από τη γαλαρία πώς έσκασαν οι βόμβες στους *Λιγκιάδες*. Απόγευμα ήταν. Αν πήγαμε 4 με 6 εμείς παράδειγμα, γιατί ήταν απογευματινή και η βραδινή, τρεις παραστάσεις. 4 με 6, 6 με 8 και 8 με 10.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι μήνας ήταν;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Θα σε γελάσω.

Αριστέα Κουκουνούρη: Να σου πει ο αδερφός μου για τους *Λιγκιάδες*. Πόσες εκκλησίες είχε, πως ήταν σε άλλο στυλ. Θα στα πει καμιά μέρα. Αυτός ξέρει για το Νησί, για όλες τις εκκλησίες, για τα Κληροδοτήματα, που άφηναν τότε ολόκληρα χωριά στην Παναγία την Ελεούσα… Τα άφηνε ο κόσμος. Ο αδελφός μου και κάτι άλλοι πήγαν πίσω από τους Λιγκιάδες, σε κάτι τέτοια που είχαν χωράφια ή πήγαν επάνω νερό από μία βρύση και έτσι έμειναν… Προχθές μας τα είπε ο αδερφός μου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Γιατί όλους τους άλλους τους είχανε μαζέψει και τους εκτέλεσαν;

Αριστέα Κουκουνούρη: Τους κάψανε μέσα. Κάηκαν.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Αυτό ήταν το τερατούργημα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι ίδιοι οι Γερμανοί, πού ήταν εγκαταστημένοι εδώ; Σε ποια σπίτια;

Αριστέα Κουκουνούρη: Πρώτα ήταν μυστική Αστυνομία ολοκλήρου της Ηπείρου. Πήραν το δικό μας σπίτι στο Νησί. Το επίταξαν αυτό, μας διώξανε και το είχαν φτιάξει εκεί μέσα…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Εν τω μεταξύ, ένας από αυτούς ήταν πράκτορας των Εγγλέζων. Δεν θυμάμαι. Ήταν ο Ερνέστος…

Αριστέα Κουκουνούρη: Ο Ερνέστος ήταν αρχηγός. Ο αδερφός μου τα ξέρει αυτά να σας τα πει. Ήταν αρχηγός αυτός μεγάλος.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Αλλά ένας από εκεί μέσα…

Αναγνώστου Γ., *Η προσφορά της μαρτυρικής Μουσιωτίτσας στη νεότερη Ιστορία. Το χρονικό του Ολοκαυτώματος (Ιούλιος-Αύγουστος 1943)*, έκδ. Κοινότητας Πνευματικού Κέντρου Μουσιωτίτσας, Μουσιωτίτσα 1998.

Αριστέα Κουκουνούρη: Αλλά ήταν ένας Αυστριακός που ήταν πράκτορας.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Δεν ερχόταν εκεί η μητέρα του Κώστα του Σονταριναίου; Αυτοί ήταν μυημένοι στη Σέρβις. Ο γιος της ο άλλος ήταν αεροπόρος.

Αριστέα Κουκουνούρη: Καθόταν με τους Γερμανούς μια πολύ έτσι εύσωμη γυναίκα, αρχοντική φαινόταν. Τώρα δεν τη θυμάμαι εγώ πολύ καλά.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Και μάλλον ήταν…

Αριστέα Κουκουνούρη: Και ερχόταν και ο Δημητριάδης εδώ… Τώρα ο Πλάτων; Ο Νίκος; Έρχονταν τάχα έφερνε κάτι πράγματα εκεί. Έφερνε έγγραφα. Και είχαν ένα υπόγειο, ένα υπογειάκι που είχαμε τότε, που έβαζαν τις λάμπες που φτιάχναμε με πετρέλαιο τότε τις λάμπες και τις καθαρίζανε εκεί, έβαλαν μια πόρτα -τώρα που το έχουν κάνει μπάνιο εκεί- και έβαζαν τους αιχμαλώτους. Τους Εβραίους είχαν μαζέψει και τους έφεραν στο Νησί φυλακισμένους.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ξέρεις ποιους έφεραν; Ήταν η Επιτροπή, ήταν αυτός που τους πήρε στον λαιμό τους. Αυτόν τον πλησίασαν οι Γερμανοί, και του είπαν…

Αριστέα Κουκουνούρη: Εβραίος αυτός.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Εβραίος. «Μην στενοχωριέστε, δεν πρόκειται να σας πειράξουμε εμείς». Και πάντα έδινε χρυσάφι, μάζευε από όλη την κοινότητα και…

Αριστέα Κουκουνούρη: Και χρυσαφικά, και λίρες ποιος ξέρει εκεί χρυσό, για να μην τους πάρουν οι Γερμανοί τους Εβραίους αυτούς.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Αλλά μετά ήρθε διαταγή από το…

Αριστέα Κουκουνούρη: Πώς λεγόταν;

Μαρία Παπαευσταθίου: Εβραίο ψάχνετε να βρείτε όνομα;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Καμπιλής…

Αριστέα Κουκουνούρη: Στο επίθετο Καμπιλής.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δεν λέτε τον Σαμπεθάι Καμπιλή;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ο Σαμπεθάι Καμπιλής! Αυτός ήταν ο πρόεδρος των Εβραίων.

Αριστέα Κουκουνούρη: Τον ξεγέλασαν οι Γερμανοί για να πάρουν το χρυσό και τι άλλα τους έδιναν εκεί…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Εν τω μεταξύ, Τούλα, αφού είχαν μάθει, αφού ήξεραν ότι μια μέρα θα τους πάρουν. Όλη η Ευρώπη ήταν στο πόδι.

Αριστέα Κουκουνούρη: Τον ξεγέλασαν οι Γερμανοί και αυτόν για να πάρουν τον χρυσό.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Εν τω μεταξύ, αυτούς τους πήραν 25 Μαρτίου του 1944, ημέρα Σάββατο και εν καιρώ χειμώνος, έλεγαν τα προφητευμένα τους. Δεν ξέρω αν το ξέρεις αυτό. Το έχεις ακούσει αυτό; Και ακριβώς έτσι έγινε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς τους πήρανε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Τρομερό πράγμα. Τρομερό πράγμα! Εκείνη την εποχή κάνανε συλλήψεις. Και συγκεκριμένα θυμάμαι είχαν πιάσει τον Αλέκο τον Λύτη και ο Κώστας ο Σεπετάς βγήκε, πρόλαβε και έφυγε και πήγε στον ξάδερφό του στο αντάρτικο, στο 15^{ο} Σύνταγμα του ΕΛΑΣ. Ακούσαμε εκεί το πρωί…

Αριστέα Κουκουνούρη: Είχατε και εσείς Γερμανούς στο σπίτι.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Ακούσαμε το πρωί κάτι φωνές, κάτι σου ’πα, μού ’πες… Δεν είχαν πάρει ακόμη τους Εβραίους. Έρχεται η κοπέλα που είχαμε εμείς, η Γεωργία, «παιδιά, λέει, κάνουν συλλήψεις». Γιατί απέναντι από το Κάστρο είχαν παραταχθεί οι Γερμανοί και η Χωροφυλακή πήγαινε και ειδοποιούσε στα σπίτια. Είχαν πάρει καταστάσεις αυτοί από την Εβραϊκή Κοινότητα και ξέρανε ανά πάσα στιγμή πόσους είχαν. Εν τω μεταξύ, ακούσαμε εμείς ότι κάνουν συλλήψεις. Ήμασταν τρία αγόρια στο σπίτι, τρία αδέρφια, εκτός τα κορίτσια. Οι ξαδέρφες μου, άλλες τρεις. Και ανεβαίνουμε εκεί που είχαμε το κοτέτσι. Στην αποθήκη από το πίσω μέρος ήταν τσίγκος και πήγαμε και κρυφτήκαμε εκεί στον τσίγκο. Είπαμε εάν έρθουν και μας ψάξουν, να μην μας βρούνε. Μετά από λίγο έρχεται η κοπέλα αυτή και φωνάζει «παιδιά κατεβείτε. Δεν κάνουν συλλήψεις, αλλά παίρνουν τους Εβραίους». Με τις πυτζάμες τώρα εμείς. Εγώ όπως σου είπα, είχα αρκετά παιδιά φίλους. Για να είμαι ειλικρινής στενοχωρήθηκα.

Αριστέα Κουκουνούρη: Και ποιος δεν στενοχωρήθηκε…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Αλλά ήρθαν τα γεγονότα μετά… Αυτά που βλέπουμε σήμερα κάτω στο Ισραήλ… Είδα στρατιώτη ισραηλινό να πάρει το παιδάκι οκτώ χρονών και του σπάει το χέρι στο γόνατο. Πώς θα το ανεχτείς αυτό το πράγμα; Παρένθεση μικρή αυτή. Άρχισε μετά να κατεβαίνουν οι Εβραίοι οικογένειες.

Αριστέα Κουκουνούρη: Χτυπούσαν τις πόρτες και έλεγαν «πάρτε λίγα πράγματα. Μαζέψτε λίγα πράγματα και να παρουσιαστείτε στο άγαλμα του Μαβίλη».

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Πέρασαν από τη γειτονιά μας. Αφού τους έβαλαν στα καμιόνια, στα αυτοκίνητα, για να συγκεντρωθούν όλα, πολλά αυτοκίνητα ήταν έξω από το σπίτι μου. Σε αυτό το αυτοκίνητο ήταν και ένας συνάδελφος, βέβαια μεγαλύτερος από μένα, εγώ ήμουν τότε πιτσιρίκος. Αυτός είχε δικό του μαγαζί. Ο Ηλίας ο Σαρέτας. Ένα παλικάρι, ένα λεβεντόπαιδο. «Αλέκο, μου λέει, λίγο νερό». Όλοι αυτοί που ήταν στο αυτοκίνητο ζητούσαν να πιουν νερό. Από την αγωνία, από το άγχος… Οι Εβραίοι που ήταν πάνω στα

αυτοκίνητα. Και ήταν επάνω σε κάθε αυτοκίνητο ένας Γερμανός. Εγώ αμέσως πήγα, ήταν τα γκιούμια τότε, τα χάλκινα… Γέμιζα ένα ποτήρι και ανέβηκα στο παρά πέντε από το αυτοκίνητο και τους έδινα νερό και φώναζαν οι άλλες οι ξαδέρφες μου που ήταν δίπλα «βρε Αλέκο, θα σε πάρουν και σένα». Εγώ με τις πυτζάμες, ας πούμε, τους έδωσα νερό. Μετά μου λέει αυτός ο Ηλίας, Θεός σ'χωρέστον, «Αλέκο, ένα τσιγάρο θέλω». Τότε τσιγάρα δεν κυκλοφορούσαν πολλά και αυτοί που ήταν μανιώδεις… Ο πατέρας μου κάπνιζε, αλλά δεν κάπνιζε και πολύ, το κομό αυτό, ένα συρτάρι με καπνό. Είχε ένα φίλο από την Πεδινή, ένας Γεώργιο Ράπτη και του έφερνε καπνό πολύ εξαιρετικό χαβανίσιο. Όταν λέμε χαβανίσιο, είναι ένα σαν μηχάνημα που το κόβει σαν να είναι πολύ ψηλό. Το αφήνουν στεγνώνει και το παίρνουν. Ανεβαίνω επάνω, τραβάω το συρτάρι, γεμίζω τις τσέπες της πιτζάμας με καπνό, παίρνω και δύο-τρία φυλλάδια… Οι Αλβανοί είχαν εργοστάσια που έφτιαχναν φυλλάδια και εμείς δεν είχαμε.

Αριστέα Κουκουνούρη: Φυλλάδια για να το τυλίξουν, να το στρίψουν.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Τσιγαρόχαρτα του Χότζα. Είχαν έναν Χότζα, και τα λέγανε τα φυλλάδια του Χότζα. Πήρα τρία-τέσσερα φυλλάδια από αυτά και ανεβαίνω στο αυτοκίνητο και τους έκανα διανομή. Μια χουφτίτσα στον ένα, μια στον άλλον, μια στον άλλον, και τους έδινα και τα φυλλάδια. Μετά από λίγο τους πήραν. Στενοχωρήθηκα.

Αριστέα Κουκουνούρη: Στενοχωρηθήκαμε, κλάψαμε τότε…

Μαρία Παπαευσταθίου: Άδειασε η γειτονιά;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι.

Αριστέα Κουκουνούρη: Παιδάκια, έγκυες γυναίκες…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Πέρασαν τα χρόνια… Ξέχασα… Μετά η Κοριέρα, αυτή η φάλαγγα σταμάτησε στο Πέραμα να συγκεντρωθούν όλα τα αυτοκίνητα. Εκεί ένα παλικάρι, 13-14 χρονών, Λιασάφ, του μπαρμπά Λια το παιδί, πέρασαν τα γελάδια από το Πέραμα για τη βοσκή. Και είδε τον Γερμανό που κοίταζε αλλού και πετάζεται από το αυτοκίνητο επάνω στα γελάδια και έκανε τον βοσκό. «Χοπ, χοπ» με τα γελάδια και πήγε στο σπίτι που έπαιρνε ο πατέρας του γάλα. Ο πατέρας του είχε γαλακτοπωλείο και στο σπίτι από αυτό που του έφερναν το γάλα από το Πέραμα πήγε εκεί και τον προώθησαν στο αντάρτικο. Πέρασε η εποχή, ήρθε η απελευθέρωση, ήρθε στα Γιάννενα το παιδί και επειδή ήταν στον ΕΛΑΣ κάθε μέρα «πέρνα λίγο από την Ασφάλεια σε θέλει ο κ. Διοικητής. Πέρνα λίγο από την Ασφάλεια, σε θέλει ο κ. Διοικητής». Πήρε και αυτός και έφυγε και πήγε στην Αθήνα. Στην Αθήνα είχαν δεσμό οι Εβραίοι και βοηθιούνταν πολύ μεταξύ τους. Το 1948 που έγινε ο πόλεμος του Ισραήλ με τους Άραβες όλοι οι Εβραίοι από εδώ σηκώθηκαν και πήγαν κάτω να πολεμήσουν. Μεταξύ αυτών και ο Λιασάφ. Ένας Ταγματάρχης του Ελληνικού Στρατού, Ντόστης ονόματι,

των τεθωρακισμένων, ο οποίος καθόταν στην μεσαία την πύλη που έχει σκαλοπάτια και ανεβαίνουμε επάνω. Το πρώτο σπίτι αριστερά ήταν του Ντόστη. Τον θυμάμαι Εύελπι και τον θυμάμαι μετά και Ταγματάρχη του Ελληνικού Στρατού. Και όταν το ’48-‘49 έγινε η ιστορία που ξεκίνησε το Ισραήλ έφυγε και αυτός. Και όταν έκαναν τον πόλεμο των έξι ημερών, ο Νταγιάν ήταν αρχηγός των τεθωρακισμένων και υπασπιστή είχε τον Ντόστη. Πέρασαν πολλά χρόνια. Εγώ πήγαινα πάρα πολύ πρωί στο μαγαζί μου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στο κρεοπωλείο κάτω;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Στο κρεοπωλείο για να ετοιμάσω το τεζάκι που λέμε εμείς. Να κόψω κρέατα, να τα έχω έτοιμα, να έρθουν οι πελάτες να πάρουν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πριν τις επτά;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: 5-6. Εν τω μεταξύ, μόλις πήγαινα εκεί και άναβα τα φώτα, απέναντι ήταν ένα καφενείο και μόλις έβλεπε τα φώτα μου έφτιαχνε τον καφέ μου. Σκέτο σε ποτήρι κρασιού, κρασοπότηρο. Επί σαράντα χρόνια τον έπινα στο ίδιο σημείο με ένα τσιγάρο. Με ένα τσιγάρο. Δεν κάπνιζα άλλο. Και έτρωγα όταν ερχόμουν στο σπίτι, στις 2-3 η ώρα. Τίποτα άλλο στο στόμα μου. Ενώ ο αδερφός μου κάπνιζε πολλά τσιγάρα, 10-11 η ώρα έπρεπε κάτι να βάλει στο στόμα. Λοιπόν, το πρωί, ένα πρωί από αυτά, ενώ έπινα το καφεδάκι μου, έρχεται ένα παλικάρι θηρίο δύο μέτρα και μου λέει «εσύ δεν είσαι ο Αλέκος;». Η κατατομή του προσώπου μου δεν άλλαξε πολύ. Έχω φωτογραφίες από το Γυμνάσιο και από το απολυτήριο που άμα με δεις λες αυτός είναι ο Αλέκος. «Ναι, εγώ είμαι», λέω. «Έλα, μου λέει, 35 χρόνια πίσω για να με βρεις». «Πού να σε βρω;», λέω. «Μετά από τόσα χρόνια έχουμε αλλάξει», του λέω. «Όχι, μου λέει. Εσύ είσαι ίδιος». Αφού έσπασα το κεφάλι μου, «δεν μπορώ, του λέω. Πες μου. Πες μου ένα άλλο χαρακτηριστικό σημείο, μήπως σε βρω». «Με ποιον έπαιζες μπάλα στο *Χαντάκι*;». Χαντάκι είναι το σημείο από το περίπτερο από το *Κουρμανιό* προς τη *Σκάλα*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Η *Εθνικής Αντιστάσεως*;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Από το φαρμακείο του Κωστάκη. Αυτό το λέγαμε *Χαντάκι*, γιατί ήταν τάφρος και είχε πάρει το όνομα από την τάφρο, το χαντάκι. Και εκεί παίζαμε μπάλα. Μόλις μου είπε έτσι, του είπα μια κουβέντα βαριά, την οποία λέγαμε εμείς τότε, χωρίς να παρεξηγηθούμε. «Βρε παλιόσκυλο, του λέω… Εσύ είσαι ρε Λιασάφ;». Με παίρνει αγκαλιά, με φιλάει. «Αλέκο μου, μου λέει, δεν μπορείς να φανταστείς πόσο χαίρομαι που σε βλέπω». Τέλος πάντων, μου είπε το ιστορικό του. «Πες μου, του λέω, πώς είσαι;». Μου είπε πως έφυγε από εδώ, γιατί είχε βρει τον μπελά του με την Ασφάλεια και έκανε οικογένεια, παντρεύτηκε και είχε και εγγόνια. Γιατί αυτοί μόλις πήγαν, παντρεύτηκαν αμέσως. Τα εβραϊκά τα ονόματα, οι καταλήξεις τους είναι σύμφωνα. Δεν είναι όπως το σίγμα

το τελικό το δικό μας. Κουκουνούρης, Παπαγεωργίου κ.λπ. Λοιπόν, αγκαλιαστήκαμε, φιληθήκαμε, τον κέρασα καφέ, καθίσαμε, είπαμε πολλά και ξαναήρθε πάλι μετά από κάμποσα χρόνια μαζί με τον αδερφό του, ο οποίος ενώ πήγε στην Γερμανία, πέρασε, γιατί από τα 1860 άτομα που πήραν, επιστρέψανε 176 νομίζω.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πόσους πήραν;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: 1850 από τα Γιάννενα. Ήταν πολύ μεγαλύτερη η κοινότητα. Ήταν 2.500-3.000, αλλά πολλοί φύγανε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς κατάφεραν και φύγανε; Στα χωριά;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Όχι. Στα χωριά μόνο μία οικογένεια έφυγε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποια;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Μποχωροπούλου λεγόταν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι άλλοι πώς γλίτωσαν; Πώς δεν τους πήρανε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Οι άλλοι φύγανε, πήγαν στην Αθήνα, πήγαν κάπου αλλού. Γιατί η Θεσσαλονίκη είχε προηγηθεί. Στη Θεσσαλονίκη ήταν 60.000.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και πήραν τόσους πολλούς;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Βεβαίως. Και εν τω μεταξύ…

Μαρία Παπαευσταθίου: Ο αδερφός αυτουνού πήγε μέσα; Του Λιασάφ;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Πήγε στην Γερμανία.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και πώς γλίτωσε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Γλίτωσε. Γλίτωσαν 176 επιστρέψανε από εκεί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Γλίτωσαν από τους φούρνους;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Από τους φούρνους. Γιατί δεν ήταν πολύ το χρονικό διάστημα. Το ’44 που τους πήραν 25 Μαρτίου, ήταν μισή χρονιά σχεδόν. Μέχρι το ’45 που έγινε η απελευθέρωση σε αυτά τα μέρη, δεν πρόλαβαν να τους κάψουν όλους.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τους κράταγαν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως και τους καίγανε σταδιακά.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Για δουλειές τους είχαν βάλει. Εν τω μεταξύ, κάνανε το μνημείο αυτό, στον Λάζαρο τον γιατρό απέναντι. Εγώ τότε είχα πάει στον αδερφό μου να πάω να τον δω, ήταν αδιάθετος και είχε έρθει και μία ξαδέρφη μου εκεί πέρα, η Αγγελικούλα η Τσιάρα, και μου λέει «Αλέκο, σήμερα στο μνημείο αυτό θα κάνουν τρισάγιο οι Εβραίοι. Θα έρθουν από την Αθήνα, από διάφορα μέρη». Μόλις άκουσα εγώ έτσι, κατεβαίνω, είχα και το αυτοκίνητο εκεί στην γειτονιά, κατεβαίνω, αφήνω το αυτοκίνητο στο Κουρμανιό και κατέβηκα με τα πόδια και ψιλόβρεχε μάλιστα. Πήγα εκεί και παρακολούθησα την λιτανεία, την λειτουργία τους. Κάνανε την τελετή και ήταν οι Εβραίοι που ήρθαν από την Αθήνα, οι

δικοί μας που ήταν εδώ… αρκετοί. Εκεί που πήγα ήταν μια κοπέλα, μια κυρία. Γιατί πέρασαν τόσα χρόνια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποια χρονιά πήγατε; Πριν δέκα χρόνια;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Παραπάνω. Παραπάνω γιατί δέκα χρόνια έχω που έκανα την επέμβαση. Βλέπω μία κυρία και έτυχε να καθίσω δίπλα της. Αυτή είχε μία ομπρέλα, άρχισε να ψιχαλίζει και με έβαλε και μένα κάτω από την ομπρέλα. Αφού τελείωσε η λιτανεία, ρώτησα εγώ την κοπέλα, «εδώ από τα Γιάννενα είσαι;». Λέει «ναι». Πίσω μας ακριβώς ήταν αυτός που είχε τους ξηρούς καρπούς ο Εβραίος… Στο *Κουρμανιό* δεν ήταν ένας Εβραίος που είχε ξηρούς καρπούς;

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς τον λέγανε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Πώς τον λέγανε Τούλα τον Εβραίο που είχε τους ξηρούς καρπούς;

Αριστέα Κουκουνούρη: Τον Έμπεη.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ο Έμπης. Ήταν ο Έμπης με άλλον έναν. «Αλέκο, μου λέει, ξέρεις ποια είναι η κοπέλα;». «Τόσα χρόνια αλλάζουν οι άνθρωποι», λέω. Καθόταν μου λέει, που είναι το Εργατικό Κέντρο, δίπλα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στην Γιοσέφ Ελιγιά;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Λέω εκεί, ήταν ένα σπίτι που είχε μία πράσινη πόρτα και ήταν δύο αδελφούλες. Η Ρασελίκα, η οποία ήταν πάρα πολύ όμορφη και μια μικρότερη. «Εγώ είμαι», μου λέει αυτή. Λέω, «τι κάνει η Ρασελίκα;». «Δεν είναι τόσο όμορφη που την περιγράφεις». «Ήταν πολύ όμορφη λέω για εκείνα τα χρόνια που την γνώριζα εγώ». Λοιπόν, τελείωσε η λιτανεία και πηγαίνανε τώρα στην Συναγωγή μέσα στο Κάστρο. Εκεί στη Συναγωγή έτυχε να είναι ο αδερφός του συμμαθητού που είχα στο αριστερό μου πλευρό. Τον Μπακόλα τον Μανώλη, ο οποίος είναι χημικός, σπούδαζε…

Μαρία Παπαευσταθίου: Μπακόλας είναι όνομα εβραϊκό επίσης;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Μανώλης λεγόταν ο συμμαθητής μου και Αλβέρτος λεγόταν αυτός που ήταν εν τη ζωή, ο οποίος ήταν στην Αθήνα, σπούδαζε και δεν τον πήρανε. Και θυμάμαι όταν στο Ακροπόλ το ΕΛΑΣ στα Γιάννενα είχαν βάλει φωτογραφίες από την Αθήνα από τα παιδιά που μαχόντουσαν ενάντια στους Εγγλέζους. Και τον είδα τον Αλβέρτο σε μία φωτογραφία Ελασίτη ντυμένο. Πάω στη Συναγωγή εγώ και με βλέπει. Με ήξερε. Και με παίρνει και με αγκαλιάζει, με φιλάει. Του λέει ένας «ποιος είναι αυτός;». «Στο πρόσωπό του, λέει, βλέπω τον αδερφό μου τον Μανώλη. Ήταν συμμαθητής του Μανώλη». Εν τω μεταξύ, ξέχασα να σας πω, όταν τελείωσε η συζήτηση με την κοπέλα με την ομπρέλα, με φωνάζει ο αδερφός μου ο Αποστόλης -ήμασταν τρία αδέρφια- ο οποίος συνομιλούσε με μία

κοπέλα Εβραία. Μου έκανε νόημα «έλα εδώ». Πάω εκεί, μου λέει αυτή η κοπέλα «εσύ ποιος είσαι; Ο Αλέκος ή ο Τακούλης»; Τακούλης ήταν ο ξάδερφός μου. Αυτή είχε έναν αδερφό, λεγόταν Μωυσής Πολίτης. Πολίτης λεγόταν. «Αλέκο, μου λέει, στο πρόσωπό σου βλέπω τον Μωυσή, τον αδερφό μου».

Μαρία Παπαευσταθίου: Και αυτής χάθηκε στα κρεματόρια;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι, χάθηκε. «Πάμε, μου λέει, τώρα στο λεωφορείο, γιατί έτυχε τότε να έχει θαλασσοταραχή και δεν περνούσαν τα φέρι μποτ και περίμεναν πότε να τελειώσει η λιτανεία να πάρουν αυτούς τους επιβάτες για να γυρίσουν. «Πάμε, μου λέει, να δεις την αδερφή μου. Να σε δει η αδερφή μου». Μπαίνουμε μέσα στο λεωφορείο και λέει αυτός που έκανε κουμάντο εκεί «βρε Χρυσούλα, πού πας τώρα; Εμείς ετοιμαζόμαστε να φύγουμε». «Θέλω να δει η αδερφή μου τον Αλέκο που ήταν φίλοι με τον Μωυσή». Πήγα, σηκώθηκε και αυτή με αγκάλιασε…

Μαρία Παπαευσταθίου: Πού έμενε αυτή; Στο Νησί;

Αριστέα Κουκουνούρη: Όχι ήταν δυο αδερφές.

Μαρία Παπαευσταθίου: Η *Σούτσου*, η *Κουντουριώτη*, η *Γιοσέφ Ελιγιά*. Ποιες άλλες ήταν εβραϊκές οδοί;

Αριστέα Κουκουνούρη: Και μέσα στο Κάστρο.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Η *Αρσάκη*. Η *Αρσάκη* μέσα στο Κάστρο δεν ήταν;

Αριστέα Κουκουνούρη: Όχι. Η *Αρσάκη* είναι εδώ, πίσω από την *Γιοσέφ Ελιγιά*.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι, ναι. Και μέσα στο Κάστρο ήταν πολύ Εβραίοι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και *Εθνικής Αντιστάσεως* Εβραίοι;

Αριστέα Κουκουνούρη: Ναι, ήταν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και μέσα στο Κάστρο;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Και μέσα στο Κάστρο πολλοί. Εκεί ήταν η *Σούτσου*, πριν γίνει *Καραμανλή*, και η *Κουντουριώτου*. Ήταν τρεις γιατροί στην *Κουντουριώτου*. Ήταν ο Νισίμ, ήταν αυτός που είχε το σπίτι το γωνία… Και ο άλλος που έχει τα κορίτσια… Ο Λεβής. Πώς τον έλεγαν; Νισίμ… Κοέν λεγόταν δεν θυμάμαι. Και ο Λεβής ήταν στο άλλο το σπίτι που είχε την Έλντα ανιψιά, τον οποίο βρήκα μετά όταν πήγα να παρουσιαστώ. Και είδε αυτός Κουκουνούρης και μου λέει «από πού είσαι παλικάρι;». «Γειτόνοι είμαστε κύριε Συνταγματάρχα». Ήταν Αρχίατρος.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στο Στρατό μας δηλαδή κανονικά;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Όπως και ο Μαρδοχαίος Φριζής που σκοτώθηκε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Με τα κορίτσια του έπαιζα.

Αριστέα Κουκουνούρη: Φριζής…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Σκοτώθηκε καβάλα στο άλογο. Και ο γιος του έκανε μία παράσταση και ζήτησε από το Ελληνικό Κράτος να κάνουνε ενέργειες να βρούνε τα κόκκαλά του. Έκαναν προτομή στην Θεσσαλονίκη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και έχουν και στο *Καλπάκι* προτομή. Έξω από το Μουσείο Καλπακίου, προτομή του Μαρδοχαίου Φριζή.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Τον θυμάμαι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πείτε μου πώς ήταν;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Λεβέντης. Πολύ λεβέντης. Καλός άνθρωπος, καλός οικογενειάρχης. Είχε δύο κορίτσια και ένα αγόρι. Και εκεί στη γειτονιά μου παίζαμε εμείς.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πού έμενε ο Φριζής;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Πού ήταν από το πίσω μέρος, εκεί που ήταν η πλατειούλα. Εκεί που ήταν η πλατειούλα είναι αυτού που είναι του Τάκη του Χρηστίδη. Σε αυτό το στενό, πρώτο-δεύτερο σπίτι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι άλλα επαγγέλματα είχαν οι Εβραίοι;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Κοιτάχτε, δεν υπήρχε επάγγελμα που να μην το κάνανε.

Αριστέα Κουκουνούρη: Αυτός ο γιατρός που είχες τις αλλεργίες από τις γάτες πώς τον λέγανε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Αυτός δεν ήταν. Ήταν Χριστιανός. Αυτός λεγόταν Παπαδάκης. Ήταν Κρητικός.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ήταν υαλοπώλες.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Έμποροι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ο Μάτσας… Για πείτε μερικά ονόματα…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ο Μάτσας ήταν το παιδί του Νεσίμ Μπατή. Ο Μπατής είχε μεγάλο υαλοπωλείο, δηλαδή ο μεγαλύτερος έμπορος των Ιωαννίνων…

Αριστέα Κουκουνούρη: Ο Λαγαρής τι είχε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ο Λαγαρής υαλοπωλείο. Υφάσματα είχε ο Μποχωρόπουλος. Ο άλλος, ο…

Αριστέα Κουκουνούρη: Εκεί στη στοά, απέναντι από το…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Εκεί στην στοά μέσα…

Αριστέα Κουκουνούρη: Εκεί δίπλα που ήταν μέχρι τώρα ήταν κάτι λεπτούληδες Εβραίοι…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Εκεί ήταν ο Γαμβάης, ο οποίος έκανε καπέλα. Εβραίος. Και αυτός γύρισε από την Γερμανία.

Αριστέα Κουκουνούρη: Έφτιαχναν ύστερα κρεβάτια.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Είχαν πολλά επαγγέλματα. Ο Κοέν ήταν κρεβατάς[671].

Αριστέα Κουκουνούρη: Κρεβατάς που έφτιαχνε σιδερένια κρεβάτια.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Τον θυμάσαι αυτόν τον ψηλό; Αυτός είναι και ο Αχάμ της περιοχής.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ο Ραβίνος;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ο Ραβίνος. Αχάμ τους λέγανε. Τον παπά τον Εβραίο τον λέγανε Αχάμ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Φορούσε κάτι;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Βέβαια. Όπως οι παππάδες. Καπελάκι και γένια κ.λπ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Παρευρεθήκατε ποτέ σε καμία Συναγωγή; Είχατε μπει στη Συναγωγή;

Αριστέα Κουκουνούρη: Σε γάμους…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Στα καντήλια που λέγαμε, τις *Καντήλες*. Ήταν γιορτή τα *Καντήλια*. Ήταν άλλη γιορτή τα *Καλύβια*. Έπαιρναν, φέρνανε από τα χωριά που παίρναμε εμείς για τα Βάγια δάφνες και σε κάθε σπίτι έκαναν έναν καλυβάκι με δάφνες. Μέσα στην αυλή τους. Τα *Καλύβια* ήταν μία γιορτή.

Αριστέα Κουκουνούρη: Και όταν έκαναν το *Ματσώθ*…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Το *Ματσώθ* ήταν το Πάσχα. Το Πάσχα ήταν τα άζυμα. Ήταν εκεί που είναι του γιατρού του Λάζαρου δίπλα, το οποίο το πήρε ο Λάζαρος αυτό. Τα άζυμα ήταν χωρίς αλάτι.

Αριστέα Κουκουνούρη: Σαν γαλέτες.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Τρία είδη. Το *Ματσώθ* το κανονικό, την *Αυγομάτσα* με αυγά, και την *Κρασομάτσα*. Εν τω μεταξύ, εμάς μας φίλευαν. Δηλαδή η κυρά Άννα που ήταν δίπλα μας όταν έφερναν αυγοματσώθ και κρατσοματσώθ τα λέγανε αυτοί, θα μας έφερνε[672].

Μαρία Παπαευσταθίου: Ψωμί είναι το *Ματσώθ*, τελικά;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Όχι, όπως ήταν αυτά τα άζυμα. Τους δίναμε εμείς κουλούρια, τους δίναμε αυγά. Είχαμε επαφές.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και ήταν φιλικές πάντα;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Πολύ φιλικές.

---

[671] Πρόκειται για τον Σαμουήλ Κοέν. Βλ. σχετική μαρτυρία της μελέτης μας.
[672] Βλ. Νάχμαν Ευ., *Γιάννενα, ταξίδι στο παρελθόν*, εκδ. Τάλως, Αθήνα 1996.

Αριστέα Κουκουνούρη: Εμείς δίπλα που είχαμε από το σπίτι μας στο Κάστρο μέσα που είναι τώρα ο Στεφόπουλος, ήταν η Ρεβέκκα, μια κοπέλα με τη μαμά της την κυρά… Μας έδιναν όλο φουντούκια, τέτοια πράγματα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Ήταν πλούσιοι;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Όχι όλοι. Αυτή η κυρία Άννα που ήταν δίπλα από μένα το σπίτι μας, εκεί που έχει τώρα ο Γκογκώνης τα χάλκινα, εκεί που ήταν η κυρία Άννα, ήταν τρία αδέρφια. Ο Ισαάκ και τα άλλα τα δυο τα αδέρφια. Ένας αδερφός από τους τρεις ήταν στην *Αυλώνα* και τα άλλα τα δυο αδέρφια στα Γιάννενα. Ένας από τους δύο πήγε στην *Αυλώνα* για να φέρνει εμπόρευμα. Φέρνανε με την Κατοχή εμπόρευμα από την Αλβανία. Φέρνανε θειάφι, τριχές, τελάκια για τα παπούτσια, τσιγαρόχαρτο για καπνό. Η Αλβανία είχε εργοστάσια και εμείς δεν είχαμε να φτιάξουμε πρόκες, προκάκια. Μέχρι αυτό το σημείο… Εκεί που πήγε, του λέει ο αδερφός του «βρε Ισάακ, δεν γράφεις ένα γράμμα στην Άννα να πάρει τα παιδιά και να έρθει». Γιατί οπωσδήποτε, αφού πήραν τους Εβραίους από τη Θεσσαλονίκη, μοιραίως θα πάρουν και από τα Γιάννενα. Πήρε το γράμμα η κυρία Άννα και πήγε στον πατέρα της και στα αδέρφια της να τους πει ότι ο Ισαάκ της έγραψε το γράμμα και λέει «να πάω στην Αυλώνα. Τι με συμβουλεύεις πατέρα»; Της λέει -αυτό τους έφαγε τους Εβραίους -«ό,τι μας βρει, να μας βρει όλους μαζί». Πήρε το γράμμα η Άννα και έρχεται στο σπίτι της. Πριν μπει στο σπίτι της, που ήταν δίπλα από το δικό μας, ήταν και περασμένη η ώρα, χτυπάει την πόρτα. Κατοχή τώρα. Ο μακαρίτης ο πατέρας μου καθόταν στο μπάσι με τη μάνα μου, έβαζαν το μαγκάλι στη μέση και ψιλοτραγουδούσαν κιόλας γιατί η μητέρα μου τραγουδούσε πολύ ωραία. Λοιπόν, τέτοια ώρα ποιος να είναι; Πήγε η κοπέλα που είχαμε στο σπίτι, ανοίγει την πόρτα, η κυρία Άννα. «Καλώς την Άννα». Γειτόνισσα, διότι έτσι που ζήσαμε εμείς με αυτούς, δεν έπαιζε καμία σημασία η θρησκεία. Υπήρχαν άνθρωποι, άσχετα αν ήταν Εβραίοι και αν ήμασταν εμείς Ορθόδοξοι. «Κυρ Σπύρο, για σένα ήρθε», λέει, «θέλω τη συμβουλή σου». Ο πατέρας μου επειδή ήταν… τέλος πάντων, μεγάλος πολύ σε ηλικία δεν ήταν, αλλά ήταν άνθρωπος της αγοράς, ήταν το βαρόμετρο των κρεοπωλών, «ήρθα με συμβουλεύσεις τι να κάνω». Της λέει ο πατέρας μου, «εσύ κυρία Άννα, δεν αποτελείς πλέον οικογένεια του πατέρα σου. Εσύ αποτελείς οικογένεια του Ισαάκ. Ό,τι σου είπε ο άνδρας σου, αυτό πρέπει να κάνεις. Είναι δυνατόν να φύγεις απόψε», της λέει ο πατέρας μου, γιατί είχε φανεί το πράγμα ότι μια μέρα θα τους πάρουν. Μετά από λίγες ημέρες φεύγει η κυρά Άννα και πάει στην *Αυλώνα*. Στις 25 Μαρτίου παίρνουν τους Εβραίους. Η Άννα με την οικογένειά της στην *Αυλώνα*. Ο μικρότερος γιος λεγόταν… τέλος πάντων… Παντρευόταν το μικρότερο της το παιδί. Και παίρνω, παίρνει η οικογένειά μας προσκλητήριο από την Αλβανία μέσω Αμερικής. Λέμε ζουν οι άνθρωποι. Τώρα που άνοιξαν τα σύνορα κ.λπ. έρχεται ένας κύριος

στο μαγαζί, βέβαια αυτός κοίταξε τη φίρμα ας πούμε, μου λέει «εσύ δεν είσαι ο Αλέκος;». «Εγώ είμαι», λέω. «Περίμενε, του λέω, μην πεις ποιος είσαι, γιατί κατάλαβα ποιος είσαι. Είσαι παιδί της κυρά Άννας», του λέω. Έμεινε ο άνθρωπος. «Αλέκο, εγώ είμαι», μου λέει. Τέλος πάντων γνωριστήκαμε, «τι κάνουν οι δικοί σου;», «πέθαναν». «Τα άλλα τα παιδιά;». «Όλοι τακτοποιηθήκαμε, λέει. Τώρα η οικογένειά μου είναι στο Ισραήλ, τα κορίτσια μου», μου λέει. Και μένει με την γυναίκα του στα Γιάννενα. Κάνει δε τον διερμηνέα στους Αλβανούς στο Δικαστήριο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι επίθετο είχαν;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Γιακοέλ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τα σπίτια των Εβραίων τι γίνανε; Ποιοι μείνανε μέσα;

Αριστέα Κουκουνούρη: Άλλα πουλήθηκαν…

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Τις πρώτες μέρες… όσοι ήταν δίπλα μπαίνανε και ό,τι βρίσκανε που να αξίζει τον κόπο, το παίρνανε. Πολλοί από τα Γιάννενα γινήκανε από τους Εβραίους. Πάρα πολλοί. Και λίρες βρήκανε και σε μαγαζιά κ.λπ. Δυστυχώς δυο παιδιά, ένας Φαρίδης και ένας Τόδουλος, λένε ότι τους πρόδωσαν. Αλλά εγώ αυτό δεν το πιστεύω. Τους πιάσανε σε ένα σπίτι εβραϊκό και την άλλη μέρα τους κρέμασαν. Και τους κρέμασαν εκεί που αράζουν τα καράβια, τα πλατάνια, οι λεύκες κ.λπ. Είχαν βάλει σε δύο λεύκες ένα μαδέρι και εκεί τους κρέμασαν οι Γερμανοί[673]. Τους είδα, πήγα και τους είδα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Κρεμασμένους τον Φαρίδη και τον Τόδουλο;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι. Τον Φαρίδη και τον Τόδουλο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Έλληνες δικούς μας εδώ;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι, Γιαννιώτες. Τον γιο του τον έχω ηλεκτρολόγο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Για ποιο λόγο;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Επειδή έγραφε μία ταμπέλα, «έτσι τιμωρούνται όσοι -έλεγε μία λέξη- ξένες περιουσίες».

Μαρία Παπαευσταθίου: Επειδή τόλμησαν και πήγαν και κλέψανε;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ναι.

Αριστέα Κουκουνούρη: Δεν το ξέρατε αυτό;

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτό το έχω ακούσει, αλλά δεν ήξερα ότι κλέψανε Εβραίους. Είχα την εντύπωση ότι ο Τόδουλος είχε βιβλιοπωλείο;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ο πατέρας του στο *Καπλάνειο*.

---

[673] Αυτή την μακάβρια σκηνή έχει απαθανατίσει ο φωτογράφος Κώστας Μπαλάφας. Βλ. Ρογκότης Χ.Δ, *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*, Γιάννενα, 1998, σ. 195.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και έχω την εντύπωση ότι η καταγωγή του είναι από το Γρεβενίτι.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Αν είναι από το *Γρεβενίτι*… αυτός είναι. Από το *Γρεβενίτι* είστε εσείς;

Μαρία Παπαευσταθίου: Ναι. Ο πατέρας μου είναι από το *Γρεβενίτι*.

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Ωραίο χωριό. Τα νερά δεν θα τα χορτάσω ποτέ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πήγατε στο *Γρεβενίτι*;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Πολλές φορές.

Μαρία Παπαευσταθίου: Με ποιες ευκαιρίες, πώς;

Αλέξανδρος Κουκουνούρης: Με τα πόδια. Μέχρι το τέρμα ήταν ο δρόμος. Δεν πήγαινε λεωφορείο πιο πάνω. Όπως και στην *Μπαλντούμα*, το 1936-1937 που πηγαίναμε στο *Περιστέρι*, μέχρι την *Μπαλντούμα* ήταν ο δρόμος. Ο υπόλοιπος δρόμος έγινε ως εθνικός δρόμος, γιατί επειδή είχαν υποψιαστεί ότι οι Ιταλοί μια μέρα θα μας χτυπήσουν, αφού πήραν την Αλβανία, επόμενο ήταν να μας χτυπήσουν και εμάς και ήθελαν τον δρόμο αυτόν να τον κάνουν οπωσδήποτε, ώστε να μπορέσουν τμήματα από τη Θεσσαλία να έρθουν στην Ελλάδα. Και αυτό ήταν το σχέδιο του Ιταλού. Να κόψει, να βγει από την *Βωβούσα* στο *Μέτσοβο*, να κόψουν το δρόμο για να μην μπορέσουν να έρθουν τμήματα από την ενδοχώρα στα Γιάννενα για να βγουν στο μέτωπο.

7.25 Κώττη-Πυρκατή Ευτυχία

Χρονολογία γεννήσεως: 1930
Χρόνος καταγραφής: 27/9/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Πωγωνίσκος Πωγωνίου
Ιδιότητα: Οικιακά

Κατάγομαι από τον *Πωγωνίσκο*. Το 1940 ήμουν δέκα χρόνων. Τα θυμάμαι όλα. Όλους τους άνδρες τούς είχαν επιστρατεύσει. Ο πατέρας μου δεν είχε πάει γιατί ήταν πολύτεκνος, είχε πέντε παιδιά. Έρχεται ο αστυνόμος το πρωί, ξημερώματα, γιατί είχαμε αστυνομία στον Πωγωνίσκο, και χτυπά την πόρτα. «Μπαμ, μπαμ». «Δάσκαλε, δάσκαλε… Πόλεμος!», λέει. Πεταγόμαστε όλοι. Ακούγαμε τα κανόνια από το *Μπουραζάνι*. Το χωριό μας ήταν στα σύνορα. Αμέσως άρχισαν να έρχονται στο χωριό μας τα ζώα από τα γύρω χωριά. Τα έφερε ο κόσμος για να τα γλυτώσει. Ήταν ερημιά σε μας, δεν ήταν στο δρόμο. Η *Δεπαλίτσα* και το *Αηδονοχώρι* ήταν γεμάτα. Όλοι οι κάτοικοι από τα άλλα χωριά ήρθαν σε μας για να σωθούν. Ο πατέρας μου, κι εκείνος είπε «θα πάω κι εγώ στο στρατό, πόλεμο έχουμε». Την άλλη μέρα, καθώς προχωρούσαν οι Ιταλοί στην Αλβανία, οι Αλβανοί προωθούνταν προς τα μέρη μας. Έρχονταν προς το χωριό να μας πάρουν τα γιδοπρόβατα. Η μαμά μου, Ευφροσύνη Κώττη- είχαν πιάσει οι πόνοι τη μαμά σου, [απευθύνεται στη μητέρα μου] ήταν να αποκτήσει τη Σταματούλα- ήταν ξύπνια και ακούει μια… [δεν ολοκληρώνει] είχε μια κουδούνα να τρέχει, να τρέχει στο χωράφι. Τρέχει να φωνάξει… Μόλις κατέβηκε το προτελευταίο σκαλί ακούει ένα πυροβολισμό μπαμ, μπαμ από την καλύβα της Μαλιγόραινας. Η σφαίρα πέρασε μπροστά της και γλύτωσε παρά τρίχα. Αν είχε κατέβει άλλο ένα σκαλί θα είχε σκοτωθεί. Πολλές φορές γλίτωσε από σφαίρα. Φύλαξε ο Θεός. Βγήκε ο κόσμος όλος του χωριού. «Πάει οι Κωταίοι, τους σκότωσαν».

Την άλλη μέρα ήρθαν οι Ιταλοί στο χωριό. Δεν ήταν πολλοί. Πέντε, δέκα ήταν, και πήγαν στο σχολείο. Καθόταν στα σκαλοπάτια Εκεί τραγούδησαν τον ύμνο τον Ιταλικό. Σε λίγες μέρες, επειδή φοβόμασταν μη μας βομβαρδίσουν φύγαμε από το δικό μας σπίτι και πήγαμε στο δικό σας [εν. της οικογένειας Αριστέιδου Κώττη,της μητέρας μου]. Εκεί που είναι το δικό σας το κτήμα, στη μυγδαλιά, εκεί έριξαν τις βόμβες. Βόμβες εδώ, βόμβες εκεί, σκότωσαν κάνα δυο βόδια, έπεφταν τα βλήματα κράγκαρ, κράγκαρ και πώς δεν έπεσαν πάνω της, τη φύλαξε…

Την ημέρα φεύγαμε και πηγαίναμε σε μια σπηλιά, όπως πηγαίναμε για το *Κεφαλόβρυσο* όλο το χωριό και τη νύχτα πηγαίναμε σπίτι, η μάνα και μαγείρευε.

Βλέπαμε πως γύριζαν οι Ιταλοί και μετά ερχόταν οι δικοί μας, οι Έλληνες φαντάροι. Όλο το χωριό τούς υποδέχονταν να τους καλοσωρίζουν, με αγκαλιές, φιλιά να φωνάζουν «Ζήτω» και «Ζήτω» και μόλις ακούμε ένα κανόνι να ρίχνει το *μεγάλο* το *Λιθάρι*, οι στρατιώτες φωνάζουν, «γρήγορα στα σπίτια σας, στα υπόγεια». Έτρεχαν οι στρατιώτες και διώξαν τούς Ιταλούς και… Οι Γερμανοί ήρθαν το 1942 ήταν το τάγμα θανάτου. Περνούσαν και καίγαν όλα τα χωριά. Γλιτώσαμε στην τρίχα. Μάζευαν όλο το χωριό και τους βάζαν στο νεκροταφείο και έστηναν το πολυβόλο στην εκκλησία.

7.26 Κώττη-Αναγνώστου Αλεξάνδρα

Χρονολογία γεννήσεως: 1933
Χρόνος καταγραφής: 3/6/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Πωγωνίσκος Πωγωνίου
Ιδιότητα: Μοδίστρα-οικιακά

Κατάγομαι από τον *Πωγωνίσκο*. Το 1940 ήμουν εφτά χρονών και ζούσα στον *Πωγωνίσκο, Μποντσικό* λεγόταν τότε. Είναι το χωριό του πατέρα μου Αριστείδη Κώττη, και της μητέρας μου Ανδρομάχης Κώττη-Οικονόμου. Ήμουν το πρώτο παιδί από τα πέντε κορίτσια της γιαγιάς σου[674], της Ανδρομάχης, και θυμάμαι πολύ καλά τον πόλεμο και τους Γερμανούς. Τη μέρα που κηρύχθηκε ο πόλεμος χτύπησε η καμπάνα. Έβλεπα κάποιες κινήσεις γιατί ήταν ο θείος μου δάσκαλος, ο Κώστας Κώτης και ο Σταύρος ο Γκατσόπουλος[675], θείος μας, επίσης δάσκαλος. Πήραν τηλέφωνο στο γραφείο. Έβλεπε ότι στη Β. Ήπειρο μέσα γινόταν πόλεμος και, σαν παιδιά, τρομοκρατηθήκαμε γιατί χτυπούσε η καμπάνα και ’λέγαν «θα πάει ο μπαμπάς στρατιώτης». Μεγάλη στενοχώρια και εμπειρία να πάει ο πατέρας στον πόλεμο. Ήμουν εγώ η μεγαλύτερη με την Ελενίτσα, τη μάνα σου, και η μάνα μας ήταν έγκυος στη Σταματούλα, την Τρίτη, που γεννήθηκε το Νοέμβρη του 1940 και φοβόμασταν. Πράγματι πήγε ο πατέρας μας στον πόλεμο. Εγώ είχα τέτοια φοβία που ξυπνούσα τη νύχτα και έλεγα: «Θέλω το μπαμπά μου». Η γιαγιά μου, η καημένη, η Κατερίνα, μου ’φερνε εικόνες και ξυπνούσα και έβλεπα εικόνες γύρω μου και μου έλεγε: «Δεν θα πάθεις τίποτα». Αλλά η γιαγιά μου ψιθύριζε στους άλλους και άκουγα: «Μήπως έχει προαίσθημα το παιδί;» [γελάει ντροπαλά]. Με πήρε και με πήγε στον παπά του χωριού, τον παπά -Γιώργη να μου διαβάσει «ψέλλισμα», το λέγανε, μια ευχή δηλαδή. Ήταν πάρα πολύ καλή η γιαγιά μου.

Μετά έγινε ένας πόλεμος με τους Ιταλούς στο *Μέγα* το *Λιθάρι*, έτσι το λέγαμε εμείς. Εμείς από δω είχαμε την *Παναγιά* την *Κωτέικη* [εκκλησία οικογενειακή] και σκάβαν προχώματα να προφυλαχτούνε οι δικοί μας. Είχαμε ανεβεί στο σπίτι του θείου μου του Κώστα, που ήταν ψηλότερο και βλέπαμε που ρίχναν και οι δικοί μας και οι Ιταλοί. Εμείς ήμασταν χαμηλότερα, αλλά η Παναγιά προστάτευε, δεν ξέρω, δεν είχε σκοτωθεί τότε κανένας. Μετά, στη *Γκρίκα*[676]… δεν θυμάμαι πότε, είχε ξαναγίνει μάχη.

---

[674] Πρόκειται για τη μητέρα της μητέρας μου Ανδρομάχη Κώτη-Οικονόμου.

[675] Για την για την αφανή πατριωτική δράση του δασκάλου της Μολυβδοσκεπάστου Σταύρου Γκατσόπουλου, βλ. Μαρτυρία Ιωάννη Δάφνη.

[676] Η Μάχη της Μολυβδοσκεπάστου, που διαδραματίστηκε και στο σημείο *Γκρίκα*, έγινε στις 21 Νοεμβρίου 1940.

Θυμάμαι ένα περιστατικό που γελούσαμε εμείς τα παιδιά, δεν καταλαβαίναμε, ένας Ιταλός χτυπήθηκε από πολυβόλο, μυδράλιο, δεν ξέρω τι όπλο είχαν, και γκυλίστηκε από την κορυφή κάτω, τραυματισμένος, σκοτωμένος, δεν ξέραμε, για γέλια και για κλάματα ήταν, έτσι όπως έφτασε ως κάτω. Έπεφτε κατρακύλα στην κατηφόρα. Και εμείς λέγαμε με χαρά: «Α, θα ρθει ο μπαμπάς μας, τελείωσε ο πόλεμος, σκοτώθηκε ο Ιταλός». Τόσο μας έκοβε, μικρά παιδάκια!

Ο πατέρας μου γύρισε πολύ αργά γιατί είχε τραυματιστεί στο *Τεπελένι,* και δεν ξέραμε. Όπως μας τα έλεγε ο πατέρας μου, ήταν μέσα σε μια σκηνή, απελπισμένος, γιατί είχαν περικυκλωθεί από τους Ιταλούς και είχε πέσει μια οβίδα στη σκηνή και τραυματίστηκε στο δεξί χέρι, στον ώμο με διαμπερές τραύμα, που τον εμπόδιζε να σηκώσει ψηλά το χέρι μετά.

Αυτό συνέβη την ημέρα των Τριών Ιεραρχών. Γι' αυτό και κάναμε μετά γιορτή, γιατί δεν είχε γιορτή ο Αριστείδης, και καθιερώσαμε να γιορτάζει αυτή τη μέρα. Επειδή γλίτωσε και μόνο τραυματίστηκε στο χέρι. Είχαν επιστρέψει οι άλλοι στο χωριό, όταν θα μπαίναν οι Γερμανοί, με σύνδεσμο. Πήγαινε κάποιος απ' το χωριό μας, Σπύρος Νάστας, τους πήγαινε τρόφιμα, ρούχα. Λέγαν ότι είναι στο Τεπελένι, στο *τάγμα Κονίτσης*, αλλά με ποιον αρχηγό, δεν ξέρω. Είχε πάει στο *Τεπελένι, Αυλώνα*… είχε πάθει κρυοπαγήματα… εκείνο το βράδυ είχε δει στον ύπνο του την Παναγία… του είπε: «Μην ανησυχείς, και μη στενοχωριέσαι. Η γυναίκα σου θα γεννήσει και θα κάνει κι άλλο κορίτσι ,(το τρίτο, η Σταματούλα), και θα είναι καλά και συ μην απελπίζεσαι, θα φύγεις από 'δω». Μέχρι να 'ρθει ο πατέρας μου δεν ξέραμε τίποτα.

Ο θείος μου ο Κώστας είχε γυρίσει γιατί είχε τέσσερα παιδιά. Ο πατέρας μου, τελικά, είχε πάει στην Αθήνα στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο, και ο θείος Σταύρος Γκατσόπουλος βρήκε τρόπο και το μάθαμε. Πήγε αμέσως στο Νοσοκομείο, τον είδε και έβαλε να γράψει ένα γράμμα… θυμάμαι η γιαγιά μου λιποθυμούσε, στενοχωριότανε, «πάει το παιδί μου». Είχε σκοτωθεί και το πρώτο παιδί της στο Μικρασιατικό πόλεμο (ο πατέρας του Νίκου, του ξαδελφού μου). Ο πατέρας μου έγραψε με το αριστερό. Έγραφε: «Μη στενοχωρηθείτε, είμαι καλά. Είναι το δεξιό μου χέρι [τραυματισμένο] και γι' αυτό, μην παραξενευτείτε», μη δει το γραφικό χαρακτήρα η μάνα μου ότι δεν ήτανε δικός του.

Μετά από καιρό είχε έρθει. Θυμάμαι την υποδοχή. Βγήκε όλο το χωριό να τον υποδεχθεί. Δε θα το ξεχάσω αυτό, ήταν όλο το χέρι δεμένο με γάζες [δείχνει ως απάνω], βγήκε όλο το χωριό, βέβαια, μέχρι τ' αμπέλι. Στρατιώτης γύρισε τώρα, ήταν και πρόεδρος, πρέπει να τον ιδεί. Στο χωριό ήμασταν τόσο αγαπημένοι. Δεν ήταν και μεγάλο χωριό και όλοι συγγενείς ήμασταν. Χαρές εμείς…! Θυμάμαι μας είχε δώσει κάτι σταυρουδάκια απ' αυτά που τους

έδιναν στο Νοσοκομείο, μάλλον οι ιερείς, οι νοσοκόμες, πάρα πολλά σταυρουδάκια… Αλλά τα παιδιά τα παίρναν έξω, τα χάναν, τους τα κλέβαν… Εγώ και η Λενίτσα δεν το δώσαμε.

Θυμάμαι πως ήταν ο πατέρας μου ακόμη στο μέτωπο, στη Β. Ήπειρο είχαν έρθει κάτι Ιταλοί στο σπίτι μας. Αυτοί ήταν κάτω, στη *Μολυβδοσκέπαστη,* εγκατεστημένοι. Έλεγε η γιαγιά μου: «Να κρύψετε τις φωτογραφίες σας», να μη δούνε ότι ο μπαμπάς μας ήτανε στρατιώτης και τους πολεμούσε… Κι όμως αυτοί οι άνθρωποι μας έλεγαν «piccola, piccolo», μας χάιδευαν, σαν παιδάκια που ήμαστε, μας έδιναν γαλέτες, τις θυμάμαι σαν τώρα αυτές τις γαλέτες, και έλεγαν, μας φίλησε ένας μάλιστα και έβγαζε μια φωτογραφία που είχε δύο κοριτσάκια κι αυτός, και έλεγε: «Στρατιώτης;». «Δεν ξέρω», λέγαμε εμείς, γιατί φοβόμαστε. Αλλά αυτός καταλάβαινε ότι ήταν υποχρεωτικό, σου λέει, σε κάλεσε η πατρίδα… Μετά ζητούσε «aqua, aqua…». Δεν καταλαβαίναμε, το νεράκι, μας έκανε με νόημα, στη γιαγιά τώρα, αλλά εμείς τρέμαμε. Είχαμε φωτογραφίες, κάποιος σύνδεσμος μάς έφερε από το μέτωπο, αλλά ξαφανίστηκαν αυτές. Θυμάμαι τη γιαγιά μου, τις βάλανε στο φούρνο πριν τις δουν οι Ιταλοί. Μετά τι έγιναν; Πήγαιναν κάποιοι απ' το χωριό, με τις ώρες περπατούσαν να τους πάνε ρούχα, τρόφιμα, να αλλάξουν από τις ψείρες… Έστειλε και ένα γράμμα. Μετά που τραυματίστηκε, χάσαμε τα ίχνη. Ο Σπύρος ο Νάστας, συγχωρεμένος τώρα, ξεκινούσε με τα πόδια μες τα χιόνια, από το ένα χωριό στο άλλο και σε άλλους, όχι μόνο στον πατέρα μου, να τ' παν λίγα τρόφιμα, ό,τι είχε ο καθένας, τρόφιμα… μέχρι πού μπορούσαν.

Οι Ιταλοί λοιπόν, μου φάνηκαν πολύ στοργικοί. Η γιαγιά μου τους τηγάνιζε και αυγά. Οι Γερμανοί ήταν τρομακτικοί. Είχε γυρίσει ο μπαμπάς μου. Είχε γίνει η οπισθοχώρηση. Έρχονται οι Γερμανοί, μπήκαν οι Γερμανοί. Έτρεμα, δηλαδή, στην κυριολεξία, σαν παιδάκι. Μας μάζεψαν στο νεκροταφείο και στήσαν κανόνια. «Αν θα βρούμε αντάρτες θα σας σκοτώσουμε». Τρέμαμε όλοι. Αν ήταν κρυμμένοι στρατιώτες, αντάρτες τους λέγανε τότε, θα σκότωναν τον κόσμο. Ευτυχώς, ο πατέρας μου τους μιλούσε κάθε βράδυ, μην έχετε τίποτα, να τα κρύψετε γιατί θα κάψουν το χωριό *Μολυβδοσκέπαστη* και τα γύρω χωριά τα είχαν κάψει όλα[677].

Θυμάμαι και γελάω, τότε, μαζεύαμε τρόφιμα να πάμε σε μια σπηλιά. Είχαν έρθει στο σπίτι μας να μείνουν πυροπαθείς από τη *Μολυβδοσκέπαστη* και στρώσαμε στρωματσάδα

---

[677] *«Η Καλόβρυση, το Μάζι, η Αετόπετρα, το Αηδονοχώρι, το Βασιλικό και το Κεφαλόβρυσο δεν ήταν τα μοναδικά χωριά που χάθηκαν στις φλόγες και στα οποία δολοφονήθηκαν άμαχοι στις 10 Ιουλίου»* [1943]. *Ολόκληρη η περιοχή μεταξύ Λεσκοβικίου* [Βορείου Ηπείρου] *και Αηδονοχωρίου εκκαθαρίστηκε από τους υπόλοιπους οχτώ λόχους της ομάδας μάχης Ζάλμινγκερ».* Βλ. Μάγιερ Χ.Φ., *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η Εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα,1943-1944*, τόμ. Α΄, Εστία, Αθήνα 2009, σ. 242.

κάτω να κοιμηθούν. Είχαν φέρει και τα ζώα και τα βόδια τους αυτοί. Έβλεπαν οι Ιταλοί, οι Γερμανοί από τα αεροπλάνα κίνηση και μας βομβάρδιζαν. Μας πήρε η γιαγιά μου και κατεβήκαμε στο υπόγειο. Έσπασαν τα τζάμια από το σπίτι όλα, τραντάζονταν το πάτωμα και έπεσε το γκιούμι με το νερό από πάνω κάτω στο υπόγειο και χύθηκε. Εμείς νομίσαμε ότι έπεσε το σπίτι. Τα καλαμπόκια που ήταν κρεμασμένα απάνω στο κελάρι κάτω από το πάτωμα του σπιτιού έπεσαν όλα. Αφού έριξαν ένα σωρό βόμβες και σκότωσαν τα ζώα από τη *Μολυβδοσκέπαστο*, από το *Αηδονοχώρι*… είχαν έρθει οι άνθρωποι. Από τότε μου είχε μείνει φόβος. Έβλεπα αεροπλάνο και ήθελα να κρυφτώ στις σπηλιές. Τρέχαμε να κρυφτούμε στις σπηλιές… Φοβόμαστε και από τους Αλβανούς, Τουρκαλβανοί ήταν τότε, δεν ξέρω, Λιάπηδες τους λέγανε και πηγαίναμε στις σπηλιές. Τόσο που με πονούσαν τα πόδια μου! Είχα πάθει ρευματισμούς τότε… Ποιος θα κοίταζε τα πόδια μου; Ο μπαμπάς μου ήταν ακόμα στον πόλεμο. Μπουσουλωτά πηγαίναμε. «Φάτε βρε για να φύγουμε», μας έλεγε η γιαγιά. «Δεν θέλουμε να φάμε τίποτε, να φύγουμε να μην μας σκοτώσουνε τα αεροπλάνα». Πηγαίναμε μακριά μισή ώρα. Σιγά σιγά, χαμηλά, μπουσουλωτά, μας πονούσαν τα γόνατα, δεν τρώγαμε καθόλου. Από την υγρασία, που καθόμασταν μέρες μέσα στη σπηλιά. Έσταζε νερό, συγκεκριμένα του Νικολόπουλου τα παιδιά, θυμάμαι σαν τώρα, είχαν γεννηθεί το ’40 δύο δίδυμα, ο Βαγγελάκης και η Αθανασία και τους βράζαν λίγο ρύζι. Καπνός μέσα στη σπηλιά, νερό παντού, οι κουρελούδες που παίρναμε, μούσκεμα, πού να σταθείς.

Συνέβη κάτι με τους Γερμανούς που κινδυνεύαμε. Ήταν τότε που είχαν χωριστεί οι δικοί μας σε ΕΑΜ και ΕΔΕΣ, οι αντάρτες στα βουνά είχαν χωριστεί. Ήρθαν οι Γερμανοί και μπήκαν στο καφενείο και βρήκαν προκηρύξεις με κόκκινα γράμματα που γράφαν: «Θάνατος στους Γερμανούς», το ένα το άλλο. Είπαν ότι εδώ πέρα, στα βουνά θα ’χουνε κομμουνιστές. Μαζεύονται λοιπόν όλοι. Ήτανε κι ένας Ρώσος, ο οποίος καταλάβαινε ελληνικά αλλά δεν τα μιλούσε. Αυτόν τον είχαν διερμηνέα οι Γερμανοί. Ήξερε να διαβάσει, αλλά δεν ήθελε να τα εξηγήσει. Τα χαρτιά τα είχαν τα νέα παιδιά στο καφενείο, όσοι ήταν είκοσι, εικοσιπέντε χρονών. Τα είδαν οι Γερμανοί που είχαν κόκκινα γράμματα, τα πήραν και ήρθαν στο σπίτι του θείου μου να τα διαβάσει. «Διάβασέ μας δάσκαλε». Τι να διαβάσει ο θείος; Τους είχαν μαζέψει όλους στο σπίτι του θείου μου. Άρχισαν σιγά σιγά, οι άλλοι, να φεύγουνε. Μας είπε όμως ο διερμηνέας: «Δώστε τους να πιουν τσίπουρο, βάλ’ τε τους να φαν και θα τους κανονίσουμε». Εκεί έκανε πως διαβάζει ο θείος μου, δε μπορούσε να πει αυτά που έγραφαν και έλεγε… «Γιατί», λεν οι Γερμανοί, «φεύγουν οι άντρες, γιατί χλώμιασε ο πρόεδρος, τι συμβαίνει;». Διαβάζοντας ο θείος μου, τάχα, τα χαρτιά λέει: «Αγαπητέ Ιβάν σώσε μας. Αυτά τα χαρτιά είναι λογαριασμοί της Εκκλησίας κι εμένα και τον αδερφό μου θα μας χρεώσουν και θα ζητάν από εμάς ευθύνες, δεν πρέπει να χαθούνε». Ο άνθρωπος [ο διερμηνέας]

κατάλαβε. Για να πει φέρτε τους να πιούνε και τέτοια… Μετά, αφού είχανε πιει αυτοί είπε: «Μαζέψτε τα χαρτιά γρήγορα», λέει στη θεία μου [τη Φρόσω], «φέρε άλλα χαρτιά, αμέσως», γιατί είπε ο Γερμανός πάρτε τα χαρτιά να τα διαβάσουμε κάτω, στο *Μπουραζάνι*, γιατί δεν ξέρει ο Ιβάν, ή στη *Μολυβδοσκέπαστη*, να τα διαβάσει ο δικός μας ο διερμηνέας». Τσάκα τσάκα μάζεψαν εκείνα τα χαρτιά, ας είναι καλά ο άνθρωπος, κινηματογραφική ταινία, βάλανε άλλα για να τα πάρουνε μαζί τους. Τα φερε μέσα ο θείος Κώστας, όλοι εμείς να τρέμουμε, ετοίμασε άλλα η θεία Φρόσω, από το σχολείο και από την εκκλησία…

Τσίπουρο και αυγά και μέλι τους βάλαμε να πάρουνε, αρκεί να φύγουνε και να μας αφήσουνε ζωντανούς. Το οπλοπολύβολο κάθε φορά το είχαν έτοιμο. Αυτή τη φορά μάς μάζεψαν όλους στο σπίτι. Αφού ψάξαν πριν και δεν βρήκαν πολεμοφόδια, βρήκαν μόνο τα χαρτιά. «Αδελφέ Ιβάν, σώσε μας». Μπήκε στο νόημα, όμως, γρήγορα, είδε που χλώμιασε και μας έσωσε. Κι άλλες φορές έρχονταν οι Γερμανοί, αλλά εμείς τα παιδιά είμαστε τάχα στα βόδια, τάχα δε θέλαμε να είμαστε στο κέντρο του χωριού, είμαστε στα κατσίκια, στα δένδρα. Όμως, ο πατέρας μου και ο θείος μου ήταν υποχρεωμένοι να τους υποδεχθούν, γιατί αλλιώς θα έβαζαν φωτιά. Όπως έκαψαν τα άλλα τα χωριά, εμάς δεν το είχανε κάψει. Πιάσαν κάποιον από τους δικούς μας με όπλο και κάψαν δεν ξέρω πόσα άτομα στο σχολείο, στο *Κεφαλόβρυσο*, στο *Μιτζιτιέ*[678]. Τους κάψαν ζωντανούς. Γι' αυτό σου λέω, ακούγαμε Γερμανούς και κρυβόμαστε. Πού να ξαναπατήσουμε στο χωριό. Τα παιδάκια τρεχάλα, μπορούσαμε δεν μπορούσαμε, κρυβόμαστε πάνω στις ιτιές, από δω κι αποκεί…

Οι Ιταλοί εκεί ήτανε στην κατοχή. Έρχονταν τακτικά στο χωριό, ζητούσαν κατσίκια, τους τα έδινε ο πατέρας, φυσικά δεν τα πλήρωναν ποτέ… Θυμάμαι έναν καλό Ιταλό, γιατρό, είχαν γίνει φίλοι με τον πατέρα. Έφερνε κονσέρβες. Μια φορά ήταν τ' Αη Λιως, [προφήτη Ηλία], γιορτάζαμε, και πήρε τη Λενίτσα [τη μητέρα μου] καβάλα στ' άλογο, και έλεγε: «Λένα, Λένα»… Μικρή τώρα η αδελφή μου, είχε κι αυτός δυο κοριτσάκια, θυμάμαι είχε δώσει τη διεύθυνση στον πατέρα μου, δε θυμάμαι από ποιο μέρος της Ιταλίας ήταν. «Όταν ηρεμήσουν τα πράγματα, θα ρθείτε», είχε πει στον πατέρα μου, που είχε αρρωστήσει. Είχε γράψει στη γυναίκα του στην Ιταλία που ήταν γιατρός και τα έστειλε. Ήταν πολύ εξαιρετικός άνθρωπος. Αλλά δε φτάσανε κι αυτοί στον προορισμό τους. Φύγανε, και στο καράβι που πήγαιναν, το ανατίναξαν[679]. Είπαν ότι δεν έφτασε ο Ιταλός γιατρός στον προορισμό του. Με τα φάρμακα μας είχε σώσει, γιατί δε βρίσκαμε ούτε ασπιρίνη, τίποτα δεν υπήρχε. Φοβόταν κι αυτός τους

---

[678] Η παλαιότερη ονομασία του *Κεφαλοβρύσου*, βλάχικου χωριού.

[679] Είναι το ίδιο καράβι που είχε και τον Δαβάκη και τους *Γενναίους του Σαράντα*. Βλ. Αφήγηση Χρήστου Ιωάννου και κατοίκων Δροσοπηγής.

Γερμανούς. Έλεγε: «Αν πρώτα ο Θεός, ζήσουμε, θα έρθω με τη γυναίκα μου και τα παιδιά μου, γιατί είστε πολύ φιλόξενοι άνθρωποι, αλλά θα έρθετε κι εσείς να σας φιλοξενήσουμε στην Ιταλία». Χιλιάδες όνειρα και πήγαν χαμένα. [!]

Η κατοχή στον *Πωγωνίσκο*; Πείνα και δυστυχία… Εμείς δεν πολύ πεινάσαμε, γιατί είχαμε τα σπαρμένα γύρω γύρω, δε μας τα είχανε κάψει, ενώ στα γύρω χωριά μάζεψαν τα σιτάρια κι όλα τα άλλα και τα βάλαν μες το σπίτι τους οι άνθρωποι και τους βάλανε φωτιά. Κι έρχονταν από τα γύρω χωριά οι άνθρωποι και τους δίναμε ό,τι μπορούσαμε. Είχαμε και τα πρόβατα εμείς, τα βγάλαμε πάνω στην *Κρανιά*, κι απ' τα άλλα χωριά είχαν έρθει οι άνθρωποι και τους έβαζε ο πατέρας μου να πιουν γάλα, κάτι. Τρέμαμε μην έρθουν οι Γερμανοί. Θυμάμαι παίρναμε το σιτάρι, πού να το αλέσουμε. Κάτω στο μύλο ήταν γεμάτο Γερμανούς, πολύ άγριοι. Βάζαν το σιτάρι μαζί με το γάλα, το χτυπούσαν, το θυμάμαι σαν τώρα, μ' ένα γουδί και το κόβαν λίγο στη μέση και το φτιάχναμε έξω. Τους έβαζε όλους με τη σειρά να πάρουν ένα κομμάτι ψωμί, λίγο απ' αυτό το σιτάρι με γάλα… γιατί δεν μπορούσαμε και να ζυμώσουμε. Ήμασταν έξω στα βουνά, στις σπηλιές…

Εγώ, με την αδελφή μου την Ελένη[680], είχαμε αχυρένιες κούκλες, τις ράβαμε μόνες μας, είχε ο πατέρας μας, από υφάσματα, κομμάτια σε πολλά χρώματα, γιατί ήξερε να ράβει. Κρύψαμε τα μπαλώματα σε ένα καφεκούτι, σε δύο χωρισμένο, και το κρύψαμε να μην καούν. Και τι απογοήτευση μετά, όταν βγάλαμε το κουτί και ήταν μουχλιασμένο! Το απλώσαμε στον ήλιο να στεγνώσουν, αλλά για κακή μας τύχη είχαν λειώσει τα πανιά. «Τι τα θέλατε, βρε παιδιά», λέει η μάνα μας, εμείς όμως νιώθαμε πως είχαμε χάσει μεγάλη περιουσία. Εμείς μεγαλώσαμε με τις συμβουλές της γιαγιάς Κατερίνας, αφού η μάνα μας είχε ήδη τρεις κόρες. Πολύ καλή η γιαγιά, ζύμωνε να φάνε τα παιδιά, αλλά εμείς δε θέλαμε, μας είχε κλείσει το στομάχι. Να φύγουμε, θέλαμε μόνο, να μη μας βρουν οι Γερμανοί και μας κάψουν.

---

[680] Εννοεί τη μητέρα μου.

7.27 Λέττας Ιωάννης

Χρονολογία γεννήσεως: 1914
Χρόνος καταγραφής: 16/5/2010
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Απόστρατος Στρατιωτικός-Ταξίαρχος

Όταν ήμουν είκοσι ετών πήγα φαντάρος και όταν απολύθηκα έμεινα μόνιμος στο στρατό, εθελοντής. Έγινα υπαξιωματικός, λοχίας, επιλοχίας. Έπρεπε να συμπληρώσεις τρία χρόνια για να έχεις δικαίωμα εξετάσεως στη σχολή Ευελπίδων. Ήταν πολλά τα χρήματα, 2.000 δραχμές προπολεμικά κάθε μήνα για να σπουδάσεις. Τώρα είναι δωρεάν. Εγώ δεν είχα να πληρώσω. Ο πατέρας μου είχε έξι-εφτά παιδιά, ένα λαχανόκηπο τρία-τέσσερα στρέμματα, και με αυτό μεγαλώσαμε. Έχω δουλέψει και στους λαχανόκηπους…[κινεί το χέρι του στη σχετική κίνηση και διακόπτει το λόγο του συγκινημένος]. Από πέντε χρόνων στον αγώνα. Εδώ στα Γιάννινα, στα μποστάνια. Ήρθε η ώρα να έχω δικαίωμα να δώσω εξετάσεις, αφού συμπλήρωσα τα τρία χρόνια. Είχαμε μόνο μια ευκαιρία. Αν δεν επετύγχανα, απολυόμουνα, διότι υπήρχε όριο τα εικοσιτέσσερα χρόνια. Έξι μήνες νωρίτερα μου δόθηκε η ευκαιρία να δώσω εξετάσεις στη Σχολή Υπαξιωματικών, απ' όπου έβγαιναν Στρατολόγοι, Διαχειρισταί οικονομικών υπηρεσιών αλλά εγώ ήθελα να γίνω μάχιμος!

Τα έπαιξα όλα για όλα. Εγώ δεν πάω σ' αυτή τη Σχολή. Ή θα πάω στην Ευελπίδων, ή θα γυρίσω στο λαχανόκηπο του πατέρα μου (!) Και μπήκα στη Σχολή των Ευελπίδων εκ των πρώτων. Το 1939. Το 1940, στις 28 Οκτωβρίου κηρύσσεται ο πόλεμος. Εχτύπησαν οι καμπάνες, συναγερμός στην Αθήνα. Ήμουν στη Σχολή Ευελπίδων[681], όταν έγινε εκείνο το πανδαιμόνιο στις πέντε η ώρα το πρωί, που ξεσηκώθηκε ο λαός στην Αθήνα. Εμείς βγήκαμε στα παράθυρα της Σχολής και αρχίσαμε και πυροβολούσαμε στον αέρα από ενθουσιασμό. Την ίδια μέρα η Σχολή Ευελπιδων, η Τρίτη τάξις (ο Λαδάς ήταν τριτοετής, εγώ δευτεροετής) έγιναν όλοι ανθυπολοχαγοί και απεστάλησαν στο μέτωπο, την ίδια μέρα. Η πρώτη τάξις πήρε άδεια επ' αόριστον για τα σπίτια τους, και μείναμε στη σχολή οι δευτεροετείς. Καθίσαμε κανένα μήνα. Ήμασταν τριακόσιοι είκοσι. Κοντά τα Χριστούγεννα διεσκορπιστήκαμε σε διάφορες υπηρεσίες και στο μέτωπο. Τότε, επί Μεταξά, η Κυβέρνηση αποφάσισε να οργανώσει τον Ελληνικό στρατό στη Μέση Ανατολή[682], στην Αίγυπτο, από τους εκεί ομογενείς. Επέλεξε τότε από την τάξη μου από τους τριακόσιους είκοσι, που ήμασταν,

---

[681] Βλ. Μπερδεκλής Π.Γ., *Αναμνήσεις ενός Ευέλπιδος (1940-1944)*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1995.
[682] Βλ. Λέττας Ιω., *Η Ελλάδα στη Μέση Ανατολή 1941-1945*, Νέα Θέσις, Αθήναι 2003. Και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο ελληνικός στρατός στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1995.

δώδεκα. Και μεταξύ των δώδεκα, ήμουν κι εγώ. Δώδεκα Ευέλπιδες, έξι-οχτώ λοχαγοί, ένας Συνταγματάρχης, φύγαμε για τη Μέση Ανατολή, αρχές Ιανουαρίου του ’41.

Φτάσαμε στη Μήλο[683]. Μας τορπιλλίζει ιταλικό υποβρύχιο. Αλλά το καράβι, που ήταν φορτηγό εγγλέζικο, με αντιτορπιλλικά προστατευόμενο γύρω-γύρω, στάθηκε στον αφρό, δε βούλιαξε. Μας ρυμουλκήσαν και επιστρέψαμε στον Πειραιά. Σε δεκαπέντε ημέρες, άλλη αποστολή. Φτάσαμε στο *Πόρτ Σάιντ*[684]. Εκεί, μας πήγαν στο εγγλέζικο στρατόπεδο εκπαιδεύσεως για να μάθουμε τα αγγλικά όπλα. Με αυτά θα εφοδιαζόταν ο στρατός μας. Μετά μας πήγαν στην Αλεξάνδρεια, δέκα με δεκαπέντε μέρες εκεί.

Είκοσι λεπτά μακριά από την Αλεξάνδρεια σε μια έρημο που λέγεται *Σίντι Μιτ Βίσερ*, εκεί κάναμε το πρώτο στρατόπεδο. Οργανώσαμε το 1ο τάγμα του ελληνικού στρατού, σε λίγες μέρες, Μέσης Ανατολής[685]. Ήταν χίλιοι άνδρες, εκ των οποίων οι περισσότεροι ήσαν εθελονταί. Λίγοι ήταν εκείνοι οι οποίοι επιστρατεύτηκαν με προσκλήσεις. Οι υπόλοιποι όλοι, εθελονταί, ενθουσιώδεις. Επιστρατεύσαμε και αξιωματικούς, υπολοχαγοί, λοχαγοί, είχαν γίνει Αιγυπτιώτες. Φτιάξαμε το 1ο Τάγμα.

Τον Απρίλιο του 1941 μπήκαν οι Γερμανοί στην Ελλάδα και η Ελλάδα κατέβαινε μέχρι τον *Ταίναρο*, το ξέρετε βέβαια. Έγινε και η *Μάχη της Κρήτης*[686] που κράτησε ένα μήνα περίπου και τελείωσε οριστικά στις 20 Μαΐου 1941. Οι Γερμανοί κατέλαβαν την Κρήτη, αλλά το επλήρωσαν πολύ ακριβά. Εκεί έχασαν τα εκλεκτότερα στρατεύματά τους. Περίπου 40.000-45.000 Γερμανοί έπεσαν από πάνω αλεξιπτωτισταί, αλλά και δια θαλάσσης. Έχουν χάσει 5.000, εκεί πέρα, νεκρούς.

Ο βασιλεύς, τότε, Γεώργιος Β΄, η ελληνική Κυβέρνηση[687] που ήταν στην Κρήτη[688] κι όσοι αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και στρατός μπορέσανε, φύγανε[689]. Ήρθαν κάτω στην Αίγυπτο,

---

683 Βλ. Μπελιβανάκης Γρ., «Μήλος, 1941-45. Ένα προκεχωρημένο φυλάκιο του Ράιχ στο Αιγαίο», *Ιστορικά Θέματα*, τεύχ. 38, Μάρτιος 2005, σσ. 87-104. Βλ. Μανέττας Κ.Ι., *Ιερός Λόχος (1942-1945)*, εκδ. «Λογοθέτης», Αθήνα 1996[4], σσ. 243-249.

684 Λιμάνι της Αιγύπτου. Η πόλη στην είσοδο της Διώρυγας του Σουέζ ιδρύθηκε το 1859 και πήρε την ονομασία της από τον αντιβασιλέα της Αιγύπτου *Μουχάμαντ Σάιντ* (που κυβέρνησε στα 1854-1863).

685 Βλ. Μανέττας Ι.Κ., *Μαχόμενη Ελλάς (Μέση Ανατολή 1942-1945)*, Επτάλοφος, Αθήνα 1979.

686 Βλ. Richter H.A., *Η μάχη της Κρήτης*, (μτφρ. Ελίζα Παναγιωτάτου), εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2011.

687 Η Κυβέρνηση Τσουδερού, για την οποία κάνει λόγο πιο κάτω.

688 Βλ. ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1985, σ. 225: *«Όταν ο βασιλιάς και η Κυβέρνηση πείστηκαν ότι είχε εξαντληθεί κάθε δυνατότητα διεξαγωγής του αγώνα στην ηπειρωτική Ελλάδα, αποφάσισαν τη συνέχισή του όπου αλλού ήταν δυνατόν να διεξαχθεί… Στις 23 Απριλίου 1941 ο βασιλιάς, ο πρίγκιπας Πέτρος, ο Πρωθυπουργός, ορισμένα μέλη της Κυβερνήσεως και ο βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα έφτασαν στην Κρήτη με βρετανικό*

όπου εμείς ήμασταν ήδη και είχαμε φτιάξει, ήδη, το 1ο Τάγμα, που σας είπα προηγουμένως. Εργαστήκαμε σκληρά. Άρχισε επιστράτευση. Καινούρια, κάτω, των ομογενών, κατά χιλιάδες. Κατά χιλιάδες και η άφιξη Ελλήνων από τα νησιά μας, από τη Χίο, Μυτιλήνη μέχρι τα Δωδεκάνησα, όλοι οι Δωδεκανήσιοι φεύγανε, πηγαίναν στην Τουρκία κι από κει μέσω Συρίας, Λιβάνου κατευθυνόταν στην Αίγυπτο, που ήταν ο χώρος συγκεντρώσεως.

Τον Αύγουστο του 1942 είχαμε μια ταξιαρχία ετοιμοπόλεμη. Είχαμε μια δευτέρα ταξιαρχία, η οποία εκπαιδευόταν. Ετοιμαζόμαστε για τρίτη ταξιαρχία. Είχε συγκροτηθεί το Στρατηγείο της Ιης Μεραρχίας. Τρεις ταξιαρχίες, μια μεραρχία και προχωρούσαμε.

Τότε ο Ρόμελ[690] κυνήγησε τους Εγγλέζους στη Β. Αφρική και τους έφτασε στο *Ελ Αλαμέιν* και σταμάτησαν εκεί, γιατί του έλειψε η βενζίνη, του Ρόμελ. Η έλλειψις βενζίνης έσωσε τότε τους Βρεταννούς. Αλλιώς ο Ρόμελ και οι Γερμανοϊταλοί θα είχαν καταλάβει όλη τη Μέση Ανατολή και θα έβγαιναν στον Καύκασο. Στον Καύκασο ήδη, υπήρχαν οι Γερμανοί και θα ερχόταν τούτοι εδώ να ανταμώσουν από Νότο. Τότε ο Τσώρτσιλ, ο πρωθυπουργός της Αγγλίας άλλαξε στρατηγό αμέσως. Άλλαξε τον Ρίτσι και έστεψε τον Μοντγκόμερυ[691], θα έχετε ακουστά. Είχανε δύο Μεραρχίες στο Λίβανο, μία Αυστραλιανή και μία Νεοζηλανδική, που ήταν στην Ελλάδα, πολεμούσαν εδώ, στη γραμμή Αλιάκμονος-Βερμίου. Μετά, οι Νεοζηλανδοί ήρθαν στην Κρήτη και από την Κρήτη στο Λίβανο. Η Αυστραλιανή ήρθε στο Λίβανο. Μεραρχίες από την Αφρική, αγγλικές, ειδικές αγγλικές μεραρχίες. Γρήγορα-γρήγορα, οι Άγγλοι, οργάνωσαν την άμυνα του Ελ Αλαμέιν[692].

υδροπλάνο. Η προσθαλάσσωση του αεροσκάφους έγινε στον όρμο της Σούδας, που μόλις προ ολίγου είχε βομβαρδιστεί από τη γερμανική αεροπορία».

689 Βλ. Φόρεϊν Όφφις, *Φάκελος Ελλάς*, εκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1972, κεφ. 15 «Η φυγή του Γεωργίου» σσ. 174-188.

690 Ο Έρβιν Γιόχαν Όιγκεν Ρόμ(μ)ελ ήταν Στρατάρχης του Γ΄ Ράιχ και ένας από τους ικανότερους στρατιωτικούς ηγέτες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Για τις ικανότητές του αυτές, του είχε αποδοθεί το προσωνύμιο «Αλεπού της Ερήμου».

691 Στρατάρχης, Διοικητής των Βρεταννικών δυνάμεων στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Από τις 31 Αυγούστου έως τις 2 του Σεπτεμβρίου, κατάφερε στη μάχη του Άλαμ Χάλφα, να καθηλώσει τον Ρόμελ ενώ στις 23 Οκτωβρίου τον νίκησε στη μάχη του Ελ Αλαμέιν. Οι απώλειες των Γερμανών ήταν 59.000 στρατιώτες νεκροί και 500 άρματα μάχης κατεστραμμένα. Βλ. Lanning L.M., *Οι 100 μεγαλύτεροι στρατηγοί όλων των εποχών*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2005. Πρβλ. και Γεδεών Δ., *Στρατιωτική Ιστορία: Σειρά Μεγάλες Μάχες: Ελ Αλαμέιν, Αντίπαλοι Διοικητές*, Β΄ έκδοση, Εκδ. Περισκόπιο, Σεπτέμβριος 2008.

692 Πόλη της Βορείου Αιγύπτου, στα παράλια της Μεσογείου. Το Ελ Αλαμέιν έπαιξε σημαντικό ρόλο στην έκβαση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου καθώς στην περιοχή έλαβαν χώρα δύο εκτεταμένες μάχες: Στην πρώτη μάχη του Ελ Αλαμέιν (1 Ιουλίου-27 Ιουλίου 1942) η προέλαση των δυνάμεων του Άξονα προς την Αλεξάνδρεια εμποδίστηκε από τις συμμαχικές δυνάμεις, όταν τα Γερμανικά *Πάνζερ* προσπάθησαν να περικυκλώσουν τις συμμαχικές θέσεις. Στην δεύτερη μάχη του Ελ

Τότε ήταν που στην Ταξιαρχία μας, Αρχηγός Αμύνης, κάτω στη Μέση Ανατολή, ήταν ο μακαρίτης Παναγιώτης Κανελλόπουλος[693]. Στην πρώτη Ταξιαρχία, στο πρώτο τάγμα, που υπηρετούσα εγώ ως διμοιρίτης, ανθυπολοχαγός ήταν ο Συνταγματάρχης Κατσώτας Παυσανίας[694]. Ζητήσαμε να πάμε στο *Ελ Αλαμέιν*. Έγινε δεκτό το αίτημα και πήγαμε. Στις 14 Σεπτεμβρίου 1941 ήταν οι πρώτοι κανονιοβολισμοί, τα πρώτα ελληνικά κανόνια έβαλαν κατά των Ιταλογερμανών, ύστερα από την Αλβανία. Ξανάρχισε το ελληνικό πυροβολικό τότε. Μείναμε εκεί πολεμώντας ως το Μάρτιο του 1942 και λάβαμε μέρος στη μεγάλη επίθεση που έγινε στις 23 Οκτωβρίου 1942. Φτάσαμε στον κόλπο του *Σύρτη* κοντά στη *Βεγγάζη*[695], στο *Ελ Αλαμέιν,* κυνηγώντας τους Γερμανούς. Εκεί, ο Ρόμελ, ήθελε να κάνει άμυνα. Αλλά τι συνέβη; Την ίδια ώρα αμερικάνικα στρατεύματα αποβιβάστηκαν από τον Ατλαντικό στο Μαρόκο και άρχισαν την προέλαση εκ δυσμών προς Ανατολάς προς την Τυνησία. Ο Αϊζενχάουερ[696] εξ ανατολών, προς Δυσμάς ο Μοντγκόμερυ, και έτσι μαζέψαμε τους Γερμανοϊταλούς προς την Τυνησία. Εκεί, οι Γερμανοϊταλοί, 300.000, εξαναγκάστηκαν να παραδοθούν τον Μάιο. Όλη η στρατιά. Χάρη στον Μοντγκόμερυ και Αιζενχάουερ. Γι' αυτό η μάχη του Ελ Αλαμέιν καθώς και η μάχη του Στάλιγκραντ, είναι οι δυο μεγάλες καμπές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Από κει και πέρα οι Γερμανοί όλο πίσω, δεν ξαναέκαναν μπροστά, ώσπου το Μάιο του 1945, έφτασαν στο Βερολίνο. Οι Ρώσοι εξ Ανατολών, οι Άγγλοι και Αμερικανοί εκ Δυσμών. Έγινε η απόβαση της Νορμανδίας. Ανταμώσανε στο Βερολίνο. Ο Χίτλερ είχε αυτοκτονήσει την προτεραία, στις 30 Μαΐου 1945. Πριν, άφησε διάδοχο το Ναύαρχο Ντένιτς. Αυτός δεν καταδέχθηκε να απευθυνθεί στους Ρώσους –φασίστας ήταν ο άνθρωπος– μισούσε τους κουμμουνιστάς. Απευθύνθηκε στους Άγγλους. Έθεσε όρους. Ο Μοντγκόμερυ τού είπε: «Άνευ όρων». Έτσι έγινε και στις 7 Μαΐου, σαν προχθές, παρεδόθησαν οι Γερμανοί στους

Αλαμέιν (23 Οκτωβρίου-4 Νοεμβρίου 1942) οι συμμαχικές δυνάμεις έσπασαν τις Γερμανικές γραμμές, αναγκάζοντας τις Ναζιστικές δυνάμεις σε υποχώρηση μέχρι την Τυνησία. Ο Ουίνστον Τσώρτσιλ δήλωσε μετά τη μάχη *"Αυτό δεν είναι το τέλος, ούτε καν η αρχή του τέλους, όμως είναι, ίσως, το τέλος της αρχής"*». Βλ. Γεδεών Δ., *ό.π.*

693 Βλ. Κανελλόπουλου Π., *Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944. Ιστορική Αναδρομή και κείμενα*, Αθήνα 1964.

694 Ο Παυσανίας Κατσώτας είναι και συγγραφέας του βιβλίου *Η δεκαετία 1940-1950*, (Αθήνα 1981). Ο Κατσώτας αναφέρεται και από τον Κατσιμήτρο (*Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982) ως αρχηγός αποσπάσματος στην επιθετική ενέργεια του στρατού μας μέσα στην Αλβανία (σσ. 213-214).

695 Η *Βεγγάζη* είναι λιμάνι της Λιβύης στη Βόρεια Αφρική, δίπλα στον κόλπο της *Σύρτης*. Ιδρύθηκε τον 6ο αιώνα π.Χ. από αρχαίους Έλληνες και ονομάστηκε *Ευσπερίδες*. Θεωρούνταν η περιοχή όπου βρισκόταν ο μυθικός κήπος με τα χρυσά μήλα των Εσπερίδων.

696 Ο Ντουάιτ Ντέιβιντ «Άικ» Αϊζενχάουερ (1890-1969)οργάνωσε και διηύθυνε την απόβαση των συμμάχων στην Νότια Αφρική. Ήταν ο 34ος πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.

Άγγλους - Αμερικανούς. Τότε ζήτησαν οι Ρώσοι να υπογράψουν και γι' αυτούς οι Γερμανοί. Έγινε η συνδιάσκεψη και υπέγραψαν Άγγλοι, Αμερικανοί από τη μια μεριά και Ρώσοι από την άλλη. Έληξε ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος.

Εγώ, από το *Ελ Αλαμέιν* γύρισα στο Λίβανο. Τώρα θέλω να σας πω και κάτι άλλα, αλλά είναι δυσάρεστα και ντρέπομαι να τα πω, όχι για τον εαυτό μου, δυσάρεστα για την Ελλάδα. [Κατόπιν παροτρύνσεώς μου, συνεχίζει]. Σας είπα προηγουμένως ότι ετοιμάζαμε μια Μεραρχία. Εάν συνεχίζαμε με αυτόν τον ρυθμό, από το '42 ως το '45 θα φτιάχναμε ένα Σώμα Στρατού. Εάν έβγαινε ένα Σώμα Στρατού, τον Οκτώβριο του '45, στην Αθήνα δε θα γινόταν το Δεκεμβριανό κίνημα, δε θα γινόταν ποτέ ο Συμμοριτοπόλεμος. Θα κάναμε μια επιστράτευση, θα προελαύναμε προς βορράν, θα μπαίναμε στη Β. Ήπειρο και δε θα μας έβγαζε ποτέ κανένας από εκεί, άμα μπαίναμε. Να τι χάσαμε! Και γυρίσαμε από τη Μ. Ανατολή, απ' τους 50.000, που θα μπορούσαμε να γυρίσουμε, γυρίσαμε μόνο μια ταξιαρχία του Ρίμινι[697], 3.500 άνδρες, και ο Ιερός Λόχος, 1.200 άνδρες, εκ των οποίων οι 600 αξιωματικοί, οι οποίοι ήμασταν φορτωμένοι, με γυλεό και οπλοπολυβόλο και αυτόματο σαν απλοί στρατιώτες [μου δείχνει άλμπουμ με πολλές φωτογραφίες της στρατιωτικής του πορείας]. Αυτή είναι η φωτογραφία ως ιερολοχίτης, αυτό το σήμα. Γιατί; Γιατί δυστυχώς είχε επεισέλθει η κομματική εμπάθεια, το κομματικό μίσος, η διχόνοια η οποία κατασπαράζει τον Ελληνισμό. Ήρθαν οι αντιπρόσωποι του Ε.Α.Μ στη Μ. Ανατολή, οι οποίοι κατόρθωσαν με τους απότακτους του 1933-'35, που μισούσαν αυτό το καθεστώς, να διαλύσουν τον ελληνικό στρατό[698]. Γεμίσαμε τα στρατόπεδα και τις ερημιές της Αιγύπτου και όλης της Β. Αφρικής με ελληνικά στρατόπεδα κρατουμένων. Εγώ, με άλλους διακόσιους αξιωματικούς και εκατό στρατιώτες από το βαθμό του Ανθυπολοχαγού και Ευέλπιδος της Σχολής μέχρι Συνταγματάρχου, ευρέθην εξόριστος για εννιά μήνες εις το *Σουδάν*, σ' ένα στρατόπεδο που το λέγαν *Σάμιτς*. Ήταν πρώην αεροδρόμιο Βρεταννικό. Ήταν ερημιά. *Σάμιτς* θα πει κορυφή, όλο έρημος. Εκεί εννέα μήνες!

Το 1944 η 1η Ελληνική Ταξιαρχία ξεκίνησε από το Λίβανο για να πάει στο ελληνικό μέτωπο. Μόλις πέρασε *τα Εξάντια* και βγήκε έξω από τα *Εξάντια* τριάντα χιλιόμετρα,

---

[697] Βλ. Δάφνης Ι., «Το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης, ο Δήμος Ηλίου και ο Συνδεσμος Ριμινιτών-Ιερολοχιτών τιμούν τα ελληνικά εκστρατευτικά σώματα Μέσης Ανατολής», *Εθνική Ηχώ*, 9/11/2014.

[698] Βλ. Μανέττας Κ.Ι., *Ιερός Λόχος (1942-1945)*, εκδ. «Λογοθέτης», Αθήνα 1996[4], κεφ. 11: «Η ανταρσία του Απριλίου 1944», σσ. 118-125, όπου λεπτομέρειες για τα κινήματα που εκδηλώθηκαν στο στρατό της Μέσης Ανατολής. Βλ. Παράρτημα, εικ. 47.

στασιάζει. Το ΕΑΜ[699] Δυστυχώς! Εστασίασε η Ταξιαρχία και διελύθη. Κυκλώσαν οι Άγγλοι με τα τεθωρακισμένα και τους διέλυσαν. Από τα συντρίμμια αυτά του ελληνικού στρατού και από μας, που ήμασταν εξόριστοι, δημιουργήθηκε τότε η *Ταξιαρχία του Ρίμινι* και ο *Ιερός Λόχος* και ξεντροπιάσαμε και δοξάσαμε την Ελλάδα. Η Ταξιαρχία πήγε στο Ρίμινι και έγραψε έπος, ενώ εμείς, ο Ιερός Λόχος , κυνηγήσαμε τους Γερμανούς σ' όλα τα νησιά του Αιγαίου από τη Σαμοθράκη ως τα Δωδεκάνησα[700]. Τους στριμώξαμε στη Ρόδο, την Κω και τη Λέρο. Επί τρία χρόνια πολεμούσε ο Ιερός Λόχος σ' όλα τα νησιά του Αιγαίου[701]. Εκεί ο συνταγματάρχης Τσιγάντε[702] υπέγραψε την παράδοση .

Είχαν μείνει οι Γερμανοί στη Βορειοδυτική ακτή της Ρόδου, που την κρατούσαν καλά. Από κάτω, σύρριζα, είναι μια νησίδα, η *Αλίμνια*. Πολύ καλά οχυρωμένη τοποθεσία. Εν όψει της λήξεως του πολέμου ο Τσιγάντε αποφασίζει, εν συνεργασία βέβαια με τους Βρεταννούς, χωρίς να εμπλακούν εκείνοι καθόλου, να γίνει μια τελευταία επιχείρηση. Και τη νύχτα της 7^{ης} προς 8^{ης} Μαΐου του 1945 κάναμε μια επιχείρηση καταδρομική και το αποτέλεσμα ήταν καταπληκτικό. Όλη τη νύχτα περπατώντας σιγά σιγά με τα πόδια και τα δάχτυλα φτάσαμε σε απόσταση εφόδου. Εξαπολύσαμε έφοδο και τους βρήκαμε στον ύπνο και σκοτώσαμε ογδόντα

---

699 «*Στην Μέση Ανατολή το ΕΑΜ λεγόταν ΑΣΟ: Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση. Η ΑΣΟ και οι διακλαδώσεις της ΑΟΝ και ΑΟΑ κατόρθωσαν να οργανώσουν σημαντικό αριθμό των στρατιωτών, των ναυτών και των σμηνιτών, καθώς και ένα μικρό αλλά όχι ασήμαντο μέρος υπαξιωματικών και αξιωματικών. Ένα τμήμα τους σοβαρό προσχώρησε βαθμιαία[…]στον κομμουνισμό, περιλαμβάνοντας και μερικούς βαθμοφόρους. Με τον μηχανισμό που συγκρότησε μπορούσε να κινητοποιεί μαζικά τους άνδρες και να εμπνέει φανατισμό και πάθος. Αρχικά απευθυνόταν στους δημοκρατικούς, αλλά ενέταξε τους οπαδούς της σε μια σαφώς αριστερή κατηγορία με την επωνυμία του «αντιφασίστα». Αυτό ήταν και το βασικό της σύνθημα, καθώς και ο τίτλος της εφημερίδας που εξέδιδε: Αντιφασίστα».* Βλ. Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, Polaris, Αθήνα 2010, τόμ. Α΄, σ. 279 κ.ε.

700 Βλ. και Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα, τόμ. Β΄*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1988, κεφ. 3, «Διελκυνστίνδα για τη Δωδεκάνησο», σσ. 174-186.

701 Βλ. Μανέττας Κ.Ι., *ό.π.*, σσ. 214-242.

702 Πρόκειται για τον συνταγματάρχη Χριστόδουλο Τσιγάντε, διοικητή του Ιερού Λόχου, ο οποίος διέθετε ισχυρή προσωπικότητα κα είχε ένα σημαντικό γνώρισμα: *«…Συγκατελέγετο μεταξύ των αξιωματικών που αποκαλούνται ανορθόδοξοι προσωπικότητες, των οποίων η δραστηριότης υπερβαίνει τα όρια των πολύ καλών, αλλά τυπικών διοικητικών μονάδων και η σχέση των με υψηλά πρόσωπα επιτρέπουν διοικητικούς χειρισμούς μιας ειδικής και ανεξαρτήτου μονάδος, δυναμένους να έχουν εξαιρετικά αποτελέσματα κατά τη διάρκεια οιασδήποτε πολεμικής προσπαθείας…».* Βλ. Μανέττας Κ.Ι., *ό.π.*, σ. 13. Ο Ιερός Λόχος ήταν επίλεκτη μονάδα Ελλήνων Αξιωματικών που είχαν καταφύγει στην Αίγυπτο. Η δράση της άρχιζε από τον πόλεμο της ερήμου και έφτανε μέχρι τις αποβατικές καταδρομές, την αρπαγή εχθρικών καϊκιών, τις επιχειρήσεις αλεξιπτωτιστών. Αναπτυσσόταν στην ξηρά, στην θάλασσα και στον αέρα. Ως ειδική μονάδα καταδρομών κράτησε τον εχθρό σε διαρκή εκνευρισμό επί ενάμισυ έτος στο «δευτερεύον Θέατρο Επιχειρήσεων του Αιγαίου». Βλ. Μανέττας Κ.Ι., *ό.π.*, σ. 11. Βλ. Παράρτημα, εικ. 47.

Γερμανούς επί τόπου. Όλοι οι άλλοι αιχμάλωτοι. Τους κουβαλήσαμε στη Σύμη που ήταν η έδρα του Ιερού Λόχου. Ήταν η τελευταία επιχείρηση και στις 8 Μαΐου ήρθε ο στρατηγός Βάρνερ, ο Γερμανός διοικητής των Δωδεκανήσων στη Σύμη, και παραδόθηκαν[703]. Έτσι έληξε ο πόλεμος και στην Ελλάδα, ο οποίος για όλη την άλλη Ελλάδα είχε λήξει από τον Οκτώβριο του 1944.

Εγώ ήμουν στη 2η μοίρα του Ιερού Λόχου. Στις 14 Οκτωβρίου 1944 στο παλιό Φάληρο, πεντακόσιοι Ιερολοχίτες της δευτέρας Μοίρας και άλλοι πεντακόσιοι αλεξιπτωτισταί καταφτάσαμε και μας υπεδέχθη όλος ο κόσμος στην πλατεία Συντάγματος. Αλλά καθίσαμε μόνο μέχρι που ήρθε, σε δέκα-δεκαπέντε μέρες, η Ταξιαρχία του Ρίμινι και φύγαμε εμείς και πήγαμε πάλι στα νησιά. Βρήκαμε εκεί τον Ιερό Λόχο που μας περίμενε και πολεμήσαμε άλλους έξι μήνες εμείς. Ενώ η Ελλάδα είχε ελευθερωθεί από τον Οκτώβριο του ’44, εμείς πολεμούσαμε ως το Μάιο του ’45, έξι μήνες παραπάνω τους Γερμανούς. Μόνο ο Ιερός Λόχος.

Οι Γερμανοί δεν θα έφευγαν βέβαια αν δεν πολεμούσαμε. Μέναν στην Κρήτη. Στην Κρήτη ήταν Γερμανοί 15.000 και μείναν δεκαπέντε μέρες παραπίσω μετά τη λήξη του Παγκόσμιου πολέμου, μέχρι τέλος Μαΐου του ’45. Δεν παραδίδονταν, γιατί δεν εμπιστευόταν τους Κρητικούς, τους φοβόνταν για να παραδοθούν. Τότε έγιναν διαπραγματεύσεις κι ένας από τους διαπραγματευτάς ήταν ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, έφεδρος ανθυπολοχαγός τότε. Σ’ αυτόν παραδοθήκαν οι Γερμανοί, 15.000 Γερμανοί. Παρέδωσαν τα όπλα τους, βάλαν στα καράβια τους, πήγαν στη Γερμανία κι έφυγαν και έληξε ο πόλεμος στην Κρήτη. Ήταν ο τελευταίος πόλεμος στην Ευρώπη, μετά τη λήξη παρέμειναν στην Κρήτη ακόμη δεκαπέντε μέρες παραπάνω.

Και παρότι λήξανε αυτά, με τη Β. Ήπειρο τα πράγματα μείνανε, δυστυχώς διότι… έτσι αποφάσισαν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Εδώ ήρθαν οι Βούλγαροι ένα μήνα, δυό, μετά την Απελευθέρωση έξω από τη Θεσσαλονίκη. Γιατί ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, δυστυχώς, τα είχαν πλακάκια με τους Βουλγάρους και τους Σερβομακεδόνες και ο Ζαχαριάδης έλεγε καθαρά ότι η Μακεδονία θα αυτονομείτο και θα παρεχωρείτο στους Βουλγάρους και τους Σκοπιανούς. Είναι καθαρά πράγματα αυτά, τα λέει η Ιστορία, είναι γραπτά πράγματα αυτά δεν είναι καμιά υπερβολή.

Γυρίσαμε και εμείς οι Ιερολοχίτες στην Αθήνα κι εκεί μας έκαναν τιμάς. Έγινε μια μεγάλη παράταξις στο Πεδίον του Άρεως. Εκεί παρελάσαμε ενώπιον του τότε αντιβασιλέως,

---

[703] Βλ. Λέττας Ιω., «Η 28η Οκτωβρίου και ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος!», *Πρωινός Λόγος*, 28 Οκτωβρίου 2009, σ. 9.

του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού[704], θα έχετε ακουστά, ο οποίος Δαμασκηνός -έχω και φωτογραφία- παρασημοφόρησε τη σημαία, με το ανώτατο παράσημο της πατρίδας. Τη σημαία του Ιερού Λόχου. Την επομένη ο Ιερός Λόχος γράφτηκε στις δέλτους της ιστορίας. Διελύθη και ο καθένας επήγε να υπηρετήσει όπου η υπηρεσία όρισε. Και έτσι έληξε και για τον Ιερό Λόχο ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και αρχίσαμε από τότε την ειρηνική ζωή, η οποία, δυστυχώς, δεν εκράτησε παρά ολίγους μήνας. Διότι τον Απρίλιο άρχισε ο λεγόμενος Εμφύλιος Πόλεμος. Ο οποίος δεν είναι εμφύλιος πόλεμος, και για την ιστορία είναι ο Συμμοριτοπόλεμος.

Στην αρχή οι Άγγλοι, όταν άρχισε να διαλύεται ο Ελληνικός Στρατός στη Μέση Ανατολή, από τους κομμουνιστάς και από τους αποτάκτους των κινημάτων του ’33 και ’35, έκαναν το κορόιδο, οι Άγγλοι, και πήγαν με αυτούς. Εγώ, που δεν ήμουν με αυτούς και ήμουν εθνικόφρων, και ήθελα μόνο ελληνικό στρατό για την Ελλάδα και τίποτε άλλο, βρέθηκα εξόριστος στο Σουδάν, με άλλους τριακόσιους. Από ποιους; Από τους Άγγλους. Οι Άγγλοι μάς στείλανε εξορία. Εγώ πήγα εξορία από τους Άγγλους. Οι Άγγλοι μάς ξαναφέρανε όμως… Οι Άγγλοι μάς ξαναφέρανε όταν η Ελληνική Ταξιαρχία την τελευταία ώρα του πολέμου του ’44 τον Απρίλιο, ενώ έφευγε για το ιταλικό μέτωπο, εστασίασε έξω από την Αλεξάνδρεια και διελύθη. Κατόπιν, οι Άγγλοι πήγαν με τα τεθωρακισμένα, τους περικυκλώσανε, τους αποκλείσανε και τους κλείσανε στο στρατόπεδο και φέρανε μέσα από το Σουδάν και όλους τους άλλους και κάνανε εκεί την Ταξιαρχία και τη σύμβαση του Ρίμινι και τον Ιερό Λόχο.

Ίσως στην αρχή να το υπέθαλπαν, αλλά στο τέλος… Γιατί τότε; Διότι δεν μπορούσαν να κάνουν και αλλιώς. Διότι ήταν σύμμαχοι με τους Ρώσους[705]. Και χάριν της συμμαχίας με τον Στάλιν και με τον ρωσικό στρατό, που πολεμούσαν στην Ευρώπη, κάνανε το κορόιδο. Αυτοί που μας στείλανε εμάς εξορία και επαναστατούσαν και είχαν διαλύσει τον Ελληνικό Στρατό, ήταν κομμουνισταί και δεν μπορούσαν οι Άγγλοι να τους χτυπήσουν, και κάνανε το κορόιδο. Αλλά όταν είδαν και απόειδαν και δεν έμεινε τίποτε από τον Ελληνικό Στρατό, τότε πια είπανε «ως εδώ και μη παρέκει». Τους κλείσανε φυλακή αυτούς όλους, φέρανε εμάς από την εξορία, μαζέψαμε ό,τι μπορούσαμε να μαζέψουμε, κάναμε επιλογή και βάλαμε την Ταξιαρχία

---

[704] Διετέλεσε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος (1922-1949) Αντιβασιλεύς και Πρωθυπουργός της Ελλάδας (1944-1946). Βλ. Μιχαηλάρης Π., «Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός», στο: *Πρόσωπα του 20ου αιώνα. Έλληνες που σημάδεψαν τον 20 αιώνα*, εκδ. Τα Νέα-Νέα Σύνορα Λιβάνης, Αθήνα, 2000, σσ. 83-88. Για την παράδοση της σημαίας βλ. Παράρτημα, Εικόνα 47.

[705] Βλ. Αγγελόπουλος Α.Θ., *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των Συμμάχων*, Παρουσία, 1995[4], κεφ. 15 «Η στάση Συμμάχων και Ελλήνων», σσ. 142-157 κ.ε.

που πήγε στο Ρίμινι και φτιάξαμε και τον Ιερό Λόχο των 1200, εκ των οποίων… Εκεί φτιάχτηκε ο Ιερός Λόχος. Ο Ιερός Λόχος ιδρύθηκε κατά πρώτον τον Σεπτέμβριο του 1942. Ήταν η αρχική του δύναμις 220 εκ των οποίων οι 170 ήταν αξιωματικοί και μόνο 50 στρατιώτες. Όταν εμείς, μετά τη μάχη που κάναμε, φτάσαμε στην άλλη πτέρυγα, και επρόκειτο εκεί να κάνουμε επίθεση, και ο Ρόμελ, επειδή οι Αμερικάνοι ήταν από την άλλη μεριά, στο Μαρόκο, έφυγαν 600 χιλιόμετρα δυτικά, και πήγαν στην Τυνησία και τους μπλοκάρανε εκεί. Μας απελευθέρωσαν εμάς, μας αποδέσμευσαν από την Ταξιαρχία και γυρίσαμε στο Λίβανο για να ετοιμαστούμε για άλλον πόλεμο, ορεινό. Τότε τη σκυτάλη από εμάς, από την Ταξιαρχία, την πήρε ο Ιερός Λόχος με δύναμη 220 εκ των οποίων, σας είπα προηγουμένως, 170 αξιωματικοί. Έδρασε θαυμάσια ο Ιερός Λόχος στη μάχη αυτή, μέχρι και παραδόσεως των Γερμανών στην Τυνησία. Εγύρισε στο Λίβανο, εδιπλασίασε τη δύναμη και έγιναν 400, ενετάχθη εις την Ταξιαρχία Καταδρομών των άλλων και πήγαν εις το Αιγαίο Πέλαγος να κυνηγήσουν τους Γερμανούς. Εκεί βρήκαμε τον Ιερό Λόχο όταν ήρθαμε ένα χρόνο αργότερα από το Σουδάν.

Δεν είχαμε εκπαίδευση καταδρομών, την κάναμε εκεί κάτω. Εκεί έγινα αλεξιπτωτιστής. Αλεξιπτωτιστής έγινα όταν γύρισα από το Σουδάν και ενετάχθην στον Ιερό Λόχο. Μας εκπαίδευαν ένα μήνα. Έπεσα με αλεξίπτωτο έντεκα φορές. Εκ των οποίων τη μία νύχτα. Στην περιοχή του Λιβάνου. Σε μία ερημική περιοχή του Λιβάνου. Ήταν μία δοκός μέσα στο αεροπλάνο το πολεμικό και ήμασταν ο ένας με τον άλλον εις φάλαγγα. Στη δοκό αυτή είχαμε το αλεξίπτωτο κρεμασμένο στην πλάτη σαν γυλιό και είχε έναν χαλκά, έναν κρίκο κρεμασμένο σε έναν ιμάντα. Αυτό τον κρίκο τον βάζαμε στη σιδεροδοκό στο αεροπλάνο. Πιάναμε την πόρτα του αεροπλάνου όπως ήταν ανοιχτή και πετούσε το αεροπλάνο, εμείς με το «go» στα αγγλικά- φώναζε ο Άγγλος που ήταν μέσα - πηδούσαμε στο κενό. Ξετυλίγονταν ο ιμάντας, κόβονταν το σχοινάκι που ήταν στην κορυφή και ενώνονταν ο ιμάντας με την κορυφή του αλεξιπτώτου και έβλεπες το αλεξίπτωτο σαν μια μεγάλη ομπρέλα επάνω από το κεφάλι, αφού αισθανόσουν έναν κλονισμό και ένα χαστούκι από τον αέρα στο μάγουλο, μετά αιωρούμουν στη γη. Πτήση στο κενό. Καμιά τρακοσαριά, με τετρακόσια μέτρα μέχρι να ανοίξει το αλεξίπτωτο. Το αλεξίπτωτο άνοιγε στα πενήντα μέτρα. Τον υπόλοιπο χρόνο κατεβαίναμε σιγά-σιγά με το αλεξίπτωτο, αλλά δεν καταλαβαίναμε ότι κατεβαίναμε. Μας φαινόταν ότι η γη ανεβαίνει. Εμείς στεκόμαστε και η γη ανέβαινε όσο πετάγαμε και κάναμε την τούμπα που μας είχαν μάθει για να μην τσακιστούμε. Διότι πέφταμε, προσγειωνόμαστε με ταχύτητα δρομέα εκατό μέτρων. Η προσγείωσις του αλεξιπτωτιστού γίνεται με ταχύτητα δρομέα εκατό μέτρων. Αυτή η ταχύτητα είναι έντεκα δευτερόλεπτα τα εκατό μέτρα. Ένας δρομέας που τρέχει τα εκατό μέτρα, αθλητής, 10-11 δευτερόλεπτα κάνει τα εκατό μέτρα. Το

ρεκόρ είναι 9,5 δευτερόλεπτα περίπου. Και με τέτοια ταχύτητα δρομέα…Σε όλες τις πτώσεις μας δεν χτύπησα, ευτυχώς. Ήταν η εκπαίδευσή μας εντατική, πηδάγαμε από κάτι πατάρια ψηλά 30-40 μέτρα, σιγά-σιγά. Μεγάλη εκπαίδευση.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πείτε μας ένα περιστατικό από τη Μέση Ανατολή που σας έχει μείνει στο μυαλό πολύ χαρακτηριστικά.

Ιωάννης Λέττας: Τι να σας πω… Οι σφαίρες που έχω ακούσει να περνούν από τα αυτιά μου, ακόμη σφυρίζουν στα αυτιά μου. Ακόμη και τώρα τις ακούω να σφυρίζουν. Μία σφαίρα που τρύπησε την επωμίδα από το σακάκι, από το πουκάμισο και το είχα μέχρι προ χρόνων. Το έχασα τελικά. Έγινε σεισμός, το σπίτι αυτό είχε βουλιάξει, όλη η γειτονιά εδώ. Και ένα άλλο. Στο *Ελ Αλαμέιν*. Έτυχε μία μέρα ήμουν διμοιρίτης και ήμουν όρθιος έξω από ένα χαράκωμα. Όρθιος. Είχα βγει από το χαράκωμά μου, ησυχία και βγήκα να πάρω αέρα. Καμιά 100 μέτρα πιο πέρα ήταν η έδρα του Τάγματος. Ήμουν στο 1^{ο} Τάγμα 1^{ης} Ελληνικής Ταξιαρχίας, Διοικητής Διμοιρίας. Πιο πέρα ήταν ο σταθμός του Τάγματος και από έξω ήταν ένας λοχαγός, Λαναράς Αθανάσιος, ο οποίος μετά έγινε Διοικητής Στρατιάς, αργότερα. Αυτός μόνο ξέρει το περιστατικό. Το είδε ζωντανό. Ποιο ήταν το περιστατικό; Ήρθε ένα βλήμα πυροβολικού γερμανικό από την απέναντι μεριά από τον εχθρό. Χτύπησε στα πενήντα μέτρα, δεν πρόλαβα να καταλάβω τι έγινε, δεν ακούστηκε τίποτε. Πήδηξε σαν μπάλα, ήρθε τέσσερα μέτρα στα πόδια μου και δεν έσκασε. Και εγώ καθόμουν και το έβλεπα. Το είδε ο λοχαγός από πέρα και όποτε με έβλεπε από τότε και συναντιόμασταν μου έλεγε «Ρε Γιάννη, ακόμη ζεις;». Αυτό μου έλεγε. Βλήμα πυροβόλου, δεν έσκασε ευτυχώς. Ήμουν τυχερός, τύχη βουνό. Πώς επιβιώσαμε δεκαεννιά χρόνια πόλεμο![εννοεί και τον εμφύλιο]. Σας είπα, οι σφαίρες στα αυτιά μου ακόμη σφυρίζουν.

Τρώγαμε όλο κονσέρβες συνέχεια, νερό… Μας το φέρνανε με βαρέλια το νερό… Στο Ελ Αλαμέιν. Καμιά φορά τρώγαμε και μαγειρευτό. Μαγειρεύανε στα καζάνια και μας φέρνανε, αλλά στην έρημο πάντα κονσέρβα. Δεν μαγειρεύαμε ποτέ. Κουνουπίδι, κουνουπίδι και κονσέρβα και τέτοια πράγματα. Όλο χοιρινά λίπη και τέτοια πράγματα. Χόρτα ξερά, καρπούς ξερούς, τέτοια πράγματα.

Θυμάμαι αυτό τον αιφνιδιασμό που τους κάναμε την τελευταία μέρα του πολέμου, την νύχτα της 1^{ης} προς 2 Μαΐου στη βορειοδυτική ακτή της Ρόδου. Τους αιφνιδιάσαμε, φτάσαμε στα τριάντα-σαράντα μέτρα απόσταση, έρποντας, κάναμε μία δύο ώρες έρποντας σιγά-σιγά… στα διακόσια-τριακόσια μέτρα. Σούρσιμο πηγαίναμε. Ο τρόπος ενέργειας των καταδρομών είναι ο αιφνιδιασμός. Κεραυνοβόλος ενέργεια. Φτάσαμε σέρνοντας μέχρι τα τριάντα μέτρα και με ένα σύνθημα «έφοδος» επάνω στα χαρακώματα, τους βρήκαμε στον ύπνο. Σφαγή. Ογδόντα νεκρούς από αυτούς μετρήσαμε. Από εμάς επτά τραυματίες, εν συνόλω, από

διακόσιους πενήντα που ήμασταν. Γυρίσαμε στη Σύμη κουβαλώντας τους Γερμαναράδες αιχμαλώτους και τραυματίες. Και σε πέντε μέρες, σε επτά μέρες ήρθε ο Βάγκνερ, ο Στρατηγός ο Γερμανός και…

Πολεμικά καράβια δεν είχαμε. Ο ελληνικός στόλος ήρθε όλος στη Μέση Ανατολή. Όλος στην Αίγυπτο, στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας ήταν υπό την διοίκηση των Εγγλέζων ο στόλος ο πολεμικός. Μετά την κατάληψη της Ελλάδας από τη Γερμανία ο ελληνικός στόλος έφυγε. Ένα καράβι είχε έρθει κάποτε, το «Δόξα», ένα αντιτορπιλλικό, το οποίο το τορπίλλισαν οι Γερμανοί και κατόρθωσε και έφτασε στην Αλεξάνδρεια μισό. Μισό έφτασε. Δεν το παράτησαν το φέρανε, και ήταν μάλιστα πλοίαρχος ο ναύαρχος διάσημος… μου διαφεύγει το όνομά του. Επίσης, ήρθαμε με βαρκούλες με πλωτά μέσα από το ένα νησί στο άλλο, με πλωτά μέσα. Με τον οπλισμό μας βέβαια, από νησί σε νησί, και κάναμε επιχειρήσεις καταδρομών εναντίον των Γερμανών. Αρχίσαμε από τις Κυκλάδες, Πάρο, Νάξο, αρχίσαμε από πάνω από τη Λέσβο, από τη Μυτιλήνη και φτάσαμε στη Ρόδο και σιγά-σιγά ξηλώνοντας τους Γερμανούς από το ένα νησί και από το άλλο, τους βγάλαμε από όλα τα νησιά και τους στριμώξαμε στη Ρόδο, στην Κω και στη Λέρο και κρατήσανε και τη Μήλο, οι Γερμανοί, μέχρι τελευταία ώρα του πολέμου. Γιατί; Ήταν επάνω εκεί πέρα στη Μήλο πεντακόσιοι Γερμανοί πολύ καλά οχυρωμένοι, πολλά πολεμοφόδια, πολλά τρόφιμα και ήταν ακριβώς, έλεγχαν το δρόμο Πειραιά – Κρήτη, τον οποίο ήθελαν να τον έχουν ελεύθερο οι Γερμανοί. Όσο κατείχαν την Ελλάδα και κατείχαν την Αθήνα και τον Πειραιά, για να μπορούν να επικοινωνούν με την Κρήτη, είχαν τη Μήλο ως ενδιάμεσο σταθμό και την είχαν καλά οχυρωμένη. Γι' αυτό η Μήλος κράτησε μέχρι την τελευταία ώρα του πολέμου. Δεν παραδόθηκε. Παραδόθηκε όταν παραδόθηκαν και τα Δωδεκάνησα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι ηρωική πράξη κάνατε στη Μήλο που σας έχουν απονείμει και μετάλλιο;

Ιωάννης Λέττας: Τους πολεμήσαμε, τους περικυκλώσαμε, τους πολιορκήσαμε, αλλά δεν μπορούσαμε να τους νικήσουμε, να τους κάνουμε να παραδοθούν. Παραδόθηκαν εκουσίως, όταν τελείωσε ο πόλεμος, διότι ήμασταν λιγότεροι. Εμείς ήμασταν εκατό-διακόσιοι και αυτοί ήταν εννιακόσιοι.

Οι γονείς μου ήταν στα Γιάννενα, εδώ πέρα. Εγώ δεν τους είδα τους γονείς μου, ήμουν στη Σχολή Ευελπίδων όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος. Ήμουν δευτεροετής Εύελπις και από εκεί γύρισα στην Ελλάδα μετά το τέλος του πολέμου το 1946. Επικοινωνήσαμε τρεις-τέσσερις φορές μέσω Ερυθρού Σταυρού. Με μηνύματα μέσω του Ερυθρού Σταυρού. Τρία-τέσσερα μηνύματα έστειλα εγώ και άλλα τρία-τέσσερα μηνύματα μού έστειλαν αυτοί και μου αποκρύψανε ότι είχε πεθάνει ο αδερφός μου εκείνος εκεί, μου αποκρύψανε ότι είχε σκοτωθεί

ο άλλος αδερφός μου, δεν μου τα είπαν αυτά. Για αυτόν τον αδερφό μου εδώ,[706] σας είπα πώς το έμαθα; Στον Πανάγιο Τάφο. Όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος ήμουν στη Σχολή Ευελπίδων. Η Σχολή Ευελπίδων την επομένη της 29ης Οκτωβρίου διαλύθηκε. Οι πρωτοετείς, άδεια στα σπίτια τους και μείναμε οι δευτεροετείς. Από τους δευτεροετείς, τετρακόσιους είκοσι, δώδεκα μας επιλέξανε και πήγαμε στη Μέση Ανατολή.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στη Μέση Ανατολή είδατε μετά και την κυβέρνηση που ήρθε;

Ιωάννης Λέττας: Βεβαίως. Η κυβέρνηση τότε ήταν του Εμμανουήλ Τσουδερού. Ο Τσουδερός είχε αναλάβει πρωθυπουργός από τον Κορυζή, ο οποίος είχε αντικαταστήσει τον Μεταξά. Όταν πέθανε ο Μεταξάς, ο Βασιλέας Γεώργιος, τότε, ανέθεσε εις τον Αλέξανδρο Κορυζή, ο οποίος ήταν Διοικητής Τραπέζης της Ελλάδος τότε, την πρωθυπουργία. Ο Κορυζής όταν οι Γερμανοί έφτασαν στη Λαμία, αυτοκτόνησε, δεν μπόρεσε να αντέξει και ανέθεσε τότε ο Βασιλεύς Γεώργιος εις τον Εμμανουήλ Τσουδερό, ο οποίος ήταν και αυτός τραπεζιτικός. Ο πατέρας της Βιργινίας Τσουδερού. Αυτός εσχημάτισε τότε την Ελληνική Κυβέρνηση και με αυτή κατέβηκε ο Γεώργιος στην Κρήτη και από εκεί στην Αίγυπτο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Έπρεπε να γίνει αυτό; Έπρεπε να φύγει η Ελληνική Κυβέρνηση;

Ιωάννης Λέττας: Τι να έκανε; Να καθίσει να την αιχμαλωτίσουν οι Γερμανοί; Να παραδοθεί στους Γερμανούς; Έφυγε και πήγε στην Κρήτη. Έπεσε η Κρήτη, έφυγαν και από την Κρήτη μαζί με τους Άγγλους, οι οποίοι πήγαν στον Λίβανο και η κυβέρνηση και ο Βασιλεύς ήρθαν στην Αίγυπτο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι συνθήκες είχατε στην εξορία;

Ιωάννης Λέττας: Στην εξορία… Στην εξορία ήταν δραματική η κατάσταση. Σε ένα παλιό στρώμα, σε ένα παλιοκρέβατο, απομονωμένοι εκεί πέρα με κονσέρβες, στην ερημιά

---

[706] Εννοεί τον αδελφό του, Θωμά Λέττα, ο οποίος σκοτώθηκε στη μάχη του *Μπούμπεσι* και συμπεριλαμβάνεται στους χιλιάδες άταφους νεκρούς του ελληνοϊταλικού πολέμου στην Αλβανία. Βλ. Λέττας Ιω., *Πήγα στο Μπούμπεσι, δεν βρήκα τον Θωμά, (Οι χιλιάδες άταφοι ήρωες στη Β. Ήπειρο ακόμη περιμένουν)*, Γιάννινα, Απρίλιος 2002. Βλ. επίσης ΓΕΣ, *ό.π.*, σσ. 111-116: «Επιθετικές επιχειρήσεις του Β΄ Σώματος Στρατού προς *Κλεισούρα-Τρεμπεσίνα-Μπούμπεσι* (7-25 Ιανουαρίου 1941)», όπου το *Μπούμπεσι* αναφέρεται ως *Χάνι Μπούμπεσι*, βόρεια του *Ντεσνίτσα* ποταμού. Βλ. και Κωστούλας Κ.Χρ., *Γεγονότα στο Πωγώνι 1940-41 και το Χρονικό του Ανεξάρτητου Τάγματος Δελβινακίου*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 21, Ιωάννινα 2009, σσ. 263-267. Βλ. και Λέττας Ιω., «Χιλιάδες άταφοι και λησμονημένοι ήρωες είναι ακόμη στα βουνά και περιμένουν», *Πρωινός Λόγος*, 26/10/2001, σ. 14. Πρβλ. και Γεωργούλα Ν.Στ., «Ιστορικόν της ενεργείας του 5ου Συντάγματος Πεζικού (Τρικάλων) κατά τον Πόλεμον 1940-1941», *Τρικαλινά, Ετήσιο Φιλολογικό Ιστορικό Λαογραφικό Λογοτεχνικό Περιοδικό Σύγγραμμα,* τόμ. 24, (2004), σσ. 71-94, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ) Τρικάλων, Τρίκαλα.

εννιά μήνες. Τριακόσιοι. Και γύρω-γύρω ελεύθερο. Πού να πάμε; Πού να πάμε; Ανοιχτό, ελεύθερο ήταν. Δεν είχαμε πού να πάμε στην έρημο. Πού να πάμε; Ήταν Ταγματάρχης, ένας Άγγλος Ταγματάρχης ήταν Διοικητής του στρατοπέδου μας, εκεί κάτω στην εξορία. Στο *Σάμιτ*. *Σάμιτ* θα πει κορυφή, στα αγγλικά. Επειδή ήταν οροπέδιο και το λέγανε *Σάμιτ*. Η θερμοκρασία 50 βαθμούς υπό σκιάν. Μην τα ρωτάτε… Στην Αλεξάνδρεια δεν ήταν αυτή η θερμοκρασία, αλλά στην έρημο ήταν το ίδιο. Όχι, η έρημος δεν είναι προς το Σινά, αλλά εμείς ήμασταν δυτικά της Αλεξανδρείας. Ήμασταν προς την Τυνησία, προς τη Βεγγάζη, προς την Κυρηναϊκή. Νερό στην έρημο στο Ελ Αλαμέιν ένα υφάλμυρο νερό μάς φέρνανε και πίναμε. Εδώ βέβαια, όταν ήμασταν στον συμμοριτοπόλεμο, βρίσκαμε πηγές, πηγάδι. Δεν μας έλειπε το νερό.

Οι αντοχές μας όμως για να ήμαστε σε αυτό το Σώμα θα πρέπει να ήταν πολύ μεγάλες. Πρώτα-πρώτα έπρεπε, για να γίνεις αλεξιπτωτιστής, να γίνεις κομάντο, έπρεπε να είσαι εθελοντής. Αν δεν ήθελες, δεν πήγαινες. Δεν ήταν υποχρεωτικό. Ήμασταν όλοι εθελονταί. Και φυσικά περνούσαμε από ιατρική εξέταση αυστηρότατη σε όλα τα σημεία, σε όλα τα επίπεδα και εφόσον βρισκόμασταν υγιείς, κατατασσόμασταν εθελοντικώς πλέον. Ο Ιερός Λόχος ήταν εθελοντές όλοι, άπαντες. Γι' αυτό οι αξιωματικοί, σαν βλέπεις λοχαγό φορτωμένο με γυλιό να είναι στη γραμμή σαν στρατιώτης και διοικητής ομάδος να είναι πάλι υπολοχαγός, ήταν ομαδάρχης. Αφού σας λέω από τους χίλιους διακόσιους οι εξακόσιοι ήμασταν αξιωματικοί.

Ο λαός, όπου απελευθερώνονταν από τους Γερμανούς και πηγαίναμε, μας υποδεχόταν με ανοιχτές αγκαλιές, με φιλιά και με αγκαλιές και μας έδιναν ό,τι θέλαμε. Και στη Μυτιλήνη θυμάμαι και στη Χίο και στα Δωδεκάνησα, παντού. Όπου πήγαμε και απελευθερώσαμε τα νησιά, ο λαός μας υποδέθηκε με ανοιχτές αγκάλες.

Την Κατοχή εγώ δεν την έζησα, δεν τη γνώρισα την Κατοχή. Με Ιταλούς βρεθήκαμε στο Ελ Αλαμέιν σε μία νυχτερινή επίθεση, φάτσα-φάτσα στα δεκαπέντε-είκοσι μέτρα, αλλά υποχώρησαν οι Ιταλοί, τράπηκαν σε φυγή και δεν πέσαμε αγκαλιά. Πιο ήπιοι βέβαια. Οι Γερμανοί δεν πιάνονταν αιχμάλωτοι, προτιμούσαν να πεθάνουν. Κάναμε μία επιχείρηση ένα βράδυ, μία καταδρομή, νυχτερινή περίπολος καμιά τριανταριά άνδρες με αξιωματικούς επικεφαλής, ήμουν αξιωματικός, να χτυπήσουμε ένα γερμανικό φυλάκιο με εντολή και αποστολή να συλλάβουμε οπωσδήποτε Γερμανό ζωντανό και να τον φέρουμε… Τον ζητούσαν οι Άγγλοι για πληροφορίες. Και πράγματι το επιτύχαμε και συλλάβαμε Γερμανό. Έναν Γερμαναρά θηρίο, τον πιάσαμε, τον σύραμε και τον φέραμε στο στρατόπεδό μας στο Τάγμα. Όταν φτάσαμε στο σταθμό, που ήταν μία γούρνα και από πάνω είχε μπετόν εκεί πέρα και μαζευτήκαμε ο Διοικητής του Τάγματος, κάνα δυο-τρεις-τέσσερις αξιωματικοί, πέντε, τον

είχαμε συλλάβει και ο Γερμαναράς μπροστά… Κάποια στιγμή ο Γερμαναράς με κοιτάζει και βάζει τα γέλια. «Χα, χα, χα». Γυρίζει κάποιος και του λέει στα γερμανικά «γιατί γελάς;», «γιατί, λέει, σκέφτομαι, που θα ήταν τώρα ο αξιωματικός» και έδειξε εμένα, «εάν δεν είχε πάθει εμπλοκή το όπλο μου». Το θυμήθηκα αυτό. Ήταν ο Θεός μαζί μου, αλλιώς δεν επιβίωνα ύστερα από τόσο πόλεμο. Ο Γκάτζαρος[707]…,τον ήξερα, ήμασταν φίλοι, συνεργαστήκαμε, τον ήξερα πολύ καλά, είχαμε σχέσεις φιλικές, συνεργασία…που είπε ότι είδε την Παναγία. Δεν αποκλείεται ο άνθρωπος να είχε όραμα. Δεν αποκλείω τίποτε. Διότι ήταν και πολύ θρήσκος, πολύ καλός χριστιανός. Βαθύς χριστιανός. Ήμασταν σαν αδέρφια με τους άλλους αξιωματικούς. Μας ένωνε ο κοινός κίνδυνος, ο κοινός αγώνας, ο κοινός πόθος. Πού να θυμηθώ τώρα. Όλοι έχουν αναμνήσεις. Ο καθένας έχει τα δικά του. Δεν υπάρχει κανένας που να έχει πολεμήσει τόσο πολύ και να μην έχει κάτι τι προσωπικό. Δεν σκεφτόμαστε τίποτε άλλο εκείνη τη στιγμή, παρά την πατρίδα. Τίποτε άλλο. Δεν λογαριάζαμε το τομάρι μας, τη ζωή μας δεν την υπολογίζαμε καθόλου. Επιβιώσαμε ως εκ θαύματος από τον Θεό. Το ότι ζω είναι θαύμα.

[707] Για το όραμα του Νικολάου Γκατζάρου βλ. μαρτυρία Δημητρίου Μητροπολίτου Αργυροκάστρου.

7.28 Λιώλη Δήμητρα-Ανδρεάδη Ελένη-Γιωργάκη Μαριάνθη

ΛιώληΔήμητρα

Χρονολογία γεννήσεως: 1926
Χρόνος καταγραφής: 27/3/2008
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Βούρμπιανη Κόνιτσας
Ιδιότητα: Οικιακά

Ανδρεάδη Ελένη

Χρονολογία γεννήσεως:1930
Χρόνος καταγραφής: 27/3/2008
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ζάκυνθος
Ιδιότητα: Οινοποιός

Γιωργάκη Μαριάνθη

Χρονολογία γεννήσεως:1931
Χρόνος καταγραφής: 27/3/2008
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ασημοχώρι
Ιδιότητα: Οικιακά

Ελένη Ανδρεάδη: …Κλείναμε και τις χαραμάδες από τα παράθυρα, όποτε έρχονταν τα αεροπλάνα, να μην γινόμαστε στόχος. Για να μην φαίνεται το φως. Ναι, και ρίξουν καμιά βόμβα. Το βράδυ για να μην φαίνονται τα φώτα που είχαμε αναμμένα μέσα. Λάμπες είχαμε.

Δήμητρα Λιώλη: Εμείς τότε, στα χωριά τα δικά μας δεν υπήρχε ρεύμα. Ούτε στο *Κάντσικο*. Ο γαμπρός μου ήταν δασικός εκεί. Το *Κάντσικο* το ξέρω καλά εγώ. Το 1940 ήμουν 14 χρονών. Είμαι γεννημένη το 1926, 26 Οκτωβρίου. Γι' αυτό και με βγάλανε Δήμητρα. Ενώ εγώ, επειδή λέγανε και τους δύο παππούδες μου Δημήτρη, και τον έναν τον παππού και τον άλλον, νόμιζα ότι με βγάλανε από τους παππούδες Δήμητρα. Δεν θυμόταν η μάνα μου, αλλά η αδερφή μου μού είπε ύστερα η μεγάλη «εσύ γεννήθηκες την ημέρα του Αγίου Δημητρίου».Ζούσαμε στα χωριά, τότε, ήσυχα. Στην *Βούρμπιανη Κονίτσης*. Δήμος Μαστοροχωρίων είναι αυτά. Αλλά ζούσαμε μία ήσυχη ζωή. Είχαμε τα κτήματα, κατσίκες, αυτά… Οι άνδρες ήταν ταξιδευόμενοι στα χωριά μας. Δεν είχε δουλειά για τους άνδρες. Όλοι ήταν κτίστες, μαστόροι που τους λέγανε, γιατί οι μαστόροι της *Κονίτσης* ήταν ξακουσμένοι. *Βούρμπιανη*, *Πυρσόγιαννη*… γι' αυτό τα λέγανε *Μαστοροχώρια*. Γιατί λέγανε «ποιος έχτισε τον κόσμο;», οι Βουρμπιανίτες και οι Πυρσογιαννίτες. Οι Βουρμπιανίτες λέγαμε εμείς, οι Πυρσογιαννίτες λέγανε αυτοί. Ήταν δηλαδή όλοι κτίστες. Ξεκίναγαν από τον Μάρτη, φεύγανε ταξίδι και πηγαίνανε μπουλούκια-μπουλούκια τα λέγανε τότε. Δηλαδή παρέες-

παρέες, τότε τα λέγανε μπουλούκια-μπουλούκια, παίρνανε και παιδιά μετά να τους βοηθήσουν. Πηγαίνανε σε διάφορα χωριά, εδώ στα Γιάννενα, παντού εξαπλωμένοι είναι. Οι χωριανοί μας είναι παντού εξαπλωμένοι. Τα Χριστούγεννα γυρίζανε. Δούλευαν όλο το καλοκαίρι και τα Χριστούγεννα γυρίζανε στο χωριό πάλι. Άλλοι γυρίζανε, άλλοι δεν γυρίζανε. Κάνανε Χριστούγεννα μέχρι τις Αποκριές, απόκρευαν και έφευγαν πάλι. Και εξαπλώνονταν σε όλη την Ελλάδα. Αυτή ήταν η ζωή τους.

Ο πατέρας μου ήταν μαραγκός. Έφτιαχνε τα σχολεία, μέχρι κάτω *Φιλιάτες*, *Καναλάκι*, στην *Παραμυθιά*… Παντού πηγαίνανε. Όταν κηρήχθηκε ο πόλεμος ο πατέρας μου δεν ήταν στο χωριό. Ναι, και την Δευτέρα κηρύχθηκε ο πόλεμος, αλλά ήταν μια βραδιά που έριχνε τέτοια βροχή, τέτοια μπουμπουναριά… Τέσσερις η ώρα κηρύχθηκε ο πόλεμος, το πρωί. Και μπουμπούναγε, λέγαμε είναι μπουμπουναριά. Στις τέσσερις η ώρα όμως άρχισαν τα κανόνια. Οι Ιταλοί νόμιζαν ότι θα χτυπήσουν από το *Φιλιάτι*, αυτή την οροσειρά, γιατί από το *Φιλιάτι* μέχρι τον *Γράμμο* είναι μία οροσειρά. Νομίζανε ότι θα χτυπήσουν εκεί και όλα τα στρατεύματα τα είχαν εκεί. Ενώ εδώ εμείς στα σύνορα τα δικά μας, γιατί εμείς τα σύνορα τα δικά μας με την Αλβανία δυο ώρες είμαστε με τα πόδια. Είμαστε κοντά. Εδώ είχαν διμοιρίες. Από μια διμοιρία το κάθε φυλάκιο. Κάθε ένα χιλιόμετρο, κάθε δύο χιλιόμετρα είχαν από ένα φυλάκιο αλλά από μια διμοιρία. Έτυχε στους *Χιονιάδες*[708] επάνω που ήταν μία διμοιρία, ακριβώς εκεί που χτύπησαν, ήταν μία διμοιρία και έτυχε τα παιδιά που ήταν εκεί πέρα, οι στρατιώτες, ήταν όλοι από το χωριό μας. Ήταν όλοι από το χωριό μας. Αφού τους είχαμε στείλει τότε, γιατί ήταν ένας πρώτος ξάδερφος της μάνας μου, ήταν ο γαμπρός μου, της Λαμπρινής ο άνδρας, ήταν όλοι και όπως είχαμε κάνει εμείς, γιορτάζουμε του Αγίου Δημητρίου, είχαμε κάνει πίτες, κρεατόπιτες τέτοια πράγματα και τους στείλαμε να φάμε. Σηκωνόμαστε, γιατί ήταν το μπουμπουναριό και έβρεχε όλη τη νύχτα κατακλυσμό, τέσσερις η ώρα και μετά σταμάτησε η βροχή. Και έριξαν κανόνια, αλλά εμείς νομίζαμε ακόμη ότι είναι τα μπουμπουνητά. Σηκωθήκαμε έξι η ώρα το πρωί για να βγάλουμε τα ζώα, είχαμε τσομπαναραίους, είχαμε γελαδαραίους και βγάζαμε τα γίδια, τα μάζευε ο τσομπάνος κάθε μέρα και μετά βγάζαμε τα γελάδια. Έχουμε την εκκλησία, την Παναγία, εκεί ήταν μια μεγάλη πεδιάδα. Τώρα την μίκρυναν. Εκεί βγάζαμε τα γελάδια και ερχόταν ο γελαδάρης και τα μάζευε.

---

[708] Οι τεχνίτες από τα Μαστοροχώρια στρατεύτηκαν κατά κανόνα στο Ανεξάρτητο Τάγμα Κονίτσης. «Πρώτο νεκρό του πολέμου» θεωρούν στην Πυρσόγιαννη τον οργανοπαίχτη Σωτήρη Χαλκιά, ετών 25, στο φυλάκιο [της προκάλυψης] πάνω από τους Χιονιάδες τις πρώτες πρωινές ώρες της Δευτέρας 28ης Οκτωβρίου 1940.

Μόλις τότε ακούσαμε ότι κηρύχτηκε ο πόλεμος και ότι αυτά είναι κανόνια. Κηρύχθηκε ο πόλεμος, άρχισε η επιστράτευση, έφυγαν οι νέοι για να πάνε στρατιώτες. Ήταν αξιωματικός ο Καντάρας[709], αυτός ήταν επικεφαλής σε αυτά τα φυλάκια όλα. Αυτός τι έκανε; Αλλά ευτυχώς κόντεψαν να τους πιάσουνε στον ύπνο, τα παιδιά που ήταν εκεί η διμοιρία οι Ιταλοί. Πήγαν χτύπησαν το φυλάκιο, ήταν δώδεκα άτομα όλα-όλα, Έλληνες που φύγανε στρατιώτες. Αλλά πρόλαβαν και έφυγαν. Μόνο ένας τραυματίστηκε και αυτό τον τραυματία τον πήραν οι Έλληνες πάλι. Ο Καντάρας τους είπε «οπισθοχώρηση αμέσως». Οπισθοχώρησαν, έφυγαν κάτω κατά τα χωριά τα άλλα. Στον *Σαραντάπορο* κάτω να πάνε για *Επταχώρι*. Έφυγαν αμέσως. Ο Καντάρας πάντως έφυγε ο τελευταίος. Ερχόταν μέσα στο χωριό, πήγαινε προς τα πάνω πάλι. Έλεγε «ουυυ… να δείτε γέμισε η ποταμιά Ιταλούς. Σκοτώσαμε τους Ιταλούς, τους νικήσαμε». Και πού οι Ιταλοί; Ο στρατός κόντευε να φτάσει στο *Επταχώρι*. Και ως το βράδυ, επτά η ώρα, έξι η ώρα, ήρθαν οι Ιταλοί μέσα στο χωριό. Έφυγαν όλοι και ήρθαν μέσα στο χωριό[710]. Και οι κοπέλες κρύφτηκαν οι μεγάλες. Εμείς ήμασταν κρυμμένες. Και εγώ που ήμουν δεκατεσσάρων χρονών ακόμα, φύγαμε, γιατί εμείς το σπίτι μας είναι στο δρόμο τον κεντρικό και εμείς πήγαμε σε μια θεία μας και κρυφτήκαμε.

Τα σπίτια ήταν κλεισμένα, δεν άνοιγαν. Χτύπαγαν τις πόρτες, για να μπουν, αλλά δεν μπήκαν. Όταν πρωτομπήκαν δεν έκαναν ζημιές. Κυνηγούσαν το στρατό. Έπιασαν όλο το χωριό, είδαν δεν βρήκαν τίποτε, φύγανε και κυνηγήσανε το στρατό. Πήγαν μέχρι το *Επταχώρι*. Εκεί όσο να πάνε στο *Επταχώρι* τότε ήρθε ενίσχυση, έγινε η επιστράτευση μέσα σε δυο-τρεις μέρες, ήρθε η ενίσχυση και τους σταμάτησαν εκεί στο *Επταχώρι*[711] ύστερα. Εκεί

---

[709] Για τον Καντάρα βλ. και Διαμαντής Κ.Απ., *Μνήμες. Πόλεμος και Κατοχή. Πάπιγκο 1940-1944*, Έκδοση Διαχειριστικής Επιτροπής Κληροδοτήματος Μιχαήλ Αναγνωστοπούλου, Ιωάννινα 2006, σ. 30. Βλ. και Κοκοβέ Α., *Χαρίλαος Πρωτοσυγκέλλου. Δημοδιδάσκαλος (1907-1994)*, Ιωάννινα 2006. Η κόρη του, Ελένη Καντάρα, μας επέδωσε το ημερολόγιο του πατέρα της Δ. Καντάρα, το οποίο έχει δημοσιευθεί στο περιοδικό *Κόνιτσα*, (τ. 64) ως «Ημερολόγιο 1ου Λόχου του Ανεξαρτήτου Τάγματος Κονίτσης κατά τας επιχειρήσεις του Ελληνοϊταλικού πολέμου του 1940».

[710] Για την εισβολή των Ιταλών στην *Βούρμπιανη* βλ. το σχετικό δημοσίευμα του Νικ. Ρεμπέλη «Η εισβολή των Ιταλών στην Βούρμπιανη (29 Οκτωβρίου 1940)», *Κόνιτσα*, τ. 64, όπου καταγράφεται ο διάλογος του Διοικητή της 3ης Μεραρχίας Αλπινιστών «Τζούλια», στρατηγού Τζιρότι, με τον Δάσκαλο του χωριού, στα ιταλικά, ο οποίος, αφού εξήρε την καταγωγή και τον πολιτισμό των Ελλήνων, έδωσε την παρακάτω απάντηση: *«Με ρωτήσατε γιατί κάνουμε πόλεμο εναντίον της πατρίδας σας. Να, άκουσε: Πολλά πλοία μας, που περνούσαν από το Πρίντεζι στην Αυλώνα, βυθίζονταν από αγγλικά υποβρύχια. Και βέβαια αυτά τα υποβρύχια δεν είχαν τις βάσεις τους στη Μάλτα ή στο Γιβραλτάρ, αλλά σε γειτονικά ελληνικά λιμάνια»*.

[711] *«…Από την πρώτη κιόλας μέρα του πολέμου διαπιστώνεται έλλειψη πυρομαχικών. Ο Δαβάκης αναγκάζεται να μαζέψει και να μοιράσει στους λόχους σφαίρες από τα όπλα των γραφέων, των μαγείρων και των ημιονηγών*. Βλ. Κόκκινος Δ., *Οι Δύο Πόλεμοι. 1940-1941*, Αθήνα 1946 και Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής*

τους σταμάτησαν ύστερα. Εκεί τους σταμάτησαν λίγο. Μετά από οκτώ μέρες όμως άρχισαν και τους πήραν σβάρνα τους Ιταλούς οι Έλληνες και οπισθοχωρούσαν οι Ιταλοί ύστερα. Τότε έμπαιναν μέσα στα σπίτια, ό,τι έβρισκαν, δεν άφηναν τίποτε. Οι Ιταλοί. Οι Γερμανοί δεν ήρθαν. Εμάς στο χωριό μας μέσα Γερμανοί δεν μπήκαν. Ναι, μετά από επτά- οκτώ μέρες έγινε η οπισθοχώρηση των Ιταλών μετά. Οι κοπέλες κρυμμένες, αλλά οι γριές έβγαιναν. Έμπαιναν μέσα στα σπίτια, ό,τι έβρισκαν… Εγώ θυμάμαι είχαμε ένα ντουλάπι εκεί στην κουζίνα, είχαμε το λάδι, τρόφιμα, ως και τσίπουρο και όλα αυτά τα πήραν, δεν άφησαν τίποτε. Ήταν και η γιαγιά μου, ήταν και η Αλεξάνδρα, πιο μικρή η Αλεξάνδρα και ήταν στο σπίτι, και τους λέει «αφήστε μου λίγο λάδι για το παιδί». Μπα… τα πήρανε, δεν άφησαν. Κυνηγούσαν να πάρουν τα ζώα. Τα γαϊδούρια και τα μουλάρια που είχε ο κόσμος για να μεταφέρουν ό,τι μπορούσαν. Αλλά ήταν νηστικοί. Ήταν σκισμένοι, εξαθλιωμένοι, ό,τι να βρουν να φάνε, θέλανε να φάνε. Αφού πήγε η μάνα μου να κρύψει τα γίδια, έβγαλε τα γίδια και τα πήγε, είχαμε ένα λάκκο εκεί δίπλα και πήγε να τα βαρέσει «όχι γίδια… ντώσε γομάρι, γομάρι θέλουμε». Δηλαδή το γαϊδούρι θέλουμε για να το φορτώσουμε. Έφυγαν όμως. Μπήκε ο στρατός μετά από την Πάτρα, καλά έπιασε χειμώνας. Προχώρησαν οι Έλληνες.

Ο Καντάρας έφυγε μετά, δεν ξέρουμε πού ήταν. Έφυγε από το χωριό τότε. Ήταν από τα ονόματα αυτός, αλλά μετά πού τον πήγανε, δεν θυμάμαι καθόλου. Του λέγανε εκεί πέρα, του είχαν βγάλει ένα ποιηματάκι: *«Και ο λόχος του Καντάρα πολεμούσε στην αντάρα»*[712]. Ανάμεσα είχαμε βγάλει τα παιδιά, είχαμε τον Χριστόφορο τον Νούσια, έναν άλλο, «βρήκε το λαγό και τον πέρασε Ιταλό»… Λέγανε διάφορα. Εκεί που καθόταν στα φυλάκια βγάζανε ποιήματα και

σύρραξης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 34. Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994, σ. 13. *«…Την τέταρτη μέρα του πολέμου η Πίνδος είχε αδειάσει από τον ελληνικό στρατό και το Γενικό Επιτελείο ομολογεί ότι το βράδυ της 31.10.1940 «επί της Πίνδου ουδέν φίλιον τμήμα υπήρχεν, ίνα αντιτάξει αντίστασιν εις τον εχθρόν, πλην του μόλις αφιχθέντος εις Επταχώριον μισού τάγματος. Περί των δυνάμεων του εχθρού και των κατευθύνσεων αυτού ουδεμία υπήρχε πληροφορία…»*. Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *ό.π.*, σ. 16.

712 Για τον ηρωισμό του λοχαγού Καντάρα καθώς και λεπτομέρειες για την περιοχή δράσης του βλ. Γιαννακόπουλος Α., *Πίνδος 1940-Αλήθειες που δε γράφτηκαν για τον πόλεμο 1940*, εκδ. Βασιλείου Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1972. Στο βιβλίο περιέχεται πρωτότυπο αρχειακό υλικό με πλήθος στρατιωτικών διαταγών του Δαβάκη. Ενδεικτικά παραθέτουμε την παρακάτω, η οποία αφορά την προετοιμασία της επίθεσης κατά των Ιταλών στη Φούρκα: *«Αριθμός 6, ώρα 15.40΄, 1-11-40. Ταγματάρχην Καραβίαν και Λοχαγόν Καντάραν. Ο λοχος Καντάρα να προωθηθή επί της οδού προς Φούρκαν, αφήνων εν ανάγκη δύο διμοιρίας εις ας θέσεις ευρίσκεται, να καταλάβει θέσεις όπου ευρίσκεται ήδη διμοιρία του ΙΙ)4 λόχου, προπαρασκευάζων κίνησιν προς Φούρκαν και συνδεόμενος δεξιά με 7ον λόχον και αριστερά με λόχον Δροσοπούλου (Σ.Σ. της Ι)4 διλοχίας»*.Βλ.Παράρτημα εικ.27.

τραγουδούσανε τα παιδιά. Προχώρησαν οι Έλληνες, αλλά έπιασε ο χειμώνας, δεν μπορούσαν μετά να μεταφέρουν γιατί τα πυροβόλα τα ορεινά τα πήγαιναν οι στρατιώτες και με τα ζώα. Τρόφιμα δεν είχαν. Δεν είχαμε δρόμους εμείς. Είναι ανηφόρα, είναι δάση. Τότε μάζευαν τις γυναίκες, τις φόρτωναν πολεμοφόδια και πηγαίνανε στην Αλβανία. Η μάνα μου πάει πολλές φορές. Όχι μόνο η μάνα μου, όλες οι γυναίκες του χωριού. Αυτή την εικόνα τη θυμάμαι και γι' αυτό λένε ότι στη *Φούρκα* που γιορτάζουνε του Αη Λιως, αλλά γιορτάζουν τη γυναίκα της Πίνδου. Από αυτό γιορτάζουν τη Γυναίκα της Πίνδου. Φορτώνανε… Εμείς πλέκαμε πουλόβερ, κάλτσες να τα στείλουμε στο στρατό. Ζυμώναμε ψωμιά, ζυμώναμε αυτά… και τα έπαιρναν οι γυναίκες και πολεμοφόδια και τρόφιμα, φορτωμένες[713], γιατί ζώα πόσα να έχουν… Αυτοκίνητα αποκλείεται. Αφού σου λέω τα ορεινά τα πυροβολικά τα πηγαίνανε, τα τραβούσανε με τα ζώα. Για μεγάλη ταλαιπωρία εκεί πέρα. Θυμάμαι πολλές φορές τη μάνα να φορτώνεται. Πολλές! Όλο το χειμώνα. Περνάγανε *Ασημοχώρι*, πηγαίνανε *Χιονιάδες* και ακριβώς εκεί ήταν η *Μπάντρα*. Από τους *Χιονιάδες* επάνω λέγεται *Μπάντρα* εκείνο το βουνό. Εκεί χτυπήθηκε πρώτα-πρώτα. Εκεί χτύπησε ο πόλεμος πρώτα. Γιατί είχαν κατασκοπία οι Ιταλοί και κατάλαβαν ύστερα ότι από εδώ ήταν αδύναμο το μέρος. Γι' αυτό χτυπήσανε από εδώ. Από την *Ερσέκα* πίσω, από αυτό το βουνό από τη *Μπάντρα* είναι η *Ερσέκα*, η *Κολώνια* που το λένε. Το *Λεσκοβίκι* βέβαια είναι λίγο πιο αριστερά, αλλά ήταν η *Ερσέκα* εκεί και τα πήγαιναν ως εκεί, ώσπου να βρούνε τον στρατό. Από εκεί ύστερα πήγαιναν με αυτοκίνητα, ξέρω 'γω… Πήγαιναν τη μία την ημέρα, γυρίζανε την άλλη. Περπατούσαν… Δώδεκα και δεκαπέντε ώρες δρόμο… Βέβαια. Από το *Κάντσικο* τα φέρνανε στην *Βούρμπιανη* που λέει ο λόγος. Η *Βούρμπιανη* τα πήρε και τα πήγαινε επάνω. Είχαν και ανταπόκριση έτσι. Όλες οι γυναίκες. Γι' αυτό είναι η Γυναίκα της Πίνδου.

Θυμάμαι τις άλλες γυναίκες να πλέκουν. Έκαναν κάλτσες, γάντια… Με τις βελόνες. Καλά, βελόνες τώρα τις λένε, «κλέκες» λέγαμε εμείς. Κάναμε κάλτσες.

Οι Ιταλοί φύγανε. Ξαναγύρισαν οι Ιταλοί πάλι[714]. Φοβόμασταν οι γυναίκες. Στην αρχή φοβόμασταν γιατί ήταν γυναικάδες. Είχε ακουστεί αυτό. Ένας χωριανός μας είπε, που μάζευε κορίτσια… Αλλά αυτοί δεν πείραζαν… Ξαναγύρισαν πάλι με τους Γερμανούς, αλλά οι

---

[713] Βλ. και το σχετικό πρωτοσέλιδο της εποχής «Ελληνίδες χωρικαί μετέφερον ηρωικώς πυρομαχικά και τρόφιμα εις τα προκεχωρημένα φυλάκια των κορυφογραμμών», *Αθηναϊκά Νέα*, 11/11/1940, αρ. φύλλου 3329.

[714] Εννοεί την εγκατάσταση των Ιταλών στην περιοχή ως ζώνη κατοχής, μετά την εισβολή των Γερμανών. Για τον διαμελισμό της Ελλάδος στις τρεις ζώνες κατοχής (Ιταλία-Γερμανία-Βουλγαρία) βλ. Γρηγοριάδης Φ., *Γερμανοί. Κατοχή. Αντίστασις*, Νεόκοσμος, Αθήναι 1973, σσ. 143-153. Για το Ιταλικό προβάδισμα ("*preponderanza*") στην Κατοχή βλ. Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα,* τόμ. Α΄, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1988, σσ. 83-90. Βλ. Παράρτημα, εικ. 24

Γερμανοί δεν πέρασαν στο χωριό μας. Πέρασαν από την *Ποταμιά* κάτω και πήγαν στην *Οξιά*. Στη *Βούρμπιανη* δεν πέρασαν. Αλλά οι Ιταλοί κάθισαν επτά μήνες. Οι Γερμανοί πήγαν στην *Οξιά* και δεν ξέρω πως έγινε ύστερα… Αλλά οι Ιταλοί καθίσανε, είχαν κάνει άλλα σπίτια που ήταν άδεια τα είχαν επιτάξει, είχαν κάτι σκηνές και καθόταν εδώ και εκεί, αλλά δεν πείραξαν καθόλου. Καραμπιναρία, μα ήταν και στρατός. Και τα παιδιά τα αγαπούσαν. Τους δίνανε φαγητά, τους δίνανε ό,τι είχαν. Τα παιδιά δεν τα πείραξαν. Δεν είχαμε κρούσματα καθόλου.

Ό,τι κατέδινε, κατέδινε αυτός… ένας χωριανός ήταν αυτός που κατέδινε. Αλλά πήγαινε σε άλλα χωριά μάζευε κοπέλες… Ήταν προδότης. Τις πήγαινε στους Ιταλούς. Μακριά από το χωριό μας. Από τη *Λυκόρραχη* είχαν πάει πολλοί. Με το ζόρι οι κοπέλες. Τις έπαιρνε αυτός. Ήταν ρουφιάνος αυτός. Το κεφάλι του το έφαγε από τους αντάρτες ύστερα. Τον είχαν κάνει ύστερα… Τέλος πάντων.

Οι Ιταλοί φορούσαν χακί. Είχαν… όχι χακί… νομίζω ήταν σαν της αεροπορίας το μπλε. Είχαν και καπέλο. Ήταν δίκοχα σαν τα δικά μας.

Τα παιδιά είχαν μάθει ιταλικά. Ιδίως τα παιδιά τα μικρά τα αγαπούσαν. Δεν μάλωσαν παιδιά. Ό,τι είχαν τους δίνανε, τρώγανε. Πήγαιναν και οι γριές ζήταγαν κάτι… Τώρα τα παιδιά για πείραγμα, που δεν ήταν καλές λέξεις, τις λέγανε… Πήγαιναν οι γριές λέγανε «δώσε μας εκείνο…» και λέγανε άσχημες λέξεις. Και ύστερα έφυγαν…

Η ζωή σας όταν ήταν αυτοί εκεί… οι γάμοι γινόταν κανονικά. Δεν εμπόδιζαν σε τίποτα. Στα χωράφια δεν πηγαίναμε μόνες μας, πηγαίναμε μαζί πολλές παρέα, αλλά δεν πείραξαν καθόλου.

Πόσοι Ιταλοί ήταν στο χωριό τώρα δεν θυμάμαι. Ήταν και στρατός, γιατί ήταν και εδώ στον Αη Γιάννη επάνω σε εμάς, στην εκκλησία είχαν σκηνές και καθόταν και προς τον Αη Θανάση. Παντού είχανε, αλλά δεν πείραζαν. Τους είχαμε συνηθίσει μετά και δεν φοβόμασταν καθόλου. Δεν φοβόμασταν.

Εδώ στα Γιάννενα καθόμουν σε μία θεία μου. Πάνω το σπίτι το είχαν οι Γερμανοί, κάτω εμείς οι κοπέλες. Περνούσαν αυτοί… Εδώ στην *Καλούτσιανη* που έχω συγγενείς, πήγαινα και στη θεία μου. Αλλά δεν πείραζαν. Χαμηλά τα μάτια, δεν κοιτάζανε τις κοπέλες καθόλου. Τον Γερμανό να μην τον πείραζες στον πόλεμο. Σε αυτά να μην τον πρόδινες. Μόνο αυτό. Αλλιώς δεν πείραζαν κοπέλες, γυναίκες. Πηγαίναμε, ερχόμασταν από τη *Βούρμπιανη* εδώ πέρα να πάρουμε αλάτι, να πάρουμε λάδι, πηγαίναμε με τα πόδια. Φορτωμένες ερχόμασταν από την *Βούρμπιανη* εδώ και φορτωμένες με εικοσιπέντε οκάδες. Κοιμόμασταν δηλαδή… Ξεκινούσαμε απόγευμα, μεσημέρι από εδώ, φτάναμε στο *Λυκόστομο*. Κοιμόμασταν εκεί το βράδυ. Από εκεί μετά φτάναμε *Κόνιτσα*. Ή όταν ξεκινούσαμε πρωί από εδώ, φτάναμε στο *Καλπάκι*. Κοιμόμασταν έξω στα χωράφια. Και πολλές φορές και τη νύχτα περνούσαν οι

Γερμανοί μετακινούνταν. Αυτοί με ζώα, με αυτοκίνητα περνούσαν. Μαζευόμασταν εμείς να μην μας δούνε βέβαια, αλλά δεν πείραζαν. Εμείς φορτωμένες. Και καθόλου μουλάρια. Με την πλάτη. Εδώ, η πλάτη είναι σημαδεμένη από τα σχοινιά. Πολλές φορές το κάναμε αυτό, πού να θυμηθείς τώρα… Ανεβαίναμε-κατεβαίναμε, Κάθε δέκα μέρες, κάθε… Ήμασταν πολλές γυναίκες από το χωριό. Δεκαέξι, δεκαεφτά, δεκαοχτώ χρονών κορίτσια… Από *Κόνιτσα* μετά φτάναμε *Βούρμπιανη*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Το ποτάμι πώς το περνάγατε;

Δήμητρα Λιώλη: Είχε γεφύρι. Έχει ένα γεφύρι στη *Στράτσανη* στον Πύργο πιο κάτω, είχε γεφύρι και περνούσαμε από την απέναντι μεριά από την *Πυρσόγιαννη*. Δεν ήταν αυτό το γεφύρι που είναι τώρα. Περνούσαμε το γεφύρι, ύστερα αριστερά, μετά πηγαίναμε *Πυρσόγιαννη*… Ταλαιπωρίες… Ταλαιπωρία, να φυλάξει ο Θεός τώρα. Τώρα μαζεύονται όλα αυτά. Γιατί κάποτε ο οργανισμός βγάζει. Αλλά και πάλι αντέξαμε. Ήμασταν σκληρά κόκκαλα. Να φυλάξει ο Θεός. Τρώγαμε ψωμί σκέτο. Χαρούπια… Έρχονταν από την Κρήτη. Ερχόταν ένας από την Κρήτη και έφερνε. Ξυλοκέρατα τα λένε. Τρώγαμε και ωμά, αλλά και αλεσμένο σαν το αλεύρι και το φτιάχναμε στην κατσαρόλα σαν να φάμε καλαμπόκι. Και βάζαμε και στο κρέας κυδώνια αντί για πατάτες. Είχαμε κυδωνιές.

Μαριάνθη Γιωργάκη: Μερικές χρονιές που δεν είχαμε ψωμί, έκανε ο τόπος τόσα πολλά χόρτα. Εκεί τα μάζευες, εκεί γινόταν. Τα έδινε ο Θεός. Αλλά είχαμε κήπους, είχαμε φασόλια, κάναμε δικά μας φασόλια, κρεμμύδια, λίγες πατάτες. Κάναμε και δικά μας. Είχαμε τα ζώα, τυρί, γάλα.

Ελένη Ανδρεάδη: Εγώ… έτσι περιπέτειες δεν είχαμε στην Ζάκυνθο. Ήταν τα αεροπλάνα όταν ακούγαμε, τρέχαμε γιατί ήμασταν στο χωριό, στο *Γαϊτάνι*. Και τρέχαμε και τρυπώναμε στα χαντάκια εκεί που είχαμε σπείρει σιτάρια, γιατί ήταν τον Οκτώβριο. Και τρυπώναμε και περιμέναμε. Ακουγόταν και η σειρήνα που χτύπαγε και μετά γινόταν απόλυση της σειρήνας και βγαίναμε από το καταφύγιο, από όπου είχαμε κρυφτεί. Όταν σταμάταγε η σειρήνα βγαίνανε έξω οι άνθρωποι… Όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος οι καμπάνες χτύπησαν και άρχισαν τα μεγάφωνα και λέγανε «επιστράτευση νέων ηλικιών».

Τους Ιταλούς τούς θυμάμαι, αλλά δεν είχαμε έρθει σε επαφή. Όχι. Με τους Γερμανούς, ήταν πιο αυστηροί οι Γερμανοί. Παίρνανε επιστράτευση σε αναγκαστικά έργα που έκαναν σε διάφορα χωριά. Είχαν πάρει και τον αδερφό μου. Να κουβαλάνε σε κάτι χωριά στο *Καταστάρι* που το λέμε εμείς, σε διάφορα χωριά.

Πείνα… ήταν είδος με είδος[715]. Δηλαδή δίναμε και μας έδιναν. Δίναμε και ακριβά πράγματα. Στη μαύρη αγορά[716]. Στους ιδίους που έρχονταν παρέες-παρέες. Οι Γερμανοί δεν ήθελαν τίποτα… Πώς τρεφόμαστε; Κακήν κακώς… Αλλά για πείνα, όχι, δεν θυμάμαι. Γιατί καθόμαστε τον περισσότερο καιρό, από το *Γαϊτάνι* είναι η μαμά μου και καθόμαστε στο πατρικό της που ήταν εκεί ο ξάδερφός μου, η μία της η αδερφή και η οικογένεια του και αυτοί δεν πείνασαν. Είχαν σιτάρια, ζύμωναν, δεν πεινάσαμε.

Δεν θυμάμαι κανένα περιστατικό από την παρουσία των Γερμανών που να μας ενόχλησε. Ούτε κάηκε χωριό στη Ζάκυνθο. Αντίσταση, ήταν στα βουνά οι αντάρτες. Έτσι να πείραζαν κανένα μέσα σε σπίτια, σε συνοικισμό όχι.

Στον Άγιο Διονύσιο έπεσε από έξω η βόμβα. Δεν βομβάρδισαν μέσα στο χωριό μας καθόλου. Βομβάρδισαν στη Ζάκυνθο, αλλά όχι καταστροφές. Αλλά τη θυμάμαι τη λακκούβα που είχα δει, ράγισε…

Δήμητρα Λιώλη: Καλά, λέγανε ότι είναι μία μαυροφόρα που είναι μπροστά στο στρατό. Το ακούγαμε αυτό. Η Παναγία. Πώς βρίσκονται οι εικόνες αυτές της Παναγίας μέσα στα δάση, μέσα θαμμένες; Πώς τα βρίσκουν; Πώς βρεθήκαν αυτές οι εικόνες έτσι; Να, πώς είναι τώρα στο *Πληκάτι* επάνω. Είναι η Παναγία. Αυτή η εικόνα ήταν ίση με την πόρτα. Τόσο μεγάλη και ήταν μέσα στο δάσος. Και εκεί πέρα… Έγινε ένα καντήλι. Έβλεπε το χωριό το *Πληκάτι* απέναντι στο βουνό ένα καντήλι, ένα φωτάκι τη νύχτα. «Μα τι είναι αυτό το φωτάκι; Τι είναι αυτό το φωτάκι;», λέγανε. Δεν ξέρανε. Και η εικόνα είναι τώρα. Τη βρήκανε πολλά χρόνια, πάρα πολλά πριν… Πριν γεννηθώ εγώ… Δεν θυμάμαι πότε… 16 Φεβρουαρίου την πανηγυρίζουν αυτή την εικόνα. Το αναφέρουν σαν παλιό. Αλλά είναι πολύ θαυματουργή εικόνα. Τη βρήκαν… ύστερα πάει ένας τη νύχτα, «εγώ θα πάω, λέει, να δω τι είναι αυτό το φως εκεί». Πάει, δεν βρήκε τίποτε, αλλά έβαλε ένα σημάδι. Ότι τη νύχτα εκεί ήταν το φως. Την άλλη την ημέρα πήγαν, ψάξανε και βρήκαν την εικόνα της Παναγίας. Τόσο μεγάλη… Πήγαν, είδαν μία εκκλησία μικρή, η οποία δεν τους έκοβε κιόλας… να την βάλουν δίπλα την

---

[715] Βλ. Χατζηιωσήφ Χ., «Όψεις της ελληνικής οικονομίας κατά τη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», σσ. 107-173 στα Πρακτικά του *Επιστημονικού Συμποσίου στη μνήμη Νίκου Σβορώνου*, 30 και 31 Μαρτίου 1990, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδεία (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1993.

[716] Βλ. Θωμαδάκης Σ., «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο: *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, σσ. 117-144. Βλ. και Έξαρχος Γ.Χρ., *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2007[2] , σσ. 98-99: *«Η μαύρη αγορά οργίαζε. Με μια χρυσή λίρα Αγγλίας αγόραζες δέκα οκάδες καλαμπόκι. Με ένα σακί χαρτονομίσματα αγόραζες ένα καρβέλι ψωμί. Ο πληθωρισμός κάλπαζε... Το μεγαλύτερο ελληνικό χαρτονόμισμα ήταν 100 δισεκατομμύρια δραχμές»*.

εικόνα να την περάσουν. Την βρήκανε την εικόνα, την φέρανε, την πήγαν να την βάλουν στην εκκλησία, δεν την έπαιρνε. Λέει ένας εκεί «να την κόψουμε στη μέση. Να της κόψουμε τα πόδια και να βάλουμε την εικόνα μέσα». Την έκοψαν και την έχουν τώρα από τη μέση και πάνω, αλλά αυτή η οικογένεια έχει χαθεί τελείως. Διαλύθηκε, δεν υπάρχει κανένας από αυτή την οικογένεια.

Ελένη Ανδρεάδη: Εγώ θυμάμαι πώς βαρούσαν τα κανόνια, πως ήταν οι Ιταλοί… Τα κανόνια και το πυροβολικό… μπαμ… μπουμ… Περνούσαν και οι Ιταλοί από έξω με τα καπέλα. Θυμάμαι πράσινο χρώμα. Πρασινωπή φορεσιά. Και μας έπαιρνε ο πατέρας μου, ήμασταν δεκατρία άτομα οικογένεια. Μας έπαιρνε και μας έβαζε κάτω από φαρδείς τοίχους, ούτε πόρτες, μην μπει κανένα βλήμα μέσα και μας πάρει. Και αυτοί οι Ιταλοί έβγαιναν και έπιαναν τις κότες. Πώς τις έπιαναν βρε παιδί μου… άλλο πράγμα. Μάζευε τις κότες η μάνα μου, να τις βάλουμε μέσα να μην μας τις πάρουν οι Ιταλοί.

Δήμητρα Λιώλη: Και τις γάτες δεν είχαν αφήσει. Τις μαγειρεύανε.

Μαριάνθη Γεωργάκη: Αντίσκηνα… τι δεν είχαν επάνω! Ξάπλα όλα. Τα είχαν αφήσει που οπισθοχώρησαν. Μουλάρια, θυμάμαι από τον πατέρα μου, τόσα ζώα επάνω στα βουνά. Εγώ ήμουν στο *Γοργοπόταμο*. Πέρασαν και από εκεί. Εγώ παντρεύτηκα είκοσι χρονών, δεκαεννιά… Σκοτώνονται δύο Ιταλοί μέσα στην πλατεία και τους πήραν και τους έθαψαν στο νεκροταφείο. Τους σκότωσε ο στρατός. Οι χωριανοί τους έθαψαν. Αφού ο ένας με τον άλλον πολεμούνταν… και τραυματίστηκαν και δυο από το χωριό μας. Ένας έκοψε το χέρι και ένας έκοψε το πόδι. Και ο Στεφανόπουλος λίγο… τρεις. Και ο μεγάλος της Πανωραίας ο πατέρας, ο δάσκαλος, αυτός σκοτώθηκε πάνω στο *Τεπελένι*.

Δήμητρα Λιώλη: Αυτός δεν σκοτώθηκε στα χωριά μας.

Μαριάνθη Γιωργάκη: Έπειτα από τόσα χρόνια τα είχε βγάλει η μάνα μου, χήρα γυναίκα, πήγε και τα έβγαλε να μην είναι μέσα τα παιδιά. Έκανε εκταφή και τους έκανε και ένα τρισάγιο και τα έβαλε μέσα στο κοιμητήριο είναι τώρα. Κάτι κόκκαλα… αν τα έβλεπες… νεαροί, παιδιά, λεβέντες… Λεβέντες παιδιά… Και τους έκανε και ένα τρισάγιο η μάνα μου και τώρα ανάβουμε τα κεριά, αλλά δεν ξέρουμε ποιος είναι ποιος. Δεν βρήκαμε τίποτε μέσα. Ούτε ταυτότητα βρήκε η μάνα μου, ούτε τίποτα για να ειδοποιήσουμε την Πρεσβεία να πάνε να τα πάρουν οι συγγενείς. Αλλά δεν βρήκαμε τίποτε. Έτσι είναι στον *Γοργοπόταμο* αυτά τα οστά. Εκεί ήταν ο Καντάρας[717] αξιωματικός. Είχε όλη τη ζώνη. Πω, πω… τι πολυβόλο που

---

[717] *«…Δεν θα ξαναϋπάρξει Πίνδος, ούτε Δαβάκης, ούτε Νικήτας, ούτε Διάκος, ούτε Καντάρας, ούτε ο ανώνυμος ήρωας πολεμιστής του 40-41. Των νεκρών των άταφων το αίμα βρυχάται… Είμαι εορακώς των γεγονότων εκείνων και έχω ακόμη λίαν εναργώς μπροστά μου Επταχώρι, Αετοράχη,*

έβανε μάνα μου. Ο στρατός, οπισθοχώρησαν αυτοί προς τα μέσα… στο στρατό ύστερα… Εγώ είμαι γεννημένη το 1931. Ήμουν μικρή και τα θυμάμαι όλα. Που μας έπαιρνε ο πατέρας μου, ήμασταν μαζί με την συννυφάδα η μάνα μου, ζούσαμε μαζί. Μας έπαιρνε και μας έβαζε κάτω από εδώ… μην μας πάρει κανένα βλήμα. Τόσο βλήμα έπεφτε έξω. Έμειναν οι Ιταλοί στο χωριό μας για λίγο. Μας πήραν το μαγαζί. Μας σήκωσαν το μαγαζί όλο, μας τα πήραν όλα τα πράγματα.

Βούλα Λιώλη: Πάντως κάτι σχετικό. Αυτό το Σαββατοκύριακο εμείς ήμασταν επάνω στα *Θεοδώριανα* ένα διήμερο με κάτι φίλους και πήγαμε στην κορυφή σε κάτι καταρράκτες και ήταν κάτι σπηλιές. Και μας είπε ο φίλος μας που είναι από εκεί ότι εκεί στις σπηλιές μέσα κρύβονταν όλοι οι κάτοικοι από τα *Θεοδώριανα* για να αποφύγουν τους βομβαρδισμούς, επειδή τους είχαν εντοπίσει οι Γερμανοί, γιατί οι Άγγλοι εκεί ήταν το μόνο σημείο στο οποίο μπορούσαν να πιάσουν με ασύρματους και είχαν επικοινωνία. Με κατασκοπεία που είχαν οι Γερμανοί… μιλάμε για την κορυφή στα *Τζουμέρκα* επάνω. Με την κατασκοπεία που είχαν οι Γερμανοί, το είχαν εντοπίσει αυτό. Με αποτέλεσμα, είχαν διαλύσει τα ορεινά της Άρτας με τους βομβαρδισμούς και οι κάτοικοι την έβγαζαν για κάποιο διάστημα σε σπηλιές, δίπλα σε καταρράκτες. Σκοτώθηκαν πολλά παιδιά. Στην *Κόνιτσα*… Η Κόνιτσα γέμισε ένα νεκροταφείο.

Στο *Καλπάκι* σταμάτησαν ύστερα τους Ιταλούς, γιατί οι Ιταλοί τα τανκς δεν μπορείς να σταματήσεις με τίποτε… Και έβγαλαν και έριξαν βελέντζες κάτω και σταμάτησαν τα τανκς. Γι' αυτό σταμάτησαν στο Καλπάκι και έγινε το ηρωικό Καλπάκι. Όχι η λάσπη δεν σταματάει. Αλλά ήταν οι βελέντζες κάτω και δεν μπορούσαν…

Βούλα Λιώλη: Εμένα κάποιος μου είχε πει εκεί στο *Καλπάκι* συγκεκριμένα, άνοιξαν τις προίκες οι κοπέλες, όλες, λέει και έβγαλαν όλες τις φλοκάτες και ακινητοποιήθηκαν.

Δήμητρα Λιώλη: Αν έμπαιναν στα Γιάννενα δεν μπορούσαν να φύγουν. Αλλά τους σταμάτησαν εκεί. Δεν είχαν άλλο τρόπο και έριξαν τις βελέντζες κάτω και…

Βούλα Λιώλη: Βοήθησε ο καιρός που έβρεχε. Ήταν δύσκολος ο χειμώνας.

Δήμητρα Λιώλη: Εμείς δεν είχαμε. Τίποτε δεν είχαμε εμείς. Πολεμοφόδια, τι είχαμε… Περίμεναν να πάνε οι γυναίκες φορτωμένες, να…

Μαριάνθη Γιωργάκη: Πήγαιναν και από εμάς φορτωμένες Και έβγαιναν επάνω. Τι είχαν κάνει αυτοί; Είχαν κάνει πολλά πράγματα. Ήθελαν να μας σκοτώσουν όλους, αλλά πώς

Ζούζουλη, Ρωμηό, Φούρκα, Κεράσοβο, Κλέφτη, Μόλιστα, Εξοχή, Πεκλάρι, Λιθάρι, Ιτιά, Κόνιτσα, Βούρμπιανη, Στράτσανη, Φυλάκιον 23, Μπορόβα, Ερσέκα, Αλβανία…». Βλ. Αλεξόπουλος Πολ., «Η μάχη της Πίνδου. Απαντήσεις σε ιστορικές ανακρίβειες. Σεβασμός στην Ιστορία», Αθήναι 1981.

τη γλιτώσαμε… Οι Γερμανοί στο χωριό μας δεν μπήκαν. Ενώ ερχόταν… στο *Ασημοχώρι*, το δικό μου μπήκε. Έκαψαν καμιά δεκαριά σπίτια και μετά έφυγαν.

Δήμητρα Λιώλη: Στο *Γοργοπόταμο* δεν μπήκαν. Πέρασαν από το ποτάμι κάτω και ανέβηκαν στην *Οξιά*.

Μαριάνθη Γιωργάκη: Στον *Γοργοπόταμο* δεν μπήκαν μέσα, ενώ ο κόσμος είχε φύγει όλοι στα βουνά, δεν ήταν κανένας μέσα στο *Γοργοπόταμο*. Άλλοι είχαν κρύψει κάτι πράγματα από εδώ και από εκεί, αλλά δεν μπήκαν μέσα. Τη γλιτώσαμε εμείς. Ούτε εκτελέσεις είχαμε, ούτε φυλακίσεις.

Όσο για την πείνα… Το χωριό το δικό μας είχε κάμπο. Είχαμε πολύ κτήμα εμείς και κάναμε στάρι πολύ… Δέκα αλώνια σιτάρι κάναμε. Καλαμπόκια πολλά είχαμε. Δεν πεινάσαμε καθόλου εμείς. Αφού ερχόταν από τα άλλα τα χωριά και τους δίναμε. Ο πατέρας μου τους έδινε για να μην πεινάσουν. Έκαναν ανταλλαγή. Εμείς… οπισθοχώρησε ο στρατός, έφυγε και ήταν όλοι νηστικοί. Εν τω μεταξύ, εμείς ήμασταν εννιά παιδιά μέσα στο σπίτι μας. Οι συννυφάδες δυο, και αυτές είχαν κάνει ένα φούρνο, είχαν μεγάλο φούρνο και είχαμε βγάλει δεκαπέντε καρβέλια και ο στρατός πεινούσε και μας χτυπούσαν την πόρτα από έξω και μας είπαν «θέλουμε ψωμί. Πεινάμε». Και παίρνουμε εμείς τα παιδιά τα μικρά όλα και δίνουμε το ψωμί όλο και το βράδυ δεν είχαμε να φάμε. Το δώσαμε το ψωμί όλο. Και τα καημένα τα παιδάκια έλεγαν «πάρτε και αυτά». Και εμείς δεν τα πήραμε, ήμασταν μικρά εμείς. Η δεύτερη οπισθοχώρηση. Δώσαμε όλο το ψωμί εμείς. Δεκαπέντε ψωμιά. Έχουμε τραβήξει πολλά εμείς. Τον πατέρα μου εν τω μεταξύ, τον κρέμασαν δυο φορές οι Ιταλοί. Μέσα στο σχολείο. Τον κρέμασαν ανάποδα και τον χτυπούσαν. «Είσαι κομμουνιστής, είσαι έτσι…», και χτύπα. «Δώσε μας τώρα στο μαγαζί τι έχεις». «Πάρτα», τους έλεγε ο πατέρας μου. Τον είχαν κάνει μαύρο.

Δήμητρα Λιώλη: Οι Ιταλοί δεν έκαναν αυτά…

Μαριάνθη Γιωργάκη: Οι Ιταλοί μωρέ; Ο Χατζής…

Δήμητρα Λιώλη: Είπα ο Χατζής είχε κάνει… Και τον αδερφό μου τον κάνανε έτσι. Ήταν ένας που πήγε και τον πρόδωσε. «Έχεις χρυσά; Δώσε μου χρυσά να πάω να τον γλιτώσω»… Τι σας είπα γρηγορότερα; Ήταν ο Χατζής, μάζευε τις κοπέλες από τη *Λυκόρραχη*, από αυτά και τις πήγαινε στους Ιταλούς. Αυτός ήταν περίπτωση… ήρθαν οι αντάρτες και τον καθάρισαν. Έφυγε από την *Βούρμπαινη*, πάει στην *Οξιά* απέναντι σε ένα σπίτι και κοιμότανε και του έδωσε ο Θεός τέτοια κουφαμάρα… Είχε το όπλο κάτω από το μαξιλάρι και πήγαν και τον έπιασαν οι αντάρτες και δεν κατάλαβε. Τον πήραν από εκεί

ύστερα και τον κατέβασαν στη *Στράτσανη*[718] στο ποτάμι. Τον πήραν από εκεί και τον φόρτωσαν μία πέτρα σαράντα οκάδες και τον ανέβαζαν στο βουνό και τον κατέβαζαν. Τον έβαλαν, έφτιαξε τον τάφο του, πρώτα έσκαψε τον τάφο του. Οκτώ μέρες τον πήγαιναν νηστικό πάνω-κάτω ώσπου διαλύθηκε. Τον έβαλαν ύστερα εκεί κοντά στον τάφο και τον σπρώξανε μια και έπεσε μέσα. Ζουν δυο παιδιά του τώρα. Ένα αγόρι, ένα κορίτσι.

Βούλα Λιώλη: Ήταν δοσίλογοι τότε πολλοί. Από ό,τι θυμάμαι στον ανταρτοπόλεμο, που ήταν οι αντάρτες, τότε που ήταν οι κομμουνιστές μαζί με τους άλλους και έβγαιναν επάνω στο βουνό και τραγουδούσαν.

Δήμητρα Λιώλη: Ο Εμφύλιος ήταν άλλο πράγμα….

Μαριάνθη Γιωργάκη: Μου λέγανε εμένα «τραγούδα και εσύ». Ήμουν μικρή εγώ. «Εγώ δεν ξέρω τραγούδια». «Πώς δεν ξέρεις; Είμαστε αητόπουλα με… καρδιά». «Τι τραγουδάς μωρέ;». Τι είχαν κάνει τότε αυτοί μωρέ…

Βούλα Λιώλη: Και αυτοί που έγιναν ήρωες, ποτέ δεν φαντάζονταν ότι θα γίνουν ήρωες.

---

[718] Παλαιότερη ονομασία του *Πύργου* Κονίτσης.

7.29 Μάνης Ηλίας

Χρονολογία γεννήσεως: 1928
Χρόνος καταγραφής: 21/11/2012
Τόπος καταγραφής: Μολυβδοσκέπαστος
Τόπος καταγωγής: Μολυβδοσκέπαστος Κονίτσης
Ιδιότητα: Κτηνοτρόφος

Κατάγομαι από τη *Μολυβδοσκέπαστο*. Το 1940 ήμουν δώδεκα χρονών. Θυμάμαι την 21 Νοεμβρίου οι Ιταλοί επιστρέφαν από το *Καλπάκι*. Όπως έβγαλα το κοπάδι με τα γίδια -ήμουν βοσκός στα γίδια του χωριού *Μολυβδοσκέπαστου*- μου πήραν τέσσερα γίδια. Τις προηγούμενες ημέρες έφτιαχναν τα πολυβολεία και εμάς μας παίρναν να τους βοηθήσουμε. Μας βάζαν να πιάνουμε κότες και τις πηγαίναν στο σχολείο και τις ρίχναν μέσα στα καζάνια. Είχαν τέσσερα καζάνια. Μας δίναν και εμάς μια καραβάνα που έπαιρνε συσσίτιο για τέσσερα άτομα.

Ξημέρωσε η 21^{η} Νοεμβρίου 1940. Μας λένε οι Ιταλοί: «Via,vienne Greco et tuti morti». Φύγετε, γιατί έρχονται οι Έλληνες -ο ελληνικός στρατός- και θα σκοτωθείτε. Ξεκινήσαμε λοιπόν με το Νίκο Μπέρτζα, συνομήλικό μου και πηγαίναμε προς τη χαράδρα. Εκεί συναντάμε τρεις καβαλαραίους προφανώς η εμπροσθοφυλακή του ελληνικού στρατού. Νομίσαμε ότι ήταν Ιταλοί και φυλαγόμασταν, αλλά μας μίλησαν ελληνικά. Μας ρώτησαν «που είναι οι Ιταλοί»; «Παντού» τους λέμε. Το χωριό είναι γεμάτο. Μας πήγαν σε έναν αξιωματικό, γερασμένος ήταν, και μας ρώτησε αν ξέρουμε γράμματα. Έβγαλε ένα χάρτη και μας ρώτησε αν έχει Ιταλούς στη *Ράχη Κέφαλη*. Ζητούσε το υψωματάκι αυτό. Προχωρήσαμε με μια διμοιρία. «Θα πάμε στο χωριό», μας λένε. Φτάσαμε ως τη χαράδρα. Πίσω ακολουθούσε ο στρατός. Εκεί μας αφήσανε. Μάχη τώρα, Χαμός[719]. Ώσπου έπεσε ο πρώτος νεκρός. Εμείς πήγαμε για τον *Πωγωνίσκο*. Ύστερα από λίγη ώρα έφτασε και ο στρατός. Ο κόσμος τούς έδινε ψωμί, μέλι. Η μάχη συνεχιζόταν. Το απόγευμα βγήκαν τα πυροβόλα στο βουνό επάνω και χτυπάγανε την οροσειρά.

Θυμάμαι τώρα να σας πω ένα σπουδαίο πράγμα. Εμφανίζονται στον *Πωγωνίσκο* τα αεροπλάνα. Ερχόταν τρία-τρία και βομβάρδιζαν τα βόδια του *Πωγωνίσκου*. Κόψαμε και μεις από ένα δαμάλι και φάγαμε. Τα αεροπλάνα συνοδευόταν από τρία μικρότερα. Τις απογευματινές ώρες φύγαν. Την άλλη μέρα ήρθαμε πάλι εδώ, στην *Μολυβδοσκέπαστη*.

---

[719] Πρόκειται για την *Μάχη της Μολυβδοσκεπάστου*, βλ. Ριστάνης Στ.Απ., «Στη Μολυβδοσκέπαστη Κόνιτσας. Λαμπρές οι εκδηλώσεις για τις Ένοπλες Δυνάμεις», *Πρωινός Λόγος*, 11/12/2008, σ. 13. Βλ. και Δάφνης Ι., «Ημέρα των Ενόπλων Δυνάμεων στο Μολυβδοσκέπαστο και η ομώνυμη μάχη της 21/11/1940», *Εθνική Ηχώ*, Νοέμβριος 2014, σ. 10.

Μείναν οι Ιταλοί στο χωριό γύρω στις είκοσι ημέρες. Σε μια νύχτα τα φτιάχναν τα χαρακώματα. Όλη νύχτα άκουγες τάκα τούκ. Πέρναν πέτρα από την εκκλησία.

7.30 Μπαϊρακτάρης Θωμάς

Χρονολογία γεννήσεως: 1917
Χρόνος καταγραφής: 18/5/2014
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Φλαμπουράρι Ζαγορίου
Ιδιότητα: Καθηγητής Μουσικής, επίτιμος Λυκειάρχης

Όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος ήμουν φοιτητής στην Αθήνα. Και μας επιστράτευσαν τον Ιανουάριο του ’40 και μας έστειλαν στην Κέρκυρα σε Σχολή της Ταχυρρύθμου Εκπαιδεύσεως για να μας στείλουν στο Μέτωπο. Αλλά έγινε η επίθεσις των Γερμανών και τότε εμείς… Το πρωί αιφνιδιαστήκαμε, ακούσαμε τις σειρήνες. Εγώ έμενα στην *Καπνικαρέα*, εκεί κοιμόμουν, γιατί εκεί ήταν το Ωδείο, που έμενα κιόλας και ήμουν και γραμματεύς του Ωδείου εκεί πέρα και σπούδαζα κιόλας και στην *Καπνικαρέα* ήμουν ψάλτης και μέλος της χορωδίας. Κατεβήκαμε βέβαια, ενθουσιασμός, όλοι, εκεί πέρα… Σε τέτοιες περιστάσεις, καταλαβαίνετε, ότι τα πράγματα είναι διαφορετικότερα από ό,τι λέγεται μετά. Μετά τα φτιάχνουν, ύστερα, οι διάφορες σκοπιμότητες, όπως αυτούς τους συμφέρει. Όχι το «όχι» το είπε ο λαός, όχι το τώρα… τα συνηθισμένα κ.λπ. Και κατόπιν το Γενάρη, ακριβώς, του ’40, όλοι που ήμασταν εξ αναβολής, λόγω σπουδών, της Ηπείρου παρουσιαστήκαμε εδώ και μας έστειλαν στην Κέρκυρα, στη Σχολή, η οποία Σχολή λειτουργούσε στην *Κορακιάνα*. Γιατί μέσα στο Κάστρο δεν λειτουργούσε Σχολή για τους βομβαρδισμούς, για λόγους προστασίας. Και εκεί φοιτήσαμε πέντε μήνες, τέσσερις μήνες σχεδόν, οπότε, κατόπιν, με την αναμενόμενη απόβαση των Ιταλών, μας έστειλαν στην άμυνα, να αμυνθούμε στους *Έρμονες* της Κέρκυρας που ήταν ερημιά τότε. Και παρατάχθηκε όλη η Σχολή και οι Ιταλοί είχαν μπει στην Κέρκυρα από το λιμάνι ανενόχλητοι, οπότε εμείς φύγαμε κακήν κακώς. Ήρθαμε όλη νύχτα περπατώντας κάτω στη *Λευκίμη*, όλη τη νύχτα περπατώντας και κυνηγημένοι και φοβούμενοι μην μας πιάσουν αιχμαλώτους, δίναμε τα ωραία μας ρούχα και παίρναμε κουρέλια από τους Κερκυραίους και παλιοπαντελόνια και παλιοσακάκια για να μη φαινόμαστε ότι είμαστε στρατιώτες. Άμα δημιουργείται ρεύμα τέτοιο, σε αυτές τις καταστάσεις… αντιλαμβάνεστε. Και φτάσαμε το πρωί μετά βασάνων, νηστικοί, κακομοίρηδες, στο λιμάνι, βγήκαμε στην Ηγουμενίτσα ήρθαμε εδώ [Γιάννενα] και βγήκα στο χωριό. Τα μετά της Κατοχής έχουν άλλη περιπέτεια.

Είχαν μπει στα Γιάννενα οι Γερμανοί. Οι Γερμανοί μπήκαν δεύτερη μέρα του Πάσχα στα Γιάννενα. Δεύτερη μέρα του Πάσχα έγινε ο βομβαρδισμός του Νοσοκομείου[720]. Το ’41, 20 Απριλίου, 11 η ώρα το πρωί έγινε ο βομβαρδισμός στην Ακαδημία. Ημέρα του Πάσχα. Δεν ήμασταν στον βομβαρδισμό. Εμείς ήμασταν στην Κέρκυρα. Δεν τον είδα. Τα πληροφορήθηκα αυτά. Αυτά τα έμαθα πολύ αργότερα. Αυτά τα οποία… ο Μπέχλης τα γράφει, όπως σου έδωσα το χαρτί. Αυτά τα έχει γραμμένα λεπτομερώς μέσα και εκείνα που γράφει επίσης και ο Γκούσης, ο γιατρός ο Κερκυραίος, ο οποίος ήταν και αυτός επάνω. Αυτοί ήταν αυτόπτες μάρτυρες. Αυτοί τα είδανε και αυτοί τα ξέρουνε. Το τριανταφυλλάκι το φύτεψα στον τάφο των κοριτσιών που σκοτώθηκαν, όταν ήμουν Γενικός Γραμματεύς του Ερυθρού Σταυρού το ’95. Ως Σαμαρείτης υπηρέτησα το ’41-’42 στην Αθήνα στον Ερυθρό Σταυρό. Γεννήθηκα στο *Φλαμπουράρι*[721] το 1917. Έχω στο βιβλίο μου βιογραφικό. Στον πόλεμο ήμουν εικοσιτριών χρονών. Όταν επιστρέψαμε από την Κέρκυρα ήρθα στα Γιάννενα πρώτα. Κατοχή. Τρομοκρατία και κακό. Αμέσως μόλις ήρθα εδώ πέρα, το απόγευμα ή την άλλη μέρα νομίζω, μάλλον το απόγευμα, έφυγα με τα πόδια προς το *Φλαμπουράρι* και πήγα στο χωριό και ξεκουράστηκα καμιά εικοσαριά μέρες, ένα μήνα, και από εκεί έφυγα, πήγα στην Καλαμπάκα ύστερα, γιατί δεν υπήρχε άλλος τρόπος και με το τρένο ύστερα, αφού έκατσα μερικές μέρες στην Καλαμπάκα, πήγα στην Αθήνα, γιατί ήμουν υπάλληλος στο Υποθηκοφυλακείο. Και συνέχισα το Πανεπιστήμιο και πήρα το πτυχίο μου το ’42 τον Ιούνιο, από τη Θεολογική Σχολή. Και από το Ωδείο, τα είχα πάρει τα πτυχία μου, στα ενδιάμεσα, δεν έχουν καμία ιδιαίτερη σημασία.

Η Κατοχή και ιδίως ο χειμώνας ’41-’42 ήταν πολύ τραγικός, γιατί λιμοκτονούσε ο κόσμος, πέθαινε στο δρόμο. Εγώ, ως Ερυθροσταυρίτης τότε, μαζεύαμε πτώματα με το

---

[720] Ο βομβαρδισμός έγινε στις 20 Απριλίου του 1941. *«Εφονεύθησαν συνολικά 67 άτομα, μεταξύ αυτών ο Γενικός Αρχίατρος Γεώργιος Μαρκάκης, ο ιατρός καθηγητής Πανεπιστημίου Ξενοφών Κοντιάδης, ο τελειόφοιτος Ιατρικής Μιχαήλ Μηλιώνης και οι υπόλοιποι 64 ήταν νοσοκόμοι, νοσοκόμες, παρατυχόντες πολίτες και αιμόφυρτοι τραυματίες στα φορεία τους προς επέμβαση. Μεταξύ των εθελοντριών νοσοκόμων εφονεύθησαν και οι κάτωθι προσωπικότητες και εθελόντριες του Ερυθρού Σταυρού: Παρασκευοπούλου Ελένη, προϊσταμένη περιφερειάρχης κερκυραϊκής καταγωγής το γένος Θεοτόκη, Γιουλούντα Καλλιόπη, προϊσταμένη του νοσοκομείου, Κυριακού Λουκία, Τσάλη Ελένη, Καλογερίδου Ελένη, Μητροπούλου Ελένη. Ο χώρος της ταφής... στο πρώτο νεκροταφείο Αγίου Νικολάου Κοπάνων διατηρείται ως μνημείο τιμής έκενεν της θυσίας των»*. Για τους φονευθέντες στο Νοσοκομείο Ιωαννίνων, που στεγαζόταν στη Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία, βλ. Μπαϊρακτάρης Θ., *Το Φλαμπουράρι στο χρόνο και στο χρόνο*, έκδ. Δήμου Ανατολικού Ζαγορίου, Ιωάννινα 2006, σσ. 191-192 και Παπαευσταθίου Μ., «Λίγα ανθισμένα ρόδα στα κορίτσια του Ερυθρού Σταυρού», *Πρωινός Λόγος*, 5/3/2008, σ. 13. Βλ. και Μίχου Β., «1940. Και οι επτά ήταν υπέροχες…», *Πρωινός Λόγος*, Ιωάννινα, 27/10/2010, σ. 8.

[721] Χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου.

αυτοκίνητο. Γυρίζαμε το βράδυ, γιατί την ημέρα εργαζόμουν, ιδίως τα βράδια, που πήγαινα, όταν ήμουν υπηρεσία, γυρίζαμε την Αθήνα, μαζεύαμε πτώματα. Την ημέρα έβλεπες εξαθλιωμένες καταστάσεις… Κόσμο πειναλέο, ρακένδυτο, σκελετωμένο.. Άλλοι μέσα στους κάδους των απορριμμάτων να βρουν κάτι, άλλοι από εδώ, άλλοι από εκεί… Ανάμικτα πράγματα. Άλλοι επέζησαν, πολλοί εξοντώθηκαν. Ήταν τραγικός ο χειμώνας του ’41-’42. Κατόπιν εγώ, το ’42 το καλοκαίρι, κακώς έκανα, βέβαια, μόλις τελείωσα το Πανεπιστήμιο, ενώ μπορούσα να κάτσω και να συνεχίσω και είχα και άλλες δραστηριότητες εκεί, έφυγα φοβούμενος και ήρθα στο χωριό να ξεκουραστώ και ανακατεύτηκα ύστερα με τα ανταρκτικά και ενετάχθηκα στον ΕΔΕΣ. Είχα τις περιπέτειες ύστερα με το ΕΔΕΣ… Με το ΕΔΕΣ είχα περιπέτειες… Με τον ΕΛΑΣ… μας κυνηγούσαν.

Τον Οκτώβριο μάς έκαναν την γενική επίθεση. Εγώ ήμουν Υποδιοικητής στο Λόχο, στο *Μακρίνο*[722], και μου επετέθησαν τότε και αναγκάστηκα να παραδοθώ, γιατί ήμασταν είκοσι άνδρες εμείς και αυτοί ήταν καμιά τριακοσαριά. Συνελήφθην τότε και με έστειλαν στον *Πεντάλοφο* μαζί με άλλους αξιωματικούς, ως κρατούμενο, επί πέντε μήνες. Δεινοπαθήσαμε εκεί πέρα… Ίσως είναι το μόνο στρατόπεδο από το οποίο βγήκαμε ζωντανοί, γιατί όπου αλλού υπήρχαν στρατόπεδα τους εξόντωναν. Αυτό είναι αποδεδειγμένο. Άθλιες συνθήκες. Κοιμόμασταν στο πάτωμα κάτω με ένα τσόλι, ούτε μαξιλάρι είχαμε. Είχαμε ένα κούτσουρο και βάζαμε το κεφάλι, τρώγαμε συσσίτιο που μάς δίνανε, της κακιάς ώρας, κλεισμένοι, την ψείρα την βγάζαμε με τις χούφτες… Συνθήκες… Βέβαια. Χειρότερα κι από την Κατοχή περάσαμε εκεί πέρα. Στην Κατοχή είχαμε συσσίτια διάφορα. Είχα κατορθώσει και είχα τρία-τέσσερα συσσίτια. Έπαιρνα ένα φοιτητικό, έπαιρνα ένα από την υπηρεσία μου, έπαιρνα κανά δυο άλλα, που είχαν κάπου αλλού γραφεία, από εδώ εκεί και όλο κάτι βολευόμουν, από εδώ, από εκεί… [Γέλια]. Να αγοράσει ο κόσμος δεν μπορούσε… Μαύρη αγορά… Δύσκολα πολύ και πανάκριβα. Και πού θα τα βρεις να τα αγοράσεις; Έτυχε ο κόσμος στα χωριά για ένα κιλό σιτάρι, μια οκά σιτάρι να δώσει πράγματα ανεκτίμητα. Τα ρούχα του, τα τιμαλφή του… Όλα αυτά εδίδοντο αντί πινακίου φακής για να επιβιώσουν οι άνθρωποι. Επέζησαν βέβαια. Κατόπιν ήρθαν τα *Δεκεμβριανά*. Έγιναν άλλος θρήνος και κοπετός εκεί…

Δεν ήμουν στην Αθήνα. Στα *Δεκεμβριανά* ήμουν στην Κέρκυρα. Γιατί τον Δεκέμβρη μάς επετέθησαν… Εγώ στον ΕΔΕΣ ήμουν Υπολοχαγός και την περίοδο αυτή… Καταρχάς ήμουν, μετά από το *Πεντάλοφο* που γύρισα, ξαναδραπέτευσα, έφυγα ύστερα με χίλιους κόπους και κινδύνους. Κρύφτηκα στη *Βουτσά*[723], ευτυχώς με έκρυψε ο μακαρίτης ο ηγούμενος εκεί, ο

---

[722] Χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου.

[723] Για τη *Βουτσά* βλ. μαρτυρίες κατοίκων Γρεβενιτίου και Χρήστου Ρογκότη.

Κερκυραίος, ο φίλος μου… Οι δυο ανιψιές του, της αδερφής του παιδιά, ήταν συμφοιτήτριές μου στο Πανεπιστήμιο.

Από τον *Πεντάλοφο* με απελευθέρωσαν, όπως και τους άλλους μετά με μια συνθήκη που έγινε, της Πλάκας. Εγώ έφυγα κάπου δέκα μέρες νωρίτερα, με απελευθέρωσαν νωρίτερα. Είχε έρθει η μητέρα μου εκεί με παρακάλια και με απελευθέρωσαν, βέβαια, και έφυγα και ήρθα στο χωριό. Έκατσα κάμποσο καιρό, έλαβα μέρος και στην επίθεση που έγινε, στα γεγονότα στον Άγιο Νικόλα *Τριστένου*[724] με τους Γερμανούς. Και κατόπιν τον Ιούλιο ύστερα έφυγα κρυφά από το *Φλαμπουράρι*, πήγα στη *Βουτσά*. Ευτυχώς εκεί ήταν και μία ομάδα δική τους και με περίμενε, γιατί είχαν ειδοποιήσει αυτοί ότι είχα χαθεί από το *Φλαμπουράρι* και με έκρυψε ο Ναθαναήλ… Όχι Ναθαναήλ… Πώς τον λένε…. Ύστερα τη νύχτα έφυγα κάτω προς τη *Φτέρη*, κάτω προς την *Κούρτια* και όλη τη νύχτα μέσα στο ποτάμι πλάτσα – πλούτσα, πλάτσα- πλούτσα, έφτασα στην *Μπαλντούμα* το πρωί, έπειτα από όλη τη νύχτα. Και από εκεί, *Μπαλντούμα* ανέβηκα επάνω, πήγα στον *Δρίσκο*, όπου ήταν ο Βράγκαλης[725] εκεί, είχε μια ομάδα από το ΕΔΕΣ. Έκατσα εκεί καμιά δεκαπενταριά μέρες, λάβαμε μέρος σε κάτι ανατινάξεις που κάναμε. Ύστερα ήρθα στα Γιάννενα, ως ιδιώτης δεν με ήξερε κανείς. Ύστερα κατέβηκα στη *Λάκκα Σούλι* όπου ήταν η VIII Μεραρχία, η δική μας, του ΕΔΕΣ και κατατάχθηκα εκεί πάλι. Το ’44, τον Ιούλιο, βέβαια, ήταν οι Γερμανοί ακόμη. Όλες αυτές οι ανατινάξεις γινόταν εναντίον των Γερμανών. Ήταν Γερμανοί και στα Γιάννενα.

Στη μάχη του *Τριστένου* είχαμε και τον ΕΛΑΣ, όχι ο ΕΔΕΣ, καθόλου. Όχι, όχι. Εκεί ήταν ΕΛΑΣ μονάχα[726]. Λάβαμε μέρος… μας επιστράτευσε ο ΕΛΑΣ. Στο *Φλαμπουράρι* μας επιστράτευσαν, μεταφέραμε πυρομαχικά και άλλα και ήρθαμε στο *Γρεβενίτι*, κάτσαμε εκεί κάμποση ώρα, είδαμε τους Γερμανούς που τους είχαν συλλάβει. Είχε τελειώσει η μάχη. Τους είχαν εξοντώσει. Η μόνη που έδωσε ο ΕΛΑΣ. Καμία άλλη στην Ήπειρο δεν έχει δώσει, ούτε

---

[724] Βλ. μαρτυρία Χρήστου Ρογκότη.

[725] Βλ. Παππάς Δ., *Το Προγεφύρωμα του Λάκμωνα (Περιστερίου). Μύθοι και αλήθειες για την εθνική Αντίσταση. Ανέκδοτα Ντοκουμέντα-Φωτογραφίες-Μαρτυρίες*, Αθήνα 2001, σσ. 168-169: *«…Ο λοχαγός Δημ. Βράγκαλης υποδιοικητής του νεοσύστατου 3/12 Τάγματος καταγόμενος από τον Καστανώνα Ζαγορίου, εισηγήθηκε στη διοίκηση και πήρε την έγκριση να κάνει μια εμφάνιση στο Ζαγόρι εις απάντηση της εαμικής προπαγάνδας... Στις 5-4-1944 μία ομάδα είκοσι επιλεγμένων ανταρτών μεταξύ των οποίων και οι καταγόμενοι από το Ζαγόρι Βασίλης Καπετανάκης (Γρεβενίτι) και Κώστας Μανθόπουλος (Δόλιανη), υπό τον λοχαγό Δ. Βράγκαλη, προωθήθηκε προς τον Δρίσκο. Με το νύχτωμα παρέκαμψε το γερμανικό φυλάκιο Μπαλτούμας και βαδίζοντας επί της κορυφογραμμής του μακρόστενου υψώματος Καπέλα, έφτασε τα ξημερώματα της 6ης Απριλίου στο χωριό Δόλιανη, όπου καλύφθηκε μέσα στο δάσος από πυκνές ψηλές φτέρες…»*.

[726] Πρβλ. και Φόρεϊν Όφφις, *Φάκελλος Ελλάς*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1972, κεφ. 21 «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ», σσ. 252-273.

αλλού πουθενά. Ήταν αντάρτικο, ναι. Αντιφρονούντες, επειδή ήταν καθεστωτικό, δεν ήταν… Είναι ψευδεπίγραφο αυτό, δεν είναι Εθνική Αντίσταση, είναι αντεθνική αντίσταση. Αυτή είναι η αλήθεια τώρα. Και ας μας πουν πόσες μάχες έδωσαν κατά των Γερμανών και κατά των Ιταλών, που εξόντωναν έναν-δυο Γερμανούς και έκαιγαν δέκα-δεκαπέντε χωριά. Σκοπίμως αυτό για να δημιουργήσουν… Τα πιο πολλά τα πάθαμε από τις δικές τους απερισκεψίες κ.λπ. Σκόπιμα, ίσως σκόπιμα. Σου τα λέω βέβαια έτσι, γιατί… εκ των υστέρων βλέπουμε ότι καταστράφηκε η ύπαιθρος. Δεν έμεινε τίποτε.

Έκτοτε δεν ξαναγύρισαν. Γιατί; Ε, λοιπόν! Κανένας. Δηλαδή καταστράφηκαν τα ωραιότερα χωριά. Το *Ανατολικό Ζαγόρι* έμεινε από αυτή την… Τρεις φορές μάς έκαψαν τα χωριά μας. Τέσσερις φορές. Δεν έμεινε τίποτα. Ήταν ωραία σπίτια… Το Ανατολικό Ζαγόρι κατεστράφη εξαιτίας των. Από τις επιχειρήσεις τις οποίες έκαναν… Ποιες επιχειρήσεις; Κανένα καρτέρι, σκότωναν έναν-δύο Γερμανούς και από εκεί οι άλλοι κάνανε τα αντίποινα, άλλα κτήνη εκείνα. Και εξοντώθηκε η ύπαιθρος… Και σήμερα έχουμε καλύβια, αντί να έχουμε τα σπίτια που υπήρχαν. Γιατί μπορεί να έγιναν εκείνα που έγιναν το ’12 κ.λπ., αλλά εν πάση περιπτώσει, τα ξανάφτιαξαν, ήταν κάποια κατάσταση καλή. Και στο *Γρεβενίτι* και στο *Φλαμπουράρι* και στον *Καστανώνα* και στο *Μακρίνο* και τη *Λεπτοκαρυά*. Τα έχω στο βιβλίο αυτά που τα γράφω. Ζωντανά μέρη, βέβαια. Είχε πολύ κόσμο. Και το *Γρεβενίτι* είχε πάνω από τριακόσια τετρακόσια… είχε εννιακόσιους το *Γρεβενίτι*. Είχε διακόσια σπίτια. Και το *Φλαμπουράρι* είχε παλαιότερα εφτακόσιους… Όχι, στον πόλεμο τόσο κόσμο δεν είχε. Δεν πιστεύω, όχι, δεν είχε. Παλαιότερα. Παλαιότερα αναφέρεται ότι τα χωριά είχαν πολύ περισσότερο κόσμο και ζούσαν καλά οι άνθρωποι. Βέβαια καλλιεργούσαν πάρα πολύ. Είχαν κτηνοτροφία μεγάλη. Γι’ αυτό και δεν πείνασαν καθόλου στα χωριά οι κάτοικοι. Ναι, ναι. Εκτός όταν μπήκαν οι Γερμανοί και τα έκαψαν, δεν έμεινε τίποτα. Στο *Φλαμπουράρι* μείνανε ένα-δυο-τρία σπίτια, μεταξύ των οποίων και το δικό μου, χάρη στον Μπετόβεν. «Odeon Beethoven»! Το γράφω στα βιβλία, εκεί πέρα. Το έχω ονομάσει «Ωδείο Μπετόβεν». [Γέλια]… Γιατί αυτοί ήταν φιλόμουσοι, και σου λέει… Σου λέει «τούτος εδώ, ποιος ξέρει τι συμβαίνει;». [Γέλια]

7.31 Μπάρκας Δημήτριος-Μπάρκα-Χαλιμά Πιπίτσα

Δημήτριος Μπάρκας

Χρονολογία γεννήσεως: 1921
Χρόνος καταγραφής: 2/10/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Ράφτης και συγγραφέας

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά

Χρονολογία γεννήσεως: 1933
Χρόνος καταγραφής: 2/10/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Οικιακά

Είμαι Γιαννιώτης και από παππού και γιαγιά. Δεν γνωρίζω καμμιά άλλη καταγωγή της οικογένειάς μου. Το 1940 ήμουν 19 χρονών. Προτού να κηρυχθεί ο πόλεμος ήρθαν οι Ιταλοί στην Αλβανία. Κρατούσα και κάποιο ημερολόγιο[727]. Κατέλαβαν την Αλβανία στις 6 Απριλίου του 1939, οι Ιταλοί. Επιστρατεύτηκε η Ελλάδα, τουλάχιστον εδώ, η Ήπειρος. Δεν ξέραμε πού θα σταματήσουν. Κάποια στιγμή συνεννοήθηκαν, υπέγραψαν κάποιο σύμφωνο αμοιβαίας υποχωρήσεως από τα σύνορα, μη επιθέσεως, και κάτι τέτοια. Ωστόσο, ήταν φανερό ότι οι Ιταλοί είχανε ξανάρθει στη Β. Ήπειρο. Όχι μόνο το 1917, αλλά και στην αρχαιότητα, τότε με τον Αιμίλιο Παύλο είχαν τις βλέψεις τους από εδώ μεριά αυτοί.

---

[727] Ο Δημήτριος Μπάρκας έθεσε υπόψη μας και το προσωπικό του ημερολόγιο από την περίοδο προ του πολέμου, κατά την διάρκειά του, και στο διάστημα της Κατοχής (βλ. Παράρτημα της παρούσας διατριβής,εικ.2). Ως είδος, το ημερολόγιο έχει μελετηθεί από τη λογοτεχνική του πλευρά, αλλά είναι πολύ σπουδαία και η ιστορική του συμβολή. Διαθέτει ζωντάνια, αμεσότητα, αυθορμητισμό και ειλικρίνεια, γιατί δεν αποσκοπεί στην υστεροφημία του ημερολογιογράφου. Τα ημερολόγια της πολεμικής περιόδου δεν φέρουν στο φως μόνο τις συνθήκες διεξαγωγής ενός συγκεκριμένου πολέμου, αλλά αναδεικνύουν τον πολιτισμό ενός λαού και μιας εποχής. Βλ. και Δημητρίου Κ.Ε., *Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος ως προσωπικό βίωμα. Ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2010. Βλ. και Αναγνωστόπουλος Ι.Κ., *Στον Πόλεμο του ’40, όπως τον έζησα με τη διμοιρία μου πολυβόλων του ΙΙΙ Τάγματος Πεζικού του 15ου Συντάγματος της VIII Μεραρχίας Ηπείρου*, Αθήναι 1992. Μαρτυρίες από την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου, την περίοδο της Κατοχής και της ελληνικής Αντίστασης του Απόστολου Χαλιμά, κουνιάδου του αφηγητή, περιέχονται στο έντυπο που μας επέδωσε η σύζυγος του αφηγητή, Πιπίτσα Χαλιμά-Μπάρκα, και το οποίο συνέγραψε ο Θεόδωρος Απ. Χαλιμάς, *Η ζωή με τον πατέρα μου Απόστολο Χαλιμά*, Αθήνα 2007.

Τον Αύγουστο τορπίλλισαν την «Έλλη». Εγώ ήμουν στη νεολαία Μεταξά στην Ε.Ο.Ν.[728] Ήμουν σε στρατόπεδο της Νεολαίας στην *Ελάτη* Ζαγορίου, σαν διαχειριστάκος να πούμε, με έδρα το σχολείο της *Ελάτης*. Χτυπάει το τηλέφωνο πρωινή ώρα στις 15 προς 16 Αυγούστου. Σήκωσα το τηλέφωνο. Μου υπεδείχθη να το κλείσω. Νεαρός όμως και περίεργος εγώ, δεν το έκλεισα. Έτσι έμαθα από την πρώτη στιγμή τον τορπιλλισμό της «Έλλης». Ήμουν σε ηλικία που αισθάνθηκα ότι δεν ήταν καλά τα πράγματα. Κάτι συνέβαινε για να την τορπιλλίσουνε.

Είπα ποιοι είμαστε στο τηλέφωνο, ότι κάτι συμβαίνει. Σε δυο-τρεις μέρες διεκόπη η εξοχική στρατοπέδευση και γυρίσαμε στα Γιάννενα.

Στις 28 Οκτωβρίου έγινε η κήρυξη του πολέμου. Σ' αυτό το παλιό το σπίτι το μάθαμε. Είχε σηκωθεί ο πατέρας μου, η θεία μου, δε θυμάμαι. Παραξενεύτηκαν γιατί ακούσανε εμβατήρια πολλά, προσευχές, στο ραδιόφωνο. Ολίγα τα ραδιόφωνα τότε. Ξύπνησα κι εγώ. Εγώ το έβαλα, είδα περί τίνος επρόκειτο, και με το παιδικό μου μυαλό, για να ακούσουν και άλλοι, το έβαλα σε όλη την έντασή του και ακουγόταν και στο δρόμο. Αυτά που ελέχθησαν περί Μεταξά κατά είναι πολλή μυθολογία. Γεγονός είναι ότι ο Μεταξάς από το '35-'38 με τη δικτατορία και μετά έσωσε τον κόσμο[729]. Η νεολαία που πήγαινε δεν τους πιέζανε. Τις στολές τις έδινε η ίδια η ΕΟΝ. Δεν πήγε κανένας στη Νεολαία και να μην του δώσαν στολή.

Είχε παύσει η κομματική συζήτηση και οι κομματικές αντιπαραθέσεις, όπως σήμερα. Ήταν ο κόσμος μονιασμένος. Ήταν και κάπως αναμενόμενο ότι θα γίνει πόλεμος. Ο κόσμος περίμενε ότι κάτι θα γίνει και το δέχθηκαν με ενθουσιασμό [εν. το ΟΧΙ] και εδώ και στην Αθήνα.

---

[728] Βλ. Μπαλτά Αθ., *Το περιοδικό της Ε.Ο.Ν. η «Νεολαία»: Σκοποί και απήχηση*, στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Αθήνα 1-5 Οκτώβρη 1984, τομ. Β, εκδ. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1986, σσ. 631-639. Βλ. εκτενέστερη βιβλιογραφία στην μαρτυρία του Παύλου Δαβώνη και του Θεόδωρου Γεωργιάδη.

[729] Βλ. Αποστολάτος Γ. (επιμ), *Αποκαλύψεις για τον Πόλεμο. Η ομιλία του πρωθυπουργού Ιωάννου Μεταξά προς ιδιοκτήτας και αρχισυντάκτας του αθηναϊκού τύπου. 30 Οκτωβρίου 1940*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2001, σσ. 3-5: *«…Έχω την λογοκρισίαν και ημπορώ να σας υποχρεώσω να γράψετε μόνον ό,τι θέλω. Αυτήν την ώρα όμως δεν θέλω μόνο την πέννα σας. Θέλω και την ψυχή σας… Μην νομίσετε ότι η απόφαση του ΟΧΙ πάρθηκε έτσι, σε μια στιγμή. Μη φαντασθήτε ότι εμπήκαμε στον πόλεμο αιφνιδιαστικά ή ότι δεν έγινε παν ό,τι επετρέπετο και μπορούσε να γίνει διά να τον αποφύγωμεν… Δηλαδή θα έπρεπε, διά να αποφύγωμεν τον πόλεμον, να γίνωμεν εθελονταί δούλοι και να πληρώσωμεν αυτήν την τιμήν με το άπλωμα του δεξιού χεριού της Ελλάδος προς ακρωτηριασμόν από την Ιταλία και του αριστερού προς ακρωτηριασμόν από την Βουλγαρίαν. Φυσικά δεν ήτο δύσκολο να προβλέψη κανείς ότι εις μίαν τοιάυτην περίπτωσιν οι Άγγλοι θα έκοβαν και αυτοί τα πόδια της Ελλάδος…»*.

Εκδηλώθηκε ενθουσιασμός. Κηρύχθηκε η επιστράτευση και ο κόσμος πήγαινε πρόθυμα να καταταγούν. Εγώ ήμουν μπλεγμένος με τη νεολαία. Όταν είχαν μπει στην Αλβανία οι Ιταλοί είχαν γίνει συνεργεία σημάνσεις συναγερμού τα οποία επανδρώθηκαν από φαλαγγίτες της νεολαίας. Ήμουν στην *Αγία Αικατερίνη*[730], εκεί που είναι τώρα το γραφείο, στο πηγάδι, στο ισόγειο του Ηγουμενείου. Είχαμε εκεί συνεργείο σημάνσεως συναγερμού και ήμουν ο επικεφαλής του συνεργείου με σκοπό να χτυπήσουμε καμπάνες γιατί δεν υπήρχαν οι σειρήνες. Αν μας ειδοποιούσαν, θα σημαίναμε συναγερμό. Ήταν όλα προετοιμασμένα. Αυτό θα γινόταν σε περίπτωση αεροπορικής επιθέσεως. Δεν έγινε τίποτε τις πρώτες ημέρες. Βομβαρδισμός νομίζω έγινε στις 3 Νοεμβρίου. Η αδελφή της μητέρας μου είχε άνδρα αξιωματικό, έφεδρο, που είχε επιστρατευτεί και ήταν στην Κόνιτσα. Σε υπηρεσία σχετική με την σήμανση συναγερμού, με την παρατήρηση. Ερχόμενος εδώ έπαθε καρδιακή προσβολή και πέθανε. Δεν το είπαμε στη θεία μου, αλλά τη δώσανε εμένα και τη συνόδευσα στην Αθήνα. Στην Αθήνα πήγαν σαν πρόσφυγες. Φύγαμε προ της 11^{ης} Νοεμβρίου. Στις 11 Νοεμβρίου έγινε βομβαρδισμός στη γειτονιά μου[731]. Κυρίως θέλανε να χτυπήσουν, προφανώς, το σπίτι του Μανέκα, που ήταν πάλαι ποτέ το *Ρωσικό Προξενείο*[732] αλλά τότε στεγαζόταν εκεί η Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Ηπείρου. Το *Ιταλικό Προξενείο* ήταν εκεί που είναι το *Λύκειο των Ελληνίδων* τώρα.

Ελέγετο ότι, κατά κάποιον τρόπο, επίτηδες είχαν νοικιάσει αυτό το κτίριο για *Ιταλικό Προξενείο*, τότε, για να μπορούν να παρακολουθούν τη Διοίκηση Χωροφυλακής. Στη Διοίκηση Χωροφυλακής ήρθαν κάποτε, δεν τα είδα, τα έμαθα μετά, και ξεφορτώναν πολεμικό υλικό για τη Χωροφυλακή. Το έβλεπαν εκείνοι από το *Ιταλικό Προξενείο* και ίσως είχαν σαν στόχο τη Χωροφυλακή.

Ρίξανε βόμβες. Χτυπήθηκε το σπίτι του Μανέκα, το δικό μας και κάποια άλλα και μολονότι λέγαν δε θα βομβαρδίσουν, γιατί το *Ρουμανικό Προξενείο*[733] αμέσως είχε βάλει σημαία μεγάλη ρουμανική στη στέγη. Ίσως και ιταλική…

---

[730] Πρόκειται για το Σιναϊκό Μετόχι της Αγίας Αικατερίνης στα Γιάννενα, στη συμβολή των οδών *Βαλαωρίτου* και *Αγίας Αικατερίνης*.

[731] Πρόκειται για τη γειτονιά της Αγ. Αικατερίνης μεταξύ του Άλσους και Ζωσιμαίας Σχολής εκατέρωθεν της οδού *Βαλαωρίτου*. Το σπίτι του κ. Μπάρκα ήταν στην οδό *Καραϊσκάκη*.

[732] Το Ρώσικο προξενείο βρισκόταν απέναντι από το *Άλσος* στη συμβολή των οδών *Τσακάλωφ* και *Βαλαωρίτου*, Βλ. Μπάρκα Δ., «Άλσος: η συνοικία των προξενείων», *Πρωινός Λόγος*, 17/11/2008, σ. 11.

[733] Εκτός από την περίοδο του 1940, ο αφηγητής καταθέτει και πολλές παράλληλες σχετικές ιστορίες για τα Γιάννινα της Τουρκοκρατίας, τη γειτονιά της Αγίας Αικατερίνης και το Μετόχι του Σινά, τα παλιά Γιάννινα, τα χάνια, τα προξενεία: *«…Οι πρόξενοι της Ρουμανίας ήταν καθαυτό Ρουμάνοι. Το*

Στην Αθήνα ήταν το κάτι άλλο από πλευράς ενθουσιασμού. Ενθουσιασμός από όλη τη Νεολαία και αγόρια και κορίτσια, σε πλεκτά[734], σε υπηρεσίες διάφορες. Φεύγαν στρατιώτες οι στρατεύσιμοι, και όσοι ήταν εγγράμματοι πήγαιναν σε κάποιες υπηρεσίες τους, στα γραφεία. Μάλιστα, εγώ ήμουν στην Περιφερειακή Διοίκηση Νεολαίας, στο τμήμα επιστρατεύσεως νέων. Μεγάλος ενθουσιασμός. Πολύς κόσμος προσεφέρετο. Είχαν έρθει οι Εγγλέζοι, σαν αεροπόροι κλπ., σε άλλα τμήματα τα βράδια.

Κάποτε, σαν νέοι, πηγαίναμε για καμιά μπίρα. Ένας Εγγλέζος άρπαξε το τσαρούχι ενός τσολιά και ήπιε μπύρα με αυτό.

Μαρία Παπαευσταθίου: Βγαίνανε έξω με τη στολή του τσολιά; Πώς βρέθηκε να πίνει μπύρες ο στρατιώτης;

Δημήτριος Μπάρκας: Ίσως με κάποια άδεια κυκλοφορούσαν έτοιμοι ντυμένοι και ίσως ήταν σε κάποιο γραφείο στην Αθήνα. Όχι την επίσημη στολή, των παρελάσεων, χακί φουστανέλα.

… Ίσως θα ήθελα να σπουδάσω γιατρός , ίσως όχι… Ήταν μία διέξοδος. Αλλά ήταν και το θέμα το επισιτιστικό στην Κατοχή. Ήταν η πείνα. Ήταν ένας θείος της μητέρας μου, ο οποίος επειδή ορφάνεψε μικρή και μάλλον την βοήθησε στο να ζήσει αυτός και του στέλναμε κανένα δεματάκι από εδώ, στέλναμε καφέ όταν πήγαινα εγώ στην ιταλική Κατοχή στην Finanza και στην Καραμπιναρία που είχαν, γιατί έλεγχαν αυτοί τα δέματα για να πάνε, στέλναμε τρόφιμα από εδώ για να πασχαλιάσουν κατά κάποιον τρόπο. Τους έδινα ένα τόσο δα σακουλάκι με καφέ κρυμμένο μέσα σε λίγο ζαχαρούλα, σε λίγο ρύζι για να μην τα δούνε αυτά στην Κατοχή. Δεν ήταν και συνθήκες για να πάει κανείς στην Αθήνα και έτσι έμεινε και αυτό. Πήγα στην Ακαδημία. Εκεί στην Ακαδημία πήγα όταν έγινε η απελευθέρωση. Πάλι και χωρίς εξετάσεις και αυτού. Πέσανε οι Ελασίτες όταν υπέγραψαν με την Βάρκιζα. Την

Προξενείο όταν ήμουν μικρός ήταν στην οδό Βηλαρά κάπου κοντά στο σπίτι της Χατζή [αριστερά προς την έξοδο της πόλης δίπλα στης Μαριάνθης Γεωργάκη, της δωρήτριας του Λυκείου Ελληνίδων]. Ο Ρουμάνος Πρόξενος φορούσε στολή. Έβγαινε με αμάξι, με μόνιππο ή με δύο άλογα. Ο Καβάσης είχε ειδική στολή, ο κλητήρας του προξενείου, ο κυρ-Αποστόλης. Έφυγε από εκεί και ήλθε κάτω από μας στην πολυκατοικία της Τσακαλογιάννη δίπλα, στου Αδαμίδη του αεροπόρου του '40, διώροφο με εξώστη και δύο αγάλματα ένα ωραίο σπίτι. Αυτός ήταν νέος πρόξενος, γύρω στα τριανταπέντε, ονόματι Μάνος, μάλλον ελληνικής καταγωγής με τη γυναίκα του και δύο παιδιά. Πιο πάνω στην Τσακάλωφ, δίπλα στο Μέκκειο Οικοτροφείο υπήρχε και Αυστροουγγρικό Προξενείο, με πρόξενο τον Μπελίσσι, τρομερό μισέλληνα. Το έχω διαβάσει. Ηρέσκετο μάλιστα να παρευρίσκεται και σε εκτελέσεις Ελλήνων και υπάρχει και σχετική φωτογραφία…».

[734] Εννοεί τη «φανέλλα του στρατιώτη», την επιστράτευση, δηλαδή, όλων των γυναικών και των κοριτσιών για τα πλεκτά που προορίζονταν για το μέτωπο.

κλείσανε την Ακαδημία ορισμένοι εθνικόφρονες για να φύγουν αυτοί από μέσα και έτσι πάει και η Ακαδημία.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πείτε μου κύριε Δημήτρη, έχουμε σταματήσει στους βομβαρδισμούς που γίνανε στα Γιάννενα από τους Ιταλούς. Έχετε κάποιο περιστατικό να μας αφηγηθείτε μέχρι να φτάσουμε στους Γερμανούς; Κάτι που να έχει σχέση με τους Ιταλούς που θυμάστε; Κάποια σελίδα ημερολογίου, κάτι που να σας θυμίζει το Καλπάκι, τους Έλληνες καθώς προχωρούσανε;

Δημήτριος Μπάρκας: Το Καλπάκι όχι, γιατί κυρίως τις επιχειρήσεις τις πολεμικές τις πέρασα όντας στην Αθήνα. Στην Αθήνα με την νεολαία που είπα ότι ήμουν, ήμεθα στην πλατεία Συντάγματος τα γραφεία που πήγαινα εκεί εγώ, η Περιφερειακή Διοίκηση Αθηνών και δίπλα μας ακριβώς, κάπου εκεί που είναι ένα υποκατάστημα της Εθνικής Τραπέζης τώρα. Το Υπουργείο Οικονομικών. Δίπλα από το Υπουργείο Οικονομικών, το οποίο Υπουργείο ήταν και τότε και όταν σήμαινε συναγερμός πηγαίναμε εκεί για καταφύγιο. Δίπλα μας είχαμε τους Εγγλέζους. Παραπάνω ήταν το King George και η Μεγάλη Βρετάννια, από τα οποία συνήθως γινόταν οι ανακοινώσεις από τον ίδιο τον Μεταξά και από τον Βασιλέα, όταν κατελήφθη η Κορυτσά από τον Ελληνικό Στρατό, διάφορα και γινόταν μεγάλη διαδήλωση, μεγάλος σαματάς εκεί στο Σύνταγμα μπροστά στη Μεγάλη Βρετάννια κ.λ.π.

Μαρία Παπαευσταθίου: Είχατε παρευρεθεί σε τέτοιες ανακοινώσεις του Μεταξά;

Δημήτριος Μπάρκας: Προσωπικά από τον ίδιο όχι εκεί. Βλέπαμε τον κόσμου που μαζευόταν και φωνάζανε και ζητωκραυγάζανε κ.λ.π. Αλλά και με επιστρατεύσεις, γινόταν πολύς σαματάς όταν περνούσαν αυτοκίνητα, που πηγαίνανε κάτω στον σταθμό της Λαρίσης κάτω για να επιβιβαστούν σε βαγόνια και σε τρένα για να πάνε προς το μέτωπο. Εκεί γινόταν μεγάλος σαματάς. Πολύς ενθουσιασμός.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πόσο καιρό μείνατε στην Αθήνα;

Δημήτριος Μπάρκας: Έμεινα μέχρις ότου ήρθαν και οι Γερμανοί στην Αθήνα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μέχρι τον Απρίλιο του ’41;

Δημήτριος Μπάρκας: Ήρθαν και οι γονείς μου κάτω μετά, αφού βομβαρδίστηκε εδώ το σπίτι, φύγανε, πήγανε σε χωριό εκείνοι. Γιατί είχε βομβαρδιστεί. Ήταν η υπηρεσία δημοτική, κρατική και σφράγισε παράθυρα κ.λ.π. που είχαν σπάσει πόρτες και ήρθαν και εκείνοι μετά κάτω στην Αθήνα και μέναμε μετά κάπου προς το Πεδίον του Άρεως, από κάτω εκεί. Όταν κάποια στιγμή επετέθησαν οι Γερμανοί εδιάβασα το άρθρο του Βλάχου[735], την ανοιχτή

---

[735] Βλ. Βλάχος Γ.Α., «Ανοικτή Επιστολή προς την Α.Ε. τον κ.Α.Χίτλερ, Αρχικαγκελλάριον του Γερμανικού Κράτους», *Η Καθημερινή*, φ. 8 Μαρτίου 1941. Η επιστολή καταλήγει με τη φράση

επιστολή προς τον Χίτλερ, αν την έχετε διαβάσει. Τρομερό αυτό του Βλάχου το άρθρο, η επιστολή αυτή, την οποία την έχω και σε εφημερίδα. Την έχω ακόμη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Θέλετε να μας την διαβάσετε; Ή κάποια σελίδα από εκείνη την περίοδο.

Δημήτριος Μπάρκας: Θέλετε να σας διαβάσω στις 28 Οκτωβρίου του 1940 τι γράφω στο ημερολόγιό μου;

Μαρία Παπαευσταθίου: Βεβαίως.

Δημήτριος Μπάρκας: «*Σήμερα το πρωί ήρθε η Αθηνά, η αδερφή της μητέρας μου. Μόλις ξύπνησα έβαλε το ραδιόφωνο στον σταθμό των Αθηνών. Της έκαμε εντύπωση ότι παρά το σύνηθες ήρχισε η εκπομπή με σειρά ολόκληρων προσευχών. Δεν έδωσε όμως συνέχεια και απομακρύνθηκε από το ραδιόφωνο. Εν τω μεταξύ ο πατέρας μου, ο οποίος είχε μεταβεί πλησίον του ραδιοφώνου, ήκουσε διάγγελμα της Αυτού Εξοχότητος του Πρωθυπουργού Ι. Μεταξά, καθώς και της Αυτού Μεγαλειότητος Βασιλέως, δια του οποίου εγνώριζον εις τον ελληνικόν λαόν ότι από της σήμερον ευρισκόμεθα εις εμπόλεμον κατάστασιν προς την Ιταλία και καλείται ο λαός να πράξη το καθήκον του μέχρι της τελικής νίκης. Ολόκληρον σχεδόν την πρωίαν εξηκολούθησε ο σταθμός των Αθηνών να μεταδίδει επανειλημμένως τα διαγγέλματα. Το υπ' αριθμόν ένα ανακοινωθέν του Γενικού Επιτελείου Στρατού, τον Εθνικό Ύμνο, διαφόρους άλλους ύμνους, θούριοι, πατριωτικά άσματα και εθνικούς χορούς. Τα διαγγέλματα μετά του ανακοινωθέντος μετεδίδοντο κατά την ακόλουθον σειράν και είχαν (…).*

Διάγγελμα κυρίου Πρωθυπουργού

«*Η στιγμή επέστη που θα αγωνισθώμεν διά την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος, την ακεραιότητα και την τιμήν της. Μολονότι επεδείξαμεν την πλέον αυστηράν ουδετερότητα και ίσην, προς όλους, η Ιταλία μη αναγνωρίζουσα εις ημάς το δικαίωμα να ζώμεν ως ελεύθεροι Έλληνες, μου εζήτησεν σήμερον την 3ην πρωινήν, την παράδοσιν τμημάτων του εθνικού εδάφους κατά την ιδίαν αυτής βούλησιν και μου ανεκοίνωσεν ότι προς κατάληψιν αυτών η κίνησις των στρατευμάτων της θα ήρχιζε την 6ην πρωινήν. Απήντησα εις τον Ιταλόν Πρέσβυν ότι θεωρώ και το τόλμημα αυτό καθ' αυτό ... και ότι τώρα θα αποδείξωμεν εάν είμεθα άξιοι των προγόνων μας και της ελευθερίας, την οποίαν μας εξησφάλισαν οι προπάτορές μας. Όλον*

«…εις τον μικρόν, την έκτασιν, αλλά μέγιστον αυτόν τόπον ο οποίος, αφού έμαθε τον κόσμον όλον να ζή, πρέπει τώρα να τον μάθη και να αποθνήσκη».

το Έθνος ας εγερθή σύσσωμον, αγωνισθήτε διά την Πατρίδα, τας γυναίκας, τα παιδιά σας, και τας ιεράς μας παραδόσεις».

Νυν υπέρ πάντων ο αγών

Ο Πρόεδρος της Κυβερνήσεως

Ιωάννης Μεταξάς

Διάγγελμα της Αυτού Μεγαλειότητος του Βασιλέως

«Ο Πρόεδρος της Κυβερνήσεως σας ανήγγειλε προ ολίγου υπό ποίους όρους ηναγκάσθημεν να κατέλθωμεν εις πόλεμον κατά της Ιταλίας, επιβουλευθείσης την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος. Κατά την μεγάλην αυτήν στιγμήν είμαι βέβαιος ότι κάθε Έλλην και κάθε Ελληνίς θα εκτελέσωσι το καθήκον των και θα φανώσιν αντάξιοι της επιδόξου ημών Ιστορίας. Με πίστην εις τον Θεόν και εις τα πεπρωμένα της φυλής, το Έθνος σύσσωμον και πειθαρχούν ως εις άνθρωπος, θα αγωνισθή υπέρ βωμών και εστιών μέχρι της τελικής Νίκης.

Εν τοις ανακτόροις των Αθηνών τη 28η Οκτωβρίου 1940

Γεώργιος Β΄

Πρώτο πολεμικό ανακοινωθέν

Γενικό Στρατηγείο

28 Οκτωβρίου 1940

«Αι ιταλικαί στρατιωτικαί δυνάμεις προσβάλλουν από της 5.30 σήμερον τα ημέτερα τμήματα προκαλύψεως της ελληνοαλβανικής μεθορίου. Αι ημέτεραι δυνάμεις αμύνονται του Πατρίου Εδάφους». Από τίνων ημερών (σημείωση δική μου) *είχον τοποθετήσει τρίποδα δια σειρήνων σημάνσεως αντιεροπορικού συναγερμού στην ταράτσα του σπιτιού μας. Σήμερα δε έφερον και ετοποθέτησαν τη σειρήνα. Το απόγευμα κατά τις 2 έως τις 4 μετά μεσημβρίαν εσήμανε αντιαεροπορικός συναγερμός χωρίς όμως να εμφανιστούν εχθρικά αεροπλάνα.*

29 Οκτωβρίου του ’40

Σήμερα ενεμφανίσθησαν εις την πόλιν των Ιωαννίνων εχθρικά αεροπλάνα και έβαλλε το αντιαεροπορικόν πυροβολικόν. Οι Ιταλοί δυστυχώς προχωρούν.

Έχω αρκετά σημειώματα από την περίοδο της Κατοχής. Θα σου διαβάσω ποιήματα που τα αντέγραφα εδώ, γιατί με συγκινούσαν σαν νέο εκείνη την εποχή. Του Μαβίλη «Για την πατρίδα»…Αυτό το τελευταίο φέρνει στο νου μου τους στίχους που έγραψε το 1878 ο Λορέντζος Μαβίλης προς την πατρίδα.

Μάννα μου Ελλάδα, τί δεν είσαι τώρα
σαν πρώτα ορθή, ψηλή, στεφανωμένη;
Με δάφνες, τί δεν είσαι με τα δώρα
της αθάνατης Νίκης στολισμένη.
Αχ, πότε θάρθη, πότε θάρθη η ώρα
να ματαστράψη η όψη σου η σβησμένη
και την ερημωμένη σου τη χώρα
μ' ελπίδα να φωτίσης, ω αντρειωμένη.

Πατρίδα μου, σηκώσου. Ας λάμψη πάλι
στον αιθέρα ψηλά το μέτωπό σου,
και της Ελευθεριάς θε να προβάλη
η ημέρα και το θείο πρόσωπό σου
θα λάμπη σαν τον ήλιο της. Μεγάλη
θα γίνης κι αλλοιά τότε στον εχτρό σου.

Και τους άλλους, που έγραψε ο Γιάννης Οικονομίδης για την εποποιία της Πίνδου το 1940. Στο ποίημά του απευθύνεται στην Πίνδο.

Τίναξε Πίνδο, τίναξε τη δασωμένη ράχη
να πέσουν στα φαράγγια σου τα μολυσμένα αστέρια
και απάνω από τα κρέκουρα να κατεβούν οι βράχοι
να θάψουν μες στα ρέματα την τόλμη τους ακέραια.
Φούσκωσε Πίνδο τα θολά ποτάμια σου και κύλα
μες στα κοτρόνια τα νερά με μουγκρητό και αντάρα
που να σκορπούν στους λόγγους σου τριγύρω ανατριχίλα
και να αντηχούνε στων οχτρών τα αυτιά σαν κρύα κατάρα.

Ξέπλυνε κάθε πάτημα και σβήσε κάθε χνάρι
που να μην φέρνει ουδέ στιγμή του ξένου εδώ τη μνήμη
και όταν τα βράδια το έρημο διαβαίνει το φεγγάρι
να μη χλωμαίνει βλέποντας στερνό του εχθρού συντρίμμι.
Και ξύπνα την αρκούδα σου να αφήσει τη μονιά της
να πάρει κάτω τα λογγά που από το κακό βογγούνε
και να ζητήσει την φριχτή τροφή για τα παιδιά τους
σε όσους ακόμη ζωντανοί στα πλάγια σου ριγούνε.
Και ό,τι απομείνει κύλα το και σώριαστο εκεί κάτω,
χλωμά κουφάρια και άρματα και αμίλητα κανόνια
και στήσε εμπρός στα πόδια σου τον τύμβο του θανάτου
χαρά του ελεύθερου λαού, του σκλάβου καταφρόνια.

Καταρχήν οι Ιταλοί ήταν στρατοπεδευμένοι σε στρατώνες, σε κτήρια. Αξιωματικοί όμως ήταν σε σπίτια. Και είδαμε Ιταλό, όχι εδώ, γιατί εδώ ήταν ερειπωμένο, έμενα όμως σε μία θεία μου επάνω στον Κουραμπά, στην οδό Καποδιστρίου. Εκεί είχαμε έναν Ιταλό διαχειριστή νοσοκομείου. Το Νοσοκομείο ήταν εκεί που είναι τώρα -μάλλον δεν ξέρω αν είναι ακόμη -το Οικοτροφείο Θηλέων επάνω στην Βελισαρίου.

Ήταν διαχειριστής αυτός. Έμενε εκεί σε ένα δωμάτιο σε εμάς. Ερχόταν ο ιπποκόμος του να του ετοιμάσει να πλυθεί κ.λπ. και μετά όταν πλέον υπέγραψαν, συνθηκολόγησαν μάλλον οι Ιταλοί, ήρθαν οι Γερμανοί πλέον. Καταρχήν είχαν ένα – δυο δωμάτια, ένα δωμάτιο. Μετά πιάσανε δύο δωμάτια. Ήταν καμιά δεκαριά άτομα. Ήταν σε όλη την γειτονιά εκεί. Ήταν ένας λόχος μεταφορών. Ζούσανε μέσα στα σπίτια μαζί με εμάς. Μας παρακολουθούσαν κατά κάποιον τρόπο σε όλες τις κινήσεις μας. Δεν μπορούσαμε να κάνουμε τίποτα. Και τους ζήσαμε, τους ζήσαμε άσχημα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Εκείνοι είχαν τροφοδότηση για τα φαγητά τους από κάπου. Εσείς πού βρίσκατε να φάτε;

Δημήτριος Μπάρκας: Εμείς για να φάμε, καταρχήν ο πατέρας μου είχε σαν παντοπώλης έκανε τυροκομία κ.λ.π. είχε χωριά γύρω, είχε δοσοληψίες. Ξεκινάγαμε οι τρεις, πατέρας, μάνα και γιος με τα σακούλια να πάμε να πάρουμε λίγο καλαμπόκι, λίγο σιτάρι, λίγο… ξέρω ’γω, κάτι από αυτά για να ζήσουμε. Εν τω μεταξύ, αν θυμάμαι καλά, γινόταν και κάποιες διανομές τροφίμων με το δελτίο. Τα οποία τα φρόντιζε το κράτος αυτά. Ζούσαμε κακήν κακώς.

Μαρία Παπαευσταθίου: Την πυρπόληση των *Λιγκιάδων* την θυμάστε;

Δημήτριος Μπάρκας: Βέβαια. Αν δεν απατώμαι Κυριακή απόγευμα έγινε αυτό το πράγμα. Χτυπήσανε με πυροβολικό πρώτα. Απόγευμα. Αυτοί οι Γερμανοί που ήταν εκεί πέρα φωνάζανε «Παρτιζάνοι», ότι ήταν εκεί, ενώ ελέχθη εκ των υστέρων ότι δεν ήταν θέμα ανταρτών στους *Λιγκιάδες*, αλλά γάμος γινότανε. Είδανε το ψίκι, πως το λένε. Οι Γερμανοί υπέθεσαν ότι ήταν αντάρτες και άρχισαν να βάζουν το πυροβολικό και πήγε και τμήμα μετά εκεί που έκαψε τους Λικγιάδες και σκότωσε και κόσμο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Θυμάστε δηλαδή τη φωτιά;

Δημήτριος Μπάρκας: Τρομερό περιστατικό.

Μαρία Παπεαυσταθίου: Είχατε την εικόνα της φωτιάς;

Δημήτριος Μπάρκας: Ναι. Ναι φαινόταν η φωτιά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και τους Εβραίους τους θυμάστε;

Δημήτριος Μπάρκας: Τους Εβραίους δεν τους είδαμε να τους πιάνουνε. Γρηγορότερα είχε γίνει αλλαγή ταυτοτήτων σε όλους τους κατοίκους στα Γιάννενα, τις οποίες ταυτότητες τις γράψανε… πώς έγινε δεν θυμούμαι. Θυμούμαι ότι τις παίρναμε κάπου εκεί στα Εβραίικα στην οδό *Κουντουριώτη*… πώς λέγεται ο δρόμος από την διασταύρωση που βγαίνει προς τον…

Μαρία Παπεαυσταθίου: *Γιοσέφ Ελιγιά*;

Δημήτριος Μπάρκας: Στην *Κουντουριώτη* πρέπει να ήταν ένα χαμηλό κτήριο και ήταν τρίπτυχες οι ταυτότητες. Οι δύο σελίδες ήταν ελληνικά νομίζω, η τρίτη ήταν με λατινικούς χαρακτήρες γραμμένη. Των δε Εβραίων είχαν μία σφραγίδα επάνω JUDE. Τους πιάσανε μετά νομίζω στις 25 Μαρτίου, κάτι τέτοιο… Το μάθαμε μετά, γιατί νομίζω, αν θυμάμαι καλά, είχαν απαγορεύσει την κυκλοφορία όταν τους πιάσανε. Ελέχθη για μία… Οι Εβραίοι είχαν… ήταν πώς να πω… Έλληνες Ισραηλίτες. Είχαν αρκετά ελληνοποιηθεί. Μία, νομίζω Έλντα πως τη λέγανε, στο καμιόνι που την είχαν, είχε πάει πίσω και τραγούδαγε τον Εθνικό Ύμνο. Έτσι ελέχθη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σωθήκανε κάποιοι που τους είδατε μετά;

Δημήτριος Μπάρκας: Ελάχιστοι, απειροελάχιστοι. Εγώ, η θεία μου αυτή που έλεγα, η αδερφή της μητέρας μου, ήταν δασκάλισσα στο Ισραηλιτικό Σχολείο τοποθετημένη και έκανα και γαλλικά με έναν Εβραίο. Η οικογένεια αυτή του Εβραίου, Μπακόλας λεγόταν, εξαφανίστηκε όλη. Δεν γύρισε κανένας από αυτούς. Άλλα και από κάποιους συμμαθητάς που είχα στην Ζωσιμαία, δεν υπήρχαν τότε αυτά τα περί θρησκείας και ξέρω εγώ… ερχόταν άνετα στον εκκλησιασμό όταν κάναμε σε τελετές 25 Μαρτίου, 21 Φεβρουαρίου ερχόταν και αυτοί μαζί όπως πηγαίναμε τα σχολεία στην εκκλησία. Ερχόταν και το σχολείο το Εβραϊκό με

την σημαία την ελληνική. Δεν είχαν βέβαια σταυρό επάνω. Και από τους συμμαθητάς μου της Ζωσιμαίας πάλι δεν επέστρεψε κανένας.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι ονόματα είχαν οι εβραίοι συμμαθητές σας;

Δημήτριος Μπάρκας: Είχα Μποχορόπουλο, είχα… δεν θυμάμαι καλά… Μπατής…

Μαρία Παπαευσταθίου: Μικρά ονόματα;

Δημήτριος Μπάρκας: Δεν τα θυμάμαι. Με τους Εβραίους θυμάμαι ότι είχαν το άλλο πάλι… Αγοράζανε εκτάσεις στην Μέση Ανατολή, στο νυν Ισραήλ,. Έτσι δημιουργήθηκε. Αγοράζοντας εκτάσεις, τις οποίες τις αγοράζανε τίνα τρόπο. Είχαν σε κάθε σπίτι ένα κουμπαρά και κάθε μέρα έπρεπε να ρίχνουν μέσα κάτι. Αλλά και στο σχολείο εγύριζε ο ιερεύς ο Ισραηλίτης, μέσα στις αίθουσες και ρίχνανε τα παιδάκια έστω μία δεκάρα, μία πεντάρα μέσα στον κουμπαρά. Έτσι, με αυτά τα λεφτά που φαίνεται παγκοσμίως ότι γινόταν αυτό, αγοράζανε εκτάσεις. Οι αραπάδες τις πουλάγανε για να πάρουν λεφτά και βρεθήκαν με κράτος οι Εβραίοι στην Παλαιστίνη, αγορασμένο καταρχήν. Τώρα πόσα πήρανε μετά με τις επιχειρήσεις που κάνανε κ.λ.π. άγνωστο…

Μαρία Παπεαυσταθίου: Πού ήταν το Εβραίικο Σχολείο στα Γιάννενα;

Δημήτριος Μπάρκας: Είχαν δύο σχολεία. Το ένα ήταν παραδίπλα, εδώ στην Κουντουριώτη δίπλα από αυτό που σας είπα, την Αστυνομία που έδινε τις ταυτότητες και το άλλο ήταν στον αντίστοιχο δρόμο. Είχανε μία Συναγωγή μέσα στο φρούριο…

Μαρία Παπαευσταθίου: Και μια στην *Γιοσέφ Ελιγιά.*

Δημήτριος Μπάρκας: Κοντά στην Πύλη και μία Συναγωγή όπως κατεβαίνουμε την Αβέρωφ δεξιά κάτω. Δίπλα από την Συναγωγή ήταν και το κυρίως σχολείο, το πρώτο σχολείο, το μεγάλο το λέγανε αυτοί. Στο μεγάλο, εκεί ήταν η θεία μου δασκάλα. Και το άλλο εδώ δίπλα στην Αστυνομία, ήταν το μικρό σχολείο. Έτσι το λέγανε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δημόσιο σχολείο όμως;

Δημήτριος Μπάρκας: Δημόσιο σχολείο βεβαίως.

Μαρία Παπαευσταθίου: Διοριζόταν από το κράτος η θεία εκεί;

Δημήτριος Μπάρκας: Οι Έλληνες οι διδάσκοντες πληρωνόταν από το Ελληνικό Κράτος, από το Ελληνικό Δημόσιο. Μάλιστα ανήκαν αυτοί στην Εκπαιδευτική Περιφέρεια Ζαγορίου-Μετσόβου. Αυτός ο Επιθεωρητής τα επιθεωρούσε αυτά τα σχολεία. Καταρχήν είχαν αρχίσει να γίνονταν κάτι μικροεπιχειρήσεις, όπως συμπτύσσονταν οι Γερμανοί από την Ήπειρο, της Πρεβέζης, της Άρτης. Ερχόταν από εδώ για να πάνε προς την Αλβανία. Από εκεί φύγανε. Μέσω Αλβανίας φύγανε από εδώ οι Γερμανοί. Φαινόταν λοιπόν και η σύμπτυξη και όλα, η όλη διαγωγή τους. Εν τω μεταξύ τους χτύπαγε ο Ζέρβας. Έγινε μάχη αρκετή στην Κανέτα. Μάλιστα κάτι είναι εκεί πέρα, είναι ένα – δύο μνημεία από πεσόντες. Στο τέλος

παρέδωσαν τους νεκρούς τους. Είχανε νεκροταφείο κάπου εκεί που… απάνω από το δικό μας το νεκροταφείο του Αγίου Νικολάου, ήταν Καθολικό Νεκροταφείο. Επί Ιταλών, ή μάλλον από παλιά όταν ήταν οι Ιταλοί εδώ, Καθολικό Νεκροταφείο. Αυτό το επεξέτειναν και είχαν και τους δικούς τους νεκρούς εκεί. Φαινόταν ότι θα φεύγανε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Όταν φύγανε οι Γερμανοί;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Ήμασταν στο Σούλι μέσα εμείς κλεισμένοι, γιατί… Φαινόταν ότι θα γίνει πόλεμος. Και είχε γεμίσει ένα δωμάτιο στο σπίτι μας με τρόφιμα για να μην πεινάσουμε. Ήμασταν τρία παιδιά. Μετά γεννήθηκε η αδερφή μου η μικρή. Και όταν έγινε ο πόλεμος φύγανε. Όταν ήρθαν οι Ιταλοί φύγανε. Επειδή ήταν αξιωματικός ο πατέρας μου, μαζεύανε τους αξιωματικούς οι Ιταλοί και στους στέλνανε εξορία στην Ιταλία. Και οι αξιωματικοί από την Πρέβεζα φύγανε και βγήκαν έξω στα βουνά. Και έτσι έγινε ο Ζέρβας, οι αντάρτες. Είχαν πάει στον ΕΛΑΣ πρώτα, αλλά μετά είδαν ότι ένα μόνο ήταν το ΕΛΑΣ. Όταν είδαν ότι εκεί δεν συμφωνούσαν στην ιδεολογία, φύγανε και έγινε του Ζέρβα ύστερα. Και επειδή φύγανε οι αξιωματικοί, άρχισαν και παίρνανε μετά τις οικογένειες των αξιωματικών. Και ο πατέρας μου φοβήθηκε και μας πήρε και εμάς μαζί του και μέναμε στα χωριά. Όπου πήγαιναν αυτοί μας έπαιρναν και εμάς από κοντά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και ποια χωριά ήταν αυτά;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Στην Έλεζνα, στο Τρίκαστρο… σε πολλά. Κάτω προς την Άρτα, στον Βάλτο, εκεί που είχαν πάρει και τον αδερφό μου αιχμάλωτο. Για να αναγκάσουν τον πατέρα μου να γυρίσει πήραν τον αδερφό μου αιχμάλωτο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μικρό παιδί;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Ε, βέβαια. Δέκα χρονών ήταν. Τον μεγάλο μου τον αδερφό. Και μετά φτάσαμε στο Σούλι μέσα στη Λάκκα Σουλίου να κρυφτούμε. Πολλοί αξιωματικοί και οι οικογένειες μαζί γιατί μας κυνηγούσαν και οι Γερμανοί και οι Ιταλοί. Είχαμε κρυφτεί και εκεί. Εκεί μέσα ήμασταν όταν φύγανε πλέον οι Γερμανοί. Εκεί το μάθαμε εμείς ότι φύγανε και ήρθαμε εδώ στα Γιάννενα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και την Κατοχή πώς την περάσατε εκεί μέσα; Όλα αυτά τα χρόνια…

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά:Στα χωριά, στα χωριά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Από εδώ, από εκεί; Ποιοι σας φιλοξενούσαν;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Στα χωριά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στα σπίτια των διαφόρων γνωστών ή και αγνώστων;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Και αγνώστων. Ήμασταν τόσες οικογένειες αξιωματικών. Εν τω μεταξύ αυτοί κατά κάποιον τρόπο προστάτευαν τα χωριά εκεί από τους συμμορίτες και

από τους Γερμανούς. Μας φιλοξενούσαν εκεί και μέναμε εκεί. Ήμαστε στη Λάκκα Σουλίου όταν έφυγαν οι Γερμανοί…

Μαρία Παπαευσταθίου: Σε ποιο χωριό της Λάκκας;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Τρίκαστρο ήταν; Ούτε που θυμάμαι… Είχαμε κατέβει κάτω στη Λάκκα Σουλίου, που περνάει το ποτάμι. Εκεί δεν ήταν χωριό, ήταν ερημιά εκεί που μένανε. Κοιμόμασταν στην ερημιά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Περάσανε από μπροστά σας Ιταλοί, Γερμανοί;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Τους βλέπαμε από την άλλη μεριά του ποταμού.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τρόμος όμως..

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Από την μια μεριά ήμασταν εμείς και από την άλλη ερχόταν οι Ιταλοί και οι Γερμανοί και παίρνανε νερά και τέτοια στο ποτάμι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και πώς νιώθατε εσείς;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Κρυμμένοι, «μην μιλάτε», μην αυτό… Και μας έφερναν από το χωριό να φάμε κάτι, γιατί ήμασταν και μικρά παιδιά εμείς τότε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Κάποιο περιστατικό εσείς θυμάστε κυρία Πιπίτσα;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Από πότε;

Μαρία Παπαευσταθίου: Από την περίοδο αυτή, κάτι που να σας έχει μείνει σαν άσχημο ή σαν έντονο περιστατικό.

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Αυτά τα χωριά εκεί, ταλαιπωρία.

Μαρία Παπαευσταθίου: Κάτι που να έχουν πιάσει κάποιον και να…

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Τον αδερφό μου τον πήραν αιχμάλωτο. Είχαν πιάσει τον πατέρα μου πρώτα αιχμάλωτο οι συμμορίτες. Και τους το έσκασε, έφυγε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και τον αδερφό πώς τον βρήκανε;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Και τον αδερφό μου ήρθαν στο σπίτι. Είχε πάει η μάνα μου στην Πρέβεζα με τον μικρό μου τον αδερφό μας και είχαμε μείνει εμείς οι δυο με την γιαγιά μαζί. Και ήρθαν εκεί οι συμμορίτες δεν ξέρω αν σε ενδιαφέρουν αυτά- και πήραν ό,τι πράγματα είχαμε μέσα στο σπίτι και που ήμασταν δύο παιδιά και η γιαγιά. «Κοίτα, να πάρουμε και το εγγόνι σου», της είπαν της γιαγιάς μου «για να υπογράψει και αυτά τα πήρανε». Τα πήραν και φύγανε. Και μας άφησαν ένα γράμμα στο δένδρο, ότι «αν δεν μας δώσετε τόσες λίρες, θα βρείτε το κεφάλι του παιδιού σας κρεμασμένο εδώ». Ήρθε η μάνα μου από την Πρέβεζα, είδε ότι είχε ο πατέρας …

Μαρία Παπαευσταθίου: Και τι έγινε; Πώς τον πήρατε πίσω;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Έμαθε ο πατέρας μου τι έγινε και πήγε στον… και του λέει «αυτό και αυτό». Πήραν τον γιο μου αιχμάλωτο οι συμμορίτες και θέλουν λίρες. Τι θα κάνω

τώρα; Και του λέει «πήγαινε κάτω στο χωριό, και πίεσέ τον και πες αν δεν σου ελευθερώσουν το παιδί ότι θα τους κάψεις το χωριό. Και αυτοί ελευθέρωσαν το παιδί, τον αδερφό μου, αλλά τον άφησαν στο δημόσιο δρόμο νύχτα, που περνούσαν Γερμανοί, Ιταλοί και τέτοια… Φεύγανε τότε αυτοί. Το αφήσανε εκεί 12 χρονών παιδί και προχώρησε ο καημένος αυτός μοναχός του και βρήκε ένα σπίτι με φως, χτύπησε την πόρτα. Ξέρανε εκεί σε όλη την περιφέρεια, το είχαν μάθει αυτό.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποια περιοχή ήταν;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Προς την Άρτα κάπου. Και τον πήραν αυτοί που ήταν στο σπίτι εκεί και μας τον έφεραν μετά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Φαντάζομαι τι σοκ θα είχε σε όλη του τη ζωή;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Πολύ. Ακόμη και τώρα τα λέει αυτά. Κοιμόταν σε μία καλύβα μόνο του το παιδί στην ερημιά. Σε μια καλύβα μοναχό του. Τι πέρασε;

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς δεν πανικοβλήθηκε;

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Πανικοβλήθηκε, αλλά τι να έκανε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σου λέει «γλίτωσα, θα τους βρω και τους δικούς μου».

Πιπίτσα Μπάρκα-Χαλιμά: Και έτσι ήρθε…

Μαρία Παπαευσταθίου: Βλέπω θέλετε να μας διαβάσετε κάτι από το ημερολόγιό σας.

Δημήτριος Μπάρκας: Δεν έχω τη χρονολογία. Πρέπει να είναι το ’43 ή το ’44. 15 Αυγούστου.

«*Χθες εγένετο δολοφονική απόπειρα κατά του εν τη Γερμανία ευρισκομένου Βασιλέως της Βουλγαρίας Βόριδος. Σήμερον λέγεται ότι εξέπνευσε. 9 Σεπτεμβρίου. Ψες βράδυ εν όψει της συνθηκολόγησης της Ιταλίας, ξημερώσαμε με κατάσταση πολιορκίας. Όλοι οι δρόμοι είναι γεμάτοι από γερμανικά πυροβόλα και περιπολίας γερμανικάς. Απηγορεύθη πάσα μετακίνησις Ιταλών στρατιωτικών και ετάχθη σε αυτούς προθεσμία να παραδοθούν στας γερμανικάς αρχάς αίτινες ανέλαβον την διοίκησην.*

13 Σεπτεμβρίου: Η τελευταία υποστολή της ιταλικής σημαίας έγινε χθες το απόγευμα. Από σήμερον οι Ιταλοί στρατιωτικοί οδηγούνται εις στρατόπεδα συγκεντρώσεως.

15 Σεπτεμβρίου: Τα συγκεντρωθέντα υπό των Ιταλών ραδιόφωνα απεδόθησαν στους κατόχους των. Εμείς δεν πήραμε το δικό μας, γιατί δεν βρέθηκε πουθενά, όπως και πολλοί άλλοι.

22 Σεπτεμβρίου: Δια μεγαφώνων ειδοποιήθημεν ότι από τις 8:30 πρωινής σήμερον απαγορεύεται η κυκλοφορία των πολιτών προς διενέργειαν γενικής ανά την πόλιν ερεύνης. Έληξε η έρευνα στις 4 μετά μεσημβρίας.

2 Οκτωβρίου: Περί τα μέσα της εβδομάδος εγένετο 60 θανατικαί εκτελέσεις εις Παραμυθιά[736]*, υπό των Γερμανών εις αντίποινα φονευθέντων κατά τινά συμπλοκήν με τους αντάρτες.*

3 Οκτωβρίου: Οι Γερμανοί καίουν τους Λιγκιάδες.

5 Οκτωβρίου: 82 με 85 εφονεύσθησαν ή εκάησαν ζωντανοί εις τους Λιγκιάδες.

19 Οκτωβρίου: Απόψε στον κινηματογράφο εισήλθον όργανα της Γερμανικής Στρατονομίας, Feldgendarmerie, τα οποία εξέβαλαν όλους τους Γερμανούς στρατιωτικούς. Όλοι φοβηθήκαμε ότι θα μας σκοτώσουν ή θα μας κάψουν ζωντανούς εκεί που βρισκόμαστε.

22 Νοεμβρίου: Από τας αρχάς Νοεμβρίου οι Γερμανοί αραιώνουν, μετακινούμενοι προς βορράν. Σήμερα έφυγαν και από το σπίτι της θείας Αθηνάς.

27 Νοεμβρίου: Μας ήρθαν πέντε Γερμανοί στην τραπεζαρία.

5 Δεκεμβρίου: Είναι ένα άλλο προσωπικό. Οι Γερμανοί φεύγουν. Από τα μέσα Σεπτεμβρίου οι Γερμανοί ήρχισαν να εγκαταλείπουν τας νοτιοτέρας επαρχίας της Ηπείρου. Η Πρέβεζα και η Άρτα ελευθερώνονται. Το βάρος της σκλαβιάς άρχισε να ελαφρώνει. Οι Γερμανοί εφαίνοντο πως άρχισαν να εγκαταλείπουν την Ελλάδα και όμως ένα κανονίδι συνεχές που βαστάει μερόνυχτα πολλά τραντάζει τα Γιάννενα. Αφού φεύγουν, τι είναι όλα αυτά τα κανόνια; Τι σημαίνει το νυχτερινό άστραμμα δίχως αστραπή; Το απαίσιο χρου… χρου των οβίδων, οι προβολείς που εξετάζουν τους λόφους, και τα κορφοβούνια, γιατί βομβαρδίζουν τα χωριά; Οι Γερμανοί φεύγουν.

Είναι λίγο κακογραμμένα, γι' αυτό τα διαβάζω έτσι:

Οι Γερμανοί φεύγουν. Οι αντάρτες τους χτυπούν. Από τον φόβο τους οι Γερμανοί χτυπούν τα χωριά της περιφέρειας Ιωαννίνων και όλα τα άλλα, όσα βρίσκονται αριστέρα και δεξιά στους μεγάλους αυτοκινητόδρομους της Ηπείρου. Οι μεγάλες γέφυρες ανατινάσσονται. Τα απόκρημνα σημεία των δρόμων Κανέτα, Αι Γιώργης κ.α. κατακρημνίζονται. Την Κυριακή 8/10

---

[736] Ο νεαρός, τότε, ημερολογιογράφος, Δημήτριος Μπάρκας, καταχώρησε ότι οι πρόκριτοι ήταν 60, όμως τελικά εκτελέστηκαν οι 49. Βλ. Γκότοβος Αθ., *Η Παραμυθιά στο στόχαστρο: Νέα στοιχεία για τον μαύρο Σεπτέμβρη του '43*, Φιλοπρόοδος Όμιλος Παραμυθιάς, Παραμυθιά 2007. Βλ. και Τσαμάτος Χρ.Π., *Εν Παραμυθία τη 29-9-1943*, Έκδοση του Δήμου Παραμυθιάς, Παραμυθιά 2007.

οι Γερμανοί παραδίδουν τους νεκρούς των. Ο Σωματάρχης Λαντς[737] *και όλοι οι Διοικηταί Μονάδων εμπιστεύονται την φύλαξη των νεκρών τους στον Γενικό Διοικητή, τον Δήμαρχο και τον Πρωτοσύγκελο της Μητροπόλεως. Μεσοβδόμαδα ο Λαντς ευχαριστεί τον ηπειρωτικό λαό για την φιλοξενία που προσέφερε στους Γερμανούς, οι οποίοι αήττητοι εγκαταλείπουν το ελληνικό φρούριο. Με ρίγη πατριωτισμού και χειροκροτημάτων υποδέχονται οι Γιαννιώτες τον Εθνικό μας Ύμνο, που για πρώτη φορά ύστερα από τόσα χρόνια ακούμε πάλι και μάλιστα από τα γερμανικά μεγάφωνα. Οι μέρες περνούν. Το Σώμα αναχωρεί. Και όμως οι Γερμανοί δεν σώνονται.*

Σάββατο 14 Οκτωβρίου 1944: Ενώ περιμένουμε την λευτεριά, οι Γερμανοί είναι ακόμη εδώ. Τα αυτοκίνητα λιγόστεψαν. Τα είδη ρουχισμού εκάησαν. Τα τρόφιμα και άλλα υλικά πετάχτηκαν στην λίμνη. Οι Ιταλοί παρεδόθησαν στον Ερυθρό Σταυρό μαζί με λίγα τρόφιμα γι' αυτούς. Σήμερα τα Γιάννενα τραντάζονται συθέμελα. Αλλεπάλληλες εκρήξεις τραντάζουν τον τόπο. Τα Γιάννενα είναι ζωσμένα με πυκνό συρματόπλεγμα και εκτεταμένον πεδίον ναρκών. Οι μεγαλύτερες από αυτές και ορισμέναι στρατιωτικαί εγκαταστάσεις ανατινάσσονται. Ως εκ θαύματος σώζομαι από θραύσμα, όπως συρίζως έπεσε παραπλεύρως μου ενώ ήμουν στον κήπο της θείας Αθηνάς. Βαριά και φοβερή πέφτει η νύχτα.

Κυριακή 15 Οκτωβρίου 1944, ώρα 2:20 π.μ: Πολυβολισμοί ταράζουν τον ύπνο μας. Τι τάχα να συμβαίνει; Το κακό βαστά ως τις 3. Ενώ γλυκοχαράζει η μέρα, μια κραυγή μεταδίδεται από παράθυρο σε παράθυρο. «Σηκωθείτε, ήρθαν οι δικοί μας. Βάλτε σημαίες. Χριστός Ανέστη! Καλή λευτεριά». Δάκρια χαράς γεμίζουν τα μάτια μας. Η χαρά μας αγγίζει την τρέλα. Είμαστε λοιπόν ελεύθεροι; Έφυγαν οι Ούνοι τόσο εύκολα; Να το πιστέψουμε; Ναι, τα Γιάννενα είναι ελεύθερα.

Από τις 9 μ.μ. του Σαββάτου προφυλακές του ΕΔΕΣ διαπεραιώθησαν από το Νησί στο Φρούριο. Κατά τις 2 τα μεσάνυχτα ήρθαν και άλλες προφυλακές από την ξηρά. Οι Γερμανοί ακροβολίσθηκαν για μάχη. Οι νυχτερινοί, όμως, πολυβολισμοί, όμως τους έτρεψαν σε φυγή και έτσι τα ξημερώματα τους βρήκαν έξω από τα Γιάννενα. Και σαν πρώτα αντρειωμένη Χαίρε, ω Χαίρε Ελευθεριά!

Σάββατο 11 Νοεμβρίου: Σήμερα ετέθη σε κυκλοφορία εις τας Αθήνας η νέα δραχμή. Είναι κεκαλυμμένη 100% εις χρυσόν και συνάλλαγμα. Η ανταλλακτική της αξία εκανονίσθη εις μίαν νέαν δραχμήν προς 50 δισεκατομμύρια πολεμικές δραχμές ή 600 δραχμές αντί μιας λίρας

---

[737] Βλ. Μάγερ Χ.Φρ., *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η Εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα,1943-1944*, τόμ. Α΄, Εστία, Αθήνα 2009. Βλ. και Richter H.A., "General Lanz, Napoleon Zervas und die britischen Verbindungsiffiziere", *Militargeschightliche Mitteilungen*", 1/1989.

χαρτίνης Αγγλίας. Δηλαδή μια λίρα αντί 30 τρισεκατομμυρίων παλαιών δραχμών. Ως απλό παράδειγμα της αξίας της παλαιάς δραχμής φέρω ότι κυκλοφόρησαν χαρτονομίσματα των 200 δισεκατομμυρίων και το εισιτήριο του κινηματογράφου δραχμές 500 δισεκατομμύρια».

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι λεπτομέρεια! Πάρα πολύ σημαντικό το ότι έχετε γράψει όλα αυτά.

Δημήτριος Μπάρκας: Όπως βλέπεις έγραφα και από τότε και από νεαρός.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μα δεν θα συνεχίζατε εάν δεν είχατε το τάλαντο. Και τα γράφετε και πάρα πολύ ωραία και πολύ λεπτομερή. Εσείς έχετε κανει κανονικό ρεπορτάζ.

Δημήτριος Μπάρκας: Και στις 5 Σεπτεμβρίου του 1940 αναχωρώ για το Μεσολόγγι για φανταράκος.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και μετά κλείνει η περίοδος αυτή και αρχίζει του Εμφυλίου;

Δημήτριος Μπάρκας: Δεν έχω πολλά από εκεί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τώρα για να κλείσουμε για απόψε, είναι κάτι άλλο που δεν ρώτησα. Αν είχατε συναντήσει ποτέ κάποιον από τους ήρωες του ’40 όπως τον Κωστάκη, τον Κατσιμήτρο, κάποιο από αυτά τα ονόματα;

Δημήτριος Μπάρκας: Ο Κατσιμήτρος ήταν πελάτης του πατέρα μου. Καθόταν στην Ζωσιμαία από πίσω στη γωνία, που είναι το σπίτι της Βραζέλη… Το μεγάλο το τετράγωνο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στην Αρχιεπισκόπου Σπυρίδωνος.

Δημήτριος Μπάρκας: Αρχιεπισκόπου Σπυρίδωνος. Εκείνο το κυβικό. Στην γωνία ήταν ο πεθερός του, ο οποίος ήταν εκπαιδευτικός νομίζω, συνταξιούχος, Στούπης. Εκεί καθόταν ο Κατσιμήτρος.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μάλιστα. Κοντά στου Βηλαρά; Λέγεται οικία Βηλαρά εκεί δίπλα.

Δημήτριος Μπάρκας: Ναι, κάπου εκεί είναι και το σπίτι του Βηλαρά. Αλλά αυτό ήταν στην γωνία και είχε… κατέβαινε και κάποια σκαλοπατάκια προς τα κάτω.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στην γωνία από τον Βραζέλη;

Δημήτριος Μπάρκας: Στη γωνία του Βραζέλη. Όπως κοιτάζουμε του Βραζέλη από το πίσω μέρος της Ζωσιμαίας, στην δεξιά γωνία.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τον είχατε συναντήσει ποτέ τον Κατσιμήτρο εσείς;

Δημήτριος Μπάρκας: Τον ήξερα. Περνούσε… κάποιες ώρες δεν ξέρω πως. Την ώρα που τελειώναμε πολλές φορές από την Ζωσιμαία, περνούσε από την Ζωσιμαία πεζός πολλές

φορές το μεσημέρι. Ήταν όταν ήμουν στην Ζωσιμαία εγώ πρέπει να ήταν Διοικητής του 15ου Συντάγματος. Όχι Μέραρχος. Διοικητής του Συντάγματος.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποια χρονολογία περίπου;

Δημήτριος Μπάρκας: Το ’37, ’38 κάπου εκεί. Ίσως και το ’36… δεν ξέρω. Μαθητής της Ζωσιμαίας. Εγώ έφυγα, τελείωσα το ’38 τη Ζωσιμαία. Έπρεπε να τον χαιρετούν οι στρατιώτες στον δρόμο δεκαπέντε βήματα. Κάθονταν με το χέρι έτσι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Να προχωράει 15 βήματα και μετά να κατεβάζουν το χέρι;

Δημήτριος Μπάρκας: Ναι. Λοιπόν, αυτός όμως δεν ήθελε όλο αυτό το πράγμα. Τον χαιρετούσαν οι στρατιώτες, έκανε έτσι και μετά τους έκανε έτσι (φύγετε). Αυτό σαν μαθηταί εμείς το χαζεύαμε. Άμα τον βλέπαμε να περνάει… Στεκόμασταν να δούμε θα περάσει κανένας φαντάρος να τον χαιρετήσει και να του κάνει έτσι;

Μαρία Παπαευσταθίου: Ο Ταγματάρχης Κωστάκης;

Δημήτριος Μπάρκας: Δεν τον γνώρισα αυτόν. Ακουστά τον είχα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τον Δαβάκη; Ακούσατε γι’ αυτόν;

Δημήτριος Μπάρκας: Τον Δαβάκη θα πω περισσότερο ούτε από… κάτι άκουσα τότε. Εμείς είχαμε ένα τραγούδι στο Στρατό. «Του Δαβάκη τα άξια παλικάρια». Δεν το θυμάμαι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Να σας ευχαριστήσω για απόψε πάρα πολύ.

Δημήτριος Μπάρκας: Τα ενθυμούμαι και εγώ με κάποια συγκίνηση.

Μαρία Παπαευσταθίου: Είναι αλήθεια ότι αυτά είναι κομμάτι της ψυχής σας. Ευχαριστώ πάρα πολύ. Πάντως αντέξατε. Εγώ σας χαίρομαι. Αντέξατε και αυτό ήθελα να σας ρωτήσω, ποιο είναι το μυστικό της αντοχής και της μακροζωίας; Δεν στενοχωριόσαστε;

Δημήτριος Μπάρκας: Στενοχωριόμουν. Πολύ στενοχωρήθηκα σε πολλά σημεία. Και στον Στρατό και σε πολλές περιπτώσεις, αλλά το φιλοσοφούσα και είχα την πίστη μου στο Θεό.

7.32 Νούσιας Λάμπρος-Νούσια Ευφροσύνη

Λάμπρος Νούσιας

Χρονολογία γεννήσεως: 1922
Χρόνος καταγραφής: 24/9/2008
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής:Ροδοτόπι
Ιδιότητα: Ζαχαροπλάστης

Ευφροσύνη Νούσια

Χρονολογία γεννήσεως: 1922
Χρόνος καταγραφής: 24/9/2008
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής:Ροδοτόπι
Ιδιότητα: Οικιακά

Λάμπρος Νούσιας: Όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος εγώ ήμουν στην Αθήνα. Εργαζόμουν οδός Ευριπίδου 38. Σε αυτή τη φωτογραφία εκεί πάνω… Σε εργοστάσιο ζαχαροπλαστικής. Τότε… ήμουν γεννημένος το ’22, δεκαέξι-δεκαοχτώ χρονών. Την πρώτη μέρα που κηρύχτηκε ο πόλεμος, λοιπόν, με χαρά… αμέσως βγήκαμε στους δρόμους και με θάρρος, δηλαδή και με γέλια, όχι με μίση. Αεροπλάνα ήταν λίγα, δύο-τρία. Περάσανε και φύγανε, ήταν στο μέτωπο… Δεν ξέρω που πήγαν. Στα Γιάννενα ήρθα το ’43. Οι Γερμανοί μπήκαν μέσα μετά από είκοσι ημέρες περίπου, ήρθαν στην Αθήνα σε παρέλαση. Τους βλέπαμε βεβαίως. Πέρασαν, λοιπόν, αμέσως κατέβασαν τη σημαία στην Ακρόπολη, κατέλαβαν τα δημόσια κτίρια, αμέσως έγιναν κυρίαρχοι των Αθηνών. Από την Κατοχή… Μετά από ένα μήνα-δύο, άρχισε και θέρισε η πείνα τον κόσμο. Όπου πήγαινες στους δρόμους, στους κεντρικούς δρόμους των Αθηνών, γύρω στην Ομόνοια έβλεπες πτώματα, πτώματα.

Ήμουν λίγο ζαλισμένος που άλλαξα περιβάλλον. Λοιπόν, έκατσα και άρρωστος… Με τα πόδια ήρθα από Αθήνα. Είκοσι μέρες. Στο δρόμο κοιμόμουν. Είχα δε επάνω… όλο το σώμα ήταν γεμάτο ψείρες. Και ήρθα εδώ πέρα και έκατσα δυο μήνες, τρεις μήνες, μου κάνανε αποτρίχωση ο πατέρας μου, ήρθε ένας γιατρός…

Ευφροσύνη Νούσια: Είχε ψωρίαση.

Λάμπρος Νούσιας: Με έπιασε ψώρα και αυτά… και μου βάλανε μία αλοιφή που ήταν… Ε… έγινα καλά. Εδώ πέρα ο πατέρας μου είχε ψωμί. Είχαν τα απαραίτητα. Είχαν γάλα πολύ, τυρί…

Ευφροσύνη Νούσια: Είναι από το *Ροδοτόπι*. Είχαν απ'όλα. Περιστατικό… Θυμάμαι τα χάλια της Αθήνας. Ύστερα άρχισαν, όταν έφυγα εγώ άρχισαν και συγκροτούνταν ομάδες αντιστάσεως. Αλλά εγώ ήμουν τόσο πολύ ζαλισμένος… δεν μπορούσα να…

Λάμπρος Νούσιας: Φαντάρος πήγα το '47, το '48… Στις 18 Ιουνίου. Με στείλανε στη Θράκη με τον Εμφύλιο. Στην αρχή με αφόπλισαν, γιατί κάποιος είπε ότι έχω αριστερές ιδέες, από αυτούς τους προδότες… Λοιπόν, και με αφόπλισαν περί τους τρεις μήνες, έξι μήνες, αλλά μου κάνανε καλό γιατί γλίτωσα τις μεγάλες μάχες, μπήκα σε αποθήκες αμερικάνικες και εγγλέζικες και ύστερα πήγα στο Μέτωπο. Στη Θράκη. Είχε πόλεμο εκεί πέρα, είχε πόλεμο. Πόλεμο, όχι πόλεμο, όπως κάνανε… πόλεμο ανταρτοπόλεμο. Κάνανε σαμποτάζ, κάνανε αυτά, εμείς φυλάγαμε τα δημόσια κτήρια, φυλάγαμε πόλεις, φυλάγαμε αυτά… και ύστερα κάναμε εκκαθαρίσεις στον Όλυμπο. Στον Όλυμπο άρχισαν και αποσύρονταν και οι αντάρτες αποσύρονταν από τα μέρη αυτά και εμείς κάναμε εκκαθαρίσεις.

Θυμόμουν τότε που συλλαμβάνανε ένθεν και ένθεν, το οποίο ήταν πολύ άσχημο. Πάρα πολύ άσχημο. Ούτε για ζώα, όχι για ανθρώπους. Απολύθηκα στις 18 Ιουνίου του '50. Από εκεί. Από το Κάι Τσεκούρ, από την Κομοτηνή.

Ο πόλεμος του '40 από ό,τι μαθαίναμε στην Αθήνα, διότι όλως παραδόξως, υποχρεωτικώς μάς βάλανε στη Νεολαία Μεταξά και μάς λέγανε τα κατορθώματα που έκανε ο Ελληνικός Στρατός. Αλλά όμως, από ό,τι αργότερα αντιλαμβανόμουν και έμαθα από σοφούς ανθρώπους, ότι η κυβέρνηση τότε του Μεταξά δεν ήθελε να πάει κόντρα με τον Άξονα. Ο Άξονας ήταν Γερμανία και Γαλλία. Αλλά επεσύρθηκε και έχω μία αμφιβολία για το θάνατο του Μεταξά. Είπαν ότι πέθανε από συγκοπή. Πέθανε από συγκοπή ή τον…[αποσιωπά]. Αυτά δεν τα ξέρουμε. Τα ξέρουν αυτοί.

Στη Νεολαία Μεταξά κάναμε καλά πράγματα. Πηγαίναμε δεξιά, αριστερά, όποιος ήταν αντίθετος… Αυτό από το '37 που μας εγράψανε μέχρι το '40. Αργότερα έγινε ο πόλεμος και μόλις έγινε η κατάρρευση του Άξονα και αυτά όλα, ήρθα εδώ και άνοιξα ένα μικρό εργαστηριάκι ζαχαροπλαστικής.

Στην Αθήνα ήμουν από 14 χρονών. Είχε έξι παιδιά ο πατέρας μου, οπότε λοιπόν ήταν θέμα επιβιώσεως και ήταν ένας από το χωριό και με πήρε και με έβαλε εκεί πέρα. Με έβαλε σε ένα εργοστάσιο ζαχαροπλαστικής. Δεν άλλαξα επάγγελμα 70 τόσα χρόνια…

Ευφροσύνη Νούσια: Θυμάμαι και μου έκανε μεγάλη εντύπωση, όταν μπήκαν οι Γερμανοί μέσα, έκλεισαν τα πάντα, τα παντζούρια από ξενοδοχεία από τα πάντα, ερήμωσε ο τόπος, όλοι οι δρόμοι και ανέβηκαν οι Γερμανοί και έβαλαν αμέσως τη σημαία τη δική τους. Αυτό μου είχε κάνει πολύ μεγάλη εντύπωση. Στην Ακρόπολη.

Λάμπρος Νούσιας: Εκείνο που ήταν άσχημο για την Ελλάδα ήταν ο Εμφύλιος. Το πιο ασχημότερο πράγμα που πέρασε η Ελλάδα τα τελευταία 500 χρόνια. Δεν ήταν κάτι να κερδίσει τίποτα… Από έναν Εμφύλιο δεν κερδίζει κανένας τίποτα. Αυτά είναι… Μετέπειτα, μετά τον Εμφύλιο ήρθαν δύσκολα πάλι χρόνια, δεν ήταν εύκολα τα χρόνια. Έπεσε το χρήμα σε ορισμένους, οι οποίο ήταν… Αγωνιστήκαμε εμείς για να σταθούμε στα πόδια μας. Δούλευα ως υπάλληλος στο εργοστάσιο.

Ευφροσύνη Νούσια: Ήταν 170 άτομα στο εργαστήριο.

Λάμπρος Νούσιας: Ευάγγελος Παπάς λεγόταν, ήταν στην οδό *Ευριπίδου*. Κατασκεύαζε προϊόντα και για τον Ελληνικό Στρατό. Είχε ευρεία κατανάλωση. Φτιάχναμε της εποχής τα γλυκά. Φτιάχναμε ατομικά πράγματα, όπως είναι οι πάστες, ατομικά πράγματα, φτιάχναμε σαν παστέλια, φτιάχναμε ξερολούκουμα, φτιάχναμε κουραμπιέδες, φτιάχναμε λουκούμια, φτιάχναμε τέτοια πράγματα να μετακινούνται. Όχι με κουτάλι. Αυτά που μπορούν να έχουν και διάρκεια, να μην χαλάνε. Κάναμε χαλβά. Χαλβά όχι αυτόν, τον άλλον… τον εύκολο. Γιατί μας λέγανε ότι όταν ήρθαν οι Ιταλοί, λέει, οι Άγγλοι είχαν χαλβά και μπήκαν οι Γερμανοί και πήραν τις αποθήκες από τους Άγγλους και βρήκαν μέσα χαλβά[738]. Τι χαλβά, δεν μπορώ να καταλάβω. Τον χαλβά τον είχαμε εμείς, διότι, καλώς ή κακώς, ήταν πολλοί Έλληνες στη Σμύρνη, Μικρά Ασία, που εκεί πέρα, στους χαλβάδες και στα λουκούμια ήταν αρχαιότεροι και όταν ήρθαν πρόσφυγες αυτοί εδώ πέρα, έφεραν και την τέχνη. Κάνανε άλλα γλυκά οι Άγγλοι, άσχετα γλυκά. Γλυκά… όχι τέτοια γλυκά που…Κοίταξε να δεις τι γίνεται. Έκατσα τόσα χρόνια, έμαθα πάνω. Ήξερα ότι αυτό γίνεται με ζάχαρη, εκείνο γίνεται με σουσάμι, αλλά και εδώ πέρα δεν σταμάτησα καθόλου. Δεν σταμάτησα καθόλου. Άνοιξα εδώ ένα μικρό εργαστήριο, είχα δύο τεχνίτες. Είχα έναν Μυτιληναίο, ο οποίος είχε πάρει το βραβείο Νόμπελ. Είχε πάρει το βραβείο ζαχαροπλαστικής, παγκόσμιο. Αυτός ήταν στον πόλεμο και είχε παιδιά, τέσσερα-πέντε παιδιά και απόμεινε εδώ.

Ευφροσύνη Νούσια: Έξι παιδιά, φτώχεια είχε… Ήταν καλλιτέχνης. Ό,τι έφτιαχνε…[κίνηση των χεριών δηλωτική θαυμασμού].

Λάμπρος Νούσιας: Καταγωγή από Μυτιλήνη. Επιστρατεύτηκε στον πόλεμο, ήρθε και η γυναίκα του εδώ. Είχε και τα παιδιά και έμεινε εδώ… Ήταν καλλιτέχνης. Είχε πιάσει τον Μεταξά και τον Βασιλιά, τρώγανε μπριζόλες και πήρε το πρώτο βραβείο… Το πρώτο βραβείο… Το μαγαζί το είχα στην Ακαδημία. Το εργαστηριάκι, όχι μαγαζί. Και έπειτα ήρθα 28ης Οκτωβρίου, κάνα δυο-τρεις μήνες, και ύστερα ήρθα εδώ και έχω εδώ πέρα 50 χρόνια και

[738] Βλ. και μαρτυρία Σεραφείμ και Ιφιγένειας Φράγκου.

παραπάνω, 55 χρόνια. Και ύστερα αγόρασα αυτό. Και μετά, λοιπόν, συνέχισαν τα παιδιά, ο γιος.

Ευφροσύνη Νούσια: Είχαμε φόβο, είχαμε φόβο. Δεν θυμάμαι, έτσι, πολλά πράγματα, αλλά φόβο, μεγάλο φόβο. Πείνα.

Λάμπρος Νούσιας: Σε μια χώρα όταν είναι ο κατακτητής, είναι κατακτητής.

Ευφροσύνη Νούσια: Οι Γερμανοί δε, ήταν...

Λάμπρος Νούσιας: Σκληροί, σκληρότατοι. Ήταν καλοί οι Ιταλοί. Ετούτοι εδώ ήταν Στρατοδικείο, δύο λέξεις και μέσα, ενώ οι Ιταλοί είχαν τις φυλακές, στο Αγρίνιο τους πήγαιναν τους συλληφθέντες. Στο Μεσολόγγι. Εκεί τους πήγαιναν. Γενικώς αυτούς της αντιστάσεως. Κοίταξε να δεις τι γίνεται, υπήρχε και ένα…, μία… από εμάς καταδότες. Είμαστε μόνοι μας… αλλά…

Αδελφός Λ. Νούσια: Λοιπόν, το ’40 κηρύχθηκε ο πόλεμος, έκλεισαν τα σχολεία. Εγώ ήμουν στο σχολείο, ήμουν μαθητής,στη Ζωσιμαία ήμουν. Στην πρώτη τάξη ήμουν, κάτι τέτοιο. Λοιπόν, έκλεισε το σχολείο, χαρά εμείς… Μετά άρχισαν να προωθούν στρατεύματα της 8^{ης} Μεραρχίας, όχι άλλα. Πήγαν διάταξη εκεί που είχαν από *Μουργκάνα* μέχρι επάνω. Το Στρατηγείο ήταν εκεί που είναι μια σπηλιά τώρα στο *Καλπάκι*. Είναι μία σπηλιά μόλις παίρνουμε τη στροφή για να μπούμε στο χωριό. Λοιπόν, μόλις παίρνουμε τη στροφή για να μπούμε στο χωριό, είναι μια σπηλιά εκεί που ήταν το Στρατηγείο του Κατσιμήτρου.

Λάμπρος Νούσιας: Ναι, φτιάξανε και μαζεύονταν οι στρατηγοί μέσα.

Αδελφός Λ. Νούσια: Έγινε η επίθεση των Ιταλών, έφτασαν μέχρι το *Καλπάκι*, ανέβηκαν πάνω τα υψώματα εκεί *Γκραμπάλα* κ.λπ. δεν ξέρω αν ξέρεις που είναι… Μόλις φτάναμε στο τέρμα για να ανεβούμε στο ποτάμι στον Αώο, επάνω το ύψωμα αυτό λέγεται *Γκραμπάλα*. Εκεί έγιναν επιθέσεις, αντεπιθέσεις. Ο κόσμος έφυγε από τα *Δολιανά*, από τα άλλα χωριά εκεί και πήγε προς τα *Ζαγόρια*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Την πρώτη μέρα του πολέμου θέλω να μου πείτε αν θυμόσαστε.

Αδελφός Λ. Νούσια: Την πρώτη μέρα του πολέμου είχαμε σειρήνες, είχαμε τέτοια πράγματα. Τώρα εμείς το ρίξαμε στο χαβαλέ, έκλεισαν τα σχολεία [Γέλια]. Δευτέρα. Αυτό μας λένε και άλλοι, ότι ήταν Δευτέρα πρωί. Αεροπλάνα πέρασαν, βομβάρδισαν στα Γιάννενα; Όχι, την πρώτη ημέρα όχι.

Ευφροσύνη Νούσια: Πέρασαν 2-3 Νοεμβρίου. Ναι εκεί. Δυο-τρεις φορές.

Αδελφός Λ. Νούσια: Όχι την ημέρα της 28^{ης}. Ύστερα. Αυτή η δουλειά κράτησε με την 8^{η} Μεραρχία εδώ, την VIII^{η} Μεραρχία στην Πίνδο επάνω προς το τέλος της *Αετομηλίτσας* του Γράμμου επάνω, ήταν εκεί ένα τάγμα. Εδώ στην *Γκραμπάλα* πάλι ήταν ο κύριος όγκος εδώ,

και στην Παραμυθιά κάτι λίγα πράγματα. Πέρασαν αυτοί, έφτασαν μέχρι εκεί, έκαναν επίθεση, αντεπίθεση. Μετά τον Οκτώβριο, ίσως και μετά τον Νοέμβριο άρχισαν να καταφτάνουν τα υπόλοιπα στρατεύματα και έκαναν την επίθεση. είδαμε… Οι Ιταλοί ήταν ήπιος λαός, ηπίου χαρακτήρος. Συζητούσαμε μαζί. Οι Γερμανοί ήταν βόρειοι.

Λάμπρος Νούσιας: Τα πάντα κουμπωμένα!

Αδελφός Λ. Νούσια: Κουμπωμένα κ.λπ. με ένα σταυρουδάκι εδώ, αγκυλωτός σταυρός ήταν, ένα καπέλο σαν τζόκερ, ενώ οι Ιταλοί ήταν…

Λάμπρος Νούσιας: Τα πάντα, και τα πιστόλια τους και αυτά και όλα…

Αδελφός Λ. Νούσια: …προσεγμένοι, αγαπούσαν λίγο το γλέντι, αγαπούσαν λίγο τις γυναίκες, αγαπούσαν λίγο τα… Μεσογειακός, ήπιος λαός οι Ιταλοί.

Εγώ θυμάμαι τα *στούκας,* τα γερμανικά στούκας, που ήρθαν και βομβάρδισαν μια γέφυρα στο *Λυκόστομο*[739]. Ήταν γέφυρα τότε εκεί και είναι ακόμα η γέφυρα, αλλά με τη διαφορά ότι δεν έχει τη μορφή της γέφυρας. Έκαναν κάθετες ρίψεις εκεί και τρέχαμε στα πουρνάρια κάτω… Στο *Ροδοτόπι*. Ύστερα από την Κατοχή θυμάμαι περισσότερα πράγματα. Αυτούς που φόραγαν περιβραχιόνια, αυτούς που είχαν στολές… Οι συνεργασθέντες με τους Γερμανούς[740]. Φορούσαν, γιατί ήταν στην υπηρεσία. Εδώ μάλιστα στη γειτονιά που έμενα, εκεί είχαμε έναν που συνεργάζονταν και είχε μπότες, αυτά που βλέπαμε εμείς τότε, και λέγαμε «τι είναι αυτός;». Θυμάμαι κάτι εκτελέσεις που έγιναν. Θυμάμαι λίγο τους Εβραίους που τους φόρτωσαν… Ό, τι λέγανε αυτοί. Γιατί εμείς καθόμασταν ψηλά.

Λάμπρος Νούσιας: Τους πήραν πίσω στο Σταυράκι.

Αδελφός Λ. Νούσια: Πηγαίναμε και στο στρατόπεδο των Γερμανών, αλλά… Το στρατόπεδο των Γερμανών; Είχαν παντού. Ήταν στο χωριό, στο *Ροδοτόπι* έξω. Και μάλιστα μια φορά θυμάμαι χαρακτηριστικά είχαν πίσω την αγέλη των ζώων, και έπιασαν μία αγελάδα να τη σφάξουν και παρουσιάστηκε μία γυναικούλα, η μοναδική που ήταν και έβαζε τα κλάματα και φώναξαν εμένα, αν ξέρω γαλλικά… κολοκύθια (γέλια). Να συνεννοηθώ με τους Γερμανούς εκεί. Πήγα εκεί, μίλησα και μετά μου είπαν… Την άφησαν ναι. Την αφήσανε. Με στείλανε καμιά φορά να πάω στο ιατρείο, ήταν ιατρείο εκεί. Θυμάμαι το κάψιμο που έγινε στο χωριό από τους Ιταλούς.

Λάμπρος Νούσιας: Το *Ροδοτόπι* το κάψανε οι Τσάμηδες με τους Ιταλούς.

---

[739] Χωριό των Ιωαννίνων στη διαδρομή Ιωαννίνων-Κονίτσης.

[740] Βλ. Κακογιάννης Α., *Η Θηριωδία των Ναζί στην Ελλάδα: Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων,* Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σσ. 68-75.

Αδελφός Λ. Νούσια: Όχι όλο, αλλά κάψανε ένα μέρος, σκότωσαν και μερικούς. Το ’43, ’42… Ήταν οι Ιταλοί, δεν ήταν οι Γερμανοί. Όχι, εμάς το κάψανε οι Τσάμηδες[741] με τους Ιταλούς. Εγώ θυμάμαι, δυο ή τρεις από εδώ Γιαννιώτες, πήγαν να περάσουν το δρόμο, δεν ξέρω αν έχεις υπόψη σου τον παλιό δρόμο που πήγαινε… πήγαν να περάσουν από εκεί. Πάνω-κάτω και τους πρόφτασαν τα αυτοκίνητα τα ιταλικά και χώθηκαν κάτω από τη γέφυρα αυτοί. Λοιπόν, τους πήραν μυρωδιά, τους σκότωσαν εδώ… Πώς τον λένε αυτόν που έχει ρύζια, ψιλοπράγματα εδώ; Τον έμπορα που έχει βίδες, τέτοια πράγματα… Είναι δυο αδέρφια που είχαν εδώ στην *Αβέρωφ* κάτω… Στην *Ανεξαρτησίας*, όχι στην *Αβέρωφ*. Έχουν τώρα μαγαζί, πού είναι ο Κύρκος με τα μαλλιά; απέναντι. Δεν είναι δυο μαγαζάκια που πουλάνε σκαλιστήρια, πουλάνε βίδες, πουλάνε κατσαβίδια; Ένας ήταν αυτός και ο άλλος δεν θυμάμαι ποιος ήταν. Εκείνο που θυμάμαι χαρακτηριστικά, με φώναξε η μάνα μου τότε και μου είπε «φεύγα, έρχονται οι Ιταλοί». Πήρα τον κατήφορο και μόλις έφτασα σε ένα σημείο κάτω, ερχόταν ένας από τους παλικαράδες με το πιστόλι κρεμασμένο, αυτός. Λέω «εσάς κυνηγούν;», «φεύγα, φεύγα», μου λέει. Τι να κάνεις… Λίγα πράγματα. Τώρα άλλα γεγονότα πού να θυμηθούμε… Ακούγαμε εδώ… «είδαμε την Παναγία εδώ, είδαμε την Παναγία εκεί»[742]. Ένας στρατιώτης, υπηρέτησε η Παναγία έναν… Αυτά τα συνηθισμένα ακούγαμε. Ακούγαμε τα κανόνια, τις επιθέσεις που γινόταν…

Λάμπρος Νούσιας: Το νοσοκομείο στην Ακαδημία; Ναι, το βομβαρδίσανε, αλλά δεν το ρίξανε κάτω. Ήταν μικρές οι βόμβες.

Ευφροσύνη Νούσια: Ναι, το έχουμε ακούσει βέβαια. Αλλά μου φαίνεται το ’43 στο τέλος.

Λάμπρος Νούσιας: Τώρα πόσους σκότωσαν… Έπεσε η οβίδα. Ο φαντάρος είναι ο εγγονός μου, που έπαιζε ένα έργο. Αυτό το έργο που πιάσανε τους Ιταλούς οι Γερμανοί… Στην παλιά φωτογραφία είμαι εγώ, όταν ήμουν καπετάνιος. Στο Στρατό, στον Ελληνικό Στρατό. Στον Ελληνικό Στρατό, αλλά ήμουν με πιστόλι. Με έκαναν ΑΑ΄.

---

[741] Για τη συνεργασία Τσάμηδων-Ιταλών/Γερμανών. Βλ. Παπαθεοδώρου Απ.Π., *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2007[3].

[742] Βλ. Σπυροπούλου Μ., *Στην Εποποιία του 1940-41 με πίστη*, Αποσπάσματα από γραπτές μαρτυρίες, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2009.

7.33 Παπαβρανούσης Στάθης-Φάφας Δημήτριος

Στάθης Παπαβρανούσης

Χρονολογία γεννήσεως: 1913
Τόπος καταγραφής: Γρεβενίτι
Τόπος καταγωγής: Γρεβενίτι
Ιδιότητα: Αρχιτέκτονας Μηχανικός

Δημήτριος Φάφας

Χρονολογία γεννήσεως: 1915
Τόπος καταγραφής: Γρεβενίτι
Τόπος καταγωγής: Γρεβενίτι
Ιδιότητα: Δάσκαλος

Μαρία Παπαευσταθίου: Στον πόλεμο ήσασταν επιστρατευμένος;

Δημήτρης Φάφας: Στο *Τεπελένι*. Στο *Τεπελένι* με βρήκε…

Στάθης Παπαβρανούσης: Αυτό το διάστημα, εγώ είχα επιστρατευτεί πολιτικά κ.λπ. Δεν ήμουν επιστρατευμένος γιατί ήμουν αγύμναστος. Ως προερχόμενος από το εξωτερικό, η κλάση μου ήταν το 1934, εγώ γύρισα το 1939 στην Ελλάδα και όταν γύρισα πήγα στο Στρατολογικό Γραφείο για να τακτοποιηθώ και ίσχυε ένας νόμος τότε, ότι οι σπουδαστές των Ανωτάτων Σχολών κ.λπ., μπορούσαν αντί να πάρουν αναβολή, να πληρώσουν ένα ποσό και απαλλάσσονταν της στρατιωτικής θητείας και όλοι αυτοί θεωρούνται αγύμναστοι. Κατά τη διάρκεια, όμως, του πολέμου, αμέσως μετά τα Χριστούγεννα, βγήκε μία διαταγή του Υπουργείου Στρατιωτικών τότε, ότι όλοι οι μηχανικοί, γυμνασμένοι και αγύμναστοι μέχρι μιας κλάσεως πολύ παλαιότερης, είναι υποχρεωμένοι να παρουσιαστούν στις 8 Ιανουαρίου στο *Ρουφ*[743], για να μοιραστούν στις διάφορες Μονάδες, γιατί είχαν ανάγκη για τις Μονάδες του Μηχανικού. Και εγώ εν τω μεταξύ, με είχαν επιστρατεύσει πολιτικά. Δηλαδή…

Μαρία Παπαευσταθίου: Στο γραφείο και για τις υπηρεσίες των καταφυγίων.

Στάθης Παπαβρανούσης: Ναι. Και με χρησιμοποίησαν αργότερα, μετά τα καταφύγια αυτά, με χρησιμοποίησαν στην Παραμυθιά, με επικεφαλής έναν πρώην νομομηχανικό των Ιωαννίνων, αγύμναστος και αυτός, αλλά είχε λόγω της θέσεώς του, είχε κατ' απονομή βαθμό Λοχαγού, με το φύλλο επιστρατεύσεως που ήταν στις διάφορες υπηρεσίες. Όπως και ο άλλος ο υπομηχανικός που ήταν τότε, και αυτός που σας λέω, λεγόταν Λουκίσας και είχε φύγει από

---

[743] Το *Ρουφ* είναι συνοικία της Αθήνας, που βρίσκεται νοτιοδυτικά της Ομόνοιας στην περιοχή των οδών *Πειραιώς* και *Πέτρου Ράλλη*. Η περιοχή οφείλει την ονομασία της στο Βαυαρό Ρουφ, ο οποίος είχε εκεί μεγάλη περιουσία. Στην περιοχή υπάρχει το στρατόπεδο του *Ρουφ*. Πρόκειται για το άλλο μεγάλο στρατόπεδο του δήμου Αθηναίων μετά το στρατόπεδο *στου Γουδή*.

τα Γιάννενα και ήταν στη Λαμία κάπου, αλλά με το φύλλο επιστρατεύσεως που ήταν εδώ στο γραφείο, τον κάλεσαν εδώ και ήρθε εδώ. Ο νομομηχανικός που ήταν εδώ, Σαμαράς λεγόταν, σπουδαγμένος και αυτός στη Γερμανία, πολύ καλός άνθρωπος και αυτός αγύμναστος, με το βαθμό Ταγματάρχου. Ο Επιθεωρητής, αυτός ήταν μεγάλης ηλικίας, θα ήταν πάνω από εξήντα, και αυτός Ταγματάρχης.

Δημήτρης Φάφας: Εγώ προσέφερα τις υπηρεσίες μου πριν αρχίσει ο πόλεμος. Ήμουν δάσκαλος, υπηρετούσα στο Παγγαίο, στας Σέρρας. Το χωριό το ένα, το χωριό το άλλο, εκεί με το ίδιο ταξί. Όποιος έπαιρνε το ταξί, με το άλλο έφευγε ο άλλος. Και όχι μια φορά… κάμποσες φορές. Το ένα χωριό λεγόταν *Κουβούκλιο***,** το κοντά στα σύνορα, το άλλο λεγόταν *Μύρκινος*. Αρχαίο όνομα. Η *Μύρκινος,* η πόλις της χώρας των λιμνών, πάνω στη συμβολή των ποταμών *Αγγίτη* και *Στρυμώνα* και υπάρχουν και εκεί λείψανα και είναι και κοντά στην *Αμφίπολη*.

Ο πόλεμος δεν με βρήκε εκεί. Με βρήκε στα Γιάννενα. Ήδη εγώ είχα έρθει, είχα παρουσιαστεί ένα μήνα πριν, το 1939 όταν είχαν αρχίσει οι υποψίες πολέμου.

Στάθης Παπαβρανούσης: Ήταν οι Ιταλοί στην Αλβανία.

Δημήτρης Φάφας: Στην Αλβανία οι Ιταλοί ήταν. Με κάλεσαν με ειδική κατηγορία, επίστρατο, και παρουσιάστηκα στα Γιάννενα. Παρουσιάστηκα στα Γιάννενα στο 15^{ο} Σύνταγμα. Από εκεί πήγαμε στο *Καλπάκι*. Το *Καλπάκι* ήθελαν κάπου να κάνουν… Το *Καλπάκι* ήταν ανοχύρωτο τελείως. Ήταν μια δεύτερη γραμμή οχύρωσης στο *Καλπάκι* που το λένε σήμερα *Καλλιθέα* και ήταν το Τάγμα του Δαλιάνη, εκεί, το Πειθαρχικό. Εκεί την πλήρωναν οι απείθαρχοι στρατιώτες [γέλια]… Λοιπόν και πήγαμε εκεί και εγκατασταθήκαμε στο *Καλπάκι*. Σκοπός ήταν να αρχίσουν τα πρώτα χαρακώματα, τα πρώτα οχυρωματικά. Εκεί αντάμωσα, εγώ, τον Γιώργο τον Ζωίδη, ήταν συσσιτιάρχης του λόχου. Ο Γιώργος ο Ζωίδης από την *Αρτσίστα*[744]. Ο Γιώργος ο Ζωίδης είναι… και αυτός έγραψε για Ρήγα και άλλα έχει γράψει. Φιλόλογος καθηγητής. Τον βρήκα και τον Ζωίδη εκεί πέρα. Εμείς γνωριζόμαστε. Ήταν αυτός σιτιστής, ήμουν εγώ συσσιτιάρχης στο λόχο διοίκησης, δηλαδή, και δεν πήγα να σκάψω εκεί που πήγαιναν οι άλλοι και σκάβανε. Είχαμε ένα λοχαγό, Παπαποστόλου, φοβερό! Αυστηρό… παλιάς σχολής ήταν.

Στάθης Παπαβρανούσης: Τότε που κάλεσαν τους μηχανικούς, πήγα εγώ στο Φρουραρχείο για να μου δώσουν φύλλο πορείας να πάω στο *Ρουφ* να παρουσιαστώ. Μου λένε «έως τώρα που ήσουν;», μου λέει…, ήταν ένας Δραγούμης, φρούραρχος, στρατηγός, «ως τώρα που ήσουν;». Του είπα εγώ ότι ήμουν στην *Παραμυθιά*, πολιτικώς επιστρατευμένος

---

[744] Η *Αρίστη*, χωριό του Δυτικού Ζαγορίου.

από την Στρατιά Ηπείρου που είχε το γραφείο δίπλα από το γραφείο του νομομηχανικού. Ήταν ένας συνταγματάρχης εκεί. Λέω, «ήμουν στην Παραμυθιά και κάναμε τη χάραξη του δρόμου από την *Παραμυθιά* στο *Καναλάκι* Πρεβέζης». Το κομμάτι εκείνο δεν υπήρχε τότε και τότε βάλαμε να γίνει αυτός ο δρόμος για να εφοδιάζεται ευκολότερα ο νότιος τομέας. Μου λέει «καλά, θα σε στείλω τώρα στο Ρουφ για να έρθεις ύστερα από ένα μήνα; Ενώ εδώ, πρόσφερες υπηρεσίες». Του λέω «έτσι είναι η διαταγή». «Τι λέτε κύριε; Όχι, θα μείνετε εδώ». Εν τω μεταξύ ήταν και κάτι άλλοι, δυο-τρεις άλλοι μηχανικοί, στην ίδια κατηγορία με μένα. «Όχι, λέει, θα μείνετε εδώ και θα κάνω εγώ έγγραφο στο Υπουργείο», και με έστειλε να ντυθώ φαντάρος. Και με έντυσες εσύ. Με θυμάσαι;

Δημήτρης Φάφας: Είδες; Εγώ τον έντυσα φαντάρο.

Στάθης Παπαβρανούσης: Ήσουν στην επιμελητεία.

Δημήτρης Φάφας: Στο Στρατολογικό Γραφείο ήμουν. Την επιστράτευση την έκανα εγώ για τον πόλεμο. Παρουσιάζομαι, πάμε στο *Καλπάκι*. Μετά ένα μήνα, τελείωναν ό,τι έγινε εκεί, σκαφτήκαν ορισμένα χαρακώματα, τα πρώτα, οι πρώτες διανοίξεις εκεί. Ήρθε διαταγή αποστράτευσης. Πίσω, απολυτήριο, στο Παγγαίο. Μετά, δεν ξέρω, δεν θυμάμαι μετά πόσο καιρό, έρχεται πάλι άλλο προσκλητήριο με ειδική κατηγορία, γράμματα Ζίτσα. Πριν αρχίσει ο πόλεμος ένα μήνα, ενάμιση μήνα. Ξανά παρουσιάζομαι στα Γιάννενα και με πάνε στη Στρατολογία για να ετοιμάσουμε την επιστράτευση του πολέμου που προμηνύεται. Δεν είχε κηρυχθεί ακόμη ο πόλεμος. Με βρήκε… Ο πόλεμος κηρύχτηκε τη βραδιά του ’40 και εγώ κοιμόμουν σε ένα κρεβάτι στο στρατώνα, άδειος ήταν ο στρατώνας, στον στρατώνα στον κεντρικό, στα Γιάννενα. Ήταν δύο κουκέτες με σίδερα, στο πάνω μέρος κοιμόμουν. Εκεί άκουσα την κήρυξη του πολέμου. Από εκεί αρχίσαμε και πήραμε τα μέτρα μας. Χωθήκαμε στα καταφύγια. Το ένα καταφύγιο είναι που μπαίνεις από το *Κάστρο*, η πρώτη πύλη που είναι και έβγαινε στο σπίτι το δικό σας, [απευθύνεται στον Παπαβρανούση] ήταν κούφιο το αριστερό μέρος εκεί πέρα. Εκεί το κάνανε γραφεία. Μετά είχε κηρυχθεί ο πόλεμος και είχαν αρχίσει και βομβάρδιζαν οι Ιταλοί. Μεταφερθήκαμε από εκεί στη στρατώνα που είναι τα *Λιθαρίτσια* τώρα, έχει ένα υπόγειο κάτω που καταβαίνεις τις σκάλες κάτω, στο φρούριο μέσα και είχαμε χωθεί εκεί και γράφαμε. Και εμείς γράφαμε, μόνο γράφαμε. Άρχισε ο πόλεμος εκεί, έπρεπε να υποδεχθούμε τους επίστρατους. Πάμε στον Αη Γιάννη, στο μοναστήρι στα κελιά. Εκεί ήρθες;

Στάθης Παπαβρανούσης: Όχι, στο στρατώνα. Ήταν προχωρημένοι…

Δημήτρης Φάφας: Ήρθε ο Κωστίκας, ήταν στη γραμμή, πώς μπαίνανε εκεί και τους γράφαμε τα σχετικά, με κοιτάει έτσι, λέει: «Εγώ θα πάω όπου θέλω τώρα». «Πού θέλεις εσύ;» «Θέλω εδώ». Δεν μπορούσα να μην… Δεν του έκανα καμία εξυπηρέτηση, αλλά ήταν

στη δικαιοδοσία του να διαλέξει τότε, εκεί, μέσα στους λόχους, ανάμεσα. Τελείωσε η επιστράτευση, είχε αρχίσει ο πόλεμος, είχαν αντιμετωπιστεί οι Ιταλοί στο Καλπάκι. Εμείς ακόμα εκεί, γράφαμε, στα Γιάννενα. Είχαν φτάσει στο *Τεπελένι*, είχε σταθεροποιηθεί το μέτωπο, ήταν απόρθητο το *Τεπελένι* και έμεινε απόρθητο και αφού τελειώσαμε εμείς τη δουλειά, έφυγα και πήγα να βρω το Σύνταγμά μου, το 15. Βρήκα το σύνταγμά μου, το 15^{ο}, ήταν *Αργυρόκαστρο*, μόλις προχωρούμε προς Τεπελένι αριστερά, βρίσκω τον Κιτσικόπουλο, το Νίκο, και ήταν ανθυπολοχαγός εκεί εφοδιασμού, προωθούσε τρόφιμα και εγώ όπλα. Προχωρούμε από εκεί πάμε σε ένα άλλο χωριό, *Κοσμάρι* και ένα άλλο πιο προωθημένο *Νιβίτσα***.** Ήταν στο μέτωπο, εκεί βρίσκω τον Παπαχριστόδουλο και βρήκα εκεί και τον Κατσίκη τον Χρήστο στο λόχο που πήγα και εγώ και κατατάχτηκα. Τον Κατσίκη τον Χρήστο. Ήταν λοχίας σιτιστής.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τον Κατσίκη, τον παππού μου,τον αδερφό της γιαγιάς μου.

Δημήτρης Φάφας: Τον αδερφό της γιαγιάς σου, τον Χρήστο. Ναι. «Ε, ρε Μήτσο…» μου λέει. Σε ένα αντίσκηνο έμενα, εκεί καλοπέρασα, γιατί ο Χρήστος με περιποιόταν εκεί, με κρεατάκια, με τέτοια… Δεν κάναμε, όμως, και καμιά κίνηση. Ήταν σταθεροποιημένο το μέτωπο και καθόμασταν έτσι. Όταν έγινε η *εαρινή επίθεση*[745] του Μουσολίνι, οι οβίδες ερχόταν στα κεφάλια μας, αλλά ήμασταν στο απυρόβλητο, χιλιάδες. Μπαμ, μπουμ, μπαμ, μπουμ… συνέχεια. Απέναντι ήταν άλλο ένα πρανές, από εδώ ήμασταν εμείς, μεσολαβούσε μία χαραδρίτσα και από εδώ ήταν το απυρόβλητο, καθόμασταν έτσι και βλέπαμε, δεν είχαμε ανάγκη. Τότε κόντεψα να την πάθω από ένα βλήμα. Έσκασε απέναντι και ένα πράγμα, κάνει ββζζζπππ, κάνει εδώ, στο αυτί μου και κόλλησε στον τοίχο.

Ο τραυματισμός ήταν μετά, στην αντίσταση. Στην αντίσταση κατά των Γερμανών, Ιταλών. Και από εκεί άρχισε η υποχώρηση… Το Τάγμα μας πήρε την διαταγή προχωρήσεως της άλλης πορείας στην ραχοκοκαλιά του *Αργυροκάστρου*. Φτάσαμε στην *Κακαβιά*, με λίγα λόγια φτάσαμε στη *Δωδώνη*. Στη *Δωδώνη* μας πήραν και τα τουφέκια[746]. Εγώ το κράτησα, ένα τουφέκι, εκεί. Μάλλον, ο Φίλιππας ο Κατσαλιάς, και εγώ είχα ένα πιστόλι *Σμιθ,* εκείνα τα γυαλιστερά και ο Φίλιππας είχε ένα όπλο. Από εκεί, ώσπου να φτάσουμε από τη *Δωδώνη*

---

[745] Μάρτιος 1941. Βλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, σσ. 506-562 και Γενικόν Επιτελείον Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού. *Το τέλος μιας εποποιΐας, Απρίλιος 1941*, έκδ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήναι 1959, σσ. 128-132 και Κίτσου Γ., *Εαρινή Ιταλική Επίθεσις*, έκδ. Συλλόγου υπαλλήλων ΗΕΑΠ, Αθήναι 1949.

[746] Βλ. Διαμαντής Κ.Απ., *Μνήμες. Πόλεμος και Κατοχή. Πάπιγκο 1940-1944*, Έκδοση Διαχειριστικής Επιτροπής Κληροδοτήματος Μιχαήλ Αναγνωστοπούλου, Ιωάννινα 2006, όπου και φωτογραφία από την παράδοση των όπλων του Ελληνικού Στρατού στη *Δωδώνη*.

έως εδώ [ενν. στο Γρεβενίτι], το τι ψείρα είχαμε πάνω μας, δεν λέγεται! Δεν μας βάλανε στα σπίτια οι κοπέλες. Στην αυλή. Στην αυλή τα βγάλαμε τα ρούχα. Και φτάσαμε και πεινασμένοι, λίγοι, και ταλαιπωρημένοι και από δρόμο. Ο Φίλιππας είχε αρπάξει και ένα μουλάρι. Το πήρε, το είχε το μουλάρι εδώ, ο Φίλιππας. Κουβαλούσε ξύλα μετά. Και έτσι τελείωσε η επιστράτευση. Τέρμα. Τελείωσε ο πόλεμος για εμάς. Ήρθαμε στο χωριό το *Γρεβενίτι*… άλλη ζωή.

Στάθης Παπαβρανούσης: Εγώ τότε, μετά που ντύθηκα φαντάρος, ρώτησα «τουφέκι δεν θα μου δώσετε;». «Άντε, που θα σου δώσουμε και τουφέκι» [Γέλια]. Από εκεί πήγα στο Μηχανικό της στρατιάς και ένας συνταγματάρχης εκεί και λέει: «γρήγορα να πάτε στην *Παραμυθιά*», μου λέει. Πήγα στην *Παραμυθιά*, ύστερα από λίγες μέρες μου έρχεται μία διαταγή, να φύγω από το συνεργείο εκείνο της Παραμυθιάς, ήταν ο Λουκίσας, λοχαγός, εκεί, επικεφαλής και να ’ρθω να αναλάβω τη συντήρηση της οδού Ιωαννίνων-Ηγουμενίτσης[747], να την κρατήσω σε… για άμεση χρήση. Ήρθα, λοιπόν, και ήρθα εδώ στα γραφεία της Στρατιάς. Μου είπαν θα πηγαίνεις εκεί, θα βρεις ό,τι προσωπικό από πολίτες, τεχνίτες, ό,τι χρειάζεται, λεφτά ό,τι θέλεις, θα έρχεσαι εδώ, θα σου δίνουμε επιταγή, θα πας στην Τράπεζα της Ελλάδος και θα τους πληρώνεις τους ανθρώπους κανονικά. Και πράγματι, πήγα και εγκαταστάθηκα στην *Παλιουρή* στο Μοναστήρι. Και εκεί κατήρτισα συνεργεία, σιγά-σιγά, για το δρόμο Ιωαννίνων-Ηγουμενίτσης, μόλις τότε είχε τελειώσει αυτός και είχε τη πρώτη σκυρόστρωση που είχε γίνει από την κατασκευή, δεν είχε και μεγάλη κυκλοφορία. Εν τω μεταξύ, οι Εγγλέζοι είχαν εγκαταστήσει στο αεροδρόμιο στην *Κατσικά*, ήταν ένα πρόχειρο αεροδρόμιο εκεί. Εδώ, που είναι τώρα το αεροδρόμιο[748], ήταν βαλτώδες και λειτουργούσε εκείνο σαν αεροδρόμιο και αργότερα. Εκεί εγκατέστησαν τα καταδιωκτικά. Και στην *Παραμυθιά*, κάτω στον κάμπο της *Παραμυθιάς*, το δικό μας το συνεργείο, με διαταγή, μαζέψαμε κόσμο και κοσμάκη εκεί, και μαζέψαμε όλες τις πέτρες από το λιβάδι εκείνο που ήταν κάτω από την *Παραμυθιά*, να μην υπάρχει πετρούλα, να είναι μόνο το χώμα. Και ήρθε και εγκαταστάθηκε εκεί, μία αεροπορική βάση, εγγλέζικη πάλι, με βομβαρδιστικά. Τα *Bristol Blenheim*[749]… Έτσι λέγονταν αυτά που χρησιμοποιούσαν. Ο ανεφοδιασμός όμως, του αεροδρομίου *Παραμυθιάς*, γινόταν *Πρέβεζα-Γιάννενα-Παραμυθιά*. Δεν ήταν ο δρόμος τότε… Τότε ήταν υπό κατασκευή το κομμάτι από *Παραμυθιά* μέχρι *Καναλάκι*.

---

[747] Εννοεί την παλιά εθνική οδό, μέσω χωριών της *Ζίτσας*.

[748] Κάνει λόγο για το σημερινό Αεροδρόμιο Ιωαννίνων.

[749] Το *Bristol Blenheim* υπήρξε ένα Βρετανικό ταχύ ελαφρό βομβαρδιστικό, που χρησιμοποιήθηκε εκτενώς στις αρχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Δημήτρης Φάφας: Μαζευτήκαμε όλοι οι επίστρατοι ως απόστρατοι πλέον… Ο Τσολάκογλου μας έστειλε στα σπίτια μας για καλά. Ο Κουίσλιγκ… Ο Τσολάκογλου, ο στρατηγός που σχημάτισε κυβέρνηση κατοχής. «Κουίσλιγκ». Έτσι λέγονταν, από τον αρχηγό Κουίσλιγκ, ο οποίος ήταν συνεργάτης των Γερμανών[750]. Εγκάθετος των Γερμανών[751]. Αυτός ήταν εγκάθετος των Ιταλών και των Γερμανών, γιατί η συνθήκη[752] που υπογράφηκε στο *Βοτονόσι,* μείναμε εμείς με ειδική μεταχείριση από τους Γερμανούς, τους Ιταλούς… Τι ειδική μεταχείριση δηλαδή…; Τι περιλαμβάνει μια συνθήκη. Και έγινε η κυβέρνηση της κατοχής, κατοχική κυβέρνηση, η οποία ονομάστηκε κυβέρνηση του Κουίσλιγκ και έγινε πρόεδρος ο Τσολάκογλου, Θεσσαλός στρατηγός και με Υπουργικό Συμβούλιο Λούβαρης, Γκοτζαμάνης, ξέρω εγώ… αυτοί ήταν Υπουργοί…

Στάθης Παπαβρανούσης: Αυτός [εννοεί τον κ. Φάφα] ήταν στρατιώτης. Εγώ ήμουν τότε στην ενδιάμεση περίοδο… είχα γυρίσει στα Γιάννενα, τρεις, τέσσερις μέρες όπως γύρισα από την Ηγουμενίτσα και ήρθα στα Γιάννενα και ήμουν , έτσι, μετέωρος. Και γι αυτό, τη νύχτα, τότε, μετά τον βομβαρδισμό, έφυγα από εκεί και ήρθα εδώ [στο *Γρεβενίτι*]. Ύστερα ξαναπήγα στα Γιάννενα και δουλεύαμε στα καταφύγια.

Δημήτρης Φάφας: Δεν είχα γυρίσει ακόμη εγώ. Από το *Τεπελένι*, υποχωρώντας *Δωδώνη* κ.λπ. ποδαρόδρομο και ταλαιπωρημένοι και φτάσαμε εδώ. Μάρτης μήνας ήταν, που ξεκίνησε η *εαρινή επίθεση* του Μουσολίνι.

Στάθης Παπαβρανούσης: Περί τις 20 Απριλίου. Στο *Καλπάκι* έγινε η πρώτη αντίσταση. Εν τω μεταξύ έγινε η εκστρατεία της Τζούλια[753], των αλπινιστών. Οι οποίοι ξεκίνησαν από την περιοχή του *Λιασκοβίκι*, πέρασαν *Βούρμπιανη*, *Πυρσόγιαννη*, πέρασαν τον *Αώο* προς *Φούρκα* και βγήκαν προς βορειότερα της *Φούρκας* και συναντήθηκαν με τα τμήματα του Δαβάκη στον *Προφήτη Ηλία* της *Φούρκας*. Είναι σε μία απόσταση πολύ μικρή από το χωριό Φούρκα, είναι μία κορυφούλα. Εκεί έγινε η πρώτη αψιμαχία και εκεί τραυματίστηκε ο

---

[750] Βλ. Hondros J.L., «Η Μ. Βρετανία και τα Ελληνικά Τάγματα Ασφαλείας, 1943-1944», Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, όπου και εξηγείται και ο όρος «Κουίσλινγκ», για τους Έλληνες δοσίλογους, συνεργάτες των Γερμανών.

[751] Βλ. Δέπου Ν.Ε., «Η Ελληνική Εθνική Αντίστασις και οι Γερμανικαί Πληροφορίαι», *Ιστορική Επιθεώρησις*, σσ. 167-173.

[752] Βλ. Ανδρικόπουλος Γ., «Η πολιτική της συνθηκολόγησης και η κατάρρευση του μετώπου, Απρίλιος 1941», Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 185-201.

[753] Βλ. μαρτυρίες Βασιλείου Αρχιμανδρίτη, Χρήστου Ρογκότη και Βάιου Χατζή.

Δαβάκης, στον *Προφήτη Ηλία* της *Φούρκας*[754]. Εν τω μεταξύ, είχε γίνει και άλλο τμήμα πάλι του Δαβάκη, ο οποίος ξεκινούσε από τον *Πεντάλοφο*. Από εκεί ήταν η βάση του. Ένα τμήμα πέρα από τον αγωγό, τους έκοψε τον ανεφοδιασμό. Ήταν μια μεγάλη φάλαγγα με μουλάρια, η οποία ερχόταν να εφοδιάσουν τα προωθημένα τμήματα. Τους κόψανε εκεί τον ανεφοδιασμό και μείνανε τούτοι εδώ χωρίς φαγητό. Μετά τη *Φούρκα*, αυτοί προχώρησαν προς *Σαμαρίνα* και από τη *Σαμαρίνα* στο *Δίστρατο* και ένα άλλο τμήμα από την *Κόνιτσα*, από *Ελεύθερο*, *Παλιοσέλι*, *Πάδες* κ.λπ. πήγαινε προς *Δίστρατο*.

Δημήτρης Φάφας: Από τη *Σουσνίτσα*[755] κατέβηκαν προς *Ελεύθερο*. Είναι το ύψωμα που είναι πάνω από τα χωριά… πώς τα λένε τα χωριά…Όχι το Κάντσικο. Μετά την Κόνιτσα αμέσως. *Μόλιστα*… Είναι εκεί τρία. *Γανναδιό* και το άλλο… και το άλλο… Από εκεί πέρασαν. Το επάνω βουνό λέγεται *Σουσνίτσα* που ανεβαίνουν ψηλά και κατεβαίνουν στο *Ελεύθερο*. Και παίρνει το δρόμο για το *Δίστρατο* ύστερα και φτάνει μέχρι τα Γρεβενά. Είναι μία από τις διόδους από το Ζαγόρι. Ο δρόμος είναι οδηγός από τον Μακεδόνα τον Φίλιππο, ακόμη.

Στάθης Παπαβρανούσης: Τα δύο αυτά τμήματα τώρα από το *Δίστρατο* προχωρούσαν προς *Βωβούσα*. Το τμήμα που πέρασε από εδώ, από το χωριό μας, ένα τμήμα από το *Μέτσοβο* πέρασε εδώ στο χωριό μας, και από εδώ τράβηξε για *Βωβούσα* και, τότε, φορτώθηκαν όλες οι γυναίκες της Πίνδου. Από εδώ ήταν, από το χωριό μας.

Μαρία Παπαευσταθίου: Φορτώθηκαν δηλαδή εφόδια;

Δημήτρης Φάφας: Πυρομαχικά, όλα για να βοηθήσουν τον στρατό.

Στάθης Παπαβρανούσης: Φορτώθηκαν στην πλάτη και πήγαν μαζί με τους στρατιώτες εκεί.

Δημήτρης Φάφας: Δεν έφταναν τα μουλάρια και τα γαϊδούρια εκεί.

Στάθης Παπαβρανούσης: Αυτό το τμήμα, μαζί με πολλούς Βωβουσιώτες[756], προχώρησαν προς το *Δίστρατο* και εκεί δόθηκε μία μάχη και αναγκάστηκε η «Τζούλια» τότε να υποχωρήσει, αλλά και έπιασαν και πολλούς αιχμάλωτους. Μεταξύ αυτών ήταν και πεντακόσιοι αιχμάλωτοι… Πεντακόσιοι αυτοί, μας τηλεφώνησαν στην Κοινότητα και είπαν «ετοιμάστε φαγητό για πεντακόσιους ανθρώπους και δεκαεπτά ζώα»[757]. Στις 11 Νοεμβρίου

---

[754] Βλ. μαρτυρίες κατοίκων Δροσοπηγής, Ιφιγένειας Φράγκου και Σεραφείμ Φράγκου.

[755] Βλ. μαρτυρία Βασιλείου Αρχιμανδρίτη.

[756] Για τη συμμετοχή των κατοίκων της *Βωβούσας* στη μάχη που ακολούθησε βλ και μαρτυρία Βάιου Χατζή, από τη *Βωβούσα*, που το επιβεβαιώνει.

[757] Η συμπεριφορά των Ελλήνων απέναντι στους αιχμαλώτους προκαλεί τα θετικά σχόλια και ενός Άγγλου δημοσιογράφου που βρέθηκε στο ελληνοϊταλικό μέτωπο: *«...Υπήρξα συχνά αυτόπτης*

έγινε μεγάλος βομβαρδισμός στα Γιάννενα και την ίδια μέρα βομβαρδίστηκε και το *Γρεβενίτι*, γιατί αυτοί, ως φαίνεται, είχαν τα καταδιωκτικά, τα ανιχνευτικά και, ως φαίνεται, είδαν ότι πέρασε τμήμα δικό μας από εδώ και ήρθαν να βομβαρδίσουν το *Γρεβενίτι*, αλλά, εν τω μεταξύ, αυτοί είχαν φύγει.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και από τον οποίο βομβαρδισμό είχαμε μόνο ένα θύμα, είχατε πει, τον μάστορα της...

Στάθης Παπαβρανούσης: Ήταν τρία αεροπλάνα, που ήρθαν από εκεί προς τα εδώ, χωρίσανε σε τρεις γραμμές και ρίξανε από δώδεκα βόμβες το καθένα. Τριανταέξι βόμβες σύνολο. Μετρήσαμε τις τρύπες. Το μόνο σπίτι το οποίο χάλασε ήταν της Αφροδίτης του Τσαϊμίδη. Είναι πίσω από το Σούλτη. Το περίεργο… Εκεί έπεσαν δύο βόμβες μαζί. Η Μαριάνθη και η Αφροδίτη, μητέρα και κόρη, όταν έπεσαν οι βόμβες, βρέθηκαν στην πόρτα της εισόδου στο σπίτι, κάτω από το πρέκι και γλίτωσαν έτσι. Έπεσαν οι δύο βόμβες επάνω, γκρεμίστηκε όλη η στέγη τελείως, πέσανε όλα… αυτές δεν έπαθαν τίποτα, αλλά στο τζάκι επάνω, στο ραφάκι που ήταν στο τζάκι επάνω ήταν μία λάμπα με το λαμπόγυαλο, δεν έπαθε τίποτα. Με όλες τις πλάκες της στέγης που πέσανε, η λάμπα και το λαμπόγυαλο είχαν μείνει! [Γέλια].

Δημήτρης Φάφας: Έχω μία άποψη, εδώ πέρα, για την επίθεση της Julia στην Πίνδο και την καταστροφή. Τη δίνει και ο Παπαζήσης με τον εξής τρόπο. Ο Παπαζήσης ο Ηλίας από το *Παλαιοσέλι*[758]. Πέθανε τώρα τελευταία… Και τα γράφει αυτά σε τριανταπέντε συνέχειες το περιοδικό «Κόνιτσα». Τριανταπέντε συνέχειες έχει και πολυσέλιδα στην κάθε έκδοση. Επιγράφει «Η δοξασμένη κοιλάδα. Η Λάκκα του Αώου». Έτσι το λέει και έτσι είναι. Σε τριανταπέντε τεύχη. Και αναφέρεται στο ότι οι Ιταλοί, που ακολούθησαν αυτόν το δρόμο, ήταν γνωστός τους από τον καιρό που χτυπήθηκε ο *Φίλιππος ο Ε΄* στην *Αντιγόνεια*. Αντιγόνεια είναι η *Πρεμετή*, ίσως και το *Τεπελένι*. Αυτά, λοιπόν, γράφει ο Παπαζήσης. Τα γράφει όμως και για τη *μάχη της Πίνδου* και για τον Δαβάκη και για τον πρώτο σκοτωμένο,

---

μάρτυρας της παράδοσης μιας κυκλοθείσης ιταλικής μονάδας. Από τη στιγμή που οι Ιταλοί αιχμαλωτίζονταν, τους συμπεριφέρονταν μάλλον όπως συμπεριφέρονται σε δυστυχισμένους, παρά σε εχθρούς. Πόσες φορές δεν είδα Έλληνες στρατιώτες να δίνουν τα τελευταία τσιγάρα τους, την περιορισμένη μερίδα του ψωμιού τους σε Ιταλούς που είχαν αιχμαλωτιστεί. Γιατί ο Έλληνας μολονότι περιέβαλε με περιφρόνηση τον Ιταλό στρατιώτη, δεν αισθανόταν γι' αυτόν ως άνθρωπο μίσος. Όλο το μίσος οι Έλληνες το επεφύλαξαν για τον Μουσολίνι και τον κόμητα Τσιάνο, για τους ανθρώπους που είχαν ρίξει τον ιταλικό στρατό στον πόλεμο. Και αυτό φαινόταν από τα τραγούδια, που τραγουδούσαν ενώ προήλαυναν ...». Βλ. Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 89-90.

[758] Χωριό της *Λάκκας* Αώου.

τα γράφει και ο Χρήστος Εξάρχου, από τη *Φούρκα*. Έχει εκδώσει ένα βιβλίο καμιά οκτακοσαριά σελίδες, «Η Φούρκα» [759], βραβείο Ακαδημίας Αθηνών, και εκεί αναφέρονται και αυτά. Ήταν αξιωματικός, συνάδελφος δάσκαλος.

Στάθης Παπαβρανούσης: Πάντως πιάστηκαν αιχμάλωτοι οι Ιταλοί εδώ, από τη *Βωβούσα* εδώ βάδισαν στις 12 Νοεμβρίου και φτάσανε εδώ το βράδυ στις 12 Νοεμβρίου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτούς τους πεντακόσιους Ιταλούς, πώς σας ενημέρωσαν ότι είναι αιχμάλωτοι και τι πρέπει να κάνετε;

Στάθης Παπαβρανούσης: Ειδοποίησαν από τη *Βωβούσα*, δεν ξέρω ποιος, εδώ ο πρόεδρος της Κοινότητος, και τους είπαν να ετοιμάσουν με ό,τι μπορούν φαγητό, γιατί είναι όλοι θεονήστικοι. Και οι Ιταλοί και οι δικοί μας. Και εδώ τότε το πιο πρόχειρο και μπόλικο τρόφιμο ήταν οι πατάτες, γιατί γινόταν μεγάλη καλλιέργεια πατάτας. Και βάλανε τρία-τέσσερα καζάνια στο *Μεσοχώρι*, μπροστά από το σχολείο, και βράσανε πατάτες και μετά τις πατάτες αυτές, τόσο πεινασμένοι ήταν που μόλις τις βάζανε στο κράνος, γιατί αυτό είχαν για καραβάνα, τις παίρνανε και τις τρώγανε μαζί με τις φλούδες. Ούτε καν σκέφτηκαν να τις ξεφλουδίσουν.

Δημήτρης Φάφας: Και σήμερα το συνιστούν οι διαιτολόγοι μαζί με τη φλούδα. [Γέλια]…

Θεόδωρος Τσάγκας: Πώς κουμαντάρανε πεντακόσιους ανθρώπους; Πόσοι δικοί μας ήταν εκεί;

Στάθης Παπαβρανούσης: Δεκαεπτά φαντάροι ήταν.

Δημήτρης Φάφας: Άμα αιχμαλωτίστηκαν και μπήκαν εδώ στις χαράδρες… Εκεί τη φάγανε που τη φάγανε… Τι τρομάρα είχαν τραβήξει.. αυτοί ξέρουν!.

Στάθης Παπαβρανούσης: Ήταν τελείως άοπλοι και δεν είχε και κανένας όρεξη, πλέον, να συνεχίσει. Στις συζητήσεις που γίνονταν εδώ στο μεσοχώρι, λέγανε «για εμάς τελείωσε ο πόλεμος».

Δημήτρης Φάφας: Δρόμος προς την ελευθερία γι' αυτούς.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δεκαεπτά και τρεις αξιωματικοί; Πόσοι ήταν δικοί μας;

Στάθης Παπαβρανούσης: Ανθυπολοχαγοί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και επιστρατεύτηκε όλο το χωριό να φέρει πατάτες;

Στάθης Παπαβρανούσης: Βέβαια, βέβαια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Κάθε σπίτι τι έφερε; Ό,τι είχε ο καθένας;

---

[759] Βλ. Έξαρχος Γ.Χρ., *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2007[2] .

Δημήτρης Φάφας: Το χωριό μας διακρίνονταν πάντοτε για φιλοξενία. Όχι μόνο για τους Ιταλούς, όχι μόνο για το στρατό, αλλά για κάθε περίπτωση. Εγώ ήμουν στην τελευταία τάξη, στο Διδασκαλείο και ήρθαμε στο *Γρεβενίτι* με όλη την τάξη μου και μας περιποιήθηκαν με το παραπάνω. Ψήσανε κατσίκια, αρνιά. Στο Χάνι ήταν ο Ρογκότης ο Δημήτρης, Ταγκανίκας… Πώς τον λέγανε; Από πού ήρθε αυτός; Ταξίδευε στο Κογκό; Κογκολέζος.

Στάθης Παπαβρανούσης: Όχι, εκείνος ήταν ο Σκαρπίδης.

Δημήτρης Φάφας: Ο Σκαρπίδης ήταν Ταγκανίκας. Κογκολέζος ήταν ο Ρογκότης ο Δημήτρης. Κογκολέζο, τον λέγαμε εμείς. Τον έλεγε η παρέα του γιατί εγώ ήμουν παιδί, αλλά εκεί έτσι τον ονόμαζαν. Ήταν στο Χάνι το καφενείο κ.λπ. Εκεί μαζευτήκαμε όλοι και φάγαμε. Και όλο το χωριό έφερε και σε όλο το χωριό πήγαιναν και κοιμήθηκαν. Χωρίς καμιά… Ποιος να αρπάξει έναν, να τον πάει στο σπίτι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Όταν ήρθαν οι Ιταλοί σπεύσανε όλοι να τους βοηθήσουν;

Δημήτρης Φάφας: Βέβαια. Αφού δεν είπαν ότι είναι Ιταλοί… είπαν ότι είναι τόσα άτομα.

Στάθης Παπαβρανούσης: Όταν διαδόθηκε ότι ήρθαν οι Ιταλοί, ήταν μετά τον βομβαρδισμό, την επόμενη μέρα, όλοι ήταν ανάστατοι και είχε μαζευτεί όλο το χωριό εδώ μπροστά. Όταν τους είδαν όπως έρχονταν αυτοί στο μεσοχώρι, μουγκαμάρα όλοι. Τους είδαν ότι ήταν στα χάλια τους, ταλαιπωρημένοι, πορεία, νηστεία κ.λπ. και όχι μόνο δεν αποδοκίμασε κανένας, αλλά όλοι τους δέχθηκαν αυθόρμητα με συμπάθεια.

Δημήτρης Φάφας: Με οίκτο.

Στάθης Παπαβρανούσης: Με οίκτο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και καθόντουσαν γύρω-γύρω και τους παρακολουθούσαν στο μεσοχώρι;

Στάθης Παπαβρανούσης: Ύστερα αρχίσανε, αφού χορτάσανε με τις πατάτες, αρχίσανε κουβεντολόγι. Οι περισσότεροι ήταν μαζεμένοι γύρω από τον Γιώργο τον Χασιώτη, ήταν ιταλομαθής, διότι σπούδασε κτηνίατρος στην Ιταλία.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και είχαν τις στολές τους με τα φτερά;

Στάθης Παπαβρανούσης: Βέβαια. Καπελάκι σαν αυτό [δείχνει το καπέλο που φοράει πάντα ο κ.Φάφας] και ένα φτερό. Ήταν το καπελάκι περίπου σαν αυτό… Πράσινο… Αυτή ήταν η στολή τους. Αλλά ήταν όλοι ένας και ένας. Θεόψηλοι όλοι… Ήταν εκλεκτό τμήμα, πώς να πούμε… Ορειβατών, ουσιαστικά. Αλπινιστές, και ήταν όλοι από την περιοχή των Άλπεων της Ιταλίας.

Μαρία Παπαευσταθίου: Θυμάμαι, που μου το έλεγε η γιαγιά «τρέξαμε, λέει, με πατάτες και, Μαρούλα μου, τις τρώγανε με τη φλούδα». Πού τους φιλοξενήσατε το βράδυ;

Στάθης Παπαβρανούσης: Όλοι, έως το πρωί που θα φεύγανε, όλο το χωριό κατέβηκε, ζύμωσαν τη νύχτα ψωμιά, τους μοίρασαν ψωμί, πλέον, ζεστό, μάλιστα, από το φούρνο και τους γέμισαν τα σακίδια, τους γέμισαν τις τσέπες καρύδια και πήραν δρόμο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πού τους κοιμίσατε το βράδυ;

Στάθης Παπαβρανούσης: Τους κοιμίσανε στο σχολείο, το οποίο δεν είχε μείνει ούτε ένα τζάμι, γιατί πίσω στον σχολικό κήπο, εδώ που είναι η παιδική χαρά, είχε πέσει βόμβα εκεί και με τη βόμβα αυτή είχαν σπάσει όλα τα τζάμια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οπότε κοιμήθηκαν στο σχολείο που… έσπασαν;

Δημήτρης Φάφας: Το σχολείο αυτό ήταν μεγάλο. Διώροφο, μεγάλο, μακρύ. Εκεί στεγάζονταν το δημοτικό σχολείο, το ημιγυμνάσιο κ.λπ. Και είχε μέσα πάτωμα,βέβαια. Το καινούριο σχολείο που χτίστηκε το 1930, μετά το κάψιμο το παλιό…

Στάθης Παπαβρανούσης: Στο μέγεθος που είναι τώρα, αλλά ήταν διώροφο..

Μαρία Παπαευσταθίου: Και τους αφήσανε να κοιμηθούν στο πάτωμα το πάνω και στο πάτωμα το κάτω;

Δημήτρης Φάφας: Ε… κάτω κοιμήθηκαν αυτοί, και στην εκκλησιά μέσα, μπορεί να τους βάλανε, στο γυναικωνίτη…

Μαρία Παπαευσταθίου: Και με τα τσουβάλια που είχε το σχολείο επάνω τι είχε γίνει; Που είχε κάτι τσουβάλια για να μην φαίνεται η σκεπή για τον βομβαρδισμό. Λέει η Μαρία ότι είχε κάτι τσουβάλια η σκεπή και μετά αυτοί πήραν τα τσουβάλια και δέσανε τα πόδια τους, γιατί…

Στάθης Παπαβρανούσης: Ναι ήταν όλοι, οι περισσότεροι ήταν ξυπόλητοι. Τους είχαν πάρει τα άρβυλα οι δικοί μας. Και τα άρβυλα τα δικά τους, προπαντός αυτά των αλπινιστών με πρόκες από κάτω, ειδικές[760]… Τα δικά μας τα άρβυλα ήταν… Κόψανε τα τσουβάλια και τα βάλανε στα πόδια…

Δημήτρης Φάφας: Τι να κάνανε; Πώς να περπατήσουν σε τέτοιο δρόμο;

Στάθης Παπαβρανούσης: Να μην πληγιαστούν τα πόδια από τις πέτρες…

Μαρία Παπαευσταθίου: Και τους στείλατε μέσω *Γρεβενέσιας*[761], από τον δρόμο που περνά από τον *Άγιο Χαράλαμπο*;

Δημήτρης Φάφας: Μπουγάζι, πέρα, και βγήκαν στα *Πέντε Αλώνια* και μείνανε.

---

[760] Για την εξάρτυση των Αλπινιστών της Μεραρχίας Τζούλια βλέπε και μαρτυρίες κατοίκων Δροσοπηγής.Πρβλ.μαρτυρία Σεραφείμ και Ιφιγένειας Φράγκου.Βλ.Παράρτημα: φωτογραφία από τα ειδικά παγοπέδιλα των Αλπινιστών.

[761] Περιοχή του *Γρεβενιτίου*.

Στάθης Παπαβρανούσης: Αφού σταθεροποιήθηκε το μέτωπο, πολλοί παραδόθηκαν οικειοθελώς. Είχαν μαζευτεί κάπου 20.000-30.000 Ιταλοί αιχμάλωτοι. Τους είχαν στείλει στην Κρήτη όλους.

Δημήτρης Φάφας: Παραδόθηκε ολόκληρη μεραρχία στην Θεσσαλία, μαζί με τον οπλισμό τους. Όταν άλλαξε η πολιτική τους, στην Ιταλία, οι Γερμανοί ήθελαν να τους αποκλείσουν και παραδόθηκαν στους αντάρτες, αυτοί. Τα κατάφεραν εδώ οι αντάρτες πολύ ωραία.

Στάθης Παπαβρανούσης: Εδώ στα Γιάννενα, αυτούς που αιχμαλώτιζαν οι Γερμανοί, τους στείλανε προς την Αλβανία, επάνω, και φόρτωσαν τις αποσκευές τους, ό,τι ήταν απαραίτητο σε κάρα, τα οποία τους έβαλαν τους ίδιους και τα μετέφεραν. Δεν τους έδωσαν μουλάρια για να τραβήξουν… Έβαζαν τους στρατιώτες τους Ιταλούς να σύρουν τα κάρα.

Δημήτρης Φάφας: Παράδειγμα άλλο. Στην Κεφαλονιά τι τους έκαναν; Τους ξεπάτωσαν τους Ιταλούς. «*Το μαντολίνο του λοχαγού Κορέλι*»[762], τα δείχνει αυτά τα πράγματα.

Στάθης Παπαβρανούσης: Τους Ιταλούς που αιχμαλώτισαν στην Κεφαλονιά, τους φόρτωσαν σε τρένο στην Πάτρα. Το τρένο σταμάτησε απάνω στην γέφυρα της Κορίνθου και ανατίναξαν τη γέφυρα και έπεσαν μαζί.

Δημήτρης Φάφας: Ήταν άγριοι πολύ οι Γερμανοί, απέναντι στους Ιταλούς φάνηκαν πολύ άγριοι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Γι αυτό το χωριό εδώ έδειξε το πιο άγριο πρόσωπο στους Γερμανούς; Το πιο «καλό», θα έλεγα, μάλλον…

Δημήτρης Φάφας: Στους Γερμανούς όχι, γιατί χτυπιόμασταν, στην αντίσταση, εδώ, συνέχεια. Γινόταν κρούσεις και προς το *Καλπάκι* και εδώ στο *Τρίστενο* έγινε μάχη και ο Στάθης[763] από εκεί... Παντού, πόλεμο είχαμε… τι να τους το δείξουμε;

Μαρία Παπαευσταθίου: Όχι, έδειξε, λέω, τον πιο δυνατό του χαρακτήρα. Έκανε αντίσταση, αυτό λέω.

Δημήτρης Φάφας: Αυτό μάλιστα. Την ισχυρότερη αντίσταση στο Ζαγόρι.

Στάθης Παπαβρανούσης: Ήταν Φεβρουάριος. Σε μια από τις επιδρομές ήρθαν και μείνανε τη νύχτα οι Γερμανοί στον *Άγιο Νικόλαο Τριστένου*, στην εκκλησία. Είχαν βάλει,

---

[762] Αναφέρεται στο κινηματογραφικό έργο, το σχετικό με την κατοχή της Κεφαλονιάς από τους Ιταλούς.

[763] Ο Στάθης Παπαβρανούσης, πρώτος εξάδελφος του συνομιλητή μας αδελφός του Λέανδρου [Παπα]βρανούση. Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*, Γιάννενα, 1998. Για τις επιδρομές των Γερμανών στο Γρεβενίτι και την μάχη των ανταρτών εναντίων των Γερμανών στο εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου, βλ. Φάφα Κ., *Η ζωή μου και οι ιδέες μου*, Ιωάννινα 2003.

βέβαια, φρουρά γύρω-γύρω. Το πήραν χαμπάρι οι δικοί μας, ειδοποίησαν τους αντάρτες, οι οποίοι ήταν στην περιοχή εδώ, *Φλαμπουράρι*[764] και ήταν ένα τμήμα Μακεδόνων και ένα τμήμα του Στάθη… Και οι οποίοι τη νύχτα πιάσανε εδώ από τον *Άγιο Χαράλαμπο* τα υψώματα, επάνω από το *Τρίστενο* και οι άλλοι πιάσανε τα υψώματα, που είναι εδώ κάτω στο… Δηλαδή κάτω από το *Τρίστενο*, κάτω από το δρόμο, απέναντι εδώ αυτή τη ραχοκοκαλιά. Και το πρωί, μόλις ξημέρωσε και ξεμύτισαν αυτοί από την εκκλησία μέσα, τους αιφνιδίασαν με ένα πυρ ομαδόν, πολυβόλα κ.λπ.

Δημήτρης Φάφας: Εκεί σκοτώθηκαν, θάφτηκαν εκεί και ακόμη οι πέτρες δείχνουν το μνήμα τους στον Αη Νικόλα.

Στάθης Παπαβρανούσης: Από εβδομήντα που ήταν, έμειναν οι τριαντατέσσερις μόνο, τους οποίους πήραν αιχμαλώτους και τους στείλανε προς τα πάνω, προς τη Μακεδονία.

Δημήτρης Φάφας: Στη Μακεδονία… πέρασαν από το *Σκαμνέλι*. Εγώ ήμουν άρρωστος, ήμουν μέσα, και ήρθαν δύο Γερμανοί τραυματίες εκεί. Μαζί έπιναν το τσάι… Τους περιποιηθήκαμε μια χαρά. Τους έκανε καλά ο Ελιάζ, ο Εβραίος ο γιατρός. Δεν τελειώνουν αυτά…

Στάθης Παπαβρανούσης: Έντεκα σκοτώθηκαν κάτω στα *Κανάλια*.

Δημήτρης Φάφας: Κανάλια είναι όπου είναι το εκκλησάκι η *Παναγία του Τριστένου*, όπως ερχόμαστε αριστερά…

Στάθης Παπαβρανούσης: Ήταν ο δρόμος που ερχόταν από τα Γιάννενα για το *Γρεβενίτι*, πέρναγε από εκεί. Είναι λίγο πριν από την εκκλησία… Πριν από το εκκλησάκι είναι μία… πριν από την απότομη στροφή είχε κανάλια για να περνάει το νερό και το λέγανε «στα κανάλια». Εκεί βρέθηκαν έντεκα σκοτωμένοι Γερμανοί. Πέντε κατάφεραν, μέσα από τη λακιά εκεί, από τον Καρούση, πέρασαν από την *Τσίπιανη* και αυτοί ήταν που γλίτωσαν και πήγαν στη *Μπαλντούμα* [765] στη βάση τους. Πέντε Γερμανοί από τους εβδομήντα.

Δημήτρης Φάφας: Αυτό είναι που κράτησαν και αντεκδίκηση, που χτύπησαν, αλλά όχι μόνο. Το *Γρεβενίτι* με την περιοχή του εδώ πέρα, όπως τα γράφει και με ντοκουμέντα και από αρχείο γερμανικό, ο Χρήστος[766], εδώ αυτοί υπολόγιζαν ότι υπάρχουν 15.000-20.000 αντάρτες. Είχαν μάθει, είχαν πληροφορηθεί ότι στο *Γρεβενίτι* υπάρχει οργάνωση

---

[764] Χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου, κοντά στο *Γρεβενίτι*.

[765] Για τη μάχη της *Μπαλτούμας-Δρίσκου* βλ. Παππάς Δ., *Το Προγεφύρωμα του Λάκμωνα (Περιστερίου). Μύθοι και αλήθειες για την εθνική Αντίσταση. Ανέκδοτα Ντοκουμέντα-Φωτογραφίες-Μαρτυρίες*, Αθήνα 2001, σσ. 192-193.

[766] Εννοεί τον Χρήστο Ρογκότη, τον συγγραφέα του βιβλίου *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*. Βλ. σχετικά και τη μαρτυρία Χρήστου Ρογκότη.

επαναστατική, υπήρχε τυπογραφείο, και ήταν, πράγματι, αυτά, εδώ. Το 5^{ο} γραφείο της Πανηπειρωτικής, το τυπογραφείο… Είχαμε ένα μουλάρι εμείς, το είχαμε πάρει από τους Ιταλούς και το λέγαμε *Μουσολίνι*. Ένα τεράστιο μουλάρι. Ήταν το μοναδικό που πήρε τη βάση από το τυπογραφείο εδώ, μπόρεσε να τη σηκώσει δηλαδή και την πήγε παραπέρα. Το τυπογραφείο… το σίδερο εκείνο το μεγάλο. Μόνο ο *Μουσολίνι*. Το λέω αυτό και το ξέρω πολύ καλά, γιατί τον *Μουσολίνι* είχα εγώ οδηγό για τον *Μουσολίνι* ,έναν από το Μέτσοβο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Εσείς το είχατε το μουλάρι; Σε ποιον ανήκε;

Δημήτρης Φάφας: Το μουλάρι ανήκε στην επιμελητεία του συντάγματος. «Των ανταρτών τη φωνή…» τα πρώτα αντάρτικα… Ο Μάρης, εκεί, από τη Θεσσαλία, Θεσσαλοί ήταν και ένας από το *Συρράκο*. Κρυστάλλη ,τον λέγανε.

Θεόδωρος Τσάγκας: Εν περιλήψει να μας πείτε τη δική σας την πορεία. Από το Παγγαίο ήρθατε στα Γιάννενα στην επιστράτευση, ξαναφεύγετε και μετά πότε σας παίρνουν και πάτε μέσα σαν δάσκαλος;

Δημήτρης Φάφας: Είμαστε μακριά. Είμαστε πολύ μακριά. Οργανωθήκαμε εδώ πέρα. Είχα ένα πιστόλι εγώ και ο Φίλιππας ο Κοντογιάνης είχε το όπλο. Είχε και ένα μουλάρι και το είχε εδώ πολύ καιρό. Το όπλο αυτό, το πιστόλι το δικό μου, το λαδώσαμε, το τυλίξαμε και το όπλο του και το αφήσαμε στην *Τσίπιανη* σε ένα μέρος εκεί…

Στάθης Παπαβρανούσης: Θα γυρίσουμε λίγο πίσω. Τότε, όταν επιστρατεύτηκα εγώ και μου ανέθεσαν το δρόμο της Ηγουμενίτσας, τη συντήρηση, είχα φτάσει να έχω προσωπικό οχτακόσιους ανθρώπους. Ήταν οι περισσότερες γυναίκες, κοπέλες, οι οποίες μαζέψανε όλες τις πέτρες από τις μάντρες, από τα χωράφια δεξιά και αριστερά από το δρόμο, τις κουβαλούσαν, είχαν κάνει με σανίδια κάτι σαν σαμαράκια και τις φορτωνόταν αυτές τις πέτρες και τις έφερναν στο δρόμο. Είχαν δε, μαζευτεί μεγάλης ηλικίας, κάπου εξήντα μαστόροι Τζουμερκιώτες, οι οποίοι κάνανε με τις πέτρες αυτές καλντερίμια. Δηλαδή, επειδή μεγάλο κομμάτι αυτό του δρόμου της Ηγουμενίτσας είναι χώμα, όπως είναι εδώ, το οποίο με το πρώτο σκληρό…. κυκλοφορία περνούσε κάθε μέρα φάλαγγα εγγλέζικη, και ζύγωνε ο δρόμος, έγινε όλος χάλια. Και σκάβαμε ένα μέτρο, αφήναμε ένα μέτρο κενό και άλλο ένα μέτρο. Δηλαδή στα τρία μέτρα, τα δύο μέτρα ήταν καλντερίμι με τις πέτρες αυτές. Και δεν υπήρχε περίπτωση να συναντηθούν τα αυτοκίνητα. Μία φάλαγγα πήγαινε και η ίδια γύριζε προς τα πάνω. Αυτή η δουλειά γινόταν. Συνεπώς, χρειαζόταν οι δυο λωρίδες για τις δύο ροδιές. Και διατηρήθηκε ο δρόμος αυτός σε άριστη κατάσταση όλο αυτό το διάστημα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Έχετε κρατήσει σημειώσεις;

Δημήτρης Φάφας: Οι σημειώσεις είναι εδώ [δείχνει το μυαλό]. Θα τις γράψω, λέω να τις γράψω. Πρέπει να γραφτούν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Γιατί είναι πολλές οι λεπτομέρειες. Είναι πολλές οι αλλαγές τόπων. Είναι πολλή εμπειρία από τη Ρουμανία μετά και από την Ουγγαρία.

Δημήτρης Φάφας: Ουγγαρία ήταν ένας σταθμός εκεί. Στην προσφυγιά είναι αυτά τώρα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στον παιδικό σταθμό, που ήσασταν διευθυντής.

Δημήτρης Φάφας: Αυτά, λίγο, ανάγονται και λίγο στην πολιτική.

Στάθης Παπαβρανούσης: Μετά το τέλος του Εμφυλίου αυτά.

Δημήτρης Φάφας: Αυτά είναι στην προσφυγιά. Δώδεκα χρόνια είχα στη Ρουμανία και στην Ουγγαρία μαζί. Στην προσφυγιά, να το πω καλύτερα έτσι. Εκείνα δεν είναι δημοσιεύσιμα τόσο πολύ, γιατί συνδέονται και με παρανομίες και τέτοια και μπορεί να δημιουργήσω και κανένα προβληματάκι. Ακόμη δεν έχει γραφτεί η ιστορία του αντάρτικου. Δεν γράφτηκε, δεν τελείωσε. Παρ' όλο έχει περάσει πεντηκονταετία, είναι συγκεχυμένα τα πράγματα. Δεν έχουν ξεκαθαρίσει ακόμη. Διίστανται οι γνώμες και έχουν επιφυλάξεις πολλοί, για να μην εκτεθούν. Δεν έχουν τελειώσει ακόμη οι ιστορίες. Αλλά εκεί, εγώ, πήγα δυο φορές, τραυματίας από εδώ, όχι μια φορά. Τραυματίστηκα εδώ, εγώ, στην αντίσταση. Με λίγα λόγια οργανώθηκε η αντίσταση εδώ στα χωριά. Οπωσδήποτε γράφει με λεπτομέρειες ο Χρήστος ο Ρογκότης. Πώς και τι και πώς έγινε και πώς άρχισαν και ποιοι ήταν οι πρώτοι και ποιοι ήταν οι δεύτεροι και οι τρίτοι… Τέλος πάντων οργανώθηκε όλο το *Ζαγόρι*. Να πούμε μόνο για το *Ζαγόρι* εμείς, γιατί είμαστε Ζαγορίσιοι. Και με την αντίσταση αυτή εξελίχθηκε μετά, έγινε και ο στρατός, ο αντάρτικος στρατός. Οργανώθηκαν τα τμήματα κανονικά, στρατιωτικά τμήματα, δημιουργήθηκαν τα συντάγματα, δημιουργήθηκαν οι μεραρχίες, έγινε η αντίσταση η οποία οργανώθηκε σε όλη την Ελλάδα. Με στρατιωτική ιεραρχία…

Θεόδωρος Τσάγκας: Πόσα παιδιά ήταν έξω; Πόσα ελληνόπουλα στη Ρουμανία;

Δημήτρης Φάφας: Κάπου 7.000-8.000.

Θεόδωρος Τσάγκας: Όλα μαζί σε όλες τις χώρες εκεί;

Δημήτρης Φάφας: Καμιά 25.000. Αυτά είναι γνωστά, είναι πασίγνωστα γιατί είναι δημοσιευμένα σε εφημερίδες και με υπέρ και με κατά. Η αντίσταση είναι αναγνωρισμένη και από όλες τις αρχές και από την κυβέρνηση και από τους πάντες…

Μαρία Παπαευσταθίου: Η γνωστή, καθολική, αντίσταση.

Δημήτρης Φάφας: Που περιλαμβάνει, έτσι όπως νομιμοποιήθηκε, να το πούμε έτσι, και όλες τις άλλες οργανώσεις. Δεν είναι μόνο η αντίσταση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, αλλά είναι και του Ζέρβα, είναι και άλλες ομάδες, όλες μαζί. Κατάφεραν να πουν ότι ενώθηκαν με τον

Ζέρβα και τον Πυρομάγλου[767], ο οποίος ήταν θιασώτης της ενότητας αυτής… Στους *Ασπραγγέλους* τραυματιστήκαμε… Στους *Ασπραγγέλους* ήταν μια περίοδος που περνούσε η Μεραρχία η 9η, η Μεραρχία του Τσακαλώτου. Περνούσε για την Κόνιτσα, για να χτυπηθεί ο *Γράμμος*, ο *Κλέφτης*…

Στάθης Παπαβρανούσης: Εσύ ήσουν στο 80;

Δημήτρης Φάφας: Στο 85.

Στάθης Παπαβρανούσης: Εγώ ήμουν στο 80, αργότερα. Είχαν επιστρατευτεί τότε οι μεγάλης κλάσης. Ήταν οι *γεροσοφούληδες* που λέγανε τότε, μεγάλης κλάσης, οι οποίες δεν χρησιμοποιούνταν για μάχες, αλλά επάνδρωσαν ορισμένα φυλάκια σε ορισμένες διαβάσεις, κορυφές κ.λπ., και ήταν μόνιμα εκεί. Αυτοί του 85 Τάγματος. Εσείς είχατε επιστρατευτεί ένα χρόνο πριν από μένα στην Εθνοφυλακή.

Δημήτρης Φάφας: Μετά την εθνική αντίσταση. Μετά την απελευθέρωση.

Στάθης Παπαβρανούσης: Μετά την απελευθέρωση, ναι. Με τον Εμφύλιο, ας πούμε. Εσείς… ήταν στη *Ντοβρά* και τότε σας χτύπησαν…

Δημήτρης Φάφας: Αυτό δεν ήταν στον Εμφύλιο. Στον ΕΛΑΣ ήταν με τον Γούδα που χτυπήθηκε από τους Ελασίτες στη *Ντοβρά*, αιφνιδιάστηκαν και έφυγε ο Γούδας με τις πυτζάμες και έφτασε στην *Πρωτόπαπα*.

Στάθης Παπαβρανούσης: Εσύ που ήσουν τότε;

Δημήτρης Φάφας: Εγώ ήμουν στο *Δίκορφο* δίπλα, στον ΕΛΑΣ.

---

[767] Βλ. Πυρομάγλου Κ., «Κριτική ανάλυσις επί της εκθέσεως του στρατηγού Ζέρβα για τον ΕΔΕΣ», *Ιστορική Επιθεώρησις. Τριμηνιαίον περιοδικόν*, σσ. 450-451.

7.34 Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος

Χρονολογία γεννήσεως: 1924
Χρόνος καταγραφής: 30/9/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Ζαχαροπλάστης-Συγγραφέας, τέως πρόεδρος Οικοδομικού Συνεταιρισμού Εφέδρων Αξιωματικών

Οι Έλληνες είναι δοκιμασμένες ψυχές [[768]…]. Η κήρυξη του πολέμου με βρίσκει στην οδό *Ρώμα*, κάτω από τον *Κουραμπά*. Εκεί ήταν η καρυδιά του Στέφου και όταν έγιναν οι πρώτοι βομβαρδισμοί από τα ιταλικά αεροπλάνα, που βομβάρδισαν πρώτα την Πάτρα και μετά τα Γιάννινα, εμείς ήμαστε στην καρυδιά του Στέφου. Μας έλεγαν να πάμε κάτω από τα δένδρα, να μη φαινόμαστε και να… προφυλαχθούμε από τις βόμβες. Όμως η διαδρομή μου ήταν: οδός *Αβέρωφ-Πλατεία-Ρώμα.* Θυμάμαι τα ορύγματα *«τύπου Γάμμα»* που είχαν κάνει μέσα στην Πλατεία. Όταν σκάβανε για την κατασκευή τους έβγαζαν και κόκκαλα Τούρκων, αφού στην πλατεία υπήρχε παλιά τουρκικό νεκροταφείο.

Ο βομβαρδισμός με βρήκε δίπλα από το περίπτερο του πάρκιγκ του *Ολυμπίκ,* στου *Τσοκάνη,* στο μπαρ «Ορφέας». Απέναντι ήταν του Τούρκου το σπίτι, που ζει τώρα (δε θυμάμαι το όνομά του, ήταν και στη συγκέντρωση για τα βιβλία μου) είναι δε ιδιοκτήτης του πάρκιγκ του *Ολυμπίκ*. Ερχόμουν με ψώνια και έπεσαν βλήματα δίπλα μου, εκεί, που είναι και σήμερα το περίπτερο. Δίπλα ήταν η *Όαση*, πριν να την πάρει ο Στάμος.

Τα δικά μας χρόνια στην Κατοχή ήταν όλα παράξενα. Σφυρίγματα, στρατός… Ένα, όμως που θυμήθηκα όταν έγραφα τα περιστατικά, τότε, στην *Ήπειρο*[769] . Θυμήθηκα όλους τους ξεχασμένους του ’40. Πρώτα πρώτα είναι η «Μάνα του Στρατιώτη», η κυρία Λύκα[770]. Ερχόταν και στο μαγαζί και με είχε «Κωστάκη, Κωστάκη». Θαύμαζα το μπόι της με το μπερέ, το χακί, κάποτε με φούστα και κάποτε με περισκελίδες στρατιώτη. Την άκουγες να είναι στο μέτωπο, στα χιόνια, στους τραυματίες. Μπροστά, όλο μπροστά, να βοηθάει. Το *Διεθνές* τότε ήταν επιταγμένο και ήταν το «Σπίτι του Στρατιώτη», για τη φανέλα του

---

[768] Παρεμβάλλεται μία αρκετά μεγάλη παρέκβαση του αφηγητή για τα παλιά Γιάννενα, τους τούρκικους και εβραίικους μαχαλάδες, τα καταστήματα, την αγορά, ήθη και έθιμα της πόλης κ.λπ. μια ειρηνική προπολεμική ζωή που την αναπολούσε νοσταλγικά.

[769] Εννοεί την γιαννιώτικη εφημερίδα με την επωνυμία *Ήπειρος*, στην οποία αρθρογραφούσε.

[770] Όπως η ίδια αναφέρει στο βιβλίο της *Πώς είδα 10 χρόνια να πολεμούν οι Έλληνες, «…Οι αδελφές στο νοσοκομείο. Κι εγώ από νοσοκομείον σε νοσοκομείον να κλείνω τα μάτια των παιδιών. Ενθυμούμαι ένα βράδυ σαβάνωσα 27 λεβέντες…».* Βλ. «Η ηρωίδα Καλλιόπη Δημ. Λύκα», *Ηπειρωτικό Μέλλον*, Οκτώβριος 2009, σ. 5.

Στρατιώτη. Εκεί μαζευόταν ο κόσμος και άκουγε τα ανακοινωθέντα. Μόλις έμπαινε η Λύκα μέσα, ξέσπαγε ο κόσμος σε χειροκροτήματα. Μεγάλη Λύκα! Ξεχάστηκε[771]… Στο μέτωπο ανέβαινε ως παρασωφέρ, στα τζιπ με τους στρατιώτες, στην *Κόνιτσα*, στο *Δελβινάκι*… Όταν μπήκαμε στην Αλβανία, κι εκείνη μπροστά. Δεν ήταν στρατηγός, ήταν εθελόντρια και… ξεχάστηκε. Όταν την έβλεπαν στην αγορά, στην οδό *Αβέρωφ*, όλοι την καλωσόριζαν. Οι γυναίκες τής έδιναν αυτά που έπλεκαν. Έπαιρνε γράμματα, έδινε γράμματα… Φώναζε «αέρα… τους φάγαμε παιδιά»! Ήταν η φτιασιά της τέτοια, τολμηρή. Έμενε στην οδό *Μελετίου Γεωγράφου*. Είχε γιο τον Γιώργο, που χτυπήθηκε και έχασε το ένα μάτι του.

Ο Κωστάκης[772] ήταν μια φυσιογνωμία της γειτονιάς μας. Ήταν από την *Καλούτσιανη*[773]. Όταν, καμιά φορά, ερχόταν από το μέτωπο, γινόταν πανζουρλισμός. Ήταν φαινόμενο! Θυμάμαι μια εφημερίδα, η *Εξόρμηση* είχε κάποτε φωτογραφία του Κωστάκη με τη γροθιά προτεταμένη, που μέτραγε τις μοίρες του πυροβολικού. Άφησε νηστικούς στρατιώτες Ιταλούς…! Χάλαγε τα καζάνια. Ο Κωστάκης ήταν αυτός που κράτησε το μέτωπο κι όχι -να μην πω και παρεξηγηθώ- κάποιοι στρατηγοί…

Όμως κι ένας άλλος άνθρωπος πρόσφερε τότε και βρίσκεται στην αφάνεια το όνομά του. Ο Τσίτος[774]. Ο γιος του είναι σήμερα γιατρός και η κόρη του είναι η Τσίτου-Σκαρβέλη με τους μύλους. Όταν έγραψα για αυτόν στο βιβλίο μου, περιχαρής με ευχαρίστησε, γιατί

---

[771] Βλ. Παπαγεωργίου Κ., «Οι ξεχασμένοι του ’40», *Πρωινός Λόγος*, 28 Οκτωβρίου 2009, σ. 15, όπου αναφέρεται στην Καλλιόπη Λύκα, στον Δημήτρη Κωστάκη και στον Γεώργιο Τσίτο.

[772] Αναφέρεται στον Ταγματάρχη Κωστάκη. *«…Το ηρωικόν κατόρθωμα του αντισυνταγματάρχου Κωστάκη με το οποίον έγραψε μιαν ένδοξον σελίδα εις την ιστορίαν του πυροβολικού μας, αστραπιαίως διεδόθη εις όλον το Μέτωπον και ενέπλησε θάρρους και υπερηφανείας όλους του συναδέλφους του Πυρ/κού, ώστε να πολεμήσωσι τόσο ηρωικά και επιτυχώς, ώστε οι Ιταλοί ακόμη και σήμερον να ισχυρίζωνται και να πιστεύουσιν, ότι κατά τον πόλεμον του 1940 το ελληνικόν Πορ/κόν διηύθυναν Άγγλοι αξιωματικοί…».* Βλ. Κρυστάλλης Β., «Ο θρυλικός πυροβολητής Δημ. Κωστάκης. Το σύμβολο ηρωισμού, λεβεντιάς και ανθρωπιάς», *Ηπειρωτικό Μέλλον*, Οκτώβριος 2009, σ. 5 (αναδημ. από το *Ηπειρωτικό Μέλλον*, φ. 97/129, 18 Οκτωβρίου 1948). Βλ. και Φακίδης Ν., Αλβανικό Έπος 1940-1041. Αθήνα-Τεπελένι, Μάρη&Κοροντζή, Αθήνα 1945, σσ. 36-39. Βλ. επίσης και Ράπτη Αλ., «Το πολεμικό ημερολόγιο μάχης του Ταγματάρχη Κωστάκη», *Ηπειρωτικός Αγών*, Ιωάννινα 28/10/2014, σ. 8. Βλ. και Μακαρώνας Γ. «Ταγματάρχης Δημήτρης Κωστάκης, Ο κανονιέρης που έγινε θρύλος κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο», *Ιστορία*, τεύχος 448, Οκτώβριος 2005, σσ. 46-53.

[773] Συνοικία των Ιωαννίνων με τουρκικές συνηχήσεις. Για την ετυμολογία της λέξης βλ. μαρτυρία Παύλου Δαβώνη.

[774] Λοχαγός του Πεζικού, της VIII^{ης} Μεραρχίας με καταγωγή από τα *Τζουμέρκα*. Είναι αυτός που κράτησε το ύψωμα της *Γκραμπάλας*. Εκτενή αναφορά στη μάχη της *Γκραμπάλας* και τη δράση του λοχαγού Τσίτου κάνει ο Κωνσταντίνος Ι. Αναγνωστόπουλος, στο βιβλίο του *Στον Πόλεμο του ’40, όπως τον έζησα με τη διμοιρία μου πολυβόλων του ΙΙΙ Τάγματος Πεζικού του 15ου Συντάγματος της VIII Μεραρχίας Ηπείρου*, Αθήναι 1992, σσ. 21-30.

κανένας άλλος δεν τον θυμήθηκε. Ο Τσίτος ήταν αυτός που κράτησε τη *Γκραμπάλα* με πέντε στρατιώτες, με πέντε στρατιώτες! Αυτά όλα, κυρία μου, θα μου επιτρέψετε να σας πω, δεν είναι ανέκδοτα, είναι η ιστορία που έγραψε ο ελληνικός λαός στο ’40 . Και μεθαύριο πλησιάζει και η επέτειος και θ’ ακούσουμε λόγους μόνο για επιφανείς στρατηγούς. Όμως, αφήσανε πολλοί τα κορμιά τους. Ακόμα και σήμερα υπάρχουν κόκκαλά τους στην Αλβανία[775]. Υπεσχέθησαν όλες οι Κυβερνήσεις ότι θα τα μαζέψουν…

Οι Έλληνες έχουν ένα ριζικό. Δε χάνονται πουθενά. Αυτοί οι Έλληνες εδώ, οι… ανεπρόκοποι στην Ελλάδα, όταν πηγαίνουν στο εξωτερικό γίνονται πρότυπα, πρότυπα. Νομίζω ότι κάποιος πρέπει να πει την αλήθεια. Δεν είναι λαός τυχαίος οι Έλληνες. Οι Έλληνες είναι δοκιμασμένες ψυχές. Από τις ψυχές βγαίνει η σάρκα των Ελλήνων…

Με το παιδί του Κατσιμήτρου ήμασταν συμμαθητές, τον νυν απόστρατο στρατηγό. Ένα ευτράπελο να σας πω: Επειδή η οικογένειά τους ήταν φίλοι με την οικογένεια της νονάς μου Μαρίας Μιχαλοπούλου-Γαντζή από τη Λαμία, με καλούσαν συχνά στο σπίτι τους για φαγητό. Με ρωτούσαν «πώς είσαι;», «τι τρως;», «πως περνάς;» «Τι φάγατε σήμερα»; «Μπαρμπούνια», τους απαντούσα. «Τι φάγατε;», ξανά την άλλη εβδομάδα. «Μπαρμπούνια». Πετάγεται η γυναίκα του και λέει: «Μα να σας πω, ο Κώστας τώρα λέει την αλήθεια; Ψάρια τρώνε κάθε εβδομάδα, δώδεκα άτομα, που είναι στην οικογένεια;» Εξεπλάγην κι εγώ και λέω: «Με συγχωρείτε, δεν είπα για ψάρια εγώ». «Τι είναι τα μπαρμπούνια;». «Φασολάκια…»!

Όταν ήταν οι Γερμανοί εδώ, είμαστε σε εφηβική ηλικία. Ο ένας φρόντιζε τον άλλον. Όλοι μας είμαστε σε μια αντιστασιακή οργάνωση. Ήταν ντροπή εκείνος που δεν ανήκε πουθενά και ήταν απομονωμένος, ή ήταν με τους Γερμανούς. Το ότι για μια εποχή ήταν παρεξηγημένη η λέξη αντιστασιακός, είναι σημαδιακό για κείνους γιατί δεν πέρασαν την Κατοχή αυτοί. Τα λέγαν μετέπειτα. Δεν νοούσε ο άλλος παιδικό φίλο, εάν δεν ήταν σε μια οργάνωση. Από εκεί παίρνουμε εντολές. Πρώτα πρώτα μοιράζαμε από τον πολύγραφο, την εφημερίδα. Ύστερα μας δίνανε έναν τενεκέ με ένα πινέλο και κόκκινη μπογιά και μας έλεγαν: Γράψτε: «Κάτω οι Γερμανοί», «Να φύγουν οι Ναζί»[776]. Πού τα γράφαμε; Τα γράφαμε στα

---

[775] Ο Γεώργιος Τσίτος έλεγε χαρακτηριστικά για τους τραυματίες του Μετώπου: *«Εμείς θα ζήσουμε, είτε χωρίς πόδι από τα κρυοπαγήματα, είτε με ένα χέρι. Αλλά αυτοί που σκοτώθηκαν δεν θα τους απολαύσουν τα σπίτια τους, σαν ήρωες που ήταν Δεν θα ακούσουν τη λέξη “Δοξαστήκατε για την πατρίδα μας”. Ξεχάστηκαν και έμειναν τα κουφάρια τους στα μέρη της Αλβανίας, ενώ εμείς έχουμε μαρτυρίες τα τραύματα του κορμιού μας…»*. Βλ. Παπαγεωργίου Κ., *ό.π.* Πρβλ. και μαρτυρία Σωκράτη Βαϊνίκου και Δημητρίου Μητροπολίτου Αργυροκάστρου.

[776] Είναι πολλές οι περιπτώσεις παιδιών και εφήβων που συμμετείχαν στην αντίσταση με τον επικίνδυνο τρόπο της αναγραφής συνθημάτων σε τοίχους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα

σπίτια που έμεναν οι Γερμανοί. Αν ένας έβγαινε και έβλεπε αυτόν που έγραφε, έβγαζε το πιστόλι, το μακρύκανο και του έριχνε. Η ζωή τότε ήταν πολύ φτηνή. Έγραψα κι εγώ, αλλά συνέπεσε και δεν με έπιασαν. Εγώ θυμάμαι όταν έφυγαν οι Ιταλοί είχαν αφήσει στο δρόμο τον κατηφορικό της Πλατείας προς τον Πλάτανο. Και μας είπαν να βγάλουμε τον ένα τον τροχό για να αχρηστευτεί η μοτοσικλέτα, να μην την πάρουν οι Γερμανοί. Πήγαμε με ένα άλλον και έβγαλα τον τροχό[777].

παραθέτουμε από το βιβλίο του Επαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλου, *Ένας έφηβος στην Κατοχή*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Χρυσούν Μετάλλιον Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 2007, σ. 37: *«…Ένα βράδυ την άνοιξη (1943) έξι μέλη της ομάδας με τα δοχεία που είχαν την μπογιά και πινέλα, βαδίζαμε στο κάτω μέρος της οδού Μικράς Ασίας, με πρόθεση να γράψουμε συνθήματα στους τοίχους. Αντιληφθήκαμε να έρχεται μια περίπολος Ιταλών. Η διάκριση μεταξύ ιταλικής και γερμανικής περιπόλου ήταν ο ήχος του βαδίσματος στην άσφαλτο. Οι γερμανικές μπότες προκαλούσαν έναν βαρύ χαρακτηριστικό ρυθμικό γδούπο: γκουπ, γκουπ, που πραγματικά δημιουργούσε ανησυχία. Οι αρβύλες των ιταλών είχαν τελείως διαφορετικό ήχο, ελαφρύ και όχι ρυθμικό, αλλά ύπουλο…»*.

[777] Η συνέντευξη δεν ολοκληρώθηκε. Αν και είχε αρκετά στοιχεία να μας καταθέσει ακόμη, δεν προλάβαμε ένα δεύτερο μέρος.

7.35 Παπαγιαννόπουλος Σωτήρης

Χρονολογία γεννήσεως: 1931
Χρόνος καταγραφής: 9/2/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Μουσιωτίτσα
Ιδιότητα: Εργάτης στη Σουηδία

Γεννήθηκα στη *Μουσιωτίτσα* το 1931. Πέρασε ο Γερμανός, εκτέλεσε, έκαψε ανθρώπους. Τη μητέρα μου την έκαψε… Πάει να κρυφτεί μαζί με τη θυγατέρα της, και εγώ ήμουν περίπου δέκα με είκοσι μέτρα πίσω από μία πέτρα και πήγα να κλάψω. Κάπου μου ήρθε ένας αέρας και μου βούλωσε το στόμα. Πώς ο Μεγαλοδύναμος και η Παναγιά και ο Χριστός με βοήθησε και γλίτωσα… Είδα την τυραννία της μάνας μου, της αδερφής μου, που έκλαιγε η αδερφή μου… Είχε πάει με ένα… να καταλάβεις, κατ' αυτόν τον τρόπο και έπεσε η καλύβα αυτή και έπεσαν, κάηκαν. Ήταν η μητέρα μου και η αδερφή μου, Αναστασία, και ήταν και άλλη μια γυναίκα, τρεις γυναίκες καμένες. Και η άλλη με τρεις Γερμανούς δεν μπόρεσαν να την έβαζαν μέσα να καίγονταν, αλλά βγάζουν το πιστόλι και της χτυπάνε τρεις σφαίρες στο κεφάλι εδώ, και είχε καεί εδώ πέρα όλο αυτό το πράγμα. Και έμεινα δώδεκα χρονών ορφανός. Ο πατέρας μου ήταν στη Ζωσιμαία, στη φυλακή. Πού να πηγαίναμε εμείς; Μας σήμασε η αδερφή μέχρι που βγήκε ο πατέρας μας από τη φυλακή. Σκέτη τυραννία και είναι σκοτωμένοι περίπου στα 152 άτομα, τους υπόλοιπους που σκοτώθηκαν στα βουνά δεξιά και αριστερά τους συγκέντρωσαν σε μία μεριά, και παιδάκια διακονιάρικα και τους πέταξαν, δεν πρόλαβαν να τους πάνε στον Άγιο Νικόλα τον Λεβέντη και τους πέταξαν μέσα σε ένα ξεροπήγαδο. Τους Γερμανούς τους θυμάμαι και τους έχω δει, όπως παράδειγμα η στολή στρατιωτική. Αν σε έβρισκαν στα βουνά, θα σε σκότωναν. Καταστροφή μεγάλη έγινε στη *Μουσιωτίτσα*[778]. Μιχτοί ήταν. Γερμανοί και Ιταλοί. Την Ελλάδα τούτη εδώ… γι' αυτό σου λέω δεν ξεχνάω την τυραννία και το κλάμα της μανούλας μου. Περίπου τότε. Πέρασαν οι Γερμανοί τους κατασκότωσαν. Γυναίκες και παιδιά. Και είχαμε ένα πράμα. Ο στρατηγός, ο Γεννηματάς, όσοι ήταν οι σκοτωμένοι, τους κάναμε κάθε χρόνο ένα μνημείο, μνημόσυνο εδώ κάτω στην λεβέντισσα την εκκλησία. Τώρα μας το καταργήσανε και αυτό. Δεν το κάνανε.

---

[778] Το χωριό καταστράφηκε στις 25 Ιουλίου 1943. 151 άτομα (από τους 734 κατοίκους) εκτελέσθηκαν, 56 οικίες κάηκαν και τα πάντα λεηλατήθηκαν από τους Γερμανούς. Βλ. Παπαευσταθίου Μ., «Μνήμη Αγίων και μνήμες Μαρτύρων στην Ηπειρωτική γη», *Πρωινός Λόγος*, 9/8/2006, σ. 13. Βλ. και Σταύρου-Αναγνώστου Γ., *Η προσφορά της μαρτυρικής Μουσιωτίτσας στη νεότερη Ιστορία. Το χρονικό του Ολοκαυτώματος (Ιούλιος-Αύγουστος 1943)*, έκδ. Κοινότητας Πνευματικού Κέντρου Μουσιωτίτσας, Μουσιωτίτσα 1998.

Κλαίνε οι μάνες τα παιδιά για τους άνδρες, πατεράδες, κλαίνε τα παιδιά. Και τα παιδιά είναι σκοτωμένα. Να σκοτώνονταν εδώ στην Ελλάδα δικαίως του λόγου. Εκτός έδρας… Εγώ ήμουν… τα έχω τα χαρτιά, στα βαρέα όπλα. Θυμάμαι την τυραννία και την πείνα. Δεν μας είχαν αφήσει τίποτε ο Μουσολίνι και ο Χίτλερ. Τα έχουν κάψει τα σπίτια όλα, βέβαια, βέβαια. Καταστροφή. Ο πατέρας μου, το χειρότερο, ήταν στη φυλακή, τον είχαν πάρει όμηρο. Καλά που το γλίτωσαν, δεν τον σκότωσαν και αυτόν. Αυτή είναι η τυραννία. Έχω τα παράσημα από την Κορέα, το 1950.

7.36 Παπαδοπούλου Γεωργίτσα

Χρονολογία γεννήσεως: 1933
Χρόνος καταγραφής: 31/7/2010
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Νησί Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Επιμελήτρια οικοτροφείου

Ήμουν έξι χρονών όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος και ζούσα στο νησί με την πολυμελή οικογένειά μου. Ήμασταν οχτώ παιδιά, όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος. Χτύπησαν οι καμπάνες και οι σειρήνες στα Γιάννενα, και έμαθε και το νησί το συγκλονιστικό νέο. Φόβος και τρόμος για τα παιδάκια της ηλικίας μου. Τα βιώματα είναι χαραγμένα μέσα μου.

Αυτό που θυμάμαι χαραγμένα είναι τούτο: Οι Ιταλοί είχαν εγκατασταθεί στο εκκλησάκι του προφήτη Ηλία στην κορυφή του νησιού. Έμειναν μέσα και μαγείρευαν στο… ιερό. Στην Αγία Τράπεζα, στην κόγχη, είχαν τοποθετήσει τα καζάνια τους.

Εμάς τα παιδιά, με αρκετούς μεγάλους, μας υποχρέωναν να κουβαλάμε νερό και να τους το ανεβάζουμε όλο τον ανήφορο μέχρι εκεί. Με παγούρια, με γκαζοντενεκέδες διπλούς, φορτωμένες γυναίκες και άνδρες με ό,τι δοχείο υπήρχε. Πολύ νερό για να πλυθούν, να μαγειρεύουν να πιουν καθημερινά. Θυμάμαι, μου είχαν δώσει κι εμένα ένα μπρίκι και προσπαθούσα να ανεβάσω, παιδάκι τώρα κι εγώ, το νερό. Ήμασταν επιταγμένοι. Αιχμάλωτοι στον ίδιο μας τον τόπο, σκληρή σκλαβιά. Για να πάμε στα Γιάννενα χρειαζόμασταν ειδική άδεια, *permesso*. Είτε για γιατρό, είτε για οτιδήποτε, δίναμε αναφορά. Οι βαρκάδες που ψαρεύαν στο νησί, υποχρεώθηκαν να αράξουν τα καΐκια τους, στο Μώλο των Ιωαννίνων. Κάθε βράδυ τα πήγαιναν κι επέστρεφαν όλοι με μια βάρκα, και κάθε πρωί έκαναν την ίδια διαδρομή με τη βάρκα για να τα πάρουν να ψαρέψουν. Για να μην υπάρχει δυνατότητα φυγής και συνωμοσίας, για ασφάλεια.

Ευτυχώς εκείνη τη χρονιά ο Θεός έδωσε, και η λίμνη ήταν γεμάτη ψάρια. Τέτοια μεγάλα και πολλά έβγαιναν επάνω, κυπρίνοι, γλίνια, τσίμες. Νόστιμα, γιατί η λίμνη τότε ήταν καθαρή. Αυτά μας έσωσαν. Δεν πεινάσαμε στο νησί. Και στα Γιάννενα δίναμε. Ο πατέρας μου ήταν μετακλητός. Οι ψαράδες, θα ξεπερνούσαν τους εκατό τότε.Ξεκινούσε κάθε πρωί και με θάρρος πήγαινε στη δουλειά του. Έλεγε «έχω οικογένεια να θρέψω, δε φοβάμαι τίποτα». Και πράγματι, δε μας έλειψε τίποτε.

Η μητέρα επίσης πολύ δυνατή. Όλος ο κόσμος έτρεχε στα καταφύγια,όταν άκουγε τη σειρήνα. Εκείνη δεν προλάβαινε από τις πολλές δουλειές αλλά και είχε εναποθέσει όλες τις ελπίδες της στο Θεό. «Αν δεν θέλει ο Θεός δεν παθαίνω τίποτε. Στο κάτω κάτω, «πάνω στο καθήκον μου», θα έλεγε. «Δε φοβάμαι. Εκείνος μας προστατεύει». Αντίθετα με ένα θείο μας,

χήρος με δύο παιδιά, που έτρεχε από τους πρώτους να χωθεί στο καταφύγιο. Έτρεμε ο καημένος. Υπήρχε φόβος πολύς. Αφού αυτά μένουν ανεξίτηλα στη μνήμη μας και στην παιδική μας ψυχή. Οι γιατροί τότε έλεγαν: «Αυτά τα παιδιά με τέτοιες εμπειρίες,όλα νευρωτικά θα γίνουν σαν μεγαλώσουν. Πώς θα ζήσουν με τέτοια τραύματα; Κι όμως! Μόνο που δεν αντέχονται, και σε κάθε της ανάμνηση αναλύονται σε κλάματα τα παιδιά του πολέμου και της Κατοχής.

Το περιστατικό που μου έχει μείνει πολύ δυνατά μέσα μου είναι, όταν, εκεί στον προφήτη Ηλία, όπου είχαν εγκατασταθεί, προφανώς, οι Γερμανοί μετά τους Ιταλούς, ένας Γερμανός με σήκωσε ψηλά και με έβαλε να δω μέσα από μια μεγάλη διόπτρα προς το *Μιτσικέλι*. Είδα τους *Λιγκιάδες* καμένους[779]… [λέει και κλαίει]. Και μάλιστα γύριζε έτσι [κινεί αναλόγως το χέρι της] η διόπτρα, που έβλεπα και πίσω απ' το βουνό.

[Επίσης μας αφηγήθηκε αρκετά για τον πατέρα της που είχε βιώσει την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, γεννηθείς το 1902. Τις καμπάνες που χτυπούσαν χαρμόσυνα, τα φέσια τα τουρκικά, που έριχναν όλοι κάτω κάτω και τα πατούσαν, την απίστευτη συγκίνηση και χαρά που αγκαλιάζονταν όλοι στους δρόμους και ασπάζονταν ο ένας τον άλλο. Για την καταγωγή της μητέρας (Σκέντζου το επώνυμο) από το Γρεβενίτι, που μας θυμίζει ότι η μητέρα της (γεννηθείσα το 1906) είχε τον ίδιο νουνό με τη γιαγιά μου Ελένη Παπαευσταθίου (επίσης γεννηθείσα το 1906).

[779] «Η σφαγή των Ναζί στους Λιγκιάδες, 1943. Ένα έγκλημα 70 ετών που ζητάει τιμωρία», *Το Ζαγόρι μας*, τ. 419, Μάιος 2013, σ. 9. Αναδημοσίευση από τα *Νέα* της 16ης Απριλίου 2013. Schminck-Gustavus Ch. U., Νέττας Α. (μτφρ.), *Μνήμες Κατοχής ΙΙ (Τριλογία). Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2008.

7.37 Παπαστεργίου Μαργαρίτα

Χρονολογία γεννήσεως: 1933 (Πυρσόγιαννη Κόνιτσας)
Χρόνος καταγραφής: 19/2/2015
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Κήποι Ζαγορίου
Ιδιότητα: Οικιακά

Θέλω να σας πω μια ιστορία όμορφη και τρυφερή από την Κατοχή 1940-41. Ονομάζομαι Μαργαρίτα και κατάγομαι από την Ήπειρο, από τους *Κήπους* Ζαγορίου, ένα μικρό ήσυχο χωριό -μόλις 30 μόνιμων κατοίκων- με παλιές παραδοσιακές κατοικίες φτιαγμένες από γκρίζα πέτρα της γης που τις φιλοξενεί. Το σπίτι μου βρίσκεται στην αριστερή πλευρά του χωριού και σε ύψος περίπου στη μέση από το ψηλότερο κατοικημένο σημείο και το δρόμο. Η πρόσοψη έχει θέα το ποτάμι, το δημόσιο δρόμο και το ιστορικό τρίτοξο γεφύρι για το οποίο έχουν γραφεί πολλά. Είναι ένα ησυχαστήριο που αγαπώ και απολαμβάνω όταν οι υποχρεώσεις μου το επιτρέπουν.

Σήμερα με αφορμή την επίσκεψη δύο Ιταλών που γευμάτισαν στο εστιατόριο του γιού μου, στις «Μαργαρίτες», κάθισα στο μπαλκόνι απολαμβάνοντας το υπέροχο τοπίο του τρίτοξου και των θαυμάσιων καταπράσινων βουνών που το περιβάλλουν, ενώ ήρθε στη θύμησή μου ένας σύγχρονος Άγιος της εκκλησίας μας, ο Γέροντας Πορφύριος, ο οποίος μέσα από τα κείμενά του έλεγε: «χωρίς ησυχία δεν μπορεί κανείς να επισκεφθεί τον Εαυτόν και να βγάλει διάγνωση». Για να «επισκεφθώ εαυτόν» εκεί στην απόλυτη γαλήνη του τοπίου όπου ευνοούνται οι αναμνήσεις, άρχισα να ξεδιπλώνω στη μνήμη μου μια όμορφη και τρυφερή ιστορία που έζησα στην περίοδο της Κατοχής, 74 χρόνια πριν, στον *Αστακό* Αιτωλοακαρνανίας.

Ήταν 28 Οκτωβρίου 1940 όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος με τους Ιταλούς και ο κόσμος άρχισε να ανησυχεί και να μελαγχολεί για το τι θα γίνει. Ήμουνα τότε 7 χρονών και όταν άκουσα τους μεγάλους να μιλούν για πόλεμο -μια άγνωστη για την παιδική μου ψυχή λέξη- ήταν αυτονόητο να ρωτήσω τον πατέρα μου: «Τι είναι ο πόλεμος μπαμπά;» κι εκείνος απαντούσε σκεπτικά: «Ο πόλεμος παιδί μου δεν είναι καλός γιατί σ' αυτόν σκοτώνονται άνθρωποι και γίνονται πολύ άσχημα πράγματα. Κάποιοι έρχονται να πάρουν τον τόπο μας, όπως τώρα οι Ιταλοί θέλουν να κάνουν τον τόπο μας δικό τους». Άρχισα να κλαίω και να λέω: « Εγώ μπαμπά μου δεν τον φοβάμαι τον πόλεμο, αλλά τον σκιάζομαι». Και αυτός, μέσα στην ανησυχία του, έβρισκε τη δύναμη και χαμογελούσε…

Δεν είχαν περάσει πολλές μέρες από την κήρυξη του πολέμου και άρχισαν οι

βομβαρδισμοί και οι σειρήνες χτυπούσαν διαπεραστικά, τα αεροπλάνα πετούσαν χαμηλά τόσο που μπορούσαμε να διακρίνουμε τα κεφάλια των αεροπόρων.

Παρά τον πόλεμο ο κόσμος κανονικά προσερχόταν στις λειτουργίες. Ήταν Μεγάλη Παρασκευή που οι Ιταλοί βομβάρδιζαν ανελλιπώς και ήταν ξεκάθαρο ότι είχαν στόχο την Εκκλησία που, ειδικά εκείνη την ημέρα, ήταν γεμάτη προσκυνητές.

Όμως ο Θεός δεν το θέλησε κι οι βόμβες σαν μια αόρατη δύναμη έπεφταν πιο πέρα από το στόχο τους. Ήμουνα με μια γειτόνισσα και με το κοριτσάκι της· οι τρεις μας πηγαίναμε να προσκυνήσουμε τον Επιτάφιο. Στον δρόμο σε ελάχιστη απόσταση από μένα πέφτει ένα βλήμα και ξεκοιλιάζει μια κότα. Είναι κάτι που δεν θα ξεχάσω ποτέ. Έζησα, παντρεύτηκα, απέκτησα παιδιά γιατί εκείνη τη μέρα που το βλήμα έσκασε στα λίγα μέτρα δίπλα μου, είχα φύλακα Άγγελο που με προστάτευε.

Δεν πέρασε πολύς καιρός και οι Ιταλοί ήρθαν στον Αστακό. Τους είχαμε σε απόσταση αναπνοής, δίπλα από τα σπίτια μας, ωστόσο κάτι παράξενο νοιώσαμε στην άφιξή τους. Δεν ήταν όπως τους είχαμε φανταστεί, δεν φαινόταν να έχουν διάθεση να πολεμήσουν, μάλιστα πολλοί από αυτούς είχαν πάρει τις κιθάρες τους, τραγουδούσαν, ήταν πολύ καλοί, ήσυχοι και φιλότιμοι.

Ήμασταν χαρούμενοι που η ζωή μας κυλούσε ήρεμα, όμως αυτό δεν κράτησε πολύ γιατί σε λίγο καιρό, όταν η κρίση του πολέμου άρχισε να βαθαίνει, όλα άλλαξαν ριζικά. Ο πατέρας μου, δασικός στο επάγγελμα, αρρώστησε από οξείς ρευματισμούς, ο μισθός μειώθηκε, η αντιμετώπιση της καθημερινότητας έγινε άγχος, το πρόβλημα «τι θα φάμε σήμερα» ακόμη μεγαλύτερο. Για να επιβιώσουμε έπρεπε κι εμείς τα παιδιά να κάνουμε κάτι. Ήμασταν τέσσερα αδέλφια με διαφορά τρία χρόνια μεταξύ μας. Η Μίνα 13, ο Νίκος 10, εγώ 7, η Λίτσα 4.

Εγώ καθημερινά πήγαινα στη Λέσχη Αξιωματικών όπου γευμάτιζαν και δειπνούσαν οι Ιταλοί και περίμενα να τελειώσουν για να πάρω από τις καραβάνες τους ό, τι περίσσευε ή ό, τι είχαν αφήσει στο πιάτο τους, έβαζα ακόμη και στις τσέπες μου ένα κεφτέ ή οτιδήποτε θα σταματούσε λίγο την πείνα μας και πήγαινα στο σπίτι να το μοιραστούμε με τα αδέλφια μου και τους γονείς μου. Σε αντάλλαγμα υποσχέθηκα στους Ιταλούς το πλύσιμο της καραβάνας.

Τη δουλειά αυτή ανέλαβε η μεγάλη μου αδελφή (που δεν είναι πλέον εν ζωή) εγώ ήμουν απλά ο διαπραγματευτής και πολύ μικρή για να καταπιαστώ με κάτι που ήταν μεγαλύτερο από εμένα. Η Μίνα έπλενε της καραβάνες, αλλά όταν θύμωνε για όλα αυτά που μας είχαν κάνει οι Ιταλοί, αντί να τις πλένει τις σκούπιζε μόνο. Οι Ιταλοί το αντιλαμβάνονταν, θύμωναν και με προειδοποιούσαν αυστηρά πως αν αυτό ξανασυμβεί, υπολείμματα από καραβάνα δεν θα ξαναβλέπαμε. Έτρεμα γιατί δεν ήθελα να χάσω την ευκαιρία να ξαναγευθώ την

μακαρονάδα τους -που αποκαλούσαν «παστασούτα» και ήταν το εθνικό τους φαγητό- που ακόμη και σήμερα μετά από τόσα χρόνια διατηρείται στο θυμητικό μου η υπέροχη γεύση της.

Ο αδελφός μου ο Νίκος αγόραζε αυγά και τα έδινε στους Ιταλούς με αντάλλαγμα βρώμη και κριθάρι (τροφή για τα άλογα). Η ανταλλαγή γινόταν μυστικά, είχε ένα άνοιγμα στο σακάκι ανάμεσα από τη φόδρα και το ύφασμα κι εκεί έριχνε το σιτάρι και τη βρώμη και το έφερνε στο σπίτι. Η μητέρα μου έπαιρνε από το σακάκι όλο το υλικό να μην χαθεί τίποτα, το κοσκίνιζε και το έκανε ψωμί που, ωστόσο, με δυσκολία μπορούσαμε να καταπιούμε γιατί ήταν γεμάτο αγκαθάκια, αλλά η πείνα μάς ανάγκαζε να το τρώμε. Η Λίτσα, η μικρότερη, απλά παρακολουθούσε και περίμενε υπομονετικά -λες και αισθανόταν ότι δεν γίνεται αλλιώς- να της φέρουμε οτιδήποτε φαγώσιμο.

Παράλληλα με όλα αυτά που συνέβαιναν στα πικρά και δύσκολα χρόνια υπήρξαν και μικρές και όμορφες στιγμές που μας έκαναν να ξεχνούμε να χαιρόμαστε, να γελάμε. Γύρω από το τραπέζι την ώρα του φαγητού -με τα λίγα που αντιστοιχούσαν στον καθένα μας- ο αδελφός μου έλεγε: «όποιος φάει πρώτος το φαγητό του θα φάει και του αλλουνού». Και εκείνος έτρωγε γρήγορα και βουτούσε να πάρει και από το δικό μας πιάτο που δεν είχαμε προλάβει να τελειώσουμε.

Έτσι κυλούσε η ζωή μας, με αγώνα για την καθημερινή μας επιβίωση, με χαρές αλλά και παιδικές δολοπλοκίες για το πώς θα ανταπεξέλθουμε την επόμενη μέρα. Όμως ας έρθω στην όμορφη, αναπάντεχη, παραμυθένια και τρυφερή ιστορία που μου συνέβη εκείνα τα χρόνια της Κατοχής, το όνειρο της οποία κράτησε μια ημέρα…

Ένα πρωί, όπως το συνηθίζαμε, μαζευόμαστε όλα τα παιδιά κοντά στη Λέσχη των Αξιωματικών όπου ζητιανεύαμε για κάτι φαγώσιμο. Ξαφνικά, εκεί που στέκομαι με τους φίλους μου βλέπω να έρχεται χαμογελαστός προς το μέρος μου ο ανώτερος των Αξιωματικών με τον διερμηνέα του. Με αγκαλιάζει περιχαρής, αρχίζει να μιλάει στο διερμηνέα του, ο οποίος μου λέει πως μοιάζω καταπληκτικά με ένα από τα παιδιά του, με την κόρη του, εγώ τα έχω χάσει, στέκομαι ακίνητη, έκπληκτη και δεν μπορώ να πω λέξη. Το ίδιο έχουν πάθει και οι μικροί φίλοι μου. Δεν πιστεύουν αυτό που βλέπουν. Ο αξιωματικός πιάνει το χέρι μου, αρχίζει να περπατά, ο διερμηνέας δίπλα μας και πίσω «ουρά» οι φίλοι μου ακολουθούν. Φθάνουμε στο ξενοδοχείο όπου έμενε, μπαίνει στο δωμάτιο, ανοίγει το συρτάρι του κομοδίνου και μου δίνει ένα πολύ ωραίο ύφασμα, οργαντίνα, στο χρώμα της θάλασσας κι ένα κουτί γεμάτο σοκολάτες, αδιανόητη πολυτέλεια για τις μέρες που ζούσαμε. Το φόρεμα, σύμφωνα με την επιθυμία του, έπρεπε να ραφτεί μέχρι την Κυριακή και να έχει μπροστά μια τσεπούλα γιατί ήθελε να μου βάλει ένα μαντηλάκι. Θα μου έκανε το τραπέζι στη Λέσχη μαζί με τους άλλους αξιωματικούς.

Κατέβηκα από το ξενοδοχείο όπου με περικύκλωσαν όλοι οι φίλοι μου φωνάζοντας: «Μαργαρίτα, Μαργαρίτα τι σου έδωσε»; Τους μοίρασα τις σοκολάτες και φεύγω τρεχάλα για το σπίτι να διηγηθώ τα γεγονότα στους γονείς μου και τα αδέλφια μου. Αρχίσαμε με τη μητέρα μου να ψάχνουμε για μοδίστρα γιατί ο χρόνος μέχρι την Κυριακή ήταν λίγος. Φτιάξαμε το φόρεμα, το τσεπάκι όπως μας το ζήτησε, μπαλώσαμε τα παπούτσια που ήταν σε κακή κατάσταση και από τις 11.00, εκείνη την Κυριακή, περίμενα στη Λέσχη γεμάτη αγωνία να έρθει.

Ύστερα από δύο ώρες φάνηκε μαζί με τον διερμηνέα του με τα χέρια ανοιχτά και με ένα πλατύ χαμόγελο να με αγκαλιάσει. Η παρέα μου ήταν πάντα δίπλα μου να δει τι πρόκειται να γίνει. Μπαίνω στη Λέσχη συνοδευόμενη πάντα από τον προστάτη μου. Οι αξιωματικοί μόλις βλέπουν τον Διοικητή τους σηκώνονται όρθιοι. Κοντά σε αυτόν είχα και εγώ τον σεβασμό τους ως επίσημη προσκεκλημένη του Διοικητή τους.

Πλησιάζοντας στην τραπεζαρία όπου είχαν συγκεντρωθεί οι αξιωματικοί, ήταν πολλοί μάλιστα, με έβαλαν να καθίσω στην πρώτη θέση, την επίσημη του Διοικητή τους, αφού πρώτα μου τράβηξαν, όπως επέβαλε το σαβουάρ βιβρ, την καρέκλα. Έξω από τα παράθυρα έβλεπα τα προσωπάκια των φίλων μου που χαιρόντουσαν την τύχη μου και προσπαθούσαν να δουν τη συνέχεια. Σε λίγο άρχισαν να έρχονται τα πιάτα το ένα μετά το άλλο και ότι βάλανε μπροστά μου το έφαγα. Με κοιτούσαν όλοι τους παράξενα και απορούσαν πως γίνεται ένα μικρό αδύνατο κοριτσάκι να τρώει τόσο πολύ. Σε αυτό με ενίσχυε η παρέα μου που φώναζαν: «Φάε και για μας Μαργαρίτα!».

Πέρασε η ώρα και έπρεπε να φύγουμε, ενώ μας δώσανε πολλά φαγώσιμα για το σπίτι μου. Με χαιρέτησαν όλοι με τον ίδιο σεβασμό που με υποδέχθηκαν. Από δω και στο εξής θα είχα τον προστάτη μου. Τον είδα μετά από λίγες μέρες. Έπιασε το χέρι μου και με ρώτησε τι ήθελα να μου φέρει από το Αγρίνιο όπου θα πήγαινε για υπηρεσία. Εγώ δεν μιλούσα. Μου πρότεινε να μου φέρει μια κούκλα αλλά εγώ κατέβασα το κεφαλάκι μου και με παράπονο του ζήτησα να μου φέρει παπούτσια. Έσκυψε με αγκάλιασε και μου είπε: «ναι, θα σου τα φέρω Μαργαρίτα».

Ήταν η τελευταία φορά που τον είδα. Κάποιοι είπανε ότι σκοτώθηκε σε μια μάχη. Δεν είχα ρωτήσει ούτε το όνομά του. Μακάρι να το ήξερα. Μακάρι να γινόταν να μάθει η κόρη του που τόσο του θύμιζα πόσο καλός στάθηκε ο πατέρας της σε μένα. Ας είναι καλά εκεί που πήγε. Εγώ θα τον θυμάμαι πάντα με αγάπη γιατί ήταν ο άνθρωπος που στα δύσκολα παιδικά μου χρόνια μου πρόσφερε απλόχερα το όνειρο, με έκανε μέσα στη φτωχική αγωνιώδη ζωή μου για επιβίωση να νιώσω, έστω και για λίγο, ξεχωριστή.(Παράρτημα, εικ.38)

7.38 Πούρλης Αλέξανδρος

Χρονολογία γεννήσεως: 1923
Χρόνος καταγραφής: 4/7/2014
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Δίκορφο
Ιδιότητα: Σερβιτόρος

[Ο κ. Πούρλης ξεκινά με μια ευχή, που μου ζητάει να πει πριν από όλα:] «Εύχομαι να μην ξαναδοκιμάσει ο ελληνικός λαός αυτή τη δύσκολη δεκαετία ’40-’50». Εμείς ήμαστε νέοι και ανθέξαμε. Όλοι οι παλαιότεροι καθάρισαν το ’42-’43, με την πείνα. Δεν είχαν να φάνε τίποτα. Ξεκινούσαν, τώρα, από το χωριό [*Δίκορφο*] να παν’ στα Γρεβενά, να ’ρθουν φορτωμένοι δέκα κιλά σιτάρι. Δυστυχώς, και τώρα μιλούν για *Αρμαγεδώνα*, δηλαδή υπονοούν τον πυρηνικό πόλεμο. Αυτός είναι ο *Αρμαγεδών*, η καταστροφή, η τελεία. Αυτοί έχουν μέσα τους το ένστικτο της παγκοσμιότητας, να κυριαρχήσουν στον κόσμο. Ανέκαθεν υπήρχε αυτό: Ο Μέγας Ναπολέων, ο Χίτλερ, άλλοι αυτοκράτορες παλιοί…

Το 1940 ήμουν δεκαεπτά χρονών. Δεν είχα σχολάσει το Γυμνάσιο ακόμη, και λόγω της Κατοχής το τελείωσα το 1942. Στις 28 Οκτώβρη κηρύχτηκε ο πόλεμος. Μας φώναξε ο Γυμνασιάρχης, μάς το ανακοίνωσε και είπε ότι: «διακόπτουμε να φύγει ο καθένας στα σπίτια του και στο χωριό του και όταν ειδοποιηθείτε να ξαναέρθετε».

Προσωπικά, το είχα υποψιαστεί από το ’39, όταν έγινε η αποβίβαση των Ιταλών στην Αλβανία. Κάτι μου έλεγε… κι αμέσως άρχισα να μαθαίνω ιταλικά, σαν να προέβλεπα ότι οι Ιταλοί θα έρθουν στα Γιάννινα. Μια διαίσθηση. Ιταλικά έμαθα άνευ διδασκάλου αλλά, φαίνεται, ότι τα έμαθα καλά, γιατί όταν ήρθαν οι Ιταλοί στο χωριό με ρωτούσαν: «Dove lei apparrato la linqua pura italiana? Sei studiato in Italia? (Πού μάθατε την καθαρεύουσα ιταλικά γλώσσα; Σπουδάστε στην Ιταλία;). «No signiori, cui. Solo!» (Όχι κύριε, καθόλου, μόνος).

Όταν φύγαμε, την ίδια μέρα, για το χωριό ακούγαμε τα κανόνια. Φύγαμε με παϊτόνι αμάξι που το έσερνε ένα άλογο με τον αμαξηλάτη του και η άμαξα για τέσσερα-πέντε άτομα, πίσω. Κατεβαίναμε στο *Λυκόστομο* κι από κει ως το *Δίκορφο* με το… «δυο τράμ»! Το κάναμε δυόμισι ώρες. Δεκαεπτά χρόνων παιδιά δεν καταλαβαίναμε τίποτα από την ανηφόρα κι εκείνη τη μεγάλη, που γυρίζει για το χωριό. Πηγαίναμε με ένα φίλο μου στην κορυφή του χωριού και παρακολουθούσαμε τους βομβαρδισμούς που γινόταν στις γύρω περιοχές και στα Γιάννενα καθημερινά. Από τη ράχη τη δική μας φαίνονταν όλα.

Όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος, όλα τα παραμεθόρια, περιοχή *Πωγωνίου,* κυρίως, χωριά, άδειασαν και οι κάτοικοι τους ήρθαν πρόσφυγες στα προς τα δικά μας χωριά. Μετά την αντεπίθεση από το Καλπάκι, που απωθήσαμε τους Ιταλούς, οι κάτοικοι ξαναγύρισαν στα χωριά τους.

Το τραγούδι «κορόιδο Μουσολίνι, κανένας δεν θα μείνει…» είναι γραμμένο πάνω στη μουσική από το τραγούδι των Ιταλών «o campanniola bella, ti sei la retsinella[780]».

Όταν έβγαινε ο Μουσολίνι στο μπαλκόνι της Plaza Venezia[781] έλεγε: «ambiamo otto millioni bayonetti» (έχουμε οκτώ εκατομμύρια ξιφολόγχες), και η Δύση τρομοκρατούνταν τότε, νόμιζαν ότι έχουν να κάνουν με Άξονα. Μετά, που τους ξεσκεπάσαμε εμείς, όμως, στο Καλπάκι, κατάλαβαν ότι είχαν να κάνουν μόνο με τους Γερμανούς. Οι Ιταλοί ήταν ένα τίποτε. Προσωπικά, πιστεύω ότι το *Καλπάκι* είναι αυτό που έδωσε τη νίκη στους Δυτικούς. Δυστυχώς αυτοί εφάνησαν αχάριστοι. Διότι αν δεν υπήρχε το *Καλπάκι*, αυτή η καθυστέρηση των έξι εβδομάδων, όπως το γράφει ο καθηγητής Τρέβορ Ρόβερ της Αγγλίας, αυτή η καθυστέρηση μέχρι 6 Απριλίου, έπιασε τα στρατεύματα των Γερμανών, ο χειμώνας, έξω από τη Μόσχα. Πάγωσε η συνθετική βενζίνη και κόλλησαν οι Γερμανοί. Ακόμη, αν δεν είχαν κάνει την αντίσταση αυτή οι Έλληνες, οι Τούρκοι ήταν έτοιμοι να βγουν στο πλευρό του Άξονα, της Γερμανίας.

Ο Φον Πόπερ, πρεσβευτής της Γερμανίας τότε, ώρα με την ώρα περίμεναν κι έγραψαν οι εφημερίδες: «Η Τουρκία είναι έτοιμη να βγει στο πλευρόν του Άξονα». Αλλά όσο προχωρούσαν οι δικοί μας, οι Τούρκοι, οι πονηροί, δίσταζαν. Από την άλλη πλευρά και ο Φράνκο, ο δικτάτορας της Ισπανίας ήταν έτοιμος να προχωρήσει. Άρα, πόσο συνετέλεσε αυτό το *Καλπάκι*!

Αλλά, δυστυχώς, ούτε εμείς, βλέπω, να το αξιοποιούμε και να το τονίζουμε σ' αυτούς σήμερα, που την Ελλάδα την έφεραν στο σημερινό χάλι. Την επιβουλεύονται και την υποσκάπτουν και σήμερα, τής κάνουν τον οικονομικό πόλεμο.

---

[780] Βλ. Εδιπίδης Α, *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», Αθήνα, σ. 58. Πρβλ. και Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004.

[781] Εννοεί το Palazzo Venezia, το γραφείο του Μουσολίνι, όπου έγινε η ιστορική σύσκεψη του Μουσολίνι με τους στρατηγούς του και τους πολιτικούς παράγοντες στις 15 Οκτωβρίου 1940. Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982, σ. 60.

Η Τζούλια[782] ήταν Μεραρχία του Μουσολίνι, που έσπασε τα μούτρα της, όμως. Είχα ακούσει για την απόκρουση που της έκαναν στη *Βωβούσα* ο λόχος του Παπά, ναι, γιατί είχαν σχέδιο οι Ιταλοί να κυκλώσουν τα Γιάννενα. Μετά οι Γερμανοί. Ύστερα από έξι μήνες αναγκαστήκαμε να κάνουμε πόλεμο καθυστερήσεως. Εμείς είχαμε τη δυνατότητα να τους πετάξουμε στη θάλασσα, αλλά δεν ήταν αυτό το σχέδιο. Να καθυστερήσουμε τους Γερμανούς για να μπορέσουν να οργανωθούν οι Δυτικοί στη Μέση Ανατολή.

Το άρθρο του Τρέβερ Ρόβερ έλεγε ότι χάρη στην καθυστέρηση των Ελλήνων σώθηκαν. Τότε γινόταν δύο πόλεμοι ουσιαστικά. Ένας κατά των Γερμανών, εναντίον του καθεστώτος φασισμού, και ένας πόλεμος εσωτερικός, αντικομμουνιστικός και αντιφασιστικός στο εσωτερικό μέτωπο, παράλληλα. Τότε το ΕΑΜ[783] είχε κυριαρχήσει σε όλη την Ελλάδα. Η κυβέρνηση τότε, η στοιχειώδης, του Άξονα, κατείχε δύο τετραγωνικά χιλιόμετρα μόνο. Γι' αυτό, νομίζω, οι Άγγλοι έφεραν τον Ζέρβα για να φτιάχνει οπαδούς σιγά-σιγά, για να μην είναι μονοπώλιο το ΕΑΜ, όταν θα έρθει η απελευθέρωση[784].

Οι Γερμανοί είχαν το χαρακτηριστικό: Αν δεν τους πείραζες, δεν σε πείραζαν. Πολύ διαφορετικοί από τους Ιταλούς, που μοιάζουν με μας. Ο γερμανικός λαός είναι ψύχραιμος και σκληρός. Όταν όμως άρχισαν οι αψιμαχίες και η Αντίσταση, άρχισαν να σκοτώνουν. Ένας Γερμανός δέκα Έλληνες. Το *Δίκορφο* εσώθη ως εκ θαύματος. Τότε, εμάς, καιγόταν στο Ζαγόρι τα απέναντι χωριά. Το Ανατολικό Ζαγόρι, τα δικά σας *Γρεβενίτι, Φλαμπουράρι*… και οι *Φραγκάδες*. Εγώ ήμουν στα Γιάννινα αλλά μου τα διηγήθηκαν. Περίμεναν να έρθουν οι Γερμανοί από τους *Φραγκάδες*. Θέλαν τρεις ώρες. Οι κάτοικοι παραμέναν μέσα στο χωριό. Όλοι άνδρες, γυναίκες, παιδιά. Αλλά αυτοί ήρθαν από άλλη πλευρά, από το *Μανασσή*. Περικύκλωσαν το χωριό. Μάζεψαν όλους τους άνδρες, διακόσιους, και τους έβαλαν στην εκκλησία έτοιμους για εκτέλεση. Είχαμε έναν πρόεδρο το συγχωρεμένο… Αποδίδω όλη τη σωτηρία μας σ' αυτόν. Τους μίλησε τόσο όμορφα… στον μεταφραστή του διοικητού του τάγματος καταστροφής, ο οποίος ήταν Ρουμάνος. Είχε κάνει στη Ρουμανία, ο πρόεδρος, και ήξερε ρουμάνικα. Του είπε τα εξής: «Ως πρόεδρος εδώ του χωριού σας μιλώ, σας λέω ότι εγώ τους κράτησα όλους εδώ υπεύθυνα, γιατί, βάσει της διαταγής του Φύρερ ότι όσοι μένουν μέσα στο χωριά τους, δεν έχουν να φοβηθούν και να πάθουν τίποτα, υπευθύνως κράτησα

---

[782] Βλ. Γιαννακόπουλος Α., *Πίνδος 1940-Αλήθειες που δε γράφτηκαν για τον πόλεμο 1940*, εκδ. Βασιλείου Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη [χ.χ].

[783] Πρβλ. και Φόρεϊν Όφφις, *Φάκελλος Ελλάς*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1972, κεφ. 21 «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ», σσ. 252-273. Βλ. επίσης «Ιδρυτικόν του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου» και «Καταστατικό Ε.Δ.Ε.Σ» στο περ. *Κόνιτσα*, περίοδος 3η, τεύχ. 64 σσ. 215-219.

[784] Για τον ρόλο των Βρεταννών βλ. Κλόουζ Ντ., *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2003, σσ. 256-261.

όλον αυτόν τον κόσμο, που βλέπετε εδώ μέσα (Στα άλλα χωριά είχαν περάσει και δεν είχαν βρει ούτε γάτα). Τα μετέφρασε αυτά ο Ρουμάνος διερμηνέας στο διοικητή του τάγματος καταστροφής και αυτός πήρε απόφαση να μην καεί το χωριό. «Δίκορφο νιξ φόργεν». Και έτσι σώθηκε το χωριό. Χάρη σ' αυτή την επέμβαση και την ομολογία αυτού του προέδρου, που λεγόταν Λάζαρος Κοντογιάννης. Συνετέλεσε και λίγο ο παπάς, ο οποίος ήξερε λίγα Γαλλικά και μετά άνοιξε η εκκλησία και βρήκαν οι άνδρες, διακόσιοι άνδρες… Θα παθαίναμε χειρότερα από τα *Καλάβρυτα*[785].

Κάθε μέρα τους βλέπαμε τους Γερμανούς, εδώ στα Γιάννενα. Ερχόταν στα χωριά και ζητούσαν «άιερ» κανένα αυγό… Ευτυχώς που δε βγήκε κανένας να ρίξει κανένα τ'φέκι! Τυχαία, βρήκαν ένα σπίτι και έβαλαν τον ασύρματο, το δικό μας σπίτι. Είχαν τα πιο πολλά σπίτια επιταγμένα. Είχανε, συσσίτια, δικά τους φαγητά.

[Τον ρωτώ για το περιστατικό με τους ανθρώπους που κρεμάσανε στα Γιάννενα…].

Ήτανε διάφοροι προδότες που πάντα δε λείπουν οι προδότες. Και ο Χριστός είχε μαθητάς και βγήκε ο ένας προδότης. Άλλοι από προσωπικά… Και βγαίναν και λέγαν αυτός είναι κομμουνιστής, (communist), κατευθείαν στη φυλακή που ήταν στο υπόγειο της Ζωσιμαίας. Φυλακές ήτανε και στο *Φιξ*, στο σημερινό *Παλλάδιο*[786].

Οι Γερμανοί έφυγαν τον Οκτώβρη του 1944. Το 1943, 25 Μαρτίου, είχαν πιάσει και τους Εβραίους. Τους άρπαξαν εξ' απήνης, τους ανέβασαν στα φορτηγά. Ειδική αποστολή. Είχε ένα μέτρο χιόνι. Ήμουν στο χωριό. Έπρεπε να πάρουμε ειδική άδεια από το ΕΑΜ για να κατέβουμε στα Γιάννενα. Την έδρα τους την είχαν στο *Τσεπέλοβο*. Εμένα δε μου έδιναν άδεια. Έπρεπε να ήσουν εκδηλωμένος ή με το ΕΑΜ ή με το Ζέρβα. Ένα τρομερό δίλημμα. Το χωριό μας, μια ήταν Εαμοκρατούμενο, μια έρχονταν οι Ζερβικοί. Μια κατάσταση επικίνδυνη. Αυτά που ακολούθησαν να μη τα θυμάσαι και να εύχεσαι να μην ξανάρθουν. Μα, δάκτυλος των ξένων. Όλα αυτά ήταν των Εγγλέζων, ο άσπονδος φίλος μας. Ανέκαθεν η Αγγλία μας διαφέντευε…

Μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Τσώρτσιλ ήθελε αμέσως να επιτεθεί εναντίον της Ρωσίας[787]. Και είπε: «Τώρα που είναι το μωρό στην κούνια να το πνίξουμε». Και επενέβη

---

[785] Βλ. Κακογιάννης Α., *Η Θηριωδία των Ναζί στην Ελλάδα: Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων*, Καστανιώτη, Αθήνα 2000, κεφ. «Η "Επιχείρηση Καλάβρυτα" 5/12/1943-13/12/1943».

[786] Ιστορική αίθουσα εκδηλώσεων των Ιωαννίνων στο ισόγειο του ομώνυμου ξενοδοχείου στα Ιωάννινα.

[787] Βλ. Υπουργείο Εξωτερικών της ΕΣΣΔ (μτφρ. από τα ρωσικά: Νίκος Σπ. Αλεξίου), *Η αλληλογραφία του προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου της ΕΣΣΔ με τους προέδρους των ΗΠΑ και τους πρωθυπουργούς της Μεγάλης Βρεταννίας κατά την διάρκειαν του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1941-1945*, τόμ. Α΄, Μέλισσα, Αθήναι 1957.

ο αείμνηστος Ρούσβελτ[788], ο ανάπηρος, και ματαίωσε αυτή την επίθεση. Και στην Ελλάδα μας βάλανε τον εμφύλιο πόλεμο για να μην έχουμε διεκδικήσεις. Μας έδωσαν τα Δωδεκάνησα…. μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η Ελλάδα, που θυσιάστηκε, και που, χάρις στην Ελλάδα, επαναλαμβάνω, κέρδισαν τον πόλεμο και τη νίκη. Το αναφέρει ο Άγγλος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης Τρέβορ Ρόβερ, έχω το απόκομμα από την εφημερίδα. «Ποτέ τόσο λίγοι δεν επρόσφεραν τόσο πολλά, σε τόσους πολλούς». Τα όπλα τα ρίχναν για να κάνουν τις δουλειές τους και στους μεν και στους δε. *Διαίρει και βασίλευε*. Οι Έλληνες δυστυχώς δεν έχουν αυτόν τον πατριωτισμό, να συσπειρώνονται. Κομματίζονται εύκολα. Προδίδουν εύκολα. Τα αργύρια, δυστυχώς! Πρόσχημα είναι οι ιδεολογίες. Ποια ιδεολογία; Η ιδεολογία του κέρδους…

[788] Ο Φραγκλίνος Ντελάνο Ρούζβελτ (1882-1945) ήταν ο 32ος πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.

7.39 Ρογκότης Χρήστος

Χρονολογία γεννήσεως: 1929
Χρόνος καταγραφής: 12/8/2009
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Γρεβενίτι Ζαγορίου
Ιδιότητα: Αρχιτέκτονας, Καταστηματάρχης χαρτικών ειδών, Συγγραφέας

Το 1940 ήμουν έντεκα χρονών. Ανήκα σε ένα περιβάλλον που ήταν έντονα αναμεμειγμένο -να μεταχειριστώ λίγο καθαρεύουσα- με τα γεγονότα εκείνα. Οπότε παρακολουθούσα, θέλοντας και μη, κι εγώ τα γεγονότα. Επομένως, εκείνο το τελευταίο ειρηνικό καλοκαίρι του 1940, το ζήσαμε έντονα, πολύ πιο έντονα ζήσαμε τα γεγονότα της κήρυξης του πολέμου.

Θα πρέπει να κάνω μια μικρή εισαγωγή πρώτα: η βύθιση του καταδρομικού *Έλλη*[789] από τους Ιταλούς ήταν ένα "choc" για τον ελληνικό λαό διότι οι Έλληνες -δε σας κρύβω- ήταν διεσπασμένοι μεταξύ τους φοβερά, λόγω της δικτατορίας του Μεταξά, αυτή η βύθιση, λοιπόν, του καταδρομικού έδωσε μια ευκαιρία στους Έλληνες να συνεννοηθούν και αυτό που πήγαν να πετύχουν οι Ιταλοί, να διασπάσουν περισσότερο τον ελληνικό λαό, πέτυχαν το αντίθετο. Τον συνένωσαν και έδιωξαν ό,τι παράπονα εσωτερικά είχαν και δεν είχαν, και συμπυκνώθηκαν όλοι τους σαν ένας άνθρωπος. Επομένως το 1940, στις 28 Οκτωβρίου που κηρύχθηκε ο πόλεμος, οι Έλληνες ψυχολογικά ήταν έτοιμοι!

Η 28η Οκτωβρίου, δεν θυμάμαι τι μέρα ήταν, ήταν μια πολύ βαριά και συννεφιασμένη μέρα και το κτύπημα της καμπάνας έδωσε το σύνθημα του συναγερμού. Βρισκόμουν στο *Γρεβενίτι*[790]. Ήδη μύριζε, μύριζε στην ατμόσφαιρα η επικείμενη κήρυξη του πολέμου. Είχαν

---

[789] Βλ. Μαρτυρίες Θεόδωρου Γεωργιάδη και Δημητρίου Αηδόνη.

[790] *«Το Γρεβενίτι κείται ΒΑ των Ιωαννίνων και ΝΑ της ιδίας του τμήματος πρωτευούσης Τσεπελόβου και είναι χωρίον ορεινόν, δυτικόν, επι καταφύτου και ευύδρου ρομαντικής κοιλάδος, παρά τους πρόποδας δασώδους βουνού της Πίνδου, καλουμένου Τούφα, έχει κλίμα ευκραές και υγειινόν, έδαφος ομαλόν και εύφορον και παράγει δημητριακούς καρπούς, κτηνοτροφικά προϊόντα και οίνον άφθονον και εκλεκτόν, εξαγόμενον εις Ιωάννινα και αλλαχού της Ηπείρου».* Έκθεση του Επιθεωρητή Αλέξανδρου Καθάρειου, «Εν Γρεβενίτῃ τη 19η Ιουλίου 1913», στο: Εργολάβος Σπ., *Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα*, Ιωάννινα 2007², σσ. 39-42. Για την ονομασία του χωριού Γρεβενίτι βλ. Ράιος Δ.Κ., «Το Ολοκαύτωμα του Γρεβενιτίου. Αφιέρωμα στους νεκρούς και τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης στα χρόνια της γερμανικής εισβολής», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περίοδος Β΄, Έτος Δ΄-Τεύχος 8, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2005, σ. 173· Βλ. επίσης Δαμιανάκος Στ., «Γρεβενίτι 1961: Σκιαγράφηση μιας τοπικής ορεινής κοινωνίας», *Ήπειρος, Κοινωνία-Οικονομία*: 15ος-20ος αι., Γιάννενα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Γιάννενα 1987. Πρβλ. και Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών*, τ. Β΄, Αθήνα 1957, σ. 304.

επιστρατευτεί κάποια παιδιά για το στρατό και όταν χτύπησε η καμπάνα είπαμε «κηρύχθηκε ο πόλεμος». Επομένως, την κήρυξη του πολέμου την ένιωσα στο χωριό, το *Γρεβενίτι*. Οι πρώτες αντιδράσεις δεν θα έλεγα ότι ήταν ουσιώδεις. Ήταν ένα γενικό μούδιασμα και στους μεγάλους και στους μικρούς. Πώς θα γίνει; θα έρθουν αεροπλάνα; θα έρθουν Ιταλοί; δεν θα ’ρθουν; Η Ιταλία τότε ήταν μια παγκόσμια δύναμη[791]. Σε σύγκριση με την Ελλάδα ήταν κολοσσός. Επομένως, όλοι την φοβόμασταν. Την δεύτερη, ή την τρίτη μέρα του πολέμου, που άρχιζε να καθαρίζει λίγο ο καιρός, άρχιζε να ακούγεται ήδη βαθιά το κανόνι, αν και εμείς ήμασταν αρκετά μακριά από το μέτωπο. Ήδη πήραμε τη γεύση. Αλλά τη μεγαλύτερη γεύση του πολέμου την πήραμε στις τρεις ή στις τέσσερις (μέρες), δεν θυμάμαι ακριβή ημερομηνία, όταν τρία αεροπλάνα ιταλικά ήρθαν και βομβάρδισαν το χωριό μας. Είχαν ρίξει, δε, τότε στο χωριό μας πενηντατέσσερις βόμβες. Είχαμε και δυο-τρεις νεκρούς. Είχαμε και τραυματίες και ορισμένα γκρεμισμένα σπίτια. Πενηντατέσσερις βόμβες τα τρία αεροπλάνα. Και πού δεν έπεσαν… και ο λόγος που βομβαρδίστηκε το χωριό μας ήταν ότι από την πλευρά της *Μπαλντούμας* ανέβαιναν τμήματα του στρατού τα οποία όδευαν προς το μέτωπο και υπολόγιζαν αυτοί, από πληροφορίες, ότι ο στρατός αυτός θα ήταν ήδη μέσα στο χωριό και περίμεναν να κάνουν ζημιά στα στρατιωτικά τμήματα. Αλλά οι φαντάροι, έτυχε από τη Θεία Πρόνοια, και είχαν καθυστερήσει κάπου πιο κάτω, προς το *Τρίστενο*[792], την *Τσίπιανη*[793]… και στο χωριό ήταν μόνο κόσμος. Αυτό ήταν η απαρχή της *μάχης* της *Πίνδου*. Θέλεις να σου πω για τη *μάχη της Πίνδου*[794]*;* Η *μάχη της Πίνδου* είναι από τα πιο συγκλονιστικά γεγονότα του πολέμου εκείνου, διότι οι Ιταλοί, χρησιμοποιώντας μια από τις πιο επίλεκτες ορειβατικές μεραρχίες τους[795], μπήκαν σαν σφήνα από τα πλευρά, και ενώ στο *Καλπάκι* ακόμα γινόταν πόλεμος, αυτοί είχαν φτάσει ήδη στο *Δίστρατο*[796], στη *Βωβούσα*.

---

[791] Βλ. Badoglio P., *Η Ιταλία εις τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, 1946. Roatta M., *Οκτώ εκατομμύρια Λόγχαι*, 1946.

[792] Χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου, με παλαιότερη ονομασία *Δρεστενίκο*. Βλ. Έκθεση Αλ. Καθάρειου *«Εν Δρεστενίκω, τη 19η Ιουλίου 1913»*, στο Εργολάβος Σπ., *ό.π.*, σσ. 120-122.

[793] Για την *Τσίπιανη* βλ. Μαρτυρίες Γρεβενιτατών.

[794] Ο Αλέξανδρος Εδιπίδης διεξέρχεται λεπτομερώς τη μάχη της Πίνδου, Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, σσ. 204-303.

[795] Εννοεί την 3η Μεραρχία Αλπινιστών «Τζούλια» η οποία τέθηκε έναντι του τομέως Πίνδου και υποτομέως *Αώου* (Κονίτσης). Για τη σύνθεσή της βλ. Κατσιμήτρος Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982, σ. 50.

[796] Χωριό της *Λάκκας* Αώου, πάνω από την Κόνιτσα, από όπου οργάνωσε τις θέσεις του ο Τζιρότι, κρατώντας στο *Δίστρατο* το τάγμα *Τζιβιντάλε*, στέλνοντας το [τάγμα] *Τολμέντζο* στη *Γομάρα* της Σαμαρίνας και το [τάγμα] *Τζεμόνε* στη Βασιλίτσα. Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής

Και τότε έγινε αυτό που λέμε συχνά, που μιλάμε για τις γυναίκες της Πίνδου[797] και κανένας δεν το έχει συνειδητοποιήσει, ολόκληρο το χωριό -οι νέοι έλειπαν, ήταν στρατιώτες, και όσοι δεν ήταν, φεύγαν γρήγορα. Όλοι λοιπόν, και οι υπερήλικοι, άνδρες και οι γυναίκες, που ήταν στο χωριό, έφυγαν και πήγαν επάνω προς τα *Πενταλώνια*, πριν το *Μέτσοβο* και κουβαλούσαν με τις πλάτες τους πυρομαχικά για το στρατό, από το *Μέτσοβο* στη *Βωβούσα,* στο *Δίστρατο*… Επομένως, η *μάχη της Πίνδου* και οι γυναίκες της Πίνδου, δεν είναι μια ωραία προπαγανδιστική εφεύρεση. Είναι γεγονός αναμφισβήτητο! Μάλιστα, συνέβη και ένα φαιδρό: ήταν μια ομάδα από κόσμο, και όπως περπατούσαν στα *Πενταλώνια*, στην περιοχή εκεί κάπου, περάσαν τρία ιταλικά αεροπλάνα, τα οποία αναζητούσαν τα δικά τους τμήματα για να τους ρίξουν εφόδια, και έριξαν στους δικούς μας τα δέματα που προορίζονταν για τους στρατιώτες τους Ιταλούς[798] [γελάει]. Αυτό δεν θα το θυμούνται πολλοί. Ο δε επικεφαλής της ομάδας ήταν ένας… ο Αλέξης, τον θυμάσαι τον Αλέξη; Είναι περιβόητος, τον Αλέξη, που είχαμε στο χωριό. Έπεσαν στους Έλληνες τα δέματα… Στη συνέχεια, η μάχη της Πίνδου, ενώ είχαν ξεκινήσει σαν μια θανατερή… τέτοια, σφήνα, στον κορμό της Ελλάδος [σχηματίζει τη σχετική κίνηση με το χέρι], άρχισαν να μαζεύονται στρατεύματα ελληνικά. Όχι, βέβαια, τίποτε φανταχτερά, αλλά από εδώ και από εκεί, ένας λόχος εδώ, ένας παραπέρα και άρχισαν πλέον να τους στριμώχνουν τους Ιταλούς. Μάλιστα, έχουμε ένα περιστατικό, που ένας συνταγματάρχης, Έλληνας με το τμήμα του, κάπου στρίμωξε ένα ιταλικό τμήμα, και είχε πιάσει, αν θυμάμαι καλά, περί τους τριακόσιους πενήντα αιχμαλώτους[799], τους οποίους φέραν στο *Γρεβενίτι*.

Η πρώτη επαφή, λοιπόν, με τους κατακτητές [ειρωνικά], ήταν υπό μορφή αιχμαλώτων [γελάει ελαφρώς, μάλλον με σκεπτικισμό], και το μόνο που λέγαν ήταν: "*piccolino, poco pane"* [το λέει ιταλικά και με προφορά ιταλική]. Είχαν πεθάνει από την πείνα οι κακομοίρηδες. Είναι άνθρωποι… κατά λάθος τσ' έβαλαν σε πόλεμο.

Εταιρείας», Αθήνα 1994, κεφ. Δ΄, «Η χαμένη Μεραρχία», σσ. 28-34 και κεφ. Ζ΄ «Η απελευθέρωση του Διστράτου και οι συνέπειές της», σσ. 54-59. Βλ. και Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 281: «Η μάχη του Διστράτου».

797 Βλ. Τερζάκης Α., *Ελληνική Εποποιία 1940-1941*, Αθήναι 1964, και Τζιάλλα-Μάντζιου Ε., *Οι γυναίκες της Πίνδου στο Έπος του '40,* Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Δήμος Κόνιτσας, Κοινότητα Φούρκας, Ιωάννινα 2001.

798 Μαρτυρία που την παραδίδει και ο Γιώργος Καχριμάνης.

799 Μαρτυρία που διέσωσε και η γιαγιά μου, περιγράφονας την πείνα τους και τη βουλιμία με την οποία οι Ιταλοί στρατιώτες έτρωγαν τις ψητές πατάτες, που με προθυμία τους ετοίμασαν οι χωριανές, με τη φλούδα! Εκείνη έκανε λόγο για πεντακόσιους αιχμαλώτους.

Αυτοί ήταν οι Ιταλοί! Υπήρχαν και ορισμένοι φανατισμένοι, ήταν φασίστες, ας πούμε, αλλά σαν ράτσα ήταν ήμεροι. Δεν είχαν τίποτε κοινό με τους Γερμανούς [κόβει τον αέρα με σχετική κίνιση του χεριού του]. Τους δώσαμε να φάνε ψωμί, πατάτες γιαχνί, τους έφτιαξαν καζάνια στο *Μεσοχώρι*, και λοιπά. Εν τω μεταξύ, τους είχαν αφήσει τελείως ελεύθερους. Ήταν πεντακόσιοι στρατιώτες Ιταλοί και τους φύλαγαν δεκαπέντε Έλληνες! Είχαν κάτι ωραία τυρολέζικα καπέλα…Του έδωσα μια φέτα ψωμί και μου έδωσε το καπέλο. [χαμογελαστά το λέει]. Το καπέλο το κράτησα. Το είχα μέχρι που κάηκε το σπίτι [εννοεί με τους Γερμανούς] και κάηκε κι' αυτό. Λοιπόν, αυτές είναι οι πρώτες γεύσεις του πολέμου.

Διαρκούσης της *μάχης της Πίνδου* έφτασε ένα τάγμα ιταλικό[800] στη *Βωβούσα*, αρκετά βαθιά μέσα στο ελληνικό έδαφος και επικίνδυνα. Εκεί βρέθηκε τυχαία, όπως ερχόταν από τη *Βασιλίτσα*[801] πάνω από τα βουνά ένας λόχος ελληνικού στρατού[802] και ο επικεφαλής, φαίνεται ότι του το 'λεγε η πέρδικα, και μάλιστα οι Ιταλοί είχαν και μοτοσυκλέτες, περί τις δέκα μοτοσυκλέτες ελαφρού τύπου και όπως μπαίναν μέσα τη *Βωβούσα* τούς περίλαβαν οι δικοί μας και έγινε μια πολύ μεγάλη μάχη. Ένας λόχος με ένα τάγμα είναι δυσανάλογη δύναμις. Ένας λόχος μπορεί να έχει περί τους διακόσιους άνδρες, ένα τάγμα έχει περί τους εξακόσιους. Ήταν τμήμα της Μεραρχίας *Τζούλια*[803]. Ε, ε αυτοί δεν ήξεραν τι δύναμη δέχονταν από τους Έλληνες και το 'βαλαν στα πόδια και φύγαν. Είναι μια μάχη που δεν την έχουν γράψει πουθενά[804], δυστυχώς. Θα σου δώσω ένα βιβλίο που είναι γραμμένο από έναν άνθρωπο ουδεμία σχέση έχοντα με τα στρατιωτικά, μια θαυμάσια εργασία που κρατώ στο χέρι. Έχει γραφεί από έναν καθόλ,α άσχετο άνθρωπο, αλλά, εν τούτοις απολύτως σχετικό. Από έναν δικηγόρο Σιωμόπουλο, είναι ανάτυπο από ένα άλλο δελτίο, εν πάσει περιπτώσει,

---

800 Βλ. μαρτυρία Βάιου Χατζή.

801 Χωριό της Δυτικής Μακεδονίας.

802 Πρόκειται για τον 3ο λόχο, του ΙΙΙου Υποτομέα του Μεικτού Αποσπάσματος Πίνδου, υπό τον λοχαγό Αναστάσιο Παπά. Για το λόχο του Παπά, τη σύμπτυξή του από τη Μόλιστα και τη μάχη της Βωβούσας βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *ό.π.*, κεφ. Ε΄ *«Ο αγώνας στην περιοχή του Διστράτου. Η μάχη της Βωβούσας»*, σσ. 35-45.

803 Πρόκειται για το τάγμα *Τζιβιντάλε*, της ιταλικής Μεραρχία «Τζούλια».

804 Πράγματι, η Ιστορία του Γενικού Επιτελείου Στρατού το μόνο που αναφέρει σχετικά είναι: *«Στις 3 Νοεμβρίου προωθημένα τμήματα της Διοίκησης της Μεραρχίας* [Τζούλια] *έφτασαν στο χωριό Βωβούσα σε επαφή με το συμπτυσσόμενο στην κατεύθυνση αυτή ελληνικό λόχο»*. Βλ. ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1985, σ. 57. Ο Άγγελος Τερζάκηςς (*ό.π.*, σ. 77), όμως κάνει μνεία και του ονόματος του λοχαγού Παπά και των συνθηκών που επικρατούσαν. Περισσότερα στοιχεία έχει συγκεντρώσει ο Αλέξανδρος Εδιπίδης, *ό.π.*, σσ. 210-211 και 262-264.

και έχει τον τίτλο: *Η ιταλική μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο*[805]. Αυτό το βιβλίο δεν μπορεί να βρεθεί σήμερα. Είναι όμως θαυμάσιο. Μπορεί κανείς να δει με κάθε λεπτομέρεια όλες τις φάσεις της *μάχης της Πίνδου*. Σας το δίνω. Μόνο να το φυλάξετε ως κόρην οφθαλμού.

Οι Ιταλοί φύγαν γρήγορα από το *Γρεβενίτι* γιατί τους πήραμε σβάρνα. Όταν πια με τη βοήθεια των Γερμανών κατέκτησαν την Ελλάδα τότε είχαμε και στο *Γρεβενίτι* Ιταλούς, οι οποίοι ήταν αστυνομικοί-καραμπινιέριδες. Γενικώς ήπιοι άνθρωποι, έκαναν και κάτι χωροφυλακίστικα, αλλά δεν ήταν κακοί άνθρωποι. Είχαν σχέσεις με τον κόσμο.

Η εισβολή των Γερμανών στο *Γρεβενίτι* είναι μια θλιβερή ιστορία.

Όταν ο πατέρας μου[806] αποφάσισε να κάνει νοσοκομείο, φώναξε όλα τα κορίτσια, τη Μαρία τη Φάφα, την Έλλη τη Δερμάνη… Είπε: «θέλω εθελόντριες για το νοσοκομείο. Σύσσωμο το χωριό ανταποκρίθηκε, το τονίζω. Ήρθαν όλες, όλες, γενικώς και ανεξαιρέτως[807]. Α, και νοσηλεύτηκε κόσμος και κοσμάκης εκεί από αντάρτες. Μετά, είχαμε συμμετοχή μεγάλη στην εθνική αντίσταση, αλλά τα μετέπειτα επακολουθήσαντα γεγονότα την έχουν αμαυρώσει την έχουμε… δεν σου κρύβω. Το 1947 έδωσα εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο και εκείνες τις μέρες που περιμέναμε τα αποτελέσματα, ήρθε ένας αστυνομικός στο σπίτι και είπε: «αύριο να ρθες στην ειδική ασφάλεια». Να μου δώσουν το χαρτί των κοινωνικών φρονημάτων. Με ρωτάει «τι κάνεις εσύ εδώ, να πας στο χωριό και να μην τρως τα λεφτά της μάνας σου».

Τώρα, πώς το *Γρεβενίτι* είχε τόσους αντιστασιακούς, και δεν ήταν σε άλλα χωριά; Λοιπόν, σε πληροφορώ ότι το *Γρεβενίτι* ήταν ένα από τα πλέον προοδευτικά χωριά. Όταν λέω προοδευτικό, δεν εννοώ μόνο προοδευτικά από απόψεως πολιτικής τοποθετήσεως, ήταν σε όλες τις αντιλήψεις. Καταλαβαίνεις αυτός ο κόσμος, αυτή η νεολαία, ήταν τρομερή στο *Γρεβενίτι*. Όταν άκουσε για εθνική αντίσταση και ήρθαν οι πρώτοι αντάρτες στο χωριό και

---

[805] Πρόκειται για την εμπεριστατωμένη μελέτη του Στυλιανού Κ. Σιωμόπουλος, *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον από το Δελτίο Πνευματικής Ενημέρωσης «Ηπειρωτική Εταιρεία», Αθήνα 1994.

[806] Εννοεί τον πατέρα του Δημήτρη Ρογκότη, άξιο ιατρό, πολύτιμο για όλη την περιοχή για τα δεδομένα της εποχής. Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*, Γιάννενα, 1998.

[807] Το Νοσοκομείο του *Γρεβενιτίου* ήταν το μοναδικό σε όλο το Ζαγόρι και κάλυπτε την περιοχή μέχρι τον Άραχθο. Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, κεφ. «Αντάρτικο Νοσοκομείο Γρεβενιτίου», σσ. 115-133, όπου παρατίθεται και κατάλογος των εθελοντριών κοριτσιών του *Γρεβενιτίου*. Ο ίδιος καταθέτει ότι στο νοσοκομείο είχαν εμφανιστεί κατά τα μέσα του καλοκαιριού του ’43 και δύο φοιτητές Ιατρικής, κάποιος ονόματι Νίκος και κάποιος Εβραίος ονόματι Ελιέζερ, όπως και κάποια νοσοκόμα ονόματι Σουλτάνα.

είπαν: «Είμαστε αντάρτες, ερχόμαστε, θέλουμε βοήθεια» τους ακολούθησαν όλοι[808]. Ήταν ένα χωριό προοδευτικό, το οποίο ακολούθησε την προσπάθεια. Οι πρώτοι αντάρτες ήταν Ηπειρώτες, ήταν από τα χωριά του *Ζαγορίου*. Πήγαν σε όλα τα χωριά «η οργάνωση που ανήκουμε λέγεται έτσι, έτσι , έτσι». Όχι, δεν έμεινε κανένας στο χωριό. Αφήναν συνδέσμους, αφήναν υπηρεσίες, επιτελεία, ταχυδρομεία, εμείς είχαμε το τηλεφωνικό κέντρο στο *Γρεβενίτι*. Είχαμε επαφή μέχρι *Μέτσοβο*. Οι αντιστασιακοί ήταν όλοι αυτοί…

Τα τρία αδέρφια Παπαβρανούση[809] (Λέανδρος[810], Στάθης και Θωμάς), ο Φίλιππας Κατσαλιάς, ο Γιώργος και ο Χρήστος Χασιώτης, ο Τέλης του Τζώρτζη. Ου, ου… είναι πάρα

---

[808] Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.* Βλ. επίσης *Ιστορία της Αντίστασης 1940-1945* (συλλογικό) τόμ. Α΄, Αυλός, Αθήνα 1979.

[809] Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, σ. 106, όπου φωτογραφίες (σ. 133) και ποίημα του Λεάνδρου για την αντίσταση (σσ. 126-128):

«Σε γέλασα κι' απόψε Γερμανέ ή Το Τραγούδι του Συνδέσμου:»

Ρόδινη αυγή μηνάει στον ουρανό
λαμπρός ο αυγερινός που αχνογελάει.
κι ο Σύνδεσμος ο Μήτρος στο βουνό
ανηφοράει και ψιλοτραγουδάει.

Κάτω, κρυμμένη μεσ' την καταχνιά
κοιμαται η πολιτεία η σκλαβωμένη.
Ξάγρυπνοι μόνο μεσ' τη σκοτεινιά
του εχτρού οι πανούργοι λύκοι
οι λυσσασμένοι.

Φυλάκιο εδώ, πιο πέρα εκεί σκοπιά,
περίπολες και ενέδρα εκεί παρέκει…
Του Μήτρου τα' αγναντεύει η αετοματιά
και σε τραγούδι τη χαρά του πλέκει:

«Σε γέλασα κι απόψε Γερμανέ,
και τα κρυφά σου έχω διαβή καρτέρια!
Σφυρώντας τώρα κάποιον αμανέ
τραβάω ψηλά στ' αντάρτικα λημέρια…»

Στην πλάτη μ' έναν κόκκινο τρουβά
το Μήτρο όλοι τον ξέρουν στα χωριά μας.
Πόσα δεν κρύβει πράγματα ακριβά,
χαρτιά του Αγώνα για τη Λευτεριά μας.

Με το τραγούδι στο χωριό θα μπει,
θα τον καλοδεχτούν και νιοι και γέροι·

μαντάτα απ’ τους αντάρτες θα μας πει
και μάτσο εφημερίδες θα μας φέρει.

Στον καπετάνιο κάποια διαταγή,
ένα σημείωμα στον Υπεύθυνό μας,
θα τα μοιράση και χωρίς ν’ αργή
θα ξεκινήση πάλι απ’ το χωριό μας…

Λεβέντης, με τη σκούφια του στραβά
και μια πιστόλα κρεμαστή στη ζώνα,
γυρίζει στα χωριά με τον τρουβά
και φέρνει τα μηνύματα του Αγώνα…

Κι όταν τη νύχτα θα διαβή κρυφά
μεσ’ απ’ του εχτρού γλιστρώντας τα καρτέρια
-γενναία καρδιά που κίντυνο αψηφά
πόσα γι’ αυτόν σταυροκοπιούνται χέρια…

Και τα θεριά που ξάγρυπνα φυλάν
ο κάθε διάβα που οδηγάει στην πόλη
για κάποιον ίσκιο έντρομα μιλάν
που ξεγλιστράει και δεν τον πιάνει βόλι.

Μάταια το λόγγο οργώνουν οι ριπές
και πάντα ανώφελα αγρυπνάει η ενέδρα…
Ώσπου μια νύχτα-κλάψτε, αγωνιστές-
μια ανατριχίλα εσάλεψε τα κέδρα…

Και στην πλαγιά, ψηλά απ’ τη δημοσιά,
βρίσκουν το Μήτρο οι χωριανοί γυρμένον
ανάλαφρα στον κόκκινο τρουβά
με τη γλυκειά την όψη των θλιμμένων.

Γυρτός, λες για να κρύψη τα χαρτιά
με δίχως βόγγο εδέχθηκε τα βόλια.
Κι ανάβρυζε η πυρή λαβωματιά
των είκοσι χρονών τη μοσχοβόλια.

28/2/1944

[810] Ο Λέανδρος Βρανούσης (1921-1993) ήταν φιλόλογος και ιστορικός, μελετητής και συγγραφέας που ασχολήθηκε με θέματα της Ηπείρου, αλλά και με τον Ρήγα Βελεστινλή. Ήταν διευθυντής του *«Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού»* της Ακαδημίας Αθηνών. Έζησε τα παιδικά του χρόνια, ως το 1928 στο Βουκουρέστι, όπου ο πατέρας του διατηρούσε εμπορική επιχείρηση. Σε ηλικία δώδεκα ετών εκδίδει το Δεκαπενθήμερον Φιλολογικόν Περιοδικόν και κάνει την πρώτη του ανταπόκριση στην εφημερίδα «*Ηπειρωτικός Αγών*» των Ιωαννίνων.

πολλοί, και εντάχθηκαν σε διάφορα τμήματα και σκόρπισαν σε όλο το χώρο του Ανατολικού Ζαγορίου μέχρι *Μακεδονία* όπου εκεί αντάμωσαν με τους Μακεδόνες που κατέβηκαν.

Οι Γερμανοί είχαν ρίξει επανειλημμένως προκηρύξεις[811]. Πλέον, ήταν γνωστό ότι θα δεχθεί ο κόσμος επίθεση από τους Γερμανούς, δηλαδή … χμ, .. εν γνώσει τους έγινε αυτή η θυσία. Ξεγελιόμασταν ότι μπορεί και να τη γλιτώσουμε, αλλά δεν ήταν δυνατόν, αφού είχαμε δει ήδη αυτό που είχε προηγηθεί στα άλλα χωριά. Έρχονταν από την Κόνιτσα και έκαψαν *Βωβούσα, Ελατοχώρι*[812], *Μακρίνο*[813], και μετά το *Γρεβενίτι*[814]. Πρώτη φορά ήτανε 23

Σπούδασε στη Ζωσιμαία Σχολή και αργότερα στη Φιλοσοφική Σχολή. Στη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής διακόπτει τη φοίτησή του στο Πανεπιστήμιο και επιστρέφει στην Ήπειρο, και το 1942 εντάσσεται στο Ε.Α.Μ. Ιωαννίνων. Συλλαμβάνεται, όταν σε διάλεξή του, τον Αύγουστο του 1943, διαβάζει λογοκριμένους από τις αρχές στίχους του ποιητή Κωστή Παλαμά, *Μεθύστε με το αθάνατο κρασί του Εικοσιένα*. Βλ. Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων «Οι Ζωσιμάδες», *Λέανδρος Βρανούσης, ο αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης, ο Ερευνητής επιστήμονας, ο Ηπειρολάτρης*, Ιωάννινα 2008. Βλ. Εργολάβος Σπ., «Λέανδρος Βρανούσης», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Ζ΄, τεύχ. 13^{ο}, Ιωάννινα, Φεβρουάριος 2008, σσ. 181-187.

[811] Για τον ψυχολογικό πόλεμο που γινόταν μέσω των προκηρύξεων βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, σσ. 151-152. Παραθέτει προκηρύξεις. Μία γερμανική προκήρυξη του Οκτωβρίου του ’43, μετά το πρώτο κύμα μαζικών αντιποίνων είναι η κατωτέρω (σ. 162): *«Ανακοίνωσις. Ηπειρωτικά λαέ! Τα γερμανικά στρατεύματα υπεχρεώθησαν να καταστρέψουν τα χωριά σας, διότι υπεβοηθήσατε τους αντάρτας, οι οποίοι δολοφονικώς εφόνευσαν τους στρατιώτας μας. Εις σας εναπόκειται να εμποδίσητε τους αντάρτας να μη επιτίθενται κατά των γερμανικών στρατιωτών. Άμα τη παρουσία ανταρτών οφείλετε να αναφέρητε αμέσως τούτο εις το πλησιέστερον γερμανικόν φυλάκειον. Ούτω θα δυνηθούν τα γερμανικά στρατεύματα να εξασφαλίσουν την ζωήν, την οικογένειάν σας και την περιουσίαν σας. Τα γερμανικά στρατεύματα δεν ευρίσκονται εν Ελλάδι ως εχθρός του ελληνικού πληθυσμού. Οι μόνοι εχθροί μας είναι οι αντάρται, οι οποίοι διαταράσσουν την ησυχίαν και την τάξιν του τόπου. Μη παρασύρεσθε από τα παραπλανητικά λόγια των ανταρτών, οι οποίοι είναι ανειλικρινείς απέναντί σας και σκέπτονται μόνον, πώς να εξασφαλισθούν αυτοί οι ίδιοι. Όταν πλησιάζουν τα γερμανικά στρατεύματα τρέχουν προτροπάδην να σώσουν την ζωήν των και σας αφήνουν μόνους αφού σας εκθέσουν διά των πράξεών των. Εις το εξής πρέπει να καλλιεργήσετε αγαθάς σχέσεις με τα γερμανικά στρατεύματα διά την αποκατάστασιν της ησυχίας και τάξεως, αλλά κυρίως και προς το ίδιον ατομικόν σας συμφέρον. Η Γερμανική Διοίκησις»*. Βλ.Παράρτημα εικ.14,15.

[812] Χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου, με παλαιότερη ονομασία *Τσερνέσι*. Βλ. Έκθεση Επιθεωρητού Αλεξάνδρου Καθάρειου, «Εν Τσερνεσίω τη 21^{η} Ιουλίου 1913», στο: Εργολάβος Σπ., Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα, Ιωάννινα 2007^{2}, σσ. 46-47.

[813] Χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου. Βλ. Έκθεση Επιθεωρητού Αλεξάνδρου Καθάρειου, «Εν τη 21^{η} Ιουλίου 1913», στο: Εργολάβος Σπ., *ό.π.*, σσ. 101-102.

[814] *«Το Γρεβενίτι πυρπολήθηκε εφτά φορές. Είδαμε και άλλα χωριά πυρπολημένα, αλλά όλο και κάποιο σπίτι ξέφευγε. Εδώ μιλάμε για ολική καταστροφή, για εξαφάνιση από το χάρτη. Κάθε τι που μπορούσε να παρέχει στέγη, έστω και σε έναν άνθρωπο, πυρπολήθηκε. Όλες οι στεγασμένες βρύσες και το παραμικρό κοτέτσι ή καλυβάκι καταστράφηκαν. Οι εκκλησίες σώθηκαν χάρη στην αυτοθυσία*

Οκτώβρη 1943[815]. Η δεύτερη, τα Χριστούγεννα του 1943. Και από και πέρα όποτε ερχότανε έβαζαν και μια φωτιά[816]… Ιούλιος του 1944[817] και μετά δεν ξέρω, γιατί είχαμε φύγει και ήρθαμε στα Γιάννενα, κρυφά.

Την πρώτη φορά είχαμε ειδοποιηθήκαμε από τις οργανώσεις[818]. Είχαν καταλάβει ήδη τις κινήσεις των Γερμανών από όταν ήταν στα χωριά της *Κονίτσης*. Εφαίνονταν το σχέδιό τους,

---

των χωριανών που κρυμμένοι σε κοντινά προς αυτές σημεία, ξεπετιόνταν και έσβηναν τη φωτιά». Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, σ. 226.

815 *«Στις 18 Οκτωβρίου 1943 εκδηλώνεται σε όλη την περίμετρο της ελεύθερης Πίνδου μια επίθεση με πρωτοφανή ένταση, σκληρότητα και συσσώρευση μεγάλου όγκου δυνάμεων. Ολόκληρη η δύναμη της πρώτης ορεινής Μεραρχίας «Εντελβάις» πλαισιωμένης από δυνάμει των «Βάφεν Ες Ες» (πολεμικά Ες Ες) και Ταγμάτων 999. Τα τάγματα αυτά τα απαρτίζουν εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου (κατά κανόνα βαρυποινίτες) οι οποίοι παίζουν το κεφάλι τους κορώνα-γράμματα με αντάλλαγμα το χάρισμα των ποινών τους και μοναδικό κριτήριο για την ελευθερία τους την αγριότητα της συμπεριφοράς τους».* Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, σ. 153. Πρβλ. και Χανδρινού Ι., «Το εφιαλτικό χρονικό της ναζιστικής θηριωδίας», *Ιστορία του «Έθνους»*, τεύχ. 14, Μάιος 2010, σσ. 5-51.

816 *«Το φθινόπωρο του 1943 στα Γιάννενα, στο Αρχηγείο του 22 Σώματος Στρατού, ο Αντιστράτηγος Λερ, διοικητής της ομάδας στρατειών Ε (έδρα Θεσσαλονίκη), ο Αντιστράτηγος Λαντς, διοικητής του 22 Σώματος Στρατού και ο στρατηγός Φον Στέτνερ, της 1ης Ορεινής Μεραρχίας Εντελβάις κατέστρωσαν τα σχέδια των επιχειρήσεων ενάντια στον ορεινό όγκο της Πίνδου και των Τζουμέρκων. Με τις κωδικές ονομασίες Panther, Tiger, Pouma και Hubertus προγραμματίστηκαν αυτές οι φοβερές επιχειρήσεις».* Ο Ρογκότης παραθέτει στη σ. 147 του βιβλίου του σχεδιάγραμμα της επιχείρησης Panther (βλ. Παράρτημα της παρούσας διατριβής). Στις 3 με 4 Φεβρουαρίου 1944 εξαπολύθηκε η επιχείρηση «Σπέρμπερ», μέρος της οποίας αποτελούσε η παρουσία της γερμανικής διλοχίας στον Άγιο Νικόλαο Τριστένου. Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, σσ. 179-187. *«Το αντάρτικο τμήμα που σήκωσε το κύριο βάρος της μάχης ήταν το 2/85 τάγμα με διοικητή τον Στάθη Ι. Παπαβρανούση από το Γρεβενίτι, υπολοχαγό του Αλβανικού Μετώπου τιμημένο με τρεις διακρίσεις…ο οποίος πήρε εκδίκηση για τις καταστροφές που σκόρπισαν στο Γρεβενίτι αυτά τα γερμανικά κτήνη. Ο Στάθης ήταν η «Νέμεσις». Ο απολογισμός αυτής της μάχης… είναι ο παρακάτω: Από τη δική μας πλευρά νεκρός ο Θόδωρος Μήτσης. Από γερμανικής πλευράς, με απόλυτη βεβαιότητα καθώς ήμουν παρών τη στιγμή της καταμέτρησης ήταν: 15 νεκροί στρατιώτες, 3 νεκροί αξιωματικοί, 1 νεκρός αξιωματικός, 6 τραυματίες και 39 αιχμάλωτοι».* Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, σσ. 185-187.

817 «*Στις 3 προς 4 Ιουλίου 1944 με κύρια δύναμη την Ιη Μεραρχία Αλπινιστών συνεπικουρούμενη και από άλλες μονάδες, εφαρμόζοντας το σχέδιο με την κωδική ονομασία «Steinadler» (Πετραετός)»*, εξορμούν…προς τη Μακεδονία, *Κόνιτσα, Μέτσοβο* και *Γρεβενίτι* για να απομακρύνουν τους αντάρτες του ΕΛΑΣ. Όμως, σκοτώνουν δώδεκα αθώους πολίτες, υπερήλικες, γυναίκες, μία έγκυο και ένα μικρό παιδί. Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, σσ. 215-217.

818 *«Οι δύο κυριότερες αντιστασιακές οργανώσεις, που κυριάρχησαν και στο δικό μας χώρο, είναι 1. το ΕΑΜ* [Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο]*, με μαχητικό του τμήμα τον ΕΛΑΣ, και οργάνωση νεολαίας την ΕΠΟΝ και 2. Ο ΕΔΕΣ* [Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος]*, με μαχητικό τμήμα τις ΕΟΕΑ και οργάνωση νεολαίας την ΕΔΕΕ».* Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, σ. 83. Πρβλ. και Φόρεϊν Όφφις, *Φάκελλος Ελλάς*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1972, κεφ. 21 «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ», σσ. 252-273. Βλ. επίσης «Ιδρυτικόν του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου» και «Καταστατικό Ε.Δ.Ε.Σ» στο περ. *Κόνιτσα*, περίοδος 3η, τεύχ. 64 σσ. 215-219 και Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα, τόμ. Α΄*, εκδ.

πώς θα βαδίζαν. Ήταν μεγάλα τμήματα αυτά, δεν ήταν τρεις και πέντε... Μας ειδοποιούσαν δυο και τρεις μέρες πριν. Μαζευτήκαμε στο δάσος, ο καθένας όπου νόμιζε καλύτερα. Στον *Προφήτη Ηλία* στο *Τσέρκι*[819]. Κρύφτηκαν και πολλοί στο *Χάου*, αλλά σώθηκαν γιατί δεν είχαν και χρόνο κι αυτοί (οι Γερμανοί) να ψειρίσουν όλα τα δάση. Αυτοί βγήκαν με σκοπό να κάψουν τα χωριά, πει τέλειωσε. Κοίταξε να δεις πώς τα καίγανε… Αυτοί βάζαν με οτιδήποτε φωτιά. Αλλού χρησιμοποιούσαν φωτοβολίδες, αλλού χειροβομβίδες εμπρηστικές, αλλού βάζαν φωτιά σ' ό,τι ήταν εύφλεκτο μέσα στο σπίτι… ποιος τους έβλεπε κιόλας; Εμείς ήμασταν τρυπωμένοι σαν τα ποντίκια.

Την πρώτη φορά είχαν μείνει καμιά τριανταριά σπίτια που δεν είχαν καεί, τα 'πνιξαν οι καπνοί των άλλων που καίγονταν. Ήταν διακόσια τόσα σπίτια. Και πάνω από χίλιους κατοίκους. Ένα χωριό που έσφυζε από ζωή[820]… καταστράφηκε ουσιαστικά σε μία μέρα… Φοβερό, αυτή η εικόνα που αντίκρισα μπαίνοντας στο χωριό με τον πατέρα μου και πήγαμε στο σπίτι μας και είδαμε… έναν σωρό από στάχτες[821]. Όμως, Μαρούλα μου, ξέρεις τι με πειράζει εμένα πολύ; Ότι αυτοί οι αγώνες που έκαναν όλοι αυτοί οι άνθρωποι, και δεν ήταν… ήταν και απλοί άνθρωποι, ανώνυμοι και επώνυμοι, δυσφημίστηκαν, δυσφημίστηκαν. Δεν μπορώ να χωνέψω εγώ ότι όλοι αυτοί οι άνθρωποι, αγόρια και κορίτσια που πήραν μέρος

Παπαζήσης, Αθήνα 1988, σσ. 126-155 και Πυρομάγλου Κ., *Η Εθνική Αντίστασις*, Αθήνα 1947, σσ. 157-158. Για την ονομασία του ΕΛΑΣ βλ. Γρηγοριάδης Φ., *Γερμανοί. Κατοχή. Αντίστασις*, Νεόκοσμος, Αθήναι 1973. σσ. 320-321.

819 Βλ. Παπαευσταθίου-Τσάγκα Μ., «Ημέρα Μνήμης Ζαγορίου (4-7-1944)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, τόμος Λ΄, Ιωάννινα 2011, σσ. 445-460.

820 Βλ. Ράιος Δ.Κ., «Το Ολοκαύτωμα του Γρεβενιτίου. Αφιέρωμα στους νεκρούς και τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης στα χρόνια της γερμανικής εισβολής», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περίοδος Β΄, Έτος Δ΄-Τεύχος 8, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2005, σσ. 171-178. Πρβλ. και Ρογκότης Χ.Δ, *Ποιο είναι το Γρεβενίτι*, Η Λογιοσύνη του Ανατολικού Ζαγορίου,. Α΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο (22-24 Ιουνίου 2001), Ιωάννινα 2002. Βλ. και Παπαευσταθίου Μ., «Ημέρα Μνήμης Ανατολικού Ζαγορίου-Ήρθαν ντυμένοι φίλοι πολλές φορές οι εχθροί μας», εφημ. *Το Γρεβενίτι*, σε τρεις συνέχειες (Ιούλιος 2004 έως Μάρτιος 2005, αρ.φ. 43-45, έτος 12ο).

821 *«…Όχι! Δεν είναι δυνατόν! Δεν μπορεί να είναι το Γρεβενίτι αυτό που αντικρίζουμε. Καψαλισμένα* δένδρα *γύρω από τα σπίτια απλώνουν τα στρεβλωμένα κλαδιά τους προς τον ουρανό, σαν διαμαρτυρία για την καταστροφή. Μισοκαμμένα φρούτα, κυρίως κυδώνια κρέμονται σαν στολίδια τοπίου της κόλασης. Και η μυρωδιά! Αχ, αυτή η απαίσια μυρωδιά! Εκείνη η χαρακτηριστική μυρωδιά του πυρπολημένου χωριού που μέχρι το τέλος της ζωής μου θα με συντροφεύει».* Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*, Γιάννενα, 1998, σ. 158. *«Στις αυλές και στους δρόμους πεταμένα διάφορα αντικείμενα των σπιτιών, αυτά που δεν προσφέρονταν για λεηλασία. Ό,τι είχε αξία φορτώθηκε σε αρμπαγμένα ζώα και μεταφέρθηκε στα Γιάννενα. Είναι γνωστό πως την περίοδο εκείνη είχαν γεμίσει οι δρόμοι της πόλης από χάλκινα σκεύη και υφαντά. Οι ληστές ξεπουλούσαν τη λεία τους... Ένας βουβός πόνος, μια μουγκή θλίψη πλανιόταν στην ατμόσφαιρα». «Η συνολική δύναμη των επιτιθέμενων Γερμανών ανέρχονταν στους 20.000 άνδρες...».* Βλ. Ρογκότης Χ.Δ., *ό.π.*, σ. 159.

στην αντίσταση ήταν κομμουνιστές. Από πού, ρε κύριε, με βαφτίζεις κομμουνιστή; Τότε οι κομμουνιστές, σ αυτές τις κινήσεις, δεν ήταν ούτε τρία τα εκατό. Και ούτε που φαίνονταν πουθενά γιατί τους έπνιγε η μεγάλη μάζα… Εθνική Αντίσταση λέγαν όλοι, δε ρωτούσαν πού είναι, πού δεν είναι… Και μου λέει εμένα «τα Πανεπιστήμια είναι για τα Ελληνόπουλα», επειδή καταγόμουν από το *Γρεβενίτι*; Ξέρεις Μαρούλα μου, τι ειδικότητα έχω στο στρατό; Δεν ξέρεις. Με επέλεξαν για αξιωματικό των τεθωρακισμένων και έγινα μουλαράς στο ορειβατικό πυροβολικό!

[Παραλείπω περιστατικά της αφήγησής του που είχαν σχέση με την αντιμεώπισή του λόγω της εμπλοκής του στην εθνική αντίσταση.]

Ποιο περιστατικό να πρωτοπώ από την Κατοχή; Το πώς πεινάσαμε; Η πείνα ήταν καθημερινό φαινόμενο. Τρώγαμε τριάντα άτομα από ένα κατσαρολάκι με ένα κουτάλι. Θυμάμαι τη Μαρία του Φάφα, η οποία είχε και χιούμορ, η Μαρία έλεγε του πατέρα μου: «Α, ρε, κερατογιατρέ, τι μικρόβια έχουμε ανακατώσει σήμερα… Τόσοι άνθρωποι με ένα κουτάλι…». Τρώγαμε για μια εβδομάδα το ίδιο φαί…

Όταν κάποια ηρωίδα έκανε την απόπειρα και μπήκε, ενώ οι Γερμανοί ήταν στο χωριό, και τρύπωσε σε ένα από τα ακραία τα σπίτια, εκεί στου *Λιάσου* και είχε πάρει λίγο μπλιγούρι, βράσαμε και φάγαμε μπλιγούρι. Τις άλλες μέρες θεονήστικοι, τι να μαγειρεύαμε. Και με ένα μέτρο χιόνι...

Χωρέσαμε όλοι μέσα στο εκκλησάκι [του *Προφήτη Ηλία* πάνω από το *Γρεβενίτι*]. Όλοι εκεί… Τριάντα, σαράντα… Ο ένας πάνω στον άλλον. Εμ, βέβαια… Βλέπαμε τα βεγγαλικά των Γερμανών που γιόρταζαν την Πρωτοχρονιά… Δεν είναι υπερβολή αυτό; Είχαν εγκατασταθεί μέσα στο χωριό. Όπου είχαν βρει σπίτια που δεν είχαν καεί, ήταν εγκατεστημένοι, και τη νύχτα έριχναν φωτοβολίδες και γιόρταζαν την Πρωτοχρονιά. Κι εμείς τρομοκρατηθήκαμε και φτάσαμε στου διαόλου το κέρατο γιατί νομίσαμε ότι μας επιτίθενται!

Τα παιδικά μου χρόνια είναι σημαδεμένα όλα με αρνητικές εμπειρίες. Όλες! Από την ημέρα που κηρύχθηκε ο πόλεμος όλες οι εμπειρίες είναι αρνητικές και περισσότερο, πώς να στο πω, καθοριστικό, ήταν η πείνα. Δεν είχαμε να φάμε. Τα παιδιά πέθαιναν, αλλά δεν ήταν από δυσεντερία, όπως νόμιζαν… Ήταν εξανθηματικός λύκος, ήταν αργότερα… την ίδια χρονιά, γιατί αυτά ερχόταν το ένα πάνω στο άλλο. Αυτά πιο τεκμηριωμένα τα έχω στο βιβλίο μου[822].

---

[822] Εννοεί το βιβλίο που έχουμε προαναφέρει (Ρογκότης Χ.Δ., *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*, Γιάννενα, 1998). Σχετικά με τα εξιστορούμενα από τον αφηγητή βλ. Παράρτημα εικόνες 18, 38 έως 43.

Κοίταξε, και οι πιο μικροί, ήταν μια οργάνωση, τα *αετόπουλα*. Κι όλοι ήταν εκεί στη μάντρα μέσα ανακατεμένοι. Το *Γρεβενίτι* ξέρεις πώς ήταν; Ήταν πανστρατιά! Ας λεν ό,τι θέλουν, ας λεν ό,τι θέλουν. Δεν παν να με πουν εκατό φορές κομμουνιστή. Καρφί δε μ' καίγεται. Γιατί αν ήμουν κουμουνιστής, θα είχα το θάρρος να το πω. «*Είμαι κουμουνιστής εγώ, ρε παιδιά*». Και δεν είχα λόγο να κρυφτώ. Διαφωνώ ριζικώς με αυτή την κοσμοθεωρία. Άλλο η αντίσταση, άλλο η πολιτική τοποθέτηση. Τι σχέση έχει η Αντίσταση; Τρία τα εκατό κουμουνιστές είχε το *Γρεβενίτι*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Το γεγονός ότι κάηκε το Γρεβενίτι, αναδρομικά τώρα, δεν θα σας έκανε να επιλέξετε την «μη αντίσταση» και να γλιτώσει το χωριό;

Χρήστος Ρογκότης: Αντίσταση θα πει, *μια μέρα θα μας κάψουν*. Πού είχε βρει αυτή την τρέλα αυτός ο κόσμος δεν μπόρεσα να το καταλάβω. Και μη σας πει κανένας «έ, τα έπαιρναν με το ζόρι» [λέει κουνώντας το κεφάλι] δεν υπήρχε τέτοιο στην Εθνική Αντίσταση. Άσε τι έγινε, μετέπειτα. Μετέπειτα έγιναν τέρατα και σημεία. Α, θυμάμαι εγώ τα παιδιά του Χασιώτη. Ήταν ο Χρήστος και ο Γιώργος. Ο Γιώργος πήγε αντάρτης, στην Εθνική Αντίσταση. Ο Χρήστος είπε: «εγώ δε θέλω» δεν πήγε. Στου Τζώρτζη, ο Τέλης πήγε, ο Γιαννάκης δεν πήγε, δεν ήθελε.

Ο παπα-Νικόλας[823] ήταν ένας ωραίος, ήρεμος και ήπιος τύπος. Ήταν …πώς να το πω… αγαθός άνθρωπος! Αγαθός άνθρωπος [το πρόσωπο του παίρνει ανάλογη έκφραση και η φωνή του εκφράζει εκτίμηση και ευχαρίστηση καρδιακή]. Όταν του λέγαμε τίποτε, ή μαζευόμαστε καμιά φορά στην εκκλησία, ξέρω εγώ, εκεί γενικώς, δε θυμάμαι τώρα τι τον ρωτούσαμε, «Η Θεία Χάρις», μας έλεγε ο παπα-Νικόλας, «η Θεία Χάρις»! [δείχνει με το δείχτη του και σηκώνει το χέρι προς τα επάνω, μιμούμενος την κίνηση του ιερέως.] Δηλαδή, οτιδήποτε θέλετε, να περιμένετε από τη Θεία Χάρη. «Η Θεία Χάρις παιδιά». Αυτό, μου έχει μείνει από τον παπα-Νικόλα. Η Θεία Χάρις. Πολλοί χαμογέλαγαν. Εγώ έβλεπα ότι αυτό είχε περιεχόμενο. Η Θεία Χάρις [επαναλαμβάνει]. Μάλιστα. Ποιος είχε φωτογραφική μηχανή και ποιος είχε το χρόνο και το κουράγιο να κάθεται να φωτογραφίζει… Μετά δε φαίνονταν τίποτα. Μετά ήταν ισοπεδωμένα τα πάντα. Είχαν καεί δύο γέροι, εκεί, επάνω *στου Λιάσου*, ο Κατσέλης και η Κατσέλω, τους οποίους τους σκότωσαν πρώτα και μετά τους έκαψαν μέσα.

Μούτρο με μούτρο είδαμε τους Γερμανούς… [μιλάει σιγά και το βλέμμα του πηγαίνει δεξιά-αριστερά] με το όπλο στα χέρια! Τη δεύτερη φορά που ήρθαν, παραμονές

---

[823] Ο προπάππος μου, από τη μητέρα του πατέρα μου, π. Νικόλαος Κατσίκης, είναι ο ιερέας του χωριού, που έχει φωτογραφίσει ο Κώστας Μπαλάφας, να ανοίγει την μισοκαμμένη εκκλησία του Γρεβενιτίου.

Χριστουγέννων, ένα σπίτι, το οποίο το μεταχειρίζονταν ο πατέρας μου σαν ιατρείο και σαν φαρμακείο, δεν είχε καεί και είχαμε εγκατασταθεί εκεί μέσα. Σ' αυτό το σπίτι έμεινε και ο Λέανδρος [Βρανούσης] και ο άλλος αδελφός του, ο Στάθης, που είχε τους αντάρτες στο *Τρίστενο* και κοιμόταν εκεί το βράδυ. Ο Στάθης, λοιπόν, είχε αφήσει το όπλο στο σπίτι για να μην το κουβαλάει. Δεν ήταν μέρος να έχει το όπλο, δεν ήταν απαραίτητο. Έρχονται οι Γερμανοί ξαφνικά και φύγαμε εμείς. Πήγαμε στον *Αη Θανάση* επάνω.

Ένα περιστατικό που έμεινε αδιερεύνητο στο χωριό που αφορά τους Γερμανούς είναι η εκτέλεση στο χωριό ενός στρατιώτη Γερμανού από Γερμανούς, τον οποίο έθαψαν εκεί στο χωριό στο *Γκόζγκο*, που λέμε. Δεν μπορέσαμε να μάθουμε το γιατί. Ελέχθη τότε, αλλά ποιος το είχε διασταυρώσει, ότι του είπαν να σκοτώσει τους δύο γέρους, τον Γκατζέλη και τη Γκατζέλαινα, και αρνήθηκε να τους σκοτώσει και τον εκτέλεσε ο αξιωματικός. Αλλά είναι αδιερεύνητο… Υπήρχαν ανθρωπιστές Γερμανοί. Μην απορείς, υπήρχανε… λιγοστοί μεν, αλλά υπήρχαν. Η Μεραρχία που ήρθε στο χωριό μας ήταν η Εντελβάιζ. Η μεραρχία που απ' όπου πέρασε κολύμπησε στο αίμα, από δω μέχρι τη Ρωσία απάνω. Αυτή σχετιζόταν και με τους Λιγκιάδες και τους Εβραίους. Αυτή! Και που δεν πήγαν! Τη μέρα που πήραν τους Εβραίους έκαναν μια επίθεση οι Γερμανοί. Ήταν 25 Μαρτίου. Κατά των ανταρτών για να τους οδηγήσουν μακριά από το δρόμο. Κάπου κοντά στο *Φλαμπουράρι* χτυπήθηκαν με τους αντάρτες. Ρε παιδιά, ρε τόσοι νέοι και τσ' έπιασαν οι Γερμανοί σαν κότες! Τόσοι νέοι Εβραίοι κι έκατσαν και τσ' έπιασαν. Δεν το πίστευαν οι Εβραίοι ότι θα το πάθουν αυτό, γιατί είχαν συνεννόηση με τους Γερμανούς. Είχαν λεφτά και νόμιζαν θα περνούσαν τα λεφτά τους αλλά… [κουνάει θλιμμένα το κεφάλι]. Η συμμετοχή του χωριού μας στην Εθνική Αντίσταση- αυτά που σου λέω τώρα θα τα βιδώσεις στο μυαλό σου μέσα, χωρίς ίχνος κουμμουνιστικότητας- να στο πω έτσι ήταν η συμμετοχή στο *Γρεβενίτι* εκατό το εκατό. Ήταν και οι κουμμουνισταί, ήταν και οι κεντρώοι, ήταν και οι δεξιοί, δημοκράτες, κάθε καρυδιάς καρύδι. Αργότερα χάλασε λίγο το πράγμα, όταν έγιναν οι οργανώσεις του Ζέρβα, άρχισαν να πέφτουν και λίγα αγγλικά λεφτά[824], ε, και χάλασε η δουλειά. Ο κόσμος στην αρχή, η μεγάλη

---

[824] Ο ίδιος σημειώνει στο βιβλίο του: *«Δεν θα πρέπει όμως με τίποτε να ξεφύγει από την προσοχή μας ο σκοτεινός ρόλος των Άγγλων, οι οποίοι έτρεμαν στην ιδέα της συνένωσης των αντιστασιακών οργανώσεων και κατέβαλαν κάθε προσπάθεια να τις κρατούν διασπασμένες σε σημείο που στην παραπέρα πορεία τους να συγκρουστούν και ένοπλα σε έναν αδελφοκτόνο εμφύλιο πόλεμο. Παράλληλα και οι Γερμανοί με κατάλληλους χειρισμούς πέτυχαν πολλές φορές να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι ευνοούσαν κάποια από τις δύο οργανώσεις…»*. Βλ. Ρογκότης Χ.Δ, *ό.π.*, σ. 84. Βλ. και *Ελληνικά Θέματα 13, Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, «Η Έκθεσις της Βρεττανικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής διά την Ελλάδα», Έκδοση της Πανελληνίου Ομοσπονδίας Δημοκρατικών Συλλόγων, Αθήναι, Νοέμβριος 1946.

μάζα του χωριού, συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση οικειοθελώς. Με ομοψυχία. Άμα θέλει κανένας να με διαψεύσει. Να πει, το ’χασες Ρογκότη, τώρα στα γεράματα. Είχε άλλο παλμό. Βεβαίως είχε άλλο παλμό[825]! [υψώνει τη φωνή του με αργή σιγουριά και με νοσταλγία συνεχίζει]. Και αν δεν είχε μεσολαβήσει αυτός ο έρημος ο εμφύλιος τι ωραία θα ήτανε! [Σκεφτικός κουνάει το κεφάλι, αργεί να μιλήσει σαν να θέλει να διαλέξει τις κατάλληλες λέξεις] Αυτός ο εμφύλιος κατέστρεψε …κατέστρεψε την ελληνική ύπαιθρο, κατέστρεψε τις ψυχές των ανθρώπων, το χειρότερο. Έπαψε ο Έλληνας να είναι αδελφός με τον αδελφό. Ενώ είχαμε παράδοση… [σκεφτικός και έτοιμος να πει σαν να παίρνει το λόγο από το στόμα μου]. Προχθές βρήκα έναν τον οποίο τον γνωρίζω και ήταν αντάρτης. Ήταν μάλιστα σε ένα τάγμα νεολαίας. Σκέψου τώρα δε μπορεί να περπατήσει. «Πώς κατάντησες έτσι, ωρέ, του είπα; Τέτοια σ’ έμαθαν στο τάγμα της νεολαίας»; «Δεν ήμουν έτσι, ρε, ήμουν καλός» μου είπε…

[825] Για την εμφάνιση και την προσωπικότητα του Έλληνα αντάρτη βλ. Κακογιάννης Α., *Η Θηριωδία των Ναζί στην Ελλάδα: Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων*, Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σσ. 63-68. Βλ. Γλέζος Μ., *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τόμ. Α΄, Στοχαστής, Αθήνα 2006-7[3].

7.40 Σιμιτζής Γεώργιος

Ημερομηνία γεννήσεως: 1948[826]
Χρόνος καταγραφής: 16/11/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Γρανίτσα Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης - Συγγραφέας

Στη ρίζα μας, στο ντουβλέτ' μας, με τον πόλεμο ήρθαν οι Γερμανοί. Το βρήκαν και το χωριό μου τη *Γρανίτσα*. Ήταν γύρω στους ογδόντα με ενενήντα και στρατοπέδευσαν έξω από το χωριό, σε μια ράχη που έχει το χωριό αγνάντιο. Υστερότερα έφ'καν από εκεί και μπήκαν σε μια πλαγιά, σ'μά με το ξωκκλήσι της Πανίας (Παναγίας), που εκκλησιαζόμαστε το Δεκαπενταύγουστο. Εκεί στρατοπέδευσαν μόνιμα, σαν παλιά οι βλάχοι στα Ντερβένια όντας αν'βαίναν για τα βουνίσια στανοτόπια το Μάη και κατ'βαίναν τον Αη-Δημήτρη και απεράγαν απ' το χωριό μας.

Κοντά στο ξωκκλήσι της Παναγίας τούς επισκέπτονταν φτωχομυξιάρ'κα τεκνίδια και παιδόπουλα, ξυπόλ'τα, τα πιο πολλά, και με φουστάνια σχεδόν όλα, και εκείνοι τα λυπούνταν! Τους δίναν ζαχαρ'κα και γλυκό του κουταλιού σαν μέλι ή σαν θρεψίνη. Και εκείνα, σαν τα τσιροπούλια που γλυκάθ'καν στις κουρίτες τζουμπάνου με καλαμπόκι, πααίναν πάσα μέρα και στέκονταν. Ξεροσταλιάζαν και πολλά χαλεύαν ζαχαρ'κά και θρεψίνη! Καμπόσα τεντώναν τα κοκκαλιάρ'κα και φλεβοαπεταμένα χεράκια τους και λέγαν: «Δωμ' και μένα τσιότσιο μπάμπα! Δώμ' κι αμένα ζαχαρ'κό! Άιντε μπάμπα μ' δώμ'». Μερικά, μόλις απλώναν τα χέρια σαν τα γερόντια στον αγροτικό γιατρό, για να τ'ς πάρ' την πίεση, τα παίραν και τα τρώ'αν αμέσως, σάμπως να μην είχαν φάει και ξεφεντιάσει γλυκό. Πααίναν παρέκει, αναμεράγαν και τα τρώγαν γλήορα σαν οι πεινασμένες πρατίνες το χ'μώνα τα βελάνια! Πολλά τρώαν τα μ'σά ζαχαρ'κά και τ' άλλα τα χώναν στην ντζέπη τους και τα δίναν στ' αδερφάκια ή στ' αξαδέρφια τους στο μαχαλά, που έμεισκαν.

Οι Γερμανοί τα παίραν αγκαλιά, τα ξύγαν στο κεφάλ' τους και ξαπόρ'γαν[827], που φοράγαν όλα τα μικρόπαιδα φ'στάνια. Τους δίναν και καθάριο ψωμί, γιατί αυτά τρώγαν καλαμποκίσιο ψωμί, μπουμπότα. Τα βάζαν και κοιτάζαν από διόπτρες, τα κιάλια, τα μικροχωριανόπαιδα.

Στέλλαν οι χωριανοί και όσα ξέραν να «κυβίζουν», να βρίσκουν τα κυβικά μέτρα σε τοιχοποιίες και το νερό στις στέρνες, αλλά να λογαριάζουν τον αριθμό Γερμανών στρατιωτών

---

[826] Αφηγείται στο γλωσσικό ιδίωμα της *Γρανίτσας* όσα άκουσε από τον πατέρα του και τους συγχωριανούς του για τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο και τη γερμανική Κατοχή.

[827] «Απορούσαν».

με το μάτι ή με το μέτρο. Όλ' αυτά μυστικά, στα κρυφά, για να μην τους υποψιάζονταν οι πανούργοι οι Γερμανοί, που καχυποπτούσαν με το παραμικρό κι' ήτανε εκδικητικοί, στον απόλυτα υπερθετικό βαθμό.

Οι Γερμανοί στρατιώτες είχαν εξάρτυση και οπλοφορούσαν, κυκλοφορούσαν στα σοκκάκια του χωριού με κράνος. Κυκλοφορούσαν κατά μπουλούκια, πέντε πέντε, μέρα και νύχτα και προσέχαν πολύ τους πλατιούς δρόμους, τις βρύσες τις κοινοτικές και τα σταυροδρόμια! Ήταν καχύποπτοι στον ύψιστο βαθμό, με απρόσμενες θυμικές σχάσεις και αντιδράσεις. Μπήκαν σε τρία σπίτια μετά από πληροφορίες ότι είχαν κρυμμένο οπλισμό. Παρότι οι Γρανιτσιώτες δεν ήτανε και τόσο ήσυχοι και ανεκτικοί σε επιδρομές κατά της πατρίδας και στη σκλαβιά! Όταν μπήκανε οι Γερμανοί στα συνόρατα του χωριού μας, τότες πολλοί αρεντέψαν[828] πέρα στην εκκλησιά για να ρωτήσουν τους πεθαμένους τους. Και πλιότερο τους πεθαμένους προέδρους του χωριού, τι θα κάνουν στα χάλια που του βρήκαν με τους ξενομπάτες Γερμανούς. Οι Γερμανοί καμιά εκατοστοί ήταν όλοι όλοι, στρατοπέδευσαν σε μια ράχη που είχε αγνάντιο το χωριό. Χινόπωρος ήταν. Καπίν'ζαν τα σπίτια! Τα λόγγα μύρ'ζαν νοτ'σμένο χώμα και κούμαρο!

Η *Ντουσκάρα* από τη θέση της ήταν απομονωμένη και λίγο μακριά από τα Γιάννενα. Ως τα τελευταία, με λεωφορείο αγόνου γραμμής παάιναν απ' τα χωριά της στα Γιάννινα. Οι Ντουσκαρίτες και οι χωριανοί μου δεν έμ'καν αμέτοχοι, όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος του '40 και αργότερα με την Κατοχή. Οι κάτοικοι από τα χωριά της *Ντουσκάρας* ήτανε και είναι πατριώτες και στο κορφόκλαδο της ειδής τους την πατρίδα βάζουν και το παινεύονται αυτό!

Απ' τα χωριά, πολλά μπλάρια[829] και αλόγατα είχαν καρτέλα από το στρατό και τα μάζωνε για επιστράτευση. Έρχονταν πολλοί αξιωματικοί του ιππικού και τα γλέπαν και τα ελέγχαν και εκείνα στέκονταν και δεν κλοτσάγανε.

Όταν πιάστηκε ο πόλεμος του '40 επιστρατεύτηκαν πολλοί, σύμφωνα με το χρώμα του απολυτηρίου από το στρατό και την ηλικία τους. Γύρω στους δεκατρείς ήτανε από το χωριό μου, τη *Γρανίτσα*. Πολλοί ήταν και παντρεμένοι με δυο και με τρία γκουτζούβελα, που τα 'χε η μάνα τους σαν η σκύλα τα κουταβάκια, κατά συνήθη, στερεότυπη, και προσφιλή έκφραση των κατοίκων της περιοχής μας.

Πάησαν όλοι στον *Κουραμπά*[830], στα Γιάννενα, που ήταν η στρατολογία για να καταταγούν. Οι περ'σότεροι έφ'καν με τα ποδάρια από το *Μέγα Λόγγο*. Κι εμένα ο πατέρας

---

[828] «Έτρεξαν».
[829] «Μουλάρια».

μου παήσε και τον ρωτ'σαν στην στρατολογία εκεί: «Τι δουλειά κάνεις, ως ιδιώτης;». «Είμαι σιαρτζής. Βγάζω σανίδια με τον Κωτσο-Κωστάκη», τους είπε. Και αυτοί του απάντησαν: «Ζαχαρτζής; Φτιάχνεις ζαχαρικά; Ασχολείσαι με ζαχαροπλαστική; Είσαι ζαχαροπλάστης;», τον ξαναρωτήσαν. Και αυτός τους απάντησε μετά με τα λόγια: «Δεν ζάω σε πόλη, σε χωριό ζάω! Ασχολιέμαι με τα σφαχτά και βγάζω σανίδια, σπιτοξ'λιές. Έχω σιάρα και κόφτρα και είμαι και μάστρ'ας. Ξέρω να χτίω! Να χτιώ και από' ξω, που θέλει τέχνη, και όχι από μέσα».

«Πώς σε λένε;»,τον ρωτήσανε. «Στέφο». Τους απάντησε αυτός.

«Μα εδώ, είσαι γραμμένος ως Στέφανος». «Εσείς να με λέτε Στέφανε, όπως λαδοβαφτίστ'κα. Οι Γρανιτσιώτες και οι συνορίτες με φωνάζουν με το στόμα γεμάτο, Στέφο. Όπως να με πείτε, εγώ δεν αλλάζω, σαν το λύκο ομπλή. Θα να 'μαι ο ίδιος»!

Στα χρόνια της Κατοχής με την πείνα την μεγάλη, οι περ'σσότερες φαμίλιες στα χωριά μας, δεν πείνασαν. Δεν πείνασαν, γιατί το τρώγαν το ψωμί με στάφνο με πρόγραμμα. Δεν πείνασαν γιατί είχαν στ' αμπάρια, στις κρούπες και στα κατώια, γεννήματα, καλαμπόκια και λίγα στάρια, καμιά τριανταριά οκάδες μονάχα.

Όπως μολογάνε οι παλιότεροι στα χρόνια, στην Κατοχή, στο χωριό, οι άνθρωποι ήταν μονιασμένοι και δεν βάζανε ξυσνέρια (συναγωνισμό, αναταγωνισμό)… όλοι ήτανε στον ίδιο παρονομαστή της φτώχειας και της ταλαιπωρίας. Εκείνα τα χρόνια τα δίσεκτα και δύστυχα είχε λάχανα ο τόπος. Παντού έβγαζε λάχανα, σαν να τα 'σπερνε ο Θεός. Φυτρώναν κι εκεί που δεν τα καρτέρ'γες και σ' φαίνονταν αυτό για θιάμα και αντιθάμα!

Οι κουτσουρέλες και φκέν'γιες, τα λάχανά μας, γλίτωσαν και είχαν φύλλα μακριά. Αυτά μαειρεύαμαν εμείς, δίχως λάδι, και τα τρώμαν. Το ζ'μί μάς φαινόταν μελόνερο ή ζαχαρόνερο! «Θεέ μου, τι γλυκό μας φαινόταν», μας έλεγε κάποτες ο μπαρμπα-Πήλιος ή μπαμπα-Πήλιος ή Παλιομάντζιος, όπως τον νουμάτ'ζε ολάκερο το χωριό τότε!

Αλέθαν φαμίλιες τα γκόρτζα[831] απ' τις γκορτσιές και τα βελάνια ακόμα απ' τα πουρνάρια και τα τσέρα, που ήταν πικρά, σαν το πικρατσίγαλο[832] τ' αλεύρι τους, και δεν κατέβ'νε κάτου στο λαιμό! Τι σ' λέει, το ψωμί από λαθίρια, λαμπίρια ή και απ' τη βρώμη, που στέκονταν στο

---

[830] Ο *Κουραμπάς* είναι μια από τις παλαιότερες συνοικίες των Ιωαννίνων, γνωστός και από το δημοτικό τραγούδι «Στα Γιάννενα, στον Κουραμπά…». Οι τουρκογιαννιώτες ονόμαζαν το νοσοκομείο «Γκουρ Γαριμπάχ» (λέξεις τουρκικές), δηλ. «νοσοκομείο των ξένων», από την οποία με παραφθορά προήλθε η ονομασία «Κουραμπάς» που διατηρείται μέχρι σήμερα. Το τοπωνύμιο αυτό είναι γνωστό από το 1890. Το τοπωνύμιο δεν προήλθε από *«…τον τόπο κούρας, θεραπείας, θεραπευτηρίου, νοσοκομείου»*, όπως υποθέτει ο Γεώργιος Οικονόμου. Εκεί βρισκόταν το κτήριο της Στρατολογίας και το Στρατιωτικό Νοσοκομείο.

[831] Άγρια αχλάδια.

[832] Το πικραμύγδαλο.

λαιμό σ’, από τ’ άγανα[833] που ’χε η φλούδα. Νόμ’ζες ότι έτρωγες ψάρια ποταμίσια με κάργα άγανα! Τα παιδιά ήταν λιανοπόδαρα και κίτιρα[834] στα μούτρα. Πολλά ήταν χυμένα και κολλ’μένα στα μούτρα, σάμπως να πέφτανε νηστ’κά για ύπνο! Ήτανε δύστυχες χρονιές! Σφάζαν κιόλας καμιά βολά και τρώγαν γάλα, γιαγιούρτια, τεριά, γκίζες και βούτρο απ’ τη βλάντα[835].

Με πέντε οκάδες καλαμπόκι αγόραζες από φαμίλια που πείναε, χωράφι με παχιά χώματα. Καϊρτέραγε ο κόσμος το γέννα στα γαλάρια, για να φάει γκρεμινάτα, γκουλιάστρα, το πρωτόγαλα απ’ τη γενν’μένη πρατίνα ή γίδα! Το τσιγάρο το κόβαν στα δύο και καπίν’ζαν. Καπίν’ζαν λαθραίο μονάχα! Βάζαν οι μανάδες τα παιδιά για ύπνο και τα μαλώναν. Τα σκουτιά τους τα φοράγαν το προυνό, το πρωί. Έβγαζε και ο πάππ’ς τη σουλβάρα, τη μπουραζάνα, τα τσιρέπια και τα πασμέκια και τα μπάλωνε η νυφαδιά και πότε-πότε δεν μπούρ’γε να βελονιάζει καλά το βελόνι και της τρύπαε τα χέρια. Μεριάτ’κο πουθ’νά. Όλοι οι δρόμοι για μεροκάματο και μερεμέτια, κλειστοί και με παλιούρια και βάτα ψ’λά τους για να μην τις απεράνε ζ’λάπια και τσιροπούλια.

Να μην φτάκει να ’ρθει ποτές άλλη κατοχή που πείναγε ο κόσμος και η πείνα και η δίψα δεν βαστιούνται.

---

[833] Τα μουστάκια, τα αγκαθωτά μέρη του φυτού.

[834] «Κίτρινα».

[835] Η «τρομπολίτσα», που χτυπούν το γάλα για να βγει το βούτυρο.

7.41 Τζαλμακλή-Χατζηγιάννη Αγγελική

Χρονολογία γεννήσεως:1925
Χρόνος καταγραφής: 3/1/2013
Τόπος καταγραφής: Ζωοδόχος
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Αρθρογράφος

Γεννήθηκα στις 4 Φεβρουαρίου 1925, οπότε το 1940 ήμουν 16 χρονών. Την προηγούμενη μέρα ήμασταν στον κινηματογράφο. Παρότι ήταν 27 Οκτωβρίου ήταν πολύ καλή μέρα, γιατί λειτουργούσαν οι θερινοί κινηματογράφοι. Στον *Έσπερο*[836], εκεί που τώρα είναι το Δικαστικό Μέγαρο. Βλέπαμε απέναντι, στο δρόμο του *Μετσόβου*[837], αραδιασμένα στρατιωτικά αυτοκίνητα, που δε σταματούσαν να ’ρχονται με τις επιστρατεύσεις του 1939-40. Συνέχιζαν τον Οκτώβριο να τραβούνε κάτω για τα σύνορα και πηγαίνοντας στο σπίτι εκείνη τη βραδιά δεν είχαμε τίποτε στο νου μας, ναι μεν ήταν επιστράτευση και ξέραμαν α, ού μη μας βαρέσουν, μην επιτεθούν οι Ιταλοί μην εκείνο. Και το πρωί της Δευτέρας, ο μπαμπάς κατέβηκε, στο *Κουρμανιό* μέναμε, τρεις πόρτες παραπάνω ήταν το μαγαζί, πήγε να ανοίξει γυρνάει σε λίγο και χτυπάει την πόρτα και φωνάζει: «Νίκη να μη πάνε τα παιδιά σχολείο, κηρύχτηκε ο πόλεμος[838]». Αυτό ήταν. Να βλέπεις τον κόσμο, ιδίως μέσα απ’ το κάστρο μέσα σε κάρα, σε χαμάρες να ’χουν φορτώσει πράγματα. Τι να κρυφτούν; πού να πάνε; Προς την Άρτα στα *Κατσανοχώρια*. Και πράγματι μείναν μήνες ο κόσμος στα χωριά, ώσπου άρχισε, ώσπου πήραμαν φαλλάγι τους Ιταλούς και κατά το Δεκέμβριο άρχισαν να γυρίζουν δειλα δειλά από τα χωριά.

Ήμασταν Κουρμανιώτες[839] και κοιμόμασταν στην πόρτα του *Κάστρου*. Ο μπαμπάς ήταν επιλοχίας της αεράμυνας και είχαν τα γραφεία στην οδό *Τσούκας* κάτω από το *Κουρμανιό*. Είδε μια μέρα ότι απέναντι στο κάστρο ήταν σύριζα στο χώμα κάτι πέτρες. Φωνάζει ένα εργάτη και του λέει «Βγάλε τις πέτρες» και, πράγματι, έβγαιναν, και έτσι κάναμε το πρώτο

---

[836] Για την εξιστόρηση των γεγονότων των πρώτων ημερών του πολέμου από την αφηγήτρια βλ. το άρθρο της ιδίας «Δεν ματαγίνεται Αη Δημήτρης σαν αυτόν που γιορτάσαμαν το ’40», *Πρωινός Λόγος*, 30-31 Οκτωβρίου 2010.

[837] Εννοεί την παλιά Εθνική οδό από το βουνό *Μιτσικέλι*, απέναντι από τα Ιωάννινα, που διέρχεται από τον *Δρίσκο*.

[838] Βλ. Τζαλμακλή-Χατζηγιάννη Α., «Μπήκαν οι Ιταλοί στα Γιάννενα αθόρυβα και… κατσιασμένοι», *Πρωινός Λόγος*, 8/11/1: *«…έσπασε τα μούτρα της εκείνη η ονομαστή Τζούλια με τις στολές από φίνο μάλλινο ύφασμα (τις θυμάμαι, γιατί στα χρόνια της Κατοχής…ονειρευόμασταν να μας πέσει στα χέρια κάποια στολή τους… για πέταμα, να το κάνουμε εμείς κάποιο ρουχαλάκι, χαλασιά μας…»*.

[839] Κάτοικοι της συνοικίας των Ιωαννίνων Κουρμανιό. Πρβλ.μαρτυρία Παύλου Δαβώνη.

καταφύγιο. Βάλαμαν τσουβάλια με άμμο, αλλά δεν προλαβαίναμε να τρέξουμε από το μαγαζί ο μπαμπάς τι να ’κανε ο κόσμος. Μόλις ακούγαμαν συναγερμό τρέχαμαν στην πόρτα στο κάστρο. Και ύστερα πααίναμαν στο ιδιωτικό. Αλλά μας το πιάναν’ άλλοι δεν ήταν μικρό όσο έβαζες το κεφάλι και άρχισαν να φτιάχνουν και άλλα και έγινε από το *Μώλο* μέχρι τη σκάλα καταφύγια. Εμείς το μεγαλώναμε, το κάναμε ένα δωματιάκι. Έβρεχε, έβρεχε και άρχισε να στάζει, όπως όλα, και καθόμασταν απέξω όλοι. Μόλις ακούγαμαν χωνόμασταν μέσα. Απέξω είχαμε τσουβάλια στο πεζοδρόμιο.

Όταν γίνονταν αερομαχίες και οι Ιταλοί δεν πετύχαιναν ποτέ. Βγαίναν τα ψάρια στον αφρό και τρέχαν ο κόσμος να μαζέψει ψάρια. Γλεντούσαμαν τη δυστυχία. Τα τρώγαμαν τα ψάρια, είχαμαν φουφούδες απάνω, βάζαμαν κατσαρόλες, χτυπούσε ο συναγερμός, τσ’ αφήναμαν, απάνω το φαί. Ακούγαμαν το κανόνι. Έρχονται μπαίνουν, ήταν στα *Σουδενά* ο Κωστάκης, ο αξιωματικός, και από εκεί πάνω είχε σημαδέψει το δόμο και μόλις έκαναν να ανέβουν οι πρώτοι μοτοσυκλετιστές, στους *Νεγράδες*, τους έριξε και από κεί έγινε η οπισθοχώρηση. Εκεί οπισθοχώρησαν και πήγαν και από πάνω από την *Κόνιτσα, Ελεύθερο, Πάδες, Παλιοσέλι, Δίστρατο* και κει τους χτύπησε ο Φριζής. Και ως το χωριό μας έφτασε ο στρατός και από κεί το φορτώνονταν οι γυναίκες. Και χωριό το χωριό φτάναν στον *Αώο,* στη γέφυρα που περνάει απέναντι στο *Παλιοσέλι.* Στο *Καπέσοβο* ήταν δρόμος, χωματόδρομος. Από το δρόμο των *Ασπραγγέλων* να τα πάνε ωσπου στο ποτάμι, στον *Αώο*, που περνάει απέναντι *Καπέσοβο, Τσεπέλοβο, Σκαμνέλι, Γυφτόκαμπο* και αριστερά *Ηλιοχώρι, Βρυσοχώρι.* Απέναντι ήταν οι Ιταλοί. Τέτοιες γυναίκες φορτωμένες, όλες οι δικές μας. Φορτώνονταν ως το *Τσεπέλοβο* και από κεί τα παραλάμβαναν Τσεπελοβίτισσες, από το *Σκαμνέλι* άλλαζαν. Τα πάντα… είναι αλήθεια ότι περίμεναν ψωμί. Και από το *Βραδέτο* κατέβαιναν οι Βραδιτινές και πηγαίναν στη *Λάκκα.* Και οι Ιταλοί ήρθαν από το πλάι… Εκεί τους σταμάτησε ο στρατηγός χειμώνας! Εάν είχαν κόψει, θα είχαν βγεί στο *Μέτσοβο*… Διάβαζα τον Μαμμόπουλο, που έβγαζε την εφημερίδα *Ηπειρωτικά Νέα* και έγραφαν αξιωματικοί του στρατού μας και τάχαν πολύ ωραία…

Τότε ησυχάσαμε, όταν τους πήγαν στην Αλβανία. Χτυπούσαν οι καμπάνες κάθε μέρα. Πήραμαν το τάδε, πήραμαν το τάδε, ενθουσιασμός, θα τσ’ ρίξουμε στη θάλασσα, θα τσ’ ρίξουμε στη θάλασσα. Πέρασε Φλεβάρης, Μάρτης δεν ακούγαμαν καλά. Ήρθε και η Γερμανία από πάνω και άρχισε η κατάρρευση του Μετώπου παρακαλώ. Εκείνο το δειλινό ύστερα από την Πασκαλιά του ’41, τότε που καρτερούσαμαν να μπουν οι Γερμανοί κι αυτοί δεν μας καταδέχονταν ακόμα, κι εμείς δεν ξέραμαν τι μας γένεται … τότε που πήγαμαν στην Τατά στην *Καλούτσια* για κούμπλα, τότε τσακίστ’καν και μπήκαν οι Γερμανοί. Σας είπα πως πολλοί κάθονταν καραούλι με τα κιάλια στα μάτια, κοιτάζοντας προς το δρόμο του

Μετσόβου. Πώς πέρασε η ώρα, στον οβορό της Τατάς, δεν κατάλαβα. Όξω στον πολύβουο μαχαλά, γένονταν χαλασμός. Παιδιά κόσιευαν απάνω-κάτω, κυρά-γειτόνσις …αχούγιαζαν τα παιδιά. Άντρες, έλεγαν το μακρύ και το κοντό. Καλά γιε μ'… τι τα θελαν τα κιάλια… τα ξουπάρματα… όσοι τάχαν στα τζίφλια τους… και τάχα ανίχνευαν το δρόμο στο *Μιτσικέλι*. Πότε τσ' είδαν; την τελευταία στιγμή; Εμείς άμα θάλεγαν γιατς' θα αφαιρέθκαν τα και ποιος ξέρει από τι ώρα είχαν ροβολήσει απ' το *Δρίσκο* τα τέρατα. «Πάμε γλήγορα», λέω τσ' αναδεχτής μας. Και έβαλε τα κλάματα. Η Τατά τάχασε. Πού, μάναμ', να πάτε, θα πέσετε στων αγαρ'νών τα χέρια. Ουρέ, λέω, σ'ν αναδεχτή μ' θα ζουρλαθούν οι θ'κοί μας, θα πουν καπ' μας καθάρ'σαν, δεν πάω δεν φεύγω[840]. Τσ' δίνω πέντε να 'χει δέκα και τραβάω για το τζαμί. Έβλεπα πόρτες κλειστές και καπ' και πού ακούγονταν φωνές. Ρίχνω τα μάτια μ' δεν φαίνονταν Γερμανοί. Κάνω να τραβήξω, ησυχία. Θα πάνω από δω απ' τα *Μποστάνια.* Μπαίνω στην Αγ. Μαρίνης και, Παναΐτσα μου, τι ήταν τούτο. Δεν ήταν δυνατόν να μου συμβεί! Καταπάνω μου έρχονταν μοτοσυκλέτες πολλές, βαριές, σκέτα σίδερα, ούτε για μια στιγμή δεν σκέφτηκα. Τράβηξα μπροστά, καταπάνω τους, είχα το κουράγιο να τους κοιτάξω, είδα μούτρα μέσα στη σκόνη. Ήμουν απ' τν αριστερή πλευρά. φάτσα μπροστά στο γυμναστήριο. Γιατί είναι και τούτος έξω. Κάναμαν τον ανήξερο. Δόξα τω Θεώ, έκαναν και οι Γερμανοί τον ανήξερο, και δε μας γάζωσαν. Πολλές φορές στις πόλεις και τα χωριά θα βρέθηκαν άλλοι παλαβοί σαν και μένα και το Γιώργο να περπατούν με τους ανθρώπους που τους ακούγαμαν και κατουργιόμασταν.

---

[840] Η αφηγήτρια ομιλεί και συγγράφει στο γιαννιώτικο ιδίωμα με τη χαρακτηριστική συγκοπή των φωνηέντων και σε ύφος σκωπτικό.Βλ. Τζαλμακλή-Χατζηγιάννη Α., *Στα Γιάννενα σας γκιζερώ… του περασμένου αιώνα*, έκδ. εφημ. Πρωινός Λόγος, Ιωάννινα 2009.

7.42 Τζουριάδης Λευτέρης-Τζουριάδου Ελένη

Λευτέρης Τζουριάδης

Χρονολογία γεννήσεως: 1913
Χρόνος καταγραφής: 18/7/2011
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Λεπτοκαρυά Ζαγορίου
Ιδιότητα: Αγρότης, ημιονηγός [κατά τον πόλεμο]

Ελένη Τζουριάδου

Χρονολογία γεννήσεως: 1920
Χρόνος καταγραφής: 18/7/2011
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Σκαμνέλι Ζαγορίου
Ιδιότητα: Οικιακά

Λευτέρης Τζουριάδης: Είμαι το 1913 γεννηθείς. Πέρασα και πολέμους, πέρασα και αντάρτικο. Γεννήθηκα τον Μάιο μήνα. Είχε γίνει η Απελευθέρωση[841] τότε, γι' αυτό εκείνη τη χρονιά τα παιδιά που γεννηθήκαμε εδώ, στα Γιάννενα στη γειτονιά μας, ή Λευτέρη ή Ελευθερία τα έβγαζαν. Ήταν μεγάλο πράγμα. Τετρακόσια τόσα χρόνια σκλαβιά και τότε, όπως οι παλιοί ήταν εδώ, στα Γιάννενα, πετούσαν τα καπέλα, έγινε πανζουρλισμός.

Πώς δεν θυμάμαι το 1940! Ήμουν επιστρατευμένος από την πρώτη στιγμή[842]. Ήμουν στο *Μπουραζάνι*[843]. Πριν γίνει ο πόλεμος μας είχαν επιστρατεύσει. Πρώτα-πρώτα μας

---

[841] Η Απελευθέρωση των Ιωαννίνων έγινε στις 21 Φεβρουαρίου 1913.

[842] Ο Λευτέρης Τζουριάδης ζήτησε μόνος του να πάει στην πρώτη γραμμή του πολέμου. Κατατάχθηκε στους ημιονηγούς, που ήταν λόχος μεταφορών. Οι ημιονηγοί ή μουλαράδες, όπως τους λέγανε οι στρατιώτες *«…ακούραστοι, περήφανοι και αποφασιστικοί, πιστοί στο καθήνον των δεν ωρρωδούσαν προ ουδενός. Έσερναν τα μουλάρια τους, τους στωικούς αυτούς τετράποδες εφέδρους του στρατού μας φορτωμένους με τα τόσον πολύτιμα δια τα μαχόμενα παιδιά της Ελλάδος τρόφιμα και πυρομαχικά… Τα μονοπάτια ήταν παγωμένα, τα μουλάρια γλιστρούσαν και για να μην σωριαστούν στις χαράδρες μαζί με το πολύτιμον φορτίον, οι ημιονηγοί προχωρούσαν σιγά, υπομονετικά και προσεκτικά, έσπαζαν τους πάγους δια να βρουν στήριγμα τα απόδια των μουλαριών… Ήταν οι αφανείς ήρωες του Ελληνοϊταλικού πολέμου. Δεν είναι ολίγοι οι ημιονηγοί που εδέχθησαν τραύματα θανατηφόρα από τα αγρίμια αυτά και από του αέρος εχθρικούς βομβαρδισμούς και πολυβολισμούς».* Στην ίδια κατηγορία είναι και οι αυτοκινητιστές, οι οποίοι με ξεχωριστό ενθουσιασμό υπηρετούσαν τον μοναδικό τους στόχο να φτάσουν στο μέτωπο, με το σύνθημα «Τυρί-ψωμί-βολάν και πάντα εμπρός». Βλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, σσ. 257-259. Πρβλ. και το *Ανάγνωσμα Δεύτερο* με τίτλο:

επιστράτευσαν το ’39 και φτιάχναμε τα ορύγματα, εδώ στο *Καλπάκι*, ένα μήνα. Το ’40, τον Ιούνιο, πριν γίνει ο πόλεμος, μας είχαν επιστρατεύσει άλλον ένα μήνα για να μας μάθουν τα νέα όπλα. Τι νέα όπλα; Είχαμε πολυβόλα *των δεκαπέντε*, λέγονταν τότε, και τα *Ντεμπέλ*, τα όπλα. Και αντί γι’ αυτό είχαμε, αντί για φωτοβολίδα, αυτό που ρίχνουν οι Ιταλοί, με το όπλο κάναμε αυτά και πετούσε τη χειροβομβίδα σε πενήντα μέτρα, όταν φτάναμε κοντά. Αλλά δεν τα χρησιμοποιήσαμε καθόλου. Όπως ξεκινήσαμε, έγινε ο πόλεμος το ’40, εγώ είχα στο *Καλπάκι*, εκεί ήταν το τάγμα μου. Στο *Μπουραζάνι* περιμέναμε πάνω από τη *Μεσογέφυρα*[844]. Είναι ένα εκκλησάκι εκεί, είχαμε τα χαρακώματα, ήμασταν προχωρημένος λόχος. Όταν έρχονταν οι Ιταλοί, έρχονταν πρώτα μοτοσικλέτες, ποδήλατα. Έτυχε να ρίξει μία βόμβα, εκεί, που ήμασταν εμείς, και δεν έσκασε και από τότε πήραμε θάρρος. Και αρχίσαμε τον πόλεμο. Μέχρι η ώρα εφτά το απόγευμα μας είχαν σωθεί τα φυσίγγια.

Στο *Μεσογέφυρο* επάνω. Εκεί έρχονταν… μπροστά προχωρούσαν οι μοτοσικλέτες. Πίσω έρχονταν ο στρατός. Από εκεί, μόλις πιάσαμε τη μάχη, αυτοί ανέβηκαν προς τα βουνά, στο *Μπουραζάνι*. Εκεί, μέχρι η ώρα πέντε καθίσαμε. Σώθηκαν τα φυσίγγια και πήγαμε… Εκεί είχαμε τον πρώτο νεκρό, όχι στο σύνταγμα… Είναι λάθος που λένε ότι ο πρώτος αξιωματικός ήταν ο Δαβάκης, ο Διάκος[845]. Πρώτος ήταν ένας δικηγόρος από την *Καρίτσα*, Μπουκουβάλας λεγόταν, Γεώργιος[846]. Αυτός είχε πάει στη *Ζίτσα* το βράδυ και όταν έγινε ο πόλεμος, είχε το τσίπουρο εκεί με το μπουκάλι, όπως περνούσαμε, «βρε Λευτέρη», μου λέει, γιατί ήμουν επιλοχίας στο λόχο, «αν με πάρουν, να με πάρουν μία εδώ, [δείχνει το σημείο της καρδιάς] να μην καταλάβω». Και πραγματικά, τον πήρε, ήταν ο πρώτος νεκρός. Στην *Καρύτσα* τού έφτιαξαν και άγαλμα. Η ώρα εννιά το πρωί σκοτώθηκε. Της 28^{ης} Οκτωβρίου.

«Ημιονηγοί» του Οδ. Ελύτη, (*Άξιον Εστί*, Ίκαρος Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα[13]), σσ. 37-38. Βλ. και Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σ. 229. Για την σημαντικότητα των φορτηγών-ζώων βλ. Χατζηπατέρα Κ., Φαφαλιού Μ., *Μαρτυρίες 40-41*, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σ. 169, όπου παρατίθεται και ένα επιτύμβιο σε ένα σκοτωμένο μουλάρι που βρέθηκε στον δρόμο των στρατιωτών: *«Πολέμησες δίπλα μας-νηφάλιο στις άγριες μπόρες του πολέμου κι έπεσες αθόρυβα για τη λευτεριά μας σαν αφανής κι ανώνυμος στρατολάτης. Αιωνία σου η μνήμη»*.

843 Το *Μπουραζάνι* βρίσκεται στο *Πωγώνι* (επαρχία των Ιωαννίνων) κοντά στη *Μολυβδοσκέπαστη*. Αποτελούσε τον στρατηγικό κόμβο της εποχής, για την επικοινωνία Ελλάδος-Αλβανίας,

844 Γέφυρα του *Αώου* κοντά στη *Μολυβδοσκέπαστη*, μεταξύ της γέφυρας του *Μπουραζανίου* και της γέφυρας της *Μέτρζιανης*.

845 Εννοεί τον Αλέξανδρο Διάκο, για τον οποίο γίνεται εκτενής αναφορά στις μαρτυρίες των Σεραφείμ και Ιφιγένειας Φράγκου καθώς και στη μονογραφία του Έξαρχος Γ.Χρ., *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2007[2], σσ. 81-86.

846 *«Ο στρατιώτης Γεώργιος Δημ. Μπουκουβάλας έπεσεν ηρωικώς την 28^{ην} Οκτωβρίου εις την μάχην Αηδονοχωρίου Κονίτσης»*, Βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 233, όπου και φωτογραφία του.

Εμείς ήμαστε εδώ στη *Μολυβδοσκέπαστη*[847] στα υψώματα εκείνα, και αυτοί ήταν απέναντι. Είχαμε, ε, κάνει μία διμοιρία απέναντι, γιατί με φώναξε ο λοχαγός το βράδυ, έστειλε τον αγγελιοφόρο, ήμουν επιλοχίας του λόχου. Μου λέει «θα ξυπνήσεις τους δεκανείς, τους ομαδάρχες, πάρτε και πυρομαχικά, γιατί οι Ιταλοί μας κήρυξαν τον πόλεμο». Είχε έρθει το τηλεγράφημα. Η ώρα έξι, πραγματικά, χτύπησε, και ο κάθε ένας πήγε στην μονάδα που ήταν. Η διμοιρία η δική μας ήταν στο *Μεσογέφυρο* επάνω. Από εκεί, το βράδυ οπισθοχωρήσαμε και φτάσαμε στο… [δεν θυμάται]. Στα *Πελεκάνια* περιμέναμε τους Ιταλούς, δεν ήρθαν. Από εκεί, το βράδυ ξεκινήσαμε κλεφτά στα *Σουδενά*[848]. Μετά, την άλλη την ημέρα αφού εφοδιαστήκαμε , είχαμε αρβύλες και αυτά, το λόχο τον δικό μας τον έστειλαν στην *Γκούρα*, επάνω από το *Σκαμνέλι*[849]. Μία διμοιρία στη *Γκούρα* και μία στην *Κουρούνα*.

Ελένη Τζουριάδου: Τότε ήταν ο Εβραίος[850]… πώς τον λένε…

Λευτέρης Τζουριάδης: Είχαμε έναν ανθυπολοχαγό, ένα λεβεντόπαιδο, Κρητικός, μόνιμος αξιωματικός. Το *Σκαμνέλι* δεν το ήξερα. Κατεβαίνω κάτω στο *Σκαμνέλι*. Όπως μπήκαμε μέσα είχαν μία καστανιά εκεί… [δεν θυμάται]. Κατεβήκαμε από την καστανιά… Εκείνη την ώρα έρχεται ο πεθερός μου, ο πατέρας της Ελένης, όπως ήταν. «Καλώς τα παιδιά», και ρώτησε «από που είσαι;». «Είμαι από την *Λεπτοκαρυά*». «Τίνος είσαι;», «του Τζουριάδη, της Λένης». Γιατί ο πατέρας είχε πρώτη ξαδέρφη στο *Λιασκοβέτσι*[851], και πήγαινα τακτικά. Εκεί πρωτογνωριστήκαμε. Αφού τελείωσε η μάχη του *Καλπακίου*, κατεβήκαμε κάτω και πήγαμε προς το *Πωγώνι*. Το βράδυ κοιμηθήκαμε στις… [δεν θυμάται]. Πιάσαμε θέσεις στην *Τσιπούνα*, το τάγμα το δικό μας. Πήγαμε κάτω στη μάχη, ένα διάστημα είχαμε ένα πολυβόλο ιταλικό που τουφέκιζε, δεν μπορούσαμε να ξεμυτίσουμε. Έρχεται ο Αποστολίδης, ο Ταγματάρχης, δεν ήταν ο λοχαγός, πήγε στην άλλη τη διμοιρία μαζί με τον ανθυπολοχαγό. Μου λένε «ποιος είναι εδώ;» «Ο Τζουριάδης». Με φωνάζει, μου λέει: «τώρα, που θα έρθει ο Καραγιάννης με δέκα άνδρες, με χειροβομβίδες στα χέρια, να πάτε να ανεβείτε πάνω από το….» [δεν θυμάται]. Έτσι ξεκίνησε. Πήγαμε επάνω. Μετά ξεκινήσαμε, ανεβήκαμε προς το

---

[847] Βλ. Μαρτυρία Ιωάννη Δάφνη και Αλεξάνδρας Κώτη.

[848] Χωριό του Δυτικού Ζαγορίου, με σημερινή ονομασία *Πεδινά*.

[849] Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου.

[850] Εννοεί το Μαρδοχαίο Φριζή, ο οποίος ήταν διοικητής του Αποσπάσματος Αώου. Βλ. Αρχιμανδρίτης Χρ.Β., *Πορεία Γενναίων (από τη «σκοπιά» του 2ου λόχου). Το Ανεξάρτητο Τάγμα Προκαλύψεως Κονίτσης στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-1941 και ο θάνατος του Συν/ρχου Μαρ. Φριζή*, Αθήνα 2002.

[851] Παλαιότερη ονομασία της *Λεπτοκαριάς*, χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου.

Μπουράτο[852] επάνω στο βουνό. Εκεί έγινε η μεγάλη μάχη. Δώσαμε μία μάχη, αφού τα χιόνια ήταν… Νερό δεν υπήρχε… ήταν το νερό μεταξύ Ιταλών και δικά μας και πηγαίναμε στα βράχια, γεμίζαμε τα παγούρια. Μετά κάναμε και εξόρμηση, όλο το σύνταγμα, πήραμε φαλάγγι τους Ιταλούς, κατέβηκαν κάτω. Πήγαμε στην *Νεπράνιστα***.** Είναι ένα χωριό αλβανικό, για να μείνουμε το βράδυ. Στη *Νεπράνιστα* καθίσαμε, έπειτα προχωρήσαμε και πήγαμε στο *Λιμπόχοβο*[853]. Εκεί σταματήσαμε ένα διάστημα, ήρθε η 9η Μεραρχία, καθίσαμε δέκα μέρες σε ανάπαυση και μετά, 1η Ιανουαρίου, ακριβώς με ένα καιρό χιονιά, γιατί εκείνη τη χρονιά είχε πάρα πολλά χιόνια, και για να πάμε προς τον *Αργυρόκαστρο*. Προχωρήσαμε, φτάσαμε σε ένα χωριό… εκεί σταμάτησαν, οι Ιταλοί είχαν φύγει, είχαμε πάει εμείς, κατεβήκαμε σε ένα χωριό *Νιβίτσα*[854], αλβανικό, και φρουρούσαμε. Ένας ταγματάρχης Πανταζής[855], ο οποίος ήταν στο πρώτο τάγμα νομίζω, δεν θυμάμαι, αυτός ήθελε να κάνει μία επίθεση από τον… [δεν θυμάται] ήταν μία χαράδρα, κατέβαινες και ανέβαινες επάνω. Είχε

---

[852] *«Αι επί του ορεινού όγκου Μπουράτο δυνάμεις (1ο και 2ο Τάγμα 15ου Συντάγματος, 1ο Τάγμα 40 Συν/τος Ευζώνων, 2ον Τάγμα Πολυβόλων και μία ορεινή Πυρ/χία, υπό ενιαίαν διοίκησιν του Αντ/ρχου Κυριαζή Γ... επανέλαβαν την επίθεσιν ευθύς ως διελύθη η επικρατούσα ομίχλη και κατέστη ορατός ο αντικειμενικός σκοπός. Η επίθεσις εγένετο άνευ υποστηρίξεως πυροβολικού, διότι η εκεί Πυρ/χία δεν ηδυνήθη να εκτελέση βολή, καθ' όσον τα κτήνη είχον κατά το πλείστον καταστή άχρηστα, πολλά δε έθανον εκ του δριμυτάτου ψύχους και του παγετώνος και συνεπώς ήτο αδύνατος πάσα μετακίνησις αυτής... το 2ον Τάγμα του 15ου Συν/τος εις το δεξιόν επιτεθέν κατόρθωσε να καταλάβη κατόπιν σκληρού αγώνος το πλείστον του υψώματος Μπουράτο (ύψ. 1488, 68μ.) στις 3 Δεκεμβρίου 1940. Η κατάληψις ολοκληρώθηκε στις 4 Δεκεμβρίου 1940».* Βλ. Κατσιμήτρος Χ, *Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982, σ. 172. Βλ. και ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς),* Αθήνα 1985, σ. 92. Πρβλ. επίσης Κωστούλας Κ.Χρ., *Γεγονότα στο Πωγώνι 1940-41 και το Χρονικό του Ανεξάρτητου Τάγματος Δελβινακίου*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 21, Ιωάννινα 2009, σσ. 274-275. Βλ. και Αναγνωστόπουλος Ι.Κ, *Στον Πόλεμο του '40, όπως τον έζησα με τη διμοιρία μου πολυβόλων του ΙΙΙ Τάγματος Πεζικού του 15ου Συντάγματος της VIII Μεραρχίας Ηπείρου*, Αθήναι 1992, σ. 92.

[853] Βλ. Κατσιμήτρος Χ, *ό.π.*, σ. 174: *«Η Μεραρχία επί τη βάσει των ευνοϊκών αποτελεσμάτων του αγώνος εκδίδει διαταγάς διά την επομένην μέραν...να συνεχίση την προσχώρησή της προς την γενικήν κατεύθυνσιν Γλύνα-Ντεμπράβιτσα-Λίμπχοβον...».* Βλ. και Αναγνωστόπουλος Ι.Κ, *ό.π.*, σσ. 99-107: *«Εδώ στο Λιμπόχοβο μπορώ να πω ότι ξεψειριαστήκαμε κάπως, γιατί μας είχαν ρουφήξει το αίμα καθ' όλο το προηγούμενο χρονικό διάστημα (ήταν, μπορώ να πω ξανά, ο πιο φοβερος εχθρός μας, ιδίως όταν μας έπαιρνε κάπως ο ύπνος). Από εδώ πάλι παρακολουθούσαμε τους άνανδρους βομβαρδισμούς της ιταλικής αεροπορίας των απέναντί μας ελληνικών χωριών (Γιωργουτσάτες-Καλογορατζή κ.λπ) και από εδώ μου δόθηκε η ευκαιρία να συνδεθώ καλύτερα με τους γονείς μου στα Ιωάννινα και να επικοινωνήσω δι' αλληλογραφίας με τον γνωστό μου κόσμο...».* Πρβλ. και Μοσχοβίτη Π., «Κατελάβομεν το Λιμπόχοβο. Το Αργυρόκαστρο εξεκενώθη», εφημ. *Νέα Ελλάς*, 7/12/1940, σ. 2.

[854] Βλ. Αναγνωστόπουλος Ι.Κ, *ό.π.*, σσ. 141-143 και μαρτυρία Δημητρίου Φάφα.

[855] Για την ηρωική δράση και τον τραυματισμό του Ταγματάρχη Πανταζή βλ. Αναγνωστόπουλος Ι.Κ, *ό.π.*, και ιδιαίτερα στη σελίδα 136.

καλούς λοχίες και αξιωματικούς. Μου λέει «από εδώ θα κάνουμε την επίθεση»… Ένας ανθυπολοχαγός μου λέει: «κύριε Ταγματάρχα, εφόσον είναι διαταγή να την εκπληρώσουμε. Αλλά πρέπει να έχετε υπόψιν ότι ο λόχος θα εξαφανιστεί», γιατί οι Ιταλοί δεν θέλανε πολυβόλα απέναντι. Μου λέει: «εμείς θα πάμε από εδώ», αλλά έπειτα το σκέφτηκε και αυτός, είδε το Σύνταγμα και μου λέει: «θα έχουμε απώλειες». Συνεννοηθήκαμε, ανακοπή από μάχες, περιπολίες και τέτοια…

Όταν οπισθοχωρήσαμε, κήρυξαν οι Γερμανοί τον πόλεμο, όλο το Σύνταγμα μας βρήκε στην… [δεν θυμάται] και έρχονταν τα στούκας[856]… στην *Πέπελη*, είναι μέσα στο δάσος. Ήταν μέρα του Πάσχα ακριβώς, και μετά έφυγαν τα *στούκας*, βομβάρδισαν, προχωρούσαμε νύχτα σε νύχτα και ήρθαμε, παραδώσαμε τα όπλα στο *Μπιζάνι*[857], που είναι το μουσείο εκεί… του Βρέλλη, ναι. Ήταν και ένας, ο οποίος ήταν του πυροβολικού, όταν παρέδωσε τα πολυβόλα, αυτοκτόνησε. Τόσο πολύ το είχε… Δικός μας από εδώ, δε θυμάμαι τώρα το όνομα[858]. Ο Διοικητής του Λόχου ήταν κάποιος… από το… Πίκος, λέγονταν, από τη *Βίτσα*[859]. 3ος Λόχος ήταν, δεν το θυμάμαι… ένας από την *Κόνιτσα*, ήταν… ένας ψηλός. Ήταν τόσοι Λόχοι, που…

Μαρία Παπαευσταθίου: Έναν Λόχο επίσης του Παπά που είχε σταματήσει στη *Βωβούσα* τη Μεραρχία Τζούλια…

Λευτέρης Τζουριάδης: Ήταν από εκεί που ήταν ο Στανωτάς και αυτοί…. Όχι δεν…, εκεί … το ιππικό του Στανωτά. Ο Φριζής προχωρούσε καβάλα στο άλογο, δεν κατέβηκε. Και εκεί τον βρήκε μία σφαίρα και σκοτώθηκε.

---

[856]Βλ. Κατσιμήτρος Χ, *ό.π.*, σ. 252.

[857]Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σσ. 260-261: *«…Και έπειτα εκεί εις τα κράσπεδα των θρυλικών και ιστορικών πολεμικών τοποθεσιών της Μανωλιάσης, Αγίου Νικολάου, Σαδοβίτσης, Δουρούτης, έναντι του θρυλικού Μπιζανίου, όπου αντήχει ο νικητήριος παιάν, την 21 Φεβρουαρίου 1913, η ενθουσιώδης ιαχή και η πολεμική κραυγή «αέρα» των θρυλικών ευζώνων του ήρωος Βελισσαρίου, επέπρωτο να καταθέσωσι και παραδώσωσι τα ένδοξα και νικηφόρα όπλα αι ηρωικαί μονάδες της VIIIης Μεραρχίας και να υποστείλωσι πενθίμως τας δαφνοστεφείς σημαίας των, αι οποίαι τοσάκις ανέμισαν και αναπετάσθησαν νικηφόροι κατά τους αγώνας. Και ασφαλώς τα τίμια και ιερά οστά των γενναίων προμάχων της Πατρίδος, οίτινες έπεσαν εκεί προ 28 ετών και κοιμώνται ήδη τον αιώνιον ύπνον, θα εταράχθησαν και θα έτριξαν από φρίκην και οδύνην διά την επελθούσαν εθνικήν συμφοράν και την ταπείνωσιν των νικηφόρων όπλων μας…».*

[858] Πρόκειται για τον Ταγματάρχη Βέρση. Αναφορά σ' αυτό το περιστατικό κάνει ο Χαράλαμπος Κατσιμήτρος (*ό.π.*, σ. 261) και αναδεικνύει την φιλοτιμία, την γενναιότητα, την αυταπάρνηση, την αυτοθυσία και την ευστοχία που είχε δείξει ο ταγματάρχης και στην απόκρουση των ιταλικών μονάδων στην Μάχη Γκοραντζή και *«…στα άξενα βουνά του Κουρβελεσίου, που παρά το επισφαλές της υγείας του, δεν απεμακρύνθη ούτε μίαν ημέραν από τα πυροβόλα του και τους άνδρες του, οίτινες κυριολεκτικώς τον ελάτρευον, διά τον εξαίρετον χαρακτήρα του…».*

[859]Χωριό του Ζαγορίου.

Ελένη Τζουριάδου: Αυτός πέρασε από το *Σκαμνέλι* για να πάει μέσω *Βρυσοχωρίου*[860] για να μπει από μέσα να τους πάρει…

Λευτέρης Τζουριάδης: Τον Φριζή τον είχαν πιάσει και με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ήταν αιχμάλωτος, τον είχαν πεταλώσει, γι αυτό δεν περπατούσε καλά. Δηλαδή του είχαν τρυπήσει τα πέλματα;

Μαρία Παπαευσταθίου: Όπως κάνουν στα άλογα; Αυτό ήταν ένα μαρτύριο;

Λευτέρης Τζουριάδης: Βέβαια ήταν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πεταλώνανε τους αιχμαλώτους;

Λευτέρης Τζουριάδης: Ναι. Έτσι έχω ακούσει. Ξέρω ότι ήταν όλο καβάλα στο άλογο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς σκοτώθηκε ο Φριζής;

Ελένη Τζουριάδου: Ο Φριζής πέρασε από το χωριό μου. Από το *Σκαμνέλι*. Τον πήρε ο πατέρας μου και πήγαν και ήπιαν καφέ στο καφενείο και ο στρατός όλος περίμενε απέναντι... Αυτός πήγανε από τον *Γυφτόκαμπο*[861] να βγει για να τους πάρει από πίσω τους Ιταλούς. Όταν έφτασε… δεν θέλησε να κατεβεί για φαγητό και τον συνάντησε ο πατέρας μου εκεί που ήταν οι στρατιώτες. Του λέει, και όταν ανέβηκε στο άλογο: «εμπρός παιδιά, ο Θεός και η Κυρία η Παναγία», ο Εβραίος, «και η κυρία η Παναγία θα μας βοηθήσει και θα νικήσουμε». Και έρχεται ο πατέρας μου και μου λέει «ξέρεις», λέει, «ο Εβραίος τι είπε για να τους ενθαρρύνει; Ο Θεός και η κυρία η Παναγία θα μας βοηθήσει και θα νικήσουμε», και προχώρησε στο *Γυφτόκαμπο* και μπήκε μέσα… Αυτός ήταν επικεφαλής. Όχι από το *Καλπάκι*. Πήγε μέσα προς την Ιταλία, και τους έπιασαν.. μα τους έπιασαν στο *Καλπάκι*, ύστερα, και παραδόθηκαν οι…

Λευτέρης Τζουριάδης: Στο *Καλπάκι* έπαθαν μεγάλη πανωλεθρία οι Ιταλοί από το Πυροβολικό.

Μαρία Παπαευσταθίου: Από τον Κωστάκη; Πείτε μας για τον Κωστάκη.

Λευτέρης Τζουριάδης: Ήταν και άλλοι. Ήταν ο Κρίκας, ο Φασφάης, ήταν… αλλά ο Κωστάκης ήταν… δεν ήταν με μηχανήματα, με γροθιά. Μέσα στο καζάνι των Ιταλών έριξε την… από εκεί πήραν και τα αυτοκίνητα που έρχονταν… Η μάχη του *Καλπακίου*… Δεν πήγαμε στη μάχη του *Καλπακίου*, γιατί, θυμάσαι… επάνω στη *Βωβούσα,* που πιάναμε το μονοπάτι… Στο *Σκαμνέλι*, εκεί στη *Γκούρα* οι υπόλοιποι όταν γίνονται οι μάχες στο *Καλπάκι*. Από το *Σκαμνέλι* κατεβήκαμε και πήγαμε προς το *Πωγώνι*. Στο *Μεσογέφυρο* είμαστε, αλλά από εκεί έφυγα και πήγαμε από το *Σκαμνέλι* μαζί με τον Ταγματάρχη πήγαμε στους

---

[860]Χωριό του Ζαγορίου.

[861]Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου.

Ποντικάτες[862]… Εμείς ανεβήκαμε στο *Μπουράτο*… που είναι επάνω από την *Πέπελη,* επάνω. Είναι σύνορα με Αλβανία. Οι Ιταλοί δεν πολεμήσανε. Γιατί πιάσαμε αιχμαλώτους και τους παραδώσαμε στο Σύνταγμα. Όπως τον κατέβαζαν από το *Μπουράτο,* να κατεβούμε κάτω στην *Επισκοπή*, εκεί ήταν το Σύνταγμα, στο δρόμο, τον πέταξαν στον γκρεμό. Τον Ιταλό. Μετά λένε «εμείς δεν θέλουμε πόλεμο». Και μετά, όταν τον πήγα κάτω, ήταν ένας κτηνίατρος διερμηνέας που ήξερε τα ιταλικά και λέει «γιατί;…εμείς δεν είχαμε, ούτε έχουμε τίποτε με την Ελλάδα. Το φασιστικό καθεστώς μας υποχρεώνει για να πολεμήσουμε. Έχουν σε κάθε τάγμα, σε κάθε λόχο, πίσω, κάθονται οι φασίστες. Άμα οπισθοχωρήσουμε, μας ρίχνουν». Και τους μισούσαν πολύ. Γι αυτό και πολλοί από αυτούς αυτομόλησαν πάρα πολλοί, πάρα πολλοί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Όταν τους μαζέψατε αιχμαλώτους τους στέλνατε στα χωριά;

Ελένη Τζουριάδου: Πήγαιναν στα Γιάννενα. Στο *Σκαμνέλι* τους πρώτους αιχμαλώτους που έπιασαν, ήταν τριάντα οκτώ. Και τους έφεραν… όλοι ήταν πεζοί, εκτός δύο, που ήταν τραυματίες, ήταν με σπασμένα ποδάρια. Και τους φέρανε, άνοιξαν ένα σπίτι επάνω από το δικό μας το σπίτι, που ήταν κλεισμένο, ωραίο σπίτι ζαγορίσιο, είχε μία σάλα, δύο δωμάτια μεγάλα, δύο δωμάτια μικρά, τους πήγαν μέσα. Αυτοί έφερναν με τα βόδια. Αυτούς τους είχαν καβάλα στα άλογα, τους τραυματίες, είχαν φέρει. Τους είδε εκεί ο πατέρας μου, μου λέει… είχαμε ένα φαρμακείο πάντα στο σπίτι εκεί, μου λέει «πάμε Ελένη να δέσουμε, είναι αιχμάλωτοι, πρέπει να τους περιποιηθούμε. Δεν έχει διάκριση εδώ». Και πήγαμε επάνω, τους πλύναμε με οξυζενέ, το ποδάρι του ενός, του άλλου, και το δέσαμε με γάζες. Είχαμε επιδέσμους. Τού κρέμονταν, του καημένου, το ποδάρι. Αυτού του έτρεχαν τα δάκρυα από τα μάτια, σε έκοβε… και βγάζει να μου δώσει τη Μαντόνα. Λέω «αυτό να το έχεις μαζί σου για να πας στη μάνα σου καλά». Και να κλαίει ο καημένος… Δηλαδή, πραγματικά, τους λυπόσουν. «Τώρα, Ελένη, μου λέει ο πατέρας μου, πήγαινε κάτω και βάλε το καζάνι να φτιάξετε έναν τραχανά με μπόλικα τυριά με γάλατα μέσα, και να φέρετε να φάνε όλοι αυτοί που ήταν εκεί». Και πήγα, πράγματι, μαζί με τη μάνα μου εκεί, φτιάξαμε τον τραχανά, έφαγαν οι στρατιώτες. Ευχαριστήθηκαν αυτοί, ωραίο πράγμα ήταν αυτό. Πραγματικά, δηλαδή, ήταν με τα βούτυρα και με τα τυριά, ένα καζάνι ολόκληρο, το βράσαμε και το πήγαμε επάνω. Ψωμιά, τυριά, πήραν όλοι συσσίτιο. Δεν είχαμε και πιάτα… Τους πήγαμε και τα πιάτα, τελείωνε ο ένας, έτρωγε ο άλλος. Εικόνες… εγώ, δεν θυμάμαι τίποτε, αλλά αυτές τις εικόνες στις έχω μπροστά μου.

---

[862] Χωριό του Πωγωνίου.

Ήμουν δεκαοχτώ-δεκαεννιά χρονών. Εν τω μεταξύ, μετά τους πήραν, τους έφεραν στα Γιάννενα. Αυτοί ήταν οι πρώτοι αιχμάλωτοι. Στο σπίτι μας φιλοξενούσαμε τέσσερις Ελληνες εφέδρους αξιωματικούς, οι οποίοι ήταν… ο ένας ήταν δικηγόρος από την Αθήνα, μάλιστα αυτός ήρθε και μετά όταν έγινε η απελευθέρωση, ήρθε και ζήτησε να… ήταν δικηγόρος και ζήτησε να έρθει δικαστικός αντιπρόσωπος, που γίνονταν οι εκλογές και ζήτησε να έρθει στο *Σκαμνέλι*. Και ήρθε πραγματικά, γιατί τότε ψήφιζα και εγώ στο *Σκαμνέλι*, έπειτα έφερα τα δικαιώματα εδώ. Και μου λέει «σας ζητάει, λέει, τον πατέρα σου και εσένα, την οικογένεια, ο τάδε», ήταν ο πρόεδρος. Πάμε εκεί, τότε θυμήθηκα, που ήταν αυτός και έπειτα τον είχα δει και στο δικηγορικό γραφείο που είχε στην Αθήνα. Αυτός, εν τω μεταξύ, καθόταν στο σπίτι. Παίρνει πρωί, του λέει ο πατέρας «το μεσημέρι θα έρχεστε εδώ να τρώτε», γιατί δεν υπήρχαν τίποτε. Από το στρατό όλα τους άφηναν, έκαναν καζάνι εκεί…. Φασολάδες, ό,τι έβρισκαν εκεί, έπαιρναν και του λέει [ο πατέρας της] «δεν θα πάρετε εσείς. Εφόσον είσαι εδώ στο σπίτι, ό,τι υπάρχει στο σπίτι θα τρώτε». Κάθε μέρα έτρωγαν στο σπίτι. Μία μέρα γύρισαν και λέει: «είναι ντροπή κάθε μέρα». Φακές, εκείνη την ημέρα. Του λέει ο πατέρας μου: «γιατί;», «όχι …», λέει. Εμένα με είχαν δει το πρωί, που είχα ένα κολοκύθι και ήθελα να το φτιάξω πίτα, αλλά αυτοί, τους φάνηκε τόσο γελοίο πράγμα αυτό το κολοκύθι, που θα το έφτιαχνα πίτα [γέλια]… «Φάτε, τώρα, την πίτα»… Παίρνει και κάνει: «τώρα θα σας πούμε». «Τι;» λέω. «Το πρωί, λέει, όταν είδαμε αυτό το κολοκύθι, αυτό έφτιαξε αυτή την πίτα;», λέει και γελούσε. «Τώρα θα σου πούμε το μυστικό. Είναι πολύ ωραία η πίτα, αλλά η πίτα που έφαγε ήταν κολοκυθένια, αλλά τα χέρια που την έκαναν ήταν μαλαματένια».

Μαρία Παπαευσταθίου: Από πόσο χρονών κυρία Ελένη έφτιαχνες φαγητά;

Ελένη Τζουριάδου: Εμένα ήρθε μια φορά αυτή που την είχαν πάρει οι κλέφτες μαζί με τη γιαγιά, και εγώ ήμουν δέκα χρονών και με έβαλε και έφτιαξα πίτα. Τη γιαγιά μου την είχαν πάρει κλέφτες… τη Φραγκούλαινα, δεν το ξέρεις το τραγούδι. Ο πατέρας μου ήταν τέσσερα χρονών που τον πήραν οι κλέφτες, μαζί με τη γιαγιά μου. Στα σπίτια έμενε ο στρατός ο δικός σας όμως… Και ένα δυο, που ήταν σαν ξενοδοχεία εκεί, και έμεναν μέσα. Εν τω μεταξύ, στο μοναστήρι στον Άγιο Νικόλαο, έπαιρναν τρόφιμα και αυτά… Εμείς, εν τω μεταξύ, στέλναμε στο στρατό πουλόβερ, κάλτσες…

Μαρία Παπαευσταθίου: Πλέκατε;

Ελένη Τζουριάδου: Ναι, και μου λέει ο πατέρας μου: «γράψτε και κανένα σημείωμα μέσα να τα βλέπουν». Ήταν μια ξαδέρφη μου, είχε μηχανή, και πλέκω δέκα ζευγάρια κάλτσες, ωραίες, με ευρωπαϊκό μαλλί, πολύ καλό, και ένα πουλόβερ και έβαλα σε κάθε

έναν… Μάλιστα βρήκα και το γράμμα του Οικονόμου[863]. «Φορώντας τις κάλτσες αυτές, κάθε βήμα που θα κάνεις και έναν Ιταλό να σκοτώνεις. Να γυρίσεις νικητής». Οπότε μου ερχόταν επιστολές εμένα. [Γέλια]. Τους έγραφα και δύο λογάκια για να πάρουν θάρρος. Σε άλλον έγραφα άλλο πράγμα. Έγραφα, ας πούμε, «να δοξάσεις την πατρίδα, να γυρίσεις νικητής». Σε κάθε έναν… με την υπογραφή μου Ελένη Τζουριάδη, *Σκαμνέλι* Ζαγορίου. Και μου ερχόταν επιστολές.

Μαρία Παπαευσταθίου: Άλλη επιστολή κρατήσατε εκτός από αυτή;

ΕλένηΤζουριάδου: Και αυτή πώς βρέθηκε εκεί, δεν ξέρω.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και άλλες γυναίκες πλέκανε μαζί με εσάς;

Ελένη Τζουριάδου: Έστειλαν και άλλες. Εμένα τα έκανε μία ξαδέρφη μου, είχε μηχανή, γιατί ήταν πολλά ζευγάρια, δεν πλέκονταν αυτά σε μία μέρα. Αυτή, η Ελένη η Βαρζώκα τα έκανε. Και τα πήραμε και τα στείλαμε. Έρχονταν εκεί, τα έπαιρναν. Γυναίκες που… όταν ήρθαν μερικές γυναίκες μετά, στο χωριό, με τρόφιμα που είχαν, και το βράδυ είχαμε στρωματσάδα στο σπίτι. Ναι, έφερναν πράγματα που ήταν ο στρατός εκεί[864]. Ήταν από το *Καπέσοβο*[865]… ούτε ξέρω και εγώ…

---

[863] Πρόκειται για ανέκδοτο τεκμήριο από το μέτωπο, που μας εμπιστεύτηκε η Ελένη Τζουριάδου. Το χειρόγραφο συμπεριλαμβάνεται στο Παράρτημα της διατριβής (Βλ.Παράρτημα εικ..1). Το παραθέτουμε διατηρώντας την ορθογραφία του αποστολέα της επιστολής:

«ΤΤ 235 τη 27-1-41.

Δ^{νις} Ελένη ίσως να απορήσεται από ποιον προέρχεται η άγνωστος αύτη επιστολή. Βέβαια κανείς όταν δεν γνωρίζει έναν άνθρωπον ουδέποτε αποτείνεται εις αυτόν. Και εγώ διά να σας γράφω ταύτην την επιστολήν, βέβαια ή θα σας γνωρίζω ή κάποιος γνωστός θα μου έχει δώσει την σύστασίν σου. Λοιπόν δνις Ελένη την σύστασίν σας την έχω βρει μέσα σε ένα ζεύγος κάλτσες, που εσύ με τα χρυσά σου χεράκια καθημερινώς εργαζόσουνα για μένα, που άγρυπνος πάνω στα πανύψηλα βουνά της Αλβανίας και χιονοσκεπασμένα υποστηρίζωμεν την τιμήν της πατρίδος μας, της μητέρας των εθνών. Καθώς, λοιπόν, έπιασα στα χέρια μου το ζεύγος τις κάλτσες που συ με τα λεπτά σου χεράκια τις έπλεκες, ξάφνου μέσα στη μια απ' αυτήν βλέπω μέσα μια σημειωσούλα από ταχιδρομικό χαρτί και με μια μικρή καρφιτσούλα καρφιτσωμένη μέσα στην κάλτσα. Το περιεχόμενο του σημειώματος αυτού έλεγε το εξής: "Φορώντας τις κάλτσες αυτές κάθε βήμα που θα κάμης και από έναν Ιταλό να σκοτώνης. Να γυρίσης νικητής" και κάτωθεν αυτής την ωραίαν υπογραφήν σας. Θέλω όταν λάβης την επιστολήν μου να μου γράψης, καθώς επίσης εαν σου επιτρέπεται και το επάγγελμά σου. Πάντως από τα ολίγα αυτά γραφόμενα ένιωσα ότι πρόκειται περί μορφωμένης κοπέλας. Τελειώνοντας την επιστολήν μου αυτήν εφράζω τας απείρους μου ευχαριστείας και την μεγάλην μου ευγνωμοσύνην προς εσέ, δνις Ελένη. Με άπειρον εκτίμησιν και αγάπην [υπογραφή].

Η Σύστασις: υπαξιωματικόν Οικονόμου Ανδρόνικον, Δ2 Λόχος ημιονηγών ΤΤ 235».

[864] Βλ. Κωστόπουλος Χ.Α., Κωστόπουλος Β., *Το έπος του 1940-1941*, εκδ. «Μαλλιάρης-Παιδεία», Θεσσαλονίκη 1990· Βλ. και Διδασκάλου Ιφ, *Η Γυναίκα της Πίνδου*, Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης (Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών), Θεσσαλονίκη 1975· Πρβλ. και Τέκτονα Κ., «Η Εθνική

Λευτέρης Τζουριάδης: Από τα *Σουδενά*, από αυτά τα χωριά…

Μαρία Παπαευσταθίου: Και το βράδυ έπρεπε να τους φιλοξενήσετε στρωματσάδα, να τους δώσετε κάτι να φάνε για να φύγουν την άλλη μέρα;

Λευτέρης Τζουριάδης: Ναι.

Ελένη Τζουριάδου: Οι γυναίκες… αλλά ήταν.. .είχε και ένα…

Λευτέρης Τζουριάδης: Δεν ήταν μεταφορικά τότε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τα πόδια ήταν τα μεταφορικά; Οι γυναίκες που ήταν ηρωικές.

Ελένη Τζουριάδου: Ο κόσμος ήταν ενωμένος. Δεν ήταν πως είναι τώρα τα κόμματα και τα… Έβλεπαν την απελευθέρωση σαν εθνικό γεγονός, όλοι οι Έλληνες ενωμένοι, ένα πράγμα. Δεν ήταν αυτός ο διχασμός που έγινε μετά… Ήμουν δεκαοχτώ-δεκαεννιά χρόνων. Το 1921 είμαι γεννημένη. Αλλά ήταν πολύ… πώς να πω… Ο κόσμος ήταν πολύ ενωμένος και τα μικρά τα παιδιά ήταν και αυτά… συμμετείχαν. Τώρα δεν ξέρουν τα παιδιά τι θα πει…

Μαρία Παπαευσταθίου: Θυμάστε κάποιο θαύμα με την Παναγία;

Ελένη Τζουριάδου: Δεν κάνει να λέμε αυτά τα πράγματα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτά τα ιδιαίτερα σε σχέση με το ’40…

Λευτέρης Τζουριάδης: Εγώ ένα θυμάμαι το ’40. Όταν έγινε… τότε είχαν φέρει κάτι αρβύλες οι Αμερικάνοι, που ήταν από δέρμα χοιρινό. Και αυτά… ενώ οι δικές μας οι αρβύλες, πατούσες σε χιόνια, αλλά και…, αυτά με γλίτωσαν. Γιατί όπως είχαμε, σου είχα πει,μας είχε πάρει ο Ταγματάρχης και μας είπε να κάνουμε την επίθεση εκεί…

Ελένη Τζουριάδου: Να πω εγώ, αυτό που δεν είπες, το σπουδαιότερο…

Λευτέρης Τζουριάδης: Και πήγαμε να φύγουμε να πάμε στη μονάδα. Τότε θυμήθηκα, που είχα τα πόδια και ανέβηκα από το άλλο μονοπάτι επάνω. Εκείνη την ώρα έπεσε, ακριβώς εκεί που περνούσα, βλήμα. Με πήρε μία πέτρα στο κεφάλι. Εάν δεν είχα τις αρβύλες, θα ήμουν εκεί. Αν είχα αρβύλες ελληνικές… Άμα είχα αυτές τις αμερικάνικες… προτίμησα αυτές.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και προχωρήσατε με αυτές και πήγατε από τον τόπο που έπεσε η βόμβα;

Ελένη Τζουριάδου: Και τι σε γλίτωσε, κύριε Τζουριάδη; [τον ρωτά με σημασία και επισημότητα η κα Ελένη, προσφωνώντας τον με το επίθετό του]. Είχε τίμιο ξύλο, τού το είχε δώσει η μάνα του, το οποίο της το έκλεψαν μετά. Η πεθερά μου το είχε, και είχε τιμιόξυλο

Προσφορά της Γυναίκας της Πίνδου το 1940», *Ηπειρωτική Εταιρεία, Δελτίο Πνευματικής Ενημερώσεως*, τεύχ. 160, Ιανουάριος 1990, σσ. 563-568.

[865] Χωριό του Δυτικού Ζαγορίου.

επάνω του. Ενώ πήγαν να τον βρουν πεθαμένο, σκεπασμένος στα χώματα. Και το έλεγε η πεθερά του, το είχε κακό, «να μην έχουμε να βάλουμε στα παιδιά λίγο τιμιόξυλο». Πήγε και το πήρε. Τέλος πάντων. Το είχαν φέρει από τα Ιεροσόλυμα και το είχε κρατήσει.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και το είχε μαζί του μέχρι το τέλος του πολέμου;

Ελένη Τζουριάδου: Ναι το είχε. Το είχε ραμμένο. Πώς τον έλεγαν εκείνον τον αξιωματικό που μου έλεγε «δεν θα πληρώσεις εσύ εισιτήριο»;

Λευτέρης Τζουριάδης: Ο Αποστολίδης, Ταγματάρχης.

Ελένη Τζουριάδου: Και μου έλεγε «εγώ τα γαλόνια τα έχω από τον Λευτέρη, γιατί αυτός πολέμησε, όχι εγώ», μου έλεγε. Μπαίναμε στο αστικό, «δεν θα πληρώσεις εσύ, εγώ θα πληρώσω».

Λευτέρης Τζουριάδης: Όταν δεν είχαμε πυρομαχικά, πήγαινα στο λόχο να πάρουμε, και όπως ανέβαινα πάνω, με παίρνει μία σφαίρα και μου έκανε…

Ελένη Τζουριάδου: Βρήκε τη σόλα από το παπούτσι…

Λευτέρης Τζουριάδης: Τη σόλα… Ήμουν με ένα άλλον στρατιώτη. Του λέω «πήγαινε επάνω, γιατί εμένα με χτύπησε σφαίρα», από τα αέρια νόμιζα ότι…, αλλά κοίταξα έπειτα το πόδι, είναι εντάξει, του λέω. Και εκεί είδα τον μακαρίτη τον Μπουκουβάλα, που μαθαίνω ότι σκοτώθηκε. Ήταν ο πρώτος νεκρός. Στο *Μπουραζάνι*. Ήταν εκεί στο… στα υψώματα *Μολυβδοσκέπαστη*. Εκεί. Οι Ιταλοί έρχονταν και από αλλού. Από εδώ έρχονταν από τη *Μέρτζιανη*[866], τα φυλάκια της *Μέρτζιανης*. Από εδώ έρχονταν. Πήγαμε, παραδώσαμε τα όπλα. Και μετά διαλυθήκαμε, κάθε ένας πήγε στα σπίτια του. Είχαν έρθει οι Γερμανοί μέσα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ο πόλεμος που κάνανε οι αντάρτες, η Εθνική Αντίσταση με τους Γερμανούς ποια μέτωπα πιάνανε; Πού ήταν; Ήσασταν εσείς καθόλου σε αυτό;

Λευτέρης Τζουριάδης: Εγώ ήμουν στο *Ζαγόρι*. Εκεί επάνω στου *Ζουρίκα*… εκεί έρχονταν οι Γερμανοί. Είχα… Είχα έναν… πρέπει να τον ξέρεις… Στεφανάκη από το *Γρεβενίτι*… από το *Φλαμπουράρι*. Ήταν παρατηρητής. Και με ειδοποιεί ότι ξεκίνησαν οι Γερμανοί από τα…

Ελένη Τζουριάδου: Οι Γερμανοί έκαψαν τα χωριά.

Λευτέρης Τζουριάδης: Από τη *Χρυσοβίτσα*, κατεβαίνανε *Μπαλντούμα*, ήρθαν στο *Γρεβενίτι*. Από το *Γρεβενίτι* εμείς…, γιατί όταν πήγα εγώ ήμουν χωρίς το λόχο. Όταν πήγα στο χωριό πρώτη δουλειά ήταν να βρω που θα στήσω ενέδρα. Και έστησα την πρώτη, την

---

[866] Ιστορική γέφυρα του ποταμού *Αώου* στο Πωγώνι. Αποτελεί δίοδο στην Αλβανία. Βλ. Νιτσιάκου Β. (επιμ.), *Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού Ανατομή*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, Ήπειρος Α.Ε, Γιάννενα 2008. Βλ. και μαρτυρία Βασιλείου Αρχιμανδρίτη

δεύτερη και την τρίτη. Την πρώτη ενέδρα είχαμε τριακόσιες σφαίρες. Το λέω σε αυτόν που είχε το πολυβόλο, είχα και μία μπερέτα, εγώ, αυτόματη που είχαν οι Ιταλοί. Λέω, «άμα φτάσουν εκατόν πενήντα σφαίρες σταμάτα να οπισθοχωρήσουμε». Τους είχαμε σταματήσει εκεί. Προχωρήσαμε στην δεύτερη στάση. Περιμέναμε, περιμέναμε, δεν φαίνονταν. Αλλά τι έγινε. Απέναντι πέρασαν και από την *Τσίπιανη*. Εκεί ήταν η ΕΠΟΝ και δεν έριξαν τουφεκιά. Ειδοποίησα εγώ μετά το σύνταγμα, λέω «αυτή την ώρα οπισθοχωρώ από την πρώτη ενέδρα, στη δεύτερη και θα πάω στο *Ελατοχώρι*». Εκεί κόντεψαν να με πιάσουν οι Γερμανοί. Γιατί όπως πήγαμε με τα αυτά στα χέρια, τραγουδώντας… Με τα όπλα στα χέρια, τραγουδώντας… Δεν ξέραμε όμως τι γίνεται από την κάτω πλευρά. Φτάνουμε εκεί, αφήσαμε τα όπλα. Ευτυχώς, το πολυβόλο το είχε απ' έξω. Άντε να πάρω ξύλα για να βάλουμε στη σόμπα. Ακούω μια σφαίρα, τους λέω: «γρήγορα έφτασαν οι Γερμανοί». Βγαίνω έξω… Πήγα και κοιμήθηκα το βράδυ εκεί, στην *Τσούκα Ρόσα*[867] επάνω. Κατέβηκα έπειτα στο *Μακρίνο*, εδώ στα *Καμίνια* τα μακρινιώτικα, εκεί συνήλθα. Εμένα, με είχαν για χαμένο. Γιατί έφυγε ένας από αυτούς, που ήταν στο λόχο και έφτασε στο *Σκαμνέλι* και τους λέει «τι γίνεται ο Τζουριάδης;». «Μάλλον ή τον έπιασαν οι Γερμανοί, ή σκοτώθηκε». Μόλις έφυγα, συνήλθα, πήρα τηλέφωνο. Αυτή [δείχνει τη σύζυγό του] πήγαινε και ρωτούσε. Δεν είχαμε τίποτε ακόμα. Ούτε κανένα δεσμό είχαμε. Ο πατέρας της ρωτούσε γιατί έμενα εκεί, στο σπίτι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σκοτώσατε κάποιους Γερμανούς εκεί και μετά χτύπησαν το Γρεβενίτι;

Λευτέρης Τζουριάδης: Αφού πήγα στο αυτό…, αλλά έπειτα ήρθε ο Παπαχριστόδουλος και χτυπήθηκε όταν έφυγαν οι Γερμανοί. Και έπιακε μάχη με τους Γερμανούς. Γιατί σε κάθε μάχη που γίνονταν, γίνονταν και κριτική. Έγινε κριτική το βράδυ, και είπα την ιστορία πώς έχει. Ειδοποίησα το Σύνταγμα, το σύνταγμα δεν έστειλε, ούτε με ειδοποίησε. Από την άλλη μεριά δεν άκουσα… Τι να πω το ιστορικό, πώς έγινε. Η κριτική έλεγε ότι καλώς πολεμήσατε, αλλά δεν ήρθε ενίσχυση. Σταμάτησα το σύνταγμα στους *Νεγάδες*[868], δεν προχώρησε… Αν έρχονταν το σύνταγμα θα ήταν διαφορετικά.

Ελένη Τζουριάδου: Μήπως δεν θα καίγονταν και τα χωριά…

Λευτέρης Τζουριάδης: Όχι. Είχαν καεί γρηγορότερα τα χωριά.

Ελένη Τζουριάδου: Εκείνο που ήταν, ήταν οι Μακεδόνες που ήταν… Αυτοί ήρθαν στο *Σκαμνέλι* και όταν ήρθαν στο *Σκαμνέλι*, μπήκαν μέσα στα σπίτια… μπαίνουν μέσα στο σπίτι μας απάνω, και μόλις είδαν βιβλία εκεί και αυτά… εγώ είχα πάρει, διάβαζα τα πάντα και

---

[867] Βουνό κοντά στην *Βωβούσα*. Σημαίνει «κόκκινη κορυφή».
[868]Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου.

είχα βιβλία και κομμουνιστικά. Και όταν είδαν αυτοί ότι είχα εγώ, είδαν βιβλία κομμουνιστικά είπαν «μπήκαμε σε καλό σπίτι». Αλλά εγώ ήθελα να γνωρίσω και τον κομμουνισμό, όλα τα διάβαζα. Λοιπόν, μου λέει: «ξέρεις εμείς είμαστε αποφασισμένοι να…». Δεν τους είπαμε τίποτε. Πάει ο πατέρας μου στην εκκλησία, ήταν και επίτροπος, δεν έπαιρναν το κλειδί ποτέ. Το κρεμούσαν εκεί και πήγαινε ο κόσμος και… είχαν εμπιστοσύνη. Πάνε και βγάζουν τις εικόνες από το γυναικωνίτη, κάτι μεγάλες εικόνες και τις έβαλαν για σανίδια και κοιμήθηκαν έξω στο χαγιάτι της εκκλησίας ορισμένοι. Ο πατέρας μου έγινε θηρίο. Σηκώθηκαν, έφυγαν, πάνε στη *Ντοβρά*[869]. Αυτοί είναι που έκαψαν τα χωριά. Οι Μακεδόνες. Πάνε στη *Ντοβρά* και ρίχνουν κάμποσα κάτω εκεί… Τους Ασπραγγέλους. Ναι, γιατί έρριξαν αυτοί οι Μακεδόνες. Ήταν σαράντα-πενήντα… ήταν πολλοί. Και σκοτώνεται ένας από αυτούς και τον φέρνουν στο *Τσεπέλοβο*[870] να τον κηδεύσουν. Ο πατέρας μου από περιέργεια μου λέει: «πάμε στο *Τσεπέλοβο* να δούμε τι γίνεται». Είδαμε την κηδεία, στην εκκλησία την έκαναν την κηδεία. Από εκεί φύγαμε και αυτοί γίνανε άφαντοι. Πήγαν ύστερα και έκαψαν και τα υπόλοιπα χωριά. Αυτοί πέρασαν και έφυγαν ύστερα. Σαν είδαν ότι δεν τους ακούει, ότι σκοτώθηκε αυτός, έφυγαν… Και από τότε…

Λευτέρης Τζουριάδης: Από το *Γρεβενίτι* ήταν ο Θοδωρίκας. Ήταν ο Παυλίδης, ήταν ο Κουλούρης ο Σωτήρης και ο άλλος ο ξάδερφός του.

Ελένη Τζουριάδου: Όχι του Γερμανού. Του Μακεδόνα. Αυτός σκοτώθηκε και έφυγαν ύστερα από εκείνο το βράδυ και έφτασαν στο *Τσεπέλοβο* και στα χωριά τα ανατολικά…

Λευτέρης Τζουριάδης:Το Ανατολικό Ζαγόρι ήταν. *Γρεβενίτι*, την *Λεπτοκαρυά* την εξαφάνισαν… Ήταν μεγάλο χωριό. Εκείνο κάηκε το 1912, κάηκε και το 1940.

Μαρία Παπαευσταθίου: Εσείς τους Γερμανούς τούς είδατε καθόλου;

Ελένη Τζουριάδου: Μέσα στα Γιάννενα. Ήταν ο αδερφός μου εδώ, κατέβαιναν. Ένα βράδυ μάλιστα, καθόταν εκεί ο αδερφός μου, πως πάμε στο Στάδιο, στη *Τζαβέλα*, έρχονται, δεν είχαν κλείσει την εξώπορτα, και έρχονται κάτι μεθυσμένοι Γερμανοί μέσα και μπαίνουν στην τραπεζαρία, εκεί που τρώγαμε. Και τους πήρε με το καλό, κάτι να τους προσφέρει… αυτοί χτυπούσαν τα μαχαίρια επάνω στο τραπέζι. Σκνίπα… Χτυπούσαν τα μαχαίρια. Με το καλό, με το καλό… γιατί δεν κλείσατε έξω την πόρτα; Ορίστε… Να μας χώσουν και τα μαχαίρια να μας σκοτώσουν.

---

[869]Χωριό του Δυτικού Ζαγορίου.
[870]Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου.

Λευτέρης Τζουριάδης: Έχω κάνει και με τους Ιταλούς φυλακή. Πρώτα με είχαν στο *Μέκκειο* Οικοτροφείο. Από εκεί με πήγαν στον *Ακραίο*[871] και από εκεί πήγαμε στο Μεσολόγγι. Εκεί έγινε η δίκη. Εγώ γύρισα από τον πόλεμο είχα… η αποθήκη ήταν γεμάτη βενζίνα και πάει ο πατέρας μου και την παρέδωσε, αλλά κράτησε, έθαψε ένα… [δεν ολοκληρώνει].

Ελένη Τζουριάδου: Κράτησε ο αδερφός σου ο μικρός για να παίζει…

Λευτέρης Τζουριάδης: Όχι, κράτησε ένα… εκεί είχαμε … στην αποθήκη μέσα. Ο αδερφός μου ήταν δέκα χρόνια μικρότερος από μένα και όπως το είχε το όπλο το έβαλε στο… ήρθαν οι Γερμανοί, μάθαμε ότι δίνουν βενζίνα. Έρχονται… μου λέει «πάμε να βρούμε… έχεις μηχανή;», «αυτό που μας δίνει η υπηρεσία. Έχω και ένα βαρέλι βενζίνα, το οποίο άφησαν όταν έφυγαν οι Γερμανοί. Ο πατέρας μου έκανε στη Ρουμανία και πήγαινε στην Αυστρία με ξυλεία. Και παρακάλεσε έναν αξιωματικό και του είπε «πάρε αυτό το βαρέλι». Από εκεί ένας με πρόδωσε. Έρχονται έξω αφού πήγαμε, εντάξει, να δούμε τώρα, αφού βρήκαμε… [δεν ολοκληρώνει]. Κάθομαι σαράντα μέρες στο *Μέκκειο* χωρίς κανέναν μέσα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι Ιταλοί που ήταν;

Λευτέρης Τζουριάδης: Ήταν στο φυλάκιο. Στο *Μέκκει*ο, το είχαν επιτάξει το *Μέκκειο*[872]. Στα υπόγεια. Εκεί, εκεί. Το σπίτι ήταν δίπλα και μου έφερναν φαγητό από το σπίτι. Όχι, έρχονταν μέσα. Εκεί μόνο εγώ ήμουν. Έκανα δεκαπέντε μέρες μόνο. Έπειτα έφεραν άλλους κάνα δυο, οπότε μας πήραν και μας πήγαν στον *Ακραίο*. Από εκεί μας πήγαν, ήμασταν καμιά πενηνταριά, εξήντα, μας πήγαν στο Αγρίνιο. Κοιμηθήκαμε ένα βράδυ σε ένα δωμάτιο, όλοι ορθοί καθίσαμε. Μετά μας πήγαν στο Μεσολόγγι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και για ποιο λόγο αυτή η φυλακή στο Αγρίνιο;

Λευτέρης Τζουριάδης: Για να περάσουμε από Στρατοδικείο. Γιατί βρήκαν και το όπλο. Εκείνο το βράδυ, είδα στον ύπνο, κατέβαινα στη λίμνη κάτω. Είχε τέτοια θολούρα… Όπως κατέβηκα, ήταν ένας που εξηγούσε τα ονείρατα. Μου λέει «θα περάσεις Στρατοδικείο, αλλά στο τέλος θα βγεις έξω». «Τσώπα, μωρέ», του λέω. «Εδώ είμαστε, και θα δεις». Έγινε το Στρατοδικείο, με καλέσανε, τους είπα, όπως είπα, αλλά ήρθε και μάρτυρας από τη Finanza και είπε εκείνο που είπα και εγώ… Από τη Finanza, από την Ιταλία, τον είχαν πιάσει για να

---

871 Περιοχή των Ιωαννίνων.

872 Το Μέκκειο Οικοτροφείο το είχαν μετατρέψει οι Ιταλοί σε ιταλικό νοσοκομείο. Πρβλ. και μαρτυρία Θεόδωρου Γεωργιάδη.

καταθέσει και αυτός. Και πραγματικά, είπε ό,τι είπα εγώ. Και τότε με αναστολή… και έτσι βγήκα.

Ελένη Τζουριάδου: Η πεθερά μου ξεκίνησε για να πάει… Ήταν ξημερώματα της Αγίας Παρασκευής. Και βλέπει την Αγία Παρασκευή και της λέει «μη στενοχωριέσαι, ο Λευτέρης θα βγει γιατί είναι αθώος». Γιατί έκλαιγε και οδύρονταν η πεθερά μου. «Εγώ πήγαινα, λέει, μου φαίνονταν θα μου βγει η ψυχή στο δρόμο».

Λευτέρης Τζουριάδης: Εδώ γεννηθήκαμε, η καταγωγή ήταν από *Λεπτοκαριά*.

Ελένη Τζουριάδου: Τα είχαν κάψει τα χωριά το 1912. Και το *Σκαμνέλι* το έκαψαν το 1912. Έκαψαν ογδόντα σπίτια και είκοσι καλύβες διώροφες. Τότε έκαψαν τα χωριά. Με την απελευθέρωση των Ιωαννίνων το 1912… Ο παππούς μου έκανε και οχτώ μήνες φυλακή στα μπουντρούμια του Αλή Πασά. Που είναι η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων, κατεβαίνεις κάτω… Όχι, προς τα κάτω, προς τα πέρα. Μπαίνοντας εκεί φαίνονται, είναι οι πόρτες αυτές, οχτώ μήνες. Μπήκε με τα μαλλιά μαύρα και βγήκε με τα μαλλιά άσπρα. Πέρασε Στρατοδικείο, γιατί ήταν οργανωμένος πράγματι. Ήταν στο Ηπειρωτικό Κομιτάτο. Ήταν οργανωμένος και τι τον γλίτωσε; Όταν ήταν στην Ζωσιμαία Σχολή φοιτητής ο παππούς, ήταν και ένας Τούρκος. Και γνωριστήκανε με τον Τούρκο αυτό και αυτός ήταν Στρατοδίκης και ήταν άλλοι επτά που ήταν κατηγορούμενοι. Ο παππούς δεν έβλεπε, σου λέω είχε χάσει και το φως του μέσα… Οκτώ μήνες μέσα στο σκοτάδι με ογδόντα οκάδες αλυσίδες στα ποδάρια… Μαρτύρια. Και όταν έκανε το Στρατοδικείο, του λέει «πως θέλετε να απολογηθείτε; Με διερμηνέα ή απευθείας;». Ο παππούς είπε «με διερμηνέα για να έχω το χρόνο μου να απαντήσω». Και απολογήθηκαν εκεί. Αθώοι οι κατηγορούμενοι, εκτός του Φραγκούλη, οποίος λέει θα παραμείνει. Αφού άδειασε η αίθουσα, κατέβηκε αυτός από εκεί. «Με γνωρίζεις, λέει, ποιος είμαι;». Αυτός ήταν γιατρός ο παππούς του, και έπειτα όταν βγήκε αυτός και του λέει «πού να σε γνωρίσω. Δεν βλέπεις τα χάλια που είμαι;». «Σε βλέπω, του λέει, αλλά δεν θα πας στην οικογένειά σου. Θα ’ ρθεις στο σπίτι να καθίσεις δέκα μέρες, να συνέλθεις και μετά θα φύγεις». Και τον πήρε στο σπίτι του. Επάνω στη *Ναπολέοντος Ζέρβα,* εκεί είχε σπίτι ο Τούρκος. Και τον περιποιήθηκε τον παππού. Έκατσε εκεί και του έδωσε και εις ανάμνηση και ένα βάζο… όχι βάζο… μαστραπά. Τον οποίο κάπου τον έχω μέσα με σπασμένο το χερούλι. Μαύρες μέρες πέρασαν και αυτοί. Μεγάλος ήταν, είχε αξίωμα. Τον κράτησε να μη φύγει για να συνέλθει, για να τον περιποιηθεί. Εκτός του ότι ήταν συμμαθητές στη Ζωσιμαία μαζί, αλλά τον είχε πάρει και τον είχε φέρει… αυτός πρώτα είχε υπηρετήσει κάπου στη Θεσσαλία και εκεί τον είχε πάρει γιατρό τον παππού. Ήταν γιατρός ο παππούς. Γενικός γιατρός. Ο παππούς μου είχε τον Γοργίδα. Ο Γοργίδας ήταν ιατροφιλόσοφος. Τον πήρε στο εξωτερικό. Βουδαπέστη. Ήταν θείος του, αδερφός της μάνας του ο Γοργίδας. Εκατό

χρονών πέθανε, το 1926. Οπότε γεννήθηκε το 1826, μέσα στην Επανάσταση του 1821 γεννήθηκε ο παππούς. Όλα τα έζησε.

Εγώ το μόνο που θυμάμαι από τον παππού, ήταν την μέρα που αυτός έπαθε… έκανε το πρωί έκανε ντους όταν σηκώνονταν και όταν δεν είχε πάρει τις παντόφλες του να τις φορέσει και πάτησε και κρύωσαν τα πόδια του και έπαθε επίσχεση των ούρων και θυμάμαι έρχεται στο σπίτι, του λέει ο πατέρας μου ξυρίζονταν, γιατί ο πατέρας μου πήγαινε πριν από τους παπάδες στην εκκλησία… ήταν μαθητής του Αγίου Νεκτάριου. Και έρχεται εκεί, του λέει «θέλω σήμερα να ψάλεις το δοξαστικό του πλαγίου πρώτου, γιατί θέλω να σε ακούσω για τελευταία φορά». «Γιατί τι έπαθες;», του λέει, «έπαθα επίσχεση των ούρων». «Πήρες εκείνο, πήρε το άλλο;», του λέει ο πατέρας μου. «Όλα τα πήρα, αλλά επίσχεση των ούρων στους γέροντες είναι θάνατος», του λέει. Το είπε το δοξαστικό. Και πήγε στην εκκλησία και κοίταζε, καθόταν δίπλα στους ψαλτάδες ο παππούς, είχε το πρώτο σκαλοπάτι, και έβλεπε και του παππού του έφευγαν τα δάκρυα. Οπότε πήγε και τον αγκάλιασε ο πατέρας μου...

7.43 Τσάγκας Γεώργιος-Τσάγκα Σοφία

Γεώργιος Τσάγκας

Χρονολογία γεννήσεως: 1925
Χρόνος καταγραφής: 5/9/2013
Τόπος καταγραφής: Δροσοπηγή Κόνιτσας
Τόπος καταγωγής: Πλαγιά Κονίτσης Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Κτηνοτρόφος

Σοφία Τσάγκα

Χρονολογία γεννήσεως: 1925
Χρόνος καταγραφής: 5/9/2013
Τόπος καταγραφής: Δροσοπηγή Κόνιτσας
Τόπος καταγωγής: Δροσοπηγή Κονίτσης Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Οικιακά

Γιώργος Τσάγκας: Όταν ξεκίνησε ο πόλεμος ήμουν δεκαπέντε χρονών. Η μέρα ήταν βροχερή. Με είχε αφήσει ο πατέρας μου στα πρόβατα, μόνο μου εκεί πέρα, στις *Γκούβες* και αυτοί μου είπαν να τα κάνω τα πρόβατα και να περάσουν και αυτοί με τα πράγματα. Σκαπέτησαν από πίσω στο *Επταχώρι*. Σκαπέτησαν στο *Επταχώρι*, δεν τους κατάλαβα εγώ πούθε πέρασαν. Και πέρασαν και ύστερα… Όχι, οι Ιταλοί δεν ήρθαν. Ο στρατός ήταν στη ράχη. Εγώ έμεινα εκεί μέσα με τα πρόβατα και ήταν και άλλος ένας γέρος, είχε κάνα δυο κοπάδια και αυτός… και τα σμίγαμε όλα μαζί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και όλος ο κόσμος είχε πάει *Επταχώρι*;

Γιώργος Τσάγκας: Πάνω, από την *Πλαγιά*, είχαν φύγει. Από εδώ, την *Δροσοπηγή*, δεν ξέρω… Και εκεί, ύστερα, ήρθαν οι Ιταλοί, πέρασαν από εδώ, μπήκαν επάνω και ο στρατός ήταν στον *Αη Λια* πέρα στης *Φούρκας*, του *Επταχωρίου*. Εμείς ήμασταν ανάμεσα στη νεκρά ζώνη. Από εδώ ήταν οι Ιταλοί, από εκεί ήταν ο στρατός. Ήμασταν στην πιο χειρότερη θέση. Όταν βγήκαν οι Ιταλοί στον *Αη Λια*, οπισθοχώρησε το στρατό, το δικός μας. Φεύγουν κάτω και περνάνε οι στρατιώτες από εκεί από εμάς με τα πρόβατα και μόλις τους βλέπω εγώ πετάζω την κάπα, που την είχα στον ώμο, και μου την παίρνουν οι στρατιώτες. Οι δικοί μας στρατιώτες. Είχαν πετάξει τις χλαίνες… όλα. Μου παίρνουν την κάπα. Παραπάνω βρίσκουν τον άλλον το γέρο, «μωρέ είναι του παιδιού η κάπα», λένε, και την αφήνουν την κάπα. Θα έμνεσκα και χωρίς κάπα δεν θα είχα με τι να κοιμηθώ. «Μωρέ τους κερατάδες», λέει ένας στρατιώτης, «τους θερίζεις, τους κερατάδες, τους Ιταλούς και δεν πέφτουν», θυμάμαι ότι

έλεγε αυτός. Τώρα κατεβαίνουμε χαμηλά μέσα στο λάκκο, στο ποτάμι και ανάψαμε φωτιά και κοιμόμασταν εκεί. Πιάνουν μια γίδα αυτοί οι πιο τρανοί και την πιάνουν και τη σφάζουν.

Θεόδωρος Τσάγκας: Οι στρατιώτες;

Γιώργος Τσάγκας: Όχι, αυτός ο παππούλης που ήμασταν μαζί στα πρόβατα. Αυτός ήταν πατέρας του Χρήστου του Τζιάλλα εδώ. Τα γίδια αυτού τα είχαμε εμείς. Αυτός, ήταν στρατιώτης ο πατέρας του. Την έσφαξαν αυτοί, την έψησαν εκεί πέρα και κατέβηκε και ένας γαμπρός, κατέβηκε εκεί το βράδυ από στρατιώτης κάτω, έφαγαν και έφυγαν πήγαν πάλι στο στρατό. Την άλλη μέρα ύστερα το πρωί, λοιπόν, ήταν καλή μέρα. Γύρισε ο στρατός ο δικός μας από εκεί, κατέβηκαν κάτω με τα κράνη. Εμείς ερχόμασταν κατά εδώ και περνούσαν οι στρατιώτες, έρχονταν με τα κράνη στο κεφάλι. Έρχονταν τα αεροπλάνα τα ιταλικά και τους φώναζε ο λοχαγός… ο Δαβάκης ήταν… ξέρω εγώ ποιος ήταν… λέει «βγάλτε τα κράνη και πέστε κάτω», να μην τους δουν τα αεροπλάνα, να μην φαίνονται, να μην δίνουν στόχο. Πέρασαν τα αεροπλάνα αριστερότερα και πάνε έφτασαν στη γέφυρα στις *Καρυές* για να το….

Είχε γέφυρα εκεί, ξύλινη γέφυρα… για να κόψουν την επικοινωνία. Δεν πέτυχαν και έπεσε από εδώ έως την *Παναγιά*, από εμάς, από τα πρόβατα. Τα πρόβατα φοβήθηκαν, αλλά παρέκει εκεί… δεν μας τα πείραξε, δεν σκότωσε κανένα. Λοιπόν και να ο στρατός, προχωράει κατά δω, άλλοι ρίχτηκαν πέρα από της Μόρφως την καλύβα και πήγαν σιαπάνω να βγουν στον *Αη Λια* με τα ζώα. Καμιά φορά περνάει και το ιππικό με τα άλογα. Περνάει το ιππικό και ήταν εκεί μία φοράδα με ένα μουλάρι… αυτούς τους έβλεπαν εκεί, καλή η φοράδα και την πήραν. Το ιππικό. Την επίταξαν και αυτή. Βγήκαν εδώ πάνω ύστερα και βάζουν… Έγινε η μάχη του Δαβάκη και τους πήραν τον κατήφορο τους Ιταλούς ύστερα πάνω. Πάνε, έφυγαν κάτω… Ήρθε το ιππικό σιακάτω… το ποτάμι και τους έβαλε κάτω, τους πελέκησαν…

Σοφία Τσάγκα: Στο *Τεπελένι* τους πάνε τότε…

Γιώργος Τσάγκας: Τους έβαλαν μπροστά ύστερα, έφυγαν, πάνε αυτοί στην *Κόνιτσα* όσα μαγαζιά ήταν, τα είχαν κάψει όλα οι Ιταλοί. Τα είχαν σηκώσει όλα. Στη *Σαμαρίνα*, ως τη *Σαμαρίνα* είχαν βγει στο *Σμόλικα*. Ως τον *Σμόλικα* επάνω… Πέρασαν δίπλα δίπλα. Από πάνω εκεί τον *Αη Λια* και δίπλα από τη *Φούρκα* και βγήκαν…

Σοφία Τσάγκα: Πέρασαν από εδώ από μέσα, από το χωριό…

Γιώργος Τσάγκας: Και από εδώ βγήκαν σιαπάνω… Ήταν κάνα δυο Φουρκιώτες, Βλάχοι, ήταν οδηγοί αυτοί. Αυτούς τους είχαν οδηγούς. Αυτοί ύστερα, όσους τους έπιασαν οι αντάρτες τους καθάρισαν, αλλά έφυγαν και κάνα δυο με τους Ιταλούς και πάνε στην Αλβανία. Και ύστερα γύρισαν και οικογένειες από εκεί και φέρουν και δύο προβατίνες… Πάνε και οι προβατίνες, τη μία την έφαγε ο λύκος, η άλλη ψόφησε…

Σοφία Τσάγκα: Τι τα θες και τα λες αυτά;

Γιώργος Τσάγκας: Τι να μην τα πω…

Σοφία Τσάγκα: Δεν είναι καλά αυτά. Λέμε για τους Ιταλούς…

Γιώργος Τσάγκας: Οι Ιταλοί πάνε ύστερα, πήραν το δρόμο και… Ξεπατώθηκαν…

Θεόδωρος Τσάγκας: Πέρασαν μέσα από το χωριό οι Ιταλοί;

Σοφία Τσάγκα: Από εδώ πέρασαν από μέσα.

Θεόδωρος Τσάγκας: Όταν ήταν δηλαδή στον πόλεμο. Και εσείς δεν κάνατε τίποτα; Τους αφήσατε και πέρασαν;

Σοφία Τσάγκα: Αμ τι… Αφού πέρασαν μέσα από τα σπίτια.

Θεόδωρος Τσάγκας Στρατό δεν είχε εδώ πέρα;

Σοφία Τσάγκα: Δεν ήταν στρατός. Ο στρατός ήταν στον *Αη Λια* σιαπάνω…

Γιώργος Τσάγκας: Έφυγαν, οπισθοχώρησαν. Δεν ήταν στρατός. Ο στρατός ήταν στον *Αη Λια*. Εδώ οπισθοχώρησαν. Τους άφησαν μπήκαν μέσα. Πέρα εκεί στη *Ράχη* ο πάππους μου ο Γιάννης είχε δυο ζυγούρια και τα είχε βγάλει εκεί παρέκεια και βοσκούσαν και τα πήραν τα έφαγαν. Τα έφαγαν και πάνε στο σπίτι και είχε τσίπουρο, ούζο και του έβαλαν, ήπιε αυτός λίγο και ήπιαν και αυτοί ύστερα. Σου λέει, μην είναι δηλητήριο… Και εκεί στη ράχη που βγήκαν, αγνάντεψαν πέρα, φαίνεται φοβήθηκαν να προχωρήσουν κάτω εκεί και εκεί άφησαν μία τριχιά φόρτωμα. Το είχαν για να περάσουν κανένα ποτάμι να δεθούν. Και το άφησαν το φόρτωμα εκεί και πάει να βρει τα ζυγούρια ο παππούς μου. Πού να βρει; Τον βρήκε η τριχιά. Την είχαμε την τριχιά από τους Ιταλούς. Πάνε τα ζυγούρια τα πήραν αυτοί. Και ύστερα τους πετσόκοψαν. Περνούσαν στρατός, έρχονταν, πράγματα…

Σοφία Τσάγκα: Οι Γερμανοί πάλι πότε πέρασαν…

Γιώργος Τσάγκας: Τότε που έστελναν πολλά πράγματα του στρατού και τα άφηναν εκεί. Τα τραβούσαν σε τίποτε άκρες και πήγε μια φορά ο πατέρας μου με άλλον έναν από εκεί και πάνε σε ένα δάσος μέσα και τα φούσκισαν με το τσεκούρι και έβγαλαν το τομάρι για τσαρούχια. Τομάρι για τσαρούχια. Το έβαλαν λοιπόν και πήραν μισό ο ένας, μισό ο άλλος.

Σοφία Τσάγκα: Έβαλαν και από μουλάρι….

Γιώργιος Τσάγκας: Πού να τα έβρισκες; Δεν είχαμε, δεν είχαμε. Ύστερα στην Αλβανία έκαναν πολιτική επιστράτευση. Δεκαπέντε χρονών ήμουν και εγώ, είχα πάει δεκάξι και με πήραν με πάνε κάτω στο *Μπουραζάνι*, μέσα στην Αλβανία, στη *Μέρτζιανη*, να σκάφτουμε με τον γκασμά και με το φτυάρι. Ο παπά-Ηλίας έσκαβε με τον κασμά και εγώ έριχνα με το φτυάρι, και όταν περνούσαν τα αεροπλάνα τα ιταλικά, έρχονταν να βομβαρδίσουν, λοιπόν, αρχίσαμε και χωνόμασταν μέσα στα πουρνάρια. Εκεί έκατσα, ήμουν κάνα μήνα, μας έδιναν

τσάι, κουραμάνα ο στρατός και ύστερα μας έδιωξαν. Αβγατούσαμε λίγο το δρόμο με τα φτυάρια για να περνούν τα αμάξια, τρακτέρια…

Θεόδωρος Τσάγκας: Μετά πότε μοίραζαν λίρες οι Άγγλοι με τα αεροπλάνα;

Γιώργος Τσάγκας: Οι Άγγλοι ύστερα το… με το ΕΛΑΣ, το ’43, ’44… ’42-’43… Ύστερα ήταν οργανωμένοι. Άλλο ο Ζέρβας και άλλο το ΕΛΑΣ. Και μοίραζαν λίρες. Τις λίρες τις έδιναν και στους από εδώ και στους από εκεί. Και από εδώ και από εκεί. Και ύστερα σκοτωθείτε…

Θεόδωρος Τσάγκας: Οι Γερμανοί πότε πέρασαν;

Γιαγιά Σοφία: Το 1943 πέρασαν οι Γερμανοί.

Θεόδωρος Τσάγκας: Ο πόλεμος πόσο κράτησε; Από το ’40 τον Οκτώβριο πάμε στο ’41 τον Μάρτη…

Σοφία Τσάγκα: Δέκα χρόνια, έως το 1950.

Γιώργος Τσάγκας: Μέχρι το Μάρτη του ’41…και οπισθοχώρησαν. Ήρθαν οι Γερμανοί ύστερα. Τον Απρίλη μπήκαν οι Γερμανοί από πάνω από το..

Σοφία Τσάγκα: Και ύστερα ήταν το αντάρτικο ανά μεταξύ τους και…

Θεόδωρος Τσάγκας: Και από εδώ οι Γερμανοί πάλι πέρασαν;

Σοφία Τσάγκα: Πέρασαν… Ήμασταν πέρα εκεί στη Χαρίτω εγώ. Έβγαιναν τα καψάλια σιαπάνω στη *Λιάσκα*…

Γιώργος Τσάγκας: Τα μεταγωγικά μπήκαν κάτω στις *Καρυές* και εκεί σταμάτησαν το βράδυ, μέσα στα καλαμπόκια και είχαν πάει στον πατέρα μου, είχε το γάλα εκεί. Τον έβαλαν ήπιε ο πατέρας μου γάλα να μην τους φαρμακώσει, και ήπιαν και αυτοί ύστερα. Εγώ ήμουν κρυμμένος σε ένα νεραγώι μέσα και είχα τραβήξει ένα πεύκο έτσι… Και πέρασαν από εδώ ως την πόρτα και δεν με κατάλαβαν. Ήμουν μέσα στο νερό και τον πεύκο επάνω εκεί. Τον Βασίλη, τον μπάρμπα σου, είχε ανεβεί σε έναν πεύκο και τον βρήκαν στον πεύκο και τον κατέβασαν και τον έδιωξαν. Έφυγε. Ήταν μικρότερος αυτός. Και μόλις έκαμαν σιαπάνω για το *Μπουγάζι*, τους χτύπησαν οι αντάρτες επάνω από το *Επταχώρι*. Έριξαν έναν όλμο. Έριξαν έναν όλμο, προχώρησαν αυτοί και πηγαίνουν ύστερα όλο το χωριό… Το *Επταχώρι*, όλο το χωριό το έκαψαν. Εμείς πήγαμε επάνω με τα πρόβατα και βγήκαμε επάνω στην …ντιπ… και βλέπαμε τα σπίτια όλα τα έκαιγαν οι Γερμανοί. Γίνονταν της κακομοίρας. Οι αντάρτες πάνε αυτοί έφυγαν… πάνε στην Αλβανία… Σκόρπισαν, δεν μπορούσαν να αντισταθούν. Αφού είχε γεμίσει Γερμανούς όλα τα βουνά. Αεροπλάνα, στρατός…

Σοφία Τσάγκα: Δεν έκατσαν πολύ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Να πει και η γιαγιά Σοφία πως τους θυμάται.

Σοφία Τσάγκα: Τι να πω;

Θεόδωρος Τσάγκας: Πόσων χρόνων ήσουν γιαγιά τότε εσύ;

Γιώργος Τσάγκας: Αυτή ήταν 14 χρόνων. Ένα χρόνο μικρότερη.

Θεόδωρος Τσάγκας: Και τι θυμάσαι;

Σοφία Τσάγκα: Για… τι να θυμηθώ εγώ; Πέρασαν από εδώ… αυτό θυμάμαι, τι να θυμάμαι; Σάμα πήγα στο αντάρτικο μετά…

Γιώργος Τσάγκας: Ο στρατός εκεί στο *Κούτσουρο* επάνω είχε φύγει… λοιπόν, τέτοιες φανέλες, βρίσκαμε τίποτε καραβάνες, τις είχαν πετάξει εκεί. Μαζεύαμε, πλιάτσικα. Εδώ σιακάτω οι Ιταλοί είχαν φύγει και στα λακκώματα κουβέρτες, τέτοια… μαζεύαμε για τα κυπριά, για τα… Εμ, τι να μάζευες;

Θεόδωρος Τσάγκας: Από εδώ δεν έφυγαν στρατιώτες να πάνε τότε;

Γιώργος Τσάγκας: Από του Ζέρβα δυο σκοτώθηκαν.

Σοφία Τσάγκα: Γιατί με το αντάρτικο… αυτοί έκαναν τέτοια…

Γιώργος Τσάγκας: Και το ΕΛΑΣ ήταν… τους χτυπούσαν τους Γερμανούς, αλλά σκοτώθηκαν.

Σοφία Τσάγκα: Δεν είδες τώρα μέσα αυτού… που έδειχνε η τηλεόραση.. Είδες τους Γερμανούς πώς τους έκαμαν οι Έλληνες; Γι' αυτό λένε «εμείς πολεμήσαμε».

Γιώργος Τσάγκας: Όσα έκαναν οι Γερμανοί… Αφού έλεγαν έναν Γερμανό να μας σκοτώσουν, δέκα θα σκοτώσουμε. Λίγους σκότωσαν εκεί στα *Καλάβρυτα*; Στην *Κρήτη* που έπιασαν τον στρατηγό... Αλλά ήταν και οι Εγγλέζοι. Αυτοί ήταν κατάσκοποι εδώ με τους αντάρτες και αυτοί έδιναν σήμα και έρχονταν τα αεροπλάνα… Στο *Ζαγόρι* σιαπάνω πήγαιναν τα αεροπλάνα. Πέτυχα μια φορά στα Γιάννενα είχαμε πάει για άλας και γυρίσαμε στο *Καλπάκι* και ήρθαν τρία εγγλέζικα αεροπλάνα…

Σοφία Τσάγκα: Ζωή που κάναμε εμείς…

Γιώργος Τσάγκας: Θυμάμαι πέρασαν οι Γερμανοί από το χωριό μας. Περνούσαν από την τοποθεσία *Καρυές*, φορτωμένοι. Με τους Γερμανούς λέγαμε ότι περάσανε από το *Βαθύλακο* και αυτοί κ.λ.π… Πέρασαν, αλλά ήμασταν φευγάτοι… Πέρασαν, στο *Επταχώρι* τους χτύπησαν… Ένα όλμο έριξαν και πάνε το βράδυ ύστερα, εγώ κατέβηκα με τα πρόβατα, πέρασαν πάνω στον πατέρα μου, λοιπόν, και είχε τα κλαδιά εκεί πέρα. Ο πατέρας μου είχε κοπάδι με πρόβατα. Πήγαν στη στρούγκα που ήταν ο πατέρας μου με το κοπάδι τα πρόβατα. Είχαν αρμέξει και είχαν το γάλα στα καρδάρια. Τον έβαλαν και ήπιε ο ίδιος πρώτα λίγο γάλα -το πήρε με το π(ι)νάκι- και μετά πήραν και ήπιαν αυτοί. Στις *Καρυές* είχαν τα μεταγωγικά. Μετά κατέβησαν και εγώ ήμουν με το Γρηγόριο Τσουμάνη σε ένα ρέμα με νερό και τραβήξαμε ένα κλωνάρι πεύκο και κρυφτήκαμε. Αυτοί πέρασαν σχεδόν δίπλα μας, αλλά δεν μας κατάλαβαν. Ο αδελφός μου, ο Βασίλης, είχε ανέβει σε ένα πεύκο. Τον είδαν, τον

κατέβασαν και τον έδιωξαν. Μετά πήραν την ποταμιά. Μόλις πήγαν στην άκρη στο *Επταχώρι* έριξαν έναν όλμο οι αντάρτες και σκοτώθηκε ένας Γερμανός. Μετά, φτάνοντας στο χωριό το έκαψαν.

Ήμουν πάνω στο βουνό στην κορυφή του *Μπουχέτσι*, ξημέρωσα τη νύχτα με τα πρόβατα και έβλεπα όλη τη νύχτα να καίγεται το *Επταχώρι*, έλαμπε το *Επταχώρι*. Το *Επταχώρι* το ισοπέδωσαν, το έκαναν σιάδι.

Με τους Ιταλούς πήγαμε στα Γιάννενα. Με τους Ιταλούς… Και εκεί στην *Ασφάκα* που είναι οι *Καρυές* τώρα, κοιμηθήκαμε μία βραδιά. Πήγαμε στα Γιάννενα με σιτάρι να δώσουμε σιτάρι και να πάρουμε αλάτι. Και εκεί στην *Ασφάκα* από κάτω κοιμόμασταν τη νύχτα. Εκεί γύρα ήταν μαντριά, Βλάχοι, Κουτσόβλαχοι από αυτούς και ήρθαν και μας μαζεύουν, τριάντα άτομα, μας έμασαν τραπέζι όπως είναι τώρα όλους, γύρα-γύρα στο τραπέζι και αυτοί είχαν όπλα ιταλικά. Εκεί ξεψύχισμα. Το σιτάρι όλο, τα τροβάδια το ψωμί, όλα, λοιπόν, τα έμασαν, τα φόρτωσαν σε δύο μουλάρια και πήραν και… Και φύλαγαν, μας φύλαγαν και του λέω εγώ, παιδί ήμουν, δεκαπέντε χρονών και του λέω «άφησέ μου λίγο κριθάρι, έχω το μουλάρι και θέλω να το σώσω στο σπίτι». Φαπ… μία σφαλιάρα και από εδώ και από εκεί, είχα και έναν καθρέφτη, παιδί εγώ, και μία τσατσάρα, μου τα πήραν και αυτά. Και το πρωί ευτυχώς είχαν αφήκει τα πράγματα αυτά που πήραν τα έβγαλαν εκεί παρέκεια και πήγαμε και τα πήραμε και εκείνα και γυρίσαμε, ήρθαμε στο *Καλπάκι* ήταν οι Ιταλοί, οι καραμπινιέρηδες. Πήγαμε στους καραμπινιέρηδες τους λέγαμε «μπαγκαμπόντο γκρέκο». Γυρίσαμε σιαπάνω και φύγαμε ύστερα, ήρθαμε εδώ. Εδώ σιαπάνω στο *Επταχώρι* ήταν αντάρτες. Αράζαμε σιακάτω από τον *Αμάραντο, Γρεβενά*, όλοι με λίρες, αλλά δεν κοτούσε κανένας. Ξέρεις πόσοι περνούσαν από εκεί επάνω από εμάς για το *Επταχώρι* με λίρες φορτωμένοι; Δεν σε πείραζε κανένας. Αλλά τους καθάριζαν οι αντάρτες άμα καταλάβαιναν… δεν άφηναν… Άμα είχαν ένα λόχο πενήντα άνδρες, είχαν δυο ανθρώπους που μαγείρευαν. Άλλος έκανε κουμάντο για ψωμί, άλλος…

Μαρία Παπαευσταθίου: Έπλενε τα πιάτα…

Γιώργος Τσάγκας: Ποια πιάτα; Ένα τέτοιο τενεκέ… Και αν έβρισκε και κανένα κουτάλι… Κονσερβοκούτια τρώγαμε και πίναμε. Βγάζαμε από μέσα από τον *Μαυρόκαμπο* πατάτες, και τις βράζαμε στα τενεκέδια και τρώγαμε. Δεν είναι ένας κάμπος από κάτω από την *Τσούκα Ρόσα* εκεί που πάει για το *Μέτσοβο*; Θηρίος κάμπος, μαύρος εκεί; Όλο πατάτα. Πηγαίναμε και βγάζαμε τέτοιες πατάτες. Στη *Χρυσοβίτσα* από πάνω εκεί. Γιατί λένε τώρα πατάτες από τη *Χρυσοβίτσα*; Από εκεί. Στη *Χρυσοβίτσα* ήταν αυτός ο κάμπος επάνω… Όλος ο κάμπος μέσα. Αρκούδες, λύκοι ούρλιαζαν… Σιακάτω εκεί που φυλάγαμε σκοπιά… Έβαζε και το πυροβολικό από το *Μέτσοβο*, που καμιά φορά μας έδιναν τίποτε καραμέλες….

Θεόδωρος Τσάγκας: Εδώ πάνω που πηγαίναμε εμείς από τη *Ράχη* προς τα πάνω βρίσκαμε σφαίρες, κόκκαλα από ανθρώπους και αυτά. Έγιναν μάχες και εδώ;

Γιώργος Τσάγκας: Εδώ δεν έγιναν; Εδώ σκοτώθηκαν…

Σοφία Τσάγκα: Εδώ επάνω στη *Γκουντρουβίλ*; Τι λες…

Θεόδωρος Τσάγκας: Ήταν στρατός από εδώ;

Σοφία Τσάγκα: Ήταν στρατός αυτού, ως επάνω ως *τα Τρία τα Πηγάδια* επάνω, ήταν στρατός, όλη η ράχη αυτή. Αλλά έρχονταν οι αντάρτες, τους βάραιναν αυτού…

7.44 Τσαμπούρα-Στέα Σοφία

Χρονολογία γεννήσεως: 1925
Χρόνος καταγραφής: 20/12/2011
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Μονοδένδρι Ζαγορίου
Ιδιότητα: Οικιακά-Σύζυγος Αξιωματικού

Κατάγομαι από το *Μονοδένδρι* Ζαγορίου. Το 1940 φοιτούσα στο Γυμνάσιο Θηλέων, που βρισκόταν στο σημερινό ΙΚΑ, στην οδό *Παύλου Μελά*. Τη Δευτέρα το πρωί πήγαμε κανονικά σχολείο. Ο Γυμνασιάρχης Παπανικολάου[873], βγήκε πάνω στη σκάλα και μας ανακοίνωσε ότι έχουμε πόλεμο και δεν θα έχουμε πλέον σχολείο. Στενοχωρεθήκαμε… εμείς δεν ξέραμε τι θα πει πόλεμος. Τα παιδιά που είχανε αξιωματικούς πατεράδες, ή γονείς ή συγγενείς στρατιωτικούς που ήταν επιστρατευμένοι, καταλαβαίνετε, στενοχωρήθηκαν πολύ. Φύγαμε, πήγαμε στα σπίτια μας και περιμέναμε να δούμε τι θα γίνει. Γιατί ερχόταν αεροπλάνα, χαμός. Χαλασμός! Τρέξαμε τότε όλοι προς τα *Μποστάνια*, τώρα αυτό είναι πολυκατοικίες. Ήρθαν αεροπλάνα την πρώτη μέρα, μάλλον αναγνωριστικά θα ήταν, αλλά κάτι αντιαεροπορικά άρχισαν να χτυπάν και τραυματίστηκε ο κόσμος από τα αντιαεροπορικά που έπεφταν κάτω γιατί αυτά έχουν κάτι βολίδες που έπεφταν στο έδαφος. Τι αντιαεροπορικά; κάτι ψεύτικα πράγματα ήταν... Τραυματίστηκαν πολλοί και καταλάβαμε ότι δεν πρέπει να βγαίνουμε έξω από τα σπίτια μας. Βγήκε και ανακοίνωση ότι ο κόσμος να είναι μέσα και να κάνουν ορύγματα στις αυλές τους, έκαναν όρυγμα, κανένα μέτρο και το σκέπαζαν με τενεκέ, με τσίγκο απάνω, όσοι μπορούσαν. Εμείς στη γειτονιά μας είχαμε κοντά ένα σπίτι, του Συγκούνη του καθηγητή, του καθηγητή Μαθηματικών από το *Μέτσοβο*, στην οδό *Παύλου Μελά*, απέναντι από παλιό Γυμνάσιο Θηλέων. Κάτω από το σπίτι ήταν μια αποθήκη η οποία ήταν θολογυριστή, με θόλο, υπάρχει ακόμα. Εκεί μαζευόμασταν όλη η γειτονιά νομίζοντας ότι ο θόλος είναι κάτι σπουδαίο... Δεν μπορούσαμε να αναπνεύσουμε από τον κόσμο τον πολύ. Μη συζητάς… Φωτιά στο σπίτι δεν ανάβαμε, να μαγειρέψουμε γιατί φοβόμασταν τις βόμβες. Και άρχισε από το πρωί ο συναγερμός, να σταματάει δέκα λεπτά… τα αεροπλάνα έρχονταν κάθε λεπτό γιατί ήταν κοντά η Αλβανία, δεν ήταν μακρυά. Χαλούσε ο κόσμος. Εν τω μεταξύ, α…, ο στρατός ήταν στα σύνορα. Είχε αρχίσει ο πόλεμος.

Την προηγούμενη μέρα είχαμε εξαντληθεί. Δεν προλαβαίναμε να φάμε, ούτε να μαγειρέψουμε. Τα παράθυρα, μας είπαν, συσκότιση. Παίρναν ψωμί, τυρί, τρώγαμε εκεί μέσα,

---

[873] Βλ. Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολή Ιωαννίνων, *Γεώργιος Καλούδης. Χρήστος Σούλης. Γεώργιος Παπανικολάου. Τρεις διακεκριμένοι Γυμνασιάρχες της Ζωσιμαίας Σχολής*, Τιμητική εκδήλωση του Συνδέσμου, Γιάννινα 13 Δεκεμβρίου 1999. Πρβλ. και μαρτυρία Ηλέκτρας Δούμα.

μη συζητάς. Γεμίσαμαν ψείρες. Τότε ο ένας, ήταν εκεί μέσα όλων των ειδών και των φυλών κόσμος. Γεμίσαμαν ψείρες. Πολλή στενοχώρια!

Το πρώτο Σάββατο, ο πόλεμος κηρύχθηκε Δευτέρα, το πρώτο Σάββατο έγινε αερομαχία απάνω από τα Γιάννενα. Έριξαν βόμβες, μία μπροστά στο Λύτη, στον παλιό Λύτη, εδώ *Ανεξαρτησίας*, που ήταν και το μαγαζί το δικό μας. Είχαμε εμπορικό μας δίπλα από το Λύτη και δίπλα είναι ο Βελογιάννης που κάνει τα λουκούμια. Έπεσε μια βόμβα αυτού και μια δεν ξέρω πού αλλού. Μεγάλη βόμβα. Στον δρόμο έγινε… Απέναντι ήταν το καφενείο του «Βενιζέλου». «Βενιζέλος», λεγόταν, καλό καφενείο, μεγάλο, δεν τα ξέρετε αυτά. Στην *Ανεξαρτησίας* ήταν καφενεία και μαγαζιά. Ήταν η κυριότερη αγορά στα Γιάννενα. Ο πατέρας μου είχε εμπορικό κατάστημα με εγχώρια υφάσματα. Βγήκε στην πόρτα για να δει τα αεροπλάνα. Εκείνη τη στιγμή τον φώναξε ο… Βενιζέλος του λέει «δεν έρχεσαι να μπούμε στο όρυγμα», δεν είχε κανένα πελάτη εκείνη τη στιγμή, να πάει για μπούνε μαζί στο όρυγμα, «γιατί ακούω μεγάλη φασαρία». Ώσπου να μπει μέσα στο όρυγμα, έπεσε η βόμβα. Όταν βγήκαν έξω, φαινόταν το *Άλσος* απέναντι. Είδαν όλα τα μαγαζιά ισοπεδωμένα. Το δικό μας, του Βελογιάννη του Λύτη. Από το μαγαζί δε βρήκαμε τίποτε, δεν έμεινε ούτε ένα κομμάτι ύφασμα. Έβλεπες μέχρι το *Άλσος*. Για ένα λεπτό, δηλαδή, σώθηκε ο πατέρας μου. Ήρθε στο καταφύγιο και μας είπε τι έγινε. Τι είχε συμβεί; Υπήρχε ένα αεροπλάνο στο αεροδρόμιο, το οποίο, όταν ήρθαν τα αεροπλάνα σηκώθηκε να τα αναχαιτίσει, απογειώθηκε για να αναχαιτίσει τα ιταλικά. Το ένα ιταλικό έφυγε, αλλά το βομβαρδιστικό τους, έμεινε. Έγινε αερομαχία και, όπως μάθαμε, σκοτώθηκε ο Έλληνας πιλότος[874], ένα παλικάρι, μοναχογιός ήταν κιόλας, είναι ο τάφος του εδώ και το ιταλικό, αφού άδειασε τις βόμβες του, μου φαίνεται πως έπεσε στη λίμνη και το περισυνέλεξαν, όπως μάθαμε αργότερα. Σώθηκε ο Ιταλός. Ο Έλληνας σκοτώθηκε, έγινε και μεγάλη κηδεία, αλλά από το φόβο μας τότε δεν βγαίναμε ούτε να δούμε. Δεν μπορείς να φανταστείς τι θα πει βομβαρδισμός! Γιατί εκεί που ήσουν στα καλά δεν ήξερες από πού θα σου ’ρθει. Δεν προλάβαινες, ώσπου να πάρεις ένα ποτήρι γάλα, συνέχεια συναγερμός, κάθε πέντε λεπτά. Και αυτοί δεν έριχναν τις βόμβες όλες σε μέρη που υπήρχαν στρατιωτικά σπίτια και αυτά. Τα έριχναν όπου να ’ναι. Τ’ άδειαζαν και έφευγαν όπου να ’ναι, για εκφοβισμό του κόσμου.

Μετά είχαν προχωρήσει οι Ιταλοί, αλλά άρχισαν και τους αναχαίτισαν. Προχωράγανε πολύ καλά. Άρχισαν να γίνονται οι νίκες των Ελλήνων και πανηγυρίζαμε. Εμείς οικογενειακώς εγκατασταθήκαμε αρχικά, στην *Πεδινή*. Εκεί σ’ ένα σπίτι. Είχε ένα δασύλλιο

---

[874] Πρβλ. Μαρτυρία Θεόδωρου Γεωργιάδη.

με βελανιδιές, που ήρθαν και εκεί τα αεροπλάνα και άρχισαν και βομβάρδιζαν. Κοντά στα Χριστούγεννα ανεβήκαμε στο *Μονοδένδρι*[875], χωριό καταγωγής του πατέρα μου. Εκεί βρήκαμε την ησυχία μας. Περνούσαν τα αεροπλάνα, αλλά δεν βομβάρδιζαν εκεί. Τα ακούγαμε αλλά δεν βομβάρδιζαν. Η μάνα μου κατάγεται από τα *Άνω Ραβένια*[876]. Ο άνδρας μου ήταν από τη *Λάιστα* και το διάστημα αυτό υπηρετούσε ως ανθυπολοχαγός στη Μακεδονία. Ήταν της Σχολής Σωμάτων, Στρατολόγος, στην Ξάνθη αρχικά. Έγινε η επιστράτευση, αλλά πήρε όλα τα αρχεία της στρατολογίας και έφτασε στη Μυτιλήνη και μετά, ήρθε στην Αθήνα και τα παρέδωσε. Ευτυχώς, γιατί θα περνούσε στρατοδικείο.

Πριν τον πόλεμο ήμουν αρκετά μικρή. Ήταν ο Μεταξάς τότε. Θυμάμαι ότι έγινε η πρώτη επιστράτευσις το ’39. Δεν ήταν πόλεμος τότε. Στην δεύτερη επιστράτευση έγινε πόλεμος. Θυμάμαι που περνούσε ο στρατός με τα πόδια για να πάει. Μας χαιρετούσανε… Έγινε η επιστράτευση, αλλά δεν ήταν μυστική. Το σόι μου, ο πατέρας μου, δεν πήγε. Παίρνανε ως μια ηλικία, αφού ένας θείος μου ήταν γεννημένος το 1912, είχε τελειώσει μια αγροτική σχολή εδώ και είχε διοριστεί στην Κομοτηνή, και αυτός ήρθε στρατιώτης, τον επιστράτευσαν. Λοχίας ήτανε. Τώρα πόσο χρονών ήτανε… Δεν θυμάμαι…

Ραδιόφωνο εμείς δεν είχαμε. Μόνο στου Κατσαδήμα είχαν. Ήταν μεγάλα ραδιόφωνα και μαζευόμασταν. Κι εμείς πηγαίναμε στου θείου, του Κατσαδήμα, το βράδυ συνήθως. Αλλά εμείς τα μικρά κοιτάζαμε πώς θα παίξουμε…

Ο αδερφός μου, είχε τελειώσει φιλόλογος[877], ο οποίος μη έχοντας πού να πάει, άνοιξε ένα μικρό μαγαζί στην οδό *Ανεξαρτησίας* και είχε γραμματόσημα στη βιτρίνα και αντάλλασσε γραμματόσημα με τους Γερμανούς. Με έναν φιλοτελιστή. Είχε ωραία γραμματόσημα.

Το ’42 ήρθαν οι Γερμανοί στα Γιάννενα… Α! Βέβαια. Θυμάμαι. Ήταν κάτι το φοβερό. Οι Ιταλοί δεν μπήκαν αμέσως μέσα… Στην αρχή εγκαταστάθηκαν στη *Βουνοπλαγιά* και πήγαιναν Γιαννιώτες και τους πουλούσαν τσιγάρα… Μπήκαν πλέον, αλλά οι Ιταλοί δεν μας πείραξαν καθόλου. Έβγαζε ο μάγειρας το φαγητό και όταν τελείωνε, το μοίραζε στον κόσμο, ο οποίος περίμενε στην ουρά, πολύς κόσμος περίμενε, σε καραβάνες, τενεκεδάκια.

Ήταν καλοκαίρι… Όταν πρωτομπήκαν οι Γερμανοί… Εμείς ήμασταν στην αυλή και μας χτυπάνε απότομα η πόρτα… Μια μέρα όπως καθόμασταν μέσα στο σπίτι, τότε δεν υπήρχαν κουδούνια, αλλά στο σπίτι χτυπάει δυνατά η πόρτα. Χαλασμός. Ποιος να είναι, ποιος να είναι. Είχαμε ένα παραθυράκι. Κοιτάει ο πατέρας, βλέπει Γερμανούς. Εγώ του λέω «μην

---

[875] Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου.

[876] Χωριό του Πωγωνίου.

[877] Πρόκειται για τον Παναγιώτη Στέα, Λυκειάρχη στο Β΄ Γυμνάσιο Θηλέων Ιωαννίνων, στο οποίο φοιτούσε και η γράφουσα.

ανοίγεις». Αλλά τι μπορούσαμε να κάνουμε; Αυτοί χτυπούσαν δυνατά. Έσπρωξαν την πόρτα απότομα και μπήκαν μέσα με το έτσι θέλω. Ανέβηκαν στο πάνω δωμάτιο, είχαμε μεγάλο σπίτι, και μας επιτάξανε. Κράτησαν τρία δωμάτια και μας άφησαν μόνο την κρεβατοκάμαρα των γονιών μου. Δεν ρώτησαν αν μένει κάποιος μέσα, ούτε αν επιτρέπεται. Μπαίνανε και το κατοικούσαν. Δεν μπορούσαμε να συννενοηθούμε κιόλας. Ένας μόνο μιλούσε λίγο γαλλικά.

Είχαν βάλει και έναν σκοπό στην πόρτα. Οι πόρτες ήταν διπλές και εμείς το βράδυ κλειδώναμε. Εγώ φοβόμουνα. Αυτοί αφήσανε ανοιχτή την πόρτα μια μέρα. Κατέβηκε ο εξπέκτορ, ήταν επιθεωρητής, με βαθμό, γέρος άνθρωπος, ήταν σαν δεύτερη υπηρεσία, για ανεφοδιασμό, μάλλον, τα κουβαλούσαν από την Αλβανία, ποιος ξέρει πού τα πήγαιναν, και ο πατέρας μου, που ήξερε λίγα Γαλλικά, τον παρακάλεσε να την κλείσει γιατί εγώ φοβόμουνα. Από τότε κατέβαινε ο ίδιος το βράδυ και την έκλεινε με το σίδερο, όπως κάναμε εμείς πάντα. Μετά πιάσανε κουβέντα με τον πατέρα μου και του έλεγε ότι έχει τον γιο του αιχμάλωτο στους Άγγλους… πήρε θάρρος μετά ο πατέρας μου, ότι μάλλον ήταν κατά του πολέμου ο άνθρωπος… Δεν τους επιτρέπανε να μείνουν πολύ καιρό στο ίδιο σπίτι για να μην πιάνουν φιλίες[878]. Έφυγαν από το δικό μας και τους πήγαν στο σπίτι της Χατζή που είναι στην οδό *Βηλαρά*. Όλα τα σπίτια είχαν Γερμανούς. Ησυχάσαμε για λίγο, αλλά ύστερα μας έφεραν άλλους.

Μια φορά μας είχαμε τόσους πολλούς, που δεν τους ξέραμε. Μας φέραν κάποιους που πολεμούσαν τους αντάρτες. Ήταν πολύ άγριοι. Τους φοβόμασταν πολύ. Δεν τους είδαμε καθόλου από κοντά. Την ημέρα ήταν στις μάχες και το βράδυ ερχόταν και κοιμόταν. Ένα βράδυ έφεραν κάποιον μάλλον τραυματία, γιατί είχε αίματα πολλά. Γέμισαν όλο τον διάδρομο. Μετά τον έπλυναν στον κήπο, που είχαμε νερό. Αυτοί οι πολλοί, από κάπου αλλού τους φέρναν φαγητό, δεν μαγειρεύανε. Ήταν καταδρομείς. Φορούσαν μπότες, οι Ιταλοί ήταν απλά στρατιωτικά ντυμένοι, σαν βοηθητική υπηρεσία. Αλλά τούτοι εδώ πήγαιναν σε πολεμικές επιχειρήσεις. Μια βραδιά είχαν γιορτή, φαίνεται, τάραξαν το σπίτι, γιατί φορούσαν όλοι μπότες, και μέθυσαν και έπεφταν πάνω από τη σκάλα, κάτω! Είχε πεθάνει ο πατέρας μου. Είχαμε βάλει πίσω από την πόρτα μια κασέλα και μέναμε μέσα, γιατί φοβόμασταν. Και άκουγες να πέφτουν, κάτι γιόρταζαν, και έπεφταν κάτω. την άλλη μέρα βρήκαμε ένα παπούτσι γυναικείο πάνω στο δωμάτιο... Τι να σας πω…

Στο *Μονοδένδρι* είχαν έρθει οι Ιταλοί και έψαχναν για όπλα. Ένας χωριανός, που ήταν πολύ νευρικός, δεν ήταν από το *Μονοδένδρι*, κακόβουλα είπε: «ο τάδε έχει όπλα». Πήγαν,

---

[878] Οι οδηγίες της Βέρμαχτ προς τους Γερμανούς στρατιώτες περιείχαν απαγορεύσεις που αφορούσαν τον μη συγχρωτισμό τους με τους κατοίκους των περιοχών που τελούσαν υπό την κατοχή τους.

έψαξαν, και αφού δεν βρήκαν, τον έπιασαν τον προδότη και του βγάλαν το μουστάκι τρίχα τρίχα! Ο Ιταλός αξιωματικός, ο οποίος μιλούσε ελληνικά, γιατί κατάγονταν από μητέρα Δωδεκανήσια, ήταν λοχίας, είπε ότι «την προδοσία ηγάπησαν, τον προδότην ουδείς». Το είπε στα ελληνικά αυτό το πράγμα.

Θυμάμαι το ολοκαύτωμα των *Λιγκιάδων*. Ήταν Σεπτέμβριος, όταν γίνεται ο τρύγος. Και τότε έγινε ο χαλασμός. Έκλεισαν τον κόσμο μέσα στα σπίτια, όσοι μπόρεσαν έφυγαν, και κάηκαν όλα τα σπίτια. Από τα Γιάννενα βαρούσανε. Ένας γείτονάς μας είχε χάσει έξι άτομα μέσα στο σπίτι. Μην τα ρωτάς… Τη *Λάιστα*[879] την κάψανε. Όλα τα χωριά… αφήσαν τρια, τέσσερα σπίτια. Του άνδρα μου κάψανε τρία σπίτια… με μία πιστολιά… Καίγονταν μαζί με τα σπίτια και όλα τα υπάρχοντα προϊόντα και έμενε νηστικός ο κόσμος τον χειμώνα.

Εδώ στα Γιάννενα την έζησα την πείνα, υπήρχε, αλλά όχι σαν την Αθήνα.υπήρχε δυσκολία να βριες τρόφιμα. Στην Αθήνα είχε φοβερή πείνα. Τους στέλναμε από εδώ, με ότι έβρισκες πήγαινες. Για να πάμε στην Αθήνα παίρναμε άδεια ιταλική από εδώ. Ήταν λίγο δύσκολα και επικίνδυνα. Τότε κυρίως συναλασσόσουν με χρυσό. Τότε ένα πορτοκάλι έκανε εκατομμύρια, με αυτά τα αλβανικά, τα ψεύτικα… δεν είχαν καμιά αξία. Με μια λίρα ζούσες άνετα καιρό. Εμάς μας έσωσε, γιατί είχαμε από την μάνα μου, στα Ραβένια, πολλά χωράφια.

Για τους Εβραίους… θυμάμαι όταν τους πήραν οι γερμανοί. Μάλλον Μάρτης ήταν, κρύο. Φοβερό πράγμα ήταν. Περνούσαν τα αυτοκίνητα, μας ήξεραν οι Εβραίοι και μας φώναζαν, «πού μας πάνε», έλεγαν. Πήγαιναν προς τα Τρίκαλα, από το δρόμο του *Μετσόβου*. Όσοι είχαν φύγει σε χωριά σώθηκαν. Σταμάτησαν πιο πέρα, στην Καλαμπάκα και το βράδυ… έκανε πως παέι να πάρει νερό, και έφυγε, κατάλαβε τι πρόκειται να γίνει, έρποντας, έρποντας και έφτασε σε μια καλύβα, με ένα βοσκό. Ο αδερφός του Μάτσα, ο μικρότερος ήταν αυτός. Μόλις ήρθαν οι Έλληνες, μας ήρθε στο σπίτι, να μας δει, γιατί ήμασταν γνωστοί. «Πώς σώθηκες εσύ», του λέμε; πήγε στη Νομαρχία ύστερα, του δώσαν κάποια οικονομική βοήθεια και άνοιξε το μαγαζί και σε λίγο καιρό έγινε το μεγάλο υαλοπωλείο.

Ο αδερφός μου, όταν σπούδαζε στη Θεσσαλονίκη, μάζεψαν τους Εβραίους. Στην πολυκατοικία που έμενε ήταν και Εβραίοι. Πήραν και τον αδελφό μου με τις πυτζάμες, αλλά όταν τους έδειξε την ταυτότητα, ότι είμαι νοικιαστής τον άφησαν. Είδε ότι αυτοί που μάζευαν τους Εβραίους είχαν ένα πέταλο… Πώς λέγονται αυτοί…; Της Γκεστάπο. Ερχόμενος στα Γιάννενα ο αδερφός μου, τους είδε που ήρθανε και στα Γιάννενα αυτοί οι Γερμανοί με το πέταλο, και είπε στους Εβραίους να φύγουν και μάλιστα τους πρότεινε να πάνε στα χωριά,

---

[879] Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου.

στο *Μονοδένδρι*. Αλλά αυτοί δεν θέλησαν. Γιατί λένε ότι την προηγούμενη ημέρα είχαν δεξίωση και τους διαβεβαίωσε ο Διοικητής Γερμανός και είπε επ' ουδενί λόγω δεν θα σας πειράξει κανένας. Και όταν πέρασαν και τους πήραν οι Γερμανοί, μας φώναζαν εμάς που μας έβλεπαν, «καλά μας έλεγε ο Παναγιώτης και δεν τον ακούσαμε…»

7.45 Τσιάνου Χαρίκλεια (Μπέκα)

Χρονολογία γεννήσεως: 1929
Χρόνος καταγραφής: 8/1/2010
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Ιωάννινα
Ιδιότητα: Οικιακά

Γεννήθηκα το 1929 στα Γιάννινα. Ο πατέρας μου καταγόταν από τη *Ρεπετίστη* από τη συνοικία *Παϊτανιά*. Ο πατέρας μου, Κωνσταντίνος Τσιάνος[880], είχε πάει στην Αμερική και ήρθε εθελοντής να πολεμήσει για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, το 1912-13. Είναι ο τελευταίος Μπιζανομάχος[881] που τον τίμησε η Ακαδημία Αθηνών το 1989. Η μητέρα μου ήταν Γιαννιώτισσα, δασκάλα, και μέναν στο πατρικό της μητέρας μου στην οδό *Μιχαήλ Χρυσοχόου*, έτσι λεγόταν τότε νομίζω, τώρα *Ελισσάβετ Καστρισόγια* 34.

Το 1940 ήμουν 11 χρόνων. Θυμάμαι που μας το ανακοίνωσε ο πατέρας μου «Δυστυχώς άρχισε ο πόλεμος». Ακουγόταν τα κανόνια από το *Καλπάκι Φιλιατών*. Εμείς τι να κάνουμε; Ούτε ξέραμε τι θα πει πόλεμος… Και περνούσαν οι μέρες και άρχισε να οπισθοχωρεί ο στρατός. Μας πήρε ο πατέρας μου και μέναμε σ' έναν, Καριώτη τον λέγανε. Ο πατέρας μου

---

[880] Ο Κωνσταντίνος Τσιάνος καταγόταν από το *Πρετσίγκοβο* ή *Παϊτουνιά*, συνοικία της *Ρεπετίστης* Πωγωνίου. *«Υπάρχουν βίντεο που λένε πως έφυγε από 'δω. Με βουβάλια έφυγε για την Πρέβεζα πολύ νέος, τον έβαλε ο πατέρας μου σε καράβι. Από τον κύκλο της Πελοποννήσου έφτασε στην Αθήνα. Εκεί εργαζόταν όταν τελείωσε το ελληνικό σχολείο στην Αθήνα. Τότε ένας γιατρός που ήταν στην Αμερική έγραψε: "Δεν έρχεσαι τώρα που τελείωσες στην Αμερική; τι θα κάνεις στην Ελλάδα;" Το αποφάσισε και ταξίδεψε με το βαπόρι ένα μήνα και πήγε. Κάθισε δύο χρόνια. Εργαζόταν σε ένα εργοστάσιο με όπλα αλλά επειδή γινόταν πολλά ατυχήματα δεν μπορούσε να αντέξει αυτή την εργασία. Έμαθε ότι κάποιος πουλούσε την επιχείρηση στη Φιλαδέλφεια και πήγε. Ήταν κάτι σαν καφέ-μπαρ αλλά ο πατέρας μου το επεξέτεινε, το αξιοποίησε, διότι δίπλα είχε ανοίξει χοροδιδασκαλείο και το έφτιαξε όλο με καθρέπτες και ήταν πολύ αξιόλογο καφενείο. Εκεί τον βρήκε ο πόλεμος. Το ιστορικό υπάρχει στο βίντεο. Από τον πόλεμο του 1912-'13 ήταν πολλά τα περιστατικά. Έπιασε δύο αιχμαλώτους, πήγαν να πάρουν νερό, έπεφτε χιόνι πολύ… που σκότωσε τον Αράπη στα Πεστά… πολλά. Ο πατέρας μου περπάτησε με τα γόνατα έξι μήνες. Έπαθε κρυοπαγήματα από το Μπιζάνι. Ήταν νέο παιδί. Είχε και στα άκρα και στα γόνατα. Μπαίνοντυας στα Γιάννενα πώς βρήκε τη μητέρα του, την αδελφή του. Από τους πρώτους. Έτυχε στη λειτουργία στη Μητρόπολη. Πήγε στο Αργυρόκαστρο. Πήγε στη Μακεδονία όπου και απελύθη. Κάποιος από την κυβέρνηση άκουσε για τον Μπιζανομάχο και μας ειδοποίησαν μέσω Νομαρχίας. Φτιάξαμε το ιστορικό πριν το '12, γιατί πολέμησε στη Μακεδονία (το 1904). Το έχω αυτό το ιστορικό και μας κάλεσαν το '85 στην Αθήνα επί Παπανδρέου, με Τρίτση Υπουργό Παιδείας, όρθιος να χειροκροτεί. Μαζί ήταν και ο Καλοχριστιανάκης, από την Κρήτη, από τις Αρχάνες Κρητών. Βρήκαμε και τον ειδοποιήσαμε. Όλοι οι άλλοι Μπιζανομάχοι εδώ είχαν πεθάνει. Αυτός ο Καλοχριστιανάκης λίγες μέρες μετά τη βράβευση πέθανε…»*.

[881] Βλ. Σέβης Αλκ., *Κωνσταντίνος Τσιάνος. Ο τελευταίος των Μπιζανομάχων*, ανάτυπο από το περιοδικό *Ήπειρος* της Ηπειρωτικής Εστίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1991.

έφτιαχνε γεφύρια πρόχειρα για να περνάει ο στρατός. Μας πήρε από κει και φύγαμε για το *Σούλι*. Εκεί, σ'ένα μέρος, που λέγεται Σταυρός είχαν πιάσει γραμμή οι στρατιώτες και δεν μας άφησαν να περάσουμε. Εκεί ο πατέρας μου τους έφτιαξε όλα τα έγγραφα που είχαν και έτσι μας άφησαν και περάσαμε και κατεβήκαμε στη *Βροσίνα*. Όταν καταστάλαξαν και πήρε μπροστά ο στρατός μας και έφυγε προς την *Κορυτσά*.

Δεν θυμάμαι αν πηγαίναμε σχολείο… δε λειτουργούσαν τα σχολεία. Ένα απόγευμα ακούσαμε μουσική και πολλή φασαρία. Ανεβήκαμε σ'ένα υψωματάκι πιο πάνω από το σπίτι μας και είδαμε που έμπεινε ιταλικός στρατός για να καταλάβει την *Παραμυθιά*. Περνούσε μπροστά από το σπίτι του Σπύρου του Εργολάβου.

Το καλοκαίρι εμείς ήρθαμε στα Γιάννινα. Μας είχαν κλέψει το σπίτι, δεν θα ήταν Ιταλοί, μάλλον άλλοι δικοί μας ήταν. Ήρθε η θεία μου και με κράτησε εμένα στα Γιάννινα και η αδελφή μου έμεινε στην *Παραμυθιά*. Εκεί στην *Παραμυθιά*, πριν φύγουμε, είχαν κάνει μια δεξίωση οι Ιταλοί και έδειξαν τη μάχη του Σουλίου και είχε ντυθεί η αδελφή μου Ελλάδα, με ξέπλεκα μαλιά, κτλ, και κρατούσε και ξίφος. Ύστερα εμείς ήρθαμε στα Γιάννινα.

Η αδελφή μου αρρώστησε από φυματιώδη μινηγγίτιδα και σε εξι μέρες πέθανε, δεκαπέντε χρονών. Ήταν τόσο όμορφη και είχε εντυπωσιάσει τότε τους πάντες, που όταν πέθανε την έβαλαν σε λαϊκό προσκύνημα. Το σκετς τότε το είχαν παρακολουθήσει όλες οι αρχές της περιφέρειας, εκεί, και πολλοί Εγγλέζοι. Ο δε πατέρας μου εργαζόταν στο αεροδρόμιο της *Παραμυθιάς* κάτω από τη *Βέλιαννη*. Τα είχε τοποθετήσει η Νομαρχία, η τότε Γενική Διοίκηση εκεί, να φτιάχνει ορύγματα. Μετά το χαμό της αδελφής μου ήρθαμε στα Γιάννινα.

Οι Ιταλοί στην *Παραμυθιά* ήταν καλοί. Ήταν ένας βράχος στο κέντρο της *Παραμυθιάς*. Εκεί είχαν στημένη μια σκηνή κι έρχονταν ο διοικητής. Τα απογεύματα κάθονταν στην αυλή, ζητούσαν αυγά… έφερναν για τον κόσμο πανότες, ψωμί για να φάει ο κόσμος. Ήταν καλός κόσμος.

Στην κατοχή ήμουν εδώ στα Γιάννινα στην οδό *Βηλαρά* 9, γιατί είχε βομβαρδιστεί το σπίτι μας της *Καστρισόγια*. Και το ξαναχτίσαμε μετά. Εμείς λείπαμε τότε στην *Παραμυθιά*, ήταν με τις πρώτες βόμβες που έπεσαν στο Γυμνάσιο Θηλέων, εδώ από κάτω.

Δε νιώσαμε πείνα γιατί ο πατέρας πήγαινε συχνά στη *Ρεπετίστη* και έπαιρνε αλεύρια, σιτάρια… δεν πεινάσαμε. Ήρθαν και οι Γερμανοί. Τους Γερμανούς τους είχαμε και στο σπίτι μας. Εμείς είχαμε έναν Αυστριακό, Αντόν λεγότανε, ζωγράφος, όλο ζωγράφιζε. Είχε το εντελβάις στο κεφάλι. Σ'εμάς φερνόταν πολύ ήρεμα. Ύστερα έφυγε αυτός, μπήκαν οι δικοί μας οι Ελασίτες. Ο διοικητής τους έμενε στο σπίτι μας, Παναγιώτης Παπαδόπουλος λεγόταν ο οποίος σκοτώθηκε αργότερα στην Κλεισούρα, όταν έφευγαν. Ήταν πολύ καλός κύριος και

έλεγε όταν έφευγε για το μέτωπο «Η καλή μικρούλα Μπέκα θα μου γράφει διερμηνεύοντας τα αισθήματα όλων». Ήταν καθηγητής φίλος του Φάνη του Ματσόπουλου, του αδελφού του γιατρού.

Διοικητής στη Γενική Διοίκηση ήταν κάποιος Τσιπρής. Η Γενική Διοίκηση ήταν στην *Κοραή*, δεξιά κατεβαίνοντας. Ο πατέρας μου γνωριζόταν με τον Στάθη Παπαβρανούση, του είχαμε κάνει τραπέζι στην *Παραμυθιά*, εκείνη την Πρωτοχρονιά στα δύο χρόνια που μείναμε εκεί. Γνώριζα το γιο του Χαράλαμπου Κατσιμήτρου, τον Γιώργο. Παίζαμε εδώ στη γειτονιά και με την αδελφή του. Ο παππούς του ήταν ο Στούπης, ο καθηγητής. Τη μάνα του στρατηγού τη θυμάμαι λίγο. Ήμασταν μικρά. Είχα επιστρατευτεί στην ΕΔΕΕ[882]. Όταν μπήκαν οι Εδεσίτες μέσα φορούσα περιβραχιόνιο. Ύστερα όταν έφευγαν τόβγαλα και το περιβραχιόνιο. Μπήκε το ΕΛΑΣ. Ο Παπαδόπουλος ήταν από την Έδεσσα. Μοιράζαμε προκηρύξεις. Γράφανε «Κάτω οι Γερμανοί».

Ο διοικητής Παπαδόπουλος, του άρεσε το σπίτι με το μαγκάλι. «Εδώ στο μπάσι θα μείνω, έλεγε, δε θέλω να πάω πουθενά».

Οι Εγγλέζοι; Αυτούς τους είδαμε μετά την Κατοχή. Όλο μεθυσμένοι στους δρόμους ήταν και από δω και από κει. Πολλοί Εγγλέζοι από το πολύ πιοτό έπεφταν κάτω. Είχαν το αεροδρόμιο στην Παραμυθιά και ήταν σύμμαχοι με τους δικούς μας.

Εγώ τελείωσα οκτατάξιο γυμνάσιο, εδώ το Θηλέων. Δεν σπούδασα γιατί έπρεπε να φύγω από τα Γιάννενα για Πανεπιστήμιο και αφού είχε πεθάνει η αδελφή μου… Η μητέρα μου ήταν δασκάλα, η αδελφή της μητέρας μου δασκάλα, ο Τζαλμακλής Παναγιώτης ήταν ελληνοδιδάσκαλος στη Ζωσιμαία και σχολάρχης στη *Βήσσιανη* και στην *Κόνιτσα*. Ύστερα συνταξιοδοτήθηκε το ’30. Η μητέρα μου, όταν αρραβώνιασε, ήταν δασκάλα στη *Λαψίστα*, στα *Μάρμαρα* μετά, στο νησί και στα *Κατσανοχώρια* κάπου. Όταν παντρεύτηκε παραιτήθηκε και ζούσαμε μόνο από το μισθό του πατέρα.

---

[882] *Εθνική Δημοκρατική Ένωση Ελληνοπαίδων*. Ο πολιτικός στόχος της οργάνωσης, όπως αναφέρεται στο καταστατικό της, είναι: *«Να συνενώση και γαλουχίση τους Ελληνόπαιδας και Ελληνίδας σύμφωνα με τα Εθνικά και Δημοκρατικά ιδεώδη και να τους οδηγήση εις τα μεγάλα πεπρωμένα της φυλής διά την δημιουργίαν της Μεγάλης Ελλάδος και να συμβάλλη με κάθε δυνατόν τρόπον εις τον Κοινόν Συμμαχικόν αγώνα»*. Η ΕΔΕΕ ήταν η οργάνωση με την πλουσιότερη εκδοτική δραστηριότητα στο χώρο της, το κεντρικό της όργανο, η Μεγάλη Ελλάς, κυκλοφόρησε 100 σχεδόν φύλλα και είναι ένα από τα μακροβιότερα έντυπα της περιόδου αυτής. Τον Σεπτέμβριο του 1943, όταν ο ΕΔΕΣ της Αθήνας διασπάστηκε από τον υπόλοιπο ΕΔΕΣ, η διάσπαση μεταφέρθηκε και στη νεολαία του. Βλ. Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα*, τόμ. Β΄, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1988.

7.46 Τσίρκας Δημήτριος-Τσίρκα Δέσποινα

Δημήτριος Τσίρκας

Χρονολογία γεννήσεως: 1931
Χρόνος καταγραφής: 28/10/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Νησί Ιωαννίνων
Ιδιότητα: Δάσκαλος

Δέσποινα Τσίρκα

Χρονολογία γεννήσεως: 1937
Χρόνος καταγραφής: 28/10/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Νησί
Ιδιότητα: Μοδίστρα, οικιακά

Μαρία Παπαευσταθίου: Είναι 28 Οκτωβρίου του 2012. Σήμερα, τέτοια μέρα ανακαλούμε μνήμες από τον πόλεμο του 1940. Κύριε Τσίρκα, πότε γεννηθήκατε;

Δημήτριος Τσίρκας: Γεννήθηκα το 1931. Το 1940 ήμουν εννιά χρονών και πήγαινα στην Γ΄ τάξη του Δημοτικού.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πείτε μας, πώς θυμόσαστε την πρώτη ημέρα της κήρυξης του πολέμου;

Δημήτριος Τσίρκας: Ξεκίνησα να πάω στο σχολείο, όπως τις άλλες μέρες. Ήταν ημέρα Δευτέρα. Δεν προλάβαμε να βγούμε από το Κάστρο, εκεί έμενα τότε, ακούσαμε θόρυβο κ.λπ., τι γίνεται, πόλεμος, δεν έχουμε σχολείο. Η χαρά μας ήταν απερίγραπτη. Μερικοί πετούσαν και τις τσάντες, Εγώ, δεν θυμάμαι αν είχα τσάντα. Επομένως, αφού δεν είχαμε σχολείο, γύρισα κάτω στην παραλία, μ' ένα καραβάκι και επέστρεψα στο νησί. Δεν άργησαν να φανούν τα πρώτα ιταλικά αεροπλάνα. Μόλις που τα διακρίναμε. Η μέρα ήταν λαμπρή. Λιακάδα, καθαρός ουρανός απ' άκρη σε άκρη. Μόλις πήγα στο σπίτι μας πήρε η μητέρα μου, γυναίκα θαρραλέα, «πάμε στο βουνό να δούμε πώς θα βομβαρδίσουν τα Γιάννενα». Εκείνο που είδαμε ήταν καταπληκτικό. Εγώ έβλεπα σαν νεαρός, μικρός, που ήμουν. Επάνω έριχναν, χτυπούσαν τα αντιαερπορικά από τα Γιάννενα, απ' την *Κιάφα*. Και φυσικά δεν έφτανε το βεληνεκές πάνω στα αεροπλάνα και έσκαγαν τα βλήματα μεσουρανίς, πολύ μακρυά, δηλαδή, πολύ κάτω. Εγώ νόμιζα ότι χτυπούν τα αεροπλάνα,και γελούσαμε, ας πούμε… Περνούσαν αυτά με βόμβο δυνατό και αργά-αργά, έτσι ήταν τότε τα αεροπλάνα, έριξαν μερικές βόμβες οι οποίες σφύριζαν πραγματικά φοβερά, ζζζ, ώσπου να πέσουν κάτω από τόσο ύψος. Έπεσαν μερικές στη λίμνη, φαινόταν και μερικές στα Γιάννενα. Γυρίσαμε στο σπίτι και πέρασε η μέρα με επανειλημμένες εφόδους των αεροπλάνων χωρίς κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα. Εν

τω μεταξύ, στο δικό μας αεροδρόμιο, στον *Κατσικά*, ήταν δώδεκα αεροπλάνα καταδιωκτικά με δυο φτερούγες, τα *διπλάνα* που λέγαμε, με αγγλικούς χειριστές. Κάθε μέρα έβγαιναν και έκαναν επιδρομές στην Αλβανία. Εμείς τα μετρούσαμε όταν έφευγαν, ήταν δώδεκα, και με αγωνία τα ξαναμετρούσαμε όταν επέστρεφαν, να δούμε είναι όλα. Και πράγματι ήταν όλα. Ποτέ δεν έλειψε ένα. Εκτός ένα, που είχε πνιγεί στη λίμνη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Γιατί;

Δημήτρης Τσίρκας: Γιατί ένας από τους χειριστές, νέα παλικάρια όπως καταλαβαίνεις ήταν αυτά, όταν επέστρεφε, έκανε μια βόλτα στη λίμνη και πυροβολούσε τα παπιά, τα αγριόπαπια και δεν ξέρω τι έγινε τότε. Και ενώ το παρακολουθούσαμε που έριχνε με το μυδράλιο, για μια στιγμή βούτηξε στη λίμνη, βγήκε για λίγο, και ξαναέπεσε μέσα και για πολλά χρόνια δεν μπορούσαμε να το βρούμε. Πάρα πολύ αργότερα βρέθηκαν τα υπολείμματα του αεροπλάνου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Γιαννιώτης ο πιλότος;

Δημήτρης Τσίρκας: Όχι, ήταν Άγγλοι όλοι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Άγγλοι ήταν οι πιλότοι των ελληνικών αεροπλάνων;

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι. Εν τω μεταξύ εδώ στη λίμνη, επάνω ακριβώς, έχουν γίνει και αερομαχίες. Μάλιστα είχαν γκρεμίσει και ένα ιταλικό αεροπλάνο και μία από τις μεγάλες φτερούγες που είχε, την έφεραν οι ψαράδες στο Νησί και την περιεργαζόμαστε τα παιδιά όλα. Βγάζαμε καλώδια από εκεί. Ήταν, θυμάμαι, φτιαγμένη μάλλον, από ό,τι ξέραμε εμείς τα παιδιά, από κόντρα πλακέ. Τόσο ευτελή τα υλικά τότε. Και ο πιλότος, δύο πιλότοι βρέθηκαν πνιγμένοι στη λίμνη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πήγε κανείς δικός σας στον πόλεμο;

Δημήτρης Τσίρκας: Πήγαν πολλοί από το Νησί. Άλλωστε δεν είχε μείνει και κανένας, εδώ που τα λέμε. Όσοι ήταν ικανοί επιστρατεύτηκαν. Από το Νησί πήγαν πολλοί και δεν έπαθε κανένας τίποτε. Επέστρεψαν όλοι, εκτός από κάποιον που έπαθε κρυοπαγήματα και του έκοψαν τμήματα από το πόδι. Χαμηλά όμως. Ο οποίος έζησε χρόνια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τους είχατε δει τους Ιταλούς;

Δημήτρης Τσίρκας: Τους Ιταλούς… Οι Ιταλοί ήταν καταπληκτικοί όταν ήρθαν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πότε ήρθαν; Ακούγατε εν τω μεταξύ για εφόδους του Ελληνικού Στρατού; Τα μαθαίνατε αυτά τα νέα;

Δημήτρης Τσίρκας: Τα μαθαίναμε όλα και σε κάθε επιτυχία του Στρατού, όπως η κατάληψη της *Κορυτσάς* που έγινε 21 ή 22 Νοεμβρίου ή του *Αργυροκάστρου* στις 10 Δεκεμβρίου, χτυπούσε η καμπάνα χαρμόσυνα, ας πούμε, κ.λπ. Εν τω μεταξύ, το Νησί είχε φιλοξενήσει εκατοντάδες Γιαννιώτες. Το θεωρούσαν απρόσβλητο, απυρόβλητο, ας πούμε,

δεδομένου ότι οι επιτυχίες των Ιταλών ήταν εκτός… δεν μπορούσαν να πετύχουν από τόσο ψηλά και με τα μέσα εκείνης της εποχής. Οι περισσότερες βόμβες έπεφταν στην λίμνη και στα Γιάννενα βέβαια, αλλά όχι εκεί που ήθελαν αυτοί φυσικά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και θεωρούσαν ότι στο Νησί δεν θα πέσουν ποτέ;

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι. Μία έπεσε επάνω στο βουνό, εκ παραδρομής μάλλον.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και πού μέναν εκείνοι οι Γιαννιώτες που ερχόταν σε εσάς;

Δημήτρης Τσίρκας: Οι Γιαννιώτες στα σπίτια φιλοξενούνταν. Γνωστοί και με ενοίκιο. Αυτοί που ήρθαν, καταλαβαίνετε, θα ήταν οπωσδήποτε πιο πλούσιοι και μπορούσαν να διαθέσουν. Οι εκκλησίες κάθε βράδυ λειτουργούσαν παρακλήσεις κ.λπ. Γέμιζαν οι εκκλησίες.

Μαρία Παπαευσταθίου: Το θυμόσαστε αυτό;

Δημήτρης Τσίρκας: Βεβαίως, βεβαίως. Έτρεχαν όλοι, γιατί και ο παπάς του Νησιού ήταν φιλακόλουθος πολύ. Όχι μόνο στην Κατοχή, αλλά πάντα πρωί-απόγευμα έκανε τις λειτουργίες αυτές. Ήταν ο παπά Γιάννης ο Παπανικολάου λεγόταν, από την *Χρυσοβίτσα* ήταν, αλλά είχε πολλά χρόνια στο Νησί. Σαράντα χρόνια. Είχε γιο αξιωματικό, ο οποίος διέπρεψε και στον συμμοριτοπόλεμο. Ο Κώστας ο Παπανικολάου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και στην Αλβανία μέσα πολέμησε ο γιος του;

Δημήτρης Τσίρκας: Βεβαίως, βεβαίως.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οπότε οι μητέρες στέλνανε πράγματα; Θυμόσαστε να γινόταν αυτή η τροφοδοσία από το Νησί; Το ακούγατε στα Γιάννενα για τα μέτωπο; Στέλνανε κάλτσες, τρόφιμα;

Δημήτρης Τσίρκας: Βεβαίως.

Μαρία Παπαευσταθίου: Το είχατε ως εικόνα ή μόνο επειδή το ακούγατε;

Δημήτρης Τσίρκας: Εγώ τα άκουγα. Εμείς τα παιδιά τα ακούγαμε αυτά. Εκείνα που θυμούμαστε εμείς ήταν οι σειρήνες και η τρεχάλα όλων στα καταφύγια. Το Νησί διέθετε φυσικά καταφύγια μέσα στα βράχια. Όπως είναι κάτω εκεί, στον Αλή Πασά. Και μερικοί που είχαν την δυνατότητα άνοιγαν τις τρύπες αυτές πιο βαθιά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι σειρήνες ακουγόταν από τα Γιάννενα;

Δημήτρης Τσίρκας: Από τα Γιάννενα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οπότε κλεινόσαστε μέσα για τα αεροπλάνα τα βομβαρδιστικά;

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι, βεβαίως.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πόση ώρα;

Δημήτρης Τσίρκας: Μέχρι να χτυπήσει η λήξη. Υπήρχε ειδικό σήμα για να κρυφτούμε, η έναρξη του συναγερμού και η λήξη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πόση ώρα έκανε μεταξύ του ενός και του άλλου;

Δημήτρης Τσίρκας: Μέχρι να περάσουν τα αεροπλάνα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μισή ώρα;

Δημήτρης Τσίρκας: Λιγότερο, λιγότερο. Αλλά ο φόβος μας κρατούσε εκεί. Άλλοτε δεν ακούγαμε, κόσμος μέσα φασαρία… Εμείς στο σπίτι δεν πηγαίναμε στο καταφύγιο. Η μητέρα μου σας είπα ήταν θαρραλέα πολύ. Πιάναμε το σπίτι, είχαμε ένα χαμηλό σπίτι με πέτρα φτιασμένο και το θεωρούσε ότι ήταν ασφαλές. Ήταν καινούργιο βέβαια και έπρεπε αν ήταν γραφτό να πέσει επάνω η βόμβα. Αν είναι έτσι, ας πούμε, ώρα μας καλή [χαμογελάει] και δεν τρέχαμε ποτέ στα καταφύγια. Η μητέρα είχε πίστη. Ανάλογα, όπως όλοι. Ήμασταν τέσσερα αδέρφια. Ο πατέρας μου έλειπε, ήταν δάσκαλος και ήταν στα χωριά. Δούλευε. Ήταν τόσο ευσυνείδητος που έτρεχε στα χωριά εκείνο τον καιρό. Βέβαια δεν τον έπιασε η κλάση του για να πάει… ήταν μεγάλος και είχε και τέσσερα παιδιά. Τρία αγόρια και ένα κορίτσι. Εγώ με τον αδερφό μου, που είναι τώρα κληρικός, μας είχε πει η μητέρα να καθόμαστε στα παράθυρα. Είχε τρία παράθυρα. Στα δύο καθόμαστε. Τα παράθυρα δεν πέφτουν. Αν πέσει κάπου γύρα η βόμβα, μπορεί να πέσει η σκεπή κ.λπ. τα παράθυρα δεν πέφτουν και αυτό το έμαθα μεγάλος. Οπότε με τα δυο τα μικρά, ένα στην αγκαλιά, εντελώς βυζανιάρικο και το άλλο μόλις περπατούσε καθόταν στην πόρτα, την εξώπορτα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτές είναι μνήμες πολύ δυνατές. Και μετά, όταν μπήκαν οι Ιταλοί, πώς μπήκανε;

Δημήτρης Τσίρκας: Πρώτα μπήκαν οι Γερμανοί. Τους είδαμε που κατέβαιναν από τον δημόσιο δρόμο Μετσόβου. Και μετά τη συνθήκη που είχε γίνει στο *Βοτονόσι* με τον Τσολάκογλου και τον Σπυρίδωνα[883] κ.λπ. Οι Γερμανοί πρόλαβαν ακόμα τους υποχωρούντες στρατιώτες τους δικούς μας, οι οποίοι δεν άφηναν τους Ιταλούς να προχωρήσουν. Οπισθοχωρούσαν βέβαια οι Έλληνες και τότε σιγά-σιγά ερχόταν οι Ιταλοί και είναι τώρα λίγο μπερδεμένα, να μην επεκταθούμε στην ιστορία πώς έγινε. Οι Γερμανοί μετά επέτρεψαν στους Ιταλούς να εγκατασταθούν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και στο Νησί εγκαταστάθηκαν οι Ιταλοί ή οι Γερμανοί;

Δημήτρης Τσίρκας: Στο Νησί δεν εγκαταστάθηκε κανένας. Στο Στρούνι ήταν η Μεραρχία «Τζούλια», αλλά ερχόταν και στο Νησί για να διασκεδάσουν λίγο, γιατί υπήρχαν τα καφενεία. Το *Στρούνι* ήταν καλύβες, δεν υπήρχε τίποτε το αξιόλογο, εκτός από το παλαιό

---

[883] Βλ. Κούκουνας Δ., *Ιστορία της Κατοχής. Τεύχος 3: Άγνωστα στοιχεία και ντοκουμέντα. Τα πρόσωπα-Η αλήθεια-Τα παρασκήνια. Οι Γερμανόφιλοι και η συνθηκολόγηση*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2013, σσ. 23-34. Βλ. και μαρτυρία Θεόδωρου Γεωργιάδη, όπου αναφέρονται και τα πρωτόκολλα της συνθηκολόγησης.

το σχολείο τώρα. Εκεί είχαν μείνει σε ένα τούρκικο κοτσέκι εκεί είχαν εγκαταστήσει και τα απογεύματα ερχόταν όλοι στο Νησί. Οι περισσότεροι, να μην πω όλοι. Εκεί πολλοί από εμάς κονομούσαμε και τρόφιμα. Λίγο ψωμάκι, κανένα μακαρόνι, λίγο ρύζι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Από τους Γερμανούς;

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς; Σας λυπόνταν;

Δημήτρης Τσίρκας: Έτσι, μας λυπόνταν, βεβαίως.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και υπήρχαν και Γερμανοί που λυπόνταν;

Δημήτρης Τσίρκας: Οι Γερμανοί όχι, δεν είχαν επαφές. Οι Ιταλοί ήταν τόσο φιλικοί προς εμάς τους Έλληνες, που οι πιο μεγάλοι έμαθαν καλά τη γλώσσα και ακόμα και εμείς που ήμασταν τότε, εγώ που ήμουν 10-11 χρονών είχα μάθει αρκετά ιταλικά και τώρα που είχα πάει κάποτε στην Ιταλία τα κατάφερνα και να ψωνίσω ακόμα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Συνομιλούσατε δηλαδή μαζί τους;

Δημήτρης Τσίρκας: Βέβαια. Ήταν πολλοί… Μετά εγκαταστάθηκε ένα φυλάκιο απάνω στον Προφήτη Ηλία του Νησιού.

Μαρία Παπαευσταθίου: Φυλάκιο Ιταλών;

Δημήτρης Τσίρκας: Ιταλών φυλάκιο, οι οποίοι δυστυχώς χάλασαν το τέμπλο κ.λπ. και κοιμούνταν μέσα στον ναό. Και δεν φτάνει αυτό, άρχισαν να οργανώνονται οι Ιταλοί. Έφτιαξαν ένα μεγάλο οίκημα, το οποίο δεν πρόλαβαν να το σκεπάσουν και όταν οι Γερμανοί τους ξεπέταξαν κατά κάποιο τρόπο τους Ιταλούς, το παράτησαν το οίκημα και τελικά κατέρρευσε με τα χρόνια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στην κορυφή και αυτό;

Δημήτρης Τσίρκας: Στην κορυφή, στο προαύλιο…

Μαρία Παπαευσταθίου: Για να μην μπαίνουν στην εκκλησία πήγαν να φτιάξουν…

Δημήτρης Τσίρκας: Να φτιάξουν εκεί. Είχαν άλογα κ.λπ., κουβαλούσαν άμμο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτό γιατί; Έπρεπε να έχουν εποπτεία από το Νησί; Γιατί το προτίμησαν;

Δημήτρης Τσίρκας: Οπωσδήποτε. Οπωσδήποτε. Ήταν αυστηρά τα μέτρα. Για να βγει κανένας στην Ντραμπάτοβα έπρεπε να δώσει άδεια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σας είχαν σε περιορισμό;

Δημήτρης Τσίρκας: «Dove vai;». «Πού πας;». Στα Γιάννενα, δε, για να πάμε, μας έκαναν έλεγχο στην παραλία. Είχαν αυστηρά μέτρα και κυκλοφορούσαν συνεχώς με τα όπλα τους, ενώ οι Γερμανοί δεν είχαν καμία επαφή με τους Έλληνες και δεν φοβόνταν τίποτα. Δεν είχαν ούτε οπλισμό επάνω τους. Κυκλοφορούσαν όπου ήθελαν.

Δημήτρης Τσίρκας: Μας προκαλούσαν τρομάρα με το που τους βλέπαμε. Δεν χρειαζόταν…

Δέσποινα Τσίρκα: Ακριβώς, ακριβώς.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ναι κυρία Δέσποινα, πείτε μας.

Δέσποινα Τσίρκα: Ήρθαν οι Γερμανοί, εγώ ήμουν τέσσερα χρονών και η μάνα ήταν εκεί με τέσσερα παιδιά, πέντε. Ήμασταν μαζεμένα γύρω από τη μάνα. Βρήκαν ένα ιταλικό παπούτσι. Το πήρε ο καημένος ο πατέρας στο υπόγειο. Ένα παπούτσι ήταν. Σου λέει «θα βρω και άλλο κανένα» και σαν το είδαν το ιταλικό οι Γερμανοί έβγαλαν το περίστροφο να την σκοτώσουν. Θυμάμαι εμείς βάλαμε τα κλάματα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Θεωρούσαν ότι φυλάγατε Ιταλούς;

Δέσποινα Τσίρκα: Ναι.

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι, πολεμικό υλικό.

Δέσποινα Τσίρκα: Το παπούτσι, το αρβύλι, το ιταλικό. Και βάλαμε τα κλάματα εμείς και είπε ο μεγάλος, ο ανώτερος «μη, μη, μη…» και δεν την σκότωσαν. Έβαλε το περίστροφο στο στήθος.

Μαρία Παπαευσταθίου: Περάσατε και τέτοιο σοκ;

Δέσποινα Τσίρκα: Τέσσερα χρονών ήμουν… Τα θυμάμαι όλα…

Δημήτρης Τσίρκας: Προφανώς τους έλεγε «πού βρέθηκε αυτό, πες μου», για να την εκβιάσει.

Δέσποινα Τσίρκα: Στο υπόγειο ήταν κρυμμένο. Νόμισε ότι θα βρει και άλλο κανένα ο κακομοίρης να βάλει παπούτσια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τόσο φτώχεια;

Δέσποινα Τσίρκα: Βέβαια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Είχε αρχίσει δηλαδή η πείνα;

Δημήτρης Τσίρκας: Πείνα στο Νησί δεν είχαμε, γιατί είχαμε πολλά ψάρια. Και αυτά τα ψάρια έσωσαν -λένε πολλοί- και την πόλη[884]. Ήταν πάρα πολλά τα ψάρια, ας πούμε. Εν τω μεταξύ δεν υπήρχαν χρήματα. Οι Ιταλοί και οι Γερμανοί όταν δεν είχαν χρήματα έκοβαν συνεχώς και έδιναν ως δώρο στους αξιωματικούς κυρίως και στους στρατιώτες. «Πάρτε χρήματα να αγοράσετε». Αλλά τι να αγοράσουν βέβαια; Όλοι αυτοί που είχαν το εμπόριο, τα έκρυβαν. Οι λεγόμενοι μαυραγορίτες και τα πουλούσαν με χρήμα σταθερό. Τουτέστιν λίρα χρυσή. Μόνο αν είχες λίρες μπορούσες να προμηθευτείς. Αν δεν είχες, δεν έπαιρνες.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και τι προμήθευαν οι μαυραγορίτες;

---

[884] Βλ. μαρτυρία Θεώδωρου Γκέκα.

Δημήτρης Τσίρκας: Από όλα είχαν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δηλαδή;

Δημήτρης Τσίρκας: Και λάδια είχαν και ζάχαρες και ρύζια είχαν και μακαρόνια. Απ' όλα. Προμηθεύονταν βέβαια…

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτοί από πού τα παίρνανε;

Δημήτρης Τσίρκας: Εμπόριο ήταν αυτό. Τώρα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Από το εξωτερικό;

Δημήτρης Τσίρκας: Από το εξωτερικό αποκλείεται. Όχι.

Δέσποινα Τσίρκα: Μεταξύ τους. Άλλοι…

Μαρία Παπαευσταθίου: Εσείς νιώσατε να πεινάσατε;

Δημήτρης Τσίρκας: Εμείς, στο Νησί, όχι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Από τα ψάρια μόνο;

Δημήτρης Τσίρκας: Διότι το εμπόριο ημών των απλών ανθρώπων γινόταν με είδος. Ψάρια με σιτάρι. Συγκεκριμένα εμείς δεν πεινάσαμε καθόλου, γιατί πριν γίνει πόλεμος, σας είπα, είχα μία μάνα πολύ δραστήρια και έξυπνη. Τις καταθέσεις που είχαν στην τράπεζα είπε στον πατέρα μου να πάρουμε υφάσματα. Ήταν μοδίστρα. Και πράγματι πήραν τα χρήματα όλα και γέμισαν τα μπαούλα υφάσματα. Και σαν μοδίστρα που ήταν έραβε ποδιές, διάφορα και πήγαινε στα χωριά, γύρω-γύρω από τη λίμνη, είδος με είδος. Και μαζεύανε, όχι καλαμπόκι. Ή σιτάρι ή όσπρια. Φασόλια, φακές. Και δεν πεινάσαμε.

Δέσποινα: Γάλα.

Δημήτρης Τσίρκας: Το γάλα τώρα..

Δέσποινα Τσίρκα: Τυρί ίσως… Είχαν γελάδια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δίνανε όμως; Το δίνανε το γάλα;

Δημήτρης Τσίρκας: Γάλα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Κάνατε καιρό να δείτε γάλα;

Δημήτρης Τσίρκας: Με τον Ερυθρό Σταυρό αργότερα. Πολύ αργότερα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δύο χρόνια μετά;

Δημήτρης Τσίρκας: Περισσότερο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Το 1943;

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι.

Μαρ ία Παπαευσταθίου:Ο Ερυθρός Σταυρός μοίραζε γάλα;

Δημήτρης Τσίρκας: Και γάλα, ναι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πού; Πώς;

Δημήτρης Τσίρκας: Ήταν πώς το λένε… που ήταν ο Πουτέτσης…

Μαρία Παπαευσταθίου: Οπλαρχηγού Πουτέτση;

Δημήτρης Τσίρκας: Όχι, ο αδελφός του οφθαλμίατρου…

Μαρία Παπαευσταθίου: Στην πλατεία;

Δημήτρης Τσίρκας: Όχι, απέναντι από το Άλσος. Απέναντι από το… τέλος πάντων. Ήταν ένα οίκημα εκεί πέρα … η Πρόνοια. Εκεί όποιος πρόλαβε τον Κύριο είδε. Γινόταν σκοτωμός.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ουρά για να πάρουν σε κυπελάκι;

Δημήτρης Τσίρκας: Ουρά και σπρωξιές, ναι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και ποιος το είχε το κυπελάκι; Το είχατε μαζί σας;

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι. Υπήρχαν και κουτιά γάλα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποιος τα σφράγιζε εκείνον τον καιρό;

Δημήτρης Τσίρκας: Κουτιά, κονσέρβες.

Μαρία Παπαευσταθίου: Υπήρχαν εκείνο τον καιρό;

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι, 1943-1944.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πού ερχόταν;

Δημήτρης Τσίρκας: Ήταν ο Ερυθρός Σταυρός.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τα έφερνε από έξω; Ελβετικά γάλατα ίσως.

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι, ναι. Τότε θυμάμαι εγώ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και οι Γερμανοί σε αυτό δεν είχαν λόγο; Σας επέτρεπαν;

Δημήτρης Τσίρκας: Δεν έδιναν και πολύ σημασία. Δεν ασχολούνταν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Θα ήθελα να μου πείτε μετά και για το ολοκαύτωμα των Λιγκιάδων. Πείτε μου κυρία Δέσποινα, εσείς τι θυμόσαστε; Νιώσατε πείνα;

Δέσποινα Τσίρκα: Εμείς πεινάσαμε, γιατί ο πατέρας μου είχε αρρωστήσει κιόλας από τύφο και τρεις μήνες ήταν ξαπλωμένος. Δεν μπορούσε να πουλήσει ψάρια, δεν μπορούσε να κάνει τίποτα. Μας έδιναν το αλεύρι από την Αμερική πικρό. Λούπινο το έλεγαν. Καλαμποκίσιο κίτρινο και μας το έφτιαχνε κουρκούτι η μάνα, χωρίς λάδι, χωρίς τίποτα. Φάγαμε αυτό το πικρό… εγώ δεν μπορούσα να το φάω. Η μακαρίτισσα η Γεωργία το έτρωγε ευκολότερα από μένα. Εγώ είχα πρηστεί, έπαθα ασιτία και πρήστηκε η κοιλιά μου και με κορόιδευε ο γείτονας, ο οποίος ζει ακόμη. Και του είπα μια φορά «ξέρεις εσύ με κορόιδευες. Έρχεται η βόμβα». Είχα την κοιλιά έτσι. Και μετά η μάνα πήρε ένα καρβέλι, που έπλυνε τα ρούχα ενός Ιταλού και της έδωσε δύο καρβέλια μεγάλα, άσπρα, ωραίο ψωμί και με κλείδωνε στο υπόγειο να φάω εγώ για να μην το φάνε τα άλλα τα αδέρφια γιατί θα πέθαινα. Τα άλλα το έτρωγαν, μπορούσαν. Εγώ 3,5 χρονών ήμουν τότε. Και έτσι έζησα, αλλιώς θα πέθαινα. Τα θυμάμαι καλά αυτά όλα με τρόμο και με στενοχώρια. Γι' αυτό πολλές φορές λέω τώρα, τι να

κάνουμε εμείς που περάσαμε αυτά τα δύσκολα χρόνια. Φάγαμε ψάρι χωρίς αλάτι και χωρίς λάδι. Δεν έχω, είπε η μάνα μου, να βάλω λάδι, ούτε αλάτι. Και αυτά ήταν λιμνίσια. Να φάω εγώ τώρα δυο,τρεις μπουκιές… τι να φάω;

Μαρία Παπαευσταθίου: Κυπρίνο;

Δέσποινα Τσίρκα: Κυπρίνο. Ήταν μεγάλα ψάρια, αλλά άμα δεν έχει λάδι και αλάτι, φάτο βραστό… Με ασφάκες μαγείρευαν, με ξυλάκια από το βουνό. Ασφάκες, αυτά τα κίτρινα που γίνονται τα λουλούδια, αυτά είχαν για να μαγειρεύουν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Φωτιά πουθενά δηλαδή;

Δέσποινα Τσίρκα: Τίποτε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Υγραέριο;

Δέσποινα Τσίρκα: Μπα… Τέτοια πράγματα…

Δημήτρης Τσίρκας: Κάρβουνα και ένα μαγκάλι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και δεν είχατε πώς να μαζέψετε ξύλα;

Δέσποινα Τσίρκα: Πού; Τι;

Μαρία Παπαευσταθίου: Ενώ των Γερμανών για τα μαγειρεία τους ποιοι τους φέρνανε; Οι δικοί τους οι μάγειροι που είχαν και οι υπηρέτες τους, τους κουβαλούσαν αυτά; Είχαν δικό τους μάγειρα οι Γερμανοί;

Δημήτρης Τσίρκας: Οι Γερμανοί στο Νησί είχαν φυλάκιο εκεί που ήταν οι Ιταλοί επάνω. Είχαν όμως και κάτω στο σπίτι του Λάππα, ένα ωραιότατο σπίτι, είχαν ένα κλιμάκιο αντικατασκοπίας, το οποίο πήγε το κλιμάκιο αυτό κατευθείαν στον Χίτλερ. Είχαν πομπούς κ.λπ., γι' αυτό εμάς δεν μας πείραξε κανένας στο Νησί. Δεν πείραξαν κανέναν οι Γερμανοί στο Νησί, ούτε και πατούσαν στο Νησί οι Γερμανοί. Και αυτό το φυλάκιο εκεί επάνω, όταν έκαψαν τους Λιγκιάδες, αυτό χτυπούσε και όχι κανόνι που είπε κάποιος στην τηλεόραση. Δεν υπήρχε κανόνι. Αυτά είναι γελοιότητες. Αυτοί ήταν κλεισμένοι όλοι μέσα, πού να δουν, από το φόβο τους.

Μαρία Παπαευσταθίου: Θυμόσαστε κάτι άλλο από τους Γερμανούς κυρία Δέσποινα;

Δέσποινα Τσίρκα: Έδωσαν στην μάνα μου ένα παντελόνι που ήταν σαν αλεξίπτωτο. Τέτοιο πολύχρωμο. Το έφτιασε η αδελφή μου ένα φορεματάκι και το φόρεσα εγώ. Και το είδε αυτός ο Ιταλός και λέει «Ω! Καινούριο κοστούμι η Δέσποινα!». Τι είχαμε; Ένα φόρεμα το έβαλαν οι τρεις αδερφές και το έβαλα και εγώ μετά και έγινε στην κοιλιά ένα μεγάλο μπάλωμα, που δεν γινόταν αλλιώς. Είχε λιώσει. Και ένα στρογγυλό μπάλωμα… «Να και το φεγγάρι» μου έλεγαν, με κορόιδευαν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Επειδή ήταν φουσκωμένη η κοιλιά;

Δέσποινα: Και αυτό, αλλά είχε λιώσει το φόρεμα και μου έβαλε ένα μεγάλο μπάλωμα η μάνα και έλεγαν «να, και το φεγγάρι». Πράγματα δηλαδή... Τώρα πότε γελάμε, πότε κλαίμε με αυτά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τώρα ναι…

Δημήτρης Τσίρκας: Οι Ιταλοί ήταν τόσο συναισθηματικοί… Έρχονταν και στο σπίτι μου. Η αδερφή μου ήταν τότε 2,5 χρονών, τρία… «Ω! Μαρία!» και δώσ'του κλάματα. Και έφερναν και κάτι για την Μαρία. Κανένα ψωμάκι και κυρίως ό,τι τους λέγαμε. Μακαρόνια, λίγο ρύζι, λίγο ζάχαρη. Είχε ο Στρατός από όλα. Αφού μπορούσαν οι στρατιώτες να διαθέσουν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι δικοί τους στρατιώτες;

Δημήτρης Τσίρκας: Οι δικοί τους στρατιώτες.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πού μένανε και σας βλέπανε τόσο συχνά; Σε όλα τα σπίτια; Είχαν επιτάξει σπίτια;

Δημήτρης Τσίρκας: Όχι. Απέναντι ήταν. Το βράδυ έπρεπε να μαζεύονται. Στρατός ήταν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Απέναντι πού;

Δημήτρης Τσίρκας: Στο *Στρούνι*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Με βάρκα συνέχεια πέρα-δώθε;

Δημήτρης Τσίρκας: Με βάρκες, με βαρκούλες. Πολλοί που ήταν μεγάλοι, πιο μεγάλοι από μένα, 18άρηδες, έπαιρναν πολλά λεφτά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Για να κάνουν την μεταφορά;

Δημήτρης Τσίρκας: Το πέρα-δώθε, την μεταφορά. Βέβαια. Ερχόταν, έπιναν, μερικοί τραγουδούσαν κιόλας, έπαιζαν και όργανα. Ήταν άνθρωποι…

Μαρία Παπαευσταθίου: Έχετε αυτή την εικόνα δηλαδή;

Δημήτρης Τσίρκας: Α… βέβαια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Καντάδα ιταλική στο μυαλό σας;

Δέσποινα Τσίρκα: Εγώ φοβόμουν μέχρι που παντρεύτηκα, το χακί. Όταν έβλεπα χακί έτρεμα. Σχεδόν που παντρεύτηκα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Γιατί;

Δέσποινα Τσίρκα: Από τους Γερμανούς.

Δημήτρης Τσίρκας: Οι Γερμανοί ήταν φοβεροί.

Δέσποινα Τσίρκα: Φοβεροί και άγριοι άνθρωποι.

Δημήτρης Τσίρκας: Καμία επαφή με εμάς. Καμία επαφή.

Δέσποινα Τσίρκα: Όταν σκότωσαν το άλογο… Γερμανός δεν σκότωσε το άλογο;

Δημήτρης Τσίρκας: Μετά όταν ήρθαν ναι… Σας είπα ότι είχαν δέκα άλογα οι Ιταλοί για να κάνουν αυτό το οίκημα επάνω. Έφερναν με τις βάρκες άμμο και διάφορα υλικά και τα μετέφεραν με τα άλογα. Μετά τα άλογα, όταν κατέρρευσε η Ιταλία, το 1943, έμειναν τα άλογα. Ήρθαν και τα πήραν κάποτε μετά οι Γερμανοί. Είχαν μία σιδερένια βάρκα, με σίδερα προς τα πάνω και τα έπαιρναν τα… Τους έβαζαν μία κουκούλα για να τα βάλουν μέσα να μην βλέπουν. Ένα δεν μπόρεσαν να το βάλουν και το μισό πάει απ' έξω και του μπήκε ένα σίδερο εγώ στην μασχάλη. Τώρα τι να το κάνουμε; Δεν μπορούσαν. Έτρεχαν τα αίματα και το σκότωσαν. Εμείς βλέπαμε, ας πούμε… Έριξαν πολλές σφαίρες στο κεφάλι. Δεν έπεφτε. Το θυμάμαι σαν τώρα. Του έτρεχαν τα αίματα από τις μύτες… μέχρι τελικά που το σκότωσαν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δεν είχαν απειλήσει κανέναν Νησιώτη ποτέ;

Δημήτρης Τσίρκας: Όχι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ούτε είχατε ακούσει καμία ιστορία;

Δημήτρης Τσίρκας: Όχι. Σας είπα, επειδή είχαμε αυτό το κλιμάκιο εδώ…

Μαρία Παπαευσταθίου: Επειδή φοβόταν να ρίξουν σε αυτό, γιατί ήταν και έδρα δική τους. Η αντικατασκοπία ποιοι περνούσαν; Θυμάστε, ακούσατε μετά να ήταν σημαντικά ονόματα εκεί μέσα;

Δημήτρης Τσίρκας: Ανώτεροι αξιωματικοί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Είχαν σχέση και με την σύλληψη των Εβραίων;

Δημήτρης Τσίρκας: Αυτό δεν το ξέρω.

Μαρία Παπαευσταθίου: Με τους Λιγκιάδες πείτε μας.

Δημήτρης Τσίρκας: Εκείνο που ξέρω, ότι μέσα αυτού, στο κλιμάκιο αυτό, υπήρχε και ένας Άγγλος κατάσκοπος, ο οποίος, πριν φύγουν οι Γερμανοί, μία μέρα βγήκε απέναντι και έφυγε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πριν φύγουν οι Γερμανοί;

Δημήτρης Τσίρκας: Πριν φύγουν. Μία μέρα γρηγορότερα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Το 1944; Βγήκε από το *Στρούνι* και έφυγε;

Δημήτρης Τσίρκας: Από το *Στρούνι* και έφυγε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτό το είπαν άνθρωποι που τον είδανε;

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι, ναι. Διαδίδονταν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και πώς ξέρουνε ότι είναι Άγγλος;

Δημήτρης Τσίρκας: Έτσι είπαν. Άγγλος. Έτσι ήταν η φήμη…

Μαρία Παπαευσταθίου: Και το τελευταίο με τους *Λιγκιάδες*;

Δημήτρης Τσίρκας: Οι *Λιγκιάδες* ήταν 3 Οκτωβρίου του 1943. Ήταν μία μέρα ηλιόλουστη. Είδαμε δύο άλογα, ανέβαιναν εκεί από το σπίτι το δικό μας προς τα πάνω για να

πάνε, με νερό. Πήραν νερό κάτω από τη βρύση, δεν είχαν νερό οι *Λιγκιάδες*. Είχαν στέρνες τότε. Λοιπόν, οπότε καμιά φορά εκεί που κοιτάζαμε, ακούμε το μικρό πυροβόλο που είχαν, αντιαεροπορικό ήταν αυτό, έριχναν επάνω στα άλογα. Τα άλογα προγκίστηκαν, έτρεξαν και δυο-τρεις αγωγιάτες που ήταν εκεί να κρυφτούν και πράγματι γλίτωσαν, κρύφτηκαν. Σε λίγο ήρθαν δύο αυτοκίνητα, δεν θυμάμαι πόσα αυτοκίνητα και βγήκε ένας λόχος, ένα τμήμα μεγάλο στρατού ποδαρόδρομο και πήγαν και περπάτησαν κάτω από τα βράχια από τους *Λιγκιάδες*. Είναι τα βράχια εκείνα εκεί και πήγαν στους *Λιγκιάδες* και συνεχώς το αντιαεροπορικό από το Νησί έριχνε. Καταλάβαμε. Σε λίγο είδαμε φωτιές. Αυτά μπορούσαμε να δούμε εμείς. Δεν ακούγαμε. Καταλάβαμε ότι καίνε τους *Λιγκιάδες* και έκαναν αυτό που έκαναν. Σκότωναν αδιακρίτως. Μετά, αφού τελείωσαν εκεί επέστρεψαν και άρχισαν να κάνουν το ίδιο και στο *Στρούνι*. Τους μάζεψαν όλους και τους έκλεισαν μέσα στα σπίτι και έκαψαν το πρώτο σπίτι, που ήταν κοντά στον δρόμο. Λένε ότι ο Αρχιεπίσκοπος Σπυρίδων πήγε στον Στρατηγό και διαμαρτυρήθηκε, ας πούμε, γιατί είδανε έναν μοτοσικλετιστή, ήρθε και αυτός προφανώς έφερε διαταγή να σταματήσουν. Εκεί έκαψαν μία γυναίκα…

Δέσποινα Τσίρκα: Μάνα με το κορίτσι…

Δημήτρης Τσίρκας: Μία γυναίκα με ένα κορίτσι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στο *Στρούνι*;

Δημήτρης Τσίρκας: Στο *Στρούνι*.

Δέσποινα Τσίρκα: Και ζει τώρα ο γαμπρός που ήταν…

Δημήτρης Τσίρκας: Ζούσε ως τα τώρα η άλλη κοπέλα, που την πήρε κάποιος Γερμανός και την γλίτωσε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Υπήρχε και καλός Γερμανός;

Δημήτρης Τσίρκας: Υπήρχαν βέβαια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποια είναι αυτή;

Δημήτρης Τσίρκας: Κολόκα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Με τον Παντελή έχει σχέση;

Δημήτρης Τσίρκας: Η μάνα του. Αυτή γλίτωσε.

Δέσποινα Τσίρκα: Γλίτωσε αυτή και κάηκε η μάνα της με το κορίτσι, την αδερφή της.

Μαρία Παπαευσταθίου: Είδατε την άλλη ημέρα ανθρώπους από πάνω από τους *Λιγκιάδες* να σας πουν τα νέα;

Δημήτρης Τσίρκας: Διασκορπίστηκαν και έφυγαν αυτοί. Έφυγαν γρήγορα και πήγαν πίσω από το *Μιτσικέλι*. Εκεί είναι ένα άλλο χωριό που λέγεται *Καρυές*. Αυτά τα δυο χωριά είχαν πολλές σχέσεις. Εκεί πήγαν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στις *Καρυές* εδώ που πάμε για το Ζαγόρι;

Δημήτρης Τσίρκας: Όχι. Πίσω ακριβώς από το *Μιτσικέλι*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αυτή η εκδοχή ότι κάποιοι κάνανε γάμο και είχαν τη σημαία μπροστά;

Δημήτρης Τσίρκας: Λένε ότι αυτό ήταν. Λένε… Και άλλη μία εκδοχή, λένε ότι κάπου σκότωσαν εδώ παρακάτω έναν Γερμανό αξιωματικό και ήρθαν να εκδικηθούν[885], επειδή το χωριό αυτό είναι ψηλά και φαίνεται σε όλους, για να εκφοβίσουν όλη την πόλη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ενώ οι δικοί σας οι πατεράδες και οι σοφοί του χωριού πώς το ερμήνευαν το κάψιμο των *Λιγκιάδων*;

Δημήτρης Τσίρκας: Αυτό, αυτό.

Δέσποινα Τσίρκα: Φοβηθήκαμε εμείς… είπαμε θα έρθουν και σε εμάς τώρα. Πώ, πω φόβος να βλέπεις τώρα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Από το Νησί ρίχνανε για τους *Λιγκιάδες*;

Δημήτρης Τσίρκας: Από το Νησί ρίχνανε.

---

[885] Για την δολοφονία του αντισυνταγματάρχη Γιόζεφ Ζαλμιγκερ, ο οποίος σκοτώθηκε την 1η Οκτωβρίου 1943, από δολιοφθορά κοντά στην Κλεισούρα, από το τμήμα Ξηροβουνίου του ΕΔΕΣ υπό τον Αλέκο Παπαδόπουλο, αποφασίστηκε αμέσως η διεξαγωγή εκκαθαριστικών επιχειρήσεων εναντίον των δύο χωριών *Στρούνι* (Αμφιθέα) και *Λιγκιάδες*. Οταν η είδηση της δολοφονίας του Ζάλμινγκερ φτάνει στα Ιωάννινα, ο ανώτατος στρατιωτικός διοικητής της πόλης και της Μεραρχίας Χούμπερτ Λανς εκδίδει μια λιτή διαταγή: *«Εκδικηθείτε την ειδεχθή δολοφονία με μια αμείλικτη επιχείρηση αντεκδίκησης σε ακτίνα 20 χιλιομέτρων από το σημείο τέλεσής της»*. Στην πραγματικότητα έχει ανασύρει από τα συρτάρια το σχέδιο αντιανταρτικών επιχειρήσεων «Πάνθηρ», που έχει εκπονηθεί αρκετές εβδομάδες νωρίτερα. Την επιχείρηση κατά των Λιγκιάδων αναλαμβάνει το 79ο Εφεδρικό Τάγμα, με διοικητή, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τον λοχαγό Αλφρεντ Σρέπελ. Το γενικό πρόσταγμα ανήκει στον συνταγματάρχη Βάλτερ Στέτνερ. Το πρωί της 3ης Οκτωβρίου ξεκινά με καταιγισμό πυρών πυροβολικού και όλμων, που προετοιμάζουν την άνοδο των καμιονιών, αργά το μεσημέρι, αλλά ελάχιστα πλήττουν το χωριό. Όταν οι Γερμανοί αποχωρούν, ο απολογισμός είναι: 92 νεκροί, μεταξύ των οποίων 34 παιδιά ηλικίας 6 μηνών ως 11 ετών, 37, κυρίως, γυναίκες, 30 έως 64 ετών, και 11 άνω των 70 ετών. Πλήρως κατεστραμμένα από τις φωτιές 43 σπίτια και 57 υποστατικά, στάβλοι και καλύβες. Στα μεταπολεμικά χρόνια κανένας από τους υπαιτίους του εγκλήματος δεν παραπέμφθηκε σε δίκη και δεν τιμωρήθηκε. Στη μηνιαία αναφορά της Μεραρχίας προς το Γενικό Επιτελείο της Βέρμαχτ η επιχείρηση περιγράφεται ως εξής: *«Από το χωριό Λιγκιάδες και τα υψόμετρα 1015 και 1277 ασθενής αντίσταση του εχθρού. 50 (!) πολίτες εξοντώθηκαν. Οι Λιγκιάδες αποτεφρώθηκαν. Λάφυρα: 20 μουλάρια»*. Βλ. Μάγερ Χ.Φρ, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η Εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα,1943-1944*, τόμ. Α΄, Εστία, Αθήνα 2009, σσ. 32-43. Βλ. και Rondoholz Eb., «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», συλλογικός τόμος *«Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση»*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990, σ. 242. Πρβλ. και Βασιλάκης Χρ., *ό.π.*, σ. 53. «Για τα χωριά και πόλεις που πνίγηκαν στο αίμα από τους κατακτητές», βλ. Χανδρινός Ι., «Το εφιαλτικό χρονικό της ναζιστικής θηριωδίας», *Ιστορία του «Έθνους»*, τεύχ. 14, Μάιος 2010, σσ. 5-51.

Μαρία Παπαευσταθίου: Όταν έφευγαν οι Γερμανοί σας άφησαν κάτι στο Νησί; Αφήσανε πράγματα;

Δημήτρης Τσίρκας: Τίποτα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τα μαζέψανε;

Δημήτρης Τσίρκας: Όλα, όλα, όλα…

Μαρία Παπαευσταθίου: Και προλάβατε και την 25η Μαρτίου που πήραν τους Εβραίους;

Δημήτρης Τσίρκας: Για τους Εβραίους θα τα πούμε άλλη φορά με λεπτομέρειες, γιατί ήμουν εκεί, ήμουν παρών.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ήσαστε παρών και θυμόσαστε τα Εβραιόπουλα;

Δημήτρης Τσίρκας: Ναι, τα παιδάκια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ήσαστε συμμαθητές με κάποια από αυτά;

Δημήτρης Τσίρκας: Όχι, ήταν μικρότερα.

Μαρία Παπαευσταθίου:Πρέπει να μου μιλήσετε γι αυτά. Ευχαριστώ πάρα πολύ.

7.47 Τσώτσης Δημήτριος

Χρονολογία γεννήσεως: 1933
Χρόνος καταγραφής: 15/6/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Πεντάλοφος Κοζάνης
Ιδιότητα: Υποστράτηγος ε.α.

Δημήτριος Τσώτσης: Εγώ ονομάζομαι Δημήτριος Τσώτσης του Χαραλάμπους και η καταγωγή μου είναι από το *Πεντάλοφο*[886] Κοζάνης. Γεννήθηκα το 1933 και ήμουν σε ηλικία το 1940 επτά με οκτώ χρονών. Αλλά θυμάμαι έντονα τα γεγονότα και του 1940 και του 1943-'44 που διαδραματίστηκαν σοβαρότατα γεγονότα στην περιοχή μας και ιδιαίτερα στον *Πεντάλοφο*, ο οποίος θεωρείτο κατά κάποιον τρόπο σαν πρωτεύουσα να πούμε που επικράτησε ο ΕΛΑΣ, πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδος. Για μένα το 1940, θυμάμαι χαρακτηριστικά το πέρασμα κατά τον Αύγουστο μήνα του Δαβάκη, του Κώστα Δαβάκη του Συνταγματάρχου, ο οποίος μάλιστα δεν υπήρχε δημόσιος δρόμος στον *Πεντάλοφο* τότε. Έφτανε ο δρόμος μέχρι τη γέφυρα της *Μόρφης*. Μεταξύ *Τσοτυλίου* και *Πενταλόφου* είναι η *Μόρφη*, δηλαδή καμιά 12 χιλιόμετρα περίπου από τον *Πεντάλοφο*. Μέχρι εκεί έφτανε το ποτάμι, η *Πραμορίτσα*, ο δρόμος και συνεχεία ήταν ημιονικός ο δρόμος. Και θυμάμαι με το άλογο πώς έφτασε ο Δαβάκης. Μάλιστα ο πατέρας μου ήταν και πρόεδρος Κοινότητος και φιλοξενήθηκε… ήταν φαρμακοποιός και ο ίδιος ο Δαβάκης είχε αδερφό φαρμακοποιό και μάλιστα θυμάμαι χαρακτηριστικά η μητέρα μου του έκανε -ήταν πολύ επιτήδεια νοικοκυρά γιατί καταγόταν από τη Θεσσαλία η μάνα μου- του έκανε και μία πίτα του Δαβάκη στο σπίτι και έφυγε για το *Επταχώρι*. Και όταν έφυγε τραυματισμένος, πάλι για δεύτερη φορά στο φαρμακείο του πατέρα μου έγινε η αλλαγή του επιδέσμου, γιατί πάλι πέρασε με το άλογο καβάλα, τον προώθησαν προς *Μόρφη* και εν συνεχεία έφυγε στην Αθήνα για να θεραπευτεί.

Το χαρακτηριστικό είναι ότι στην περιοχή *Πενταλόφου* πράγματι ήταν οι γυναίκες της Πίνδου που λέγεται, καίτοι εγώ τώρα είμαι μισοηπειρώτης, η γυναίκα μου είναι Ηπειρώτισσα, αλλά μπορώ να πω ευθαρσώς και μετά πάσης ειλικρινείας, εκείνοι οι οποίοι προσέφεραν πραγματικά, δηλαδή η γυναίκα της Πίνδου, που ήταν οι Πενταλοφίτισσες ή οι κάτοικοι του *Βυθού, Μόρφης, Αγίας Σωτήρας, Διλόφου* και περιχώρων, οι οποίες με 150 υποζύγια και περισσότερες εις αριθμόν γυναικών από αυτόν που αναφέρω τώρα, έπαιρναν τα πυρομαχικά από τη *Μόρφη* που έφταναν τα τελευταία και τα προωθούσαν, περνούσαν

[886] Χωριό της Δυτικής Μακεδονίας.

Πεντάλοφο, έφταναν *Επταχώρι* και τα προωθούσαν προς βορειότερον ακόμα στην περιοχή των *Αρρένων Γράμμου* κ.λπ. από την περιοχή του *Πενταλόφου*. Δηλαδή ήταν ένα κατά κάποιον τρόπο κομπολόι γεγονός να πούμε αναμφισβήτητο, οι γυναίκες αυτές οι ηρωίδες με τις κοντούσιες και με τις κάπες που είχαν τότε την τοπική ενδυμασία και με τους υπερήλικες, διότι όλοι οι νέοι είχαν επιστρατευτεί και θυμάμαι χαρακτηριστικά δηλαδή όλη την περίοδο αυτή, τόσο κατά την έναρξη των επιχειρήσεων των πολεμικών στην περιοχή της Φούρκας και θυμάμαι χαρακτηριστικά όλα τα γεγονότα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Θυμόσαστε την εικόνα των γυναικών των φορτωμένων; Είχατε παιδική τέτοια εικόνα;

Δημήτριος Τσώτσης: Ναι γιατί το σπίτι μας ήταν στον κεντρικό δρόμο, δίπλα από το δημοτικό σχολείο, το μεγάλο δημοτικό, ήταν τότε ημιγυμνάσιο και μάλιστα έχω και φωτογραφία. Εκπαιδευτήρια *Πενταλόφου* έλεγε τότε. Ήταν με εννέα αίθουσες, μεγάλες αίθουσες και στο κέντρο ήταν οκτώ αίθουσες και τέσσερα γραφεία και στο κεντρικό ήταν δύο μεγάλες αίθουσες οι οποίες συγκοινωνούσαν μεταξύ των με πτυσσόμενες πόρτες και για όλες τις εκδηλώσεις τότε άνοιγαν οι πόρτες. Είχαμε μόνιμη έδρα θεάτρου στη μία αίθουσα και θυμάμαι χαρακτηριστικά τις εκδηλώσεις που έκανε ο ΕΛΑΣ τότε, ο οποίος είχε καθημερινή διαφώτιση, θέατρο, σκετς κ.λπ. Είχαμε θιάσους, τυπογραφεία… Στον *Πεντάλοφο* ήταν η έδρα, όπως σας είπα, 9ης Μεραρχίας και προπαρασκευή της 10ης. Πέρασαν όλοι, Σαράφηδες, Άρηδες κ.λπ. Ο πρώτος Διοικητής της Μεραρχίας ήταν τότε από την *Βούρμπιανη*, ο Στρατηγός ο Δημάρατος Σωκράτης[887], ο οποίος βέβαια έπεσε στη δυσμένεια και απηλλάγη των καθηκόντων και εν συνεχεία ανέλαβε ο Καρατζάς με Καπετάνιο τότε θυμάμαι χαρακτηριστικά τον Σμόλικα, ο οποίος κατήγετο από την *Τσαριτσάνη* της *Ελλασσόνος*. Αλλά προ αυτού προηγήθησαν σοβαρά γεγονότα. Θα σας αναπτύξω και περισσότερα γεγονότα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Είμαστε στους Ιταλούς ακόμη. Πιο πριν, εσείς θυμόσαστε μόνο τον Δαβάκη που οπισθοχώρησε. Την ημέρα της κήρυξης του πολέμου τη θυμάστε;

Δημήτριος Τσώτσης: Θυμάμαι γιατί επιστρατεύτηκε και ο πατέρας μου. Καίτοι ήταν μεγάλος στην ηλικία, ήταν 40 ετών, ήταν όμως ανθυπίατρος φαρμακοποιός και πήγε στο

---

[887] Για την Ταξιαρχία ιππικού υπό τον Σωκράτη Δημάρατο, βλ. ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς),* Αθήνα 1985., σ. 56 και Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, σσ. 231-232 και 259-260 καθώς και μαρτυρία Θεοδώρου Γεωργιάδη. Πρβλ. επίσης Γεωργάκης Α., *Απομνημονεύματα. Ιστόρηση μιας Εποχής και Γεγονότα σε μια μικρή Κοινωνία ένας αιώνας 1900-2000, Τα Πέτρινα Χρόνια*, [χ.χ], σσ. 77-85.

νοσοκομείο της Κοζάνης και τα μέσα Νοεμβρίου, μου φαίνεται, τον απέλυσαν. Είχε προεπιστρατευτεί κατά το μήνα Σεπτέμβριο… όχι Σεπτέμβριο… Είχε επιστρατευτεί μετά τις 28 Οκτωβρίου, γιατί είπα ότι ήρθε ο Δαβάκης και τον βρήκε… Έκανε αλλαγή του τραύματος. Ο πατέρας μου την έκανε. Εν συνεχεία επιστρατεύτηκε αυτός, αλλά μετά από ένα μήνα τον απέλυσαν.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πρόσφερε τις βοήθειες του όσο ήταν εδώ οι Έλληνες και δεν πήγε μέσα στην Αλβανία;

Δημήτριος Τσώτσης: Όχι, στην Αλβανία δεν πήγε ο πατέρας μου. Ήταν μεγάλος, ήταν 40 ετών. Αυτοί παίρνανε μικρότερους για εκεί. Ήταν Δευτέρα σειρά, εφεδρεία κ.λπ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ο Δαβάκης τι φυσιογνωμία είχε; Πώς τον θυμάστε;

Δημήτριος Τσώτσης: Τον θυμάμαι όπως είναι και στη φωτογραφία.[Βλ. Παράρτ., εικ.30]

Μαρία Παπαευσταθίου: Συνομιλήσατε κάπως ιδιαιτέρως;

Δημήτριος Τσώτσης: Όχι. Πατριωτικά λόγια. Εκείνο το οποίο θυμάμαι χαρακτηριστικά είναι ότι κατά την αλλαγή του τραύματος ήταν πολύ γενναίος. Κατά την αλλαγή του τραύματος που εν πάση περιπτώσει… θυμάμαι χαρακτηριστικά είχαν κολλήσει και οι επίδεσμοι επάνω στο τραύμα του, προς την κοιλιακή και στο στήθος είχε τραύμα, το αντιμετώπισε θαρραλέα το τραύμα. Στη συνέχεια τον προώθησαν προς *Μόρφη* όπου τον περίμενε αυτοκίνητο, και τον κατέβασε *Κοζάνη-Τσοτύλι-Κοζάνη* και Αθήνα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς χάθηκε στο ιταλικό καράβι που μετά τον πήραν αιχμάλωτο τον Δαβάκη;

Δημήτριος Τσώτσης: Εν συνεχεία ήταν στην Αθήνα ο Δαβάκης. Έγινε καλά το 1941 και εν συνεχεία μία μερίδα αξιωματικών και κάπως αντιφρονούντων προς το ιταλικό καθεστώς, ήταν υπό γερμανικό καθεστώς, τους βάλανε τότε αιχμαλώτους όλους στο καράβι, τους πήγαιναν προς την Ιταλία και έγινε η γνωστή βύθιση του καραβιού. Είχαν φύγει αυτοί, είχαν σκοπό δηλαδή όπως κατάλαβα να τους πνίξουν και είχε αυτό το άδοξο τέλος ο Δαβάκης και οι υπόλοιποι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δεν είχατε ακούσει για τον Μαρδοχαίο Φριζή ή για τον Λοχαγό Παπά; Ακούσατε καθόλου για τον Λοχαγό Παπά που ήταν αρχηγός της μάχης της Βωβούσας; Αναστάσιος Παπ άς λεγόταν και ήταν αυτός που σταμάτησε τη Μεραρχία «Τζούλια» στη Βωβούσα. 3 Νοεμβρίου 1940 έγινε αυτή η μάχη. Το είχατε ακούσει καθόλου αυτό το περιστατικό;

Δημήτριος Τσώτσης: Κοιτάξτε να δείτε, τώρα εάν πάρουμε τα όλα γεγονότα… Θα ήθελαν να κόψουν λίγο την προώθηση των Ιταλών, απόδειξη ότι έγιναν βέβαια οι μάχες, σκοτώθηκε ο μακαρίτης ο Διάκος[888] στα υψώματα *Ζούζουλης* κάτω από τον *Ρωμιό*, αλλά πριν όμως οι Ιταλοί δεν ανέστειλαν την κίνησή τους. Προώθησαν οι Ιταλοί και φτάσανε μέχρι τη *Βωβούσα*. Βέβαια, ο Παπάς που λέγεται τώρα και ο κάθε Παπάς, δεν ανέστειλε ο Παπάς ο Λοχαγός διότι η Μεραρχία, η 1η Μεραρχία με την Ταξιαρχία ο Βραχνός από τα *Γρεβενά* έκανε την σφήνα αυτή και αυτός είναι που ανέστειλε την προώθηση των ιταλικών δυνάμεων προς την περιοχή της *Κατάρας*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Έτσι έγινε. Αυτός έδωσε ένα πρώτο χτύπημα τότε, το οποίο…

Δημήτριος Τσώτσης: Έκανε πρώτο χτύπημα, όπως έκανε ο Δαβάκης. Όπως έκανε ο Δαβάκης, ο οποίος βέβαια… Κατέλαβαν τον *Προφήτη Ηλία* οι Ιταλοί, προχώρησαν άνετα… Να φανταστείτε -όπως μου λένε οι Κερασοβίτες από την *Αγία Παρασκευή*[889]- την πρωία της 28ης Οκτωβρίου αμαχητί περάσανε από τον *Αμάραντο*[890] οι Ιταλοί και φτάσανε όταν ήταν πρωί-πρωί μπήκαν στο καφενείο οι Ιταλοί χωρίς να τους πάρει χαμπάρι κανένας και πίνανε καφέ οι Κερασοβίτες. Εκεί μαζί οι Ιταλοί ήπιαν καφέ και αυτοί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δεν υπήρχε προετοιμασία πολέμου; Μετά την Άρτα θα γινόταν η άμυνα;

Δημήτριος Τσώτσης: Κοιτάξτε να δείτε, για να βάλουμε τα πράγματα στη θέση τους[891]. Άμα πάμε νωρίτερα, είναι το σχέδιο ΙΑ και ΙΑ1[892]. Όταν, λοιπόν, στις 9 Απριλίου του 1939…

---

[888] Εννοεί τον Αλέξανδρο Διάκο, για τον οποίο γίνεται εκτενής αναφορά στις μαρτυρίες των Σεραφείμ και Ιφιγένειας Φράγκου καθώς και στη μονογραφία του Έξαρχος Γ.Χρ., *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2007[2], σσ. 81-86.

[889] Η Παλαιότερη ονομασία του χωριού *Αγία Παρασκευή* ήταν «Κεράσοβο».

[890] Χωριό της Κόνιτσας.

[891] Ο αφηγητής δίνει πληροφορίες από γνώσεις τις οποίες απέκτησε μεταγενέστερα. Η θέση του ως στρατιωτικού του επιτρέπει να έχει σφαιρική και λεπτομερή εικόνα της περιόδου. Ωστόσο, δεν αποφεύγεται η προσωπική ερμηνεία των γεγονότων.

[892] Πρόκειται για το Σχέδιο Ενέργειας του Γενικού Επιτελείου Στρατού ΙΒα και ΙΒβ, (όχι ΙΑ και ΙΑ1, όπως αναφέρει ο αφηγητής), με το οποίο καθοριζόταν η αποστολή της Μεραρχίας. *«Η δια των Διαταγών του Γενικού Επιτελείου Στρατού καθοριζομένη εκάστοτε αποστολή της Μεραρχίας είχεν ως ακολούθως: 1ον Σχέδιον ΙΒ δια του οποίου θα επιτυγχάνονταν κάλυψις του αριστερού θεάτρου Δυτικής Μακεδονίας επί της κατευθύνσεως Ιωάννινα-Ζυγός Μετσόβου και προσπάθεια απόφραξης των προς Αιτωλοακαρνανίαν εξ' Ηπείρου αγουσών οδεύσεων… 2ον Σχέδιον ΙΒα: εξασφάλισις της γενικής γραμμής Βορ. Τσεπέλοβο Σουρεμάδια (Ελαφότοπος)* Ελαία (Καλπάκι)-Καλαμάς Ποταμός... *και απόφραξις των ορεινών διαβάσεων εις το ύψος Βρυσοχώρι-Ελεύθερον-Γαναδιό-Σαραντάπορος ποταμός… 3ον Σχέδιον ΙΒβ: ...η Μεραρχία να εξασφαλίσει αρχικώς την είσοδον του Αμβρακικού κόλπου προς κάλυψιν της Επιστρατεύσεως των εν Πρεβέζη Μονάδων αυτής και διατηρήσει την εξασφάλισην, εν αδυναμία δε να εγκαταλείπει το στενό της Πρεβέζης και να*

Μέχρι το 1936 είναι γνωστό ότι ήταν οι διαμάχες των πολιτικών και είχαμε συνεχή κινήματα. Έχουμε το κίνημα του ’33, έχουμε το κίνημα του ’35, το οποίον καθοδηγούσε ο Βενιζέλος και οι συν αυτώ. Απέτυχε το κίνημα αυτό. Γίνονται εκλογές, νόθες, επικρατούν οι λαϊκοί. Εν τω μεταξύ και σε αυτή την ενέργεια που ήθελαν τότε να επαναφέρουν τους αποταχθέντες αξιωματικούς, κάνανε το κίνημα, την επανάσταση τότε ο Παπάγος που ήταν Υπουργός των Στρατιωτικών και Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Εν πάση περιπτώσει γίνεται η δικτατορία του Κονδύλη. Μετά τον Κονδύλη επανέρχεται ο Γεώργιος ο Β΄, ο Βασιλεύς. Γίνονται οι εκλογές το ’36, οι γνωστές εκλογές του ’36. Με το ’36 τον Φεβρουάριο που γίνονται εκλογές στις 29 Φεβρουαρίου οι λαϊκοί με τον Παναγή Τσαλδάρη και ο Σοφούλης ως αρχηγός των φιλελευθέρων, οι αντιβενιζελικοί και οι βενιζελικοί είχαν 143 βουλευτάς του Τσαλδάρη και 141. Και ήταν και 15 βουλευταί του Κομμουνιστικού Κόμματος με τον Σκλάβαινα τότε. Τότε δεν μπορούσαν να φτιάξουν κυβέρνηση. Έπρεπε κάποιος να συνεργαστεί με τους κομμουνιστάς. Κρυφά ο Σοφούλης με τον Σκλάβαινα, είναι το γνωστό σύμφωνο Σκλάβαινα-Σοφούλη[893], που τότε έπρεπε να επιλέξουν τον Πρόεδρο της Βουλής. Ο Πρόεδρος της Βουλής τότε είχε περισσότερες δικαιοδοσίες από ό,τι έχει σήμερα. Δηλαδή πράγματι το τρίτο πρόσωπο μετά τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ή του Βασιλέα ή τον Πρωθυπουργό ήταν ο Πρόεδρος της Βουλής, αλλά με ουσιαστικές δικαιοδοσίες. Γίνεται το γνωστό… Σκλάβαινα, οπότε με τη ρήξη αυτή και που δεν ήθελαν και πολλοί βενιζελικοί βουλευτές την συμφωνία αυτή με τον Σκλάβαινα, επήλθε τότε η συμφωνία να βάλουν τον Δεμερτζή Πρόεδρο Κυβερνήσεως. Και από την πλευρά ήταν οι ελευθερόφωνες… δεν ξέρω πως λεγόταν τότε το κόμμα του Μεταξά, ήταν επτά βουλευτές. Γίνεται η κυβέρνηση του Δεμερτζή με αντιπρόεδρο κυβερνήσεως τον Μεταξά και Υπουργό των Στρατιωτικών. Τον Φεβρουάριο πεθαίνει ο Δεμερτζής εκτάκτως, οπότε ο Βασιλεύς χωρίς να ρωτήσει κανέναν αναθέτει τον σχηματισμό της κυβερνήσεως υπό τον Μεταξά, που ήταν αντιπρόεδρος της κυβέρνησης. Ο Μεταξάς παρουσιάζει τις κυβερνητικές διακηρύξεις που έκανε στη Βουλή. Ψηφίζεται από τους φιλελεύθερους και δίδει και ψήφο ανοχής και ο Τσαλδάρης. Γίνονται εν τω μεταξύ οι διαδηλώσεις της Θεσσαλονίκης τον Μάιο του ’36, οπότε και στις διαδηλώσεις

καταλάβει τας βορείας και ανατολικάς ακτάς του Αμβρακικού μέχρις Αμφιλοχίας». Βλ. Κατσιμήτρος Χ., *ό.π.*, σσ. 22-23. Βλ. Παράρτημα, εικ. 20, 21.

[893] *Σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα* ονομάστηκε το μυστικό συμφωνητικό που υπογράφηκε στις 19 Φεβρουαρίου 1936 μεταξύ του κόμματος των Φιλελευθέρων και του Παλλαϊκού Μετώπου, μια εκλογική συνεργασία του ΚΚΕ στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936. Τη συμφωνία υπέγραψε εκ μέρους των Φιλελευθέρων ο αρχηγός του Θεμιστοκλής Σοφούλης και εκ μέρους του Παλλαϊκού Μετώπου ο βουλευτής του και αρχηγός της κοινοβουλευτικής του ομάδας Στέλιος Σκλάβαινας.

αυτοί εφονεύσαν και τέσσερα, πέντε άτομα από τους αριστερούς και προκηρύσσονται τότε να γίνει γενική απεργία στις 5 Αυγούστου. Στις 4 Αυγούστου ο Μεταξάς αναστέλλει άρθρα του Συντάγματος εκτάκτως και ανέλαβε την δικτατορία, ως γνωστόν, στις 4 Αυγούστου του ’36. Ειρήσθω εν παρόδω, ότι μέχρι το ΄36 το κράτος ήταν σχεδόν διαλυμένο, διότι με τις συνεχείς αυτές ρήξεις των βενιζελικών και αντιβενιζελικών με τη βασιλεία, τη δημοκρατία κ.ο.κ., είχε επέλθει μία παράλυση στο κράτος.

Συγκεκριμένα από τα αρχεία που έχω διαβάσει ως διευθυντής του Γ΄ Επιτελικού Γραφείου της VIII^{ης} Μεραρχίας που διατέλεσα από το 1976 μέχρι το 1980, είδα ότι η Μεραρχία π.χ. δεν υπήρχε κανένα υλικό επιστρατεύσεως της Μονάδας Επιστρατεύσεως. Η Μεραρχία ήταν της δυνάμεως των πέντε Ταγμάτων Πεζικού, Πυροβολικού αρχέγονο. Τυφέκια ήταν γκράδες και λέιμπελ, αυτά τα παλιά τα γαλλικά κ.λπ. Οπότε πραγματικά με την ανάληψη της αρχηγίας από τον Μεταξά αμέσως ενδιαφέρθηκε πλέον των άλλων εργατικών νομοθετημάτων την ανασυγκρότηση του Ελληνικού Στρατού. Μέχρι τότε η Ελλάς αντιμετώπιζε τον κίνδυνο από την πλευρά της Βουλγαρίας. Γι’ αυτό αμέσως τότε και ενίσχυσε το μέτωπο της Θράκης και έγινε τότε και η γνωστή γραμμή Μεταξά από το 1937 και επέκεινα μέχρι το ’40, έγιναν τα έργα της γραμμής Μεταξά. Το 1939 εκτάκτως εισβάλει εις την Αλβανία η Ιταλία. Τότε αντιμετωπίστηκε και ο κίνδυνος από πλευράς Αλβανίας. Διότι οι Ιταλοί με δύο Σώματα Στρατού, το 25^{ο} και 26^{ο} Σώμα Στρατού, του Ιταλικού Στρατού, προωθήθηκαν τα Σώματα Στρατού στα ελληνοαλβανικά σύνορα. Αντιμετωπίστηκε ο κίνδυνος και η ύπαρξη σχεδίου, αμυντικού σχεδίου εις την περιοχή της Ηπείρου.

Το Επιτελείο με τις πενιχρές δυνάμεις τις οποίες είχε η VIII^{η} Μεραρχία σε πρώτη φάση διέταξε να γίνει το σχέδιο η άμυνα, η αμυντική τοποθεσία επί της γραμμής *Άρτα-Κατάρα*, επί του ποταμού *Αράχθου* και στα υψώματα των *Τζουμέρκων* κ.λπ. Είναι το σχέδιο ΙΑ, το αρχικό σχέδιο ΙΑ. Βέβαια, ο Κατσιμήτρος ως Διοικητής της VIII^{ης} Μεραρχίας, είχε προτείνει την άμυνα επί της γραμμής *Καλπακίου*, όμως δεν ήταν δυνατόν να υιοθετηθεί η άποψις αυτή, διότι δεν υπήρχαν δυνάμεις. Από το 1939 αμέσως γίνεται η επιστράτευσις, γίνεται η ενίσχυσις της VIII^{ης} Μεραρχίας, που από πέντε Τάγματα έχουμε 15 Τάγματα Πεζικού. Εις πρώτη φάση, προωθείται στον παραλιακό χώρο της περιοχής *Ηγουμενίτσας-Φιλιατών* μία Ταξιαρχία, ενώ παράλληλα και στην περιοχή της Πίνδου προωθείται το απόσπασμα Δαβάκη, δυνάμεως δύο Ταγμάτων Πεζικού με έδρα το *Επταχώρι*, τα οποία είχαν προωθηθεί από την περιοχή *Αετομηλίτσας* μέχρι το *Σμόλικα*. Όλα τα υψώματα, όλη η περιοχή αυτή ήταν και η VIII^{η} Μεραρχία είχε περιοριστεί από την περιοχή *Κόνιτσας* μέχρι την περιοχή *Τσαμαντά*. Αυτή ήταν η διάταξη της Μεραρχίας τότε. Υπόψιν ότι άρχισαν και τα αμυντικά έργα στην περιοχή *Καλπακίου*, όπως είναι στα *Κούματα* και στην *Μονή Βελλά*, στον *Προφήτη Ηλία*

Δολιανών, στα *υψώματα Γκραμπάλας*[894] και από αριστερά στα υψώματα *Βροντισμένης, Μονής Σωσίνου*[895] κ.λπ. όλη αυτή η γραμμή και όπως προανέφερα ο Στρατός πήρε τότε τα Μάνλιχερ, νέο οπλισμό, τα πολυβόλα Χότσκις, όλμος, πυροβολικό, είχε ενισχυθεί και η Αεροπορία μας. Οπότε γίνεται το νέο σχέδιο ΙΑ1 το λεγόμενο, το οποίο προέβλεπε άμυνα επί της γραμμής αυτής που προανέφερα προηγουμένως, δηλαδή από τα υψώματα της *Κόνιτσας, Γκραμπάλα, Ασώνισσα, Κούματα,* στο *Καλπάκι, Βροντισμένη, Μονή Σωσίνου*, όπως πάει ο *Κασιδιάρης* και παράλληλα στον παραλιακό τομέα που ήταν η Ταξιαρχία. Παράλληλα στην περιοχή των συνόρων ήταν προκαλυπτικά τμήματα, τα οποία είχαν ως αποστολή και μόνο να σημειώσουν την εμφάνιση των εχθρικών τμημάτων, να επιβραδύνουν όσο το δυνατόν τα προελαύνοντα ιταλικά τμήματα και κατά κάποιο τρόπο να παραπλανήσουν την κανονική τοποθεσία. Αυτή είναι άλλωστε και η αποστολή των τμημάτων προκαλύψεως. Πράγματι λοιπόν την 28η Οκτωβρίου, από την 5η πρωινή, που εισήλθαν τα εχθρικά τμήματα, στον μεν παραλιακό τομέα είχαν επιτυχία το 26ο Σώμα Στρατού με την Μεραρχία την Απέννινα, η οποία προωθήθηκε και έφτασε όπως είναι γνωστό μέχρι τις αρχές Νοεμβρίου μέχρι την περιοχή της Πάργας από πάνω, στην Ηγουμενίτσα κ.λπ. Ενώ στην περιοχή τη δική μας τα πρώτα τμήματα έφτασαν την 1η Νοεμβρίου, αφού προωθήθηκαν τις δύο πρώτες ημέρες αμαχητί σχεδόν με την αντίσταση την οποία προσέβαλαν τα προκαλυπτικά τμήματα, έφτασαν συγκεκριμένα στη γραμμή Καλπακίου. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωσις ότι πίστευε τότε ο Μουσολίνι και η δύναμις των ιταλικών στρατευμάτων ότι δεν θα προέβαλε αντίσταση ο ελληνικός στρατός. Και μετά την κατάληψη των προκαλυπτικών τμημάτων οι Ιταλοί προωθήθηκαν με ποδηλατιστάς. Συγκεκριμένα δηλαδή προ του *Καλπακίου* είχαν φτάσει… οι προφυλακές τους αποτελούνταν από ποδηλατιστάς. Τότε άρχισε να βάλλεται το Πυροβολικόν και έδρασαν τότε και είναι η γνωστή επιτυχία του Κωστάκη του Ταγματάρχου του

---

894 Ηρωική τοποθεσία-σύμβολο. Ήταν η γραμμή αντιστάσεως της VIIIης Μεραρχίας. Καταλαμβανόταν από τους Ιταλούς και ανακαταλαμβανόταν από τους Έλληνες από την 2α Νοεμβρίου 1940 έως την 9η Νοεμβρίου 1940. Χάρη στην τελική κατάληψη του υψώματός της από τους Έλληνες σταμάτησε η προέλαση των Ιταλών και άρχισε η υποχώρησή τους βορείως του Καλπακίου, προς την Βόρειο Ήπειρο. Πρβλ. Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, σσ. 186-194: *«Το ύψωμα Γκραμπάλα, το οποίον ήδη είχε αποτελέσει θέατρον αιματηροτάτης μάχης, με τη δύσι του ηλίου επρόκειτο να γίνει σκηνή φονικωτάτων μαχών». Οι αποφασισμένοι Ιταλοί πολεμιστές της Μεραρχίας Φερράρα, που έλαβαν μέρος στις εκ του συστάδην μάχες ονομάζονταν "Fanti de la Morte", δηλαδή, «στρατιώται του θανάτου»*. Βλ. και μαρτυρία Δημητρίου Γκέκη.

895 Η Μονή Σωσίνου βρίσκεται μεταξύ των χωριών Άνω και Κάτω Παρακάλαμος Πωγωνίου.

Ηπειρώτη[896], με τις επιτυχίες, τα άρματα κ.λπ. και προβλήθηκε η αμυντική γραμμή επί του *Καλπακίου* στα *Κούματα* συγκεκριμένα. Εκεί δε που σήμερα είναι το *Καλπάκι* το σημερινό, γιατί το άλλο ήταν προωθημένο στο βορειότερο τμήμα, ο χώρος ο πεδινός ήταν έλη, ήταν ελώδης η περιοχή και μάλιστα όπως προωθήθηκαν τα πρώτα άρματα προς την περιοχή στα *Κούματα*. Τα *Κούματα* είναι τα υψώματα της *Μονής Βελλάς* από πάνω, έμπαιναν μέσα στο… Εκτός από αυτά που εβλήθησαν από τα αντιαρματικά πυροβόλα των Ελλήνων, αλλά πολλά όμως ακινητοποιήθηκαν από τα βαλτώδη τμήματα, τα εδάφη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Προς τα που πατούσαν να πάνε; Προς τα Γιάννενα;

Δημήτριος Τσώτσης: Ναι. Να έρθουν προς τα Γιάννενα. Ο κύριος άξονας, ειρήσθω εν παρόδω, ότι το σχέδιο των Ιταλών ήταν πράγματι αριστουργηματικό. Διότι οι Ιταλοί προέβλεπαν την κυρία προσπάθεια στη γραμμή *Αργυρόκαστρο-Χάνι Δελβινάκι-Καλπάκι-Γιάννενα*, ενώ παράλληλα προβλέποντο δύο υπερκερωτικοί ελιγμοί. Υπερκερωτικός ελιγμός ήταν εκ δεξιών κατά τον άξονα, όπως αναφέρθηκε, *Κονίσπολις-Φιλιάτες-Ηγουμενίτσα* να κάνουν το πλήγμα και από αριστερά από την περιοχή *Κόνιτσα-Βωβούσα*, να κλείσουν τη δίοδο από την *Κατάρα*, την ενίσχυση αυτή και να κλείσουν σε λαβή… Πραγματικά ήταν αριστουργηματική η ενέργεια. Από μεν την περίπτωση του 26ου Σώματος Στρατού από τον παραλιακό τομέα, από τον ορεινό τομέα είχαν την Μεραρχία «Τζούλια» και στον κεντρικό τομέα ήταν οι Μεραρχίες… συν τη Μεραρχία Κένταυρος των αρμάτων. Γίνονταν αψιμαχίες πολλές. Είναι ηρωική αντίσταση στην *Γκραμπάλα*, η οποία ανακαταλήφθηκε κάνα δύο φορές μέχρι τις 3 του μηνός, οπότε σταθεροποιήθηκε πλέον το μέτωπο. Εδώ παρουσιάζεται και η Ηπειρώτισσα γυναίκα, η οποία προώθησε στην περιοχή του Ζαγορίου. Οι Ηπειρώτισσες από το Ανατολικό Ζαγόρι και από τα τμήματα τα ανατολικότερα του Ζαγορίου, περιοχή *Κήπων*[897] κ.λπ. είχαν αυτή την βοήθεια προς τις Ένοπλες Ελληνικές Δυνάμεις που προώθησαν. Ανέφερα προηγουμένως τις γυναίκες του Βοΐου, οι οποίες είχαν να προωθήσουν τα υλικά, τρόφιμα και πυρομαχικά σε μία απόσταση της τάξεως των 30 χιλιομέτρων, ενώ εδώ είχαν μία

---

[896] Βλ. Κρυστάλλης Β., «Ο θρυλικός πυροβολητής Δημ. Κωστάκης. Το σύμβολο ηρωισμού, λεβεντιάς και ανθρωπιάς», *Ηπειρωτικό Μέλλον*, Οκτώβριος 2009, σ. 5 (αναδημ. από το *Ηπειρωτικό Μέλλον*, φ. 97/129, 18 Οκτωβρίου 1948). Βλ. και Φακίδης Ν., *Αλβανικό Έπος 1940-1041. Αθήνα-Τεπελένι*, εκδ. Μάρη&Κοροντζή, Αθήνα 1945, σσ. 36-39. Βλ. επίσης και Ράπτης Αλ., «Το πολεμικό ημερολόγιο μάχης του Ταγματάρχη Κωστάκη», *Ηπειρωτικός Αγών*, Ιωάννινα 28/10/2014, σ. 8. Βλ. και Μακαρώνας Γ., «Ταγματάρχης Δημήτρης Κωστάκης, Ο κανονιέρης που έγινε θρύλος κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο», *Ιστορία*, τεύχος 448, Οκτώβριος 2005, σσ. 46-53. Βλ. και μαρτυρία Παπαγεωργίου Κωνσταντίνου.

[897] Χωριό του Κεντρικού Ζαγορίου.

απόσταση των πέντε χιλιομέτρων. Από την περιοχή π.χ. των *Κήπων* μέχρι την περιοχή της *Γκραμπάλας*. Αυτή ήταν η προώθηση της Ηπειρώτισσας.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σε τρόφιμα όμως πιο πολύ;

Δημήτριος Τσώτσης: Τρόφιμα και πυρομαχικά.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποιος τους τα έφερνε; Τι πυρομαχικά μπορεί να έφερναν από τους *Κήπους*;

Δημήτριος Τσώτσης: Ήταν προωθημένα, γιατί ήταν το Στρατηγείο στη *Βρύση του Πασά*[898].

Μαρία Παπαευσταθίου: Σε μια δηλαδή ενδιάμεση απόσταση;

Δημήτριος Τσώτσης: Σε μία μικρή απόσταση.

Μαρία Παπαευσταθίου: Προφανώς γιατί δεν υπήρχε οχηματαγωγό ή δεν υπήρχαν ημιονηγοί;

Δημήτριος Τσώτσης: Καταρχήν στο βόρειο… όταν λέμε τόσο οι Ηπειρώτισσες, όσο και οι Δυτικομακεδόνισσες, εκτός του φορτώματος που είχαν, παράλληλα εξυπηρετούσαν και ημιόνους. Δηλαδή αυτές οι ίδιες ήταν και ημιονηγοί και φορτωμένες και ζαλωμένες με τα πυρομαχικά και τα τρόφιμα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Φτιάχνανε και οι ίδιες; Ζυμώνανε και ψένανε οι ίδιες;

Δημήτριος Τσώτσης: Ναι, ναι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δεν είναι ότι τους τροφοδοτούσαν κάποιοι τρόφιμα. Φτιάχνανε οι ίδιες;

Δημήτριος Τσώτσης: Και οι ίδιες και είχαν προωθημένα. Και είχαν προωθήσει από την περιοχή των Ιωαννίνων και περιοχή Μετσόβου από τον ορεινό τομέα του Ανατολικού Ζαγορίου κατά κάποιον τρόπο.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποια ήταν η αναγκαιότητα που ξαφνικά κατάλαβε η Ελληνική κυβέρνηση και πέρασε στο σχέδιο ΙΑβ; Επειδή είδαμε τον σχεδιασμό των Ιταλών; Στη γραμμή Καλπακίου πώς περάσαμε[899];

Δημήτριος Τσώτσης: Περάσαμε διότι πλέον η VIII^{η} Μεραρχία ενισχύθηκε. Όπως προανέφερα, ήταν πολύ πενιχρή η δύναμις. Από το 1937 να φανταστείτε ότι το 1937 οι αποθήκες επιστρατεύσεως της VIII^{ης} Μεραρχίας δεν είχαν ούτε μία χλαίνη, ούτε ένα κλινοσκέπασμα στην περιοχή. Ο δε οπλισμός ήταν αρχέγονος. Σας είπα προηγουμένως ήταν ο οπλισμός ήταν με λέιμπελ και γκράδες του Πεζικού. Το Πυροβολικό ενισχύθηκε όμως με

---

[898] Τοποθεσία μεταξύ Ιωαννίνων και Καλπακίου.

[899] Ο διάλογος με τον αφηγητή γίνεται στη βάση της ιδιότητάς του ως στρατηγού.

την πρόβλεψη αυτή την οποία… Θέλω να πω ότι ο Ιωάννης Μεταξάς που λέγεται ότι ο ελληνικός λαός και τα τοιαύτα είπε το ιστορικό «ΟΧΙ», ο Ιωάννης Μεταξάς το «ΟΧΙ» δεν το είπε στις 28 Οκτωβρίου. Το «ΟΧΙ» το είπε πολύ νωρίτερα από το 1938, με την ενίσχυση αυτή, την χαρακτηριστική ενίσχυση την οποία έκανε στην VIII^{η} Μεραρχία που είπαμε από πέντε Τάγματα έγιναν 15. Προωθήθηκε η Ταξιαρχία στον παραλιακό τομέα, προωθήθηκε το Σύνταγμα στην περιοχή του *Γράμμου*, την περιοχή της *Πίνδου* κ.λπ. Αντιλαμβάνεται κανένας ότι η διάταξη αυτή έγινε αναδιάταξη των τμημάτων από το σχέδιο ΙΑ που προέβλεπε στον *Άραχθο*, ελήφθησαν μέτρα και έγινε η αμυντική γραμμή επί της γραμμής *Καλπακίου* και *Τσαμαντά*… Αντιλαμβάνεται κανένας ότι ήταν το σχέδιο για να αντιμετωπίσουν τις ιταλικές δυνάμεις επί μιας πραγματικής γραμμής αμύνης. Βεβαίως συνετέλεσε πολύ και ο Κατσιμήτρος στην απόφαση αυτή, λέγοντας ότι οι Ηπειρώτες οι οποίοι συγκροτούσαν τότε την VIII^{η} Μεραρχία θα πολεμούσαν υπέρ βωμών και εστιών της περιοχής των. Και αυτό συνετέλεσε πολύ εις το να ληφθεί η τελική απόφαση της αμυντικής πλέον διατάξεως επί της γραμμής *Ελαίας-Καλαμά*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ποιος ο ρόλος του Στρατηγού Μαυρογιάννη στην προετοιμασία;

Δημήτριος Τσώτσης: Ο Μαυρογιάννης ήταν Επιτελάρχης τότε. Διοικητής Πυροβολικού. Όπως προανέφερα ήταν πολύ πενιχρό το Πυροβολικό. Ενισχύθηκε ιδιαίτερα το 1939 σε μοίρες πυροβολικού εδώ πέρα και έπαιξε ρόλο μεγάλο εις την τάξη των πυροβόλων και εις την εν γένει εκτέλεση των βολών πυροβολικού ολοκλήρου της μάζης πυρός να πούμε του πυροβολικού της VIII^{ης} Μεραρχίας. Είναι γνωστή η μαχητικότητα των ελληνικών δυνάμεων, παίρνοντας παράδειγμα από την μάχη η οποία δόθηκε στην *Γκραμπάλα*. Τόσο στην Γκραμπάλα όσο και στην περιοχή της *Βροντισμένης*[900], στον Άγιο Αθανάσιο *Βροντισμένης*, ο οποίος κατελήφθη και ανακατελήφθην από τις ελληνικές δυνάμεις. Δηλαδή οι δυνάμεις της VIII^{ης} Μεραρχίας πραγματικά έδωσαν μία μάχη υπάρξεως στην περιοχή.

Μαρία Παπαευσταθίου: Εσείς μετά από αυτό, ως παιδί τι θυμόσαστε; Ποιο περιστατικό έχετε περιγράψει στο μυαλό σας με τους Ιταλούς ή με τους Γερμανούς και μετά;

Δημήτριος Τσώτσης: Καταρχήν όλες οι δυνάμεις οι οποίες προωθήθηκαν το 1940- από τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1940, όλες οι δυνάμεις αυτές πέρασαν μέσω *Πενταλόφου* για να αφιχθούν στο *Επταχώρι* και να προωθηθούν στα υψώματα *Φούρκας* και δεξιότερα προς την *Αετομηλίτσα* περιοχή. Όλες οι δυνάμεις αυτές πέρασαν δια μέσου και θυμάμαι ένα κομβόι φαλάγγων που περνούσαν από τον *Πεντάλοφο*, δια μέσω *Πενταλόφου-Επταχωρίου* που προώθησαν τότε τα δύο Τάγματα που προανέφερα, προκειμένου να καταλάβουν την περιοχή

---

[900] Η *Βροντισμένη* ανήκει στον δήμο Πωγωνίου της Περιφερειακής Ενότητας Ιωαννίνων.

αυτή, στην οποία τοποθετήθηκε ο τότε ευρισκόμενος εν πολεμική διαθεσιμότητα, εν αναρρωτική αδεία, διότι ο Δαβάκης, ο Στρατηγός Δαβάκης είχε προσβληθεί από φυματίωση, αν δεν απατώμαι, και ήταν απόστρατος. Ανεκλήθη στην ενεργό υπηρεσία τον Ιούλιο του 1940 και προωθήθηκε άμεσα στην περιοχή και ανέλαβε την διοίκηση του Συντάγματος στον ορεινό τομέα στην περιοχή του *Επταχωρίου*, με έδρα το *Επταχώρι*. Θυμάμαι όλο το στράτευμα που πέρασε, όπως θυμάμαι επίσης και με την κατάρρευση του μετώπου που πέρασαν πάλι οι στρατιώτες, όπως ήταν και πάρα πολλοί Πενταλοφίτες, οι οποίοι με τον οπλισμό τους, διότι τότε απεκρύβη ο οπλισμός στις περιοχές μας, όλα τα ορεινά χωριά και θυμάμαι η πρώτη επίσκεψη των Ιταλών που έγινε το 1941 ή αρχάς 1942 στον *Πεντάλοφο*, που ήρθαν την πρώτη φορά διαλλακτικά με καλό τρόπο οι Ιταλοί ζήτησαν να παραδοθεί ο αποκρυβείς οπλισμός στην περιοχή μας και εν συνεχεία με ξυλοδαρμούς κ.λπ. και εκτελέσεις που απαίτησαν να παραδοθεί ο αποκρυβείς οπλισμός στην περιοχή μας[901]. Εν συνεχεία έχουμε προς τα τέλη του 1942 παρουσιάζονται τα πρώτα αντάρτικα τμήματα στην περιοχή *Πενταλόφου, Διλόφου, Αυγερινού*. Στην μεν περιοχή *Πενταλόφου* τότε παρουσιάστηκαν δύο, με τρεις αρχηγούς όπως το θυμάμαι χαρακτηριστικά. Ήταν τότε ο Αρειανός, ένας Κουτούρας ονόματι από την περιοχή Γρεβενών, ο Καπετάν Φωτεινός και ο Καπετάν Σκοτίδας. Αυτά είναι τα πρώτα τμήματα ανταρτικά του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Ο οποίος ΕΑΜ-ΕΛΑΣ υπό τον πατριωτικό μανδύα τότε προσεταιρίστηκε και πολλούς πατριώτες, οι οποίοι ήθελαν να αντισταθούν κατά των Γερμανών. Παράλληλα στις πεδινότερες περιοχές και ιδιαίτερα στην περιοχή, λόγω και καταγωγής των, στην περιοχή *Σκαλοχωρίου, Μελανθίου, Νεστορίου* κ.λπ., εκεί επικρατούσαν και στην περιοχή *Άργος Ορεστικού*, είχαμε δυνάμεις οι οποίες πρόσκειντο προς την πατριωτική αντιστασιακή οργάνωση ΠΑΟ[902], τους εθνικόφρονες τους λεγόμενους. Με χαρακτηριστική ηγετική φυσιογνωμία τον εκ *Πενταλόφου* απόστρατο αξιωματικό, τον Ταγματάρχη Πόρτη Μιλτιάδη, ο οποίος διετέλεσε και Νομάρχης Έβρου την περίοδο του Μεταξά. Αυτός ήταν μία ηγετική φυσιογνωμία και ιδιαίτερα ο Υπολοχαγός Μπουρογιάννης Κοσμάς από το διπλανό χωριό, το *Δίλοφο*, αρραβωνιασμένος στον *Πεντάλοφο*, γιατί τον θυμάμαι χαρακτηριστικά, ήταν και μία συγγενής μου που είχε αρραβωνιαστεί. Ο Υπολοχαγός αυτός συν ένας αντισυνταγματάρχη Μάντζιος εξ Ηπείρου, πρωτοστατούσαν στα τμήματα της ΠΑΡΟΥ. Γίνεται τότε με κοινό αγώνα αντιστασιακό που έδρασαν από κοινού οι δυνάμεις ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και ΠΑΟ έγινε η περίφημος μάχη του *Φαρδυκάμπου Σιατίστης*, 6 με 7 Μαρτίου

---

[901] Πρβλ. και τις μαρτυρίες των κατοίκων της Δροσοπηγής.
[902] Πρόκειται για την Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση.

του 1943[903]. Στην μάχη αυτή ηγετική φυσιογνωμία αποτέλεσε ένας Καρανάσης από τη ΠΑΟ και ο Πόρτης με τον Μπουλογιάννη. Χαρακτηριστική ήταν η φυσιογνωμία του ανθυπολοχαγού να συγκροτήσει τις προσφυγικές δυνάμεις, οι οποίοι ήταν πατριώτες τότε…

Μαρία Παπαευσταθίου: Πώς τον είπατε;

Δημήτριος Τσώτσης: Σιδηρόπουλος. Ο οποίος είχε και ένα τμήμα αξιόλογο, της τάξεως των 300-400 ανδρών. Γίνεται η μάχη αυτή υπό την ηγεσία, όπως είπα, του Καρανάση, χωρίς να αμφισβητείται και η συμμετοχή του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Γιατί πρώτα έκαψαν δέκα αυτοκίνητα, έγινε μία προώθηση από την Κοζάνη προς Σιάτιστα. Εκεί έπεσαν σε ενέδρα τότε περισσότερο των Ελασιτών. Εν συνεχεία εστάλησαν ενισχύσεις, μάλλον να τιμωρήσουν τους εκ Σιατίστης αντάρτες, ένα ολόκληρο Τάγμα Ιταλικό, το οποίο τάγμα Ιταλικό πέρασε τον ποταμό εκεί πέρα, τη γέφυρα του Αλιάκμονος και έφτασαν στη Μονή κάτω από τη Σιάτιστα στον πεδινό χώρο του *Φαρδυκάμπου*. Εκεί έλαβαν χώρα οι μάχες, αντιστασιακές οργανώσεις της ΠΑΟ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και μετά από ένα διήμερο μάχης συνελήφθη ολόκληρο ιταλικό τάγμα. 600 άτομα, ο Διοικητής του Τάγματος, 17 αξιωματικοί, πυροβόλα, οχήματα κ.λπ. Όλος αυτός ο κόσμος προωθήθηκε στην περιοχή που ήταν ο ΕΛΑΣ που στην περιοχή δηλαδή προς την περιοχή των χωριών της Πίνδου, *Δοτσικό, Μεσολούρι, Πεντάλοφο* κ.λπ. Αυτή η μάχη έδωσε ζωή, πνοή στον κόσμο και τότε ενεθάρρυσαν όλη η περιοχή του Βοΐου και άρχισαν πολλοί να πλαισιώνουν τόσο τις ανταρτικές δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, όσο και του ΠΑΟ. Εδώ θέλω να πω ότι στη ΠΑΟ ήταν περισσότεροι Έλληνες αξιωματικοί και ήταν κατά κάποιο τρόπο χαρακτηριστική η κατάταξη στις δυνάμεις αυτές των ανταρτών αυτών των Ελλήνων

---

[903] *«Και εξακόσιοι τρεις πιαστήκαν παρευθύς/και σύρε στο Ζουπάνι* [Πεντάλοφο] *να τους δεις»*. Με αυτούς τους στίχους απαθανάτισε η λαϊκή μούσα την ιστορική μάχη του *Φαρδύκαμπου της Σιάτιστας* που έγινε στις 6 Μαρτίου 1943. Στη θέση *Φαρδύκαμπος* οι κάτοικοι της πόλης της Σιατίστης και των περιχώρων αιχμαλώτισαν ένα ολόκληρο Ιταλικό τάγμα που είχε ξεκινήσει από τα Γρεβενά με σκοπό να καταλάβει τη Σιάτιστα. *«Οι Ιταλοί διαβαίνουν/ φρατέλοι έρχονται/ Στη Σιάτιστα πηγαίνουν/ να πάρουν τα παιδιά/ Που πάτε βρε φρατέλια/ που πάτε βρε σκυλιά/ Εδώ το λένε Σιάτστα/το λένε τα παιδιά»*. Στη συνέχεια οι αιχμάλωτοι μεταφέρθηκαν στη Σιάτιστα, οι αξιωματικοί στο ιστορικό Τραμπάντζειο Γυμνάσιο της Σιάτιστας, οι οπλίτες στο παλιό σχολείο και σε διάφορα ακατοίκητα σπίτια της Σιάτιστας. Ο συγγραφέας Ζαχαρίας Π. Δρόσος στο βιβλίο του *Η Δυτική Μακεδονία στ' άρματα. Φαρδύκαμπος*, Αθήνα 1984, σσ. 137-138 δίνει αναλυτικά και τα αποτελέσματα της μάχης: «Απώλειες δικές μας: Νεκροί 3, περισσότεροι από 15 τραυματίες. Απώλειες Ιταλών: Νεκροί 10, τραυματίες 55, αιχμάλωτοι στρατιώτες 530, αιχμάλωτοι αξιωματικοί 17. Λάφυρα: Περί τα 600 όπλα, πιστόλια 30, ολμίσκοι 7, οπλοπολυβόλα 40, πολυβόλα 12, πυροβόλα ορειβατικά 3 των 7.5, βλήματα 300, αφθονία από χειροβομβίδες και πυρομαχικά, αυτοκίνητα 3, μουλάρια 62, άλογα-κέλητες 3». Η μάχη του Φαρδύκαμπου της Σιάτιστας αποτελεί ορόσημο της Εθνικής Αντίστασης και του απελευθερωτικού αγώνα της Πατρίδας μας και για το λόγο αυτό έπρεπε να αναγερθεί μνημείο που η ιστορία της ανέγερσής του έχει ως εξής:

αξιωματικών. Σε αυτό πρωτοστατούσε ο Ταγματάρχης Πόρτης από τον *Πεντάλοφο*, συν τον Μπουλογιάννη, τον Μάντζιο κ.λπ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Στις άλλες;

Δημήτριος Τσώτσης: Ήταν ο Σιδηρόπουλος. Ήταν Πενταλοφίτες οι περισσότεροι εδώ. Όπως είπα ένας υπολοχαγός έφεδρος Τζουρέλας, ένας Βαζάκας, ο δικηγόρος ο οποίος έκανε μετά και βουλευτής με τον «Συναγερμό» στο Νομό Κοζάνης. Να μην τα πολυλογούμε, βλέποντας οι Ελασίτες την ενδυνάμωσαν αυτή των δυνάμεων, των εθνικιστικών δυνάμεων στην περιοχή, έβαλαν ως άμεσο στόχο την εξουδετέρωσή τους πάση θυσία. Γίνεται ένα Συνέδριο τότε στις 6 Μαρτίου στη *Σιάτιστα*, στο οποίο πρωτοστατεί ένας Σκοπιανός, Έλληνας βέβαια… Δεν θυμάμαι ακριβώς. Λαμβάνεται η τελεσίδικη απόφαση, οπωσδήποτε πάση θυσία να εξουδετερωθούν και να εξαφανιστούν οι εθνικές δυνάμεις. Πράγματι στις 7 το πρωί Μαρτίου του 1943 αφικνείται ένα απόσπασμα της τάξεως των 80 ανδρών περίπου, υπό τον Αρειανόν και Σκοτίδα τους Καπετάνιους του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στον *Πεντάλοφο*. Συλλαμβάνονται οι αδερφοί Πόρτη, είχε και έναν αδερφό ανθυπολοχαγό, ο Μάντζιος, ένας δάσκαλος από το *Βυθό* δίπλα. Πιάσανε και τον πατέρα μου αιχμάλωτο τότε εκεί πέρα. Είναι ολόκληρη ιστορία με τον πατέρα μου. Αλλά αμέσως τον απελευθέρωσε ο υπεύθυνος του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, κάποιος Καρούτας, ο οποίος ήταν τότε υπεύθυνος. Ήταν αδερφικός φίλος με τον πατέρα μου και τον έβγαλε από τον…

Μαρία Παπαευσταθίου: Για ποιο λόγο τους συλλάβανε;

Δημήτριος Τσώτσης: Έπρεπε να εξουδετερωθούν αυτοί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Σε αυτούς πως δικαιολογήθηκαν;

Δημήτριος Τσώτσης: Τους συνέλαβαν χωρίς καμία δικαιολογία. Τους πήρανε και τους έβαλαν ακριβώς απέναντι από το σπίτι μας, γιατί το Δημοτικό Σχολείο *Πενταλόφου* με το σπίτι μας τους χωρίζει ένας δρόμος. Στη μία αίθουσα την νοτιοανατολική αίθουσα του Δημοτικού Σχολείου τους βάλανε όλους μέσα εκεί. Μάλιστα επειδή τον θεώρησαν πολύ αντιδραστικό τον δάσκαλο τον Αμάραντο, έφαγε τέτοιο ξύλο που λιποθύμησε ο άνθρωπος και θυμάμαι χαρακτηριστικά τον φέρανε στο φαρμακείο του πατέρα μου -γιατί στο σπίτι μας είχαμε και το φαρμακείο παράλληλα στο ένα άκρο της οικοδομής- τον συνέφερε ο πατέρας μου από τον ξυλοδαρμό τον οποίο υπέστη. Εκεί λοιπόν ο Ταγματάρχης ο Πόρτης αντελήφθη αμέσως ότι τους έχουν για καθάρισμα. Και έκανε νόημα, διάβαζε ένα βιβλίο, έκανε νόημα στον αδερφό του να κοιτάξει το βιβλίο τι γράφει. Του λέει «Σταύρο είμαστε χαμένοι. Προσπάθησε να φύγεις». Αυτό το έκανε νόημα. Πήρε ο Σταύρος το βιβλίο, το ανοίγει, το βλέπει αυτό, ζητάει να πάει προς ανάγκη του. Ζητάει, λοιπόν, από τον Ελασίτη, ο οποίος τον περιφρουρούσε, λέει «να πάω προς νερού μου», στα αποχωρητήρια του Δημοτικού Σχολείου.

Τα αποχωρητήρια του Δημοτικού Σχολείου είχαν μία απόσταση κάπου 100 μέτρα από το Σχολείο. Ήταν συγκεκριμένα σήμερα όπου βρίσκεται το Λύκειο *Πενταλόφου*, εκεί ήταν τα αποχωρητήρια του Δημοτικού Σχολείου *Πενταλόφου*. Τον πήρε ο αντάρτης τον Σταύρο και ο Σταύρος, από πίσω είχε ένα άνοιγμα τα αποχωρητήρια, πετάζεται από το άνοιγμα, τρέχει, τον πυροβολεί, δεν τον παίρνει, κατευθύνεται προς το νεκροταφείο του *Πενταλόφου*, μετά προς τον Άγιο Κωνσταντίνο και εν συνεχεία κάνει τον κύκλο ο Σταύρος και πηγαίνει στο *Επταχώρι* όπου βρίσκονταν ο Γιαννούλης με ένα απόσπασμα της τάξεως των 30 ανδρών. Ο Γιαννούλης ήταν υπό τας διαταγάς του Πόρτη. Να φανταστείτε, δεν είχε εκδηλωθεί απόλυτα ο Γιαννούλης, ενώ ο Γιαννούλης είχε μυηθεί στο ΚΚΕ, φαινόταν ότι ανήκε εις τις δυνάμεις τις εθνικές. Πηγαίνει λοιπόν ο Σταύρος εκεί πέρα, λέει τα γεγονότα και ξεκινάει ο Γιαννούλης τώρα με το απόσπασμα αυτό των 30 ανδρών προς τον *Πεντάλοφο* να τους απελευθερώσει. Ειδοποιείται αμέσως ο Αρειανός στον *Πεντάλοφο* τηλεφωνικώς, διότι τότε όλοι οι τριατατικοί στην περιοχή μας τουλάχιστον ήταν μυημένοι στο κομμουνιστικό κόμμα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τριατατικοί;

Δημήτριος Τσώτσης: Ταχυδρομικοί, τρία Τ. Όλοι αυτοί ήταν μυημένοι στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Ειδοποιείται, λοιπόν, ο Αρειανός και εν συνεχεία με μία επιτροπή πηγαίνει προς την περιοχή του *Επταχωρίου* και εκεί στην *Πανούκλα* στο άνοιγμα στον αυχένα όπως καταβαίνουμε από τον *Προφήτη Ηλία*, φαίνοντας από μακριά το απόσπασμα του φώναξε του Γιαννούλη ο Αρειανός. Προχώρησε ο Γιαννούλης μόνος του, πήγε και αυτός, μίλησαν μεταξύ τους. Φέρεται καθαρά διότι αυτό αποτελούσε και ένα μεμπτό σημείο του Γιαννούλη, η αρχική αυτή θέση που έλαβε ο Γιαννούλης που κατηγορήθηκε εν συνεχεία και δολοφονήθηκε το 1948 ο Γιώργος ο Γιαννούλης ο Καπετάνιος… Λοιπόν, του μίλησε και εν συνεχεία χωρίς να δικαιολογηθεί στον Πόρτη τον Σταύρο, τον αδερφό του, πήρε το απόσπασμα και γύρισαν στο *Επταχώρι*. Εν τω μεταξύ γυρίζει στον *Πεντάλοφο* ο Αρειανός. Δεν έγινε καμία κίνηση.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και ο αδερφός Πόρτης που πήγε;

Δημήτριος Τσώτσης: Ήταν φυλακισμένοι αυτοί.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ξαναγύρισε πίσω ο αδερφός που το έσκασε;

Δημήτριος Τσώτσης: Όχι. Ο Πόρτης πήγε με τον Γιαννούλη πίσω.

Μαρία Παπαευσταθίου: Αλλά δεν κατάφερε να τους ελευθερώσει;

Δημήτριος Τσώτσης: Όχι, δεν έγινε τίποτε. Εν τω μεταξύ στον Αυγερινό, ένα χωριό δίπλα περί τα 10 χλμ, ήταν το απόσπασμα 350 άνδρες του Σιδηρόπουλου. Εκεί ήταν επικεφαλής και ο υπολοχαγός αυτός ο Μπουλογιάννης. Ήταν μία χαρακτηριστική φυσιογνωμία ο Μπουλογιάννης, γιατί ήταν και αρχηγός της τάξεως του ’37 της Σχολής

Ευελπίδων. Πρώτος δηλαδή αξιωματικός και ήρωας το 1940. Αυτά λαμβάνουν χώρα το απόγευμα, στις 7 Ιανουαρίου. Εν τω μεταξύ στις 6 Ιανουαρίου στο *Τσοτύλι* είχαν συνεννοηθεί οι Ελασίτες με τους ΠΑΟτζήδες να επέλθει μία συνεννόηση να αρθεί η παρεξήγηση που ήταν μεταξύ των, και να επέλθει μία συμφωνία για την κοινή αντιμετώπιση, την αντιστασιακή κοινή αντιμετώπιση των Γερμανο-Ιταλών και των Κομιτατζήδων. Αυτό ήταν το σύμφωνο. Λέγοντας αυτά τα πράγματα πήραν τηλέφωνο να έρθει την επόμενη μέρα μία αντιπροσωπεία στον *Πεντάλοφο* να επέλθει η τελική συμφωνία. Τι γίνεται; Με αυτά τα λόγια, όπως ήταν τα φυλάκια γύρω από τον *Αυγερινό*, οι επικεφαλής των δυνάμεων Σιδηρόπουλος μαζί με τον Μπουλογιάννη, πήραν τις δυνάμεις που ήταν τα τμήματα ασφαλείας στα γύρω υψώματα και με την αφέλεια ότι θα επέλθει συμφωνία είχαν έρθει μέσα και κοιμόντουσαν σε ορισμένα σπίτια, αλλά η κυρία δύναμις περί τους 200 άνδρες ήταν στο Δημοτικό Σχολείο *Αυγερινού*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πού φύλαγαν οι μεν τους δε ακόμη;

Δημήτριος Τσώτσης: Όχι. Στον *Αυγερινό* ήταν οι δυνάμεις αυτές του Σιδηρόπουλου, οι εθνικιστικές δυνάμεις. Ενώ στον *Πεντάλοφο* τώρα έχουμε τις δυνάμεις.. Το απόγευμα θυμάμαι σαν τώρα χαρακτηριστικά, το απόγευμα πέρασαν ένα απόσπασμα περίπου 80 άνδρες Ελασίτες με υποζύγια, μουλάρια, με πολυβόλα βαριά φορτωμένα, με οπλοπολυβόλα αρκετά, με όλμους, με αρχηγό τον Σκοτίδα και κατευθύνθηκε προς τον *Βυθό* και εν συνεχεία προς τον Αυγερινό. Αυτοί προωθήθηκαν όλη τη νύχτα και πιάσανε τα υψώματα γύρω-γύρω από τον *Αυγερινό* που ήσαν και αφύλακτα και ιδιαίτερα στο ύψωμα που ήταν απέναντι από το Δημοτικό Σχολείο. Ξημερώνοντας 7 του μηνός, ενώ αυτοί υπολόγιζαν να επέλθει η συμφωνία, αιφνιδιαστικά χωρίς καμία προειδοποίηση άρχισαν να βάζουν με τα πολυβόλα και τον οπλισμό τους όλα τα υψώματα γύρω- γύρω στους εθνικιστάς αντάρτες οι οποίοι είχαν παραταχθεί στο προαύλιο του σχολείου για να πάρουν και το ρόφημα. Φονεύθησαν καμιά δεκαπενταριά άνδρες στην περιοχή του *Αυγερινού*. Διελύθησαν αιφνιδιαστικά όλοι, έτρεξαν όλοι άφησαν οπλισμό προς τα κάτω… Τον ίδιο τον Σιδηρόπουλο σκότωσαν με πολυβόλα και εξουδετερώθη όλη αυτή η δύναμη, η οποία υπερτερούσε σε αξιόμαχο προσωπικό έναντι των Κομμουνιστών. Εν συνεχεία οι ίδιοι αυτοί αντάρτες, ο Αρειανός εν συνεχεία με τον Σκοτίδα, προωθήθησαν προς το *Μελάνθιο*, μία ορεινή περιοχή αριστερότερα και εξουδετέρωσαν κατά τον ίδιο τρόπο άλλο απόσπασμα που υπήρχε εκεί πέρα των ΠΑΟτζήδων στην περιοχή και επεκράτησαν και εν συνεχεία κάθε ένας οποίος εξήλθε στο αντάρτικο με τις ιδέες κ.λπ. τις εθνικιστικές εξουδετερώνοντο και περνούσε από το Λαϊκό Δικαστήριο και εφονεύοντο. Έτσι επικράτησαν και εδώ είναι το μυστήριο, ότι με αυτό τον δόλιο τρόπο επεκτάθησε στην περιοχή *Βοΐου* και *Πενταλόφου* και προς την περιοχή Γρεβενών το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Τώρα είναι ολόκληρη ιστορία. Εν συνεχεία θα συνεχίσουμε…

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι έγιναν οι άνθρωποι στο σχολείο;

Δημήτριος Τσώτσης: Τώρα, ο Μπουλογιάννης, ο οποίος συνελήφθη γιατί είπαμε ότι ο Σιδηρόπουλος εφονεύθη, ο Μπουλογιάννης συλληφθείς με έναν Παναγιωτόπουλο κ.λπ., προωθήθηκαν προς την περιοχή *Βουχωρίνας*. Είναι ένα χωριό μεταξύ *Πενταλόφου-Τσοτυλίου*. Προωθήθηκαν όμως και οι συλληφθέντες στον *Πεντάλοφο*, Πόρτης, Μάντζιος κ.λπ. Εκεί, λοιπόν, πέρασαν από το Στρατοδικείο, το οποίο είχε εκ των προτέρων λάβει την απόφαση του τουφεκισμού των. Πέρασαν εικονικά από το Λαϊκό Δικαστήριο εκεί, στο οποίο Δικαστήριο έχω και τα ονόματα… Τώρα δεν τα έχω… θα σας τα φέρω. Και κατά τον πλέον αγριότερον τρόπο, φρικιαστικό μάλλον τρόπο, ετελεύθησαν οι άνθρωποι…

Μαρία Παπαευσταθίου: Τους σκότωσαν;

Δημήτριος Τσώτσης: Ο Πόρτης, ο Μπουλογιάννης, ο Μάντζιος… να φανταστείτε ότι αυτοί οι τρεις, ο Πόρτης, Μπουλογιάννης… το 1953-1952, έγινε η εκταφή των και έγινε ο ενταφιασμός των σε παρακείμενο μέρος του νεκροταφείου *Πενταλόφου*, όπου καταφαίνεται τόσο τα άνω όσο και τα άκρα ήταν τεμαχισμένα, όπως επίσης και τα κρανία. Φανταστείτε τι υπέστησαν οι άνθρωποι αυτοί κατά την θανάτωσή των.

Μαρία Παπαευσταθίου: Καλά που γλίτωσαν τον αδερφό δηλαδή;

Δημήτριος Τσώτσης: Βέβαια. Και έτσι ξεκίνησε και ο Εμφύλιος σιγά-σιγά. Και έτσι εν συνεχεία επεκτάθησε απόλυτα στην περιοχή *Πενταλόφου* το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Έγινε πρώτα το Στρατηγείο εκεί της Δυτικής Μακεδονίας, εν συνεχεία ονομάστηκε με απόφαση του ’43 το φθινόπωρο ονομάστηκε 9^{η} Μεραρχία στον *Πεντάλοφο*, ο οποίος είχε τρία συντάγματα Πεζικού, το 27, 28 και 53 Συντάγματα, με έδρα το 27 Σύνταγμα Πεζικού στο Πεντάλοφο και στα περίχωρα. Το 28 Σύνταγμα Πεζικού στην περιοχή *Νεστορίου* και το 53 Σύνταγμα Πεζικού προς τα χωριά στην περιοχή των Γρεβενών. Είχαμε μία δύναμη της τάξεως των 5.000 ανδρών η 9^{η} Μεραρχία. Ο *Πεντάλοφος* αποτελούσε κέντρο διοικητικό στην περιοχή και της ελεύθερης Ελλάδας. Να φανταστείτε ότι τα Δημοτικά Σχολεία λειτουργούσαν, καθοδήγηση, θέατρα, τυπογραφείο, επιμελητεία, Λαϊκό Δικαστήριο και Στρατοδικείο…

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι καθοδήγηση;

Δημήτριος Τσώτσης: Καθοδήγηση ήταν συχνότατη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι λέγανε;

Δημήτριος Τσώτσης: Όλα υπέρ του απελευθερωτικού αγώνα. Εκθείαζαν τον ρωσικό στρατό. Να φανταστείτε ότι και ο υποφαινόμενος, όλοι ήμασταν στην Πέμπτη τάξη του Δημοτικού Σχολείου, ήμασταν υποχρεωτικά αετόπουλα. Παρελάσαμε δε την 25^{η} Μαρτίου του 1944 στην κεντρική πλατεία. Πρώτα παρέλασε το εφεδρικό ΕΛΑΣ, εν συνεχεία οι ΕΠΟΝιτες, το ΕΛΑΣ και εν συνεχεία και εμείς ως αετόπουλα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και λέγατε και τραγουδάκια;

Δημήτριος Τσώτσης: Ναι. Να φανταστείτε ότι στον *Πεντάλοφο* ήταν επιμελητεία, είχαν συχνότατη ρίψη… ήταν εκεί και η κεντρική αποστολή των Άγγλων.

Μαρία Παπαευσταθίου: Πείτε μου γι' αυτό.

Δημήτριος Τσώτσης: Αποστολή με τον Χάουζ[904]… δεν θυμάμαι τώρα το όνομα του Συνταγματάρχου του Άγγλου. Ήταν και η κεντρική βρετανική αποστολή και η 9η Μεραρχία. Είχαμε συχνότατες στον Άγιο Θεόδωρο και στο *Παλιοκριμίνι Βοΐου*, είχαμε συχνότατες ρίψεις εφοδίων, οπλισμού, λιρών. Βέβαια, οι λίρες ήταν…

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι οποίες μοιραζόταν και από εδώ και από εκεί;

Δημήτριος Τσώτσης: Όχι από εδώ και από εκεί. Όλο οι Ελασίτες… Το ΕΔΕΣ ήταν στην περιοχή της Ηπείρου.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δηλαδή εκεί οι Άγγλοι δείχνανε φίλοι του ΕΛΑΣ;

Δημήτριος Τσώτσης: Ήταν όλοι στον ΕΛΑΣ αυτοί. Βέβαια. Αυτοί εργάζοντο υπέρ του ΕΛΑΣ.

Μαρία Παπαευσταθίου: Οι Άγγλοι;

Δημήτριος Τσώτσης: Βέβαια.

Μαρία Παπαευσταθίου: Δηλαδή εκεί τροφοδοτούσαν τον ΕΛΑΣ. Αλλού;

Δημήτριος Τσώτσης: Αλλού ήταν το ΕΔΕΣ. Υπήρχε μία ρήξη μεταξύ της αγγλικής αποστολής και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ εκεί και σταμάτησαν για κάποια περίοδο… Να φανταστείτε ότι τέτοιος ήταν ο οπλισμός και η εκπαίδευση την οποία κάνανε οι Άγγλοι… γιατί θυμάμαι χαρακτηριστικά έξω από το σπίτι μας, που ήταν ένα πεδινό μέρος και στο προαύλιο του σχολείου, οι Άγγλοι εκπαίδευαν τους αντάρτες Ελασίτες στα βαριά πολυβόλα Βίκερς, στα αντιαρματικά πυροβόλα των έξι λιβρών, όπως επίσης… δηλαδή υπήρχαν πυροβόλα ολόκληρα. Οπλισμός τρομερός. Τα δε μπρεντ ήταν… Να φανταστείτε ότι εγώ τουλάχιστον συγκρίνοντας και γνωρίζοντας τον οπλισμό τον οποίο είχε ο Ελληνικός Στρατός το 1947 δεν τον συγκρίνω με αυτόν τον οποίο είχε το 1944 οι Ελασίτες στον *Πεντάλοφο*.

Μαρία Παπαευσταθίου: Τους τα δίνανε;

Δημήτριος Τσώτσης: Ναι τα δίνανε.

Μαρία Παπαευσταθίου: Μπορείτε να μου πείτε και ως στρατιωτικός αν καταλαβαίνατε τότε τον λόγο;

---

[904] Μάλλον εννοεί τον Γουντχάουζ. Βλ. Stevens M.J., Woodhouse M.C., Wallage G.D, British Reports on Greece 1943-1944, εκδ. «Museum Tusculanum Press», Copenhagen 1982. Πρβλ.και Woodhouse S.M., *Το μήλον της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.

Δημήτριος Τσώτσης: Καταρχήν το κατάλαβα πολύ έντονα από το 1944, που ο πατέρας μου συνελήφθη και ήταν προς θανάτωση. Αρκεί να σας δείξω ότι ο πατέρας μου, όπως όλοι περιμέναμε αφού είχαμε διαδοχικά το κάψιμο του σπιτιού, μία ολόκληρη ιστορία οικογενειακή, το οικογενειακό δράμα που τράβηξε η οικογένειά μου, τόσο από τους Γερμανούς, όσο και από τους Ελασίτες, διότι το 1944 ο πατέρας μου συνελήφθη από τους Γερμανούς στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις 4-7 Ιουλίου του 1944 που έκαναν οι Γερμανοί εγκαταλείποντας τις θέσεις των οι Ελασίτες και πηγαίνοντας προς την Πίνδο και στον *Γράμμο*. Συνελήφθη ο πατέρας μου γιατί εκεί που είχαμε καταφύγει, παίρνοντας μία γυναίκα μας άφησε ένα τσουβάλι στο οποίο είχε έναν αντάρτη στο σπίτι της και είχε μία χειροβομβίδα. Βλέποντας, λοιπόν, τη χειροβομβίδα και μία αρμάθα φυσιγγίων οι Γερμανοί -ήταν επικεφαλής ένας Αυστριακός- εν συνεχεία λέει «παρτιζάν» και πήγαν να μας σκοτώσουν. Ο πατέρας μου γνώριζε και τα γαλλικά και τους έδειξε το πτυχίο του φαρμακοποιού. Μίλησε γαλλικά, ευτυχώς ήταν επικεφαλής Αυστριακός και δεν αφόπλισαν την χειροβομβίδα. Πήραν τον πατέρα μου γυμνό, τον προώθησαν επάνω. Εν συνεχεία πάνε στον *Πεντάλοφο* μέσα, βλέπουν που θα τον κρεμάσουν τον πατέρα μου και εν συνεχεία στέλνουν το απόσπασμα να ειδοποιήσουν -ήταν και λίγο χοντρούλης ο πατέρας μου- στέλνουν το απόσπασμα να ειδοποιήσουν τους κατοίκους όσοι βρίσκονταν να παρευρεθούν στην κρεμάλα. Ο πατέρας μου, λοιπόν, προ της καταστάσεως αυτής και πηγαίνοντας να τους δείξει το σπίτι που ήταν οι Άγγλοι, η αγγλική αποστολή, φεύγει. Λέει «τουλάχιστον να με σκοτώσουν, παρά να με κρεμάσουν» και κατόρθωσε να διαφύγει μέσα από τα χέρια τους. Εν συνεχεία καίνε το σπίτι μας, το μοναδικό σπίτι… Δηλαδή τρία σπίτια κάψανε στον *Πεντάλοφο*, εκεί που ήταν το Στρατηγείο, εκεί που είχαν την Επιμελητεία, το Δημοτικό Σχολείο και το σπίτι μας. Τέσσερα οικήματα κάψανε στον *Πεντάλοφο*. Με τα αποκαΐδια φτιάχνοντας το σπίτι και τελειώνοντας τον Οκτώβριο του 1944, ενώ απελευθερώνεται ο ΕΛΑΣ και όλοι ανέμεναν με ιδιαιτέρα χαρά την απελευθέρωση της Ελλάδος, ο πατέρας μου συλλαμβάνεται και εγκλείεται στα μπουντρούμια του Οικοτροφείου *Τσοτυλίου* ως αντιδραστικός, επικίνδυνος αντιδραστικός. Εγκλείεται εκεί πέρα και με τα Δεκεμβριανά εν συνεχεία, πήγαινε η μητέρα μου θυμάμαι ζαλωμένη τότε ανά δεκαπενθήμερο τροφή και ρούχα να υποφέρουμε να πάει στο *Τσοτύλι* μετά επτάωρο δρόμο πεζή, να του πάει στο *Τσοτύλι* αυτά τα πράγματα. Με τα Δεκεμβριανά περιμέναμε να ακούσουμε το διάγγελμα της εκτελέσεώς του. Αποτέλεσμα δεν τους εξετέλεσαν τους ευρισκομένους εις το *Τσοτύλι* και την 25η Ιανουαρίου, μετά από τη συνθηκολόγηση των δυνάμεων των Άγγλων και τον Ελασιτών, που ετελείωσαν και τα Δεκεμβριανά στις 5 Ιανουαρίου, επήλθε η συμφιλίωση και διαδοχικά άρχισαν να απολύουν τους αιχμαλώτους τόσο οι Άγγλοι, όσο και οι Ελασίτες. Και 25

Μαρτίου ο πατέρας μου ως όμηρος αφέθηκε ελεύθερος και προωθήθηκε στην… Να σας δείξω και το αποφυλακιστήριο και την προώθησή του ως όμηρος την 25η… Πρωτότυπο. Κοιτάξτε εδώ πέρα τι λέει. Βεβαίωση, λέει:

«Η Ένωση Ομήρων Κοζάνης βεβαιούται ότι ο Χαράλαμπος Τσώτσης, κάτοικος Πενταλόφου, τυγχάνει όμηρος του Στρατοπέδου Τσοτυλίου. Αφέθη ελεύθερος την 25ην/1/1945.

Κοζάνη 31-3

Ο Πρόεδρος Καζάνας».

Μαρία Παπαευσταθίου: Υπάρχει και Ένωση Ομήρων Κοζάνης;

Δημήτριος Τσώτσης: Ναι.

Μαρία Παπαευσταθίου: Την οποία δημιούργησαν ως Ένωση;

Δημήτριος Τσώτσης: Αυτή αμέσως από την απελευθέρωση. Οι ρίψεις των Άγγλων στην περιοχή *Πενταλόφου*, είναι πολλαπλάσιες αυτών των οποίων έκαναν με τους ΕΔΕΣίτες. Κοιτάξτε, βέβαια όπως γράφει στο βιβλίο του ο Άγγλος αυτός, η επιδίωξη της αγγλικής αποστολής ήταν η συμφιλίωση των δυνάμεων ΕΔΕΣ και ΕΛΑΣ. Όμως, δεν παύουν… στο αρχικό στάδιο ήταν αντιστασιακός πραγματικά. Γιατί η ρίψη αυτή και η ενίσχυση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ώστε να απασχολήσουν γερμανικές δυνάμεις είναι αναμφισβήτητες. Εκείνο το οποίο δεν σας ολοκλήρωσα, με την ανάπτυξη αυτή του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην περιοχή μας, που είπα προηγουμένως ότι είχαμε ολόκληρη Επιμελητεία, Στρατοδικεία, διαφωτίσεις, προώθηση. Δηλαδή, πραγματικά είχαμε ελεύθερη Ελλάδα στην περιοχή *Πενταλόφου*. Εκείνο το οποίο έχω να πω και η δύναμις ανέρχεται όπως είπα της τάξεως των 5.000, αν λάβουμε υπόψιν ότι από την περιοχή που συγκροτεί η ορεινή περιοχή, από την περιοχή Νεστορίου, περιοχή *Πενταλόφου*, αν αρχίσουμε από την περιοχή των Γρεβενών, τα υψώματα Γρεβενών, *Βενέτικου* ποταμού, και ’ρθούμε προς τα βορειοδυτικά και πιάσουμε όλα τα υψώματα της βορείου Πίνδου, τα υψώματα του *Γράμμου*, τα υψώματα του *Βοίου* κ.λπ, είναι μία έκταση της τάξεως των 25 τετραγωνικών χιλιομέτρων. Εάν λοιπόν είχαν σκοπό πράγματι τον αντιστασιακό αγώνα το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δεν θα επέτρεπε σε μία δύναμη της τάξεως του ενός Συντάγματος των Γερμανών, της Μεραρχίας Εντελβάις[905] να κάνει εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή, και η περιοχή αυτή είναι ιδανική για την διεξαγωγή ανορθόδοξου πολέμου. Αν πράγματι λοιπόν ένας όχι πεφωτισμένος ηγήτωρ, μπορούσε να διεξαγάγει αυτό τον ανορθόδοξο πόλεμο

[905] Βλ. Μάγερ Χ.Φ., *Αιματοβαμμένο Εντελβάις, Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η Εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα,1943-1944*, τόμ. Α΄, Εστία, Αθήνα 2009, σ. 248.

με τις αμυντικοεπιθετικές επιχειρήσεις, με την εξασφαλισμένη ασφάλεια των τμημάτων του, μπορούσε να επιφέρει τεράστιες απώλειες αφενός και τεράστια απασχόληση των δυνάμεων της Κατοχής. Εάν λάβουμε υπόψιν ότι την ίδια περίοδο κατά τη σύμπτυξη των Γερμανών ο ΕΔΕΣ έδωσε τρομερές μάχες στην περιοχή του *Μακρυνόρους*, *Βουργαρελίου*, *Αρχαγγέλων*, εδώ στην *Κανέτα*, στην περιοχή του *Νεοχωρίου* κ.λ.π., αν λάβουμε υπόψη τις σοβαρότατες απώλειες και έρθουμε στη σύγκριση των τεραστίων Ελασιτικών δυνάμεων στην περιοχή μας, δεν έλαβε καμία χώρα πολεμική σύρραξη μεταξύ του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, εάν εξαιρέσουμε την τρομερή και σοβαρή μάχη του *Φαρδυκάμπου*, όπου έδρασαν από κοινού οι δυνάμεις, καμία άλλη μάχη δεν εδόθη πραγματικά αντιστασιακή που να δικαιολογεί την ύπαρξη αυτών των ισχυρότατων δυνάμεων στην περιοχή.

Θυμάμαι χαρακτηριστικά που ερχόταν τα τμήματα των κομιτατζήδων στον *Πεντάλοφο*, δήθεν σύμμαχοι με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και από τότε έπεσε στη δυσμένεια ο πατέρας μου, γιατί μιλούσε, γιατί τραγουδούσαν στην κεντρική πλατεία, Λόντζα λέγεται χαρακτηριστικά το όνομα της πλατείας μας, χόρευαν τότε βουλγάρικα τραγούδια, χόρευαν οι Βούλγαροι, οι οποίοι ήταν μαζί με τους Εαμίτες-Ελασίτες. Χόρευαν και μάλιστα το σχολίασε έντονα ο πατέρας μου, ο οποίος εκλήθη στη Μεραρχία για τη δυσμενή κριτική αυτή και θα τον αποτελείωναν από τότε, αλλά χαρακτηριστικά θυμάμαι ο καπετάνιος της 9^{ης} Μεραρχίας, ο Λιανός στο επίθετο από την περιοχή της *Τσαριτσάνης*, ήταν η καταγωγή του Λιανού του Καπετάν του Σμόλικα. Καταρχήν οι Μεραρχίες δρούσαν υπό την τριαδική μορφή. Ήταν ο στρατιωτικός Διοικητής της Μεραρχίας, ήταν ο Καπετάνιος και ήταν και ο εκπρόσωπος του ΕΑΜ. Τρεις.

Η 9^{η} Μεραρχία ήταν το αντάρτικο. Δηλαδή είχαν την τριανδρία αυτή. Και ο πραγματικός ηγέτης ήταν ο Καπετάνιος. Ο Καπετάνιος αυτός ήταν εκεί και ερχόταν κάπου-κάπου στο σπίτι μας, γιατί η μάνα μου ήταν η καταγωγή της από τα *Δελέρια Τυρνάβου* και ερχόταν αυτός κ.λπ. και έφτιαχνε καμιά πίτα η μάνα μου. Και τον κάλεσαν επάνω και λέει ότι «Χαράλαμπε, να οφείλεις τη ζωή σου στην Αθανασία», στη μάνα μου, «γιατί θα σε καθαρίζαμε. Γι' αυτό από εδώ και πέρα βούλωσέ το, εάν δεν θέλεις να σε φάει κανένα χαντάκι». Θυμάμαι χαρακτηριστικά… Και εν συνεχεία όμως δεν κρατήθηκαν. Όπως είπα τον Οκτώβριο συνελήφθη οριστικά πλέον και τελεσίδικα.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και όλοι αυτοί ο Λιανός και οι άλλοι είχαν πολεμήσει και ως στρατηγοί το 1940; Ήταν και στον πόλεμο των Ιταλών;

Δημήτριος Τσώτσης: Οι αντάρτες της περιοχής μας φυσικά ήταν και στον πόλεμο του 1940.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και ενώ διώξανε τους Ιταλούς μετά άρχισαν να διώχνουν τους Έλληνες;

Δημήτριος Τσώτσης: Δεν είπαμε προηγουμένως πως επεκράτησε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ; Διότι αυτοί οι οποίοι αποτέλεσαν την δύναμη τόσο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ όσο και του ΠΑΟ, ήταν πολεμισταί οι οποίοι οπισθοχώρησαν και επήλθε η κατάληψη της Ελλάδος εκ μέρους της Ιταλίας στην περιοχή μας.

Μαρία Παπαευσταθίου: Ο Σκοπιανός ποιος ήταν; Τον θυμάστε; Πού ήταν ο γενικός διαφωτιστής;

Δημήτριος Τσώτσης: Ζησιάδης λεγόταν στο επίθετο, από την περιοχή της Φλωρίνης. Σκοπόφσκι… κάπως έτσι λεγόταν. Βεβαίως. Αυτοί απέβλεπαν εις την Μακεδονία, της ανεξαρτήτου Μακεδονίας. Στη δημιουργία Μακεδονικού Κράτους. Από τότε δηλαδή και το οποίο υιοθέτησε και εν συνεχεία ο Τίτο, γι' αυτό και ονόμασε Μακεδονικό Κράτος την περιοχή των Σκοπίων. Σκοπίμως προκειμένου να σφετεριστεί το όνομα και την περιοχή και εν συνεχεία να υπαχθεί εις την Ομοσπονδία την Γιουγκοσλαβική… *Νεστορίου* περιοχή, *Λάγκας*. Επρόκειτο να στασιάσει. Σχεδίαζε την αποστασιοποίηση από τον ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και την υπαγωγή του στο ΕΔΕΣ, αλλά τους πρόλαβαν και η μάνα του, η γυναίκα του γιατρού, ήταν και φαίνεται ως μάρτυς κατηγορίας, γιατί στο σπίτι του λάμβαναν κάτι συγκεντρώσεις, αλλά πραγματικά, παρ' όλο ότι φέρεται ως μάρτυς κατηγορίας είναι απεναντίας μάρτυς υπερασπίσεως των κατηγορουμένων. Εκεί, λοιπόν, ήθελε τη γνώμη και εκεί θα στηρίξω εγώ δύο λόγια για την…

Μαρία Παπαευσταθίου: Θυμίστε μου και κάτι ακόμη. Πώς μεταφράζονται τα τρία Τ;

Δημήτριος Τσώτσης: Είναι Ταχυδρομεία-Τηλεγραφία, Τηλεφωνία… η αντιστασιακή οργάνωση δεν επεδίωκαν με τις μικροενέδρες τις οποίες έκαναν, προκειμένου να φονεύσουν έναν-δύο Γερμανούς, με αποτέλεσμα να έχουμε αυτά τα αντίποινα, αυτά τα σοβαρά αντίποινα, όταν είχαν δηλώσει οι Γερμανοί ότι ένας ισοδυναμεί με 50 Έλληνες. Με το να σκοτώσεις έναν-δύο Γερμανούς και εν συνεχεία να κάψεις τα χωριά και να φονεύσεις όλα τα γυναικόπαιδα και τον άμαχο πληθυσμό, επιδίωξη τους ήταν να καταφύγουν στο βουνό και να ενταχθούν στον ΕΛΑΣ, ώστε με την απελευθέρωση που είχε πλέον φανεί καθαρά ότι οσονούπω θα ερχόταν η απελευθέρωση της Ελλάδος, να καταλάβουν αμαχητί ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και να εγκαθιδρύσουν το προλεταριάτο στην Ελλάδα.

Εμπρός στον αγώνα. Στ' άρματα, στ' άρματα εμπρός στον αγώνα για την ελευθεριά… Δεν το θυμάμαι. Σας είπα όλοι είμαστε υποχρεωμένοι να γραφούμε. Οι μεν μεγάλοι στην ΕΠΟΝ, τα δε μικρά παιδιά Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού Σχολείου στα αετόπουλα. Μας δίνανε δε και πολεμικά όπλα ξύλινα, ομοιώματα. Μας φτιάχνανε στον *Πεντάλοφο*... τον Οκτώβριο του '40 είναι

ενάμιση χρόνος. Στον ενάμιση χρόνο αυτό με την άφιξη των ιταλικών δυνάμεων στην Αλβανία, τα δύο Σώματα Στρατού στην Αλβανία, ο Μεταξάς έδωσε εντολή της αμέσου ενισχύσεως της VIII^{ης} Μεραρχίας. Έγινε προεπιστράτευση και είπαμε προηγουμένως ότι από τα πέντε Τάγματα έγιναν 15. Παράλληλα προωθήθηκε η Ταξιαρχία στον παραλιακό τομέα. Τότε λοιπόν όταν άρχισαν πλέον να γίνεται και με νέο εξοπλισμό η Μεραρχία, το Πυροβολικό κ.λπ., τότε με την αύξηση των δυνάμεων εδόθη εντολή πλέον και κατόπιν προτάσεως βεβαίως και της VIII^{ης} Μεραρχίας, η γραμμή αμύνης πλέον να μεταφερθεί επί του *Ελαίας-Καλαμά*.

Όταν ανεβούμε στον αυχένα, ο αυχένας είναι εκεί που στρίβουμε να πάμε προς τον *Ρωμιό*, Σαμαρίνα και προς την… Τα υψώματα εκείνα, τα οποία υπέρκεινται της *Αγίας Παρασκευής*, δεν τα είχε πιάσει ο Δαβάκης. Δεν τα είχε πιάσει, με αποτέλεσμα οι Ιταλοί να περάσουν αμαχητί και να φτάσουν στη *Σαμαρίνα* και να προχωρήσουν προς *Σμίξη, Περιβόλι, Βωβούσα*. Και γι' αυτό το λόγο έγινε μετά η αντεπίθεση του Δαβάκη.

Μαρία Παπαευσταθίου: Και έχουμε και οδό *Δαβάκη* μέσα στο *Κάντσικο*, στη *Δροσοπηγή*;

Δημήτριος Τσώτσης: Ο Δαβάκης ηρωποιήθηκε πανελλαδικώς. Δεν υπάρχει πόλις χωρίς να υπάρχει άγαλμα Δαβάκη, δεν υπάρχει πόλις χωρίς να υπάρχει οδός Δαβάκη. Το '44 οι Γερμανοί κάνανε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις προκειμένου, ήδη φάνηκε ότι χάνουν τον πόλεμο, προκειμένου να έχουν ανοιχτά τα δρομολόγια συμπτύξεως τους προς τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Προς Αλβανία και Γιουγκοσλαβία. Εκεί είπα εγώ ότι η 9^{η} Μεραρχία, η οποία είχε τη δύναμη των 5000 ανδρών συν τη 10^{η} Μεραρχία, η οποία δρούσε στην περιοχή *Γρεβενών-Βενέτικου*, συν την VIII^{η} Μεραρχία, είναι μία ορεινή περιοχή, αρχίζοντας από τον *Προφήτη Ηλία* και τα υψώματα του *Νεστορίου*, αν βάλουμε τη βόρειο Πίνδο, αν βάλουμε *Άνω Κάτω Αρένες*, από τα υψώματα *Γράμμου*, αν βάλουμε τον *Όρλιακα* κάτω προς την περιοχή των Γρεβενών και του *Βενέτικου* ποταμού κ.λ.π., είναι μία έκταση της τάξεως των 25 τετραγωνικών χιλιομέτρων. Εάν, λοιπόν, πράγματι οι Ελασίτικες δυνάμεις επεδίωκαν όχι μόνο την εξουδετέρωση, αλλά και την παρενόχληση των γερμανικών δυνάμεων, μπορούσαν κάλλιστα την ζώνη ευθύνης αυτή των 25 τετραγωνικών χιλιομέτρων να διεξαγάγουν έναν ανορθόδοξο πόλεμο, ο οποίος ανορθόδοξος πόλεμος περιλαμβάνει επιθετικές αμυντικές επιχειρήσεις εξασφαλισμένης ασφαλείας, και να αναγκάσουν τον εχθρό αφενός βέβαια να διαθέσει περισσότερες δυνάμεις, αφετέρου δε να τον εξουδετερώσουν. Απεναντίας βλέπουμε εδώ πέρα ότι οι δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δεν έκαναν τίποτε άλλο, παρά να κάνουν μικροενέδρες, να τραυματίζουν ή να φονεύουν έναν-δυο Γερμανούς. Απόδειξη ήταν ότι τέτοιοι μικροτραυματισμοί έγιναν και κάηκε ολόκληρο το *Επταχώρι*. Να φύγουν όλοι οι

κάτοικοι, να επανδρώσουν τις αντάρτικες δυνάμεις και να ετοιμάσουν την εν συνεχεία κατάληψη της εξουσίας και τη δημιουργία κράτους στο ανατολικό μπλοκ. Βλέπουμε, ότι τότε στις 4-6 Ιουλίου εκτάκτως που έκαναν τις επιχειρήσεις… ένα τάγμα από την περιοχή του *Άργους Ορεστικού*, από το *Τσοτύλι* άλλη μία μονάδα ένα-δύο Τάγματα και από την περιοχή Γρεβενών στην περιοχή μας τουλάχιστον. Όλοι οι κάτοικοι του *Πενταλόφου* πήγαμε στα δάση, στα παρακείμενα δάση. Η οικογένειά μου μαζί με την οικογένεια της αδερφής του πατέρα μου είχαμε πάει σε μία χαράδρα μέσα, πήγαμε να περάσει η μπόρα αυτή των Γερμανών. Πέρασε συμπτωματικώς μία κυρία, η οποία ήταν φορτωμένη, ζαλωμένη με ένα τσουβάλι ρουχισμό, είχε μία βελέντζα μέσα και πήγαινε στους δικούς της, οι οποίοι ήταν πιο πέρα κρυπτόμενοι. Λέει στον πατέρα μου «Χαράλαμπε, να αφήσω το τσουβάλι εδώ με αυτά τα πράγματα;». Της λέει ο πατέρας μου «άφησέ το». Αυτή όμως μέσα στο τσουβάλι αυτό ήταν ένας κάτοικος στο σπίτι της ένας αντάρτης, είχε αφήσει μία χειροβομβίδα και μία δεσμίδα φυσιγγίων και θεώρησε καλό να τα πάρει να τα προφυλάξει και αυτά, να μην τα αφήσει στο σπίτι. Φτάνοντας λοιπόν οι Γερμανοί εκεί πέρα, άρχισαν έψαξαν τα πράγματά μας. Με το ψάξιμο στο τσουβάλι αυτό που ήταν στην άκρη λέει «παρτιζάν» και πήρε ο Γερμανός τη χειροβομβίδα όπως ήμασταν οι οικογένειες, τετραμελής η μία και η άλλη, να τη ρίξει τη χειροβομβίδα επάνω μας. Οπότε ο πατέρας μου ήξερε και γαλλικά, φαρμακοποιός, τους έδειξε το δίπλωμα. Ευτυχώς ο επικεφαλής δεν ήταν Γερμανός, ήταν Αυστριακός και αυτοί οι Αυστριακοί είχαν ένα τριαντάφυλλο στο δίκοχο. Οι Αυστριακοί ξεχώριζαν από τους Γερμανούς, είχαν τριαντάφυλλο στο δίκοχο. Οπότε έκλαιγε η μάνα μου, και εμείς τα παδιά, οπότε πήραν τον πατέρα μου ξυπόλητο όπως ήταν και φύγανε. Το απόγευμα τον ταλαιπωρήσανε, τον πήγανε εκεί προς τον αρχηγείο τους σε μία ορεινή περιοχή και την επομένη το πρωί κατέβηκαν στο χωριό και πέρασαν από την πλατεία και έδειξα το καραγάτσι που ήταν το μεγάλο καραγάτσι, το κεντρικό καραγάτσι στο *Πεντάλοφο*…

Μαρία Παπαευσταθίου: Τι θα πει καραγάτσι;

Δημήτριος Τσώτσης: Καραγάτσι είναι ένα δένδρο της μορφής… γέρικο δένδρο. Έπιανε όλη την πλατεία και εκεί σχεδίασαν να τον κρεμάσουν. Και στέλνουν τώρα οι δύο αξιωματικοί τη συνοδεία τους που ήταν επτά-οκτώ οι υπόλοιποι Γερμανοί να πάνε στο χωριό να ειδοποιήσουν τους κατοίκους να παρευρεθούν εις την κρεμάλα του πατέρα μου. Εν τω μεταξύ του είπαν του πατέρα μου στα γαλλικά «να μας πας στο σπίτι που ήταν το Στρατηγείο της Μεραρχίας». Πηγαίνοντας στο Στρατηγείο της Μεραρχίας, είναι τώρα ένα οίκημα το οποίο είναι γιαπί, επρόκειτο να γίνει ξενοδοχείο στην έξοδο του *Πενταλόφου* που πάμε για το *Τσοτύλι* δεξιά, εκεί ήταν το σπίτι, ένα σπίτι όμορφο, γιατί τέσσερα σπίτια ήταν νεόκτιστα τότε όμορφα, το δικό μας, αυτό και άλλα δύο, Αμερικανών. Παίρνοντας από το σπίτι μπροστά λέει

ο πατέρας μου «εδώ είναι το σπίτι μου, να περάσω να φορέσω ένα ζευγάρι παπούτσια», γιατί το αφήσαμε το σπίτι τίγκα και το φαρμακείο δίπλα. Τον πήγαν μέσα στο σπίτι, πήρε παπούτσια ο πατέρας μου, φόρεσε τα παπούτσια και προχώρησε. Γυρνώντας λέει «να πάμε τώρα και εκεί που ήταν οι Άγγλοι», που είχε το Στρατηγείο των Άγγλων. Ο Χάμοντ λεγόταν ο Συνταγματάρχης που είπαμε, ο Αρχηγός της αγγλικής αποστολής[906]. Πηγαίνοντας στο σπίτι αυτό έμεναν δύο αξιωματικοί. Ένας ανέβηκε προς τα πάνω, ήταν και λίγο χοντρούλης ο πατέρας μου, και ο άλλος κατέβηκε προς τα κάτω. Λέει ο πατέρας μου, προκειμένου να με κρεμάσουν ας με σκοτώσουν τουλάχιστον και φεύγει από εκεί από το σπίτι επάνω, άνοιξε την πόρτα και έφυγε, αλλά η πόρτα είχε ελατήριο και χτύπησε το ελατήριο, οπότε βγήκε ο ένας από το παράθυρο και ο άλλος βγήκε απάνω και άρχισαν να τον πυροβολούν και μάλιστα στο σακάκι του είχε δύο πέσια. Δεν τον πήρε καμία σφαίρα, έστριψε δεξιά, μπήκε σε κάτι βουζλιές, είναι αυτά που βάφουν οι Βλάχοι τα σιγκούνια, σαν μούρα είναι, βούζλα τα λέμε εμείς στο χωριό, κατάμαυρα, μπήκε μέσα. Αυτό δε απωθεί και τα σκυλιά ακόμη αν πάνε κοντά, τα απωθεί η μυρωδιά. Είναι βαριά η μυρωδιά και δεν πάνε. Και με τα σκυλιά που έψαξαν δεν τον βρήκαν τον πατέρα μου. Οπότε το βράδυ αργά αφού περίμενε μαζεμένος εκεί ο πατέρας μου, την επομένη το πρωί πήγε στη γειτονιά από κάτω από το σπίτι μας. Χτύπησε την πόρτα, βγήκε η Ελένη εκεί πέρα η γειτόνισσά μας, λέει «Χαράλαμπε, έφυγαν οι Γερμανοί». «Πήγαινε πάλι Ελένη μέσα στην πλατεία». Ανέβηκε αυτή στην πλατεία και έψαξε παντού. Λέει «έφυγαν». Οπότε αποθαρρύνθηκε ο πατέρας μου και πήγε προς το σπίτι. Πλησιάζοντας το σπίτι, ακούει μία σφυρίχτρα από τον απέναντι μαχαλά. Με τη σφυρίχτρα που άκουσε, λέει ο πατέρας μου «τώρα με έβαλαν στόχο». Κόβει κάτω και μπήκε στο *Γουρμάνι* -έτσι λέμε εμείς μία περιοχή που έχει όλο κράνα, κρανιές και βουζλιές- οπότε έφυγε κάτω μακριά, δεν υπήρχε περίπτωση να τον πιάσουν και να τον βρουν και οι Γερμανοί σε αντίποινα τότε κάψανε το σπίτι μας, το σχολείο το Δημοτικό που είναι δίπλα και το σπίτι που είχε το Στρατηγείο το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, η 9η Μεραρχία. Αυτά τα τρία σπίτια κάψανε στον *Πεντάλοφο*, ενώ τον *Βυθό* τον κάψανε ολόκληρο, όπως επίσης και το *Επταχώρι*. Έτσι έχουν τα πράγματα.

---

[906] Βλ. Hammond N.G.L., *Δυτική Μακεδονία. Αντίσταση και Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1990 και *Περιπέτεια με τους Αντάρτες 1943-1944*, εκδ. «Ελληνική Ευρωεκδοτική», Αθήνα.

7.48 Φράγκος Σεραφείμ-Φράγκου Ιφιγένεια

Σεραφείμ Φράγκος

Χρονολογία γεννήσεως: 1922 -1932
Χρόνος καταγραφής: 20/6/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Φούρκα Κονίτσης
Ιδιότητα: Δικηγόρος

Ιφιγένεια Φράγκου

Χρονολογία γεννήσεως: 1925
Χρόνος καταγραφής: 20/6/2012
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Φούρκα Κονίτσης
Ιδιότητα: Οικιακά

Σεραφείμ Φράγκος: Με βρήκε ο πόλεμος, εμένα, στην πέμπτη Γυμνασίου. Είχα χάσει βέβαια μία χρονιά, διότι η μητέρα μου θεωρούσε ότι είμαι μικρός για να φύγω από τη *Φούρκα*[907] και να πάω στο Γυμνάσιο *Τσοτυλίου*[908]. Μιάμιση μέρα πορεία κάναμε με τα μουλάρια. Ήμασταν συνδεδεμένοι, η *Φούρκα* ήταν συνδεδεμένη με τη Δυτική Μακεδονία, *Γρεβενά-Τσοτύλι.* Σε σιτηρά, σε οικονομικά κ.λπ. ήμασταν δεμένοι εκεί. Με την Κόνιτσα δεν είχαμε καμία απολύτως επικοινωνία, για τη *Φούρκα* μιλάω, σαν οικισμό,μόνον είχε τη διοικητική πλευρά· Μητρόπολις για άδεια, Ειρηνοδικείο για δικαστήρια και τα λοιπ. Οικονομικά συμφέροντα είχαμε στη Δυτική Μακεδονία. Εάν θα πάει κανένας στη Δυτική Μακεδονία, εδώ στην περιοχή *Νεαπόλεως, Τσοτυλίου, Βοΐου,* όπως λέγεται γενικότερα, *Πεντάλοφος, Αυγερινός*, τα χωριά αυτά, θα βρει Φουρκιώτες. Ήταν ραφτάδες στο επάγγελμα και ο καθένας είχε την πελατεία του και όταν λέμε πελατεία, εννοούμε χωριό πελατεία, δεν ήταν ο Φράγκος ή ο κ. Τσάγκας μεμονωμένα άτομα. Είχε ο καθένας το χωριό του. Ο ένας είχε τον *Αυγερινό*… Ένας για το χωριό. Σήμερα σε εσάς, την άλλη σε άλλον… Βγάζανε ολόκληρο χειμώνα. Κάνανε ολόκληρες προίκες για τα κορίτσια. Ράβανε της οικογενείας, εκείνα τα υφαντά, τα συγκούνια που λέγανε, διότι αυτά εδώ μέσα, πλέον, είναι ενδύματα της νέας Ελλάδος, δεν ήταν ενδύματα του ’10, ’12, ’20, ’30… Οι γυναίκες… κάθε σπίτι είχε τον

---

[907] Για την ιστορία και το όνομα του χωριού βλ. Έξαρχος Γ.Χρ., *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2007[2] , όπου και εκτενής βιωματική αναφορά στον ελληνοϊταλικό πόλεμο (1940-41) στην Κατοχή και στην Εθνική Αντίσταση.

[908] Χωριό της Δυτικής Μακεδονίας στο Νομό Κοζάνης.

αργαλειό. Έφτιαχνε τα υφαντά. Και στο *Κάντσικο*, στο δικό σας το χωριό, όπως και στη *Φούρκα* και παντού.

Ιφιγένεια Φράγκου: Κάθε κοπέλα, μόλις έφτανε 12-15 χρονών, πρώτα οι γονείς της έκαναν τη στολή την παραδοσιακή, τη νυφιάτικη την προίκα, την νυφική στολή, να την έχει έτοιμη, να είναι έτοιμη, γιατί παντρεύονταν και μικρά. Και ήθελαν χρόνο για να γίνουν, γιατί τα κεντούσαν. Είχαν ραφτάδες μέσα στα σπίτια, που τους ταΐζανε… Εξ ου και της *Γαλανής το φόρεμα*, που λέει το τραγούδι… «*Ξήντα ραφτάδες το ράψαν και εξήντα μαθητάδες…*». Ο Νίκος ο Χαλκιάς το τραγουδούσε…

Σεραφείμ Φράγκος: Οι Φουρκιώτες, το *Κάντσικο* και η περιοχή γενικότερα, εδώ, του χωριού της Φούρκας, ήταν γεωργοκτηνοτρόφοι.

Εγώ κάθισα στο Οικοτροφείο *Τσοτυλίου*[909] αυτά τα χρόνια, που ήταν ένα Γυμνάσιο που είχε ιδρυθεί από Δυτικομακεδόνες στα χωριά της Τουρκοκρατίας. Ήταν Οικοτροφείο και Γυμνάσιο. Οι καθηγητές μένανε και αυτοί μέσα στο Οικοτροφείο σε θαλάμους ειδικά για τους καθηγητές. Τρώγανε μέσα, εκτός από εκείνους που είχαν οικογένεια που δεν μπορούσε να στεγαστεί η οικογένεια σε θάλαμο για μοναχικό άτομο. Αλλά λίγοι ήταν αυτοί που ήταν οικογενειακά εγκατεστημένοι εκεί, ή τέλος πάντων, μένανε εκεί τότε, εκείνη την εποχή.

Με βρήκε ο πόλεμος στο Οικοτροφείο. Την κήρυξη του πολέμου την μάθαμε στο Οικοτροφείο. Μάλιστα δε, κάτω από το Οικοτροφείο, κάθε μέρα περνούσε ένα καινούριο στρατιωτικό αυτοκίνητο και κόρναρε εκεί. Δεν ξέρω για ποιο λόγο κόρναρε ο οδηγός. Ίσως να ήταν καμιά κοπέλα στη γειτονιά, ίσως… δεν ξέρω τι ήθελε να κάνει και εμείς, που ήμασταν επάνω από το οικοτροφείο ακούγαμε την κόρνα εκείνη, όταν ήμασταν στο οικοτροφείο. Διότι το Γυμνάσιο, το Διδακτήριο εννοώ, απείχε 100-150 μέτρα, μας χώριζε το γήπεδο του Γυμνασίου. από τη μια μεριά ήταν το Οικοτροφείο και από την άλλη ήταν το Διδακτήριο, που με το καμπανάκι λειτουργούσε εκεί στρατιωτικά πλέον. Καμπανάκι για εγερτήριο, καμπανάκι ρόφημα, καμπανάκι μεσημέρι, καμπανάκι στο μάθημα, καμπανάκι… ξέρω εγώ.. για προετοιμασία κ.λπ. Όλα με έναν ρυθμό. Με έναν στρατιωτικό ρυθμό.

Ιφιγένεια Φράγκου: Είχε μαθητάς από όλη την Ελλάδα. Δεν είχε μόνο από τη δικιά μας την επαρχία.

Σεραφείμ Φράγκος: Και μάθαμε πλέον ότι κηρύχθηκε ο πόλεμος. Και την Τρίτη, τη δεύτερη μέρα του πολέμου, Δευτέρα ήταν η κήρυξις του πολέμου, την Τρίτη σε ένα διπλανό

---

[909] Οι συνομιλητές και, κυρίως, ο Σεραφείμ Φράγκος, έκαναν μια εκτενή εκούσια εισαγωγή για να συνδεθεί το νήμα της μνήμης με τα γεγονότα ως πλαίσιο κοινωνικοπολιτιστικό και ως ιστορία των συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή πριν τον πόλεμο του 1940. Τμήμα της εισαγωγής αυτής παραθέτουμε επειδή συνυφαίνεται με τα αφηγούμενα.

χωριό… μάλλον Τετάρτη -κάνω μία σύγχυση τώρα ή Τρίτη ή Τετάρτη- ένα ιταλικό αεροπλάνο έριξε τις βόμβες του, μοναχικό ήταν, σε ένα διπλανό χωριό. *Τσακλοχώρι* λεγόταν, έξω από το *Τσοτύλι*, αλλά χωριό στον κάμπο τελείως, χωρίς κανένα στόχο στρατιωτικό κ.λπ. Και την Πέμπτη ο Γυμνασιάρχης, στην ώρα της προσευχής, μπροστά από το Διδακτήριο, μάς ανακοίνωσε ότι το Γυμνάσιο κλείνει. Λόγω κηρύξεως του πολέμου, ότι οι καθηγητές, έχουν επιστρατευθεί πολλοί, και, «συνεπώς εσείς θα πρέπει να πάτε τώρα στο σπίτι σας. Αλλά επειδή δεν γνωρίζουμε την τύχη του αρχείου του Γυμνασίου, πώς θα εξελιχθεί κ.λπ., θα πάτε ο καθένας στη θέση του, στις τάξεις και στον πίνακα θα δείτε ένα κείμενο γραμμένο. Αυτό θα το αντιγράψετε σε ένα χαρτί καθαρό και θα περάσετε από το Γυμνασιαρχείο να το υπογράψουν και να το φυλάξετε να μη χαθεί, ώστε να πιστοποιείται από αυτό ότι είστε μαθητές της τάδε τάξεως, για να το έχετε σαν βεβαίωση ότι ήσασταν μαθητές, διότι δεν ξέρουμε τι θα προκύψει από το αρχείο». Και πραγματικά, αυτό κάναμε. Και μετά από εκείνη πλέον την υπογραφή, ο καθένας πήρε το δρόμο του για να γυρίσει στο σπίτι του. Και γύρισα φυσικά εγώ στο σπίτι…

Ιφιγένεια Φράγκου: Και μείνανε όλη την κατοχή στο χωριό τα παιδιά.

Σεραφείμ Φράγκος: Το χωριό… Εγώ ήμουν με ένα άλλο παιδάκι στο χωριό. Πέθανε τώρα, Θεός σχωρέστον, ήταν και αυτός δικηγόρος στη Θεσσαλονίκη, αλλά μικρότερος από μένα και στην τάξη και στην ηλικία φυσικά. Εμείς ακολουθήσαμε, φεύγοντας από εκεί, αφού τακτοποιήσαμε τα πράγματα αυτά που είχαμε, κουβέρτες κ.λπ. πήραμε ένα ψωμί που ήταν το σύνηθες για τη πεζοπορία προς *Φούρκα*, ένα ψωμί άσπρο… Και χαλβάς. Με έναν ντορβά και αυτά παρέα ξεκινήσαμε για τον μουλαρόδρομο τον γνωστό. Μα σας είπα, ότι η πορεία *Φούρκα-Τσοτύλι* πεζή φυσικά, για έναν… εγώ έχω κάνει και λιγότερο από μία μέρα. Ήμουν μόνος μου τότε, ξέρω εγώ… Αλλά ήταν μια πορεία μιας ημέρας τουλάχιστον, για να μην πω και λίγο παραπάνω, τσιμπούσε από δεύτερη ημέρα, εάν διανυκτέρευε κανένας. Με τα ζώα πήγαινε παρέα. Εμείς φύγαμε τότε μαζί με το παιδί εκείνο και φτάσαμε σε μία απόσταση από το χωριό, από τη *Φούρκα*[910], διανύσαμε δηλαδή τα 2/3 της αποστάσεως και εκεί είναι ένας αυχένας. Μέχρι εκεί δεν είχαμε οπτική, ας πούμε, οπτικά, θέα προς τη *Φούρκα*, προς το *Σμόλικα* κ.λπ. Όταν φτάσαμε σε αυτόν τον αυχένα πλέον, ακούσαμε επάνω που χαλούσε ο

---

[910] *«Κατά πρώτον εβομβαρδίσθη το χωρίον Φούρκα, δραστικώτατα, όπου και ο προωθημένος σταθμός ανεφοδιασμού της Μεραρχίας»*. 5 Νοεμβρίου 1940. Βλ. Εδιπίδης Α., Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, κεφ. «Κατάληψις των διαβάσεων Σμόλικα», σ. 268. Από τις λεπτομερείς πληροφορίες που παρατίθενται και από τον αφηγητή και από τη βιβλιογραφία καταφαίνεται πόσο πεπλεγμένες ήταν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις με τη ζωή των κατοίκων.

κόσμος[911]. Πολυβόλα, εκρήξεις βομβών κ.λπ. και βρίσκουμε μία μονάδα Στρατού, η οποία ερχόταν από το *Επταχώρι* και πήγαινε προς ένα διπλανό χωριό. Το χωριό αυτό λεγόταν… Θα σας το πω στην πορεία γιατί τώρα μου διαφεύγει. Μέσω *Πενταλόφου* δεν πηγαίναμε εμείς για *Φούρκα*. Ίσως αυτός ο δρόμος ήταν πιο… Μέσω *Πενταλόφου* ήταν πιο σύντομος χρονικά, αλλά επειδή, φαίνεται, ήταν ανώμαλος ο δρόμος, είχε ανηφόρες, κατηφόρες, προφανώς, λέω εγώ τώρα, δεν τον προκρίνανε οι κιρατζήδες με τα φορτηγά ζώα που έπρεπε να είναι πιο ομαλός, πιο ήπιος ο δρόμος, για το φορτίο φυσικά του ζώου. Αυτοί πηγαίνανε σε ένα διπλανό χωριό πεζή και μάλιστα μαζί τους είχαν δέσμιους…

Ιφιγένεια Φράγκου: Οι Ιταλοί είχαν ήδη μπει στο χωριό μας και ο στρατός από τη Μακεδονία ανέβαινε για να…

Σεραφείμ Φράγκος: Επάνω… Ναι, αυτό ακριβώς λέω, ότι εκεί ακριβώς συναντήσαμε αυτή τη στρατιωτική μονάδα, η οποία φαίνεται ότι ερχόταν από *Επταχώρι* και πήγαινε προς το *Ντοτσικό*[912] μου φαίνεται λεγόταν το χωριό… *Ντοτσικό* λεγόταν ναι. Και μας λέει ότι «δεν ακούτε τι γίνεται επάνω; Πού, χωριό, να πάτε; Γυρίστε πίσω». Και γυρίσαμε αναγκαστικά, ακολουθώντας την ίδια τη στρατιωτική μονάδα. Διανυκτερεύσαμε, σχήμα λόγου δηλαδή,

---

[911] Την 1-11-1940, ημέρα Παρασκευή, στις 6.30 το πρωί έγινε η επίθεση των Ιταλών στο ύψωμα *Τσιούκα*, νοτιοανατολικά της *Φούρκας*, όπου πρωτοστατεί ο Αλέξανδρος Διάκος, ο ανθυπολοχαγός από τη Χάλκη Δωδεκανήσου, ο έφεδρος ανθυπολοχαγός στον οποίο αναφέρεται ο Οδυσσέας Ελύτης (*Άσμα ηρωικό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας*.) *«Ο Διάκος ανθίσταται γενναία, αλλά το μεσημέρι πέφτει ανδρεία όρθιος ύστερα από τρεις αλλεπάλληλες λυσσώδεις αντεπιθέσεις, απ' το ποτάμι μας Μαρδίτσα, αλλά θέρισε με το οπλοπολυβόλο του πέντε Ιταλούς σ' απόσταση 50μ. νοτιοδυτικά του, ακριβώς στο λιβάδι του Τσιουτσιουνίκου (Δημητρίου Παπανίκου), βροντοφωνώντας: «Επάνω τους παιδιά μ' όλες τις δυνάμεις σας». Τον αντικατέστησε δε ο έφεδρος ανθυπολοχαγός Ντάσκας Ελευθέριος, δάσκαλος απ' τη Βάνια (Πλάτανο)- Τρικάλων, αλλά έπεσε κι αυτός ηρωικά.».* Τη σορό του Διάκου τη μετέφεραν στο γειτονικό χωριό *Ζούζουλη* πάνω σε μουλάρι κάτοικοι της *Ζούζουλης* και θάφτηκε με τιμές». Βλ. Έξαρχος Γ.Χρ, *ό.π.*, σ. 85, όπου και λεπτομέρειες σχετικά με τις τιμές που του έχουν αποδοθεί και την μετακομιδή των οστών του αργότερα στη Χάλκη από την αδελφή του Κρυσταλλία. Πρβλ. και Ζαλοκώστας Χρ., *Πίνδος. Η εποποιία στην Αλβανία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, χ.χ.[3], σ. 28.

[912] Ο Χρήστος Έξαρχος, *ό.π.*, σ. 90, παραθέτει σχετικά την βιωματική μαρτυρία του Ταξίαρχου ιππικού Σωκράτη Δημάρατου από τη *Βούρμπιανη* Κόνιτσας, ο οποίος είχε έρθει για ενίσχυση και είχε στρατοπεδεύσει στη *Φούρκα*: «Ξεκινήσαμε στις 29 Οκτωβρίου από το Λαγκαδά κι ύστερα από τρία μερόνυχτα φτάσαμε την 1η Νοεμβρίου στο *Δουτσικό* Γρεβενών, όπου είχε φτάσει μεγάλη δύναμη της ιταλικής μεραρχίας *Τζούλια* και τους διαλύσαμε. Στη συνέχεια καταλάβαμε τα υψώματα *Σκούρτζα, Γουμάρα* και *Βασιλίτσα*, όπου πιάσαμε πολλούς αιχμαλώτους, πήραμε τη *Σαμαρίνα* και το *Δίστρατο* και φτάσαμε έξω από τη *Βωβούσα*.». Παρατίθεται και ένα σχετικό τραγούδι που συνέθεσαν οι φαντάροι για την αστραπιαία και κοπιαστική πορεία τους μέχρι τη Βωβούσα: *«Πήγαμε και στη Βωβούσα/ αντίκρυ με το ιππικό/ κι από τότε οι Αλπίνοι/ πάθαν από πανικό»*.

επάνω σε καρέκλες τη νύχτα όλη στο *Ντοτσικό*. Είχαν δε μαζί τους και έναν καλατζή που κάνει τα χάλκινα…

Ιφιγένεια Φράγκου: Γάνωνε τα ταψιά, τις κατσαρόλες… Ερχόταν στο χωριό μας αυτός.

Σεραφείμ Φράγκος: Ο οποίος ήταν γνωστός μας διότι ερχόταν από εδώ από τη *Μηλιά Φιλιατών,* από τα *Παγούρια*, από εκεί ερχόταν αυτοί… και τον είχαν και αυτόν μαζί με έναν άλλον πάλι δεμένο στα χέρια πίσω, πισθάγκωνα. Δεν ξέρω για ποιον λόγο. Λέγανε ότι, δήθεν, ήταν οδηγοί των Ιταλών κ.λπ. Τότε οργίαζαν και οι φήμες κιόλας, ήταν οι εποχές τέτοιες. Από εκεί, την επομένη πρωί-πρωί, σηκωθήκαμε για να γυρίσουμε στο *Τσοτύλι*. Δεν μας επέτρεπε το στρατιωτικό αυτό τμήμα για να συνεχίσουμε πορεία προς *Φούρκα* και πολύ καλά κάνανε διότι πηγαίναμε εμείς εκεί που δεν έπρεπε να πάμε.

Και εκεί που συνεχίσαμε την πορεία προς τη βάση μας πάλι, προς το *Τσοτύλι*, άρχισε, επάνω από το χωριό ήταν κάτι μακρύκανα πυροβόλα, πεδινά, του στρατού φυσικά και άρχισαν να βάλλουν προς την κατεύθυνση της *Σαμαρίνας*. Εμείς συνεχίσαμε, φτάσαμε στο *Τσοτύλι* πλέον και περιμέναμε ειδήσεις, να δούμε τι γίνεται επάνω, πώς πάει ο στρατός και τι γίνεται το χωριό κ.λπ. Ύστερα από κάμποσες μέρες επιχειρήσαμε πάλι την ίδια διαδρομή, αλλά μέσω *Πενταλόφου* πλέον και όχι εκεί που πηγαίναμε εμείς και φτάσαμε στη *Φούρκα*, μάλλον στο *Επταχώρι* πήγαμε. Εκεί ήταν στο Στρατηγείο της 1ης Μεραρχίας Πεζικού. Εκεί πάλι μας καθυστέρησαν διότι υπήρχαν ορισμένες φωλιές αντιστάσεως, στη *Φούρκα*, Ιταλών και έπρεπε να γίνει εκκαθάριση για να μας επιτρέψουν πλέον να πάμε στο χωριό επάνω. Πραγματικά καθίσαμε δύο μέρες, τρεις, αν θυμάμαι καλά και μας επέτρεψαν μετά και πήγαμε στο χωριό. Όταν πήγαμε στο χωριό έτυχε πάνω σε ώρα βομβαρδισμού του χωριού από ιταλικά αεροπλάνα. Και αναγκαστήκαμε, ενώ φτάσαμε σχεδόν στα πρώτα σπίτια περίπου, αναγκαστήκαμε να γυρίσουμε πλέον, διότι αναπνέαμε το μπαρούτι από την έκρηξη των οβίδων και λέγαμε ότι είναι βλακεία, όταν βομβαρδίζουν τα αεροπλάνα, να προχωρούμε εμείς στο χώρο που βομβαρδίζουν τα αεροπλάνα. Γυρίσαμε πίσω μετά, πήγαμε προς άλλη κατεύθυνση, και εκεί βρήκαμε πλέον τους γονείς μας και άλλους χωριανούς που είχαν φύγει και κατέφυγαν εκτός *Φούρκας* για να προφυλαχθούν.

Ιφιγένεια Φράγκου: Το χωριό είχε αδειάσει και οι κάτοικοι είχαν κρυφτεί στο δάσος, γιατί γινόταν και βομβαρδισμοί[913]… Με την κήρυξη του πολέμου οι Ιταλοί μπήκαν αμέσως

---

[913] Για την μάχη της Φούρκας η δημοτική μούσα συνέθεσε και το παρακάτω τραγούδι:

«Τρία πουλάκια κάθονταν στη Φούρκα παν' στις ράχες
δεν ελαλούσαν σαν πουλιά μήτε σαν χελιδόνια
μον' ελαλούσαν κι έλεγαν μ' ανθρώπινη λαλίτσα:

στο χωριό μας, γιατί από τα σύνορα, από *Αετομηλίτσα* είμαστε κοντά εμείς και βρέθηκαν αμέσως γι' αυτό και ο Στρατός προχωρούσε από Μακεδονία προς *Φούρκα*, από *Τσοτύλι* που ήταν επάνω στην πορεία του δρόμου των παιδιών. Γιατί αιφνιδιάστηκαν. Εμείς δεν ήμασταν βέβαια, ούτε και εγώ ήμουν στο χωριό τότε, αλλά όπως μάθαμε εκ των υστέρων.

Ιφιγένεια Φράγκου: Καταλάβανε δηλαδή και τα σπίτια μπαίνοντας οι Ιταλοί. Βεβαίως. Ζυμώνανε…

Σεραφείμ Φράγκος: Τα αγαθά τα δικά μας μάς τα πήραν αργότερα. Είχαν δικό τους εφοδιασμό, αλλά ελλιπή, όμως, και ζητιάνευαν στα σπίτια των κατοίκων, οι Ιταλοί αυτοί που ήταν μέσα, πολλοί από αυτούς περιφέρονταν στα σπίτια και ζητούσαν ψωμί[914]. Δεν ξέρουμε πόσοι ακριβώς ήταν. Πάντως ήταν τμήμα της επιλέκτου Μεραρχίας, της «*Τζούλια*». Αυτή ήταν η εξειδικευμένη Μεραρχία σε ορεινές επιχειρήσεις. Δηλαδή η στολή τους ήταν στολή, πλέον, ορειβατών. Έτυχε το διάστημα που ήμαστε στο *Επταχώρι* να συλληφθεί μία διμοιρία. Και μπροστά στο Στρατηγείο της Μεραρχίας, της Ελληνικής Μεραρχίας της 1ης, δεν ξέρω για ποιο λόγο, η διμοιρία αυτή παρετάχθη με τον ανθυπολοχαγό και απέδωσε τιμές στη σημαία την ελληνική και μετά ο ανθυπολοχαγός ο διμοιρίτης χαιρέτησε και μάλιστα φιλώντας ένα-έναν τους στρατιώτες του και… Ναι, αιχμάλωτοι αυτοί. Αλλά ήταν πολύ λεβεντόπαιδα…

Ιφιγένεια Φράγκου: Αυτή ήταν επίλεκτη Μεραρχία. Λέγανε, άκουσα που λέγανε, ότι ήταν παιδιά τόσο καλοφτιαγμένα, τόσο περιποιημένα, ψηλά, ωραία, διαλεγμένα παιδιά. Αυτοί είχαν ένα φτερό… ή όχι Σεραφείμ;

Εσείς βουνά, ψηλά βουνά, κι ουζιές από τη Φούρκα
λίγο για χαμηλώσετε, για κάντε λίγο τόπο
για να φανούν πως πολεμούν οι Έλληνες μ' οχτρούς πολλές χιλιάδες!
Πέφτουν κανόνια σαν βρουχή κι μπόμπες σαν χαλάζι
κι αυτά τα λιανοντούφεκα σαν άμμος της θαλάσσης»
Κι τα βουνά λυπητερά λένε στα τρία πουλάκια:
«Μας ήρθε μια ψιλή γραφή, απάνω από τη Φούρκα,
σκοτώσανε τον τρομερό τον Διάκο τον Αλέκο
πάνω στης Φούρκας το ύψωμα στην Τσιούκα οι Ιταλιάνοι,
τραυμάτισαν τον Κωνσταντή Δαβάκη το λεβέντη
πάνω στης Φούρκας τον Αϊλιά με μπαμπεσιά μεγάλη,
τους κλαίν' τα παλικάρια τους, τους κλαίει η Ελλάδα όλη!».

[914] «Πένε και γκαλίνα» φωνάζανε στην Ιταλική τους γλώσσα, δηλαδή «ψωμί και κότα». Ακόμα και ζυμάρι τρώγανε. Φεύγοντας πλιατσικολόγησαν τα παντοπωλεία: Κων/νου Ζιώζη-Γεωργίου Κούση και του Τσιάστα και πήραν όμηρο τον Κ. Ζιώζη τότε πρόεδρο της κοινότητος. Βλ. Έξαρχος Γ.Χρ, *ό.π.*, σ. 83.

Σεραφείμ Φράγκος: Αυτοί είχαν ένα καπέλο, τυρολέζικο καπέλο, το γνωστό με ένα φτερό, στο χακί, όμως, το χρώμα. Χακί, όπως ήταν και το υπόλοιπο της στολής. Φορούσαν γκολφ παντελόνι, γκολφ εννοώ μέχρι εδώ επάνω δεμένο, είχαν χοντρές αρβύλες και είχαν και για στήριξη προφανώς, ένα σαν είδος μπαστουνιού, που είχε ένα σιδερένιο που ακουμπούσε κάτω στο έδαφος δεμένο εκεί, και το άλλο ήταν ξύλο λίγο χονδρό και επάνω είχαν ένα είδος σαν σκαλιστήρι που το χρησιμοποιούσαν και σαν μπαστούνι, κάπως έτσι. Τώρα τι περισσότερο κάνανε, δεν μπορώ να ξέρω εγώ, διότι αυτά δεν με αφορούσαν…

Ιφιγένεια Φράγκου: Μήπως για να ισορροπούν; Να πιάνονται στο έδαφος για να…

Σεραφείμ Φράγκος: Και είχαν το μπουφάν… από εκεί και πέρα, τώρα, λεπτομέρειες δεν μπορώ να γνωρίζω, ούτε και ξέρω.

Το ’44 ήρθαν οι Γερμανοί στο χωριό κάνοντας εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και προς την πλευρά του *Κάντσικου-Καστάνιανη*[915] και από εδώ, από την πλευρά τη δικιά μας της *Αγίας Παρασκευής*[916], αλλά άλλοι λέγανε ότι και από την πλευρά της *Σαμαρίνας* από τη Μακεδονία, κάνανε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Τότε, βέβαια, ήταν μια μονάδα των ανταρτών επάνω από το χωριό, είχε στήσει… τι ενέδρα; χαμένα πράγματα… Έριξε ορισμένες τουφεκιές και σηκώθηκαν και το έβαλαν στα πόδια οι αντάρτες. Χωρίς κανένα αποτέλεσμα, δηλαδή, χωρίς καμία εμμονή, χωρίς κανέναν σχέδιο και μετά, ύστερα, είδαμε ακροβολισμένους, διότι ήμασταν σε ένα μέρος τέτοιο που είχαμε κάποια ορατότητα και βλέπαμε τους Γερμανούς ακροβολισμένους με σορτς, διότι ήταν Ιούλιος μήνας, 23 Ιουλίου ήταν του ’44, σχεδόν παραμονές που έφυγαν από την Ελλάδα. Και κάψανε μέσα στο χωριό το δημοτικό σχολείο, κάψανε το κοινοτικό κατάστημα, ένα άλλο εκκλησιαστικό κατάστημα στην πλατεία του χωριού, ένα καφεπαντοπωλείο, το σπίτι μας, που δεν ξέρω εάν του βάλανε φωτιά ή πήρε φωτιά από το κατάστημα το κοινοτικό, διότι ήταν δίπλα-δίπλα… Ένα άλλο σπίτι πίσω από εμάς, καμία άλλα τρία-τέσσερα σπίτια τώρα, τα οποία δεν ξέρω για ποιο λόγο μας πήρε το σχέδιο και, φυσικά, βρεθήκαμε άστεγοι. Δεν εκτελέσανε κατοίκους, όχι, όχι. Δεν κάθισαν καθόλου στο χωριό.

Ιφιγένεια Φράγκου: Όχι, πήραν ορισμένους ομήρους, γιατί…

Σεραφείμ Φράγκος: Δεν πήραν κανέναν…

Ιφιγένεια Φράγκου: Πώς δεν πήρανε... Είμαστε και εμείς τότε στο χωριό, γιατί έτυχε μετά… Εμείς μέναμε στα *Γρεβενά*, η οικογένειά μου και με την πείνα και την Κατοχή τότε

---

[915] Χωριό των *Μαστοροχωρίων*.

[916] Χωριό των *Μαστοροχωρίων·* η παλαιότερη ονομασία του *Κεράσοβο*.

φύγαμε από τα *Γρεβενά* και πήγαμε στο χωριό, τέλος του ’42 προς ’43 και… Θέλω να πω ότι φύγαμε από το χωριό και πήγαμε στο δάσος και κρυφτήκαμε όλο το χωριό, οι γείτονες, οι φίλοι, οι συγγενείς, κατά παρέες. Ένας εδώ, άλλος εκεί, σε διάφορες τοποθεσίες.

Σεραφείμ Φράγκος: Άλλος έφερνε και τις κότες μαζί. Δεν ήταν μεγάλη η διάρκεια τότε. Το βράδυ πάλι… γύρω-γύρω από το χωριό. Είχαμε για λίγες μέρες και λίγο ψωμί και λίγο τυρί…

Ιφιγένεια Φράγκου: Εμείς, εγώ θυμάμαι, είχαμε πάρει μισό δοχείο τυρί και μισό δοχείο βούτυρο και το φαγητό μας ήταν εκεί που ήμαστε, παίρναμε ξύλα, σε ένα τηγάνι βάζαμε το τυρί και το βούτυρο το κάναμε σαν σαγανάκι και αυτό ήταν το φαγητό μας. Τέτοιο τρώγαμε και, μάλιστα, ένα πρωί, όταν σηκωθήκαμε, το τυρί είχε γεμίσει μυρμήγκια το δοχείο, αλλά δεν το πετάξαμε, όμως. Ήταν μία βρυσούλα εκεί, το καθαρίσαμε και το φάγαμε.

Σεραφείμ Φράγκος: Δεν έμειναν οι Γερμανοί…

Ιφιγένεια Φράγκου: Δεν έμειναν οι Γερμανοί, αλλά θέλω να πω ότι εκεί όμως έκαναν μία… βγήκαν στο δάσος και βρήκαν ορισμένους, τους πήραν ομήρους, αλλά τους άφησαν ύστερα. Πήραν ορισμένους.

Σεραφείμ Φράγκος: Έναν-δύο, πήγαν και *στο στρατόπεδο Παύλου Μελά,* στη Θεσσαλονίκη…

Ιφιγένεια Φράγκου: Και θυμάμαι εγώ, μικρή που ήμουν, κοιμηθήκαμε το βράδυ έτσι, λίγο πιο κάτω στο δάσος και μόλις μάθαμε ότι έρχονται οι Γερμανοί ανεβήκαμε πιο πάνω και κρυφτήκαμε. Τα δε ρούχα, όμως, τα είχαμε αφήσει και τα ρούχα ήταν βελέντζες. Ήταν δε ένα ζεύγος αρραβωνιασμένων και είχαν μία κόκκινη φλοκάτη, ο Νίκος ο Κίτσης, αρραβωνιασμένοι αυτοί και βλέπουμε εκεί που ήμαστε πάνω πεσμένοι μέσα στα δένδρα, αυτοί με κοντά παντελονάκια, με τα πολυβόλα έτσι κρατούσανε, και ο ένας που ήταν μπροστά αρχηγός, αυτός έπρεπε να ήταν Έλληνας, γιατί μίλησε ελληνικά και μάλιστα πήρε τη βελέντζα, την κόκκινη τη βελέντζα, την σήκωσε έτσι με το χέρι του και λέει «εδώ είναι τα ρούχα. Επομένως, λέει, οι κάτοικοι θα είναι κάπου πιο πέρα κρυμμένοι». Ελληνικά και ακούμε εμείς και φύγαμε. Εκεί που φύγανε μετά…

Σεραφείμ Φράγκος: Δεν αποκλείεται να ήταν δηλαδή από τα λεγόμενα *τάγματα ασφαλείας*.

Ιφιγένεια Φράγκου: Πάντως ελληνικά μίλησε. Δεν ήταν Γερμανός.

Σεραφείμ Φράγκος: Εν πάση περιπτώσει οι Ιταλοί είχαν πάρει όμηρο τον πρόεδρο του χωριού, όταν πέρασαν στο χωριό και έναν ακόμη χωριανό, ας το πούμε, ο οποίος δεν είχε

καμία ιδιότητα και τους πήγανε στο *Δίστρατο*[917]. Εκεί τους αφήσανε κάμποσο διάστημα. Εκεί στο *Δίστρατο*, όπως αποκαλύφθηκε εκ των υστέρων, ήταν η έδρα της Μεραρχίας της «Τζούλια» και από εκεί πλέον έπαθε τη συντριβή αυτή και γύρισε, το υπόλοιπο, μέσω *Κονίτσης* στην Αλβανία, μέσα. Αυτά, όσον αφορά το ’40. Το ’41, τότε, με εντατικά μαθήματα θελήσαμε για να αναπληρώσουμε το χρόνο που χάσαμε και έτσι το ’41 μέχρι και το ’42 περάσαμε τις δύο τάξεις, Πέμπτη και Έκτη Γυμνασίου και πήραμε το απολυτήριο πλέον. Τότε, είχαμε τη δυνατότητα και το ευεργέτημα να γραφούμε στο Πανεπιστήμιο, σε όποια Σχολή χωρίς εξετάσεις. Η κατοχική κυβέρνηση, δεν ξέρω εάν ίσχυε και μέχρι τότε και από την προηγούμενη κυβέρνηση του Μεταξά, αυτό το μέτρο, αλλά τότε, όμως, ήταν αυτό. Ότι πράγματι οι μαθητές μπορούσαν να γραφούν χωρίς εξετάσεις σε οποιαδήποτε Σχολή. Εγώ έστειλα τα δικά μου χαρτιά σε έναν δικό μου στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος ήταν ασκούμενος δικηγόρος τότε, για να με γράψει στη Νομική. Του είχα στείλει ένα αποδεικτικό του απολυτηρίου και ένα πιστοποιητικό του προέδρου της Κοινότητος, ταυτότητα, φυσικά με την προσθήκη ότι, εάν λείπει οτιδήποτε πιστοποιητικό, οποιοδήποτε χαρτί να μου γράψει για να το υποβάλω. Και πράγματι, μού στέλνει το γράμμα και λέει ότι χρειάζεται το πρωτότυπο του απολυτηρίου και μια βεβαίωση δύο ιατρών ιδιωτών ή ενός δημοσίου υπαλλήλου από νοσοκομείο, γιατρός δηλαδή. Εγώ, τότε, κατέβηκα στην *Πουρνιά*[918]. Ήταν ένας Μανέκας, τότε, γιατρός, ο οποίος ήταν και εδώ εν συνεχεία με Κλινική Λαρυγγολογική και σε ένα διπλανό χωριό, ένας Παθολόγος, Τσανάδης λεγόταν, ο οποίος ερχόταν και στο χωριό σαν κοινοτικός γιατρός για ορισμένα χρόνια κάπου-κάπου. Πήρα το πιστοποιητικό, από αυτούς, υγείας, και στέλνω μαζί με το πρωτότυπο του απολυτηρίου στον δικό μου, στη Θεσσαλονίκη. Ύστερα από δυο-τρεις μήνες μού επιστρέφεται το γράμμα, ανεπίδοτο πλέον, με την παρατήρηση ότι «άγνωστος». Δηλαδή πήγε στη διεύθυνση, αλλά αυτός είχε αλλάξει διεύθυνση κατοικίας, διότι ο δικηγόρος, που έκανε την άσκηση ήταν Γενικός Γραμματέας του ΕΑΜ Κεντρικής Μακεδονίας, Δυτικής Μακεδονίας…, δεν ξέρω…, και τον είχαν ανακαλύψει οι Γερμανοί και τον εκτελέσανε. Και από το φόβο μήπως εμπλακεί και αυτός, λόγω του ότι ασκούνταν στον δικηγόρο αυτόν, έφυγε από τη διεύθυνση που είχε και ήταν πλέον άγνωστος και σε εμένα. Και όταν είδα εγώ το γράμμα ότι μου επεστράφη, τότε βέβαια λύγισα πολύ, πολύ στενοχωρήθηκα και αναγκάστηκα πλέον το ’45 μετά την απελευθέρωση να διαβάσω, να δώσω εξετάσεις εισαγωγικές πια και να είμαι τακτικός φοιτητής, ενώ όσοι είχαν εγγραφεί άνευ εξετάσεων θεωρούνταν φοιτητές παρελθόντων ετών, καίτοι δεν ξέρανε πού είναι το

---

[917] Χωριό της Λάκκας Αώου.

[918] Χωριό που συμπεριλαμβάνεται στα Μαστοροχώρια.

Πανεπιστήμιο, με ευεργετήματα πολλά. Να δίνουν μαθήματα και να θεωρούνται επί πτυχίω, χωρίς τμηματικές εξετάσεις και τα ρέστα. Και στο τέλος, το ’48, με αναβολή λόγω σπουδών της στρατιωτικής εκπαιδεύσεως, της στρατιωτικής θητείας, ανεστάλησαν οι αναβολές, στο τρίτο έτος ήμουνα και επιστρατεύτηκα, πλέον, όχι μόνο εγώ, αλλά σωρεία φοιτητών, λόγω της άρσεως των αναστολών, λόγω αναγκών εκεί στο Στρατό. Και ενώ έδωσα τα πέντε από τα επτά μαθήματα του τρίτου έτους, στρατεύτηκα στις 18 Ιουνίου του ’48 και απολύθηκα στις 6 Σεπτεμβρίου του ’51. Είναι λίγα ή είναι πολλά;

Τριάμισι, τέσσερα χρόνια συνεχώς στρατιώτης παρακαλώ. Και αναγκάστηκα μετά, φυσικά, να διαβάσω, να δώσω τα μαθήματά μου και το υπόλοιπο του τρίτου έτους. Ευτυχώς, είχα ζητήσει και μετατέθηκα στο τέλος της στρατιωτικής θητείας σε μονάδα στη Θεσσαλονίκη και εκεί έκανα συνδυασμό. Όταν οι άλλοι βγαίνανε έξω για να ξεκουραστούν κ.λπ., εγώ πήγαινα στο αναγνωστήριο του Πανεπιστημίου για να διαβάσω και έδωσα εξετάσεις και αυτά που χρωστούσα από το τρίτο. Έκανα και έναρξη των πτυχιακών και, μάλιστα, επειδή είχαμε στρατευτεί και μάλιστα με τόσα χρόνια, η φιλτάτη πατρίς μάς προσθέτει και δύο μαθήματα στο πτυχίο, που καμιά φορά δεν τα είχε βάλει αυτά στο πτυχίο. Και δεν ήταν μόνο η δυσκολία των μαθημάτων αυτή καθεαυτή, αλλά ήταν, όμως, η ιδιοτροπία των καθηγητών, του καθηγητού, που μας εξήταζε. Αλλά, εν πάση περιπτώσει όμως, δώσαμε και αυτά με υποχρεωτική την… όταν οι εξετάσεις αλλάξανε, τότε και έπρεπε να δώσουμε όλα τα μαθήματα συν τα δύο αυτά που λέμε, Διοικητικού Δικαίου, Συνταγματικού κ.λπ. δεκαπέντε μαθήματα. Δηλαδή, από το πρώτο έτος μέχρι του Ιουνίου όλα. Και έπρεπε να προσέλθουμε σε όλα τα μαθήματα και να εξεταστούμε σε τυχόν που δεν θα παίρναμε τη βάση. Τότε δε, θυμάμαι και ένα ευτράπελο, που αξίζει να ειπωθεί. Ήταν μία συνάδελφος, που δεν ξέρω για ποιους λόγους δεν είχε πάρει ήδη το πτυχίο αυτή, αφού ήταν κοπέλα, δεν στρατεύτηκε κ.λπ., και είχε έρθει η κοπέλα με το βιβλιάριο σπουδών. Είχαμε βιβλιάρια τότε, όταν δίναμε εξετάσεις, δεν ξέρω εσείς τώρα αν είχατε αυτό τον τρόπο και τον τύπο αναγνωρίσεως… Έρχεται η κοπέλα με το βιβλιάριό της και λέει στον καθηγητή που εξήταζε ένα από τα πρόσθετα μαθήματα, που μας προσθέσανε τότε, το Διοικητικό, λέει: «κύριε Καθηγητά, εγώ δεν μπόρεσα να ετοιμαστώ για το μάθημά σας και ήρθα για να με βαθμολογήσετε για να φύγω». Και της λέει εκείνος ότι «δεσποινίς δεν κάνουμε συμφωνίες, ούτε παζάρια. Θα καθίσετε, θα εξεταστείτε και θα βαθμολογηθείτε». Κάθεται η κοπέλα, τής κάνει ορισμένες ερωτήσεις, πρακτικές οι περισσότερες, η κοπέλα παίρνει τη βάση και φεύγει. Η αδιάβαστη κοπέλα, που πήγαινε για μηδέν. Εμείς, τώρα, που ήμασταν στρατευμένοι και ξέρω εγώ… και λίγα απ’ όλα κάνουμε επαναλήψεις κ.λπ., καθίσαμε με τη σειρά μας και δεν μπορέσαμε. Λέγαμε, κάπου θα τον πιάσουμε τον Καθηγητή, από το Συνταγματικό, από το

Διοικητικό, ξέρω εγώ… αλλά, δυστυχώς, μας έκοψε και ξαναδώσαμε πάλι την επόμενη περίοδο, πλέον.

Ε, τώρα κοιτάξτε, ούτε και εμείς επαιτούσαμε. Εδώ, με τη σπάθη διαβάσαμε και περάσαμε. Ελεημοσύνη δεν ζητήσαμε από κανέναν. Ήταν ένα μέτρο, που τέλος πάντων μας πίκρανε, γιατί μπορούσε ελεύθερα φυσικά το Πανεπιστήμιο να ορίσει και να πει «ναι, αυτά τα μαθήματα θα τα βάλουμε στο πτυχίο». Να τα βάλουν στο πτυχίο, αλλά να μην ισχύουν για εμάς, λόγω μίας άλφα καταστάσεως, δεν ήμασταν τακτικοί πλέον, εγκαταλείψαμε πριν τέσσερα χρόνια. Όχι με τη θέλησή μας. Τέλος πάντων.

Ιφιγένεια Φράγκου: Στα Γρεβενά εμείς μείναμε μέχρι το ’42-’43, με την πείνα τη μεγάλη. Αφού ήρθαν οι Γερμανοί στα Γρεβενά. Στα Γρεβενά ήρθαν οι Γερμανοί. Στο χωριό δεν ξέρουν αυτοί από Γερμανούς, αλλά εγώ τους έζησα τους Γερμανούς. Μικρή ήμουν εγώ, γιατί έχουμε δέκα χρόνια διαφορά με τον Σεραφείμ. Εγώ είμαι το ’32 γεννημένη, ο Σεραφείμ είναι το ’22.

Θυμάμαι. Θυμάμαι πάρα πολύ καλά, γιατί… Καλά, αφού ήρθαν, οι Ιταλοί, μετά όταν ήρθαν οι Γερμανοί, οι Γερμανοί πολέμησαν στα οχυρά Μεταξά, από εκεί ήρθαν. Έριξαν προκηρύξεις, ρίξανε πριν μία εβδομάδα, ήρθαν αεροπλάνα γερμανικά και ρίξανε προκηρύξεις στα Γρεβενά, ότι πρόκειται να βομβαρδιστεί η πόλις άσχημα και να φύγει ο άμαχος πληθυσμός, τα γυναικόπαιδα να απομακρυνθούν για να μην υπάρχουν θύματα. Γιατί τα Γρεβενά ήταν γεμάτα από Εγγλέζους[919]. Ήταν Άγγλοι στα Γρεβενά για άμυνα. Και πραγματικά εμείς φύγαμε, άδειασε ο πληθυσμός. Όλοι οι άμαχοι φύγαμε. Πήγαμε στα κοντινά χωριά. Εγώ δεν είχα μητέρα, είχα μόνο τον πατέρα μου και είχαμε όμως τη μητέρα της μητέρας μου, τη γιαγιά και μια κοπέλα βοηθό. Ζύμωσε η κοπέλα, πρώτα απ’ όλα, ψωμί, για να εφοδιαστούμε για μία εβδομάδα ψωμί. Πήραμε τα απαραίτητα ρούχα και την προπαραμονή, που έληγε η προθεσμία, που είχαν δώσει οι Γερμανοί με τις προκηρύξεις, είχαν γεμίσει τα Γρεβενά, η πόλις, δηλαδή, είχε ασπρίσει από μικρά τετράγωνα χαρτάκια που έλεγαν ότι «παρακαλούμε να αδειάσει, θα βομβαρδιστεί η πόλις και να απομακρυνθεί ο άμαχος πληθυσμός για να μην υπάρξουν θύματα». Και φύγαμε την προτελευταία μέρα. Μόλις όμως ξεκινήσαμε με τα ζώα, ήρθαν τα ζώα από το διπλανό χωριό για να μας πάρουνε και είχε ένα φίλο ο πατέρας μου, πολύ φίλο, και αυτός θα μας φιλοξενούσε. Μόλις βγήκαμε με τα ζώα, είδαμε είχε μαυρίσει ο ουρανός. Ερχόταν τα γερμανικά τα αεροπλάνα, τα

---

[919] Για την παρουσία των Άγγλων στα Γρεβενά βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σ. 127. Πρβλ. και Κακογιάννης Α., *Η Θηριωδία των Ναζί στην Ελλάδα: Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων*, Καστανιώτη, Αθήνα 2000.

στούκας[920]. Βέβαια, δεν έδωσαν σημασία σε εμάς. Εμείς κάναμε λίγο άκρη, αναμερίσαμε, αλλά αυτά πήγαιναν για τα Γρεβενά. Για ένα σημείο εκεί που ήταν τα οχυρά, που ήταν οι Άγγλοι. Είχαν οχυρωθεί, είχαν αντιαεροπορικά, είχαν, είχαν, είχαν… Εκεί είχαν άμυνα. Και βομβάρδισαν εκεί, τα «*Ξερολάκκια*» λεγόταν. Δηλαδή το βουνό γύρω-γύρω από τα Γρεβενά. Βομβάρδισαν, έφυγαν τα αεροπλάνα. Αλλά δεν μας έπαιρνε, μας έμειναν ορισμένα πράγματα και ενώ φύγαμε εμείς, ο πατέρας μου, τα παιδιά, τα αδέρφια μου, εγώ με τα αδέρφια μου και η κοπέλα που είχαμε – είχαμε μία υπηρεσία – η γιαγιά έμεινε, για να γυρίσουν τα ζώα την επομένη να πάρουν και αυτή και τα υπόλοιπα πράγματα. Ναι, αλλά οι Γερμανοί ήρθαν μία μέρα γρηγορότερα και βομβάρδισαν και η καημένη η γιαγιά έμεινε και από το σπίτι που ήταν -είχαμε μονοκατοικία, πολύ ωραίο σπίτι- πήγε σε ένα διπλανό ζεύγος και μαζί μπήκανε στο λάκκο και πήγανε στο βουνό. Όταν λέμε βομβαρδισμός… τέτοιος βομβαρδισμός, γιατί τα Γρεβενά ήταν γεμάτα από Εγγλέζους. Αυτοκίνητα δε που είχαν… ήταν ένας κεντρικός δρόμος, αυτός όταν επιστρέψαμε εμείς, ύστερα από μία εβδομάδα, αφού μπήκαν οι Γερμανοί, κατέλαβαν τα Γρεβενά, όλα τα αυτοκίνητα ήταν στον κεντρικό δρόμο προς Κοζάνη που έφευγαν, πήγαν να φύγουν, αλλά δεν πρόλαβαν. Ήταν όλα κατεστραμμένα. Το τι θύματα υπήρχαν… ποιος ξέρει… Αφού έκαναν ένα κενοτάφιο από την κάτω πλευρά και τους έριξαν όλους εκεί μέσα. Πάρα πολλοί είχαν σκοτωθεί. Όσοι πρόλαβαν, έφυγαν. Οι άλλοι σκοτώθηκαν. Τι είδαμε εμείς τώρα όταν επιστρέψαμε στα Γρεβενά! Και η καημένη η γιαγιά έμεινε και όταν γυρίσαμε τη βρήκαμε, βέβαια, καλά, ήταν μαζί με τη φιλική οικογένεια, ένα ζευγάρι της ηλικίας της, αλλά να λέει στον πατέρα μου «αμ, βέβαια! Τι ανάγκη είχες; Αφού είχες τα παιδιά σου εξασφαλίσει και τον εαυτό σου, εμένα αδιαφορήσατε». Ο πατέρας μου έπαιρνε ταξί, όχι ότι δεν ήθελε, είπε στους αγωγιάτες «αύριο να πάτε να την πάρετε», αλλά εκείνοι δεν ήθελαν. «Τώρα, λένε, η πόλη βομβαρδίζεται, τι, θα πάμε εμείς να σκοτωθούμε;». Αφού περνούσαν τα αεροπλάνα από εκεί που ήμασταν εμείς, από το χωριό αυτό περνούσαν. Βέβαια, δεν βομβάρδιζαν. Αυτά είχαν το στόχο τους. Περνούσαν από εκεί κατά κύματα, μαύριζε ο ουρανός. Και βλέπαμε εμείς από το μπαλκόνι, τα Στούκας έπεφταν έτσι κάθετα, βομβάρδιζαν και ανέβαιναν ξανά. Δε θέλησαν οι άνθρωποι, οι αγωγιάτες να πάνε να πάρουν τα ζώα να πάνε να πάρουν τη γιαγιά. Όχι ότι δεν ήθελε ο πατέρας μου…

Ναι, μετά από μία εβδομάδα επιστρέψαμε. Έφυγαν οι Άγγλοι. Όσοι επέζησαν έφυγαν, πήγαν για Κοζάνη μετά. Δεν ξέρω, πού πήγαν…

---

[920] Βλ. μαρτυρία Θεόδωρου Γεωργιάδη.

Σεραφείμ Φράγκος: Οπισθοχωρούσαν τελικά για να φτάσουν στον Πειραιά, επιβιβάστηκαν στα πλοία και φύγανε για Κρήτη μαζί με την ελληνική κυβέρνηση[921]. Και από την Κρήτη, μετά την άμυνα της Κρήτης, πήγαν στην Αίγυπτο.

Ιφιγένεια Φράγκου: Τόσο χαμηλά κατέβηκαν, όπως μας έλεγε η γιαγιά, τα αεροπλάνα, που οι Εγγλέζοι… εμείς, το σπίτι μας ήταν, έτσι, λίγο πιο πάνω από την πλατεία των Γρεβενών. Ήταν δύο μονοκατοικίες, δεξιά και αριστερά, και πάνω ήταν ένα στενό και ήταν η Μητρόπολις. Ο ίδιος είχε τρία σπίτια, αυτός ο ιδιοκτήτης. Η Μητρόπολις ήταν γεμάτη από Εγγλέζους. Με τα πολυβόλα βάζανε στα αεροπλάνα από το μπαλκόνι, από τα παράθυρα. Τόσο χαμηλά κατέβαιναν. Οι Γερμανοί ήταν φοβεροί! Εν τω μεταξύ, εκείνο που θυμάμαι όταν πήγαμε στα Γρεβενά, αφού μπήκαν οι Γερμανοί… Οι Γερμανοί ήταν άλλοι, δεν ήταν σαν τους Ιταλούς. Οι Ιταλοί ήταν… τέλος πάντων, και αφού έρχονταν, βομβάρδιζαν τα Γρεβενά και δεν πλησίασαν, φοβόταν. Τα αντιαεροπορικά, ρίχνανε τις βόμβες όπου να ήταν, στο ποτάμι, στο… Δηλαδή όχι σε στόχο, αρκεί να ξεφορτώσουν τα αεροπλάνα και να φύγουν. Φύλαγαν τον εαυτό τους. Δεν είχαν την ευσυνειδησία των Γερμανών.

Οι Γερμανοί αρκεί να πετύχουν το σκοπό τους. Θυσιάζονταν, η αλήθεια είναι αυτή. Πολεμούσαν, τολμηροί ήταν… δεν ξέρω τι να πω. Πίστευαν σε… δεν ξέρω. Άλλοι οι Ιταλοί, άλλοι οι Γερμανοί. Οι Γερμανοί πολεμούσαν. Μόλις μπήκαν οι Γερμανοί, είχε λήξει βέβαια, είχε περάσει και η προθεσμία που είχαν δώσει. Μία εβδομάδα είχαν δώσει προθεσμία, άρχισε ο κόσμος να επιστρέφει. Αφού μπήκαν ορισμένοι και δεν έπαθαν τίποτα, έκαναν έλεγχο όμως, είχαν το «Φόρο» ένα σημείο εκεί που το έλεγχαν, έκαναν αυτό τον έλεγχο και περάσαμε εμείς, πήγαμε στα σπίτια μας. Αλλά, όταν πήγαμε στο σπίτι μας όμως, το σπίτι μας ήταν γεμάτο Γερμανούς. Ήταν εικοσιτέσσερα άτομα. Είχαμε τέσσερα δωμάτια επάνω, υπνοδωμάτια, και δύο κάτω, κουζίνα και τραπεζαρία. Αυτά τα είχαν επιτάξει όλα. Είχαν αφήσει ένα δωμάτιο μόνο στη γιαγιά και στα άλλα είχαν εγκατασταθεί αυτοί. Δεν είχαν αφήσει πόρτα… Είχαμε αυλή. Στην αυλή είχαν βγάλει τις πόρτες, τις είχαν στηρίξει σε τραπέζια, καρέκλες, ό,τι βρήκαν μέσα στο σπίτι και έκαναν καθαριότητα. Ήταν από μάχες τα ρούχα τους και με βούρτσα, σαν από πατώματα που σφουγγαρίζαμε τότε, είχαν τέτοιες βούρτσες και έπαιρνε ο καθένας… Άλλοι πλέναν τα ρούχα τους στην αυλή, άλλοι καθαρίζανε τα όπλα επάνω στη σάλα. Είχαμε μία μεγάλη σάλα. Δεν πείραξαν καθόλου κανέναν. Ήταν πολύ φιλικοί με τον πατέρα μου. Ο πατέρας μου ήξερε τα εγγλέζικα και πολλοί από αυτούς ήξεραν αγγλικά και μιλούσαν. Έξω από την αυλή είχαν ένα φορτηγό αυτοκίνητο και ένας ξυριζόταν και μου λέει εμένα «έλα, έλα». Πλησιάζω εγώ και βγάζει ένα

---

[921] Βλ. Φόρεϊν Όφφις, *Φάκελος Ελλάς*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1972, σ. 174.

φακελάκι καραμέλες, πώς είναι αυτές οι καραμέλες οι συσκευασμένες, οι «Ο- ΜΑΜΜΥ», πώς λέγονται αυτές οι καραμέλες… Τέτοιες ήταν. Σαν να τις βλέπω τώρα έτσι και μου τις έδωσε. Λέει στον πατέρα μου, βγάζει μία φωτογραφία από την τσέπη του και λέει «έχω και εγώ ένα κοριτσάκι σαν την ηλικία του παιδιού» και μου έδωσε τις καραμέλες. Δηλαδή, δεν πείραζαν κανέναν. Εκείνο δε, που έκαναν, οι Εγγλέζοι είχαν πολλές τεράστιες αποθήκες γεμάτες τρόφιμα και εκείνο που έκαναν ήταν να ανοίξουν τις αποθήκες και να πουν στον κόσμο ότι «πάρτε…», δηλαδή, αυτοί δεν κράτησαν τίποτα. «Μπείτε και πάρτε ό,τι θέλετε». Και θυμάμαι ότι εκεί στη γειτονιά μας ήταν ορισμένες οικογένειες που είχαν αγόρια και πήγαιναν και έπαιρναν γκαζοτενεκέδες… Πώς έχουμε τα δοχεία με τυρί, σε τέτοιους τενεκέδες ήταν ο χαλβάς συσκευασμένος, γιατί πολλοί είχαν πάρει, είχαν γεμίσει τα υπόγεια. Αφού ελεύθερα τους είπαν «πάρτε ό,τι θέλετε», αυτοί που είχαν οικογένεια και είχαν άνδρες πολλούς μέσα στο σπίτι… και μετά τα πουλούσαν στην μαύρη αγορά όλα αυτά. Και θυμάμαι ότι ο πατέρας μου είχε πάρει… Η δε γιαγιά είχε εδώ ένα ταψάκι με χαλβά, εκεί μία κατσαρόλα με χαλβά, εκεί στην άλλη κατσαρόλα, στο άλλο το τραπέζι… «Μα γιαγιά, τι γίνεται εδώ πέρα;», «να, ο τάδε μου έδωσε χαλβά, ο άλλος χαλβά». Όπως περνούσαν με τους χαλβάδες και έδωσαν και στη γιαγιά χαλβά και βρήκαμε εμείς στο σπίτι ήταν γεμάτο.

Σεραφείμ Φράγκος: Μπισκότα, κράκερς κ.λπ. Άγνωστα υλικά αυτά σε εμάς τότε.

Ιφιγένεια Φράγκου: Πάντως εγώ τον χαλβά θυμάμαι και μετά…

Σεραφείμ Φράγκος: Οι δικοί μας έτυχε εκείνη την εποχή να ανεβαίνουν από τα χειμαδιά πάνω στο χωριό και είχαν φορτωθεί και εκείνοι, ας πούμε. Μέσα από τα Γρεβενά πέρασαν εκεί και κάνανε και αυτοί… όχι πλιάτσικο… αφού είχαν σε κοινή χρήση πλέον.

Ιφιγένεια Φράγκου: Άνοιξαν οι Γερμανοί τις αποθήκες και είπαν «μπείτε και πάρετε ό,τι θέλετε και όσα μπορείτε». Κοιτάξτε, ο πατέρας μου αγόρασε μετά… Σας λέω, ήταν συσκευασμένος σε τενεκέ… Πώς είναι το τυρί της Δωδώνης συσκευασμένο σε τέτοια δοχεία, έτσι ήταν ο χαλβάς, που είχαν οι Εγγλέζοι. Και πήρε ο πατέρας μου και μας έδινε το απόγευμα. Είχαμε το κάθε παιδί, ήμασταν τρία παιδιά, τρία αδέρφια, είχαμε το πιατάκι μας και μας έβαζε το απόγευμα χαλβά στο πιατάκι, έλεγε στην κοπέλα, και ψωμάκι, αλλά έλεγε «δεν θα βγείτε έξω». Υπήρχε πείνα φοβερή. «Θα φάτε πρώτα μέσα και μετά θα βγείτε. Δεν θα βγείτε με ψωμί και με χαλβά να σας δούνε τα άλλα τα παιδάκια», γιατί υπήρχε πείνα φοβερή, πεινούσε ο κόσμος. Αλλά μετά, καλά, πέρασαν οι Γερμανοί, δεν έκαναν τίποτα. Δεν πειράξανε κανέναν, αλλά εγκαταστάθηκαν οι Ιταλοί. Οι δε Ιταλοί… αυτοί ήταν… δεν ξέρω… Ήμουν και μικρή τότε, δεν ξέρω πώς να τους χαρακτηρίσω. Πάντως όχι πειθαρχημένος στρατός, όπως ήταν οι Γερμανοί.

Σεραφείμ Φράγκος: Μεσογειακοί και αυτοί όπως και εμείς.

Ιφιγένεια Φράγκου: Πείνα υπήρχε. Οι Ιταλοί είχανε… Δεν ξέρω…. Εμείς είχαμε την κοπέλα, η οποία ήταν και καλοφτιαγμένη, δεκαοχτώ-είκοσι χρονών, από τα δικά μας χρονιά, από τη *Ζούζουλη*[922], ήταν συγγενής μας και ήρθε στο σπίτι μας όταν ήταν η μητέρα μου άρρωστη και την κρατήσαμε μετά. Γιατί είχαμε την γιαγιά μεν, αλλά η γιαγιά είχε την ευθύνη του φαγητού, αλλά για τις δουλειές, ήμασταν τόσα παιδιά. Έπρεπε κάποιος να κάνει τις δουλειές. Φαίνεται, βλέπανε την Κούλα, ο πατέρας μου έλεγε, δεν ξέρω. Χτυπούσαν την πόρτα και έρχονταν, δήθεν ζητούσαν ψωμί. Εν τω μεταξύ, εμείς φοβόμασταν. Η περίπολος τη νύχτα και σηκωθήκαμε, λίγο η πείνα, λίγο ο φόβος των Ιταλών, ανέβαινε ο πατέρας μου, γιατί ήταν διπλοκατοικία. Επάνω ήταν το μπαλκόνι και κάτω η είσοδος. Χτυπούσαν την πόρτα, έβγαινε ο πατέρας μου, «ψωμί», τους δίναμε ψωμί. Δεν είχαν αυτοί ψωμί…

Σεραφείμ Φράγκος: Ίσως προσχηματικά να ήταν.

Ιφιγένεια Φράγκου: Προσχηματικά ναι. Ο πατέρας μου έλεγε «βλέπουν την Κούλα και…». Τέλος πάντων. Ήταν στρατός κατοχής τώρα… Δεν ξέρω.

Σεραφείμ Φράγκος: Πάντως με την εισβολή στο χωριό επάνω οι Ιταλοί, από ό,τι μας λέγανε πλέον, στο χωριό, ότι ζητούσαν ψωμί. Ερχόταν από εσάς κάτω, από τον *Προφήτη Ηλία*[923] από εκεί. Είχαν μαυρίσει… από τη δικιά μας την πλευρά τώρα, προς τη δικιά σας επάνω στη *Δροσοπηγή*[924], είναι ένα μέρος χωρίς δάσος επάνω, είναι βοσκές καθαρές. Λίγο-πολύ και από την άλλη πλευρά τη δικιά σας, στο ίδιο ύφος είναι και εκεί είχε μαυρίσει από πυκνότητα στρατού και από το χρώμα που είναι λίγο πιο σκούρο από το δικό μας το χακί, όταν κατηφόρισαν στο χωριό, και ζητούσαν και από τότε ψωμί. Που ήταν οργανωμένοι κ.λπ. Ενώ λέγανε από την άλλη πλευρά, ότι η ευστοχία του Πυροβολικού μας όταν επετέθησαν στον *Αη Λια* επάνω, στον *Προφήτη Ηλία*, ο στρατός μας είχε στον *Προφήτη Ηλία Επταχωρίου*, δεν ξέρω εάν γνωρίζεις που είναι ο *Προφήτης Ηλίας*… Απέναντι από εσάς δεν είναι ένα βουνό «*Κούτσουρο*»; Το λέτε εσείς. Μεταξύ *Πλαγιάς* και *Επταχωρίου* από την άλλη πλευρά. Εκεί η πλαγιά λέγεται «*Κούτσουρο*». Στη συνέχεια η κορυφογραμμή της *Πλαγιάς* αυτής οδηγεί επάνω στον *Προφήτη Ηλία Επταχωρίου*. Δεν ξέρω εάν φαίνεται ή δεν φαίνεται. Μάλλον δεν θα πρέπει να φαίνεται από το χωριό, από τη *Δροσοπηγή*. Εκεί ήταν το Πυροβολικό με τις επιχειρήσεις του Στρατού μας κατά του *Αη Λια* και κατά της *Τσούκας* και κατά της *Φούρκας*. Εκεί ήταν σε τριπλή φάλαγγα η επίθεσης, τότε, το Νοέμβριο, του Στρατού

---

[922] Χωριό της Δυτικής Μακεδονίας, όπου ετάφη και ο Αλέξανδρος Διάκος.

[923] Υπάρχει ο Προφήτης Ηλίας *Φούρκας* και ο Προφήτης Ηλίας *Επταχωρίου*.

[924] Απευθύνεται στον σύζυγό μου, που κατάγεται από τη Δροσοπηγή *(Κάντσικο)*.

μας κατά των Ιταλών στη *Φούρκα*. Ήταν ο Βραχνός[925]. Διοικητής της Μεραρχίας, της 1ης Μεραρχίας, η οποία ιδρύονταν στην ώρα της επιστρατεύσεως. Στην αρχή πήγε ο Στρατηγός χωρίς στρατό και μετά άρχισαν από την επιστράτευση που γινόταν κατά τόπους, προωθούνταν προς Επταχώρι και συγκροτούσαν, πλέον, τις μονάδες. Συγκεκριμένες, έτσι, μονάδες ήταν μόνο του Δαβάκη, οι οποίες είχαν κυνηγηθεί τότε, είχαν αντισταθεί βέβαια, αλλά τα παιδιά αιφνιδιάστηκαν κιόλας, άλλοι από εδώ, άλλοι από εκεί… Εν πάση περιπτώσει, όμως συγκεντρώθηκαν στο *Επταχώρι*, κατέστρωσαν ένα σχέδιο επιθέσεως, και μάλιστα με τον Βραχνό, που έχω και την επιστολή, τον Στρατηγό δηλαδή της 1ης Μεραρχίας που ήταν τότε του *Επταχωρίου*, κατέστρωσε αυτός το επιτελικό σχέδιο της επιθέσεως του στρατού μας, γιατί με ανακατάληψη του *Εννιά* και των υπόλοιπων σημείων της *Φούρκας* για να απωθήσουν τους Ιταλούς προς το εσωτερικό και να κόψουν πλέον την επικοινωνία με την Αλβανία επάνω, τη ροή των στρατευμάτων και των εφοδίων.

Ιφιγένεια Φράγκου: Πάντως, εγώ μικρή ήμουν, αλλά επειδή έζησα και τους Ιταλούς και τους Γερμανούς στα Γρεβενά, άλλοι οι Ιταλοί, άλλοι οι Γερμανοί. Ήταν τακτικός, πειθαρχημένος στρατός με αρχές οι Γερμανοί, ενώ οι Ιταλοί ήτανε… Να σας πω, είχε μείνει μία αποθήκη, μεγάλη αποθήκη και είχαν όλο τσουβάλια με μαλλιά. Τι τα ήθελαν αυτά τώρα, γιατί τα είχαν, δεν ξέρω… Και την άνοιξαν οι Ιταλοί, αφού έφυγαν οι Γερμανοί, προωθήθηκαν οι Γερμανοί και έμειναν οι Ιταλοί στα Γρεβενά. Άνοιξαν οι Ιταλοί την αποθήκη και τι έκαναν; Νύχτα διέδωσαν ότι θα ανοίξουμε την αποθήκη και όσες ενδιαφέρονται οι γυναίκες να έρθουν να πάρουν μαλλιά. Και μόλις μπήκαν μέσα οι γυναίκες και γέμισε η αποθήκη μαλλιά σβήσανε τα φώτα και ρίχτηκε ο στρατός επάνω στις γυναίκες. Ενώ οι Γερμανοί δεν τα έκαναν αυτά. Όταν ήμουν στην Κόνιτσα εγώ μετά, αφού φύγαμε, αναγκαστήκαμε με όλα αυτά από την περίπολο που ερχόταν τα βράδια και φοβόταν ο πατέρας μου και έλεγε «βλέπουν την Κούλα και έρχονται»… αλλά σαν πώς να τους χαρακτηρίσει κανείς… Και προπαντός η πείνα, αλλά και ο φόβος, όμως. Ο φόβος. Δεν ήξερες… Για μια στιγμή μπορούσαν να μπουν μέσα. Τι να σε κάνουν όταν έρχονται και χτυπούν τη νύχτα. Φοβόμασταν. Ήρθαμε, ανεβήκαμε στο χωριό το ’42-’43. Εγώ όμως κατέβηκα στην Κόνιτσα, γιατί στην Κόνιτσα είχα αδερφό της μητέρας μου, υπηρετούσε στο Ταμείο. Και η γιαγιά… ήταν ανύπαντρος. Και η μητέρα της μητέρας μου… Έλεγαν ότι θα γίνει Γυμνάσιο στην Κόνιτσα και με αυτή την προοπτική πήγα στην Κόνιτσα εγώ, με πήρε η

---

[925] Βλ. ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1985, σ. 55. Και Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 274-275, «Ο αγών επί του Σμόλικα».

γιαγιά, η μητέρα της μητέρας μου μαζί της. Και πραγματικά κάναμε κατ' ιδίαν τότε σε κάποια καθηγήτρια, μία Βελεξίδου ήταν στην Κόνιτσα και ήρθαμε και δώσαμε εξετάσεις εδώ στο Θηλέων, το παλιό το Θηλέων και έγινε το Γυμνάσιο. Πήγα βέβαια και μια χρονιά στο Δημοτικό στην Κόνιτσα, ενώ ήταν Γερμανοί ακόμη και τότε εκείνο το καλοκαίρι πριν φύγουν, λίγο πριν φύγουν, ήταν οι Γερμανοί στην Κόνιτσα και ήταν μια κοπέλα, μεγαλοκοπέλα, ανάπηρη η καημένη. Κουτσή ήταν, μεγάλη ήταν, στον κάμπο εκεί, τι κάνανε με κάτι άλλους και ήταν μία περίπολος Γερμανών και επετέθη. Ήταν δύο γυναίκες. Βέβαια, επετέθησαν στις γυναίκες, η μία πιο μεγάλη, έβαλε τις φωνές ξέφυγε, αυτή η καημένη υπέφερε από αυτούς, αλλά τι έγινε όμως; Όταν ήρθε στην Κόνιτσα πήγε και παραπονέθηκε στον Διοικητή τον Γερμανό, τον μεγάλο, τον ανώτερο εκεί τον αξιωματικό και την πήρε, ήξερε ποιοι ήταν εκείνοι την ημέρα στον κάμπο, ποιοι Γερμανοί εκτελούσαν υπηρεσία και τους έβαλε σε μια γωνιά της πλατείας και της λέει: «θα μου πεις, όποιον αναγνωρίσεις θα μου τον δείξεις». Και είπε: «ήταν αυτός, ήταν αυτός» και τους εκτέλεσαν στην Κόνιτσα. Ο Διοικητής… Τη Σάνα, την καημένη τη Σάνα, η οποία παντρεύτηκε ύστερα έναν ζωντοχήρο, έκανε και οικογένεια, έκανε και παιδιά… Αλλά θέλω να πω, άλλος στρατός οι Γερμανοί, και άλλοι οι Ιταλοί[926].

---

[926] Βλ. Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, κεφ. «Η ανθρωπιά των Ιταλών», σ. 93. Παρ' όλο που η συμπεριφορά των Ιταλών απέναντι στους Έλληνες ήταν καλύτερη σε σχέση με τους Γερμανούς, ο Τσιρπανλής σημειώνει: *«...για να μην οδηγηθούμε στην εξιδανίκευση του ιταλού στρατιωτικού οφείλω να υπογραμμίσω τα φοβερά εγκλήματα πολιτικο-οικονομικής μορφής και κατά του πολιτισμού εις βάρος της Ελλάδος εκ μέρους του ιταλικού στρατού Κατοχής...»*. Βλ. την τεκμηριωμένη πραγματεία του Δημητρίου Μαγκριώτη, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα 1949, σσ. 172-202. Πρβλ. και την παρουσίαση του βιβλίου του Ιταλού ιστορικού Davide Rodogno (*Il nuovo ordine mediterraneo*), στην εφημ. *Τα Νέα* της 14-15.6.2003, στο ένθετο *Βιβλιοδρόμιο*, σ. 27/3 με τίτλο «Οι Ιταλοί ήταν εξίσου αδίστακτοι με τους Γερμανούς Ναζί».

7.49 Χατζής π. Αθανάσιος

Χρονολογία γεννήσεως: 1933
Χρόνος καταγραφής: 30/10/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Βωβούσα
Ιδιότητα: Ηγούμενος Ι.Μ. Δουραχάνης Ιωαννίνων

Ενώ ο πόλεμος είχε αρχίσει στο *Καλπάκι*, εμείς στην *Βωβούσα*[927] ούτε μήνυμα, ούτε τηλέφωνο, ούτε τίποτα γνωρίζαμε από τα πράγματα. Μάθαμε ότι θα μπουν οι Ιταλοί. Αποφασίσαμε να αφήσουμε τα σπίτια, να καταφύγουμε κάτω από το *Αυγό*, όπως λέγεται το

---

[927] Η *Βωβούσα* είναι το ακριτικότερο χωριό του Ανατολικού Ζαγορίου, μεταξύ Ιωαννίνων και Γρεβενών *«επ' αμφοτέρων των οχθών του Αώου ποταμού, συνδεδεμένου διά μεγάλης γεφύρας... Η ονομασία της φαίνεται ότι σχετίζεται προς τον παραρρέοντα ποταμόν Βοϊούσαν (Αώον), καλουμένον και Βωβούσαν, εντεύθεν πηγάζοντα, ήτις ονομασία έχει σχέσιν ίσως και προς το βοή, διότι ο ποταμός ούτος παράγει όντως βοή»*. Βλ. Έκθεση Επιθεωρητού Αλεξάνδρου Καθάρειου, «Εν Βωβούση τη 22^{α} Ιουλίου 1913», στο: Εργολάβος Σπ., *Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα*, Ιωάννινα 2007^{2}, σσ. 48-51. Οι Ιταλοί αποκαλούν *«Βογιούσα»* τον ποταμό *Αώο* καθώς ρέει και μέσα στην Αλβανία, κοντά στις κοίτες του οποίου πολεμούν. *«...Μαζί με το Γκόλικο, ήταν ένα κάτι σαν αμφιθέατρο άλλων βουνών αραδιασμένων γύρω απ' την Βογιούσα, του μεγαλύτερου ποταμιού εκείνου του κομματιού της Αλβανίας. Το όνομα της Βοϊούσας παραμένει και αυτό σκαλισμένο στη μνήμη μας για τις απογοητευμένες μάχες που κάναμε κατά το ρου αυτού του ποταμιού που λαμπιρίζει σαν αργυρό. Για να περάσεις τη Βοϊούσα, κάτω απ' το Γκόλικο, ήταν μια γέφυρα: η Γέφυρα του Ντραγκότ...»*. Βλ. Granxoto G., "*Vjosa ime e dashur " (Αγαπημένη μου Βοϊούσα) "Vojussa, mia cara" Ημερολόγιο πολέμου*, Εκδόσεις "Eleni Gjika", Τίρανα 2005. (Μτφρ. στην Αλβανική: Λιρή Λιουμπόνια), από τον οποίον παραθέτουμε και το παρακάτω απόσπασμα για την αντιπαραβολή του ήθους, του ηθικού και των κινήτρων των δύο αντιπάλων *«Ο Αλτιέρι μας ενημέρωσε ότι από χθες έχουμε απέναντι μας το Σύνταγμα 39 των Ευζώνων. Εγώ για τους Εύζωνες γνώριζα μόνο ότι ήταν φορεμένοι με κοντές φούστες άσπρες, με δίπλες. Κάποιος μου είχε πει ότι βάφουν τα χείλη τους με κόκκινο. Ο Αλτιέρι μας προειδοποίησε να μην πιστεύουμε τέτοια παραμύθια. «Είναι άξιοι στρατιώτες, οι καλύτεροι του ελληνικού στρατού. Πολεμούν έως θανάτου. «Άγιε ουρανέ, υπάρχουν ακόμη απ' αυτούς που πολεμούν έως θανάτου;! Τι μπορεί να ωθεί έναν άνθρωπο να βάλει στο παιχνίδι τη ζωή του για τη νίκη, για τον πόλεμο; Όταν τον αντικρίζεις από κοντά ο πόλεμος είναι ένα αποτέλεσμα μη φυσικό, απάνθρωπο, ορμή αγριότητας, όπως οι εμετοί της γης - φώναξε ο Τσίμερμαν όταν πήγαμε να αποσύρουμε τα πτώματα του Μπενέρο με τα πόδια γυρισμένα στον ήλιο. Αγριότητα και αδικία. Γιατί ο πεζικάριος Ουμπέρτο Πάτι πέθανε στο μονοπάτι της ρωμαϊκής γέφυρας και άλλοι όχι; Είχα και εγώ περάσει δύο μέρες νωρίτερα. Και εγώ είμαι ζωντανός. Είναι το τυχαίο, η κακιά μοίρα ή μια επιλογή καλά υπολογισμένη στους ουρανούς. Ασφαλώς δεν είναι η μοίρα των Ομηρικών ηρώων παρόλο που εδώ αναπνέουμε αέρα της Ελλάδας. Οι καιροί του Ομήρου είναι μακρινοί. Οι πόλεμοι δεν είναι όπως εκείνοι και δεν υπάρχουν πια πολεμιστές. Εγώ ειλικρινά δεν αισθάνομαι πολεμιστής και δεν έχω καμιά διάθεση να πολεμήσω έως θανάτου. Κάνω το καθήκον μου και θα το κάνω. Αλλά δεν θα απαιτήσω να με σκεπάσει η δόξα...»*.

βουνό στη θέση *Οξυά*. Άλλοι κατέφυγαν αλλού… Ελάχιστοι μείναν στο χωριό. Ίσως είχαν τον σκοπό τους… Να ’ρθουν οι Ιταλοί να τους υποδεχθούν! Είχαν προχωρήσει τόσο τα πράγματα με την προδοσία και την προπαγάνδα, που δεν έλπιζαν ότι θα βρουν καν αντίσταση. Κατέβαιναν τραγουδώντας με πολλή… φαντασία. *«Καφέ θα πιεις στα Γιάννενα και θα γευματίσεις στην Αθήνα»*. Εμείς τα μικρά παιδιά κοιτάζαμε να κλέψουμε καμιά κουβέντα, να δούμε κατά πόσον έχουν πανικοβληθεί, κατά πόσον έχουν την αγωνία τους ζωγραφισμένη στο πρόσωπό τους. Ακούσαμε τους μεγάλους να λένε πως κάποια ταξιαρχία «Τζουλάι» έρχεται μέσω *Διστράτου* στην ποταμιά του *Αώου* και στις τρεις του μηνός έφτασε στην Βωβούσα χωρίς αντίσταση. Ο σκοπός τους ήταν, από ότι μπορώ να καταλάβω, να κλείσουν τον δρόμο Τρίκαλα-Γιάννενα. Κοιτάζαμε τους μεγαλυτέρους τι θα βγάλουμε από το στόμα τους. Τότε ακούσαμε ότι ήρθε ένας λόχος του Παπά[928]. Παπάς λεγόταν ο αξιωματικός. Ο λόχος, όπως γνωρίζουμε, αποτελείται από 70 ως 120 άνδρες. Δεν μπόρεσα να μάθω περισσότερα για τους άνδρες αυτούς. Έλαβαν θέση στον λόφο της *Αγίας Παρασκευής*, που και σήμερα βλέπεις στα χαρακώματα, αν ανεβείς από το μονοπάτι, και μιλάνε μια ιστορία ζωντανή. Οι υπόλοιποι φαντάροι έπιασαν το ύψωμα *Φέζο*[929]. Αριστερά από το ποτάμι και αριστερά από το χωριό, όπως μπαίνουμε από τα Γιάννενα. Απέναντι μαύρισε η ποταμιά, καθώς εμφανίστηκε η ιταλική στολή. Πέρασαν από τον τόπο *Κρανιά*, την *Πέτρα*, και έφτασαν στην *Άγρια Μηλιά*, με την ιταλική σημαία ψηλά. Απλώνουν και την ιταλική σημαία υποδοχής οι ολίγοι εκείνοι που τους περίμεναν στο χωριό. «Έρχονται οι Φρατέλοι!», έλεγαν και σήκωσαν παντιέρα. Οι στρατιώτες στην Αγία Παρασκευή άκουσαν γυναικεία φωνή: «Μη φοβάστε παιδιά μου, εδώ είμαι εγώ»!

Οι Έλληνες έριξαν, τους αιφνιδίασαν. «Πατέρα[930], έριξε ο λόχος του Παπά»! Δημιουργήθηκε πανικός και σύγχυση. Αν δεν είχα εικόνες, ούτε εγώ θα το πίστευα. Δεν ήξεραν κατά πού να κάνουν. Πήγαν πίσω από τις *Κρανιές*, γυρίζουν απ’ τα χαλάσματα στο *Μπαϊτάρ*, το λεγόμενο, και σε ένα Μοναστήρι, την *Παλιομανάστρα*, και προσπαθούσαν να

---

[928] Για τον λόχο του Παπά βλ. μαρτυρία Χατζή Βαΐου, και Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, κεφ. «Λόχος Παπά», σσ. 262-264.

[929] Ο τόπος ονομάστηκε έτσι από τον *Φυσοδερβέναγα*, που σκοτώθηκε στην *Βωβούσα*. Μαρτυρία που γνωρίζει από την γιαγιά του ο π. Αθανάσιος Χατζής, αλλά και όλοι στο χωριό, από τους παππούδες τους. Παρότι το γνωστό δημοτικό τραγούδι “αναφέρει αόριστα Γρεβενά ή Μέτσοβο” ή άλλες περιοχές, ακριβής τόπος εξόντωσης του περιβόητου ληστή είναι η *Βωβούσα*. Βλ. και Δρούγια Θ., *Η Βωβούσα στον χώρο και στον χρόνο*, Ιωάννινα 1995, όπου αναφέρεται εκτενώς η ιστορία του Φεζοδερβέναγα και άλλα στοιχεία για το χωριό.

[930] Ο πατέρας του π. Αθανάσιου ήταν τότε πρόεδρος στη *Βωβούσα*.

βρουν τρόπο να φύγουν. Εκεί κρύφτηκε ένας Ιταλός τραυματίας, που δεν μπόρεσαν να τον πάρουνε και σκότωσε δύο Έλληνες. Αυτό είναι το αίμα που χύθηκε από την ελληνική πλευρά. Σκοτώθηκε ένας Ταγματάρχης Ιταλός και δύο-τρεις Ιταλοί στρατιώτες. Ο πανικός όμως που επικράτησε δεν περιγράφεται. Η φύση… τα πουλιά, τα ποτάμια, τα βουνά θα μπορέσουν να μας πουν το θέαμα που αντίκρυσαν, θα μιλήσουν γι' αυτό που επακολούθησε. Οι Ιταλοί πανικοβλημένοι υποχωρούσαν αφήνοντας πίσω λάφυρα -το ποτάμι πόσα έφαγε- σκούφιες που τους φεύγαν απ' το κεφάλι, κιθάρες που τραγουδούσαν, οπλοπολυβόλα που κρατούσαν στις πλάτες, μεταγωγικά-ζώα, οπλισμός[931]… Τέτοιον πανικό που ούτε ο σκηνοθέτης σε ένα σινεμά δεν μπορεί να το παρουσιάσει έτσι όπως έγινε. Απίστευτο, και όμως αληθινό. Δέκα χιλιάδες Ιταλοί γύρισαν πίσω από μια χούφτα Ελλήνων πολεμιστών, που ήξεραν το καθήκον, τι θα πει πατρίδα, τι θα πει διαταγή, τι θα πει πειθαρχία και απάνω απ' όλα ήξεραν τι θα πει ελευθερία και δημοκρατία. Αλλάζει τώρα όταν, αργότερα, έγινε έτσι, και… πέφτουν θύματα τέτοια αναστήματα. Ο ίδιος ο λοχαγός είχε πει τότε πως άκουσε φωνή της Αγίας Παρασκευής. Ίσως να θεωρηθούν λόγια των παππάδων, ή και του Παπά από ορισμένους, αλλά έτσι ήταν. Η αλήθεια είναι ότι εκείνοι άντλησαν δύναμη.

Τα λέω όλα αυτά γιατί θέλω να φανεί από πού άρχισαν να πανικοβάλλονται οι Ιταλοί. Γιατί δεν μου αρέσει ποτέ ο πόλεμος και μακάρι όταν αμύνεσαι να μην βρεθείς στην θέση να σκοτώσεις. Μόνον να τους πανικοβάλλω θέλω, να γυρίσουν στον τόπο τους, όχι να τους

---

[931] *«Οι άνδρες της «Τζούλια» περικυκλωμένοι γλίτωσαν την αιχμαλωσία, γιατί το 9ο Σύνταγμά της σε συνεργασία με τα Τάγματα «Τζιβιντάλε» και «Τζεμόνα» καθώς και με το συγκρότημα πυροβολικού «Ουντίνε» κράτησε, έναντι μεγάλων θυσιών, το μοναδικό πέρασμα σωτηρίας προς την Αλβανία: τη γέφυρα του Περάτι (=της Μέρζιανης) επί του ποταμού Σαραντάπορου, στη συμβολή με τον Αώο ή Βογιούσα, στα ελληνοαλβανικά σύνορα. Στις 10.11.1940 τα υπολείμματα του 8ου Συντάγματος κατάφεραν να περάσουν την εν λόγω γέφυρα… Το γεγονός αυτό της πολυαίμακτης αγωνιώδους υποχώρησης και διάσωσης υπό το συνεχές σφυροκόπημα των αντιτιθέμενων Ελλήνων, μετουσιώθηκε σε ένα λυπητερό τραγούδι των Αλπινιστών, σε ένα μοιρολόγι: "Su ponte di Perati/pandiera near/e il lutto della Julia/che va alla guerra. E il lutto della Julia/che va alla guerra/la maglio gioventu/l'e sotto terra." [Στο γεφύρι του Περάτι/μαύρη σημαία/είναι το πένθος της Τζούλια/που πάει στον πόλεμο. Είναι το πένθος της Τζούλια/που πάει στον πόλεμο/το άνθος της νεολαίας/που βρίσκεται κάτω από τη γη]. Σε μία παραλλαγή του εν λόγω τραγουδιού υπάρχουν οι εξής στροφές: "Sui monti della Grecia/c'e la Voiussa/e l' acqua che vi scorre/s' e fatta rossa/. «Στα βουνά της Ελλάδος/ είναι ο ποταμός Βογιούσα (=Αώος)/ και το νερό του/ έγινε κόκκινο.].. Το γεφύρι αυτό, κρίσιμος στρατιωτικό κόμβος για τον έλεγχο του οδικού άξονα Περάτι-Κορυτσά, θα καταστραφεί την 21.11.1940 από τους υποχωρούντες Ιταλούς, για να δυσκολευθεί η προέλαση του ελληνικού στρατού».* Βλ. Τσιρπανλής Ν.Ζ.., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 120-121. Για την σπουδαιότητα της γέφυρας και του τελωνείου της Μέρτζιανης μας πληροφόρησε η κα. Ελπίδα Γκάσιου, σύζυγος του Χρ. Γκάσιου, τελευταίου τελώνη της Μέρτζιανης. Βλ. Παράρτημα εικ. 45.

διαλύσουμε, ούτε να τους αιχμαλωτίσουμε για να καμαρώνουμε με τη δυστυχία των άλλων. Να τους τρομάξουμε, να συνέλθουν, και να μας αφήσουν ήσυχους… δεν γυρέψαμε τίποτα, δεν τους κάναμε τίποτε.

Να γραφεί αυτή η σελίδα ιστορίας[932]. Να ζωντανέψει η εικόνα αυτών που θυσιάστηκαν. Γιατί ευρωπαίος πολιτικός ήταν αυτός που είχε πει ότι από εδώ και πέρα δεν θα λέμε ότι «οι Έλληνες πολεμούν σαν ήρωες, αλλά οι ήρωες πολεμούν σαν Έλληνες[933]».

Να οριστεί γιορτή η 3η Νοεμβρίου στην *Βωβούσα*… Να πάμε με τις αρχές και τις εξουσίες στο χωριό για δοξολογία. Να γιορτάσουμε με επισήμους αυτή τη νίκη, που θα είναι ελάχιστοι όσοι την ξέρουν. Από όσο ξέρω, μόνον η ΕΡΤ είχε κάνει κάποτε ένα αφιέρωμα. Να αναφερθεί αυτό το άσημο χωριό, το περιφρονημένο στην άκρη, που το είχαν για καιρό ως τόπο εξορίας.

Στη *Βωβούσα* είχαμε ρουμάνικη προπαγάνδα[934]. Σε συνεργασία και με την χωροφυλακή έκλεισαν το ελληνικό σχολείο και μας υποχρέωσαν να πηγαίνουμε στο ρουμάνικο. Όσοι φοιτούσαν εκεί είχαν και φαΐ. Οι άλλοι πεινούσαμε. Εμείς, μικρά παιδιά, χωρίς κανένας να μας παρακινήσει, πηγαίναμε και κουρνιάζαμε έξω από την κλειστή πόρτα του δικού μας σχολείου κι ας κρυώναμε κι ας πεινάγαμε, γιατί δεν πατάγαμε στο ρουμάνικο. Από τα αυτιά μας πήγαιναν στο ρουμάνικο. Τη θυμάμαι καλά αυτή την αντίδρασή μας. χωρίς να μας βάλει κανένας. Πού καταλαβαίναμε; Αυτό γινόταν όλες τις ημέρες αυτές. Πρώτα θα πηγαίναμε εκεί, θα καθόμασταν μαζεμένοι έξω από την κλειστή πόρτα και μετά, από τα αυτιά, θα μας οδηγούσαν στο ρουμάνικο. Είχε, δε, τόσο προχωρήσει η προπαγάνδα και αργότερα, που, κάποτε, όταν επρόκειτον να μας επισκεφτεί ο μητροπολίτης Σπυρίδων, δεν μας το έκαναν γνωστό, το υποβίβασαν το γεγονός, με αποτέλεσμα να μην τον υποδεχτούμε όπως του

---

[932] Πρβλ. Παπαευσταθίου Μ., «Βωβούσα 3 Νοεμβρίου 1940: Η πρώτη οπισθοχώρηση των Ιταλών, βιωματική μαρτυρία του γέροντος Αθανασίου και πολεμικά ντοκουμέντα», *Πρωινός Λόγος*, Ιωάννινα 26 Οκτωβρίου 2001, αρ. φύλλ. 13.144.

[933] Εννοεί τον τότε πρωθυπουργό της Αγγλίας, Ουίστον Τσώρτσιλ. Για τις διαθέσεις και την χάραξη της πολιτικής και των διπλωματικών ενεργειών των Άγγλων κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. (ανωνύμου) «Αλληλογραφία Στάλιν-Τσώρτσιλ για την Ελλάδα», *Τότε*, τ. 8, Αθήνα 1983, και Τσώρτσιλ Ου., *Απομνημονεύματα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, τόμ. Α΄-ΣΤ΄, εκδ. «Ίκαρος», Αθήνα 1955.

[934] Βλ. Αραβαντινός Π., *Μονογραφία περί Κουτσοβλάχων*, εν Αθήναις 1905 και Σπηλιωτοπούλου Α., *Οι Βλαχόφωνοι Έλληνες και η Ρωμουνική προπαγάνδα*, Αθήναι 1905. *«Στην εκδίκηση των Ιταλών για τα παθήματά τους, όπως και στη μεγαλομανία του Ντούτσε, ανάγονται και τα σχέδια α) για αλβανική επέκταση στη Θεσπρωτία (Τσαμουριά) και όσο το δυνατόν πιο νότια μέχρι την Πρέβεζα και β) το εξωφρενικό σχέδιο για την ίδρυση ενός ρωμαϊκού πριγκιπάτου στην Πίνδο, με αναγωγή της καταγωγής των Κουτσόβλαχων στις ρωμαϊκές λεγεώνες!».* Βλ. Γρηγοριάδης Φ., *Γερμανοί. Κατοχή. Αντίστασις*, Νεόκοσμος, Αθήναι 1973, σ. 152.

έπρεπε. Σχημάτισε κι αυτός άσχημη γνώμη. Του είπαν ότι όλο αυτό το χωριό το κατοικούν Ρουμάνοι. Είπε, λοιπόν, ότι μας γράφει στη Μαύρη Λίστα της Μητρόπολης. Αυτή ήταν και η καταδίκη μας· όλοι οι ανεπιθύμητοι δάσκαλοι, παπάδες, χωροφύλακες στέλνονταν εξορία στην *Βωβούσα*.

Θέλω να βρω το Λοχαγό, αν ζει, ή αν ζουν κάποιοι δικοί του ή κάποιοι στρατιώτες που ανήκουν στο λόχο του Παπά, να μας πουν ορισμένα γεγονότα. Έχω αυτή τη δίψα… δεν μπόρεσα να βρω λεπτομέρειες, ιστορίες, βιώματα από τους φαντάρους αυτούς και ανεβαίνοντας στα βουνά και αντικρύζοντας τα πανύψηλα δένδρα, ακούγοντας το όμορφα πουλιά που ο Θεός τα έδωσε για ομορφιά και ισορροπία της φύσης και όχι για να τα σκοτώνουν, έτσι με φτωχά λόγια θέλω να τους ρωτήσω, θέλω να τους πω να μου μιλήσουν αυτά, τα στοιχεία της φύσης, για το τι έγινε[935]… Κι ας μην με κρίνετε…

[τραγουδάει με δυνατή, αλλά γλυκιά και γεμάτη αίσθημα και κρυμμένο πόνο φωνή, τον άθλο της Βωβούσας[936]]

Ωρέ, σεις πουλιά πετούμενα
και πεύκα της Βωβούσας,
για πέστε μας τι έγινε
εκείνο το Σαράντα.

Τι να σας πούμε ωρέ παιδιά
και τι να μολογάμε;
Τα θάρρος και η πίστη τους
και η παλικαριά τους,

---

[935] *«…Τα δημοτικά τραγούδια σε ελεύθερο, ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο στίχο, με τομή στην όγδοη συλλαβή, αναδύθηκαν το 1940 από το ζωντανό υπόστρωμα της λαϊκής παράδοσης, μεταφέροντας στίχους, ημιστίχια, εκφράσεις, ρυθμό και δομή κλέφτικον ή αρματωλικών στιχουργημάτων του Εικοσιένα και της τουρκοκρατίας...».*. Βλ. Τσιρπανλής Ν.Ζ.., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 125.

[936] Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, Σαρακατσαναίοι, *«που πολέμησαν με ψυχή και με καρδιά, και οι οποίοι γνώριζαν τα μονοπάτια, πιθαμή προς πιθαμή, μέσα στα βουνά της Πίνδου, στάθηκαν βοηθοί στους στρατιώτες του '40»*. Σύμφωνα με μαρτυρία ενός Αρτινού που συμμετείχε στη *Μάχη της Πίνδου,* η επιβίωση των ελλήνων φαντάρων οφείλεται και στην παρουσία των Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων: *«…έφαγα γάλα στην Γκαμήλα και γι'αυτό κρατήθηκα. Περνάγαμε από τη στάνη των Σαρακατσαναίων στο Σκαμνέλι και μας έβραζαν γάλα για να φάμε…»*. Ένα ανέκδοτο δικό τους τραγούδι, μας παρέδωσε η Δώρα Γατσέλου, που κατάγεται από τη *Λάιστα*, χωριό Σαρακατσάνων:

Εσείς βουνά του Ζαγοριού/ βουή του Περιστέρι
λίγο για χαμηλώσετε/ κανα ντουφέκι τόπο
για να φανεί το Μέτσοβο/ κι η δόλια η Βωβούσα.
Το Μέτσοβο το κλείσανε/ Βωβούσα πολεμάει.
Δεν έχει ανάγκη το Μέτσοβο/ το μελ'για τη Βωβούσα.

που ρίχτηκαν μες τη φωτιά
να διώξουν τους τυρράνους.
Για να μας δώσουν πρότυπο
για να μας πουν τη γνώμη:

Η λευτεριά δεν έρχεται
με χίλια παρακάλια.
Με πίστη, με θυσίες, ω,
κι αθάνατη ελπίδα,

Αυτά τα τρία σμίγονται
γεννιέται ελευθερία.

Όταν εγκαταστάθηκαν η καραμπιναρία στο χωριό μας, επίταξαν ένα διώροφο αρχοντικό σπίτι μ' όλα του τα καλά και έμειναν εκεί. Υποχρέωσαν και μια γυναίκα να τους ζυμώνει ψωμί. Κάποια μέρα αυτή έψησε τα καρβέλια και κράτησε ένα στο ντουλάπι της. Εκείνοι μέτρησαν τα υπόλοιπα που έλαβαν και βρήκαν ότι έλειπε ένα. Ένα παιδάκι που ήταν εκεί και πεινούσε τούς φάνηκε πως αυτό το έκλεψε. Το πιάνουν, του ρίχνουν ξύλο. Το σκότωσαν στο ξύλο να ομολογήσει την πράξη. «Δεν το έκανε εγώ», έλεγε το μαύρο. Δεν το πίστευαν. Και δώστου ξύλο για να μαρτυρήσει. «Μαρτύρα», του 'λεγαν. «Δεν το 'φαγα εγώ», έλεγε εκείνο. Τίποτε αυτοί. «Βρε αμάν, βγήκε όλο το χωριό, σταματήστε», τους έλεγαν, που το δέρναν και μέσα στην πλατεία και το λυπόμασταν. Τίποτα αυτοί. Τέλος πάντων κάπως έγινε, βρέθηκε η άκρη, ο ένοχος. Γυρίζουν τότε και του πετάν το κλεμμένο ψωμί. «Φάτο», του λεν. Γυρίζει κι αυτό και του δίνει μια και τους το πετάει στα μούτρα. Τόσο παράπονο και αγανάκτηση!

7.50 Χατζής Βάιος

Χρονολογία γεννήσεως: 1930
Χρόνος καταγραφής:24/2/2013
Τόπος καταγραφής: Ιωάννινα
Τόπος καταγωγής: Βωβούσα
Ιδιότητα: Ξυλουργός

Το 1940 ήμουν δέκα χρονών. Είμαι γεννημένος το 1930. Ήμασταν στο χωριό, στη *Βωβούσα*[937]. Σαν μικρά παιδιά μάθαμε ότι πιάστηκε ο πόλεμος. Οπισθοχωρούσε ο στρατός δίχως να δοθεί καμία μάχη. Τότε ήρθε ένας λόχος, του Παπά[938], και επήρε εντολή να αμυνθεί. Έδωσε εντολή να κενωθεί το χωριό, γιατί η μάχη θα δινόταν μέσα στο χωριό. Ο λόχος του όμως, εκατό, εκατόν τριάντα άντρες, ήταν δεν ήταν, δεν είχαν καθόλου εφόδια. Ούτε ψωμί, ούτε ρούχα καλά καλά, ούτε σφαίρες[939], και ήταν απελπισμένα. Τότε είπε στον πρόεδρο του

---

[937] Για την ονομασία του χωριού από τη βοή του ποταμού *Αώου*, βλ. μαρτυρία Αθανάσιου Χατζή.

[938] Πρόκειται για τον λοχαγό Αναστάσιο Παπά που *«απεδείχθη ηρωικός, αφού άντεξε στην άμεση σκληρή αντεπίθεση που του έκανε ολόκληρο το ιταλικό τάγμα* [το τάγμα Τσιβιντάλε της Μεραρχίας «Τζούλια»] *το οποίο είχε περπατήσει 10 χιλιόμετρα σε ομαλό δρόμο της απόστασης Δίστρατο-Βωβούσα, χωρίς να χρειαστεί να ρίξει ούτε μια ντουφεκιά. Στα πρώτα σπίτια της Βωβούσας υποδέχθηκαν τους αμέριμνους περιπατητές πυρά όπλων του λόχου του Παπά του αποσπάσματος Πίνδου, το οποίο αφού "συμπτύχθηκε" από τον Σμόλικα, παραπλανήθηκε στα βουνά και ξέπεσε, ευτυχώς χωρίς να διαλυθεί, στη Βωβούσα»*. Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994, σ. 35. Βλ. και σχετικό δημοσίευμα του Κ., Τριανταφυλλίδη στην Αθηναϊκή εφημ. *Ασύρματος* του 1945, που αναδημοσιέυτηκε με αυτή την ατελή χρονολογική ένδειξη και τον τίτλο «Η μάχη της Βωβούσας» από τους Γ. Πινδέα και Μ. Οικονόμου, στο μηνιαίο περιοδικό *Το Ζαγόρι* μας (Οκτώβριος 1990, αριθμ. φύλ. 151), όπου και σχεδιάγραμμα των σχετικών τοποθεσιών και της πορείας των στρατών (σ. 45).

[939] *«…Ενώ οι δύο Ταγματάρχαι και ο Διοικητής του Αποσπάσματος διετέλουν υπό εξαιρετικήν ανησυχίαν, το τηλέφωνο του Παπαβασιλείου χτυπά. Ήτο η ώρα 9η. Το σηκώνει. Μια φωνή ακούγεται: "Εδώ Βωβούσα, 3ος λόχος του Απ. Πίνδου, λοχαγός Παπάς, θέλομεν διαταγάς και πυρομαχικά, οι Ιταλοί έρχονται, μετά από λίγον θα είναι εις την Βωβούσαν"… η λέξις έκπληξις δεν ήτο αρκετή διά να χαρακτηρίσει την εντύπωσιν του Ταγματάρχου Παπαβασιλείου και της ηγεσίας του Απ. Αώου από την παρουσίαν του λόχου εις την Βωβούσαν. Ο λόχος ήτο ο από μηχανής Θεός, ο οποίος ήρχετο την κατάλληλην ώραν εις την κατάλληλον θέσιν διά να τους σώσει από την καταστροφήν. Η απάντησις δίδεται αμέσως: "Κράτησε την Βωβούσαν και πυρομαχικά έρχονται αμέσως"…! Το μεσημέρι οι Ιταλοί φτάνουν. Σκοντάφτουν εις τον λόχον. Αρχίζουν την λήψιν της επαφής. Την 12ην ώραν επιτίθενται. Ο λόχος τους υποδέχεται με αραιά, αραιότατα πυρά. Δεν υπήρχον πυρομαχικά, αλλά πυρά καλά σκοπευμένα… Την επομένην μέραν, μετά την υποχώρηση των Ιταλών, θα μετρηθούν εις το πεδίον της μάχης 35 Ιταλοί νεκροί, μεταξύ των οποίων εις αξιωματικός.. Η Θεία Πρόνοια θα φωτίσει τον λοχαγό Παπά, διοικητή του 3ου Λόχου του Απ. Πίνδου, να αναχωρήση την νύκτα της 31ης Οκτωβρίου από το Κεράσοβο, να φτάση την πρωίαν της 3ης Νοεμβρίου εις την Βωβούσαν και εκεί να ανακόψει την υπερκέρασιν-κύκλωσιν του Απ. Αώου υπό της ανωτέρω δυνάμεως του 8ου Αλπινιστών του 1/3 αυτής. Ούτω απετρέπετο ο κυκλωτικός*

χωριού Γεώργιο Βραζιτούλη: «Βρε παππού, με τι να αμυνθώ; Ούτε σφαίρες, ούτε φαγητό έχω για τα παιδιά». Ήταν ενεργητικός άνθρωπος ο πρόεδρος. Πήγε, αμέσως έστειλε τον αγροφύλακα και άλλους χωριανούς στο χωριό. Ήταν το χωριό εκατό σπίτια; Εκατό καρβέλια ψωμί των 2,5 οκάδων το ένα [το λέει και συγκινείται ο κυρ Βάιος]. Έμασε απ' όλα τα σπίτια από ένα καρβέλι. Και επειδή ήταν περισσότεροι οι φαντάροι αυτός γνώριζε από ποιόν να πάρει περισσότερο και έμασε εκατόν τριάντα καρβέλια ψωμί. Τους έδωσε μπλιγούρι και τραχανά και έβαλαν και έβρασαν. Αυτό ήταν στις 3 Νοεμβρίου 1940. Γιατί στις 4 Νοεμβρίου έγινε η μάχη στο χωριό.

Όπως παίζαμε εμείς και ακούσαμε ότι ο λοχαγός δεν είχε σφαίρες, εμείς είχαμε μαζέψει στην εκκλησία, στον Άγιο Αθανάσιο ένα σωρό, να, έτσι, [σχηματίζει μια στίβα με το χέρι του] από σφαίρες. Και συγκεκριμένα εγώ, πετάχτηκα: «παππού Γιώργο, έχουμε εμείς σφαίρες εδώ μέσα», του είπα. Είπε αυτός στο λοχαγό: «Λες να ταιριάζουν;», «Να 'ναι κανα θαύμα, λέει ο Παπάς, να 'ναι σφαίρες για τα δικά μας τα όπλα;». Τότε το '40 δεν ήταν όπως σήμερα, ενός είδους τα όπλα. Ήταν μανλιχέρια, γκράδες, μπουλέρια… διάφορα! Αυτές οι σφαίρες που είχαμαν μάσει εκεί, που τις είχε εγκαταλέιψει ο στρατός που υποχωρούσε, ήταν όλες για τα οπλοπολυβόλα που είχε ο λόχος του Παπά! Τις πήρε και είπε επί λέξει ο λοχαγός: «Α, ετούτο είναι θαύμα! Να βρεθούνε και σφαίρες δικές μας!». Παρέταξε το λόχο του. Έβαλε ένα οπλοπολυβόλο στην τοποθεσία *Φέζο*, εκεί που είχε σκοτωθεί ο Φέζος[940], που λέμε το τραγούδι. Άλλο ένα σ'ένα εικόνισμα που λέγεται «*Ανάθεμα*»[941] και το άλλο στην Αγία Παρασκευή[942], στην εκκλησία. Όπως περνάμε το ποτάμι[943], από τη μια τη μεριά θα ερχόταν οι

ελιγμός της Μεραρχίας Τζούλια διά της Πίνδου προς Μέτσοβο-Ιωάννινα. Ούτω ανεκόπτετο η επίθεσις κατά του δεξιού της VIIIης Μερ. Και ούτω απετύγχανε η Δευτέρα επίθεσις της Μερ. Τζούλια διά της Πίνδου κατά της VIIIης Μερ., την οποία επίθεσιν το Β΄ Σ.Σ. άφηνε ελευθέραν…». Βλ. Γιαννακόπουλος Α., *Πίνδος 1940-Αλήθειες που δε γράφτηκαν για τον πόλεμο 1940*, εκδ. Βασιλείου Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 190-198. Βλ. και Βερνάρδος Ιω., *Πίνδος-Δαβάκης. Λεπτομερής περιγραφή της Μάχης της Πίνδου και της κατ' αυτήν δράσεως του Συνταγματάρχου Κ. Δαβάκη*, «Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι, σ. 139.

940 Βλ. μαρτυρία π. Αθανασίου Χατζή.

941 Πιθανόν από τη (συνήθη) παραφθορά της λ. *ανάθημα*: αφιέρωμα.

942 Ο λόφος της Αγίας Παρασκευής με το ομώνυμο εκκλησάκι στην κορυφή, εορτάζει λάθε χρόνο στη μνήμη της Αγίας. Οι κάτοικοι της *Βωβούσας* διατηρούν ένα πολύ παλιό παραδοσιακό έθιμο. Τραγουδούν κατ' αντιφωνίαν, άνδρες και γυναίκες, σπάνια δημοτικά τραγούδια (*παραλογές* κυρίως) καθώς κατηφορίζουν από το εκκλησάκι μέχρι τα ριζά, στην αρχή του χωριού, σταματώντας κάθε τόσο κάτω από τα πανύψηλα ρόμπολα και τα σκιερά πλατάνια. Περνούν ανάμεσα από τα σημεία που αμύνθηκε ο λοχαγός Παπάς και έσωσε τη *Βωβούσα*, αλλά και την Ήπειρο, απ' ό,τι αποδείχτηκε, αφού η απρόσμενη αυτή αντίσταση άλλαξε τον ρου των γεγονότων. Βλ. Παπαευσταθίου Μ., «Στη μέση από το πέλαγο μηλιά είναι φυτεμένη. Στην άκρη

Ιταλοί πέρα από το ποτάμι κι αυτά τα είχε απέναντι. Έδωσε εντολή, φύγαμε όλο το χωριό, πήγαμε στο βουνό για να μη σκοτωθούν τα γυναικόπαιδα. Την άλλη μέρα κατά τη μιάμιση ώρα, ερχόταν οι Ιταλοί με το σχήμα αυτό: Τα όπλα τα είχαν έτσι, ακριβώς, τα είχαν στην πλάτη, σαν γκλίτσες και τραγουδάγανε[944]. [Σηκώνεται ο κ. Βάιος και βάζοντας την γκλίτσα στην πλάτη και περασμένη από τα δυο του χέρια έδειχνε τον τρόπο του ξέγνοιαστου τσοπάνου]. Έρχονταν για πανηγύρι! Και μόλις 'βάλαν τα πολυβόλα δεν τους αφήσαν να μπουν μες το χωριό. Σκοτώθηκε αμέσως ένας Ιταλός. Οι άλλοι σκορπίσαν να πιάσουν θέση μάχης. Κατά τα φαινόμενα όμως, πήραν εντολή την ίδια μέρα οι Ιταλοί να μην προχωρήσουν, γιατί είχαν βρει εμπόδιο στο *Καλπάκι*. Αφού δεν μπόρεσαν να προχωρήσουν από δω είπαν να πιάσουν μέσα. Και την επόμενη οπισθοχώρησαν τέσσερα-πέντε χιλιόμετρα και πιάσαν τα υψώματα, το λεγόμενο *Μπαΐτάνι*, όπως λέγεται η τοποθεσία. Τότε χτύπησε και ο Δαβάκης, που ήταν στο *Επταχώρι* (Κονίτσης). Χτύπησε το *Σμόλικα* και κατέβηκε στους *Πάδες*[945] και έκλεισε τους Ιταλούς μέσα. Ολόκληρη Μεραρχία του Ντούτσε. Ήρθαν ενισχύσεις ελληνικές την τρίτη μέρα. Δύο ιλλαρχίες ιππικού[946]. Τότε ο πατέρας μου ήταν σε ηλικία σαράντα χρονών, και δεν τους είχαν επιστρατεύσει, λόγω ηλικίας. Ζητούσαν από το χωριό συνδέσμους να τους δείξουν το δρόμο. Τον πατέρα μου τον πήραν με μια ιλαρχία ιππικού και πήγε στην *Αβδέλλα*. Από ένα ύψωμα, δίπλα στη *Βασιλίτσα,* να χτυπήσουν τους Ιταλούς απ' τις πλάτες.

Άλλος ένας, Γεώργιος Νόλλας, του ζητήσαν να τους δείξει το δρόμο και να τους οδηγήσει να πάνε να αιφνιδιάσουν τη Μεραρχία που ήταν στο *Δίστρατο*, στην τοποθεσία

της Ηπείρου η παράδοση αεί θάλλει». *Πρακτικά 7ου Παγκόσμιου Πανηπειρωτικού Συνεδρίου*, Γιάννενα 19-21 Αυγούστου 2005.

943 Εννοεί τον *Αώο* που περνάει μέσα από τη *Βωβούσα*.

944 Ένα από τα τραγούδια αυτά είναι και το τετράστιχο: *"Andiamo in Egeo/prenderemo il Pireo/si le coxe vanno bene/prenderemo le Atene"* [*:Πηγαίνουμε στο Αιγαίο/θα πάρομε τον Πειραιά/αν τα πράγματα πάνε καλά/θα πάρομε και την Αθήνα»*]. Βλ. Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 117. στο κεφάλαιο «Κατευθυνόμενη Πληροφόρηση» σσ. 94- 137. Πρβλ. και Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66, σσ. 57-58.

945 Χωριό της *Λάκκας* Αώου, στη διαδρομή *Κόνιτσα-Δίστρατο*.

946 Πρόκειται για την Ταξιαρχία Ιππικού, υπό τον Συνταγματάρχη Δημάρατο μαζί με μια ελαφρά μηχανοκίνητη ίλη υπό τον Ίλαρχο Ταβουλάρη. Βλ. Γιαννακόπουλος Α., *ό.π.*: *«…Τις απογευματινές ώρες της 3ης Νοεμβρίου η ταξιαρχία ιππικού (υπό τον συντ/χην Σωκράτη Δημάρατο) κατέλαβε τη Σαμαρίνα, ενώ την επομένη (4η Νοεμβρίου) η Μεραρχία Ιππικού κατέλαβε τη Βωβούσα...».* Βλ. και ΓΕΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1985, σ. 57. Για την ενίσχυση των πολεμιστών με δυνάμεις του ιππικού και τη μάχη του Διστράτου, βλ. Εδιπίδης Α., *ό.π.*, σσ. 281-288. Πρβλ. και μαρτυρία Βασιλείου Αρχιμανδρίτη.

Πάντα Μάρε στα βλάχικα, δηλαδή το *Μεγάλο Σιάδι*. Οι Ιταλοί ήταν δέκα χιλιόμετρα από εδώ, στη *Βωβούσα*, αλλά ήθελαν να τους χτυπήσουν από πίσω. Ο Γεώργιος Νόλλας αρνήθηκε να τους πάει από εκεί, που ζήτησαν οι αξιωματικοί, και μπράβο του, γιατί θα σκοτώνονταν όλοι. «Θα σας πάω εγώ, χωρίς να μας πάρει κανένας μυρωδιά, αλλά όχι σήμερα, αύριο θα σας πάω. Σήμερα θα πάμε να κάνουμε παρατηρητήριο πού είναι τα φυλάκια τα ιταλικά, για να περάσουμε τη νύχτα». Πράγματι, έφυγαν πήγαν το βράδυ και παρακολουθήσαν τα φυλάκια. Ο Γεώργιος Νόλλας ήταν αγωγιάτης, παλιά δούλευε. Τα ήξερε τα μονοπάτια καλά.. Τους πέρασε και τους πήγε στη Μεραρχία [Τζούλια] στα πενήντα μέτρα. Οι Ιταλοί τρώγαν, πίναν και γλεντάγαν. Ούτε είχαν σκοπιά, ούτε τίποτε. «Η έδρα της Μεραρχίας, παιδιά, εδώ είναι!». Τότε ο αξιωματικός λέει στον Νόλλα: «Εσύ, να φύγεις τώρα και εμείς, όσοι βγούμε ζωντανοί από εδώ, πρώτα ο Θεός, θ' ανταμωθούμε». Αυτός αρνήθηκε. Τους λέει: «Δε θα πάω πουθενά. Χωρίς εμένα εσείς εδώ δε θα γλιτώσετε. Κάντε τι θα κάνετε κι όταν είναι να βγείτε, να σας βγάλω». Με το «γιούργια», που κάνανε την επίθεση, οι Ιταλοί παραδόθηκαν! Ογδόντα Ιταλοί! Οι άλλοι τσακιστήκανε, πήραν και σήμα ότι είναι κλεισμένος ο δρόμος στους *Πάδες*, ριχτήκαν στο ποτάμι, πήγαν στο *Παλιοχώρι Λαΐστης* και βγήκαν στο *Ελεύθερο*[947]. Οπισθοχωρούσαν.

Τους πήραν τους Ιταλούς την άλλη μέρα. Τους φέραν στο χωριό. Νηστικοί καθώς ήτανε μπαίναν στα κηπάρια και τι βρίσκαν; -ήταν Νοέμβριος μήνας- κανένα κουμπρολάχανο. Τους κλείσανε σ' ένα σπίτι του Γεωργίου Βασιλάκη. Μεγάλο σπίτι, αρχοντικό. Την άλλη μέρα… εμείς στο χωριό είχαμε ένα μίσος… [σκέφτεται και λέει αργά-αργά το επόμενο], που ήταν αποτέλεσμα αυτού που η Ελλάδα ονομάζει μεγάλο ευεργέτη, του Ελευθέριου Βενιζέλου. Αυτό δεν το γράφει η ιστορία. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος τη Βλαχιά[948] την πούλησε για να ταΐσει τους πρόσφυγες. Το ξέρεις αυτό; Το 1923 ο Ελευθέριος Βενιζέλος έκανε μια συνθηκολόγηση με τη Ρουμανία[949]. Αναγνώρισε τη βλάχικη μειονότητα στην Ελλάδα γιατί

---

[947] Χωριό της *Λάκκας* Αώου πριν το *Δίστρατο*.

[948] Για τους Βλάχους βλ. Έξαρχος Γ., «Η λατινοφωνία στην Ελλάδα. Τα γεωγραφικά όριά της. Οι Βλάχοι των ελληνικών χώρων», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Ζ΄, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 165-225. Αποτελεί συμπλήρωμα στο δίτομο έργο του *Οι Ελληνόβλαχοι (Αρμάνοι)*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001. Βλ. και Υφαντής Ν., «Οι Βλάχοι (Κουτσοβλάχοι) του ελληνικού χώρου», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Ζ΄, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 227-244· Κολτσίδας Αντ., Κουτσόβλαχοι. *Οι Βλαχόφωνοι Έλληνες. Εθνολογική, Λαογραφική και Γλωσσολογική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1993· Παπαθανασίου Γ., *Ιστορία των Βλάχων (εικονογραφημένη)*, Θεσσαλονίκη 1991· Κεραμόπουλου Αντ., *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, Αθήναι 1939.

[949] Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναγκάστηκε να ικανοποιήσει την απαίτηση της Ρουμανίας να εντάξει τους Βλάχους της Πίνδου στην ενιαία ρουμανική «οικογένεια», προσαρτημένους στο *δακορωμουνικό* κράτος, ως αντάλλαγμα για την επισιτιστική αρωγή προς τους πρόσφυγες της Μ.

δεν είχε να ταΐσει τους πρόσφυγες. Ζήτησε βοήθεια από τη Ρουμανία[950]. Τον βοήθησαν οι Ρουμάνοι, τού 'δώσαν βοήθεια σε γεννήματα, καλαμπόκια, στάρια και τα λοιπά, αφού είχε εδώ 1.500.000 πρόσφυγες να ταΐσει και τους αναγνώρισε τη βλάχικη μειονότητα. Και έπιασαν στο χωριό, εδώ, στα Γιάννενα, εκεί που ήταν το Οικονομικό Γυμνάσιο[951], στην οδό *Χρηστοβασίλη*. Είναι ρουμάνικο κτίριο αυτό. Ήταν Γυμνάσιο Ρουμάνικο[952]. Στο χωριό ήτανε Δημοτικό Σχολείο[953]. Στη Θεσσαλονίκη είχαν Ακαδημία. Στη Βέροια Γυμνάσιο. Είχαν στην *Αβδέλλα*, στο *Περιβόλι*. Παντού είχαν δημοτικά σχολεία[954].

Ασίας, που θα πρόσφερε στο ελληνικό κράτος η Ρουμανία. Οι Έλληνες βλάχοι της Ηπείρου και της Μακεδονίας εξέλαβαν ως μεγίστη απαξίωση και προσβολή την ενέργεια αυτή του Βενιζέλου. Δεν το συγχώρησαν ποτέ στην κεντρική ελληνική πολιτική, έως και σήμερα, και μετά βδελυγμίας αποποιούντο την προσπάθεια διείσδυσης της ρουμανικής προπαγάνδας στα χωριά τους με την πεποιημένη θεωρία περί αλύτρωτων βλάχων. Πρβλ. Δρίτσα Μ., «Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προσφυγικού προβλήματος», σσ. 124-144, *Πρακτικά Συμποσίου για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, 3-5 Δεκεμβρίου 1986, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη, 1988.

[950] Βλ. Κούκουνας Δ., *Ιστορία της Κατοχής*, τόμ. Β΄, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2013, κεφ. Ι: «Το Κουτσοβλαχικό και η παραχώρηση επιρροής στη Ρουμανία», σσ. 227-250, όπου λεπτομερή στοιχεία για την προπαγανδιστική δράση του επονομαζόμενου «πρίγκιπα της Πίνδου», Αλκιβιάδη Διαμάντη.

[951] Το σημερινό 4ο Γυμνάσιο και το Εσπερινό Γυμνάσιο Ιωαννίνων.

[952] Βλ. Νικολαΐδου Ε.Ι., *Η ρουμάνικη προπαγάνδα στο βιλαέτι Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1995. Πρβλ. και Βακαλόπουλος Κ., *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894), Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα,* Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αριθμ. 196, Θεσσαλονίκη 1983, κεφ. «Ρουμάνικη Προπαγάνδα», σσ. 156-164, όπου παρατίθεται πλουσιότατο πρωτογενές υλικό για την εκπαίδευση και τα προβλήματά της. Για σχετική εμπεριστατωμένη μελέτη με ανέκδοτα έγγραφα σχετικά με τα σχολεία της *Βωβούσας* Ιωαννίνων από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ανήθικη συμπεριφορά ρουμανίζουσας δασκάλας, καιροσκοπισμό, δια της βίας προσηλυτισμό μαθητών και για ενέργειες διεκδίκησης οικοπέδου για την ανέγερση ρουμανικής σχολής στη Βωβούσα), βλ. Παπαδοπούλου Μ., «Εμβόλιμες Εκπαιδευτικές διεργασίες της ρουμάνικης προπαγάνδας στην περιοχή της Ηπείρου (1939-1940)», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Ζ΄, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 561-592 και Λαζάρου Αχ.Γ., *Η Αρωμουνική*, 1976.

[953] Σύμφωνα με την έκθεση του επιθεωρητού Αλεξάνδρου Καθάρειου (βλ. Εργολάβος Σπ., *ό.π.*, σ. 48), οι κάτοικοι της Βωβούσας *«πάντες είναι Έλληνες Χριστιανοί Ορθόδοξοι, μίαν κοινότητα αποτελούντες των πολλών άλλοτε ρουμανιζόντων εκλιπόντων ήδη. Προ του Βαλκανοτουρκικού πολέμου υπήρχε ενταύθα ιδία Ρουμανίζουσα κοινότης ανεγνωρισμένη σιωπηλώς υπό της τουρκικής διοικήσεως και διευθυνομένη υπο της εν Ιωαννίνοις κεντρικής Ρουμανικής Εφορείας, αλλ' υπό των Ελλήνων δεν ανεγνωρίζετο αύτη και κατεπολεμείτο εώς ότου εσχάτως διά του πολέμου διελύθη. Οι κάτοικοι ανέρχονται εις 650 περίπου. Γλώσσα ενταύθα ομιλείται η Ελληνική και η Κουτσοβλαχική και και επικρατεί μεν εν τε τη οικογενεία και εν τη αγορά η Κουτσοβλαχική, γνωρίζουσιν όμως πάντες και την Ελληνική πλην ολίγων τινών γραιών».*

[954] *«Ο λεγόμενος Ρωμουνισμός της Μακεδονίας απαρτίζεται από μισθοδοτουμένους και επιχορηγουμένους. Μας δέχονται εν τοις χωρίοις οι Βλάχοι εφόσον δεν γνωρίζουσι τους σκοπούς*

Από την Αλβανία που ξεκίνησαν οι Ιταλοί δε βρήκαν πουθενά αντίσταση. Τα πρώτα όπλα που πέσανε ήταν εδώ στη *Βωβούσα*[955]. Γι' αυτό και οι Ιταλοί ερχόντουσαν με τα όπλα στην πλάτη. Ο λοχαγός Παπάς δεν είχε, όχι μόνο όπλα, αλλά ούτε και ψωμί. Από το χωριό πήραν καρβέλια και πήγαν στο λόχο.

ημών, αμ' ως όμως εννοήσωσιν, ότι είμεθα της ρωμουνικής προπαγάνδας απεσταλμένοι, μας διώκουσιν ως πανωβλήτους... Ρωμουνική γλώσσα δεν υφίσταται», γράφει ο Λεκάντα Λαζαρέσκου, τέως διευθυντής της εν Ιωαννίνοις Ρωμουνικής Εμπορικής Σχολής, σε υπόμνημά του (με ημερομηνία Ιωάννινα 26 Νοεμβρίου 1901) προς τον Υπουργό Παιδείας της Ρουμανίας. Το υπόμνημα δημοσιεύει η *Εταιρεία Ελληνισμός* στο ομώνυμο φύλλο της (*Ελληνισμός. Μηνιαία Εθνική Έπιθεώρησις*), με τίτλο «Αι επί της Μακεδονίας ρωμουνικαί αξιώσεις». Αναδημοσίευση: *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Ζ΄, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 465-467. Για τη διαφορά Κουτσοβλάχων και Ρουμανοβλάχων, βλ. «Η Ελληνορωμουνική ρήξις», υπό Μαξ Νορδάου, *Ελληνισμός. Μηνιαία Εθνική Επιθεώρησις,* Αναδημοσίευση: *Ηπειρωτικά Γράμματα,* έτος Ζ΄, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 468-470. Ο δημοσιολόγος και φιλόσοφος Νορδάου, στο άρθρο του καταθέτει τα παρακάτω: *«Η ρωμουνική κυβέρνησις δεν κάμνει χρήση τους ξίφους, αλλά καταδιώκει τους Έλληνας, οι οποίοι, πεπειθότες εις το διεθνές δίκαιον και τας συνθήκας, εγκατεστέθησαν εν Ρωμουνία, απειλεί δε, να τους συντρίψη δια φόρων, βαίνουσα μέχρι δημεύσεως των κτημάτων, παύει εφημερίδας, εξορίζει αμέμπτους πολίτας, κλείει τας πύλας της εις το ελληνικόν εμπόριον και εκχύνεται εν τη ευπροσίτω αυτή ξένη δημοσιογραφία εις ύβρεις κατά της Ελλάδος και του ελληνικού έθνους. Η συμπεριφορά αυτή στερείται μεγαλείου μέχρι βαθμού καταπλήξεως αλγεινής εκ μέρους λατινικού λαού».*

[955] *«Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο λαχαγός Παπάς, οι άνδρες του και ο πληθυσμός της Βωβούσας, με την ηρωική τους άμυνα την 3η Νοεμβρίου* [1940]*, άλλαξαν τον τροχό της Ιστορίας. Από τη Βωβούσα ανέτειλε ο ήλιος της νίκης στην Πίνδο».* Βλ. Σιωμόπουλος Κ.Στυλ., *ό.π.*, σ. 36, όπου και σχεδιάγραμμα των σχετικών τοποθεσιών και της πορείας των στρατών (σ. 45).

8. Συμπεράσματα

Στόχος της διδακτορικής μας διατριβής ήταν η συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών από πρόσωπα τα οποία βίωσαν τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση. Στο πλαίσιο της έρευνάς μας καταγράψαμε ογδόντα πέντε πρόσωπα που διατηρούσαν ζωντανά τα βιώματα της χρονικής εκείνης περιόδου, καθώς και την επιθυμία τους να τα εκφράσουν.

Η έρευνά μας αφορούσε:

α. την εύρεση των μαρτύρων-αφηγητών.

β. τον προσδιορισμό του κατάλληλου χρόνου για την πραγματοποίηση των συνεντεύξεων.

γ. την ενεργό συμμετοχή μας κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων.

δ. τη διασταύρωση των πληροφοριών που μας κατέθεταν οι συνομιλητές μας.

ε. τον εμπλουτισμό της ιστορίας με τα νέα στοιχεία που προέκυψαν από τις μαρτυρίες.

Η διατριβή περιλαμβάνει Εισαγωγή θεωρητικής θεμελίωσης και Μεθοδολογίας της έρευνάς μας, Ιστορικό πλαίσιο με Χρονολόγιο της περιόδου 1940-44, ειδικά κεφάλαια για τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο και τη γερμανική Κατοχή και τις Προφορικές μαρτυρίες.

Τους περισσότερους αφηγητές τούς επισκεφτήκαμε στις οικίες τους και μετά την ιστορική αναδρομή με συζήτηση-συνέντευξη, ακολούθησε αναδίφηση σε φωτογραφικά ή γραπτά τεκμήρια (επιστολές, δελτάρια, προκηρύξεις, έγγραφα, ημερολόγια, φωτογραφίες), κάποια από τα οποία παρατίθενται στο Παράρτημα της παρούσας διατριβής.

Επιλέξαμε οι απομαγνητοφωνήσεις να μεταγραφούν σε μορφή συνεχόμενης αφήγησης, ώστε να είναι δυνατή η ανάγνωσή τους. Για αυτόν τον λόγο, παραλείψαμε να παραθέσουμε τις ερωτήσεις που τους υποβάλαμε, ιδίως όπου είναι προφανές ότι προηγήθηκαν. Τις διατηρήσαμε, για μεθοδολογικούς λόγους, στις περιπτώσεις στις οποίες ήταν απαραίτητο να φανεί πώς εξελίχθηκε η συνομιλία. Σε περιπτώσεις συνεχούς διαλόγου μεταξύ δύο ή περισσοτέρων αφηγητών διατηρήθηκε ολόκληρη η στιχομυθία. Η απομαγνητοφώνηση αποτελεί μια πολύ χρονοβόρα διαδικασία από τη φύση της μεταφοράς του γρήγορου προφορικού λόγου στον γραπτό (δακτυλογραφημένο). Τα «έπεα», για να μη γίνουν «πτερόεντα», καταχωρήθηκαν σε βιντεοκάμερα και στη συνέχεια μετατράπηκαν σε γραπτό κείμενο για την χρησιμοποίησή τους ως πρωτογενείς ιστορικές πηγές, ώστε να διευκολυνθεί ο ερευνητής ως προς τον σχολιασμό και τη διασταύρωσή τους.

Στο πρώτο μέρος της έρευνάς μας, αναφερθήκαμε στην προφορική ιστορία ως μια σύγχρονη μορφή ιστορικής τεκμηρίωσης καθώς δομείται γύρω από τους ανθρώπους. Διαπιστώσαμε πως ζωντανεύει την ίδια την ιστορία και διευρύνει τον ορίζοντά της. Έχει την ιδιαιτερότητα να αναδεικνύει ήρωες και από το ανώνυμο πλήθος καθώς και να δημιουργεί περιβάλλον που ενθαρρύνει δασκάλους και μαθητές να συνεργαστούν. Φέρνει την ιστορία

μέσα στην κοινότητα και τοποθετεί την κοινότητα μέσα στην ιστορία. Τονώνει την αξιοπρέπεια και την αυτοπεποίθηση των λιγότερο προνομιούχων, και ιδιαίτερα των ανθρώπων προχωρημένης ηλικίας. Προάγει την επικοινωνία και την κατανόηση μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και των γενεών. Κάνει εμφανές το πώς λειτουργεί το συλλογικό ασυνείδητο και η συλλογική μνήμη. Προσφέρει σε ιστορικούς, ερευνητές και σε ανθρώπους διαφόρων επαγγελμάτων κοινά νοήματα και την κοινή αίσθηση ότι ανήκουν σε κάποιο χώρο και χρόνο καθώς και την αίσθηση του κοινού παρελθόντος.(«Θυμάμαι άρα υπάρχω»).

Οι προφορικές αφηγήσεις δίνουν αυτό που έχει παραμεληθεί στην ιστορία: το βίωμα του αφηγητή-μάρτυρα των γεγονότων, ως πρωτογενές υλικό της ιστορίας, ως πηγή και ως προέκτασή της. Επαναφέρουν την «μεγάλη αφήγηση» στην ιστορική γνώση. Η προφορικότητα συμβαδίζει με τη Σχολή των Annales, η οποία αποτιμά τα επαναλαμβανόμενα γεγονότα με την ίδια βαρύτητα, όπως και τα μεμονωμένα και τις μη συνειδητές πραγματικότητες εξίσου με τις συνειδητές. Την απασχολεί «μήπως πέρα από τα γεγονότα υπάρχει μια λίγο ή πολύ συνειδητή ιστορία, που κατά ένα μέρος διαφεύγει από τη διαύγεια των πρωταγωνιστών. Αυτοί κάνουν την ιστορία, αλλά η ιστορία τους παρασύρει με τη σειρά της».

Η ιστορία εμπεδώνεται από τα παιδιά όταν σ' αυτήν τα παιδιά αναγνωρίζουν κοινούς τόπους· έτσι ελκύεται η παιδική ψυχή και γεννιέται σε αυτά η επιθυμία της μάθησης. Οι προφορικές μαρτυρίες προσφέρουν αυτή τη δυνατότητα: Οι μαθητές, δηλαδή, να ταυτιστούν με τα πρόσωπα, τα οποία αφηγούνται το παρελθόν, ώστε να το οικειοποιηθούν. Για αυτό, η προφορική ιστορία μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα ωφέλιμη και από εκπαιδευτική σκοπιά. Αποτελεί κίνητρο μάθησης και αντικείμενο έρευνας. Οι αφηγητές δίνουν το πλαίσιο, το οποίο απουσιάζει από την απλή χρονογραφική καταγραφή της ιστορίας, ώστε να εξηγηθεί το πώς κερδίσαμε τις μάχες αλλά και τι συνέβαινε κατά τη διάρκεια των μαχών στον άμαχο πληθυσμό.

Η προφορική ιστορία αναπτύχθηκε εκεί όπου είχε διατηρηθεί κάποια παράδοση επιτόπιας έρευνας στην ίδια την ιστορία, ή όπου οι ιστορικοί ήρθαν σε επαφή με άλλους επιστημονικούς κλάδους που κάνουν χρήση επιτόπιας έρευνας, όπως η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία, η διαλεκτολογία και η λαογραφία. Η παρούσα διδακτορική διατριβή είναι ανοιχτή στη διεπιστημονικότητα, καθώς οι πληροφορίες και οι γνώσεις που καταγράφηκαν αφορούν και άλλα επιστημονικά πεδία, εκτός από το αμιγώς ιστορικό.

Σε αντίθεση με άλλα έθνη που απωθούν το παρελθόν τους, η χώρα μας διαθέτει πλησμονή μαρτύρων και μαρτυριών, που οι ερευνητές ενδιαφέρονται να ανακαλύψουν και να φωτίσουν. Προφορική ιστορία, εξάλλου, είναι η ανάγκη προφορικών μαρτυριών και όχι

ιστορία προφορική. Η απουσία ακοής από μέρους των ερευνητών και η έλλειψη ευαισθησίας είναι συχνά το ζητούμενο, όχι η απουσία φωνών. Αυτό βέβαια ίσχυε μέχρι τώρα, γιατί, όσον αφορά την ιστορική περίοδο που ερευνούμε, το πρόβλημα από εδώ και στο εξής θα είναι και η απουσία φωνών· ο χρόνος είναι αδυσώπητος και οι άνθρωποι πεπερασμένοι. Μέχρι να γραφούν αυτές οι γραμμές οι περισσότεροι συνεργάτες μας ήδη έχουν αναχωρήσει από τούτη τη ζωή παίρνοντας μαζί τους ό,τι άλλο δεν ειπώθηκε. Αυτό είναι και το μειονέκτημα του προφορικού λόγου. Όλοι οι αφηγητές μας, όμως, έχουν αφήσει το «ιστορικό τους αποτύπωμα». Ένιωσαν τη χαρά της συμμετοχής τους στην ιστοριογραφία. Κατέθεσαν ένα είδος προφορικού ιστορικού ημερολογίου ή προφορικών απομνημονευμάτων.

Από την έρευνά μας συνάγεται το συμπέρασμα ότι η προφορικότητα σέβεται την ιστορικότητα των γεγονότων. Ταυτόχρονα διαθέτει και το συγκριτικό πλεονέκτημα να διαφυλάσσει το «άρωμα» της εποχής κατά την οποία εκτυλίχθηκαν τα γεγονότα. Ανακαλεί την περιρρέουσα ατμόσφαιρα και τοποθετεί τα μεμονωμένα -ως προς την χρονογραφική τους καταγραφή- γεγονότα στην ολότητά τους, στο πλαίσιο μέσα στο οποίο αντικρίζονται ολοκληρωμένα. Οι αφηγητές μας μοιάζουν με τους καλλιτέχνες· είναι σαν να δημιουργούν τον ζωγραφικό πίνακα της εποχής που αναδιηγούνται. Εστιάζουν στη στιγμή, αλλά και σε ό,τι παράπλευρο συμβαίνει. Μαζί τους ταξιδέψαμε στο δάσος του ιστορικού χρόνου και των γεγονότων χωρίς να χάσουμε το δένδρο της προσωπικής εμπειρίας. Οι συνιστώσες του χώρου, του χρόνου, των προσώπων και των συναισθημάτων είναι που κάνουν την ιστορία. Το «γιατί» και το «διότι» της ιστορίας πηγάζει από αυτές τις αιφνιδιαστικές ανεπιθύμητες ή σκόπιμες ενέργειες των προσώπων.

Στη παρούσα μελέτη δεν ερευνήσαμε την προφορικότητα για την προφορικότητα, αλλά για τη σημαντικότητα των βιωμάτων. Στόχος μας δεν ήταν η αλλαγή, με μια αφηρημένη έννοια και έναν ασαφή ορισμό, αλλά η ανακάλυψη του βιώματος σε χώρους ακόμη πιο δύσκολους ως προς το χειρισμό από τους απτούς χώρους των βιβλιοθηκών και των αρχείων. Εντρυφήσαμε σε μνημονικά ανθρώπινα «αρχεία» συνυφασμένα με προσωπικές, ιδεολογικές και οντολογικές τοποθετήσεις, εγχείρημα που από τη φύση του εμπεριέχει τον κίνδυνο της προσωπικής εμπλοκής του αφηγητή, αλλά και του ερευνητή ως προς τη συναγωγή ιστοριογραφικών συμπερασμάτων. Η μέριμνα για μια επιτυχημένη συνέντευξη και ένα καλό αποτέλεσμα υπαγόρευε μία θετική αποστασιοποίηση από τα πρόσωπα, η οποία δεν αναιρούσε τις αρχές της ενσυναισθητικής συμμετοχής.

Παραθέσαμε αφηγήσεις όπου αναδεικνύονται οι «δισσοί λόγοι». Αφήσαμε να ακουστούν αυθεντικοί και αληθινοί οι πληροφορητές μας χωρίς αλλοιώσεις, γιατί αυτό νομίζουμε ότι υπαγορεύει η ιστορική και επιστημονική εντιμότητα. Οι κρίσεις τους για τα γεγονότα

προέκυπταν με φυσικό τρόπο και, αφού τις συναντήσαμε, δεν τις αφαιρέσαμε, γιατί υπάρχουν στην ψυχή του λαού μας και είναι και αυτές ερευνητέες. Επίσης διαπιστώσαμε πως στην ιστορική πορεία ενός λαού δεν μπορούν να εξηγηθούν όλα τα δεινά με τα «πάθη»· λειτουργεί το βαθύτερο ασυνείδητο και η μνήμη. Ο τρόπος που εκτυλίσσονται τα αφηγούμενα επιβεβαιώνει πως η μνήμη είναι πατρίδα, όπως άλλωστε και η γλώσσα. («*Μνήμη του λαού μου σε λένε Πίνδο…*» : Οδυσέας Ελύτης, *Άξιον Εστί*.)

Μαζί με τη στοχευμένη ερευνητική συγκομιδή, πλούσια σε ιστορικές λεπτομέρειες, απολαμβάναμε τις «παράπλευρες ωφέλειες» της αποκάλυψης ενός βίου πλήρους αξιών και νοήματος ζωής. Το ίδιο το γεγονός της διαπροσωπικής σχέσης μας έφερε μπροστά σε ένα ξάφνιασμα ως προς τους τρόπους, τα ήθη, τη μεγαλοψυχία, τη διαρκή διατήρηση της ελπίδας, την αισιοδοξία που τους διέκρινε. Φροντίζαμε να μη διακόπτουμε τις παρεκβάσεις του λόγου τους, γιατί ανοιγόταν κάθε φορά και ένα άλλο αξιόλογο κεφάλαιο προσωπικής, τοπικής και εθνικής ιστορίας ταυτόχρονα.

Εντυπωσιάζει η επιθυμία των προσώπων που μας έδωσαν συνεντεύξεις να διατηρήσουν το παρελθόν τους, που ταυτίζεται με το πρόσφατο παρελθόν της Ελλάδας. Οι απλοί άνθρωποί της μιλούν με τη ίδια ειλικρίνεια και ευθύτητα για τις χιονόδοξες σελίδες της και για τις μελανές. Τις δεύτερες τις αντιμετωπίζουν αυτογνωσιακά, ως συμφορές, ακόμη και όταν αιτία είναι και τα ίδια τα εθνικά πάθη, χάρη στην έννοια της ολότητας που έχουν μέσα τους. Παρατηρούμε πως χαίρονται να μιλούν για εκείνο που ενώνει και, αν είναι δυνατόν, επιθυμούν να σβήσουν από τη μνήμη ό,τι έχει τη δύναμη να διαιρεί, μήπως και επανέλθει δριμύτερο.

Μέσα από τις διηγήσεις μας δίνεται το ελληνικό ιστορικό παρελθόν εγκιβωτισμένο, καθώς διαφυλάχτηκε ατόφιο στη μνήμη τους μέχρι τη στιγμή της αναδιήγησης. Καθώς αφηγούνται τα γεγονότα, δεν προβαίνουν σε ετεροχρονισμένες αξιολογικές κρίσεις. Ό,τι καλό και ό,τι κακό είχαν διαπιστώσει στον εχθρό από τότε, το αναγνωρίζουν και το μεταφέρουν με ακρίβεια στο παρόν, χωρίς να επηρεάζονται από τη μετέπειτα εμπειρία ή τη σύγχρονη πολιτικο-οικονομική κατάσταση.

Οι μαρτυρίες αποσκοπούν στο να συμβάλουν στην ενίσχυση των ιστορικών, αλλά και των αυτοβιογραφικών δεδομένων, που θα υπολείπονται πάντα σε σχέση με τη διάρκεια των αγώνων και τις μορφές των υποδουλώσεων, με την ένταση των γεγονότων, με την καταιγιστική δραματικότητα και την επικάλυψή τους από τη θλιβερή σελίδα του Εμφυλίου, που επακολούθησε. Κύριος στόχος της εργασίας μας ήταν η χρησιμοποίηση των μαρτυριών ως αυθεντική ιστορική πηγή (Fonti Orali) καθώς και ο εμπλουτισμός της τοπικής ιστορίας, ιδιαίτερα της περιοχής της Ηπείρου και των Ιωαννίνων, ειδικότερα.

Οι πληροφορητές αφέθηκαν μέσα στο φυσικό πλαίσιο του λόγου τους να μιλήσουν χωρίς άγχος ως προς τη «σοβαρότητα» μιας μελέτης, παράμετρος που θα τους μπλόκαρε και θα τους έκανε να αναζητούν την «κατάλληλη» εκφορά του λόγου τους, εις βάρος της αυθεντικότητας. Σκοπίμως, λοιπόν, διατηρήσαμε τις τοπικές εκφράσεις, τις παρεκβάσεις, τα ιδιώματα, ακόμα και συζητήσεις για μη ιστορικά θέματα, όταν αυτές δεν κατέστρεφαν τη συνέχεια, για να διαφυλαχθεί η ολότητα της συνέντευξης και να αναδειχθούν και οι κοινωνιογλωσσικές, οι πολιτισμικές και οι ψυχολογικές διαστάσεις των αφηγουμένων. Όσο και αν οι αφηγήσεις κατατίθενται στη διατριβή μας σε συνεχή ροή λόγου, το αποτέλεσμα που προέκυψε δεν είναι, και δεν πρέπει να θεωρείται, αυτονόητο. Οι λόγοι χάρη στους οποίους προέκυψε ένας τέτοιος όγκος αφηγήσεων και με τα συγκεκριμένα και μοναδικά χαρακτηριστικά αναφέρθηκαν στην Εισαγωγή της διατριβής μας (κεφ. «Προϋποθέσεις επιτυχημένης συνέντευξης»). Ένα τέτοιο εγχείρημα προϋποθέτει χρόνο, προσωπική ανάλωση, επιστράτευση δεξιοτήτων, ένα είδος «στρατηγικού σχεδιασμού» και ενσυναίσθηση. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλαν και οι τεχνικές της συμβουλευτικής συνομιλίας και της συζήτησης-συνέντευξης («παράφραση», εξωγλωσσικά μηνύματα, σιωπή, ενθάρρυνση, γλώσσα σώματος, ενσυναισθητική ακρόαση).

Παραλείψαμε τις πολύ μεγάλες παρεκβάσεις που διατρέχουν όλη την ιστορία της περιοχής του πληροφορητή, όπως στην περίπτωση του Σεραφείμ Φράγκου για τη *Φούρκα Κονίτσης* και την τοπική ανάπτυξή της αφήνοντας μόνο τα πλησιέστερα συμβάντα προς τα γεγονότα του ’40 και όσα κρίναμε ότι συνιστούν το πλαίσιο του πίνακα που θέλει να «φιλοτεχνήσει» με την κατάθεσή του. Στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Εφαπλωματά μάς μένει ένας ελάχιστος «καρπός» από την πρώτη μας συνάντηση, αφού συλλέξαμε την ασταμάτητη αφήγησή του για τη διαδρομή των Ταμπάκων στη ζωή της πόλης και την Απελευθέρωση των Ιωαννίνων.

Τα πρόσωπα που μας εμπιστεύτηκαν τις αναμνήσεις τους προέρχονται, στην πλειονότητά τους, από την περιοχή της Ηπείρου, όπου χτυπούσε η καρδιά των γεγονότων. Ο τόπος αυτός είναι που δέχθηκε την επίθεση των Ιταλών, σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα, και γνώρισε τον πόλεμο από κοντά. Φωτίσαμε κυρίως τις περιοχές Ζαγορίου, Κόνιτσας, Πωγωνίου, Μετσόβου, που αποτέλεσαν θέατρο επιχειρήσεων, αλλά και τα Γιάννενα και κάποιες άλλες περιοχές προσθέτοντας σελίδες ιστορίας. Με τους στρατιώτες εισβάλλουμε στο μέτωπο, με τους αντιστασιακούς συμμετέχουμε στον κρυφό πόλεμο, ακούμε να αποκαλύπτονται μπροστά μας κινήσεις, σχέδια, τρόποι, αντιθέσεις, αγώνες και αγωνίες, προδοσίες, διαθέσεις, νίκες και αποτυχίες. Πληροφορούμαστε για ονόματα αξιωματικών, αρχηγών, σωμάτων στρατού, μεραρχιών, τοπωνύμια, τοποθεσίες, στρατηγικές θέσεις, ιστορικά βουνά, ποτάμια

και χωριά, όχι ως απαρίθμηση και καταχώρηση σε καταλόγους, αλλά μέσα από τη ζωντανή σχέση που αποκτούν από την ανθρώπινη επαφή. Μέσα από τις αφηγήσεις τους συμπάσχουμε με τους Γιαννιωτοεβραίους κατά την εκδίωξή τους, αφού παρακολουθούμε την τραγική τους πορεία με τα μάτια των συμμαθητών, φίλων ή γειτόνων τους, τότε, αλλά και μέσα από τις μαρτυρίες των ίδιων, όσων διασώθηκαν και θέλησαν να μας εμπιστευτούν τα προσωπικά τους βιώματα.

Τα πυρά των ιταλικών Μεραρχιών απειλούσαν τα σπίτια και τις οικογένειες των χωριών της μεθορίου. Οι μαρτυρίες των κατοίκων των χωριών της Κόνιτσας, του Ζαγορίου, του Πωγωνίου και των Φιλιατών είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Αποτυπώνουν τον φόβο που προκάλεσε η αιφνιδιαστική εισβολή των Ιταλών, ενώ παραλλήλως είναι πλούσιες σε ιστορικές λεπτομέρειες. Παράλληλα, ψηλαφούμε και την ανασυγκρότηση των δυνάμεων όλου του πληθυσμού για να αντεπεξέλθουν στις πρώτες μέρες του πολέμου, μέχρι την απώθηση των Ιταλών στην Αλβανία, αλλά και την επιστράτευση των ψυχικών και σωματικών αντοχών για την επιβίωση στην περίοδο της Κατοχής. Με το λόγο τους κατατίθενται οι σκέψεις τους, η επινοητικότητα, η δράση, η αντίδραση, η εφευρετικότητα, η ευψυχία, η δύναμη, η αλληλεγγύη, η ομοψυχία, το ανυπότακτο της ψυχής τους, γνωρίσματα που συνιστούν το αντιστασιακό πνεύμα που κυριάρχησε καθ' όλη τη διάρκεια της υποδούλωσης της χώρας στους Γερμανούς και Ιταλούς, στην Ήπειρο, αλλά και στους Βουλγάρους στην Ανατολική Μακεδονία. Καταδεικνύεται «από τα κάτω» η Αντίσταση του απλού λαού με όλους τους τρόπους: ένοπλη ή άοπλη. Η πρώτη με τη συμμετοχή στις ομάδες των ανταρτών που δρούσαν στην περιοχή του καθενός από τους αφηγητές (ΕΛΑΣ ή ΕΔΕΣ αντίστοιχα) και η δεύτερη με τη μορφή μεταφοράς σημειωμάτων, δολιοφθορών, άρνησης να υποταχθούν και να συμπαραταχθούν με τα στρατεύματα Κατοχής και με τους συνεργάτες τους.

Ένα κοινό πνεύμα, μια κοινή αίσθηση, ένα ταυτόσημο από όλους φιλτράρισμα των συμβαινόντων παρατηρείται και εντυπωσιάζει για τη στωικότητα, παρ' όλη την ανησυχία, για τη σταθερότητα, παρ' όλον τον τρόμο, για την πίστη στην ελευθερία και την εσωτερική ανεξαρτησία, παρ' όλα τα βασανιστήρια και τα ολοκαυτώματα.

Ιδιαίτερα εργώδης ήταν και ο σχολιασμός, η διασταύρωση με τη βιβλιογραφία λόγω του εύρους της περιόδου και του πλούτου των βιβλιογραφικών δεδομένων. Οι παραπομπές μας απαρτίζονται από σχόλια και παραθέματα που στόχο έχουν να επιβεβαιώσουν τα αφηγούμενα αλλά και να τα εμπλουτίσουν, να τα συμπληρώσουν. Αρκετές φορές, όμως, αφήνουμε την αφήγηση να παραμένει ως πηγή νέων στοιχείων στην ιστορική έρευνα χωρίς να παρεμβαίνουμε με πολλές διασταυρώσεις. Αυτό εφαρμόζουμε κυρίως όταν έχουν σχολιαστεί

τα γεγονότα σε προηγούμενες αφηγήσεις, στις οποίες παραπέμπουμε ή όταν ο συνομιλητής είναι μάρτυρας εφάμιλλος των πρωταγωνιστών ή και πρωταγωνιστής των επιχειρήσεων, όπως η περίπτωση του Κωνσταντίνου Κόρκα.

8.1 Ιστορικά στοιχεία

Παραθέτουμε ενδεικτικά κάποια από τα πολλά ιστορικά στοιχεία που περιέχονται στις μαρτυρίες των αφηγητών.

Οι κάτοικοι της υπαίθρου καταθέτουν τα βασανιστήρια που υπέστησαν από τους Ιταλούς «καραμπινιέρους» που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή τους μετά την εισβολή των Γερμανών στην Ελλάδα, φαινόμενο που παρατηρείται σε όλα σχεδόν τα χωριά του Νομού Ιωαννίνων. Τα βουνά *Σμόλικας* και ο *Γράμμος* πρωταγωνιστούν στη μάχη της Πίνδου. Στα *Μαστοροχώρια* οι Ιταλοί εισέβαλαν από την *Αετομηλίτσα* (*Ντένσικο*), βλαχοχώρι, και βρέθηκαν στα σπίτια των γύρω *Μαστοροχωρίων* αιφνιδιάζοντας τον ελληνικό στρατό που κατευθυνόταν από το *Επταχώρι* Δυτικής Μακεδονίας προς την Ήπειρο. Οι μαθητές της περιοχής που φοιτούσαν στο Γυμνάσιο Τσοτυλίου και προχωρούσαν πεζή προς τα Μαστοροχώρια συναντούν τον ελληνικό στρατό στο *Επταχώρι* και τους εμποδίζει προφυλάσσοντάς τους να προχωρήσουν προς στον Νομό Ιωαννίνων γιατί οι Ιταλοί ήταν ήδη μέσα στα σπίτια τους. Μας πληροφορούν ότι είχαν ήδη πάρει και τα αγαθά τους γιατί ο εφοδιασμός τους ήταν ελλιπής και «ζητιάνευαν στα σπίτια των κατοίκων, ζητούσαν ψωμί και κότα (pane e galina)». Οι κάτοικοι γνώριζαν ότι οι Ιταλοί της Πίνδου αποτελούν τμήμα της επίλεκτης Μεραρχίας «Τζούλια», εξειδικευμένης σε ορεινές επιχειρήσεις.

Πληροφορούμαστε για το Ύψωμα 731, τον επωνομαζόμενο Γολγοθά του Ελληνικού Στρατού στην Αλβανία, για τις μάχες που δόθηκαν και τα τοπωνύμια στο Αλβανικό έδαφος καθώς και για τους άταφους νεκρούς στα βορειοηπειρωτικά χώματα.

Οι Ιταλοί όταν εγκαταστάθηκαν ως δύναμη Κατοχής στα χωριά της Ηπείρου χρησιμοποίησαν τον βασανισμό ως τρόπο ομολογίας. Ένα παράδειγμα είναι μια γυναίκα της Δροσοσπηγής που βασανίστηκε κρεμασμένη ανάποδα από το κάσωμα της πόρτας του Δημοτικού Σχολείου του χωριού, αν και λεχώνα, με την κατηγορία της κατοχής όπλου. Η κόρη της (Γιανούλα Σδούκου) -το τότε νεογέννητο- που μας αφηγείται τα γεγονότα, αποκαλύπτει ότι, πράγματι, κάποιοι έκρυβαν όπλα γιατί «*είχαν περάσει οι Άγγλοι και είχαν πετάξει όπλα μέσα στα κηπώματα*»· η μητέρα της όμως βασανίστηκε άδικα.

Οι αφηγητές μας δίνουν πληροφορίες για την ακριβή θέση του πυροβολικού, σε πλαγιά με την επωνυμία «Κούτσουρο» μεταξύ *Πλαγιάς (Ζέρμας)-Επταχωρίου*, από την οποία έβαλλε κατά των Ιταλών στις επιχειρήσεις του *Αη Λιά, της Τσούκας, της Φούρκας* υπό τον Διοικητή της 1ης Μεραρχίας Βραχνό, δύναμη που ιδρύθηκε την ώρα της επιστράτευσης.

Η εξήγηση για την «αποτυχία» του Δαβάκη δίνεται λόγω του αιφνιδίου του πολέμου και του απαράσκευου του ελληνικού στρατού. Η *Φούρκα* αποτελούσε στρατηγικό σημείο για την απώθηση των Ιταλών στο εσωτερικό και την διακοπή της επικοινωνίας με την Αλβανία, η οποία τροφοδοτούσε σε στρατιώτες και εφόδια τους Ιταλούς. Η εμπλοκή των Αλβανών στον ιταλικό στρατό πιστοποιείται και από τα χαραγμένα ονόματά τους στις ιταλικές καραβάνες (π.χ. *Σαντίκ Ντεγκτάς Εσέκ*) που έχουν βρεθεί μετά την ήττα τους στα πεδία των μαχών.

Μαθαίνουμε, μέσα από τις αφηγήσεις τους, για μάχες όπως η Μάχη Καλπακίου, Φούρκας, Βωβούσας, Μολυβδοσκεπάστου, Λυκόρραχης, Επταχωρίου, για τον βομβαρδισμό των Πατρών, του Μετσόβου, των Ιωαννίνων, των Γρεβενών.

Μας πληροφορούν για τη στολή των Αλπινιστών, της περιβόητης μεραρχίας «Τζούλια», η οποία περιελάμβανε καπέλο με φτερό, γκολφ παντελόνι, χοντρές αρβύλες, ειδικό μπαστούνι με σιδερένιο πέλμα, «σαν σκαλιστήρι», ειδικό μπουφάν, σιδερένια παγοπέδιλα.

Οι αφηγητές κάνουν εμφανή διάκριση μεταξύ Ιταλών και Γερμανών ως προς την πολεμική ικανότητα, που την πιστώνουν θετικά στους Γερμανούς. Οι Ιταλοί χαρακτηρίζονται από μια προτίμηση στο ωραίο φύλο, ενώ οι Γερμανοί σύμφωνα με τις φράσεις τους *«δεν πλησίαζαν κοπέλα»*. Αυτό εξηγείται αν ανατρέξει κανείς σε αρχειακές πηγές και στις οδηγίες του Γ΄ Ράιχ προς τους Γερμανούς στρατιώτες, οι οποίες απαγορεύανε τον οποιοδήποτε συγχρωτισμό τους με τους κατακτημένους, ώστε να εξασφαλιστεί η καθαρότητα του γερμανικού αίματος (αρία φυλή).

Οι ζώνες κατοχής όριζαν τους τόπους και τις δικαιοδοσίες του κάθε κατακτητή. Οι Γερμανοί μαρτυρούνται να διαμένουν μόνο στις πόλεις, όπου έχουν επιτάξει τα σπίτια ενώ οι Ιταλοί στα χωριά, σε κοινοτικά καταστήματα, νοσοκομεία, σχολεία, ιδρύματα. Τα χωριά αδειάζουν και οι κάτοικοι κρύβονται στο δάσος για να φυλαχθούν από τους Ιταλούς, που τα καταλαμβάνουν, αλλά και από τους βομβαρδισμούς των Ιταλών και στη συνέχεια των Γερμανών. Πολύ σημαντικές είναι οι πληροφορίες που καταθέτουν οι αφηγητές μας για τα ολοκαυτώματα πολλών χωριών του Νομού Ιωαννίνων, εξαιτίας της αντίστασης των κατοίκων, αλλά και χωρίς προφανή λόγο (Κομμένο Άρτας).

Σε κάποιες περιοχές, όπως τα Γρεβενά, ο λόγος που επικαλούνταν οι Γερμανοί για να τις βομβαρδίσουν, ήταν η ύπαρξη των Εγγλέζων. Και σε τέτοιες μόνο περιπτώσεις προειδοποιούσαν τους κατοίκους με προκηρύξεις ότι πρόκειται να βομβαρδίσουν. Οι

συνομιλητές μας υπεισέρχονται σε λεπτομέρειες που αφορούν η στάση και τη συμπεριφορά του εχθρού, όπως η αναφορά στο δόλιο τέχνασμα των Ιταλών που παρέμειναν στα Γρεβενά, να καλέσουν τις γυναίκες να πάρουν μαλλί για ύφανση από τις αποθήκες που άφησαν οι Γερμανοί αποχωρώντας, ώστε να τις περιορίσουν εκεί και να τους επιτεθούν.

Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που συνάγουμε για τον εμφύλιο, που είχε ήδη αρχίσει μεταξύ του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ, κατά την περίοδο της Αντίστασης εναντίον των Γερμανών (1943-44), καθώς και για την επιβεβαιωμένη άποψη των κατοίκων ως προς τη δράση των Τσάμηδων, τη συνεργασία τους με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς και την ευθύνη τους για την εκτέλεση των 49 προκρίτων στην Παραμυθιά. Αναφέρονται στο πρακτορείο *Tomori*, ως είδηση της δική τους μνήμης και όχι ως ύστερη γνώση, από τον Τύπο της εποχής, στον οποίο αναδρομικά ανατρέχουμε οι σημερινοί μελετητές της ιστορίας. Εκείνοι, νέοι τότε, άκουγαν το προπαγανδιστικό πρακτορείο που διεκτραγωδούσε τα βασανιστήρια, τα οποία ισχυριζόταν ότι υφίστατο η μειονότητα των Τσάμηδων από το ελληνικό στοιχείο και μας δηλώνουν: *«Λέγαμε σαν παιδάκια εμείς, να κηρυχθεί ο πόλεμος να ησυχάσουμε!»*. Πρόκειται για πληροφορίες που έχουμε πολλαπλώς διασταυρώσει με τις βιβλιογραφικές αναφορές για τις ιταλικές προκλήσεις και την ιταλική προπαγάνδα.

Αναφορά γίνεται και στην παρουσία και δράση της Αγγλικής Συμμαχικής Αποστολής σε στρατηγικά σημεία της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας, όπως η *Σπλάντζα* (Αμμουδιά) της Πρέβεζας, η *Γλυκή*, το *Ρωμανό Λάκκας Σουλίου*, τα *Δερβίζιανα*, ο *Καστανώνας* Ανατολικού Ζαγορίου, τα Γρεβενά.

Ιδιαίτερα σπάνια είναι η πλοροφορία για τη δράση των Ελληνοαμερικανών στην Αντίσταση που επιβεβαιώνεται τελευταίως και από το ΓΕΣ. Το 1943 με συναίνεση της ελληνικής κυβέρνησης και με διαταγή του προέδρου Ρούσβελτ συγκροτήθηκε το 122 Ελληνοαμερικανικό Ανεξάρτητο Τάγμα Πεζικού -η ονομασία δόθηκε από τη συμπλήρωση 122 ετών από την Επανάσταση του 1821- με σκοπό να σταλεί να πολεμήσει στην Ελλάδα. Από το 122 Τάγμα προέκυψε το 2671 Ειδικό Τάγμα Αναγνωρίσεων του οποίου ο Γ΄ Λόχος (174 άνδρες) αποτελείτο από Ελληνοαμερικανούς εθελοντές. Ο Γ΄ λόχος εισχώρησε το 1944 μυστικά στην Ελλάδα από αέρος και θαλάσσης και έδρασε στην κατεχόμενη Ελλάδα επί 219 ημέρες με εντυπωσιακά αποτελέσματα. Τα τμήματα μάχης του 2671 Τάγματος είχαν στενή και άμεση συνεργασία με τις Βρετανικές Ειδικές Δυνάμεις και με τις Ελληνικές Δυνάμεις Εθνικής Αντίστασης, αλλά προπαντός με τον ελληνικό λαό, ο οποίος τους υποδέχθηκε, τους φιλοξένησε και ενεργά τους βοήθησε. Τα τμήματα αυτά ενεργούσαν στο πλαίσιο των στρατηγικών σχεδίων του συμμαχικού στρατηγείου Ευρώπης («Κιβωτός του Νώε») με σκοπό την απασχόληση, παραπλάνηση και εξαπάτηση του εχθρού. Εκτός από το 2671 Τάγμα στην

Ελλάδα κατά την τριπλή κατοχή δρούσαν πολλές αποστολές Μυστικού Πολέμου συμμαχικές και ελληνικές, αλλά και δυνάμεις καταδρομών του ανορθόδοξου πολέμου. Η δράση του Τάγματος αυτού παρέμενε μέχρι το 1988 σχεδόν άγνωστη λόγω του απορρήτου της αποστολής και της φύσης του γραφείου στρατηγικών Υπηρεσιών (Office of Strategic Services/OSS). Οι αποβατικές επιχειρήσεις τους ήταν γνωστές με την ονομασία «Θερμοκήπιο (Glasshouse)». Ένας έφηβος (ο αφηγητής μας Δ. Αηδόνης) είναι ο αφανής ήρωας, που έκανε μεγάλη και αγωνιώδη διαδρομή για να παραδώσει έναν φάκελο στον Άγγλο Ταγματάρχη Λεμπρόκ.

Οι πληροφορητές μας επανέρχονται συχνά στον εφοδιασμό των δύο στρατοπέδων (ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ) με λίρες από τους Άγγλους. Γίνεται λόγος για τη συνεργασία των Άγγλων με τους αντάρτες στην αντίσταση κατά των Γερμανών, όπως στην περίπτωση της Κανέτας-Κλεισούρας με το μοιραίο επεισόδιο του «ατυχήματος» του Ζάλμινγκερ, αιτία των αντιποίνων, όπως η καταστροφή των *Λιγκιάδων* Ιωαννίνων.

Συνάγεται η επιπρόσθετη πληροφορία της συμμετοχής των Εβραίων των Ιωαννίνων στην Αντίσταση (βλέπε το παράδειγμα του αφηγητή μας Σαμουήλ Κοέν) μαζί με πολλές λεπτομέρειες σχετικές με την εκδίωξη των Εβραίων των Ιωαννίνων. Γίνεται λόγος για τον «Φόρο», τον έλεγχο, την άδεια διέλευσης από τις Κατοχικές αρχές, απαραίτητη για την είσοδο στην πόλη (Γιάννινα, Γρεβενά). Μιλούν για την ύπαρξη των «Μπαλιστών» στη Β. Ήπειρο, για τα μεσογειακά χρήματα και τον πληθωρισμό, για την πείνα και τον φόβο, για την ανταλλαγή «είδος με είδος» στην Κατοχή: *«έδινες βελέντζες στο Τσάμικο και έπαιρνες λάδι»,* για τη συμμετοχή νέων Γιαννιωτόπουλων στην ΕΟΝ που είχε την έδρα της στο Σιναϊκό μετόχι της Αγίας Αικατερίνης (τηλέφωνο, συναγερμός, παθητική άμυνα).

Αναφορά γίνεται στον βομβαρδισμό του Νοσοκομείου Ιωαννίνων από τους Ιταλούς, στα καταφύγια των Ιωαννίνων και στην υποχρέωση των πολιτών να κτίζουν σπίτια με καταφύγιο λίγο πριν τον πόλεμο. Στο καταφύγιο του Κάστρου των Ιωαννίνων συνωστίζονταν στα μπουντρούμια παιδιά, ακόμη και άρρωστα. Παρατίθενται, ακόμη, στοιχεία από τις πρώτες μέρες επίθεσης του ιταλικού στρατού από την αυτοβιογραφία του δασκάλου Σταύρου Γκατσόπουλου με λεπτομέρειες σημαντικές ως προς την προετοιμασία του ελληνικού στρατού χάρη στην παράτολμη μυστική αποστολή που είχε αναλάβει ο ίδιος και οι μαθητές του.

Εξαιρετικά στοιχεία με πολλές λεπτομέρειες κατατίθενται και για τη δράση του Ιερού Λόχου στην απελευθέρωση των Δωδεκανήσων, από αφηγητές που συμμετείχαν ως πρωταγωνιστές - καταδρομείς.

Από τις λεπτομερείς πληροφορίες που παραθέτουν οι αφηγητές μας καταφαίνεται πόσο συνδεδεμένες ήταν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις με τη ζωή των κατοίκων. Παρακολουθούμε και την πίσω πλευρά των γεγονότων. Από αυτό το πλέγμα σχέσεων εξάγονται συμπεράσματα και τεκμήρια και για άλλες ανθρωπολογικές επιστήμες.

8.2 Κοινωνιογλωσσικές συνιστώσες

Όλοι οι αφηγητές διαθέτουν κοινό γλωσσικό κώδικα, με διαφοροποιήσεις ανάλογα με το επίπεδο της μόρφωσης, της μετέπειτα εμπειρίας τους και του βαθμού της προσωπικής τους συμμετοχής στα στρατιωτικά γεγονότα. Μια ιστορική πληροφορία στην προφορικότητα δεν είναι κοινωνιογλωσσικά αποστειρωμένη. Η κοινωνιογλωσσολογία υποστηρίζει ότι μια γλώσσα ποικίλλει από τη μία κοινωνική ομάδα στην άλλη στον ίδιο γεωγραφικό χώρο (κάθετη διαφοροποίηση) και περιλαμβάνει κοινωνικές ποικιλίες (κοινωνιολέκτους).Τα στοιχεία αυτά είναι ευδιάκριτα όταν τα προσεγγίσουμε με την ανάλογη ερευνητική ματιά.

Διατρέχοντας τις αφηγήσεις πληροφορούμαστε για τα γλωσσικά ιδιώματα, τις ανθρώπινες σχέσεις στο πλαίσιο της κοινότητας, τις δραστηριότητες των κατοίκων των χωριών και των πόλεων, το επίπεδο της πολιτισμικής, οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης, τη θέση των μελών της οικογένειας, τους θεσμούς, το αξιακό σύστημα. Εκτενής αναφορά στις γλωσσικές ιδιαιτερότητες των αφηγητών έχει γίνει στην εισαγωγή της παρούσας διατριβής.

Στις αφηγήσεις γίνονται ορατές οι σχέσεις των χωριών μεταξύ τους, η επικοινωνία τους για κοινοτικά, διοικητικά και οικονομικά θέματα. Εντοπίζεται, παραδείγματος χάρη, ο προσανατολισμός των *Μαστοροχωρίων*, ιδιαίτερα της *Φούρκας*, προς τη Δυτική Μακεδονία, για τα «οικονομικά συμφέροντα», και όχι προς την Κόνιτσα, παρ' ότι πρόκειται για χωριά της τελευταίας που ανήκουν στον Νομό Ιωαννίνων. Στην Κόνιτσα «κατέβαιναν» μόνο για «άδειες από τη Μητρόπολη και για τις υποθέσεις τους στο Ειρηνοδικείο». Παρατηρείται μια αποστασιοποίηση που οφείλεται και σε άλλους λόγους εκτός από τη χιλιομετρική απόσταση, οι οποίοι μπορούν να ερευνηθούν και οι οποίοι ερμηνεύουν πιθανόν και την μετοίκηση των Φουρκιωτών στη Δυτική Μακεδονία.

Αντλούμε πληροφορίες για τα κεφαλοχώρια των *Ζαγοροχωρίων* με την «αστική» ζωή και ανάπτυξη, την αυτονομία του *Μετσόβου* και για τα προνόμια που απολάμβανε, για την κτηνοτροφική ζωή, για τη θέση της γυναίκας στην παραδοσιακή ηπειρωτική κοινωνία, για τη διάκριση των δύο φύλων στην Ήπειρο (αφού ονομάζονται «παιδιά» μόνο τα αγόρια), αλλά

και για τον δυναμισμό και την ιδιαίτερη προσφορά της γυναίκας στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, που άγγιξε τα όρια του ηρωισμού (Γυναίκα της Πίνδου).

Αναφέρονται περιστατικά όπως η περίπτωση μιας μητέρας που δεν εγκατέλειπε την οικία της στα Γιάννινα, κατά τον βομβαρδισμό τους, και δεν ήθελε να καταφύγει για να προφυλαχθεί στο χωριό, για να μην εγκαταλείψει την προίκα της κόρης της, παρατήρηση πολύ σημαντική για τη σημασία της προίκας στην αποκατάσταση των κοριτσιών στην παραδοσιακή κοινωνία των Ιωαννίνων -και όχι μόνο- του Μεσοπολέμου.

Επιπλέον πλουτίζουμε σε δεδομένα ως προς τις οικονομικές και κοινωνικοπολιτιστικές σχέσεις μεταξύ των Ρωμανιωτών Εβραίων και των Γιαννιωτών που επιβεβαιώνουν την αρμονική συμβίωση των κατοίκων της πόλης των Ιωαννίνων.

8.3 Εκπαιδευτικές συνιστώσες

Μέσα από τις μαρτυρίες των αφηγητών κατατίθενται σημαντικές πληροφορίες για εκπαιδευτικά ιδρύματα της εποχής του Μεσοπολέμου, τα οποία είχαν ιδρυθεί τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας με δωρεές Ευεργετών όπως η Ζωσιμαία Σχολή και η Καπλάνειος Σχολή στα Γιάννινα, το Διδακτήριο Τσοτυλίου, το Σχολαρχείο, το Παρθεναγωγείο Γρεβενιτίου. Οι πληροφορίες συλλέγονται ως παράλληλη ωφέλεια των τεκμηρίων της αφήγησης επειδή αρκετοί αφηγητές μας ήταν μαθητές Δημοτικού και Γυμνασίου την εποχή του ’40 και θα παρακολουθούσαν το μάθημά τους τη Δευτέρα το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου. Ένα μάθημα που δεν έγινε ποτέ. Για κάποιους το σχολείο δεν συνεχίστηκε· για άλλους συνεχίστηκε με κάποιες προσπάθειες των δασκάλων στην Κατοχή να μορφώσουν τα παιδιά.

«…Και την Πέμπτη ο Γυμνασιάρχης [του Τσοτυλίου]*, στην ώρα της προσευχής, μπροστά από το Διδακτήριο, μας ανακοίνωσε ότι το Γυμνάσιο κλείνει. Λόγω κηρύξεως του πολέμου, ότι οι καθηγητές, έχουν επιστρατευθεί πολλοί, και, «συνεπώς εσείς θα πρέπει να πάτε τώρα στο σπίτι σας. Αλλά επειδή δεν γνωρίζουμε την τύχη του αρχείου του Γυμνασίου, πως θα εξελιχθεί κ.λπ., θα πάτε ο καθένας στη θέση του, στις τάξεις και στον πίνακα θα δείτε ένα κείμενο γραμμένο. Αυτό θα το αντιγράψετε σε ένα χαρτί καθαρό και θα περάσετε από το Γυμνασιαρχείο να το υπογράψουν και να το φυλάξετε να μη χαθεί, ώστε να πιστοποιείται από αυτό ότι είστε μαθητές της τάδε τάξεως, για να το έχετε σαν βεβαίωση ότι ήσασταν μαθητές, διότι δεν ξέρουμε τι θα προκύψει από το αρχείο…»* (Σεραφείμ Φράγκος)

Στην Ακαδημία Ιωαννίνων, επίσης, οι φοιτητές δεν επέτρεψαν να γίνουν τα μαθήματα στις 28 Οκτωβρίου του 1940, μετά την ανακοίνωση της κήρυξης του πολέμου. Τα μαθήματα όμως συνεχίστηκαν επί Κατοχής. Τα δημοτικά σχολεία κάηκαν από τους Γερμανούς στις «εκκαθαριστικές τους επιχειρήσεις» ακόμη και στα χωριά εκείνα που είχαν γλιτώσει μέχρι το 1944, που αποχωρούσαν οι κατακτητές από την Ελλάδα (π.χ. στη *Φούρκα*) και οι μάρτυρες του γεγονότος απορούν «γιατί». Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα άλλων χωριών, όπως του *Γρεβενιτίου* (Σχολαρχείο, Παρθεναγωγείο, Γυμνάσιο, Δημοτικό…), είχαν όλα καταστραφεί ήδη από τον Οκτώβριο του 1943 στην πρώτη πυρπόληση του χωριού. Το ίδιο είχε συμβεί και με την ακμάζουσα *Μονή Βουτσάς*.

Όσα παιδιά κατάγονταν από εύπορες οικογένειες παρακολουθούσαν ιδιαίτερες παραδόσεις για να αναπληρώσουν τα χαμένα μαθήματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός αφηγητή (Σεραφείμ Φράγκος) ο οποίος ετοιμάζει το απολυτήριο και τα απαραίτητα χαρτιά του να τα υποβάλει σε δικηγόρο της Θεσσαλονίκης, ώστε να αναγνωριστούν και να εισαχθεί σε οποιαδήποτε σχολή χωρίς εξετάσεις, σύμφωνα με μια «ευεργετική ρύθμιση» που είχε θεσμοθετηθεί και μέχρι να καταφέρει να τα στείλει στον προορισμό τους, ο αρμόδιος δικηγόρος είχε εκτελεσθεί από τους Γερμανούς, γιατί ήταν Γενικός Γραμματέας του ΕΑΜ Κεντρικής ή Δυτικής Μακεδονίας.

Επιπρόσθετα μέσα από τις αφηγήσεις διαφαίνεται η προσπάθεια επιβολής της ρουμάνικης γλώσσας μέσω της ρουμανικής προπαγάνδας, όπως στο ρουμάνικο Δημοτικό Σχολείο Βωβούσας, όπου οι μικροί απείθαρχοι μαθητές τιμωρούνται με γονάτισμα πάνω σε σπασμένα τζάμια και, μετά τη λήξη των μαθημάτων, σε φυλάκιση στο σχολείο.

8.4 Λαογραφικές συνιστώσες

Οι αφηγήσεις είναι πλούσιες σε δεδομένα που άπτονται του χώρου της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και της Λαογραφίας. Ο μελετητής μπορεί να εντοπίσει τα σημεία που τον ενδιαφέρουν ανάλογα με την εστίαση του ερευνητικού του προβολέα. Κάποια ερανίσματα που ακολουθούν αφορούν τη διάρθρωση της παραδοσιακής κοινωνίας. Μεταφέρεται αυτούσια η εικόνα της και μας παρέχεται η δυνατότητα να την ανασυνθέσουμε.

Πληροφορούμαστε για τα παραδοσιακά επαγγέλματα και τις συνοικίες με τα *Ισνάφια* (συντεχνίες) στα Γιάννενα, όπως τα *Ταμπάκικα*. Οι κάτοικοι των χωριών της Ηπείρου, και ιδιαιτέρως του Νομού Ιωαννίνων, εκτός από γεωργοκτηνοτρόφοι, ήταν ραφτάδες (οι

Φουρκιώτες), μάστοροι της πέτρας (οι Κονιτσιώτες), χτίστες (οι Δροσοπηγιώτες, οι Πυρσογιαννίτες και οι Βουρμπιανίτες), αγιογράφοι (οι Χιονιαδίτες).

«…Ήταν ραφτάδες στο επάγγελμα και ο καθένας είχε την πελατεία του και όταν λέμε πελατεία, εννοούμε χωριό πελατεία. Είχε ο καθένας το χωριό του. Ο ένας είχε τον Αυγερινό… Ένας για το κάθε χωριό. Σήμερα σε εσάς, την άλλη σε άλλον… Βγάζανε ολόκληρο χειμώνα. Κάνανε ολόκληρες προίκες για τα κορίτσια. Ράβανε της οικογενείας, εκείνα τα υφαντά, τα συγκούνια που λέγανε, διότι αυτά εδώ μέσα, πλέον, είναι ενδύματα της νέας Ελλάδος, δεν ήταν ενδύματα του '10, '12, '20, '30… Οι γυναίκες… κάθε σπίτι είχε τον αργαλειό. Έφτιαχνε τα υφαντά. Και στο Κάντσικο, στο δικό σας το χωριό, όπως και στη Φούρκα και παντού». (Σεραφείμ Φράγκος)

Μαθαίνουμε, επίσης, για την μικρή ηλικία γάμου των κοριτσιών για την ετοιμασία της νυφικής φορεσιάς από τα 12 ως 15 χρόνια, για τους ραφτάδες που παρέμεναν εσώκλειστοι στις οικίες των οικογενειών που τους προσλάμβαναν μέχρι να ολοκληρωθεί και να κεντηθεί η νυφική φορεσιά. Η διαδικασία επιβιώνει στο κονιτσιώτικο τραγούδι «Της Γαλανής το φόρεμα», που το έρραβαν «εξήντα ραφτάδες και εξήντα μαθητάδες». Επιπρόσθετα ανασυνθέτουμε τις ασχολίες των γυναικών της προπολεμικής εποχής.

Αναφορά γίνεται στους κιρατζήδες, αλλά και στο επάγγελμα του καλαντζή (γανωτή) και την ακούσια επιστράτευσή του από τους κατακτητές ως οδηγό τους στη δύσβατη Πίνδο, καθώς εκείνος αναζητούσε την πελατεία του τριγυρνώντας στα χωριά της :

«Και μας λέει ότι «δεν ακούτε τι γίνεται επάνω; Πού, χωριό, να πάτε; Γυρίστε πίσω». Και γυρίσαμε αναγκαστικά, ακολουθώντας την ίδια τη στρατιωτική μονάδα. Διανυκτερεύσαμε, σχήμα λόγου δηλαδή, επάνω σε καρέκλες τη νύχτα όλη στο Ντοτσικό. Είχαν δε μαζί τους και έναν καλατζή που κάνει τα χάλκινα… Γάνωνε τα ταψιά, τις κατσαρόλες… Ερχόταν στο χωριό μας αυτός,ο οποίος ήταν γνωστός μας διότι ερχόταν από εδώ από τη Μηλιά Φιλιατών, από τα Παγούρια, από εκεί ερχόταν αυτοί… και τον είχαν και αυτόν μαζί με έναν άλλον πάλι δεμένο στα χέρια πίσω, πισθάγκωνα. Δεν ξέρω για ποιον λόγο. Λέγανε ότι, δήθεν, ήταν οδηγοί των Ιταλών κ.λπ. Τότε οργίαζαν και οι φήμες κιόλας, ήταν οι εποχές τέτοιες…» (Σεραφείμ Φράγκος)

Αξιοσημείωτη παράμετρο αποτελεί το γεγονός πως η παράδοση παραμένει τόσο ζωντανή που λειτουργεί ακόμη και συνθέτει με την ίδια δύναμη, τα ίδια μοτίβα, την ίδια αδιάρρηκτη συνέχεια. Για τον θάνατο του Αλέξανδρου Διάκου στο ύψωμα της *Φούρκας* και τα ηρωικά τελευταία λόγια του, η λαϊκή μούσα έχει συνθέσει δημοτικό τραγούδι το οποίο παραθέτουμε.

Ανάλογο παράδειγμα είναι το τραγούδι του π. Αθανασίου Χατζή, για τη μάχη της *Βωβούσας («Εσείς πουλιά πετούμενα και πεύκα της Βωβούσας, για πείτε μας τι έγινε εκείνο το Σαράντα…»*). Το δημοτικό τραγούδι απηχεί πάντα το λαϊκό αίσθημα και περιγράφει με λιτότητα επιγράμματος τα γεγονότα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι και το αυτοσχέδιο ποίημα του αγράμματου χωρικού Αντώνη Σίμου (Δροσοπηγή) που αρχίζει με την ίδια αποστροφή προς τον ξένο, όπως το σπαρτιατικό εκείνο επίγραμμα : *«Ξένοι διαβάτες από παντού/ να βγείτε ως την Κόνιτσα/ να πάτε πάνω στα χωριά/να πάτε στη Δροσοπηγή/ στο όμορφο χωριουδάκι…».* Το δημοτικό τραγούδι συνεχίζει να διατηρεί τη «χρησιμότητα» χρονογραφήματος, όπως και στην περίοδο του αγώνα του 1821, καθώς αποτυπώνει τα ξεχωριστά γεγονότα σαν μια παραδοσιακή προφορική εφημερίδα. Για την μάχη της Φούρκας η δημοτική μούσα συνέθεσε το παρακάτω τραγούδι:

«Τρία πουλάκια κάθονταν στη Φούρκα παν' στις ράχες
δεν ελαλούσαν σαν πουλιά μήτε σαν χελιδόνια
μον' ελαλούσαν κι έλεγαν μ' ανθρώπινη λαλίτσα:
Εσείς βουνά, ψηλά βουνά, κι ουξιές από τη Φούρκα
λίγο για χαμηλώσετε, για κάντε λίγο τόπο
για να φανούν πως πολεμούν οι Έλληνες μ' οχτρούς πολλές χιλιάδες!
Πέφτουν κανόνια σαν βρουχή κι μπόμπες σαν χαλάζι
κι αυτά τα λιανοντούφεκα σαν άμμος της θαλάσσης»
Κι τα βουνά λυπητερά λένε στα τρία πουλάκια:
«Μας ήρθε μια ψιλή γραφή, απάνω από τη Φούρκα,
σκοτώσανε τον τρομερό τον Διάκο τον Αλέκο
πάνω στης Φούρκας το ύψωμα στην Τσιούκα οι Ιταλιάνοι,
τραυμάτισαν τον Κωνσταντή Δαβάκη το λεβέντη
πάνω στης Φούρκας τον Αϊλιά με μπαμπεσιά μεγάλη,
τους κλαίν' τα παλικάρια τους, τους κλαίει η Ελλάδα όλη!»

Η δύναμη της παράδοσης είναι που κάνει αγαπητό τον Μήτσο Μπατζή με το κλαρίνο του. Προσφέρει διπλή υπηρεσία στο μέτωπο και θρηνούν για τον χαμό του.

Οι αφηγητές μας άγγιξαν όλους τους τομείς της ζωής, την καθημερινότητα, τον υλικό και τον πνευματικό πολιτισμό. Ως προς τα Ιωάννινα, γνωρίσαμε την πόλη μας μέσα από το δικό τους βλέμμα σαν μέσα από μια μηχανή του χρόνου, που αναπαριστούσε γεγονότα, πρόσωπα και συναισθήματα.

Ενώ οι επίσημες ιστορικές πηγές αναφέρονται στα γεγονότα με το γενικό τρόπο της καταχωρήσεως ως συμβάντων, οι μαρτυρίες των αφηγητών τα τεκμηριώνουν ως πηγή. Αφιερώνουν, παραδείγματος χάρη, για τον βομβαρδισμό των Ιωαννίνων, «προσωπικό χρόνο» και τη δέουσα σημασία στην ώρα, στο συναγερμό, στον πανικό, στην εσπευσμένη

προφύλαξη, στα πνιγηρά καταφύγια, στο κλάμα των μωρών, στο φόβο, στο κρύο, στην κούραση, στην αγωνία, στις καταστροφές, στα θύματα, στη διακοπή της εμπορικής και κοινωνικής -κανονικής-ζωής της πόλης.

«…Βγήκε και ανακοίνωση ότι ο κόσμος να είναι μέσα και να κάνουν ορύγματα στις αυλές τους. Έκαναν όρυγμα, κανένα μέτρο, και το σκέπαζαν με τενεκέ, με τσίγκο απάνω, όσοι μπορούσαν. Εμείς στη γειτονιά μας είχαμε κοντά ένα σπίτι, του Συγκούνη του καθηγητή, του καθηγητή Μαθηματικών από το Μέτσοβο, στην οδό Παύλου Μελά, απέναντι από το παλιό Γυμνάσιο Θηλέων. Κάτω από το σπίτι ήταν μια αποθήκη η οποία ήταν θολογυριστή, με θόλο, υπάρχει ακόμα. Εκεί μαζευόμασταν όλη η γειτονιά νομίζοντας ότι ο θόλος είναι κάτι σπουδαίο… Δεν μπορούσαμε να αναπνεύσουμε από τον κόσμο τον πολύ. Μη συζητάς… Φωτιά στο σπίτι δεν ανάβαμε, να μαγειρέψουμε γιατί φοβόμασταν τις βόμβες. Και άρχισε από το πρωί ο συναγερμός, να σταματάει δέκα λεπτά… τα αεροπλάνα έρχονταν κάθε λεπτό γιατί ήταν κοντά η Αλβανία, δεν ήταν μακρυά. Χαλούσε ο κόσμος. Εν τω μεταξύ, ο στρατός ήταν στα σύνορα. Είχε αρχίσει ο πόλεμος. Την προηγούμενη μέρα είχαμε εξαντληθεί. Δεν προλαβαίναμε να φάμε, ούτε να μαγειρέψουμε. Τα παράθυρα, μας είπαν, συσκότιση. Παίρναν ψωμί, τυρί, τρώγαμε εκεί μέσα, μη συζητάς. Γεμίσαμαν ψείρες. Τότε ο ένας, ήταν εκεί μέσα όλων των ειδών και των φυλών κόσμος. Γεμίσαμαν ψείρες. Πολλή στενοχώρια…!» (Τσαμπούρα-Στέα Σοφία).

«…Εμείς δεν ξέραμε τι σημαίνει πόλεμος και τι φρικτό πράγμα είναι και για το λαό και τι δοκιμασία για τις ένοπλες δυνάμεις και για όλους…» (Θεόδωρος Γεωργιάδης)

«…Εκεί που είναι τώρα του Μαβίλη το άγαλμα, λίγο πιο πάνω ήταν έτσι, ύψωμα. Εκεί ήταν τα αντιαεροπορικά. Μας λεν οι στρατιώτες «φύγετε γιατί έπεσαν βόμβες κι όταν πήγαμε να δούμε στο κάστρο… Τι να σας πω… Τι αντικρίσεις; Άντερα, πόδια, χέρια,… και να 'σαι τώρα δώδεκα χρόνων. Δώδεκα χρονών ήμουν γερό παιδί. Εμπειρία φρικτή όμως! Η πρώτη εμπειρία του πολέμου. Στα Γιάννενα έπεσαν πολλές βόμβες… Έπεσε μια στον Αη Γιώργη, στη Μητρόπολη…» (Αλέξανδρος Κουκουνούρης)

«…Στο Νοσοκομείο, παρότι υπήρχε σταυρός επάνω που φαινόταν ότι ήταν νοσοκομείο, έπεσε βόμβα…» (Αλέξανδρος Κουκουνούρης)

Ή πάλι, όταν αναφέρονται με πολλές λεπτομέρειες στην αναγκαστική επίταξη των σπιτιών από τους Γερμανούς, αποκαλύπτουν τη συγκατοίκηση με τον φόβο, τη «φοβέρα και τη σκλαβιά».

«Οι Γερμανοί κράτησαν τρία δωμάτια και μας άφησαν μόνο την κρεβατοκάμαρα των γονιών μου. Δεν ρώτησαν αν μένει κάποιος μέσα, ούτε αν επιτρέπεται. Μπαίνανε και το κατοικούσαν. Δεν μπορούσαμε να συννενοηθούμε κιόλας…» (Τσαμπούρα-Στέα Σοφία).

«…Μετά οι Γερμανοί, οι οποίοι μόλις ήρθαν εδώ, ήρθε ένας εκ μέρους του Στέτνερ που ήταν τότε ο Λανς, σωματάρχης, ο οποίος έμενε στου Κραψίτη και ο Στέτνερ, ο οποίος έμενε εδώ. Και μας ζήτησε να αδειάσουμε το σπίτι μέσα σε πόσες ώρες να πάρουμε τα βασικά πράγματα, γιατί σε αυτές τις ώρες «πρέπει να παραδώσετε το σπίτι». Εμείς τότε… και πού να πάμε… Μας λένε «στο διπλανό»…» (Δούμα Ηλέκτρα)

Παρακολουθώντας την Ιστορία της περιόδου που ερευνούμε μέσα από τις μικρές προσωπικές ιστορίες μπορούμε να διατυπώσουμε και κάποιες ερμηνείες, να δουμε τα «γιατί» των γεγονότων, όπως τους λόγους της ερήμωσης της Ηπείρου, τον ρόλο των Συμμμάχων,τα αίτια του Εμφυλίου.

Μέσα από τις αναμνήσεις των αφηγητών μας, πληροφορούμαστε πώς ολόκληρα χωριά αφανίστηκαν. Σε όλο το Ανατολικό Ζαγόρι σταμάτησε η ζωή και οι κάτοικοι που σώθηκαν αναγκάστηκαν να μετακινηθούν στα Γιάννινα, στην Αθήνα, σε άλλες πόλεις της Ελλάδας ή να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, και ακόμη να εργαστούν στην Γερμανία, προς όφελος της χώρας που ήταν η αιτία του ξεριζωμού τους ή του αφανισμού τους. Μαθαίνουμε ότι οι επιδρομές με τη ναζιστική λογική των αντιποίνων «πενήντα Έλληνες για έναν Γερμανό αξιωματικό» ξεκλήρισαν έναν ολόκληρο πολιτισμό και διέκοψαν τη ροή της ανάπτυξης της προπολεμικής Ηπείρου, η οποία μόλις λίγα χρόνια, μετά την απελευθέρωσή της το 1913, είχε αρχίσει να αναπτύσσεται ελεύθερα. Τα Ζαγοροχώρια, βεβαίως, ως ιδιαίτερα ανεπτυγμένη οικονομικά και πολιτιστικά περιοχή, αποτελούσαν ξεχωριστό παράδειγμα υψηλής εμπορικής και πνευματικής κίνησης, και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, έτσι ώστε, για πρώτη φορά να έρχονται αντιμέτωπα με τέτοια ολοκληρωτική καταστροφή, τουλάχιστον τα χωριά του Ανατολικού Ζαγορίου. Στη μελέτη μας αναφέρθηκε εκτενώς η περίπτωση του Γρεβενιτίου Ανατολικού Ζαγορίου και της παρακείμενης Μονής Βουτσάς, έτσι ώστε να διαπιστωθεί η προϋπάρχουσα ακμή και η παρακμή που ακολούθησε, όπως και να αιτιολογηθεί η ερήμωση μιας περιοχής πλούσιας σε πολιτιστικούς και φυσικούς πόρους. Ιδιαιτέρως μελετήσαμε και τα *Μαστοροχώρια* της Κόνιτσας, διότι μαζί με τα χωριά της *Λάκκας Αώου* ήταν ο τόπος όπου έλαβε χώρα η «Μάχη της Πίνδου».

Οι αφηγητές μας αναφέρονται συχνά στους *Λιγκιάδες* και στο ολοκαύτωμά τους, στη *Μουσιωτίτσα* και το *Κομμένο* της Άρτας, για το μαρτύριο των οποίων οι πηγές διασταυρώνονται βιβλιογραφικά και εμπλουτίζονται ερευνητικά όλο και περισσότερο. Οι αφηγητές μας καταθέσανε ιστορικά τεκμήρια, ώστε αποκαλύπτεται, σε συνδυασμό με την διασταύρωση των μαρτυριών με την επίσημη Ιστορία, μέσω της ενδελεχούς βιβλιογραφικής

έρευνάς μας, η πολλαπλότητα μιας προσχεδιασμένης και καλά μεθοδευμένης επίθεσης και Κατοχής στην περιοχή της Ηπείρου.

Συνολική διαπίστωση είναι πως όσα καταθέτουν οι αφηγητές μας, χωρίς να το γνωρίζουν, συναντώνται με τα ντοκουμέντα της Ιστορίας σε μια συμπόρευση της καταγεγραμμένης γραπτής ιστορίας με την προφορική-βιωματική, που βρίσκεται στο αρχείο της μνήμης τους. Τα κενά της ιστορικής χρονογραφίας συμπληρώνονται με την ενεργή ιστορική μνήμη. Δίνεται η αίσθηση της συλλογής ενός ιστορικού «θησαυρού» μέσω της προσπάθειάς μας να διασώσουμε τον λόγο τους. Οι πολύτιμες πληροφορίες κατατέθηκαν ως τεκμήρια σπάνια, που απώλειά τους θα συντελούνταν μαζί με την απώλεια των προσώπων.

Ένα ακόμη στοιχείο που πρέπει να υπογραμμίσουμε στο σημείο αυτό, είναι ότι ο λόγος των υποκειμένων δεν συνιστά μονομέρεια ή μεροληψία. Δεν παρουσιάζεται ως άποψη ιδιοτελούς θεώρησης. Αυτό αποτέλεσε και μια ευχάριστη ερευνητική έκπληξη. Η ακρίβεια των γεγονότων δεν αναιρείται από την προσωπική πρόσληψη της πραγματικότητας, που έχει να κάνει με το κοινωνικό, χαρακτηριολογικό αλλά και οντολογικό υπόβαθρο του κάθε πληροφορητή. Οι πληροφορητές μας φάνηκαν ανεπηρέαστοι ως προς την αλήθεια τους. Δεν είχαν κανέναν λόγο να παραλλάξουν τα γεγονότα ή να διατηρήσουν κάποια επιφύλαξη ως προς το πώς θα εκφραστούν απέναντί μας. Τη στάση τους αυτή θα την αιτιολογήσουμε διττά. Φροντίσαμε να τηρήσουμε τις αρχές δεοντολογίας μιας συνέντευξης και να δημιουργήσουμε ένα κλίμα εμπιστοσύνης, ένα περιβάλλον θετικό, του οποίου τα χαρακτηριστικά αναφέρονται αναλυτικά στην εισαγωγή της διατριβής μας, και το οποίο απέδωσε αποτελέσματα. Οι αφηγητές μας δεν σταματούσαν να μιλούν και μας μετέδιδαν τον ενθουσιασμό και την συγκίνησή τους. Ζούσαν τα νιάτα τους και παρ' όλο που προσπαθούσαν να αναδιηγηθούν κάπως ψύχραιμα, έμπαιναν στο «πετσί» των γεγονότων και ένιωθαν την ίδια συναισθηματική φόρτιση με τότε. Ο άλλος λόγος είναι η συναίσθηση της μοναδικής, ίσως, ευκαιρίας που τους δινόταν να εκφραστούν ως άτομα και ταυτόχρονα ως μέλη κοινότητας, ή ευρύτερου συνόλου, εθνικού, ευρωπαϊκού και παγκόσμιου. Η μικρή αφανής μειοψηφία ένιωσε συντελεστής των γεγονότων και πολίτης της οικουμένης. Αυτό καταχωρείται και στα σημαντικά ψυχολογικά οφέλη ενός τέτοιου εγχειρήματος. Όλα τα πρόσωπα που προσφέρθηκαν να μας καταθέσουν τα βιώματά τους, μαζί με την ευφράδεια παρουσιάζουν ευπροσηγορία, μαζί με την αμεσότητα ένα σπάνιο ήθος, μαζί με την υπερηφάνεια την ταπεινή αίσθηση ότι συμβάλλουν στη συγγραφή ιστορίας.

Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου είδους έρευνας μέσω της συλλογής προφορικών μαρτυριών δεν ήταν δυνατόν να προβούμε σε ερμηνείες ευρύτερες. Στόχος μας είναι να αναδείξουμε τα γεγονότα και να ανοίξουμε τα ερωτήματα. Τα «γιατί» που δεν απαντώνται

διατρέχουν την ιστορία και κάθε γενιά και κάθε ερευνητής προσθέτει στοιχεία που φωτίζουν τις απαντήσεις. Δεν είναι αυτή η μελέτη που θα δώσει τις τελειωτικές απαντήσεις καθώς τέτοιες μπορεί να είναι μονοσήμαντες. Ωστόσο, η συλλογή και η διασταύρωση των ιστορικών στοιχείων, και όχι μόνο, της προσδίδουν μία δυναμική που μπορεί να διαμορφώνεται και να εμπλουτίζεται συν τω χρόνω.

9. Αρχεία-Πηγές-Βιβλιογραφία

9.1 Αρχεία-Πηγές

Αρχεία Βουλής των Ελλήνων
ΑΥΕ (Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών)
Αρχείο ΓΕΣ-ΔΙΣ (Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού)
ΕΛΙΑ (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο)
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο
ΓΑΚ (Γενικά Αρχεία του Κράτους) Ιωαννίνων
ΕΗΜ (Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών-Αρχείο Ηπειρωτικών εφημερίδων και περιοδικών)
Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας
FO (Foreign Office)
ΙΚΚ (Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή)
Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζης της Ελλάδος
Ιστορικό Αρχείο Δωδεκανήσου-Αρχείο της Ιταλικής Διοίκησης Δωδεκανήσου (Ιταλική αστυνομία-Publica Sicurenza 1932-1943)
Ιστορικό Αρχείο Παραμυθιάς
ΚΕΙΝΕ (Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού)
PRO (Public Record Office)
ΥΣΑ (Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων)
ΨΑΣ (Ψηφιακά Αρχεία Στρατού)

Ιδιωτικές Συλλογές

Αρχείο Λέανδρου Βρανούση
Αρχείο Αικατερίνης Γκαντζάρου
Αρχείο Δημητρίου Μπάρκα
Συλλογή Παύλου Γκαλντέμη

Περιοδικά Προφορικής Ιστορίας

Oral History (1970-)
Oral History Society
Oral History Review (1973-)
International Journal of Oral History (1980-1990)
International Yearbook of Oral History and Life Stories (1992-1996)

Περιοδικά

Βορειοηπειρωτικά
Δάφνη
Ηπειρωτικά Γράμματα
Ηπειρωτικά Χρονικά
Ηπειρωτική Εστία
Ηπειρωτική Εταιρεία
Ηπειρωτικό Ημερολόγιο
Επίκαιρα
Ιστορία
Ιστορικά Θέματα
Ιστορική Επιθεώρησις

Καντσιώτικα
Κόνιτσα
Πολεμικές Σελίδες
Στρατιωτική Επιθεώρηση
Στρατιωτική Ιστορία
Στρατός και Ενημέρωση
Τολμών
Τρικαλινά

Εφημερίδες:

Αθηναϊκά Νέα
Ακρόπολις
Ασύρματος
Γρεβενίτι
Daily Mail
Εθνική Αντίστασις
Εθνική Ηχώ
Εθνικός Κήρυξ
Ελευθέρα Εθνική Ορεινή Ελλάς
Ελευθεροτυπία
Ελληνικό Μέλλον
Η Καθημερινή
Η Πρωία
Η Φωνή της Ηπείρου
Ήπειρος
Ηπειρωτική Ηχώ
Ηπειρωτικός Αγών
Θεσπρωτική
Νέα Ελλάς
Νέοι Αγώνες
Πρωινός Λόγος
Σημερινή
Το Ζαγόρι μας

9.2 Βιβλιογραφία

9.2.1 Προφορική ιστορία

Finnegan R., *Oral tradition and the Verbal Arts: A Guide to Research Practices*, Routledge, Λονδίνο 1992.

Fraser R., *Recuerdalou y recuerdalo a otros*. *Historia oral de la Guerra Civil Espanola [Φέρε το στη μνήμη σου και θύμισέ το και στους άλλους. Προφορική ιστορία του Ισπανικού Εμφυλίου*], Βαρκελώνη 1979.

Jose Maria Borras Llop, «Fuentes Orales y Ensenanza de la Historia. Aportaciones y Problemas» (Προφορικές πηγές και διδασκαλία της Ιστορίας. Συνεισφορές και προβλήματα), *Historia y Fuente Oral 2*, 1989.

Krantz (ed.), *History from Below*, Basic Blackwell, London 1988.

La storia: fonti orali nella scuola, Atti del convegno *L' insegnamento dell' antifascismo e della Resistenza: didattica e fonti orali*, 12-15 Febbrario, Marsilio Editori, Venezia 1981.

Perks R., *Oral History: Talking the Past*, Historical Association, Λονδίνο 1995.

Thompson P., *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Πλέθρον, 2002.

Vilanova M., «Η Μάχη στην Ισπανία», στο: *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κατάρτι 1998.

Vilanova M., Borderias Cr., «La Historia Oral entre la Investigacion y la Docencia» [Η προφορική ιστορία ανάμεσα στην έρευνα και τη διδασκαλία] στη *II Jornadas de Metodologia y Didactica de la Historia (II Συνάντηση μεθοδολογίας και διδακτικής της Ιστορίας)*, Κάθερες 1981.

Vilanova M., *Οι Αόρατες Πλειοψηφίες. Εργατική Εκμετάλλευση, Επανάσταση και Καταστολή. 26 αφηγήσεις*, (μτφρ. Χαρά Ροβίθη), Κατάρτι, Αθήνα 2000.

Voldman D., "L' Histoire Orale en France a la Fin dea Annees 1980" [Η προφορική ιστορία στη Γαλλία στο τέλος της δεκαετίας του '80], *Bios* (1990), ειδικό τεύχος.

Willems D., Vilanova M., *Lengua y Poder en Cataluna durante loa anos Treinta* (*Γλώσσα και Εξουσία στην Καταλονία κατά την διάρκεια του '30*) στο Mercendes Vilanova (επιμ.) *El Poder en la Sociedad* (Η εξουσία στην κοινωνία).

Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κατάρτι 1998.

Μερακλής Μ.Γ., «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωρικών», *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.

Μπουτζουβή Αλ., «Προφορική ιστορία: Όρια και δεσμεύσεις», στο *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κατάρτι 1998.

Παπαλιού Ν., *Άκου μια ιστορία. Η παραδοσιακή τέχνη της προφορικής αφήγησης και η αναβίωσή της στις μέρες μας*, Ακρίτας, Αθήνα 1996.

9.2.2 Ιστορία και οι μέθοδοί της

Βαβουρανάκης Χ., *Στοιχεία πειραματικής Παιδαγωγικής*, αυτοέκδοση, Αθήνα 1986.

Βέικος Θ., *Θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.

Bell J. (ελληνική απόδοση: Ρήγα Α.Β), *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας*, Gutenberg, Αθήνα 1997.

Briggs C.L., *Learning How to Ask*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.

Cannell C.F., Kahn R.L., «Interviewing». στο: G. Lindzey και A. Aronson (Eds.), *The handbook of social psychology, vol. 2, Research Methods*, σσ. 526-295, Addison Wesley, New York 1968.

Castelli Fr., Η προφορική ιστορία στην Ιταλία. Τα οπτικοακουστικά αρχεία των ιστορικών Ινστιτούτων της Αντίστασης, στο: *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κατάρτι 1998.

Cohen L., Manion L., *Research methods in education*, Routledge London 1992[3].

Contini G., Martini Al., *Verba manent: L' uso delle fonti orali per la storia contemporanea (τα λόγια μένουν: Η χρήση των προφορικών πηγών στη σύγχρονη ιστορία)*, Nuova Italia Scientifica, Ρώμη 1993.

Dunaway D., Baum W. (επιμ.), *Oral History: Ah Interdisciplinary Anthology*, Altamira Press, Λονδίνο 1996.

Fogerty J.E., "Filling the gap: the role of the archivist", *American Archivist 46/2* (1983).

Frisch M., A *Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*, State University of New York Press, Όλμπανι 1990.

Grele R. (επιμ.), *Envelopes of sound: The Art of Oral History*, Precedent, Σικάγο 1985[2].

Lance D., An Archieve Approach to Oral History, Αυτοκρατορικό Μουσείο Πολέμου/IASA, Λονδίνο 1978.

Lochead R., "Oral history: the role of archivist", *Phonographic Bulletin 37* (1983).

Moss W.W., Mazikana P.C., *Archives, Oral history and Oral tradition: A RAMP Study*, UNESCO, Παρίσι, 1986

Luna G.L., "El video aplicado a la memoria de las mujeres latinoamericanas" [Η εφαρμογή του βίντεο στην καταγραφή της μνήμης των γυναικών της Λατινικής Αμερικής], *Boletin Americanista 38* (1988).

Παρασκευοπούλου-Κόλλια Ευ.Αλ., «Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και συνεντεύξεις (Methodology of qualitative research in social sciences and

interviews)», *Open Education-The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, Vol. 4, Number 1, 2008.

Passerini L., *Storia e Soggettivita: le Fonti orali, la Memoria*, La Nuova Italia, Φλωρεντία 1988.

Paton C.A., "Whispers in the stacks: the problem of sound recordings in archives", *The American Archivist 53* (1990).

Perks R.-Thomson A. (επιμ.), *The Oral History Reader*, Routledge, Λονδίνο 1988.

Reimer D., "Oral history and the archive: the case in favor", *Canadian Oral History Association Journal 5/2* (1981-1982).

Ritchie D., "Preserving oral history in archives and libraries", στο: *Doing Oral History*, Twayne, Νέα Υόρκη 1995.

Rubin, J.H., Rubin S.I., *Qualitative interviewing, the art of hearing data*, SAGE Publications, London 1995.

Samaran Ch., *Ιστορία και οι μέθοδοί της*, τόμ. Α΄, Γενικά προβλήματα, (μτφρ. Ελένη Στεφανάκη), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985[2].

Samuel R., Thompson P. (επιμ.), *The Myths We Live by*, Routledge, Λονδίνο 1990.

Stielow FJ., *The Management of Oral History Sound Archives*, Greenwood, Νέα Υόρκη 1986.

Treleven D., "Oral history and the archival community: common concerns about documenting twentieth century life", *International Journal of Oral History 10/1* (1989).

Vansina J., *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1965.

Wallot Norman Fortier J.P., "Archival science and oral sources: looking back on a quarter century of methodological reflection and work", *Janus 2* (1996).

Ward A., *Manual of Sound Archive Administration*, Gower, Λονδίνο 1990.

9.2.3 Τα κρίσιμα χρόνια 1940-1944

Αβδελά, Έ., Βαρών-Βασάρ Ον., επιμ. (1995). *«Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά του Α' Συμπόσιου Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Εβραϊκού Ελληνισμού: Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991»*. Αθήνα: Γαβριηλίδης.

Αβέρωφ Ευ., *Η πολιτική πλευρά του κουτσοβλαχικού ζητήματος*, Αθήνα 1948.

Αγαπητίδης Σ., Πιζάνας Ν., *Το κόστος της στοιχειώδους συντηρήσεως κατά την Κατοχήν*, Αθήνα 1945.

Αγγελόπουλος Θ.Α., *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των Συμμάχων*, Παρουσία, 1995[4].

------, «Τα δάνεια της Ελλάδος στην Γερμανία και την Ιταλία», *Νέα Οικονομία* (1964), σσ. 407-414.

Αγγελόπουλος Γ., «Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα-Μια ανθρωπολογική ανάγνωση της συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων στην Αγροτική Μακεδονία του τέλους του 19[ου] -αρχές του 20[ου] αιώνα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9 (1997), σσ. 42-64.

Αδαμίδης Ι.Φ., *Η μάχη της Κρήτης*, ανέκδοτο, Νάουσα 1998.

Αδαμόπουλος Α., *Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση*, Πάτρα 1999.

Αδελφότητα Δροσοπηγιωτών Κόνιτσας «Ο Άγιος Αθανάσιος», *Κάντσικο-Δροσοπηγή (Συγγραφή για ένα μαστοροχώρι της Ηπείρου)*, Αθήνα 1993.

Ακαδημία Αθηνών/ΚΕΙΝΕ, *Χρονολόγιον Γεγονότων από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2002.

Αλβανός Ρ., «Η εμφάνιση των ανταρτών», *Ιστορικά*, τ. 208, εκδ. «Ελευθεροτυπία», Αθήνα 2003.

Αλεξάντερ Τζ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Αλεξιάδης Γ., *Πώς και γιατί νικήσαμε τους Ιταλούς το '40*, εκδ. «Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας», Αθήνα 1993.

Αλεξίου Ε., «Οι συγγραφείς στην Αντίσταση», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88, Αθήνα 1962, σσ. 310-312.

------, «Να ένας σωστός Έλληνας. Ο Κοτζιούλας και το θέατρό του στα βουνά», *Θέατρο*, τ. 53-54, Αθήνα 1976.

------, *Ανθολογία αντιστασιακής λογοτεχνίας*, εκδ. «Παπακώστας», Αθήνα 1965.

«Αλληλογραφία Στάλιν-Τσώρτσιλ για την Ελλάδα», *Τότε*, τ. 8, Αθήνα 1983, ανώνυμο.

Αμαρίλιο-Κούνιο Έ., Ναρ Αλ., *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το ολοκαύτωμα*, εκδ. «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1988.

Αμαρίλο Ε., «Γενοκτονία των Ελληνοεβραίων: Συλλογή μαρτυριών από μία επιζώσα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 107 Α΄, Αθήνα 2002.

Αμπατζοπούλου Φρ., *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1993.

------, «Διαβάζοντας και ακούγοντας μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 107 Α΄, Αθήνα 2002.

Αναγνωστόπουλος Αθ.Ν., *Παράνομος Τύπος*, Αθήνα 1960.

Αναγνωστόπουλος Ι.Κ, *Στον Πόλεμο του ’40, όπως τον έζησα με τη διμοιρία μου πολυβόλων του ΙΙΙ Τάγματος Πεζικού του 15ου Συντάγματος της VIII Μεραρχίας Ηπείρου*, Αθήναι 1992.

Αναγνώστου Ν.Π., *Ημερολόγιο Κατοχής*, εκδ. «Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων», Μυτιλήνη 2004.

Αναγνώστου-Σταύρου Γ., *Η προσφορά της μαρτυρικής Μουσιωτίτσας στη νεότερη Ιστορία*, εκδ. «Κοινότητα Μουσιωτίτσας», Μουσιωτίτσα 1998.

Αναστασόπουλος Α.Ν., *Η Ισραηλιτική Λέσχη Ιωαννίνων κατά το Μεσοπόλεμο*, εκδ. «Ίδρυμα Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή», Ιωάνννινα 2015.

------, «25η Μαρτίου 1944: Ημέρα διωγμού της Εβραϊκής Κοινότητας Ιωαννίνων», εφημ. *Ηπειρωτικός Αγών* 25-3-2014, φ.23.299.

Ανδρεάδης Α.Γ., Πώς και γιατί νικήσαμε τους Ιταλούς το ’40, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1993.

Ανδρέου Ν., *Εθνική Αντίσταση, το έπος του λαού*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1975.

Ανδρικόπουλος Γ., Η πολιτική της συνθηκολόγησης και η κατάρρευση του μετώπου, Απρίλιος 1941, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 185-201.

Ανδρουκάκης Δ., *Σταύρωση Ηρώων*, Αθήνα 1991.

Ανεμοδουράς Στ., Λάγιος Ηλίας (επιμ.), *Ο Μικρός Ήρως,* εκδ. «Κατάρτι», Αθήνα 2001.

Ανταίος Π., *Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ*, τόμ. Α΄1, Α΄2, Β΄, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 1977-79.

------, *Χίλια σκοτωμένα παιδιά της ΕΠΟΝ*, εκδ. «ΕΠΟΝ», Αθήνα 1986.

------, *Έφοδος στον Ουρανό*, εκδ. «Γνώση», Αθήνα 1995.

------, *Οι αθώοι του οράματος*, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1999.

Αντωνακέας Α.Ν., *Πώς είδον τον απελευθερωτικόν αγώνα κατά τα έτη 1941-1945*, Αθήνα 1945.

------, *Συμμοριτοπόλεμος. Επιδρομή μισθοφόρων του Σλαυισμού*, Αθήνα 1993.

------, *Φως εις το σκότος της Κατοχής*, Αθήνα 1947.

Αντωνάκης Δ.Ζ., «Η τριπλή Κατοχή», Ιστορικά, τ. 207, εκδ. Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2003.

Αντωνίου Α., «Ένοπλη ανταρσία και παραδοσιακή ληστεία», στο Κουτσούκης Κλ.-Σακκάς Ι., (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-49*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 197-204.

Αντωνόπουλος Κ., *Εθνική Αντίστασις 1941-1945*, Ι-ΙΙΙ, Αθήνα 1964.

Αξιώτη Μ., *Αθήνα 1941-1945*, εκδ. «Καραβίας», Αθήνα 1945.

------, *Οι Ελληνίδες φρουροί της Ελλάδας*, εκδ. «Ρήγας», Αθήνα 1945.

------, *Σύντροφοι Καλημέρα!*, εκδ. «Νέα Ελλάδα», Αθήνα 1953.

------, *Χρονικά*, τόμ. Α΄-Γ΄, εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 1980.

Αποστολάτος Γ. (επιμ), *Αποκαλύψεις για τον Πόλεμο. Η ομιλία του πρωθυπουργού Ιωάννου Μεταξά προς ιδιοκτήτας και αρχισυντάκτας του αθηναϊκού τύπου. 30 Οκτωβρίου 1940*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2001.

Αποστολίδης Γ., «Έλληνες στην κόλαση των ναζιστικών στρατοπέδων, Άγνωστες ιστορίες εκτοπισμού, βασανισμού και εξόντωσης», *Ιστορία του Έθνους*, τεύχ. 14, Μάιος 2010, σσ. 72-89.

Αποστολίδης Π., *Όσα θυμάμαι, 1900-1969*, Αθήνα 1983.

Αποστολόπουλου Δ., «Η Ιταλική εισβολή και το έπος του ’40», *Ιστορία*, τεύχ. 520, Οκτώβριος 2011.

------, *Η επίθεση του Άξονα κατά της Ελλάδος*, Πάπυρος, Αθήνα, χ.χ.

Αραβαντινός Π., *Μονογραφία περί Κουτσοβλάχων*, εν Αθήναις 1905.

------, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών*, τ. Β΄, Αθήνα 1957.

Αργυρίου Α., «Σύντομες αναφορές σε περιοδικά της Κατοχής», *Διαβάζω*, τευχ. 58, Αθήνα 15/12/82., σσ. 40-45,47.

Αρχαία (τα) της Ελλάδος κατά τον Πόλεμο 1940-1941, εκδ. «Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας», Αθήνα 1994.

Αρχιμανδρίτης Β.Χρ., *Βίγλα-Πόρτες-Πάπιγκο. Μια «ειρηνική» Αποστολή καταμεσής του πολέμου και άλλα συναφή*, Αθήνα 1994.

------, *Πορεία Γενναίων (από τη «σκοπιά» του 2^{ου} λόχου). Το Ανεξάρτητο Τάγμα Προκαλύψεως Κονίτσης στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-1941 και ο θάνατος του Συν/ρχου Μαρ. Φριζή*, Αθήνα 2002.

Αρχιμανδρίτης Ιω., *Τσάμηδες-Οδύνη και δάκρυα στη Θεσπρωτία*, Αθήνα.

Ασδραχάς Σ., «Μερικές σημειώσεις για τα τεκμήρια της Ελληνικής αντίστασης», *Αντί*, 4.10.75. σσ. 41-45.

------, «Τα τεκμήρια της Αντίστασης», *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 201-213.

------, «Οι "πρωτόγονοι της εξέγερσης"», *Σχόλια*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 173-191.

Autry P., Clogg R. (edit.), *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia & Greece*, MacMillan Press, Λονδίνο 1975.

«Αφιέρωμα στο Έπος του 1940, ΟΧΙ-Καλπάκι-Πίνδος», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Γ΄, τεύχ. 6, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2004, σσ. 257-415.

Βακαλόπουλος Κ. *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα* (1878-1894), *Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αριθμ. 196, Θεσσαλονίκη 1983.

Βακατσάς Κ., *Η Ιταλική κατοχή του 1917-1919 στο αρχείο της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001.

Βάλας Κ., «Κωνσταντίνος Κουκίδης. Η θυσία προσφορά του στην Πατρίδα, ένα δεύτερο "ΌΧΙ" της ελληνικής ψυχής», *28η Οκτωβρίου 1940, Αφιέρωμα στα 60 χρόνια από την ιστορική μέρα. Στη μνήμη των αφανών*, (επιμ. Έκδοσης: Θ. Μανολώπουλος).

Βαλάης Φ., «Για την δράση της ΕΑ Ηπείρου», *Εθνική Αντίσταση*, τεύχ. 80, 1993, σσ. 40-44.

Βαν Μπουσχότεν Ρ., *Περάσαμε μπόρες πολλές κορίτσι μου…*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1998.

------, Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκκα Γρεβενών (1900-1950), εκδ. «Πλέθρον», Αθήνα 1996.

------, Βερβενιώτη Τ., Βουτυρά Ε., Δαλκαβούκης Β., Μπάδα Κ. (επιμ.). *Μνήμη και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου* (συλλογικό έργο), Επίκεντρο, 2008.

Βαρβούνης Μ.Γ., *Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1994.

Βαρών-Βασάρ Ον., «*Η ενηλικίωση μιας γενιάς- Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*» Εκδόσεις Εστία. Αθήνα, Δεκέμβριος 2009[2].

Βασιλάκης Χρ., *Το αίμα των μαρτύρων. Το Κομμένο στα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2012.

Βασιλείου Σ.Σωκ., *Γυναίκες Ηπειρώτισσες. Ξαφνιάσματα της Φύσης*, Κέντρο Έρευνας Θεμάτων Ιστορίας, Αθήνα 2005.

Βασιλικόν Υπουργείον εξωτερικών, *Διπλωματικά έγγραφα. Η Ιταλική επίθεσις κατά της Ελλάδος*, Αθήναι 1940.

Βασιλοπούλος Χ. (Αρχιμ.), *Το θαύμα των Ελλήνων του Σαράντα*, εκδ. «Ορθόδοξου Τύπου», Αθήναι 2000.

Βενέζης Η., *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Αθήνα 1962.

------, *Εμμανουήλ Τσουδερός, ο πρωθυπουργός της μάχης της Κρήτης και η εποχή του,* Αθήνα 1966.

Βερβενιώτη Τ., «Παιδωμάζωμα ή/και Παιδοφύλαγμα», *Ιστορία*, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, τεύχ. 503, Μάιος 2010, σσ. 6-14.

------, *Η γυναίκα στην Αντίσταση*, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1994.

Βερνάρδος Ιω., *Πίνδος-Δαβάκης. Λεπτομερής περιγραφή της Μάχης της Πίνδου και της κατ' αυτήν δράσεως του Συνταγματάρχου Κ. Δαβάκη*, «Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε.», Αθήναι.

------, *Τρεμπεσίνα*, Εκδ. Οίκος Ν. Αλικιώτης &Υιοί, Αθήναι.

Βήχος Γ., *Έκθεσις πολέμου και θυσιών της Ελλάδος 1940-44*, Αθήνα 1946.

Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αριθμ. 58, *Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του Ελληνοϊταλικού πολέμου (28-10-40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της (Οκτώβριος 1944)*, Αθήνα 1987.

Βλαχοπάνος Δ.Χρ., *Κομμένο Ποτάμι*, εκδ. Πέτρα, Αθήνα 2005.

Βλάχος Α.Γ., Συνέντευξη του Μεταξά, εφημ. *Καθημερινή*, 8 Νοεμβρίου 1940.

------, *Μια φορά και έναν καιρό ένας διπλωμάτης… 50 Κυβερνήσεις*, (έξι τόμοι), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985.

------, *Άρθρα του πολέμου 1 940-1941*, Αετός, Αθήναι 1945.

Βλάχος Π.Κ., «Ο σκοπός της ιδρύσεως της "Σχολής Βελλάς". Μια ανέκδοτη επιστολή του ιδρυτή της Σχολής Βελλάς και Κονίτσης Σπυρίδωνος», *Βελλά. Επιστημονική Επετηρίδα*, τόμ. Γ΄, Ιωάννινα 2005, σσ. 193-200.

Βλάχος Π.Κ., (επιμ.), Σπυρίδωνος του από Ιωαννίνων Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, 1949-1956, *Κείμενα - Επιστασία και φροντίδι Μητροπολίτου Σερβίων και Κοζάνης Κυρού Διονυσίου (Ψαριανού)*, Έκδοσις Ιεράς Μητροπόλεως Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2006.

------, «Βελλάς και Κονίτσης σύντομοι λόγοι», *Βελλά. Επιστημονική Επετηρίδα*, τόμ. Ε΄, Ιωάννινα 2009, σσ. 149-184.

Βόγλης Π., *Η Ελληνική κοινωνία στην κατοχή: 1941-1944*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

------, «Τα αντίποινα των Κατοχικών Δυνάμεων», *Ιστορικά*, τ. 241, εκδ. «Ελευθεροτυπία», Αθήνα 2004.

Βοζιάρη Α. Ι., *Ένα άλλο παιδί του '40 θυμάται από την Ιταλοκρατούμενη πλευρά*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 12, Ιωάννινα 2000.

Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας. Πόλεμος 1940-41-Κατοχή-Εθνική Αντίσταση-Απελευθέρωση-Δεκέμβριος 1944-Βάρκιζα,* Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1980.

Βουτυράς Δ., «Το ημερολόγιό μου της Κατοχής (αποσπάσματα), *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 10, Αθήνα 1955.

Βρανούσης Λ., *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962.

Backley Ch., *Greece and Crete*, 1941, London 1953.

Badoglio P., *Η Ιταλία εις τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, 1946.

Baerentzen L. (edit), *British Reports on Greece 1943-44 by J.M. Stevens, C.M. Woodhouse and D.J. Wallace*, Museum Tusculanum Press, Κοπεγχάγη 1982.

------, Close D., «Η ήττα του ΕΑΜ από τους Βρετανούς», στο: D. Close (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943-1950 (Μελέτες για την πόλωση)*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1993, σσ. 101-128.

Baudino C., *Una guerra assurda. La campagna di Grecia*, Cisalpino, Milano-Varese,1965.

Borwicz M., *Γραφτά των μελλοθανάτων από τη ναζιστική κατοχή, 1939-1945*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1977.

Bowman St., *The Agony of Greek Jews 1940-1945*, Stanford University Press, California 2009.

Buchner Al., *Η γερμανική εκστρατεία εις την Ελλάδα*, εκδ. «Γκόνος», Αθήνα 1961.

Γασπαρινάτος Σπ., *Η Κατοχή*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1998.

Γατόπουλος Δ., *Ιστορία της κατοχής. Συμπληρωμένη με την ιστορία του παράνομου τύπου της ή Εθνικής Αντιστάσεως, Αθήνα 1965*[2].

Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Αγώνες εις την Α. Μακεδονία και Δ. Θράκη*, Αθήνα 1956.

------, *Ο ελληνικός στρατός εις τον Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον: Αίτια και Αφορμαί του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940-41*, Αθήνα 1959.

------, *Το τέλος μιας εποποιΐας, Απρίλιος 1941*, έκδ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήναι 1959.

------, *Ιταλική Εισβολή 1940*, Αθήνα 1960.

------, *Χειμεριναί Επιχειρήσεις*, Αθήνα 1966.

------, *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα 1983.

------, *Ελληνική Αντεπίθεση*, ανατύπωση 1986.

------, *Ιταλική Εισβολή*, ανατύπωση 1986.

------, *Αίτια και αφορμαί Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940-1941*, ανατύπωση 1988.

------, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, τόμ. Α΄-Η΄, Αθήνα 1988.

------, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-41 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς),* Αθήνα 1985.

------, *Η Μάχη της Κρήτης*, ανατύπωση 1993.

------, *Αγώνες και Νεκροί του Ελληνικού Στρατού 1940-45*, Αθήνα 1994.

------, *Ο Ελληνικός Στρατός στη Μέση Ανατολή (Ελ Αλαμέιν-Ρίμινι-Αιγαίο)*, Αθήνα 1996.

------, *Οι Ελληνοαμερικανοί Εθελοντές στην Εθνική Αντίσταση. Ιστορικό των επιχειρήσεων στην Ελλάδα του 2671 Ανεξάρτητου Ειδικού Τάγματος Αναγνωρίσεων (23 Απριλίου-20 Νοεμβρίου 1944)*, Αθήνα 2005 (ανατύπωση 2009)

------, *Στοιχεία Πεσόντων καταγομένων από τον νομό Ιωαννίνων κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-41)*, Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού, Αθήνα 2007.

Γέροντας Δ., «28η Οκτωβρίου 1940, Νέα αναλαμπή του Ελληνισμού», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Τόμος Τριακοστός, Αθήναι 1987, σσ. 216-233.

Γεωργάκης Α., *Απομνημονεύματα. Ιστόρηση μιας Εποχής και Γεγονότα σε μια μικρή Κοινωνία ένας αιώνας 1900-2000, Τα Πέτρινα Χρόνια*, [χ.χ].

Γεωργούλας Ν.Στ., «Ιστορικόν της ενεργείας του 5ου Συντάγματος Πεζικού (Τρικάλων) κατά τον Πόλεμον 1940-1941», *Τρικαλινά, Ετήσιο Φιλολογικό Ιστορικό Λαογραφικό Λογοτεχνικό Περιοδικό Σύγγραμμα,* τόμ. 24, (2004), σσ. 71-94, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ) Τρικάλων, Τρίκαλα.

Γιαννακόπουλος Α., *Πίνδος 1940-Αλήθειες που δε γράφτηκαν για τον πόλεμο 1940*, εκδ. Βασιλείου Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1972.

Γιαννακόπουλος Τ., *Το ημερολόγιο ενός αγωνιστή. Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*, εκδ. «Θουκιδίδης», Αθήνα 1981.

Γιαννόπουλος, Θ.Α., *Αναγνωστικό για την Ε΄ Τάξη του Δημοτικού*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1980.

Γκάτζαρος Ν., Ανθυπασπιστής, «Περί εμφανίσεως της Παναγίας και των δοθεισών μοι υπ' Αυτής εντολών»,

Γκίκας Ι.Ε., *Ο Μουσολίνι και η Ελλάδα*, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1982.

Γκόντζος Χρ., Αναστασάκος Κ., *Εκπαιδευτικοί στην Αντίσταση*, εκδ. «Δίπτυχο», Αθήνα 1985.

Γκορέζης Γ., «Επιχειρήσεις Απελευθέρωσης Θεσπρωτίας. Η Μάχη των Αγίων Θεοδώρων (30-6-44)», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου, Περίοδος Β΄, έτος Ζ΄, τ. 13ο, Φεβρουάριος 2008, σσ. 397-404, Ιωάννινα.

------, *Η Εθνική Αντίσταση (1941-1945)*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα 1999.

------, «Η Μεγάλη "Εαρινή Επίθεση" των Ιταλών», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου, Περίοδος Β΄, έτος Ε΄, τ. 10ο, Οκτώβριος 2006 , σσ. 153-168, Ιωάννινα.

Γκότοβος Αθ., *Η Παραμυθιά στο στόχαστρο: Νέα στοιχεία για τον μαύρο Σεπτέμβρη του '43*, Φιλοπρόοδος Όμιλος Παραμυθιάς, Παραμυθιά 2007.

------, *Ενθύμηση για ένα κοινό μέλλον*, Παραμυθιά 2009.

------, «Ο Ιωαννίνων Σπυρίδων και η Γερμανική Κατοχή: η αγωνία του κληρικού για το ποίμνιο και η ιδεολογικές ανάγκες του πρώιμου εμφυλίου», *Εκατονταετηρίς Σχολής Βελλάς (1911-2011). Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου 6-9 Οκτωβρίου 2011*, Βελλά Ιωαννίνων 2013.

------, *Βιογραφικές προσεγγίσεις στη διδασκαλία της Ιστορίας. Η ιστορία ομηρίας του Σωτήρη Ράτσικα,* Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2013.

Γκούμα; Αχ. *Ματωμένο Ημερολόγιο. Μια αυθεντική εξιστόρηση του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940-41,* (Επιμέλεια-εισαγωγή-βιογραφικά σχόλια Κωνστ. Αδαμίδη), Θεσσαλονίκη 1988).

Γλέζος Μ., *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, Τόμ. Α΄, Β΄, Στοχαστής, Αθήνα 2006-7[3].

Γληνός Δ., *Η τριλογία του πολέμου*, Αθήνα, χ.χ.

Γλύκατζη-Αρβελέρ Ε., *Γιατί το Βυζάντιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009.

Γουδέλης Γ., *Ο εμπαιγμός της Αντίστασης*, εκδ. «Δίφρος», Αθήνα 1983.

Γουίτνερ Λ., *Η Αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα 1943-1949*, εκδ. «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 1991.

Γούλας Β.Δ., *Δημήτρης Εμμ. Ζώτος. Ο πρώτος αξιωματικός που έπεσε για την πατρίδα στο Αλβανικό Έπος*, Αθήνα 1963.

Γούναρης Α., *Τα Άπαντα του Αλβανικού Πολέμου*, τόμ. Α΄, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Πολεμιστών Αλβανικής Εποποιίας 1940-1941, Αθήναι 1948[2].

Γούναρης Κ.Β, Παπαπολυβίου Π., (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη*, εκδ. «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 2001.

Γρηγοριάδης Ν., *Ο ελληνο-ιταλικό-γερμανικός πόλεμος 1940-1941,* Αθήνα 1945.

Γρηγοριάδης Σ., *Εποποιία και κατάρρευση: από την Αλβανία στην Κατοχή*, Φυτράκης, Αθήνα 1976.

------, *Συνοπτική ιστορία της Εθνικής Αντίστασης (1941-1945)*, εκδ. «Κ. Καπόπουλος», Αθήνα 1963.

------, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1967, Α Κατοχή,* Αθήνα 1973.

Γρηγοριάδης Φ., *Το Αντάρτικο. ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ, Α-Β,* Αθήνα 1964.

------, *Γερμανοί. Κατοχή. Αντίστασις*, Νεόκοσμος, Αθήναι 1973.

Γρηγορίου Εμ., *Το βουλγαρικόν όργιον αίματος εις την Δυτικήν Μακεδονίαν (1941-1944)*, εκδ. «Πυρσός», Αθήνα 1947.

------, *Έλληνες και Βούλγαροι*, Αθήνα 1949.

Γυναίκα (η) της Ελλάδας στον Αγώνα, Αθήνα 1975.

Γυναίκες στην Αντίσταση, Μαρτυρία, Αθήνα 1982 (έκδοση της κίνησης "Η γυναίκα στην Αντίσταση").

Cavallo P., Iaccio P., *Vincere! Vincere! Vincere! Fascismo e societa italiana nelle canzoni e nelle riviste di varieta. 1935-1943,* Roma (Ianua) 1981.

Cervi M., *Storia della Guerra di Grecia,* Milano 1965.

------, *Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος*, (μτφρ. και έκδοση Alvin Redman Hellas), Αθήνα 1976, τόμ. Α΄.

Chandler G., *The Divided Land. An Anglo-Greek Tragedy,* London 1955.

Charles D., *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Απόγειο και πτώση*. Δ΄ τόμος, εκδόσεις Ηλιάδη.

Churchill W. S., *Απομνημονεύματα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, Ίκαρος, Αθήνα 1949.

------, *The Second World War,* London 1950-53.

Clogg R., «Η Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE) στην Ελλάδα», στο συλλογικό *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 177-203.

------, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1995.

Conway M., "The Greek Civil War-Greek exceptionalism or Mirror of a European Cold War?", εισήγηση στο συνέδριο *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*, Λονδίνο 18-20 Απριλίου 1999.

Δαλιάνης Μ., *Η Εθνική Αντίσταση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία (1940-1944),* Ιωλκός, Αθήνα 2000.

Δαλκαβούκης Β., «Παράδοση ανταρσίας και νεωτερικότητα στον αγροτικό χώρο. Το παράδειγμα της Εαμικής αντίστασης στο Ζαγόρι», στο Δερμεντζόπουλος Χ.-Νιτσιάκος Β. (επιμ.), *Όψεις του λαϊκού πολιτισμού*, Πλέθρον, Αθήνα 2007, σσ. 131-142

Δαμιανάκος Στ., «Γρεβενίτι 1961: Σκιαγράφηση μιας τοπικής ορεινής κοινωνίας», *Ήπειρος, Κοινωνία-Οικονομία*: 15ος-20ος αι., Γιάννενα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Γιάννενα 1987.

------, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 1987.

Δαραβάνης Ν., *Η χρυσή λίρα από Απριλίου 1941 μέχρι και σήμερον*, Αθήνα 1946.

Δάφνης Ι., «Ημέρα των Ενόπλων Δυνάμεων στο Μολυβδοσκέπαστο και η ομώνυμη μάχη της 21/11/1940», *Εθνική Ηχώ*, Νοέμβριος 2014, σ. 10.

------, «Το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης, ο Δήμος Ηλίου και ο Συνδεσμος Ριμινιτών-Ιερολοχιτών τιμούν τα ελληνικά εκστρατευτικά σώματα Μέσης Ανατολής», *Εθνική Ηχώ*, 9/11/2014.

Δελιβάνης Δ., *Η δραχμή από το 1939 μέχρι τις 25/1/1946*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1946.

Δέπου Ν.Ε., «Η Ελληνική Εθνική Αντίστασις και οι Γερμανικαί Πληροφορίαι», *Ιστορική Επιθεώρησις*, σσ. 167-173.

Δερτιλής Β.Π., «Αριθμοί και κείμενα των εξόδων Κατοχής και οι αξιώσεις της Ελλάδος», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* 44 (1964), σσ. 489-517.

Δεσποτόπουλος Ι.Α., *Η συμβολή της Ελλάδας στην έκβαση των δύο παγκοσμίων πολέμων*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 1992.

------, *Η πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδος 1923-1940*, Αθήνα 1998.

Δημητρακόπουλος Γ.Σ., Ζαούσης Λ.Αλ., *Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, τόμ. Α΄-Γ΄, Αθήνα 1998.

Δημητριάδου-Πολάτ Μ., *Από όσα είδα και ξέρω διά την Ελλάδα 1940-1945: αντίστασις, Κατοχή, Δεκέμβρης*, Νέα Υόρκη 1950.

Δημητρίου Κ.Ε., *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας, Αθήνα 2007.

Διαμαντής Κ.Απ., *Μνήμες. Πόλεμος και Κατοχή. Πάπιγκο 1940-1944*, Έκδοση Διαχειριστικής Επιτροπής Κληροδοτήματος Μιχαήλ Αναγνωστοπούλου, Ιωάννινα 2006.

Διαμάντης Κ.Θ. «Το Έπος του '40 και η Ελληνική Πολεμική Αεροπορία», *Πρωινός Λόγος*, 28/10/2010, σ. 15.

Διβάνη Λ., *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-1944*, εκδ. «Αντ.Ν. Σάκκουλας», Αθήνα 1991.

------, Κωνσταντοπούλου Φ., *Δωδεκάνησος. Η μακρά πορεία προς την ενσωμάτωση*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 1996.

Διδασκάλου Ιφ., *Η Γυναίκα της Πίνδου*, Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότις (Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών), Θεσσαλονίκη 1975.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού: *Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941: η ιταλική εισβολή (28 Οκτωβρίου μέχρι 13 Νοεμβρίου 1940)*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1960.

Δίζελος Θ., «Το Θέατρο στην Αντίσταση», *Επιθεώρηση Τέχνης,* 87-88, 1962, σ. 452-462.
Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση, Διεθνές Ιστορικό Συνέδριο, εκδ. «Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών», Αθήνα 1984.
Δοξιάδης Α.Κ., *Θυσίες της Ελλάδος, αιτήματα και επανορθώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1947.
Δοξόπουλος Γ., *Η Δόξα και ο Γολγοθάς της Εθνικής Αντίστασης 1941-44*, Βόλος 1983.
Δορδανάς Ν.Στρ., Αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944), Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002.
Δουατζής Γ., *Εθνική Αντίσταση*, τόμ. Α΄-Β΄, εκδ. «Αιχμή», Αθήνα 1983.
------, *Οι ταγματασφαλίτες*, εκδ. «Αφοί Τολίδη».
Δούβλη Ε., «Καιρός να αναδείξουμε τα Μαρτυρικά χωριά Ζαγορίου!», *Πρωινός Λόγος*, Ιωάννινα 29.7.2011, σ. 13.
Δούμας Δ., *Ιστορικαί Αναμνήσεις και Αυτοβιογραφία*, έκδοσις β΄, Ιωάννινα 1969.
Δούνιας Μ., *Έπειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής, είμεθα πάλι σκλάβοι*, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1987.
------, *Το ημερολόγιο κατοχής*, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1987.
Δρακοπούλου Τ., *Τα παιδιά μας στην Αντίσταση*, εκδ. «Αργώ», Αθήνα 1974.
Δραμιτινός Χ., «Η Μάχη των "Ποταμών" (11 του Σεπτέμβρη 1944)», *Αναζητήσεις*, Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Ρεθύμνου, περιοδική έκδοση, τ. 7-7, Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 2000, σσ. 141-151.
Δρίτσα Μ., «Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προσφυγικού προβλήματος», σσ. 124-144, *Πρακτικά Συμποσίου για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, 3-5 Δεκεμβρίου 1986, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη, 1988.
Δρούγιας Θ., *Η Βωβούσα στον χώρο και στον χρόνο*, Ιωάννινα 1995.

Durant W., *Συμπεράσματα της Ιστορίας*, εκδ. «Αφοί Σπυρόπουλοι», Αθήνα.
Dalven R., *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia 1989.
Destani B. (επιμ.), *M. Edith Durham, Albania and the Albanians: Selected articles and letters, 1903-1944*, Λονδίνο 2001.
Documenti Diplomatici Italiani, Roma 1954.

Εδιπίδης Α., *Εικονογραφημένη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου*, Γραφεία «Ιστορίας των Πολέμων 1940-44», εκδ. «Βιβλιοαθηναϊκή», Αθήνα 1965-66.
Εθνική Αντίσταση 1941-1944. Γράμματα και μηνύματα εκτελεσμένων πατριωτών, Αθήνα 1974.

Εθνική Αντίσταση, εκδ. «ΠΕΑΕΑ», Αθήνα 1989.

Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ), Ιδρυτικόν Πρόγραμμα-Για μια νέα πολιτική ζωή, Ελληνικά Θέματα, Αθήνα 1975.

Έκθεση πεπραγμένων του Τμήματος Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας του Αντιστράτηγου Κων. Μπακοπούλου από 8/2/1941 μέχρι 10/4/1941. Αρχείο Γενικού Επιτελείου Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού. Περίοδος 2ου Παγκοσμίου Πολέμου, Φ.629/Α/1.

Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής διαπιστώσεως ωμοτήτων εν Κρήτη, εκδ. «Δήμος Ηρακλείου», Ηράκλειο 1983.

Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του Ελληνοϊταλικού πολέμου (28-10-40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της (Οκτώβριος 1944), Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αριθ. 58, Αθήνα 1987.

Εκστρατεία (η) των Γερμανών στα Βαλκάνια, εκδ. «Εκάτη», Αθήνα 1996.

Ελεφάντης Αγγ., «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ», *Μας πήραν την Αθήνα… ξαναδιαβάζοντας την Ιστορία 1941-50, Βιβλιόραμα*, Αθήνα 2002.

Ελικιώτης Αλ., *4η Αυγούστου 28η Οκτωβρίου*, Αθήνα 1978.

------, *Ιστορική αναμέτρηση*, Αθήνα 1980.

Ελλάδα (η) 1936-44, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση, πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, εκδ. «Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ», Αθήνα 1989.

Ελλάδα (η) στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1940-1944 (συλλογικό έργο), εκδ. «ΕΡΤ, ΕΡΑ», Αθήνα 2000.

Έλληνες κρατούμενοι στο Νταχάου, εκδ. «Φιλίστωρ», Αθήνα 2003.

«Ελληνίδες χωρικαί μετέφερον ηρωικώς πυρομαχικά και τρόφιμα εις τα προκεχωρημένα φυλάκια των κορυφογραμμών», *Αθηναϊκά Νέα*, 11/11/1940, αρ. φύλ. 3329.

Ελληνοϊταλικός Πόλεμος-Η πολεμική δράσις του ΙΙ/5 τάγματος Πεζικού κατά τον πόλεμο του 1940-1941, *Τρικαλινά*, τόμος 21ος , Τρίκαλα 2001

Ελύτη Οδ., *Άξιον Εστί*, Ίκαρος Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα[13].

Ενεπεκίδης Κ.Π., *Η Ελληνική Αντίστασις 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 1964.

------, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944,* Παπαζήσης, Αθήνα 1969.

------, *Το ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδας 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 1996.

Έξαρχος Γ., *Οι Ελληνόβλαχοι (Αρμάνοι)*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.

------, «Η λατινοφωνία στην Ελλάδα. Τα γεωγραφικά όριά της. οι Βλάχοι των ελληνικών χώρων», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Ζ΄, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 165-225.

Έξαρχος Γ.Χρ., *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2007[2] .

Έξαρχος Π. (επιμ.), *Από το Ημερολόγιο του Θεμιστοκλή Εξάρχου, έφεδρου λοχία στον ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940*, Φεβρουάριος 2010.

Επιστημονικό Συμπόσιο. Η Ελλάδα του ’40, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993.

Εποποιία (η) της Εθνικής μας Αντίστασης 1941-1945, εκδ. «Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης», Αθήνα 2003.

Εργολάβος Σπ., *Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων*, εκδ. «Ήπειρος», Ιωάννινα 1993.

------, «Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Ιωαννίνων πριν και μετά από το Ολοκαύτωμα», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου, Περίοδος Β΄, έτος Δ΄, τεύχ. 8, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2005, σσ. 219-234.

------, *Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα,* Ιωάννινα 2007[2].

------, *Η δίκη του Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, εκδ. «Σοκόλης», Αθήνα 1988.

Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Η αποδόμηση του Εθνικού Κράτους και της Ιστορίας του*, Επιστημονική Ημερίδα, 29 Απριλίου 2007, Θεσσαλονίκη 2007.

Ευαγγέλου Αικ., *Η 28η Οκτωβρίου 1940*, Αθήναι 1986.

Ευελπίδης Χρ., *Οικονομική και κοινωνική Ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1950.

Ευθυμίου Ηλ., *Εθνική Αντίσταση 5/42 ΕΔΕΣ*, εκδ. «Ζαχαρόπουλος», Λειβαδιά 1991.

Etmektsoglou-Koehn, «Axis Exploitation of Wartime Greece», Πρακτικά του *Επιστημονικού Συμποσίου στη μνήμη Νίκου Σβορώνου*, 30 και 31 Μαρτίου 1990, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδεία (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1993, σσ. 107-173.

Ferro M., *Πώς αφηγούνται την Ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2001.

Fisher B., *Albania at war 1939-1945*, Hurst&Company, Λονδίνο 1999.

Fontana G., «Από την άλλη πλευρά των συνόρων», στο: *Sui monti d’ Albania cade la Julia*, Fratelli Melita Editori, Λα Σπέτσια 1988.

Ζαβάκος Γ.Ν., «Ο λιμός της Κατοχής (1940-41). Ο “στραγγαλισμός” της Ελλάδας από τους ξένους κατακτητές», *Ιστορικά θέματα*, τεύχ. 89, Νοέμβριος 2009, σσ. 46-59.

Ζαλοκώστας Χρ., *Ρούπελ*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1991.

-------, Πίνδος. *Η εποποιία στην Αλβανία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, χ.χ[3].

Ζαούσης Λ.Αλ., *Αναμνήσεις ενός αντιήρωα 1933-1944*, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1980.

------, *Οι δύο όχθεις 1939-1945*, τόμ. Α΄, ΒΙ΄, ΒΙΙ΄, Αθήνα 1987.

------, *Λέλα Καραγιάννη, η Μπουμπουλίνα της Κατοχής, 1941-1944*, εκδ. «Ωκεανίς», Αθήνα 2004.

Ζαπάντης Ανδρ., *Ελληνο-σοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1989.

Ζαφειρόπουλου Δ., *Ο Ελληνοϊταλικός και ελληνογερμανικός πόλεμος 1940-1941*, Αθήναι 1946.

Ζέκεντοφ Μ., *Η Ελλάδα κάτω από τον Αγκυλωτό Σταυρό*, εκδ. «Σύγχρονη εποχή», Αθήνα 1991.

Ζέρβα Ν., *Απομνημονεύματα*, Μέτρον Αθήνα 2000.

------, «Τα απόρρητα έγγραφά μου», *Ακρόπολις*, 13.11.1949-27.5.1950.

Ζήκου Θ., *Η Τιτανομαχία του Υψώματος 731*, Αθήναι 1973.

Ζιάγκος Ν., *Εθνική Αντίσταση και Αγγλικός ιμπεριαλισμός*, τ. 1. Αθήνα 1978.

Ζιούλη Δ. (επιμ.), «Η Πατριωτική Δράση του Βορειοηπειρώτη Αξιωματικού του Ναυτικού Πύρρου Σπυρομήλιου. Μια οικογενειακή συγκλονιστική ιστορία 2 αιώνων», *Απειρωτάν*, Περιοδικό Έντυπο για τον Βορειοηπειρωτικό Ελληνισμό.

Gardner Fish A., *Michael Anagnos*, Watertown, Massachusetts 1937.

Grazzi E., *Il Principio della fine-L' impresa di Grecia*, Ρώμη 1945 (ελληνική έκδοση: *Η αρχή του τέλους-Η επιχείρηση κατά της Ελλάδος*, (μτφρ. Γκίκα Χρυσώ), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1980.

«**Η** Έκθεσις της Βρεττανικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής διά την Ελλάδα», *Ελληνικά Θέματα 13, Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος,* Έκδοση της Πανελληνίου Ομοσπονδίας Δημοκρατικών Συλλόγων, Αθήναι, Νοέμβριος 1946.

Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση, Αθήνα 1989.

«Η Ελλάδα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. "ΟΧΙ". Διπλωματία. Προπαγάνδα. Πόλεμος», (συλλογικό έργο), *Ιστορικά, Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 2007.

Ηλιόπουλος Ν.Μ, *Συνταγματάρχης Κ. Δαβάκης*, εκδ. «Πατσιλινάκος», Αθήνα 1979.

Ημέρα μνήμης των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού, Αθήνα 1963 (έκδοση που επιμελήθηκε η Εβραϊκή κοινότητα της Αθήνας).

Η Μαύρη Βίβλος των Βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην, Έκθεσις των καθηγητών Πανεπιστημίων Αθηνών-Θεσσαλονίκης, Αθήναι 1945.

Hammond N.G.L., *Δυτική Μακεδονία. Αντίσταση και Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1990.

------, *Περιπέτεια με τους Αντάρτες 1943-1944*, εκδ. «Ελληνική Ευρωεκδοτική», Αθήνα.

Hamson D., *Με τους Έλληνες στο Γοργοπόταμο* (τίτλος πρωτοτύπου: *We fell among Greeks*, εκδότης: Jonathan Cape), Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα.

Higham R., *Ημερολόγιο μιας καταστροφής: βρετανική βοήθεια στην Ελλάδα 1940-1941*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Αθήνα 1996.

Hondros J.L., «Η Μ. Βρετανία και τα Ελληνικά Τάγματα Ασφαλείας, 1943-1944», Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989.

------, *Occupation and Resistance. The Greek Agony, Pella Publishing Company*, Ν. Υόρκη 1983. (σελ. 68)

Θεοδοσιάδης Στ., *Η Πίνδος ομιλεί. Η Εθνική Αντίστασις 1941-1944*, εκδ. «Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης», Κοζάνη 2000.

Θεοδόσιος Ν., *Δελβινάκι: Επίτομη Ιστορία*, 2010.

Θεοδωρίδης Χ., *Ο Χειμώνας του 1941-42. Χρονικό της Κατοχής*, εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 1980.

Θεοτοκάς Γ., *Ασθενείς και οδοιπόροι*, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1978.

------, *Τετράδια Ημερολογίου* (1939-1953), εκδ. «Εστία», Αθήνα.

Θεοτόκης Γ., «Η επεκτατική πολιτική του Μπενίτο Μουσολίνι στα Βαλκάνια: Γιουγκοσλαβία, Αλβανία και Ελλάδα στο στόχαστρο της Ιταλίας», *Στρατιωτική Ιστορία*, 134 (Οκτώβριος 2007), σσ. 46-53.

Θεοχάρης Χ.Δ., «Ο ρόλος των ιερέων στον πόλεμο του ’40. Πατρικές υποθήκες και συμβουλές προς τους στρατευμένους ενορίτες. Ομιλία του εφημέριου Ράμιας λίγο πριν οι φαντάροι αποχωρήσουν για το μέτωπο», διμηνιαία εφημ., *Ελευθέρα Εθνική Ορεινή Ελλάς*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2009, σσ. 1-2.

------, «Η μάχη της Δωδώνης», διμηνιαία εφημ., *Ελευθέρα Εθνική Ορεινή Ελλάς*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2009, σ. 6.

Θωμάς Χ., *Ήρωες της Ντουσκάρας*, έκδοση α΄, Αθήνα 2007.

Θωμαδάκης Σ., «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο: *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση,* Αθήνα 1984, σσ. 117-144.

Ιατρίδης Α., «Οι σαμποτέρ της… Δόξης», *Δάφνη*, έτος 13ο, τεύχ. 25ο, Οκτώβριος 2011, σσ. 7-8

Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών «*Το καθυστερημένο ημερολόγιο του ΘΑΝΑΣΗ Δ. ΧΟΥΤΑ (Φυλακές –Αναγκαστικά Έργα –Εξορία)»,* Ιωάννινα 2009.

In Memoriam, Β΄ έκδ., εκδ. «Ισραηλίτικη Κοινότης Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη 1976.

Ιμβριώτη Ρ., «Το φροντιστήριο της Τύρνας»*, Επιθεώρηση Τέχνης,* 87-88, Μάρτιος-Απρίλιος 1962, σσ. 315-316.

Ιστορία της Αντίστασης 1940-1945 (συλλογικό) τόμ. Α΄-ΣΤ΄, Αυλός, Αθήνα 1979.

Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Τόμος Γ', Μέρος Β' Κατοχή - Αντίσταση, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

Ιστορική (η) Δίκη για τις Γερμανικές Επανορθώσεις (συλλογικό), εκδ. «Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Γερμανικών οφειλών προς την Ελλάδα», Αθήνα 2002.

Ιστορική και εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, *Το Έπος του '40. Λαϊκή Εικονογραφία,* Αθήνα 1987.

Ιστορικόν Αρχείον Εθνικής Αντιστάσεως, (συλλογικό), εκδότης Κομνηνός Πυρομάγλου, τομ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1958 κ.ε.

Ιωαννίδης Γ., *Έλληνες και ξένοι κατάσκοποι στην Ελλάδα*, τόμ. Β΄, εκδ. «Α. Μαυρίδης», Αθήνα 1954.

Ιωαννίδης Ιω., *Οι Εβραίοι εις την Αντίστασιν*, Χ.Ε.Ο., Ιωάννινα, 1948.

Ιωάννου Ε.Κ., *Φενάκη και Σβάστικα 1942-1944*, Αθήνα 1996,

------, *Η αλήθεια από τον Άρη*, εκδ. «Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας», Αθήνα 2004.

------, *Άγνωστα γεγονότα της Εθνικής Αντίστασης*, εκδ. «Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας», Αθήνα 2004.

------, Π*ως πλαστογραφείται η ιστορία της Αντίστασης,* εκδ. «Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας», Αθήνα.

------, *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς*, Δρομεύς, χ.χ.

Καζάκος Κ., «Μύθοι και αλήθειες μιας απροσδόκητης νίκης», *Ιστορία*, τεύχ. 8, Οκτώβριος 2009, σσ. 6-19.

------, «731. Το ύψωμα της Κολάσεως. Ανελέητος βομβαρδισμός και ομηρικές μάχες σώμα με σώμα», *Ιστορία*, τεύχ. 8, Οκτώβριος 2009, σσ. 76-91.

Καιροφύλας Γ., *Η Αθήνα του '40 και της Κατοχής*, εκδ. «Φιλιππότης», Αθήνα 1985.

Κακογιάννης Α., *Η Θηριωδία των Ναζί στην Ελλάδα: Το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων*, Καστανιώτη, Αθήνα 2000.

Καλαμπαλίκης Γ.Ε., *Η Εθνική Αντίστασις 1940-44 ζητά δικαίωσιν*, Αθήνα 1964.

Καλατζής Κ., *Οι σφαγές των Καλαβρύτων*, εκδ. «Τυπάλδος», Αθήνα 1962,

------, *Η ασημόπετρα*, εκδ. «Πιτσιλός», Αθήνα 1982.

Καλαφάτης Θ., *Οι Εβραίοι της Κέρκυρας και το πέρασμά τους από τη Λευκάδα στο δρόμο προς το Άουσβιτς*, εκδ. «Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος», Αθήνα 2001.

Καλδίρης Δ., Νικολαΐδης Π., *Η πιο μαύρη μέρα της Κατοχής: Οι Γερμανοί αφανίζουν τα Καλάβρυτα*, Πάτρα 1963.

Καλογιάννης Στ., *Ημερολόγιον ενός στρατιώτου*, εκδ. «Αετός», Αθήνα 1945.

Καλογρηάς Β., «Τα αντίποινα των γερμανικών Αρχών Κατοχής στην Ελλάδα 1941-1944», σσ. 116-117, στο συλλογικό έργο της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, "Γερμανικές αποζημιώσεις· μια προδομένη υπόθεση", Ιούνιος 2010.

Καλούδης Β. Ν., *Η αποβίβαση των Γερμανών στην Κέρκυρα και η καταστροφή της πόλης από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς τον Σεπτέμβρη του 1943*, Αθήνα 1991.

«Καλπάκι: Η Ελλάδα τιμάει ύστερα από 68 χρόνια τα παιδιά της!», εφημ. *Τα Γιάννινα*, αρ. φύλλου 533, 20 Ιανουαρίου 2009.

Καλύβας Ν., «Το επιθετικό δόγμα της φασιστικής Ιταλίας», *Ιστορία*, τεύχ. 8, Οκτώβριος 2009, σσ. 20-31.

Καλφακάκου Π., *Κακαβιά*, (Ελληνοαγγλική έκδοση σε 600 αντίτυπα), Maclean Dubois, Edinburgh 2006.

Κανελλόπουλος Π., *1939-1945. Ένας απολογισμός,* Αθήνα 1945.

------, *Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944. Ιστορική Αναδρομή και κείμενα, Αθήνα 1964.*

------, *Ιστορικά Δοκίμια*, Αθήνα 1975.

------, *Ημερολόγιο 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*, εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 1977.

------, *Η Εθνική Αντίσταση στην Τριφυλλία*, Αθήνα 1980.

------, Η *Ζωή μου*, εκδ. «Γιαλλέλης», Αθήνα 1985.

Καραβίας Ι., *Αναμνήσεις από τον πόλεμο*, 1947.

Καραγιάννης Γ., *Η εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα,
------, *1940-1952, Το δράμα της Ελλάδος*, Αθήνα 1964.
Καρασούλης Δ.Π., *Συμμαχική στρατιωτική αποστολή και Εθνική Αντίσταση-Χίος 1943-1944,* εκδ. «Παράρτημα Π.Ε.Α.Ε.Α. Χίου και Φιλοτεχνικού Ομίλου», Χίος 1992,
------, *Χίος 1943-1944*, Χίος 1992.
Καρδάσης Β., Ψαρομηλίγκος Αρτ. (επιμ.) *Σου γράφω από το μέτωπο (1940-1941)*, Ιστορικά της *Ελευθεροτυπίας*, Οκτώβριος 2010.
Καρελλάς Ευ., *Ιστορίες της Κατοχής και του Εμφυλίου*, εκδ. «Ερωδιός», Θεσσαλονίκη 2003.
Καρκαγιάννης Α., «Ο Ιωάννης Μεταξάς ήταν "έτοιμος από καιρό" να πει το όχι…», εφημ. *Καθημερινή*, 27 Οκτωβρίου 2002, στο: *Ηπειρωτικά Γράμματα*, περίοδος Β΄, έτος Γ΄, τεύχ. 6, Οκτώβριος 2004, σσ. 405-415, Ιωάννινα.
Καρκάνης Ν., *Οι δοσίλογοι της Κατοχής*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1981.
Καρρ Χ.Ε., *Τι είναι η Ιστορία*, «Εκδόσεις 70-Πλανήτης», Αθήνα 1974.
Καρράς Ν., *Ιωάννης Μεταξάς. Ιστορική-πολιτική προσέγγισις*, Πελασγός, Αθήνα 2003.
Καρτάλης Α.Γ., *Η Ιταλική Πολιτική εν Αλβανία και τοις Βαλκανίοις*, Αθήναι 1914.
------, *Τα πεπραγμένα 1940-1944,* Αθήνα 1945.
Καρταμαλάκη Η., *Η αεροπορία στον πόλεμο του '40*, Αθήνα 1990.
Καρτιέ Ρ., *Ιστορία Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, τ. Α΄-ΣΤ΄, Πάπυρος, Αθήνα, 1964.
Κασλάς Δ.Γ., «Η Πολεμική δράσις του ΙΙ Τάγματος του 5ου Συντάγματος Πεζικού (Τρικάλων) κατά τον Ελληνοϊταλικόν Πόλεμον 1940-1941. Ανέκδοτες πολεμικές σημειώσεις», *Τρικαλινά, Ετήσιο Φιλολογικό Ιστορικό Λαογραφικό Λογοτεχνικό Περιοδικό Σύγγραμμα,* τόμ. 21, (2001), σσ. 175-262, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ) Τρικάλων, Τρίκαλα.
Κατσαντώνης Γ., *Πολεμώντας τους Καταχτητές*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979.
------, *Οι Δάσκαλοι στους αγώνες*, Σύγχρονη Εποχή Αθήνα 1981.
------, *Με τους Δεσμώτες αγωνιστές*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982.
------, *Εκπαιδευτικοί και Εθνική Αντίσταση*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.
Κατσιμήτρου Χ., *Ήπειρος Προμαχούσα*, εκδ. β΄, Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1982.
Κατσίμπας Γ., *Όταν ο άνθρωπος ραπίζεται*, Αθήνα 1966.
Κατσώτας Π., *Η δεκαετία 1940-1950. Πόλεμος εναντίον των εισβολέων Ιταλών και Γερμανών 1940-41*, Αθήναι 1981.
Κέδρος Α., *Η ελληνική Αντίσταση 1940-1944*, τόμ. Α΄-Δ΄, Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
Κεραμόπουλους Αντ., *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, Αθήναι 1939.

Κερασούλης Δ.Π., *Χίος 1943-1944: Συμμαχική στρατιωτική αποστολή και Εθνική Αντίσταση*, εκδ. «ΠΕΑΕΑ», Χίος 1992.

Κεφαλάς Σ., *Του πολέμου και της Κατοχής. Εικονογραφημένο Ημερολόγιο*, Αθήνα 1996.

Κίλι Εν., *Η σιωπηλή κραυγή της μνήμης. Χορτιάτης 1944*, Εξάντας, Αθήνα 1996.

Κιτσίκης Δ., *Ελλάς και ξένοι 1919-1967*, Εστία, Αθήνα 1977.

Κίτσου Γ., *Εαρινή Ιταλική Επίθεσις*, έκδ. Συλλόγου υπαλλήλων ΗΕΑΠ, Αθήναι 1949.

Κλάιβ Ν., *Εμπειρία στην Ελλάδα (1943-1948)*, εκδ. «Ελληνική Ευρωεκδοτική», Αθήνα.

Κλόουζ Ντ., *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2003.

------ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση,* Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997.

Κογχυλάκης Β.Γ., *Η εποποιία της Μάχης της Κρήτης και της Εθνικής Αντίστασης*, εκδ. «Σμυρνιωτάκης», Αθήνα 1993.

Κόκκινος Δ., *Οι Δύο Πόλεμοι. 1940-1941*, Αθήνα 1946.

Κοκοβέ Α., «Χαρίλαος Πρωτοσυγκέλου. Ο ήρωας έφεδρος λοχαγός των Εθνικών Αγώνων 1940-1949», εφημ. *Ελευθερία*, 30 Ιανουαρίου 2009.

------, *Χαρίλαος Πρωτοσυγκέλλου. Δημοδιδάσκαλος (1907-1994)*, Ιωάννινα 2006.

Κοκολάκης Α., *Κρήτη: Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*, Αθήνα 1988.

Κοκονάς Α.Ν., *Βρετανοί κατάσκοποι στην Κρήτη 1941-45*, Αθήνα 1991.

Κολιάτσος Χρ., *Σελίδες Δόξης*, Αθήνα 1948.

Κολλίντζας Ι.Στ., *Τότε… στα βουνά της Βορείου Ηπείρου (1940-41)*, εκδ. «Πελασγός», Αθήνα 1995.

Κολιός Ν., *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τόμ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1985.

Κολτσίδας Α., «Η πολιτισμική δραστηριότητα των Ελληνοβλάχων. Η κοινωνική και πνευματική ζωή (1850-1913)», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Ζ, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 349-400.

Κολτσίδας Αντ., Κουτσόβλαχοι. *Οι Βλαχόφωνοι Έλληνες. Εθνολογική, Λαογραφική και Γλωσσολογική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1993.

Κονόμος Ντ., *Η Επτάνησος κατά την Ιταλικήν Κατοχήν (1941-1943)*, Αθήνα 1962.

Κόντης Β., *Ευαίσθητες ισορροπίες: Ελλάδα και Αλβανία στον 20^{ο} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1994.

Κοντογιαννίδης Τ., *Ήρωες και προδότες στην κατοχική Ελλάδα*, «Πελασγός», Αθήνα 1988.

------, «Γερμανική εισβολή στην Αθήνα με έξι αυτοκτονίες», εφημ. *Realnews*, 23 Απριλίου 2011.

Κοππά Μ., *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19ος αιώνας) Τρεις και μία περιπέτειες*, Λιβάνης, Αθήνα, 2002.

Κοράκη Δ., *Ιστορίες από τα παλιά Γιάννινα,* Γιάννινα 1999.

Κοραντής Ι.Αντ., *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης 1919-1956*, εκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1979.

Κορμαλής Α., *Αντίσταση στη Βορειοηπειρωτική γη*, Μάχη, Αθήνα. χ.χ.

Κορνάρος Θ., *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Δίφρος, Αθήνα 1958.

------, *Εσταυρωμένος Λαός*, Νεοελληνικές Εκδόσεις, Αθήνα 1963[3].

------, *Θεσσαλονίκη 9-11 Μαΐου 1936*, Χρόνος, Αθήνα 1981.

Κορνουέλ-Χρηστάκη Α., *Μόνο τα πουλιά είναι λεύτερα*, Χαραυγή, Αθήνα 1996.

Κοροζής Αθ., *Οι πόλεμοι 1940-1941. Επιτυχίαι και Ευθύναι*, τόμ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1957-1958.

Κορομηλάς Γ.Λ., *33 άρθρα για τον στρατό, τον στόλο, την αεροπορία, τους κομάντος μας*, Κάιρο 1945.

Κορωνάκης Ι., *Η πολιτεία της 4ης Αυγούστου*, Αθήνα 1950.

Κοτζιούλας Γ., *Θέατρο στο βουνό,* Θεμέλιο, Αθήνα 1976.

Κουζινόπουλος Σπύρος, *«Ελευθερία». Η άγνωστη ιστορία της πρώτης παράνομης οργάνωσης και εφημερίδας της Κατοχής*, β΄ έκδ., Θεσσαλονίκη 1986.

Κουκίδης Κ., *Η δικαιοσύνη τους*, Αθήνα 1946.

Κούκουνας Δ., *Η Γερμανική εισβολή και η συνθηκολόγηση*, εκδ. «Μέτρον», Πάτρα 1983.

------, *Η Είσοδος των Γερμανών στην Αθήνα και η μάχη της Κρήτης*, εκδ. «Μέτρον», Πάτρα 1983.

------, Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, εκδ. «Μέτρον», Αθήνα 1991.

------, *Ιστορία της Κατοχής. Τόμ. Α΄, Β΄,* Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2013.

Κουκουτάς Δ., *Οι μυστικές διαπραγματεύσεις του ΕΑΜ με την Κυβέρνηση Ιωάννου Ράλλη και η διάσταση του ΕΣΕΣ*, εκδ. «Μέτρον», Αθήνα 1985.

Κουρμαντζή Ε., «Γιωσέφ Ελιγιά - Σαμπεθάι Καμπιλή, Ιδεολογικά προβλήματα στην προπολεμική Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων», *Δωδώνη*, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τόμ. ΚΒ΄(1993), σσ. 187-204.

Κουρούκλης Γ., *Το πολεμικόν Ημερολόγιον της 4ης Μοίρας Πυροβολικού, Αγών των Οχυρών*, Αθήνα 1973.

Κούτρας Αθ., *Εθνική Αντίσταση 1941-1944*, Αθήνα 1981.

Κούτσης Α.Γ., *Οι λίρες της υποταγής, Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση, με βάση τη Λακωνία και τη Μεσσηνία*, εκδ. Κούτσης Εκδοτική», Αθήνα 2003.

Κούτσιαλη-Αλμετίδου Ε., *Το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη*, εκδ. Εκδοτική Ομάδα, Θεσσαλονίκη.

Κουτσοδόντη Γ.Ευ., *Το ημερολόγιο ενός στρατιώτου. Αφήγηση Ελληνοϊταλικού πολέμου 1940*, εκδ. «Πελασγός», Αθήνα 2000.

Κουτσουβέλης Μπ., *Αφήγηση*, εκδ. «Σπύρος Δενδρινός», Αθήνα 1992.

Κουτσούκαλης Αλ., *Η Εθνική Αντίσταση του Νομού Άρτας*, εκδ. «Ιωλκός», Αθήνα 1985.

Κουτσούκης Κλ. (επιμ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία. 50 χρόνια από την ίδρυση και το Εθνικό Συμβούλιο της Π.Ε.Ε.Α. (1944-1994)*, Επιστημονική Βιβλιοθήκη ΕΚΠΕ, Αθήνα 1995.

Κουτσούμης Ντ., *Εικόνες της Γερμανοκρατούμενης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια 1942.

Κρίθαρης Ε.Χ., *Από το Ημερολόγιο ενός γιατρού. Η ζωή στο Νοσοκομείο*, Αθήνα 1976.

Κριτσωτάκης Ν., *Ιστορικές σελίδες*, εκδ. «Δωρικός», Αθήνα 1985.

Κρυστάλλη Κ., *Άπαντα*, τ. Α΄, εκδ. Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1959.

Κυπριώτης Κ.Φ., *Δωδεκανησιακή Εθνική Αντίσταση (1912-1948)*, Ρόδος 1988.

Κυρατζόπουλος Ευ.Β., *Αλησμόνητα γεγονότα Εθνικής Αντίστασης 1941-1944*, Θεσσαλονίκη 194.

Κυργιάννης Μ., Παπαδημητρίου Π., *Η αντιφασιστική οργάνωση της Ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία 1943-44*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα 1982.

Κύρου Α.Αχ., *Σκλαβωμένοι Νικηταί*, εκδ. «Αετός», Αθήνα 1945.

------, *Η αποφασιστική καμπή του πολέμου*, εκδ. «Αετός», Αθήνα 1946.

Κύρου Κ.Αδ., *Εθνική Αντίσταση και Εθνική Μειοδοσία*, εκδ. «Σιδέρης», Αθήνα.

------, (επιμ.), *Χρονικόν 1940-1944*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1978.

Κωνσταντίνη Μ., «Στο φως τα μυστικά των ναζί», *Αγγελιοφόρος*, 28 Οκτωβρίου 2007.

Κωνσταντόπουλος Σ., *Η Ρωσία και το ΟΧΙ του 1940*, Αθήνα 1980.

------, *Το ΚΚΕ στον πόλεμο 1940-41*, Αθήνα 1980.

Κώνστας Ε.Π., *Αι πολεμικαί, πολιτικαί και διπλωματικαί αναμνήσεις του, της δεκαετίας 1940-1950: πόλεμος-Μέση Ανατολή-Κατοχή-Εθνική Αντίστασις-Συνέδριον ειρήνης-Κομμουνιστικός Αγών*, Αθήνα 1955.

------, *Η Ελληνική εποποιία του 1940*, Αθήνα 1973.

------, *Εχθρός εν όψει*, Αθήνα 1987.

Κωστή Μ., *Η Αγία Μαρίνα της Καλούτσιανης, Ιστορική Μονογραφία*, Ιωάννινα 1998.

Κωστόπουλος Μ., *Ένας πόλεμος που δεν έληξε ακόμα (Γερμανικές επανορθώσεις-κατοχικό «δάνειο»)*, Καστανιώτης, Αθήνα 1998.

Κωστόπουλος Χ.Α., Κωστόπουλος Βικτ., *Το έπος του 1940-1941*, εκδ. «Μαλλιάρης-Παιδεία», Θεσσαλονίκη 1990.
Κωστούλας Κ.Χρ., *Ένα παιδί του '40 θυμάται*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 9, Ιωάννινα 1998.
------, *Ενθυμήσεις του Μάνθου Μάρη από Ρομπάτες (Μερόπη) Πωγωνίου*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 15, Ιωάννινα 2003.
------, «Μαρτυρίες για τα γεγονότα στο Πωγώνι την περίοδο 1940-41. Το Χρονικό του Ανεξάρτητου Τάγματος Δελβινακίου», *Πρωινός Λόγος*, 23/10/1008.
------, *Γεγονότα στο Πωγώνι 1940-41 και το Χρονικό του Ανεξάρτητου Τάγματος Δελβινακίου*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 21, Ιωάννινα 2009.
Κωτσάκης Σπ., *Εισφορά στο χρονικό της Κατοχής στην Αθήνα*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1986.

Kardeli Ed., *Tito and Socialist Revolution of Yugoslavia*, Belgrade 1980.
Kemenetsky I., *Secret Nazi Plans for Eastern Europe*, London 1961.
Kershaw I., *Χίτλερ 1936-1945*, εκδ. «Νέμεσις», Αθήνα 2001.
Kessel D., *Ελλάδα 1944*, Αθήνα 1997.
Kitroeff A., «Η ελληνική παροικία στην Αίγυπτο και ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. (Η περίπτωση του "Εθνικού Απελευθερωτικού Συνδέσμου")», *Μνήμων*, IX, 1981, σσ. 1-32.
Klark Al., *The fall of Crete*, London 1967.

Λάγαρης Δ., *Πέντε χρόνια αίματος, δόξας και σκλαβιάς*, Η Πάτρα στον πόλεμο και στην Κατοχή, Πάτρα 1946.
Λαζάρου Αχ. Γ., *Η Αρωμουνική*, 1976.
------, *«Γερμανοί ξανάρχονται» για τους Βλάχους,* εκδ. Επιτροπής Ενημερώσεως για τα Εθνικά θέματα, Αθήνα 2002.
------, «Καταγωγή και επίτομη ιστορία των Βλάχων της Αλβανίας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1993-94, σσ. 1-53.
------, *Ιστορικά και Γλωσσολογικά δεδομένα του Διηπειρωτικού- Μακεδονικού χώρου σε συνάρτηση με την καταγωγή των Βλάχων-Αρμάνων,* εκδ. Επιτροπής Ενημερώσεως για τα Εθνικά θέματα, Αθήνα 2006.
Λαϊνάκης Αντ., *Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση 1941-44*, Χανιά 1984.
Λάμπης Αυ., *Γοργοπόταμος*, εκδ. «Όσκαρ Πρες», Αθήνα 1982.

Λαμπρίδου Ι., *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχη 1-10, Εταιρεία Ηπειρωτικών μελετών, Ιωάννινα 1993[2].

Λαπατάς Ι.Ν., *Όταν η Ελλάδα θρηνούσε τους Έλληνες 1941-1944*, Αθήνα 1985.

Λάππας Τ., *Η σφαγή του Διστόμου*, Αθήνα 1945.

------, *Ματοβαμμένες δάφνες της Ρούμελης*, Αγώνες-θυσίες 1941-1944, Αθήνα.

Λεκάκη Γ., *Το Ημερολόγιο ενός Λοχία από τη Μερόπη Πωγωνίου στον Πόλεμο του '40*, Πωγωνίσια Βιβλιοθήκη 19, Ιωάννινα 2006.

Λεμπέσης Ν.Λ., *Οδοιπορικό Μνήμης*, Αθήνα 1997.

Λέρνης Γ., *Από τον αγώνα του Στρατού μας στη Μ. Ανατολή*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα. *Lesson from history*, εκδ. «Orbis», Prage 1962.

Λέττας Ιω., *Πήγα στο Μπούμπεσι, δεν βρήκα τον Θωμά*. (Οι χιλιάδες άταφοι ήρωες στη Β. Ήπειρο ακόμη περιμένουν), Γιάννινα, Απρίλιος 2002.

------, *Η Ελλάδα στη Μέση Ανατολή 1941-1945*, Νέα Θέσις, Αθήναι 2003.

Λιναρδάτος Σπ., *Η 4η Αυγούστου*, εκδ. «Διάλογος», β΄ έκδ., Αθήνα 1975.

------, *Η εξωτερική πολιτική της 4ης Αυγούστου*, τόμ. Α΄-Β΄, εκδ. «Διάλογος», Αθήνα 1975.

------, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, εκδ. «Διάλογος», β΄ έκδ., Αθήνα 1975.

------, *Ο πόλεμος του 1940-41 και η Μάχη της Κρήτης*, τόμ. Α΄-Β΄, εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 1995.

------, *Ο Ιωάννης Μεταξάς και οι Μεγάλες Δυνάμεις (1936-1940)*, εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 1993.

------, *Πολιτικοί και Πολιτική*, εκδ. «Προσκήνιο», Αθήνα 2000.

Λεονταρίτης Γ (εισαγ.), «Πόλεμος 1940-41: Οι εφημερίδες μιας εποχής. Τα πρωτοσέλιδα του ελληνικού Τύπου 28 Οκτωβρίου 1940-27 Απριλίου 1941», *Ιστορικό Λεύκωμα 2* (2005).

Λογοθέτης Π., *Το Χρέος. Μνήμες και Μαρτυρίες. Λευκάδα 1940-1945*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1992.

Λουκάτος Σ.Δ., *Οπλίτης στο Αλβανικό Μέτωπο. Ημερολογιακές Σημειώσεις 1940-41*, εκδ. «Ποταμός», Αθήνα 2001.

Λούκατς Τζ., *Ο Χίτλερ της Ιστορίας*, εκδ. «Ενάλιος», Αθήνα 1998.

Λυγεράκης Γ., *Η Αλήθεια για την Εθνική Αντίσταση υπό τον Στρατηγόν Ναπολέοντα Ζέρβα*, εκδ. «Νέα Θέασις», Αθήνα 1965.

------, *Η Αλήθεια για την Εθνική Αντίσταση*, εκδ. «Π.Ε.Α.Ε.Α.», Αθήνα 1982.

Λύτης Ν.Β., *Ιστορίες του χτες*, Ιωάννινα 2009.

------, *Πικρή Αλήθεια μιας άλλης Πηνελόπης*, μέρος Α΄ Ιωάννινα 2012.

Λώλης Αν.Χρ., *Βίος ατομικός και ιστορία του χωριού Λιγκιάδων*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα 1999.
------, *Η Μάχη στο Θεογέφυρο*, Αθήνα 1990.

Langer L., *Holocaust Testimonies, the Ruins of Memory*, New Haven 1991.
Lanning L. Michael, *Οι 100 μεγαλύτεροι στρατηγοί όλων των εποχών*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2005.
Lummis Tr., "Stracture and Validity on Oral Evidence", International Journal of Oral History, 2/2 (1981).
--------, *Listening to History*, Λονδίνο 1987.
--------, *Occupation and Society*, Καίμπριτζ 1985.

Μάγερ Χ. Φρ, *Η αναζήτηση*, εκδ. «Καλέντης», Αθήνα 1995.
------, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα*, εκδ. «Εστία», Αθήνα 2003.
------, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η Εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα,1943-1944*, τόμ. Α΄, Εστία, Αθήνα 2009.
Μαγκάκης Αλ.-Γ., *Ίχνη του χθες με το βλέμμα στο αύριο*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1997.
Μαγκριώτης Ι.Δ., *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα 1949.
Μαζαράκης Α.Αλ., *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1949.
Μαθιόπουλος Π.Β., *Η Ελληνική Αντίσταση (1941-1944) και οι "Σύμμαχοι",* Αθήνα, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1977.
------, *Εικόνες Κατοχής*, εκδ. «Μετόπη», Αθήνα 1980.
------, *Ο Δεκέμβριος του 1944*, εκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1994.
------, *Η συμμετοχή της Ελλάδος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1998.
Μακαρώνας Γ. «Ταγματάρχης Δημήτρης Κωστάκης, Ο κανονιέρης που έγινε θρύλος κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο», περ. *Ιστορία*, τεύχος 448, Οκτώβριος 2005, σσ. 46-53.
Μάλλιου Σ.Α., *Στη θύελλα του ΄40, Αναμνήσεις από την πρώτη γραμμή του μετώπου του εφέδρου ανθυπολοχαγού του 12ου Συντάγματος Πεζικού Μιχαήλ Μάλλιου (Οκτώβριος 1940-Μάιος 1941)*, Θεσσαλονίκη 2013[3].
Μαλούχος Γ.Π, «Ο ρόλος του Μεταξά στον Πόλεμο του ᾽40», *Η Καθημερινή*, 28-10-2006.
Μαμαλάκη Ζ., *Κατοχή-Αντίσταση*, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1976.
Μανέττας Κ.Ι., *Μαχόμενη Ελλάς (μέση Ανατολή 1942-1945)*, τόμ. Α΄-Β΄, εκδ. «Επτάλοφος», Αθήνα 1979.
------, *Ιερός Λόχος (1942-1945)*, εκδ. «Λογοθέτης», Αθήνα 1996[4].

Μανούκας Γ.Χ., *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής,* έκδ. Συλλόγου Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, Αθήναι 1961.

Μαντά Ε., *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 2004.

Μαντζώρος Τ., *Μαρτυρίες της Αντίστασης*, Πειραιάς 1977.

Μανωλάς Τ., *Εθελοντές Αεροπόροι*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα 1992.

------, *Ποτέ ξανά τέτοια χρόνια*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα 1992.

Μανωλοπούλου Κ., *Αναμνήσεις και μαρτυρίες*, εκδ. «Δήμος Διστόμου», 1994.

Μαργαρίτη Ι., *Πάλι κορίτσι (Αφήγημα),* Κέδρος, Αθήνα 2004.

Μαργαρίτης Γ., *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα άνοιξη 1941-Φθινόπωρο 1942*, Πολίτης, 1993.

Μαρής Θ., *Για να θυμούνται οι παλιοί και να μαθαίνουν οι νέοι*, εκδ. «Μαρής», Αθήνα 1995.

Μαρινόπουλος Δ., *Το V Σύνταγμα Πυροβολικού κατά τις επιχειρήσεις 1940-41*, εκδ. «Τυρικόν Α.Ε.», Αθήνα 2002.

Μαύρη Βίβλος της Κατοχής, (επιμ. Ανταίος Π. και συνεργάτες) εκδ. «Διογένης», Αθήνα 1999.

Μαχαίρας Ευ., *Η νεολαία της 4ης Αυγούστου*, εκδ. «Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς», Αθήνα 1987.

------, *Η Τέχνη της Αντίστασης,* Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999.

Μαυροκέφαλος Π., Μαυροκέφαλου Χ., «Η Εαρινή Επίθεση των Ιταλών. Συντρίβεται το ύψωμα 731», *Στρατιωτική Ιστορία*, εκδ. Περισκόπιο, Μάρτιος 2009.

Μελετζής Σπ., *Με τους αντάρτες στα βουνά,* Αθήνα 1996.

Μενασέ Αλβ., *Birkenau (Auschwits II)*, εκδ. «Ίδρυμα Έτς Αχάιμ», 1991.

Μενδρινός Αθ., «Ύπουλη εισβολή», *Ιστορία*, τεύχ. 8, Οκτώβριος 2009, σσ. 33-39.

Μεταξάς Ι., *Προσωπικό Ημερολόγιο*, τόμ. Α΄, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα 1960.

Μητσιάδης Ι., «Μαρτυρίες του ’40. Οδοιπορικό στα παλιά μονοπάτια των κάτω Σουδενών. Παραμονές της 28ης το 1940», *Το Ζαγόρι μας*, Μηνιαία Έκδοση Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Ζαγορίου, έτος ΚΑ΄, αρ. φύλλου 258, σελ. 1, Οκτώβριος 1999,

Μιλλιέξ Ρ., *Αφιέρωμα στην Ελλάδα, 1940-1944,* Κέδρος, Αθήνα 1980.

------, *Ημερολόγιο και Μαρτυρίες του Πολέμου και της Κατοχής*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1982.

Μίτσελ Ντ., *Τιμή στην Κρήτη*, εκδ. «Σμυρνιωτάκης», Αθήνα.

Μιχαηλάρης Π., «Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός», στο: *Πρόσωπα του 20ου αιώνα. Έλληνες που σημάδεψαν τον 20 αιώνα*, εκδ. Τα Νέα-Νέα Σύνορα Λιβάνης, Αθήνα, 2000, σσ. 83-88.

Μιχελίδης Δ., *Από τα Αλβανικά βουνά στην Εθνική Αντίσταση*, εκδ. «Αφοί Τολίδη», Αθήνα.

------, *Από την Κρήτη στην Αλβανία, Προδότες και Εγκληματίες*, ανατ. «Κόκκινη Σημαία», Θεσσαλία 1944.

------, *Ο σκληρός δρόμος*, εκδ. «Τολίδη», Αθήνα 1984.

Μίχου Β., «1940. Και οι επτά ήταν υπέροχες…», *Πρωινός Λόγος*, Ιωάννινα, 27/10/2010, σ. 8.

Μνήμες και Μαρτυρίες από το ’40 και την Κατοχή. Η προσφορά της Εκκλησίας το 1940-44, εκδ. «επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος», Αθήνα 2000.

Μόλχο Ρ., *The Jerusalem of the Balkans: Salonica 1856-1919,* Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

------, (επιμ.) *In Memoriam, Αφιέρωμα εις μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, Θεσσαλονίκη, Ισραηλιτική Κοινότητα, 1976.

Μον Π., *Η Αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα (Inter arma caritas)*, Εκδόσεις Μέτρον, Αθήνα 2000.

Μουρέλλος Ι.Δ., *Το ημερολόγιο ενός νεκρού λοχαγού*, εκδ. Μουρμέλ, Ηράκλειο 1947.

Μπαϊρακτάρης Θ., *Το Φλαμπουράρι στο χρόνο και στο χρόνο*, έκδ. Δήμου Ανατολικού Ζαγορίου, Ιωάννινα 2006.

Μπακάλμπασης Γ.Α., *Η οικονομία της Ελλάδος και η οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία κατά την περίοδο της Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα 1944.

Μπαλτσιώτης Λ., *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου (1913-1940*), διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2009.

Μπαμπούνης Χ., *Ιστορική αφήγηση και πηγές*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013.

Μπαξεβάνος Αργ.Ν., *Ελληνοϊταλικός πόλεμος: Η Κατοχή και η Εθνική Αντίσταση όπως τα έζησα*, Θεσσαλονίκη 1994.

Μπασδέκης Γ., *Δίστομο*, Δίστομο 1994.

Μπελιβανάκης Γρ., «Μήλος, 1941-45. Ένα προκεχωρημένο φυλάκιο του Ράιχ στο Αιγαίο», *Ιστορικά Θέματα*, τεύχ. 38, Μάρτιος 2005, σσ. 87-104.

Μπενετάτος Δ., *Το Χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα 1963.

------, *Η Αντίσταση χωρίς πέπλα*, Δωδώνη, Αθήνα 1975.

Μπεράτης Γ, *Το πλατύ ποτάμι με ανέκδοτες ημερολογιακές σημειώσεις*, Ερμής, Αθήνα 1992.

Μπερδεκλής Π.Γ., *Αναμνήσεις ενός Ευέλπιδος (1940-1944)*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1995.

Μπέτη Στ., *Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση*, Εκδόσεις Ζωσιμαίας Δημοτικής Κεντρικής Βιβλιοθήκης, Ιωάννινα 1990.

Μπόγκας Ευ., «Τα ζώα και τα πουλιά στους Ηπειρώτικους Θρύλους. Η Παμβώτις με τα χέλια, τις τσίμες, τις καραβίδες, τις βύδρες και τα παπιά της», *Ηπειρωτική Εστία*, τεύχ. 45, Ιανουάριος 1956, σσ. 43-55.

Μπομποτίνος Ι., *Συμμαχικαί αποστολαί εν Ελλάδι 1942-1945*, Αθήνα 1952.

Μπούρης Γ. Θεοδ., *Τα παλιά εκείνα χρόνια (Ηπειρώτικη-Κατσάνικη Λαογραφία)*, Γιάννενα 1997.

Μπουρλάς Μιχ.Μ., *Έλληνας Εβραίος και Αριστερός*, εκδ. Νισίδες», Αθήνα 2000.

Μυλωνάκης Δ.Στ., *Εκκλησία Κρήτης. Γερμανική Κατοχή 1941-1945*, εκδ. «Κ. Μαριδάκης», Χανιά 1948.

Μυριδάκης Μ., *Αγώνες της Φυλής. Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ, 1941-1944*, τόμ. Α΄-Β΄, εκδ. «Ι. Σιδέρης», Αθήνα 1976.

------, *Η Επιχείρηση του Γοργοπόταμου και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, Αθήνα 1983.

------, *Οι 4 γύροι του ΚΚΕ, ο ΕΔΕΣ και οι Άγγλοι*, Αθήνα 1988.

Μύρου Αυ.(Αρχιμανδρίτου), *Η αντίστασι της αγάπης*,Ι.Μονή Αγ. Νεταρίου Παλαιογρατσάνου Κοζάνης, 2014[3].

Μυστικός Τύπος της Κατοχής-ΠΕΑΝ, Διογένης, Αθήνα 2000.

Μυτιληναίου Ι., «Η Τιτανομαχία του Υψώματος 731 (9-15 Μαρτίου 1941) και η συμβολή του 5[ου] Συντάγματος Πεζικού Τρικάλων», *Τρικαλινά, Ετήσιο Φιλολογικό Ιστορικό Λαογραφικό Λογοτεχνικό Περιοδικό Σύγγραμμα,* τόμ. 21, (2001), σσ. 263-310, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ) Τρικάλων, Τρίκαλα.

Μωραίτη Α., *Η Επιμελητεία του Αντάρτη,* Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, τεύχ. 4[ο], Ιούλιος 1958, σσ. 18,19,59.

Μωραΐτης Επ.Κ., *Έλλη, η τορπίλλη της ντροπής*, Αθήνα 1998.

Marshall L.M.,*Bulgaria during thw Second World War*,εκδ.«Stanford University Press»,1975.

Matsas M., *The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War*, Pella Publications, New York 1997.

Mayers E.C.W., *Η Ελληνική Περιπλοκή*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1976.

Mazower M., «Waldheim goes to war», *London Review of Books*, 23 June 1988, p.1.

------, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, (μτφρ. Κώστας Κουρεμένος), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.

------, *The Balkans-From the end of Byzantium to the present day*, Phenix Press, Λονδίνο 2000.

------, *Σκοτεινή Ήπειρος, Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.

------, (επιμ.) *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην ελλάδα 1943-1960*, εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 2003.

Mondini L., *Prologo del Conflito Italo-Greco*, Treves, Roma 1945.

Νάθενας Εμμ.Αν., *Άγνωσται Πτυχαί της Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1945*, Αθήνα 1978.

National Geographic, *Η Πρώτη Νίκη 1940-1941. Η εμπλοκή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που χάρισε στους Συμμάχους την πρώτη νίκη εναντίον του Άξονα*.

Νάχμαν Ευ., *Γιάννενα, ταξίδι στο παρελθόν*, εκδ. Τάλως, Αθήνα 1996.

Νεφελούδης Β., *Έλληνες πολεμιστές στη Μέση Ανατολή,* Αθήνα 1945.

------, *Ακτίνα Θ΄ 1930-1940,* εκδ. «Ολκός», Αθήνα 1974.

------, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή,* τόμ. Α΄-Β΄, Αθήνα, «Θεμέλιο»,1981.

Νικολαΐδη Ευ.Ι., *Ξένες προπαγάνδες και εθνική αλβανική κίνηση στις μητροπολιτικές επαρχίες Δυρραχίου και Βελεγράδων κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα*, εκδ. ΙΜΙΑΧ (Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών. Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού χώρου), Ιωάννινα 1978.

------, *Η ρουμάνικη προπαγάνδα στο βιλαέτι Ιωαννίνων και στα βλαχόφωνα χωριά της Πίνδου, τόμ. Α΄ (μέσα 19ου αι.-1900)*, Ιωάννινα 1995.

Νικολαΐδης Ν.Κ., *Τα Γιάννινα. Το Κάστρο-Η Λίμνη-Το Νησί. 15 αιώνες ιστορίας και θρύλου*, Δωδώνη, Γιάννινα 1995[4].

Νικολάου Β.Ν., *Περιφρονημένα ράσα στον αντιστασιακό αγώνα του λαού μας 1941-1944*, εκδ. «Γρηγόρης», Αθήνα 1992.

Νικολάου Σπ., *Η σημασία και τα αποτελέσματα της συμμετοχής της Ελλάδος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδ. «Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας», Αθήνα 2004.

Νιτσιάκος Β. (επιμ.), *Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού Ανατομή*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, Ήπειρος Α.Ε, Γιάννενα 2008.

Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αχαΐας-Δήμος Πατρέων, *Το έπος του '40-'41. Αφιέρωμα μνήμης στους πατριώτες του πολέμου. Έκθεση φωτογραφίας Λαζάρου Ακκερμανίδη*, Πάτρα 1997.

Νορδάου Μ., «Η Ελληνορωμουνική ρήξις», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου, Περίοδος Β΄, έτος Ζ΄, τ. 14ο , σσ. 468-470, αναδημοσίευση από *Ελληνισμό, Μηνιαία Εθνική Επιθεώρησις.*

Ντόστης Ι., «Ο Πόλεμος φθάνει στα σπίτια μας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμ. ΚΣΤ΄, 2007, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών (Ε.Η.Μ), Ιωάννινα.

Ντούτση Δ., *Τα εβραϊκά δημοτικά σχολεία των Ιωαννίνων κατά τον Μεσοπόλεμο: οι Εκθέσεις Επιθεωρήσεις Σχολείων*, Πρακτικά συνεδρίου Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και τα Γιάννενα, 29-31 Μαρτίου 2013, Ιωάννινα 2014.

Neubacher H., *«Sonderauftrag Sudost»*, Γκαίτινγκεν 1956.

Ξηραδάκη Κ., *Κατοχικά*, τόμ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1975 και 1979.

Ξομάλης Θ., *Μαρτυρίες Ηρώων Ανατολικής Μακεδονίας 1940-1944*, Καβάλα 1993.

Οικονομάκος Μ., *Η μεγάλη στροφή του πολέμου*, εκδ. «Ελεύθερη Σκέψις», Αθήνα 1987.

Οικονομίδης Δ., *Οδοιπορικό του 1935 και αναμνήσεις από τις πρώτες μέρες του Πολέμου,* Ιωάννινα 1998.

Οικονομίδης Φ., *Οι προστάτες*, εκδ. «Ορφέας», Αθήνα 1985.

------, *Η Ελλάδα ανάμεσα σε δύο Κόσμους*, εκδ. «Ορφέας», Αθήνα 1990.

------, *Πόλεμος. Διείσδυση και προπαγάνδα*, εκδ. «Ορφέας», Αθήνα 1992.

Οικονόμου Γ.Αθ., *Το Μετόχιον της Αγίας Αικατερίνης Ιωαννίνων (1630-1954)*, Ιωάννινα 1954.

Οικονόμου Σ.Γ., *Μνήμες και Μνημόσυνα του '40. Μετά από 57 χρόνια*, Ιωάννινα 1997.

Οκτώβριος 1940: Η επίθεση εναντίον της Ελλάδας όπως την είδαν οι Ιταλοί, (συλλογικό έργο), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2008.

Ος Φρ.Ρ., Μπρόαντ Π., Κρέμερ Π.Γ., *Το Άουσβιτς με τα μάτια των SS*, εκδ. «Γνώση», Αθήνα 1984.

Ostrogorsky G., *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, (τίτλος πρωτοτύπου: *Geschichte des Byzantinischen Staates*) τόμος δεύτερος, (μτφρ. Παναγόπουλος Ιωάννης) Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1979.

Παλαιολογόπουλος Δ., *Έλληνες αντιφασίστες εθελοντές στον Ισπανικό εμφύλιο πόλεμο*, εκδ. «Φιλιππότη», Αθήνα 1986.

------, *Το Παγκράτι στην Εθνική Αντίσταση 1941-1944*, εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 2004.

Παλιούρας Αθ., *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική. Συλλογή άρθρων που αναφέρονται στα ζητήματα της ζωγραφικής τέχνης μετά την Άλωση (1453-1821)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000.

------ *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002[3].

Παναγιώτου Ν., *Η συμμετοχή του Κυπρίου στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Λευκωσία 1985.

Παναγιωτούνη Ν.Π., Παύλου Π.Ν., *Ανθολογία λογοτεχνικών κειμένων έτους 1940-1941*, Αθήνα 1964.

Πανάγος Θ., *Μνήμες Ιστορίας*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1986.

------, *Αυτά έχουν τα υπόγεια, μη γελάς! (Η καθημερινή ζωή στην Αντίσταση)*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1996.

Πανγκράσοβα Μ., Σίπολς Β., *Μπορούσε να μην γίνει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, Πλανήτης, Αθήνα 1973.

Πανηγυρικοί λόγοι Ακαδημαϊκών για την 28η Οκτωβρίου 1940, εκδ. «Ίδρυμα Κώστας και Ελένη Ουράνη», Αθήνα 1978.

Πανσέληνος Α., *Μέρες από τη ζωή μας*, Κέδρος, Αθήνα 1975.

------, *Τότε που ζούσαμε*, Κέδρος, Αθήνα 1980.

------, *Φύλλα Ημερολογίου 1941-1943*, Κέδρος, Αθήνα 1993.

Πανταζή Κ., *Τα Δύο όχι : ελληνοϊταλικός πόλεμος : ελληνογερμανικός πόλεμος*, εκδ. «Δωδώνη» , Αθήνα 1972.

Παντούλας Θ., *Φλογισμένα χρόνια 1940-1945*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1982.

Παπαβασιλείου Ν., *Υπέρ βωμών και εστιών. Πολεμικό ημερολόγιο 235 ημερών στη γραμμή του πυρός*, Έκδοση Θεατρικής Λογοτεχνικής Πολιτιστικής Λαογραφικής Εστίας Ηπειρωτών, Αθήνα 2003.

------, «Ο τάφος των αρμάτων», *Ήπειρος Άπειρος Χώρα*, Μηνιαία Επιθεώρηση Ενημέρωσης και προβολής Ηπειρωτικών Θεμάτων, έτος 10ο, Νοέμβριος 2008, σσ. 42-43.

Παπαγεωργίου Δ.Κ., *Για την πόλη μας*, Ιωάννινα 2009.

Παπαγιαννάκης Ν.Ελ., *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41*, εκδ. «Ιωλκός», Αθήνα 2004.

Παπαγιάννης Στ., *Από Εύελπις Αντάρτης*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1991.

Παπάγος Αλ., *Ο Ελληνικός Στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του (1923-1940)*, Αθήνα 1945.

------, *Δυο χρόνια στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως της Γερμανίας*, Αθήνα 1945.

------, *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1995.

Παπαδάκης Π.Β., *Διπλωματική ιστορία του ελληνικού πολέμου 1940-1945,* Αθήνα 1957.

Παπαδόπουλος Αλ., *Απομνημονεύματα (Μεγαλεία και Θρήνοι, δόξες και αθλιότητες ενός αγώνος)*, Ιωάννινα 1976.

Παπαδόπουλος Ομ., *Η εποποιία των ελληνικών οχυρών*, εκδ. «Μαυρίδης», Αθήνα 1994.

Παπαδοπούλου Μ., «Εμβόλιμες Εκπαιδευτικές διεργασίες της ρουμάνικης πρπαγάνδας στην περιοχή της Ηπείρου (1939-1940)», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Ζ΄, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 561-592.

Παπαδούκα Ολ., *Το Θέατρο της Αθήνας-Κατοχή, Αντίσταση, Διωγμοί*, εκδ. «Σμπίλιας», Αθήνα.

Παπαευγενίου Αθ., *Μάρτυρες Κληρικοί Μακεδονίας-Θράκης (1941-1945)*, Αθήνα 1948.

Παπαευσταθίου Μ., «Βωβούσα 3 Νοεμβρίου 1940: Η πρώτη οπισθοχώρηση των Ιταλών, βιωματική μαρτυρία του γέροντος Αθανασίου και πολεμικά ντοκουμέντα», *Πρωινός Λόγος*, Ιωάννινα 26/10/2001, αρ. φύλλ. 13.144.

------, «Πρόσωπα και Βιώματα από το Σιναϊτικό Μετόχι Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Δ΄, τεύχ. 8, Ιωάννινα 2005, σσ. 235-248.

------, «Μνήμη Αγίων και μνήμες Μαρτύρων στην Ηπειρωτική γη», *Πρωινός Λόγος*, 9/8/2006, σ. 13.

------, «Λίγα ανθισμένα ρόδα στα κορίτσια του Ερυθρού Σταυρού», *Πρωινός Λόγος*, 5/3/2008, σ. 13.

------, «Ημέρα Μνήμης Ζαγορίου (4-7-1944)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, τόμος Λ΄, Ιωάννινα 2011, σσ. 445-460.

------, «Ένα ιστορικό σημείωμα απ' το μαρτυρικό Γρεβενίτι». Με αφορμή τις εκδηλώσεις μνήμης για το Ολοκαύτωμά του, *Πρωινός Λόγος*, 31/9/2012.

Παπαθανασίου Γ., *Ιστορία των Βλάχων (εικονογραφημένη)*, Θεσσαλονίκη 1991.

Παπαθανασόπουλος Π., *Οι αλεξιπτωτισταί στην Κρήτη*, Αθήνα 1946.

Παπαθεοδώρου Απ. Π., «Η συμβολή των Βορειοηπειρωτών στην εποποιία του 1940-41», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου, περίοδος Β΄, έτος Γ΄, τεύχ. 6, Οκτώβριος 2004, σσ. 339-372, Ιωάννινα.

------, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2007[3].

------, «Στον ήρωα της Γκραμπάλας Κων. Αναγνωστόπουλο», εφημ. *Ηπειρωτικό Μέλλον*, περίοδος Γ΄, αρ. φύλλου 127, Μάιος 2009, Αθήνα.

------, «Βορειοηπειρωτικά: Διπλή Υπηκοότητα-Τσάμικο-Πληθυσμιακό», *Εστία*, 24.7.04, 5.

Παπαϊωάννου Ι. Γ., *Το Πάπιγκο. Ένα από τα ωραιότερα χωριά του Ζαγορίου*, τόμ. Α΄, Πάπιγκο 1994[3].

Παπακωνσταντίνου Θ., *Εναντίον του ρεύματος,* εκδ. «Αετός», Αθήνα 1949.

------, *Η Μάχη της Ελλάδος, 1940-1941*, Αθήνα 1971.

------, *Η μεγάλη περιπέτεια,* εκδ. «Κάκτος», Αθήνα 1987.

Παπαμανώλης Γ.Θ., *Ρίμινι. Η συμβολή της Ελλάδος εις τον Συμμαχικόν Αγώνα*, εκδ. «Ίκαρος», Αθήνα 1945.

Παπαμιχαλοπούλου Ν.Ζ., *17 Ημέρες του Μαρτίου*, Αθήναι 1967[3].

Παπαναγιώτου Αλ., *Το ΚΚΕ στον πόλεμο και στην Αντίσταση 1940-1945*, εκδ. «Καζάντζας», Αθήνα 1974.

Παπαναγιώτου Δ.Τρ., *Ένα Αετόπουλο θυμάται*, εκδ. «Δήμος Αγίου Κωνσταντίνου», Λαμία 2002.

Παπανδρέου Γ., *Ο λόγος της Απελευθερώσεως*, Αθήνα.

------, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, εκδ. «Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία», Αθήνα 1948[3].

Παπαφλωράτος Σ.Ι., «Μεραρχίες Πεζικού. Η δράση των Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, IV και V Μεραρχιών Πεζικού», *Πολεμικές Σελίδες*, τεύχ. 19, Αθήνα 2008

------, *Η Ιστορία του Ελληνικού Στρατού (1833-1949). Η δράση των Ι-VIII Μεραρχιών Πεζικού. Νομική και χαρτογραφική παρουσίαση των γεγονότων*, τόμ. Ι, ΙΙ, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014.

Παππάς Β.Στ., *Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης*, Αθήνα 1976[2].

------, *Η σφαγή του Κομμένου-Καλαβρύτων-Διστόμου και ομαδικές εκτελέσεις*, Αθήνα 1976.

Παππάς Γ., «Η σφαγή των Ναζί στους Λιγκιάδες, 1943. Ένα έγκλημα 70 ετών που ζητάει τιμωρία», αναδημοσίευση από τα *ΝΕΑ* της 16ης Απριλίου 2013, στην εφημ. *Το Ζαγόρι μας*, τ. 419, Μάιος 2013, σελ. 9.

Παππάς Δ., *Το Προγεφύρωμα του Λάκμωνα (Περιστερίου). Μύθοι και αλήθειες για την εθνική Αντίσταση. Ανέκδοτα Ντοκουμέντα-Φωτογραφίες-Μαρτυρίες*, Αθήνα 2001.

Παράσχος Κ., *Η Κατοχή*, εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1982.

------, *Η Απελευθέρωση*, εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1983.

Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ου αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, εκδ. «Νεφέλη», Αθήνα 1988.

Παυλίδου Β., *Οι Αλβανοτσάμηδες της περιοχής Παραμυθιάς και η Κατοχή*, Αθήνα 2009.

Παυλίδου Σ.Θ., Μπολτς Ρ. (επιμ.), *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη… Ο ρόλος των γυναικών στη Γερμανική και Ελληνική Αντίσταση*, εκδ. «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1999.

Πέιν Σ., *Η ιστορία του Φασισμού*, εκδ. «Φιλίστωρ», Αθήνα 2000.

Πεπονής Αν., *Προσωπική μαρτυρία*, Κέδρος, Αθήνα 1970[4].

Περακάκης Ν., *Οι νέοι «Χαΐνιδες» Οι αδελφοποιτοί*, Αθήνα 1979.

------, *Εθνικό Συναξάρι*, Αθήνα 1981.

------, *Μπουγιουρντί…*, Αθήνα 1981.

Περαχία Λ.Μ., *Αναμνήσεις από τα στρατόπεδα θανάτου*, Αθήνα 1990.

Πετιμεζάς Ν.Λ., *Χρονογράφημα για την εικόνα του ελληνικού έθνους στις 28 Οκτωβρίου*, χ.χ.

Πετράκος Χ.Β., *Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940-1944*, εκδ. «Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία», Αθήνα 1994.

Πετρής Γ., «Οι καλλιτέχνες στην πάλη για τη λευτεριά», *Επιθεώρηση Τέχνης,* 87-88, 1962, σσ. 386-401.

Πετρονώτης Α., Παπαγεωργίου Β., *Μάστοροι Χτίστες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας,* τ. Α΄, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ήπειρος Α.Ε., Ιωάννινα 2008.

Πιπινέλης Π., *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος 1923-1941*, Αθήναι 1948.

Πλουμίδης Σπ., «Η Ελλάδα, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η νέα Μεγάλη Ιδέα (1943-46)», *Ιστορία*, «Η επίθεση του Άξονα κατά της Ελλάδος», τεύχ. 520, Οκτώβριος 2011, Πάπυρος, Αθήνα, σσ. 49-59.

Πολεμικό Μουσείο Αθηνών, *Μαρτυρίες και εικόνες της Ελληνικής Εποποιΐας» 1940-1944,* Αθήνα.

Πολιουδάκης Γ.Μ., *Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο*, Αθήνα 1983.

------, *Η Εθνική Αντίσταση στην Κρήτη*, Ρέθυμνο 2002.

Ποπολάνος Γ., *Μελέτη περί της αμέσου επισιτιστικής υγειονομικής βοηθείας και ανσυγκροτήσεως της Ελλάδος*, Αλεξάνδρεια 1944.

Πουλιόπουλος Π., *Τα Λαϊκά Μέτωπα, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Αθήνα 1958[2].

Πράσκα Σ.Β., *Εγώ εισέβαλα στην Ελλάδα*, Γκοβόστης, Αθήνα 1999.

Προσωπικότητα (η) του Άρη Βελουχιώτη. Ένα επιστημονικό Συμπόσιο, εκδ. «Φιλίστωρ», Αθήνα 1997.

Πυρομάγλου Κ., *Η Εθνική Αντίστασις*, Αθήνα 1947.

------, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του, 1934-1944, Ιστορική έρευνα*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1965.

------, *Η Εθνική Αντίστασις ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ,* τόμ. Α΄-Β΄, Δωδώνη, Αθήνα 1975.

------, *Ο Δούρειος Ίππος,* Δωδώνη, Αθήνα 1978.

------, «Κριτική ανάλυσις επί της εκθέσεως του στρατηγού Ζέρβα για τον ΕΔΕΣ», *Ιστορική Επιθεώρησις*. Τριμηνιαίον περιοδικόν, σσ. 450-451.

------, «Η "4η Αυγούστου" και "ο πόλεμος της Ελλάδος 1940-41"», *Ιστορική Επιθεώρησις*, Τριμηνιαίον περιοδικόν, σσ. 3-166.

Papastratis P., *British Foreign Policy Towards Greece during the Second World War 1941-1944*, Cambridge University press, Cambridge 1984.

Papastratos E. (ed), *Comission de gestion des envois des vivres du Commite international de la Croix-Rouge en Grece. Raport final de son activites, octobre 1941-aout 1942*, Athenes, 1945.

Pierron B., *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεοτερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, (μτφρ. Γιώργος Σαρατσιώτης), εκδ. «Πόλις», 2004.

Ράιος Δ.Κ., «Το Ολοκαύτωμα του Γρεβενιτίου. Αφιέρωμα στους νεκρούς και τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης στα χρόνια της γερμανικής εισβολής», *Ηπειρωτικά Γράμματα,* Περίοδος Β΄, Έτος Δ΄-Τεύχος 8, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2005, σσ. 171-178.

Ranciman S., *Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*, (μτφρ. Λάμπρος Καμπερίδης), Δόμος, Αθήνα 1980[1].

Ράντσιος Τρ., *Ο καθένας τους ήτανε και μια ιστορία*, Αθήνα 1984.

Ράπτης Αλ., «Το πολεμικό ημερολόγιο μάχης του Ταγματάρχη Κωστάκη», *Ηπειρωτικός Αγών*, Ιωάννινα 28/10/2014, σ. 8.

Ριστάνης Στ.Απ., «Στη Μολυβδοσκέπαστη Κόνιτσας. Λαμπρές οι εκδηλώσεις για τις Ένοπλες Δυνάμεις», *Πρωινός Λόγος*, 11/12/2008, σ. 13.

Ρογκότης Χ.Δ, *Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση*, Γιάννενα, 1998.

------, *Ποιο είναι το Γρεβενίτι,* Η Λογιοσύνη του Ανατολικού Ζαγορίου,. Α΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο (22-24 Ιουνίου 2001), Ιωάννινα 2002.

Ροδάκης Π., *Καλάβρυτα 1941-1944*, εκδ. «Παρασκήνιο», Αθήνα 1999.

Ροζάκης Μ.Π., *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης, από το 1920-1970*, Αθήνα 1973.

Ρουμάνης Ιω.Η., *Ο τορπιλισμός της «Έλλης» και το έπος 1940-41*, εκδ. «Τήνος», Αθήνα 2002.

Ρουμπάτης Γ., *Δούρειος Ίππος*, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1987.

Ristovic M., Σταθάκος Χρ. (μτφρ). «Η στάση του Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας», Η Ελλάδα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. «ΌΧΙ». Διπλωματία. Προπαγάνδα. Πόλεμος (συλλογικό έργο), *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα 2007, σσ. 79-84.

Roatta M., *Οκτώ εκατομμύρια Λόγχαι*, 1946.

Richter A.H., *1936-1946. Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, τόμ. Α΄-Β΄, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1975.

------, "General Lanz, Napoleon Zervas und die britischen Verbindungsiffiziere", *Militargeschightliche Mitteilungen*", 1/1989.

------, Η ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος, Γκοβόστης, Αθήνα 1998.

------, *Η Εθνική Αντίσταση και οι συνέπειές της*, Μεσόγειος, Αθήνα 2009.

------, *Η μάχη της Κρήτης*, (μτφρ. Ελίζα Παναγιωτάτου), Γκοβόστης, Αθήνα 2011.

Rondoholz Eb., «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», συλλογικός τόμος «Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990.

Σακελλαρίου Αλ., *Η θέση της Ελλάδος εις τον Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Νέα Υόρκη 1944.

Σακελλαρίου Χ., *Η παιδεία στην Αντίσταση*, εκδ. «Δασύ», Αθήνα 1983.

------, *Η παιδική λογοτεχνία στην Αντίσταση*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1983.

------, *Το θέατρο της Αντίστασης*, εκδ. «Θέμα», Αθήνα 1989.

Σάκκος Στ., *Αναφορά ευγνωμοσύνης*, Γρεβενά 2011[2].

Σαλαμάγκα Δ., *Περίπατοι στα Γιάννινα*, Ιστορικο-λαογραφικά Σημειώματα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1993.

Σαμάρκος Μ., *Λέρος. Η Μάλτα του Αιγαίου*, έκδ. του ίδιου, Αθήνα 1974.

Σαμπατακάκης Θ., *Οι Βρετανικές υπηρεσίες κατά την περίοδο του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου στην Ελλάδα*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2003, σσ. 194-203.

Σαμπρούνη Α., *Μελέται και Αναμνήσεις εκ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήνα 1950.

Σανμπόρν Φρ., *Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος ο εκ Παπίγκου Ζαγορίου Ιωαννίνων φιλάνθρωπος, ευεργέτης της Ανθρωπότητας,* (μτφρ. και επιμ. Γεωργία Χριστοδούλου), Ιωάννινα 2003.

Σαπουντζής Κ. (Μπετόβεν), *Άταφοι και λησμονημένοι στα βουνά της Εύβοιας 1942-1949*, Αθήνα 1995.

Σαράφη Μ., *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο Πόλεμο*, εκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1982.

Σαράφης Στ., *Ο ΕΛΑΣ*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1999.

Σαρδελής Κων., *Η Ευρώπη των Φράγκων*, εκδ. Τήνος, Αθήνα, χ.χ.

Σάρρας Γ., *Μνήμες της τραγικής περιόδου 1936-1945 (Δικτατορία Μεταξά, Ελληνοϊταλικός πόλεμος, Αλβανοτσάμηδες, Εθνική Αντίσταση, Απελευθέρωση, Βάρκιζα)*, Ιστορικές Εκδόσεις «Σ. Βασιλόπουλος», Αθήνα 2001.

Σβολόπουλος Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική: 1900-1945*, Εστία, Αθήνα 1992.

------, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας», σσ. 105-131. Πρακτικά Συμποσίου για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, 3,4 και 5 Δεκεμβρίου 1986, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη 1998.

Σβορώνος Γ.Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας,* Θεμέλιο, Αθήνα, 1990[7].

------, *Το Ελληνικό Έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2004.

Σέλμπυ Τζ.Μ., *Επίτομη-Εικονογραφημένη Ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, εκδ. «Άγκυρα», Αθήνα 1973.

Σεφέρης Γ., *Χειρόγραφο, Σεπ.'41*, εκδ. «Ίκαρος», Αθήνα 1980.

------, *Πολιτικό Ημερολόγιο 1935-1944*, τόμ. Α΄, εκδ. «Ίκαρος», Αθήνα 1981.

------, *Ποιήματα,* εκδ. «Ίκαρος», Αθήνα 1982.

------, *Μέρες Δ΄ (1η Γενάρη 1941-31 Δεκέμβρη 1944)*, εκδ. «Ίκαρος», Αθήνα 1986.

------, *Δοκιμές. Πρώτος Τόμος (1936-1947)*, εκδ. «Ίκαρος», Αθήνα 1981[4].

Σιμόπουλος Σ.Γ., *Η Εθνική Αντίσταση 1941-1944 στην Επαρχία Μεγαλόπολης*, Αθήνα 1980.

Σιομπότης Α.Γ., 25η Μαρτίου 1944, «Η μέρα της εξόντωσης της Ρωμανιώτικης Ισραηλιτικής Κοινότητας των Ιωαννίνων». Χρονικά, τόμ. ΚΣΤ΄ αρ.φ. 104, Αθήνα, Μάρτιος – Απρίλιος 2003 σσ. 9-10.

Σιωμόπουλου Κ.Στυλ., *Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41)*, Ανάτυπον της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», Αθήνα 1994.

Σκάρπας Ε.Δ., «Σκοριών ανακαμίνευσις. Η του αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Πωγωνάτου εν Ζαγορίω Ιερά Μονή Βουτσάς», εφημ. *Ηπειρωτική Ηχώ* αφ. 107/14-1-1925 και 108/15-1-1925.

Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Ν.Γ., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα 1991.

Σνάιτερ Ε., *Αδόλφος Χίτλερ*, εκδ. «Κριός», Αθήνα 1980.

Σούρλας Γ., *Οι ήρωες του 1940 περιμένουν*, Αθήνα, χ.χ[4].

Σούτζος Δ., *Το Ημερολόγιο ενός Αντάρτη ΕΔΕΣ*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1989.

------, Έλληνες ενωμένοι και διχασμένοι, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992.

Σούφλας Κ., *Απ' τα βουνά στα κάτεργα*, Αθήνα 1983.

Σπηλιωτόπουλος Α., *Οι Βλαχόφωνοι Έλληνες και η Ρωμουνική προπαγάνδα*, Αθήναι 1905.

Σπηλιωτόπουλος Ε., *Ένας έφηβος στην Κατοχή*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Χρυσούν Μετάλλιον Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 2007.

Σπηλιωτοπούλου Μ.-Παπαστράτη Π. (σύντ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944 (από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών FOREIGN OFFICE 371*, τόμ. Α΄, εκδ. Ακαδημία Αθηνών-ΚΕΙΝΕ, Αθήνα 2002-2004.

Σπίντζος Σ., *ΕΛΑΝ. VI Ναυτική Μοίρα*, Αθήνα 1986.

Σπυροπούλου Μ., *Στην Εποποιία του 1940-41 με πίστη, Αποσπάσματα από γραπτές μαρτυρίες*, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2009.

Σταμάτης Ι.Στ., *Απ' την Αλβανία στην Κατοχή και την Αντίσταση 1940-1946*, Αθήνα 1991.

Σταματίου Β., *Βαρούμ-Μια Ελληνίδα στο Άουσβιτς*.

Σταυρογιαννόπουλος Β., *Η ζωή της Κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας*, Αθήνα 1966.

Σταύρου Γ., *«Το θέατρο στην Ελεύθερη Ελλάδα», Επιθεώρηση Τέχνης,* 87-88, 1962, σ. 376-385.

Σταύρου-Αναγνώστου Γ., *Η προσφορά της μαρτυρικής Μουσιωτίτσας στη νεότερη Ιστορία. Το χρονικό του Ολοκαυτώματος (Ιούλιος-Αύγουστος 1943)*, έκδ. Κοινότητας Μουσιωτίτσας-Πνευματικού Κέντρου Μουσιωτίτσας, Μουσιωτίτσα 1998.

Σταυρουλάκης Σ.Αν., *Κτυποκάρδια και αγωνίες της Κατοχής*, Αθήνα 1984.

Στεργίου Α., «Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στα Βαλκάνια και η εμπλοκή της Ελλάδας», *Ιστορία*, τεύχ. 520, Οκτώβριος 2011, «Η επίθεση του Άξονα κατά της Ελλάδος», Πάπυρος, Αθήνα, σσ. 30-41.

Στεργίου-Μυλωνάκη Αριστούλα. *Τέσσερα έως δεκαεπτά*, Μ. Ρωμανός Ε.Π.Ε, Αθήνα 2011.

Στεφάνου Π., *Των Αφανών*, Αθήνα 1997.

Στίνας Α., *Αναμνήσεις*, τόμ. Α΄-Β΄, εκδ. «Βέργος», Αθήνα 1977.

------, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ*, εκδ. «Διεθνής Βιβλιοθήκη», 1984.

Στιούαρτ Ι., *Η μάχη της Κρήτης*, εκδ. «Οργανισμός Πολεμικών εκδόσεων», Αθήνα 1970.

Στολίγκας Κ., *Ο πόλεμος 1940-41 και η γενιά του*, Αθήνα 1980.

Στραβολέμος Χ.Δ., *Ένας ηρωισμός-μια δικαίωση. Η διάσωση των Εβραίων της Ζακύνθου στην Κατοχή*, Αθήνα 1988.

Στρούλιας Αν., *Γράμματα στον Μιχάλη. Ιστορίες της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου (και άλλα αφηγήματα)*, Αθήνα 2003.

Συμμετοχή (η) της Ελλάδος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τόμ. Α΄, εκδ. «Ακαδημία Αθηνών», Αθήνα.

Συμπόσιο για την Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.

Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολή Ιωαννίνων, *Γεώργιος Καλούδης. Χρήστος Σούλης. Γεώργιος Παπανικολάου. Τρεις διακεκριμένοι Γυμνασιάρχες της Ζωσιμαίας Σχολής*, Τιμητική εκδήλωση του Συνδέσμου, Γιάννινα 13 Δεκεμβρίου 1999.

Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, *Μνήμη Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2000.

Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, *Χρίστος Σούλης, Ο Γυμνασιάρχης της Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων*, Δήμος Τζουμέρκων, Ιωάννινα 2002.

Schminck-Gustavus Ch.U., Νέττας Α. (μτφρ.), *Μνήμες Κατοχής ΙΙ (Τριλογία). Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2008.

Schramm V.N., *Γερμανοί στρατηγοί κατά του Χίτλερ*, Γαρέφη, Αθήνα 1960.

Schramm-E. von Thadden, *Griechenland und die Grossmachte im Zweiten Weltkrieg*, Wiesbaden 1955.

Sedillot R., *Histoire n' a pas de sens*, Paris 1965.

Stevens M.J., Woodhouse M.C., Wallage G.D, *British Reports on Greece 1943-1944*, εκδ. «Museum Tusculanum Press», Copenhagen 1982.

Τάγαρη Αχ., *Ο Άρης διηγείται. Πολεμικές Σελίδες απ' την Ελληνική Εποποιΐα του 1940-41*, Αθήνα 1945.

Τασούδης Ν.Γ., *Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος ο από Τραπεζούντος*, Αθήνα 1972.

Τεγούλια-Τσιλιμίγκρα Ε., *Η άρνηση της υποταγής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1999.

Τέκτονα Κ., «Η Εθνική Προσφορά της Γυναίκας της Πίνδου το 1940», *Ηπειρωτική Εταιρεία*, Δελτίον Πνευματικής Ενημερώσεως, Μηνιαία έκδοση της Ομώνυμου Εταιρείας, τεύχ. 160, Ιανουάριος 1990, σσ. 563-568.

Τερζάκης Α., *«Απρίλης»*, εκδ. Εστίας, Αθήναι 1945.

------, *Ελληνική Εποποιία 1940-1941*, Αθήναι 1964.

Τέρνερ Ντ., *Κυριάκος, ένας Βρετανός Αντάρτης στην κατοχική Ελλάδα*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1986.

Τζαλμακλή-Χατζηγιάννη Α., *Στα Γιάννενα σας γκιζερώ… του περασμένου αιώνα*, έκδ. εφημ. Πρωινός Λόγος, Ιωάννινα 2009.

Τζαμουράνης Ν., *Το κελί μου βάφτηκε με αίμα*, Αθήνα 1975.

Τζιάλλα-Μάντζιου Ε., *Η Γυναίκα της Πίνδου στο έπος του '40*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Δήμος Κόνιτσας, Κοινότητα Φούρκας, Ιωάννινα 2001.

Τζινιέρης Π.Σπ., *Η Φασιστική πρόκληση. Δολοπλοκίες της φασιστικής Ιταλίας και η αμυντική ουδετερότης της Ελλάδος*, εκδ. «Βυζάντιον», [χ.χ].

Τζιόβα Β., *Από το Ζαγόρι μας για το Ζαγόρι και το Χωριό μου. Σκέψεις-Επισημάνσεις-Παρεμβάσεις*, Γιάννινα 2010.

Τζουβαλάς Γ.Μ., *Ύψωμα 731. Μάρτιος-Απρίλιος 1941. «Εκεί όπου οι Έλληνες δίδαξαν το ευ αγωνίζεσθαι»*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Επτάλοφος, Αθήναι 2007.

------, *Μνήμη θυσιασθέντων υπέρ πατρίδος*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, εκδ. Πελασγός, Αθήνα 2011.

Τζούκας Β., *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και Πολιτική Ένταξη*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα 2013.

Τομάη Φ., «Τι έγραφε ο Γκράτσι για τον πόλεμο του ’40», εφημ. *Το Βήμα*, 11 Νοεμβρίου 2007.

Τρικαλινός Γ., *Δρόμος μακρύς και δύσκολος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.

------, *Ανασκαλεύοντας τη χόβολη της μνήμης*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1996.

Τσακαλώτος Θρ., *Σαράντα χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1960.

Τσακπουνίδης Ε.Π., «Κλοπή ελληνικών βιβλίων από τους Ναζί. Βάφτισαν «προστασία» τη λεηλασία της τέχνης», *Επίκαιρα*, τεύχ. 246, 03/07-09/07/2014.

Τσακτσίρας Λ., Ορφανουδάκης Ζ., Θεοχάρη Μ., *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή* (Β΄ Γυμνασίου), Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2004.

Τσαμάτος Χρ.Π., *Εν Παραμυθία τη 29-9-1943*, Έκδοση του Δήμου Παραμυθιάς, Παραμυθιά 2007.

Τσαπάρας Στ., *Η πολιτική ηγεσία και οι Ξένοι στη νεώτερη ιστορία της Ελλάδας (1920-1946)*, τόμ. Β΄, εκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1989.

Τσάτσου Ιω., *Φύλλα Κατοχής*, Εστία, Αθήνα 1976.

------, *Εκτελεσθέντες επί Κατοχής*, Οι εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1976.

Τσάτσος Κ., «Ο Ελληνικός ηρωισμός», εφημ. *Ασύρματος*, 1/1/41.

Τσέτσης Χ., Παπαθεοδώρου Απ., *Οδωνυμικά: Η σημασία των ονομάτων των οδών των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2004.

Τσίβης Γ.Δ., *Χανιά. Κατοχή και Αντίσταση*, εκδ. «Γνώση, Μαρτυρίες, 9», Αθήνα 1985.

Τσίρκας Στρ., «Η πνευματική αντίσταση στη Μέση Ανατολή», *Επιθεώρηση Τέχνης,* 87-88, 1962, σσ. 480-501.

Τσιρκινίδης Χ., *Σύννεφα στη Μακεδονία*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 1998[3].

Τσιρόπουλος Κ.Ε. (επιμ.), *Κιβωτός. Απάνθισμα*, Αστήρ, Αθήνα 1991.

Τσιρπανλής Ν.Ζ., *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004.

------, «Γιατί νίκησαν οι Έλληνες, Ιταλικά αρχεία για τον πόλεμο 1940-41», *Ιστορικά* (περιοδ. Ένθετο εφημ. *Ελευθεροτυπία*) αρ. 106, 25/10/2001, σσ. 32-37.

Τσολάκογλου Γ., *Απομνημονεύματα Γεωργίου Κ.Σ. Τσολάκογλου Αντιστρατήγου*, εκδ. «Ακρόπολη», Αθήνα 1959.

Τσουδερός Εμ., *Ελληνικές ανωμαλίες στη Μ. Ανατολή*, Αετός, Αθήνα 1945.

------, *Γνώμες και λόγοι*, Αετός, Αθήνα 1946.

------, *Επισιτισμός 1941-44. Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1948.

------, *Διπλωματικά παρασκήνια*, Αετός, Αθήνα 1949.

------, *Ιστορικό αρχείο*, τόμ. Α΄-ΣΤ΄, Φυτράκης, Αθήνα 1990.

Τσουκαλάς Κ., *Η ελληνική τραγωδία. Από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες,* Αθήνα, Λιβάνης, 1981.

Τσώρτσιλ Ου., *Απομνημονεύματα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, τόμ. Α΄-ΣΤ΄, Ίκαρος, Αθήνα 1955.

Τωμαδάκης Ν., *Το όχι του ’40 και η Εθν. Αντίσταση εν Ηπείρω κατά τον ιγ΄ αι.*, στην «Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Αθηνών», (δ/νση Θ.Γ. Ζώρα), 1958.

Thompson P., (επιμ.) *Our Common History,* Λονδίνο 1982.

***Υ**πάτη 1944-1994. 50 χρόνια από το Ολοκαύτωμα*, εκδ. «Σύνδεσμος Υπαταίων ο Άγιος Ηρωδίων», Αθήνα 1994.

Υπουργείο Εξωτερικών της ΕΣΣΔ (μτφρ από τα ρωσικά: Νίκος Σπ. Αλεξίου), *Η αλληλογραφία του προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου της ΕΣΣΔ με τους προέδρους των ΗΠΑ και τους πρωθυπουργούς της Μεγάλης Βρεταννίας κατά την διάρκειαν του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1941-1945*, τόμ. Α΄, Μέλισσα, Αθήναι 1957.

Υπουργείο Εξωτερικών Ελλάδος, *Η Ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδος*, Αθήναι 1940.

Υφαντής Ν. (επιμ.), *Το καθυστερημένο ημερολόγιο του Θανάση Δ. Χούτα (Φυλακές-Αναγκαστικά Έργα-Εξορία),* Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 2009.

Υφαντής Ν., «Οι Βλάχοι (Κουτσοβλάχοι) του ελληνικού χώρου», *Ηπειρωτικά Γράμματα,* έτος Ζ΄, τεύχ. 14, Ιωάννινα 2009, σσ. 227-244.

***Φ**άκελος Ελλάς 1931-1944. Τα αρχεία των Μυστικών Σοβιετικών Υπηρεσιών*, εκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1993.

Φακίδης Ν., *Αλβανικό Έπος 1940-1041. Αθήνα-Τεπελένι*, Μάρη&Κοροντζή, Αθήνα 1945.

Φακιολάς Π.Ν., *Ιερολοχίτες, ζωήν… αποθέσατε*, εκδ. «Πλους», Κέρκυρα 2003.

Φαρμακίδης Α.Γ., *Πεπραγμένα της παρά τω Πρωθυπουργώ Υπηρεσίας Ανταποκρίσεων μετά των Γερμανικών Αρχών κατά την Κατοχήν*, Αθήνα 1957.

Φάφας Κ., *Η ζωή μου και οι ιδέες μου*, Ιωάννινα 2003.

Φέρτης Ηλ., *Μνήμες της Κατοχής*, εκδ. «Ιωλκός», Αθήνα 1978.

Φίλια-Δαμουλή Λ., *Από την ανάμνηση στην Ιστορία, περιήγηση στη Γαστούνη και την Ηλεία,* εκδ. «Βιβλιοπανόραμα», Αμαλιάδα 2004.

Φιλοσόφου Μ., *Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα: Κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις*, τόμ. Α΄, Διδακτορική Διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Πάτρα 2009.

Φλάισερ Χ., *Η Ναζιστική εικόνα για τους (νέο)-Έλληνες και η αντιμετώπιση του άμαχου πληθυσμού από τις Γερμανικές Αρχές Κατοχής*, Ρέθυμνο 1986.

------, *Στέμμα και Σβάστικα, τόμ. Α΄-Β΄*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 1988.

------, «Η ναζιστική προπαγάνδα στην Κατοχή, ένα διφορούμενο όπλο», Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 357-390.

------, (επιμ.) *Η Ελλάδα '36-'49*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 2003.

Φλιτούρης Αθ., *Το Αντάρτικο του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο*, Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998.

------, «Η Οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα και η προς πόλεμο προπαρασκευή της την παραμονή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου, περίοδος Β΄, έτος Γ΄, τεύχ. 6, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2004, σσ. 295-305.

Φλόκας Χ., *Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα 1989.

Φόρεϊν Όφφις, *Φάκελος Ελλάς*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1972.

Φριζής Ι., *Η συμβολή των Ελλήνων Ισραηλιτών κατά την περίοδο του Ιταλο-Ελληνικού Πολέμου και στην Αντίσταση*, Αθήνα 1987.

Φύση και προορισμός του ΕΛΑΣ, εκδ. «Εθνική Αντίσταση», Αθήνα 1946.

Φωκά Ι., «Από τον Μάρτιο του 1939 [ο Μεταξάς] είχε αποφασίσει να πει το ΟΧΙ», *Η Καθημερινή*, 27-10-2007.

Φωκάς-Κοσμετάτος Π.Κ., *Η εισαγωγή της ιταλικής ιονικής δραχμής εις την Επτάνησον (1941-1943)*, Κοβάνης, Αθήνα 1946.

Φωστηρίδης Αντ., *Εθνική Αντίστασις κατά της βουλγαρικής κατοχής*, Θεσσαλονίκη 1959.

Φωτιάδης Δ., *Ενθυμήματα*, τόμ. Α΄-Γ΄, Κέδρος, Αθήνα.

Φωτόπουλος Σ.Χρ., «Υποστράτηγος Ανδρέας Καλλίνσκης 1985-1956. Ο ιδρυτής και πρώτος Αρχηγός των Δυνάμεων Καταδρομών. Η σταδιοδρομία και η δράση του», *Τολμών*, Τριμηνιαία έκδοση Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Ειδικών Δυνάμεων, τεύχ. 18, Απρίλιος-Ιούνιος 2006.

Χαλιμάς Απ.Θ., *Η ζωή με τον πατέρα μου Απόστολο Χαλιμά*, Αθήνα 2007.

Χανδρινός Ι., «Το εφιαλτικό χρονικό της ναζιστικής θηριωδίας», *Ιστορία του «Έθνους»*, τεύχ. 14, Μάιος 2010, σσ. 5-51.

------, «Η Οργάνωση Χ στην Κατοχή και στα Δεκεμβριανά», *Ιστορικά Θέματα*, τεύχ. 112, Μάρτιος 2012, σσ. 39-53.

Χαριτόπουλος Δ., *Άρης- ο αρχηγός των ατάκτων*, τόμ. 2, Εξάντας, Αθήνα 1997-2001.

Χαρτουλάρης Λ.Ν., *Η Χίος στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, εκδ. «Ν.Γεωργούλη-Ν. Συρρή», Χίος 2001.

Χατζηαγγελής Β., *Βαγγέλης Κτιστάκης*, Χανιά 1964.

------, *Το όγδοο τάγμα. Πώς και γιατί και από ποιους διαλύθηκαν οι Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις στη Μέση Ανατολή (1943-1944)*, εκδ. «Ράππα», Αθήνα 1994.

Χατζηαναστασίου Τ., *Αντάρτες και Καπεταναίοι. Η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης 1942-1944*, εκδ. «Αδελφοί Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 2003.

Χατζηβασιλείου Ε., *ΠΕΑΝ (1941-1945). Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζόμενων Νέων,* Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2004.

Χατζηθεοδωρίδης Γ.Β., *Η κατοχή στην Αν. Μακεδονία-Θράκη (1941-1945)*, εκδ. «ΝΕΠΟΤΑ Δράμας», Δράμα 2002.

Χατζηιωσήφ Χ., «Όψεις της ελληνικής οικονομίας κατά τη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», σσ. 107-173 στα Πρακτικά του *Επιστημονικού Συμποσίου στη μνήμη Νίκου Σβορώνου*, 30 και 31 Μαρτίου 1990, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδεία (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1993.

Χατζηκαλογιάννης Γ., *Η μαρτυρική Δράμα, σελίδες από τη βουλγαρική Κατοχή 23 Μάη-9 Σεπτέμβρη 1944*, Θεσσαλονίκη 1989.

Χατζήμπεης Στ., *Μια ζωή γεμάτη αγώνες*, Μέλισσα.

Χατζηπατέρας Κ., Φαφαλιού Μ., *Μαρτυρίες '40-'41,* Κέδρος, Αθήνα, 1982.

------, *Μαρτυρίες-Κρήτη 1941*, Κέδρος, 1993.

------, *Μαρτυρίες '41-'44. Η Αθήνα της Κατοχής*, τόμ. Α΄, Β΄, Κέδρος, Αθήνα 2002-2003.

Χατζής Θ., *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε,* τόμ. 4, Δωρικός, Αθήνα 1983.

Χατζηφώτης Μ.Ι., *Η εκκλησία στον αγώνα του Σαράντα*, Αθήνα 1986.

Χατζόπουλος Αχ., *Οι Προστάτες*, Παπαζήσης, Αθήνα 1977.

Χάφνερ Σ., *Αψηφώντας τον Χίτλερ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

Χέγκελ, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Νεφέλη, Αθήνα 1980.

Χιουρίδης Β., *Κατοχή*, Θεσσαλονίκη 1985.

Χίτλερ Αδ., *Ο Αγών μου*, τόμ. Α΄-Β΄, Δαρεμάς, Αθήνα.

Χίτλερ, η άνοδος και η πτώση (συλλογικό), εκδ. «Ιστορική Βιβλιοθήκη», Αθήνα.

Χιωτάκης Γ., *Πολιτικές Θύελλες. Το Ελληνικό αντιφασιστικό κίνημα στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1981.

Χολέβας Κ.Ι., *Οι πολεμικές αποζημιώσεις*, Πελασγός, Αθήνα 1995.

Χονδροκούκης Δ., *Γκρεμίζω το θρύλο του Άρη Βελουχιώτη*, Ισοκράτης, Αθήνα.

------, *Η αιματηρή πορεία του Ν. Ζαχαριάδη στην Ελλάδα*, Ισοκράτης, Αθήνα 1985.

Χουζούρης Στ., *Γιατρός σε τρεις πολέμους*, Αθήνα 1988.

Χουλιαράκης Μ., *Εξελίξεις του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδος (1920-1981)*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988.

Χούτας Στ., *Η Εθνική Αντίστασις των Ελλήνων*, Αθήνα 1961.

------, *Η Μάχη του Μακρυνόρους*, εκδ. «Ι.Σιδέρης», Αθήνα 1983.

Χούτα Στ.Θ., «Η απόβαση στην Σικελία και η Μάχη του Μακρυνόρους», περ. *Ιστορία*, τεύχ. 556, Οκτώβριος 2014.

Χρηστίδης Σπ., *Πολεμικό Ημερολόγιο του 1940-41*, Γιάννινα 1984.

Χρηστίδης Χρ., *Χρόνια Κατοχής 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*, Αθήνα 1971.

Χρήστου Δ.Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία*, εκδ. «Πολεμικό Μουσείο», Αθήνα 2001.

Χρήστου Απ.Κ., *Πώς πολεμήσαμε στην Ήπειρο και στην Αλβανία*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1990.

------, *Ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-41: χαρακτηριστικές καταγραφές-ντοκουμέντα καθοριστικά για την εξέλιξή του, καθώς και ενδιαφέρουσες ιστορικές αναδρομές για την περίοδο της διεξαγωγής του*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1990.

Χριστόπουλος Κ., *Το Ελληνικό Πρόβλημα*, Αθήνα 1945.

Χριστοφοράκης Μ., *Εθνική Αντίσταση και Δημοκρατικοί Αγώνες στην Κρήτη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.

Χρονολόγιο γεγονότων των ετών 1940-44, τόμ. Α΄, 1940-43, εκδ. «Ακαδημία Αθηνών. Κέντρο Ερεύνης του Νεώτερου Ελληνισμού», Αθήνα 2000.

Χρυσάφης Ι.Ευ., «Πώς κρατήσαμε το Ύψωμα 731», *28 Οτωβρίου 1940. 70 χρόνια μετά, Η Καθημερινή*, Αθήνα 2010.

Χώρος ιστορικής μνήμης 1941-1944, Εθνική, Αθήνα 1991.

Ψαθάς Δ., *Αντίσταση*, εκδ. «Μαρία Δ.Ψαθά», Αθήνα 2002.

------, *Χειμώνας του '41*, Αλκαίος, Αθήνα 1973.

Ψαράκης Τ., *Ντοκουμέντα Κατοχής της γερμανικής προπαγάνδας*, Αθήνα 1980.

Ψηλορείτης Αλ., *Η Μάχη της Κρήτης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Αθήνα 1965.

Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1940-1967)*, τόμ. Α΄-Γ΄, εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1976.

------, *Ο φασισμός και η 4η Αυγούστου*, εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1974.

Xydis St.G, *The Economy and Finances of Greece under occupation*, 1945.

Woodhouse S.M., *Το μήλον της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.
Wollaston I., *War against Memory? The Future of Holocaust Remembrance*, Λονδίνο 1996.

Zyka L., «Η στάση των Αλβανών στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου, Περίοδος Β΄, έτος Ε΄, τ. 10^{ο} , Ιωάννινα, Οκτώβριος 2006, σσ. 169-176.

9.2.4 Αρκτικόλεξα-Συντομογραφίες

BBC (British Broadcasting Corporation)

ΓΕΣ (Γενικό Επιτελείο Στρατού)

ΓΣ (Γενικό Στρατηγείο)

ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο)

ΕΔΕΕ (Εθνική Δημοκρατική Ένωση Ελληνοπαίδων)

ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος)

ΕΛΑΣ (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός)

ΕΚΚΑ (Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση)

ΕΟΑ (Εθνικές Ομάδες Ανταρτών)

ΕΟΕ (Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς)

ΕΟΚ (Εθνικές Οργανώσεις Κρήτης)

ΕΟΝ (Εθνική Οργάνωση Νέων)

ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων)

ΕΣΠΟ (Εθνικο-Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση)

ΕΤΑ (Επιμελητεία του αντάρτη)

ΚΚΕ (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος)

ΟΠΛΑ (Οργάνωση Προστασίας Λαϊκού Αγώνα)

ΠΑΟ (Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση)

ΠΕΑΝ (Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων)

ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης)

ΣΜΑ (Στρατηγείο Μέσης Ανατολής)

SOE (Special Operations Executive)

ΣΣΑ (Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή)

ΤΑ (Τάγματα Ασφαλείας)

ΤΕΔ (Τάγματα Εθνικής Δράσης)

ΤΣΔΜ (Τμήμα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας)

UNRRA (Διασυμμαχική Οργάνωση Αρωγής και Αποκατάστασης)

10. Ευρετήριο όρων, τοπωνυμίων και ονομάτων

Α

Αβησσυνία, 180
Αγγελόπουλος, 77, 88, 471, 698
Άγγλοι, 205, 224, 226, 227, 229, 237, 319, 357, 358, 360, 413, 424, 427, 434, 466, 467, 469, 471, 476, 487, 498, 517, 538, 547, 590, 604, 633, 634, 640, 651, 652, 678, 724
Αγία Αικατερίνη, 260, 499, 680
Αεροπορία, 59, 60, 62, 63, 69, 114, 182, 236, 425, 623, 707
Αίγυπτο, 57, 75, 86, 87, 131, 146, 363, 419, 422, 423, 427, 464, 465, 469, 474, 475, 653, 716
Ακαδημία, 64, 71, 186, 189, 233, 260, 261, 283, 293, 353, 354, 355, 357, 368, 404, 493, 500, 517, 520, 600, 668, 680, 698, 734, 735, 740
Αλβανία, 36, 37, 52, 56, 59, 61, 64, 65, 66, 70, 71, 73, 90, 91, 96, 98, 101, 102, 105, 144, 145, 147, 148, 152, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 165, 167, 170, 171, 175, 180, 181, 191, 195, 198, 199, 216, 219, 231, 234, 259, 273, 275, 279, 302, 303, 304, 307, 308, 310, 312, 317, 321, 341, 356, 357, 363, 369, 380, 395, 396, 419, 421, 434, 437, 453, 455, 456, 467, 475, 479, 482, 487, 497, 499, 507, 522, 532, 538, 539, 545, 569, 577, 581, 588, 589, 590, 594, 597, 604, 605, 619, 622, 638, 644, 649, 656, 658, 660, 669, 677, 685, 706, 710, 712, 715, 716, 718, 723, 734, 740
Αλέξανδρος Διάκος, 37, 60, 295, 644, 655
Αλπινιστές, 35, 174, 290, 308, 314, 329, 380, 530
Ανατολικό Ζαγόρι, 20, 35, 39, 88, 125, 240, 254, 496, 547, 583, 624, 686
Ανθρακίτης, 19, 240
Αντάρτες, 77, 83, 86, 87, 121, 130, 131, 147, 149, 176, 193, 194, 196, 197, 202, 204, 226, 227, 229, 237, 247, 253, 255, 257, 287, 307, 315, 317, 320, 321, 323, 326, 334, 336, 338, 346, 358, 361, 372, 374, 376, 377, 379, 382, 384, 385, 387, 388, 404, 406, 432, 460, 461, 483, 485, 488, 489, 506, 508, 511, 516, 532, 533, 554, 556, 558, 562, 581, 588, 590, 591, 592, 593, 597, 628, 631, 633, 637, 647, 680, 722
Αντεπίθεση, 74, 98, 216, 217, 218, 219, 228, 295, 312, 313, 409, 430, 518, 546, 638, 664
Αντίποινα, 19, 76, 77, 88, 124, 126, 145, 147, 203, 204, 254, 409, 496, 511, 615, 637, 640, 703, 714, 732
Αντίσταση, 1, 11, 19, 20, 26, 35, 42, 107, 120, 125, 126, 130, 133, 134, 135, 147, 148, 149, 158, 176, 186, 199, 202, 204, 215, 221, 226, 230, 241, 242, 251, 254, 346, 356, 358, 360, 378, 388, 400, 407, 431, 454, 485, 495, 496, 526, 532, 533, 547, 554, 559, 560, 561, 562, 563, 581, 615, 633, 640, 641, 672, 677, 698, 699, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 736, 737, 738, 739, 740, 741
Άνω Βιάνος, 19
Άξονας, 52, 187, 188, 516
Άουσβιτς, 81, 89, 117, 406, 411, 417, 713, 726, 734
Απομαγνητοφώνηση, 32
Αραβαντινός, 236, 550, 661, 700
Αργυρόκαστρο, 65, 95, 104, 161, 167, 169, 185, 233, 278, 303, 317, 366, 397, 524, 574, 600, 624
Αρίστη, 161, 163, 215, 233, 522
Αφρική, 61, 131, 422, 432, 433, 466, 467
Αώος, 365, 660

Β

Βάγκνερ, 433, 474
Βασιλάκης, 19, 115, 124, 126, 147, 153, 203, 212, 615, 701
Βασιλεύς Γεώργιος, 56, 67, 343, 475
Βελλά, 233, 342, 622, 702, 705

Βελουχιώτη, 230, 358, 360, 730, 740
Βελτσίστα, 342, 398
Βέμπο, 184, 185, 344
Βενιζέλος, 87, 595, 621, 667, 732
Βέρμαχτ, 84, 107, 109, 110, 112, 116, 124, 126, 129, 137, 138, 198, 203, 442, 615
Βέρση, 575
Βισκόντι Πράσκα, 57, 61, 90, 96, 143, 184, 365
Βλάχοι, 242, 251, 272, 302, 334, 588, 592, 640, 667, 668, 709, 737
Βομβαρδισμός, 101, 145, 182, 191, 193, 218, 261, 267, 271, 365, 429, 493, 499, 528, 537, 595, 652, 713
Βοστίνα, 170
Βοτονόσι, 73, 190, 267, 369, 526, 606
Βούλγαροι, 115, 117, 234, 470, 636, 706
Βουλιαράτες, 105, 177
Βουλιαράτι, 105, 173, 274, 279, 281
Βούρμπιανη, 46, 159, 167, 169, 285, 478, 480, 482, 483, 487, 526, 618, 644
Βουτσά, 223, 249, 250, 254, 255, 494, 495
Βρανούσης, 43, 120, 557, 562, 703
Βρετανία, 32, 53, 526, 711
Βρεττάκος, 17, 36
Βρυσοχώρι, 84, 192, 221, 222, 223, 569, 620
Βωβούσα, 19, 35, 60, 62, 84, 95, 165, 239, 240, 312, 370, 372, 380, 381, 455, 527, 529, 547, 551, 552, 553, 557, 575, 576, 582, 619, 620, 624, 638, 644, 658, 659, 661, 662, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 708, 728

Γ

Γαλλία, 53, 55, 62, 186, 422, 428, 516, 694
Γενοκτονία, 117
Γερμανοί, 20, 38, 43, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 107, 108, 109, 112, 115, 117, 118, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 136, 137, 138, 147, 151, 152, 171, 174, 176, 183, 186, 188, 189, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 202, 203, 205, 206, 210, 211, 220, 227, 230, 234, 235, 240, 242, 243, 244, 246, 247, 251, 253, 254, 255, 266, 283, 286, 287, 289, 299, 300, 307, 315, 317, 320, 321, 326, 330, 331, 334, 335, 338, 345, 346, 357, 359, 360, 361, 368, 369, 370, 372, 374, 375, 377, 378, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 388, 392, 400, 401, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 413, 414, 417, 420, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 433, 443, 444, 445, 454, 457, 459, 460, 461, 462, 463, 465, 466, 467, 469, 470, 474, 475, 476, 481, 482, 483, 484, 485, 487, 488, 493, 495, 496, 501, 502, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 532, 533, 539, 541, 544, 546, 547, 548, 557, 559, 560, 562, 564, 565, 569, 575, 581, 582, 583, 584, 589, 590, 591, 596, 598, 601, 602, 606, 607, 608, 610, 611, 612, 613, 615, 616, 634, 637, 638, 639, 647, 648, 649, 651, 653, 654, 656, 661, 679, 686, 706, 714, 719, 733
Γερμανο-σοβιετικό σύμφωνο, 54
Γεροπλάτανος, 233
ΓΕΣ, 34, 57, 68, 93, 94, 101, 114, 142, 150, 155, 157, 159, 161, 164, 167, 181, 185, 191, 274, 295, 296, 310, 313, 342, 366, 368, 464, 465, 475, 524, 553, 574, 618, 656, 666, 703, 741
Γεωργουτσάτες, 397
Γιοντλ, 433
Γιουγκοσλαβία, 71, 73, 188, 431, 434, 638, 712
Γκάτζαρος, 277, 278, 477, 704
Γκατσόπουλος, 271, 458, 459
Γκέριγκ, 147
Γκολέμι, 277, 278
Γκόλιο, 158, 169, 318
Γκραμπάλα, 186, 217, 218, 355, 356, 382, 384, 391, 393, 394, 396, 518, 538, 623, 624, 626
Γκράτσι, 56, 154, 736
Γκρατσιάνι, 146

Γλέζος, 20, 74, 113, 114, 120, 122, 133, 134, 135, 563, 705
Γοργοπόταμος, 79, 159, 719
Γουντχάουζ, 633
Γράμμος, 156, 295, 535
Γρεβενά, 88, 254, 320, 369, 527, 545, 592, 620, 628, 641, 647, 651, 653, 654, 656, 659, 679, 680
Γρεβενίτι, 6, 19, 20, 39, 42, 43, 46, 84, 85, 86, 88, 120, 126, 235, 236, 237, 239, 240, 242, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 257, 374, 454, 455, 495, 496, 521, 524, 526, 528, 530, 532, 533, 544, 547, 550, 552, 554, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 581, 582, 583, 706, 728, 731, 814

Δ

Δαβάκης, 35, 103, 168, 169, 183, 295, 296, 311, 316, 325, 326, 327, 329, 333, 334, 337, 338, 356, 480, 486, 526, 572, 588, 617, 619, 620, 627, 638, 665, 666, 702, 711
Δαμασκηνός, 75, 81, 138, 471, 702, 717, 723
Δεκεμβριανά, 89, 138, 227, 416, 494, 634, 739
Δελβινάκι, 157, 292, 395, 397, 538, 624, 712
Δημάρατος, 167, 184, 312, 339, 618, 666
Διάγγελμα, 502, 503
Διάκος, 45, 75, 418, 486, 572, 620, 644
Διαμάντης, 182, 236, 707
Δίκορφο, 536, 545, 547
Δίστομο, 19, 724
Δίστρατο, 62, 164, 166, 380, 527, 551, 552, 569, 644, 649, 664, 666, 667
Διχούνι, 149, 150
Δόλιανη, 19, 88, 236, 238, 240, 254, 495
Δροσοπηγή, 38, 159, 294, 299, 300, 301, 315, 318, 385, 587, 638, 655, 698
Δωδεκάνησα, 25, 45, 49, 50, 60, 420, 427, 431, 433, 434, 466, 469, 474, 476, 549

Ε

ΕΑΜ, 76, 88, 129, 132, 136, 138, 196, 220, 221, 222, 225, 239, 246, 289, 338, 356, 358, 400, 401, 461, 469, 470, 495, 535, 547, 548, 558, 627, 628, 629, 631, 632, 633, 635, 636, 637, 638, 640, 649, 701, 717, 724, 730, 734, 741
Εαρινή επίθεση, 26, 281
Εβραϊκή Κοινότητα, 43, 445
Εβραίοι, 17, 35, 38, 78, 117, 118, 211, 386, 403, 404, 405, 407, 411, 412, 413, 414, 444, 454, 506, 613, 698, 699, 709, 734
Εγγλέζοι, 36, 146, 166, 309, 320, 335, 387, 408, 427, 500, 525, 591, 601, 602, 653, 654
ΕΔΕΣ, 76, 78, 79, 83, 85, 86, 89, 129, 130, 132, 147, 150, 151, 196, 199, 202, 204, 222, 225, 226, 227, 228, 230, 239, 246, 356, 357, 358, 360, 400, 401, 406, 407, 408, 461, 494, 495, 512, 535, 558, 602, 615, 633, 635, 637, 677, 706, 708, 710, 724, 730, 731, 733, 736, 738, 741
Εδιπίδης, 18, 90, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 165, 167, 170, 180, 181, 182, 184, 189, 217, 271, 273, 294, 295, 296, 316, 317, 355, 414, 524, 546, 551, 552, 553, 571, 572, 618, 623, 643, 651, 656, 659, 666, 708
Ελ Αλαμέιν, 78, 129, 131, 150, 424, 466, 467, 468, 473, 476, 704
Ελαία, 59, 60, 192, 370, 620
ΕΛΑΣ, 77, 79, 80, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 125, 127, 129, 130, 132, 138, 220, 222, 225, 226, 227, 229, 231, 237, 239, 317, 320, 322, 326, 327, 334, 339, 358, 360, 374, 375, 400, 401, 406, 407, 408, 445, 446, 449, 470, 494, 495, 508, 535, 536, 547, 558, 590, 591, 602, 617, 618, 627, 628, 629, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 640, 677, 706, 724, 730, 732, 734, 738, 742
Ελάτη, 152, 498
Ελατοχώρι, 19, 240, 557, 582

Ελαφότοπος, 192, 233, 390, 395, 398, 620
Έλλη, 57, 154, 181, 236, 237, 363, 428, 498, 550, 554, 724
Ελληνική Ορεινή Ταξιαρχία, 88, 89, 150
Ελύτης, 45, 295, 644
εμφύλιος, 226, 230, 241, 346, 471, 563, 716
Εντελβάις, 81, 84, 88, 113, 114, 199, 202, 254, 326, 405, 442, 460, 512, 558, 615, 635, 721
Εξοχή, 487
ΕΟΝ, 233, 260, 368, 388, 498, 680, 742
επιστράτευση, 93, 98, 156, 158, 181, 183, 207, 216, 219, 220, 236, 245, 253, 310, 324, 329, 337, 363, 381, 391, 393, 466, 468, 480, 484, 499, 500, 523, 524, 525, 534, 565, 568, 589, 596, 656, 677
Επιτελείο, 34, 61, 84, 93, 126, 157, 162, 169, 203, 481, 615, 622, 711, 741
ΕΠΟΝ, 80, 558, 582, 637, 699, 742
εποποιία, 36, 154, 189, 275, 504, 644, 710, 716, 718, 727, 728
Εποποιία, 11, 183, 275, 279, 304, 363, 520, 552, 706, 709, 734, 735
έπος, 103, 134, 162, 170, 188, 236, 469, 579, 699, 700, 719, 725, 732, 735
Επταχώρι, 295, 296, 309, 310, 311, 314, 316, 317, 320, 321, 325, 326, 327, 330, 332, 335, 337, 340, 341, 480, 486, 587, 590, 591, 592, 617, 618, 622, 626, 630, 639, 640, 644, 645, 646, 656, 666, 678
Εργολάβος, 82, 179, 214, 221, 223, 233, 236, 405, 550, 551, 557, 658, 668, 710
Ερσέκα, 64, 88, 254, 482, 487
Ερυθρός Σταυρός, 610
ΕΣΣΔ, 53, 548, 737

Ζ

Ζαγόρι, 25, 42, 162, 197, 204, 213, 214, 262, 495, 496, 527, 532, 535, 544, 547, 554, 581, 591, 615, 664, 693, 706, 723, 729, 735
Ζαγοροχώρια, 104, 214, 221, 223, 233, 236, 374, 400, 550, 557, 658, 686, 710
Ζάλμινγκερ, 147, 202, 204, 460, 615
Ζαλοκώστας, 36, 189, 275, 644, 710
Ζέρβας, 78, 129, 199, 225, 227, 237, 239, 358, 360, 507, 508, 590
ζώνες κατοχής, 110, 482
Ζωσιμαία, 179, 180, 186, 193, 214, 261, 283, 355, 389, 493, 506, 513, 514, 518, 541, 557, 585, 602, 681, 710
Ζώτος, 149, 326, 407, 705

Η

Ηγουμενίτσα, 266, 315, 360, 492, 526, 623, 624
Ημερολόγια, 21, 34, 36, 42, 99, 278, 497, 672, 707
Ημιονηγοί, 167, 571, 625

Ι

Ιερός Λόχος, 138, 419, 421, 425, 426, 429, 430, 434, 465, 468, 469, 470, 471, 472, 476, 722
Ίντεν, 68, 69, 71
Ιταλία, 13, 20, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 61, 70, 76, 83, 88, 102, 131, 146, 150, 154, 157, 158, 168, 178, 180, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 193, 208, 271, 279, 288, 295, 296, 297, 308, 320, 336, 364, 368, 384, 397, 417, 431, 440, 462, 482, 498, 502, 508, 530, 532, 545, 551, 576, 584, 607, 613, 619, 622, 696, 698, 701
Ιταλοί, 36, 45, 50, 56, 61, 63, 65, 68, 70, 91, 92, 97, 98, 102, 103, 109, 115, 126, 127, 137, 142, 145, 146, 154, 156, 159, 161, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 186, 192, 197, 200, 202, 205, 206, 209, 210, 216, 217, 218, 219, 234, 236, 237, 239, 240, 245, 251, 253, 260, 261, 263, 268, 269, 274, 275, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 287, 288, 290, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 301, 303, 304,

307, 308, 310, 311, 312, 314, 316, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 355, 356, 358, 359, 361, 362, 363, 365, 366, 372, 373, 380, 381, 387, 391, 392, 394, 395, 396, 397, 398, 403, 410, 414, 420, 427, 432, 434, 440, 441, 442, 455, 456, 457, 458, 460, 461, 462, 476, 479, 480, 481, 482, 483, 486, 487, 488, 490, 491, 492, 497, 499, 503, 505, 508, 509, 510, 512, 517, 518, 519, 522, 523, 524, 527, 528, 529, 530, 531, 538, 540, 541, 543, 544, 545, 546, 547, 550, 551, 552, 553, 554, 568, 569, 572, 573, 574, 576, 577, 581, 582, 584, 587, 588, 589, 591, 592, 595, 596, 597, 601, 604, 606, 607, 608, 611, 612, 613, 620, 622, 623, 624, 627, 628, 638, 644, 645, 646, 648, 651, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 662, 664, 666, 667, 669, 675, 678, 679, 726, 733, 736

Ιτέα, 19

Ιωάννης Μεταξάς, 56, 67, 92, 143, 503, 626, 715, 720

Ιωάννινα, 1, 25, 42, 43, 63, 82, 104, 113, 126, 141, 147, 157, 159, 167, 169, 170, 172, 179, 183, 184, 185, 192, 193, 195, 200, 202, 203, 206, 209, 213, 214, 215, 218, 221, 223, 226, 227, 228, 232, 233, 236, 241, 249, 250, 252, 257, 258, 259, 260, 264, 273, 274, 276, 279, 281, 283, 287, 291, 295, 296, 311, 316, 342, 344, 347, 355, 356, 357, 363, 365, 367, 370, 378, 390, 395, 403, 405, 406, 410, 412, 414, 415, 436, 456, 458, 464, 475, 478, 480, 485, 492, 493, 497, 515, 524, 529, 532, 537, 538, 541, 543, 544, 545, 548, 550, 552, 557, 559, 564, 568, 571, 572, 574, 594, 600, 603, 615, 617, 620, 624, 641, 658, 659, 661, 664, 665, 667, 668, 669, 684, 700, 701, 702, 703, 705, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 715, 716, 718, 719, 720, 721, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 730, 731, 732, 733, 735, 736, 737, 738

Κ

Καβαλάρι, 19

Καβαλλέρο, 66, 101, 184

Καβάσιλα, 158, 162, 163

Καζέρτα, 89

Κάιρο, 80, 107, 131, 419, 422, 425, 717

Κακαβιά, 157, 171, 279, 391, 395, 397, 398, 524, 714

Καλάβρυτα, 19, 85, 125, 548, 591, 714, 721, 731

Καλαμάς, 59, 192, 206, 370, 620

Καλλίνσκης, 86, 423, 738

Καλογορατζή, 574

Καλούτσιανη, 228, 265, 365, 483, 538

Καλπάκι, 60, 62, 63, 152, 163, 171, 176, 182, 192, 206, 214, 216, 217, 221, 259, 279, 293, 302, 303, 304, 343, 363, 366, 370, 372, 382, 391, 392, 393, 394, 396, 397, 398, 451, 483, 487, 490, 501, 518, 522, 523, 524, 526, 532, 546, 551, 572, 576, 591, 592, 600, 620, 623, 624, 658, 666, 700, 714

Καλπακίου, 95, 99, 152, 215, 217, 219, 291, 391, 451, 573, 576, 622, 623, 625, 626, 679

Καλφακάκος, 398

Καμπιλής, 119, 212, 405, 406, 444

Κάνδανος, 75, 429

Κανέτα, 147, 507, 511, 636

Καντάρας, 480, 481, 486, 801

Κάντσικο, 62, 159, 294, 296, 300, 338, 385, 478, 482, 527, 638, 642, 655, 683, 698

Κασλάς, 102, 154, 155, 165, 275, 715

Καστανώνας, 19

Κάστρο, 38, 81, 118, 119, 201, 211, 238, 245, 262, 264, 286, 289, 291, 342, 344, 386, 405, 415, 430, 436, 438, 439, 445, 449, 450, 453, 492, 523,568, 603, 685, 725

Καταφύγιο, 181, 182, 183, 185, 189, 261, 264, 283, 285, 289, 291, 345, 484, 501, 523, 544, 568, 595, 606, 680
Κατοχή, 1, 11, 19, 43, 80, 87, 107, 123, 126, 130, 134, 138, 147, 152, 191, 196, 198, 202, 209, 210, 216, 218, 233, 248, 261, 271, 285, 286, 338, 339, 342, 356, 358, 360, 378, 392, 398, 399, 416, 419, 423, 436, 453, 471, 476, 480, 482, 493, 494, 500, 508, 515, 519, 524, 526, 537, 539, 559, 560, 562, 564, 565, 566, 602, 605, 615, 641, 647, 661, 672, 698, 699, 701, 703, 704, 705, 706, 707, 709, 711, 713, 714, 716, 718, 719, 722, 723, 724, 728, 729, 732, 734, 736, 738, 739, 740
Κατσιμήτρος, 61, 90, 91, 93, 100, 147, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 169, 184, 192, 206, 273, 278, 292, 343, 355, 356, 364, 391, 513, 546, 551, 572, 574, 575, 621, 622, 626
Κατσιμήτρου, 34, 61, 63, 91, 93, 96, 142, 219, 273, 293, 356, 391, 518, 539, 602, 715
Κεράσοβο, 322, 335, 338, 339, 409, 487, 620, 647, 664, 800
Κλεισούρα, 19, 66, 87, 154, 155, 178, 202, 206, 274, 275, 280, 367, 369, 475, 601, 615
Κληματιά, 342, 398
Κομμένο, 18, 19, 43, 83, 115, 125, 147, 203, 212, 687, 701, 702
Κόνιτσα, 25, 37, 88, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 166, 169, 216, 221, 254, 280, 317, 318, 334, 337, 363, 365, 385, 391, 480, 483, 487, 499, 527, 528, 535, 538, 547, 551, 557, 558, 569, 575, 581, 588, 602, 624, 641, 656, 666, 681, 684, 693, 725
Κορυζής, 67, 68, 71, 73, 475
Κορυτσά, 64, 142, 177, 185, 238, 342, 437, 501, 601, 660
Κουκίδης, 123, 701, 717
Κούκουνας, 190, 191, 198, 266, 338, 606, 668, 717
Κουτσοβλαχικό, 338, 668
Κουτσοβλάχοι, 252, 667, 737
Κρήτη, 59, 73, 74, 75, 87, 88, 89, 107, 114, 122, 134, 137, 138, 155, 183, 279, 306, 405, 419, 422, 424, 425, 427, 428, 429, 431, 465, 466, 470, 474, 475, 484, 531, 591, 600, 653, 708, 716, 723, 728, 730, 739, 740
Κρυστάλλης, 251, 395, 538, 624
Κωστάκης, 218, 306, 395, 514, 538, 576, 624, 721

Λ

Λαζάρου, 193, 242, 252, 369, 383, 668, 719, 725
Λάιστα, 84, 596, 598, 662
Λάμποβο, 175, 227
Λαμπρίδης, 214, 215, 221, 249
Λανς, 202, 286, 615, 686
Λαντς, 84, 113, 512, 558, 815
Λαψίστα, 207, 208, 602
Λέανδρος Βρανούσης, 43, 120, 122, 556
Λεπτοκαρυά, 240, 496, 571, 573, 583
Λέρος, 428, 429, 430, 431, 732
Λιβύη, 57, 424
Λιγκιάδες, 19, 43, 84, 126, 193, 202, 204, 257, 287, 346, 414, 441, 442, 443, 506, 511, 544, 562, 611, 613, 614, 615, 616, 687, 729
Λιμός, 148, 234, 710
Λιμπόχοβο, 175, 574
Λίστ, 108
Λονδίνο, 19, 55, 131, 146, 172, 197, 198, 199, 204, 357, 693, 694, 696, 697, 700, 705, 707, 720, 721, 736, 738, 741
Λουφτβάφε, 71
λοχαγός Παπάς, 163, 165, 664, 665, 669
Λύκα, 537, 538
Λυκόρραχη, 294, 295, 296, 297, 298, 313, 380, 385, 483, 488

Μ

Μάγερ, 199, 202, 212, 287, 405, 442, 512, 615, 635, 721
Μακρίνο, 19, 240, 494, 496, 557, 582
Μαλαπάρτε, 91, 92
Μάλι Σπατ, 167, 170
Μαρδοχαίος Φριζής, 37, 157, 414, 450
Μαρτυρίες, 16, 20, 32, 37, 169, 170, 218, 235, 278, 294, 324, 495, 497, 533, 550, 551, 572, 694, 696, 719, 720, 722, 723, 726, 729, 730, 736, 739, 740
Μαρτυρικά χωριά, 19
Μαστοροχώρια, 25, 40, 46, 159, 299, 302, 478, 479, 649, 678, 687, 730
Μαύρη αγορά, 110, 485, 494, 712
Μαυρογιάννη, 63, 162, 626
Μεγάλες Δυνάμεις, 170, 186, 470, 720
Μέκειο Οικοτροφείο, 185
Μενίνας, 129, 226, 227, 230
Μεραρχία, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 84, 88, 95, 98, 101, 113, 114, 158, 163, 166, 167, 169, 183, 192, 193, 199, 202, 206, 221, 254, 273, 291, 293, 294, 295, 306, 311, 312, 313, 314, 317, 326, 373, 380, 381, 385, 405, 422, 427, 428, 432, 442, 460, 468, 481, 495, 512, 518, 535, 547, 551, 553, 554, 558, 562, 574, 575, 607, 615, 619, 620, 622, 624, 625, 632, 633, 635, 636, 638, 640, 646, 664, 666, 721, 733
Μέρτζιανη, 163, 363, 366, 369, 397, 581, 589
Μέση Ανατολή, 75, 78, 87, 107, 119, 131, 138, 150, 419, 423, 426, 430, 464, 465, 466, 467, 469, 471, 473, 474, 475, 507, 547, 704, 718, 720, 725, 736, 739, 740
Μεσογειακά νομίσματα, 268
Μεσογέφυρα, 220, 234, 572
Μεταξάς, 94, 145, 160, 188, 197, 271, 381, 419, 422, 475, 498, 596, 621, 626, 638, 722, 738
Μέτσοβο, 25, 39, 62, 63, 88, 118, 183, 190, 226, 251, 254, 257, 259, 295, 296, 338, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 455, 527, 534, 552, 555, 558, 569, 592, 594, 659, 662, 665, 685
Μέτωπο, 36, 76, 101, 104, 129, 147, 152, 175, 178, 236, 239, 279, 280, 291, 356, 365, 492, 516, 558, 720, 741, 781
Μήλος, 465, 474, 724
Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος, 172, 732
Μόδεστος, 374, 388
Μολότωφ, 187
Μολυβδοσκέπαστη, 234, 271, 273, 460, 462, 490, 572, 573, 581, 731
Μονή Βουτσάς, 42, 241, 249, 733
Μόροβα, 295
Μουσιωτίτσα, 19, 25, 442, 443, 541, 687, 699, 734
Μουσολίνι, 50, 52, 54, 57, 59, 62, 67, 68, 70, 71, 90, 91, 98, 101, 102, 103, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 155, 161, 163, 180, 184, 185, 186, 187, 188, 275, 276, 365, 368, 380, 384, 397, 432, 524, 526, 528, 533, 542, 546, 547, 623, 704, 712
Μπαλίστες, 175, 176
Μπαλντούμα, 88, 183, 242, 253, 254, 455, 495, 533, 581
Μπαμπούσκας, 126, 203, 257
Μπαντόλιο, 90, 91, 146, 149, 365
Μπατζής, 392
Μπουραζάνι, 162, 163, 234, 317, 332, 363, 391, 456, 462, 571, 572, 581, 589
Μπουράτο, 574, 577

Ν

Ναζί, 18, 35, 83, 126, 204, 388, 414, 519, 539, 544, 548, 563, 651, 657, 713, 729, 736
Ναυτικό, 181
Νεγάδες, 582
Νεγράδες, 401, 569
Νεοζηλανδοί, 70, 425, 466
Νεπράνιστα, 574
Νεράιδα, 85, 226

Νησί Ιωαννίνων, 25, 200, 436, 543, 603
Νοσοκομείο, 42, 81, 238, 284, 292, 323, 355, 367, 411, 440, 459, 460, 493, 505, 554, 566, 686, 718
Νταούτ Χότζα, 56, 90, 158
Ντοβρά, 46, 401, 536, 583
Ντούτσε, 61, 62, 91, 98, 177, 184, 365, 661, 666
Ντραμπάτοβα, 35, 200, 201, 205, 206, 607

Ο

Ολοκαύτωμα, 13, 35, 46, 82, 203, 248, 250, 252, 388, 405, 411, 412, 429, 519, 548, 550, 559, 563, 598, 610, 651, 698, 709, 710, 713, 718, 731, 737
Οργάνωση Χ, 416, 739
Ουέιβελ, 68
Ούντρα, 44

Π

Πάδες, 164, 166, 527, 569, 666, 667
Παλαμά, 80, 292, 557
Παλάτσο Βενέτσια, 90, 365
Παμβώτιδα, 44, 201, 207, 208, 345
Παμβώτις, 201, 724
Πάνθηρ, 84, 202, 615, 815, 817
ΠΑΟ, 75, 80, 627, 628, 637, 742
Παπάγος, 73, 94, 187, 343, 621, 727
Παπαθεοδώρου, 185, 196, 199, 227, 230, 519, 728, 736
Παπανικολάου, 180, 285, 436, 594, 605, 735
Παπαφλωράτος, 59, 729
Πάπιγκο, 36, 156, 161, 162, 168, 172, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 230, 231, 356, 480, 524, 700, 707, 728
Παραμυθιά, 124, 150, 198, 287, 342, 442, 479, 511, 518, 521, 522, 525, 601, 602, 680, 705, 736
ΠΕΑΝ, 78, 724, 739, 742
Πεδινή, 267, 268, 269, 446, 595
Πείνα, 76, 107, 108, 111, 148, 209, 231, 241, 300, 304, 311, 345, 398, 400, 403, 418, 485, 488, 500, 515, 542, 545, 552, 560, 566, 567, 598, 601, 608, 610, 647, 651, 654, 655, 656
Πεκλάρι, 164, 487
Πεντάλοφο, 88, 225, 226, 254, 321, 494, 495, 526, 617, 618, 626, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 636, 638, 639, 640
Πέπελη, 575, 577
Περρίκος, 78
Πέτρα, 19, 43, 240, 241, 247, 376, 659, 702
Πίνδος, 35, 36, 82, 83, 165, 168, 183, 275, 339, 481, 486, 547, 644, 665, 700, 702, 704, 710, 712
Πίνδου, 17, 35, 59, 60, 61, 62, 63, 84, 95, 96, 103, 158, 163, 167, 168, 169, 170, 183, 251, 252, 295, 310, 313, 316, 338, 357, 364, 380, 481, 482, 487, 504, 527, 528, 550, 551, 552, 553, 558, 579, 617, 622, 626, 628, 635, 662, 664, 667, 668, 687, 702, 707, 725, 735
Πλάκα, 86
Πολίτσανη, 175, 176
Πράσκα, 61, 62, 63, 91, 96, 98, 142, 143, 184, 185, 365, 380, 730
Πρεμετή, 64, 95, 233, 279, 281, 528
Προκηρύξεις, 120, 322, 461, 557, 602, 651, 672
Προπαγάνδα, 50, 61, 107, 117, 126, 193, 196, 260, 267, 288, 365, 380, 658, 661, 668, 725, 726, 733, 738
Προφήτης Ηλίας, 45, 295, 655
Προφορική ιστορία, 12, 14, 15, 16, 17, 20, 32, 37, 673, 694, 696
Προφορική Ιστορία, 12, 694
Πρωινός Λόγος, 169, 182, 184, 189, 236, 241, 248, 279, 415, 470, 475, 490, 493, 499, 538, 541, 568, 661, 693, 707, 708, 719, 723, 728, 731, 735
Πρωτοσύγκελος, 287
Πυρομάγλου, 130, 132, 535, 559, 713, 730
Πωγώνι, 25, 167, 169, 170, 173, 215, 274, 409, 475, 572, 573, 574, 576, 581, 719
Πωγωνίσκο, 456, 458, 463, 490

Ρ
Ραβένια, 216, 279, 596, 598
Ραδοβίζι, 150
Ρίμινι, 89, 149, 468, 469, 470, 471, 472, 704, 728
Ρίμπεντροπ, 57, 66, 187
Ρίμπεντρωφ-Μολότωφ, 187
Ρουμανία, 53, 57, 187, 338, 423, 432, 534, 535, 547, 584, 667, 668
Ρουμάνικο Προξενείο, 288
Ρούπελ, 72, 188, 189, 710

Σ
Σακελλαρίου, 182, 732
Σαμαρίνα, 294, 296, 308, 312, 317, 325, 326, 327, 329, 338, 339, 340, 372, 527, 588, 638, 644, 666
Σάμος, 430
Σάντας, 122
Σαράφης, 77, 82, 127, 358, 732
Σβορώνος, 49, 131, 733
Σέλφο Τάκασης, 221, 223
Σεφέρης, 40, 107, 131, 733
Σιωμόπουλος, 62, 63, 95, 192, 221, 294, 314, 373, 380, 481, 551, 553, 554, 664, 669
Σκαμνέλι, 223, 239, 533, 569, 571, 573, 576, 577, 578, 579, 582, 585, 662
Σμόλικας, 295, 678
Σοντού, 90, 98, 142, 143, 184, 185, 365
Σούλης, 180, 594, 735
Σουλίου, 148, 228, 229, 357, 508, 509, 601, 680
Σπλάντζα, 151, 680
Σπυρίδων Βλάχος, 44, 190, 209, 233, 342
Στάρας, 166, 171, 218, 220, 800
Στέτνερ, 84, 126, 202, 286, 287, 442, 558, 615, 686
Στέφανι, 56, 57, 159
στούκας, 171, 189, 267, 369, 519, 575, 652
Στράτσανη, 484, 487, 489
Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή, 123, 151, 640, 711, 742
Συνθηκολόγηση, 56, 89
Σχέδιο «ΙΒ», 61

Τ
Τάγμα Κονίτσης, 167, 218, 459
Τάγματα Ασφαλείας, 83, 89, 130, 526, 711, 734, 742
Ταγματασφαλίτες, 708
Ταμπάκικα, 119, 201, 378, 386, 405
Ταμπούρι, 62, 294, 295, 296, 318, 380
Τελεσίγραφο, 58, 138, 143, 163, 279
Τεπελένι, 95, 178, 245, 277, 280, 395, 459, 486, 521, 524, 526, 528, 538, 588, 624, 737
Τερζάκης, 11, 42, 92, 93, 100, 102, 142, 144, 145, 146, 154, 183, 184, 186, 191, 218, 275, 304, 363, 552, 735
Τζακομόνι, 90, 91, 98
Τζελότο, 70, 101
Τζινιέρης, 90, 92, 159, 161, 176, 735
Τζουβαλάς, 53, 54, 66, 68, 70, 101, 735
Τζούλια, 35, 60, 61, 62, 63, 95, 96, 160, 163, 165, 166, 167, 183, 192, 220, 294, 295, 296, 308, 311, 314, 324, 337, 364, 371, 373, 380, 396, 480, 481, 526, 527, 547, 551, 553, 554, 568, 607, 619, 624, 644, 646, 649, 660, 664, 665, 667, 733
Τζουμέρκα, 225, 229, 259, 487, 538
Τίγρης, 84
Τόμσον, 29
Τουρκία, 53, 69, 72, 197, 419, 430, 432, 434, 466, 546
Τρίστενο, 19, 240, 242, 256, 374, 532, 533, 551, 562
Τσαμάτος, 198, 511, 736
Τσάμηδες, 196, 198, 199, 226, 230, 260, 519, 700, 722, 723, 728
Τσαρούχη, 278
ΤΣΔΜ, 73, 742
Τσεπέλοβο, 192, 221, 223, 225, 227, 548, 569, 583, 620
Τσερίτσανα, 141, 148
Τσεχοσλοβακία, 186, 199

Τσιάνο, 56, 90, 91, 98, 365, 380, 528
Τσιγάντες, 80, 422, 426, 429, 430, 433
Τσιρπανλής, 92, 103, 142, 146, 159, 177, 274, 365, 480, 528, 546, 657, 660, 662, 666, 736
Τσίτος, 293, 355, 356, 538, 539
Τσολάκογλου, 73, 78, 122, 190, 191, 267, 369, 433, 525, 606, 736
Τσουδερός, 73, 86, 111, 419, 475, 702, 736
Τσώρτσιλ, 53, 130, 132, 138, 185, 427, 434, 466, 467, 548, 661, 698, 737

Υ

Ύψωμα 717, 67, 276
Ύψωμα 731, 53, 67, 70, 101, 102, 154, 165, 185, 186, 275, 279, 368, 710, 713, 722, 724, 735, 740

Φ

Φιλιάτες, 25, 38, 159, 195, 479, 624
Φιξ, 242, 548, 682
Φλάισερ, 108, 126, 127, 131, 223, 225, 358, 412, 416, 469, 482, 558, 602, 738
Φλαμπουράρι, 19, 240, 255, 492, 493, 495, 496, 532, 547, 562, 581, 723
Φούρκα, 295, 296, 307, 311, 312, 326, 380, 481, 482, 485, 487, 526, 528, 529, 572, 588, 620, 641, 643, 644, 645, 646, 656, 676, 679, 682, 683, 684, 709
Φριζής, 37, 167, 414, 451, 569, 575, 576, 738, 804
Φρόντζος, 283, 286
φυλακές, 50, 242, 289, 389, 439, 518

Χ

Χαϊδάρι, 89, 127
Χανδρινός, 20, 193, 416, 615, 739
Χειμάρρα, 177, 280
Χιονιάδες, 46, 159, 479, 482
Χίτλερ, 50, 51, 52, 54, 56, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 74, 107, 111, 116, 134, 136, 137, 147, 186, 187, 188, 190, 202, 210, 355, 357, 368, 388, 392, 403, 413, 428, 431, 433, 467, 502, 542, 545, 611, 709, 715, 720, 721, 733, 740
Χρύσανθος, 58, 73, 735

C

Cervi, 97, 177, 704

M

Mazower, 212, 403, 721

R

Richter, 465, 512, 731

T

Thompson, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 27, 29, 32, 39, 694, 697, 736

V

Vilanova, 14, 16, 37, 694

11. Παράρτημα

Εικόνα 1. Ευχαριστήρια επιστολή από το μέτωπο του στρατιώτη Ανδρόνικου Οικονόμου στην Ελένη Τζουριάδου για τις κάλτσες που του έπλεξε.

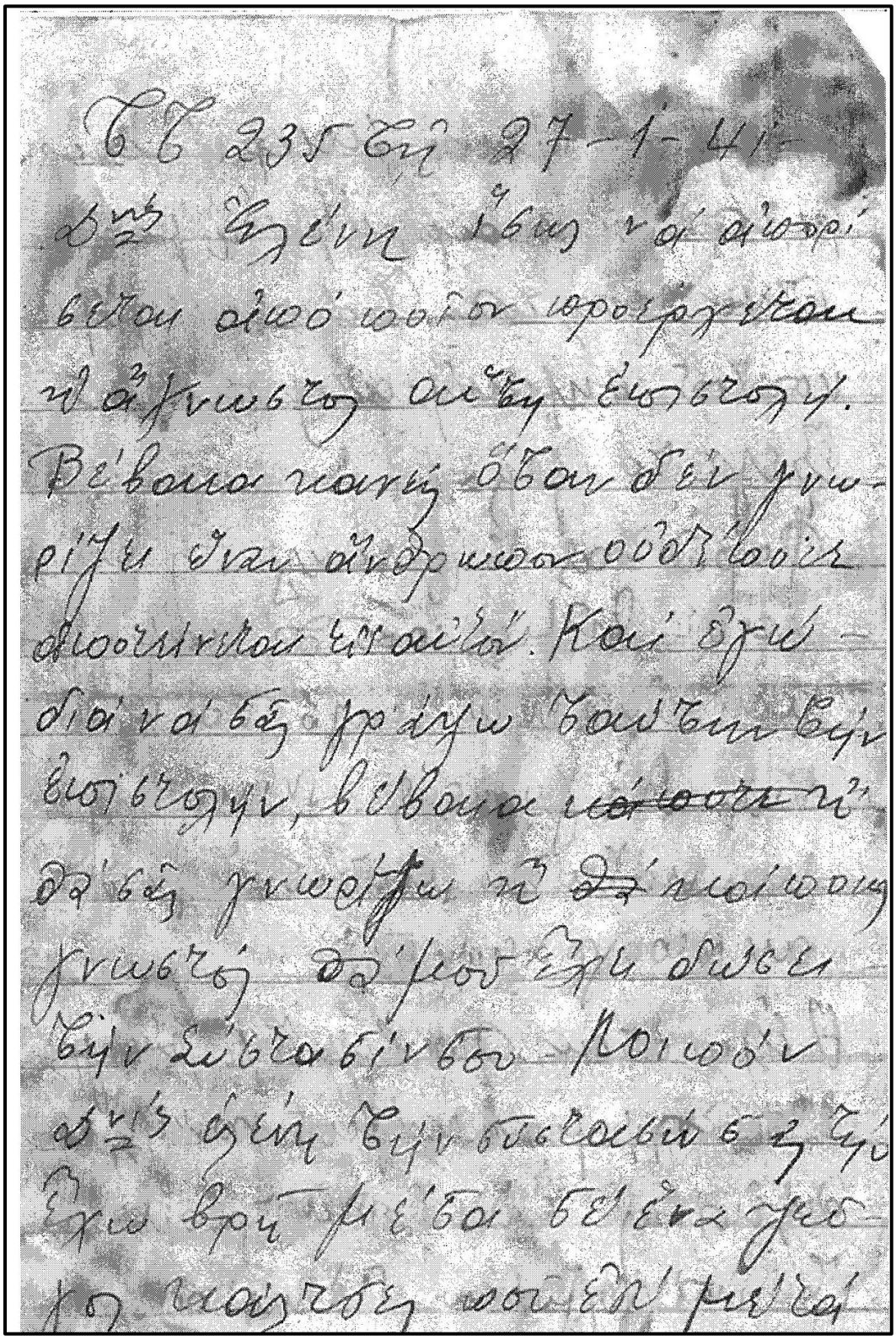

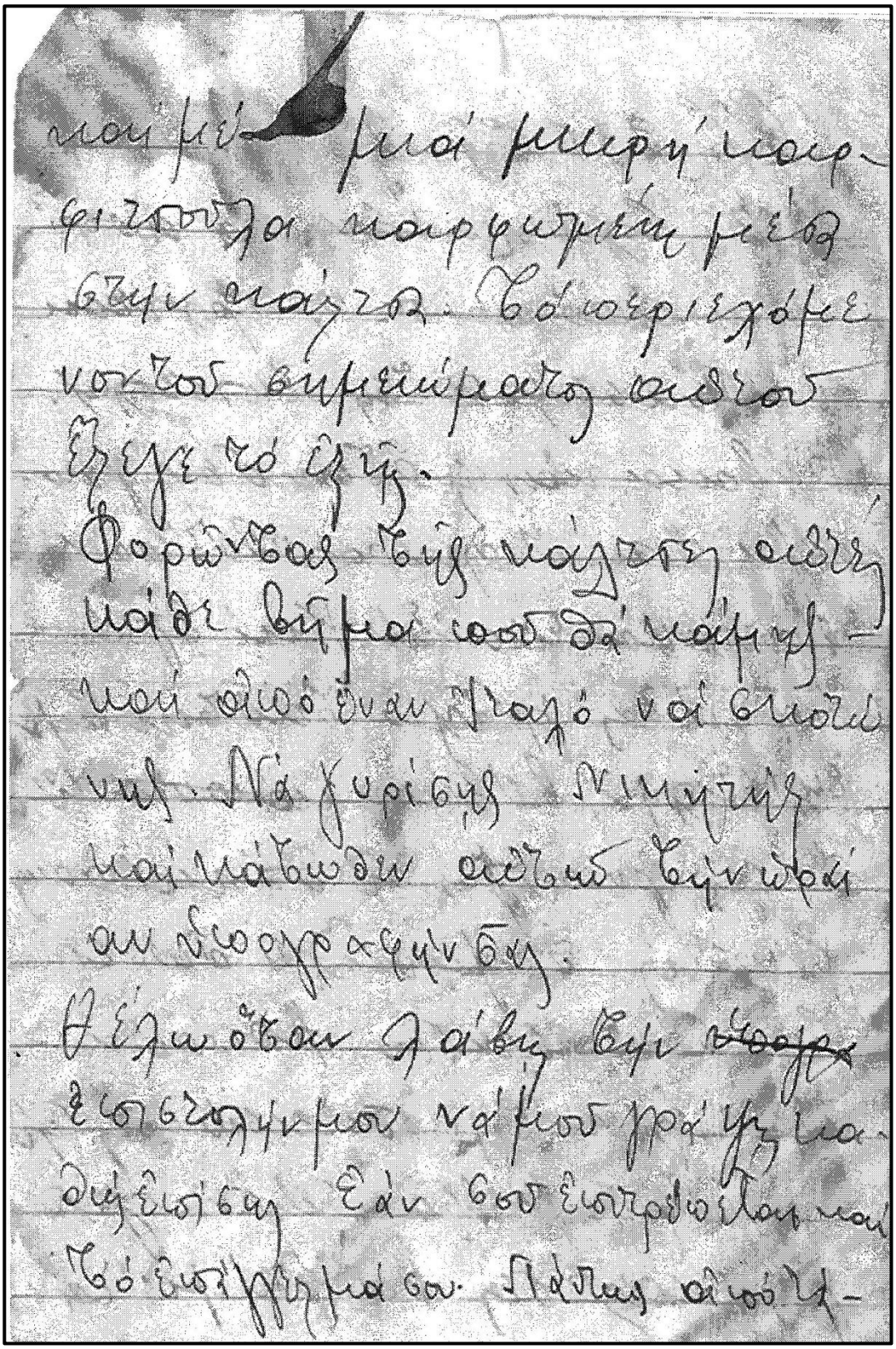

Χρυσοστόμου Κωνσταντινουπόλεως σήμερον ἐορτάζουσα χιόνια, ποὺ ἔπεσαν πάνω στὰ κατάλευκα βουνὰ τῆς Ἀβανίας καὶ Χιονοσκεπαστρίας, νὰ σκεπάσουν τὴν πατρίδα τῆς Ἀλβανίας τρίβουν, τὴν μητέρα τῶν Ἐθνῶν.

Καθὼς λοιπὸν ἔκοψαν στὰ λέοντα τὸ ζεύγος τῆς κόρης ποὺ θὰ μὲ τὰ λεοντάρια λέοντες τῆς ἔρημος, ἔτσι καὶ μέσα στὴν μικρὴ αὐτὴν πόλιν μέσα μου βρεθοῦν καὶ αὐτοὶ τὰ ἀγριόπουλα κόκκινα

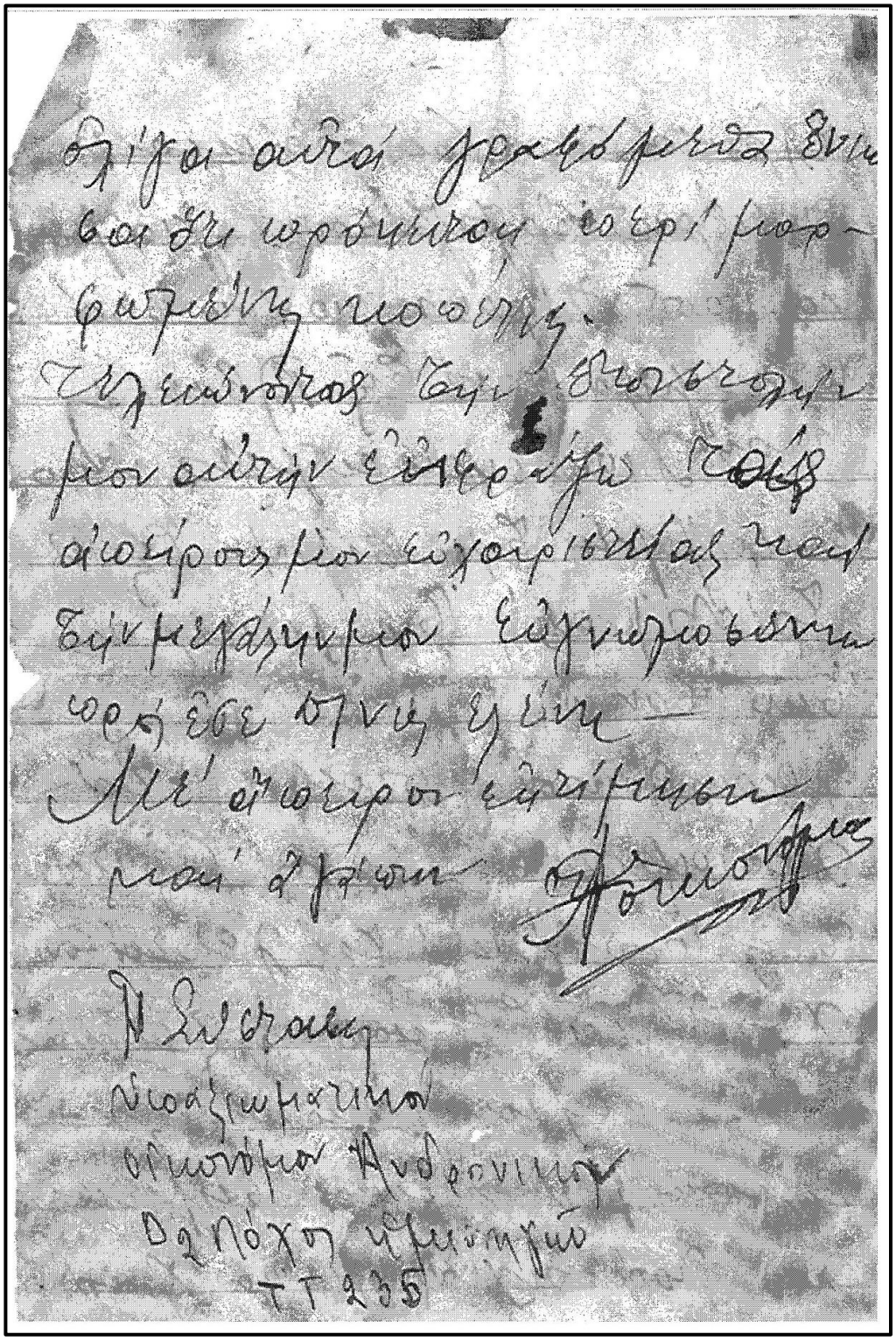

Πήρα αὐτά γραμματόσημα
καὶ θὰ τὰ φυλάξω κατὰ μόνας
φωτιάνη κοντά μου.
Ἀγωνιάζω τώρα ἀπὸ τὴν
μοναξιά μου αὐτήν ἐδῶ πάνω
ἀπόμερος μὲ ἐξαφανίσεις καὶ
ἐξαφανισμούς ἐξαφανισμένα
κορμί ἔχει ὅλη ἡ ὕπαρξή μου —
Μὲ ἀπόμερο εὐχήθηκα
καὶ ἀγάπη Φώτης

Ἀνδρέας
Νοσοκομειακός
Ὀνομάτων Ἀνδρόνικος
Δ2 πόχο ἀξιωματικῶν
ΤΤ 235

Εικόνα 2. Σελίδες από το ανέκδοτο ημερολόγιο του Δημητρίου Μπάρκα

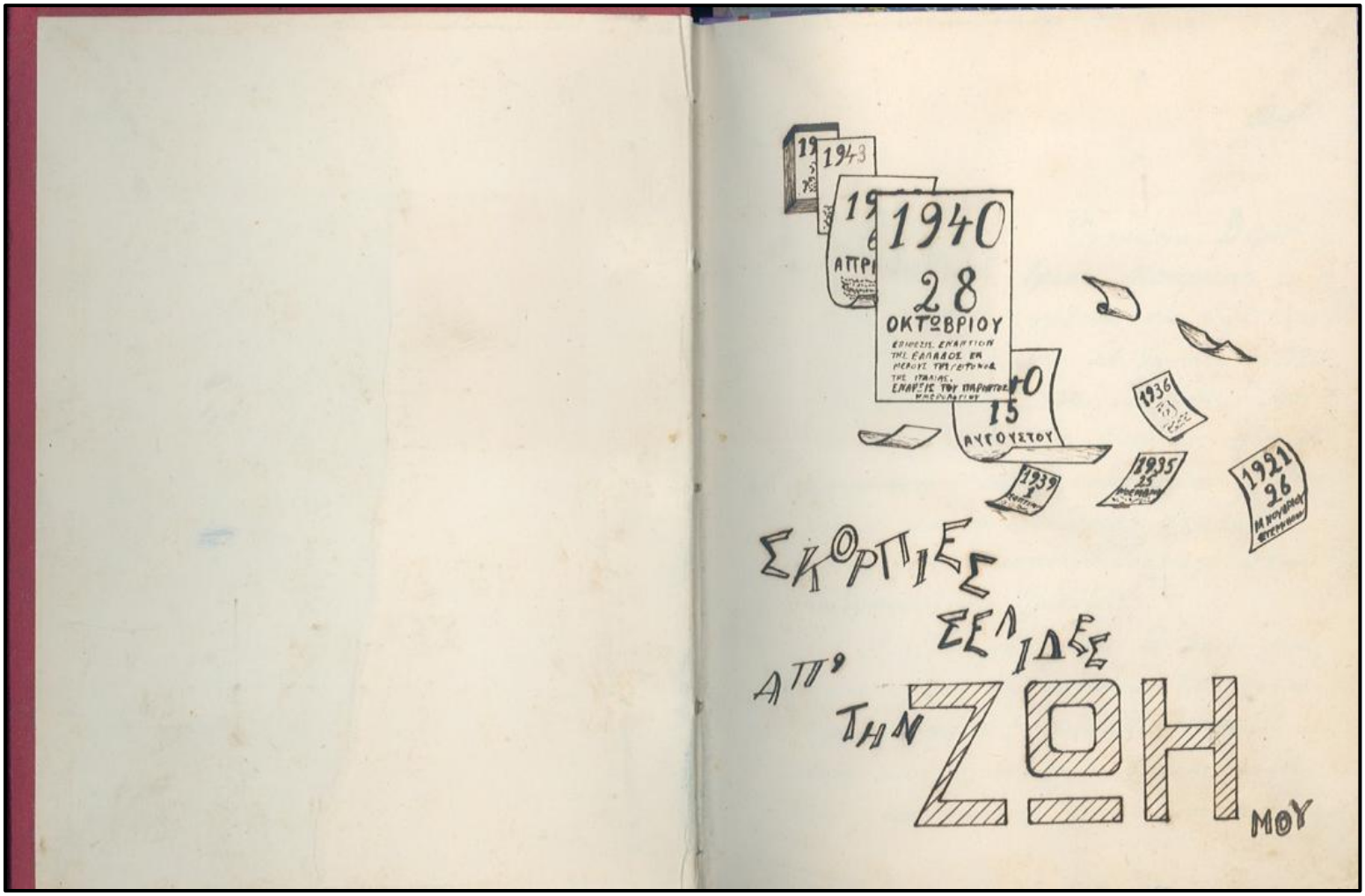

Ὀνομάζομαι **Δημήτριος Μπάρμας**, γεννήθηκα στά Ἰωάννινα τήν 26 Ἰανουαρίου 1921. Ἑστῶς μου εἶναι ὁ Χρῆστος Μπάρμας, υἱός τοῦ Σωκρίδωνος Μπάρμα, καταγομένου ἐξ Ἰωαννίνων, καί ἡ Βασιλική Μπάρμα, συζύγου τοῦ Ἀθανασίου Τσαμαρίου καί καταγομένη ἐκ Πρεβέζης.

Ἤρχισα νά γράφω τό παρόν ἡμερολόγιον, ἀπό τῆς ἐπετείου τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔπους (28 Ὀκτωβρίου 1940), διά νά εἶναι ἅμα ἐπίσης πρῶτος διά ἀνθρώπινα ἰδιῶ, ὅπως διαφόρους ἄλλας σημειώσεις ἔχω

26/10/40
27/10/40

26 Ὀκτωβρίου 1940

Σήμερα τοῦ Ἁγίου τῆς ἐθνικῆς ἑορτῆς, ἐπανοίξθην μετά τοῦ Φαραγγάρχου κ. Ἠλιοπούλου τό ἀεροδρόμιον Ὀλυμποχωρίου, ὅπου ἐφύλασσα πρός τούς ἀποφράξαντας ταγματίας κατά τήν σημασίαν τῆς 26ῆς Ὀκτωβρίου «ὀλοκλαυτωμάτων καί ἐθνικῆς ἑορτῆς».

Ὑπέρ τάς δύο ὥρας ἔμεινα ἐφυλακισμένος μέχρι σήμερα ἀπό μέλη τῆς Ε.Ο.Ν., ἀλλά οὐδέποτε ἐκινδυνεύθην τόσον ὅσον σήμερα.

27 Ὀκτωβρίου 1940

Σήμερα, ἐπειδή ὁ κ. Ἠλιόπουλος μέ τόν συναγωνιστήν Ζώην εἶπον ὅτι θά κάμουν μπάνιο εἰς τήν θάλασσαν, ἐγώ δέ μέ τόν Βασιλάκην δέν ἀποκριθήκαμε, ἐπειδή ὁ καιρός ἦταν πολύ βροχή, διαχειμάζαμε καί χάσαμε.

Διά τοῦτο ἀπόψε εἰς τό Κέντρο τῆς Ε.Ο.Ν. παραγγείλαμε καί μᾶς ἔφεραν μούρα. Ἤμαστε, ἐγώ, ὁ Βασιλάκης, ὁ κ. Ἠλιόπουλος καί ἡ Καλίνα.

Φάγαμε μαῦρα νόμα τσιμπουδοσαλάτα, ὁ κ. Ἠλιόπουλος ἄνοιξε καί ἕνα μπουκάλι μέ μπίρα καί ψαμμίτη, ἀπόψε κ.λ.π. περάσαμε μιά βραδυά ἀξέχαστη.

28 Ὀκτωβρίου 1940

Σήμερα τό πρωΐ ἡ θεία Ἀθηνᾶ μόλις ἐξύπνησε ἔβαλε τό ραδιόφωνον εἰς τό πλαϊνό τῶν Ἀθηνῶν. Τῆς ἔπαμε ἐνθύμησιν ὅτι παρά τό σύνηθες ἤρχισε ἡ ἐκπομπή μέ πολύ ὀρόσημον προσοχῆς. Δέν ἐ-

28/10/40

δυσι ὅμως σημασίαν καὶ ἀσημαντύνθη ἀπὸ τὸ ραδιόφωνον. Ἐν τῇ μεταξὺ ὁ σαλπιγκτὴς μου ὁ ὁποῖος εἶχε μεταβῆ φησίαν τοῦ ραδιοφώνου ἤκουσε διάγγελμα τῆς Α.Ε. τοῦ Πρωθυπουργοῦ κ. Ι. Μεταξᾶ, καθὼς καὶ τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως, διὰ τῶν ὁποίων ἐπληροφορήθη ὅτι τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν ὅτι ἀπὸ τῆς σήμερον κηρυσσόμεθα εἰς ἐμπόλεμον κατάστασιν πρὸς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐπαρέλαβε ὁ λαὸς νὰ πράξῃ τὸ καθῆκον του μέχρι τῆς λήξεως Νίκης.

Ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν πρωΐαν ἐξηκολούθησε ὁ πλαθμὸς τῶν Ἑλλήνων νὰ μελετήσῃ ἐπανειλημμένως τὰ διαγγέλματα, τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1 ἀνακοινωθὲν τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου Στρατοῦ, τὸν Ἐθνικὸν Ὕμνον, διαφόρους ἄλλους

ὕμνους, θούρια, σαλπισμοὺς καὶ ἄσματα καὶ ἐθνικὰς χωρῶς.

Τὰ διαγγέλματα μετὰ τοῦ ἀνακοινωθέντος, μετεδίδοντο κατὰ τὴν ἀκόλουθον σειρὰν καὶ τάξιν αὐτῶν.

Διάγγελμα τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ

Ἡ σιγμὴ ἐπέλθοι σὰν δὰ ἀγωνιοῦμεν διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος, τὴν ἀκεραιότητα καὶ τὴν τιμήν της. Μόλις ἐπληροφορήθημεν τὴν πρῖν αὐτηρὰν ἀνεπιφύλακτα καὶ ἔστω πρὸς ὅλους, ἡ Ἰταλία, μὴ ἀναγνωρίζουσα εἰς ἡμᾶς τὸ δικαίωμα νὰ ζῶμεν ὡς ἐλεύθεροι Ἕλληνες, μοῦ ἐζήτησε σήμερον τὴν 3ην πρωΐαν τὴν παράδοσιν τμημάτων τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους, κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς βούλησιν, καὶ μοῦ ἀνεκοίνωσε ὅτι, πρὸς καταστολὴν αὐτῶν, εἰς κίνησιν τῶν στρατευμάτων της θὰ ἤρχιζε τὴν 6ην

28/10/40

φωϊνήν. Ἀπήντησα ὡς τὸν Ἰταλὸν Πρόσβυν ὅ-
τι θεωρῶ καὶ τὸ σύστημα αὐτὸ καθ' ἑαυτό καὶ
τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον γίνεται τοῦτο ὡς κύ-
ριον σημεῖον τῆς Ἰταλίας κατά τῆς Ἑλλάδος.

Τώρα θά ἀποδείξωμεν τάν πρόγματι ἐκ
μέρους ἄξιοι τῶν προγόνων μας καὶ τῆς ἐλευθε-
ρίας τήν ὁποίαν μᾶς ἐληγάλησαν οἱ προπάτορά μας. Ὅχι τό ἔθνος ὡς ἑνιαῖον σύσσωμον.
Ἀμυνόμεθα διά τήν Πατρίδα, τάς γυναῖκας,
τά παιδιά σας καὶ τάς ἱερά μας παραδόσεις.

Νῦν ὑπέρ πάντων ὁ ἀγών.

Ι. Μεταξᾶς.

Διάγγελμα τοῦ Α.Μ. τοῦ Βασιλέως

Ὁ Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως σᾶς ἀνήγγειλε πρό ὀλίγου ὑπό ποίαν ἔννοιαν ἠναγκάσθημεν νά καταλάβωμεν τά σύνορα κατά τῆς Ἰταλίας, ἐπιβεβαιωθείσης τῆς ἐπιθετικότητος τῆς Ἑλλάδος.

28/10/40

Κατά τήν μεγάλην αὐτήν στιγμήν εἶμαι βέβαιος ὅτι κάθε Ἕλλην καὶ κάθε Ἑλληνίς θά ἐκτελέσουν τό καθῆκον των μέχρι τέλους καὶ θά φανῶσιν ἀντάξιοι τῆς ἐνδόξου ἡμῶν ἱστορίας.

Μέ πίστιν εἰς τόν Θεόν καὶ εἰς τά στερεμένα τῆς ψυχῆς, τό Ἔθνος σύσσωμον καὶ ἀπεφασισμένον εἰς τῆς ἀνθρώπινον θά ἀγωνισθῇ ὑπέρ βωμῶν καὶ ἑστιῶν μέχρι τελικῆς νίκης.

Ἐν τοῖς Ἀνακτόροις τῶν Ἀθηνῶν, τῇ 28 Ὀκτωβρίου 1940

Γεώργιος Β'.

Πρῶτον ἀρχηγικόν ἀνακοινωθέν τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου.

28 Ὀκτωβρίου 1940

Αἱ ἰταλικαί στρατιωτικαί δυνάμεις προσέβαλλον ἀπό τῆς 5.30' σήμερον τά πρός τήν Ἑλλάδα ἡμέτερα τμήματα προκαλύψεως τῆς ἀλβανικῆς μεθορίου.

Αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις ἀμύνονται τοῦ παντάχου ἐδάφους.

14-10-44

Μεσοβδόμαδα ὁ Λάντο, εὐχαριστῶ τὸν Θεό. σωμαλινό λαί γιά τὴν χρόνια ποὺ φροτίζει τοὺς Γερμανοὺς οἱ ἀνωτοι ἄλληλοι ἐμαλαγιάσαν τὸ Ἑλληνικό χρέος. Μὲ ρίγη ποληριοῦ καὶ δύχραν χαροφολημάτων ἐκοδέχθηκαν οἱ Γιαννιῶτες τὸν Ἐθνικόν μας Ὕμνον ποὺ γιά φορά τῆς χορά ἔκλεψε ἀπὸ τόσα χρόνια ἀκούμε κάθε καὶ μαζεμένα ἀπὸ τὸ Γερμανικό μεγάφωνο.

Οἱ μέρες περνοῦν· ἡ ἔδρα τοῦ Δήμαρχου ἀναμένει κι ὅμως οἱ Γερμανοὶ δὲν φύγανε.

Σάββατο 14 Ὀκτωβρίου 1944

Ἐνῶ πρωτεύουμε τὴ Λευτεριά, οἱ Γερμανοὶ εἶναι ἀκόμη ἐδῶ. Τὰ αὐτοκίνητα χαλάστηκαν, τὰ εἴδη ραχισμοῦ ἐκάπνισαν, τὰ τρόφιμα καὶ ἄλλο ὑλικό ἀνελήθηκαν στὴν πόλη, οἱ Ἕλληνες παρεδόθησαν στὸν Ἐχθρό Ἐλληνό μαζί μὲ τὰ τρόφιμα γι' αὐτοὺς. Σήμερα τὰ Γιάννενα τραντάχτηκαν συνέχεια. Ἀρκετοὶ ἐκρήξεις τραντάχτηκαν τὸν τόπο. Τὰ Γιάννενα εἶναι βουλιαγμένα μὲ συνεχό συρμαλόπτερμα καὶ ἐκλεκτρισμένο σπίτια καρφιῶν. Οἱ μεγαλύτερες ἀπ' αὐτὲς καὶ ὁριστικοὶ σταλιωτικαὶ ἐμπλοκάδες ἀναλυτάσσονται. Ὡς ἐκ θαύματος σώθηκαν ἀπὸ σφαῦρα

15-10-44

ὅπερ συρίζει, ἔστω παρακτύρει μου ἐνῷ ὅμως δὲν κάνω τὴ δική Ἀθηνᾶς.

Βαρειά καὶ γοβερή νύχτα ἡ νύχτα.

Κυριακή 15 Ὀκτωβρίου 1944

Ὥρα 2.20' π.μ. Πρωτοφοβισμοὶ τραβήξαν τὸν ὕπνο μας. Τί τάχα νά συμβαίνει;! Τό καμό βαστᾷ ὡ τὸ ἔρτω.

Ἐνῷ χρυσοχαράζει ἡ μέρα, μιά κραυγή μεταδίδεται ἀπό παράθυρο σέ παράθυρο.

Σκυωθῆτε! Ἤρθαν οἱ δικοί μας! Βάλτε Σημαῖες!

Χρυσός Ἀνέσχη! Καλή Λευτεριά!

Δάκρυα χαρᾶς γεμίζουν τά μάτια μας. Ἡ χαρά μας ἐκτάζει τὸν ἔρωτα.

Ὑπάρχει ποιός ἐνδοιάζει;! Ἔφυγαν οἱ Ὀβνοί τόσο εὔκολα;! Νά τό πιστέψουμε;!

Ναί! Τά Γιάννενα εἶν' ἐλεύθερα! Ἀπό τίς 9 μ.μ. τοῦ Σαββάτου φρουρεῖς τῶν Ε.Ο.Κ. τοῦ Ε.Λ.Α.Σ. διεσταυρώθησαν ἀπό τό νοτί τό χρέος. Κατά τίς 2 τά μεσάνυχτα ἤρθαν καὶ ἄλλες φρουρεῖς ἀπό τὴν Ἠπειρά. Οἱ Γερμανοὶ ἀκροβολίζονταν γιά μάχη. Οἱ νυκτερινοὶ πυροβολισμοὶ ὅμως τοὺς ἔτρεψαν σέ φυγή κι ἔτσι τά ξημερώματα τοὺς ἔβγαν ἔξω ἀπ' τά Γιάννενα.

Καὶ σάν πρῶτα ἀνθρωπάκι

Χαῖρε, ὦ χαῖρε Λευτεριά.

Εικόνα 3. Επιστολικά Δελτάρια της ΕΟΝ προς τους στρατιώτες στο Μέτωπο

(Ανέκδοτη συλλογή του Παύλου Γκαλντέμη)

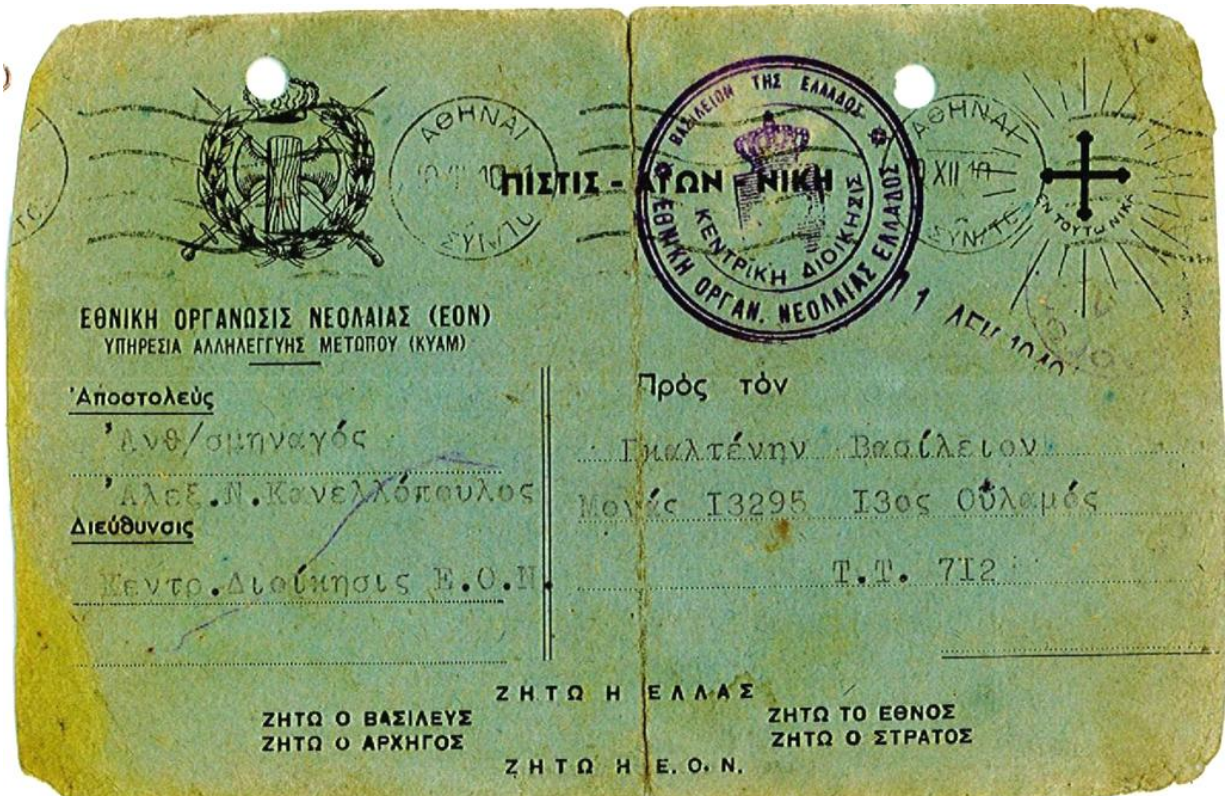

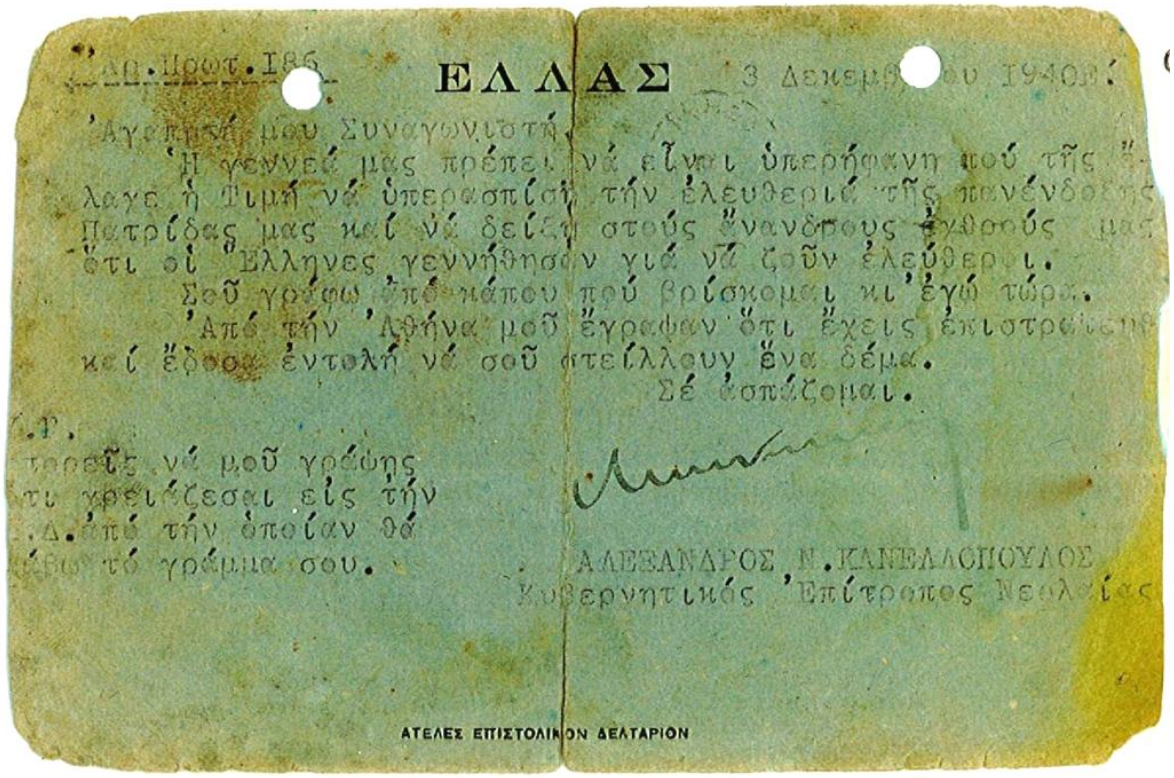

ΠΙΣΤΙΣ ΑΓΩΝ ΝΙΚΗ
ΕΘΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΜΕΤΟΠΟΥ
Πρός τὸν
Βασίλειον Γκαλτέρην
III Μοῖρα Σμύρνα 5η Πυροβολαρχία
Τ.Τ. 912
ΖΗΤΩ Η ΕΛΛΑΣ
ΖΗΤΩ ΤΟ ΕΘΝΟΣ
ΖΗΤΩ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ
ΖΗΤΩ Ο ΑΡΧΗΓΟΣ
ΖΗΤΩ Ο ΣΤΡΑΤΟΣ
ΖΗΤΩ Η Ε.Ο.Ν.

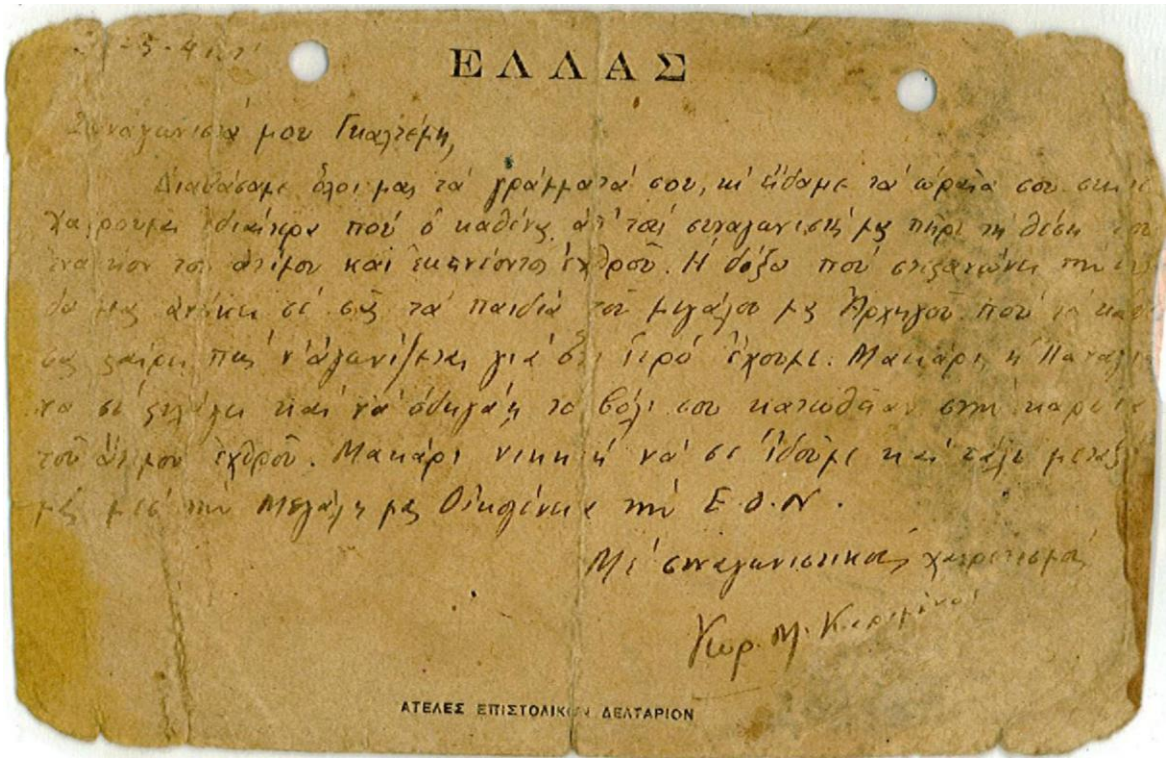
ΕΛΛΑΣ
Ἀγαπητέ μου Γκαλτέρη,
Διαβάσαμε ὅλοι μας τά γράμματά σου, μ' ἄδαμε τά ὡραῖα σου σμύρν
χαιρουμε ἰδιαίτερα πού ὁ καθένας ἀπ' ἐσένα σιγαρισμ' μας πῆρε τή θέση τ
ἕνα κατ' τοῦ ἄλλου καί ἐκφράστηκε ἐχθροῦ. Ἡ δόξα πού σιγαρώνει τή
δα μας ἀτάκτα σ' ὅλα τά παιδιά τοῦ μεγάλου μας Ἀρχηγοῦ πού τά κα
ας χαίρει πολύ ν' ἀγαπιέμαστε γιά ὅ,τι ἱερό ἔχουμε. Μακάρι ἡ Παναγι
τα σε χαίρει καί τά ἀδυράμη τό βόλι σου κατωθάνω στ' κάρε
τοῦ ἄλλου ἐχθροῦ. Μακάρι νίκη ν' σε ἴδουμε καί ἐμεῖς μεγάλ
μας μέσα στ' Μεγάλη μας Ὀλυμπιάκη τό Ε.Ο.Ν.
Μ' σιγαρισμούς χαρούμενα
Χαρ. Μ. Κ.
ΑΤΕΛΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟΝ ΔΕΛΤΑΡΙΟΝ

ΠΙΣΤΙΣ - ΑΓΩΝ - ΝΙΚΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ (ΕΟΝ)
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕΤΩΠΟΥ
Κ. Ε. Ν.

Αποστολεύς
Κυβερνητικός Ἐπίτροπος
Νεολαίας

Διεύθυνσις
Δραδίου 28-Ἀθῆναι

Πρός τόν Δεκανέα
Γκαλτέμην Βασίλειον
.III. Μοῖρα Σκόντα 5η Πυροβολαρχία
Τ.Τ. 912

ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ 133

ΖΗΤΩ Η ΕΛΛΑΣ

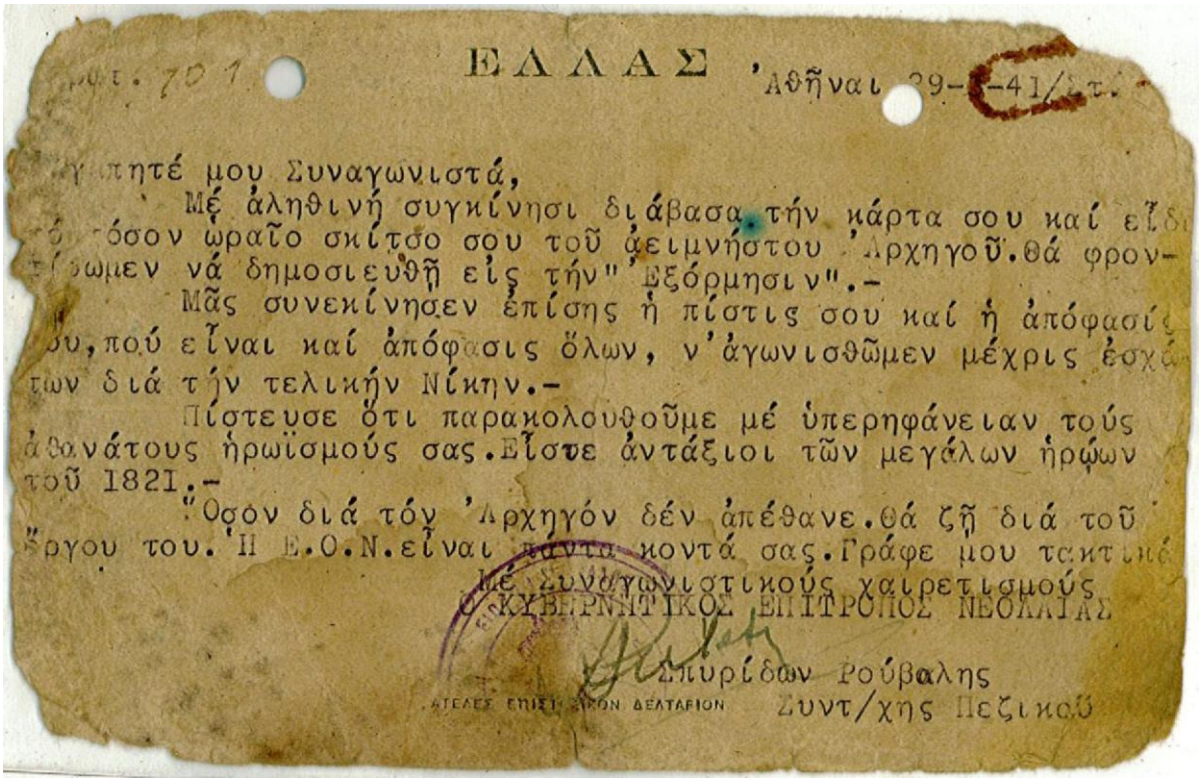

ΕΛΛΑΣ Ἀθῆναι 29-[illegible]-41/Ἀρ.Πρ.

Ἀγαπητέ μου Συναγωνιστά,

Μέ ἀληθινή συγκίνησι διάβασα τήν κάρτα σου καί εἶδα πόσον ὡραῖο σκίτσο σου τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχηγοῦ. Θά φροντίσωμεν νά δημοσιευθῇ εἰς τήν "Ἐξόρμησιν".-

Μᾶς συνεκίνησεν ἐπίσης ἡ πίστις σου καί ἡ ἀπόφασίς σου, πού εἶναι καί ἀπόφασις ὅλων, ν'ἀγωνισθῶμεν μέχρις ἐσχάτων διά τήν τελικήν Νίκην.-

Πίστευσε ὅτι παρακολουθοῦμε μέ ὑπερηφάνειαν τούς ἀθανάτους ἡρωϊσμούς σας. Εἶστε ἀντάξιοι τῶν μεγάλων ἡρώων τοῦ 1821.-

Ὅσον διά τόν Ἀρχηγόν δέν ἀπέθανε. Θά ζῇ διά τοῦ ἔργου του. Ἡ Ε.Ο.Ν. εἶναι πάντα κοντά σας. Γράφε μου τακτικά.

Μέ συναγωνιστικούς χαιρετισμούς
Ο ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
Σπυρίδων Ρούβαλης
ΑΓΕΛΑΣ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΔΕΛΤΑΡΙΟΝ Συντ/χης Πεζικοῦ

ΠΙΣΤΙΣ - ΑΓΩΝ - ΝΙΚΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ (ΕΟΝ)
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΜΕΤΩΠΟΥ (ΠΥΑΜ)

Ἀποστολεὺς

Μαρία Ρίζα Κανωδά

Διεύθυνσις

Κεντρική Διοίκησις
ΕΟΝ, Ἀθῆναι

Πρὸς τὸν Σταυρωτὴν
Βασίλειον Γιαλτσίμην
ΙΙΙ Μοῖρα Σκυνται
5η Πυροβολαρχία
Τ.Τ. 912

ΖΗΤΩ Η ΕΛΛΑΣ
ΖΗΤΩ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ
ΖΗΤΩ Ο ΑΡΧΗΓΟΣ
ΖΗΤΩ ΤΟ ΕΘΝΟΣ
ΖΗΤΩ Ο ΣΤΡΑΤΟΣ
ΖΗΤΩ Η Ε.Ο.Ν.

ΕΛΛΑΣ

Ἀθῆναι 29 Μαρτίου 1941/ΣΤ'

Ἡρωϊκό παιδί,

Ἡ ἀγάπη σου ἀπρός τὴν πατρίδα μας καὶ τὴν ΕΟΝ, πού τὴν ἐκφράζεις μὲ καλλιτεχνικότατα σκίτσα προβάλλουν καὶ ὡραία μᾶς συγκινοῦν ὅλους μας. Ἤδη πέρα. Μπράβο σου! Στὸ κανόνι σου ἀπαίτω βρίσκεται κοντὰ τὶς ὧρες τῆς ἀναδουλείας σας, νὰ ζωγραφίζης τὴν Ἑλλάδα σας στὶς ἐπάλξεις τῶν πεπρωμένων της. Εἶσαι διπλὰ γενναῖος. Μὲ τέτοιον λεβεντιά, μὲ τέτοιες δυνάμεις καὶ καλλιεργημένες ψυχὲς θὰ νικήσωμε τὴ Νίκη καὶ θὰ κλείσωμε τὸν 3ο ἑλληνικὸ πολεμικὸ στὴ Μεσόγειο, ἄξιοι τοῦ παλαιοῦ μας, ἐκείνου πού φύγε καὶ θὰ ξαναφτιάσῃ τὴν ἀνθρωπότητα.

Ὁ θεός μαζί σου παληκάρι μου!

Μαῦρος Γυναγωνίστρια τῆς ΕΟΝ

ΑΤΕΛΕΣ - ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟΝ ΔΕΛΤΑΡΙΟΝ

Εικόνα 4. Επιστολικά Δελτάρια του Ανθυπασπιστή Νικόλαου Γκάτζαρου από το Μέτωπο προς τη μητέρα του.
(Ανέκδοτο προσωπικό αρχείο της κόρης του Καίτης Γκατζάρου)

ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟΝ ΔΕΛΤΑΡΙΟΝ

Διά Στρατιωτ. Τομεῖ

ΑΠΟΣΤΟΛΕΥΣ

Γιάννινα

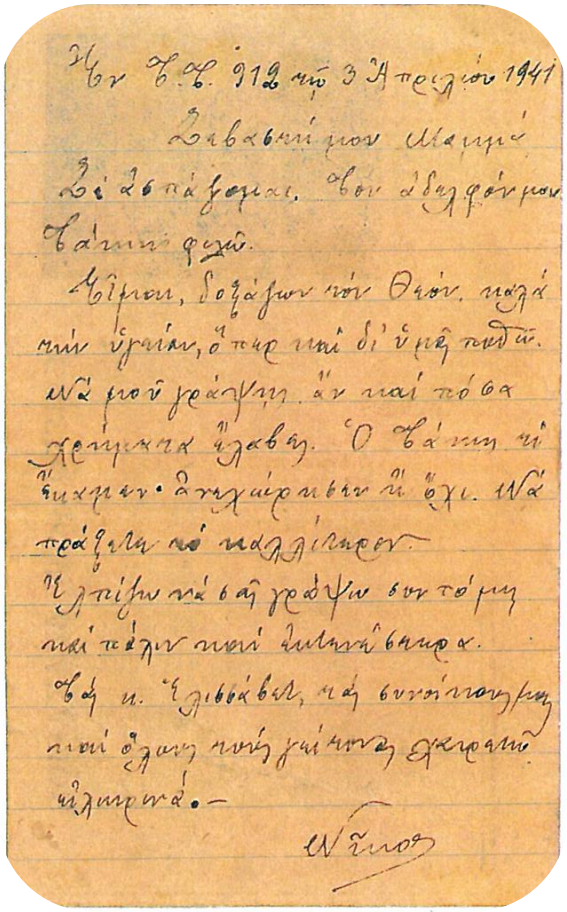
Ἐν Τ.Τ. 912 τῇ 3 Ἀπριλίου 1941

Ἀγαπητή μου Μαμμά

Εἰδοποίησε, ὅτι ἀδελφάκι μου Τάκη φεύγει.

Μίλησε, δοξάζων τὸν Θεόν, παρά τὴν ὑγείαν, ὅπερ καὶ δι' ἡμᾶς πάντας.

Νὰ μοῦ γράψῃς ἂν καὶ πόθεν λεπτὰ ἔλαβες. Ὁ Τάκης εἰ ἔκαμεν· ἀναχώρησιν εἰ ὄχι. Νὰ πράξῃς τὸ καλήτερον.

Ἠλπίζω νὰ σὲ γράψω συντόμως καὶ πάλιν καὶ ἀκριβέστερα.

Σᾶς ἀ. Ἐλπίζω, νὰ συνέλθετε καὶ ὅλοι νὰ γίνετε ἐκεῖνοι ἤλπιζα.—

Νῖκος

Ε Λ Λ Α Σ

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ

ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟΝ ΔΕΛΤΑΡΙΟΝ ΑΤΕΛΕΣ

Υπογραφαὶ καὶ ἀπολύσεις ἢ ἀνάγραφή τοῦ τόπου παραμονῆς τῆς μονάδος

Διεύθυνσις ἀποστολέως

Βαθμός Ἀνθυπασπιστής

Ἐπώνυμον καὶ ὄνομα Γιάγκας Νικόλαος

Ἔνδειξις μονάδος Ι/40 Τάγμα Ἐλευθέρων

Γ. Τ. 712.

Κυρίαν

Αἰκατερίνην Γιάγκαν

Συνοικισμὸς Νέα Κολχίς οἰκ. 80

Ἰωάννινα.

Τὸ σύνθημά σου, Νεολαία τῆς Ἑλλάδος, εἶναι: ΠΙΣΤΙΣ—ΑΓΩΝ—ΝΙΚΗ.

Ι ΜΕΤΑΞΑΣ

Ἐν Τ.Τ. 712 τῇ 22 Φεβρουαρίου 1941.

Πολυαγαπημένη μου Μάνα,

Εἰ προσωπικῶς. Τὸν ἀδελφόν μου Δημητράκην φιλῶ. Μέχρι τῆς σημερινῆς ὑγιαίνω. Μὴ ἀνησυχεῖτε διὰ ἐμέ, διότι ὅλα πηγαίνουν καλὰ ἐν τῇ μάχῃ ἕνεκα τῆς ὑπὸ τῶν προσταδίων τῆς Παναγίας τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ. Θέλω μόνον νὰ μάθω τὸ αἴσιον τῆς ἐξόδου σου. Τὴν πρᾶξη. Ἐρώτησε καὶ ὅλη ὁ στρατός μας πνεῦμα θαυμασίας. Λόγῳ ἀνεπαρκείας χώρου δὲ ἐπιτρέπει χρόνον ἡ ὁλίγη γραμμή σύντομον.

1) Τὸ ἠθικόν τοῦ στρατοῦ μας ἄριστον καὶ ἄριστον. καὶ

2) Ἡ μαχητικότητά του μόνιμος. Δὲν ἀφίεται διάστημα, διότι ἡ ἀνάπτυξις μάχης δυσπίστωσε ὅτι πεζικὸν ἔνα ὁπερβαίνει ὁ ἑλληνικὸς στρατός ἄνευ ὁ πολεμικὸς τοῦ πόλεμον ἐφόσον δὲ διαθέτει καὶ αὐτοκινητοπυροβόλα μόνα. Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες ἐφάνησαν ἀνάξιοι τῶν προγόνων μας.

Μετὰ βαθυτάτου σεβασμοῦ

Νικος

Εικόνα 5. Οδηγίες για την αποφυγή κρυοπαγημάτων

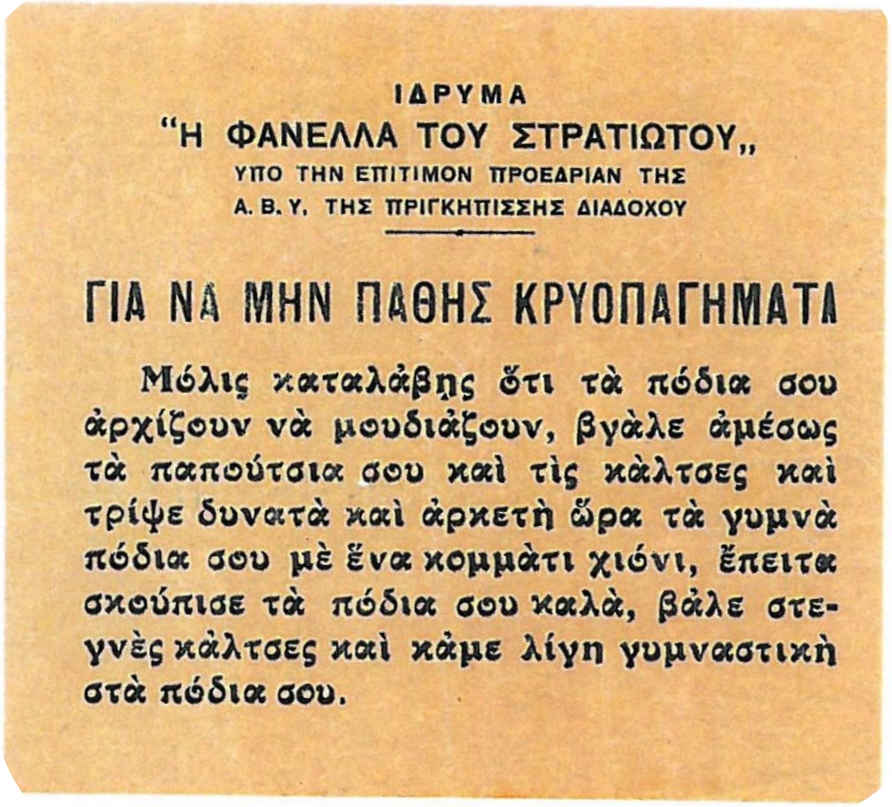

ΙΔΡΥΜΑ
"Η ΦΑΝΕΛΛΑ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΟΥ,,
ΥΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΤΙΜΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΝ ΤΗΣ
Α. Β. Υ. ΤΗΣ ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΗΣ ΔΙΑΔΟΧΟΥ

ΓΙΑ ΝΑ ΜΗΝ ΠΑΘΗΣ ΚΡΥΟΠΑΓΗΜΑΤΑ

Μόλις καταλάβῃς ὅτι τὰ πόδια σου ἀρχίζουν νὰ μουδιάζουν, βγάλε ἀμέσως τὰ παπούτσια σου καὶ τὶς κάλτσες καὶ τρίψε δυνατὰ καὶ ἀρκετὴ ὥρα τὰ γυμνὰ πόδια σου μὲ ἕνα κομμάτι χιόνι, ἔπειτα σκούπισε τὰ πόδια σου καλὰ, βάλε στεγνὲς κάλτσες καὶ κάμε λίγη γυμναστικὴ στὰ πόδια σου.

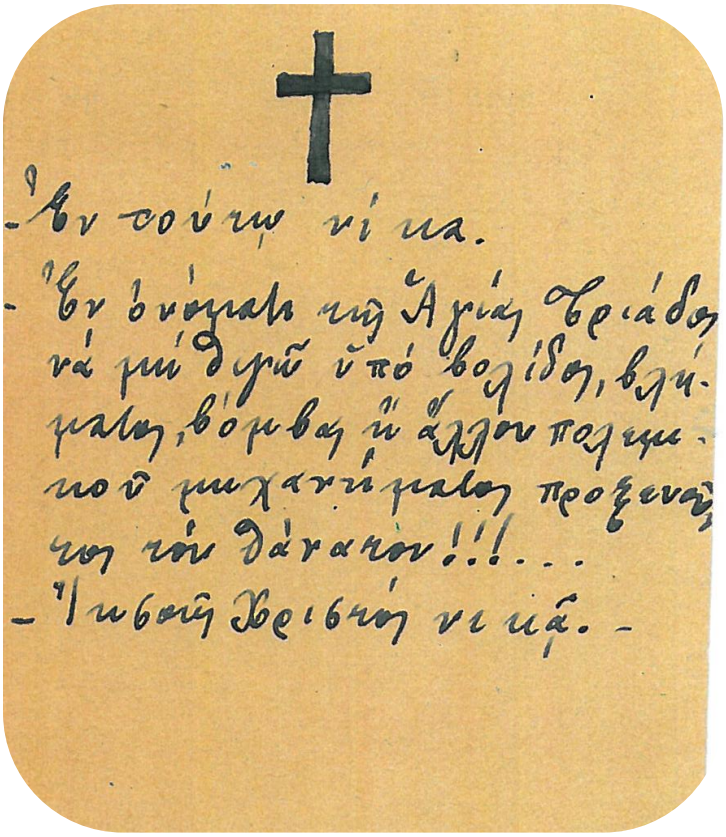

- Ἐν τούτῳ νίκα.
- Ἐν ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος νὰ μὴ δγῶ ὑπὸ βολίδα, βλήμαλα, βόμβα ἢ ἄλλου πολεμικοῦ μηχανήματος προξενοῦντα τὸν θάνατον!!!...
- Ἰησοῦ Χριστὲ νικᾶ. -

Εικόνα 6. Επιστολή του Νικολάου Γκάτζαρου στη μητέρα του περί εμφανίσεως της Παναγίας στον ίδιο

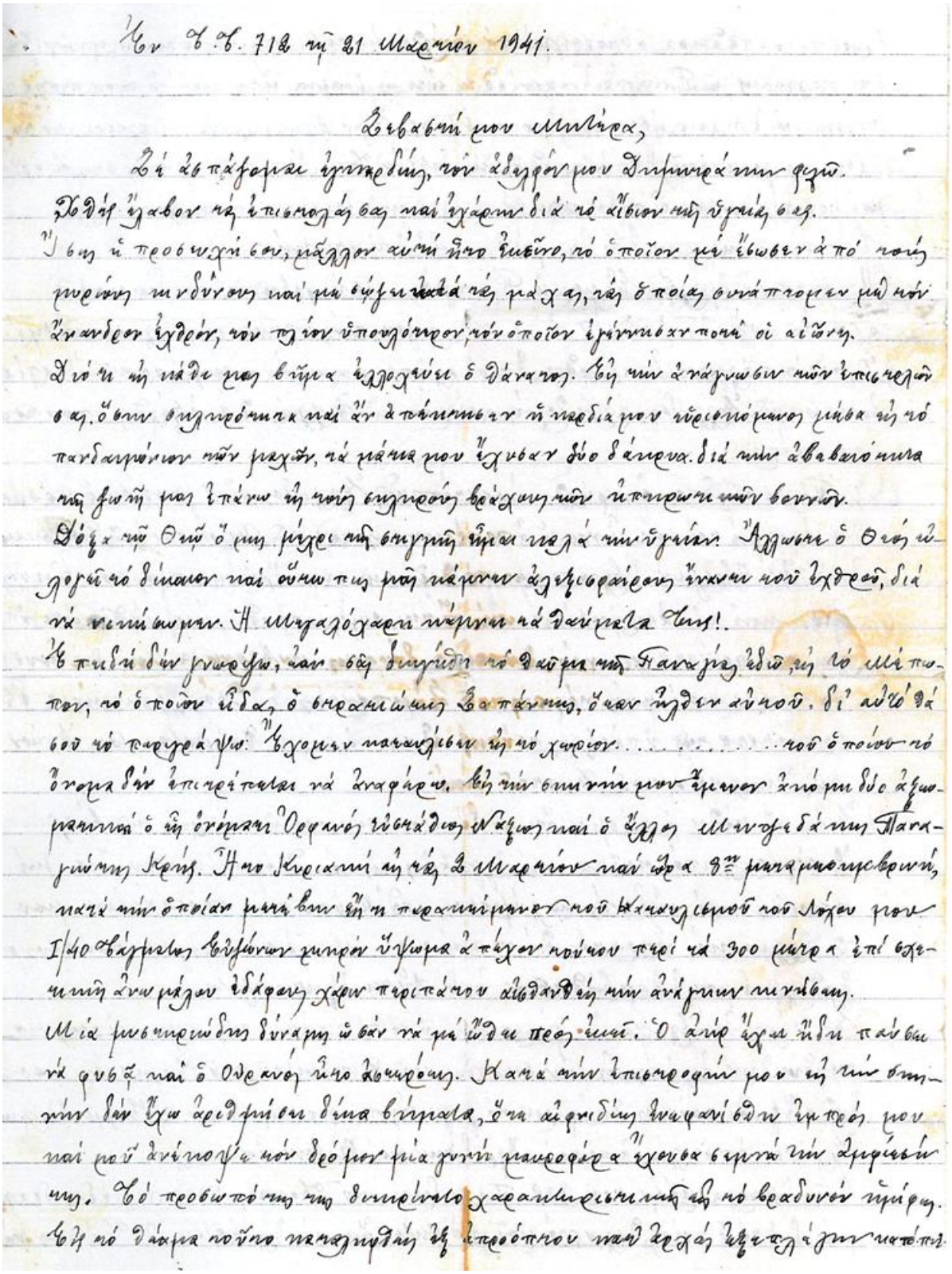

Εν Τ.Τ. 712 τῇ 21 Μαρτίου 1941.

Ἀγαπητή μου Μητέρα,

Δι' ἀπάφασιν ἀγαπητῆς, τοῦ ἀδελφοῦ μου Δημητράκη σᾶς φέρω.
Ἀλλ' ἤλπιζον νὰ ἐπισκεφθῆτε καὶ ἐχάρην διὰ τὸ ἄριστον κατὰ ὑγείαν σας.
Ὅσον ἡ προσωχή σου, μάλλον αὐτὴ ἦτο ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον μὲ ἔβλαψεν ἀπὸ τοσοῦτον μερίμνας κινδύνου καὶ μὲ ὤθησεν κατὰ τὴν μάχην, τὴν ὁποίαν συνάπτομεν μὲ τὸν ἄνανδρον ἐχθρόν, τὸν τῶν ὑπουργόντων τὸν ὁποῖον ἐφίλησαν ποτὲ οἱ αἰῶνες.
Διότι εἰς πᾶν βῆμα ἐμφανίζει ὁ θάνατος. Εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐπιστολῶν σας, ὅσον συγκρότησα καὶ ἂν ἀπέκτησεν ἡ καρδία μου τοσοῦτον μίαν εἰς τὸ πανδαιμόνιον τῶν μαχῶν, τὰ μάτια μου ἔχυσαν δύο δάκρυα. Διὰ τὴν ἀβεβαιότητα τῆς ζωῆς μας ἐπάνω εἰς τοῦτο συγκρούσεις βεβαίως τῶν ὑπερφυῶν τῶν δυνάμεων.
Δόξα τῷ Θεῷ ὅ μου μένει τῆς συγκρίσεως ἡμέρα πολὺ τὴν ὑπάρχει. Ἄγρυπνος ὁ Θεὸς εὐδοκεῖ τὸ δίκαιον καὶ οὔτω πως μὲ πάρεν ἀγκαλιάσεν ἄνωθεν τοῦ ἐχθροῦ, διὰ τὰ κατώτερα. Ἡ Μεγαλόχαρη πάντα τὰ δάκρυά σου!.
Ἐπειδὴ δὲν γνωρίζω, ἐὰν σᾶς συγκίνησε τὸ θαῦμα τῆς Παναγίας ἐδῶ, εἰς τὸ Μέτωπον, τὸ ὁποῖον εἶδα, ὁ ἐκπαγιώνων Ἐπάνω, ὅταν ἤλθεν αὐτοῦ. Δι' αὐτὸ θὰ σοῦ τὸ περιγράψω. Ἔχομεν παρατάξει εἰς τὸ χωρίον ..... τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀναφέρω. Εἰς τὴν σκοπιάν μου ἔμεναν ἀπὸ μὲ δύο ἀξιωματικοί ὁ εἷς ὀνόματι Θεφανός Εὐκλείδης Ἀξιος καὶ ὁ ἄλλος Μενελάος Παπαγιάννης Κρής. Ἦτο Κυριακὴ εἰς τὰς 2 Μαρτίου καὶ ὥρα 9η μεταμεσημβρινή, κατὰ τὴν ὁποίαν μετάβην εἰς τὴν περιπολίαν τοῦ Λόχου μου Ι/40 Βάγρατος βλέπόντων ξηρὸν ὕψωμα ἀπέχον τοῦτο περὶ τὰ 300 μέτρα ἐπὶ ἐκτεταμένης ἀνωμάλου ἐδάφους χάνον περιπάτου αἰθανθείς τὴν ἀνάρριψιν μετάβασιν.
Μία μυστηριώδης δύναμις ὤθει τὰ μέλη μου πρός τὰ ἄνω. Ὁ νοῦς ἔχει ἤδη πάθει τὰ φυσικά καὶ ὁ σκεπτικός ἦτο ἀκινήτος. Κατὰ τὴν ἐπιστροφήν μου εἰς τὴν σκοπιὰν δὲν ἔχω ἀριθμήσει δύο βήματα, ὅτε αἰφνιδίως ἐκφανίσθη ἐμπρός μου καὶ μοῦ ἀνέτοψε τὸν δεξιόν μου μία γυνὴ μακροφόρα ἔχουσα ἐμπρὸς τὴν ἀμφίεσίν της. Τὸ πρόσωπόν της τῆς δυσμορφίας χαρακτηρίζει εἰς τὴν τὸ βεβαδυνὸν ὑψίφρον. Εἶχε τὸ θάρρος τοῦτο παραμηνύθη εἰς ἀπρόσπτον καὶ ἀρχὰς ἐξεπλάγην κατόπιν

Ὅμως προσπάθησα ἀνυπομονῶ νὰ συνήλθω ἐπὶ τοῦ κρόμου, ἐπειδὴ ἐγνώριζον ὅτι πολλάκις ἡ Παναγία ἐμφανίζεται εἰς τὴν ὄραμα εἰς καθ' ὕπνον κατὰ τὴν πολιτικὴν ἐπιχειρήσεις τῶν Ἑλλήνων Σταυροφόρων. Κρίνω ὅλην μυχικὴν ἔχαρον νὰ θέλω ἀμφιβολοκαιῶ, ἵνα ἀποκαθῶ τὴν δυνάμεν μου. Ἐν τῇ συγκινήσει οἱ ὀφθαλμοί μου ἐδάκρυσαν, οἱ πόδες μου καὶ τὰ χέρια μου ἔτρεμον ἐπὶ πολλὴν ὥραν ὅλων τῶν νύκτα ἀκίνητον δὲν ἠμπόρουν οὐδὲ ἐπὶ στιγμήν.

Ἠκούσα νὰ ὁμιλῇ: Εἶμαι ἡ Παναγία. Μὴ φοβοῦσαι, παιδί μου, κρίνω ἐμφανίζομαι νὰ σοῦ εἴπω κάτι πολὺ χρήσιμον καὶ ὁ κόσμος νὰ μὴ γνωρίσῃ!

1) Ὁ παρὼν πόλεμος ἐπιτρέψθη ἀπροσπάθητα καὶ ἀναγκαίως ὑπὸ τῆς Δικαιοσύνης τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ θελήματόν μου ἡ Ἑλλὰς θὰ ἐξέλθῃ νικήσασα.

2) Ὁ Πόλεμος οὗτος ἐπιτρέψθη ἀναγκαίως τῆς Ἑλλάδος, ἵνα γνωρίσῃ ὁ κόσμος ὅτι ἀφορμὴ καὶ κατὰ τὴν εἶναι ἡ ἀπομάκρυνσίς σου τῆς Θεσσαλονίκης καθ' ἣν ἔφυγες, ἐβλαβήσαμεν νὰ θέσῃς καὶ ἔρχεσαι πρὸς τὸν ἀνιψιόν σου καὶ τὸν ἀποχαιρετίσῃς καὶ ἡ συμφορά θὰ γνωρίσῃ ὅτι ὑπάρχει καὶ προϊσταται μία ἀνωτέρα δύναμις συνεργοῦσα καὶ διατάσσουσα νὰ πάντα καὶ τὸν νόμον τοῦ Σύμπαντος, ὁ Θεός, καὶ μὲ ἀνώτερα τῆς ὑπάρξεως ταύτης εἶναι νὰ ἐκχύσῃ θαύματα τὸν Ἄρειον τῆς Ἐπιστήμης τοῦ Χριστοῦ καὶ

3) Ἐθέλει νὰ γνωρίσῃ ὁ κόσμος ὅτι τὸ δίκαιον πάντοτε ὑπερισχύει τῆς βίας!

Ἀπάφρασε τὸν λαὸν καὶ ἐγγράφῃς εἰς τὸν Δημοτικόν σου, ἵνα μὴ πιστεύῃ πρὸς οὐδενὸς πλήρωμα, καθὼς ὑπὸ τὴν προσωπικόν μου ὁ Ἑλληνικὸς Σταυρὸς θὰ νικήσῃ! Μὴ κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ὀφθαλμοί μου ἐδαρβώθησαν, ἀνὴρ Ἄνω ἐμφανίζεται.

Ἐν τῇ ἀνάβασίς σου μὲ μένει καὶ ὑπὸ τὰ πόδια τῆς συγκινήσεως πατοῦσαν ἀμέσως εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ Δημοτικοῦ τοῦ Σταυρικοῦ μου, ἵνα ἔχῃς πάντοτε ἀνάφορον τὸ γεγονὸς προφητικῶς εἰς τὸν κ. Θεμιστόκλεις.

— Ἔχαιρον ἐπιστολὴν ἀπὸ τὸν Ἀφροδίτην καὶ Βάβον· εἶναι καλά.

Ἐν ἔτει ἔκτῳ μένει τοῦ 712 Ταχυδρομικοῦ Θαρμίου 5000 χιλιάδες δεκαμία, διὰ τὸ ὁποῖον, θεωρεῖ τοῦ γράψῃς, ἂν τὸν ἐλάβατε. Ὁ Θεός σας νὰ

που γράφει παρρίαν χαιρετισμόν εἰς ἀφορᾷ τὴν Λάβρα. Ποῖος εἶναι πόρα αὐτή. Ὁ κ. Γιωάννης ΙΙ, ὁ μάγειρας εἶναι ἐκεῖ; Δὲν παρέχει παρρίαν ἀπογίαν ἢ ὄχι; Γράψε τί μου. Ὅλοι οἱ δικά σας γράφουν καλά καὶ ὁ θάνος ὀλίγα. Πῶς συμβαίνει αὐτό; Πολύ ἐκεῖ εἶναι αὐτὴ τὴν ἀλληλογραφίαν σου. Διαβιβάζετε τὰ ὅλα μου αὐτὴν κ. Χαρίλαον Μπάτσον Γ καὶ τὰ χαιρετίσματά μου αὐτὴν τὸν κ. Κύριακον Κ.

Ὁ φίλος διαβιβάζει τὴν ἀγάπην μου χαιρετίσματα αὐτὴν τὴν τὴν κόρην καὶ συγγένειάς μας, τὴν Κυρίαν καὶ πόσα σας, πάντα δὲν ἔχω τὸν καιρόν τὰ τὴν γράψω, τὰ γράφω διὰ τὸ ὁποῖον φυλῶ τὴν συγχώρησίν σου.

Μετὰ σεβασμοῦ

Ψῶνος

Πέμψω χαιρετισμοὺς ἀπὸ τὸν Γεώργιον Ἀποστόλη.
Κύριακο-Κυριακούλη.
Ὁ δὲ Γεώργος μοῦ λέει νὰ φιλήσω τὸ χεῖλος σου τὸ ἑκάστος.....

Ἀπὸ Βλεπεδόνη χαιρετισμοὺς.

Εικόνα 7. Αναφορά (έντυπη και χειρόγραφη) του Νικολάου Γκάτζαρου στην VIII^η Μεραρχία για την εμφάνιση της Παναγίας στο Μέτωπο

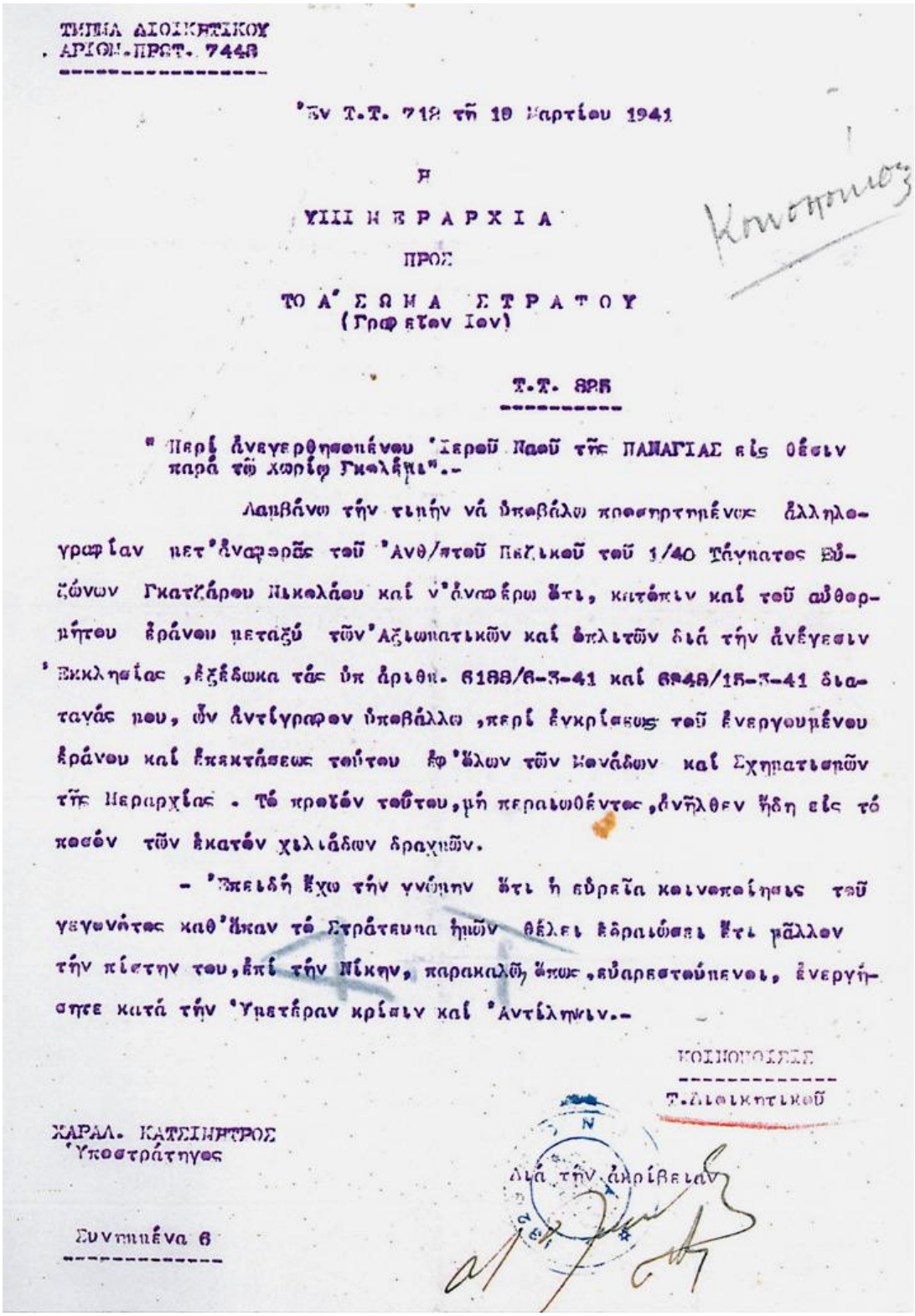

ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ
ΑΡΙΘΜ.ΠΡΩΤ. 7448

Ἐν Τ.Τ. 718 τῇ 18 Μαρτίου 1941

Ἡ

VIII ΜΕΡΑΡΧΙΑ

ΠΡΟΣ

ΤΟ Α' ΣΩΜΑ ΣΤΡΑΤΟΥ
(Γραφεῖον Ἰον)

Κοινοποιοῦμεν

Τ.Τ. 8285

"Περὶ ἀνεγερθησομένου Ἱεροῦ Ναοῦ τῆς ΠΑΝΑΓΙΑΣ εἰς Θέσιν παρὰ τῷ χωρίῳ Γκολέμι".-

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω προσηρτημένως ἀλληλογραφίαν μετ'ἀναφορᾶς τοῦ Ἀνθ/στοῦ Πολιτικοῦ τοῦ 1/40 Τάγματος Εὐζώνων Γκατζάρου Νικολάου καὶ ν'ἀναφέρω ὅτι, κατόπιν καὶ τοῦ αὐθορμήτου ἐράνου μεταξὺ τῶν Ἀξιωματικῶν καὶ ὁπλιτῶν διὰ τὴν ἀνέγερσιν Ἐκκλησίας, ἐξέδωκα τὰς ὑπ ἀριθμ. 6188/6-3-41 καὶ 6248/15-3-41 διαταγάς μου, ὧν ἀντίγραφον ὑποβάλλω, περὶ ἐγκρίσεως τοῦ ἐνεργουμένου ἐράνου καὶ ἐπεκτάσεως τούτου ἐφ'ὅλων τῶν Μονάδων καὶ Σχηματισμῶν τῆς Μεραρχίας. Τὸ προϊὸν τούτου, μὴ περαιωθέντος, ἀνῆλθεν ἤδη εἰς τὸ ποσὸν τῶν ἑκατὸν χιλιάδων δραχμῶν.

- Ἐπειδὴ ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἡ εὐρεῖα κοινοποίησις τοῦ γεγονότος καθ'ὅλον τὸ Στράτευμα ἡμῶν θέλει ἐδραιώσει ἔτι μᾶλλον τὴν πίστην του, ἐπὶ τὴν Νίκην, παρακαλῶ, ὅπως, εὐαρεστούμενοι, ἐνεργήσητε κατὰ τὴν Ὑμετέραν κρίσιν καὶ Ἀντίληψιν.-

ΚΟΙΝΟΠΟΙΟΥΜΕΝ
Τ.Διοικητικοῦ

ΧΑΡΑΛ. ΚΑΤΣΙΝΗΣΤΡΟΣ
Ὑποστράτηγος

Διὰ τὴν ἀκρίβειαν

Συνημμένα 6

Ἐν Τ.Τ. 712 τῇ 3 Μαρτίου 1941

Ο

Ἀνθυπασπιστὴς Γιάτραρος εὐμιόλεος

Πρὸς

Τὸ 1/40 Τάγμα Εὐζώνων, Ἐντεῦθεν.

«Περὶ ἠμφανίσεως τῆς Παναγίας καὶ τῶν δοθεισῶν μοι ὑπ' Αὐτῆς ἐντολῶν.»

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω Ὑμῖν ὅτι χθὲς τὴν Κυριακὴν 2 Μαρτίου ἐ.ἔ. καὶ περὶ ὥραν 8ην μ.μ. μετέβην εἰς τι παρακείμενον τοῦ καταλύματοῦ 2ου Λόχου τοῦ Τάγματος ὑψηλὸν μικρὸν ὕψωμα ἀπέχον περὶ τὰ 300 μέτρα χάρων περιπάτου αἰδεσθεὶς τὴν ἀνάγκην κινήσεως. Μία μυστηριώδης δύναμις ὤθει νὰ μὴ ἔλθω πρὸς ἐκεῖ. Ὁ ἀὴρ ἦχε ἤδη παγερὸς νὰ φυσᾷ καὶ ὁ οὐρανὸς ἦτο λευκόφαιος. Κατὰ τὴν ἐπιστροφήν μου εἰς τὴν σκηνὴν δὲν ἔχω ἀριθμήσει 10 βήματα, ὅτε αἰφνιδίως ἐνεφανίσθη ἀριστερά μου καὶ μοῦ ἀνίπτωψε τὸν δρόμον μία γυνὴ μαυροφόρα ἔχουσα σεμνὴν τὴν ἡμφίεσίν της. Τὸ πρόσωπόν της διεκρίνετο χαρακτηριστικῶς εἰς τὸ βραδυνὸν ἡμίφως. Εἰς τὸ θέαμα τοῦτο κατελήφθην ἐξ ἀπροόπτου, κατ' ἀρχὰς ἐξεπλάγην, κατόπιν ὅμως αὐτοστιγεὶ ἐστράφην ἐπὶ τοῦ τρόπου, ἐπειδὴ ἐγνώριζον ὅτι πολλάκις ἡ Παναγία ἐνεφανίσθη εἴτε ὡς ὅραμα εἴτε καθ' ὕπνον κατὰ τὰς παλαιμαχίας ἐπιχειρήσεων τοῦ Στρατοῦ μας. Ἐγὼ ὅλως μηχανικῶς ἔλαβον θέσιν ἡμι-

#

#

γονυπετῆ, ἵνα ἀσπασθῶ τὴν δεξιάν της.
Ἐν τῇ συγκινήσει οἱ ὀφθαλμοί μου ἐδάκρυσαν, οἱ πόδες καὶ τὰ χείλη μου ἔτρεμον ἐπί πολλὴν ὥραν.
Ἤκουσα νὰ ὁμιλῇ· εἶμαι ἡ Παναγία. Μὴ φοβεῖσαι παιδί μου εἶπεν! Ἐγὼ ἐνεφανίσθην νὰ σοῦ εἴπω τρεῖς λόγους, τοὺς ὁποίους νὰ μὴ λησμονήσῃς.
1) Ὁ παρὼν πόλεμος ἐμπερύχθη ἀπροσκλήτως καὶ ἀναιτίως ὑπὸ τῆς Ἰταλίας ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ θὰ νικήσῃ τελικῶς ἡ Ἑλλάς θὰ ἐξέλθῃ τοῦτον νικηφόρος.
2) Ὁ πόλεμος οὗτος ἐμπερύχθη ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, ἵνα γνωρίσῃ ὁ κόσμος ὅτι ἀφορμὴ τοῦτου εἶναι ἡ ἐκπρόσωπός σου τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας, καθ' ἣν ὑβρίσθη καὶ βλασφημεῖται τὰ θεῖα σου καὶ ἠρνήθη πρὸς τὸν ἐμφύλιον καὶ τὴν ἀνωλεθρίαν καὶ οὕτω συμμορφωθῇ, ἵνα μάθῃ ὅτι ὑπάρχει καὶ πρέσβευε μία ἀνωτέρα δύναμις κυβερνοῦσα καὶ διέπουσα τὰ πάντα καὶ τοὺς νόμους τοῦ ἀνθρώπου, ὁ θεός, τρανότατα δὲ τεκμήρια τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ εἶναι τὰ εὐχαριστήματα τῶν ἁγίων τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ
3) Ἔδει νὰ μάθῃ ὁ κόσμος ὅτι τὸ δίκαιον πάντοτε ὑπερισχύει τῆς βίας.
Ἀνάφερε λοιπὸν ταῦτα καὶ ἐγγράφως εἰς τὸν Δωρικήν σου, ἵνα μὴ πτοηθῇ πρὸ οὐδενὸς κολόμματος, καθότι ὑπὸ τὴν προστασίαν Μου ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς θὰ νικήσῃ.
Μετ' ὀλίγον ἐν τῇ ἐξαφανίσει Της οἱ ὀφθαλμοί μου ἐθαμβώθησαν. Ἐν τάχει συνῆλθον ἐν μέρει καὶ κατωδύνων ἀμέσως εἰς τὴν οἰκίαν, ὅπου ἐξῆλθον τακύτης ἐνήφερον ὑμῖν τὸ ὑμετέρον πρόσφορον.

Ἀνθυπασπιστὴς Γιάτρας Νικόλαος

Εικόνα 8. Ημερολόγιο Σωτήρη Μαρσέλου από το μέτωπο της Αλβανίας, όπου πολέμησε ως υπολοχαγός του ορεινού πυροβολικού (Ανέκδοτο αρχείο του υιού του, Μάριου Μαρσέλου)

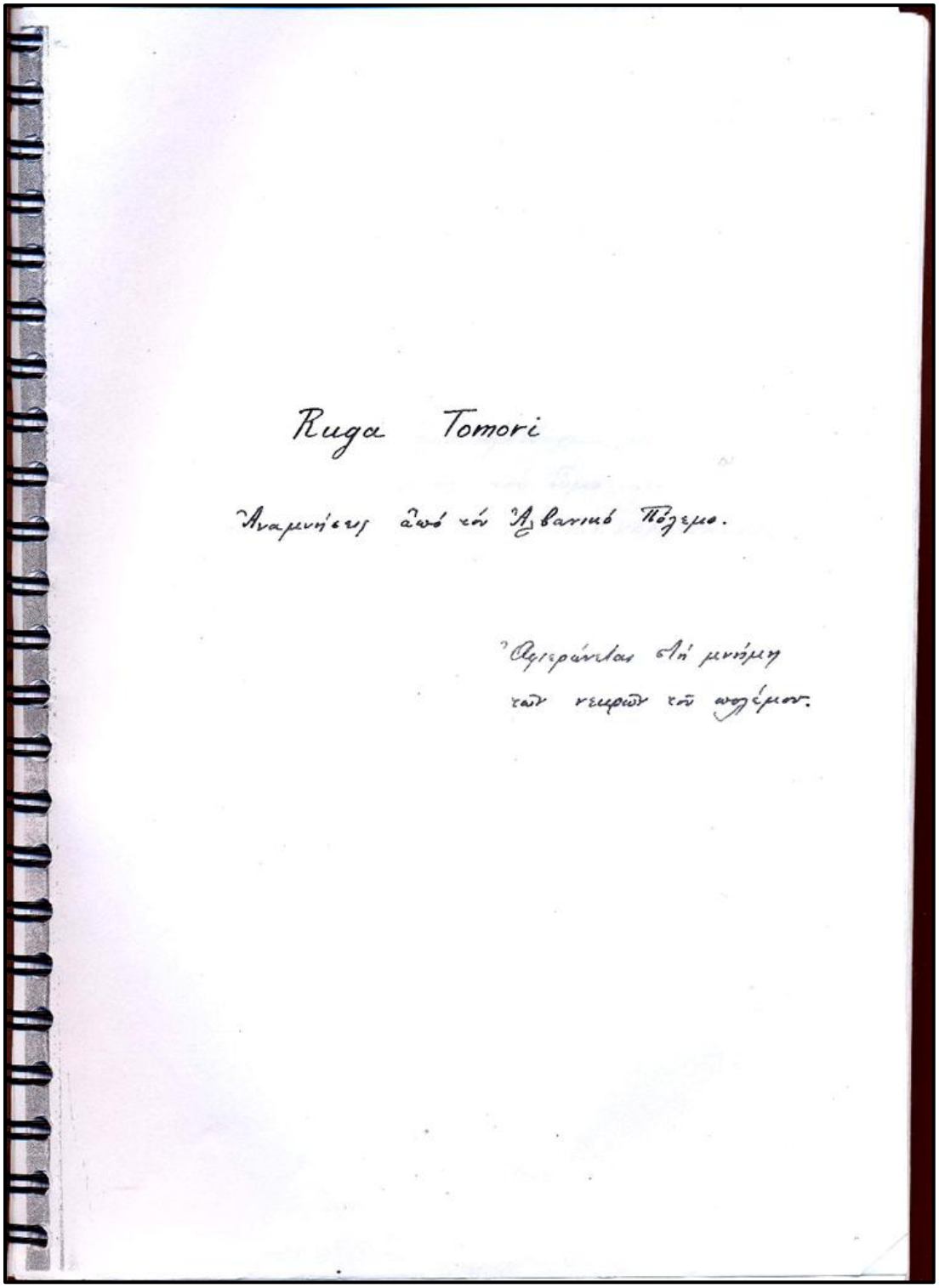
Ruga Tomori

Αναμνήσεις από τον Αλβανικό Πόλεμο.

Αφιερώνεται στη μνήμη
των νεκρών του πολέμου.

Ο γοχαγός του τοῦ ἔγραψε, διαβάζοντας τοῦ κανονισμό, σχετικά μέ τό ψηνυβόλο καί πόσα εὐδη βεβή μπορεῖ νά κάνει.

Καί τό ψητό προχωροῦσε. Σιγά - σιγά, δίχως νά βιάζεται καθόλου. Σαν ἄστραψε γιά καλά τό σπυτάδι, κι ἄρχισε δυνατότερος καί πιό κρύος ὁ ἀγέρας τῆς θάλασσας, τό δέος δυνάμωσε κι αὐτό μέσα στή ψυχή ὅλων καί σιγά σιγά οἱ φωνές κι οἱ βραστήρες καί τά γέλια ἀραίωσαν καί κατέβηκε ὁ τόνος ἕως Τώρα, κάθε στρατιώτης κρατοῦσε ἕνα ἄσπρο πανάκι τό κυβίβιο, πού τοῦ μοίραζαν καί τό φοροῦσε δοκιμαστικά.

Κανείς δέν ἤξερε ποῦ πηγαίναμε. Κανείς; Ὄχι, βέβαια. Κάποιοι ξέραν. Μά ἐμεῖς ὅλοι οἱ ἄλλοι δέν ξέραμε τίποτα. Κάναμε πολλές ὑποθέσεις. Νά πηγαίναμε τάχα πρός τή Σαλονίκη; Ἢ μήπως πηγαίναμε στή Πρέβεζα; Κι ἀμέσως περνοῦσαν ἀπ' τό νοῦ μας τρία δυό. Ἴσως νά πηγαίναμε στή Σαλονίκη.... Μᾶλλον πρός τά κεῖ. Μᾶς ἔμοιαζε αὐτή ἡ ἰδέα. πού δά πηγαίναμε ἐμεῖς, πού τό μέτωπο ἦταν ἥσυχο.

Ὡστόσο περνοῦσε κι ἡ ὥρα, κυλῶντας τή θάλασσα καί τά ἄστρα καί τό σπυτάδι καί κάνοντας ὑπέροχες ὑποθέσεις. Τ' ἀγέρι τῆς νύχτας ἦταν κρύο καί ριγούσαμε. Οἱ στρατιῶτες ἀποκοιμήθηκαν τό κορμί τους

στό καταστρώμα γιά τή νύχτα. Μαζί τους κι ὁ ἀδερφός μου. Ἐκεῖ κοντά κάποιοι τραγουδοῦσε τῶδημα τραγούδια κι κοντοί τόν συνοδεύαν.

Πολλοί κοιμήθηκαν μέ τά σωβίβια. Κι ἄλλοι τίποτα ἕτοιμα, ζωγιάνα τά ἄρβυλά τους καί βγαλμένες τίς ζώνες τους. Κι ἄς γυρνοῦσαν, κι ἄς τό ἀναίρναν στό ἀέρι τό. Κατά βάθος τό φόβος ἡ σιωπηλιασμένη δάλασσα καί τό ἀνεκόμενο.

Στίς πλεκτές μπάς καρέκλες βρεθήκαμε τά κοιμηθοῦμε ὁ συνάδερφός μου Βασίλης Ρ., ἄρρωστος ἀνθυποσμηναγός τοῦ κυβερνητοῦ, κι ἐγώ. Ἡ κούραση μας ἦταν μεγάλη. Τά κόκαλα μας πονοῦσαν κι ὅλο τό κορμί. Ἡ μέρα ἦταν κρύα κι ἀνεκκάθαρη κι συμπυκνώνει. Ὁ ἀδερφός, τά σωβίβια, τό μπουφάν, κοντά κοιμιόταν στή δάλασσα, οἱ φωτιές, οἱ βραδύπνοες, ἡ ζεστή, ὁ ἀγώνας γιά τό ἀνέβασμα τῶν μπουφαντῶν, τῶν κανονιῶν, τῶν κυρομαχικῶν, τῶν ἀνδρῶν, ὁ σταυρός κοντά μέ τό ἄρωμα μιᾶς ἡ κορφίτσα μιᾶς σύχνες της. Ὅσο γιά τό κρύο δά κοιμόταν, ἦταν βίβαλα ἄγριο — κάποιος φάλτης, ἀέρας, ζέστη, κοντά τόν ἤχο ὁ κασκετάνος τοῦ καραβιοῦ καί δά τόν ἀνοίξη μιάν ὡρισμένην ὥρα. Ἐκεῖνος δέ μπορούσαμε τίποτα νά κάνομε κάνον τ' αὐτό... Ἐφοβήθημε μονάχα. Καί κάθε, ἡ συνάντηση μέ τόν ἀδερφό μου

Εικόνα 9. Δημοσίευση (27 Μαρτίου 1941) της αναφοράς του Ανθυπασπιστή Νικόλαου Γκάντζαρου περί της εμφανίσεως της Παναγίας στο Μέτωπο.

ΗΠΕΙΡΟΣ - ΚΗΡΥΞ - ΗΠΕΙΡΩΤ. ΑΓΩΝ

ΚΟΙΝΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

Ἀριθ. φύλλου 141. — Τηλέφωνον 3·00 | ΙΩΑΝΝΙΝΑ, Πέμπτη 27 Μαρτίου 1941 | Τιμὴ κατὰ στίχον δραχμὰς πέντε.

Η ΥΠΕΡΜΑΧΟΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΧΘΕΣΙΝΑΣ ΤΡΟΜΑΚΤΙΚΑΣ ΤΟΥ ΑΠΟΛΕΙΑΣ Ο ΕΧΘΡΟΣ ΕΠΙΔΙΔΕΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΙΝ ΤΟΥ ΑΚΜΑΙΟΝ ΤΟ ΜΟΙΧΟΝ ΤΩΝ ΣΑΛΝΩΝ ΕΝΩ ΤΩΝ ΤΑΛΩΝ ΚΑΤΕΠΕΣΕ

Περιβάλλον ὀρέων χιονοσκεπῶν, ἀπέραντος ὁρίζων στεφανωμένος ἀπὸ ἀπόκρημνα καὶ δύσβατα ὄρη, ἀπὸ κορυφογραμμὰς διαδοχικῶς τοποθετημένων ὀρέων εἰς καταπλήσσουσαν ἁρμονίαν γραμμῶν, ἀτμόσφαιρα ἀπηλλαγμένη τῶν κωνιόρτων τῶν δρόμων, γιλήνη βασιλεύουσα πανταχοῦ καὶ διακοπτομένη ἀπὸ τοὺς κρότους τῶν τηλεβόλων, τὴν φλυαρίαν τῶν πολυβόλων καὶ τῶν ὑποκόφων γδούπων τῶν ὅλμων, πίναξ τέλος τὸν ὁποῖον κατειργάσθη ἡ φύσις μὲ τὴν ἁπλοϊκότητα μιᾶς θείας τέχνης καὶ ὁ ὁποῖος ἄφθαστος εἰς τελειότητα προκαλεῖ τὸν θαυμασμὸν, τὴν ἔκπληξιν, τὸ θάμβος, τὸν ἴλιγγον.

Ἰδοὺ μία περιοχὴ τοῦ μετώπου, εἰς τὴν ὁποίαν ἠθέλησε νὰ ἐμφανισθῇ, μὲ τὴν σεμνότητα κοσμουμένη, τὴν θείαν κιλωσύνην ἐκπροσωπεῦσα, τὴν συγκατάβασιν διώσκουσα, αὐτὴν τὴν ἰδιοφυΐαν ἀόσωμον καὶ ὁλοζώντανον καὶ Ὑπέρμαχον Στρατηγὸν καὶ ἀ ἀκούσῃ ἀπὸ τὰ χείλη της τὰς πρὸς τὸ Γένος ἐπαγγελίας καὶ παραγγελίας. Πρόκειται περὶ αὐθεντικοῦ ἐγγράφου καὶ γνησίας ἐπιβεβαιώσεως τοῦ συντελεσθέντος θαύματος καὶ ἱστορικῆς ἀναφορᾶς. Ἡ ἀναφορὰ αὕτη ὑπεβλήθη ἐκ μέρους τοῦ ἀξιωματικοῦ Ν Γ ἐνώπιον τοῦ ὁποίου ἠθόκησε νὰ ἐμφανισθῇ ἡ Θεομήτωρ, πρὸς τὸν διοικητὴν τοῦ Συντάγματός του, ἔχει δὲ οὕτω:

«Ἀπαβάνω τὴν τιμὴν ν' ἀναφέρω Ἡμῶν ὅτι χθὲς τὴν Κυριακὴν 23ην Μαρτίου ἐ. ἔ. καὶ περὶ ὥραν 8 μ. μ. μετέβην εἰς τι παρακείμενον τοῦ καταυλισμοῦ 2ου Λόχου τοῦ Τάγματος Ἡμῶν μικρὸν ὕψωμα ἀπέχον περὶ τὰ 300 μέτρα χ ρεπερτοάρου αἰσθανόμαι πρέπει πρωτίστως νὰ γίνῃ ἡ ἀντικατάστασις ὅλων γενικῶς τῶν ἐν Ἀλβανίᾳ Ἰταλικῶν δυνάμεων. Ἡ ἀνδρεία τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν ὑπῆρξεν ἀπαράμιλλος, τὸ δὲ ἠθικόν των ἀκμαιότατον. Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐν ἑξάλλῳ ἐνθουσιασμῷ ἐώρτασε χθὲς τὴν ἐπέτειον τῆς ἐθνικῆς του παλιγγενείας. Τὸ Ἰταλικὸν ἀνακοινωθὲν ἐξακολουθεῖ νὰ ἀγνοῇ τὰ ἐν Ἀλβανίᾳ γεγονότα περιοριζόμενον νὰ ἀναφέρῃ μόνον δράσιν πυροβολικοῦ καὶ περιπολιῶν.

ΑΙ ΑΓΓΛΙΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΙ

Λονδίνον 26. — Τὰ τηλεγραφήματα τῶν εἰς τὸ Ἀλβανικὸν μέτωπον Ἀγγλων ἀνταποκριτῶν ἀναφέροιν ὅτι αἱ ἐπιχειρήσεις ἐξελίσσονται ἱκανοποιητικῶς καὶ ὅτι μετὰ τὴν νικηφόρον ἀπόκρουσιν τῶν ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων τῆς προχθὲς εἰς τὸν κεντρικὸν τομέα καὶ τὸν τομέα τοῦ Ἀφ ου τὰ Ἑλληνικὰ στρατεύματα ἐσταθεροποίησαν καὶ τὰς θέσεις των. Ὁ ἐχθρὸς ὑπέστη σημαντικὰς ζημίας εἰς ἄνδρας καὶ ὑλικὸν χωρὶς νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀνακτήσῃ οὐδὲ σπιθαμὴν ἐκ τοῦ ἁπωλεσθέντος ἐδάφους. Κατὰ τὴν χθεσινὴν ἡμέραν οἱ Ἰταλοὶ δὲν ἐτόλμησαν νὰ ἐπαναλάβουν τὰς ἐπιθέσεις των, περιορισθέντες εἰς δράσιν τοῦ πυροβολικοῦ των καὶ περιωρισμένην κίνησιν τῶν περιπόλων των.

Εικόνα 10. Πρωτοσέλιδο της εποχής

ΑΥΡΙΟΝ
4 σελίδες
ΩΡΑ 1 ΜΕΤΑΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗ

Ἀσύρματος

Τετάρτη 27 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940

Ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐπιχειρήσεων

ΑΝΑΠΤΥΣΣΕΤΑΙ Η ΠΡΟΕΛΑΣΙΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΜΑΣ
ΣΥΓΧΥΣΙΣ ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ

31ον Ἀνακοινωθὲν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατηγείου

ΤΟ ΓΟΝΤΡΟΝ τῆς Ἰταλίας

Ἡ ἐπικὴ ἐξόρμησις

Η ΕΠΟΠΟΙΪΑ τῶν γυναικῶν τῆς Ἠπείρου
Σὲ ἀπρόσιτα βουνά

Τάνκς μεταβάλλονται εἰς Δουρείους ἵππους
Τόλμημα στρατιωτῶν μας

Η ΠΡΟΕΛΑΣΙΣ

Ἀναφορὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα

Ὅ,τι μπορεῖτε γιὰ τοὺς πολεμιστὰς μας

Ἐκυλοῦσαν τοὺς βράχους μέσα εἰς τὴν χαράδραν ὅπου εὑρίσκοντο οἱ Ἰταλοί

Ο ΕΡΑΝΟΣ

Τὸ ἐπίδομα τῶν ὑπαλλήλων

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Εικόνα 11. Χάρτης του Ελληνοϊταλικού Μετώπου. Έγχρωμη λιθογραφία

(Ιστορική και εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, *Το Έπος του '40. Λαϊκή Εικονογραφία*, Αθήνα 1987)

Εικόνα 12. Φωτοτυπία της εφημερίδας *Λαϊκός Αγωνιστής*

Ο ΤΥΠΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΚΔΟΣΗ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΥΙΗ ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ (ΕΛΑΣ

Χρόνος 2ος
Αριθ. φύλ. 12
Τιμή 20.000000

ΛΑΪΚΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΥΙΗ ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ «ΕΛΑΣ»

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ
1944

ΚΙ' ΑΡΧΙΖΕΙ Ο ΑΓΩΝΑΣ ...

Πρίν από καιρό ή Μεραρχία μας γιόρτασε τήν πρώτη έπέτειο τής συγκρότησής της σέ μεγάλη μονάδα τοῦ ΕΛΑΣ. Ἡ φλόγα τής λευτεριάς πού ἀκατάβλητος διατήρησε μέσα του ὁ Ἑλληνικός Λαός κάτω ἀπό τή Μεταξική δίκεα·ορία καί τή διπλή κα άχεηση ξεσηκώθηκε γλήγορα μέια στή σκοτεινιά τής σκλαβιάς! Ἄσεραψε! Φώτεισε ψυχές: Ἀτσάλωσε χέρια! Καί τό·ε σιά βουνά τής Ἠπείρου καί τής Δυτικής Σιερεᾶ: ξεναβρόνεισε τό ντουφέκι τοῦ 21! Ζεναζω·τάνεψαν οἱ ἱσιορίες τοῦ Σουλιοῦ! ἀνοίχ·ηνεν ὁ πλα·ύς δρόμος πού ἀνέβασε τό Λαό μας χίρη σ·ήν ἀκατάβλη·η πάλη σέ κεινούρια δόξες πού φέρνουν πρός τό Μεγάλο Δυεωμό! Μέσα σ·ήν τιτανική αὐτή προσπάθεια πού κράεησε ἕπα ασεα·ημένη τή συνείδηση τοῦ Λαοῦ μας, ὁ ἀντάρτικος ἀγώ·ας ἐξελισσόμενος κι' αὐιός ἀκολουθώνιας τήν πορεία τοῦ ὅλου ἀπελευθερωτικοῦ κινήμ·ιτος πῆρε διάφορες μορφ·ς. Πάντα ὅμως μέσα σ'αὐιές κυριάρχισε ὁ τόνος τής ἀδιάκοπης κι' ἀμείλιχτης πάλης ἐνάντια σιούς καταχιητές καί τούς ποικιλώ·υμους γραικύλλους φανερούς καί κρυφ·ύς συνεργά·ες τους. Καί μέσα σιή πάλη αὐιή ὁ ΕΛΑΣ τής Ἠπείρου καί τής Δυτικής Σιερεᾶς δέθηκε μέ ἀκατάλυτους δεσμούς αἵματος καί συνέργασίας μέ τό Λαό, πού εἶν ὁ μεγάλος δημιουργός του!

Μέσα σιό διίσιημα αὐιό ἡ Μ ρι·ία μας πάλαιψε σκληά. Ἀγωνίσιηκε καί Νίεησι!

Κι' ἀειιζόνιες τώρα μέ ἱκανοποίηση τό Ἔργο της ἀνιλίνέες δυνάμεις, μεγιλώνει τήν αἰσιοδοξία της καί προσβλέπει μέ Πίσιη τή σήμερα καί τό μέλλον, ἔε ιμη πλλι νά σταθεῖ σιή πλ υρό τοῦ Λαοῦ γιά τή τυν ρι β) τών κίθε λογῆς εὐρ ·ινων.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΗΜΑΔΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Ὅταν ἀπ' αὐτί δέ αὐτί μεταβιβάζονται τά πρώτα συνιάματα τοῦ ΕΑΜ καί ξυπνοῦν τίς Ἑλληνικές ψυχές στήν Ἤπειρο ἔχει φοβιαστεί ἡ διπλή σκλαβιά τοῦ κατακτιτή καί ὁ μαυραγορίτης. Μεγικά ἀκόμα πουλημένα τομάρια ὀτά Γιάννινα θέλουν νά μιμηθοῦν τό Διαμάντη κι τό Μετούδια κι ἀρχίζουν τό μοιράσμα τῶν τροφίμων τοῦ «βασιλείου τής Πίνδου». Μά κεί πού ἡ κατάσταση εἶναι πιό σκοτεινή κι ἀπαίσια εἶναι στήν Τσαμουριά. Οἱ παλιοί μπέηδες-τσιφλικάδες ὀνειρεύονται τό ἅρπαγμα τῶν χωραφιῶν καί τό γυρισμό στή δολοπαροικία. Μέ τή συνεργασία καί τήν ἐνίσχυση τής Ἰταλικής Διοίκησης ἀπ' τό καλοκαίρι τοῦ 1941 ἀρχίζουν μιά σειρά λεηλασίες κι πιέσεις πού σέ λίγο γίνονται ἀνοιχτές δολοφονίες! Ἡ κατάσταση αὐτή πού ὥρα τήν ὥρα χειροτέρευε ἀπ' τά τέλη τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1941 ὁδηγεί τούς πρώτους ἐνόπλους στό βουνό! Ἄνθρωποι ἀδιάσαιδαγώγιαιοι πολιτικά κρατοῦν τό ντουφέκι γιά νά κτυπήσουν τόν Γιάμπ ὀσιίσα. Κι ἔτσι ἀνακυκλίζουν ὁλάκερη περιοχή (Φανάρι-Πάργα) ἀπ' τό βραχνά τής λεηλασίας καί τοῦ σκοτωμοῦ.

Τό Μάρτη τοῦ 1942 προσπαθεῖ νά ἐπιθεῖ ἡ τῶν Τσάμηδων ἀποκρούεται πετυχημένα. Τόν Ἀπρίλη τοῦ ἴδιου χρόνου δεύτερη Ἰταλο — τσάμικη ἐπίθεση στό Σπαλιαράτι ἀντιμετωπίζεται μέ γενικό λαϊκό ξεσήκωμα. Ἀπ' ἀποκρούεται πετυχημένα, ἀπ' ὅλν πληθυσμό τῶν χωριῶν μέ τά κρυμμένα του ὅπλα. Παρ' ὅλοτόν αἰθορμιτισμό ποῦχε τό ξεσήκωμα, ἤταν μπορεῖμε ἀδίσταχα νά τό ποῦμε, ἡ πρώτη καρποφορία τοῦ ὀργανωτικοῦ σπόρου τοῦ ΕΑΜ στόν τομέα τῶν μαχατικῶν ὁμάδων.

Ἔτσι πέσανε οἱ πρώτες ντουφεκιές ἐνάντια σνόν καναχτατή καί τά κοπίλια του.

Ο ΣΤΡΑΤ. ΑΡΧΗΓΟΣ ΜΑΣ

Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ
ΓΕΡΑΣ. ΑΥΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Γεννήθηκε στό Ἄργος στίς 20 Ὀχτώβρη τοῦ 887. Κι ἀσχολήθηκε στό Ἐπάγγελμα ἀπό 1908. Μετέχει σή Σφαιρικά Σχολή Ἀξιωματικῶν. Ὀνομάστηκε ἀνθύπολος σιό 1914.

Μετέχει σιόν πόλεμον Ἑλλινο-Τουρκικοῦ 1912, Ἑλλην.-βουλγαρικοῦ 1913, Ἐξόρμιά τοῦ (Μακεδονία) Μέτοπολ 1916-18. Μικρασιατικά ἐκστρατεία Θρᾴκη 1919-1922. Διετέλεσε ἀ· ὅλ·ας. Ὅλα χρωφεί σφοῦ πιστεύει σόν ἀνεμπόδιστοι σε ἀν τιμήθηκε μέ τό χρυσό Ἀριστεῖο. Ἀνδρείας καί τούς Πολεμικούς Σταυροί Ἑλλάδας, Ἄγγλια, καί Γαλλίας. Ἔτσης ἐμμήθηκε μέ ἀκειδες κορίμε, μνείες σό διαταγματοεόπας. Ἀκόλουθον Ἐντελοῦς Μεραρχίας Ἱππικοῦ. Δοκιμεῖ· διαδοχικά σέ ὅλα τά ἀξιωματικά Ἱππικοῦ. Διοικητής Τάξιαρχας. Ἐπιτελαρχής Ἐπιθεώρησης Ἱππικοῦ καί Διοικητής τής Σφαιρικής Σχολής Ἀξιωματικῶν Σερρῶν. Ὑπηρεσιών. Σ' ἄλλες τους βαθμούς τής Ἱεραρχίας προβιβάστηκε καί ἐκλαμπρ. Ὑπουργήσε ἐνεργά· ὅ· α ρι ἀνεπιτά κατηγορία. Ὁ Μεταξής τόν ἀπομάκρυνε ἀμέ· ὁ σερτεμα σιόν ἐπανιδυνο δημοκρατία. Πήρε μέρος σιόν Ἀντιδικτατορικό ἀγώνα. Ὀργάνωσε καί διοίκ·ε τήν ἀντιδικτατορική ὀργάνωση «Ἑρμῆς». Ἀκόλουθον Ἐλευθεριῶν (Ε. Α. Ε) Σιόν Ἑλλινο-Ἰταλικό πόλεμο δέν ἀναχλήθηκε ἀ·

Εικόνα 13. Φωτοτυπία της εφημερίδας *Λαϊκός Αγωνιστής*

9 "ΛΑΪΚΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ"

Η ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΜΑΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΝΤΑΡΤΗ

ΤΟΥ ΣΥΝ. ΚΩΣΤΑ ΚΑΝΤΑ ΕΠΙΑΤΡΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΗ ΤΗΣ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΤΗΣ ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ

Οἱ πρῶτες ἀνταρτοομάδες στὴν Ἤπειρο φάνηκαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1942. Ὡς τόσο ὅμως ὁλόκληρο ξάμηνο δὲν διέθεταν οὔτε τὴν πιὸ ὑποτυπώδικα ὀργανωμένη ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία. Τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τραυματίες τοὺς περιέθαλπαν ἰδιῶτες γιατροὶ μὲ τὰ μέσα ποὺ διέθεταν Ὅ,τι δὲν ὑπῆρχαν γιατροὶ ἢ ἂν ὑπῆρχαν καὶ δὲν εἶχαν φάρμακα, ἡ θέσητῶν ἀρρωστημένων συναγωνιστῶν μας ἦταν ἀπελπισιακή. Τοὺς κριφοέτρωγε ἡ θέρμη, μολύνονταν τὰ τραύματά τους κοὶ ἐπέθεναν μὲ νὰ ἀκάθαρτα πουκάμισα ἢ μὲ τὰ τριμένα ἐξωφουχά τους. Ἄλλες ἀπόλια ἀρρώστειες ποὺ μποροῦσαν νὰ προληφθοῦν ἐκδηλώνονταν μ' ὅλη τους τὴ τοξικότητα.

Ἔτσι μὲ τὰ πιὸ μελανὰ, ἀλλὰ καὶ τεραστιὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη [Ἰούνης 1943] χρώματα παρουσιάσε τὴν ὑγιεινὴ κατάσταση τοῦ ΕΛΑΣ Ἠπείρου ὁ συνταγματάρχης μετάμπαι Κώστας [Πισπέρης] στὸν τότε Στρατηγεῖο Θεσσαλίας—Μακεδονίας. Στὴν ἴδια ἐποχὴ στάλθηκε στὴν Ἤπειρο ὁ γιατρὸς Γ. Σαμαρᾶς γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Υ.Υ. φέροντας ἀπ' τὴ Θεσσαλία λίγα φάρμακα καὶ ἐπιδεσμικὸ ὑλικό. Τὸ πρῶτο τμῆμα ποὺ συνέτασε ἦταν τὸ συγκρότημα Μετσόβου - Ἀρίσκου. Δὲν περιγράφεται ἡ χαρὰ τῶν ἀνταρτῶν μας ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἔβλεπαν πλάϊ τους δικό τους γιατρὸ Στὰ γρήγορα συντάχθηκαν καὶ στάλθηκαν ἐκκλήσεις στοὺς γιατροὺς τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου Ἠπείρου γιὰ νὰ πάρουν μέρος στὸν ἀγώνα. Κατεβλήθηκαν προσπάθειες γιὰ τὴν ἀγορὰ φυμάκων ὅσο μᾶς ἐπέτρεπαν τὰ φτωχὰ οἰκονομικὰ μέσα. Φτιάχτηκαν ὑγειονομικὰ σακκίδια καὶ φορεῖα, κοινοποιήθηκαν ὁδηγίες γιὰ τὴν ἐπίδεση τῶν τραυμάτων καὶ τὴν παροχὴ τῶν πρώτων βοηθειῶν. Στὶς 3 Ἰούλη ποὺ ἔγινε ὁ βομβαρδισμὸς τοῦ Μετσόβου μὲ ἀρκετὰ θύματα ἀπ' τὸν ἄμαχο πληθυσμὸ ἡ Υ. Υ. ἀντιποκρίθηκε πλέρια στὸν προορισμό της. Τὸν Ἀγοστο τοῦ 1943 ὁ ὑποφαινόμενος πάρνω μέρος σ' ἀντάρτικο κι' ὁ Πάλμος τὸν Ἰούλη στὸ 210 Συνῆμα. Μαζὶ μὲ τὸ Σαμαρᾶ εἴμασε τρεῖς πρῶτοι γιατροί

[Ἀργότερα ἐπεκτάθηκε ἡ δράση μας στὸ Ἀνατολικὸ Ζαγόρι ὅπου ἱδρύθηκε τὸ πρῶτοθεραπευτήριο στὸ Γρεβενίτη μὲ 25-30 κρεββάτια ποὺ διεύθυνε ὁ ἀείμνηστος γιατρός μας Μήτσος Ρυγγό της] Ἔτσι σ' αὐτὸ τὸ διάστημα, μόνο τὸ 24 καὶ τὸ 8)40 Σύνταμα μας διαθέτουν γιατροὺς. Ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἀπόλυτη ἔλλειψη παθολόγων γιατρῶν τοῦ μονίμου ΕΛΑΣ προέβαλε ποιὸ ἐπιτακτικὴ ἡ ἔλλειψη χειρουργῶν. Οἱ τραυματίες τῆς μάχης Ἀσπραγγέλου Γιώργος Κρηνικὸς Φρίξος [τῆς ἐποδειγματικῆς ὁμάδος ΕΠΟΝ Γεν. Στρατηγεῖου] καὶ ἄλλοι πέθαναν χωρὶς καμμιὰ βοήθεια ὕστερα ἀπὸ πολλὲς μέρες ἐνῶ τὰ τραύματά τους ἐπιδέχονταν ἐπέμβαση καὶ ὑπῆρχαν κάρα πολλὲς ἐλπίδες νὰ διασωθοῦν. Τὴν ἴδια τύχη εἶχαν καὶ ἀρκετοὶ τραυματίες ἀπ' τὶς κατοπινὲς μάχες τῆς Κόνιτσας, τοῦ Καλαμᾶ, τῆς Πλάκας, τῶν Καλλαρητῶν, τοῦ Σταυρου Θεοδωριάνων, τοῦ Τετρακώμου καὶ τόσων ἄλλων συγκρούσεων μὲ τὸν κατοχητὴ καὶ τὴν νιόκια ἀνείδραση.

Ἡ δύναμη τοῦ ΕΛΑΣ σὲ ἀντάρτες καθημερινὰ μεγάλωνε καὶ ἡ ἔλλειψη σὲ φάρμακα γινόταν πιὸ αἰσθητή. Ἐπανειλλημένες συνανταήσεις καὶ ἐκθέσεις τῶν ἀναγκῶν μας στοὺς Ἄγγλους συνδέσμους ἔμειναν ἄκαρπες. Ἐγγυστροῦσαν μὲ τρόπο λέγοντας πὼς δὲν ἔχουν κινίνα, ἀντεμπρίνες, ἐργαλεῖα μὰ οὔτε καὶ λίρες γιὰ μᾶς.

Καταλαβαίνει κανεὶς ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὶ τερατώδεις δυσκολίες παρεμβλήθηκαν στὸ ζήτημα τῆς ἐξεύρεσης καὶ ἀγορᾶς φαρμάκων καὶ τὶ ὑπεράνθρωπες προσπάθειες καταβλήθηκαν ἀπὸ μέρος τῶν γιατρῶν γιὰ τὴ θεραπεία καὶ τὴ κατασταλὴ τῶν διαφόρων ἐπιδημιῶν.

Αὐτὴ ἦταν ἡ κατάσταση τῆς Υ. Υ. μέχρι τέλους τοῦ 43. Μὲ μεγάλη δυσκολία ἀνταποκρινόταν στὶς ἀνάγκες τῶν Τμημάτων μας. Ὡστόσο ἀπ' τὶς ἀρχὲς τοῦ 1944 καὶ ὅλῶθε ἡ ὀργάνωση τῆς ὑπηρεσίας μας σημείωσε πολὺ μεγάλη ἐξέλιξη Καινούριοι γιατροὶ ἄρχισαν νὰ πυκνώνουν τὶς γραμμές μας καὶ οἱ ἀδυναμίες μας ἐκπερόστηκαν ἡ μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη Ἀπ' τὴ μέρα τῆς ἐμφάνισής της ὡς τὰ σήμερα ἡ Υ. Υ. περιέθαλψε πάνω ἀπὸ 900 τραυματίες, 50 κρυοπαγημένους καὶ πολλὲς ἑκατοντάδες παθολογικές. Σήμερα ἡ κατάσταση παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς: Λειτουργοῦν Γενικὸ Νοσοκομεῖο τῆς Μεραρχίας μας μὲ χειρουργεῖο καὶ ἄλλα δύο νοσοκομεῖα στὶς Ταξιαρχίες μας (μὲ χειρουργικὸ τμῆμα στὸ ἕνα). Καθένα ἀπὸ τὰ Συντάγματά μας ἔχει τὸ θεραπευτήριό του καὶ κάθε Τάγμα ἔχει τὸ ἀναρρωτήριό του Ἀναρρωτήριο ἐπίσης λειτουργεῖ στὴν ἕδρα τῆς Μεραρχίας μας. Καθένα ἀπ σύτὰ ἔχει καὶ τὸ Λαϊκό του Ἰατρεῖο ὅπου ἑκατοντάδες ἀσθενεῖς ἀπ' τὰ χωριὰ βρίσκουν κάθε μέρα περίθαλψη. Ἐπίσης κατορθώσαμε νὰ κάνουμε καὶ παιδικὸ Σταθμό. Τελικὰ παρ' ὅλες τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζουμε ἀκόμα εἴμαστε σὲ θέση μὲ τὸ ὑγειονομικὸ προσωπικὸ καὶ τὸ φαρμακευτικὸ ὑλικό μας θ' ἀνταποκριθοῦμε ἀμέσως στὶς ἀνάγκες τόσο τῶν ἡρωϊκῶν ἀνταρτῶν μας ὅσο καὶ τοῦ πολυπαθοῦ λαοῦ τῆς Ἠπείρου ποὺ τόσα πρόσφερε σὲ αἷμα καὶ ἄλλες θυσίες στὸν ἀγῶνα γιὰ τὸν ἀπελευθέρωσή του καὶ τὴν ἀναγέννησή τους.

ΤΑ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΑ ΜΑΣ

Τὰ πρῶτα μας Ταχυδρομεῖα ξεκίνησαν μὲ τὰ ἱστορικὰ σημειώματα, τὰ διπλωμένα καὶ κολλημένα μὲ γραμματόσημο, ποὺ τὰ μετέφεραν. ἀπὸ ὁμάδα σὲ ὁμάδα, οἱ σύνδεσμοί μας. Οἱ σύνδεσμοί μας, οἱ ἀφανεῖς αὐτοὶ ἥρωες οἱ πιὸ πιστοὶ καὶ ριψοκίνδυνοι ἀντάρτες μας ἔκαμαν τὸ καθῆκον τους θαυμάσια παρὰ τοὺς μεγάλους κινδύνους ποὺ ἀντιμετώπισαν νηστικοὶ καὶ γυμνοὶ στὴ βροχὴ καὶ στὸ χιόνι.

Μέ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀντάρτικου ἀναπτύχτηκε καὶ ἡ δουλειὰ τῶν συνδέσμων καὶ φθάσαμε σήμερα στὸ καταπληκτικὸ ἀποτέλεσμα, νὰ ἔχουμε τοὺς ταχυδρόμους μας σωστοὺς στρατιῶτες πεζοὺς, καβαλλάρηδες καὶ ποδηλατιστὲς, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπόσταση ποὺ διανύουν καὶ τὴ φύση τοῦ τόπου, μὲ τὰ ἀδιάβροχα καὶ τοὺς ταχυδρομικοὺς σάκκους.

Τώρα πλέον μποροῦμε νὰ κοῦμε, χωρὶς ἐνδοιασμὸ ὅτι ἔχουμε σωστὰ στρατ. ταχυδρομικὰ Γραφεῖα, ποὺ ἐξυπηρετοῦν ἄριστα στὸ σοβαρὸ αὐτὸ τομέα, τὸν μεγάλον μας λαϊκὸ ἀγῶνα, ποὺ ἔφθασε μὲ τὶς θυσίες τοῦ Λαοῦ μας στὴν τελική του φάση. Σεπτέμβρης 1944 Κ. ΖΩΗΣ

Προϊστάμενος τοῦ Ταχυδρομείου

Ο Κ. ΚΑΡΑΣ (ΑΝΕΚΔΟΤΟ)

Μὲ τὴν ἐπίθεση τοῦ ΕΛΕΣ κατὰ τοῦ ΕΛΑΣ στὶς 10]10]43 ὁ Κ. Κορρᾶς, τ' ἀλησμόνητο πολλὴ κόρι, βρίσκονταν στὸ χωριὸ του. Ἕνας λόχος ΕΛΕΣιτῶν τοῦ Ζήση μὲ 40 ἄνερες, ξεκίνησε ἀπ' τὴ Πλατανοῦσα γιὰ τὸ μαχαλὰ τοῦ Κορρᾶ, νὰ τὸν πιάσει. Ὁ Κορρᾶς ἀντιλήφθηκε ἔγκαιρα τὴς διαθέσεις τους καὶ πετάχτηκε ὄξω ἀπ' τὸ σπίτι του πέρνοντας μαζί του κι' ἄλλους δυὸ ἔνοπλους μαχαλιῶτες του Οἱ ΕΔΕΣίτες ἐπιτίθενται. Ἦταν 12 τὸ μεσημέρι. Ὁ Κορρᾶς ἀμύνεται. Ἀλλὰ εἶνοι τόσο λίγοι οἱ ἄνδρες του. Καὶ σοφίστηκε τὸ ἑξῆς ἔξυπνο. Ἄλλαξε διαδοχικὰ -τὸ ἐπέτρεπε τὸ ἔδαφος- ἐφτὰ θέσει. βάζοντας ἀπὸ κάθε νέα θέση μὲ τὸ αὐτόματο Στὲν του. Οἱ ἐδεσῖτες φαντάστηκαν πὼς εἶχαν νὰ κόμουν μὲ πολὺ ἀριθμὸ ἀντίπαλο ποὺ διέθετε ἐφτὰ αὐτόματα. Καὶ ζητοῦν ἐνίσχυση. Ἔρχονται ἀπ' τὸ Μονολίθι κι' ἄλλος λόχος ἐδεσιτῶν μὲ ἄλλους 45 ἄνδρες. Μάτσια ὅμως Ὁ Κορρᾶς πολεμάει. Ἔφτασε ἡ ὥρα 6 Οἱ ἐδεσῖτες ἔχουν 2νεκρ καὶ2 τραυμ.Κοὶ συνθηκολογοῦν,νὰ περάσουν σὲ ἀπόσταση 700 μέτρ. ἀπ' τὸν Κορρᾶ καὶ ὑπὸτὸν ὅρον νἄχουν τὰ ὅπλα ἀναρτήσατε.

Εικόνα 14. Γερμανική προκήρυξη (Οκτώβριος 1943), μετά το πρώτο κύμα μαζικών αντιποίνων

BEKANNTMACHUNG

Mordanschläge auf deutsche Soldaten haben sich in Griechenland gehäuft. Die Attentäter sind meist in kommunistischen Kreisen zu suchen. Die deutsche Wehrmacht wird den Kampf gegen Mord und Aufruhr ruecksichtslos durchfuehren.

Es werden in Zukunft fuer jeden ermordeten deutschen Soldaten 50 Griechen, fuer jeden verwundeten deutschen Soldaten 10 Griechen erschossen. Sie werden den Kreisen entnommen, die fuer die Mordanschläge verantwortlich gemacht werden. In ähnlicher Weise wird bei Ermordung von grjechischen Polizei- oder Gendarmerie-Angehörigen verfahren.

Ich warne die Bevölkerung und rate allen ihr Vaterland liebenden Griechen in eigenstem Interesse, ihre Landsleute von unbesonnenen Handlungen zurueckzuhalten.

Athen, den 25. Oktober 1943.

DER MILITAERBEFEHLSHABER
GRIECHENLAND

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

Ἐπ' ἐσχάτων κατέστησαν συχναὶ ἀπόπειραι δολοφονίας Γερμανῶν στρατιωτικῶν. Οἱ δρᾶσται ἀνήκουσι κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς κομμουνιστικοὺς κύκλους. Αἱ γερμανικαὶ ἔνοπλοι δυνάμεις θὰ καταπολεμήσουν ριζικῶς πᾶσαν ἀπόπειραν δολοφονίας καὶ διαταράξεως τῆς ἡσυχίας τῆς χώρας.

Εἰς τὸ μέλλον διὰ κάθε φονευόμενον Γερμανὸν στρατιώτην, θὰ ἐκτελοῦνται 50 Ἕλληνες, διὰ κάθε τραυματιζόμενον Γερμανὸν στρατιώτην 10 Ἕλληνες. Οἱ ἐκτελούμενοι θὰ ἐκλέγωνται μεταξὺ τῶν κύκλων τῶν ὑπευθύνων διὰ τὴν ἀπόπειραν ταύτην. Τὰ αὐτὰ μέτρα θὰ λαμβάνωνται καὶ διὰ τὴν δολοφονίαν Ἑλλήνων ἀνηκόντων εἰς τὰ Σώματα Ἀστυνομίας Πόλεων καὶ Χωροφυλακῆς.

Προειδοποιῶ τὸν πληθυσμὸν καὶ συμβουλεύω πάντας τοὺς ἀγαπῶντας τὴν πατρίδα των Ἕλληνας ν' ἀποτρέψωσι τοὺς συμπατριώτας των ἐξ ἀπερισκέπτων ἐνεργειῶν, πρὸς τὸ ἴδιον αὐτῶν συμφέρον.

Ἀθῆναι τῇ 25 Ὀκτωβρίου 1943.

Ο ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ

Εικόνα 15. Γερμανική προκήρυξη (Οκτώβριος 1943), μετά το πρώτο κύμα μαζικών αντιποίνων

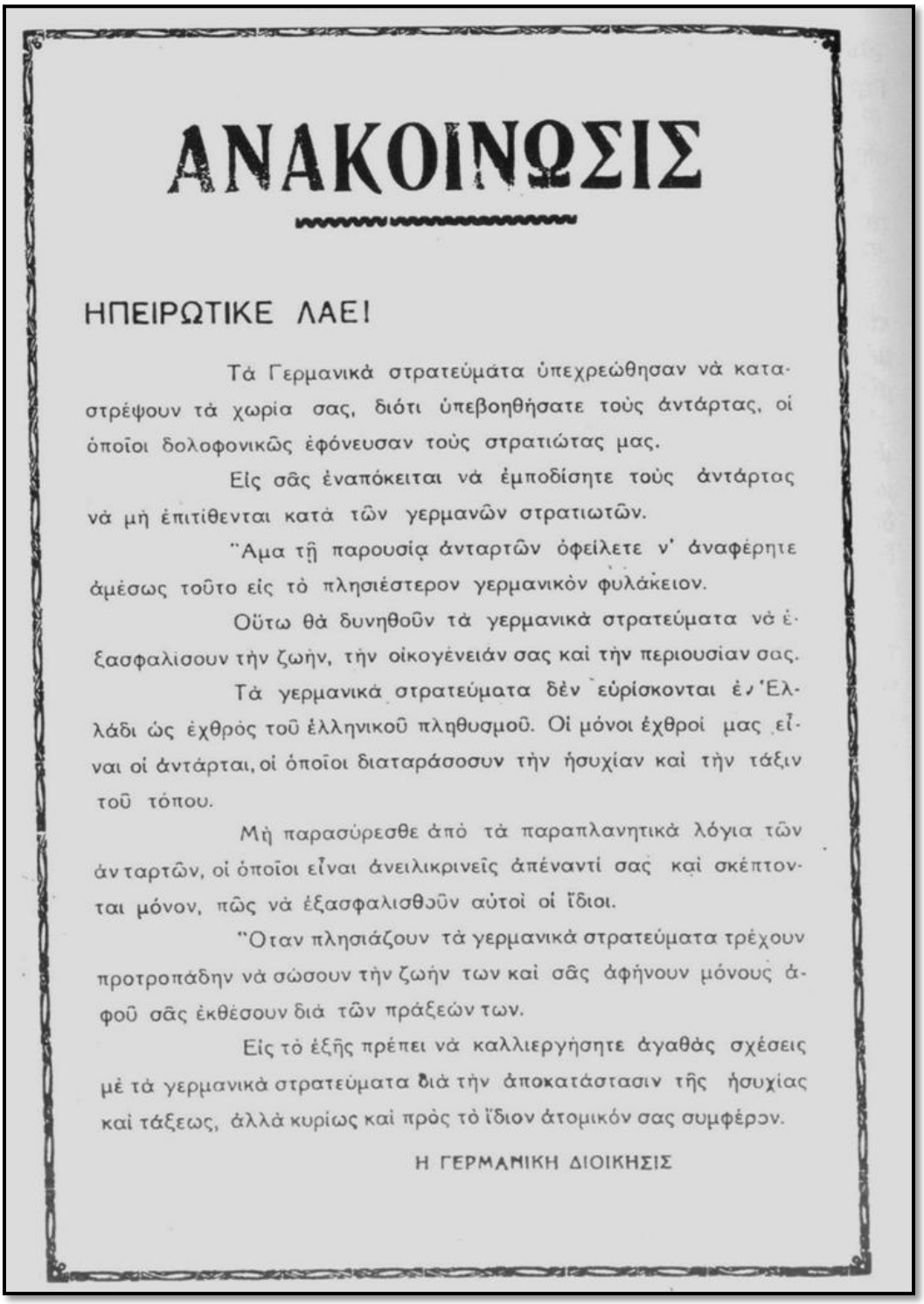

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΕ ΛΑΕ!

Τά Γερμανικά στρατεύματα ὑπεχρεώθησαν νά καταστρέψουν τά χωρία σας, διότι ὑπεβοηθήσατε τούς ἀντάρτας, οἱ ὁποῖοι δολοφονικῶς ἐφόνευσαν τούς στρατιώτας μας.

Εἰς σᾶς ἐναπόκειται νά ἐμποδίσητε τούς ἀντάρτας νά μή ἐπιτίθενται κατά τῶν γερμανῶν στρατιωτῶν.

Ἅμα τῇ παρουσίᾳ ἀνταρτῶν ὀφείλετε ν' ἀναφέρητε ἀμέσως τοῦτο εἰς τό πλησιέστερον γερμανικόν φυλάκειον.

Οὕτω θά δυνηθοῦν τά γερμανικά στρατεύματα νά ἐξασφαλίσουν τήν ζωήν, τήν οἰκογένειάν σας καί τήν περιουσίαν σας.

Τά γερμανικά στρατεύματα δέν εὑρίσκονται ἐν Ἑλλάδι ὡς ἐχθρός τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ μόνοι ἐχθροί μας εἶναι οἱ ἀντάρται, οἱ ὁποῖοι διαταράσσουν τήν ἡσυχίαν καί τήν τάξιν τοῦ τόπου.

Μή παρασύρεσθε ἀπό τά παραπλανητικά λόγια τῶν ἀνταρτῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀνειλικρινεῖς ἀπέναντί σας καί σκέπτονται μόνον, πῶς νά ἐξασφαλισθοῦν αὐτοί οἱ ἴδιοι.

Ὅταν πλησιάζουν τά γερμανικά στρατεύματα τρέχουν προτροπάδην νά σώσουν τήν ζωήν των καί σᾶς ἀφήνουν μόνους ἀφοῦ σᾶς ἐκθέσουν διά τῶν πράξεών των.

Εἰς τό ἑξῆς πρέπει νά καλλιεργήσητε ἀγαθάς σχέσεις μέ τά γερμανικά στρατεύματα διά τήν ἀποκατάστασιν τῆς ἡσυχίας καί τάξεως, ἀλλά κυρίως καί πρός τό ἴδιον ἀτομικόν σας συμφέρον.

Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ

Εικόνα 16. Κρατικά Ομόλογα Απελευθερωτικού Αγώνα

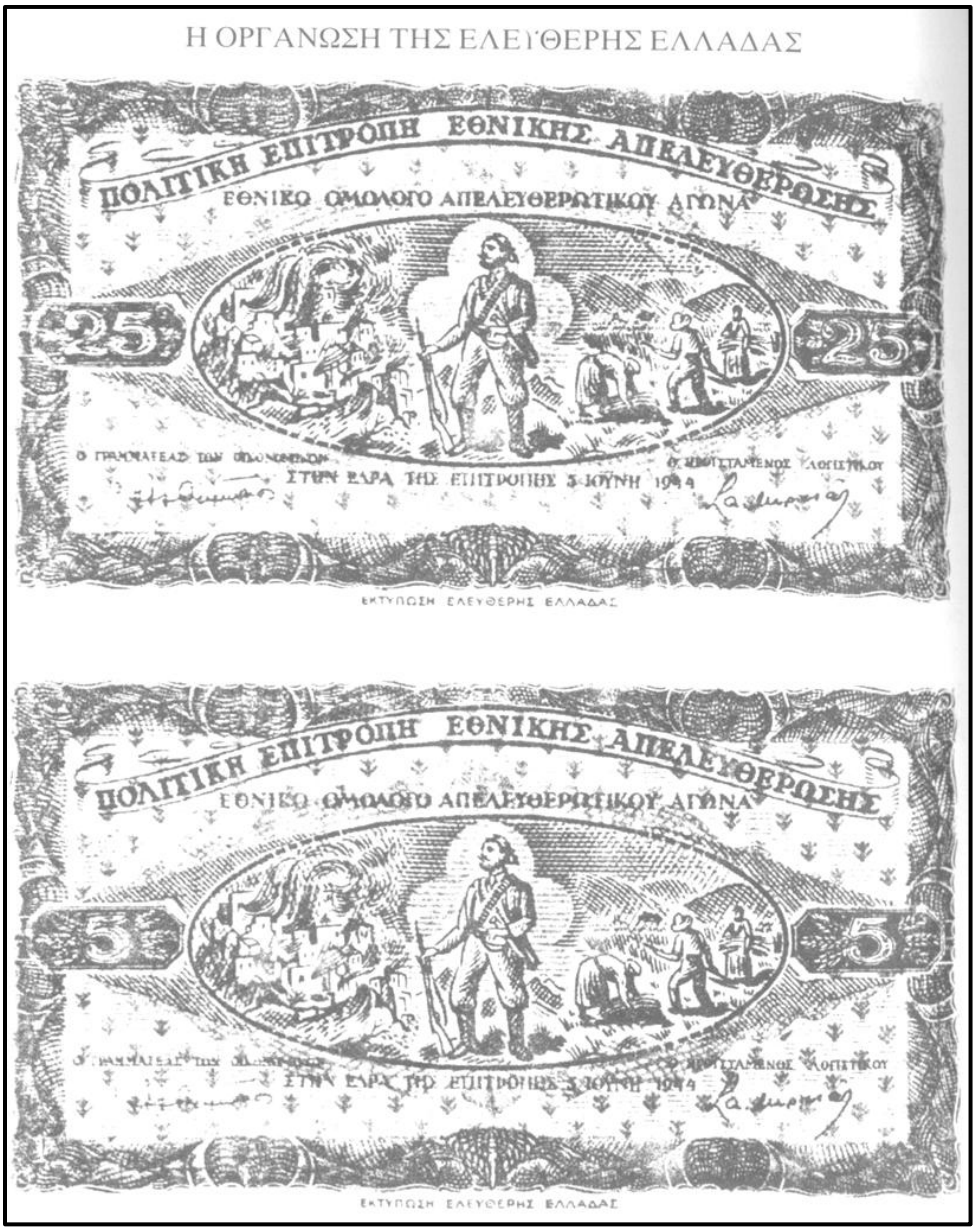

Εικόνα 17. Μεσογειακά χαρτονομίσματα

Τον Νοέμβριο του 1941, επεβλήθη στα Επτάνησα η κυκλοφορία των «μεσογειακών νομισμάτων» (άκρη επάνω, το νόμισμα των 5 δρχ.). Στις 22 Φεβρουαρίου του 1942 αντικαταστάθηκαν από τη λεγόμενη «ιονική δραχμή» (επάνω, το αντίστοιχο νόμισμα των 5 δρχ.)

Αριστερά, αφίσα του ιταλικού υπουργείου Εθνικής Παιδείας, την εποχή του φασιστικού καθεστώτος, με την «ιταλική λίμνη», το «mare nostrum», που περιλαμβάνει και ελληνικό εδάφη

Εικόνα 18. Εξώφυλλο Αναγνωστικού Γ΄ και Δ΄ τάξης έκδοσης Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης.

Εικόνα 19. Κατάστασις των υπό των Γερμανικών Αρχών Κατοχής εκτελεσθέντων 49 προκρίτων Παραμυθίας την 29-9-1943.

(Τοπικό Αρχείο Παραμυθιάς, φ. 23)

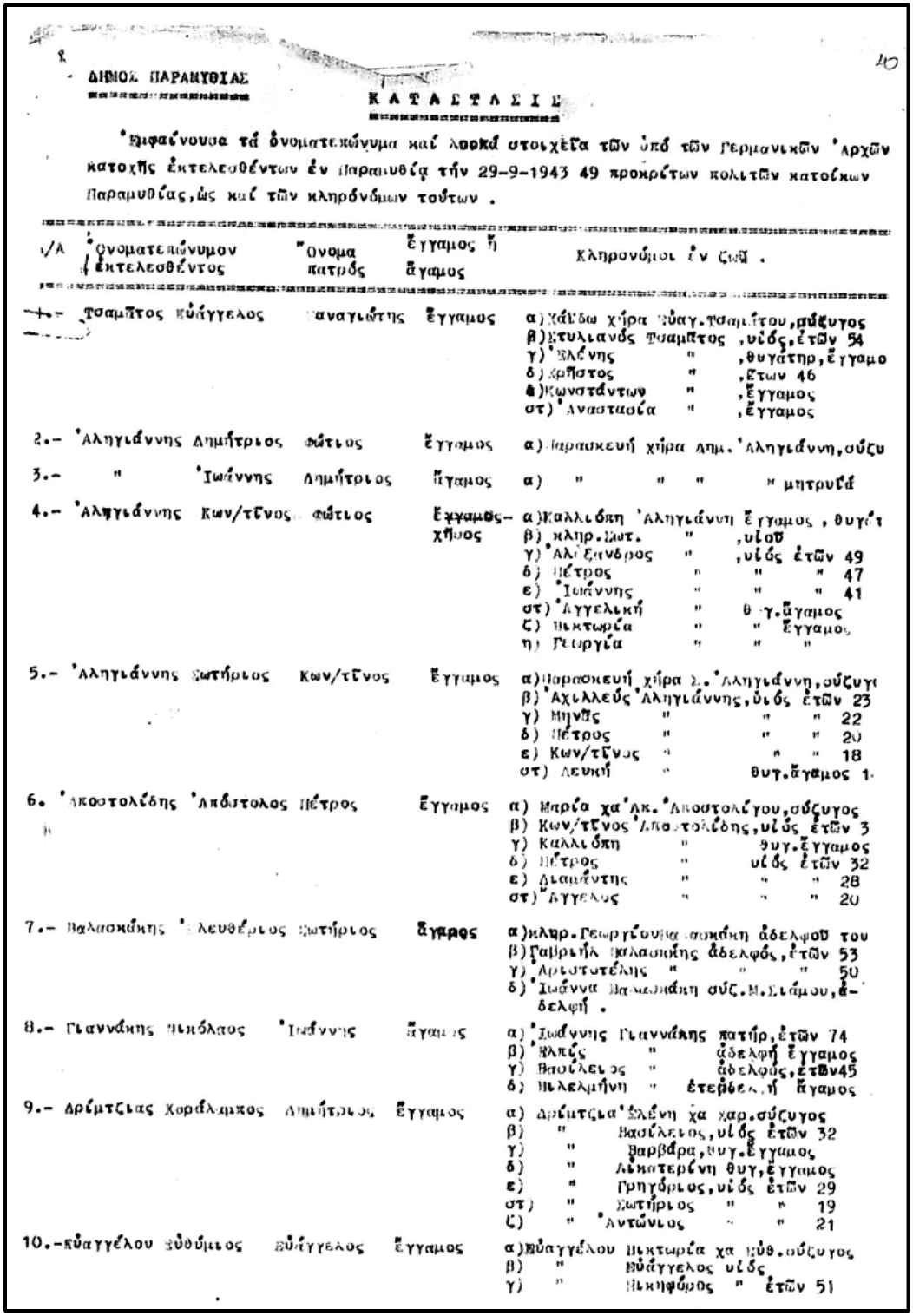

40

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ

ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ

Ἐμφαίνουσα τὰ ὀνοματεπώνυμα καὶ λοιπὰ στοιχεῖα τῶν ὑπὸ τῶν Γερμανικῶν Ἀρχῶν κατοχῆς ἐκτελεσθέντων ἐν Παραμυθίᾳ τὴν 29-9-1943 49 προκρίτων πολιτῶν κατοίκων Παραμυθίας, ὡς καὶ τῶν κληρονόμων τούτων.

Α/Α	Ὀνοματεπώνυμον ἐκτελεσθέντος	Ὄνομα πατρός	Ἔγγαμος ἢ ἄγαμος	Κληρονόμοι ἐν ζωῇ.
1.-	Τσαμῆτος Εὐάγγελος	Παναγιώτης	Ἔγγαμος	α) Χάϊδω χήρα Εὐαγ. Τσαμήτου, σύζυγος β) Στυλιανός Τσαμῆτος, υἱός, ἐτῶν 54 γ) Ἑλένης " , θυγάτηρ, ἔγγαμο δ) Χρῆστος " , ἐτῶν 46 ε) Κωνσταντῖνος " , ἔγγαμος στ) Ἀναστασία " , ἔγγαμος
2.-	Ἀληγιάννης Δημήτριος	Φώτιος	Ἔγγαμος	α) Παρασκευή χήρα Δημ. Ἀληγιάννη, σύζυ
3.-	" Ἰωάννης	Δημήτριος	Ἄγαμος	α) " " " " μητρυιά
4.-	Ἀληγιάννης Κων/τῖνος	Φώτιος	Ἔγγαμος-χήρος	α) Καλλιόπη Ἀληγιάννη ἔγγαμος, θυγάτ β) κληρ. Ἰωτ. " , υἱοῦ γ) Ἀλέξανδρος " , υἱός ἐτῶν 49 δ) Πέτρος " " " 47 ε) Ἰωάννης " " " 41 στ) Ἀγγελική " θ. γ. ἄγαμος ζ) Βικτωρία " " ἔγγαμος η) Γεωργία " " "
5.-	Ἀληγιάννης Σωτήριος	Κων/τῖνος	Ἔγγαμος	α) Παρασκευή χήρα Σ. Ἀληγιάννη, σύζυγ β) Ἀχιλλεύς Ἀληγιάννης, υἱός ἐτῶν 23 γ) Μηνᾶς " " " 22 δ) Πέτρος " " " 20 ε) Κων/τῖνος " " " 18 στ) Λευκή " θυγ. ἄγαμος 1.
6.	Ἀποστολίδης Ἀπόστολος	Πέτρος	Ἔγγαμος	α) Μαρία χα Ἀκ. Ἀποστολίγου, σύζυγος β) Κων/τῖνος Ἀποστολίδης, υἱός ἐτῶν 3 γ) Καλλιόπη " θυγ. ἔγγαμος δ) Πέτρος " υἱός ἐτῶν 32 ε) Διαμάντης " " " 28 στ) Ἄγγελος " " " 20
7.-	Βαλασκάκης Ἐλευθέριος	Σωτήριος	Ἄγαμος	α) κληρ. Γεωργίου Βαλασκάκη ἀδελφοῦ του β) Γαβριήλ Βαλασκάκης ἀδελφός, ἐτῶν 53 γ) Ἀριστοτέλης " " " 50 δ) Ἰωάννα Βαλασκάκη σύζ. Μ. Σιάμου, ἀδελφή.
8.-	Γιαννάκης Νικόλαος	Ἰωάννης	Ἄγαμος	α) Ἰωάννης Γιαννάκης πατήρ, ἐτῶν 74 β) Ἐλπίς " ἀδελφή ἔγγαμος γ) Βασίλειος " ἀδελφός, ἐτῶν 45 δ) Μελεμίνη " ἐτερόθαλλη ἄγαμος
9.-	Δρίμτζιας Χαράλαμπος	Δημήτριος	Ἔγγαμος	α) Δρίμτζια Ἑλένη χα χαρ. σύζυγος β) " Βασίλειος, υἱός ἐτῶν 32 γ) " Βαρβάρα, θυγ. ἔγγαμος δ) " Λικατερίνη θυγ. ἔγγαμος ε) " Γρηγόριος, υἱός ἐτῶν 29 στ) " Σωτήριος " " 19 ζ) " Ἀντώνιος " " 21
10.-	Εὐαγγέλου Εὐθύμιος	Εὐάγγελος	Ἔγγαμος	α) Εὐαγγέλου Βικτωρία χα Εὐθ. σύζυγος β) " Εὐάγγελος υἱός γ) " Βικηφόρος " ἐτῶν 51

Α	Ὀνοματεπώνυμον ἐκτελεσθέντος	Ὄνομα πατρός	Ἔγγαμος ἢ ἄγαμος	Κληρονόμοι ἐν ζωῇ :
[illegible]	Διάγκος Κων/τῖνος	Γεώργιος	Ἔγγαμος	α)Διάγκου Κων/ντω χα Κων.,σύζυγος β)Διάγκος Γεώργιος,υἱός ἐτῶν 27, γ) " Βασιλική,θυγάτηρ,ἄγαμος,ἐτῶν 21 δ) " Μιχαήλ ,υἱός ἐτῶν 18
[illegible]	.-Κακούρης Περικλῆς	Ἀπόστολος	Ἔγγαμος	α)Κακούρη Χαρίκλεια χα Περ.,σύζυγος
[illegible]	.Κατσούλης Κων/τῖνος	Ἀθανάσιος	Ἔγγαμος	α)Κατσούλη ,σύζυγος,ἐλθοῦσα εἰς β' γάμον . β)Κατσούλη Παρασκευή ἀδελφή ἔγγαμος
[illegible]	.Κλήμης Δημήτριος	Θεόδωρος	Ἔγγαμος	α)Κλήμη Ἐλευθερία χα Δημ.,σύζυγος β) " Θεόδωρος υἱός ,ἐτῶν 24 γ) " Χρυσάνθη,θυγάτηρ ἔγγαμος δ) " Κυβέλη, " ἄγαμος ε) " Δῶρων ,υἱός ,ἐτῶν 19
[illegible]	.Κοτζαρέλης Ἐμμανουήλ	Εὐάγγελος	Ἔγγαμος	α) σύζυγος β) θυγάτηρ
[illegible]	.Κουρσούμης Κων/τῖνος	Θεόδωρος	Ἔγγαμος	α)Κουρσούμη Ἁρμονία χα Κων.,σύζυγος β) " Τηλέμαχος,υἱός ἐτῶν 26. γ) " Ἀντώνιος , " " 23
[illegible]	.Κωνσταντίνου Κων/νος	Νῶε	Ἔγγαμος	α)Κων/τίνου Μαρία,σύζυγος,ἐλθοῦσα εἰς β' γάμον. β)Κων/τίνου Νῶε ,πατήρ,ἐτῶν 79 γ) " Μαρία,μήτηρ, ἐτῶν 70 δ) " Κυδοξία,ἀδελφή ἔγγαμος ε) " Παρασκευή,ἀδελφή ἔγγαμος στ) " Ἀντιγόνη ἀδελφή ἔγγαμος ζ) " Μαριγώ ἀδελφή ἔγγαμος η) " Ἀθανάσιος ἀδελφός ἐτῶν 33
[illegible]	.Κωνσταντίνου Παναγιώτης	Νῶε	Ἄγαμος	Οἱ ἀνωτέρω κλὴν τῆς ὑπό στοιχεῖον α'
[illegible]	.-Νάνος Νικόλαος	Πέτρος	Ἔγγαμος	α) Νάνου Ἀμαλία χα Νικ.,σύζυγος β) " Χρῆστος ,υἱός ἐτῶν 43 γ) " Ἑλένη ,θυγάτηρ ,ἔγγαμος
[illegible]	.-Μαρέτας Γεώργιος	Νικόλαος	Ἔγγαμος	α)Μαρέτα Γιοβάνα ,σύζυγος,ἐλθοῦσα εἰς β' γάμον . β)Μαρέτας Δημοσθένης,ἀδελφός ἐτῶν 43 γ) " Κατίνα ἀδελφή ἔγγαμος
[illegible]	.- Μαρέτης Ἀνδρέας	Γεώργιος	Ἔγγαμος	α)Μαρέτη Στυλιανίχα Ἀνδρ.σύζυγος β) " Θεόδωρος,υἱός ἐτῶν 33 γ) " Δήμητρα,θυγάτηρ,ἔγγαμος δ) " Βασίλειος,υἱός ἐτῶν 30 ε) " Ἑλένη,θυγάτηρ,ἔγγαμος στ) " Γεώργιος ἐτῶν 24 ,υἱός ζ) " Κριφίλη,θυγάτηρ ἄγαμος
[illegible]	.-Πητσιώνης Ἰωάννης	Ἀναστάσιος	Ἔγγαμος	α)Πητσιώνη Ἀνδρομάχη χα Ἀν.σύζυγος β) " Ἀναστάσιος ,υἱός ἐτῶν 40 γ) " Κων/τῖνος " " 38 δ) " Ἀριστοτέλης " " 35 ε) " Ξενοφῶν " " 33 στ) " Ἀχιλλεύς " " 28 ζ) " Ἀνθούλα θυγάτηρ ἔγγαμος
[illegible]	.Πουσελίμης Γεώργιος	Κυρίδων	Ἔγγαμος	α)Πουσελίμη Μαρία χα Γεωργ.σύζυγος β) " Κυρίδων υἱός ἐτῶν 32.
[illegible]	.Πουσελίμης Σέβαρος	Παναγιώτης	Ἔγγαμος	α)Πουσελίμη Σταματική χα Σεβάρου,σύζυγος β) " Ἀρετή, θυγάτηρ ἔγγαμος γ) " Ἑλένη " ἔγγαμος δ) " Ἀναστασία " ἔγγαμος ε) " Ἀλεξάνδρα " ἄγαμος

/Α	Ὀνοματεπώνυμον ἐκτελεσθέντος	Ὄνομα πατρός	Ἔγγαμος ἢ ἄγαμος	Κληρονόμοι ἐν ζωῇ
25.	Μπαζάκος Ἰωάννης	Θεόδωρος	ἄγαμος	α) Μπαζάκος Πέτρος, ἀδελφός ἐτῶν 51 β) " Κων/νος " " 41 γ) " Σπυριδούλα ἀδελφή ἔγγαμος δ) " Ἀφροδίτη " ἔγγαμος
26.	Μπάρμπας Νικόλαος	Γεώργιος	Ἔγγαμος	α) Μπάρμπα Κυανθία χα Γεωργ. σύζυγος β) " Πηνελόπη θυγάτηρ ἔγγαμος γ) " Γεώργιος υἱός ἐτῶν 22 δ) " Λιμιλία θυγάτηρ ἄγαμος
27.	Μπάρμπας Σπυρίδων	Νικόλαος	ἄγαμος	οἱ ἀνωτέρω
28.	Πάστος Εὐάγγελος	Χρῆστος	Ἔγγαμος	α) Πάστου Βερενίκη χα εὐαγ. σύζυγος β) " Βασιλική θυγάτηρ ἔγγαμος γ) " Εὐγενία " ἔγγαμος δ) " Σοφία " ἔγγαμος ε) " Χρῆστος υἱός ἐτῶν 26
29.	Πάκος Πάκος	Γεώργιος	Ἔγγαμος	α) Πάκου Σοφία χα Πάκου σύζυγος β) " Βεατρίκη θυγάτηρ ἔγγαμος γ) " Κλόρια " ἔγγαμος δ) " Γεώργιος υἱός ἐτῶν 19 ε) " Φρειδερίκη θυγάτηρ ἄγαμος
30.	Παπαθανασίου Βασίλειος	Χρῆστος	Ἔγγαμος	α) Παπαθανασίου Χρῆστος υἱός ἐτῶν 33 β) " Δημοστοκλῆς υἱός ἐτῶν 26
31.	Πάσχος Γεώργιος	Πάσχος	Ἔγγαμος	α) Πάσχου Μαριάνα χα Γεωργίου σύζυγος β) " Ἑλλη θυγάτηρ ἄγαμος γ) " Πάσχος υἱός ἐτῶν 18
32.	Πάσχος Λεωνίδας	Δημήτριος	ἄγαμος	α) Πάσχος Ἀπόστολος ἀδελφός ἐτῶν 53 β) " Φλωρένια ἀδελφή ἔγγαμος
33.	Ράπτης Ἀθανάσιος	Δημητρίος	Ἔγγαμος-χήρος	α) Ράπτης Νικόλαος ἐτῶν 52, υἱός β) " Φώτιος ἐτῶν 75 ἀδελφός
34.	Ρίγγας Ἀθανάσιος	Γεώργιος	Ἔγγαμος	α) Ρίγγας Βασιλική θυγάτηρ ἔγγαμος β) " Σεν φῶν υἱός ἐτῶν 47 γ) " Κασμη ρία θυγάτη ἔγγαμος δ) " Γεώργιος ἐτῶν 43 υἱός ε) " Δημήτριος ἐτῶν 40 υἱός στ) " Σπυρίδων ἐτῶν 35 υἱός ζ) " Ἰφιγένεια θυγάτηρ ἄγαμος
35.	Σιαμᾶς Γεώργιος	Παναγιώτης	Ἔγγαμος	α) Σιαμᾶ Εὐδοξία χα Γεωργίου σύζυγος β) " Γλυκερία θυγάτηρ ἔγγαμος γ) " Ἀλέξανδρος υἱός ἐτῶν 29 δ) " Ἀνδρομάχη θυγάτηρ ἔγγαμος ε) " Μαγδαληνή θυγάτηρ ἄγαμος
36.	Σιωμόπουλος Κων/τῖνος	Βασίλειος	Ἔγγαμος	α) Σιωμόπουλος χα Κων. σύζυγος β) " Στυλιανός υἱός ἐτῶν 32 γ) " Βασίλειος " " 20
37.	Σπυρομήτσιος Σπυρίδων	Παῦλος	Ἔγγαμος	α) Σπυρομήτσιου Βικτωρία χα Σπ. σύζυγος β) " Ἄρης υἱός ἐτῶν 28 γ) " Ἀγγελική θυγάτηρ ἄγαμος δ) " Γραβιήλ υἱός ἐτῶν 24 ε) " Κων/τῖνος υἱός ἐτῶν 21
38.	Στρουγγάρης Ἀνδρέας	Ἀπόστολος	ἄγαμος	α) Στρουγγάρης Σοφία ἀδελφή ἔγγαμος β) " Χρῆστος ἀδελφός ἐτῶν 60 γ) " Ματθαῖος " " 58 δ) " Κίμων " " 57 ε) " Ἐλευθέριος " " 49 στ) " Ἀφροδίτη ἀδελφή ἔγγαμος

Α/Α	Ὀνοματεπώνυμον ἐκτελεσθέντος	Ὄνομα πατρός	Ἔγγαμος Ἄγαμος	Κληρονόμοι ἐν ζωῇ
39.	Σωτηρίου Κων/τῖνος	Χρῆστος	Ἔγγαμος	α) Σωτηρίου Χρυσούλα χα Κων. σύζυγος β) " υἱός
40.	Σωτηρίου Γεώργιος	Κων/τῖνος	Ἄγαμος	α) Σωτηρίου Χρυσούλα μητρυιά β) " ἀδελφός
41.	Τζώης Κων/τῖνος	Δημήτριος	Ἔγγαμος	α) Τζώη Ἑλένη χα Κων. σύζυγος β) " Δονᾶτος υἱός ἐτῶν 26
42.	Τσαμᾶτος Νικόλαος	Εὐάγγελος	Ἔγγαμος	α) Τσαμάτου Εὐθαλία χα Νικ. σύζυγος β) " υἱός γ)
43.	Τσίλης Κων/τῖνος	Δημήτριος	Ἔγγαμος	α) Τσίλη Σταματική χα Κων. σύζυγος β) " Λίκατερίνη θυγάτηρ ἄγαμος γ) " Νικόλαος υἱός ἐτῶν 16
44.	Τσούλας Γεώργιος	Βασίλειος	Ἔγγαμος	α) Τσούλα Ζωΐτσα χα Γεωργίου σύζυγος β) " Ἀλκμήνη θυγάτηρ ἄγαμος γ) " Παναγιώτα θυγάτηρ Ἔγγαμος δ) " Βασίλειος υἱός ἐτῶν 23 ε) " Λαμπρινή θυγάτηρ ἄγαμος στ) " Σοφία θυγάτηρ ἄγαμος
45.	Τσούλας Θεόδωρος	Βασίλειος	Ἔγγαμος	α) Τσούλα Ἐλευθερία σύζυγος ἐλθοῦσα εἰς Β' γάμον β) Τσούλας Ἀριστοτέλης, υἱός ἐτῶν 19
46.	Τσούλας Κων/τῖνος	Βασίλειος	Ἔγγαμος	α) Τσούλα Εὐφροσύνη σύζυγος ἐλθοῦσα εἰς Β' γάμον β) Τσούλα Ἀνθή θυγάτηρ Ἔγγαμος
47.	Φάτσιος Θωμᾶς	Γεώργιος	Ἔγγαμος	α) Φάτσιου Μαρία χα Θωμᾶ σύζυγος β) " Γεώργιος υἱός ἐτῶν 54 γ) " Σταῦρος " " 47 δ) " Βασίλειος " " 39 ε) " Ἀθηνᾶ θυγάτηρ Ἔγγαμος
48.	Φείδης Ἀριστοφάνης	Θεόδωρος	Ἔγγαμος	α) Φείδη σύζυγος
49.	Χρυσοχόος Ἀπόστολος	Κων/τῖνος	Ἔγγαμος	α) Χρυσοχόου Σοφία χα Ἀπ. σύζυγος β) " Βασιλική θυγάτηρ Ἔγγαμος γ) " Μαρία θυγάτηρ Ἔγγαμος δ) " Κων/τῖνος υἱός ἐτῶν 34 ε) " Μιχαήλ υἱός ἐτῶν 32 στ) " Ἄννα-Ἀλκινόη θυγάτηρ ἄγαμος

Ἐν Παραμυθίᾳ τῇ 15η Νοεμβρίου 1958
Ο ΑΡΧΑΡΧΩΝ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ

(ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ)

Εικόνα 20

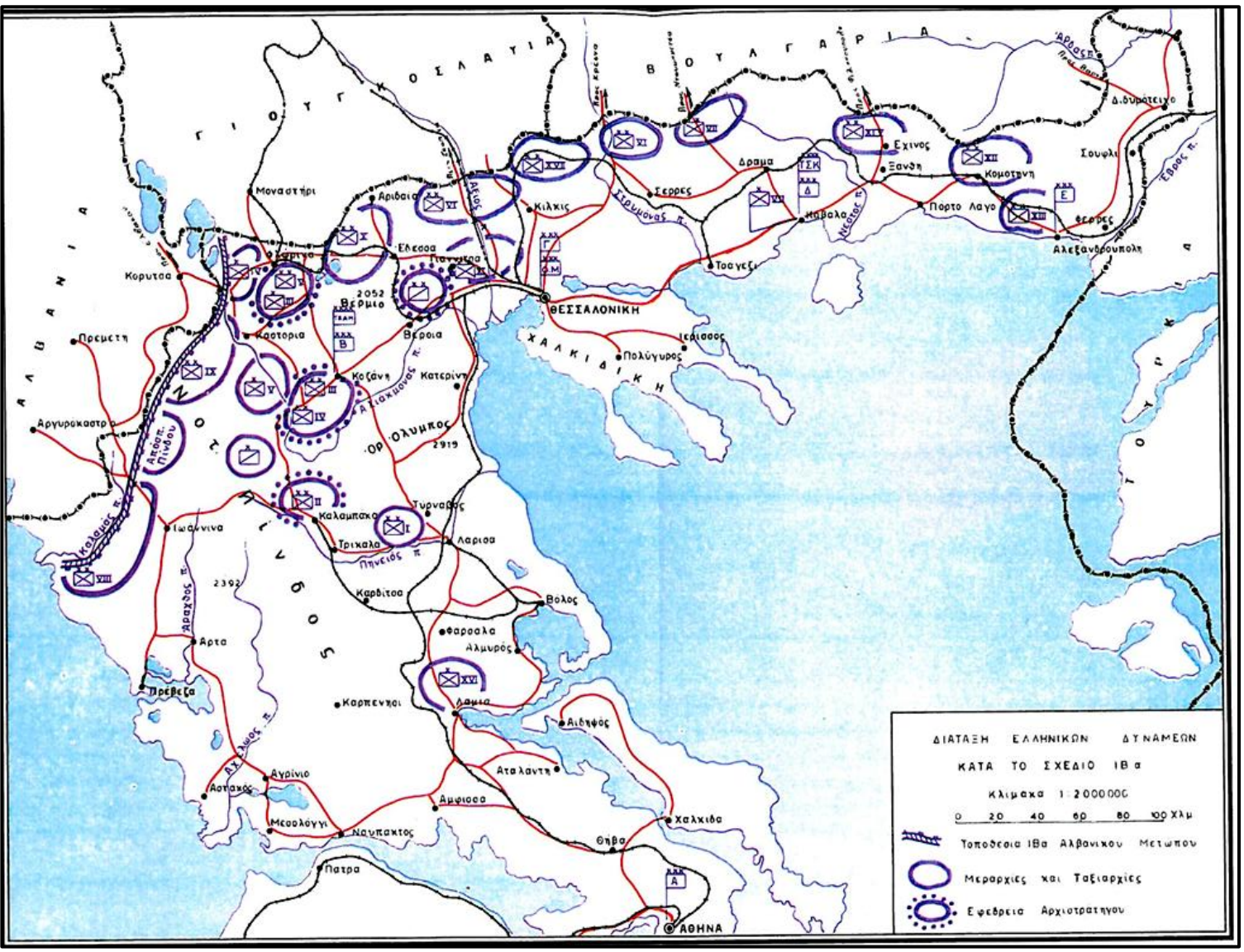
ΔΙΑΤΑΞΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΙΒα
Κλίμακα 1:2000000
0 20 40 60 80 100 Χλμ
Τοποθεσία ΙΒα Αλβανικού Μετώπου
Μεραρχίες και Ταξιαρχίες
Εφεδρεία Αρχιστρατήγου
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΘΗΝΑ
ΑΛΒΑΝΙΑ
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ
ΤΟΥΡΚΙΑ
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ
ΟΡ. ΟΛΥΜΠΟΣ
2919
ΒΕΡΜΙΟ
2052
Κορυτσά
Μοναστήρι
Αριδαία
Κιλκίς
Σέρρες
Δράμα
Καβάλα
Τσαγεζί
Ξάνθη
Κομοτηνή
Πορτο Λαγο
Αλεξανδρούπολη
Φέρες
Σουφλί
Δ.δυρατσιο
Πρεμετη
Αργυροκαστρο
Καστορια
Βέροια
Κοζάνη
Κατερίνη
Ιεριασος
Πολύγυρος
Γιαννενα
Καλαμπακα
Τρικαλα
Τυρναβος
Λαρισα
Καρδιτσα
Βόλος
Φαρσαλα
Αλμυρός
Αρτα
Πρεβεζα
Καρπενηζι
Λαμια
Αιδηψός
Αγρίνιο
Αστακός
Αταλαντη
Αμφισσα
Μεσολόγγι
Ναυπακτος
Θήβα
Χαλκιδα
Πατρα

Εικόνα 21

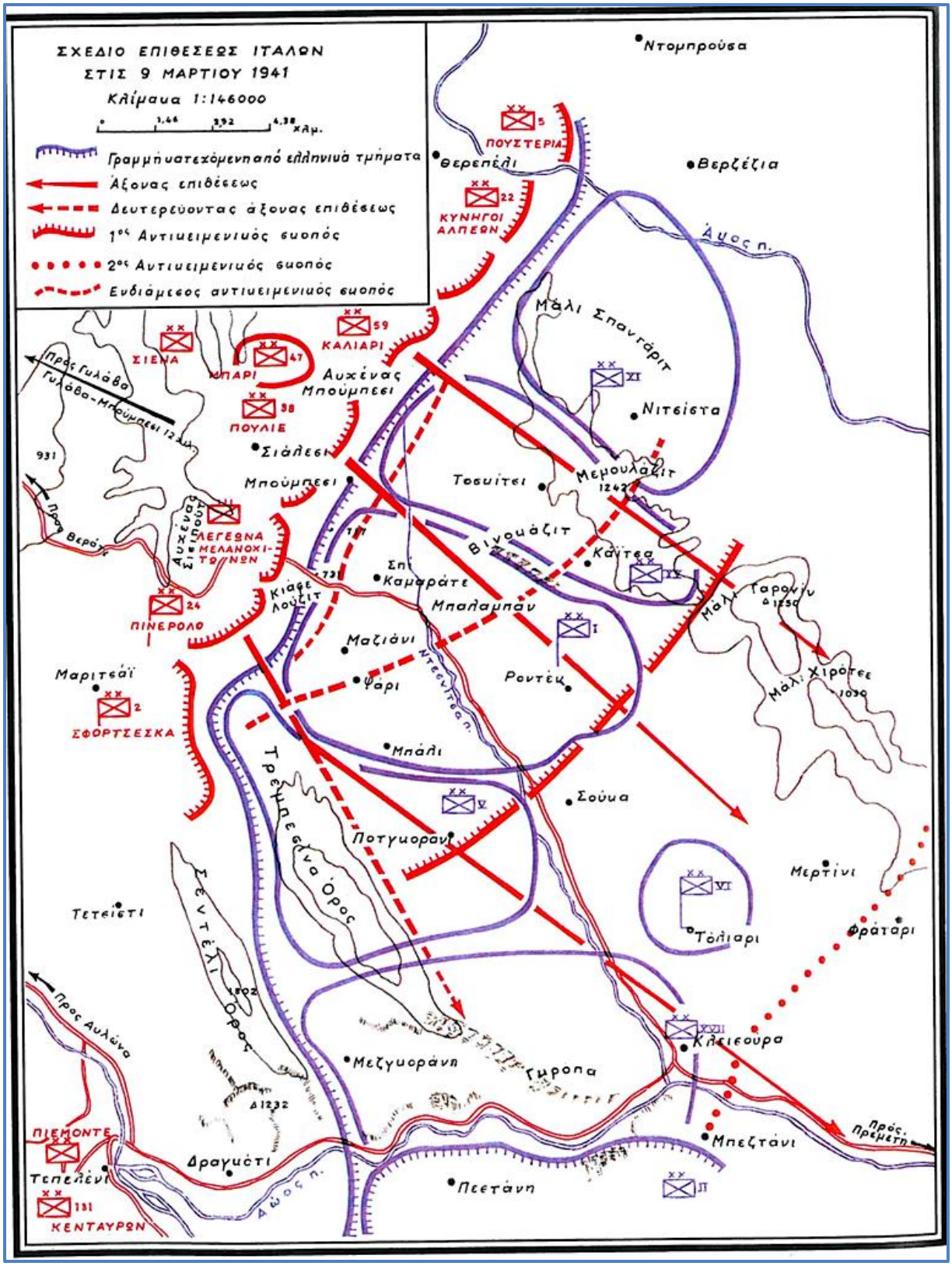
ΣΧΕΔΙΟ ΕΠΙΘΕΣΕΩΣ ΙΤΑΛΩΝ
ΣΤΙΣ 9 ΜΑΡΤΙΟΥ 1941
Κλίμαυα 1:146000
0 1,46 3,92 4,38 χλμ.
Γραμμή υατεχόμενη από ελληνιυά τμήματα
Άξονας επιθέσεως
Δευτερεύοντας άξονας επιθέσεως
1ος Αντιυειμενιυός θυοπός
2ος Αντιυειμενιυός θυοπός
Ενδιάμεσος αντιυειμενιυός θυοπός
Ντομπρούσα
ΠΟΥΣΤΕΡΙΑ
Θερεπέλι
Βερζέζια
ΚΥΝΗΓΟΙ ΑΛΠΕΩΝ
Άυος π.
Μάλι Σπανάριτ
ΣΙΕΝΑ
ΚΑΛΙΑΡΙ
ΚΑΡΙ
Αυχένας Μπούμπεει
Πρός Γυλάβα
Γυλάβα-Μπούμπεει 12 χλμ.
ΠΟΥΛΙΕ
Σιάλεει
Νιτείστα
Μπούμπεει
Τοσυίτει
Μεμουλαζίτ
ΛΕΓΕΩΝΑ ΜΕΛΑΝΟΧΙΤΩΝΑΝ
Βιυουάζιτ
Σπί
Καμαράτε
Κάϊτεα
Κιάφε Λούζιτ
Μπαλαμπάν
Μάλι Ταρουνίν
ΠΙΝΕΡΟΛΟ
Μαζιάνι
Ρουτέυ
Μάλι Χιρότεε
Μαριτσάϊ
Φάρι
ΣΦΟΡΤΣΕΣΚΑ
Μπάλι
Σούυα
Τρεψπεάνα Όρος
Ποτγυοραν
Μερτίνι
Σεντέλι Όρος
Τετείστι
Τόλιαρι
Φράταρι
Πρός Αυλώνα
Κλειεουρα
Μεζγυοράνη
Γυροπα
Δ1232
ΠΙΕΜΟΝΤΕ
Μπεζτάνι
Δραγυάστι
Τεπελένι
Πεετάνη
ΚΕΝΤΑΥΡΩΝ
Δώος π.
Πρός Πρεμέτη

Εικόνα 22

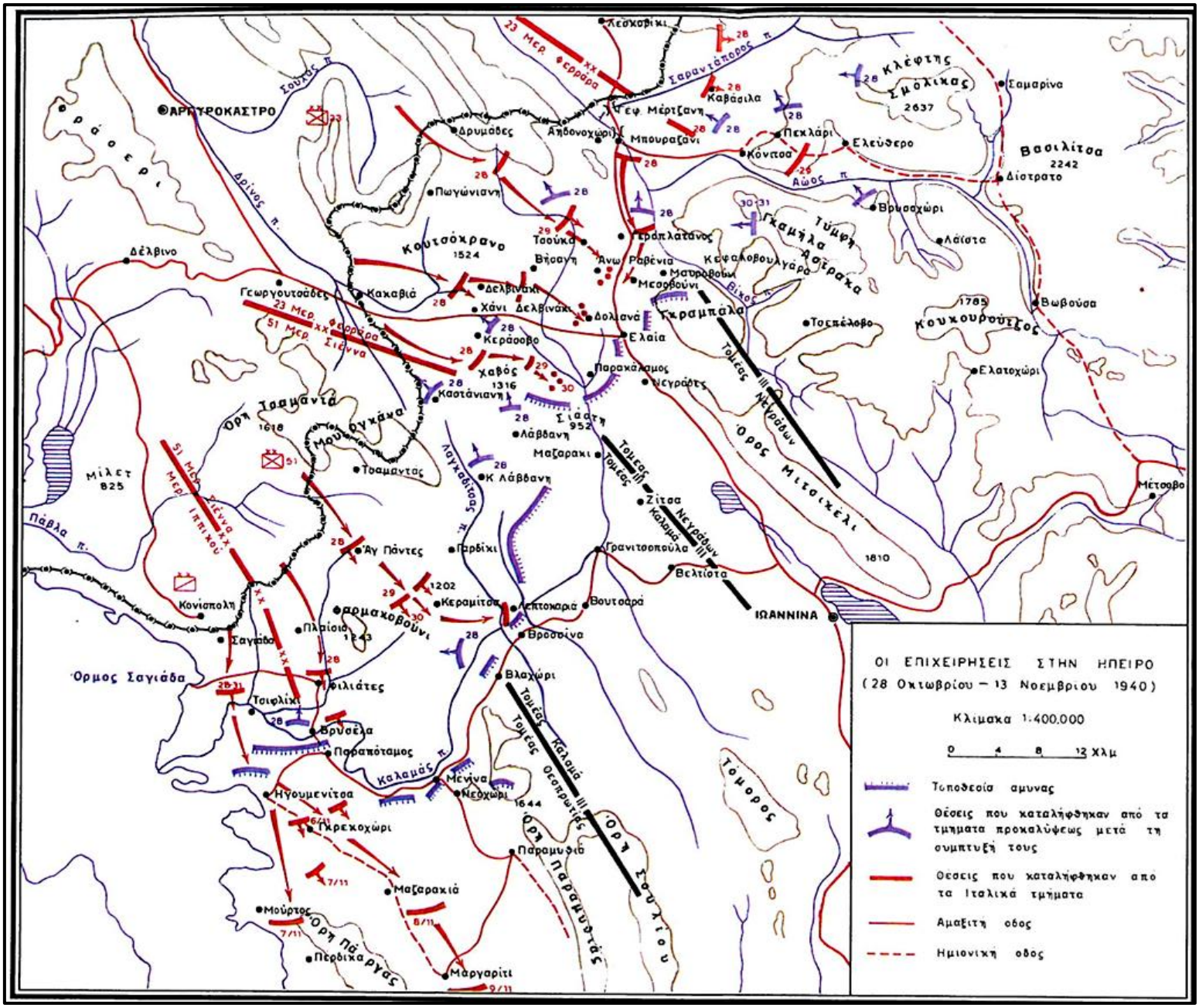
ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟ
Σουλός π.
Δρίνος π.
Δέλβινο
Γεωργουτσάδες
Καχαβιά
Κουτσόχρανο
1524
Δελβινάκι
Χάνι Δελβινάκι
Δολιανά
Κεράσοβο
Χαβός
1316
Καστάνιανη
Ελαία
Παρακάλαμος
Νεγράδες
Σιάστη
952
Λάβδανη
Μαζαρακι
Τσαμαντάς
Τσαμαντα
1618
Μουργκάνα
Μίλετ
825
Πάβλα π.
Κ Λάβδανη
Λαγκαδίτσας π.
Ζίτσα
Γρανιτοπούλα
Βελτίστα
ΙΩΑΝΝΙΝΑ
Μέτσοβο
Βωβούσα
Κουκουρούτζος
1785
Ελατοχώρι
Τοσπέλοβο
Γκραμπάλα
Τομέας Νεγράδων
Τομέας Καλαμά
Τομέας Θεσπρωτίας
Τομέας Λιγγιάδων
Όρος Μιτσικέλι
1810
Τόμορος
Βασιλίτσα
2242
Διστρατο
Σαμαρίνα
Κλέφτης Σμόλικας
2637
Πεκλάρι
Ελεύθερο
Κόντσα
Βρυσοχώρι
Λάϊστα
Γκαμήλα
Τύμφη
Αστράκα
Κεφαλοβουνάρα
Μαυροβούνι
Μεσοβούνι
Γεφ Μέρτζανη
Καβάσιλα
Μπουραζάνι
Αηδονοχώρι
Δρυμάδες
Πωγώνιανη
Τσούκα
Βήσανη
Άνω Ραβένια
Γεράπλατανος
Σαραντάπορος π.
Λέσκοβικι
23 Μερ. Φερράρα
51 Μερ. Σιένα
Φερράρα
Σιένα
Μερ. Ιππικού
Κονισπολη
Σαγιάδα
Πλάϊσιο
1243
Αρμακόβουνι
Κεραμίτσα
Λεπτοκαρυά
Βουτσάρα
Βροσσίνα
Βλαχόρι
Φιλιάτες
Τσιφλίκι
Βρυσέλα
Παραπόταμος
Καλαμάς π.
Μενίνα
Νεοχώρι
1644
Ηγουμενίτσα
Πρεκοχώρι
Παραμυθιά
Μαζαρακιά
Μούρτος
Πεφδίκα
Μαργαρίτι
Όρη Παραμυθιάς
Όρη Σουλίου
Όρη Πάργας
Όρμος Σαγιάδα
Αώος π.
Βίκος π.
Σαραντάπορος π.
Οι ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ
(28 Οκτωβρίου – 13 Νοεμβριου 1940)
Κλιμακα 1:400.000
0 4 8 12 Χλμ
Τοποθεσία αμυνας
Θέσεις που καταλήφθηκαν από τα τμήματα προκαλύψεως μετά τη συμπτυξή τους
Θέσεις που καταλήφθηκαν από τα Ιταλικά τμήματα
Αμαξιτη οδος
Ημιονικη οδος

Εικόνα 23

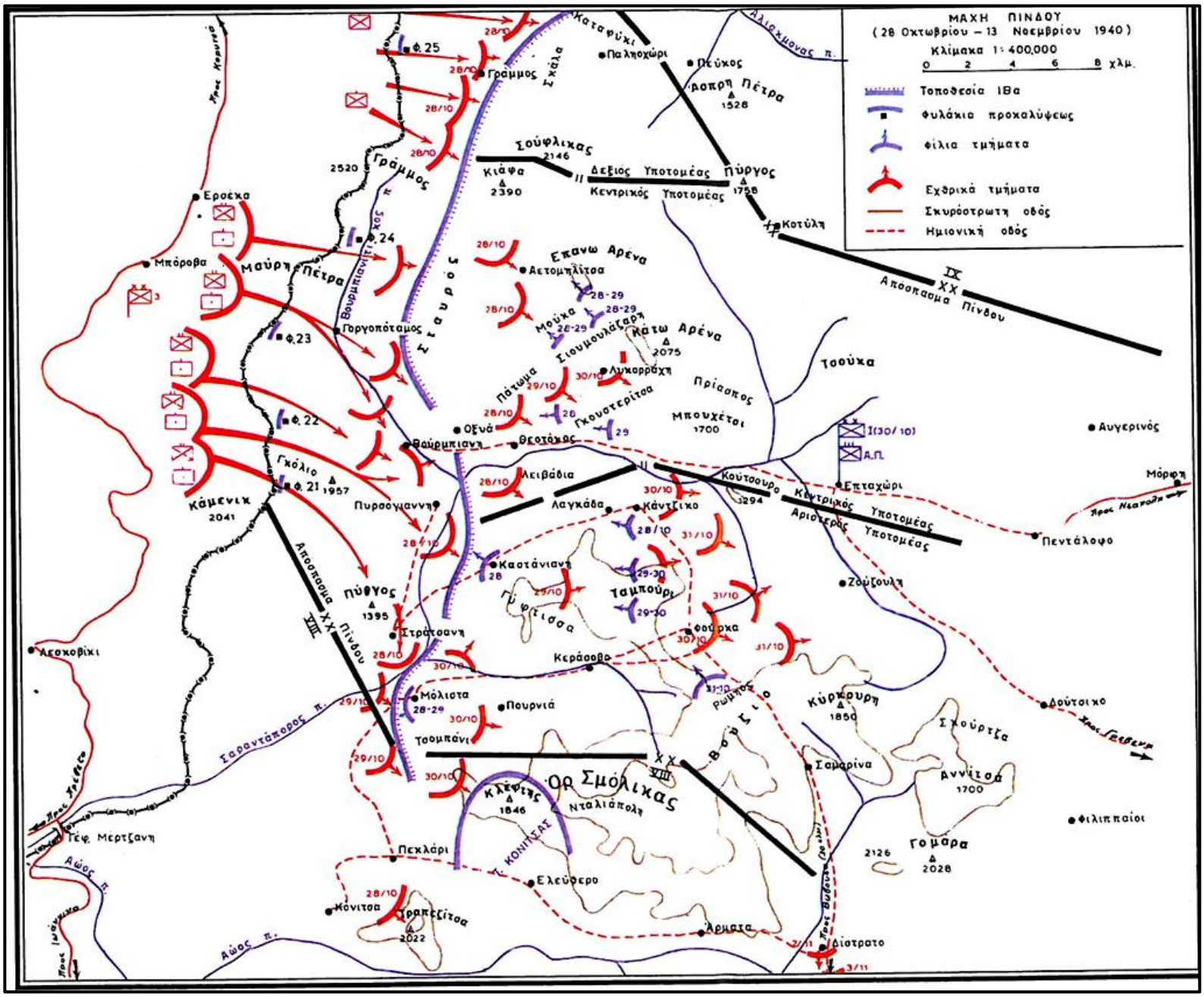
ΜΑΧΗ ΠΙΝΔΟΥ
(28 Οκτωβρίου – 13 Νοεμβρίου 1940)
Κλίμακα 1:400.000
0 2 4 6 8 χλμ.
Τοποθεσία 1Βα
Φυλάκια προκαλύψεως
Φίλια τμήματα
Εχθρικά τμήματα
Σκυρόστρωτη οδός
Ημιονική οδός
Κατσίκα
Παλιοχώρι
Πεύκος
Δοκρή Πέτρα
Αλιάκμονας π.
Σκάλα
Γράμμος
Σούφλικας
Κιάφα
Δεξιός Υποτομέας
Κεντρικός Υποτομέας
Πύργος
Κοτύλη
Αποσπασμα Πίνδου
Μαύρη Πέτρα
Μπόροβα
Ερόεκα
Γοργοπόταμος
Βουρκιανίτικος π.
Ζιάρος
Επάνω Αρένα
Αετομηλίτσα
Μούκα
Σιουμουλιάζαρη
Κάτω Αρένα
Λυκορράχη
Πάτωμα
Γκουστερίτσα
Πρίασπος
Μπουχέτι
Τσούκα
Οξυά
Θεοτόκος
Βούρμπιανη
Γκόλιο
Κάμενικ
Πυροσγιαννη
Λειβάδια
Λαγκάδα
Κάντσικο
Κουτσουρο
Κεντρικός Υποτομέας
Αριστερός Υποτομέας
Επταχώρι
Αυγερινός
Μόρφη
Πεντάλοφο
Καστάνιανη
Ταμπούρι
Γύφτισσα
Φούρκα
Ζούζουλη
Πύργος
Στράτσανη
Αποσπασμα Πίνδου
Λεκοχείκι
Κεράσοβο
Μόλιστα
Πουρνιά
Τσομπάνι
Ρωμίτης
Κύρκουρη
Δούτσικο
Σκούρτζα
Σαμαρίνα
Αννίτσα
Σαραντάπορος π.
Κλεφτης
Νταλιάπολη
Φιλιππαίοι
Γέφ. Μερτζανη
Πεκλάρι
Κονίτσας
Ελεύθερο
Γόμαρα
Κόνιτσα
Τραπεζίτσα
Αρματα
Δίστρατο
Αώος π.
Σμόλικας

Εικόνα 24. Ζώνες Κατοχής στην Ελλάδα, 1941

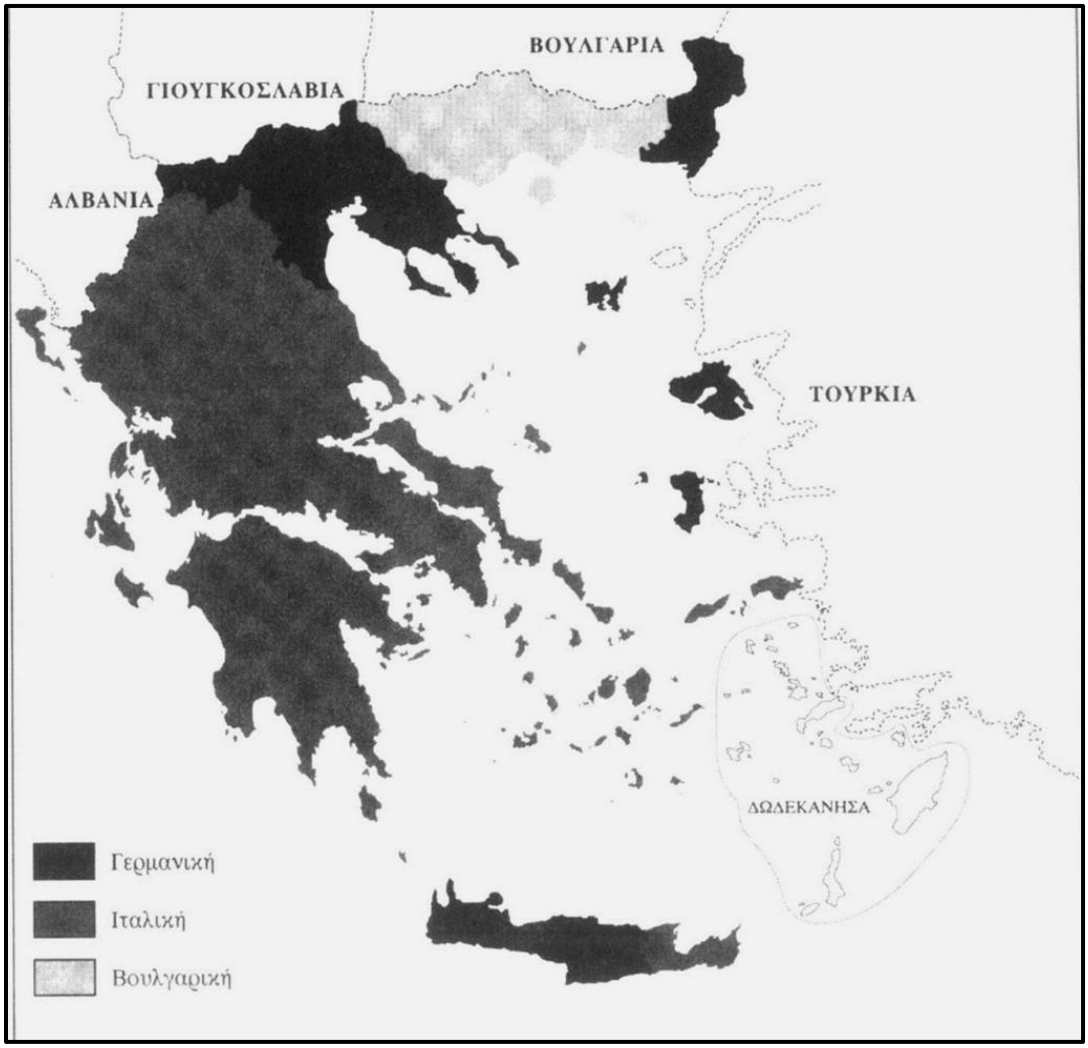

Εικόνα 25. Πύρρος Στάρας - Εκτέλεση αντιαεροπορικής βολής, εναντίον αεροπλάνων στο Κεράσοβο Πωγωνίου, στις 22/4/1941.

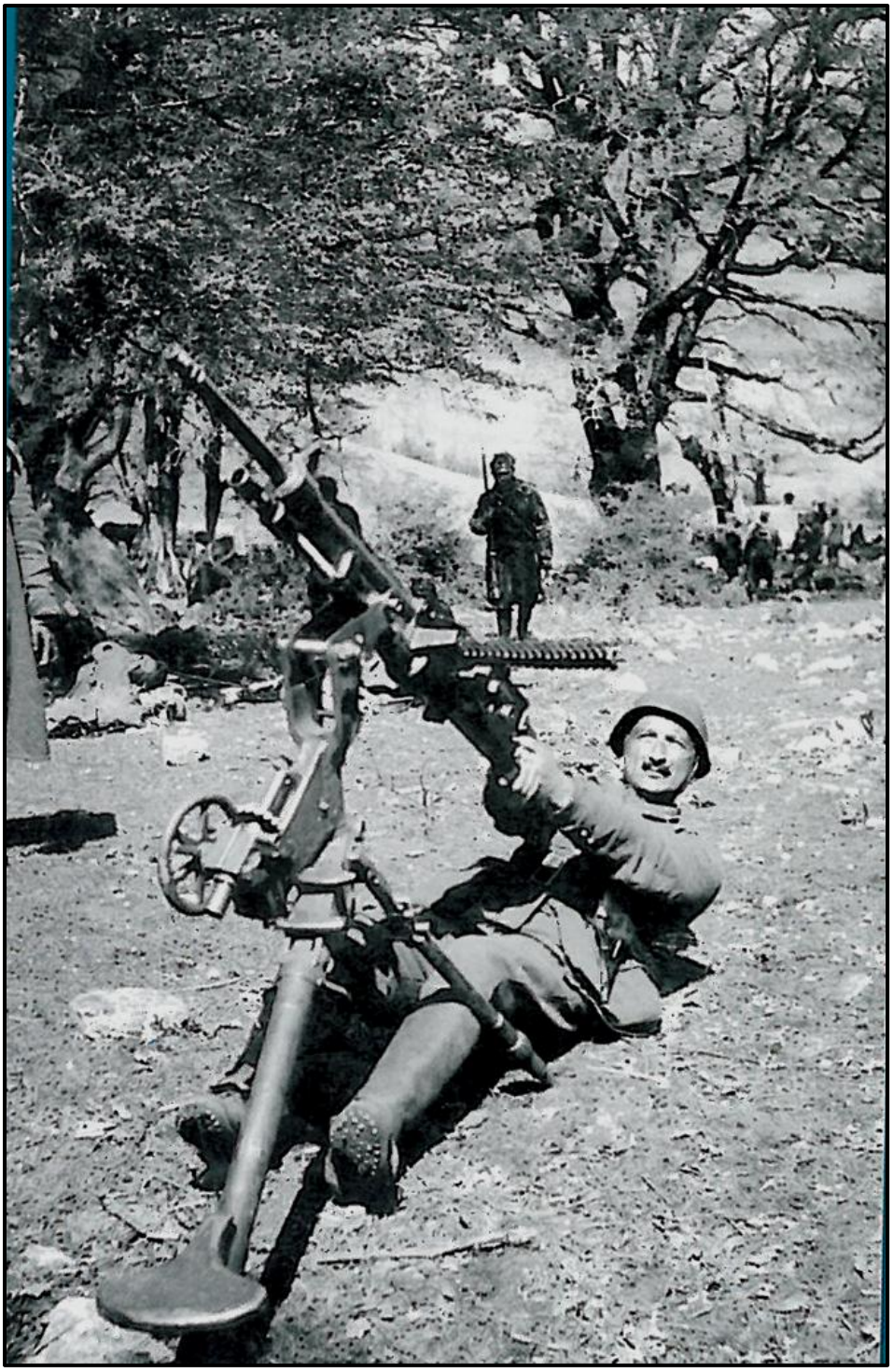

Εικόνα 26. Δημήτριος Καντάρας
Λοχαγός Πεζικού

(Αρχείο Ελένης Καντάρα)

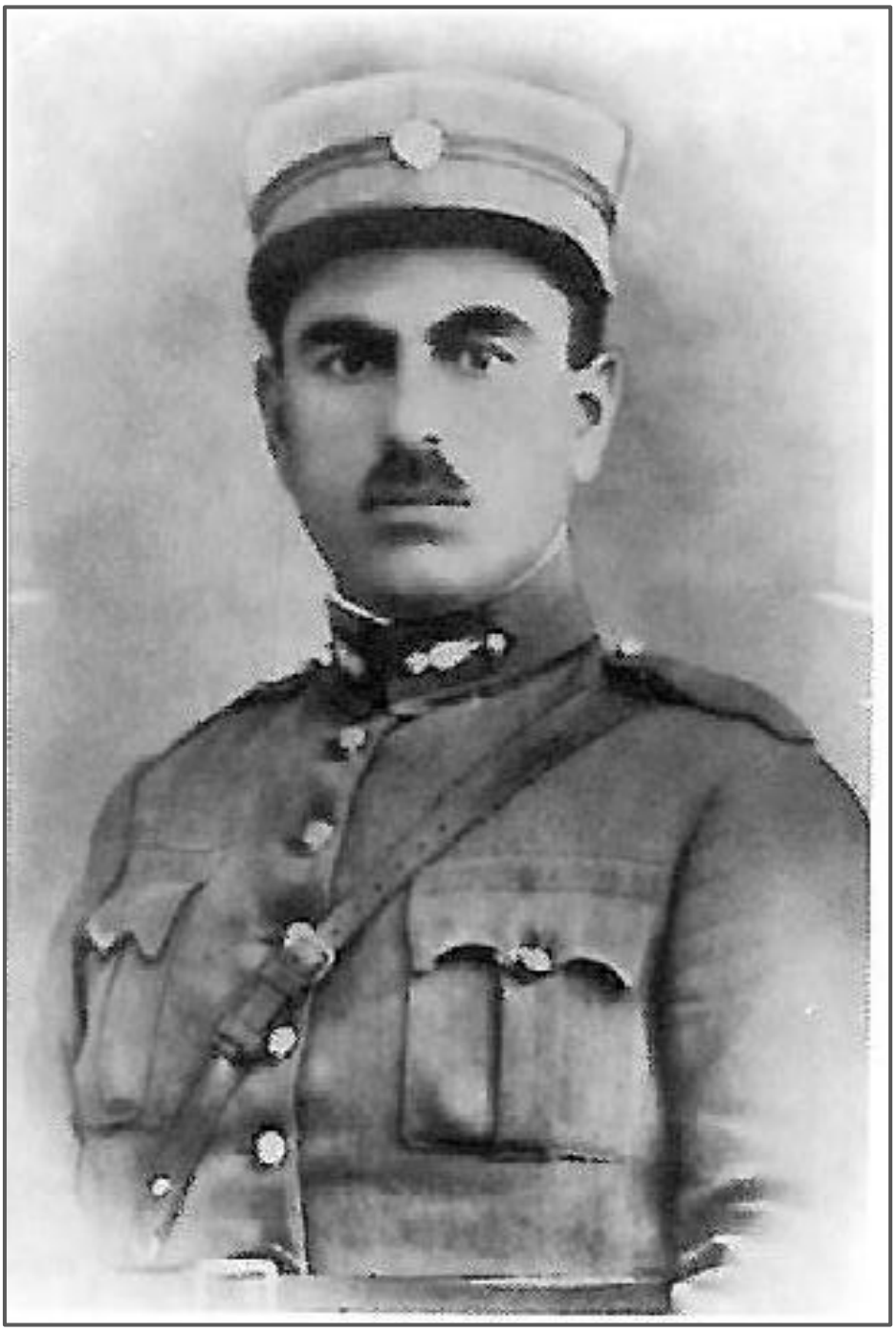

Εικόνα 27. «Ο θρυλικός λόχος του Καντάρα, αφού αλώνισε όλη την Πίνδο, εισέρχεται εις Βοστίναν» [Πωγωνιανή]
[Φωτ.: Τσουκανέλης, πολεμικός ρεπόρτερ]

(Αρχείο Ελένης Καντάρα)

Εικόνα 28. Χαράλαμπος Κατσιμήτρος

Εικόνα 29. Μαρδοχαίος Φριζής

Εικόνα 30. Κωνσταντίνος Δαβάκης

Εικόνα 31. Δημήτριος Κωστάκης

Εικόνα 32. Φωτογραφίες από το αεροδρόμιο Παραμυθιάς
Στοιχεία υλικού: ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Παραμυθιάς.
(Αρχείο Γιάννη Παπαδόπουλου)

Εικόνα 33. Ιταλικές χειροβομβίδες τύπου παιχνιδιού (Συλλογή Παύλου Γκαλντέμη) Στην μία, αφού την αφόπλισε, ο Έλληνας στρατιώτης χάραξε με τον σουγιά του «ΑΕΡΑ», «ΖΗΤΩ», «ΕΟΝ» και σχημάτισε τσαρούχι, άρβυλα, περικεφαλαία, άνθη και την ελληνική σημαία

Εικόνα 34. Σιδερένιο παγοπέδιλο των Αλπινιστών (Συλλογή Παύλου Γκαλντέμη)

Εικόνα 35. Ιταλική καραβάνα με τα στοιχεία του Ιταλού στρατιώτη χαραγμένα:
PAPI ELPIDIO 1916-1938
(Συλλογή Παύλου Γκαλντέμη)

Εικόνα 36. Πηλίκιο και χιτώνιο Έλληνα αξιωματικού του 1940

(Συλλογή Παύλου Γκαλντέμη)

Εικόνα 37. Γερμανικό τυφέκιο *Μάουζερ* με κράνος (Συλλογή Παύλου Γκαλντέμη)

Εικόνα 38. Ιταλοί αξιωματικοί στον Αστακό Αιτωλοακαρνανίας.

Η μικρή Μαργαρίτα απολαμβάνει την ιδιαίτερη εύνοια χάρη στην ομοιότητά της με την κόρη του Ιταλού Διοικητή.

(Αρχείο Μαργαρίτας Παπαστεργίου)

Εικόνα 39. Αντάρτες από το Γρεβενίτι (Φωτ: Κώστας Μπαλάφας)
Από το βιβλίο του Χρ. Ρογκότη «Το Γρεβενίτι στην Αντίσταση»

Στάθης και Λέανδρος Παπαβρανούσης (Βρανούσης)

Χρίστος Παπαχριστοδούλου

Δήμος Πίκος

Εικόνα 40. Προετοιμασία Επιχείρησης «Πάνθηρ»

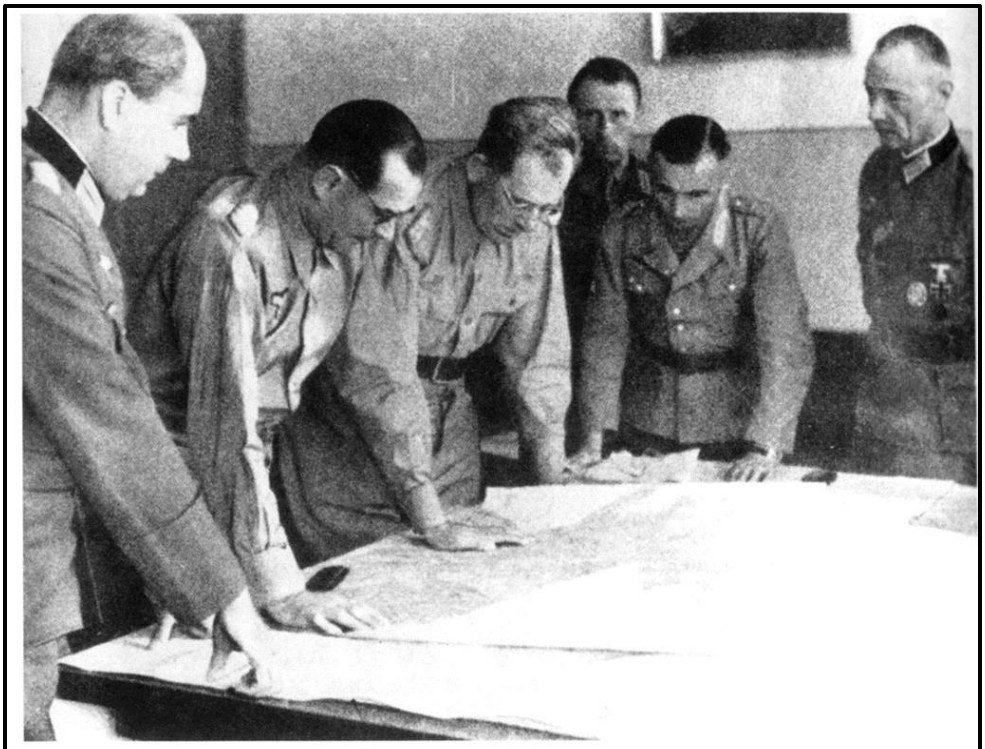

Επιτελική σύσκεψη στο στρατηγείο του 22ου Σώματος Στρατού στα Γιάννενα, παρουσία του Στρατ. Διοικητή ΝΑ. Ευρώπης Βάιξ (στο κέντρο). Δίπλα του, ο Λάντς και ο Διοικητής της 1ης Ορ. Μεραρχίας, Στέτνερ.

Εικόνα 41. Ο Λαντς εξαπολύει τον...Στάιναντλερ

Εικόνα 42. Γυναίκες της Πίνδου (Σχέδιο: Χρ. Ρογκότης)

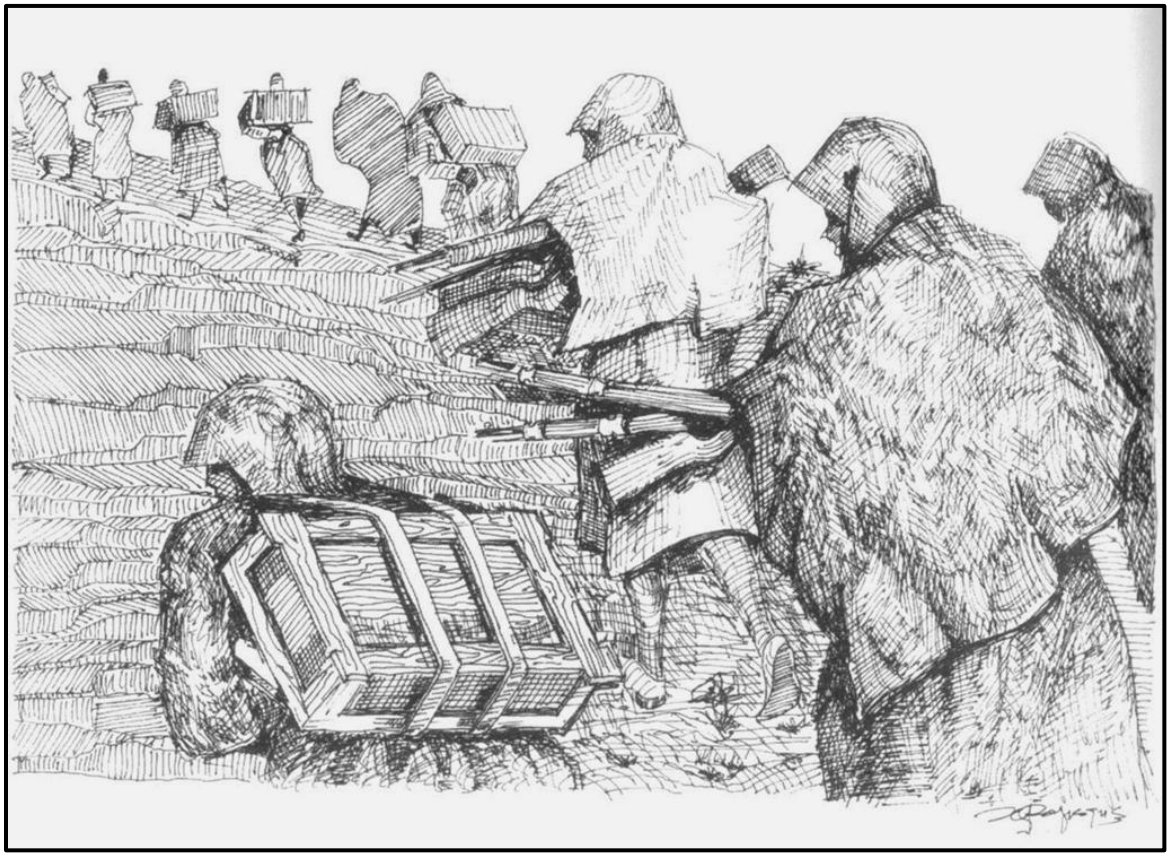

Εικόνα 43. Σχεδιάγραμμα επιχείρησης «Πάνθηρ»

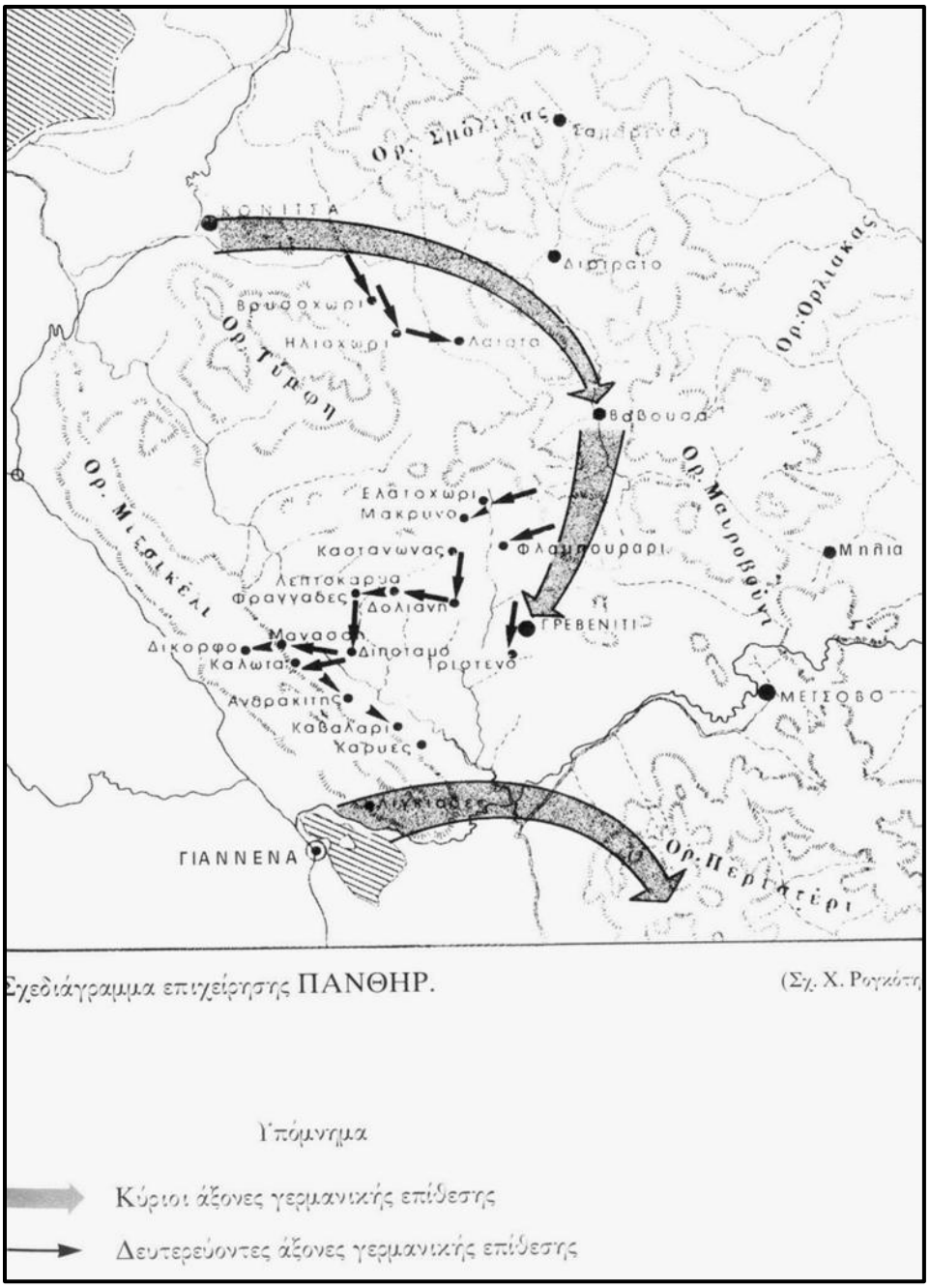

Εικόνα 44. Πίνακας καταστροφών και νεκρών του Ζαγορίου, που συντάχθηκε από τις Ελληνικές Κατοχικές Αρχές

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΠΥΡΠΟΛΗΜΕΝΑ ΣΠΙΤΙΑ	ΝΕΚΡΟΙ
18.10.43	Βρυσοχώρι	76	3
«	Ηλιοχώρι	18	2
«	Λάιστα	80	4
19.10.43	Βωβούσα	38	1
21.10.43	Γρεβενίτι	297	22
«	Τρίστενο	122	6
«	Φλαμπουράρι	99	4
22.10.43	Ελατοχώρι	100	3
«	Μακρίνο	72	1
23.10.43	Δόλιανη	123	5
«	Μανασή	43	1
«	Καλωτά	70	2
«	Ανθρακίτης	26	-
«	Καβαλλάρι	61	7
«	Φραγκάδες	67	-
«	Λεπτοκαρυά	72	2
ΣΥΝΟΛΟ	**16 χωριά**	**1.364**	**63**

Εικόνα 45. Επίγραμμα στο Τελωνείο της Μέρτζιανης

Εικόνα 46. Συγκέντρωση των Εβραίων στον Μώλο των Ιωαννίνων κατά τον εκτοπισμό τους

Εικόνα 47. Η παρασημοφόρηση του Ιερού Λόχου από τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό (Αρχείο Ιωάννη Λέττα)

Η ΑΝΤΟΥΣΤΟΥ 1945 ΕΠΡΟΣΕΦΕΡΕ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΙΚΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, ΣΥΝΟΔΕΥΟΜΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΔΙΟΝ ΤΩΝ ΑΡΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ, ΠΑΡΟΣΗΜΟΦΟΡΩΝ ΤΗΝ ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΛΟΧΟΥ, ΤΗΝ ΟΠΟΙΑΝ ΚΡΑΤΕΙ ΓΟΝΥΠΕΤΗΣ Ο ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΤΟΥ, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΗΣ ΠΡΙΣΤΟΛΟΥ ΠΟΣΤΣΙΓΑΝΤΕΣ. ΤΟ ΠΑΡΑΣΗΜΟ ΕΠΛΟΝ ΕΙΝΑΙ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΑΝΔΡΕΙΑΣ.

(Από το Αρχείο Ταξιάρχου Υ.Α. Ι. Λέττα)